

TÉR ÉS TÁRSADALOM

2019/1

Főszerkesztő / Editor-in-chief:

Barta György

Főszerkesztő-helyettes / Managing editor:

Czirfusz Márton

Szerkesztők / Editors:

Beluszky Pál

Fábián Attila

Gál Zoltán

Győri Róbert

Molnár Ernő

Tagai Gergely

Timár Judit

Váradi Monika Mária

Szerkesztőbizottság / Editorial board:

Benedek József

Czakó Erzsébet

Kovács Zoltán

Lengyel Imre

Tadeusz Marszał

Molnár Virág

Nemes Nagy József

Pálné Kovács Ilona

Rechnitzer János

James W. Scott

Szirmai Viktória

Tosics Iván

Doris Wastl-Walter

Lapalapító / Founding editor:

Enyedi György

Technikai szerkesztő / Layout editor:

Fenyvesiné Simon Ágnes

Borítótér / Cover design:

Pinczehelyi Sándor, a Kossuth-díjas Lantos Ferenc

festményének felhasználásával /

Sándor Pinczehelyi, based on the artwork by

Ferenc Lantos

Nyomdai munkák / Printed by:

Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr

Az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének negyedévente megjelenő folyóirata / Quarterly journal of the Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences

Felelős kiadó / Legally responsible publisher:

Fazekas Károly (főigazgató / general director)

Szerkesztőség / Editorial address:

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete

Tér és Társadalom szerkesztősége

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

Tel.: +36 (1) 309 2684

E-mail: tet@rkk.hu

Megrendelhető a szerkesztőség címén, csekken befizetve vagy átutalással.

Éves előfizetési díj (nyomtatott és online):

intézményeknek 6000 Ft, egyéni előfizetőknek

4000 Ft (áfával, postaköltség nélkül). Csak

online: egyéni előfizetőknek 2000 Ft (áfával).

Példányonként kapható az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete kutatóhelyein.

A folyóirat kiadását támogatják: Magyar

Tudományos Akadémia, MTA KRTK Regionális

Kutatások Intézete, Magyar Regionális Tudományi

Társaság, Nemzeti Kulturális Alap.

A Tér és Társadalom a Magyar Regionális Tudományi Társaság illetménylapja.

ISSN 0237-7683 (nyomtatott / print)

ISSN 2062-9923 (elektronikus / electronic)

<https://tet.rkk.hu>

A Tér és Társadalom a Creative Commons Nevezd meg! 4.0 licenc alatt jelenik meg. / Space and Society is published under the Creative Commons Attribution 4.0 licence. <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

TÉR ÉS TÁRSADALOM

SPACE AND SOCIETY

33. évfolyam, 1. szám
Volume 33, Number 1
2019

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

**GONDOLATOK, VÉLEMÉNYEK MAGYAR
TELEPÜLÉSFEJLESZTÉSI PROGRAMOKRÓL /
THOUGHTS AND OPINIONS ON HUNGARIAN
SETTLEMENT DEVELOPMENT
PROGRAMMES**

**Nagyvárosok a magyar területi politikában és
területfejlesztésben a rendszerváltozástól
napjainkig**

*Territorial politics and development of major cities in
Hungary from the transition to the present day*

RECHNITZER JÁNOS

RECHNITZER János: egyetemi tanár, a doktori iskola vezetője, Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola; 9026 Győr, Egyetem tér 1.; tudományos tanácsadó, Magyar Tudományos Akadémia, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 9022 Győr, Liszt Ferenc u. 10.; rechnitzer.janos@sze.hu; <https://orcid.org/0000-0001-7570-4238>

KULCSSZAVAK: nagyváros; regionális központ; megyeszékhely; megyei jogú város; területi politika; fejlesztési koncepciók és programok

ABSZTRAKT: A magyar városfejlődés kérdései egyre több figyelmet kapnak az elmúlt időszakban, miközben a területi politika irányai és intézményi keretei folyamatosan változnak. A dolgozatban azt járjuk körbe, hogy milyen tartalmakat kapcsolhatunk a nagyvárosfogalomhoz a magyar területi politikában és a nagyvárosok helyzete miként változott a rendszerváltozás óta. A nagyvárosok a területi folyamatok alakítói, így nem lényegtelen, hogy e komplex funkciókkal rendelkező központok milyen súllyal és iránnyal jelentkeznek a fejlesztési elképzelésekben. A térbeli folyamatok alakítása nagy időtávet igényel. A dolgozat első része a nagyvárosfogalom rétegeit mutatja be, jellemzi a regionális központ, a nagyváros, a megyeszékhely és a megyei jogú város kategóriáit. A második rész a rendszerváltozás utáni időszak gyakran változó területi politikájában keresi e központok helyét, fejlesztési hangsúlyait, a pályáívetek, azok változását.

A rendszerváltozás utáni fejlesztési koncepciókban és területi politikában a nagyvárosok és köreik kiemelt és változatos szerepet kaptak. Megjelentek mint területi (regionális) igazgatási központok (1990–1994), a fejlesztési régiók fő- és alközpontjai (1998–2005), a növekedést generáló pólusok (2005–2008), egy elvetélt igazgatási decent-

ralizációs kísérlet alanyai lettek (2006–2010), a megyéktől független fejlesztések központjaivá váltak (2012–2016), s napjainkra ismét a kiemelt fejlesztések térségi fókuszává váltak (Modern városok program, 2015–). A nagyvárosok számos általános fejlesztési cél mellett egyedi fejlesztési elképzelésekkel is rendelkeztek az elmúlt 30 évben. A központi és a helyi elképzeléseket több város jól összehangolta, így fejlesztésük dinamikus lett, másoknak viszont nem sikerült a harmonizáció, ami nem javította helyzetüket.

A Budapesttel szembeni ellentétrendszerrel a városhálózatban sem a rendszerváltozás előtt, sem azután nem lehetett a nagyvárosokból vagy azok hálózatából kialakítani. A főváros nagysága, népességkoncentrációja, intézményrendszere, gazdasági irányító szerepköre, településrendszere, a magyar közgondolkodásban betöltött szerepe, nemzetközi megítélése egyedi. Mindezt fokozza, hogy a magyar politikai intézményrendszer egyközpontú, felülről, ebből az egy centrumból vezényelt. A területi szintű decentralizáció – bár több kisebb kísérlet ismert – nem valósult meg Magyarországon. A centralizált közigazgatás és nemzeti fejlesztés, a különféle állami funkciók erős központosítása miatt a nagyvárosi kör ugyan számos térségi szervező funkciót alakított ki, ám ezek nem voltak képesek a „fővárosmítoszt” ellensúlyozni.

János RECHNITZER: *university professor, head of doctoral school, Doctoral School of Regional Sciences and Business Administration, Széchenyi István University; Egyetem tér 1., H-9026 Győr, Hungary; scientific advisor, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Liszt Ferenc u. 10., H-9022 Győr, Hungary; rechnitzer.janos@sze.hu; <https://orcid.org/0000-0001-7570-4238>*

KEYWORDS: *major city; regional centre; county seat; city with county rights; territorial policy; development concepts and programmes*

ABSTRACT: *The issues of urban development in Hungary have been receiving increasing attention recently, while the directions and institutional frameworks of regional policy are constantly changing. In this study, we discuss the contents and connotations associated with the concept of major cities in Hungarian territorial policy, and we also examine the changes in the position of these cities within the urban system. Major cities play a key role in territorial development by generating spatial processes, so it is of critical importance what weight and direction these centres with their complex functions are assigned in development concepts. Any design or even the restructuring of spatial processes takes time. Since the democratic transition in 1989–90, cities have been given inconsistent development goals in short order. Cities have not been able to adapt to these constantly changing goals.*

In the first part of this study, we present the layered concept of the 'major city'. We characterise these categories: regional centre, city, county seat and city with county rights. In the second part, we try to locate these centres and examine the changes in their development focuses and paths in the often changing territorial politics of the post-transition period.

Since 1990, major cities and their environs have played a prominent role in territorial policy and development concepts. The development of these centres encompassed various concepts and directions. Since then they had to function as regional administrative centres (1990–1994), as the main and sub-centres of developmental regions (1998–2005), and then as growth poles (2005–2008). In the meantime, they have also been the subject of an abandoned attempt at administrative decentralisation (2006–2010), have later become county-independent development centres (2012–2016) and have now focused on territorial development (Modern Cities Programme, 2015–). In addition to numerous generic development goals, unique and specific development concepts have also been designed for major cities over the past 30 years. Central and local ideas and concepts were well coordinated by several cities, which led to dynamic development, but others were less successful in this synchronisation, so their situation did not really improve.

Attempts at developing major cities into counter-poles to Budapest in the urban network have failed, both before and after the transition. Budapest's size, economic concentration, its role

both in the settlement network and even in Hungarian culture or public thinking and its weight in international networks - all make the capital unique and of matchless importance. And this is reinforced by the fact that the Hungarian political institutional system is monocentric and also controlled from this centre. Decentralisation at the territorial level has proved impossible in Hungary, although there have been several smaller experiments in this direction. Due to the centralised administration and national development, but also because of the strong centralisation of the various state functions themselves, major cities were unable to compete with the 'capital myth', despite the creation of many regional organisational functions.

Bevezetés

A tanulmány célja, hogy a magyar nagyvárosfejlődés irányait regisztrálja a nemzeti szintű fejlesztési koncepciókban a rendszerváltozás közel 30 esztendeje alatt. A hazai településhálózat alapvető dilemmája a monocentrikus szerkezet megbontása és policentrikussá tétele a nagyvárosok rendszerével, azok gazdasági, társadalmi, térségszervező funkcióinak erősítésével. A fejlesztési koncepciókat a struktúraátalakítás folyamatos igénye jellemezte. A tanulmány célja e szerkezetátalakítási törekvések bemutatása, jellemezve azok sajátosságait, majd utalva azok megvalósulására vagy éppen megváltozására, újabb formában való megjelenésére.

Hipotézisünk az, hogy az elmúlt 30 esztendőben nem sikerült a hazai településhálózatban, azon belül a városrendszerben jelentős szerkezeti változásokat elérni. A fejlesztési koncepciók ugyan a policentrikus szerkezet kialakítását folyamatosan hangsúlyozták, ám sem időt, sem erőforrásokat nem tudtak felsorakoztatni e cél elérése érdekében. Ugyanakkor a városhálózatban, annak csomópontjaiban, a nagyvárosokban differenciált fejlődés zajlott, amelynek következtében egyes centrumok helyzetüket országos szinten részben, térségi szinten érdemlegesen megerősítették, míg másoknak a helyzete romlott vagy éppen stagnált. Az országos fejlesztési célok kedvező keretet nyújtottak a nagyvárosok fejlesztési irányaihoz, még ha e keretek jellemzően hektikusán, időben nem kiérlelt ritmusban követték is egymást. Ám a kereteket az adott nagyvárosok adottságai, gazdasági miliője, társadalmi szerkezete, a fejlesztések belső rendszere, mechanizmusai erősen befolyásolják, meghatározzák.

Nem vizsgáljuk Budapest helyzetét, fejlődési irányait, nem elemezzük a főváros hatásait a településhálózatra, azon belül a nagyvárosokra. Tesszük ezt a dolgozat terjedelmi korlátai miatt és mert Budapest egy másik (fő)városdimenziót képvisel. Helyzetének, átalakulásának megítélésénél a többi, Kelet-Közép-Európában található fővárossal kell és lehet összehasonlítani.

A nagyváros fogalmát leszűkítjük a 100 ezer fő körüli vagy annál több lakossal rendelkező vidéki központokra (Debrecen, Győr, Kecskemét, Miskolc, Nyíregyháza, Pécs, Szeged, Székesfehérvár). Megítélésünk szerint ez az a méret – nem beszélve a településagglomerációról –, ahol a méretgazdaság következtében a

városrendszer határozottan működőképes. A jelzett nagyvárosok fejlesztési koncepciókban való megjelenését, javasolt kívánatos jövőbeli helyzetét mutatjuk be, azaz hálózatalakító szerepük megítélését tekintjük át. Nem értékeljük a nyolc nagyváros önálló, városi fejlesztési elképzeléseit, hasonlóan nem térünk ki területegységeik (megye, régió) jövőbeli elképzeléseiben az e központokra vonatkozó fejlesztési irányokra, kívánatos térségalakító szerepekre.

A nagyvárosi rendszer dimenziói

A városok fontossága két tényezőre vezethető vissza, amelyek egymást részben vagy egészben meghatározzák: a népességszámra és a városi szerepkörökre, az azokat megtestesítő intézményekre. Minél több ember él egy településen, annál sokoldalúbbak a piaci terek, így több funkcióval, azokat megtestesítő szervezetek, intézmények jelenlétével számolhatunk. Fordítva is igaz mindez: a városban felhalmozott funkciók és azok szervezetei szívják a népességet, növelik a lakosság koncentrációját (Lengyel, Rechnitzer 2004). A népesség és a szerepkörök egységes rendszert alkotnak, amely az adott város évtizedes vagy évszázados fejlődési folyamatának az eredménye és napjainkban is történik a „városi világban”.

A regionális gazdaságtanban a központi helyek azok a települések, amelyek többféle, más és más kiterjedésű piaci területet képesek szervezni, ellátni és irányítani, de hiányzó funkcióik miatt maguk is részei – alárendeltjei – más központi hely által teremtett piaci, ellátási tereknek. A központi helyek a térbeli hálózatok érintkezési pontjain jönnek létre. Az erőforrások – termékek, anyagok, emberek, ismeretek, információk, innovációk – térben áramlanak, mozgáspályáik egymást metszik, amit a földrajzi tényezők, a történelmi folyamatok, a társadalmi, közösségi, emberi magatartások, valamint az ott élők akarata, intézményei formálnak, szerveznek. A hálózati csomópontok mint döntően többfunkciós központi helyek gazdasági, közösség-szervezési, irányítási feladatokat és intézményeket tömörítenek, s ezzel termelőket, fogyasztókat, lakosokat koncentrálnak.

A nagyvárosok e központi helyek közül emelkednek ki, határozottabb koncentrációs képességgel, piaci vonzerővel, a környezetüktől eltérő, egyedi gazdasági, társadalmi és humán tőkeállománnyal, valamint infrastruktúrával (Rechnitzer 1987).

A nagyvárosok meghatározása a népességszám alapján történhet. Általánosan elfogadott értelmezés, hogy a 100 ezer fő az a határ, amely körül és felett a korábban jelzett funkciók, népességkoncentrációk képesek egymásra épülni, kölcsönös hatásmechanizmusokat létrehozni, szinergiákat megindítani. A szinergiák újabb és újabb tevékenységek működésének a feltételeit teremthetik meg, azaz további, eddig ott nem meglévő folyamatokat, ehhez kapcsolódó intézményeket és piaci-fogyasztási tereket alakítanak ki. A szerepkörök s azokat

megtestesítő intézmények egymásra hatása térben is szétterjed, ami más és más méretű és kiterjedésű vonzaskörzeteket formál. A városi funkciók tehát térformáló erővel rendelkeznek, s minél nagyobb egy központ, annál több és térben kiterjedtebb befolyással rendelkezik. Ezeknek a dimenziói befoghatják az adott ország egy részét, de kiterjedhetnek az országhatáron túlra is.

Kelet-Közép-Európa országaiban a fővárosok eltérő nagyságban koncentrálnak a népességet, de a tíz legnagyobb város közel egyformán a lakosság 10 és 20% közötti részét tömöríti – vagyis a nagyvárosok eloszlása arányosnak tekinthető (1. táblázat).

Az európai városfejlődés tanulmányozása során a nagyváros-hálózatok tipizálását is elvégezték (az Európai Unió különböző városkategorizálási rendszereire nem érünk ki tanulmányunkban). A kutatások alapján a nagyvárostérségek (MEGA: Metropolitan European Growth Area) négy kategóriába sorolhatók (1. ábra). Az első a globális csomópontok (MEGA1), a második az „Európa motorjai” (MEGA2), a harmadik az erős és többfunkciós metropoliszok (MEGA3), negyedik a potenciális-gyenge nagyvárosok (MEGA4). A besorolás a versenyképesség fokozatain alapul: a versenyképességet megtestesítő intézmények, szervezetek globális, kontinentális vagy makroregionális (több országra kiterjedő) jelentőségűek, de figyelembe vették a nagyvárosok erőforrásokkal való ellátottságát (kiemelten a humán tőkét és intézményi szintjeit), a térbeli kapcsolatok sűrűségét, valamint a földrajzi helyzetet is. A MEGA-városokhoz sorolódnak a fővárosok és azon nagyvárosok, makroregionális központok, amelyek az európai térben, makroregionális dimenzióban befolyást gyakorolnak (Egri 2014; Faragó 2014; Rechnitzer 2007).

E szintek alatt jelennek meg azon kisebb nagyvárosok¹, amelyek már nemzeti jelentőséggel bírnak² (Faragó 2007; Lux 2012). Nyugat-Európában e központokban olyan funkciók koncentrálnak, amelyek befolyása átnyúlhat országhatáron túlra (pl. interregionális hálózatok csomópontjai, nemzetközi intézmények befogadói, így kapcsolataik két vagy több országra terjednek ki

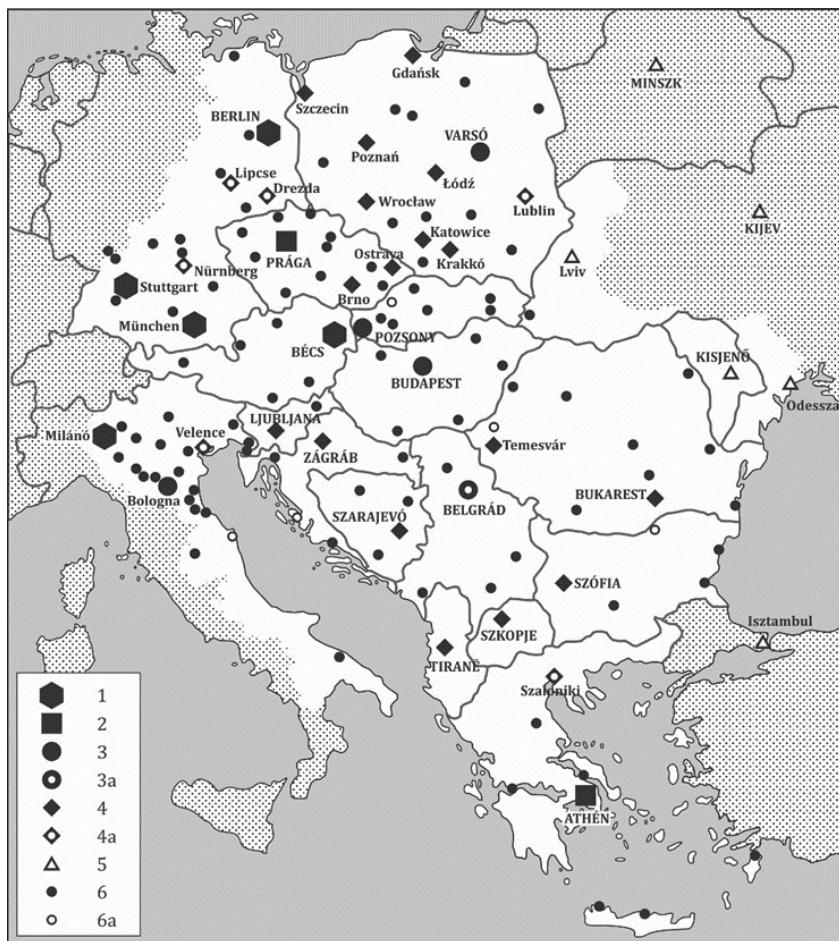
1. táblázat: Városi koncentráció Kelet-Közép-Európa néhány országában
Urban concentration in some countries of Central and Eastern Europe

Ország	Az ország népessége (ezer fő)	A főváros aránya az össznépességből (%)	A tíz legnagyobb város népessége az össznépességből (%)
Ausztria	8 316	20,0	12,6
Csehország	10 325	11,3	14,6
Horvátország	4 437	15,6	16,0
Lengyelország	38 518	4,9	12,9
Magyarország	10 066	16,8	13,0
Románia	10 673	8,8	12,8
Szlovákia	7 596	7,8	16,0
Szlovénia	1 964	13,5	20,7

Forrás: MTA RKK, VÁTI (2008, 15.).

1. ábra: Nemzeti és nemzetközi jelentőségű funkcionális városi központok Kelet-Közép-Európában (2006)

Functional urban centers of national / international importance in East Central Europe (2006)

Jelmagyarázat: 1 – MEGA1; 2 – MEGA2; 3 – MEGA3; 3a – MEGA3-jelölt; 4 – MEGA4; 4a – MEGA4-jelölt; 5 – Nem kategorizált MEGA; 6 – Nemzetközi/nemzeti FUA (funkcionális városrészség); 6a – Nemzetközi/nemzeti FUA-jelölt.

Forrás: Ricz, Salamin (2010, 43.) alapján saját szerkesztés.

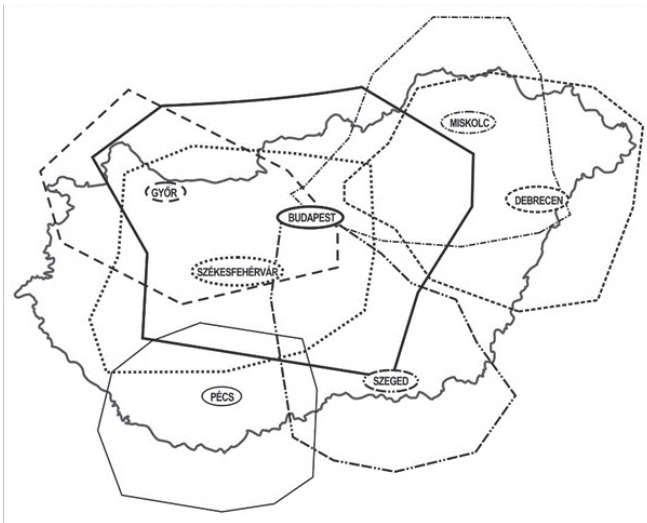
stb.), esetleg rendelkeznek speciális gazdasági szerepekkel (pl. nagyvállalatok telephelyei, egyetemi vagy kutatás-fejlesztési központok), olyan vállalkozásokkal, amelyek piaci kapcsolatai régióikon és országhatárokon átterjednek, esetenként több nagyvárost kötnék össze, valamilyen informális vagy formális hálózatba (pl. beszállítók) rendezve. E szint alatt helyezkednek el a regionális jelentőségű (nagy)városok, amelyek valamilyen elv alapján jól körülhatárolható formális (intézményi) és informális térségalkító szereppel rendelkeznek. (A hazai szakirodalom regionális központokat és hiányos szerepkörű regionális

központokat különböztet meg – Csomós 2009.) Hazánkban nagyvárosnak a 50 ezernél népesebb városokat³ tekintjük, regionális központnak, regionális szintű nagyvárosnak a 100 ezer főnél népesebb településeket.

A nagyvárosok funkcióikat különböző nagyságú terekben fejtik ki, így létrejönnek eltérő nagyságú, a centrumot körbeölelő – az adott funkció alapján összetartozó, valamilyen elv alapján lehatárolható, jellemezhető – vonzáskörzetek. A vonzáskörzetek – a funkciók sokasága következtében – más és más területeket fednek le, időben is változnak, hiszen a piaci szereplők száma, nagysága, gazdaságszervező tevékenysége folyamatosan alakul. A vonzásterületek nagyságát, térbeli kiterjedését befolyásolja a nagyvárosok sűrűsége, azok egymással való kapcsolata vagy a közöttük lévő funkciómegosztás.

A településhálózat összetettsége, megosztottsága, a csomópontok (városok) nagysága és azok egymásra épülése szintén hat a különféle funkciók térbeli kiterjedésére (2. ábra). Azokban a térségekben, ahol – történelmi, földrajzi, gazdasági, politikai okok következtében – egy nagyváros a meghatározó, ott a kisebb központok (alacsonyabb népességgel is) funkciókat vesznek át, viszont az egyetlen centrumban nagyobb a szerepkör koncentrációja, több térségi intézmény van jelen. Azokban a térségekben, ahol egymással is versengő nagyvárosok találhatók, a regionális szerepek is megosztottak, esetenként párhuzamosságok, a térszerkezetben átfedések figyelhetők meg, ami gyakran vezet egy-egy nagyváros valós területi hatásainak nem kellő értékeléséhez, esetenként külső – politikai – beavatkozások kereséséhez a funkciók (intézmények) megtartására vagy azok bővítésére.

2. ábra: A magyar nagyvárosok 1,5 órás elérhetősége
The 1.5-hour accessibility of major Hungarian cities

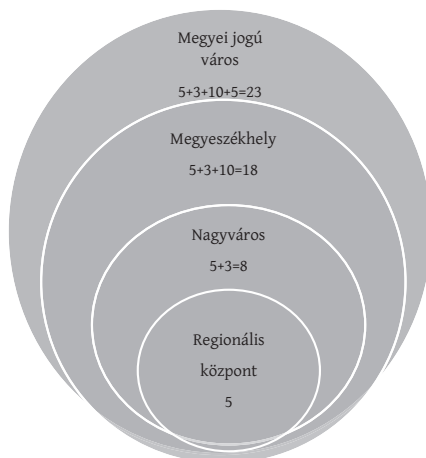
Forrás: MTA RKK, VÁTI (2008, 22).

A regionális központokat az országos terület- és más fejlesztéspolitikai dokumentumok határozzák meg. Nem mindig a legnépesebb, a legtöbb szerepkörrel és intézménnyel rendelkező város nyeri el ezt a címet, a döntés több szempontból – történelmi adottságok, elhelyezkedés, politikai-hatalmi szempontok – determinált. Az adott területi szint (tartomány, régió, megye) székelye igazgatási, irányítási szerepköröket és intézményeket fogad be, azok központjával szolgál. A piaci szereplők érdekeik és értékeik szerint elfogadják ezt a regionális központot, vagy saját működésüknek azt a települést választják, ahol a legkedvezőbb feltételekre találnak. Minél erősebb a gazdasági aktorok függése a politikai rendszertől, annak intézményeitől, annál határozottabb a gazdasági egységek orientációja a kijelölt regionális központhoz, míg ennek ellenkezője esetében az igazgatási, irányítási intézmények települési elkülönülése figyelhető meg az adminisztratív központtól, s egy-egy régióban funkciómegosztással kettős vagy többes centrumok is kialakulhatnak.

A térségszervező szereppel rendelkező nagyvárosok következő szintje a funkcionális várostérség (FVT, FUA).⁴ Ezek a nagyváros és környezete térbeli együttműködésének olyan szervezett, intézményesített formációját jelentik, amikor a nagyváros közvetlen hatásterületén lévő települések a centrummal együttműködésre lépnek, amellyel a közös működés, tervezés és fejlesztés feltételeit meg tudják teremteni. Megkülönböztethetünk hierarchizált nagyvárosi agglomerációt, ahol a központi város felé irányulnak a kapcsolatok, a belső együttműködések minimálisak, valamint horizontális nagyvárosi régiót, ahol az alközpontok és a vonzott települések egymással is érintkeznek (Enyedi 2012). A hálózati rendszerek (közlekedés, térségi hatású intézmények, tervezés, fejlesztés, közigazgatás) összekapcsolódnak, ezzel erőforrásokat takarítanak meg, egyben új térszervezési, irányítási, kormányzási megoldásokat alakíthatnak ki (Farágó 2008; Somlyódy Péter 2008, 2014). A nagyvárosok ezeknek az újszerű kapcsolatoknak a kezdeményezői és hasznélvezői. A magyar területi szerkezeten belül a városhálózat szervezőközpontjait a 3. ábrán modellezzük.

A városhálózat magját a regionális központok alkotják, a szakmai közmegegyezés szerint öt központ (Debrecen, Győr, Pécs, Miskolc, Szeged) rendelkezik jelentős népesség- és gazdasági koncentrációval, nagyvárosi (több megyére és esetenként az országhatáron túlra is kiterjedő) intézményi körrel, egyben megyeszékhelyként funkcionálnak s ehhez megyei joggal rendelkeznek. A hagyományokból következő héját a regionális szerepkörökkel nem vagy mérsékelten rendelkező, de népességszámban és funkciókban is kiemelkedő további nagyvárosok alkotják (Kecskemét, Nyíregyháza, Székesfehérvár), amelyek szintén megyeszékhelyek és megyei joggal rendelkeznek. A harmadik héjat a megyeszékhelyvárosok adják (további 10+1, ahol a tanulmányban nem vizsgált Budapest főváros és megyeszékhely is egyben). Ezek a központok rendelkeznek olyan szerepkörökkel, népesség- és gazdasági koncentrációval, amelyek hatása megyét vagy annál nagyobb területet fog át, középszintű igazgatási feladatokat látnak el s ehhez megyei joggal rendelkeznek. A szervezőközpontokhoz tartoz-

3. ábra: A magyar városhálózat szervezőközpontjainak modellje
Organizing centers of the Hungarian urban network

nak a megyei jogú városok (további öt város). Esetükben bizonyos városi funkciók térségi befolyással bírnak vagy speciális szerepköröket jelentenek, nem alárendeltek a közigazgatás területi egységének (megye), ám nem rendelkeznek olyan intézményekkel, amelyek a középszinten képesek lennének valamilyen közfeladatot ellátni.

A városhálózat héjszerkezete nem lezárt, nem tartósan megkötött formáció. A városok elmozdulhatnak vagy elmozdíthatók az egyes héjak között. Szerepeket, intézményeket szerezhetnek és veszíthetnek el, népességük nőhet és csökkenhet, térbeli hatásaik bővíthetnek és szűkülhetnek; állandó mozgás s ezzel együtt állandó fejlődés jellemzi a városhálózat rendszerét.

Nagyvárosi pályáívek a fejlesztési koncepciókban és a valóságban (1990–2016)

A városhálózat új csomópontjai, válságkezelés (1990–1996)

A rendszerváltozás után az elsők között történt meg a közigazgatási rendszer átalakítása (1990. évi LXV. tv., az első önkormányzati törvény). Ennek fontos elemeként visszaállították a megyei jogú város intézményét: az 50 ezer főnél nagyobb települések nyertek jogot erre a megnevezésre és funkcióra. E városok kikerültek a megyei önkormányzatok hatásköréből, azokkal lényegében egyenrangú szerepet, önálló szerepköröket s ehhez gazdálkodási jogokat is kaptak. A korábbi megyei városok (Debrecen, Győr, Kecskemét, Nyíregyháza, Miskolc,

Pécs, Szeged, Székesfehérvár), mellett a megyeszékhelyek (Békéscsaba, Eger, Kaposvár, Salgótarján, Szolnok, Szombathely, Tatabánya, Veszprém, Zalaegerszeg) nyerték el a megyei jogú város címet, több megyében másodlagos központok is ilyen önállóságot szereztek (Sopron, Nagykanizsa, Dunaújváros, Hódmezővásárhely), s ezzel megeremtették a későbbiekben egyre határozottabban érvényesülő városok közötti versenyt. A törvény 1994-es módosításával eltörölték az 50 ezer fős lakossági korlátot, s az önálló kezdeményezéssel indított megyei várossá válást támogatták (Szekszárd azonnal a lehetőséggel, majd 2006-ban a budapesti agglomeráció legnagyobb települése, Érd is sikerrel pályázott), így napjainkra 23 település rendelkezik a megyei jogú város státuszával.

A jogosítványok nem bővebbek esetükben, mint egy átlagos városnál, viszont a megyéktől mint önkormányzatoktól függetlenül, azokkal megegyező rangban működhetnek. A megyei jogú városok között nagy különbségek vannak mind a városok funkcióiban, mind azok intézményi felszereltségében, nem beszélve gazdasági bázisaikról, amelyek a rendszerváltozást követő években folyamatosan mozgásban voltak.

A magyar gazdaság leépülése a nyolcvanas évek elejétől folyamatosan zajlott, miközben lassan formálódtak a piacgazdaság elemei (önálló vállalkozások, állami vállalatok átalakulása, többszintű bankrendszer, kereskedelmi jogok biztosítása, a külföldi működő tőke megjelenése stb.). Ezek más és más formában és mértékben érintették a különböző gazdasági szereplőket, s ezzel együtt az azokat befogadó központokat. Azokban az ágazatokban, ahol a nemzetközi gazdasági kapcsolatok sokszínűek voltak, a piaci átállással a tulajdonosi átszervezés (privatizáció) is gyorsabban megvalósult. Viszont a keleti piacokkal kapcsolatban lévő vagy a belföldi termelésre szakosodott egységeknél ezek az átalakulások és alkalmazkodások csak nehezen és lassan, vagy egyáltalán nem történtek meg.

Mindez tükröződött a területi szerkezetben is. Azon centrumokban, gazdasági központokban, ahol a piacképesebb vállalkozások koncentráálódtak, az átmenet gyorsabban, kisebb zökkenőkkel történt. Azokban az ipari központokban, ahol a tradicionális iparágak (bányászat, kohászat, vegyipar) tömörültek, az ágazati válság területi válsággá szélesedett. Ennek következtében növekvő munkanélküliséggel, a településfunkciók szervezésének és fenntartásának problémáival kellett számolni.

További jellegzetessége az átmenet időszakának, hogy a külföldi befektetők az ország nyugati részeiben lévő városokba, megyeszékhelyekre, nagyobb ipari központokba lévő vállalatokba kívántak befektetni. Ennek oka azok jobb elérhetősége, a felkészültebb munkaerő jelenléte, valamint a kedvezőbbnek tűnő, gyorsabban kiépíthető gazdasági-üzleti infrastruktúra (telephelyek, szolgáltatói vállalkozások) voltak. Az újonnan felálló demokratikus kormányzat ezt a jelenséget helyesen ismerte fel, hiszen – lehetőségeihez mérten – gazdaságfejlesztési támogatásokat biztosított e nyugati országgrészben lévő nagyvárosok, ipari központok gazdasági szerkezetének megújításához vagy az azt szolgáló infrastruktúra kiépítéséhez.

4. ábra: A köztársasági megbízotti régiók (1990–1994)
The operating area of trustees of the republic (1990–1994)

Jelmagyarázat: 1 - Országhatár; 2 - Köztársasági megbízotti régió határa; 3 - Megyehatár; 4 - Köztársasági megbízotti székhely; 5 - Megyeszékhely; 6 - Megyei jogú város.

Forrás: Hajdú (2001, 247.).

A közigazgatási rendszer átalakításának egyik következménye lett, hogy az önkormányzó megyéktől elkerültek azok a funkciók, amelyek az önkormányzatok működésének törvényességi felügyeletét látták el. Létrejötték a köztársasági megbízottak hivatalai (4. ábra), illetve a minisztériumok dekoncentrált területi szerveinek – többségében megyei szintű – hálózatai (1990–1994).

A regionális szervezettségű köztársasági megbízottak közül néhányan – az önkormányzatok törvényességi felügyelete mellett – a regionális szint tényleges kialakítását szorgalmazták, többségük azonban szigorúan ragaszkodott hivatali feladataihoz. Eközben rossz kapcsolatot alakítottak ki a megyékkel és a nagyvárosokkal, hiszen felettes, ellenőrző hatóságként működtek. Nagy vitákat váltott ki a megyék és megyeszékhelyek, megyei jogú városok közötti vagyon- és intézménymegosztás, s azok működésének finanszírozása. A konfliktusok természetesek voltak, s mivel az önkormányzati rendszer ekkor formálódott, a szereplők nem tudták, hogy mi tekinthető elfogadott magatartásnak. A lassan elfogadott törvények számos hiányt, kiskaput, értelmezési problémát tartalmaztak. Mindemelllett az önkormányzatokat áthatotta az autonómia illúziója, illetve az abból való fokozatos kiábrándulás, hiszen feladataik egyre nőttek, ám a központi támogatások mindezt nem követték. A lakossági nyomás fokozódott, közben a térségi együttműködések elmaradtak, lazult a kapcsolat a város és vidéke között, de az önkormányzati egységek (települések) között is.

1994-ben az új kormány megszüntette a kvázi regionális szintű igazgatási-törvényességi felügyeleti modellt és megerősítette a megyét. Utóbbi azonban

csak az önkormányzatok törvényességi ellenőrzésének megyei szintre helyezését jelentette. Bevezették a közvetlen megyei szintű választás intézményét, amellyel elindult a megyei önkormányzat átpolitizálódása. A megyei jogú városok a megyéből mint középszintből ismét kimaradtak, így a tartós ellenállás változatlanul fennállt a megye és a megyei jogú városok között. A megyei önkormányzat továbbra is intézményfenntartó funkciókat látott el, és bár valamelyest nőttek a működéséhez szükséges források, ezek még mindig nem voltak elégségesek a megyei szintű átfogó területfejlesztéshez.

A területfejlesztési törvény, intézményesülés, felkészülés (1996–2004)

Az 1996. évi XXI. törvény tette le az új magyar területi politika alapjait, s ezzel megkezdődött az átmenet második szakasza. A törvény meghatározta a területfejlesztés célját, miszerint az ország mindegyik térségében biztosítani kell a szociális piacgazdaság kiépítését, a fenntartható fejlődés feltételeit, az innovációk térbeli terjedését, a főváros és a vidék közötti különbségek mérséklését, a térszerkezet harmonikus fejlődését, a térségi identitás megtartását és erősítését. Felállították a területfejlesztés egységes intézményrendszerét. Országos, regionális, megyei és kistérségi szinten definiálták a feladatokat, kijelölték a területfejlesztés döntéshozó szerveit, megnevezték a döntésekben részt vevő szereplőket (országgyűlés, kormány, megyei területfejlesztési tanács, kistérségek, önkormányzatok, gazdasági szféra, munkavállalói képviselő). A területfejlesztés eszközeit (területfejlesztési alap, majd céllelőirányzat 1996–1999, vidékfejlesztési céllelőirányzat 1999–2002), sőt annak forrásait is meghatározták, később külön jogszabály intézkedett a területegységek közötti elosztás elveiről.

A területfejlesztési törvény a megyei területfejlesztési tanácsok – amelyek a partnerség elve alapján szerveződtek – hatáskörébe utalta a decentralizált forrásokat. A megyei területfejlesztési tanácsoknak fejlesztési stratégiát és arra épülő programot kellett készíteniük, ez jelentette az alapját az állami források felhasználásának. A regionális szint létrehozását a törvény első változata a megyék szabad társulására bízta, s a régióknak csupán tervezési-statisztikai szerepet szánt.

A törvény elfogadása után, 1996-ban megkezdődött az Országos területfejlesztési koncepció (OTK) kidolgozása, amelyet az Országgyűlés 1998 márciusában fogadott el. Az OTK meghatározta a térszerkezet jövőbeli alakításának irányait, pontosította a területi politika céljait és irányelveit, kijelölte a fejlesztés prioritásait, meghatározta a beavatkozási térségeket és azok típusait, továbbá definiálta az eszköz- és intézményrendszer működésének alapelveit. A koncepció az egyes ágazatok (környezetvédelem, humán infrastruktúra, agrárszféra, ipar, idegenforgalom, műszaki infrastruktúra) vonatkozásában is fejlesztési irányokat jelölt meg. S végül az európai uniós csatlakozás területpolitikai intézkedéseit is összefoglalta.

A területfejlesztés szereplőinek együttműködésében zavarok mutatkoztak, mivel nem volt átgondolt a tényleges döntéshozók körének kiválasztása (a megyei jogú városok képviselője nem volt megoldott, a kistérségek magas arányt képviseltek), a kezdeti működést finanszírozó nehézségek feszültségeket teremtettek, de szakemberhiány is jelentkezett.

A területfejlesztési törvényt 1999 októberében újtották meg (1999. évi XCII. törvény). A módosítás célja egyrészt a regionális szint erősítése (a korábbi regionális kezdeményezéseket a módosítás megerősítette, így hét tervezési-statisztikai régiót határolt le), másrészt a törvényességi ellenőrzés érvényesítése és a megváltozott politikai értékrend alapján átalakította a területfejlesztés szereplőinek képviselőit az intézményrendszerben. A módosítás legtöbb vitát kiváltott pontjai a partnerségről szólnak. Az elfogadott módosítás visszaszorította a gazdasági kamarák és a munkavállalói érdekképviselői szervezetek szerepét a megyei és regionális fejlesztési tanácsokban, hiszen azok ettől kezdve csak tanácskozási joggal rendelkezhetnek. Nőtt viszont a kormányzati képviselő, illetve egyes dekoncentrált szervek teljes jogú tagsága révén, valamint a megyei jogú városok helyzete is kedvezően rendeződött. Ugyanakkor a miniszteriális képviselő gyakorlati elosztása pártpolitikai elvek szerint történt (a pártok helyi, térségi képviselőket delegáltak a minisztériumok helyén), és nem jött létre közvetlen kapcsolat a főhatóságokkal.

Szintén erre az időszakra esik, hogy újraszerveződtek az OTK 1998-as területi lehatárolása alapján a regionális fejlesztési tanácsok (RFT), a korábban elfogadott fejlesztési stratégia szerint elkezdődött a regionális szintű programok kidolgozása. A regionális fejlesztési tanácsok operatív szerveként működő regionális fejlesztési ügynökségekben (RFÜ) szakemberek foglalkoztak a fejlesztések programozásával és megvalósításával (létszámuk ebben az időszakban 5–22 fő között változott régióként). Vitákat generált, hogy hol vannak a tervezési-gazdasági régiók központjai. Az RFT és azt működtetni hivatott RFÜ székhelye nem minden esetben egyezett meg (Nyugat-Dunántúlon Győr, illetve Sopron), a megyei jogú városok között harc indult meg a székhelyek megszerzéséért, mondván, ahol ezek a regionális intézmények vannak, ott található a tervezési-gazdasági – majd a talán egyszer létrejövő politikai – régió központja. A hét régióban más és más szervezeti megoldásokat követtek a regionális fejlesztési intézmények telepítésében.

A megyei jogú városok kiépítették saját tervező apparátusukat, megkezdtek a felkészülést az európai uniós csatlakozásra. A regionális fejlesztési tervek kidolgozásában ugyan a városoknak joga volt részt venni, azonban az együttműködési formák változatosak voltak. Voltak megyeszékhelyek, ahol a regionális szint és a megyei város fejlesztői (tervezői) között érdemleges személyi kapcsolatok voltak, így a nagyváros érdekei megjelentek a tervekben, de találhatunk ellenpéldát is. A regionális szint és a megyei jogú város egyeztető fórumait a törvény előírta, de ezek erősen formálisak, nem pedig tartalmiak voltak.

Uniósi források, új tervezési időszak, regionalizációs kezdeményezések, tervezési aktivitás (2004–2010)

Az Európai Unió ösztönzésére Magyarország az I. Nemzeti fejlesztési tervben (NFT) (2004–2006) egyetlen regionális fejlesztési operatív programot készített. A program kialakításakor a területi politika kormányzati szervei, de maguk a régiók is gyenge, mondhatni tehetetlen érdekérvényesítők voltak. Az I. NFT öt operatív programja közül a regionális program maradékelv alapján épült fel; céljai között a turizmus (121 nyertes projekt), az útfelújítás (77 nyertes projekt), az óvodák és iskolák fejlesztése (120 nyertes projekt), valamint a képzés és foglalkoztatás (112 nyertes projekt) szerepeltek. 2004–2006 között 107,14 milliárd forintot keretösszeg állt a ROP rendelkezésére. 2006. június 19-ig 2233 pályázat érkezett be, amelyek közül 521 volt sikeres, összesen 106,37 milliárd forintot támogatást elnyerve.

Az Országgyűlés 2005-ben elfogadta az új Országos területfejlesztési koncepciót (OTK) (97/2005. (XII.25.) országgyűlési határozat). A 2005-ös OTK korszerű, az európai területi politika új irányait híven tükröző, egyben a magyar és közép-európai területi folyamatokat pontosan regisztráló, hosszú távra eligazítást nyújtó dokumentum volt. Az OTK hosszú távú stratégiai célokat határozott meg; témánk szempontjából az alábbiak emelhetők ki:

- a térségi versenyképesség következetes erősítése az ország egészében, valamint a régiókon és más térségeken belül;
- fenntartható térségfejlődés és örökségvédelem;
- a határokon átnyúló kapcsolatok erősítése a Kárpát-medencében, Közép-Európa szervezettebb beillesztése az európai térszerkezetbe;
- a decentralizált fejlesztéspolitika elősegítése.

A jövőkép és az átfogó célok megvalósítása érdekében középtávon, 2013-ig a témánk szempontjából meghatározó területi célok a következők:

- versenyképes budapesti metropolisz megteremtése;
- a régiókat dinamizáló versenyképességi pólusok megerősítése, a város-hálózat kapcsolatrendszerének fejlesztése.

A koncepció ösztönözte a közigazgatás regionális szintű átszervezését. Ennek első próbálkozása volt az államigazgatási szervek regionális intézményi formájának kialakítása (2005–2007). Nem jött létre politikai egység a középszint átrendezésében és megújításában, mivel az érintette volna az önkormányzati törvényt és az Alkotmányt, s ezeket csak kétharmados parlamenti többséggel lehetett volna módosítani. Viszont megkezdődött a dekoncentrált megyei illetékességű államigazgatási szervek fejlesztési régiókba történő szervezése, és 2007 elejére nyolc regionális szervezet állt fel, változó központokkal (2. táblázat).

Látható a táblázatból, hogy a megyei jogú városok közül a megyeszékhelyek harcoltak az egyes államigazgatási szervek regionális központjainak megszerzéséért. A különféle érdekek alapján történő lobbizás nem teremtett egységes és hatékony szervezetrendszert, párhuzamosságok jöttek létre és ezzel a költségha-

2. táblázat: Regionalizált államigazgatási dekoncentrált szervek területi illetékessége és regionális központjai (2007. január 1-től)

*Territorial jurisdiction and regional centres of regionalized public administration bodies
(from 1 January 2007)*

Megnevezés	Nyugat- Dunántúl	Közép- Dunántúl	Dél- Dunántúl	Közép- Magyar- ország	Dél-Alföld	Észak- Alföld	Észak- Magyar- ország
APEH Regionális Igazgatóság	Győr	Székes- fehérvár	Pécs	Buda- pest	Szeged	Nyíregy- háza	Miskolc
Magyar Államkincstár Regio- nális Igazgatóság	Győr	Veszprém	Pécs	Buda- pest	Kecskemét	Szolnok	Salgótarján
Állami Foglalkoztatási Szol- gálat Regionális Munkaügyi Központ	Szombathely	Székes- fehérvár	Pécs	Buda- pest	Békés- csaba	Nyíregy- háza	Miskolc
KSH Regionális Igazgatóság	Győr	Veszprém	Pécs	Buda- pest	Szeged	Debrecen	Miskolc
Országos Munkavédelmi és Munkaügyi Főfelügyelőség Regionális Főfelügyelőség	Szombathely	Veszprém	Pécs	Buda- pest	Kecskemét	Debrecen	Miskolc
Országos Nyugdíjbiztosítási Igazgatóság Regionális Igaz- gatóság	Zala- egerszeg	Tatabánya	Szekszárd	Buda- pest	Szeged	Debrecen	Salgótarján
Állami Népegészségügyi és Tisztiorvosi Szolgálat Regio- nális Intézet	Győr	Veszprém	Kaposvár	Buda- pest	Békés- csaba	Szolnok	Eger
Nemzeti Közlekedési Hatóság Regionális Igazgatóság	Győr	Tatabánya	Szekszárd	Buda- pest	Kecskemét	Nyíregy- háza	Eger

Forrás: Rechnitzer, Smahó (2011, 411.).

tékonyaság alapvető elve is sérült. Nem segítette az osztozkodáson alapuló kvázi funkciótelepítés a nagyvárosok regionális szerepköreinek érdemi alakulását. Ezek az intézmények 2012-ben megszűntek és megyei szinten működtek tovább.

A nagyvárosi funkciók kiszélesítésére irányuló másik kísérlet a „pólusprogram”⁵ (2005–2007) néven vált ismertté. Az OTK nevesítette a fejlesztési pólusokat (Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs, Szeged, valamint Székesfehérvár és Veszprém mint társpólus). Az európai fejlesztési irányelvekben az évtized elején nagy hangsúlyt kapott a tudásalapú társadalom a fenntartható gazdasági növekedésben, a területi kiegyenlítésben (Lengyel 2007). Ez ösztönözte a kormányzatot, hogy magyar fejlesztési/versenyképességi pólusprogramot dolgozzon ki. A pólus

- régióalakító tényezőkkel, intézményekkel rendelkezik, kapcsolatai a határon túlra is elérnek,
- tudásintenzív gazdasági bázissal, magas kutatási-fejlesztési-innovációs potenciállal, többfunkciós egyetemi oktatási-kutatási bázissal rendelkezik,
- a városfejlődés hatása körülötte széles körben érvényesül,

- határozott és kiformalódott településagglomerációval rendelkezik,
- a centrum meghatározó súlyú térségének gazdasági, társadalmi, intézményi folyamataiban,
- minőségi és széles skálájú üzleti, gazdasági és kulturális szolgáltatásokat képes nyújtani a térségének.

A tervezők a fejlesztések irányait nagy ívű tudományos kapacitások kiépítésében képzelték el, egyben a nagyvárosok kívánatos városfejlesztési irányait is meghatározták. A póluskonceptiók célterületei a következők voltak: Debrecenben a „tudás iparosítását” célozták meg a gyógyszeriparra és az agrárinnovációra építve; Győrben autopoliszt jelenítették meg autóiipari, gépgyártási és megújulóenergia-kutatásokkal; Miskolcon technopoliszt vizionáltak, amelyben a nanotechnológia, a vegyipar, a mechatronika és a megújuló, valamint alternatív energiák kutatása kapott volna helyet; Péccsett az „életminőség pólusát” határozták meg az egészségiparra, a kulturális iparra, a környezeti iparra, illetve az ezekhez kapcsolódó kutatásokra építve; Szegeden biopoliszt képzelték el, amelyben az egészség- és a környezetipar, valamint az agrárgazdaság biotechnológiai kutatásai koncentrálnának, s végül a Veszprém–Székesfehérvár város-párosban a mechatronikai, a logisztikai és a környezetipari kutatási bázisok lehetséges fejlesztési irányait határozták meg (Doktor 2010). Mindegyik potenciális központ elkészítette pólusprogramját, amely alapot adott a kutatási-fejlesztési erőforrások számbavételére, de a későbbiekben a megyei jogú városok integrált városfejlesztési stratégiáinak kidolgozásához is, hiszen az elképzelések számos eleme később visszaköszönt az adott nagyvárosok városfejlesztési vagy felsőoktatási megújítási koncepcióiban. A lendülettel indult pólusprogram csendesen regionális, nagyvárosi innovatív klaszterfejlesztésbe torkollott, majd elhalt. Ilyen nagy léptékű városrendszer-fejlesztésre sem a nagyvárosok önkormányzatai, sem azok tudásintézményei (egyetemek, kutatóintézetek, azok menedzsmentje), sem a magyar terület- és településfejlesztés intézményrendszere, sem pedig a közvélemény nem volt felkészülve, és a szükséges pénzügyi források sem álltak rendelkezésre.

Mindeközben (2007–2008) a megyei jogú városokban integrált városfejlesztési stratégiák készültek a 2007–2013 közötti európai uniós források és az azokhoz kapcsolódó nemzeti források igénybevételére. Ezek a fejlesztési koncepciók meghatározott rendszerben készültek, előírásait a központi tervezési hatóságok adták meg, de a városok mozgásteret elég széles volt. Számos városban az európai uniós források önkormányzati szintű fogadásának feltételeit alaposan és igényesen kidolgozták, sikerült olyan fejlesztéseket generálni s ezekhez saját erőt is biztosítani, amelyek a városi világban a minőségi terek, körülmények kialakítását segítették. A megvalósult fejlesztések (3. táblázat) további beruházásokat és intézményi megújításokat generáltak (városi terek korszerűsítése, a felsőoktatás intézményi környezetének alakítása, a gazdaság fogadóképességének jobbítása, lakótelepi épületek energiatérhelésének csökkentése stb.).

3. táblázat: Lehívott európai uniós források a 2007–2013-as időszakban a regionális központokban és Észak-Dunántúl megyei jogú városaiban

Absorbed European Union funds between 2007–2013 in regional centers and cities with county rights of Northern Transdanubia

Város	Támogatott projektek száma (db)	Megítélt támoga- tás összege (milliárd Ft)	Leszerződött összeg (milliárd Ft)	Kifizetett összeg (milliárd Ft)	Megvalósított projektek száma (db)
Debrecen	3016	245,15	236,87	196,09	2609
Győr	1811	126,40	121,00	105,75	1623
Miskolc	2037	206,76	202,69	170,17	1741
Pécs	2106	184,94	175,78	154,44	1813
Szeged	2735	312,37	285,3	262,15	2444
Kecskemét	1610	117,94	117,38	86,02	1465
Nyíregyháza	1977	186,73	171,43	162,89	1787
Székesfehérvár	1429	98,98	97,17	77,60	1267
Sopron	576	98,03	96,64	90,21	521
Zalaegerszeg	869	46,51	43,95	33,81	792
Szombathely	1104	69,02	68,83	55,61	990
Tatabánya	568	67,30	65,65	47,44	517
Veszprém	965	80,90	78,26	65,73	874
Nagykanizsa	539	37,98	37,68	30,76	477

Forrás: <http://terkepter.palyazat.gov.hu/> (Letöltés: 2014. február 15.)

Új területi politika felé

Az európai uniós programozási ciklusok (pl. 2007–2013) és a kormányzati ciklusok (pl. 2010–2014) nem esnek egybe, így a nagyobb időtávú fejlesztések megvalósítása átnyúlik a kormányzati ciklusokon. Ennek következménye, hogy egy korábbi szemléletben elfogadott fejlesztési szisztéma megvalósítását csak számos rendszeralakító korrekcióval lehet a regnáló hatalom elképzeléseinek megfelelően alakítani.

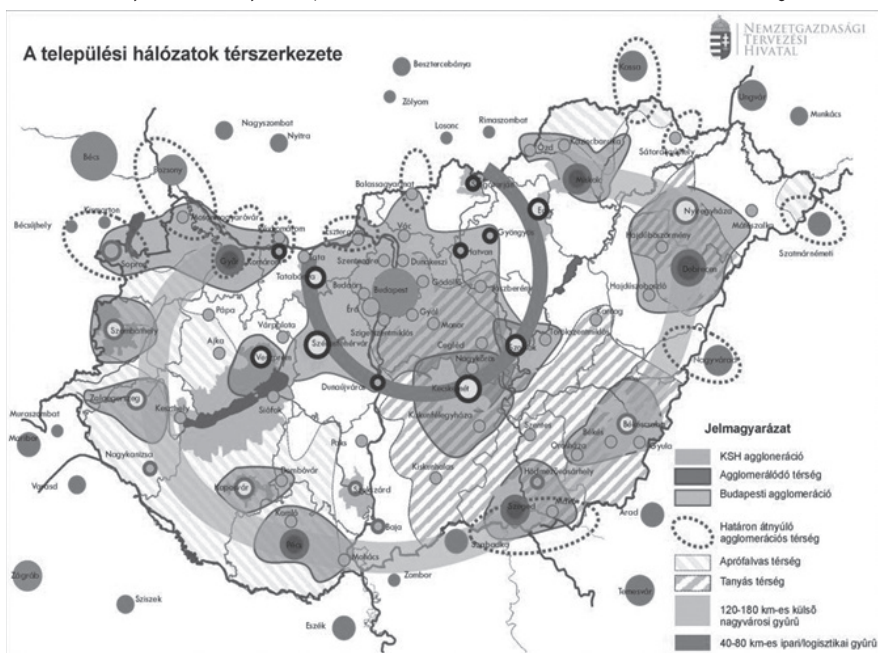
2010-től a szakmai vitákban az új területi politika alapjainak kialakítását sürgettek bizonyos körök, talán ezek hatására jött létre a Nemzetgazdasági Tervezési Hivatal (NTH) (2012–2014), amely kidolgozta a 2014–2020 közötti időszak nemzeti fejlesztési tervét.⁶

Az NTH mint központi intézmény mellett ebben az időszakban több olyan törvény született, amely a korrekciót kívánta – jól-rosszul – szolgálni. A megyei önkormányzatokhoz kerültek a területfejlesztési és -rendezési feladatok (2011. évi CXCVIII. törvény), a területfejlesztési törvény módosításával (2013. évi CCXVI. törvény) átalakították a korábbi intézményrendszert, így a korábban jól működő, nagy tapasztalatokkal rendelkező regionális fejlesztési ügynökségeket megszüntették (Józsa 2016).

Témánk szempontjából fontos továbbá az 1/2014 (I. 3.) országgyűlési határozatban foglalt Nemzeti fejlesztés 2030 – Országos fejlesztési és területfejlesztési koncepció (OFTK 2014), amely 2030-ig jelölte ki a fejlesztés irányait, köztük a vizsgált nagyvárosi kört és a megyei városokat érintő tényezőrendszert. A koncepció általános elvei ismertek, így az értékteremtő, foglalkoztatást biztosító gazdasági fejlődés, a népesedési fordulat, az egészséges és megújuló társadalom, természeti erőforrásaink fenntartható használata, értékeink megőrzése és környezetünk védelme, valamint a térségi potenciálokra alapozott, fenntartható térszerkezet. Ezen utóbbi pontban jelenik meg a településhálózat szerkezetének kívánatos modellje (5. ábra).

A koncepció a városrendszert két nagy egységre bontja. Beszél a külső nagyvárosi gyűrűről, amelyben a regionális központok (a több megyére kiterjedő funkciót képviselő nagyvárosok), így Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs és Szeged mint potenciálisan nemzetközi jelentőségű nagyvárosok a teret (régión) formáló fókuszpontok. A főváros ellenpontosítása árnyalt és értelmezhető dimenziókban érvényesül: e nagyvárosok „magas szintű feladatokat lássanak el a szolgáltatások, a kultúra, oktatás, közigazgatás terén” (OFTK 2014, 184.), továbbá „a kutatási-fejlesztési funkciók és a terükben a gazdasági szférával való együttműködés, valamint a kulturális és ehhez kapcsolódó kulturális és kreatív

5. ábra: A településhálózat lehetséges iránya, a belső és a külső városgyűrű
The possible development of the settlement network, the inner and the outer urban ring

Forrás: OFTK 2014, 187.

ipari teljesítmény esetében fokozható e helyszínek teljesítménye” (OFTK 2014, 184.).⁷ A másik újdonság az a cél, hogy e nagyvárosok országhatáron túlra is kiterjedő települési agglomerációs folyamatainak támogatásával az ország kapacitásgeinek centrumává váljanak, ami részben magyarul a területekre irányul, részben pedig az újszerű nagytérségi (az európai térszerkezethez kapcsolódó) gazdasági, társadalmi és kulturális hálózatokra. A harmadik összefüggés, hogy a külső gyűrű nagyvárosaihoz kapcsolódnak a köztes terek megyeszékhelyei, amelyek ugyan nem rendelkeznek több megyére kiterjedő funkciókkal, de térszervező intézményeket koncentrálnak, s esetenként „markáns” gazdasági és innovációs potenciálokat koncentrálnak. Nem beszélve – s ezt a koncepció nem említi – arról, hogy számos funkciójukkal, azok intézményeivel kiegészítik a nagyvárosok szerepköreit (pl. gazdasági egységek beszállítói hálózata, üzleti-pénzügyi szolgáltatások központjai, egészségügyi, oktatási, esetenként kulturális együttműködések).

A koncepció a belső városgyűrűt is felvázolta, amelyet a fővárostól 40–100 km távolságban található további nagyvárosok és megyei jogú városok együttese alkot. Ebben kiemelten kezeli Székesfehérvárt mint jelentős gazdasági, logisztikai és történelmi központot, amelynek térszervezési hatásai a Dunántúl középső részében érvényesülnek. Nem emeli ki a koncepció Kecskemétet, miközben az elmúlt időszakban (2014-től) határozottan formálódik ennek az alföldi történelmi központnak a regionális szerepe, döntően ipari potenciáljának megerősödésével s az ahhoz kapcsolódó szolgáltatói szerepkörök meglepedésével. A belső gyűrűben található még megyeszékhelyek, továbbá karakteres, gazdasági és egyéb funkcióval (oktatás, kultúra) rendelkező, a főváros nagytérségében önálló arculattal rendelkező központok.

A két gyűrű fejlesztési irányait is meghatározta a dokumentum. A külső gyűrűben a cél inkább a nemzetközi nagyvárosi hálózatba való bekapcsolódás, a kutatás-fejlesztés, az innováció és a gazdasági potenciál alakításával (egyértelműen visszaköszönnek a pólusprogramban megfogalmazottak), míg a belső gyűrűben a kapcsolatrendszer fejlesztése vagy éppen a főváros tehermentesítése (gazdasági egységek fogadása, elkerülő és összekötő közlekedési hálózatok), a meglévő potenciálok (gazdaság, oktatás, kutatás-fejlesztés) megújításával, bővítésével.

A megyei jogú városok 2014 folyamán elkészítették integrált településfejlesztési stratégiájukat (ITS), amelyet a 314/2012. (XI.8.) kormányrendelet szabályoz. A stratégia meghatározza a középtávú fejlesztési célokat, a megvalósítás szükséges beavatkozásait, az antiszegregációs programot, rendszerezi a stratégia külső és belső összefüggéseit, továbbá regisztrálja a megvalósítás eszközeit és azok nyomon követését.

A megyei jogú városi ITS-ek és az arra épülő integrált területi programok (ITP) jelentették az alapját 2015 márciusában meghirdetett Modern városok programnak (MVP), amelynek keretében 23 megyei jogú várossal a kormányzat fejlesztési megállapodást kötött. A tervezett beruházási összeget 3400 milliárd Ft-ban határozták meg. A forrásokat a 2014–2020 közötti európai uniós támoga-

tási rendszer Terület- és településfejlesztési operatív program (TOP), az Integrált közlekedésfejlesztési operatív program (IKOP), valamint nemzeti alapok (2017-ben 152 milliárd Ft, 2018-ban 150 milliárd Ft) biztosítják, de a fejlesztések vélhetően a városok saját bevételein is alapulnak, továbbá a magánszféra által megvalósított fejlesztéseket is beszámították (Fekete 2017). A Területi operatív program (TOP) 6. prioritása nyújtja a megyei jogú városok fejlesztéséhez szükséges induló támogatásokat, azok nagyságát (1562/2015. (VIII. 12.) kormányrendelet, 1562/2016. (X. 13.) kormányrendelet) és fajlagos értékeit a 4. táblázat tartalmazza.

A táblázatból kitűnik, hogy a regionális központok a források 39,3%-át, a nagyvárosokkal együtt a 56,1%-át kapják. A többi megyei jogú város 43,9%-ot

4. táblázat: A megyei jogú városok tervezett támogatása a Terület- és településfejlesztési operatív programból (2014–2020)
Planned support of cities with county rights within the Territorial and Settlement Development Operational Programme (2014–2020)

Város	Megítélt támogatás (milliárd Ft)	Egy lakosra jutó támogatás (ezer Ft)
Debrecen	43,32	215
Győr	21,60	167
Miskolc	35,26	224
Pécs	32,74	203
Szeged	33,87	210
Kecskemét	23,11	208
Nyíregyháza	29,63	251
Székesfehérvár	18,56	190
Békéscsaba	14,93	250
Dunaújváros	9,58	215
Eger	13,45	250
Hódmezővásárhely	9,84	224
Kaposvár	14,75	236
Nagykanizsa	7,94	168
Salgótarján	9,20	266
Sopron	15,07	241
Szekszárd	11,86	365
Szolnok	15,19	212
Szombathely	17,23	221
Tatabánya	17,60	267
Veszprém	13,28	222
Zalaegerszeg	16,80	289
Érd	14,30	217
Összesen/ átlag	439,11	224

Megjegyzés: Érd a Közép-Magyarország régióban található, számára a Versenyképes Közép-Magyarország Operatív Programból 14,3 milliárd Ft összeget biztosított a kormány.

Forrás: Fekete (2017, 101.) alapján saját szerkesztés.

nyert el, viszont esetükben a támogatási összegek nagyobb (közel 20%-os) módosítása történt meg 2015-ről 2016-ra. A végleges összegek alapján az egy lakosra jutó támogatás mértéke a nagyvárosi kör 1 961 ezer Ft/fő népesedésére vetítve 224 ezer Ft/fő. A legkisebb fajlagos támogatást Győr (167 ezer Ft/fő) és Nagykanizsa (168 ezer Ft/fő) nyerte el, míg Szekszárd (365 ezer Ft/fő) és Zalaegerszeg (289 ezer Ft/fő) lakosai lehetnek a legboldogabbak. Nagyszabású városfejlesztési programra nem láttunk példát a hazai területi politikában az elmúlt száz évben, így érdeklődéssel és bizakodással tekintünk a Modern városok program megvalósítása elé.

Tanulságok, összegzés

A rendszerváltozás utáni fejlesztési koncepciókban és területi politikában a nagyvárosok és köreik kiemelt, ám változatos szerepet kaptak. Megjelentek mint területi (regionális) igazgatási központok (1990–1994), a fejlesztési régiók fő- és alközpontjai (1998–2005), növekedést generáló pólusok (2005–2008), egy elvetélt igazgatási decentralizációs kísérletnek is elszenvedői lettek (2006–2010), a megyéktől független fejlesztések központjaivá váltak (2012–2016), s napjainkra ismét a kiemelt fejlesztések fókuszai (2015–). A nagyvárosok az általános fejlesztések mellett egyedi fejlesztési elképzeléseket is terveztek, vagy voltak e fejlesztések elszenvedői, befogadói, hasznélvezői.

A magyar politikai kultúrában meg nem gyökeresedett decentralizációs attitűdökre is vissza lehet vezetni a nagyvárosok rövid ciklusokban változó funkciókínálatát. A városfejlesztésben lehetnek rövid, megrendítő korszakok, amelyek a városszerkezeteket vagy annak részeit átalakíthatják, az intézményi bázist módosíthatják, az infrastrukturális hálózatokat bővíthetik, a térségi kapcsolatokat zökkenőmentessé tehetik – ezek a városfejlődés lendületét befolyásolhatják, de csak sokszerűen és időlegesen. A városfejlődés és ezen belül a területi szerkezet csomópontjait jelentő nagyvárosok pályáját az ott rendelkezésre álló területi tőke nagysága, összetétele és elemeinek belső kapcsolatai határozzák meg (Rechnitzer 2016). Az országos fejlesztéspolitika a területi tőke tényezőit alakíthatja, ám ez csak akkor sikeres, ha a nagyvárosok önálló stratégiával, saját fejlesztési forrásokkal rendelkeznek. Ehhez viszont a nagyvárosok mint térbeli entitások önállóságára, szereplőik és közösségeik által együttesen formált működésére van szükség.

Az ellenpólusrendszert a városhálózatban nem lehetett érdemben kialakítani. A főváros nagysága, népességgkoncentrációja, intézményrendszere, gazdasági irányító szerepköre, településrendszere, a magyar közgondolkodásban betöltött szerepe, nemzetközi megítélése egyedi. S mindezt fokozza a magyar politikai intézményrendszer egyközpontúsága, felülről, ebből az egy központból vezényelt jellege. A területi szintű decentralizáció – bár több kisebb kísérlet

volt rá – nem valósult meg hazánkban. A centralizált közigazgatás és nemzeti fejlesztés, a különféle állami funkciók központosítása következtében a nagyvárosi kör ugyan számos térségi funkciót alakított ki, fogadott magába, ám ezek nem voltak képesek a „fővárosmitoszt” ellensúlyozni. Részben a hatalmi szerkezet következtében, részben pedig az intézményi kapacitások miatt, a szellemi erőforrások eloszlása alapján sem válhattak valós, önálló mozgástérrel rendelkező „ellenpontokká”. Mindez nem jelenti azt, hogy a nagyvárosi kör tagjaiban az életminőség kedvezőtlen vagy a gazdasági potenciál gyenge, a városi élet körülményei nem minőségek. Ellenkezőleg: ezekben a centrumokban a jelzett kritériumok a többi településhez képest kiemelkedők, az országos átlagot meghaladják, azonban a nagyvárosok nem rendelkeznek olyan autonómiával, amely a „fővárosi világ” helyettesítőjeként, kiegészítőjeként jelenhetne meg.

A Modern városok program grandiózus fejlesztésnek tűnik, a nagyvárosokat és köreiket sokszerűen megrendíthetik, városi és térségi funkcióikat jelentősen megújíthatják és gyarapíthatják. Bízunk abban, hogy a ma fejlesztési céljai a jövőt, a holnapot szolgálják, nem pedig a napi vagy rövid távú érdekeket. S ha mindehhez határozott decentralizáció kapcsolódhatna, talán megtehetőnek a feltételei annak, hogy a magyar térszerkezet csomópontjai fejlődési lendületüket tovább tudják adni, gerjesztőivé válnak a valós területi fejlődésnek, így válnak tényleges ellenpólusává Budapestnek.

Jegyzetek

- 1 A nagyvárosok népességszáma az irodalom szerint 300 ezer fő – esetenként 500 ezer lakos – fölötti, míg a kisebb nagyvárosok mérete 100 ezer és 300 ezer fő közötti (Lux 2012).
- 2 Magyarországon a MEGA4 szint hiányzik, hiszen vidéki nagyvárosok népessége ezt a szintet nem éri el, így a főváros után csak nemzeti kisebb nagyvárosokkal, egyben regionális központokkal rendelkezünk (Faragó 2008).
- 3 Az 1990. évi LXV. törvény az 50 ezer főnél népesebb városokat tekintette megyei jogú városnak, ami azt jelentette, hogy saját hatáskörben végrehajtandó területi feladatokat is meghatározhattak. A megyei jogot az 1994. évi LXIII. törvény az 50 ezernél kisebb népességű megyeszékhelyvárosokra is érvényesítette, ami a nagyvárosrendszert tovább erodálta. Jelenleg 23 település megyei jogú város.
- 4 Az Európai Unió területfejlesztésért felelős miniszterei a 2007-ben elfogadott lipcsei chartában fogalmazták meg az európai policentrikus városhálózat kialakításának alapelveit. Ennek hatására kezdődött meg az Országos településhálózat-fejlesztési koncepció alapelveinek és irányainak kidolgozása. A munkálatok számos eredményt feltártak a magyar településhálózat jellegzetességeiről, fejlesztési irányairól. Részletesen foglalkoztak a funkcionális várostérségek lehatárolásával, azok feladataival. Sajnálatos, hogy a koncepció kidolgozására és annak politikai elfogadására nem került sor.
- 5 Hivatalos megnevezés: Új Magyarország fejlesztési terv – pólusprogram (Pólus Programiroda 2008).
- 6 Mindeközben a gazdasági stabilitás helyreállítására több terv született, így a Széll Kálmán-terv I. (2011) és II. (2012), az Új Széchenyi-terv (2010), a Nemzeti növekedési terv (2011). Ez utóbbiban találunk számos területi összefüggést, valamint a nagyvárosokra vonatkozó komplex fejlesztési javaslatokat.

- 7 Utóbbi a növekedési pólusok csendes visszacsempészése. Érdekes, hogy e komplexebb funkciók között jelenik meg egyes országos illetőségű intézmények regionális központokba való „gesztusértékű” kihelyezése. Megfogalmazódtak erre vonatkozó elképzelések (2014), így a Földművelésügyi Minisztérium Debrecenbe, a vidékfejlesztés Kecskemétre vagy a Honvédelmi Minisztérium Székesfehérvárra való költöztetése. Végül csupán a Miniszterelnökség Agrár- és Vidékfejlesztési Államtitkársága költözött Kecskemétre (2015).

Köszönetnyilvánítás

A kutatás a Gróf Bethlen István Kutatóközpont „Modern városok Magyarországon” c. kutatási programja keretében valósult meg.

Irodalom

- Csomós Gy. (2009): A regionális központok szerepének változása Magyarország városhálózatában a szabad királyi városoktól a NUTS régióközpontokig. *Tér és Társadalom*, 2., 79–112. <http://doi.org/czk6>
- Doktor Zs. (2010): Útkeresés: a magyar „pólus-városok” helyzete és fejlesztési irányai. In: Buday Sántha A., Balogh S., Horváth M., Kovács Sz., Páger B. (szerk.): *Évkönyv 2010. PTE Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola*, Pécs. III. kötet, 280–297.
- Egri Z. (2014): A város- és várostérség-típezés alapjai Kelet-Közép-Európában. *Tér és Társadalom*, 2., 87–104. <http://doi.org/czk7>
- Enyedi Gy. (2012): *Városi világ*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Faragó L. (2007): Térstruktúra: térideák és megvalósításuk a településhálózat-fejlesztésben. *Tér és Társadalom*, 4., 21–38. <http://doi.org/czk8>
- Faragó L. (2008): A funkcionális városi térségekre alapozott településhálózat-fejlesztés normatív koncepciója. *Falu Város Régió*, 3., 27–31.
- Faragó L. (2014): Növekedési pólusok/centrumok a fejlesztéspolitikában. In: Hardi T., Somlyódy Péter E. (szerk.): *Városfejlesztési trendek és állami szerepek*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 168–182. (A Győri Járműipari Körzet, mint a térségi fejlesztés új iránya és eszköze c. kutatás monográfiái; 2.)
- Fekete D. (2017): A Modern Városok Program elemzési lehetőségei. *Polgári Szemle*, 1–3., 94–105. <http://doi.org/czk9>
- Hajdú Z. (2001): *Magyarország közigazgatási földrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Józsa V. (2016): A magyarországi regionalizmus egy gyakorlati szakember szemével. *Tér és Társadalom*, 1., 37–55. <http://doi.org/crtv>
- Lengyel I. (2007): Fejlesztési pólusok, mint a tudásalapú gazdaság kapuvárosai. *Magyar Tudomány*, 6., 749–758.
- Lengyel I., Rechnitzer J. (2004): *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Lux G. (2012): A gazdaság szerepe a városi térségek fejlesztésében: a globális kihívásoktól a fejlesztéspolitikáig. In: Somlyódy Péter E. (szerk.): *Az agglomerációk intézményesítésének sajátos kérdései. Három magyar nagyvárosi térség az átalakuló térben*. Publikon Kiadó, Pécs, 67–89.
- MTA RKK, VÁTI (2008): *A magyar településhálózat helyzete és távlatai. Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció szakmai megalapozása*. Kézirat.
- OFTK (2014): *Nemzeti fejlesztés 2030. Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció*. http://www.terport.hu/webfm_send/4616 (Letöltés: 2019. január 12.)
- Pólus Programiroda (2008): *Pólus Klaszter Kézikönyv*. Pólus Programiroda Kht., Budapest.

<https://www.palyazat.gov.hu/doc/1255> (Letöltés: 2019. január 12.)

- Rechnitzer J. (1987): A nagyvárosi agglomerációk fejlődésének tendenciái. In: Csefkó F. (szerk.): *Állam, térkapcsolatok, demokrcia. Bihari Ottó emlékülés*. Janus Pannonius Tudományegyetem, MTA RKK, Pécs, 324–355.
- Rechnitzer J. (2007): Az európai regionális politika és a városfejlődés. *Magyar Tudomány*, 6., 692–703.
- Rechnitzer J. (2016): *A területi tőke a városfejlődésben. A Győr-kód*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs
- Rechnitzer J., Smahó M. (2011): *Területi politika*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Ricz J., Salamin G. (szerk.) (2010): *Kézikönyv az Európai Unió területi agendájának hazai érvényesüléséhez*. NFGM, VÁTI Nonprofit Kft., Budapest
- Somlyódyiné Pfeil E. (2008): A városi térségek a közigazgatási struktúra és a „governance” keresztmetszetében. *Tér és Társadalom*, 1., 27–43. <http://doi.org/czmb>
- Somlyódyiné Pfeil E. (2014): A városkérdés a módosult állami szerepfelfogás keretei között. In: Hardi T., Somlyódyiné Pfeil E. (szerk.): *Városfejlődési trendek és állami szerepek*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 103–111. (A Győri Járműipari Körzet, mint a térségi fejlesztés új iránya és eszköze c. kutatás monográfiái; 2.)

A Modern városok program jelentősége a hazai városfejlődésben

The Modern Cities Programme in Hungarian urban development

FEKETE DÁVID

FEKETE Dávid: egyetemi adjunktus, Széchenyi István Egyetem, Regionális-tudományi és Közpolitikai Tanszék; 9026 Győr, Egyetem tér 1.; fdavid@sze.hu; <https://orcid.org/0000-0002-8097-2496>

KULCSSZAVAK: városfejlesztés; Modern városok program; városfejlesztési rezsim; újraiparosítás; gazdaságfejlesztés

ABSZTRAKT: Magyarország kormánya 2015-ben nagyszabású városfejlesztési projekt-csomagot indított el Modern városok program címmel. A fejlesztésekről a 23 megyei jogú város polgármesterei külön-külön találkozókra egyeztek meg a kormányfővel 2015 és 2017 között. A program teljes költségvetése mintegy 3400 milliárd forint, az abban szereplő fejlesztések a kormányzati tervek szerint 2022-ig befejeződnek. A programot elemző kutatásban az alábbi szempontok szerint vizsgáltuk a fejlesztési programot: a program európai és hazai területfejlesztési politikában betöltött szerepe, a központi költségvetésre és az önkormányzati forrásokra gyakorolt hatásai, a gazdaságfejlesztéshez és újraiparosításhoz való hozzájárulása, a program mint új városfejlesztési rezsim.

A hazai területfejlesztés elmúlt évszázadában nem találtunk olyan városfejlesztési programot, mely filozófiájában és költségvetési volumenében hasonlítható lenne a Modern városok programhoz. A program előképe elsősorban az 1960-as években megjelenő, de napjainkban is gyakran alkalmazott francia etatista-dirigista megközelítés, hiszen jelentős hasonlóságot mutatnak az alkalmazott eszközök és módszerek, így pl. a tervszerűdések rendszere, a központi finanszírozás és döntéshozatal. A program újszerű városfejlesztési rezsimként történő értelmezése ugyanakkor nem bizonyított: az ehhez szükséges, széles körű társadalmi bevonás alapján közösen kialakított fejlesztési célkitűzések nem voltak tapasztalhatóak. A program fontos fókuszja a gazdaságfejlesztés: gyakorlatilag valamennyi város érintett az iparfejlesztéssel, gazdaságfejlesztéssel kapcsolatos intézkedésekben. Az elmúlt évek megyei jogú városokat érintő kormányzati döntései közül a program meghatározó fejlesztési forrásokat biztosít az érintettek számára, városonként átlagosan kb. 150 milliárd Ft értékben valósulnak meg fejlesztések.

Dávid FEKETE: assistant professor, Department for Regional Sciences and Public Policy, Széchenyi István University; Egyetem tér 1., H-9026 Győr, Hungary; fdavid@sze.hu; <https://orcid.org/0000-0002-8097-2496>

KEYWORDS: urban development; Modern Cities Programme; urban development regime; reindustrialisation; economic development

ABSTRACT: In 2015, the Hungarian government launched a major urban development project package called Modern Cities Programme. The mayors of the 23 cities with county rights agreed on the projects in separate meetings with the head of government between 2015 and 2017. The total budget of the programme is about HUF 3400 billion, and according to the government's plans, the developments will be completed by 2022. The development programme was analysed in terms of its contribution to European and national spatial development policy, its impact on the central budget and sources of local government, its contribution to economic development and reindustrialisation, and its suitability as a blueprint for a new urban development regime.

On the basis of the research results, it can be said that in the last century of Hungarian spatial development there is no urban development programme whose philosophy and budget volume is comparable to that of Modern Cities. Similar project characteristics were only found in the French state-directed programmes that emerged in the 1960s. They are still widely found today because they are very similar as to their instruments and methods, such as the system of design contracts, the importance of central funding and decision-making. However, the interpretation of the programme as a new urban regime went too far: The development goals formulated jointly on the basis of far-reaching citizens' participation showed no immediately identifiable results. As one of the programme's priorities is economic growth, practically all cities are involved in industrial and economic development measures. Among the recent government decisions taken on behalf of cities with county rights, the programme provides crucial development resources for the 23 cities, averaging HUF 150 billion per city.

The central budget for the implementation of the programme in 2015 included HUF 25 billion, HUF 50 billion in 2016, HUF 152 billion in 2017 and HUF 150 billion in 2018. These amounts represent 0.41% of GDP in 2017 and 0.37% in 2018. The financial data suggest that, contrary to some opinions, funding of the programme was sufficient in spite of its disproportionate size. In conjunction with this 3400 billion HUF programme, the Territorial and Settlement Development Operational Programme (TOP) provides approximately HUF 400 billion for other or related developments of the 23 cities. It is worth noting that the volume of government consolidated debt from the 23 cities corresponds to the entire volume of urban development resources of the Operational Programme. Against this background, the government subsidies made available for cities with county rights are significant.

Bevezetés, vizsgálati keretek és alkalmazott módszerek

A Gróf Bethlen István Kutatóközpontban végrehajtott első kutatási program témája a Modern városok program elemzése volt. Magyarország kormánya 2015 márciusában Sopronban hirdette meg a Modern városok programot, az egyeztetéssorozat 2017 májusában Hódmezővásárhelyen zárult, a Miniszterelnökség összegzése szerint a megyei jogú városok összesen 3400 milliárd forintnyi fejlesztési forrásra számíthatnak a következő években. A kutatócsoport¹ meggyőződése volt, hogy egy ekkora horderejű városfejlesztési programot érdemes tudományos kérdésfelvetéssel elemezni, s azért is különösen indokolt a tudományos vizsgálódás, mert az elmúlt években nem volt ilyen volumenű hazai településfejlesztési törekvés.

A kutatási program célja volt, hogy elemezze és értékelje a Modern városok programot. Kiemelten fókuszáltunk a program európai és hazai területfejlesztési politikában betöltött szerepére. A kutatás hipotézise szerint a Modern városok program volumene és megvalósításának módja egyedülálló a hazai vá-

rosfejlesztési programok történetében, mely hipotézist elsősorban a 20. századi magyar városfejlesztési programokkal való összehasonlítással teszteltük. Szintén kérdés volt, hogy rendelkezik-e olyan attribútumokkal a program, mely új városfejlesztési rezsimet eredményezett. A program finanszírozásával kapcsolatban annak központi költségvetésre és önkormányzati forrásokra gyakorolt hatásait elemeztük, s ehhez kapcsolódva áttekintettük a megyei jogú városok finanszírozásának változását a 2010 utáni időszakban. A kutatás vizsgálta, hogy a meghirdetett fejlesztések mennyiben szolgálják a hazai megyei jogú városok európai városversenyben meglévő pozícióinak erősítését, mennyiben járulnak hozzá azok fenntartható fejlődéséhez. Ehhez kapcsolódva kiemelt vizsgálati terület volt a Modern városok program gazdaságfejlesztéshez és újraiparosítás-hoz való hozzájárulása.

A kutatás keretében feldolgoztuk a kapcsolódó hazai és nemzetközi szakirodalmat, elvégeztük a 23 várossal megkötött megállapodás kvalitatív és kvantitatív szövegelemzését, áttekintettük a hozzáférhető kormányzati háttéranyagokat, kormányrendeleteket, költségvetési törvényeket. Jelen tanulmány a kutatás legfontosabb megállapításait, eredményeit összegzi, így a kutatásösszegző cikk műfaji sajátosságaival, továbbá korlátaival rendelkezik.²

A program helye a hazai és az európai területfejlesztési politikában

A regionális tudományokban a városi társadalmi-gazdasági folyamatok kutatása nagy népszerűségnek örvend. Egyrészt az Európai Unió területfejlesztési politikája, másrészt a városi gazdaság megújításával foglalkozó politikai beavatkozások (pl. növekedési pólus, iparági körzetek stb.) terelték a tudományág képviselőinek figyelmét az urbánus szerveződések fontosságára. A városok funkcióik szerinti csoportosításakor fontos hangsúlyozni, hogy napjainkban, a globalizált világ urbanizációjának korában a városok egy része „kilépett” a nemzeti városrendszerből, s nemzetközi szintű összekapcsolódásukból globális városhálózat alakult ki (Enyedi 2012). Ez a megállapítás azon megyei jogú városainkra is vonatkozhat (pl. Győr és Kecskemét), melyek elsősorban a multinacionális vállalatok fontos telephelyeként be tudtak kapcsolódni a globális termelési láncokba (a BMW-gyár letelepedésével Debrecen is csatlakozik a jövőben ezekhez a városokhoz). A hazai térszervezés szempontjából fontos megállapítás, hogy a város-falu viszonyrendszer több szempontból is eltér a korábban megszokottól: a falvak napjainkban inkább a városokhoz integrálódott vidéki településként jellemezhetők, melyek közvetlenül hozzájárulnak az egész várostérség fejlődéséhez. Az erős városok pedig egyre inkább meghatározzák vidéki környezetüket (Faragó 2006). Ez a jelenleg a megyei jogú városaink jelentős részében megfigyelhető. A nagyvárosi

kormányzás újabb hulláma meghaladta a korábbi közigazgatási-területi tervezési szempontokat, s mint a gazdaságfejlesztési politika mechanizmusa lépett színre (Somlyódyné Pfeil 2011), a gyakorlatban sok új eszköz is megjelent a 23 megyei jogú városban.

A területi versenyben a szereplők fő eszköze olyan helyi gazdaságfejlesztési elképzelések kidolgozása és végrehajtása, melynek révén a jövedelemtermelő képességet növelni tudó üzleti környezet jön létre, s a jövőkép ismeretében ebbe a folyamatba a helyi vállalkozások minél szélesebb köre és a lakosság is be tud kapcsolódni. A területi egységek közötti verseny hasonló fejlettségű városok/régiók között zajlik, melyek egyazon hierarchiaszinten vannak (így pl. agrárregiók, ipari körzetek, logisztikai-pénzügyi központok). A verseny ugyanakkor nem nulla összegű játszma, a versenytársak nem (csak) egymás rovására tudnak működni, sőt pl. infrastruktúra-fejlesztésben sok esetben gyümölcsözőbb mind-egyikük számára az együttműködés (Lengyel 2010). Önmagában az a jelenség, hogy a kormányzat egyszerre kívánja fejleszteni az egy hierarchiaszinten levő városokat, még nem jelenti azt, hogy szükségszerűen egymást kioltó fejlesztésekről lenne szó. Faragó (2016) felhívja a figyelmet az európai uniós támogatási rendszerekkel kapcsolatban arra a helyzetre, miszerint a területi kohézió helyett egyre inkább a versenyképesség-alapú támogatáspolitikát kerül előtérbe. Ez pedig hátrányosan érinti a kohéziós országokat, melyeknek fontos szerepe van a fővárosokon kívüli térségek fejlesztésében, az agglomerációs hatások katalizálásában.

Napjaink városfejlesztési folyamataiban egyre gyakrabban megfigyelhetők az érintett szereplők együttműködései. A sokszereplős városfejlesztést célzó együttműködések a szakirodalomban a városrezsím elnevezést bírják, melynek alapjait az 1980-as évek USA-beli folyamatai jelentik (vö. Stone 1989; Stone, Sanders 1987). Az elmúlt évek több kutatási eredménye (Fekete 2017b; Pálné Kovács 2010; Somlyódyné Pfeil 2014) is bizonyítja, hogy a városok fejlődésében a governance-szerű együttműködések fontos szerepet játszanak, s a stakeholderek új típusú együttműködései, azok intézményesített rendszere pozitív hatást gyakorol a városfejlesztési folyamatokra. A hazai empirikus vizsgálatok legutóbbi eredményei gyakorta hívják fel a figyelmet a városi stakeholderek bevonásának elmaradására, illetve azok városfejlesztési folyamatokba való bekapcsolódásának gyengeségeire (Bajmócy et al. 2016; Bajmócy, Gébert, Málovics 2017; Füzér 2017; Mezei 2016; Pálné Kovács, Mezei 2016), bár ellenpéldákat is feltártak (Fekete 2018b).

A napjainkban zajló gazdasági folyamatok újra ráirányították a figyelmet az iparra. Az újraiparosodás azt a tendenciát fejezi ki, miszerint a technológiai fejlődés révén részben a feldolgozóipar részét képező új ágazatok jelentek meg (pl. infokommunikáció), továbbá területi szempontból vizsgálva pl. a volt szocialista országokban a dezindustrializációs folyamatok révén eltűntek az alacsony termelékenységű ágazatok, s a helyükbe általában multinacionális vállalatok működőtőke-befektetései révén magas hozzáadott értéket képviselő ipari

tevékenység került (Barta, Czirfusz, Kukely 2008). Az újraiparosodás közép-európai lehetőségeit vizsgálva Lux (2017) megadja az újraiparosítás fogalmát, mely a szerkezetátalakítási folyamatok aktív formálásában gyökerezik. Közvetlen értelemben a vállalati környezet fejlesztését (telephelyek és támogató intézmények létrehozása és fejlesztése) értjük alatta, közvetett értelemben az ipar versenyképességét növelő térségi tényezőkinálat és az üzleti környezet innovatív fejlődését a társadalmi tőke és a térségi tudásbázis folyamatos fejlesztésével és megújításával.

A Modern városok program készítői a hazai településhálózat 23 megyei jogú városát választották ki a kormányzati retorikában gyakran „legnagyobb magyar vidékfejlesztési programként” említett fejlesztési koncepció kedvezményezettjének. E térségi központokban mintegy 2 millióan élnek, további 1 millióan pedig közvetlen vonzáskörzetükben, így a program hazánk lakosságának harmadát közvetlenül érinti. Ahhoz, hogy a 3400 milliárd Ft-os fejlesztési csomagot elhelyezhessük a hazai területfejlesztési politika elmúlt száz évében, érdemes egy pillantást vetni a hazai városközpontok kialakulásának összetett folyamatára.

Rechnitzer (2019) elemzésében rámutat arra, hogy a városok településhálózatban elfoglalt helyét nagyban befolyásolja azok népességszáma és az általuk betöltött városi funkciók jelentősége. A városok mint hálózati csomópontként értelmezhető központi helyek meghatározó népességgel bírnak, funkcióikat pedig közigazgatási határaikon átnyúló vonzáskörzetükben gyakorolják, térformáló erejük van. A hazai szakirodalom Magyarországon az 50 000 lakosúnál nagyobb településeket tekinti nagyvárosnak. Noha több megyei jogú város (Dunaújváros, Nagykanizsa, Hódmezővásárhely, Salgótarján, Szekszárd) lélekszáma nem éri el ezt a határt, sokan közülük megyeszékhelyként jelentős térszervező erőt fejtenek ki, továbbá a megyei jogú városi cím birtokosaként is bekerültek a városfejlesztési programba. Ma tehát 23 kiemelt várost tart számon a kormány mint különösen fejlesztendő vidéki térszervező központot.

A magyar településfejlesztési gyakorlatban mindig is voltak törekvések a vidéki központok kategorizálására, differenciált fejlesztésére. Hazánk településhálózata magán viseli az elmúlt száz év történelmi viszontagságait. Az Osztrák–Magyar Monarchia idején a Kárpát-medencében több olyan nagyváros létezett (pl. Kolozsvár, Kassa), mely térszervezési szempontból ellensúlyozta Budapest fővárosként kifejtett szerepét. A trianoni békediktátumot követően sok nagyvárosunk a határon túli területeken ragadt, s ez igaz volt a trianoni Magyarország területén maradó néhány nagyobb városunk természetes vonzáskörzetére is (pl. Debrecen, Győr, Pécs). Noha 1938-tól az országgyarapodások rövid időszakában a törvényhatósági jogú városok száma megduplázódott, 1947 után ismét visszatért a magyar településhálózat aránytalanul nagy főváros-centrikussága, melyet a Nagy-Budapest koncepció 1950-es évekbeli megvalósítása tetézett (Hajdú 1993, 2001). A második világháborút követő időszakban a városok betagozódtak a megyei tanácsok alá, majd 1954-ben

Debrecen, Miskolc, Szeged és Pécs városi rangra emelték, az elnevezést 1971-ben megyei várossá változtatták, a városok körét Győrrel bővítették. A listára 1989-ben Kecskemét, Nyíregyháza és Székesfehérvár is felkerült. A rendszerváltozást követően az ún. első önkormányzati törvény értelmében az elnevezés ismételen megyei jogú várossá módosult, s azt minden 50 000 főnél nagyobb lélekszámú település megkapta, így 21 megyei jogú város működött 1990-tól. 1994-ben Szekszárd, majd 2006-ban Érd is – pályázat útján – elnyerte a címet (Rechnitzer 2019).

A kutatás során áttekintettük az elmúlt száz év hazai területi politikájának fejlesztési programjait, s kijelenthetjük, hogy nem található olyan nagyságrendű, a kiemelt térszervező központokat tudatosan támogatni kívánó városfejlesztési intézkedéssorozat, mint a Modern városok program. Ráadásul a városok szerint a városfejlesztések az egyes városokat sokszerűen meglendíthetik, s ezáltal is megújulhatnak és gyarapodhatnak a városi-térségi funkciók (Rechnitzer 2019).

Érdekes vetni egy pillantást az európai térre! A kutatás során feltártuk azokat a kapcsolódási pontokat, melyek a Modern városok program hasonlóságait mutatják az európai területfejlesztési folyamatokkal. Bajmócy (2018) elemzése nyomán a Modern városok program leginkább a helyi gazdaságfejlesztés 1960-as évekbeli első hullámát idézi, amikor is központilag irányított helyi beavatkozások történtek, melyek iparfejlesztésre, különféle létesítmények és infrastrukturális hálózatok létrehozására irányultak, hiányzott belőlük a stratégiai szemlélet. Lux (2019) elemzésében rámutat arra, hogy a Magyarország által a 2000-es évek végén meg szenvedett globális gazdasági és pénzügyi válság hatásaként a főáramú fejlesztéspolitikák vélt vagy valós kudarca következett be; ezáltal egy erős állami fejlesztéspolitikához visszanyúló developmentalista fordulat volt megfigyelhető. A Magyarországot ma jellemző város- és iparfejlesztési politika elsősorban az 1960-as, 1980-as évek nyugat-európai fejlesztéspolitikája modern tükörképeként értelmezhető, különösen emlékeztet a francia etatizmus-dirigizmus időszakának eszközeire (a gyakorlatban a nemzetállami és a helyi szint tervszerződésekbe foglalja a központi kormányzat finanszírozásával megvalósuló helyi projekteket). Faragó (2018) a Modern városok program előképét szintén Franciaországból eredezteti, hiszen az Magyarországhoz hasonlóan centralizált államszervezettel és elaprózott önkormányzati struktúrával rendelkezik. Ugyanakkor az előképekért szerinte mindössze az ezredfordulóig szükséges visszamenni: az akkor létrehozott városügyi minisztérium koordinálásával a kormányzat tervszerződések kötött a kiválasztott városokkal azok fejlesztésére. A minisztérium kötelezően előírta, hogy a program megvalósításába a települések vonják be a helyi partnereket, piaci és civil szereplőket. Fentiek alapján hangsúlyozni érdemes, hogy a program hazai előképét nem találtuk a vizsgálat során, az európai hatások közül pedig erőteljesen jelentek meg a francia etatista-dirigista megközelítés attribútumai (tervszerződések, központosított fejlesztéspolitika).

A Modern városok program finanszírozási kérdései

A Modern városok program a maga 3400 milliárd forintos nagyságrendjével a valaha volt legnagyobb városfejlesztési program hazánkban, így indokolt annak finanszírozási kérdéseivel is foglalkozni. Mindenekelőtt érdemes hangsúlyozni, hogy 1990 után az önkormányzatok – és ez alól a megyei jogú városok sem voltak kivételek – szembesültek az egyre több, a nemzetállami szint által rájuk tett feladattal, melyekhez nem kaptak megfelelő költségvetési forrásokat, s ez az önkormányzatok nagy részének eladósodásához vezetett. A feladatellátás finanszírozásának megteremtésén túl egyes önkormányzatok a 2000-es évek közepétől rendelkezésükre álló európai uniós fejlesztési források önrészához is hitelfelvételre, kötvénykibocsátásra kényszerültek. Különösen megugrott az önkormányzati adósságállomány 2007 és 2010 között: 491 milliárd Ft-ról 1247 milliárd Ft-ra nőtt, ami sok településen erőn felüli adósságszolgálatot eredményezett (Lentner 2014; Novoszáth, Hegedűs 2018a).

2010 után az új önkormányzati törvény új alapokra helyezte az állam és az önkormányzatok közötti feladatmegosztást (2011. évi CLXXXIX. törvény Magyarország helyi önkormányzatairól). A törvény létrehozta a kormányhivatalokat és a járási hivatalokat, melyek számos közigazgatási feladat ellátását átvették az önkormányzatoktól. Ezzel párhuzamosan a közoktatási rendszerben is jelentős változások zajlottak, hiszen az állam átvállalta a közoktatási intézmények fenntartását és működtetését, a pedagógusok bérezését, így az oktatással összefüggő feladatok közül kizárólag a közétkeztetés maradt a helyi szinteknél (továbbá az óvodai hálózat, melyet egyik feladatellátással kapcsolatos változás sem érintett). Az átalakuló feladatellátást bonyolította, hogy a megyei önkormányzatok fenntartásában működő múzeumok és könyvtárak a megyeszékhely önkormányzatainak fenntartásába kerültek.

Az állam átvállalta továbbá az önkormányzatok adósságát, ezzel párhuzamosan megszüntette a személyi jövedelemadó önkormányzati részesedését, az illetékek sem maradtak helyben és a gépjárműadóból befolyó összeg 60%-a is az állami költségvetésbe folyt be. A megyei jogú városokban a teljes adósságkonszolidáció meghaladta a 370 milliárd Ft-ot. Szintén megszűnt a „gazdag” önkormányzatokat sújtó adóerő-képesség miatti elvonás, vagyis nem büntette a rendszer a nagy adóbevétellel rendelkező önkormányzatokat. Ezzel párhuzamosan bevezették a szolidaritási adót, melyet a befolyt adók mértékével arányosan vetnek ki, s ez a néhány kiemelkedő adóbevételelű település esetében rendkívüli mértékű új teherként jelentkezett (Fekete 2017a).

A megyei jogú városok finanszírozása tehát jelentős változásokon ment keresztül az új önkormányzati törvény elfogadását követően. A kutatás nem vizsgálta, hogy a jelenlegi rendszer előnyösebb vagy hátrányosabb-e a megyei jogú városokra nézve – több elemzés és kutatás foglalkozott ezzel az elmúlt időszakban (Pálné Kovács 2016a, 2016b) –, azonban kijelenthető, hogy az adósságkonszolidáció sok város esetében egy „kis Modern városok programként” értelmezhető, hi-

szén a konszolidált adósság nagyságrendje egyes városoknál a fejlesztési projektcsomag egy városra vetített átlagos értékének 10-30%-át is elérte.³ A megyei jogú városok jelenleg saját bevételeiken túl fejlesztéseket döntő részben a Modern városok programból, továbbá a Terület- és településfejlesztési operatív programban (TOP) szereplő dedikált kereteikből tudnak megvalósítani. Ez utóbbi pénzügyi forrás jócskán meghaladja a 400 milliárd Ft-ot (Fekete 2017a).⁴

Az egyes városokban a megállapodások 2015 és 2017 között folyamatosan születtek (1. táblázat), az abban foglalt fejlesztések pedig – általában néhány héttel az aláírás után – kormányhatározatokba foglaltattak és kihirdetésre kerültek a Magyar Közlönyben. A fejlesztések felelőseit is megnevezték a kormányhatározatokban, általában konkrét határidők rögzítésével.

A program bekerülési összköltsége hazánk éves költségvetési főösszegének mintegy hatodát teszi ki, de a forrásigény nyilvánvalóan nem egy esztendőben, hanem több évre elnyújtva jelentkezik. A központi költségvetés a program

1. táblázat: A megyei jogú városokkal kötött megállapodások és kormányhatározatba foglalásuk kronológiája
List of agreements with cities with county rights and the chronology of the related government decisions

Magyei jogú város	Együttműködési megállapodás megkötésének időpontja	Kormányhatározat száma (Magyar Közlönyben való megjelenés dátuma)
Békéscsaba	2016. április 26.	1283/2016. (VI. 7.)
Debrecen	2015. május 18.	1382/2015. (VI. 12.)
Dunaújváros	2016. május 31.	1394/2016. (VII. 21.)
Eger	2015. április 10.	1251/2015. (IV. 23.)
Érd	2015. július 3.	1504/2015. (VII. 23.)
Győr	2017. április 28.	1387/2017. (VI. 27.)
Hódmezővásárhely	2017. május 26.	1840/2017. (XI. 10.)
Kaposvár	2015. október 9.	1803/2015. (XI. 10.)
Kecskemét	2016. február 9.	1131/2016. (III. 10.)
Miskolc	2016. február 11.	1315/2015. (V. 21.)
Nagykanizsa	2015. június 23.	1496/2015. (VII. 21.)
Nyíregyháza	2015. november 10.	1955/2015. (XII. 17.)
Pécs	2015. április 28.	1316/2015. (V. 21.)
Salgótarján	2017. március 21.	1388/2017. (VI. 27.)
Sopron	2015. március 24.	1217/2015. (IV. 17.)
Szeged	2017. január 30.	1151/2017. (III. 20.)
Székesfehérvár	2015. május 26.	1383/2015. (VI. 12.)
Szekszárd	2016. február 23.	1159/2016. (IV. 5.)
Szolnok	2015. június 3.	1428/2015. (VI. 25.)
Szombathely	2015. november 17.	1936/2015. (XII. 12.)
Tatabánya	2016. március 22.	1240/2016. (V. 13.)
Veszprém	2016. május 10.	1284/2016. (VI. 7.)
Zalaegerszeg	2015. április 14.	1252/2015. (IV. 23.)

megvalósítására 2015-ben 25, 2016-ban 50, 2017-ben 152, 2018-ban 150 milliárd Ft-ot tartalmazott, az elfogadott 2019-es költségvetés 135 milliárd Ft-ot irányzott elő, hangsúlyozva, hogy ez a közúti fejlesztések nélkül értendő. A beruházások intenzíven a 2017-es évben indultak meg, így a 2017-es és 2018-as adatokból már érdemes néhány arányszámot megadni. A központi költségvetés felhalmozási célra tervezett összegeinek 2017-ben 8,71%-át, 2018-ban pedig 8,33%-át irányozták elő a program megvalósítására (ez csak a hazai forrás és nem tartalmazza az európai uniós támogatású operatív programokból finanszírozott beruházásokat). Az előirányzat 2017-ben a GDP 0,41%-át, 2018-ban pedig 0,37%-át teszi ki (Novoszáth, Hegedűs 2018b). Fenti adatok alapján elmondható, hogy nem helytállóak azok a vélemények, melyek szerint a program finanszírozása nem lenne biztosított annak aránytalanul nagy mivolta miatt. Feltételezhető, hogy a projektek hozzávetőleg felét az operatív programokból finanszírozzák, melyek 2022-ig mindenképp lezárulnak, így a központi költségvetésből 2019–2023 között évi 265 milliárd Ft-ból a program megvalósítása pénzügyi szempontból biztosított lehet.⁹ Jelen költségvetési viszonyok mellett ez az összeg nem jelent aránytalanul nagy terhet a központi költségvetés számára.

A program kezdetén a kormány alapvetően hazai forrásból kívánta előteremteni a szükséges pénzügyi forrásokat, kivéve azon nagy volumenű közlekedésfejlesztési projekteket, melyek eleve szerepeltek az Integrált közlekedésfejlesztési operatív programban (IKOP). Másfél évvel a program elindítása után, 2016 júliusában ugyanakkor változás történt: egy új kormányrendelet értelmében a programban szereplő fejlesztéseket elsődlegesen európai uniós források felhasználásával kell megvalósítani, így az önkormányzatok arra kényszerültek, hogy a TOP-os fejlesztési kereteikből „áldozzanak” a Modern városok programban szereplő fejlesztésekre – igaz, a kormány sok város esetében a keretek megemlése mellett határozott. A 2017-ben kötött megállapodások fedezetéül ugyanakkor már újból a hazai forrásokat nevezték meg, hiszen addigra az érintett önkormányzatok TOP-keretük nagy részét lekötötték (Fekete 2017a).

A program szerkezete, kapcsolódási pontjai az európai tér gazdaságfejlesztési és újraiparosítási folyamataihoz

A megyei jogú városokkal kötött megállapodások preambulumban – mely minden város esetében azonos szövegezésű – az alábbiakat olvashatjuk: „A megállapodások célja, hogy ezek a büszke városok a 21. század nyertesei, a magyar vidék fejlődésének zászlóshajói legyenek, és a jövőben a legmodernebb és a legsikeresebb európai városok közé tartozzanak. Nekünk, magyaroknak a modern város a magyar várost jelenti, amit a magyar temperamentum és észjárás alakít. Otthonos és családias közösséget, biztonságos környezetet, ahol van munkalehetőség, javulnak az életkörülmények, (...) ahol szépülnek az utcák, a

terek, az épületek, ahol pezseg az élet.” A preambulumban tehát általános jövőképet vázoltak fel a megyei jogú városok számára, melynek megvalósításához a program különböző projekteken keresztül kíván hozzájárulni.

Érdeemes a projekteket különféle kategóriákba sorolni. Gulyás (2017) összegzése nyomán (2. táblázat) elmondható, hogy a program közlekedésfejlesztési fókusszal bír. Az országos közútfejlesztések a projekt költségvetésének 56%-át jelentik, s amennyiben ide soroljuk a kapcsolódó projekteket (intermodális csomópontok, helyi utak, kerékpárutak, repülőterek fejlesztése, helyi közösségi közlekedés, repülőterek modernizálása), úgy az arány megközelíti a 70%-ot. A városi infrastruktúra fejlesztésére, városrehabilitációs célokra, továbbá kulturális és turisztikai célokra a program 12%-át kívánják fordítani, egészségügyre és sportra pedig 7%-ot.

Gazdaságfejlesztésre és innovációra (ideértve az ipari parkok fejlesztését és az oktatás, szakképzés területén beharangozott fejlesztéseket) a program több mint 400 milliárd Ft-ot fordít, a Modern városok program költségvetésének mintegy 12%-át. Emellett a közlekedésfejlesztési elemek is kapcsolódnak a gazdaságfejlesztési és innovációs folyamatokhoz.

2. táblázat: A Modern városok program projektjei főbb fejlesztési kategóriáinként
Projects of Modern Cities Programme by main development categories

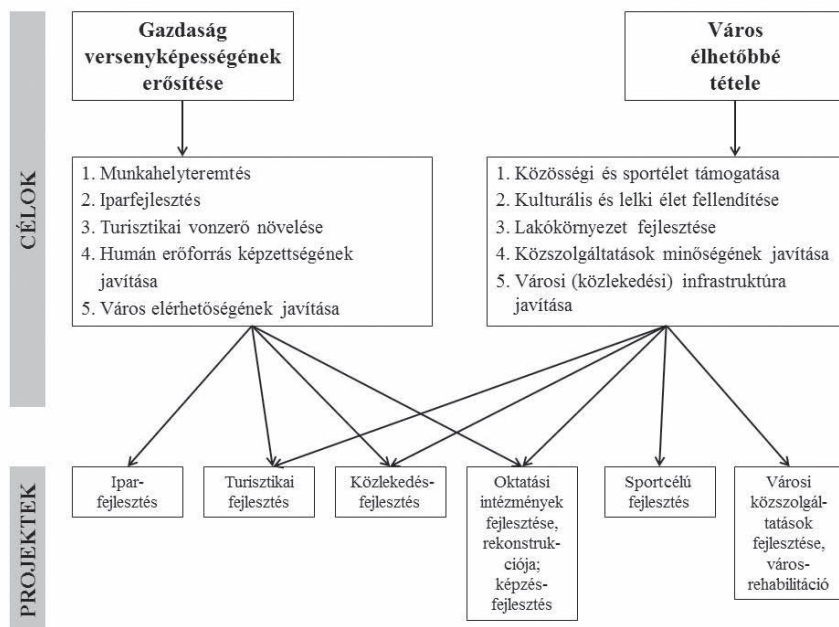
<i>A fejlesztések főbb típusai</i>	<i>A fejlesztés gyakorisága</i>	<i>Becsült költség (milliárd Ft)</i>
1. Országos közútfejlesztések	21 fejlesztés, 690 km	1 920,699
2. Intermodális csomópontok kialakítása	9 városban	107,842
3. Helyi útfejlesztések	11 várost érintően	92,091
4. A helyi közösségi közlekedés fejlesztése	7 városban	28,920
5. Vasútfejlesztés	3 városban	176,100
6. Repülőterek fejlesztése	5 városban	14,727
7. Kerékpárút-fejlesztések	7 városban	23,038
8. Várfelújítások, műemléképületek felújítása	5 városban	28,010
9. Kulturális fejlesztések	17 beruházás	80,017
10. Turisztikai fejlesztések	23 városban	169,448
11. Iparipark-fejlesztések	20 városban	137,696
12. Gazdaságfejlesztések és innovációs projektek	21 városban	167,209
13. Oktatási, szakképzési fejlesztések	22 fejlesztés	109,219
14. Egészségügyi fejlesztések	5 városban	19,384
15. Sportfejlesztések	32 beruházás	151,272
16. Közmű- és energetikai fejlesztések	8 városban	87,539
17. Városrehabilitáció, városi lakókörnyezet-fejlesztések	16 beruházás	47,170
18. Egyéb fejlesztések	29 projekt	27,736
<i>A fejlesztések teljes becsült forrásigénye</i>		<i>3 388,716</i>

Forrás: Gulyás (2017).

Bajmócy (2018) tanulmányában a Modern városok programot vizsgálja a helyi gazdaságfejlesztés szemszögéből. A normatív keretben (mely a növekedésből indul ki) a stratégiák olyan eszközöket kívánnak létrehozni, melyeket a helyben élők jólétük növelésére tudnak fordítani, míg a „jóllét” összetevőiből kiinduló megközelítések arra fókuszálnak, hogy a helyi közösség a lehető leg szélesebb körben részt vegyen a megalapozó stratégiák és kapcsolódó célok kidolgozásában, s ezáltal biztosított legyen a létrehozni kívánt eszközök kompatibilitása és hozzáférhetősége. A Modern városok program célrendszerét (1. ábra) elemezve Bajmócy arra a következtetésre jut, hogy a megjelenő projektek gyakorlatilag mindegyike építési projekt, vagyis a normatív megközelítést követi a program filozófiája, s emiatt véleménye szerint a jóllétből kiinduló megközelítés szempontjából kérdéses a program hatékonysága. Faragó (2018) a városrezsim-típusú együttműködések szemszögéből szintén rámutat a helyi szereplők széles körű bevonásának szükségességére – illetve véleménye szerint annak elmaradására a program kidolgozása során.

A Modern városok programot jelentős, az újraiparosításra irányuló gazdaságfejlesztési törekvés hatja át, hiszen 17 város érintett ipari park fejlesztésében, továbbá ezzel rokon eszközök (logisztikai központ, inkubátorház) tele-

1. ábra: A Modern városok program tartalomelemzés alapján rekonstruált célrendszere
Objectives of the Modern Cities Programme as reconstructed by the content analysis

Forrás: Bajmócy (2018).

pítésében, és több helyen a hagyományos iparágak (pl. üvegyártás, nyomdaipar) újjáélesztése, fejlesztése is szerepel a megállapodásokban. Az iparág-specifikus fejlesztések komoly jelentőségűek az adott város életében, hiszen a helyi termelési hagyományok megújításával újrafogalmazhatók a meglévő ipari fejlődési pályák (Bajmócy 2018; Lux 2019).

Lux (2019) hangsúlyozza, hogy noha a Modern városok program nem célzottan újraparaszítási program, mégis mind a 23 érintett városban megvalósulnak az iparfejlesztést közvetlenül vagy közvetve segítő beruházások. Elemzése szerint a program keretében 77 projekt iparpolitikai érintettségű, melyből 30 közlekedésfejlesztési, 26 iparfejlesztési, 16 szakképzéshez, oktatáshoz és K+F-hez, 4 az elektromos tömegközlekedés megteremtéséhez kapcsolódik, míg egyedülként Kecskeméten egy speciális pénzalap megteremtésére is lehetőség nyílik.

Az újraparaszítási folyamatokat kiemelten segítik azok a közlekedésfejlesztési elképzelések, melyek a megyei jogú városokat bekapcsolják az országos autópálya-hálózatba, gyorsforgalmi kapcsolatokat eredményeznek határon túli gazdasági központok irányába (pl. Miskolc–Kassa, Győr–Dunaszerdahely). Emellett a városi elkerülő utak megépítése azon túl, hogy élhetőbbé teszi a városok belső részeit a csökkenő forgalom következtében, javítja a meglévő ipari parkok elérhetőségét és feltárja a logisztikai funkciók telepítésére alkalmas területeket (Lux 2019).

Mindezek alapján az újraparaszítás közvetlen és közvetett módszereit is alkalmazza a Modern városok program, a telephelyek fejlesztése mellett a tudásbázis erősítésének szándéka is megjelenik a fejlesztésekben.

Vitapontok

A kutatási program során történt kutatói eszmecserék révén üdvözlendő tudományos diskurzus alakult ki, melynek néhány fontosabb elemét az alábbiakban röviden közlésem, hangsúlyozva, hogy napjaink területfejlesztési folyamatainak közös értékelése, a vélemények ütköztetése fontos feladata a hazai regionális tudományok művelőinek. A programot több kritika is elmarasztalta a társadalmi bekapcsolódás elmaradása miatt. Faragó (2018) szerint a program azért nem új városrezsim, mert nem széles résztvevői körrel állították azt össze. Bajmócy (2018) a program hátrányaként értékeli a központi döntéshozatalt, véleménye szerint a megállapodásokba bekerült projektek nem kapcsolódnak helyben széles körben egyeztetett stratégiákhoz, erre utal a projektek hasonló (*one-size-fits-all*) mivolta. Ugyanígy kevésnek érzi az önkormányzatok bekapcsolódását a központi döntéshozatalba, szerinte a helyi fejlesztéssel kapcsolatos döntéshozatal nem a helyi, hanem az országos szinten történt. Több kutató szerint alapvető probléma, hogy a Modern városok program nem rendelkezik átfogó stratégiával, stratégiai szemlélettel, nincs kapcsolódási pontja „nagyobb egészhez”.

Véleményem szerint a 2000-es években a nagyvárosok mindegyikében elkészültek azok a stratégiai dokumentumok (pl. integrált városfejlesztési stratégia, integrált településfejlesztési stratégia, településfejlesztési koncepció), melyek kiforrott célok mentén fogalmazzák meg a jövőbeli fejlesztési elképzeléseket, s ezekben a koncepció-stratégia-projekt lebontását alkalmazó, koherens anyagokkal találkozhatunk. A kritikákra reagálva a kutatás során egy kiválasztott várost (Győr) esettanulmányszerűen megvizsgáltam. Valamennyi, a Modern városok program által Győrben megvalósítandó fejlesztés kapcsolódik a város jövőképében foglalt célkitűzésekhez, döntő többsége közvetlenül is hozzárendelhető azokhoz (Fekete 2018a). Mélyebb vizsgálatokra lenne szükség ahhoz, hogy a városok stratégiaalkotási folyamataiba vajon sikerült-e bekapcsolni a stakeholderek igényeit, és ha igen, milyen mértékben. A győri példa és a stratégiai dokumentumok alapján magam nem rovom fel a program kritikájaként, hogy a megállapodások megkötése előtt nem volt kifejezetten a Modern városok programra irányuló igényfelmérés – feltételezve, hogy a városok a stratégiaalkotás folyamán megfelelően becsatornázták és a városi érintettekkel (civil szervezetek, gazdasági szereplők, egyházak stb.) közösen foglalták meg a stratégiai célokat, és a városvezetők azok mentén állították össze a kormányfő elé tárt „kívánságlistájukat”.

Az újraparaszti folyamatok szempontjából Lux (2019) szerint a legnagyobb nyertesek a Dél-Alföld városai, ahol megfigyelhető a koherens víziók és a projektesszközök egysége, míg a Dunántúl erősen iparosodott városaiban főként a kiegészítő jellegű, tudásbázist erősítő elemek a fontosak. Noha valóban jelentős szerepet játszik a térségek fejlődésében e régiók tudásbázisát erősítő helyi fejlesztések megvalósítása, azt is érdemes hangsúlyozni, hogy ezeken a területeken az alap-infrastruktúra sok esetben nem áll rendelkezésre magas színvonalon, a fejlesztéseknek így a 21. századi tudásgazdaság és egyéb, jövőbe mutató irányzatok erősítése mellett épp a legiparosodottabb területeken szükséges olyan klasszikus infrastruktúra-fejlesztési beruházásokra fókuszálniuk, mint például az elkerülő utak építése. Emiatt tűnhet egy kaptafára készült programnak a fejlesztéscsomag, de ezeken a területeken is a valós igényekre reflektál, hiszen több vizsgálat is rámutatott arra az elmúlt években, hogy pl. az országos közúthálózat legrosszabb állapotban lévő elemei Győr-Moson-Sopron megyében találhatók.⁶

Noha a Modern városok program korábban nem látott fejlesztési csomagként segítheti a hazai legnagyobb települések modernizációját, Rechnitzer (2019) szerint ez önmagában nem eredményezi majd hazánk főváros-centrikusságának oldódását, hiszen az érintett városok nem kapnak ehhez szükséges autonómiát. A cikk elején utaltam rá, hogy a hazai településhálózat aránytalanságáért legfőképpen a trianoni döntést, majd a Nagy-Budapest koncepciót tehetjük felelőssé. Magam is azon a véleményen vagyok, hogy önmagában a Modern városok program végrehajtása nem fogja oldani a fővárosi túlsúlyt, azonban a hazánkban tapasztalható népességfogyással párhuzamosan katalizálhatja az egyre élhetőbb me-

gyei jogú városokba való betelepülést, ami növelheti a kiemelt városok súlyát a településhálózaton belül.

Kitekintés, javaslatok

A kutatás eredményeinek ismeretében elmondható, hogy a hazai területfejlesztés elmúlt évszázadában nem találtunk olyan városfejlesztési programot, mely filozófiájában és költségvetési volumenében hasonlítható lenne a Modern városok programhoz. A program előképeit elsősorban az 1960-as években megjelenő, de napjainkban is gyakran alkalmazott francia etatista-dirigista megközelítésekben fedeztük fel, hiszen jelentős hasonlóságot mutatnak az alkalmazott eszközök és módszerek, így például a tervszerződések rendszere, a központi finanszírozás és döntéshozatal. A program ugyanakkor nem értelmezhető újszerű városfejlesztési rezsimként: a program kialakításába nem vonták be széles körűen a társadalmat, a fejlesztési célkitűzéseket nem közösen alakították ki. Mindez nem jelenti azt, hogy a városokban végrehajtandó projektek ne találkoznának a városalakító közösségek valós igényeivel: a fejlesztési csomagok több esetben a megfelelő társadalmi előkészítéssel létrehozott városi stratégiákon alapulnak.

Világossá vált, hogy a megyei jogú városokat érintő kormányzati döntések közül a program meghatározó fejlesztési forrásokat biztosít az érintettek számára, városonként átlagosan kb. 150 milliárd Ft értékben. A 3400 milliárd Ft-os programmal párhuzamosan a TOP-os hozzávetőleg 400 milliárd forintnyi összeg további vagy kapcsolódó fejlesztések fedezetét biztosítja, s érdemes megemlíteni, hogy a 23 megyei jogú városban a kormány által konszolidált adósság volumene nagyságrendileg megegyezik az operatív program városfejlesztési forrásainak nagyságával. Mindezek ismeretében a megyei jogú városokat a kormányzat jelentősen támogatja.

A program közlekedésfejlesztési fókusszal rendelkezik, a források mintegy 70%-át e célraallokálja. Hangsúlyozni érdemes, hogy sok helyen az alap-infrastruktúra kiépítése történik meg ezáltal, de a közútfejlesztések potenciális gazdasági területeket is feltárnak és a közösségi közlekedés is fejlődik (pl. az elektromos buszok beszerzésének támogatása, kerékpárút-építések, a vasúti közlekedés modernizációja). Ezen intézkedésekkel erősödhet a városok térszervező szerepe, javulhat a térségi funkciók elérésének minősége. Gyakorlatilag valamennyi város érintett az iparfejlesztési, gazdaságfejlesztési intézkedésekben, ezek valós hasznosulásának mértéke ugyanakkor megosztotta az elemzőket. Mindenestre a nevesített projektek az egyes városok megközelíthetőségének és belső közlekedési viszonyainak javítására, gazdasági és munkahely-teremtési célkitűzéseinek segítésére, továbbá élhetőségük javítására fókuszálnak.

2017-ben új, a megyei jogú városok fejlesztéséért felelős tárca nélküli miniszter kezdte meg működését, kiemelt fókusszal a Modern városok programmal kapcsolatok koordináció ellátására. Ezt követően pozitív változások történtek több városfejlesztési projektben: kormányhatározatokat módosítottak annak érdekében, hogy a fejlesztési források felhasználása, a projektek megvalósítása ne az állami központi szerv (zömmel a Magyar Nemzeti Vagyonkezelő Zrt.), hanem az érintett önkormányzat feladata legyen (Magyarország kormánya 2017). Ez mindenképpen üdvözlendő irány, hiszen az önkormányzatok helyismeretük, beruházások megvalósításában szerzett tapasztalatuk alapján alkalmasak a projektek végrehajtására – ráadásul újabb lehetőség nyílik a helyi szint bekapcsolódására a megvalósítás során. A 2018-as választásokat követően a Modern városok program koordinációja továbbra is a Miniszterelnökségen belül, ám nem tárca nélküli miniszteri szinten, hanem kormánybiztos irányítása alatt folytatódott. A kormánybiztos a Modern falvak és kisvárosok program kidolgozásáért és végrehajtásáért is felel.

A Modern városok program megvalósításának elindulását követően egyre többször lehetett olyan kormányzati szándékról hallani, mely a hazai középvárosok fejlesztésének programjáról szólt, a megyei jogú városokéhoz hasonló konstrukcióban. 2018 februárjában a kormányfő a Megyei Jogú Városok Szövetsége ülésén jelentette be, hogy hamarosan indulhat a középvárosok fejlesztési programja, melyet a kistelepülések követhetnek. A kormányzati településfejlesztési elképzelések tehát nem zárultak le a 23 megyei jogú város programjával, hanem a településhierarchia alsóbb szintjeit is külön programokban kívánják bekapcsolni a települési infrastruktúra-fejlesztési folyamatokba. Egyetértek Faragó (2018) megállapításával, miszerint érdemes lenne új településhálózat-fejlesztési stratégiát alkotni annak érdekében, hogy a program(ok) koherens célkitűzések megvalósulását szolgálhassák. Ugyanakkor a Modern városok program és a középvárosok fejlesztésének kormányzati szándéka ismeretében egyértelmű a városok kiemelt szerepe napjaink hazai területpolitikai döntéseiben.

A kutatást a jövőben több vizsgálati szempont beemelésével célszerűnek tartom tovább folytatni. Érdemes lenne városonkénti összehasonlító vizsgálatot végezni, mely alapján csoportok képzésére is lehetőség nyílna a városok között aszerint, hogy a Modern városok programban szereplő fejlesztések mire fókuszálnak, mit tartottak hangsúlyosnak, milyen ütemben zajlik a megvalósítás stb. Szintén további vizsgálati dimenziót jelenthet a megvalósult fejlesztések feltérképezése, 2021–2022 körül a program eredményességének vizsgálata (pl. a projektek hogyan hatottak az egyes városok teljesítményére, versenyképességére, továbbá a program költségvetése hogyan változott). A program zárásával párhuzamosan tehát ex post értékelés elvégzése tűnik indokoltnak, előzetesen kidolgozott módszertan és szempontrendszer szerint.

Jegyzetek

- 1 A kutatás vezetője: Fekete Dávid, a kutatásban részt vettek: Rechnitzer János, Bajmócy Zoltán, Faragó László, Lux Gábor, Hegedűs Szilárd, Novoszáth Péter.
- 2 A cikk korábbi változatának lektorai hiányolták a „saját hang” és a saját kutatási eredmények hangsúlyosabb megjelenítését. Jelen cikk célja ugyanakkor, hogy a kutatás során feltárt legfontosabb megállapításokat összegezze és rendszerezze. Saját győri empirikus kutatásaimmal kapcsolatban lásd Fekete (2018a), a kutatásindító koncepció, tematika lényegi elemeiről lásd Fekete (2017a). A kutatási eredmények értékelését, személyes véleménnyel kiegészítve e cikk Vitapontok része tartalmazza.
- 3 A 3400 milliárd Ft-os fejlesztési csomag egy városra vetített átlagos költsége megközelítőleg 147 milliárd Ft. Pécs esetében a konszolidált önkormányzati adósság meghaladja ezen összeg 30%-át, Miskolc esetében 25%, Debrecennél közel 20% ez az arány.
- 4 Ráadásul ez a keret nem tartalmazza Érd megyei jogú város forrásait, hiszen a város nem a TOP-ból, hanem a VEKOP-ból juthat pénzügyi támogatáshoz.
- 5 Az 50%-os arány bizonyításához pontos adatok nem állnak rendelkezésre, ugyanakkor az érintett városok több mint fele fejlesztéseinek jelentős részét a TOP-os (gyakran megemelt) keretből finanszírozza, míg a program keretének több mint felét jelentő közlekedésfejlesztési beruházások nagy részét az IKOP-ból finanszírozzák. Figyelemmel kell lenni arra, hogy a 2022-es befejezést nyilvánvalóan veszélyeztetheti a mindenkori költségvetési források mértéke, illetve az egyes fejlesztések jelentős időigényű előkészítése, tervezése, engedélyezése.
- 6 De ide sorolhatjuk azt a tény is, hogy a magyar nagyvárosok közül talán utolsóként kezdődött meg Győr körül az elkerülő út építése, mely a Modern városok programban szereplő északnyugati rész megépítésével válhat egyszer teljessé. Érdemes megemlíteni azt is, hogy az M1-es autópálya kapacitása kisebb a tényleges szükségletnél: 2018 januárjában hosszú szakaszokon 80 km/órás sebességkorlátozást kellett bevezetni a burkolat rendkívül rossz állapota miatt. Noha elindult az autópálya 2×3 sávossá bővítésének tervezése, belátható időn belül nem várható a zsúfoltság érdemi enyhítése.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás a Gróf Bethlen István Kutatóközpont „Modern városok Magyarországon” c. kutatási programja keretében valósult meg.

Irodalom

2011. évi CLXXXIX. törvény Magyarország helyi önkormányzatairól. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1100189.TV> (Letöltés: 2019. január 14.)
- Bajmócy Z. (2018): *Időutazás a Modern városok programmal. Értékelés helyi gazdaságfejlesztési szemszögből*. Kézirat
- Bajmócy Z., Gébert J., Elekes Z., Páli-Dombi J. (2016): Beszélünk a részvételről... Megyei jogú városok fejlesztési dokumentumainak elemzése az érintettek részvételének aspektusából. *Tér és Társadalom*, 2., 45–61. <http://doi.org/cz96>
- Bajmócy Z., Gébert J., Málóvics Gy. (szerk.) (2017): *Helyi gazdaságfejlesztés a képességszemlélet alapján*. JATEPress, Szeged

- Barta Gy., Czirfusz M., Kukely Gy. (2008): Újraiparosodás a nagyvilágban és Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 4., 1–20. <http://doi.org/czm6>
- Enyedi Gy. (2012): *Városi világ*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Faragó L. (2006): A városokra alapozott területpolitika koncepcionális megalapozása. *Tér és Társadalom*, 2., 83–102. <http://doi.org/czm7>
- Faragó L. (2016): Az EU területi politikájának a változásai közép-kelet-európai nézőpontból. *Tér és Társadalom*, 2., 3–22. <http://doi.org/bsnm>
- Faragó L. (2018): *A Modern városok program mint fejlesztéspolitikai rezsim helye a magyar területfejlesztési politikákban*. Kézirat
- Fekete D. (2017a): A Modern városok program elemzési lehetőségei. *Polgári Szemle*, 1–3., 94–105. <http://doi.org/czk9>
- Fekete D. (2017b): Európai járműipari térségek gazdasági kormányzási modelljei. *Tér és Társadalom*, 3., 125–142. <http://doi.org/czm8>
- Fekete D. (2018a): A Modern városok program győri fejlesztései. *Területi Statisztika*, 6., 638–658. <http://doi.org/czm9>
- Fekete D. (2018b): Economic development and economic governance through the example of the city of Győr. *Deturope*, 1., 97–115.
- Füzér K. (2017): *A projektesített város: Részvételi városfejlesztés az ezredfordulás Pécsen*. Publikon Kiadó, Pécs
- Gulyás I. (2017): *Modern városok program*. Deloitte, Budapest
- Hajdú Z. (1993): A terület- és településfejlesztés problematikája a két világháború között. In: Kovács K. (szerk.): *Település, gazdaság, igazgatás a térben*. MTA RKK, Pécs, 19–34.
- Hajdú Z. (2001): *Magyarország közigazgatási földrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Lengyel I. (2010): *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és az alulról szerveződő stratégiák*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Lentner Cs. (2014): A magyar önkormányzatok adósságkonszolidációja. *Pénzügyi Szemle/Public Finance Quarterly*, 3., 330–344.
- Lux G. (2017): *Újraiparosodás Közép-Európában*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Lux G. (2019): A Modern városok program újraiparosítási törekvései. *Tér és Társadalom*, 1., 44–65. <https://doi.org/10.17649/TET.33.1.3067>
- Magyarország kormánya (2017): *A Modern városok programban nagyobb szerepet kapnak az önkormányzatok*. <http://www.kormany.hu/hu/tarca-nelkuli-miniszter-2/hirek/a-modern-varosok-programban-nagyobb-szerepet-kapnak-az-onkormanyzatok> (Letöltés: 2019. január 14.)
- Mezei, C. (2016): Limited involvement: the role of local and regional actors in the Hungarian Structural Fund management In: Schmitt P., Van Well, L. (eds.): *Territorial governance across Europe: Pathways, practices and prospects*. Routledge, London, New York, 157–170.
- Novoszáth P., Hegedűs Sz. (2018a): *A megyei jogú városok a kormányzati pénzügypolitikában*. Kézirat
- Novoszáth P., Hegedűs Sz. (2018b): *A Modern városok program költségvetési forrásainak vizsgálata*. Kézirat
- Pálné Kovács I. (2010): Városi terek kormányzása és a városi rezsimek. Egy induló kutatás margójára. *Tér és Társadalom*, 4., 3–27. <http://doi.org/cznb>
- Pálné Kovács I. (2016a): A magyar területi közigazgatási reformok főbb állomásai. In: Pálné Kovács I. (szerk.): *A magyar decentralizáció kudarca nyomában*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs, 73–85.
- Pálné Kovács I. (2016b): Záró gondolatok. In: Pálné Kovács I. (szerk.): *A magyar decentralizáció kudarca nyomában*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs, 200–206.
- Pálné Kovács I., Mezei C. (2016): Regionális politikai és területi kormányzási ciklusok Közép- és Kelet-Európában. *Tér és Társadalom*, 4., 54–70. <http://doi.org/crtw>
- Rechnitzer J. (2019): Nagyvárosok a magyar területi politikában és területfejlesztésben a rendszer-változástól napjainkig. *Tér és Társadalom*, 1., 3–26. <https://doi.org/10.17649/TET.33.1.3069>
- Somlyódyne Pfeil E. (2011): Az agglomerációk jelentőségének változása az államszervezés és a városi kormányzás szempontjából. *Tér és Társadalom*, 3., 27–59. <http://doi.org/cznc>
- Somlyódyne Pfeil E. (2014): Az állam megváltozott szerepe és a városfejlesztés viszonya. *Tér és Társadalom*, 2., 31–44. <http://doi.org/cznd>
- Stone, C. (1989): *Regime politics: Governing Atlanta, 1946–1988*. University Press of Kansas, Lawrence
- Stone, C., Sanders, H. T. (1987): *The politics of urban development*. University Press of Kansas, Lawrence

A Modern városok program újraiparosítási törekvései

Reindustrialisation initiatives in the Modern Cities Programme

LUX GÁBOR

LUX Gábor: tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; lux@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0003-0948-3718>

KULCSSZAVAK: ipar; újraiparosítás; várospolitikai; Modern városok program; terület-fejlesztés

ABSZTRAKT: A tanulmány célja a 2015-ben indult Modern városok program (MVP) iparfejlesztési elképzeléseinek kritikai elemzése a hazánkban kialakult függő piacgazdasági modell és a tartós gyengeségekkel küzdő fejlesztéspolitikai intézményrendszer tükrében. A gazdasági válság utáni Magyarországon a főáramú fejlesztéspolitikák kudarca, az ország gyenge felzárkózási teljesítménye növekvő érdeklődést eredményezett az alternatív gazdaságfejlesztési receptek iránt. Az új teret nyert developmentalista felfogás visszanyúl az erős állami beavatkozás ideájához, ezt azonban paradox módon olyan környezetben teszi, amelyben a gazdaság jelentős hányada külföldi beruházók kezében van, a hazai fejlesztéspolitika eszköz- és intézményrendszere pedig tartós és öröklődő gyengeségekkel küzd.

A kormány és a fejlesztésre kijelölt megyei jogú városok külön megállapodásain nyugvó, uniós forrásokat újraelosztó Modern városok program projektszemléletű, vonásaiban a francia és a lengyel tervszerződésekhez hasonló (de azoknál gyengébb és esetlegesebb) fejlesztési eszközként, az új fejlesztési filozófia megtestesítőjeként jelent meg az állami cselekvésben. A program, bár elsősorban városfejlesztési eszköz, jelentős számban tartalmaz újraiparosításra irányuló vagy azt támogató fejlesztési célokat (77 projekt).

A program elképzeléseit jelentős regionális különbségek fémjelzik. Az ország nyugati felében inkább a hagyományos fejlesztési eszközök alkalmazása és néhány tudásintenzív tevékenység letelepítésére irányuló törekvés figyelhető meg; a Dél-Alföldön és környezetében az endogén növekedési modell számára is kedvező komplex iparfejlesztési célok kerültek előtérbe; az ország ipari periferiáin azonban egyáltalán nem került sor igazi áttörést sejtető, előremutató fejlesztési célok megfogalmazására. Feltehető, hogy az MVP nyertesei elsősorban a már iparosodott vagy újraiparosuló térségek lesznek; a területi különbségek mérséklődése helyett a különbségek további növekedésére számíthatunk.

Gábor LUX: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; lux@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0003-0948-3718>

KEYWORDS: industry; reindustrialisation; urban policy; Modern Cities Programme; regional policy

ABSTRACT: A critical analysis of the Modern Cities Programme, a development programme launched by the Hungarian government in 2015, considers the reindustrialisation components as part of the debate on the varieties of capitalism (in particular the issue of Central and Eastern European dependent market economies) and the persisting institutional deficiencies in the Hungarian planning system.

After the 2008 crisis, the low efficiency or failure of mainstream development policies and Hungary's poor convergence record have contributed to a growing interest in alternative development policies. The emerging development-policy vision is returning to the idea of strong state intervention, although paradoxically it continues to operate in an environment characterised by exceptionally high foreign participation in the economy, particularly in its most competitive segments. In addition, domestic development policy struggles with permanent and self-reinforcing institutional weaknesses that significantly reduce its effectiveness. The resulting re-centralisation has not only led to an increase in regional differences, but also to a further weakening of development institutions operating in cities and regions. Effective development systems (development coalitions and early-stage urban regimes) that are capable of setting and achieving coherent, systematic development goals exist only in a few select locations across the country.

The Modern Cities Programme, essentially a redistribution of EU funds based on special agreements between the central government and the major Hungarian cities, is a project-based development agenda that somewhat resembles French and Polish planning contracts, albeit in a diluted and less coherent form. As an instrument of development policy, it fits into the new etatist development philosophy. Although the programme is predominantly an instrument of urban development, it also includes 77 projects directly or indirectly related to reindustrialisation. These initiatives focus mainly on improving transport links, developing specific sectors, vocational training, education and a limited R&D+I component.

The programme characteristics vary greatly from region to region. In the western half of the country, traditional development instruments predominate with limited evidence of attempts at building up knowledge-intensive activities. In the Southern Great Plain, also complex industrial development goals are found that are conducive to endogenous growth, partly reflecting the lack of FDI in the region and a more SME-based development trajectory. The programme has not been able to realise favourable reindustrialisation initiatives in the peripheral industrial areas of Hungary. The fact that the programme tended to benefit 'winners' is likely to increase existing development gaps rather than reduce existing regional disparities.

Bevezetés

Ebben a tanulmányban egy átfogó fejlesztési koncepció, a 2015-ben kezdeményezett Modern városok program (MVP) fejlesztéseinek egy részterületét, iparpolitikai kapcsolódásait vizsgálom a közép-európai függő piacgazdaságok és a tartós gyengeségeket hordozó fejlesztő intézményrendszer tükrében. Az MVP nem gazdaság-, hanem városfejlesztési program, ugyanakkor projektjei közvetlenül és közvetetten kapcsolódnak a feldolgozóiparhoz vagy annak üzleti környezetéhez. Az MVP tervezett fejlesztései egyben érdekes elegyét képviselik a hazánkban meggyökeresedett új etatista, államközpontú kormányzási filozófiának, az Európai Unió főáramú fejlesztéseinek és a tartós intézményi gyengeségekkel küzdő hazai nagyvárosok fejlesztési törekvéseinek. Ezeket az elképzeléseket megvalósítási kockázataik, a fejlesztési rendszer problémái dacára

(sőt, többek között éppen miattuk) tanulmányozni érdemes, mivel eredményeik kihatnak a magyar ipar területi versenyképességére és fejlődési pályájára, egyben pedig a hazai fejlesztéspolitika jövőbeli fejlődésére.

A tanulmány a kapitalizmusváltozatok elméletére, a lokális versenyképességet vizsgáló elméleti és gyakorlati kutatásokra, valamint a hazai fejlesztéspolitika körül kialakult szakirodalomra reflektál, de ezt egy konkrét példán keresztül teszi, elsősorban empirikus megközelítésben. A tanulmány hat fő részre oszlik. Az iparpolitikák iránti hazai kormányzati érdeklődés növekedését vizsgáló bevezető után bemutatom, hogy milyen piaci környezetben működik a program, majd külön-külön vizsgálom a tervezési folyamatot és kontextusát, illetve a konkrét projekteket, azok tartalmát és kilátásait. Az elemzés alapját elsősorban az iparfejlesztési vagy az ipari versenyképességhez vélhetően kapcsolódó célokat megfogalmazó kormányhatározatok jelentették, amelyeket másodlagos források feldolgozásával egészítettem ki. A program tartalmának ismertetése után külön alfejezetben vizsgálom az MVP megvalósítási kockázatait. A tanulmányt az iparfejlesztéssel és a közpolitikákkal kapcsolatos következtetések zárják.

A Modern városok program helye a hazai iparpolitikában

A Magyarországot súlyosan érintő globális pénzügyi és gazdasági válság, majd az elhúzódozó helyreállítási periódus (Jánossy 1973) rávilágított a korábban meghatározó fejlődési pálya korlátaira, rejtett (vagy éppen csak figyelmen kívül hagyott) költségeire. Az átmenet belső ellentmondásaival és a növekvő területi különbségek *inherens* mivoltával az 1990-es, korai kétezres években jobbra az uralkodó irányzatokon kívüli kutatók foglalkoztak (nyugaton kiemelhető a marxista irányzathoz kötődő Gowan 1995, 1996; később Dunford 2005 és Sokol 2001; a magyar kutatásokról lásd György 2017; Medve-Bálint 2014; Pogátsa 2016). További bizonyítékokkal szolgáltak a *kapitalizmusváltozatokkal*, illetve a *globális értékláncokkal, értéktermelő hálózatokkal* kapcsolatos tanulmányok (Éltető, Magasházi, Szalavetz 2015; Szalavetz 2013, 2015; valamint lásd a Földrajzi Közlemények tematikus számában Molnár 2017; Nagy 2017; Siskáné Szilasi, Halász 2017 munkáit). A közelmúltban fontos adalékokat fűzött a vitához Lengyel és Varga (2018) tanulmánya, amelyben a szerzők a magyar gazdasági növekedést egyre jobban megakasztó térbeli korlátokról, a főváros és a vidék közötti egyensúly felborulásának következményeiről adnak képet.

A mainstream fejlesztéspolitikák gyenge hatékonysága, vélt vagy valós kudarcra útkeresési folyamatot is elindított térségünkben, leglátványosabban a közép-európai versenyben lemaradó Magyarországon. Az iparpolitikák új virágzása (Cimoli, Dosi, Stiglitz 2015; Török, Csuka, Veres 2016) megnyitotta az utat a múltban alkalmazott közpolitikai eszközök újrafelfedezése és a teljesen új megoldások előtt is. Szalavetz (2015) tanulmánya – a nyugati iparpolitikai kon-

cepciók új generációja kapcsán – az „új developmentalizmus” és a „rendes üzletmenet” közötti egyensúlyozásról szól, és a neoliberais konszenzus meghaladását, ugyanakkor a ma elfogadott iparpolitikai eszközök fenntartását valószínűsíti. Hazánkban – a korábbi fejlődési utak kimerüléséből kiindulva – a fejlesztéspolitikai kommunikációban inkább egy developmentalista fordulat azonosítható, amely visszanyúl az erős állami fejlesztéspolitikákhoz, s a felzárkózás érdekében a nyugati és távol-keleti előképekből is merítve egyfajta új *etatista* fejlesztési modell kialakítására törekszik (György 2017; Veres 2017). Ugyanakkor a retorika és a cselekvés különbségei is szembetűnőek, és a kormányzati cselekvésben kompromisszumos megoldás képe rajzolódik ki. A feldolgozóiparban az állam a külföldi működőtőke-beruházások barátja és támogatója maradt, amit a külföldi nagyvállalatok privilégiumainak megőrzése mellett stratégiai megállapodások sorával is megpecsételt. A nagy ipari beruházások egyértelmű kormányzati támogatást élveztek. A hazai iparpolitikai dokumentumok jobbára uniós tervek adaptációi, amelyek nyugati (uniós, német, néha francia) elképzeléseket ültetnek át a hazai gyakorlatba. Az iparpolitika céljait és keretrendszerét kijelölő Irinyi-terv (Nemzetgazdasági Minisztérium 2016) sem lóg ki a hasonló célú uniós dokumentumok közül.

A 2015-ben meghirdetett MVP *nem célzottan iparpolitikai koncepció*, hanem általános igényű, széles célrendszert megjelenítő városfejlesztési intézkedéscsomag, amelyben a legtöbb klasszikus városfejlesztési elképzelés (turizmus, sport, közszolgáltatások stb.) helyet kapott. A program külön megállapodásai azonban mind a 23 érintett városra tartalmaznak iparfejlesztéshez közvetlenül vagy közvetetten kapcsolódó fejlesztési elképzeléseket: a legkevesebbet (egyet-egy) Érden és Székesfehérváron, a legtöbbet (hatot-hatot) Kecskeméten, Salgótarjánban és Szegeden. Hasonlóan, *a program nem mutat teljes átfedést a magyar iparpolitikával*. Valamilyen mértékben szintén az iparpolitikához kapcsolhatók a hazánkban működő nagyvállalatokkal (ebből adódóan tehát elsősorban nagy külföldi cégekkel) kötött stratégiai megállapodások, amelyek szintén különböző tartalmú, erős roadshow-elemekkel cifrázott különalkuk. A közvetlenül az ipari versenyképességre irányuló kormányzati cselekvés mellett a széles értelmezett iparpolitika számos ágazati politikából és szabályozó eszközökből áll,¹ s a lényeg az, hogy ezek az eszközök összehangoltan milyen módon szolgálják az ipari versenyképesség ügyét. Az MVP esetében tehát vizsgálatra érdemes a tervezett fejlesztések iparpolitikai illeszkedése, regionális fejlődésre gyakorolt várható hatásuk, végül pedig megvalósíthatóságuk kérdése is.

Az iparpolitikai cselekvés határai

Az iparpolitika (és általában az állami beavatkozás) határait hazánkban eredendően erős és nehezen lebontható korlátok szegélyezik. Ezek közé tartozik a füg-

gő piacgazdasági modell (Nölke, Vliegenthart 2009; Pogátsa 2016; Szanyi 2016) kapitalizmusváltozata által kínált feltételrendszer, vagyis a közép-európai ipar erős külső tőkefüggősége. A külföldi irányítású vállalatok súlya a legtöbb jelentős hazai nemzetgazdasági ágban számottevő, de különösen igaz ez a magas értéktermelésű tevékenységekre. A KSH adatai szerint 2015-ben az összes Magyarországon működő vállalkozás hozzáadott értékének 52,5%-át külföldi irányítású vállalkozások állították elő; az arány azonban még magasabb, 70,1%-os volt a feldolgozóiparban, amely így a magyar gazdaság legerősebb nemzetközi integrációt mutató szegmense.²

A válság éveitől kezdve az egész nemzetgazdaság, ezen belül a feldolgozóipar nemzetköziesedett. Magyarországon 2008-ban a működő vállalkozások hozzáadott értékének még „csak” 47%-a fűződött külföldi tulajdonú cégekhez, a legnagyobb növekedést azonban a feldolgozóipar mutatta a gazdasági ágak között. A feldolgozóipari hozzáadott érték 59,9%-a volt külföldi, vagyis az arány hét év leforgása alatt 10,2%-ponttal emelkedett (részletesen lásd még Lengyel 2014; Lengyel, Nagy, 2016). A nagyarányú változás elsősorban a válság következménye, ugyanis a részarány már 2012-re elérte a 66, 2013-ra a 68,1%-ot. Ezt támasztják alá a középvállalatok demográfiai adatai is (Kovács, Lux, Páger 2017). A mélyben a nemzetközi és hazai cégek közötti erős hatékonyságkülönbségek-ből fakadó *duális iparszerkezet* (Barta 2002; Kiss 2010; Palócz 2016) továbbélő problémáját láthatjuk: a kedvezőbb tényezőellátottságú, jobb piaci pozíciójú külföldi vállalatok ellenállóbbak a külső sokkokkal szemben, mint hazai tulajdonú versenytársaik. Ez akkor is így van, ha feltételezzük, hogy a piaci szelekció a dualitás mérséklődésével jár, s a túlélők valamivel hatékonyabb, erőforrással és piaci tudással jobban felvértezett vállalkozások.

A tulajdoni szerkezet átalakulása nem vagy csak nagyon nehezen visszafordítható (a jelenlegi értéknél már joggal írhatjuk, hogy mérsékelhető), a külföldi működő tőke által uralt terekben költséges és nehéz a valóban hatékony, ráadásul a globális és uniós versenyjogot sem sértő állami beavatkozás megvalósítása. Az iparfejlődés folyamatai jellegzetesen lassú lefolyásúak, a társadalmi környezetbe és a tér több léptékébe beágyazottak. Az iparvállalatok sikere vagy kudarca soktényezős feladvány, és éppen úgy táplálkozik az egyes nemzetgazdaságok vagy makroterek által kínált feltételrendszerből (Közép-Európa ilyen „jó táptalajt” nyújt a nemzetközi iparvállalatok számára), mint a lokális terek és a hozzájuk kötődő gazdasági, társadalmi struktúrák speciális előnyeiből. Egyesre van jelentőségük a globális értéktermelési hálózatoknak (Coe, Dicken, Hess 2008; Molnár 2017) és a lokális fejlődési adottságoknak, a lokalizált versenyképességi tényezőknél (Bailey, De Propriis 2014; Lengyel 2010) vagy a területi tőke elemeinek (Bodor, Grünhut 2014; Czakó, Dóry 2016; Dombi et al. 2017; Jóna 2013; Rechnitzer 2016; Tóth 2010).

Óvatosságra kell, hogy intse a fejlesztéspolitikát az a tény, hogy a válság után hazánk sikeres térségei a fővároson kívül többnyire vagy eleve magasan iparosodott, vagy újrapiarosodó terek, amelyek *mai sikereik nagy részét köszönhe-*

tik a külföldi beruházásoknak, és jóval kevésbé a magyar állam ténykedésének. Vagyis az iparpolitikának úgy kell beavatkoznia a fejlődési folyamatokba, hogy egyszerre ösztönözze a ma sikeres térségek fenntartható továbbfejlődését³ és a lemaradó hazai vállalatok „helyzetbe hozását”, a perifériák újrairparosodását – de ne rontsa el, ami jól működik. Ez a feladvány nem egyszerű, és jelentős ellentmondásokat rejt magában (más megítélés alá kell esnie pl. egy külföldi összehasonlítható üzemnek egy fejlett és egy iparszegény térségben, vagy említhetjük a hatékonyság és a felzárkóztatás elveinek ütközését).

A Modern városok program közpolitikai párhuzamai

A magyar kormány 2015-ben indította el a Modern városok programot. A program a megyei jogú városok és a kormány közötti együttműködésen alapuló fejlesztési döntések sorozatából áll, amelyekhez a kormány fejlesztési előirányzatokat rendelt. A program által kitűzött célok a városközpontú fejlesztéspolitikák hagyományát követik, „a magyar vidék fejlődésének zászlóshajóiként” értelmezik a fejlesztett településeket (Fekete 2017c). A fejlesztésekben versenyképességi, életminőségi és városgazdálkodási szempontok érvényesülnek.

A program projektalapú, részfeladatok gyűjteményéből áll. A városfejlesztés projektelés (Nagy 2012) különös vonzerővel bír mind a fejlesztési célokat kitűző és a fejlesztési folyamatot felülről irányító állam, mind a stratégiai tervezésben részt vevő, majd a tervek megvalósítása felett bábáskodó projektosztály számára. A fejlesztési folyamat ezúton könnyen részfeladatokra bontható, menedzselhető, kiinduló paraméterekkel, mutatókkal és célindikátorokkal mérhető; voltaképpen értelmezhetővé tehető. Az MVP ilyen értelemben a fejlesztés mainstream szemléletéhez és a politikai kommunikáció igényeihez egyaránt jól illeszthető intézkedéseket képvisel. A projektekre bontás azonban kockázatokat is hordoz, mert a cselekvés illúzióját adva elfedheti azokat a fontos fejlesztési célokat, amelyek nem érhetők el egy-egy projekt vagy projektsozort keretein belül, esetleg folyamatos finanszírozást igényelnek.

A program – létrejöttéről, működési kereteiről és finanszírozásáról Fekete (2017c) részletesebben is beszámol – a miniszterelnök és a városvezetők találkozásait követően a közös fejlesztési szándékokat rögzítő megegyezések aláírásával indult. Az együttműködési megállapodásokat, a fejlesztési feladatokat, határidőket és felelősöket kormányhatározatok rögzítették. A megállapodásokkal kapcsolatos intézkedésekről az 1038/2016. (II. 10.) kormányhatározat rendelkezik, amely egyes programok esetében a 2016-os forrásigényeket is megadja. Ezeket a pénzügyi adatokat – bár megoszlásuk érdekes – nem vizsgálom, mert a rendelkezésre álló dokumentumokban hiányosan szerepelnek (nem szerepelnek pl. a közlekedésfejlesztési kiadások, ellenben az ipari parkok fejlesztésére szánt összegek rendszerint igen); nem állapítható meg a forrásallokáció

pontos értéke. Az igen rövid 1418/2016. (VII. 29.) kormányhatározat az MVP beruházásainak többségét az EU-forrásokból finanszírozott operatív programokra testálja, a fejlesztések és az OP-k közötti illeszkedés vizsgálatára kéri fel a Miniszterelnökséget vezető minisztert, illetve az irányító hatóságokért felelős minisztereket. Ezzel az igazítással az MVP – többletforrás helyett – az uniós források elköltésének eszköze lett, amelyhez az 562/2016. (X. 13.) kormányhatározat 38 milliárd Ft többletkötelezettséget vállalt.

Formálisan a megállapodások a *tervszerződések* koncepciójához állnak legközelebb: a francia gyökerű konstrukció a területi tervezés megvalósítása eszközeként került be a területfejlesztés eszköztárába.⁴ Voltaképpen a régiók és az állam közös megvalósításában létrejövő projektek listája keretmegállapodás, amely nem törekszik az állam-régió kapcsolatok teljes lefedésére, de segít a közös tervezési tevékenység megvalósításában (Somlyódy né Pfeil et al. 2004). A *tervszerződések* intézményét Közép-Európában Lengyelországban alkalmazzák legnagyobb sikerrel: ott a magyarnál jóval szélesebb döntési és pénzügyi autonómiával rendelkező regionális önkormányzatok és a minisztertanács kötnék éves megállapodásokat a regionális programok végrehajtása érdekében. Az állam, a minisztériumok vagy maguk a régiók által megfogalmazott fejlesztési elképzelések (döntően kiemelt projektek) összefogásával a *tervszerződések* forráskoncentrációt valósítanak meg, valamint integrálják a regionális fejlesztési irányokat a nemzeti stratégiai koncepciókba (Mezei, Schmidt 2013). A francia etatizmus-dirigizmus iránti kormányzati érdeklődés ismeretében (Pogátsa 2016) nem meglepő, hogy az eszköz megjelent a magyar gyakorlatban, bár állam és régió helyett állam és nagyvárosok között. Ebből jelentős különbségek fakadnak: a magyar nagyvárosok sokkal korlátozottabb autonómiával és sokkal kisebb szakértőgárdával rendelkeznek akár a lengyel, akár a francia régiókhoz képest. A lengyel modellel ellentétben az MVP mai formájában nem kapott tartós intézményi kereteket sem; nem állapítható meg, hogy a fejlesztések folytatódna-e ebben a formában, vagy egyszeri cselekvéssorozatról van szó.

A Modern városok program újraiparosítási törekvései

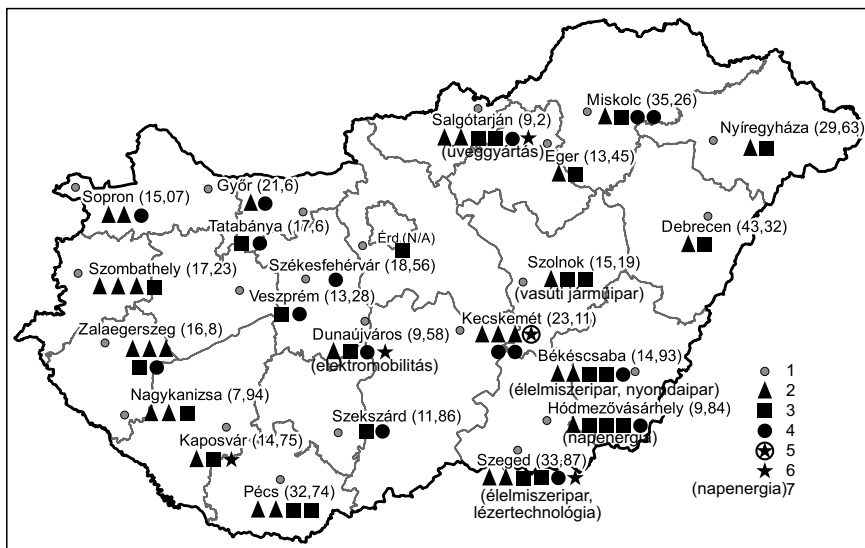
A tanulmány fő részében a Modern városok program intézkedéseit (projektjeit) az iparpolitikai célok és a lokális iparfejlődés kontextusában vizsgálom. Az elemzést a fejlesztési célokat kijelölő kormányhatározatok, majd a projektek szintjén megjelenő helyi sajtóhírek, városi honlapok, fejlesztési dokumentumok felhasználásával végeztem el; igyekeztem feltárni a fejlesztések pontosabb céljait, tartalmát. A vizsgálatba mindazokat a projekteket bevontam, amelyek megítélésem alapján potenciálisan hozzájárulnak a lokális vagy országos ipari versenyképesség javulásához, vagyis figyelmet fordítottam az iparfejlődés infrastrukturális és társadalmi háttértényezőire is. Ez a határesetek ismeretében

óhatatlanul szubjektív válogatás (így pl. a közösségi közlekedés fejlesztései csak ott kerültek be az elemzésbe, ahol feltételezhető volt érdemi hozzájárulásuk az ingázási kapcsolatok javításához), de segítséget nyújt a program értékelésében. Fontos hangsúlyozni, hogy az MVP fejlesztési célokat, elképzeléseket fog össze: mint a fejlesztéspolitikában mindig (és a magyar fejlesztéspolitikában különösen), számottevő különbségek húzódnak a fejlesztési retorika, a kidolgozott tervek és a megvalósult eredmények között. *Óvatosságra kell, hogy intsen a tény, hogy az MVP számos esetben „kincstári óvatossággal” fogalmaz, leendő fejlesztések „előkészítéséről”, „lehetőségének megvizsgálásáról” rendelkezik.*

A kormányhatározatokban szereplő fejlesztési célok esetében néhány alkalommal az összevonás eszközével éltem, ahol megítélésem szerint két projekt azonos cél megvalósítására irányult (pl. egy a konkrét fejlesztésre és egy a megvalósíthatósági tanulmányra), vagy kettéválasztottam egy összetett fejlesztési elképzelést. A fenti módszerrel a 23 városban összesen 77 projekt iparpolitikai „érintettségét” feltételezem (1. ábra):

- 30 projekt szolgált közlekedésfejlesztési célokat;
- 26 projekt szolgált az iparfejlesztést;
- 16 projekt kapcsolódott a szakképzéshez, az oktatáshoz és a K+F-hez;
- 4 projekt irányzott elő elektromos buszbeszerzéseket;
- 1 projekt irányult speciális pénzalap megteremtésére.

1. ábra: A Modern városok program fejlesztési projektjei
Development projects of the Modern Cities Programme

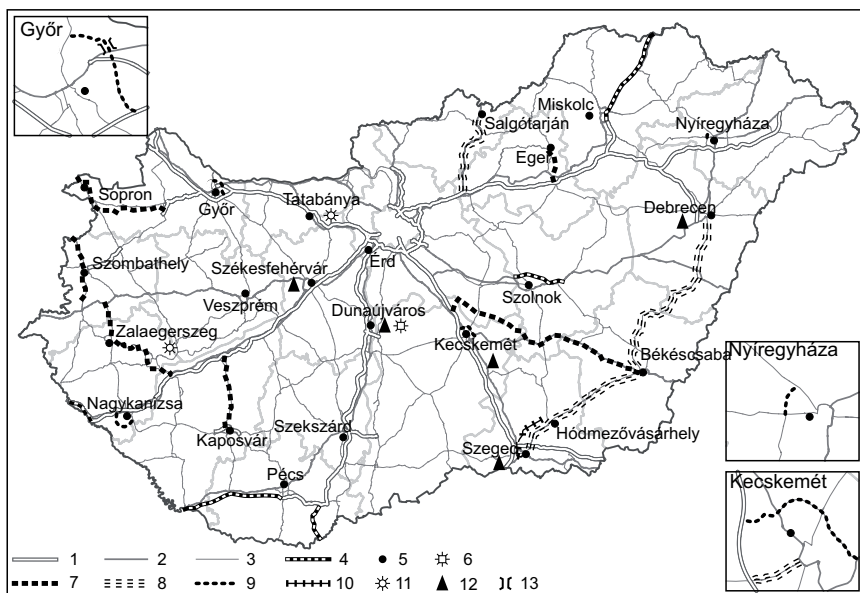

Jelmagyarázat: 1. érintett megyei jogú városok; 2. közlekedésfejlesztési projektek; 3. iparfejlesztési projektek; 4. innovációs és oktatási-képzési projektek; 5. speciális fejlesztési alap; 6. elektromos buszbeszerzések; 7. a küllönmegállapodásban nevesített iparági specializációk. A városok neve mellett a program TOP-keretösszegei szerepelnek (milliárd Ft).

Az MVP közlekedésfejlesztési céljai nem egyértelműen iparpolitikai orientációjúak, de biztos állítható, hogy a tervezett közútépítések versenyképességi célokat is képviselnek. A magyar közgondolkodásban a közúti elérhetőség már-már máigikus kapcsolatban áll a versenyképességgel. Városok sora várja sorsának jobbra fordulását egy-egy autópályaszakasztól vagy gyorsforgalmi úttól, amely így „a külföldi beruházások” és a „logisztikai központok” megszerzésének kulcsaként lebeg a döntéshozók és a köz szerepei előtt. Valójában a viszony egyáltalán nem egyértelmű. A közúti elérhetőség kétségtelenül nagy súllyal esik latba telephelyválasztási döntéseknél, de nem kizáró oka és cseppet sem elégséges feltétele az iparfejlődésnek (Erdősi 2004; Németh 2009).

Érdeemes inkább a meglévő lokális fejlődési pályákat megerősítő, a lokális telephelyi előnyök kiaknázását megkönnyítő eszközként tekinteni a közútfejlesztésekre. Az MVP közlekedési beruházásai olyan kiegészítő infrastrukturális elemekre koncentrálnak, amelyekről nem várhatunk radikális változásokat, de kisebb kedvező hatásokat igen (2. ábra). A program pozitívuma, hogy látható törekvésként jelenik meg benne az összes megyei jogú város bekapcsolása Magyarország gyorsforgalmi úthálózatába. A fejlesztések valódi értékét azonban az adja, hogy elősegíti a határhoz közeli városokat felfűző transzverzális közlekedési pályák épülését, oldva ezzel Magyarország szélsőségesen centrali-

2. ábra: A Modern városok program közlekedésfejlesztései elképzelései
Transport development initiatives of the Modern Cities Programme

Jelmagyarázat: 1. autópálya; 2. elsőrendű főút; 3. másodrendű főút; 4. tervezett autópálya; 5. megyei jogú város; 6. áruszállítási csomópont; 7. gyorsforgalmi úttá fejlesztés; 8. pályabővítés; 9. elkerülő út; 10. tram-train építése; 11. intermodális csomópont; 12. repülőtér-fejlesztés; 13. hídépítés.

zált (és így a központot nemcsak előnyökhöz juttató, hanem indokolatlanul túl is terhelő) közúti infrastruktúráját. A „külső gyűrű” kialakítása – még ha eleinte nem is autópálya-építések formájában valósul meg – jó hatással lesz az iparvállalatok szállítási feltételeire. Különösen igaz ez a nyugat-dunántúli középvárosokra és a Dél-Alföld egyes központjaira. Egyes városok esetében elkerülő utak tehermentesítik a városközpontokat a teherforgalom alól, amelyek életminőségi szerepük mellett alkalmasak a magyar gazdaságpolitikában is kiemelt területként jelen lévő logisztikai funkciók letelepítésére, valamint felfűzik a jellemzően a városok határában létesült ipari parkokat. Néhány esetben a megépítendő gyorsforgalmi utak a határokon átvélő kapcsolatok megerősítését szolgálják (Miskolc és Kassa, Pécs és Horvátország között).

A további közlekedési fejlesztések terén kevesebb vasúti fejlesztésről beszélhetünk. Zalaegerszegen előkészítés alatt áll az iparvágnány bekötése a város északi ipari területére, Kecskeméten az elővárosi vasútközlekedés, Hódmezővásárhely és Szeged között pedig a két város közötti tram-train javíthatja érezhetően az ingázást és a városok munkaerőpiacát. A fejlesztések között kevés számú projekttel képviseltetik magukat a regionális repülőtér-fejlesztések; ezek keretében öt városban (Békéscsaba, Debrecen, Kecskemét, Szeged és Székesfehérvár) „lépésenkénti” fejlesztések valósulnak meg, a költséges repülőtér-fejlesztések egy-egy részeeleme kap finanszírozást (pl. műszeres leszállító rendszer kiépítése, cargobázis fejlesztése, kifutópálya meghosszabbítása).

A közvetlenül az *iparfejlesztéshez* kapcsolódó 26 projekt a fejlesztési filozófiák több generációjából táplálkozik; egyaránt találunk közöttük az 1990-es, korai 2000-es években alkalmazott és ennél újabb fejlesztési eszközöket. Az előbbi csoportba sorolható az *új ipari parkok és iparterületek kialakítása*. A rendszerváltás első másfél évtizedében az ipari parkok sikerei újabb és újabb egységek létrehozására ösztönözték a városi és állami döntéshozókat; az ipari parkok száma 2001-re 133-ra, 2012-re 179-re emelkedett. Ezek az ipari parkok azonban a telephelyen és alapinfrastruktúrán túl ritkán tudtak többet kínálni a betelepülőknek, és leginkább csak egymással versengtek. 2004-2005 után mind a foglalkoztatottak számának, mind a parkok betelepülési arányának növekedése érezhetően lelassult, a foglalkoztatás és árbevétel regionális különbségei pedig egyértelműen a Bécs-Budapest-tengely és néhány nyugati határszélhez közeli ipari park tartós fölényét jelezték (Kiss 2013). Nagyon optimistának kell lennünk ahhoz, hogy újabb ipari parkok létesítésétől vagy bővítésétől várjuk egyes városok újrapiarosodását; ezek a beruházások legfeljebb ott szükségesek, ahol más telephely már nem áll rendelkezésre. Ahol azonban a már meglévő ipari parkokat sem használják ki (pl. Pécs esetében), ott ezt a fejlesztési cselekvést vagy a kétségbeesés jeleként, vagy az autópálya-fejlesztéseket is övező mágikus gondolkodás tünete gyanánt értelmezhetjük.⁵ Értelmet igazán azokban az *ipari parkokhoz kapcsolódó fejlesztésekben* látok, amelyek valamilyen többlettel szolgálnak a terület-alapinfrastruktúra kettőshöz. Az MVP-ben ilyen törekvéseket képvisel több, egytől egyig dunántúli

projekt: Érden és Kaposváron inkubációs funkciók, Zalaegerszezen logisztikai központ, Pécs máig kihasználatlan Déli Ipari Parkjában a kis- és középvállalati szektort vonzó új üzemcsarnokok építése, Székesfehérváron a regionális repülőtérhez kötődő ipari funkciók fejlesztése.

Kifejezetten lokális termelési hagyományok megújulását szolgálják az *iparág-specifikus fejlesztések*, amelyek 6 várost érintenek, és Salgótarján kivételével a Dél-Alföldön vagy annak közelségében összpontosulnak. Ezek az elképzelések az MVP jó oldalát képviselik, ugyanis lehetőséget teremtenek a meglévő ipari fejlődési pályák újrafogalmazásához, továbbörökítéséhez. A beruházásokban találunk fizikai infrastruktúra-elemeket (élelmiszeripari feldolgozó- és raktárkapacitások fejlesztése Békéscsabán), az oktatás megújításához kötődő terveket (a nyomdaipart szolgáló duális képzés megújítása Békéscsabán), két esetben pedig új iparágak meghonosítását. Dunaújvárosban az elektromobilitás, valamint a hozzá kapcsolódó kutatási és képzési kapacitások fejlesztése, Szegeden az ELI Lézerközpont „becsatornázása” a cél. *Kár, hogy ezek a koncepciók kis súllyal vannak jelen a programban, mivel éppen az ilyen állami beavatkozások – és különösen a később tárgyalt oktatási, képzési intézmények – segítik elő az új, innovatív iparágak meggyökeresését, az új evolúciós pályák kibontakozását.*

Az ipar 4.0-hoz és az ipar tudásintenzív szegmenseihez kapcsolódó fejlesztések szintén meglehetősen kis részt képviseltek az MVP elképzeléseiben. Közülük emelkedik ki a Győrben, az egyetem és a város együttműködésével létrejövő Digitális Fejlesztési Központ, amely az ipari digitalizációhoz kapcsolódó fejlesztések és a szoftveripar, infokommunikációs tevékenységek új centruma lesz, elősegítve az amúgy is legsikeresebb iparvárosunk feljebb lépését. Hasonló célokat valósít meg Veszprémben a Pannon-Tudás-Park, amely a megyei intelligens szakosodási (S3) stratégiához kapcsolódva valósít meg tudástranszfert a tudásintenzív, magas hozzáadott értékű ipar fejlesztése érdekében (Veszprém Megyei Jogú Város Önkormányzata 2015), valamint Zalaegerszezen a Technológiai Centrum „a műszaki tudás humán bázisának erősítése és fejlesztése terén; az érintettek közötti tudástranszfer előmozdítása terén is” (<http://www.tc.org.hu/>). Kelet-Magyarországon az egyetlen – bár nemzetközi láthatóságú – projekt az ELI lézerközpont-hoz kötődő, inkubációs szerepet is betöltő Tudományos és Innovációs Park (<http://www.inno.u-szeged.hu/eli-science-park/index>).

Az MVP-ben 16 projekt kapcsolódott a *szakképzéshez, oktatáshoz és K+F-hez*. Ahogy az iparági fejlesztések, ezek az eszközök is kiugró jelentőségűek, és a jelenleginél nagyobb részarányt is kaphattak volna a programban. A posztindusztriális gazdaság iparában a szakképzettség a legfontosabb lokalizált versenyelőny. Legyen szó kék- vagy fehérgalléros szakemberekről, külföldi vagy hazai cégekről, az ipari versenyképesség legbiztosabb alapja a modern szaktudás, és e tudás szerepe folyamatosan emelkedik a feljebb lépési folyamatok révén, s különösen az ipar 4.0-megoldások elterjedésével. A magas szaktudású ipari munkahelyek magasabb béreket kínálnak, és ellenállóbbak lesznek mind az újabb automatizáció, mind a delokalizáció kockázataival szemben.

A programban a képzés, a felsőoktatás és a K+F mindhárom eleme felbukkan. Több városban a duális szakképzés kialakítása, Kecskeméten német és angol nyelvű műszaki és gazdasági szakgimnázium létrehozása, Tatabányán a működő gimnázium reálgimnáziummá fejlesztése került napirendre. A felsőoktatásban a korábban említett tudástranszfer-intézmények is részben egyetemi keretek között valósulnak meg, a legjelentősebb fejlesztéseket viszont az új karok, képzések megalapozásában látom (Békéscsaba, Dunaújváros, Hódmezővásárhely, Tatabánya, és az elmúlt évtizedben Kecskemét). Ezek az intézmények várhatóan nem válnak a nagy tudományegyetemek riválisaivá, de oldhatják a magyar felsőoktatás kedvezőtlen diszciplináris szerkezetét, a műszaki és technológiai képzések alacsony részarányát és 56%-os fővárosi koncentrációját. Nem érintik azonban az új fejlesztések azokat az egyetemi városokat, amelyek eddig gyengék voltak a műszaki képzésekben: Pécs, Szeged és Debrecen sem a duális képzésben, sem a műszaki képzéseket megerősítő fejlesztésekben nem képviseltetik magukat (Pécs a külföldi hallgatókra alapozott képzések kapacitásfejlesztését és a K+F+I potenciál erősítését tűzte ki céljául).

Sajátos fejlesztési eszközként foghatjuk fel a négy városban (Kaposvár, Salgótarján, Szeged és Dunaújváros) megjelenő *elektromos buszbeszerzéseket*. A tömegközlekedés fejlesztését hazai gyártású eszközök megrendelésére felhasználni ugyan egyértelműen tiltott ipartámogatási eszköznek számít, de ez a tiltott eszközök olyan formája, amelynek lehetőségeit a járműgyártással foglalkozó államok hajlamosak kiaknázni. Ezek a kiskapuk ritkán elérhető lehetőséget kínálnak arra, hogy egy állam ideiglenes piacvédelmet kínáljon fel egy iparágának, és az inkubációs szemléletet érvényesítve addig nyújtson támogatásokat felcseperedő vállalatoknak, amíg azok a világpiacon is megállják a helyüket. Magyarországon, ahol az Ikarusban rejlő lehetőségek bűnös elvesztegetése máig fájó seb, a rendelkezésre álló iparági tudás és a helyzetbe hozható kisebb buszgyártó vállalatok is alkalmasak volnának egy nagyobb buszcserereakcióra. Ezt a járműpark életkora is indokolja, és a támogatási forma alkalmazása mellett szól az elektromobilitás országos iparfejlesztési prioritássá emelése.⁶ Aggasztó, hogy csak négy nagyvárosban került be a projektek közé az elektromos közlekedés fejlesztése, és hogy az iparággal kapcsolatos állami cselekvést az elmúlt években is a két és fél évtizedet kitöltő halogatás jellemezte.

Az MVP fejlesztéseiben „első az egyenlők között” az alföldi újrapiarosodás központja, Kecskemét, amely a programban egyedülálló módon külön *fejlesztési alapra* (Kecskemét Fejlődéséért Alap) tett szert. A 25 milliárd Ft azonnali tőkeinjekcióval létrehozott, 2017-ben 15, 2018–2019-ben pedig további 5-5 milliárddal kistafírozott eszköz kis- és középvállalati fejlesztési célokat szolgál, visszatérítendő támogatásokat nyújt a térségben működő vállalkozások számára. Egy 2016-os polgármesteri tájékoztató alapján „[a] befektetési stratégia elsősorban a vállalkozások helyi munkaerő iránti igényét kiszolgáló lakásépítési, a vállalkozások költséghatékonyságát javító energiahatékonysági, valamint közvetlen vállalkozásfejlesztési projektekre fókuszál” (Tájékoztató... 2016). Kecskemét ki-

vételezettségét elsősorban egy kívülről érkező nagyberuházás, a Mercedes-gyár által generált pozitív külső sokk alapozta meg, és hasonló helyzet látszik körvonalazódni a tanulmány első változata után bejelentett debreceni BMW-üzem kapcsán (a város jelentős fejlesztési többletforrásokban részesül). Természetesen leegyszerűsítés lenne mindent erre az egy tényezőre fogni, hiszen mindkét városban több évtizedes fejlődés eredményeiről beszélhetünk. A magánberuházások közösségi kiegészítése, „rendszerbe illesztése” sem ördögtől való dolog; akkor sem, ha ezek a döntések nem a területi kiegyenlítődé, hanem az eleve sikeres térségek jutalmazása irányába mutatnak.

Végezetül szólnunk kell az MVP meglepően markáns *területi különbségeiről* is. A projektcélok alapján a fejlesztésekben érdekes (részlegesen átfedést mutató) regionális eltéréseket látunk kirajzolódni. Kívülállóként nem állapítható meg, hogy ez tudatos központi koordináció eredménye, a véletlen műve, vagy (talán ez a legvalószínűbb) történelmi hagyományoknak és a különböző fejlesztési filozófiák, gyakorlatok térbeli terjedésének, meggyökerezésének eredménye.

- A dunántúli városok inkább a magyar gyakorlatban klasszikusnak számító területpolitikai eszközökre (közútfejlesztés, ipari parkok és hozzájuk kapcsolódó fejlesztési formák) helyezték a hangsúlyt és általános iparfejlesztési elképzeléseket fogalmaztak meg, nemigen lógtak ki a fejlesztéspolitika hazai főáramából.
- Elsősorban az iparosodott vagy újraparosodó térségekben (beleértve a nyugat- és közép-dunántúli városok egy részét) törekedtek a szakképzés, az iparfejlődést szolgáló felsőoktatás, az innováció és a K+F fejlesztésére. Az ipart egyre nagyobb kihívásként érő munkaerőhiány, de az ipar új kihívásai – további automatizáció, ipar 4.0-megoldások stb. – is e terület méltóbb kiemelését tennék indokolttá.
- Az ország ipari perifériáin – a Dél-Dunántúlon és az Észak-Alföldön – nem került sor valóban előremutató és innovatív iparfejlesztési elképzelések megfogalmazására. Ezeket a városokat mindössze néhány, nem túl meggyőző fejlesztési elképzelés fémjelzi. A program a hosszan tartó ipari és társadalmi válságból lassan kilábaló Észak-Magyarországon sem mutat nagy jelentőségű kezdeményezéseket, holott az érintett városok ismét növekvő szerepet kapnak a magyar ipari termelésben.
- A magyar ipart uraló, külföldi működőtőkén alapuló fejlődési úttal szemben ismét kirajzolódik a Dél-Alföldön haloványan, de látható endogén evolúciós pálya, amely erősebben támaszkodik a hazai kis- és középvállalati szektorra, és helyben gyökerező képességeket, tudáskészleteket mobilizál (Molnár 2013; Nagy 2013; Vas, Lengyel, Szakálné Kanó 2015). Salgótarján kivételével a dél-alföldi városok, illetve a hozzá közel eső Szolnok és Dunaújváros fogalmaztak meg iparág-specifikus fejlesztési célokat, amelyek meglévő iparági specializációik megújításához kapcsolódnak. Ezek megfelelői teljesen hiányoztak a dunántúli régiókban.

Az MVP-fejlesztések megvalósítási kockázatai

Mint oly sok más dolog, a fejlesztéspolitika sem mentes a divathullámoktól: a „szezonálisan” felbukkanó új modellek gyakran régi formák újraszabott, kicsit átfogalmazott változatai. Ez a helyzet a városokra alapozott „retro” fejlesztési paradigmával (Faragó 2006), amely újból és újból feltűnik mind az európai, mind a hazai közpolitikai eszköztárban. Újra és újra divatossá vált Magyarországon a városok – kiemelkedő versenyképessége, innovációs teljesítménye (Rechnitzer, Páthy, Berkes 2014) és központi ellátó, igazgatási szerepkörei (Czirfusz 2009; Pálné Kovács 2008) mellett – térszervező erejére, térségeiket integráló és a fejlődési impulzusokat közvetítő kisugárzó hatásaira apelláló fejlesztési út.

A magyar városok azonban nem a fejlesztések kezdeményezőiként, hanem azok kedvezményezettjei gyanánt bukkannak fel a fejlesztési tervezésben; őket magukat hagyományosan gyenge gazdaságfejlesztési aktivitás jellemzi, intézményrendszerük ellátási feladatokat lát el, illetve az intézmények fenntartására szolgál (Bajmócy et al. 2016; Hervainé Szabó 2008; Mezei 2006; Pálné Kovács 2010; Suvák 2010). Gyakran még a nagyvárosok sem végeznek érdemi gazdaságfejlesztést, és nem rendelkeznek az ehhez szükséges testületekkel, szakembergárdával sem. Az EU-csatlakozáshoz közeledve létrejött, felülről irányított *projektosztály* (Kovách, Kučerová 2009; Pálné Kovács 2010) mögött sem kialakult hagyomány, sem erős társadalmi kontroll nincs, és a regionalizmus gondolatának visszaszorulásával a kétezres évek közepétől ez a szerveződés fokozatosan meggyengült, feloldódott az államszervezetben. A vidéki fejlesztő testületek erőforrásaikban, döntési autonómiájukban és létszámukban megfogyatkoztak, meggyengültek; a központ konszolidációjának költségeit a periféria fizette meg. A megyei jogú városok – csökkenő ellátási szerepük mellett – nem kaptak a tőlük egyre jobban elvárt gazdaságfejlesztő szerephez szükséges intézményi kompetenciákat és erőforrásokat. A fejlesztő tervezés és a várostérségi gondolkodás helyi meggyökerezését tehát erős intézményi gátak akadályozzák, és ezek a gátak mély történelmi gyökerekkel rendelkeznek.

Nem mondhatjuk, hogy a helyi, regionális fejlesztéspolitikai fejlődés megállt volna az EU-csatlakozás utáni több mint egy évtizedben. Az új fejlesztési minták, gyakorlatok elterjedése az ország és az intézményrendszer válságának éveiben részben a forráselosztásra összpontosító intézményrendszeren kívül folytatódott. Miközben az állam az önkormányzati feladatok nem elhanyagolható részét centralizálta, egyes nagyvárosokban tanúi vagyunk mind a specifikus célok elérésére létesült *fejlesztési koalíciók*, mind a fenntartási szemléleten túllépő, tartós fejlesztési együttműködést megvalósító *városi rezsimek* lassú kialakulásának (Lux 2013; Somlyódyne Pfeil 2012). *Valóban működő (és nem csak „potenciális” vagy „formálódó”) városi rezsimről ma Magyarországon csak néhány város esetében beszélhetünk, ott, ahol a kormányzat, az ipar és a helyi tudásbázis közötti rendszeres interakciók ezt kitermelik.* A folyamat kezdeményezői a közintézmények

gyengesége miatt szinte mindig gazdasági szereplők,⁷ és az általuk megfogalmazott elvárások formálják az együttműködések tartalmát, ébresztik fel az „igényt” a tartós együttműködés iránt a városi önkormányzatokban és az egyetemeken. A kialakuló városi rezsimok hatékonyabban azonosítják saját érdekeiket és szükségleteiket, fejlesztési folyamataik koordinálásával megerősítik versenyképességi tényezőik vonzerejét, mind a külső beruházók, mind a helyi vállalkozók számára vonzó befektetési környezetet alakítanak ki. Nem véletlen, hogy az együttműködés egyik legsikeresebb formája Győrben található: formálódását kedvező iparági folyamatok és intézményi feltételek is segítették.⁸ Ezek a jó példák hazánk több pontján felismerhetők, bár – mint számos más nyugatról importált koncepció – az eredeti eseteknél jóval haloványabb és sérülékenyebb formában.⁹

Az MVP-fejlesztések ebbe a fejlesztési környezetbe illeszkednek be, bár magukban nem képviselnek radikális újdonságot. Mivel megvalósításuk a központi és városi szereplők együttműködésén nyugszik, a program magában hordozza az intézményrendszer gyengeségeit. Komoly kockázatokat jelent a program transzparenciahiánya és az előzetes hatástanulmányok elmaradása. Sem a tervezés folyamata, sem a megvalósítás nem kellően átlátható, az elérhető információk köre szűk és gyakran általános. A fejlesztések egy része mögött vagy nem áll megfelelő közösségi tervezés, vagy születtek ugyan dokumentumok, de azok nem nyilvánosak. Mindkét eshetőség jelentős megvalósíthatósági és hatékonysági kockázatokat hordoz. Az MVP mögött álló erős, következetes tervezési rendszer (intézményhálózat) hiányában a beavatkozások könnyen meghíúsulhatnak vagy esetiek maradhatnak; nem jelenik meg a tőlük elvárható térségi kisugárzó hatás és a több projekt egyedi hatását meghaladó szinergia. A francia vagy lengyel tervszerződéseknek csak erősen „felhígított” változatáról beszélhetünk.

A fejlesztő intézményrendszer tartós gyengesége, a konzekvens fejlesztési programok hiánya, továbbá a hazai fejlődés külső függése (a reálgazdaságban a külföldi működő tőkétől, a fejlesztéspolitikában az EU-forrásoktól) állandó bizonytalansághoz vezet. Nincs olyan tartósan követett „iránytű” vagy egzakt cél, amely kijelölné az egyes térségek (városok, megyék, járások stb.) jövőképét, és amelyhez konkrét fejlesztési programokat lehetne rendelni. Ezt a szerepet az MVP sem képes betölteni; erre ugyanis sem széttöredezett célrendszere, sem hiányzó szervezeti háttere nem teszi alkalmassá. Az eredmény – nem először – a sodródás és a külső események követése. Fokozatos javulásra lehet számítani (ez is valami), de új fejlődési pályák kialakulására, kedvezőtlen folyamatok megfordítására aligha... Stabil cél- és eszközrendszer hiányában pedig az eredmények esetlegesen maradnak, könnyen „felülírhatók”.¹⁰

Hasonló kérdéseket vet fel a program utóélete. Az MVP akkor lesz sikeres, ha az egyes projekteket újabb és újabb, rendszerszerű építkezést megvalósító lépések követik. Az ipari versenyképesség megőrzése és fenntartható fejlesztése mind általában, mind Magyarországon egyre jobban igényli a lokális (hazánk-

ban elsősorban várostérségi) üzleti környezet és tényező kínálat fejlesztését, ez pedig az országos politikák mellett helyi cselekvést is igényel. Ez további érv a fejlesztő intézmények megerősítése mellett, egyben pedig a fejlesztési koalíció, városi rezsim típusú együttműködések bevonásának – adott esetben intézményes elismerésének – kérdését is felveti.

Következtetések

A Modern városok program fejlesztései egy elhúzódnak válságperiódus és keserves kilábalás után jöttek létre. Nyilvánvaló, hogy egyetlen fejlesztéspolitikai program nem képes megoldani a magyar városok feltorlódott fejlesztési igényeit, és nem adhat teljes választ régóta megoldatlan regionális problémákra sem. Az MVP pozitív hozadékát tehát abban ragadhatjuk meg, hogy fejlesztési részcélok finanszírozásával hozzájárul a megyei jogú városok versenyképességének javulásához. A program projektjei között egyaránt találunk korszerű és ma már meghaladott eszközöket, és joggal érheti kritika a döntéshozókat, hogy az új ipari kihívásokra reflektáló megoldások részaránya alacsonyabb az optimálisnál. Ugyanakkor ezekből is találunk jó kezdeményezéseket, és csak remélhetjük, hogy példájuk máshol is befogadásra talál.

Várható, hogy a program a területi különbségek mérséklődése helyett az iparosodottság különbségeinek további emelkedését hozza majd magával. Nemcsak a piaci folyamatok, hanem a tanulmányozott fejlesztések is ebbe az irányba hatnak. Érdekes párhuzam mutatkozik Nemes Nagy, Kullmann, Fekete, Szabó (2000) tanulmányával, amelyben az 1990-es évek területfejlesztési forrásait és azok hatásait vizsgálva azt mutatták ki, hogy az elmaradott térségek jobbára méltányossági alapú, lakossági infrastruktúrát fejlesztő többletforrásokból részesültek, míg a felzárkózásukat szolgáló eszközök (pl. a gazdaságfejlesztési célleírányzat vagy akár az útalap) esetén nem állt fenn ilyen összefüggés. Az állami beavatkozás nem mérsékelte, hanem tovább mélyítette a fejlettségi eltéréseket. A helyzet az MVP esetében is hasonló: a program elsősorban a már sikeres városokat „juttalmazza”, juttatja újabb fejlesztési lehetőségekhez. A programban rejlő (korlátozott) lehetőségeket láthatóan ott tudták érdemben kihasználni – projektekre váltani, jobb esetben koherens fejlesztési víziók formájában megfogalmazni –, ahol eleve megtalálható az az „ipari légkör”, amelyről már Alfred Marshall is értekezett. Az újrairparosítás vesztesei – a tervezés lokális, regionális intézményei és gyakorlatai hiányában – talán azt sem tudják, mit kellene akarniuk.

Közép- és hosszú távon legnagyobb mértékben a Dél-Alföld városai meríthetnek legtöbbet a programból. Leginkább náluk vélhetjük felfedezni a koherens fejlesztési víziók és a hozzájuk kapcsolódó projekteszközök egységét, és – jelenleg alacsony iparosodottságukból adódóan – náluk lehet nagyobb „felhajtóereje” egy állami programnak. Nem várható, hogy az endogén fejlődési út fogja gyökere-

sen felforgatni e térségek életét vagy átvenni a külföldi tőke térformáló szerepét – erre a hazai fejlesztéspolitika, valamint a kis- és középvállalati szektor együttesen sem képes –, de a lokális, regionális fejlődési folyamatok jövője szempontjából mégis jelentős lépésről van szó. Nyugat-Dunántúlon a fejlesztések kiegészítő jellegűek; az eredendően jó kilátásokkal rendelkező régióban nem várhatunk jelentős elmozdulást a programtól, inkább egy-két tudásintenzitást növelő elem szerepe hangsúlyozható. *A program nem fogja megoldani a leszakadó vagy eredendően periferikus ipari térségek problémáit.* E térségek központjaiban nem látni nyomát azoknak a fejlesztéseknek, amelyek megtörnék a tőkeszegénység, a kedvezőtlen tényezőellátottság és a rossz keretfeltételek ördögi köreit.

Az elmúlt évek nagy nyertese egyértelműen Kecskemét, ahol a Mercedes-beruházás által generált pozitív külső sokk nemcsak látensen már létező és sokáig kiaknázatlan fejlődési tényezők mobilizálását eredményezte, hanem az állam részéről is újabb és újabb körökben megvalósított többletberuházások indultak el, amelyek között a legnagyobb súllyal a műszaki felsőoktatás fejlesztése esik latba. A város ezáltal az alföldi újraiparosodás új motorjává vált, amelyet a Modern városok program további forrásokkal (köztük egy különálló fejlesztési alappal) honorált. Kecskemét példája igazolja, hogy a pozitív akkumulációs folyamatok beindulása hólabdaszerű hatásokat generál; egyben azt is, hogy a múltbeli fejlesztési döntések (így az 1964-ben alapított automatizálási főiskola, a Knorr-Bremsével kötött licenzmegállapodás vagy a város fejlett nyomdai para) pozitív hozadéka később nem várt formában konvertálhatók új versenyelőnyökké. Kecskemét esete legalább olyan fontos a magyar iparban, mint a sokkal kedvezőbb adottságait korán realizáló Győré: sikerének tanulmányozása és a tanulságok megfelelő adaptálása a mainál is nagyobb kutatói figyelmet és közpolitikai érdeklődést érdemel.

Az MVP fejlesztéspolitikai tanulságokkal is szolgál, bár e tanulságok jelentős része nem új, hiszen korábbi programokban már felbukkantak. Az MVP elvileg erősebben központosított fejlesztési megközelítés, mint a pólusprogram, gyakorlatilag azonban az utóbbi is csak a döntéshozatali autonómia illúziójával szolgált; az érdemi döntéseket a központi állam hozta meg. Ez a fejlesztési út – mind nagyvárosi fókuszát, mind erős centralizáltságát tekintve – *beleillik a magyar fejlesztéspolitikai hagyományba.* A pólusprogram *megvalósult* (az eredeti tervektől jelentősen elütő) formájához képest az MVP hangsúlyosabb versenyképességi, ipari fejlesztéseket fogalmaz meg, és azokba a versenykörnyezet szélesebb szeletét vonja be. Azonban egyelőre terveket állítunk szembe egy már lezajlott program következményeivel.

Bár a túlcentralizált állam bajaira nem szolgál gyógyírral, az MVP fejlesztései hozzájárulhatnak a lokális fejlesztési képességek erősödéséhez, fejlesztési apparátusok létrejöttéhez vagy korai fejlődési szakaszukat élő városi rezsimek formálódásához. Az intézményfejlődés olyan alap, amelyre később további „építőköveket” lehet helyezni. A probléma inkább abban ragadható meg, hogy a

sikeres megoldások, jó gyakorlatok esetlegesen maradnak és elsősorban a helyi szinten jelennek meg; nem válnak egy átfogó, térbeli kisugárzó hatással is rendelkező cselekvéssorozat bázisává. Jelentős *útfüggőség* uralkodik a lokális (és általában a szubnacionális) intézményrendszerben, és hiányoznak azok az erős, határozott impulzusok, amelyek képessé tennék a városokat és különböző térségeket fejlesztési céljaik megfogalmazására és megvalósítására. Ezzel párhuzamosan az állami, központosított fejlesztéspolitika is gyenge marad, elsősorban azért, mert nem rendelkezik a céljait megvalósító, kiterjedt és térben beágyazott szakmai apparátussal. Ebben az értelemben beszélhetünk központi politikákról és egyes városokban kialakuló (bár ezek intézményi problémái miatt tartósan gyenge és sérülékeny) városi rezsimekről, de nem működik átfogó *fejlesztési rendszer*, amely kezelni tudná hazánk területi problémáit.

Míg a keynesiánus állam és az államszocializmus több-kevesebb sikerrel uralta saját tervfolyamatait, a neoliborális állam pedig alapvetően lemondott a gazdasági és társadalmi tervezés szükségességéről, addig az *új etatizmus* állama vallja azt, de nem tudja gyakorolni. Komolyan kétségbe vonható az „erős állam” ereje, ha saját tereire sem tud érdemben hatni, mert a fejlődést ugyanúgy a piaci szereplőkre és a spontán evolúciós folyamatok alakulására bízta, mint neoliborális elődje. Ebben a tekintetben Magyarország ma nem hasonlít a távol-keleti fejlesztő államokra és a francia etatizmus-dirigizmus rendszerére, de a kontinentális fejlődési modell országaira sem.

Jegyzetek

- 1 A spektrumról jó összefoglalást nyújt Cimoli, Dosi, Stiglitz (2015); a közép-európai helyzetről Török (2007) és Török, Csuka, Veres (2016).
- 2 Magas, 50% körüli vagy azt meghaladó nemzetköziesedést mutat továbbá a bányászat és kőfejtés (54,8%), a villamosenergia, gáz- és gőzellátás, légkondicionálás (57,4%), a kereskedelem és gépjárműjavítás (47,2%), az információ és kommunikáció (66,2%), valamint a pénzügyi és biztosítási szolgáltatások (rájuk vonatkozóan a KSH nem közöl adatot). A külföldi tulajdon aránya a legalacsonyabb a vízellátásban, szennyvízgyűjtésben és -kezelésben, hulladékgyűjtésben (8,6%), az építőiparban (12,6%), a szálláshely-szolgáltatásban és vendéglátásban (26,5%), valamint a számítógép- és személyi háztartási cikk javításban (15%). Valószínű, hogy az utóbbi csoportba tartozik a mezőgazdaság is (szintén nem szerepel a KSH összehasonlító adataiban).
- 3 A külföldi tőke oldalán az elmúlt években nem a térszerkezetet gyökeresen átalakító új nagyberuházások, hanem a reinvesztíciós tevékenység, a meglévő ipari rendszerek konszolidációja és mélyebb területi beágyazódása a meghatározó Közép-Európában (Galgóczi, Drahooupil, Bernaciak 2015; Pavlínek 2015). Ez alól a trend alól kivételt jelentenek az elsősorban regionális munkaerő-tartalékokat kiaknázó nagyberuházások (a Mercedes Kecskeméten vagy a BMW tervezett üzeme Debrecenben).
- 4 A tervszerződés Olaszországban az állam és a nagyvállalatok közötti, a magyar stratégiai megállapodásokra hajazó formában jelent meg az elmaradott Mezzogiorno területfejlesztésében (Florio, Valsecchi 2004).
- 5 Az „ipari park” fogalmának értékvesztését mutatja, hogy Szombathelyen „köszolgáltató gazdasági társaságok infrastrukturális centralizációjára” írtak ki pályázatot az ipari park terüle-

- tén. A városi szolgáltatások célja az ipari park sikertelen bővítésével keletkezett kihasználatlan területek alternatív hasznosítása, egyfajta kármentés volt (Javaslat... 2015).
- 6 Az elektromobilitás támogatására a kormány 2015-ben elfogadta a Jedlik Ányos tervet, a terv céljainak megvalósítására pedig 2014-ben három alapító taggal klaszter jött létre (<http://jedlikanyosklaszter.hu/>, 2018 elején a klasztermenedzsment-társaságon túl 33 taggal és 16 partnerrel rendelkezett).
 - 7 Kivételként említhető a Miskolci Egyetem és a Bay Zoltán Alkalmazott Kutatási Közhasznú Nonprofit Kft. Ezek a szervezetek jelentős innovációtranszfer- és közvetítő szerepük révén oroszlánrészt vállaltak Miskolc újraiparosításában, és jelenleg mintaszerepet játszanak az országos innovációs politika elképzeléseiben.
 - 8 A „győri modell” kialakulásáról lásd Rechnitzer (2016) monográfiáját, történelmi beágyazottságáról Honvári (2014) és Germuska, Honvári (2014) tanulmányait. Az együttműködési modellben korábban erős volt az ipari park és az 1997-ben alakult INNONET inkubációs központ áthidaló szerepe (Fekete 2017b), míg az elmúlt években megerősödtek a közvetlen egyetem-ipar együttműködések (Fekete 2017a).
 - 9 Dunaújváros példa egy valamikor erős és jól működő, de a fejlesztési keretrendszer változásai és a kormányzati centralizáció hatására később felbomló fejlesztési rezsím működésére (Gajzágó 2018).
 - 10 Hogyan Kecskemét fejlődési kilátásait átalakította egy jelentős külső beruházási döntés és utóélete (amely jelentős állami többletberuházásokat is hozott), úgy a történet most Debrecenben, a BMW-üzemmel megismétlődik.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás a Gróf Bethlen István Kutatóközpont „Modern városok Magyarországon” c. kutatási programja keretében valósult meg. Az ábrák elkészítéséért külön köszönettel tartozom Szabó Tamás kartográfusnak.

Irodalom

- 1038/2016. (II. 10.) Korm. határozat a Modern városok program keretében Magyarország Kormánya és a megyei jogú városok önkormányzatai között első ütemben kötött együttműködési megállapodásokkal összefüggő intézkedésekről.
- 1418/2016. (VII. 29.) Korm. határozat a Modern városok program keretében végrehajtandó fejlesztések megvalósításáról.
- 562/2016. (X. 13.) Korm. határozat a Modern városok program keretében tervezett beruházások megvalósítása érdekében a Terület- és Településfejlesztési Operatív Program és a Versenyképes Közép-Magyarországi Operatív Program egyes prioritásai tekintetében többletkötelezettség vállalásáról és annak feltételeiről.
- Bailey, D., De Propriis, L. (2014): Manufacturing reshoring and its limits: The UK automotive case. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 7., 379–395. <http://doi.org/bxtb>
- Bajmócy Z., Gébert J., Elekes Z., Páli-Dombi J. (2016): Beszélünk a részvételről... Megyei jogú városok fejlesztési dokumentumainak elemzése az érintettek részvételének aspektusából. *Tér és Társadalom*, 2., 45–61. <http://doi.org/cz96>
- Barta Gy. (2002): *A magyar ipar területi folyamatai, 1945–2000*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Bodor Á., Grünhut Z. (2014): Dilemmák a területi tőke modelljének alkalmazhatóságáról: A társadalmi tőke problémája Camagni elméletében. *Tér és Társadalom*, 3., 3–17. <http://doi.org/cz97>

- Cimoli, M., Dosi, G., Stiglitz, J. E. (2015): The rationale for industrial and innovation policy. *Intereconomics*, 3., 126–132.
- Coe, N. M., Dicken, P., Hess, M. (2008): Global production networks: realizing the potential. *Journal of Economic Geography*, 3., 271–295. <http://doi.org/d5h5f2>
- Czakó K., Dóry T. (2016): A területi töke koncepciója és a városi vállalkozáskutatás. *Tér és Társadalom*, 1., 18–36. <http://doi.org/cz98>
- Czifrusz M. (2009): Ellentmondásban? A központi helyek elmélete és a városok specializációja. *Tér és Társadalom*, 3., 13–25. <http://doi.org/cz99>
- Dombi G., Horváth Á., Kabai G., Fodor-Kun E., Oláh M., Sápi Z., Szabó P., Tóth B. I. (2017): A területi töke és magyarországi dimenziói. A Nyilvánosságért és Civil Társadalomért Alapítvány, Balatonfűzfő
- Dunford, M. (2005): Old Europe, new Europe and the USA: Comparative economic performance, inequality and market-led models of development. *European Urban and Regional Studies*, 2., 149–176. <http://doi.org/c7wbg6>
- Éltető, A., Magasházi, A., Szalavetz, A. (2015): Global value chains and upgrading – Experiences of Hungarian firms in the machinery industry. *Competitio*, 1., 5–22. <http://doi.org/c2bb>
- Erdősi F. (2004): *Európa közlekedése és a regionális fejlődés*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Faragó L. (2006): A városokra alapozott területpolitika koncepcionális megalapozása. *Tér és Társadalom*, 2., 83–102. <http://doi.org/czm7>
- Fekete D. (2017a): Felsőoktatási és Ipari Együttműködési Központ Győrben. *Polgári Szemle*, 1–3., 106–115. <http://doi.org/c2bc>
- Fekete D. (2017b): A KKV-fejlesztés aktuális kérdései Győrben. *Tér-Gazdaság-Ember*, 2., 65–76.
- Fekete D. (2017c): A modern városok program elemzési lehetőségei. *Polgári Szemle*, 1–3., 94–105. <http://doi.org/czk9>
- Florio, M., Valsecchi, I. (2004): Planning agreements in the Mezzogiorno: A principal-agent analysis. *UNIMI Economics Working Paper*, 98.05.
- Gajzágó G. (2018): A fejlesztési rezsim gyakorlata Dunaújvárosban. In: Fata I., Gajzágó É. J., Schuchmann J. (szerk.): *Tudományos mozaik 14. kötet: Regionális folyamatok a változó világban és Magyarországon. Tanulmánykötet Enyedi György professzor emlékére*. Tomori Pál Főiskola, Budapest, 137–147.
- Galgóczi, B., Drahokoupil, J., Bernaciak, M. (eds.) (2015): *Foreign investment in Eastern and Southern Europe after 2008: Still a lever for growth?* ETUI, Brussels
- Germuska P., Honvári J. (2014): A közúti járműgyártás története Győrött 1945-től 1990-ig. In: Honvári J. (szerk.): *Győr fejlődésének mozgatórugói*. Universitas-Győr Nonprofit Kft, Győr, 21–111.
- Gowan, P. (1995): Neo-liberal theory and practice for Eastern Europe. *New Left Review*, 213., 3–60.
- Gowan, P. (1996): Eastern Europe, Western power and neo-liberalism. *New Left Review*, 216, 129–140.
- György L. (2017): *Egyensúlyteremtés: A gazdaságpolitika missziója*. Századvég Kiadó
- Hervainé Szabó Gy. (2008): Az integratív várospolitika tapasztalatai a hazai várostérségekben. *Tér és Társadalom*, 1., 77–91. <http://doi.org/c2bd>
- Honvári J. (2014): Bevezető. In: Honvári J. (szerk.): *Győr fejlődésének mozgatórugói*. Universitas-Győr Nonprofit Kft, Győr, 7–19.
- Jánossy F. (1973): *A gazdasági fejlődés trendvonaláról*. Magvető Könyvkiadó, Budapest
- Javaslat egy multifunkcionális városi közszolgáltatási telephely megvalósításához szükséges döntések meghozatalára. Előterjesztés Szombathely Megyei Jogú Város Közgyűlésének 2015. december 10-i ülésére.*
- Jóna Gy. (2013): A területi töke fogalmi megközelítései. *Tér és Társadalom*, 1., 30–51. <http://doi.org/c2bf>
- Kiss É. (2010): *Területi szerkezetváltás a magyar iparban 1989 után*. Dialóg Campus Kiadó, Pécs, Budapest
- Kiss É. (2013): Sokszínű ipari parkállomány. Kiss É. (szerk.): *A hazai ipari parkok különböző dimenzióiban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs, 11–39.
- Kovách, I., Kučerová, E. (2009): The social context of project proliferation: The rise of a project class. *Journal of Environmental Policy and Planning*, 3., 203–221. <http://doi.org/dsmw48>
- Kovács Sz., Lux G., Páger B. (2017): A közép vállalatok szerepe a feldolgozóiparban: egy magyarországi kutatás első eredményei. *Területi Statisztika*, 1., 52–75. <https://doi.org/10.15196/TS570103>
- KSH STADAT. http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qtd004d.html (Letöltés: 2017. december 7.)

- Lengyel I. (2010): *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és alulról szerveződő stratégiák*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Lengyel, I. (2014): Reorganization of Hungarian manufacturing sector: Impacts of EU accession and global crisis. *European Journal of Business Research*, 2., 93–100. <http://doi.org/bxtg>
- Lengyel I., Nagy B. (2016): A feldolgozóipar szerkezetváltása Magyarországon 2008 és 2014 között. *Külgazdaság*, 9–10., 3–27.
- Lengyel I., Varga A. (2018): A magyar gazdasági növekedés térbeli korlátai – helyzetkép és alapvető dilemmák. *Közgazdasági Szemle*, 5., 499–524. <http://doi.org/c2bg>
- Lux G. (2013): Kritikus tömeg alatt: a fejlesztési együttműködés lehetőségei a kisebb nagyvárosokban? *Tér és Társadalom*, 4., 52–74. <http://doi.org/c2bh>
- Medve-Bálint, G. (2014): The role of the EU in shaping FDI flows to East Central Europe. *Journal of Common Market Studies*, 1, 35–51. <http://doi.org/c2bj>
- Mezei C. (2006): Helyi gazdaságfejlesztés Közép-Kelet-Európában. *Tér és Társadalom*, 3., 95–108. <http://doi.org/c2bk>
- Mezei C., Schmidt A. (2013): A lengyel regionális politika intézményei. *Tér és Társadalom*, 3., 109–125. <http://doi.org/c2bm>
- Molnár E. (2013): A közlekedési adottságok szerepe a Hajdú-Bihar megyei ipari parkok fejlődésében. Kiss É. (szerk.): *A hazai ipari parkok különböző dimenzióban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs, 144–161.
- Molnár E. (2017): Globális értékláncok és térbeli gazdasági egyenlőtlenségek: Miről mesél a textil- és ruházati ipar változó földrajza? *Földrajzi Közlemények*, 3., 216–225.
- Nagy E. (2012): Verseny vagy kiegyenlítés? Az európai várospolitikai neoliberais fordulata és a helyi tervezési-fejlesztési gyakorlatok „projektesítése”. In: Pál V. (szerk.): *A társadalomföldrajz lokális és globális kérdései*. SZTE TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged, 54–67.
- Nagy E. (2017): Az állam változó szerepe – Gazdaságföldrajzi értelmezések. *Földrajzi Közlemények*, 3., 226–234.
- Nagy G. (2013): A Békés megyei ipari parkok, különös tekintettel a közlekedési adottságokra. In: Kiss É. (szerk.): *A hazai ipari parkok különböző dimenzióban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs, 127–143.
- Nemes Nagy J., Kullmann Á., Fekete A., Szabó P. (2000): A területi fejlődés „állami” és „piaci” útjai az 1990-es években. *Területi Statisztika*, 3., 203–220.
- Németh N. (2009): *Fejlesztési tengelyek az új térszerkezetben. Az autópálya-hálózat szerepe a regionális tagoltságban*. ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest (Regionális Tudományi Tanulmányok; 15.)
- Nemzetgazdasági Minisztérium (2016): *Irinyi terv az innovatív iparfejlesztés irányainak meghatározásáról*. Budapest
- Nölke, A., Vliegenthart, A. (2009): Enlarging the varieties of capitalism: The emergence of dependent market economies in East Central Europe. *World Politics*, 4., 670–702. <http://doi.org/b54rvf>
- Pálné Kovács I. (2008): Az új várospolitikai kormányzási filozófiája. *Tér és Társadalom*, 1., 45–57. <http://doi.org/c2bn>
- Pálné Kovács I. (2010): Városi terek kormányzása és a városi rezsimek: Egy induló kutatás margójára. *Tér és Társadalom*, 4., 3–27. <http://doi.org/c2bn>
- Palócz É. (2016): A magyar bérfelzárkózás tartalékai és korlátai. In: Kolosi T., Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2016*. TÁRKI Egyesülés, 13–32.
- Pavlínek, P. (2015): Foreign direct investment and the development of the automotive industry in Central and Eastern Europe In: Galgóczi, B., Drahekoupil, J., Bernaciak, M., Pavlínek, P. (eds.): *Foreign investment in Eastern and Southern Europe after 2008. Still a lever of growth?* University of Nebraska, Omaha, 209–255.
- Pogátsa Z. (2016): *Magyarország politikai gazdaságtana: Az északi modell esélyei*. Osiris Kiadó, Budapest
- Rechnitzer J. (2016): *A területi tőke a városfejlődésben: A Győr-kód*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Rechnitzer J., Páthy Á., Berkes J. (2014): A magyar városhálózat stabilitása és változása. *Tér és Társadalom*, 2., 105–127. <http://doi.org/c2bp>
- Siskáné Szilasi B., Halász L. (2017): Globális munkaerőpiaci kihívások az új gazdaságföldrajzi folyamatok tükrében. *Földrajzi Közlemények*, 3., 263–274.

- Sokol, M. (2001): Central and Eastern Europe a decade after the fall of state-socialism: Regional dimensions of transition processes. *Regional Studies*, 7., 645–655. <http://doi.org/bsx473>
- Somlyódy Péter E. (szerk.) (2012): *Az agglomerációk intézményesítésének sajátos kérdései: Három magyar nagyvárosi térség az átalakuló térben*. Publikon, Pécs
- Somlyódy Péter E., Baloghné Molnár I., Hrubai L., Illés I., Pálné Kovács I., Thomka J., Tóth E. (2004): *A tervszerződés rendszerének hazai adaptálási lehetőségei. Kutatási zárótanulmány*. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Pécs
- Suvák, A. (2010): Integrated urban development strategies – Comparison of European and Hungarian approaches. *Journal of Landscape Studies*, 3., 139–146.
- Szalavetz A. (2013): Régi-új világgazdasági jelenségek a globális értékláncok tükrében. *Külgazdaság*, 3–4., 46–64.
- Szalavetz, A. (2015): Post-crisis approaches to state intervention: New developmentalism or industrial policy as usual? *Competition & Change*, 1., 70–83. <http://doi.org/c2bq>
- Szanyi M. (2016): *The FDI-led development model revisited? The case of Hungary*. CERS HAS Institute of World Economics, Budapest (Working Paper; 220.)
- Tájékoztató Kecskemét Fejlődéséért Alap létrehozásával és működtetésével kapcsolatban (2016). <http://kecskemet.hu/?r=20106&c=31395&l=> (Letöltés: 2017. november 18.)
- Tóth B. I. (2010): Az immateriális és a területi tőke összefüggései. *Tér és Társadalom*, 1., 65–81. <http://doi.org/c2br>
- Török, Á. (2007): Industrial policy in the new member countries of the European Union: A survey of patterns and initiatives since 1990. *Journal of Industry, Competition and Trade*, 7., 255–271. <http://doi.org/fngbmf>
- Török Á., Csuka Gy., Veres A. (2016): Az iparpolitika „újjászületése” az Európai Unió tagországaiában. In: Lengyel I., Nagy B. (szerk.): *Térségek versenyképessége, intelligens szakosodása és újrapiarosodása*. JATEPress Kiadó, Szeged, 33–44.
- Vas Zs., Lengyel I., Szakálné Kanó I. (2015): Regionális klaszterek és agglomerációs előnyök: Feldolgozóipar a magyar városrégiókban. *Tér és Társadalom*, 3., 49–72. <http://doi.org/bckc>
- Veres L. (2017): Az állam gazdasági szerepvállalásának felértékelődése. *Polgári Szemle*, 1–3., 116–132. <http://doi.org/c2bs>
- Veszprém Megyei Jogú Város Önkormányzata (2015): *Veszprém Megyei Jogú Város Önkormányzatának Gazdasági Programja 2015–2020*. Veszprém
- <https://www.inno.u-szeged.hu/eli-science-park/index> (Letöltés: 2017. november 18.)
- <https://jedlikanyosklaszter.hu/> (Letöltés: 2017. november 18.)
- <https://www.solarisbus.com/en/about-us/company-profile> (Letöltés: 2017. november 18.)
- <https://www.tc.org.hu/> (Letöltés: 2017. november 18.)

Okos valóság Magyarországon? Okos programok megvalósításának esélyei Miskolcon és a magyar–szlovák határ menti térségben

Smart reality in Hungary? The chances of implementation of smart programmes in Miskolc and the Hungarian–Slovak cross-border region

JÓZSA VIKTÓRIA, KNEISZ ILDIKÓ

JÓZSA Viktória: ügyvezető, Nord Consult Kft.; 1106 Budapest, Jászberényi út 45., 2. emelet; viktorija.jozsa@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-6897-080X>

KNEISZ Ildikó: egyetemi tanársegéd, Miskolci Egyetem, Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet; 3515 Miskolc, Egyetemváros; kneisz.ildiko@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-2855-880X>

KULCSSZAVAK: okos város; okos közösségek; területi egyenlőtlenségek; pilot projektek

ABSZTRAKT: A hazai városok „smart city”-vé alakulásának támogatása a kormányzat kiemelt célja, és ezzel összhangban több hazai város is zászlajára tűzte az okosváros-programot. A cél elérése érdekében az elmúlt években számos település kapcsolódott nemzetközi együttműködésekhez, egyrészt a programhoz szükséges hazai forrás hiánya miatt, másrészt a nemzetközi jó gyakorlatok megismerése és alkalmazása céljából. Elsősorban a megyei jogú városok és a fővárosi kerületek indítottak ilyen tevékenységeket, de vajon csak a nagyvárosok kiváltsága a „smart”-ság? Kutatásunk egyik célja annak a hipotézisnek az alátámasztása, hogy az „okosság” a vidéki, elmaradott kistépelülések esetében is értelmezhető. Igaz, más megközelítés és módszertan alkalmazásával. Fentiek illusztrálására két nemzetközi kutatási projekt eddigi tapasztalatait vizsgáljuk: az országban egyedülálló Horizont 2020-as projektet, amely egy hazai nagyváros részvételével zajlik; valamint egy alapvetően más koncepcióval megvalósuló projektet, amely a határ menti, hátrányos helyzetű kistépelülések összefogására épül. Az esettanulmányok segítségével igyekszünk választ kapni arra, hogy a smart programok megvalósulásának – különböző típusú települések esetében – milyen realitása van hazánkban. A téma aktualitása a következő (2021–2027) európai uniós programozási időszak tervezésekor kiemelkedő lesz, mivel a megfogalmazott tanulságok, tapasztalatok a szakpolitika számára fontos kiindulási alapot jelenthetnek.

Viktória JÓZSA: CEO, Nord Consult Kft.; Jászberényi út 45., 2. emelet, H-1106 Budapest, Hungary; viktorija.jozsa@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-6897-080X>

Ildikó KNEISZ: assistant lecturer, Institute of World and Regional Economics, University of Miskolc; Egyetemváros, H-3515 Miskolc, Hungary; kneisz.ildiko@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-2855-880X>

KEYWORDS: *smart city; smart communities; territorial inequalities; pilot projects*

ABSTRACT: *The transformation of Hungarian cities into ‘smart cities’ is one of the government’s priorities. Therefore, several cities have started to implement smart initiatives. International cooperation is an efficient solution in this area for two reasons: firstly, because specific national funds or subsidy programmes are lacking, and secondly because such cooperation offers excellent opportunities to test and adapt relevant and up-to-date international good practices. Especially cities with county rank and districts in the capital have initiated smart projects. But is it actually the privilege of cities to be smart? Our research goal was to verify the basic hypothesis that smartness can also be transferred to less developed rural small towns if suitable approaches and methodology are applied. To this end, we conducted a qualitative empirical analysis based on two case studies from the less developed North Hungarian region (convergence region).*

After a short introduction to the Hungarian situation in an international context and to the state of the art, we present the results of a secondary analysis and case study research, especially regarding the applied project concepts and methods as well as non-technical solutions. What we have investigated are the medium-term results of two international projects: a unique Horizon2020 Smart Cities and Communities flagship project involving a Hungarian medium-sized city (Miskolc) as a so-called Follower City and a cross-border (Interreg Slovakia-Hungary) project based on inter-institutional cooperation in a less-advantaged peripheral micro-region. So in the same NUTS2 region (Northern Hungary), the clearly different conceptual context and the prospects for the implementation of smart programmes in the case of a medium-sized city (big city by Hungarian standards) and small neighbouring villages were examined. Although the two projects analysed differ in approach, scope, settlement type and methodology, they are carried out in the same Hungarian region, in the same period and in the same sectoral area of Smart Cities and Communities. The medium-term results allow some conclusions to be drawn about the main challenges, positive and negative experiences and critical points in the implementation of smart programmes in contemporary Hungary.

With regard to the strategic priorities at national level and the first initiatives at local level, a decline and a lack of orientation can currently be observed. After initially promising activities to transfer good practice and to benchmark, national coordination, strategic planning and policy initiatives remained insufficient, as did the allocation of necessary funding. The main bottlenecks are the lack of competence and capacity of local governments, the low level of citizen participation and commitment, the insufficient involvement of ‘grassroots’ initiatives and the issues of ethical and transparent use of private data. Even more important is the need to change attitudes towards a holistic and ecosystem-based approach that seeks a balance between economic growth and social cohesion.

Given the current planning phase for the next EU programme period of 2021-2027, including the Horizon Europe programme, the issue is extremely topical and significant. The pilot projects can serve as a proof of concept, and the interim results and conclusions presented can provide a solid basis for future policy interventions and measures in the field of smart cities and municipalities. What is required now is action.

Bevezetés

A kormányzat elkötelezettségét a smart city témája iránt leginkább a 2014-ben kiadott, a Digitális nemzet fejlesztési program elkészítéséről, és a smart city-feladatok szakmai koordinációjáról szóló, egy évvel későbbi kormányhatározat támasztja alá. Az 56/2017. (III. 20.) kormányrendelet hivatalosan is meghatározza az okos város fogalmát: „Az okos város olyan település vagy településcso-

port, amely természeti és épített környezetét, digitális infrastruktúráját, valamint a területén elérhető szolgáltatások minőségét és gazdasági hatékonyságát korszerű és innovatív információtechnológiák alkalmazásával, fenntartható módon, lakosainak fokozott bevonásával fejleszti.”

Mit is jelent mindez a gyakorlatban? A Lechner Tudásközpont által összeállított és online elérhető, nemzetközileg is egyedülálló példatár (<http://okosvaros.lechnerkozpont.hu/hu>) számos kortárs esetet mutat be, amelyek között technológiaalapú és nem technológiaalapú megoldások egyaránt megtalálhatók. A Tudásközpont által kifejlesztett településértékelési és monitoringrendszer – a nemzetközi gyakorlatot (az EU Smart City Ranking és a Smart Cities Council indexét) követve – hat alrendszer (kormányzás, gazdaság, környezet, mobilitás, életkörülmények, emberek) mentén vizsgálja a városokat (Lechner Központ 2018).

A komplex és integrált megközelítés azért fontos, mert az *okosváros-konceptió* megjelenése óta eltelt több mint egy évtizedben a megoldások meghatározó része technológiai jellegű volt, figyelmen kívül hagyva például az emberi tényezőket, és a kritikai elemzések is csak az elmúlt években jelentek meg. A városi laborok¹ külön kategóriát alkotnak, és míg a legtöbb sikeres kezdeményezés ezek keretében jött létre, a nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy minden 7-10 projektből 1 valósul meg, a többi a fejlesztés valamely szakaszában megszűnik (Vermast 2018).

Hazánkban a példatár szerint az elmúlt években csaknem 100 okos kezdeményezés valósult meg. Egyes városok kiemelkedő aktivitással valósítják meg az okos kezdeményezéseket: Budapest abszolút vezető pozícióban szerepel 44 projekttel, Debrecen 14, Szolnok 12 okos kezdeményezéssel rendelkezik.

Debrecen esetében a kezdeményezések között megtalálhatók bigdata-alapú projektek (például a Debrecen – WAZE együttműködés és az Open Data Debrecen), mobilitást támogató projektek (például az e-mobilitás az E.ON-nal és az Uni-Bike), és kiemelendők a városi gazdasági miliőt és közösségépítést erősítő kezdeményezések (Debrecen Smart City Meetup, NI Mentor Program, Startup Kerekasztal). Fontos megjegyezni, hogy a kezdeményezések megvalósításában a Debreceni Önkormányzat szorosan együttműködik a nagyvállalatokkal (közmu-szolgáltatókkal és technológiai vállalatokkal). Szolnok egységes ernyőmárka (T-City) alá rendezi kezdeményezéseit, amelyben megtalálható az e-mobilitást (E.ON, MobilVáros), az energia- és erőforrásgazdálkodást (intelligens közvilágítás-vezérlő rendszer és optimális energiamenedzsment-rendszer, vízminőségmérő állomás) és a városi lakosság digitális írástudásának és a világháló illetmánának (netikett) elsajátítását támogató projekt (internetakadémia, T-City Kids szakkör) is. Miskolc esetében – a tanulmányunkban részletesen bemutatott nemzetközi kezdeményezés miatt is fontos említünk – a példatár négy projektet nevesít: e-mobilitás (ELMŰ-ÉMÁSZ); integrált utastájékoztató és forgalomirányítási rendszer; Logischool szakkör; és MVK Free WiFi. Látható, hogy Miskolcon a kezdeményezések többsége a közösségi közlekedésre és mobilitásra koncentrált.

A példatárban szereplő projektek mellett az okos kezdeményezések köre hazánkban évről évre bővül, bár inkább az egyes települések szintjén, önkéntes alapon. Kaposvár, Miskolc és Szolnok a Nyitott és agilis okos városok nemzetközi kezdeményezés tagjai, Miskolc az Urban Agenda for the EU kezdeményezésben együttműködő partner. A kezdeti lelkesedést és az első kezdeményezések sikeres megvalósítását követően (amit az angol nyelvű fejlesztéspolitikai szakirodalom könnyen elérhető gyümölcsökként – *low hanging fruits* – nevesít) a továbblépésnek, az intézményesülésnek és a rendszerszintű elterjedésnek számos akadálya van. Az okosváros-kezdeményezések sajátossága – amely előnyként és hátrányként egyaránt említhető –, hogy a köz- és magánszféra együttműködése (*public-private partnership, PPP*) keretében jönnek létre, és működésük során is megőrzik ezt. Ez lehetőséget ad az együttműködés „kulisszatitkainak” megtanulására, majd további területekre történő kiterjesztésére. Az okosváros-kezdeményezéseket sok kritika is éri. Ezek közül a leggyakoribbak a túlzott technológiai és infrastrukturális fókusz; az egyéni/szervezeti érdekek meghatározó jellege a közösségben, az ökoszisztémában való gondolkodással szemben; valamint a „big data” és azon belül a városi adatok gyűjtésének, kezelésének és elemzésének kérdésköre kiemelten a helyi lakosság és az etikus és áttekinthető felhasználás kapcsán. A következőkben ezekre részletesebben is visszatérünk.

A tanulmányban röviden áttekintjük a téma nemzetközi hátterét, majd a két nemzetközi projektet és azok eddigi tapasztalatait mutatjuk be, végül összegezzük a smart programok hazai realitásáról alkotott véleményünket.

Nemzetközi kitekintés, elméleti háttér

A napjainkat meghatározó globális tendenciák minden közösség számára új kihívásokat hoztak, függetlenül az adott közösség méretéről, földrajzi elhelyezkedésétől vagy a településhierarchián belül elfoglalt pozíciójától. Különösen igaz ez a vidéki városok és a kistelepülések esetében a helyi társadalom és gazdaság, illetve az egyének szintjén. Mind a nemzetközi, mind a hazai szakirodalomban az „okossággal” kapcsolatos kutatások középpontjában eddig a nagyvárosok álltak. Az okosságot elsősorban mérethez, lakosságszámhoz, városi funkciókhoz és fizikai infrastruktúra meglétéhez kötötték. Az „okossá válás” fő célja ennek megfelelően hatékonysági és technológiai fókuszú volt.

Az okos, fenntartható és élhető városok mint kulcsszavak a kortárs városfejlesztési nyelvezet divatos kifejezései, amelyek megteremtik a kereteit a városi működés megértésének, konceptualizálásának és tervezésének (Söderström, Paasche, Klauser 2014). Az okos városokkal kapcsolatos szakirodalom két fő csoportra osztható, amelyek közül az első a városok számára fejleszthető és elérhető technológiai megoldásokra helyezi a hangsúlyt (Bakici, Almirall, Wareham 2013; Paskaleva 2011, Rat-Fischer et al. 2012), míg a második az okos várost a technoló-

giák összeházasításának, fúziójának termékeként értelmezi (Allwinkle, Cruickshank 2011; Caragliu, Del Bo, Nijkamp 2011). A városiasodással és városi léttel járó kihívások és kérdések bináris nyelvre és mérnöki problémákra való lefordítása nagyon elterjedt. Ezek a problémák pedig – például az IBM által javasoltan – az angol nyelvű meghatározás alapján „három I”-ként nevezett megoldással (instrumentation, interconnection and intelligence, azaz eszközalapúság, összekapcsoltság és intelligencia) kezelhetők, és a szükséges szakértelem ezáltal az adatbányászat és a programozás területeire korlátozódik.

Az elmúlt években egyre több kritikai elemzés jelent meg az okos városokkal kapcsolatban. Az egyik legelső ilyen elemzés Hollands (2008) tanulmánya, aki rámutatott az új technológiák városokban történő alkalmazásainak néhány negatív hatására, közöttük például az erősödő társadalmi polarizációra és a társadalmi egyenlőtlenségek növekedésére. Söderström és társai (2014) a „smart city” kifejezés közösségi szférán belül való felbukkanásának és gyors terjedésének folyamatát vizsgálta, és ennek kapcsán részletesen elemezte az IBM globális hatását a smart city-konceptió és alkalmazások területén. Az IBM – többek között hagyományos üzleti területeinek gyengülése miatt – globális történetként, a piaci rést felismerve próbálta meg magát kötelező áthaladási pontként meghatározni (Callon 1986) a városok „okosításának” folyamatában. Taktikája a szerzők szerint az volt, hogy az adott város kiindulási helyzetét problematizálva magát egyedüli megoldásnyújtóként tüntette fel.

A kritikai szakirodalom sem fordított azonban megfelelő mértékű figyelmet két fontos kérdésre. Az első, hogy az okosság nem városi kiváltság, a vidéki (rurális) kistelepülések is okossá válhatnak lakosságszemléletű (*citizen-based*) fejlesztésekkel, amelyek a fizikai infrastruktúra helyett (mellett) a helyi közösségekre, az emberi tényezőre helyezik a hangsúlyt. Naldi, Nilsson és Westlund (2015) okos vidékfejlesztésről írt tanulmánya az okos növekedést (*smart growth*) a fenntartható fejlődéshez kapcsolja, és hangsúlyozza az okos fejlesztések alkalmazhatóságát a vidéki területeken. Ugyanez az elemzés az okos vidékfejlesztési beavatkozások hatásainak mérési lehetőségeivel is foglalkozik. A második fontos kérdés az új, hálózatosodott gazdaságban, hogy bár a városok a gazdasági hálózatok gócpontjai, azokat nem lehet vonzáskörzetük nélkül vizsgálni és fejleszteni. Ha az „okosság körét” a közigazgatási határral lezárjuk (a határ elválasztó funkcióját alkalmazva), a rendszerszintű működést negatív irányba befolyásoljuk, és az egyenlőtlenségek a város és vidéke (környéke, esetenként agglomerációja) között tovább növekednek a bővülő munkamegosztás és az együttműködés helyett.

Mint ahogy Vanolo (2014) is kiemeli, az „adatot a lakosságnak” megközelítése helyett a technológiailag és digitálisan művelt, vagy legalábbis írástudó okos lakosok számának növelésére kell a hangsúlyt áthelyezni. A szerző arra is rámutat, hogy az okos városokkal kapcsolatos viták nem foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy a technológiai szempontból „írástudatlan”, többnyire szegény és marginalizált társadalmi csoportok hogyan tudnának bekapcsolódni az okos

folyamatokba. A vidéki térségek okosítása kapcsán ez a probléma fokozottan érvényes. Nyitott és okos hozzáállás (*smart mentality*) szükséges a számítástechnikai algoritmusok helyett, vagy azokat kiegészítve. Visszanyúlva az okosváros-konceptió gyökereihez – amely újfajta kapcsolatok létrehozását célozta a technológia és a társadalom között – nyilvánvaló, hogy erre a vidéki társadalmak esetében is van lehetőség. Mi az oka akkor annak, hogy a világméretű „okosítási” folyamatban a vidéki kistélepülésekre csak nagyon kevés figyelem jut? Egy lehetséges ok a méretgazdaságosság lehet, azaz a gazdasági-pénzügyi érdekelttség hiánya a megterületési számítások alapján (Boltanski, Thévenot 2006). Másik okként feltételezhető, hogy a fizikai infrastruktúrák működését sokkalta könnyebb bináris nyelvre lefordítani, mint a lakosság tevékenységeit és elvárásait. Pedig a fenntartható és biogazdálkodás, az öko- és okos otthonok, és optimalizálás és automatizálás alkalmanként még egyszerűbb is a kistélepülések esetében, mint a nagy, túlterhelt és bonyolult nagyvárosi közösségi rendszerekben.

A szakpolitikai kapcsolódásokat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy bár az Európai Unió szakpolitikájában a téma hangsúlyosan csak 2016-ban jelent meg az EU Action for Smart Villages intézkedéscsomag keretében, ám az ENRD (European Network for Rural Development) tematikus munkájában már régebb óta szerepeltek komplex fejlesztési prioritások és technológiai elemek. Több európai országban is 5-10 éve zajlanak okosfalv- és okosrégió-programok (Észak-Olaszországban a Milánó–Torino közötti régióban – Morandi, Rolando, Di Vita 2016 –, Németországban a Fraunhofer Digitale Dörfer programjában). Fel kell hívni a figyelmet, hogy az okos falvak és régiók kapcsán a legtöbb kutatás és mintaprojekt Indiában (például India Smart Villages) és Afrikában (például E4SV Smart Villages, IEEE Smart Village program) található. A kelet-közép-európai régióban eddig relatíve kevés figyelem irányult a témára, ezért is foglalkozunk ezzel a kérdéssel.

Arra a kérdésre keressük a választ két konkrét nemzetközi projekt félidős megvalósítási tapasztalatai alapján, hogy van-e az okos városoknak és az okos vidéki kisközségeknek realitása napjainkban Magyarországon. Módszertanilag eltérő nagyságú és típusú településeket választottunk az Észak-Magyarország régióban esettanulmányként, amelyek nemzetközi projektek keretében, széles körű partnerségben valósítanak meg „okos” kezdeményezéseket. Az egyik nemzetközi projekt – és az azt támogató program – kutatás-fejlesztési, technológiai és innovációs fókuszú (Horizont 2020), míg a másik a határon átnyúló, intézmények közötti, területfejlesztési aspektusokra helyezi a hangsúlyt (Interreg Szlovákia–Magyarország). Ennek megfelelően a projektek belső felépítése, a megvalósítás módszertana és a konkrét projekttevékenységek is eltérők. Megközelítésünk szerint a vidéki nagyvárosokban is integrált, komplex megközelítés szükséges az okossá válási folyamat során. A vidéki kistélepülések esetében pedig szintén lehetséges az okos településsé válás, esetükben a „puha”, endogén fejlesztési tényezőkre kell a fejlesztéseket alapozni, és okos közösségek kialakulását kell támogatni az okos infrastruktúrák és technológiai rendszerek helyett (és mellett).

A kutatás eredményei

Miskolc Zöld Város és a REMOURBAN projekt

Miskolc nemzetközi viszonylatban közepes méretű város, hazai viszonylatban nagyváros. A város nehézipari múlttal rendelkezik és az elmúlt években mint zöld város definiálta újra magát. Ennek a koncepciónak a részeként csatlakozott 2014-ben a REMOURBAN (REgeneration MOdel for smart URBAN transformation, az okos városi átalakulás új modellje) rövidítésű nemzetközi projekthez, amelyet egy 22 fős nemzetközi konzorcium valósít meg az Európai Unió Horizont 2020 Smart Cities and Communities programjának támogatásával. Miskolc a hazai városok közül elsőként tudott részt venni e magas presztízsű és az Európai Bizottság kiemelt figyelmét élvező programban. A projekt 2015. január 1-jén indult, a projekt megvalósításának időtartama öt év. A zászlóshajóprojekt teljes költségvetése mintegy 23,8 millió euró, amelyből az EU-társfinanszírozás összege mintegy 21,5 millió euró (nagyjából 90% a támogatási intenzitás) (<http://www.remourban.eu> 2018).

A projektkonzorciumban hét ország szervezetei vesznek részt, három világitótorony- (lighthouse) és két követő (follower) városban valósulnak meg a projekttevékenységek. A fő cél a részt vevő városok fenntarthatóvá alakítása egy holisztikus és könnyen másolható városi regenerációs modell megalkotásával, amelyet a világitótoronyvárosokon (Nottingham, Egyesült Királyság; Valladolid, Spanyolország; és Tepebaşı/Eskişehir, Törökország) tesztelnek és értékelnek, miközben a modell további alkalmazási potenciálját a maximumra fejlesztik két követő város (Seraing, Belgium; Miskolc) példáján.

A konzorcium felépítése kiegyensúlyozott, abban 5 város, 3 kutatóintézet, 5 ipari nagyvállalat és 9 kis- és közepes vállalkozás szerepel, a kutatók mellett kivitelező vállalatok, közüzemi szolgáltatók, önkormányzatok és intézményeik, ipari partnerek, kisvállalkozások, az eredmények hasznosulását és kommunikációját támogató szakértő cégek és befektetők. A projekt célcsoportjába egyaránt tartoznak döntéshozók, befektetők, a közösségi szektor, ipari partnerek, ezáltal a technológiai és az azokat támogató pénzügyi megoldások közötti kapcsolat és innovatív együttműködés jelentősen javítható, ami a hosszú távú fenntarthatóság kulcsa.

Módszertanilag a modell az energetika, mobilitás és IKT (információs-kommunikációs technológia) konvergenciájának kihasználására törekszik a lakosság életszínvonalának, tudatosságának, városi kormányzásban való részvételének és a megoldások társadalmi befogadásának növelése érdekében. A projekt során a partnerek számos technikai-technológiai innovációt, szervezeti és gazdasági megoldást, a városmegújítás új üzleti modelljeit is alkalmazzák, azok alapján esettanulmányokat elemeznek, valamint a nem technikai jellegű akadályok leküzdésére konkrét stratégiát is kidolgoznak.

A fő indikátorok is fenti célnak alárendelve születtek és meglehetősen ambíciózusak:

- az emberi tevékenység által okozott káros hatások csökkentése 5%-kal a részt vevő városokban, mind az egy főre jutó éves széndioxid-kibocsátásban, mind pedig az egy főre jutó éves energiafelhasználásban;
- az épületek energiaszükségletének 40%-kal történő csökkentése és az osztott energiaelőállítás arányának 30%-ra való emelése;
- a hő- és elektromosenergia-elosztás hatékonyságának 10%-kal való emelése olyan PPP-beruházásokban, amelyek megtérülési ideje rövidebb 15 évnél az épületek/kerületek, és rövidebb 5 évnél az energiaellátáshoz kapcsolódó beavatkozások esetében;
- az alacsony szén-dioxid-kibocsátással járó mobilitási megoldások 5%-kal (középtávon 25%-kal) történő emelése, ami a szén-dioxid-kibocsátás 50%-os csökkentését és a háztól házig tartó utazási idő 10%-os csökkenését jelenti;
- a lakosság tudatosságának növelése által az egy főre jutó energiafelhasználás 10%-os csökkentése.

A demonstrációs tevékenységek által érintett lakosok tervezett száma 14 620 fő, a projekt közvetlenül járul hozzá 187 új munkahely létrehozásához.

A fő projektelemek és az azok által elérendő hatások tehát az alacsony energiafelhasználású városi negyedek létrehozása (megújuló energiaforrásokra támaszkodó fűtési és hűtési rendszerekkel, osztott energiaelőállítással, energiahatékonyságot mérő és ellenőrző eszközökkel, elektromosáram-elosztási és fejlett épületenergetikai menedzsmenteszközökkel és -megoldásokkal); a fenntartható mobilitás (tisztá energiával működő járművek, megújított szállítási infrastruktúrák, energiafelhasználás- és szén-dioxid-csökkentési tervek); és integrált infrastruktúrák („smart grid” vagy okos hálózatalapú kapcsolatok, városi információs platformok, optimalizált közlekedési áramlások, multimodális közlekedési megoldások, valamint együttműködésen és megosztáson alapuló információáramlás).

Tanulmányunk fő céljával és az azt megalapozó koncepcióval összhangban kiemeljük a REMOURBAN projekt nem technikai jellegű akcióit. A projektnek hangsúlyozott célja a nem műszaki jellegű akadályok és gátló tényezők beazonosítása, és olyan beavatkozások meghatározása, amelyek segítségével a városi fenntarthatóság, az optimális szabályozási háttér és az innovatív közbeszerzési eljárások kialakíthatók.

Ennek érdekében a projektben részt vevő partnerek nyolc intézkedést határoztak meg:

- közösségi részvételt és elköteleződést segítő eszközök: olyan jó gyakorlatok, módszerek összegyűjtése, kidolgozása, amelyek a közösségek és a lakosság motivációinak jobb megértését segítik;
- közösségi hálózati szabályozás: annak értékelése, hogy a közigazgatás hogyan tudná az egyéni közösségi hálózatosodási eszközöket a lehető

leghatékonyabban kihasználni és célzottan irányítani a közösségi érdekek és a jólét maximalizálására;

- érdekeltségi platform: olyan fizikai és digitális felület létrehozása, amely az érdekelt szereplőket foglalja magában: vállalatokat, városokat, helyi önkormányzatokat és egyéneket. Az új vállalkozások, szervezetek és a lakosok számára mentorálás, konzultáció szervezése szakpolitikákról, fejlesztési tervekről.
- városi láthatóság: olyan vizualizációs technikák bevezetése és alkalmazása, amelyek a lakosok bekapcsolódását segítik a várostervezésbe, és a sokszor láthatatlan kezdeményezéseket, koncepciókat láthatóvá és érzékelhetővé teszik;
- okosváros-stratégia és intézkedési terv: olyan, az érdekeltek által támogatott stratégiai vízió, hosszú távú szakpolitika és megfelelő szabályozási háttér kialakítása, amely a hatékony megvalósítási folyamat alapját képezi;
- innovatív finanszírozási modellek: a finanszírozási eszközök és kötelezettségvállalások összehangolása, intelligens rendszerbe foglalása;
- okos energiatérkép: olyan dinamikus energiatérképek megalkotása, amelyek a közvetlen és közvetett energiatermelést és -felhasználást a különböző szektorok között láthatóvá és mérhetővé teszik;
- EU okos városok indikátor-keretrendszere: egy EU-s szintű okosváros-indikátorrendszer közös fejlesztése és kísérleti alkalmazása a létező mérési eszközök alkalmazásával és továbbfejlesztésével, a széles körű alkalmazás lehetőségének megteremtésével.

A REMOURBAN projekt bemutatásának végén hivatkozunk Miskolc Megyei Jogú Város Önkormányzata és a Miskolc Holding Zrt. legújabb közös kezdeményezésére, amely a „*Smart Miskolc - Itt a helyem*” szlogenrel indult, és amelynek keretében a miskolci középiskolák diákjai versenyezhetnek maximum 2 perces videó készítésével arról, hogy hogyan képzelik el Miskolcot mint okos várost 50 év múlva. A videók a Smart City Miskolc Facebook-oldalon voltak megtekinthetők és a videókra érkező kedvelések száma alapján döntöttek a szervezők a verseny nyerteseiről.

Összefoglalásként megállapítható, hogy a projekttevékenységek komplex módon fedik le az „okosság” számos területét, mind technológiai, mind nem technológiai fókuszú intézkedések megvalósításával. A projekt keretében kidolgozott fenntarthatósági és okossági értékelési rendszer keretében lehetővé válik a világítótornyó-városok jelenlegi helyzetének felmérése és összehasonlítása, valamint a követő városok esetében tervezett beavatkozások hatásainak elemzése. Ezáltal a későbbiekben a indikátorok elemzése és összehasonlítása alapján jó eséllyel beazonosíthatóvá válnak a területi kiegyenlítődést támogató hatások.

Kritikai észrevétel, hogy a lakosság fokozottabb bevonására volna szükség a tervezési folyamatokban, a döntéshozatalban és a megvalósítás lépéseiben; a helyi szereplőket jobban kellene bátorítani, hogy az informatikai felületet használják és visszajelzéseket adjanak az önkormányzati döntésekkel kapcsolatosan.

tosan. Hatékonyabban lehetne fejleszteni a helyi lakosok digitális írástudását, valamint javítani kellene hozzáférésüket és lehetőségeiket az oktatási és képzési formákhoz. A tipikus európai uniós projektek átvetelén és adaptálásán túlmenően az alulról jövő, elsősorban lakossági kezdeményezések fogadására, azok helyi intézkedéssé formálására és mielőbbi bevezetésére, az ezeket támogató intézményi és finanszírozási keretek megteremtésére nagyobb hangsúlyt lehetne fektetni. Egy települést nem fizikai infrastruktúrájának működése, sokkal inkább a helyi közösség tudatossága, saját jövőjének formálására való képessége tesz okossá. Az „okos életvitel” kapcsán a projekt erőteljesebben fókuszálhatna a kulturális intézmények és programok kapacitásának növelésére, az egészségügyi feltételek javítására és az egyéni biztonságra, valamint az oktatási intézményekre és a kulturális tevékenységek támogatására (Etlí, Aksoyly 2016). A területi egyenlőtlenségek – kiemelten a város és vidéke viszonya – tekintetében erőteljesebb együttműködésre lenne szükség Miskolc és agglomerációja között, aminek egyik lépése a környező települések bevonása lehet a projektmegvalósításba, akár az eddigi tapasztalatok megosztása céljából. Mivel Magyarországon Miskolc úttörő városként valósítja meg a projektet, a 2021–2027 közötti európai uniós programozási időszakra történő felkészülést hazánk számára elősegíthetné a tapasztalatok, kihívások, jó és rossz gyakorlatok minél szélesebb körben történő megosztása.²

Az Okos közösségek nemzetközi projekt

A másik vizsgált nemzetközi projekt határ menti kistépelülések, egy mikrotéresség okossá alakításáról szól. A megvalósítási helyszín „a periféria periferiája”-ként is meghatározható. A magyar-szlovák határ az Európai Unió egyik leghosszabb szárazföldi belső határa, összesen 679 km. A projekt célterületén (1. ábra) 2016-ban a lakosság szám Nógrád megyében 193 946 fő, a kassai járásban 796 650 fő, a besztecebányai járásban 653 024 fő volt az Eurostat adatai szerint. Nógrád megye területe 2544 km² (hazánk egyik legkisebb megyéje), a besztecebányai járás területe 9454 km² (a legnagyobb a szlovákiai regionális önkormányzatok között) és a kassai járás területe 6754 km². A célterület teljes területe 18 752 km².

A Smart communities, azaz Okos közösségek nevű Interreg-projekt (smartcommunities.eu 2018) célterületeként kijelölt megyei (NUTS3) szintű terület egységekben szinte minden társadalmi-gazdasági indikátor értéke folyamatosan romlott az elmúlt évtizedekben a hagyományos fejlesztéspolitikai beavatkozások ellenére. Bár a határtérség gazdasági és társadalmi szempontból meglehetősen heterogén, a projekt célterülete sok szempontból homogén gazdasági, társadalmi, kulturális, történelmi és környezeti adottságokkal rendelkezik. Ezért fejlesztése a leghatékonyabban határon átnyúló stratégiával és közös beavatkozásokkal valósítható meg.³ A határ menti terület másik sajátossága a

1. ábra: az Okos közösségek projekt célterülete
 Target area of the Smart communities project

Forrás: Interreg V-A Slovakia–Hungary Cooperation Programme (2017) alapján saját szerkesztés.

jelentős magyar etnikum a határ szlovákiai oldalán, valamint a lakosság és a gazdasági szereplők fokozott integrációja. Több mint 30 000 Szlovákiában élő lakos dolgozott például Magyarországon 2016-ban, így a határon túli ingázás napi gyakorlat (igaz, napjainkban a munkabérek gyors ütemű emelkedése és a régió belüli országverseny élesedése miatt ez a tendencia változni látszik). A bevásárlóturizmus virágzik, és a közös történelmi gyökereknek köszönhetően a határon átnyúló családi és baráti kapcsolatok száma is jelentős (Hardi 2008).

A projekt olyan modellt hozott létre és tesztelt, amely ötvözi a helyi sajátosságokat és a globális tendenciákat. A projekt 2017. május 1-jén indult, megvalósításának időtartama 2 év. A projekt konzorcium 8 szervezetből áll, négy-négy intézmény szerepel benne a határ mindkét oldaláról.

A projekt a terület fejlesztésének kulcsát nem elsősorban ipartelepítésben és a külföldi működő tőke vonzásában látja, sokkal inkább a szellemi kapacitások és az intellektuális tőke vonzásában és fejlesztésében, az eddigi, projekt-szintű és ad hoc együttműködések intézményesítésében és egy virtuális együttműködési hálózat kialakításában, amelynek szereplői a helyi lakosok.

A két szektorális fókusz az információs-kommunikációs technológia és a fenntartható életmód. A fizikai infrastruktúrába történő befektetések helyett a projekt résztvevői a helyi lakosság digitális műveltségét fejlesztik. Ezáltal a lakosság számára lehetővé válik a legújabb trendekhez való közvetlen kapcsolódás: a rugalmas foglalkoztatásba és távmunkarendszerekbe (például műszaki távdiagnosztika, programozás) való bekapcsolódás, a fenntartható vidéki gazdálkodás módszereinek megismerése, az aktuális programokhoz (ipar 4.0, digitalizáció, a dolgok internete) való csatlakozás. A legkisebb falvakban a széles sávú internethez való kapcsolódáshoz a fizikai elérhetőségen túl szük-

séges az erre való felkészülés, a digitális kompetenciák, a jártasság és a nyelvtudás megszerzése.

A projekt célterületén élők között magas a szociálisan marginalizálódott, többségében roma származású lakosok aránya, ezért ők alkotják a projekt célcsoportját, közöttük is az 5–18 éves korosztály. A pilot projekt célja a modell és a koncepció gyakorlati alkalmazásának tesztelése, amelynek alapján a kísérleti program kiterjeszhetővé válik más határ menti területekre vagy akár az egész országra. A célterületen belül a határ mindkét oldaláról 4-5 kistelepülésen történnek beavatkozások.

A projekttevékenységek egymásra épülnek, a két fő pillér a „soft” elemek fejlesztése, azaz a lakosság tudatosságának és részvételének növelése, valamint az intézményesítés. Az intézményesítés külön pillérként való szerepeltetése azért fontos, mert ez által biztosítható a létrejövő eredmények, a kialakult intézményközi együttműködések továbbélése, rendszerszintűvé válása és fenntarthatósága. Mindkét pilléren belül 6 tevékenység valósul meg, amelyeket a 2. ábra foglal össze.

A projekt kiinduló hipotézise az volt, hogy a célterületen élő – többségében hátrányos helyzetű – fiatalok motiválhatók, bekapcsolásuk, részvételük lehetséges a projekt tevékenységeibe. Az akciók az óvodáskortól indultak, motivációs bábjátékok szervezésével. Ezt követte az általános iskola felső évfolyamán tanuló diákok számára az iskolai IKT-klubok szervezése, ahol a gyerekek a programozás (C programnyelv) alapjait tanulják meg a digitális mágia tananyaga alapján. Ehhez első tevékenységként szükséges volt a határ mindkét oldalán általános iskolai tanárok képzése.

Annak elkerülése érdekében, hogy a gyerekek a tanultakat elfelejtsék, illetve motivációjukat elveszítsék, a nyári szünetben a projektpartnerek táboro-

2. ábra: Okos vidéki közösségek fejlesztésének koncepcionális modellje
Conceptual model of smart rural communities development

SZEKTOR	INFORMÁCIÓ-KOMMUNIKÁCIÓS TECHNOLÓGIA	
	FENNTARTHATÓ ÉLETMÓD	
FÓKUSZ	Lakossági részvétel	Intézményesítés
AKCIÓ	Képzők képzése	Virtuális OKFI Hálózat
	Iskolai szakkörök	Smart IKT kompetenciaközpont
	Nyári táborok	Fenntartható Élő Labor
	Térségi Virág mentormozgalom	Okos Közösségek Akadémia
	Motivációs és karrier napok	Szolgáltatásfejlesztés
	Életpályamodellek	Smart Pilot Projektek

kat szerveztek a helyi gyerekek számára az IKT és a fenntartható életmód témaköreiben. A projektben részt vevő két felsőoktatási intézmény (a Szent István Egyetem és a Kassai Műszaki Egyetem) hallgatói és kollégái mentorprogramot valósítottak meg Térségi virág mozgalom címen, aminek keretében egy-egy mentor 6-8 gyermekkel foglalkozott egy éven keresztül. Közös és egyéni foglalkozásokat szerveztek, a projekt végén a zárókonferencián a gyermekek prezentációja arról fog szólni, hogy hogyan látják településüket 20-30 év múlva okos településként. Mivel fontos a szülők, nagyszülők, rokonok bevonása, így a motivációs és karrier napokat megszervezik a felnőtt célközönség számára is.

A projekttevékenységek infrastrukturális és szervezeti hátterét az intézményesítés pillére biztosítja, amelynek keretében a határ mindkét oldalán egy-egy IKT-labor (Füleken és Salgótarjában, valamint egy közös kompetenciaközpont) és a magyar oldalon egy fenntartható életmód-oktatókert (Somoskőújfalu) valósul meg több tevékenységgel (például a középiskolások részére szervezett informatikai vetélkedővel és a lakosság körében attitűdfelméréssel, amelyet az MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpontja végez). A projekt keretében két nemzetközi tudományos tanácskozást is rendeztek (Okos Községek Akadémia) (Áldorjai et al. 2017) Legénden és Ránkfüreden (Herlany). A projekt tevékenységeinek és eredményeinek fenntarthatóságát és terjeszthetőségét a létrehozott tananyagok, szolgáltatások, módszertanok és a projekt megvalósítás második felében kidolgozandó okos mintaprojektek fogják biztosítani. Mivel a projektnek nem az infrastrukturális fejlesztés és a közszolgáltatások fokozottabb digitalizációja a célja, a konzorciumi partnerek sem technológiai szolgáltatók és közműcégek, hanem felsőoktatási intézmények, akadémiai kutatóintézet, gimnázium és civil szervezetek. A projektkonzorcium vezetője a salgótarjáni székhelyű Interindustria Tudásközpont Alapítvány (ITA).

Az Okos közösségek projekt megvalósulásának várt eredményei:

- a célterületen élők szorosabb kapcsolódása a társadalmi-gazdasági-kulturális környezethez, a hazai és nemzetközi tendenciákhoz;
- tudatos életmód kialakítása, alternatív lehetőségek megismerése és életpályamodellek kialakítása;
- nyitottság az új technológiák és globális trendek felé, a digitális írástudás fejlesztése (kiemelten ipar 4.0, távmunka, „digitális nomád” életmód terjedése);
- nagyobb települési központokban a hozzáadott érték és az intellektuális erőforrások kritikus tömegének elérése;
- a projekt célterületének jobb láthatósága a gazdasági, társadalmi és természeti környezet széles körű bemutatásával;
- erősebb vonzerő mindenfajta befektetés (pénzügyi, humán, intellektuális) számára.

A projekt sikerét a hatásindikátorok javuló mutatói fogják remélhetően igazolni: középtávon növekedni fognak a hátrányos helyzetű célcsoport foglalkozta-

tási esélyei, jobbak lesznek a foglalkoztatottsági mutatók, a távfoglalkoztatás lehetőségei bővülnek, ezáltal e térség területi elmaradottsága csökkenni fog.

A projekt egyik kiinduló állítása, hogy az okos települési programok hosszú távon a vidéki térségekben is fenntarthatók emberközpontú, helyi közösségeket fejlesztő megoldásokkal. Természetesen ez együtt jár a fizikai infrastruktúra „kritikus tömegének” létrehozásával, de e projekt hangsúlya a határ menti térség közösségeinek kulturális, oktatási együttműködésén, intézményesítésén, hálózatok létrehozásán van. A projektmegvalósítás számos pozitív eredménye mellett szükséges megemlítenünk a kihívásokat is, mint például a helyi közösségekben az együttműködők megtalálását és érdekeltté tételét, ezt követően a felelősségi és kompetenciakörök meghatározását, a kezdeti bizalmatlanság leküzdését, főként a szülők, nagyszülők meggyőzését a gyermekek számára és a velük együttműködésben végzett tevékenységek (például iskolai szakkör, nyári tábor, mentorálás, motivációs és karrier napok) hasznosságáról. Eddig kevésbé sikeres a helyi vállalkozói szféra bevonása: míg a közelben működő nagyvállalatokkal több területen alakult ki együttműködés, addig a helyi egyéni vállalkozók, kis- és közepes vállalkozások kevesebb érdeklődést és együttműködési hajlandóságot mutattak. Az is látható, hogy a projekt továbbvitele, fenntarthatóságának biztosítása kritikus fontosságú, hiszen míg az infrastruktúra-fejlesztések során a fejlesztés eredménye rögtön használatba vehető, addig a helyi közösségeket, lakosokat (főként gyermekeket) fejlesztő projektek esetében szükséges a folyamatos jelenlét, a lépcsőzetes építkezés, a kialakított közösség és érdeklődés, attitűd fenntartása. Ezért az ilyen típusú projektek megvalósításának időtartamát minimum három-négy évben szükséges meghatározni.

Összegzés, megállapítások

A hazai városok „smart city”-vé alakulásának támogatása a kormányzat kiemelt célja, és számos város a zászlójjára is tűzte ezek megvalósítását. Mindemellett a kezdeti lendületes lépéseket és az „alacsonyán függő gyümölcsök leszüretelését” követően napjainkban a fejlesztésekben átmeneti megtorpanás és iránykeresés mutatkozik. A települések közötti „jó gyakorlatok” cseréje megindult, néhány szakmai konferencia is megvalósult ebben a témában az elmúlt években, ám az országos szintű koordináció csekély mértékű. A kormányzati szakmai és módszertani háttértámogatást elsősorban a Lechner Tudásközpont biztosítja magas színvonalon, a rendeleti szabályozást is kialakították, ám az országos szintű, rendszerszerű stratégiai programozási és forrásallokációs háttér nem áll rendelkezésre. A továbblépést számos tényező, például a megfelelő technikai-technológiai tudással és felkészültséggel rendelkező szakemberek hiánya vagy alacsony száma gátolja, elsősorban a kisebb településeken.

Elsősorban a nagyvárosok, megyeszékhelyek aktívak az okos kezdeményezések megvalósításában. Az okos programok bevezetése azonban nem városi kiváltság, még akkor sem, ha a vidéki kistelepülések eddig kimaradtak az ilyen jellegű fejlesztésekből. A vidéki kistelepülések is okossá válhatnak lakosság-szemléletű fejlesztésekkel, amelyek a fizikai infrastruktúra helyett a helyi közösségekre, az emberi tényezőre helyezik a hangsúlyt.

Két esettanulmányt mutattunk be, ahol európai uniós támogatással okos településfejlesztési programokat indítottak el 2015-ben, illetve 2017-ben. Az egyik – jobbára technológiai fókuszú – programot Miskolcon, míg a másik programot a szlovák–magyar határ menti térség falvaiban valósítják meg. Ez utóbbi joggal tekinthető kísérleti mintaprogramnak, mivel elsősorban nem a fizikai infrastruktúra kiépítése a célja, hanem a határ két oldalán élő lakosság tudásának fejlesztése, a modern ismeretek terjesztése, a szellemi erőforrások együttes használata közös programok, intézmények létrehozásával. A projektek még nem értek véget, csak részidős tapasztalatokkal rendelkezünk.

A kutatás eredményei alapján mindkét nemzetközi projekt eddigi megvalósulásának tapasztalatai azt támasztják alá, hogy az okos kezdeményezések erős potenciállal rendelkeznek mind a PPP-típusú együttműködések generálása és ezáltal a fejlesztésekhez szükséges kritikus tömegű erőforrások megszerzése terén, mind pedig a lakosság bekapcsolásának, fokozott részvételének, tudatosságának elérésében. Kritikai észrevételként a helyi lakosság bevonása és érdekeltségének tétele, az alulról jövő kezdeményezések befogadása, a települési közigazgatási határ elválasztó szerepe, a gyűjtött adatok etikus és átlátható felhasználása, a gazdasági szférával való konkrét együttműködési területek beazonosítása, valamint az eredmények, tapasztalatok társadalmasítása, kiértékelése kapcsán fogalmazhatók meg. Ez utóbbi azért is fontos, mert a nemzetközi gyakorlat alapján ezek a kezdeményezések nem mindig sikertörténetek: Amszterdam, a világ egyik vezető okos városa saját virtuális innovációs temetővel is rendelkezik, ahol a sikertelen kezdeményezéseket tartják nyilván. Mindezek ellenére a legfontosabb üzenet, hogy el kell kezdeni valahol, nem tervezgetni kell, hanem cselekedni.

Köszönetnyilvánítás

A szerzők köszönetet mondanak id. Paróczai Péter tanár úrnak az elmaradott térségek fejlesztése kapcsán végzett áldozatos, több évtizedes munkájáért, valamint szakmai és emberi támogatásáért az Okos közösségek projekt előkészítésében és megvalósításában. Külön köszönet illeti az anonim lektorokat és az olvasószerkesztőt értékes észrevételeikért, javaslataikért.

Jegyzetek

- 1 A városi labor egy valós kísérleti és tesztelőközeg, ahol a felhasználók és a fejlesztők között dolgoznak egy-egy szolgáltatás, termék vagy alkalmazás fejlesztésén. A városi laborok az Európai Bizottság definíciója szerint olyan PPP-konstrukciók, melyek célja a felhasználóorientált, nyílt innováció támogatása (Lechner Központ 2018).
- 2 Kiemelten fontos mindez a hazai települések (elsősorban nagyvárosok) innovációs rendszerben betöltött szerepe és a következő, Horizont Európa névre keresztelt európai uniós kutatás-fejlesztési és innovációs keretprogram kapcsán.
- 3 Határon átnyúló stratégiai együttműködésre jó példa a NORRIS projekt, amelynek keretében az Európai Unió 5. keretprogramjának társfinanszírozásával a határ menti terület közös regionális innovációs stratégiáját dolgozta ki egy nemzetközi konzorcium. A projekt európai uniós szinten példaértékű, és a módszertan határon átnyúló alkalmazhatóságára is alkalmasnak bizonyult. A későbbiekben több hasonló projektet valósítottak meg sikeresen az érintett partnerek.

Irodalom

- Áldorjai, Gy., Józsa, V., Káposzta, J., Nagy, H., Varga-Nagy, A. (2017): Challenges and development paths of Central and Eastern European locations in the globalised world – Report on the first International Smart Communities Academy. *Deturope*, 3., 229–232.
- Allwinkle, S., Cruickshank, P. (2011): Creating smarter cities: An overview. *Journal of Urban Technology*, 2., 1–16. <http://doi.org/d8vk9f>
- Bakici, T., Almirall, E., Wareham, J. (2013): A smart city initiative: The case of Barcelona. *Journal of the Knowledge Economy*, 2., 135–148. <http://doi.org/fzjb45>
- Boltanski, L., Thévenot, L. (2006): *On justification: Economies of worth*. Princeton University Press, Princeton
- Callon, M. (1986): Éléments pour une sociologie de la traduction: La domestication des coquilles saint-jacques et des marins-pecheurs dans la baie de saint-brieuc. *L'Année sociologique*, 36., 169–208.
- Caragliu, A., Del Bo, C., Nijkamp, P. (2011): Smart cities in Europe. *Journal of Urban Technology*, 2., 65–82. <http://doi.org/cn9pvp>
- Etili, P., Aksoylu, S. (2016): Critical outlook to Remourban Project of Eskişehir Tepebaşı – Municipality as a smart settlement. *Proceedings of the 5th International Conference on Smart Cities and Green ICT Systems*. Rome, Italy, April 23–25. 86–93. <http://doi.org/c2m4>
- Hardi, T. (ed.) (2008): *Transborder movements and relations in the Slovakian–Hungarian border regions*. Centre for Regional Studies, Pécs (Discussion Papers; 68.)
- Hollands, R. G. (2008): Will the real smart city please stand up? *City*, 3., 303–320. <http://doi.org/dwm6g5>
<http://www.remourban.eu> (Letöltés: 2018. március 31.)
<http://www.smartcommunities.eu> (Letöltés: 2018. április 3.)
Interreg V-A Slovakia-Hungary Cooperation Programme (2017) <http://www.skhu.eu/programme> (Letöltés: 2018. február 11.)
- Lechner Központ (2018): *Okos Város Példatár*. <http://www.okosvaros.lechnerkozpont.hu> (Letöltés: 2018. március 31.)
- Morandi, C., Rolando, A., Di Vita S. (2016): *From smart city to smart region. Digital services for an internet of places*. Springer, Milan <http://doi.org/c2m5>
- Naldi, L., Nilsson, P., Westlund, H. (2015): What is smart rural development? *Journal of Rural Studies*, 40., 90–101. <http://doi.org/f3nb4z>
- Paskaleva, K. A. (2011): The smart city: A nexus for open innovation? *Intelligent Buildings International*, 3., 153–171. <http://doi.org/d9xfwg>

- Rat-Fischer, C., Rapp, F., Meidl, P., Lewald, N. (2012): Smart city: Energy efficiency in a new scope. *Resilient Cities*, 2., 119–124. <http://doi.org/c2m6>
- Söderström, O., Paasche, T., Klauser, F. (2014): Smart cities as corporate storytelling. *City*, 3., 307–320. <http://doi.org/gd57fs>
- Vanolo, A. (2014): Smartmentality: The smart city as disciplinary strategy. *Urban Studies*, 5., 883–898. <http://doi.org/f5xvvg>
- Vermast, F-A. (2018): *Smart cities in CEE*. Conference presentation, 2018. április 19. <https://www.smartcitiescee.com/> (Letöltés: 2018. április 25.)

A smart falu koncepciójának főbb összefüggései és kapcsolódása a hazai vidékgazdaság fejlesztési stratégiájához

The concept of smart villages and a rural home development strategy

KÁPOSZTA JÓZSEF, HONVÁRI PATRÍCIA

KÁPOSZTA József: egyetemi docens, Szent István Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar; 2100 Gödöllő, Páter Károly u. 1.; kaposzta.jozsef@gtk.szie.hu; <https://orcid.org/0000-0002-1239-8541>

HONVÁRI Patrícia: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 9022 Győr, Liszt Ferenc u. 10.; honvari.patricia@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0003-0945-8774>

KULCSSZAVAK: vidékgazdaság; smart falu; digitalizáció; endogén források; humán tőke; vidéki jólét

ABSZTRAKT: A smart települések fogalma, értelmezési kérdésköre már több mint tíz éve intenzív viták tárgyát képezi szakmai és kutatói körökben. A smart városok fejlesztései nem vihetők át a smart vidékgazdaságba, de vannak olyan digitális megoldások, melyek jelentősen javíthatják a vidéki lakosság jólétét. Ennek talán legmeghatározóbb tényezője a lakosság humán tőkéjének fejlesztése. Napjainkban a vidékgazdaság fejlesztésében az agrárfejlesztések mellett egyre több olyan smart megoldás is szerepet kap, amelyek az endogén források fejlesztésével javítják a jólét helyi rendszerét, így segítik a fenntartható fejlődés megvalósulását. Tanulmányunkban áttekintjük a smart városok fejlődésének és a smart vidék fejlesztésének kapcsolódását, a vidékfejlesztési stratégiákkal alkotott rendszert.

József KÁPOSZTA: associate professor, Faculty of Economics and Social Sciences, Szent István University; Páter Károly u. 1., H-2100 Gödöllő, Hungary; kaposzta.jozsef@gtk.szie.hu; <https://orcid.org/0000-0002-1239-8541>

Patrícia HONVÁRI: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Liszt Ferenc u. 10., H-9022 Győr, Hungary; honvari.patricia@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0003-0945-8774>

KEYWORDS: rural economy; smart village; digitalisation; endogenous resources; human capital; rural well-being

ABSTRACT: For many, rural areas are simply considered the place for agricultural activities and food production. However, rural spaces perform much wider functions: they are residence, place of employment and living space for many families. Rural areas provide workplaces, basic

amenities and public services. The digital innovation of the last decades led to such economic and social changes that 'smart settlement' strategies became necessary. Since then, the interpretation of smart settlements (covering both cities and villages) has been discussed among professionals and researchers. Several international and now also national theories and concepts have been formulated, but their viability depends on how the resulting projects, when implemented, improve the living conditions of the population and how they can enhance local well-being. These concepts agree on one point: that all investments hinge on the cooperation and attitude of the actors involved. Therefore, one of the most important, even decisive, factors is human capital, the mental and emotional situation of the community concerned.

The concept of smartness has also gained momentum and importance in the context of the EU's rural development policy. In addition to agricultural developments, smart solutions are increasingly being promoted to enhance local well-being by improving endogenous resources and thus contributing to sustainable development. New economic functions are emerging that require a different education, employment and service strategy. First and foremost, however, intelligent rural development requires a coherent policy that is noticeably capable of promoting innovation, learning and knowledge in a rural environment.

Recent experience suggests that both the integration of digital technologies into development strategies and the introduction of such innovations lead to an improvement in the quality of life, a higher standard of living and improved public services. At the same time, local resources are used more effectively and environmental impact is decreased. The complexity of the subject is unmistakably evident. As a consequence, it is virtually impossible to draw up a uniform rural development plan. Rather, the smart rural strategy must focus on the endogenous resources of the respective rural area and integrate intelligent technological solutions into smart rural development; it must be essentially geared to local conditions such as infrastructure, the business environment, human capital, economic and social capacities and other components of territorial capital. The focus of this study is the investigation of those strategies that, in addition to the Smart City concept, also deal with the system and the shaping of Smart Villages.

Bevezetés

A vidékgazdaság fejlesztése, a vidéki élettér bővítése, intenzív vérkeringésbe történő bekapcsolása napjaink globalizált világának egyik kulcsfontosságú kérdése. Az országok lakosságának koncentrálódása, városokba való vándorlása számos stratégiai kérdést vet föl, így a vidékfejlesztés kérdése is új dimenzióba került. Az elmúlt évek városfejlesztési stratégiáinak homlokterébe emelkedtek a smart fejlesztések; az innovatív, informatikai, technológiai újítások mindennapi életünkbe beépültek. „Egy települést akkor nevezünk okosnak, ha a fenntartható gazdasági fejlődését a hagyományos és digitális infrastruktúrába, humán és társadalmi tőkébe való kiegyensúlyozott befektetés révén, az érintett közösség érdekeltjeinek bevonásával, annak részvételével, környezettudatos módon éri el” (Némediné Kollár, Káposzta, Péli 2017, 32.). Ez alapján az okos város olyan szolgáltató város, amely korszerű eszközszerkezet által koordinált városi funkciókat és lehetőségeket biztosít polgárai számára (Dobos et al. 2015). Az okos települések megalapozásában két tényező fontosságát kell kiemelni: a folyamatos kommunikációt és aktív részvételt,

amelyhez nélkülözhetetlenek a modern technológiai fejlesztések eredményei, illetve az oktatást, amelynek modern fejlesztési irányai nélkül nem beszélhetünk újkori modernizációról.

Napjainkra a technológiai innováció egyenlőtlen térbeli terjedése tovább mélyíti a város és a vidék közötti gazdasági, társadalmi különbségeket. Új gazdasági ágazatok alakulnak ki, melyek új oktatási, foglalkoztatási, szolgáltatási igényekkel más szempontrendszerre alapozó stratégiát követelnek. A vidék problémái nem csupán a vidéket érintik, a vidékfejlesztés problémái napjainkra a városi élet jellemző problémáit is meghatározzák. A vidéki élettér elnéptelenedése, az élelmiszer-termelés háttérbe szorulása, a vidéki lakosság elöregedése és elszegényedése felerősíti a periféria kialakulását, ami a vidék értelmiségének elvesztéséhez, fokozatos leszakadásához vezet.

Mindezen kérdések értelmezése, összefüggéseik vizsgálata, a megoldások keresése elkerülhetetlen. Az elmúlt években a terület- és vidékfejlesztéssel foglalkozó szakirodalmak egyre nagyobb teret adtak az intelligens növekedésnek, illetve az ahhoz kapcsolódó smart city és smart village fogalmainak. Az EU növekedési stratégiájában meghatározó súlypontként jelentek meg a smart növekedési tényezők, illetve az azokat alapjaiban befolyásoló területek (oktatás, kutatás és innováció, digitális társadalom). Mindezen kapcsolatrendszerek anomáliáira keressük a választ, megvizsgáljuk azokat a nemzetközi és hazai vidékfejlesztési irányokat, melyek okos megoldások beépítésével jobbá, kényelmesebbé, élhetőbbé és vonzóbbá tehetik a vidéki életteret.

A smart város és a smart vidék kapcsolata

A téma szakirodalmi elemzését a definíciók megfogalmazásával kezdjük. Az 56/2017. (III. 20.) kormányrendelet hivatalosan is meghatározza, mit értünk okos város alatt: „Az okos város olyan település vagy településcsoport, amely természeti és épített környezetét, digitális infrastruktúráját, valamint a területén elérhető szolgáltatások minőségét és gazdasági hatékonyságát korszerű és innovatív információtechnológiák alkalmazásával, fenntartható módon, lakosainak fokozott bevonásával fejleszti.” A kormányrendeletben felsorolt gazdasági és társadalmi innovációs technológiák alapján az okos településeket a szakirodalom hét alrendszerre bontja (Lados, Horváthné Barsi 2011):

- az emberek alrendszerre, amely magában foglalja a köz- és civil biztonságot, az egészségügyet és az oktatást, ezzel megteremtve a smart technológiák befogadóképességének legfontosabb elemét;
- az üzleti alrendszerre, amely tartalmazza a település üzleti, vállalkozói életet befolyásoló helyi politikai és szabályozási környezetét;
- a települési szolgáltatások alrendszerére, amely magában foglalja a közszolgáltatások rendszere mellett az egészségügyi szolgáltatásokat;

- a közlekedési alrendszerre, amely a tömegközlekedés és a személyszállítás rendszerét szabályozza;
- a kommunikációs alrendszerre, amely a lakosság, az önkormányzat és a vállalkozói szféra közötti kommunikációt tartalmazza;
- a vízgazdálkodási alrendszerre, amely a gazdasági és a lakossági vízrendszerek működtetését fejleszti és
- az energiagazdálkodási alrendszerre, amely a település energiaellátásának biztosítása mellett alternatív megoldásokat fejleszt.

Az elmúlt évtizedek digitális fejlesztései, a telekommunikáció, a globális rendszerek bővülése, a technológiai innovációk mélyítették a város és a vidék közötti gazdasági, társadalmi különbségeket. E különbségek a stratégiai tervekben is megjelennek, hiszen a smart megoldások elsősorban ott mutatnak jelentős bővülést, ahol az urbanizáció is kiemelkedővé vált. Napjainkra a smart megoldások rendszerének fejlődése lehetőséget biztosít a globális hasznosság kiépüléséhez, így a vidékfejlesztési stratégiákban is létjogosultságot kapnak a smart fejlesztési irányok. Meggyőződésünk, hogy a smart városokra kidolgozott innovációk nem ültethetők át a vidékfejlesztési stratégiákba, de a kommunikációs és technológiai fejlesztések többsége beilleszthető lehet egyes vidékfejlesztési irányokba. Itt elsősorban az oktatásra, az egészségügyre és a közigazgatási rendszerekre gondolhatunk, de természetesen a gazdaság tercier szektora is jelentős fejlődést tartogathat a smart technológiák terén. A globalizált világban a városok és azok környezete jelentős és növekvő erőforrást von el a vidéki térségekből, amelynek megoldásához szükséges stratégiák jelenleg korlátozott mértékben állnak rendelkezésre.

A területi különbségeket elsősorban a természeti, a gazdasági és az emberi erőforrások folyamatos változása befolyásolja. A fejlesztendő vidéki területek számos általános tulajdonsággal rendelkeznek: jelentős részükben alacsony szintű az infrastrukturális ellátottság, alacsony a szolgáltatások és közszolgáltatások színvonala, magas arányú a munkanélküliség, szűkösek a foglalkoztatási lehetőségek, nagyarányú a fiatal generáció elvándorlása, kedvezőtlen a infrastruktúra. E tényezők együttesen vezetnek a hátrányos helyzethez, így a smart fejlesztések akkor nem hibáznak, ha e tényezők prioritást élveznek a stratégiákban. Így a smart megoldások elsősorban az endogén adottságokat (a természeti adottságok mellett az infrastrukturális és a humán tényezőket) figyelembe véve épülhetnek be a fejlesztési stratégiákba, majd e fejlesztések generálhatnak újabb, egyedi irányokat (Tóth, Káposzta 2014).

Új dimenzió a vidékfejlesztésben: a smart falu koncepciója

Általában a smart kifejezést a városi, urbánus világgal azonosítjuk, a vidéki térségekben való hasznosíthatóságot gyakran elhanyagoljuk. Mielőtt a smart falu

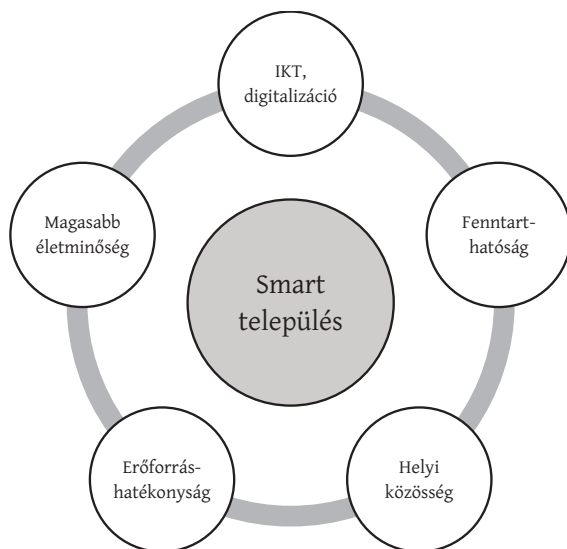
vidékfejlesztési aspektusait vizsgálánk, fontosnak tartjuk a fogalom és komponenseinek bemutatását. Arra a kérdésre keressük a választ, hogy mitől lesz a vidék „smart”. Ahogyan a vidéket, úgy a smart vidéket sem definiálják egységesen. Másként használják a fogalmat Európában, az USA-ban és a fejlődő világban. Gyakran mások a tartalmi hangsúlyok is. A definícióhoz vezető út első lépcsőjeként érdemes megvizsgálni a régebb óta jelen lévő, a köztudatba és a politikai döntéshozatalba jobban beivódott smart city (okos város) fogalmát, és ebből kiindulva meghatározni a vidéki térségekre is érvényes elemeket.

A nemzetközi szakirodalomban a leginkább holisztikus meghatározást Caragliu, Del Bo és Nijkamp (2011, 70.) adja az okos városokról: „amikor az emberi és társadalmi tőkébe, valamint a hagyományos (pl. közlekedés) és a kommunikációs infrastruktúrába történő befektetés fenntartható gazdasági növekedést és magas életminőséget generál, miközben az erőforrásokat bölcsen kezelik, és a kormányzás a város lakóinak részvételén alapul”. Egy másik fogalom értelmében az okos és fenntartható város olyan urbanizált terület, ahol a sokszínű magán- és közszféra együttműködik azért, hogy fenntartható eredményeket érjen el, ezt pedig az egymás közötti információáramlással éri el, ami erőforrás-hatékony várost eredményez (Ibrahim, Adams, El-Zaart 2015). A fenntarthatóság előtérbe kerülésével az okos város definíciója átalakult: az okos város olyan város, amely a jelenlegi lakók igényét IKT-eszközök támogatásával anélkül elégíti ki, hogy veszélyeztetné a jövő generációit igényeik kielégítésében, vagyis nem lépi túl a helyi és globális környezeti korlátokat (Höjer, Wangel 2014). A hazai kormányzati meghatározásról korábban már ejtettünk szót, az Európai Parlament meghatározása értelmében az okos és fenntartható város a közügyekben IKT-alapú megoldásokat használ, többszereplős és önkormányzati alapon működő partnerség alapján. Az okos városban a technológiák hasznosítása lehetővé teszi a versenyképesség javítását és egy jóval fenntarthatóbb jövő biztosítását, az emberek, a vállalatok, az energia, a technológiák, az infrastruktúrák és a terek szimbiotikus hálózatát kialakítva (European Parliament 2014).

Fenti fogalmak közös metszete a modern információs és kommunikációs technológia alkalmazása, a fenntarthatóság és az erőforrás-hatékonyosság, a helyi közösség részvétele és a partnerség, valamint a magasabb életminőség. Ezek az elemek a smart települést is meghatározzák – függetlenül attól, hogy városi vagy vidéki térségről van-e szó (1. ábra).

Mivel a vidéki térség erősen differenciált (a városközeli átmeneti területektől az elszigetelt vidéki terekig), így fenntartásokkal kell kezelnünk bármilyen egységesítő fogalom meghatározást. Ennek jó példája a fejlődő világ értelmezése a smart vidékről. A smart faluval foglalkozó szakirodalom a fejlődő országokban azért használ eltérő megközelítést, mert míg az Európai Unióban a versenyképesség, az Amerikai Egyesült Államokban a városok terjeszkedése áll a smart koncepciók kidolgozása mögött, addig világszerte mintegy 1,3 milliárd embernek korlátozott a hozzáférése az elektromos áramhoz, közülük pedig a legtöbben a fejlődő országok vidéki területein élnek (Heap 2015). A fejlődő or-

1. ábra: A smart település meghatározó tényezői
Determinants of a smart settlement

szágokban a smart falu középpontjában a fenntartható energiához és ivóvízhez való hozzáférés áll, az ENSZ millenniumi fejlesztési céljaival összhangban. Az ezzel kapcsolatos technológiai ugrás gyors és látványos fejlődéshez vezethet az egészségügyi ellátásban, a táplálkozásban, az oktatásban és a gazdasági bázis megteremtésében. Fontos kiemelni a helyi vállalatok támogatását is, hiszen a működő okos falvakban a vállalkozói ambíció ösztönzője és eredménye is a folyamatnak. Jó példa a Tanzánia északi részén található Terrat falu, ahol a helyi terményre alapozva 300 kW-os erőművet hoztak létre, a villamosenergia-hálózat pedig több mint 100 háztartást lát el (Holmes, Thomas 2015).

További példa a smart falu értelmezésére a fejlődő világban a CGIAR kutatási programja, amely klímaintelligens falvak kidolgozásán munkálkodik. A klímaváltozás szempontjából problematikus területeken (elsősorban Kelet-Afrikában, Nyugat-Afrikában és Dél-Ázsiában) a fenntartható mezőgazdaságot fejlesztik, növelik az agrárközösségek kapacitását, célzott mezőgazdasági technológiák és klímairformációs szolgáltatások használatával (Aggarwal, Zougmore, Kinyangi 2013).

A smart falu viszonylag új fogalom az európai uniós politikai döntéshozatalban. Az Európai Bizottság értelmezésében a smart falu olyan vidéki területet és közösségeket foglal magában, amelyek meglévő erősségeikre építenek (az endogén forrásokat hasznosítják), kihasználva természetesen új lehetőségeket is. A smart falvakban a hagyományos és az új hálózatokat, szolgáltatásokat a digitális, infokommunikációs technológiák használata, az innovációk és a tudás jobb kihasználása ösztönzi. A smart falu magasabb életszínvonalat, jobb közszolgáltatásokat, jobb erőforrás-hatékonyságot és kevesebb környezeti terhe-

lést jelent. A technológiák mellett fontos a befektetés az infrastruktúrába, az üzletfejlesztésbe, a humán tőkébe és a közösségépítésbe. Ebben az értelemben a smart falu figyelmének középpontjában áll az e-írástudás, az e-egészségüghöz való hozzáférés, a környezeti gondok innovatív megoldása, a körkörös gazdaság elemeinek figyelembevétele, a helyi termékek hirdetése IKT eszközök segítségével, valamint az intelligens szakosodás kihasználása (European Commission 2017).

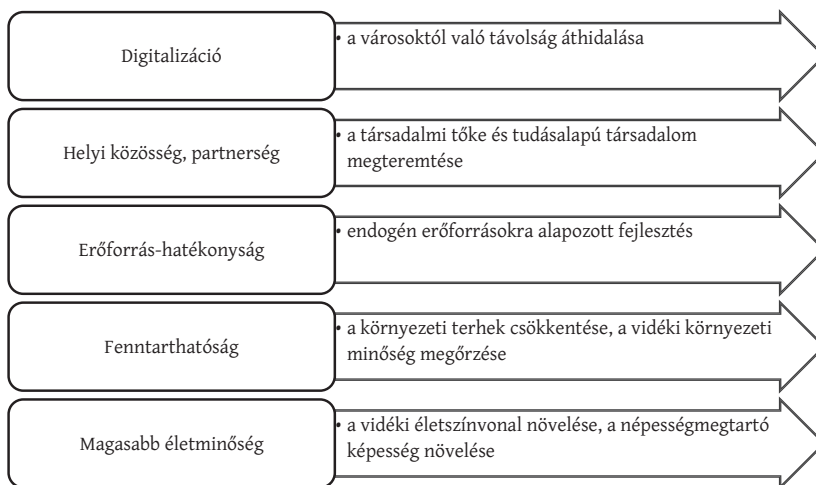
A smart falu európai értelmezésének hangsúlyait jól mutatja az okos vidéki területek német kezdeményezése. Az egyik Fraunhofer Intézet vezetésével digitális falvakat és okos ökoszisztémát szeretnének megvalósítani, a vidéki területek problémáira fókuszálva: a demográfiai változásokra, az elvándorlásra, a mobilitási és logisztikai problémákra. A megfelelő helyi tömegközlekedés a vidéki területeken általában óriási erőfeszítések és költségek árán tartható fenn. Hasonló a helyzet a logisztikában is: például egy-egy csomag vidéki területekre való kiszállítása magas költségekkel jár. A digitális falvak kezdeményezése új rendszereket, hálózatokat épít ki: autómegosztást kínál akár a helyi lakosok, akár a csomagok számára. Regionálisan összekapcsolja a kiskereskedelmi üzleteket, segíti a javak szállítását, az idősebb és mozgássérült lakosok támogatást kaphatnak napi feladataik elvégzéséhez, helyben segítik a mobilitási és logisztikai potenciálok hatékony kihasználását (Fraunhofer Institute for Experimental Software Engineering 2016).

Bár a smart falu koncepciója földrajzi területenként más hangsúlyokkal rendelkezik, tagadhatatlan, hogy minden smart megközelítésnek fontos eszköze a digitalizáció. A vidéki térségekben különösen fontos az IKT-eszközök és a digitalizáció eredményeinek alkalmazása, hiszen például a megfelelő internet-hálózat segíthet áthidalni a városoktól való távolságot vagy legyőzni a logisztikai, mobilitási, ellátási problémákat (Prause, Boevsky 2015). A smart falu építhet a smart város analógiájára is, ahol a fenntartható energiaellátás a modern információs és kommunikációs technológiákkal együttesen generálhat fejlődést, beleértve a kulturális változásokat, a jó minőségű oktatást, a tiszta ivóvízhez való hozzájutást, a vállalkozások számának és versenyképességének növekedését (Holmes, Jones, Heap 2015). Egy másik értelmezés szerint a smart falu hatékony szolgáltatáskészletként írható le, amelyet a helyi lakosok és vállalkozások számára kínálnak. Az információs és kommunikációs technológiák jelentős szerepet játszanak a szolgáltatások kialakításában, nyújtásában és monitoringjában (Somwanshi et al. 2016).

Értelmezésünk szerint a smart falu nem tér el a smart város meghatározásától, ám célrendszerében más dimenziók kerülnek előtérbe (2. ábra). A smart falu megteremtésének céljai egyértelműen a vidéki társadalmi és gazdasági problémák felszámolásának irányába mutatnak, ebben pedig különbséget mutatnak a városi smart koncepciókhoz képest.

A smart falu koncepcióinak nemzetközi irányai alapján, az EU stratégiáit is szem előtt tartva szükséges megfogalmaznunk, hogy az Európai Unióban és a

2. ábra: A smart falu koncepciója és céljai
The concept and goals of the smart village

kelet-közép-európai gazdasági-társadalmi-földrajzi miliőben mit jelent a smart falu, hiszen ennek segítségével alakítjuk a fejlesztések főbb irányait. Értelmezésünk szerint a smart falu olyan modellértékű fejlesztések összessége, ahol kellő áttekintéssel kezelik a technológiai fejlesztéseket, amelyeket beépítenek a mindennapi tevékenységek rendszerébe, ahol az intelligens fejlesztések gyors fejlődést eredményeznek az egészségügyben, az élelmiszer-termelésben, az oktatásban, a közigazgatásban, a gazdasági életben, a társadalmi jólétben. A fejlesztések hatására a vidéki lakosság számos olyan előnyben részesül, amelyek a városi élet szolgáltatásai mellett a vidéki élet értékeinek megtartásával, kiegyensúlyozott jólét biztosításával valósulhatnak meg, jelentősen csökkentve az urbánus és a rurális élettér közötti különbségeket. A megfogalmazott smart fejlesztési megoldások a vidékgazdaság bővülésén keresztül a fenntartható fejlődést, a támogatások abszorpciók képességének növelését, a kutatás-fejlesztési potenciál növekedését és a tudásbázis bővülését is eredményezhetik, így segítve a térbeli gazdaság folyamatos és fenntartható növekedését.

A smart vidékfejlesztés megjelenése, helye az európai politikában

A „smart” kifejezés az elmúlt évtizedben egyre hangsúlyosabb kifejezéssé vált az európai vidékfejlesztési politikában. Köszönhető ez elsősorban az EU 2020 fejlesztési stratégiának, amely intelligens, fenntartható és inkluzív növekedést kíván megvalósítani, mivel termelékenységben és a K+F+I kiadásokban a ter-

vekhez képest lemaradás észlelhető. A lemaradást az Eurostat adatai is megerősítik: míg az EU-ban kutatás-fejlesztésre a GDP 2%-át költötték 2015-ben, addig az USA-ban 2,8%-ot, Japánban 3,3%-ot. Az intelligens növekedés a tudásra és az innovációra támaszkodik, a fenntartható növekedés az erőforráshatékony, zöldebb és versenyképesebb gazdaságot támogatja, az inkluzív növekedés pedig magas foglalkoztatású gazdaságot és szociális kohéziót hirdet (European Commission 2010, 2017). Az intelligens növekedés alapvetően a tudás kontextusában használatos, magában foglalja az innovációs, oktatási és kutatási politikákat, vagyis kapcsolatba hozható az innovációval, a tudással, a humán tőkével és a kompetitív versenyelőnyökkel. Az Európai Unióban e célokat a helyi kompetenciákra, a regionális előnyökre, a tudásra és az innovációra alapozva kell megteremteni, ami tulajdonképpen az intelligens szakosodás fogalmának felel meg. Ezzel szemben az USA-ban a „smart” növekedés inkább tervezési és építési politikát takar, különösen a városi terjeszkedés megállítását (Naldi et al. 2015).

A smart stratégia nem törekedhet egységes vidékfejlesztési koncepcióra. Bár a koncepció fontos eleme a technológiai fejlesztések megvalósítása, de a helyi adottságok (az infrastruktúra, az üzleti környezet, az emberi tőke, a gazdasági és humán kapacitások és a területi tőke) alapvetően determinálhatják a fejlesztések irányait. Mindezek alapján a jó kormányzás és a helyi lakosság részvétele is kulcsfontosságú a helyi smart stratégia kialakítása során.

A smart falu fejlesztési koncepciói esetében a vidékgazdaság aktuális kérdéseire adandó válaszokra lehet építkezni. Gondolhatunk az e-oktatási formák, az e-egészségügy és más alapvető szolgáltatásokhoz való hozzáférés kialakítására, a környezetterhelést csökkentő innovatív megoldásokra, a mezőgazdasági hulladékok körkörös gazdasági alkalmazására, a helyi erőforrások által támogatott technológiák digitális megoldásaira, az intelligens specializációs agrár-élelmiszeripari projektekre, a turizmus és kulturális tevékenységek szolgáltatásaira. A koncepcióhoz kapcsolódó legfontosabb EU-s politika a jövőben is a közös agrárpolitika lesz (a kohéziós politika mellett); a vidék mezőgazdasági jövedelmének fontos része e forrásból érkezik. Így röviden foglalkozunk a vidékfejlesztési irányok jövőbeli dimenzióinak vizsgálatával, hiszen a fejlesztési források és a smart fejlesztések e fejlesztési stratégiák eredményeinek mentén kell, hogy elinduljanak.

A globális térben a smart vidékfejlesztés az adott térség endogén forrásaira alapozott, komplex fejlesztési stratégiák által megfogalmazott fejlesztési irányok, digitális technológiai fejlesztések rendszerével való kibővítése. Jelenleg ez a smart városokban megvalósult digitális fejlesztések vidéki térbe való átültetése. Később ezek módosításával indulhat el a lokalitásnak megfelelő smart megoldások megvalósítása.

A smart fejlesztések ágazati kapcsolatai

A smart tervezés kihasználja a dinamikus szinergiákat a vidéki élettérben. A gazdasági ágakat vizsgálva fontosnak tekintjük a mezőgazdaság, az ipar és a szolgáltatások együttműködő vidéki rendszerének kialakítását. Véleményünk szerint hosszabb távon virágzó ipari és szolgáltató szektorok szoros kapcsolat-rendszere szükséges a vidékgazdaság dinamizmusának fenntartásához és a vidék-város közötti gazdasági, társadalmi különbségek csökkenéséhez.

A fenntartható fejlődést általában a környezeti és a gazdasági szempontok alakítják, de a vidéki közösségekben a fenntartható fejlődésnek foglalkoznia kell a közösség humán erőforrásával és jóléti rendszerével is. A vidékfejlesztési tervekben, amelyekben a lakosság képzettségét, foglalkoztatottságát a fenntarthatóság részeként tartják számon, a smart fejlesztési irányok integrálódhatnak a stratégiákba. Mivel a globalizáció hatására kialakult modern vidéki életben a gazdasági körülmények gyorsan változhatnak, a fenntarthatóságról szóló tervezést olyan dinamikus környezetre kell tervezni, ahol a foglalkoztatás formái a gazdasági feltételekkel változhatnak. A fenntartható fejlesztés kapcsolatrendszere rávilágíthat a mezőgazdaság és az ipar közötti szinergiákra. Véleményünk szerint ennek előmozdítója lehet a smart fejlesztések közös hasznosítási rendszere. Természetesen a mezőgazdasági és ipari fejlesztések mellett nem szabad megfeledkeznünk a vidékgazdaság további fontos ágáról, a szolgáltatásokról. Ezen ágazat foglalkoztatási arányával, gazdaságfejlesztési stratégiájával az elmúlt évek sikerágazatává nőtte ki magát. A szolgáltatások egyre fontosabb szerepet játszanak az újítások létrehozásában, az új technológiák elfogadásának megkönnyítésében, a tudás, az információ terjesztésében, ami bizonyítottan növeli a vidékgazdaság jövedelmezőségét. Meggyőződésünk szerint a szolgáltatások hálózatos rendszereiken keresztül biztosíthatják a mezőgazdaság és az ipar közötti kapcsolatot, ezáltal elősegítve a szinergiák kialakulását.

A smart fejlesztések lehetséges irányai

Az Európai Unió már a kétezres évek elején vizsgálta és elemezte az új típusú fejlesztések vidékgazdasági lehetőségeit és az ezen irányú fejlesztések főbb lehetőségeit is meghatározta az EU 2020 fejlesztési stratégiában. A smart növekedés és fejlesztés a termelékenység, jövedelmezőség növelésével a jövő stratégiáinak részévé válhat (European Commission 2017).

Adódik a kérdés: a smart növekedés és annak egyedi fejlesztési irányai mennyiben alkalmazhatók a vidékfejlesztés sokszínűségére. A vidékgazdaság fejlesztésének szempontjából a sokszínűség adja annak lehetőségét, hogy egymásra és egymásból építkező fejlesztési stratégiák alakulhassanak ki az endogén erőforrások hasznosításával. A vidék nem csupán az élelmiszer-alapanyagok ter-

melésének helyszíne, hanem az ipar, a szolgáltatás, az infrastruktúra, az energiagazdálkodás fejlesztésének színterén kívül emberi léttér, lakótér is. „Mind-ezen rendszerek összetettségét figyelembe véve a vidék stratégiai, hosszú távú fejlesztési célkitűzéseit az alábbiakban lehet összefoglalni (Káposzta 2016, 56.):

- szükséges a vidék gazdasági potenciáljának, népességmegtartó és versenyképességének növelése, a környezet- és életminőség javítása, az infrastrukturális állapot fejlesztése;
- szükséges a nemzetgazdasághoz tartozó szektorok (primer, szekunder és terciér) tevékenységeinek diverzifikálása, a jövedelemszerzés és a foglalkoztatási helyzet bővítése;
- szükséges a meglévő természet, illetve a környezet állapotának védelme, a meglévő értékek, kulturális örökségek megóvása, hagyományok erősítése, az idegenforgalmi adottságok fejlesztése;
- kiemelten szükséges a humán erőforrások fejlesztése, oktatási és felnőttképzési programok fejlesztése, a helyi közösségi kezdeményezések és a szociális, családszolgálat, illetve egészségvédelmi programok támogatása.”

A vidékstratégiai irányokat szem előtt tartva ki kell dolgozni a smart megoldások beépíthetőségének rendszerét, hasznosulásukkal megfordíthatóvá válhatnak azon negatív tendenciák, melyek a jelenlegi vidékgazdaság periferizálódásához vezetnek. Fontosnak tekintjük a megfogalmazott célkitűzések rendszerét, mivel ezek kapcsolódnak a nemzeti vidékfejlesztési és stratégiai fejlesztési tervek kidolgozott irányaihoz, így a smart fejlesztések koherenciája is megteremtődhet.

Természetesen a tervezés folyamatában elkerülhetetlen az adott vidéki terület belső erőforrásainak számbavétele. Fontos ismerni és elemezni a fejlesztendő vidéki tér termelési szerkezetén, terciér ágazatának állapotán, vonzerőleltárán kívül humán erőforrásának állapotát, annak kitérési irányait és várható tendenciáit, hiszen a foglalkoztatás bővülését, a vállalkozási kedv fejlesztését csak ezeken a tényezőkön keresztül lehet fenntarthatóvá tenni. Meggyőződésünk, hogy a smart vidékfejlesztés, az innovatív, smart fejlesztési megoldások lehetőséget biztosítanak a perifériából való kiszakadáshoz. A helyi gazdaságfejlesztés, a lokális piac kialakítása, az oktatási rendszer innovatív fejlesztése csupán a kezdeti, de nélkülözhetetlen lépése a fejlesztési stratégiáknak, amit a smart fejlesztések által biztosított technológia a fenntartható vidékfejlesztés irányába mozdíthat el.

A vidékgazdaság általános kérdéseinek áttekintése után fontosnak tartjuk meghatározni azon fejlesztési irányokat, melyeket egy smart falufejlesztési koncepció esetén megkerülhetetlennek ítélünk (3. ábra). Ezek az irányok befolyásolják leginkább egy település mindennapjait, így intelligens fejlesztésük jelentős életminőségi javulást eredményezhet, ezzel csökkenhet a vidék talán egyik legnagyobb problémája, az elvándorlás. Ilyen fejlesztési témakörök lehetnek:

- A település élelmiszerbiztonságának megteremtése, rövid értékesítési láncok kialakítása, helyi piacok kialakítása, smart megoldások megvalósítása a mezőgazdasági termelésben.

3. ábra: A hazai smart vidékstratégiák megvalósításának építőkövei
The basics of implementing smart rural strategies

- Kreatív, vállalkozóbarát, biztonságos gazdasági, önkormányzati környezet, e-önkormányzat kialakítása, smart kommunikációs csatornák kialakítása, működtetése.
- Helyi smart fizetési eszközök kidolgozása, pénzügyi rendszer kialakítása.
- Civil és vidékbiztonsági smart rendszerek kialakítása.
- Hatékony tömegközlekedés helyi és helyközi smart rendszerének kialakítása, működtetése.
- Smart infrastruktúra kiépítése (közlekedési, közszolgáltatási, környezetvédelmi, hulladékkezelési), működtetése.
- Az endogén forrásokon alapuló alternatív (megújuló) energiaellátási rendszer tervezése, kidolgozása.
- Szociális ellátórendszer működtetése, szükség esetén civil szervezetek részvételével.
- Az egészségügyi rendszer smart kapcsolati hálózatának kialakítása.
- Az oktatási rendszer egymásra épülése, a személyes fejlődés lehetőségének megteremtésével, a tudatosság és a fenntarthatóság kiemelt oktatásával.

A fejlesztések megvalósítása csak hosszú távú stratégia alapján fejtheti ki azt a pozitív hatást, amit majd smart falufejlesztésnek nevezhetünk. Az Európai

Bizottság 2017-ben megjelent tanulmánya alapján számos irány fogalmazható meg a smart vidékfejlesztés kialakulásához, de az endogén (természeti, gazdasági, társadalmi) források alapján a digitális írástudás bővítését, az e-egészségügy fejlesztését és a körkörös gazdasági megoldásokat tekintjük elsődlegesnek, hiszen ezen irányok fejlődésével jelentősen javulhat a társadalmi jóllét lokális rendszere.

- A digitális írástudás bővítése azon számítástechnikai kompetenciák fejlesztése, amelyek lehetővé teszik a smart technológiák által nyújtott lehetőségek kihasználását. E kompetenciák fejlődésével bővül a hálózatok ismerete, nő a smart alkalmazások jelentősége is. A komplex rendszerben javulhat a vállalkozások gazdasági környezete, bővíthet az e-közigazgatási rendszerek használata és új tényezőként léphet be a fejlesztésekbe az e-oktatási rendszer (Nagy et al. 2015).
- A vidéki tér társadalmi, korösszetételi átalakulása miatt kiemelkedően fontos az egészségügyi rendszer smart fejlesztése. Új, okos megoldások honosodhatnak meg a megelőzés, a diagnosztizálás, a kezelés, a nyomon követés terén, ami fokozhatja a helyi egészségügy hatékonyságát, megkönnyítheti az ellátás igénybevételét és javíthatja annak minőségét (Lados, Horváthné Barsi 2011).
- Globális gazdasági rendszereinkben az energiaszükséglet növekedése jól nyomon követhető. Ennek megfelelően szükséges körkörös gazdasági modellek kidolgozása, hiszen az alternatív energiaforrások is a körkörös természeti jelenségek kölcsönhatásaiból nyerhetők ki. A fenntartható hulladékgazdálkodás, a nap-, a víz-, a szél- és a geotermikus energia smart megoldásai jelentős gazdasági és társadalmi fejlődést eredményezhetnek a lokális térben.

A hosszú távú és megalapozott smart vidékfejlesztést az oktatási rendszer teljes körűvé tételével szükséges megalapozni, hiszen az oktatás fejlesztése kulcsfontosságú a fenntartható fejlődés megvalósulásához. A smart fejlesztések megvalósulásában a lakosság humán fejlettségét, kapacitását, képzettségét tekintjük a legfontosabb kérdésnek. A környezeti nevelés adhatja az alapját azon hosszú távú smart fejlesztéseknek, amelyek az általános iskolai életkortól a felnőttkoron át minden korcsoporthoz kötődni fognak.

Összefoglalás

Sok ember számára a vidéki területek a mezőgazdasági termelés és az élelmiszer-termelés terei, pedig a családok lakóhelye, munkahelye és élettere is; az itt élő közösségeknek munkahelyeket, alapvető szolgáltatásokat és közigazgatási kapcsolatokat biztosítanak. Az elmúlt évtizedekben felgyorsuló infokommunikációs fejlődés, a gazdasági tér átalakulása, a társadalmi differenciálódás a terü-

leti különbségek növekedését okozták. Napjainkra a vidéki élettér hanyatlásának és folyamatos elnéptelenedésének, előregedésének lehetünk tanúi.

Tanulmányunkban áttekintettük a smart városok fejlődésének és a smart vidék fejlesztésének kapcsolódását, a vidékfejlesztési stratégiákkal alkotott rendszert. A nemzetközi példák alapján a smart fejlesztések lehetőséget biztosíthatnak a vidékgazdaság bővítésére, a vidéki lakosság jólétének javítására. Ezek elsősorban olyan fejlesztéseket jelentenek, amelyek az oktatás, az egészségügy és a közigazgatás rendszerin keresztül a gazdasági rendszer fejlődéséhez is alapot biztosíthatnak. A jelenlegi vidékfejlesztési stratégiák mindegyikéhez kapcsolódhat smart fejlesztés, ezzel bővítve az elvárt fejlődést. Mindezek alapján fontosnak tartjuk a smart megoldások bevezetésével új típusú üzleti és fejlesztési modellek kialakítását, melyek hatására lehetőség adódik a fenntarthatóság és a gazdasági-társadalmi jólét javulására. A vállalkozások rendszerében megjelenő „földrajzi tőke” elismerése a smart hálózatokhoz való kapcsolódást is megteremtheti, így lehetővé válik a falvak számára, hogy termékeiket és szolgáltatásaikat hatékonyabban nyújtsák a városi és globális piacokon.

Eredményeinkből megfogalmazható, hogy a jelentős gazdasági különbségek miatt a smart városok fejlesztései nem vihetők át a smart vidékgazdaságba, de vannak olyan digitális megoldások, melyek jelentősen javíthatják a vidéki lakosság jólétét. E fejlesztések hatására a vidéki területek még vonzóbbá válhatnak, csak érdekeltté kell tennünk a helyi szereplőket az innovatív fejlesztések megvalósítására. Mindezek alapján kijelenthető, hogy szükséges a smart falvak rendszerének stratégiai kidolgozása, hiszen ez lehet a hazai vidékgazdaság fenntartható fejlődésének egyik útja. A vidéki lakosság igényli a fejlesztést és befogadó a fenntartható fejlődés értékei iránt, így a megélhetési feltételek, a munkaalkalmak növekedése, a technológiai fejlődés jótékony eredményei hatására a lakosságmegtartó képesség növekedésével a gazdasági fejlődés is megvalósulhat. Meggyőződésünk, hogy e fejlesztés irányai az intelligens és innovatív fejlesztések megvalósításában rejlenek, így a smart falu koncepciójának kialakítását fontos, jövőbe mutató tényezőnek ítéljük.

Irodalom

- 56/2017. (III. 20.) Korm. rendelet egyes kormányrendeleteknek az „okos város”, „okos város módszertan” fogalom meghatározásával összefüggő módosításáról.
- Aggarwal, P., Zougmore, R., Kinyangi, J. (2013): *Climate-smart villages: A community approach to sustainable agricultural development*. CGIAR Research Program on Climate Change, Agriculture and Food Security, Copenhagen
- Caragliu, A., Del Bo, C., Nijkamp, P. (2011): Smart cities in Europe. *Journal of Urban Technology*, 2., 65–82. <http://doi.org/cn9pvp>
- Dobos K., Kulcsár S., Nagy P., Sik A., Szemerey S., Vasváriné Menyhárt É. (2015): *Smart city tudásplatform. Metodikai javaslat*. Lechner Tudásközpont, Budapest <http://lechnerkozpont.hu/doc/okos-varos/smart-city-tudasplatform-metodikai-javaslat.pdf> (Letöltés: 2018. december 13.)

- European Commission (2010): *Europe 2020: European strategy for smart, sustainable and inclusive growth*. Brussels
- European Commission (2017): *EU action for smart villages*. Brussels. https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/rural-development-2014-2020/looking-ahead/rur-dev-small-villages_en.pdf (Letöltés: 2018. december 13.)
- European Parliament (2014): *Mapping smart cities in the EU*. European Parliament's Committee on Industry, Research and Energy, Policy Department A: Economic and Scientific Policy, Brussels
- Fraunhofer Institute for Experimental Software Engineering (2016): *Smart rural areas as an example of smart ecosystems*. Fraunhofer IESE, Kaiserslautern
- Heap, R. B. (ed.) (2015): *Smart villages: New thinking for off-grid communities worldwide*. Banson, Smart Villages Initiative, Cambridge
- Holmes, J., Jones, B., Heap, B. (2015): Smart villages. *Science*, 6259., 359. <http://doi.org/c2c5>
- Holmes, J., Thomas, M. (2015): Introducing the smart village concept. *The International Journal on Green Growth and Development*, 2., 151–154.
- Höjer, H., Wangel, J. (2014): Smart sustainable cities: Definition and challenges In: Hilty, L., Aebischer, B. (eds.): *ICT innovations for sustainability*. Springer, Cham, 333–349. <http://doi.org/f229gn>
- Ibrahim, M., Adams, C., El-Zaart, A. (2015): Paving the way to smart sustainable cities: transformation models and challenges. *Journal of Information Systems and Technology Management*, 3., 559–579.
- Káposzta J. (2016): Regionális összefüggések a vidékgazdaság fejlesztésében. *Studia Mundi - Economica*, 1., 52–61. <http://doi.org/c2c6>
- Lados M., Horváthné Barsi B. (2011): *Smart cities tanulmány*. MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet, Győr http://www-05.ibm.com/hu/download/IBM_SmarterCity_20110721.pdf (Letöltés: 2013. január 9.)
- Nagy A., Sain M., Sárdi A., Vaszócsik V. (2015): *Településértékelés és monitoring, módszertani javaslat*. Lechner Tudásközpont, Budapest <http://lechnerkozpont.hu/doc/okos-varos/telepules-ertekeles-es-monitoring-modszertani-javaslat.pdf> (Letöltés: 2018. december 13.)
- Naldi, L., Nilsson, P., Westlund, H., Wixe, S. (2015): What is smart rural development? *Journal of Rural Studies*, 40., 90–101. <http://doi.org/f3nb4z>
- Némediné Kollár K., Káposzta J., Péli L. (2017): A smart kezdeményezések alkalmazhatóságának vizsgálata Magyarországon. *Studia Mundi - Economica*, 4., 29–37. <http://doi.org/c2c7>
- Prause, G., Boevsky, I. (2015): Smart rural development. *Agricultural Economics and Management*, 4., 63–69.
- Somwanshi, R., Shindepatil, U., Tule, D., Mankar, A., Ingle, N. (2016): Study and development of village as smart village. *International Journal of Scientific & Engineering Research*, 6., 395–408.
- Tóth T., Káposzta J. (szerk.) (2014): *Tervezési módszerek és eljárások a vidékfejlesztésben (elmélet)*. Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő

Smart city és a blockchain: buzzword vagy paradigmaváltás?

Smart city and blockchain: buzzword or paradigm shift?

KALOCSAI KORNÉL

KALOCSAI Kornél: elnök, Blockchain Magyarország Egyesület, 1037 Budapest, Kisbojtár u. 24.; kornel.kalocsai@blockchainhungary.org; <https://orcid.org/0000-0002-6805-8669>

KULCSSZAVAK: okos város; blokklánc; paradigmaváltás

ABSZTRAKT: A McKinsey Global által készített kutatás alapján 2025-re a világ GDP-jének 60%-át a városok adják, 2020-ra pedig az okos városok száma eléri a 600-at. Az International Data Corporation (IDC) előrejelzése alapján 2022-re a világ GDP-jének több mint 60%-a digitális jövedelem lesz, így újra kell tervezni a meglévő üzleti és közigazgatási modelleket. Ebből az következik, hogy települési szinten is olyan technológiai újításokkal fogunk találkozni 5 éven belül, amelyekről ma még nem is hallottunk, és nagyszámúval fog javulni a „városhasználói” élményünk, azaz olyan szolgáltatásokat kaphatunk majd települési szinten, amelyek egyszerűsíteni vagy segíteni fogják a mindennapi városi életünket. A blockchain-technológia ezt a folyamatot fogja nagymértékben támogatni. Jelentős hatással lesz az életünkre, paradigmaváltást hoz a gazdasági életben és a lokális ökoszisztémában is, mivel az értékek és a tőke szabad elérését tudja digitális, biztonságos és hiteles módon biztosítani. Ennek eredménye lehet akár, hogy egy okos város a fejlesztéseihez a tokenizáció által újfajta finanszírozást tud biztosítani. A tanulmányban azt mutatom be, hogy mitől korszakalkotó a blokklánc-technológia, és ez milyen fejlesztési elképzeléseket tud generálni az okos városok számára.

Kornél KALOCSAI: president, Blockchain Hungary Association, Kisbojtár u. 24., H-1037 Budapest, Hungary; kornel.kalocsai@blockchainhungary.org; <https://orcid.org/0000-0002-6805-8669>

KEYWORDS: smart city; blockchain; paradigm shift

ABSTRACT: The McKinsey Global Institute estimates that by 2025 cities will account for 60% of global GDP, and the number of smart cities will reach 600 by 2020. In addition, according to the International Data Corporation (IDC), more than 60% of global GDP will be generated as digital income by 2022, resulting in a redesign of existing business and administrative models. As a result, within 5 years we will also see completely new technological advances at the municipal level that can greatly enhance our 'user experience'. We will be able to obtain services also at the municipal level that simplify and facilitate our everyday urban life. This process will be largely supported by the blockchain technology. Blockchain technology will have a significant impact on our city lives, economic life will undergo a paradigm shift and many local ecosystems will change

for the better as it can provide free access to values and capital in a digital, secure and traceable way. In the future, for example, a Smart City will be able to raise new funds for its development through asset tokenisation. This study explains what makes blockchain technology cutting edge and what development ideas for smart cities can arise from it.

Bevezetés

Az okos város (smart city) fogalmi környezete – elsősorban a digitális technológiai megoldások széles körű, ágazatokat integráló alkalmazását nevezik így – a fenntartható városfejlődéshez és az IKT iparágak által kínált döntéstámogató szolgáltatásokhoz kapcsolódik. Az okos város koncepciójának alapja az adat (Szadai 2017) és az adatgyűjtés során megszerzett adatok elemzése. Az adatrobbanás korszakában létrejött adatok tárolása, elemzése és hasznosítása azonban nem egyszerű feladat, főleg azért, mert „hatalmas, nagyfokú változatossággal és komplexitással jellemezhető, gyorsan keletkező és szaporodó adattömegek” jönnek létre, „amelynek hasznosítására kevés idő áll rendelkezésre” (Bögel 2011, 878.).

A keletkezett adatok tárolása megoldható egy központi szerver segítségével vagy felhőszolgáltatás működtetésével, igénybevételel, illetve elosztott módon. Az elosztott adattárolás egyik speciális formája a blockchain- vagy blokklánc-rendszer, amelynek az adattároláson kívül sok előnye van.

Jelen tanulmány felhívja a figyelmet a városfejlesztéssel foglalkozók számára, hogy a smart city már ismert megoldásai mellett, a blokklánc-technológiának köszönhetően kibontakozóban vannak új alkalmazások is. A technológia előnyeinek-hátrányainak ismertetése után példákat mutatok be, hogy a városok fejlődésében milyen új irányokat kezdeményezhet az új digitális eszköz használata. Fontos azonban látni, hogy blockchain-technológián alapuló megoldásokból jelenleg még kevés van, több projekt induló fázisban van, még szélesebb körben nem tesztelték a módszereket. Az az általános szakmai vélemény, hogy ígéretes és korszakalkotó megoldások születhetnek e technológia segítségével. Már Magyarországon is egyre több – a blokklánc-témához kiválóan értő – szakember áll rendelkezésre, akik segítséget tudnak nyújtani a városok számára egy-egy fejlesztés megvalósítása kapcsán.

Blockchain = paradigmaváltás?

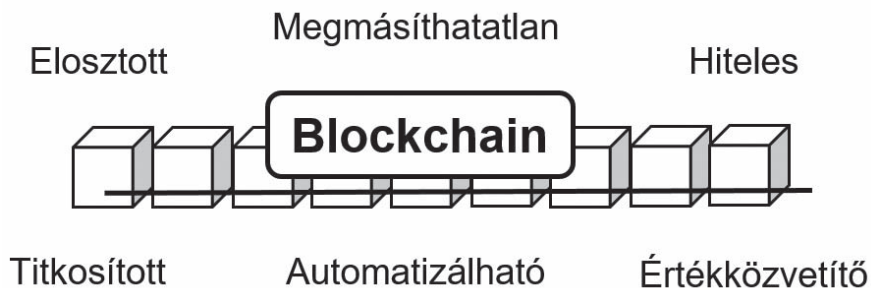
Sokan úgy emlegetik a blokkláncot, hogy „olyan változtatások megvalósítását teszi lehetővé a pénz, az informatika és a gazdasági, társadalmi, politikai folyamatok világában, amelyhez jelentőségében csak az internet globális elterjedése hasonlítható” (Z. Karvalics, Nagy 2017, 7.). Amíg az internet az információ sza-

bad elérését tudja biztosítani, addig a blockchain az értékek és a tőke szabad elérését. A technológiai újításként megjelenő internet hatása ma már szociológiai (Csüllög 2013) és pszichológiai (Újhelyi, Kende 2014) szempontból is értékelhető, a hasonló technológiai innovációként létrejött blokklánc társadalmi hatása prognosztizálható (Z. Karvalics, Nagy 2017).

A blockchain korszakváltó hatásának megértése érdekében röviden ismertetem a technológia lényegét. (Részletesebben lásd Vágújhelyi 2017; Sík 2017). (1. ábra)

- *Elosztott*: Akkor elosztott egy rendszer, ha a hálózatba kötött számítógépek közvetlenül kommunikálnak egymással, ún. peer-to-peer módon (Government Office for Science 2016).
- A *blockchain* az elosztottadatbázis-technológián (distributed database) belüli, elosztottfőkönyv-technológia (distributed ledger technology, DLT) egy speciális formája.
- *Megmásíthatatlan*: A blokklánc lényege, hogy az adatokat blokkokba rendezzük és zárjuk. „Az így »blokkosított« adatokból képezünk egy (...) lényegesen rövidebb ellenőrző kódot” (Sík 2017), amely automatikusan bekerül a következő blokk elejére, és a többi adat csak ezt követően tud a blokkba kerülni, majd zárulni. Ezeknek a folyamatos ismétlésével kialakul a blokkok láncolata. A láncban lévő adatot a lánc egyik pontjában sem tudjuk megváltoztatni, mert akkor sérülne a láncolati logika és így tönkremenne az adatstruktúra, azaz maga a blokklánc.
- *Hiteles*: A blokkosítási logika alapján (azaz, hogy adatot kivenni, módosítani a rendszerből nem tudunk) a rendszer hitelessége nem kérdés.
- *Titkosított*: Mivel senki sem szeretné, ha az elosztott főkönyvben lévő adatok mindenki számára értelmezhetőek legyenek, emiatt az adatokat kriptográfiai eszközökkel titkosítjuk.
- *Automatizálható*: Az újabb blockchainrendszerekben lehetőség van automatizmusokat kialakítani, ún. okos szerződésekkel (smart contract). Ezek olyan feltételrendszereket fogalmaznak meg, amelyeket a rendszer emberi beavatkozás nélkül, automatikusan végre tud hajtani. Ez egyszerű-

1. ábra: A blockchain-technológia főbb tulajdonságai
Main attributions of the blockchain technology

síteni tudja a szerződések felépítését (törekedni fognak az igen-nem feltételekre), illetve a jogi terület megreformálására is óriási hatással lesz.

- **Értékközvetítő:** Közgazdasági szempontból az értékközvetítés a blockchain-technológia egyik legfontosabb tulajdonsága. A mai digitális („másol-beilleszt”) világunkban annak van a legnagyobb értéke, amit digitálisan nem tudunk másolni, reprodukálni (Trinh 2018). A blockchain-technológia ezt lehetővé teszi, de ezen felül alkalmas származtatott értéket is képviselni. Az egyik legismertebb ilyen értékközvetítő blockchainalapú megoldás a kriptopénz-ként való alkalmazás. A technológia által biztosított értékközvetítés másik új formája a *tokenizáció*. A „token” klasszikus értelemben a pénzért megvásárolt zsetont jelenti, amelyet pl. a kaszinóban játékra használnak. A blockchainvilágban a token ugyanezt jelenti, de virtuális értelemben: a tokenek értékegységek, amelyek a blokkláncon keresztül szerezhetőek meg, áruk és szolgáltatások beszerzésére is használhatóak (BBVA 2017). Szinte mindent lehet *tokenizálni*. A mostani trendek alapján a *tokenizáció* az ingatlanpiacra lehet jelentős hatással: New Yorkban egy épülő 12 lakásos társasház már *tokenizáltak* és a tokenek értékesítéséből befolyó 30 millió dollárból építik meg a házat (Wolfson 2018). Ezzel a lépéssel a finanszírozásból kihagyták a klasszikus finanszírozókat (pl. a bankokat), és közvetlenül a tokentulajdonosok (akik akár több ezren is lehetnek) finanszírozták a projektet. A projekt részeként a társasház kiadja egy üzemeltetőnek, és az üzemeltetésből befolyó bevételt a tokenek arányában szétosztják. A *tokenizálás* során mindenki jól jár: az építető egyszerűen és olcsón talált finanszírozást; a tokent vásárlók a befektetésük után profitot kapnak úgy, hogy egy közösségként, egyszerű módon tudnak részt venni egy ingatlanprojektben, és csak annyi tőkével, amennyit be tudtak vagy be akartak fektetni.

A blokklánc esetleges veszélyei

Egyre többen (Levine 2018; Marr 2018) hívják fel a figyelmet a technológia kapcsán felmerülő problémákra, melyből kiemelek pár, általam fontosnak tartott tényezőt.

- *A végfelhasználók nehezen értékelik az előnyöket:* Bármennyire is szeretnénk jól hangzó blockchainrendszert létrehozni és reklámozni a rendszerünket, a technológia csak háttérműködést biztosít. Egy átlagos felhasználó nem tudja értékelni és érteni, hogy ő blockchain-technológiát használ.
- *Az emberi tényező:* Annak ellenére, hogy a blockchain-technológia sok területen paradigmaváltást hoz, nem szabad elfelejtenünk, hogy bár a blokkláncban lévő adatot nem lehet megmásítani és a blokkok is jellemzően titkosítottak, de egy rosszul elkészített program vagy egy felhasz-

nálói interfész feltörhetővé teszi a rendszert, ami lehetőséget biztosít adat- vagy értéklopásra.¹

- *A személyes adatok kezelése:* A blockchain esetében a személyes adatokkal kapcsolatban az a legfőbb probléma, hogy a blokkláncban tárolt adatokat nem lehet visszamenőlegesen törölni: ha belekerül egy személyes információ, az ott is marad – se a felhasználó, se a fejlesztésért felelős nem tudja törölni. Ezért ilyen esetben más megoldást kell találni az adatok tárolására, nem elegendő a blokkláncban tárolni.
- *Skálázhatóság vs. áramfogyasztás:* Ezt a két problémát lehet leginkább hallani a blockchain kapcsán. A skálázhatóság azt jelenti, hogy annak ellenére, hogy egyre többen használják, nem lassul a rendszer. Az áramfogyasztás pedig platformfüggő. Az adott feladat elvégzésére rosszul választott blockchainmegoldás esetén ezekkel a problémákkal lehet szembesülni.

Blockchainalapú okosváros-megoldások

A McKinsey Global Institute (2018) által készített kutatás alapján 2025-re a világ GDP-jének a 60%-át a városok adják, valamint 2020-ra az okos városok száma eléri a 600-at. Az International Data Corporation (IDC FutureScape 2018) előrejelzése alapján 2022-re a világ GDP-jének több mint 60%-a digitális jövedelem lesz, amivel együtt jár a meglévő üzleti és közigazgatási modellek újraszervezése. Ebből az következik, hogy települési szinten olyan technológiai újításokkal fogunk találkozni öt éven belül, amelyekről ma még nem is hallottunk, és nagyszágrendekkel fog javulni a „városhasználói” élményünk (user experience), azaz olyan szolgáltatásokat kapunk települési szinten, amelyek egyszerűsíteni vagy támogatni fogják a mindennapi városi életünket.

Több prognózis készült a blockchainmegoldásokról az okos városok számára (PWC 2018; Tormen 2018). Véleményem szerint az a város vagy település tud gyorsan fejlődni és igazodni a digitális trendekhez, amely nem feltétlenül új rendszereket fejleszt, hanem meglévő és sikeresen működő (azaz tesztelt) projekteket alakít át a saját igényeinek megfelelően. Ehhez arra van szükség, hogy legyen saját okos települési koncepciója, és felismerje a piacon működő technológiai megoldásokban rejlő lehetőségeket.

Az alábbiakban összefoglalom, hogy véleményem szerint, a magyar közigazgatási rendszert figyelembe véve, milyen blockchain-technológiát használó okosváros/település-fejlesztési ötletek, projektek lehetnek megvalósíthatók (1. táblázat).

A táblázat csak néhány ötletet tartalmaz, amelyeket a blokklánc-technológia bevonásával meg lehet valósítani. A városi igényeknek megfelelően új funkciókat lehet kialakítani, amelyek segítenek a 21. századi okos városi rendszer létrehozásában, főleg akkor, ha az adatok elemzéséhez mesterséges intelligenciát is használunk.

1. táblázat: Okos városokat támogató blockchainfejlesztési javaslatok
Blockchain-based development ideas for smart cities

Blockchainalapú téma terület	Rövid ismertetés
Helyi szavazások, átlátható önkormányzat	Világszinten egyre nagyobb az igény a lakosság részéről, hogy a közpénzekből gazdálkodó szervezetek átlátható módon működjenek. A blockchain lehetővé teszi, hogy használatával egy szervezet működése átláthatóvá váljon: pl. nyomon lehet követni minden be- és kimenő forrást. Ezen túlmenően egy önkormányzat a lakossága számára adott kérdésben szavazást tud indítani, ami nemcsak átláthatóvá tesz egy önkormányzati döntést, de a szavazás a blockchain miatt biztonságossá és visszaélésektől mentessé válhat.
Helyi támogatások	A helyi támogatások pontosabb és a valós igényeknek megfelelő felosztását, valamint felhasználását átláthatóbbá és nyomon követhetővé teszi a technológia.
Helyi vállalkozások, beszállítók nyomon követése	A helyi vállalkozások nyilvántartása nemcsak a helyi adók miatt fontos, hanem a helyi közösség tájékoztatása érdekében is. Mivel a technológia a nyilvántartások készítésére a legalkalmasabb, a helyi vállalkozások dinamikus változásának nyomon követése is lehetséges. Ezek az információk segítenek a támogatási rendszerek, speciális beszállítói programok kialakításában.
Hűség- és kedvezményprogramok	Magyarországon népszerűek a települések által nyújtott kártyaprogramok. Ennek továbbfejlesztett változata a blockchainalapú rendszer, amely egyrészt kihagyja a fizikai települési hűségkártyákat a rendszerből, másrészt automatizálttá tudja tenni a rendszert okos szerződésekkel. Továbbá kampányokat is sokkal egyszerűbben és gyorsabban tud kezelni. Ezen túlmenően, ha összekapcsoljuk a helyi vállalkozások és a helyi támogatások rendszerével, akkor lokális ökoszisztémát lehet kialakítani. Ezáltal gazdaságösztönző programot lehet megvalósítani közvetlenül az érintettekkel, közösségi alapon.
Lokális élelmiszerlánc	A blokklánc segítségével nyomon követhetővé válik, hogy az adott élelmiszert ki állította elő, mikor készült, milyen úton jutott el a felhasználóhoz stb. Lokális szinten egy ilyen nyomon követés sokkal sikeresebb tud lenni, mint országos viszonylatban.
Lokális energiarendszerek	A megújuló energia decentralizált elosztásának és felhasználásának menedzsmenje a blockchain mintafelhasználási területe. Ezt a menedzsmenetet – főleg ha smart grid rendszereket alkalmazunk – helyi szinten még egyszerűbben meg lehet valósítani.
Helyi foglalkoztatás	A technológia lehetővé tudja tenni, hogy munkavállalók és a munkáltatók bevonásával a település helyi álláskereső platformot alakítson ki, ahol mindkét félről előzményadatokat lehet nyilvántartani. Ez mindkét fél számára hasznos minősítési rendszert eredményezhet.

Javak menedzsmentje	Egy önkormányzat jelentős ingó- és ingatlanállománnyal rendelkezik, amelynek dinamikus nyilvántartása és hasznosítása az önkormányzatok fontos feladata. A blokklánc-technológia ezt a feladatot le tudja egyszerűsíteni, és lehetővé teszi, hogy kisebb kapacitással, automatizált módon működjön a nyilvántartás.
Ingatlanhasznosítás: fejlesztés, üzemeltetés	A New York-i ingatlanfejlesztési logika alapján egy önkormányzat is indíthat olyan fejlesztéseket, melyhez a finanszírozást a közösség adja, és amelynek eredményeként non- vagy for profit működtetésű ingatlan tud felépülni. Az üzemeltetés során nonprofit esetben átlátható működtetést, for profit esetben – az átlátható működésen túl – jövedelmet is tud biztosítani a blockchainrendszerben kibocsátott token. Az effajta finanszírozási logika új lendületet adhat az önkormányzati fejlesztéseknek, hiszen csak olyan fejlesztés tud megvalósulni, amelyet elegendően támogatnak, azaz valóban közösségi támogatás van mögötte.
Az épített és kulturális örökség városi menedzsmentje	Az adott településen található épített és kulturális örökség nyilvántartására is alkalmas egy blokklánrendszer. A nyilvántartás nemcsak az alapinformációkat tartalmazza, de tárolható az épített örökség 3D-s szkennelt változata, a következő felújítás tervezett éve stb. A kulturális örökség esetén minden képi és hangfájl is tárolható. Ez a rendszer megkönnyíti a városi/települési örökség menedzselését.

Forrás: PWC (2018); Tormen (2018) alapján, kiegészítésekkel.

Konklúzió

Jelenleg sok esetben a blockchain vagy a kriptopénz kifejezést csak buzzword-nek használják: egyesek ezzel akarják eladni a terméküket, vagy ezzel akarnak befektetéshez jutni, vagy éppen másoktól pénzt kicsalni. Előfordul, hogy egy-egy projekt csak a figyelem felhívása miatt akarja használni a blokklánc-technológiát, pedig valójában a feladat egy egyszerű adatbázis-technológiával is megoldható lenne.

Mindemellett határozottan ki lehet jelteni, hogy a blockchain-technológia jelentős hatással lesz az életünkre, paradigmaváltást hozhat a gazdasági életben és a lokális ökoszisztéma sok területén. A településfejlesztéssel foglalkozó szakembereknek érdemes megismerniük ezt az új technológiát, mert egyrészt jelentős segítséget nyújthat a település irányításában, másrészt érdemlegesen javíthatja a lakosság életminőségét.

Jegyzet

- 1 Ahogy ez több kriptopénztőzsde esetében is megtörtént. Ezekben az esetekben nem a blokk-láncot törték fel, hanem azokat a felületeket, ahol pl. a kereskedés történt.

Irodalom

- BBVA (2017): *A basic dictionary of blockchain: 10 terms you should know*. <https://www.bbva.com/en/basic-dictionary-blockchain-10-terms-know/> (Letöltés: 2018. november 15.)
- Bögel Gy. (2011): Az adatrobbanás mint közgazdasági jelenség. *Közgazdasági Szemle*, október, 877–889.
- Csüllög K. (2013): Online lét = egyedüllet? Az internet hatása a társas kapcsolatokra. *Szociológiai Szemle*, 1., 89–110.
- Government Office for Science (2016): *Distributed ledger technology: beyond block chain. A report by the UK Government Chief Scientific Adviser*. https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/492972/gs-16-1-distributed-ledger-technology.pdf (Letöltés: 2018. november 15.)
- IDC FutureScape (2018): *Worldwide IT Industry 2019, Predictions*. <https://www.idc.com/getdoc.jsp?containerId=US44403818> (Letöltés: 2018. november 15.)
- Levine, S. R. (2018): *The danger of not understanding blockchain and its impact*. <https://www.forbes.com/sites/forbesinsights/2018/02/06/the-danger-of-not-understanding-blockchain-and-its-impact/> (Letöltés: 2018. november 15.)
- Marr, B. (2018): *The 5 big problems with blockchain everyone should be aware of* <https://www.forbes.com/sites/bernardmarr/2018/02/19/the-5-big-problems-with-blockchain-everyone-should-be-aware-of/#44c5173e1670> (Letöltés: 2018. november 15.)
- McKinsey Global Institute (2018): *Smart cities: Digital solutions for a more livable future* <https://www.mckinsey.com/~media/mckinsey/industries/capital%20projects%20and%20infrastructure/our%20insights/smart%20cities%20digital%20solutions%20for%20a%20more%20livable%20future/mgi-smart-cities-full-report.ashx> (Letöltés: 2018. november 15.)
- PWC (2018): *Blockchain: The next innovation to make our cities smarter*. <https://www.pwc.in/assets/pdfs/publications/2018/blockchain-the-next-innovation-to-make-our-cities-smarter.pdf> (Letöltés: 2018. november 15.)
- Sík Z. N. (2017): A blockchain filozófiája, avagy a fennálló társadalmi rendek felülvizsgálatának kényszere. *Új Magyar Közigazgatás*, 4., 37–56.
- Szadai L. (2017): *Smart city 1.0 – Mérlegen a hazai városok okosodása*. <https://k.blog.hu/2017/01/05/smart-city-hazai-varosok> (Letöltés: 2018. november 15.)
- Tormen, R. (2018): *Make smarter cities with blockchain – Outlook and use-cases*. <https://hackernoon.com/make-smarter-cities-with-blockchain-outlook-and-use-cases-2ce9112a110b> (Letöltés: 2018. november 15.)
- Trinh, T. A. (2018) előadása. Bitcoin & Blockchain Budapest konferencia, 2018. január 30.
- Ujhelyi A., Kende A. (2014): Internet és pszichológia. *Alkalmazott Pszichológia*, 1., 5–13.
- Vágújhelyi F. (2017): Blockchain a közigazgatásban. *Új Magyar Közigazgatás*, 3., 63–69.
- Wolfson, R. (2018): *A first for Manhattan: \$30M real estate property tokenized with blockchain*. <https://www.forbes.com/sites/rachelwolfson/2018/10/03/a-first-for-manhattan-30m-real-estate-property-tokenized-with-blockchain/#29188aa44895> (Letöltés: 2018. november 15.)
- Z. Karvalics L., Nagy G. D. (2017): Prokrusztesz nélküli világ? Blokklánc és társadalmi makroevolúció. *Információs Társadalom*, 3., 7–38. <http://doi.org/c2fw>

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TANULMÁNY / ARTICLE

A közösségi gazdaság (sharing economy) definiálásának dilemmái

Dilemmas of defining the sharing economy

DUDÁS GÁBOR, BOROS LAJOS

DUDÁS Gábor: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 5600 Békéscsaba, Szabó Dezső utca 42.; dudasgabor5@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-9326-8337>

BOROS Lajos: egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, Természettudományi és Informatikai Kar, Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék; 6722 Szeged, Egyetem utca 2.; borosl@geo.u-szeged.hu; <https://orcid.org/0000-0003-3241-7778>

KULCSSZAVAK: sharing economy; közösségi gazdaság; megosztás; peer-to-peer platform; közösségi fogyasztás

ABSZTRAKT: Napjainkban egyre nagyobb teret hódít a közösségi gazdaság (sharing economy), amely az internet és az infokommunikációs technológiák által kínált lehetőségek révén megváltoztatja a fogyasztási szokásokat, és a „normál” piaci logikától eltérő működésének köszönhetően számos területen hat a fogyasztási szerkezetre, az árakra, és egyre jelentősebb kihívást jelent a hagyományos piaci szereplők számára – nem egy esetben komoly konfliktusokat generálva a hagyományos és az új piaci szereplők között. Annak ellenére, hogy a közösségi gazdaság jelensége és a hozzá kapcsolt vállalatok és szolgáltatások egyre jobban a hétköznapiak részévé válnak, a kutatók és a közvélemény számára homályos a sharing economy konkrét fogalma: vajon mit is jelent ez a meghatározás, és milyen szolgáltatások tartoznak a sharing economy körébe. Számos esetben a közösségi gazdaság fogalmát ernyőfogalomként használják, beleértve minden olyan tevékenységet, amely a technológiai változások következtében alakult ki. Ezek azonban túl tág megfogalmazások, így szükség van pontosabb értelmezésre, amely figyelembe veszi a sharing economy kialakulásához vezető technológiai, társadalmi és gazdasági változásokat is. A tanulmány célja, hogy a hazai és nemzetközi szakirodalom alapján röviden áttekinthesse a sharing economy fogalmi kérdéseit, és bemutassa, hogy milyen problémák kapcsolhatók a fogalom definiálásához. Emellett megfogalmazzuk saját véleményünket a közösségi gazdaság értelmezéséről.

Gábor DUDÁS: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Szabó Dezső utca 42., H-5600 Békéscsaba, Hungary; dudasgabor5@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-9326-8337>

Lajos BOROS: associate professor, Department of Economic and Social Geography, Faculty of Science and Informatics, University of Szeged; Egyetem utca 2., H-6722 Szeged, Hungary; borosl@geo.u-szeged.hu; <https://orcid.org/0000-0003-3241-7778>

KEYWORDS: sharing economy; sharing; peer-to-peer platform; collaborative consumption

ABSTRACT: As a combined effect of comprehensive technological, economic and social changes, we have seen in recent decades how consumer behaviour has changed. Due to increasing economic and social pressures, more and more people in developed societies are realising that their consumption patterns are not sustainable. They, therefore, question the emphasis on private property and their desire to accumulate goods. Instead of buying and owning products, they are increasingly willing and interested in sharing and leasing them. This process – called the “Sharing Turn” – has significant implications for the capitalist economy, as this new economic model represents a transition from traditional individual ownership of most assets to an accessibility-based economic model. However, the spread of sharing as a practice is not only based on changing consumer demand, but on a combination of social, economic and technological factors. We are witnessing the emergence and spread of a new type of sharing culture, a new socio-technological system. This economic technological phenomenon is called the Sharing Economy.

The Sharing Economy and related businesses and services are increasingly becoming part of everyday life. However, there is great uncertainty as to what the concept of the Sharing Economy is, what it already includes today and which services actually fall under the Sharing Economy concept. The term Sharing Economy is often used as an umbrella expression for all activities that have arisen as a result of recent technological change. However, this framework is too broad, and research calls for a more precise interpretation that identifies the technological, social and economic changes that underpin the concept of the Sharing Economy. However, as yet, there is no comprehensive and generally accepted definition in the literature. Therefore, this study aims to review the existing Sharing Economy definitions and conceptual issues and to identify the problems that may help demarcate the definition of the concept. In addition, we also show what framework we consider appropriate to allow for a useful interpretation of the Sharing Economy. The results should help to clarify the boundaries of the Sharing Economy and its enterprises in order to validly define the Sharing Economy as a category.

Bevezetés

Az utóbbi évtizedekben az átfogó technológiai, gazdasági és társadalmi változások együttes hatásaként jelentős változások következtek be az emberek fogyasztási szokásaiban (Bucher, Fieseler, Lutz 2016; Hamari, Sjöklint, Ukkonen 2016). Az egyre erősödő gazdasági és társadalmi nyomás hatására egyre többen felismerik, hogy korábbi fogyasztási szokásaik már nem tarthatók fenn. Sokan megkérdőjelezzik a felhalmozás iránti vágy létjogosultságát és a magántulajdon túlhangsúlyozását (Kerekes 2014), és a termékek vásárlása és birtoklása helyett azok másokkal való megosztása vagy a lízingelés felé fordulnak (Matzler, Veider, Kathan 2015). Ez a folyamat – amelyet Grassmuck (2012) „megosztási fordulatként” (sharing turn) azonosít – jelentős hatást gyakorol a kapitalista gazdaságra is szerte a világon, hiszen ez az új típusú gazdasági modell átmenetet mutat a hagyományos egyénalapú birtoklás/tulajdonlás-központú modelltől

egy hozzáférés-alapú gazdasági modell felé (Goudin 2016). Természetesen a megosztás terjedését nemcsak a fogyasztói igények segítették, hanem a társadalmi, gazdasági és technológiai tényezők változó együttese is. A folyamat részeként tanulni lehetünk egy új típusú megosztási kultúra, egy új társadalmi-gazdasági és technológiai jelenség (Hamari, Sjöklint, Ukkonen 2016; Petrini, de Freitas, da Silveira 2017), az úgynevezett sharing economy¹ – azaz közösségi vagy megosztáson alapuló gazdaság – felemelkedésének és elterjedésének.

A hagyományos piaci modellel szemben – amely a tulajdonláson alapul, és amelyben a fogyasztók fizetnek egy termékért, hogy annak tulajdonosaivá váljanak – a sharing economy keretein belül a fogyasztók a termékek és a szolgáltatások megosztására, egymás közötti használatára építenek (Puschmann, Alt 2016). Így az emberek a tulajdonait – a lakásukat, autójukat, kerékpárjukat, szerszámaikat és egyéb hétköznapi eszközeiket –, szakértelmüket, idejüket teszik elérhetővé és hozzáférhetővé mások számára különböző online platformokon keresztül (Botsman, Rogers 2011; Bucher, Fieseler, Lutz 2016; Gansky 2010), csupán az ideiglenes hozzáférésért fizetnek (Goudin 2016). Ez az elv alapvetően nem új, hiszen a megosztás gyakorlata akár egyidősnek tekinthető az emberiséggel (Belk 2014b). Korábban is létezett a *peer-to-peer* (P2P) (például stoppolás), a *business-to-consumer* (B2C) (például autóbérlés) vagy *business-to-business* (B2B) piacokon (pl. outsourcing) (Goudin 2016; Móricz 2016; Puschmann, Alt 2016). A digitális technológiák fejlődése azonban lehetővé tette az áruk és szolgáltatások C2C- (*consumer-to-consumer*) vagy P2P-alapú elérhetőségét, amely lehetőséget és új típusú hozzáférést teremtett az eddig felhalmozott és az idő nagy részében feleslegesen álló „kihasználatlan kapacitások” kiaknázására. Mindez alternatívát kínál a fenntarthatatlan túltermelésre (Dredge, Gyimóthy 2015). A megosztáson alapuló gazdaság lényege, hogy elkerülhetővé válik egy-egy teljesen új termék megvásárlása (Frenken 2017).

A sharing economy számos területen hat a gazdaságra, a fogyasztási szerkezetre, az árakra, és egyre nagyobb kihívások és verseny elé állítja a hagyományos piaci szereplőket (Dudás et al. 2018). Napjainkban az európaiak 70%-a, míg az amerikai egyesült államokbeliek 72%-a érintett valamilyen közösségi gazdasághoz köthető tevékenységben (Murillo, Buckland, Val 2017). Emellett piaci súlyát is jól mutatja, hogy a PricewaterhouseCoopers becslése alapján az 5 legerjedtebb sharing economy szektorba (közösségi finanszírozás és P2P hitelezés, online távmunka, P2P lakásmegosztás, autómegosztás, online zene- és videóstreamelés) tartozó vállalatok 2013-ban 15 milliárd dollár jövedelmet generáltak, amely 2025-ben elérheti a 335 milliárd dollárt (Boros et al. 2018; PWC 2015).

Annak ellenére, hogy a közösségi gazdaság fogalma és a jelenséghez kapcsolt vállalatok és szolgáltatások egyre jobban hétköznapijaink részévé válnak, mind a kutatók, mind a közvélemény körében bizonytalanság van a sharing economy fogalmát illetően: mit is jelent valójában ez a fogalom és milyen szolgáltatások tartoznak a megosztáson alapuló gazdaság ágazatai közé. A közösségi gazdaságra legtöbbször mint *ernyőfogalomra* tekintenek (Acquier, Daudigeos,

Pinkse 2017; Hamari, Sjöklint, Ukkonen 2016; Kalóz 2015). Mindemellett számos elnevezést, rokon fogalmat társítanak a jelenséghez (Acquier, Daudigeos, Pinkse 2017; Martin 2016; Richardson 2015; Selloni 2017): gig-gazdaság (Friedman 2014), on-demand gazdaság (Cockayne 2016), közösségi fogyasztás (Botsman, Rogers 2011; Hamari, Sjöklint, Ukkonen 2016; Schor, Fitzmaurice 2015), platformgazdaság (Evans, Gawer 2016; Kenney, Zysman 2015, 2016), együttműködő gazdaság (Owyang, Tran, Silva 2013), the mesh (Gansky 2010, 2011), hozzáférés-alapú gazdaság (Bardhi, Eckhardt 2012), összekapcsolt fogyasztás (Dubois, Schor, Carfagna 2014; Schor 2014; Schor, Fitzmaurice 2015), tömegalapú kapitalizmus (Sundararajan 2016) – és ezeket sokszor egymás szinonimájaként használják. A sharing economy fogalmának ellentmondásosságát az adja, hogy túl sok tényezőt (például a platformok piaci orientációja, a megosztás és az árucse-re gyakorlatának aránya, a felhasználók közötti interakciók típusa) – mely elemeket az egyes szerzők eltérő módon interpretálnak – kell figyelembe venni a fogalom meghatározása során (Codagnone, Martens 2016; Frenken et al. 2015; Meelen, Frenken 2015). A fogalom meghatározását tovább nehezíti, hogy számos vállalat és szolgáltató igyekszik magát a közösségi gazdaságon „belülre” pozicionálni, hogy kiaknázzák a jelenséghez kapcsolt pozitív szimbolikus jelentéstartalmat és a fogyasztók között a megosztás iránti egyre gyorsabban növekvő hajlandóságot (Codagnone, Martens 2016; Frenken, Schor 2017; Schor 2014). De az elemzések is gyakran túl tágra határozzák meg a közösségi gazdaságot, akár olyan módon, hogy szinte minden olyan gazdasági tevékenységet, amely az infokommunikációs eszközök fejlődéséhez kapcsolódóan alakult ki vagy erősödött meg, a sharing economy részének tekintik.

Annak ellenére, hogy az elmúlt 3-4 évben a témával foglalkozó kutatások száma számottevően növekedett és számos tanulmány született a jelenség potenciális előnyeiről, a sharing economy jelenségét még nem tárták fel megfelelően, és továbbra is igen keveset tudunk a társadalomra, a gazdaságra és a környezetre gyakorolt hatásairól (Murillo, Buckland, Val 2017). Mindemellett – a definiálási nehézségekből adódóan – a sharing economy szürke zónát is jelent nemcsak a gazdasági szereplőknek, hanem a törvényhozóknak és a hatóságoknak is a szabályozási keretek kialakításánál és betartásánál. Ennek az is az oka, hogy a dinamikusan változó technológiai háttérnek köszönhetően gyorsan jelennek meg új szereplők, illetve a megosztás új formái. Így felmerülhet a kérdés, hogy lehet-e vagy érdemes-e a közösségi gazdaságot definiálni – hiszen az új jelenségek bármilyen definíciót meghaladottá tehetnek (Ranjbari, Morales-Alonso, Carrasco-Gallego 2018).

A tanulmány célja, hogy röviden áttekintse a sharing economy szakirodalmának fogalmi kérdéseit, megközelítéseit, és ehhez kapcsolódóan bemutassa, milyen problémák, kihívások kapcsolódnak e fogalom meghatározásához és működéséhez. Vizsgálatunk tárgya elsősorban a közösségi gazdaságról szóló irodalom, ugyanakkor kitérünk a hazai és nemzetközi szakirodalomban elemzett folyamatokra, azaz a közösségi gazdaság egészére, valamint a kialakulásá-

hoz vezető folyamatokra is. A tanulmány első részében tisztázzuk a megosztás fogalmának értelmezéseit és röviden felvázoljuk azokat a mozgatórugókat, amelyek a közösségi gazdaság globális elterjedését eredményezték. Írásunk második részében a nemzetközi akadémiai diskurzusok alapján összegezzük azokat az elméleti szempontokat és megfontolásokat, amelyek megnehezítik a jelenség definiálását, és bemutatjuk azokat a keretrendszereket, amelyekben a közösségi gazdaság széles körben értelmezhetővé válik.

A megosztás gyakorlatának változása

Az elmúlt években egyre szélesebb körben terjedt el az az új típusú fogyasztási gyakorlat, amelyben a vásárlás útján szerzett tulajdonjogot – amely a javak megszerzésének hagyományos módja – fokozatosan felváltja a megosztás (Belk 2007; Kalóz 2015; Lamberton, Rose 2012). Mindez természetesen nem teljesen új jelenség, a történelem folyamán a javak és szolgáltatások megosztása szerves része volt az emberi társadalmak működésének. Kezdetben e fogalmon leggyakrabban a szétosztást vagy darabokra szedést (John 2013), az emberek birto-kában lévő dolgok másokkal való közössé tételét értették. Ez a gyakorlat elsősorban családtagokra, barátokra, szomszédokra és szűk közösségekre korlátozódott, tehát azon egyénekre, akik között szoros kapcsolat és bizalom állt fenn (Frenken, Schor 2017). Ebben a közegben az elsődleges motiváció az önzetlenség és a segítő szándék volt, és a megosztásért cserébe nem kértek egymástól pénzbeli ellenszolgáltatást (Belk 2010; Benkler 2004), így nem keletkezett anyagi haszna vagy nyeresége egyik félnek sem. Az offline megosztás e formája azonban – bizalom, szavahihetőség és információk hiánya miatt – nem támogatta az idegenekkel való megosztást. Napjainkban ez a gyakorlat jelentősen átalakult, ugyanis az internet és az internetes platformok utat nyitnak az idegenek közötti megosztásnak (Schor 2014). A megosztáson alapuló platformok olyan egyének közötti (online) megosztást tesznek lehetővé globális léptéken, akik korábban nem ismerték egymást, nincsenek közös barátaik és közös kapcsolataik sem. Mindemellett fontos kiemelni azt is, hogy az 1930-as évektől kezdve a megosztás terminusa másodlagos kommunikációs jelentéstartalommal is gazdagodott (pl. érzelmek és gondolatok megosztása). Ennek a jelenségnek általánossá válását ugyancsak az internet, a Web 2.0 és a közösségi hálók elterjedése tette lehetővé, és a 2000-es évek közepétől széles körben elfogadottá és a napi rutin részévé vált fotók, linkek, tartalmak vagy éppen gondolatok közösségi médiában való megosztása (John 2012; Teubner 2014). Így a köztudatban a *megosztás* szó elosztó és kommunikációs jelentése összemosódott. Ennek nyomán a megosztás intézményére is ernyőfogalomként tekinthetünk, amely alá tartoznak a közösségi alapon működő (tisztn a költségeket fedező) megosztás gyakorlatát magába foglaló verziók, valamint a kínálók számára jövedelmet is

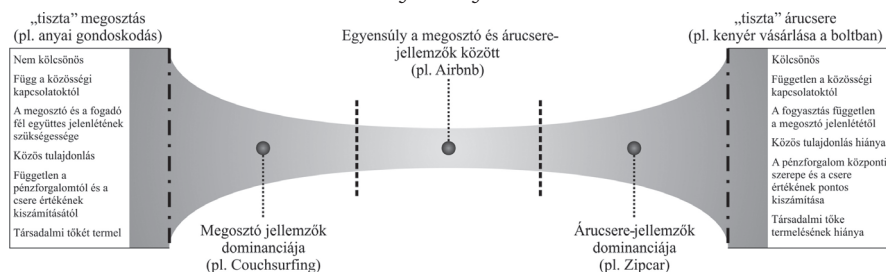
termelő megoldások (szállás, szakértelem, autó stb.) (Szabó 2017). A tanulmány további részében azonban az *elosztó jelentéstartalommal* használjuk a megosztás kifejezést, a peer-to-peer elven működő online platformokkal összefüggésben.

A leggyakrabban használt hagyományos megosztásfogalom Belk (2007) tanulmányához kapcsolható (Bucher, Fieseler, Lutz 2016), aki szerint a megosztás „olyan cselekedet és folyamat, amely során a tulajdonainkat mások számára használatra biztosítjuk és/vagy az a cselekedet és folyamat, amely során mások biztosítják számunkra a tulajdonainkat használatra” (Belk 2007, 127.), és ez legtöbb esetben egy zéró összegű játéknak tekinthető (Frenken 2017; Teubner 2014). Belk (2014a) azt is hangsúlyozza, hogy különbség van az önzetlen motiváció által vezérelt megosztás („sharing”) és a haszonelvű vagy gazdasági motiváció által vezérelt megosztás („pseudo-sharing”) között. Meglátásunk szerint az előbbi esetben (ezt nevezzük „tisztá megosztásnak”) a részt vevő felek anyagi ellenszolgáltatás nélkül, a profitérdek kikapcsolásával valósítják meg a javak, áruk vagy szolgáltatások tranzakcióit, amely során a megosztás a kölcsönös tulajdonlás érzetét kelti egy közösségen belül (ugyanakkor mindez nem egyenlő a közösségi vagy megosztáson alapuló gazdasággal). Az utóbbi változat esetében (ezt nevezzük „vegyes megosztásnak”) (Szabó 2017) viszont a megosztás folyamata üzleti kapcsolatot testesít meg, amely a közösség erőforrásaira támaszkodik, és a megosztási folyamatot főként a platformot üzemeltetők és a megosztó egyének üzleti érdekei (extra-bevételek szerzése) motiválják. Ezt legtöbbször közösségi megosztásként szokták azonosítani (Reinhold, Dolnicar 2017). Az online platformokon történő megosztás jelentéstartalma így nem azonos teljes mértékben a hagyományos értelemben vett „sharing” fogalommal, ugyanis az eredeti jelentéssel ellentétben a platformalapú megosztás az erőforrások magasabb fokú kihasználását teszi lehetővé, így a megosztás már nem tekinthető zéró összegű játéknak (Teubner 2014). A közösségi gazdasághoz kapcsolható megosztás a javak elosztásának alternatív formáját képezi, amely legtöbbször pénzügyi tranzakciót is magában foglal, azonban abban különbözik egyéb piaci mechanizmusoktól (pl. árucsere, ajándékozás), hogy a megosztás nem jár együtt a tulajdon átruházásával (Kalóz 2015).

A platformokhoz kapcsolható megosztást számos kontextusban vizsgálták (Bucher, Fieseler, Lutz 2016), beleértve az autómegosztást (Bálint, Trócsányi 2016; Belk 2014b; Habibi, Davidson, Laroche 2017), a lakásmegosztást (Dudás et al. 2017; Guttentag 2015; Jancsik, Michalkó, Cserynik 2018; Quattrone et al. 2016), a játékmegosztást (Ozanne, Ballantine 2010) vagy éppen a közösségi megosztó rendszereket (Lamberton, Rose 2012), mint amilyen például a MOL Bubi. A megosztó tevékenységek ilyen széles spektrumának köszönhetően a közösségi gazdaságon belül számos egyéb elosztó tevékenységet (például a bérletet, a bartert, a kölcsönzést, az ajándékozást vagy az árucserét) is összemossák a megosztás fogalmával (Breidbach, Brodie 2017), így a határvonal a

megosztás és a hozzáférés egyéb piaci formái között elmosódott (Bardhi, Eckhardt 2012). A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a vállalatok igen eltérő módon és mértékben alkalmaznak megosztó elemeket üzletmodelljükben, mégis a legtöbb esetben teljes mértékben megosztásként értelmezik a saját tevékenységüket, és visszaélnék a „sharing” szó jelentéstartalmával (Belk 2014a). Számos olyan, nem tulajdonosi alapú gyakorlatot (például a Zipcar, amely egy B2C alapon működő rövid távú autóbérlő szolgáltatást nyújtó vállalat), valamint árucsere-t folytató vállalat is megosztónak tünteti fel magát, amelynek igen kevés köze van a korábban ismertetett megosztás gyakorlatához (Habibi, Kim, Laroche 2016). E probléma részbeni megoldására Habibi és szerzőtársai (2016, 2017) alkották meg a megosztás-árucsere kontinuumot (1. ábra), amely Belk (2010) árucsere- és megosztásfogalmát veszi alapul. A szerzők szerint a megosztáson alapuló gazdaság működési mechanizmusaiban mind a megosztó, mind az árucsereelemek jelen vannak, azonban eltérő mértékben. Így attól függően, hogy milyen mértékben alkalmaznak az egyes vállalatok megosztó elemeket, kategorizálni lehet a vállalatokat (jobb rálátást nyerve működési gyakorlatukra), ami segítséget nyújthat a sharing economy vállalatainak definiálása során.

1. ábra: A megosztás-árucsere kontinuum
The sharing-exchange continuum

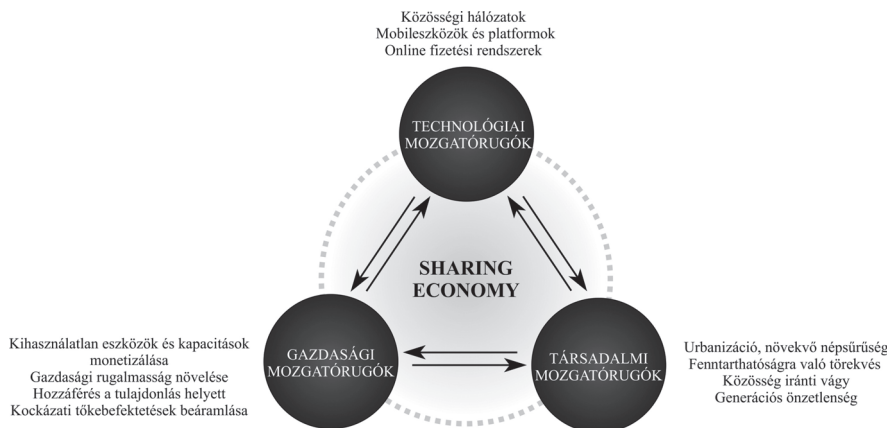

Forrás: Reinhold, Dolnicar (2017), valamint Habibi, Davidson, Laroche (2017) alapján saját szerkesztés.

A közösségi gazdaság mozgatórugói

A megosztás fogalmának és gyakorlatának tisztázása után fontosnak tartjuk azt a gazdasági, társadalmi és technológia kontextust is bemutatni, amelyben a közösségi gazdaság kiteljesedhetett. A sharing economy gyors ütemű felemelkedését és elterjedését a különböző piacokat és területeket érő és egymásra ható változások tették globális léptékűvé, amelyeknek három fő – technológiai, társadalmi és gazdasági – mozgatórugója van (2. ábra) (Karakasné Morvay 2016; Owyang, Tran, Silva 2013).

2. ábra: A közösségi gazdaság mozgatórugói
Drivers of the sharing economy

Forrás: Owyang, Tran, Silva (2013) alapján saját szerkesztés.

Technológiai változások

Az emberek mindig is folytattak hozzáférés-alapú gazdasági tevékenységet (például bérbeadás, barter). A 2000-es években azonban az internet széles körű használata és a vele párhuzamosan kibontakozó infokommunikációs technológiák fejlődése tette azt lehetővé, hogy olyan közösségi hálózatok, fejlett mobileszközök és -platformok, big data elemzési módszerek, valamint online fizetési rendszerek alakuljanak ki, amelyek a közösségi gazdaság alapját és robbanás-szerű elterjedését eredményezték (Felländer, Ingram, Teigland 2015; Hamari, Sjöklint, Ukkonen 2016; Owyang, Tran, Silva 2013; Selloni 2017). A mobileszközök megteremtették az egyének közötti kommunikáció és tranzakciók offline tértől való elrugaszkodásának lehetőségét, így a fogyasztók bárhol és bármikor hozzáférhetnek a megosztóplatformokhoz, és az igény felmerülésekor azonnal, vagyis on-demand jelleggel vehetik igénybe a kívánt szolgáltatásokat és termékeket (PWC 2015). Ezek az eszközök a kereslet és a kínálat dinamikus összekapcsolásával nagyobb rugalmasságot biztosítanak a részt vevő feleknek, továbbá közvetítő funkciót is betöltenek, drasztikusan csökkentve a „csere” folyamatának idejét és tranzakciós költségét (Goudin 2016; Nagy 2016; Owyang, Tran, Silva 2013). A mobileszközök és -platformok mellett az online fizetési rendszerek is fontos szerepet játszanak a közösségi gazdaság térnyerésében. Ezek a rendszerek lehetővé teszik a papírpénzmentes pénzügyi tranzakciókat. Az online fizetések során feleslegessé vált az eladók és a vásárlók közötti személyes találkozó, ami így gyorsabb, kényelmesebb és biztonságosabb tranzakciókat eredményez. Ugyanakkor az előbbi két technológiai újítás széles körű alkalma-

zásához szükség volt a közösségi média és a közösségi hálózatok használatára és mindennapi életünkbe való beépülésére is. Kulcsfontosságú, hogy meglegyen a megfelelő bizalom a közösségi gazdaság szereplői között, és minimálisan csökkenjen az a „bizalmi rés”, amely meggátolhatja, hogy idegeneket engedjünk a kocsinkba, megosszuk velük otthonunkat vagy háztartási eszközeinket (Botsman, Rogers 2011). A közösségi hálózatok ezt a bizalmi rést redukálják minimálisan azáltal, hogy a legtöbb platform integrálja a felhasználók közösségi oldalakon megtalálható személyes profilját (pl. Facebook-fiók) és hírnevét, így a *peerek* jobban megismerhetik egymást, lehetőségük van az egymással való kapcsolatteremtésre és a kölcsönös bizalom kiépítésére (Botsman 2012), nemcsak helyileg, face-to-face alapon, hanem globális léptéken, a virtuális térben is (Felländer, Ingram, Teigland 2015).

Gazdasági változások

A technológiai moztatórugók mellett a gazdasági hatások és a gazdasági környezet változása is fontos moztatórugóknak tekinthetők a közösségi gazdaság térnyerésében (Goudin 2016). A sharing economy jelenlegi változatának kezdetét a 2008-as gazdasági világválság kirobbanásához kötik (Schor, Attwood-Charles 2017). A válság hatására jelentősen megnövekedett a munkanélküliség, és az emberek csökkenő bevételei tartósan megrázták a háztartásokat és csökkentették azok vásárlóerejét (Boros, Pál 2011). Ez rákényszerítette az embereket kiadásaik lefaragására és a korábbinál sokkal gazdaságosabb vásárlási döntések meghozatalára (Boros, Dudás 2017; Tussyadiah, Pesonen 2015), továbbá ösztönözte őket kiegészítő jövedelmek szerzésére az anyagi erőforrásaik racionálisabb felhasználása révén. Ez a gazdasági környezet sokkal befogadóbbá tette a fogyasztókat a megosztáson, bérlésen és kölcsönzésen alapuló platformok használatára, és rávilágított arra, hogy a felhasználók extrabevételek tudnak szerezni kihasználatlanul álló eszközeik digitális, sharing economy platformokon történő megosztásával (Dillahunt, Malone 2015; Kathan, Matzler, Veider 2016). Mindemellett a válság jelentős mértékben megingatta a bizalmat a hagyományos piaci szereplőkben is, így a válságkörnyezet ideális „olvasztótégelyt” teremtett a hagyományostól eltérő üzletmodellt alkalmazó sharing economy vállalatok számára (Ballard 2015; Dervojeda et al. 2013).

Társadalmi változások

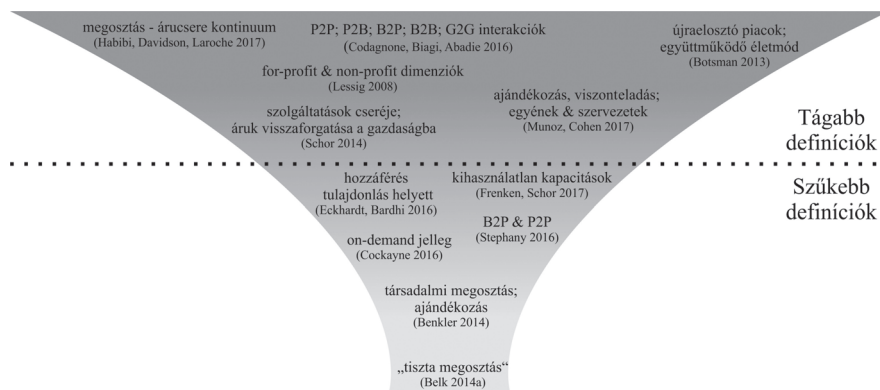
A technológiai és a gazdasági változásokkal szoros összhangban a társadalmi változások is jelentősen formálják azt a közeget, amelyben a közösségi gazdaság kiteljesedhetett. Egyrészt a növekvő népességszám és népsűrűség, valamint az erősödő urbanizáció következményeként földrajzilag koncentráldódik a keresleti

és a kínálati oldal, megteremtve azt a kritikus tömeget, amely elősegíti a megosztás lehetőségét és elterjedését. Az online piacterek megjelenésével nagy tömegek számára vált bármi, bárhol, bármikor elérhetővé, vagyis a megosztó tevékenység globális léptékű gyakorlattá válhatott. Másrészt a globalizáció erősödésével, a termék- és szolgáltatáskínálat egyre változatosabbá válásával a fogyasztói igények és szokások is átalakultak. Mindemellett megváltozott az emberek értékrendje is, és a korábban társadalmilag népszerű vélekedést, miszerint „az vagy, amit birtokolsz” („*you are what you own*”) szemléletét egyre inkább felváltja az „az vagy, amit megosztasz” („*you are what you share*”) (Kathan, Matzler, Veider 2016) vagy „az vagy, amihez hozzáférsz” („*you are what you can access*”) (Belk 2014b) szemlélet. Míg korábban státuszszimbólumot jelentett bizonyos tárgyak és eszközök birtoklása, addig mára ez jelentősen megváltozott (főleg a fiatalok körében), és a birtoklás helyett a hozzáférés válik fontossá (Kerekes 2014). Így ahelyett, hogy teljesen új termékeket vásárolnánk, az áruk cirkulációja kerül előtérbe, ami csökkenti az ökológiai lábnyomunkat és hozzájárul a környezettudatosabb és fenntarthatóbb fogyasztás iránti igény kielégítéséhez is (PWC 2015).

Sharing economy: fogalmi és definíciós kihívások

Nincs egységesen elfogadott definíció arról, hogy mit is foglal magába a sharing economy, sőt, számos tanulmány hangsúlyozza, hogy a jelenség nem definiálható pontosan (Brigenthi 2015; Buda, Lehota 2017; Codagnone, Martens 2016; Lengyel 2017). A helyzetet bonyolítja, hogy a jelenséget számos tudományterület oldaláról vizsgálják, beleértve többek között a földrajzot (Richardson 2015), a marketinget (Lamberton, Rose 2012), a szociológiát (Schor et al. 2016), az antropológiát (Belk 2014a), a jogot (Cohen, Sundararajan 2015; Kassan, Orsi 2012) és a menedzsmentet (Cohen, Kietzmann 2014). Ennek is tulajdoníthatóan az utóbbi években jelentősen bővült a közösségi gazdasággal foglalkozó irodalom, és számos kísérlet született a sharing economy pontos meghatározására – az egészen tág értelmezésektől a meglehetősen szűk definíciókig (3. ábra). Annak érdekében, hogy körüljárjuk a sharing economy fogalmi kérdéskörét, első lépésként azokat a szakirodalmakat vettük számba, amelyek széles körben elterjedtek az akadémiai diskurzusokban, mindemellett magas hivatkozási számokkal is rendelkeznek. Ezt követően – a hólabdamódszert alkalmazva – e tanulmányok hivatkozási hálóinak alapján tanulmányoztuk a további irodalmakat, vizsgáltuk a sharing economy megjelenését és értelmezését. Ez sem jelentette a jelenség teljes szakirodalmának feltárását és elemzését, ugyanakkor lehetőséget nyújtott arra, hogy a legszélesebb körben használt, a tudományos diskurzusba bevont, ezáltal feltételezéseink szerint legnagyobb hatású megközelítéseket elemezzük.

3. ábra: A figyelembe vett tényezők a sharing economy definíciójának szűk és tág értelmezésében
Factors taken into account in narrow and broad interpretations of the sharing economy

A sharing economy eltérő definíciói

Számos kutató szerint a sharing economy jelensége olyan nagyra nőtt, hogy a definiálás során már túl sok tényezőt kell figyelembe venni (Frenken et al. 2015). Az egyes platformok piaci orientációja, a felhasználók közötti interakciók típusa vagy a megosztó gyakorlatok arányának érvényesülése jelentősen befolyásolja azt, hogy mit és milyen mértékben vegyünk figyelembe a definíció megadása során. Erre válaszul a kutatók egy része igyekszik egyre szűkebb definíciókat megfogalmazni (Acquier, Daudigeos, Pinkse 2017) és lényegesen nagyobb hangsúlyt fektetni bizonyos gyakorlatokra és tulajdonságokra. Cockayne (2016) szerint a „községi gazdaság terminusa azokat a digitális platformokat testesíti meg, amelyek a fogyasztókat egy szolgáltatáshoz vagy áruhoz kapcsolják mobilalkalmazás vagy weboldal használata révén” (Cockayne 2016, 73). Ez a meghatározás a községi gazdaságot digitális, on-demand jelleggel működő, peer-to-peer alapú profitorientált platformra szűkíti le, és a megosztó elemekre helyez kisebb hangsúlyt. Stephany (2015) megfogalmazása egy lépéssel előrébb mutat, szerinte a „községi gazdaság jelensége abban ragadható meg, hogy a kihasználatlan eszközök online válnak elérhetővé a község számára, ezzel csökkentve az eszközök birtoklása iránti szükségességet” (Stephany 2015, 9.). Ebben a definícióban az online digitális platformok szükségessége mellett hangsúlyt kapnak a kihasználatlan kapacitások is, továbbá kiemeltté válik a hozzáférés fontossága a birtoklás helyett. Mindemellett a tanulmányban a szerző a P2P-platformok mellett a B2P alapon működő platformokat – például a Zipcar vagy a Rent the runaway – is a községi gazdaság részének tekinti. Az egyik legszűkebb megfogalmazás Frenken és szerzőtársai nevéhez köthető, akik szerint a sharing economy az a jelenség, amely során „a fogyasztók egymásnak átmeneti hozzáférést biztosítanak kihasználatlan fizikai eszközeikhez – („ki-

használatlan kapacitás”) – lehetőség szerint pénzügyi ellenszolgáltatásért cserébe” (Böcker, Meelen 2017, 2.; Frenken 2017, 2.; Frenken et al. 2015; Frenken, Schor 2017, 4–5.; Meelen, Frenken 2015). Ez az értelmezési keret lehetőséget teremt a megosztáson alapuló gazdaság részletesebb és pontosabb feltérképezésére (lásd a következő fejezetben), annak ellenére, hogy kizárja például a peertermelés, az on-demand szolgáltatások, a használt áruk P2P-kereskedelme, a B2C-alapú bérlés, valamint a szolgáltatásvezérelt tranzakciók gyakorlatait (Acquier, Daudigeos, Pinkse 2017).

A közösségi gazdaság tágabb értelmezése során a legtöbb esetben a sharing economyt komplex rendszerként definiálják, és a „megosztó elemek”, az on-demand jelleg és a „kihasználatlan kapacitások” mellett – többek között – olyan elemekre is hangsúlyt fektetnek, mint a P2P- és B2P-kezdeményezések, piaci és nem piaci mechanizmusok, valamint központosított és sima P2P-rendszerek (Acquier, Daudigeos, Pinkse 2017; Botsman, Rogers 2011) közötti különbségek. A közösségi gazdaság Munoz és Cohen (2017) szerint „olyan társadalmi-gazdasági rendszer, amely lehetővé teszi áruk és szolgáltatások közvetített cseréjét egyének és szervezetek között, annak érdekében, hogy növeljék a ki nem használt erőforrások hatékonyságát” (Munoz, Cohen 2017, 21.). Ez a definíció már komplex rendszerként tekint a jelenségre, továbbá a tanulmányban a szerzők azt az álláspontot képviselik, hogy a sharing economy keretein belül az interakciók nemcsak P2P, hanem B2P és B2B alapon is történhetnek. Juliet Schor (2014) szerint viszont a közösségi gazdaságra úgy tekinthetünk mint digitálisan összekapcsolt „gazdasági tevékenységek halmazára, amelyben a tevékenységeket négy kategóriára oszthatjuk: az áruk visszaforgatására a gazdaságba [pl. Craigslist, ebay], a tartós eszközök fokozott kihasználására [Airbnb, RelayRides, Uber], szolgáltatások cseréjére [TaskRabbit, Zaarly], valamint társadalmi kapcsolatok kiépítésére [EatWithMe, Soup Sharing]” (Schor 2014, 2.).² Schor értelmezésének is egyik fontos eleme, hogy az interakciók nemcsak P2P, hanem B2P és B2B alapon is történhetnek a közösségi gazdaságon belül, továbbá hangsúlyozza, hogy a „vegyes megosztás” mellett (profitorientált és nem profitorientált kezdeményezések váltakozó jelenléte) az ajándékozás és viszonteladás jelensége is előtérbe kerül. A sharing economy egyik legtöbbet használt definícióját Rachel Botsman (2015a) fogalmazta meg, miszerint a közösségi gazdaság olyan „gazdasági rendszer, amely a kihasználatlan eszközök vagy szolgáltatások megosztására épül, ingyen vagy pénzügyi ellenszolgáltatásért cserébe, közvetlenül magán-személyektől”. Botsman a definícióhoz kapcsolva megkülönböztet három fő rendszert, amelyek a közösségi gazdaság részét képezik (Botsman 2013; Rinne 2013): 1. újraelosztó piacok, amelyek lehetőséget teremtenek az áruk átcsoportosítására vagy újraelosztására olyan helyről, ahol nincs rájuk szükség, olyan helyre (vagy olyan egyének számára), ahol szükség van rá (pl. Craigslist, ebay, thredUp); 2. termékszolgáltató rendszerek, amelyek hozzáférést biztosítanak egy termékhez vagy szolgáltatáshoz anélkül, hogy szükség lenne azok tulajdonlására (pl. RelayRides, Mol Bubi); 3. az együttműködő életmódplatformok lehe-

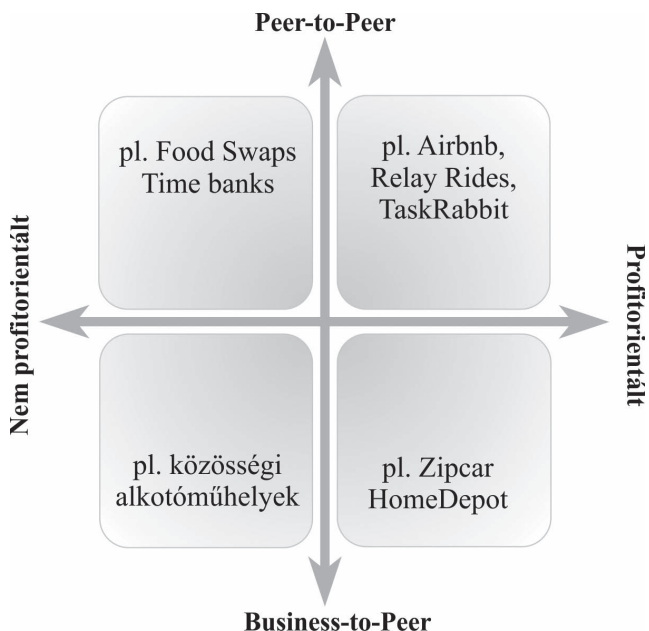
tővé teszik a nem kézzelfogható eszközök, mint a pénz, az idő, a szakértelem, a tapasztalat és a tér megosztását és cseréjét (pl. Airbnb, TaskRabbit, Lending Club) (Botsman, Rogers 2011; Codagnone, Martens 2016; Rinne 2013). Codagnone és szerzőtársai (2016) az előzőekkel szemben tágabb és gyakorlatorientáltabb definíciót fogalmaznak meg, szerintük a „közösségi gazdaság kifejezése legtöbbször azoknak a digitális kereskedelmi és nonprofit platformoknak széles skáláját jelöli, amelyek elősegítik a különböző szereplők közötti cserék megvalósulását különböző interakciós lehetőségek (P2P, P2B, B2P, B2B, G2G) által, és széles körben lehetővé teszik azokat a fogyasztási és termelési tevékenységeket, amelyek kihasználják a tőkeeszközökben (pénz, ingatlan, felszerelés, autó stb.), árukban, szakértelemben és az időben rejlő kapacitásokat” (Codagnone, Biagi, Abadie 2016, 22.). Összegezve a fentieket, ez a néhány tág definíció is jól mutatja, hogy a definiálás során sokféle nézőpontból lehet megközelíteni a jelenséget. A kutatók nagy hangsúlyt fektetnek a platformok piaci orientációjára, a felhasználók közötti kapcsolatokra és az árucsere módjára is, és ezekben az esetekben döntően háttérbe szorulnak a „megosztó” elemek.

A sharing economy feltérképezése és értelmezési keretei

A közösségi gazdaságra számos definíció született, azonban a gyakorlatban a szereplők önálló döntésévé vált, hogy milyen definíciót vallanak magukénak, és legtöbbször saját maguk döntenek el, hogy a megosztáson alapuló gazdaság résztvevőinek tartják-e magukat vagy sem (Schor 2014; Schor, Attwood-Charles 2017). Mindez arra enged következtetni, hogy a sharing economy címkévé válik, amelyet a gazdasági szereplők attól függően használnak vagy nem használnak, hogy az önmeghatározásukban milyen szimbolikus jelentéstartalmakra igyekeznek hangsúlyt fektetni. Az Uber például sosem tartotta magát a közösségi gazdaság részének és inkább logisztikai vállalatként definiálja magát, míg a hasonló szolgáltatásokat nyújtó Lyft a sharing economy részének tekinti magát (Schor 2014). Ennek nyomán számos kutatásban megfogalmazódott, hogy a közösségi gazdaság fogalmi meghatározása mellett/helyett célszerűbb lenne elméleti keretek közé helyezni és tipologizálni a közösségi gazdaság vállalatait (Acquier, Daudigeos, Pinkse 2017; Ranjbari, Morales-Alonso, Carrasco-Gallego 2018). Az egyik leggyakrabban használt kategorizálás Juliet Schor (2014) nevéhez köthető, aki a vállalatokat a platformok piaci orientációja és a felhasználók közötti interakció típusok alapján kétdimenziós mátrixban (4. ábra) helyezi el.

Modelljében a platformok piaci orientációjának dimenzióját a sharing economy vállalatainak profit- és értéktermelése alakítja. Ennek a gyakorlati jelentősége abban rejlik, hogy különbséget tudunk tenni a közösségi gazdaságon belül a profitorientált platformok – mint az Airbnb vagy az Uber – és a nonprofit platformok között. Előbbiek arra törekednek, hogy minél több tranzakciót bonyolítsanak le, ugyanis bevételeiket a lebonyolított tranzakciók utáni juta-

4. ábra: A sharing economy platformjainak kétdimenziós mátrixa a piaci orientáció és a felhasználók közötti kapcsolatok alapján
Two-dimensional matrix of sharing economy platforms, based on type and type of provider

Forrás: Schor, Fitzmaurice (2015), valamint Codagnone, Martens (2016) alapján saját szerkesztés.

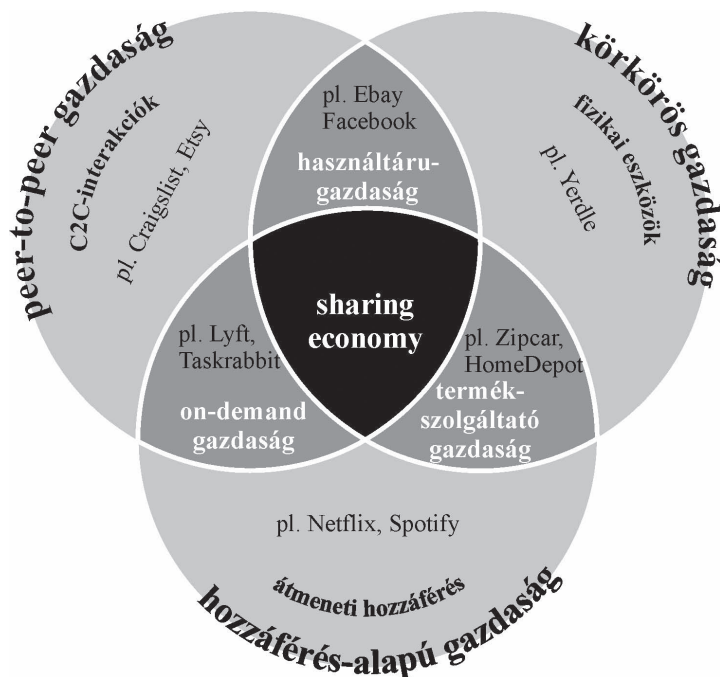
lékből nyerik, míg a nonprofit – általában kisebb – platformok esetében a „tisztá megosztó” elemek dominálnak és elsősorban közösségi vagy helyi szinten szerveződnek, ilyenek például a közösségi alkotóműhelyek vagy az időbankok. A modell másik dimenziójában a felhasználók közötti interakciók határozzák meg, hogy a megosztás hogyan – P2P vagy B2P alapon – történik. A P2P-alapú tranzakciók állnak közelebb a megosztás hagyományos ötletéhez, ahol az egyének szabják meg a tranzakciók feltételeit, és ez alapján adják bérbe vagy osztják meg a szolgáltatásaikat vagy áruikat. A B2P- és a P2P-interakciók különbségeit jól mutatja a két kedvelt autómegosztó platform – a Relay Rides (P2P) és a Zipcar (B2P) – működési modellje. Az előbbi esetben a jármű tulajdonosa kínálja megosztásra az autóját, amikor az kihasználatlanul áll, és ez szolgáltat neki bevételt. A jármű mindvégig a tulajdonos birtokában marad, továbbá a megosztó határozza meg, mikor érhető el az adott jármű és mennyiért lehet azt használni. Ezzel szemben a Zipcar mint egy autókölcsönző vállalat működik, ahol a jármű mindvégig a vállalat tulajdonában marad, azonban a felhasználók meghatározott havi díjat kötelesek fizetni, továbbá használat esetén óradíjat is. Végző soron ez a megosztási típus annyiban különbözik a hagyományos autókölcsönzési gyakorlattól, hogy a felek közötti

tranzakció online platformon keresztül történik – így kérdés, hogy egyáltalán a közösségi gazdaság részének tekinthető-e a cég tevékenysége.

Schor (2014) modellje mellett a tanulmányban levezetett „vegyes” megosztást – a megosztás nem tekinthető csupán nyereség nélküli tevékenységnek – alapul véve és a megosztáson alapuló gazdaságot meghatározó további három kulcstényezőre építve – fogyasztó és fogyasztó közötti interakció, átmeneti hozzáférés biztosítása, fizikai eszközök jobb kihasználása – a közösségi gazdaság jelenségét Frenken és szerzőtársai modellje jól körülhatárolja, és megkülönbözteti a többi kapcsolódó platformalapú gazdaságtípustól (5. ábra). A modell alapján a közösségi gazdaságban egyrészt az interakciók peer-to-peer (P2P) alapon fogyasztó és fogyasztó (C2C) közötti megosztásra, cserére épülnek. Ennek során a fogyasztók hozzáférést biztosítanak a fogyasztási cikkekhez, és mint kis „kölcsonzési ügynökség” működnek. Amennyiben a szolgáltatással pénzügyi ellenszolgáltatás is jár, abban az esetben – közgazdászok szerint – a sharing economy a peer-to-peer gazdaság részét képezi (Einav, Farronto, Levin 2016). Ennek részeként a platformok közvetítő funkciót töltenek be, és a rosszul kihasznált, de a tulajdonosok által közvetlenül felajánlott eszközök/termékek cseréjét segítik elő, más néven a kereslet és a kínálat egymásra találását végzik el (Pais, Provasi 2015; Selloni 2017) – ide sorolható például a Craigslist. Mindemellett kiegészítő szolgáltatásokat is kínálnak, például automatikus fizetési lehetőséget, biztosítást vagy értékelési lehetőségeket (Frenken 2017). A második tényező alapját az átmeneti hozzáférés biztosítása jelenti, ami a közösségi gazdaságot a *hozzáférés-alapú gazdaság* részévé teszi. A hozzáférés-alapú gazdaság lényege, hogy a fogyasztási szokások megváltozása révén jelentősen csökken az egyes eszközök tulajdonlása, a birtoklása iránti vágy, így az áruk és a szolgáltatások forgalma a hozzáféréseken és nem a birtokláson alapul, vagyis a javakat ideiglenesen bérbe adják ahelyett, hogy végleg eladnák azokat (Brigenthi 2015). A modell harmadik pillére a fizikai eszközök jobb kihasználása a körkörös gazdaság (*circular economy*) részeként (a munkakerő és a szaktudás nem sorolható ide). Ez azon alapul, hogy egy adott eszköz vagy termék kapacitását minél több ember minél többször tudjon használni, ezáltal sokkal kevesebb eszköz termelésére van szükség ahhoz, hogy kielégítsük ugyanazon keresleti igényeket (Ghisellini, Cialani, Ulgiat 2016).

A *közösségi gazdaság tehát a peer-to-peer gazdaság, a hozzáférés-alapú gazdaság és a körkörös gazdaság metszéspontjában található* (5. ábra). Mindemellett ezek a gazdasági trendek egymással is kapcsolatban állnak, további platformalapú gazdaságtípusokat formálva. Az 5. ábra jól mutatja, hogy amennyiben a megosztás a hozzáférés-alapú gazdaság és a körkörös gazdaság metszéspontjában történik, úgy *termékszolgáltató gazdaságról (product-service economy)* beszélhetünk. Ebben a formában a megosztás B2C alapon és nem C2C alapon történik, amely során a felhasználó hozzáférést nyer egyes termékekhez, azonban azok tulajdonjoga mindvégig a vállalat tulajdonában marad. Erre példaként szolgálhat a B2C-autóbérlés a Hertz vagy a Zipcar platformjain keresztül. A körkörös gazdaság és a peer-to-peer gazdaság metszéspontjában a *használt áruk gazdasága*

5. ábra: A sharing economy és a kapcsolódó platformalapú gazdaságtípusok
Sharing economy and related forms of platform economies

Forrás: Frenken (2017), valamint Frenken, Schor (2017) alapján saját szerkesztés.

(*second-hand economy*) van. Ezt a típust az jellemzi, hogy az egyes fogyasztók eladják (vagy továbbadják) más fogyasztók számára a használt termékeiket, azonban az előző típushoz képest a „tranzakció” során az áruk tulajdonjoga kicserélődik a két felhasználó között. E folyamatok elsősorban online platformokon, például az Ebay-en vagy a Facebookon történnek (Frenken 2017). A harmadik platformalapú gazdaságtípust az *on-demand gazdaság* testesíti meg. Ez a típus a peer-to-peer gazdaság és a hozzáférés-alapú gazdaság metszéspontjában történik. Az *on-demand gazdaság* keretein belül egyének (szakemberek és nem szakemberek egyaránt) nyújtanak egymás számára szolgáltatásokat – az igény felmerülésekor azonnal –, az idejüket és a képességeiket felhasználva. Olyan platformokat sorolhatunk ide, mint a TaskRabbit, a Lyft vagy az Uber (Botsman 2015b; Frenken 2017; Pais, Provasi 2015). Ezek alapján az 5. ábra képet ad arról, hogy mely platformok tartozhatnak a sharing economy körébe, azonban fontos kiemelni, hogy bizonyos platformok hibrid jegyeket is mutatnak (Frenken et al. 2015) és a rézhalmazok határain mozognak. Ilyen hibrid platformra példaként szolgálhat a közösségi szállásmegosztó oldal, az Airbnb, ugyanis például amennyiben az egyének alkalmanként adják ki lakásukat olyan esetben, amikor ők nem tartózkodnak benne (pl. nyaralás), úgy ezt a tevékeny-

séget a sharing economy körébe sorolhatjuk. Ezzel szemben ha az Airbnb-n hirdető háztulajdonos több ingatlannal is rendelkezik és az egyikben életvitelszerűen él, a többi ingatlanját pedig arra használja, hogy hotelként működtesse azokat, úgy ez a fajta tevékenység már a *termékszolgáltató gazdaság* részét képezi.

Egyetértve Frenken és szerzőtársai modelljével, a sharing economy meghatározásában kulcsszerepe kell, hogy legyen a fogyasztó és fogyasztó közötti kapcsolatnak, az átmeneti hozzáférésnek, valamint az eszközök, kapacitások jobb kihasználásának – azaz a felesleges kapacitások hasznosításának. Mindezen túl alapvetően fontos az online platformok használata (pl. weboldalak, mobiltelefonos applikációk), amely lehetővé teszi, illetve megkönnyíti a szereplők közötti kapcsolatteremtést. Az olyan tevékenységek, amelyek nem vagy csak részben felelnek meg ezeknek a feltételeknek, álláspontunk szerint nem részei a közösségi gazdaságnak. Mindez rugalmasságot kíván a meghatározások során, hiszen attól függően, hogy miként mennek végbe általában a sharing economy területére sorolt vállalathoz kapcsolódó tranzakciók, beszélhetünk közösségi gazdaságról vagy azon kívüli tevékenységekről. Azt is fontos kiemelnünk, hogy az általunk elfogadott értelmezés szempontjából mindegy, hogy for profit, vagy nonprofit alapon zajlanak a tranzakciók, mindkét típus lehet a közösségi gazdaság része. Az általunk elfogadott megközelítés tehát sokkal inkább értelmezési keretet kínál a közösségi gazdaság határainak és tartalmának meghatározásához, mint egy átfogó definíciót – úgy véljük ugyanis, hogy az utóbbi megfogalmazása a vizsgált tevékenységek gyors változásai miatt nem lehetséges. Az értelmezési keretek kijelölése nemcsak tudományos kérdés, hanem szabályozási is: álláspontunk szerint azok a szolgáltatók, amelyek a szimbolikus tőke miatt használják a sharing economy címkéjét, másfajta szabályozás alá kell, hogy kerüljenek, mint a „valódi” közösségi gazdaság képviselői. Előbbi esetben ugyanis nem kihasználatlan kapacitások megosztásáról van szó, hanem kapitalista vállalkozásról, amely a szabályozási kikapuk keresése, az elnevezés kínálta szimbolikus tőkével járó versenyelőnyök vagy más ok miatt igyekszik tevékenysége valódi jellegét elrejtteni.

Összegzés

A tanulmány olyan jelenség vizsgálatával és definiálásával foglalkozott, amely mindössze az elmúlt évtizedben jött létre (Cheng 2016; Martin 2016; Slee 2015), így vizsgálata viszonylag újnak számít, részben a folyamatok újdonsága, részben pedig a jelenséghez kapcsolt folyamatok összetettsége miatt. Az elméleti áttekintés után megállapítható, hogy a közösségi gazdaság komplex jelentéstartalommal bíró fogalom – számos pozitív tulajdonsággal és jellemzővel –, amely felkeltette a média, a kormányok, valamint a nemzetközi szervezetek (pl. Európai Bizottság) érdeklődését is, különösen az elmúlt pár évben.

A nemzetközi és hazai akadémiai diskurzusok ma ismert elméletei és definíciói alapján továbbra is kétséges, mi is valójában a közösségi gazdaság és mi nem az. Nem egy esetben a közösségi gazdasághoz tartozást – mint szimbolikus tőkét – igyekeznek hangsúlyozni a vállalatok, amellyel újszerűségüket, különbözőségüket emelik ki. A definiálási nehézséget a legtöbb esetben az okozza, hogy milyen narratíva mentén mely tényezőket és gyakorlatokat veszünk figyelembe a fogalom meghatározásakor és értelmezésekor. Az elméletek áttekintése során arra a megállapításra juthatunk, hogy a közösségi gazdaság definiálását és a hozzá köthető platformok kategorizálását döntően az határozza meg, hogy milyen dimenzióban történnek a felhasználók közötti interakciók (P2P versus B2P), milyen értékben alkalmaznak megosztó elemeket az adott platformok (megosztás versus árucserre), valamint milyen a platformok irányultsága a profit és az értéktérrelés felé (for profit versus nonprofit). Mindezek alapján a szigorúbb definíciók helyett mi egy értelmezési keretrendszer tartunk használhatónak, amely az online platformok használata mellett a kihasználatlan kapacitások megosztását, a kapcsolat és a használat átmeneti jellegét, valamint a fogyasztó és fogyasztó közötti közvetlen kapcsolatot tekinti sarokpontoknak.

A definiálási problémának számos egyéb vetülete is van, amelyek érintetik a meglévő szabályozási kereteket, a munkaerőpiacot, a fogyasztókat és a fogyasztói piacokat is, és amelyek további kutatási kérdéseket és irányokat vetnek fel. A későbbiekben különös figyelmet kell szentelni a közösségi gazdaság munkaerőpiacra gyakorolt hatásának vizsgálatára. Habár viszonylag új jelenségről van szó, az eddigi tapasztalatok alapján a közösségi gazdaság hozzájárul a munkáltatók és a munkavállalók közötti viszony átalakulásához is: a munkaszervezés teljesen új módját teremti meg (De Grave 2016). Hosszú távon ez aggodalomra adhat okot, hiszen eltolódást eredményezhet a hagyományos munkaszervezésekkel történő foglalkoztatástól a rövid időre szóló, szabadúszók által végzett munkavállalás felé (Boudreau 2015; Murillo, Buckland, Val 2017). Ez kiszolgáltatottá teszi a munkavállalókat, mert nem lesznek jogosultak különböző szociális szolgáltatásokra és juttatásokra, például az ingyenes egészségügyi ellátásra vagy a nyugdíjra (Malhotra, Van Alstyne 2014), illetve nem érvényesíthetők megfelelően munkavállalói jogaik.

Kiemelt figyelmet érdemel a közösségi gazdaság jogi és szabályozási kereteinek vizsgálata és az aktuális folyamatokhoz való igazítása is. Ennek fontossága abban rejlik, hogy a hagyományos gazdaságra szabott szabályozások korlátozottan vagy egyáltalán nem alkalmazhatók a közösségi gazdaság vállalataira. Így az e körbe tartozó vállalatok olyan eszközökkel és előnyökkel rendelkeznek, amelyek lehetővé teszik számukra, hogy kihasználják a nem megfelelő szabályozásból adódó kikapukat, és a legtöbb esetben elkerüljék az adófizetést vagy a hagyományos szereplőkre vonatkozó előírásokat (Cohen, Kietzmann 2014; Duhigg, Kocieniewsky 2012). Ez tisztességtelen versenyhelyzetet teremt, és hátrányosan érinti a hagyományos piaci szereplőket. Abban az esetben, ha a nemzeti kormá-

nyok és a nemzeti szabályozás nem tudja betömni azokat a szabályozási lyukakat, amelyeket a közösségi gazdaság vállalatai kihasználnak, úgy az önkormányzatok felelőségévé kell, hogy váljon a közösségi gazdaság szereplőinek megadóztatása és a törvények érvényesítése (Gobble, 2015; Katz 2015; Miller 2016). Ehhez viszont meg kell határozni, hogy hol húzódnak a közösségi gazdaság határai. Ahogyan a kapitalizmus is folyamatosan változik, úgy a közösségi gazdaság működése sem állandó, és a változó feltételekhez, lehetőségekhez alkalmazkodik, amelyre a szabályozási környezet nem vagy csak megkésve tud reagálni. Ahogy a problémák és szabályozások sem korlátozódnak egyetlen léptékre, a közösségi gazdaság vállalatainak terjedése sem tekinthető csupán lokális vagy globális folyamatnak. Ezáltal a további elemzések során nagy jelentőségű lehet a függőségi viszonyok mélyebb és több léptékre fókuszáló feltárása: ki és hol, hogyan profitál a közösségi gazdaságból (Murillo, Buckland, Val 2017)?

A fentiek alapján kijelenthető, hogy az elkövetkező években a közösségi gazdasághoz kapcsolható konfliktusok és problémák azonosítása és a megfelelő válaszok adása lesz az egyik legfontosabb feladata a kutatóknak, szakembereknek és törvényhozóknak (nagyvárosok irányítóinak) egyaránt – mind a bevételek növelése, legalizálása, mind pedig a társadalmi hatások mérséklése miatt. Ehhez kapcsolódóan viszont lényeges, hogy a közösségi gazdaság szereplői csak részben értelmezhetőek a hagyományos gazdasági kategóriákon belül, így mindenképpen rugalmasságra és nyitottságra van szükség mind az elemzési, mind a döntéshozatali folyamatok során (Boros, Dudás 2017).

Jegyzetek

- 1 A tanulmány további részében a sharing economy, a közösségi gazdaság és a megosztáson alapuló gazdaság fogalmakat egymás szinonimáiként használjuk.
- 2 A szögletes zárójelben szereplő platformok nem szerepelnek az eredeti definícióban, azokat a szerzők tették hozzá kiegészítésként a jobb értelmezhetőség érdekében.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmányban ismertetett kutatás a 128015 számú „A magyarországi közösségi szállásadás földrajzi vizsgálata” projekt részeként, a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alap támogatásával valósult meg.

Irodalom

- Acquier, A., Daudigeos, T., Pinkse, J. (2017): Promises and paradoxes of the sharing economy: An organizing framework. *Technological Forecasting & Social Change*, 125., 1–10. <http://doi.org/gcsjqb>
- Bálint, D., Trócsányi, A. (2016): New ways of mobility: the birth of ridesharing. A case study from Hungary. *Hungarian Geographical Bulletin*, 4., 391–405. <http://doi.org/c2gt>
- Ballard, B. (2015): *The rise of the sharing economy*. <https://www.itproportal.com/2015/02/13/rise-sharing-economy/> (Letöltés: 2018. január 25.)
- Bardhi, F., Eckhardt, G. M. (2012): Access-based consumption: The case of car sharing. *Journal of Consumer Research*, 4., 881–898. <http://doi.org/637>
- Belk, R. (2007): Why not share rather than own? *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1., 126–140. <http://doi.org/ct42xm>
- Belk, R. (2010): Sharing. *Journal of Consumer Research*, 5., 715–734. <http://doi.org/bvgnk4>
- Belk, R. (2014a): Sharing versus pseudo-sharing in Web 2.0. *The Anthropologist*, 1., 7–23. <http://doi.org/gfc8sb>
- Belk, R. (2014b): You are what you can access: sharing and collaborative consumption online. *Journal of Business Research*, 8., 1595–1600. <http://doi.org/gfc8r9>
- Benkler, Y. (2004): ‘Sharing nicely’: on shareable goods and the emergence of sharing as a modality of economic production. *The Yale Law Journal*, 2., 273–358. <http://doi.org/dfsz9c>
- Böcker, L., Meelen, T. (2017): Sharing for people, planet or profit? Analysing motivations for intended sharing economy participation. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 2., 28–39. <http://doi.org/gcsjw6>
- Boros L., Dudás G. (2017): A közösségi szállásadás konfliktusai és dilemmái. *Földrajzi Közlemények*, 3., 288–298.
- Boros, L., Dudás, G., Kovalcsik, T., Papp, S., Vida, Gy. (2018): Airbnb in Budapest: Analysing spatial patterns and room rates of hotels and peer-to-peer accommodations. *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 1., 26–38.
- Boros L., Pál V. (2011): A gazdasági válság hatásai és a rá adott válaszok különböző földrajzi léptékeken. *Földrajzi Közlemények*, 1., 17–32.
- Botsman, R. (2012): *The currency of the new economy is trust*. TED talk. <https://www.youtube.com/watch?v=kTqgiF4HmgQ> (Letöltés: 2018. január 25.)
- Botsman, R. (2013): *The sharing economy lacks a shared definition*. <https://www.fastcompany.com/3022028/the-sharing-economy-lacks-a-shared-definition> (Letöltés: 2018. január 25.)
- Botsman, R. (2015a): *Defining the sharing economy: What is collaborative consumption – and what isn’t?* <https://www.fastcompany.com/3046119/defining-the-sharing-economy-what-is-collaborative-consumption-and-what-isnt> (Letöltés: 2018. február 13.)
- Botsman, R. (2015b): The power of sharing: How collaborative business models are shaping a new economy. *Digital Transformation Review*, 28–34.
- Botsman, R., Rogers, R. (2011): *What’s mine is yours*. Harper Business, New York
- Boudreau, J. (2015): We need to move beyond the employee vs. contractor debate. *Harvard Business Review*. <https://hbr.org/2015/07/we-need-to-move-beyond-the-employee-vs-contractor-debate> (Letöltés: 2018. február 21.)
- Breidbach, C. F., Brodie, R. J. (2017): Engagement platforms in the sharing economy: Conceptual foundations and research directions. *Journal of Service Theory and Practice*, 4., 761–777. <http://doi.org/gbf82x>
- Brighenti, B. (2015): *The local and regional dimensions of the sharing economy*. European Union Committee of the Regions. ECON-VI/005. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52015IR2698&from=EN> (Letöltés: 2018. február 14.)
- Bucher, E., Fieseler, C., Lutz, C. (2016): What’s mine is yours (for a nominal fee) – Exploring the spectrum of utilitarian to altruistic motives for Internet-mediated sharing. *Computers in Human Behaviour*, 62., 316–326. <http://doi.org/f8tt72>
- Buda G., Lehota J. (2017): Az internetalapú közösségi gazdálkodás formái. *Gazdaság és Társadalom*, 2., 23–46. <http://doi.org/c2gv>

- Cheng, M. (2016): Sharing economy: a review and agenda for future research. *International Journal of Hospitality Management*, 57., 60–70. <http://doi.org/gcsj74>
- Cockayne, D. G. (2016): Sharing and neoliberal discourse: The economic function of sharing in the digital on-demand economy. *Geoforum*, 77., 73–82. <http://doi.org/f9g68x>
- Codagnone, C., Biagi, F., Abadie, F. (2016): *The passions and the interests: unpacking the 'sharing economy'*. Institute for Prospective Technological Studies, JRC Science for Policy Report EUR 27914 EN. <http://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC101279/jrc101279.pdf> (Letöltés: 2018. február 08.)
- Codagnone, C., Martens, B. (2016): *Scoping the sharing economy: Origins, definitions, impact and regulatory issues*. Institute for Prospective Technological Studies Digital Economy Working Paper 2016/01, JRC100369. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2783662 (Letöltés: 2018. február 13.)
- Cohen, B., Kietzmann, J. (2014): Ride on! Mobility business models for the sharing economy. *Organization & Environment*, 3., 279–296. <http://doi.org/f6kf67>
- Cohen, M., Sundararajan, A. (2015): Self-regulation and innovation in the peer-to-peer sharing economy. *University of Chicago Law Review Online*, 1., 116–133.
- De Grave, A. (2016): *L'économie collaborative, c'est fini*. <http://magazine.ouishare.net/fr/2016/02/leconomie-collaborative-cest-fini/> (Letöltés: 2018. február 21.)
- Dervojeđa, K., Verzijl, D., Nagtegaal, F., Lengton, M., Roumwaat, E., PwC Netherlands, Monfardini, E., Frideres, L., PwC Luxembourg (2013): *The sharing economy – Accessibility based business models for peer-to-peer markets*. Business Innovation Observatory, European Union
- Dillahunt, T. R., Malone, A. R. (2015): The promise of the sharing economy among disadvantaged communities. In: *Proceedings of the 33rd Annual ACM Conference on Human Factors in Computing Systems*. ACM, New York, 2285–2294. <http://doi.org/c2gw>
- Dredge, D., Gyimóthy, Sz. (2015): The collaborative economy and tourism: Critical perspectives, questionable claims and silenced voices. *Tourism Recreation Research*, 3., 286–302. <http://doi.org/c2gx>
- Dubois, E., Schor, J., Carfagna, L. (2014): New cultures of connection in a Boston Time Bank. In: Schor, J., Thompson, C. (eds.): *Sustainable lifestyles and the quest for plenitude*. Yale University Press, New Haven., 95–124.
- Dudás G., Kovalcsik T., Boros L., Kovalcsik B., Vida Gy. (2018): Az Airbnb szálláskínálatának jellemzői a megyei jogú városokban. *Területi Statisztika*, 5., 462–488. <http://doi.org/c2gz>
- Dudás, G., Vida, Gy., Kovalcsik, T., Boros, L. (2017): A socio-economic analysis of Airbnb in New York City. *Regional Statistics*, 1., 135–151. <http://doi.org/cr4x>
- Duhigg, C., Kocieniewski, D. (2012): How Apple sidesteps billions in taxes. <http://www.nytimes.com/2012/04/29/business/apples-tax-strategy-aims-at-low-tax-states-and-nations.html> (Letöltés: 2018. február 21.)
- Eckhardt, G. M., Bardhi, F. (2016): The relationship between access and practices and economic systems. *Journal of the Association for Consumer Research*, 1., 210–225. <http://doi.org/c2g2>
- Einav, L., Farron, C., Levin, J. (2016): Peer-to-peer markets. *Annual Review of Economics*, 1., 615–635. <http://doi.org/c2g3>
- Evans, P. C., Gawer, A. (2016): The rise of the platform economy – A global survey. *The emerging platform economy series*, 1., 1–26.
- Felländer, A., Ingram, C., Teigland, R. (2015): Sharing economy – Embracing change with caution. *Näringspolitiskt Forum Rapport*, 11., 1–70. https://entreprenorskapsforum.se/wp-content/uploads/2015/06/Sharing-Economy_webb.pdf (Letöltés: 2018. február 8.)
- Frenken, K. (2017): Political economies and environmental futures for the sharing economy. *Philosophical Transactions of the Royal Society A*, 375: 20160367. <http://doi.org/c2g4>
- Frenken, K., Meelen, T., Arets, M., Van de Glind, P. (2015): Smarter regulation for the sharing economy. <https://www.theguardian.com/science/political-science/2015/may/20/smarter-regulation-for-the-sharing-economy> (Letöltés: 2017. július 20.)
- Frenken, K., Schor, J. (2017): Putting the sharing economy into perspective. *Environmental Innovations and Societal Transitions*, 23., 3–10. <http://doi.org/gcsjw9>
- Friedman, G. (2014): Workers without employers: shadow corporations and the rise of the gig economy. *Review of Keynesian Economics*, 2., 171–188. <http://doi.org/gckft5>

- Gansky, L. (2010): *The mesh: Why the future of business is sharing*. Penguin, London
- Gansky, L. (2011): Do more, own less: A grand theory of the sharing economy. <https://www.theatlantic.com/business/archive/2011/08/do-more-own-less-a-grand-theory-of-the-sharing-economy/244141/> (Letöltés: 2018. január 8.)
- Ghisellini, P., Cialani, C., Ulgiat, S. (2016): A review on circular economy? The expected transition to a balanced interplay of environmental and economic systems. *Journal of Cleaner Production*, 114., 11–32. <http://doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.08.092>
- Gobble, M. M. (2015): Regulating innovation in the new economy. *Research-Technology Management*, 2., 62–67.
- Goudin, P. (2016): *The cost of non-Europe in the sharing economy - Economic, social and legal challenges and opportunities*. European Parliament [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/558777/EPRS_STU\(2016\)558777_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/558777/EPRS_STU(2016)558777_EN.pdf) (Letöltés: 2018. január 8.)
- Grassmuck, V. R. (2012): The sharing turn: Why we are generally nice and have a good chance to cooperate our way out of the mess we have gotten ourselves into. In: Sützl, W., Stalder, F., Maier, R., Hug, T. (eds.): *Cultures and ethics of sharing*. Innsbruck University Press, Innsbruck, 17–34.
- Guttentag, D. (2015): Airbnb: Disruptive innovation and the rise of an informal tourism accommodation sector. *Current Issues in Tourism*, 12., 1192–1217. <http://doi.org/10.1080/15487717.2015.1053151>
- Habibi, M. R., Davidson, A., Laroche, M. (2017): What managers should know about the sharing economy. *Business Horizons*, 1., 113–121. <http://doi.org/10.1016/j.bushor.2017.01.001>
- Habibi, M. R., Kim, A., Laroche, M. (2016): From sharing to exchange: An extended framework of dual modes of collaborative nonownership consumption. *Journal of the Association for Consumer Research*, 1., 277–294. <http://doi.org/10.1002/jacr.1206>
- Hamari, J., Sjöklint, M., Ukkonen, A. (2016): The sharing economy: Why people participate in collaborative consumption. *Journal of the Association Information Science and Technology*, 9., 2047–2059. <http://doi.org/10.1002/asi.23181>
- Jancsik A., Michalkó G., Csernyik M. (2018): Megosztás megosztottság nélkül – az Airbnb és a budapesti szálláshelypiac átalakulása. *Közgazdasági Szemle*, 3., 259–286. <http://doi.org/10.17104/kszt.2018.3.259-286>
- John, N. A. (2012): Sharing and Web 2.0: The emergence of a keyword. *New Media & Society*, 2., 167–182. <http://doi.org/10.1177/1075547012458844>
- John, N. A. (2013): The social logics of sharing. *The Communication Review*, 3., 113–131. <http://doi.org/10.1080/10812397.2013.783131>
- Kalóz E. (2015): A közösségi gazdaság – elméleti megfontolások és gyakorlati jellemzői. *Információs Társadalom: Társadalomtudományi folyóirat*, 1., 30–47.
- Karakasné Morvay K. (2016): A sharing economy hatása a hazai szálláshelyekre. In: Vagány J., Fenyvesi É. (szerk.): *Multidiszciplináris kihívások, sokszínű válaszok*. BGE KVIK Közgazdasági Intézet Tanszéki Osztály, Budapest., 55–77.
- Kassan, J., Orsi, J. (2012): The legal landscape of the sharing economy. *Journal of Environmental Law and Litigation*, 1., 1–20.
- Kathan, W., Matzler, K., Veider, V. (2016): The sharing economy: Your business model's friend or foe? *Business Horizons*, 6., 663–672. <http://doi.org/10.1016/j.bushor.2016.05.001>
- Katz, V. (2015): Regulating the sharing economy. *Berkeley Technology Law Journal*, 30., 1067–1126. <http://doi.org/10.1016/j.btlj.2015.05.001>
- Kenney, M., Zysman, J. (2015): *Choosing a future in the platform economy: The implications and consequences of digital platforms*. Kaufmann Foundation New Entrepreneurial Growth Conference, Discussion Paper. <http://www.brie.berkeley.edu/wp-content/uploads/2015/02/PlatformEconomy2DistributeJune21.pdf> (Letöltés: 2018. február 8.)
- Kenney, M., Zysman, J. (2016): The rise of the platform economy. *Issues in Science and Technology*, 3., 61–69.
- Kerekes S. (2014): Enyém, tiéd, miénk – Birtoklás helyett megosztás. *Recity*. <http://recity.hu/enyem-tied-mienk-birtoklas-helyett-megosztas/> (Letöltés: 2018. október 1.)
- Lamberton, C. P., Rose, R. L. (2012): When is ours better than mine? A framework for understanding and altering participation in commercial sharing systems. *Journal of Marketing*, 4., 109–125. <http://doi.org/10.1007/s11301-012-0001-1>

- Lengyel L. (2017): Új üzleti modell? – A közösségi gazdaság kihívásai Magyarországon. *E-conom*, 1., 66–77. <http://doi.org/c2hb>
- Malhotra, A., Van Alstyne, M. (2014): The dark side of the sharing economy and how to lighten it. *Communication of the ACM*, 11., 24–27. <http://doi.org/gfc8q7>
- Martin, C. J. (2016): The sharing economy: A pathway to sustainability or a nightmarish form of neoliberal capitalism? *Ecological Economics*, 121., 149–159. <http://doi.org/gdf45s>
- Matzler, K., Veider, V., Kathan, W. (2015): Adapting to the sharing economy. *MIT Sloan Management Review*, 56., 70–77.
- Meelen, T., Frenken, K. (2015): Stop saying Uber is part of the sharing economy. <https://www.fastcompany.com/3040863/stop-saying-uber-is-part-of-the-sharing-economy> (Letöltés: 2018. január 8.)
- Miller, S. R. (2016): First principles for regulating the sharing economy. *Harvard Journal on Legislation*, 53., 147–202. <http://doi.org/c2hc>
- Móricz P. (2016): A sharing economy üzleti modellje: Airbnb és Uber típusú megosztási piacterek. In: *Megosztás alapú gazdaság és társadalom: futó divat vagy új korszak?* Konferenciaelőadás, Digitális Jólét Program. http://real.mtak.hu/79312/1/MoriczPeter_DJP_A_sharing_economy_uzleti_modellje_szoveges.pdf (Letöltés: 2018. október 1)
- Munoz, P., Cohen, B. (2017): Mapping out the sharing economy: A configurational approach to sharing business modeling. *Technological Forecasting & Social Change*, 125., 21–37. <http://doi.org/gcsjp4>
- Murillo, D., Buckland, H., Val, E. (2017): When the sharing economy becomes neoliberalism on steroids: Unravelling the controversies. *Technological Forecasting & Social Change*, 125., 66–76. <http://doi.org/gcsjp8>
- Nagy Z. (2016): A közösségi gazdaság (sharing economy) és pénzügyi szabályozása. In: Kékesi T. (ed.): *The Publications of the Multiscience – XXX. microCAD International Multidisciplinary Scientific Conference*. University of Miskolc, Miskolc, 7.
- Owyang, J., Tran, C., Silva, C. (2013): *The collaborative economy*. www.collaboriamo.org/media/2014/04/collabecon-draft16-130531132802-phpapp02-2.pdf (Letöltés: 2018. január 8.)
- Ozanne, L. K., Ballantine, P. W. (2010): Sharing as a form of anti-consumption? An examination of toy library users. *Journal of Consumer Behaviour*, 6., 485–498. <http://doi.org/cqfs8q>
- Pais, I., Provasi, G. (2015): Sharing economy: a step toward the re-embeddedness of the economy? *Stato E Mercato*, 3., 347–377. <http://doi.org/c2hd>
- Petrini, M., de Freitas, C. S., da Silveira, L. M. (2017): A proposal for typology of sharing economy. *Revista de Administracao Mackenzie*, 5., 39–62. <http://doi.org/c2hf>
- Puschmann, T., Alt, R. (2016): Sharing economy. *Business & Information Systems Engineering*, 1., 93–99. <http://doi.org/c2hg>
- PWC (2015): *Osztogatnak vagy fosztogatnak? A sharing economy térnyerése*. https://www.pwc.com/hu/hu/kiadvanyok/assets/pdf/sharing_economy.pdf (Letöltés: 2018. január 8.)
- Quattrone, G., Proserpio, D., Quercia, D., Capra, L., Musolesi, M. (2016): *Who benefits from the “sharing” economy of Airbnb?* Proceedings of the 25th International Conference on World Wide Web, 1385–1394. <http://doi.org/c2hh>
- Ranjbari, M., Morales-Alonso, G., Carrasco-Gallego, R. (2018): Conceptualizing the sharing economy through presenting a comprehensive framework. *Sustainability*, 10., 1–24. <http://doi.org/gd7rzw>
- Reinhold, S., Dolnicar, S. (2017): The sharing economy. In: Dolnicar, S. (ed.): *Peer-to-peer accommodation networks: Pushing the boundaries*. Goodfellow Publishers, Oxford, 15–26. <http://doi.org/c2hj>
- Richardson, L. (2015): Performing the sharing economy. *Geoforum*, 67., 121–129. <http://doi.org/f742s3>
- Rinne, A. (2013): *Circular economy innovations & new business models dialogue*. http://www3.weforum.org/docs/WEF_YGL_CircularEconomyInnovation_PositionPaper_2013.pdf (Letöltés: 2018. február 15.)
- Schor, J. (2014): *Debating the sharing economy*. <http://greattransition.org/publication/debating-the-sharing-economy> (Letöltés: 2017. július 26.)
- Schor, J., Attwood-Charles, W. (2017): The “sharing” economy: labour, inequality, and social connection on for-profit platforms. *Sociology Compass*, 8., 1–16. <http://doi.org/c2hk>
- Schor, J., Fitzmaurice, C. J. (2015): Collaborating and connecting: The emergence of the sharing economy. In: Reisch, L., Thøgersen, J. (eds.): *Handbook on research on sustainable consumption*. Edward Elgar, Cheltenham, 410–425. <http://doi.org/c2hm>

- Schor, J., Fitzmaurice, C. J., Carfagna, L. B., Attwood-Charles, W., Poteat, E. D. (2016): Paradoxes of openness and distinction in the sharing economy. *Poetics*, 54., 66–81. <http://doi.org/gfc8n4>
- Selloni, D. (2017): New forms of economies: Sharing economy, collaborative consumption, peer-to-peer economy. In: *CoDesign for public-interest services. Research for development*. Springer, Cham, 15-26. <http://doi.org/c2hn>
- Slee, T. (2015): *What's yours is mine: Against the sharing economy*. OR Books, New York, London
- Stephany, A. (2015): *The business of sharing – Making in the new sharing economy*. Palgrave MacMillan, New York
- Sundararajan, A. (2016): *The sharing economy – The end of employment and the rise of crowd-based capitalism*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England
- Szabó K. (2017): Intézményi vállalkozások: Intézményi újítások – létező intézmények kombinációjával. *Vezetéstudomány/Budapest Management Review*, 3., 2–14. <http://doi.org/c2hp>
- Teubner, T. (2014): Thoughts on the sharing economy. *Proceedings of the International Conference on e-Commerce*, 11., 322–326.
- Tussyadiah, I. P., Pesonen, J. (2015): Impacts of peer-to-peer accommodation use on travel patterns. *Journal of Travel Research*, 8., 1022–1040. <http://doi.org/f9g9rn>

KITEKINTÉS / OUTLOOK

Közép-Ázsia közlekedése: nagyra törő tervek, kevés fejlődés

Transport of Central Asia: big dreams, little progress

BUCSKY PÉTER

BUCSKY Péter: doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földtudományok Doktori Iskola; 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.; peter.bucsky@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-7303-4410>

KULCSSZAVAK: Közép-Ázsia; infrastruktúra; vasút; út

ABSZTRAKT: A Szovjetunió összeomlását követően a közép-ázsiai térségben a határok meghúzása komoly, máig tartó feszültségeket okozott. A rendszerváltás a gazdaságok erőteljes visszaesésével járt, jelentős társadalmi kihatásokkal és a szállítási igények drasztikus csökkenésével. A közép-ázsiai, ma már 70 milliós lakosságú térségben öt állam jött létre 1993-ban. A függetlenséggel új gazdasági, kereskedelmi kapcsolatokat kellett keresni, amelyekhez új közlekedési infrastruktúrára is szükség volt. A kicsi és szétszórta lakossághoz új közlekedési kapcsolatok építése nehéz feladat egy olyan térségben, ahol óriásiak a távolságok és a délkeleti részen jelentősek a természeti akadályok, valamint a közlekedési és logisztikai rendszer nemzetközi összehasonlításban kifejezetten alacsony színvonalú.

Fontos kérdés, hogy mennyire tudott ez a térség a világ gazdaságba integrálódni. A térség fejlesztésére több kezdeményezés is született, több esetben a külső partnerek kezdeményezésére és nem a térség országainak együttműködésével. Cikkemben azt vizsgálom, hogy milyen változások történtek a térség közlekedési infrastruktúrájában, tudott-e ez a megváltozott gazdasági helyzethez alkalmazkodni, illetve mely fejlesztési kezdeményezések értek el hosszabb távon is jelentős hatást.

Péter BUCSKY: PhD student, Doctoral School of Earth Sciences, University of Pécs; Ifjúság útja 6., H-7624 Pécs, Hungary; peter.bucsky@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-7303-4410>

KEYWORDS: Central Asia; infrastructure; railway; road

ABSTRACT: After the collapse of the Soviet Union, the region of Central Asian experienced a severe economic downturn with massive effects on social conditions. The depression of the local economy also drastically reduced the demand for transport. In Central Asia, five completely new countries with 49 million inhabitants emerged in 1993, which have grown to 70 million people to date. Independence required new economic trade relations, which in turn demanded new

transport corridors. The Central Asian region is unique in the world with its very low population density of 18 people per km². This region is not only landlocked, but is furthest away from any oceans, and the distances within the region are enormous. This study examines how this resource-rich region has been able to integrate into the world economy and the role played by the region's landlocked situation, as 90 percent of world trade is conducted by sea transport.

Numerous ideas were introduced for the development of the economy and the transport infrastructure of the region. Most of these ideas came from external actors, mainly the major world powers, like the European Union, the United States, Russia and China. All of these concepts promised ambitious infrastructure developments for the region, but very little was achieved.

The Central Asia Regional Economic Cooperation (CAREC), established in 1997 within the framework of the Asian Development Bank, recently created a platform for intraregional cooperation. This type of cooperation is new in the region and promises to link the transport developments of those countries. It focuses on the needs of the countries of Central Asia and not on the geo-strategies of the major powers. The aim is to promote developments with the greatest impact on regional trade development. However, CAREC has not yet been able to achieve truly significant changes. One of the most important achievements, however, is that since 2010 a wide range of data on transport costs, transport times, speed, quality of services and also corruption has been available. The data suggest that soft enablers play a more important role in cross-border transport in Central Asia than physical transport infrastructure.

Recent political developments in the region – namely the political and economic opening of Uzbekistan, population growth, China's growing interest in the region as a market and investment target – mean that the development of the transport infrastructure can facilitate the growth of the region and further integration into the world economy. But without acceleration, Central Asia will not be able to realise its potential and will face slower growth in the future. The shrinking foreign trade in recent years already suggests that faster change is needed.

Bevezetés

A Szovjetunió összeomlását követően a közép-ázsiai térségben a rendszerváltás a gazdaságok erőteljes visszaesésével járt, jelentős társadalmi kihatásokkal. A gazdasági visszaesés egyben a szállítási igények drasztikus visszaesését jelentette. A közép-ázsiai, 1989-ben még 49, ma már 70 milliós lakosságú térségben öt állam jött létre 1993-ban, amelyeknek korábbi államisága nem létezett ezekben a formákban. A függetlenséggel új gazdasági, kereskedelmi kapcsolatokat kellett keresni, amelyhez új közlekedési infrastruktúrára is szükség volt. A térség közlekedési rendszerét különlegessé teszi, hogy nagyon gyéren lakott: a népsűrűség az 1990-es 13 fő/km²-ről bár növekedésnek indult, mivel a lakosság negyedszázad alatt 40 százalékkal emelkedett, de még így is csak 18 fő/km²-t tesz ki. Nehéz feladat ilyen kicsi és szétszórt lakossághoz új közlekedési kapcsolatok építése egy olyan térségben, ahol óriásiak a távolságok és a délkeleti részen jelentősek a természeti akadályok. Mivel ez a világ tengerektől leginkább elzárt térsége és a világkereskedelem közel 90 százaléka a tengeri szállítást veszi igénybe, fontos kérdés, hogy mennyire tudott ez a térség a világgazdaságba integrálódni. A térség fejlesztésére több kezdeményezés is született, több esetben a külső partnerek kezdeményezésére és nem a térség országainak együttműködésével. Az Európai Unió, az Egyesült Államok, Oroszország és Kína is

megpróbálta a saját koncepcióját megvalósítani a térségben, geopolitikai elgondolások alapján.

Cikkemben azt vizsgálom, hogy milyen változások történtek a térség közlekedési infrastruktúrájában, tudott-e ez a megváltozott gazdasági helyzethez alkalmazkodni, illetve mely fejlesztési kezdeményezések tudtak hosszabb távon jelentős hatást elérni.

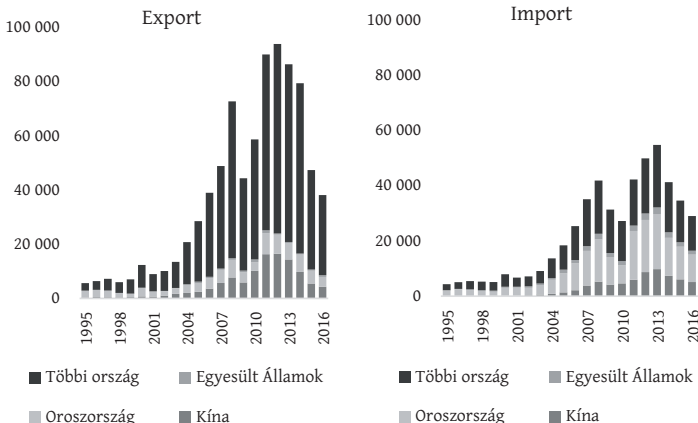
Közlekedési kihívások a gazdasági átalakulás hatására

A térség gazdasági folyamatai

A közép-ázsiai térség – a tanulmányban Kazahsztánt, Kirgizisztánt, Tádzsikisztánt, Türkmenisztánt és Üzbegisztánt értem ez alatt – gazdasági hanyatlása a Szovjetunió végnapjaiban megindult, a Világbank adatai alapján 1990 és 1995 között 20-30 százalékkal csökkent az egy főre jutó GDP a vizsgált 5 országban. Később is csak Kazahsztánban és Türkmenisztánban indult be a növekedés, a három másik ország továbbra is jelentős gazdasági problémákkal, munkanélküliséggel és elvándorlással küzd, ezekben a gazdaság szerkezetváltása sem zárult le.

A térségbeli országok külkereskedelme átalakult az elmúlt évtizedekben: amíg 1995-ben Oroszország adta az export 44 és az import 47 százalékát, ez 2016-ra 10 és 34 százalékra csökkent. Eközben megnőtt Kína szerepe, de a világgazdasági integrációt mutatja, hogy a világ többi országa is egyre nagyobb szerepet tölt be a térség külkereskedelmében (1. ábra).

1. ábra: Az öt közép-ázsiai ország külkereskedelme fő partnerekkel (millió USD)
The trade of the five Central Asian countries by major partners (million USD)

Adatok forrása: ENSZ Comtrade adatbázis.

A partnerek átrendeződése mellett fontos, hogy a külkereskedelem sokszorosára nőtt, az 1995-ös 10 milliárdról 67 milliárd dollárra. Ez azonban nem jelent nagy változást a GDP-hez viszonyítva: 1995-ben a külkereskedelem bruttó hazai össztermék 25 százalékát adta az öt országban együttesen, 2016-ban pedig 26 százalékot. A külkereskedelem egyik akadályozó tényezője, hogy a térség közlekedési infrastruktúrája nem biztosít megfelelő hozzáférést a globális piacokhoz.

Mind az export, mind az import esetében jelentős volt a kereskedelmi visszaesés 2008 után, még 2016-ban is 41 százalékkal maradt el a külkereskedelem értéke a 2008-as szinttől. Ennek pedig a közlekedésre is komoly kihatása van: a korábban közel másfélszer ekkora árukereskedelemre kialakított logisztikai rendszerek, utak, vasutak, raktárak felesleges kapacitásokkal bírnak.

A közlekedési rendszerek öröksége

A volt szovjet tagköztársaságok közlekedési infrastruktúrája főként a második világháborút követően épült ki. A nagy szállítási igényű nehézipar telepítése miatt jelentős vasúti kapacításra volt szükség, 1940-ig 43 százalékkal, 32 ezer km-re bővítette a Szovjetunió a vasúti hálózatát (Erdősi 2009). Az új vonalakat szinte kivétel nélkül a kombinátok elérése motiválta, olaj, szén és acél szállítása volt a fő cél. A szovjet közlekedésfejlesztésben a periféria – így különösen a tagköztársaságok – és Moszkva közötti közlekedési kapcsolatok kiépítése volt a cél, az egyes tagköztársaságok között és a szomszédos országokkal nem alakítottak ki kapcsolatokat, az elszigeteltség jegyében ezek nem voltak fontosak.

A közlekedési és logisztikai rendszer legfőbb kihívása a térségben, hogy nemzetközi összehasonlításban – Kazahsztán kivételével – kifejezetten alacsony színvonalú (1. táblázat). A Világbank logisztikai indexe alapvetően nem a fizikai infrastruktúra minőségét méri, hanem a vállalkozások számára fon-

1. táblázat: A közép-ázsiai országok logisztikai teljesítménye a Világbank logisztikai teljesítményindexe alapján
The logistics performance of the five Central Asian countries according to the World Bank's Logistics Performance Index

Ország	2007		2016		Változás a pontokban
	Pontok	Helyezés	Pontok	Helyezés	
Kazahsztán	2,12	133	2,75	77	+30%
Kirgizisztán	2,35	103	2,16	146	-8%
Türkmenisztán	n. a.	n. a.	2,21	140	n. a.
Tádzsikisztán	1,93	146	2,06	153	+7%
Üzbegisztán	2,16	129	2,40	118	+11%

Adatok forrása: <https://lpi.worldbank.org/international/global>

tos logisztikai szolgáltatásokat, ami végső soron a nemzetközi versenyképesség és a hatékonyság szempontjából fontos.

Közép-Ázsia esetében kiemelten fontos kérdések a korrupció és a bürokrácia, a karbantartás minősége vagy éppen hiánya, a nehézkes nemzetközi kapcsolattartás. A 2016-os adatokat feldolgozó legfrissebb elemzések szerint a térség határain a határellenőrzés során 22, a vámellenőrzés során 30 százalék esélye van annak, hogy nem hivatalos céllal kell fizetniük a szállítmányozóknak (CAREC 2018). Ezek az előre nehezen tervezhető költségek megnehezítik a térség világgazdasági integrációját.

Az Európa és Ázsia közti vonatok 14-16 napos útjuk során akár 2-3 napig a határokon állnak vám- és egyéb ellenőrzésekre várva. A térség hagyományosan rosszul szerepel a bürokráciával kapcsolatban, a Világbank Ease of doing business felmérésében a sereghajtók közé tartozik – Kazahsztán kivételével. Az OECD 2010-ben készített utójára felmérést a határellenőrzések átlagos idejéről, ekkor az üzbég-kazah határmenet átlagos ideje 100 óra, tehát 4 nap volt.

Gazdasági és politikai háttér a térség országaiban

Az 1990-es években az öt közép-ázsiai ország eltérő módon reagált a Szovjetunió szétesésére: Kirgizisztán kivételével a volt szovjet kommunista vezetők vették át a hatalmat a névleg demokratikus országokban, és centralizációval próbálták a hanyatlást kezelni. A térség országai elszigetelődtek egymástól, különösen Törkmenisztán és Üzbegisztán – utóbbi 4 ezer km-es határkerítéssel vonta körbe magát. A Fergánai-medencében, Kirgizisztán, Üzbegisztán és Tádzsikisztán találkozásánál a szovjet időkben meghúzott határvonalak nem a nemzetiségi határokat követik, a térség legsűrűbben lakott területén emiatt többször határvillongás alakult ki, ami együtt járt a határok időről időre történő lezárásával. Mára egyre több bilaterális konfliktust zárnak le, és a gazdasági növekedés is jelentős a térségben, ami ösztönzi az együttműködések

A térség öt állama közül Tádzsikisztán a legszegényebb (2. táblázat), a peresztrojka alatt itt volt a párt vezetése az egyik legkonzervatívabb. 1990-ben

2. táblázat: A közép-ázsiai országok egy főre jutó GDP-jének változása (%)
GDP growth of the Central-Asian countries

Ország	2012	2013	2014	2015	2016	2017*	2018*
Kazahsztán	3,3	4,5	2,7	-0,3	-0,2	0,9	0,7
Kirgizisztán	-1,4	8,7	2,0	1,8	1,7	1,5	1,0
Tádzsikisztán	8,2	3,6	2,8	4,2	5,2	1,5	3,3
Törkmenisztán	9,8	8,9	8,9	5,1	4,8	5,1	5,6
Üzbegisztán	5,6	6,3	6,3	6,1	5,9	5,1	5,4

* előrejelzés

Adatok forrása: Asian Development Bank.

katonai szükségállapotot vezettek be (Gyene 2013). Az országot a bukott államok közé sorolták a 90-es években, és bár azóta stabilizálódott a helyzet, a lakosság nagy része nem talál megfelelő munkát, óriási az elvándorlás – főként Oroszországba (Gyene 2013). Az ország nem talált magának olyan gazdasági tevékenységet, amely növekedési pályára állítaná.

Kazahsztán tekinthető a legsikeresebb államnak a térségben, az egy főre jutó GDP stabilan nőtt, szintje nagyjából a magyaréval egyezik meg. Az ország nyersanyagexportja mellett az oktatás fejlesztésével egyre nagyobb hozzáadott értékű ipar és szolgáltatás meghonosítására rendezkedett be.

A második legmagasabb egy főre jutó GDP-vel Türkmenisztán rendelkezik a térségben. A gazdaság alapvetően a gáz- és olajiparra épül, amely a kivitel 90 százalékát, az ipar teljesítményének 80 százalékát adja. A világ egyik legzártabb országában (a turistaként való bejutás sem egyszerű) a külkereskedelem is nehézkes az országgal a gáz- és olajiparon kívül. Hiába fekszik stratégiaileg fontos helyen és válhatna fontos bevételi forrássá a szállítás, a külvilágtól elzárkózó politikai vezetés (2007 óta Gurbanguly Berdimuhamedov tölti be az elnöki tisztséget) miatt ennek esélyei igen rosszak.

Üzbegisztán az ország függetlenné válásától Iszlám Karimov vezette elnökként 2016-os haláláig, utódja Savkat Mirzijojev. Üzbegisztán a térség legnépesebb országa, de az üzbegek aránya csak 73 százalék. Különösen a Fergánai-medencében tádzsikok, kirgizek, kazahok és oroszok is élnek. Az ország gazdasága 7-8 százalékos éves GDP-növekedést tud felmutatni. Kifejezetten sokrétű az ország gazdasága, például jelentős a gépjárműipar, de a mai napig fontos a gyapottermelés és nyersanyagok (gáz, arany) is megtalálhatók. Az ország az elmúlt egy-két évben sokkal nyitottabb politikát folytat, korábban nehezen átjárható határait egyre inkább megnyitja.

Kirgizisztán fejlődése a leginkább kiegyensúlyozott politikailag az öt ország közül, bár az utóbbi évtizedben két kisebb forradalom is lezajlott a területén. Üzbegisztánnal voltak az országnak nézeteltérései, jelenleg közeledés zajlik a két ország között, ami fontos a közép-ázsiai közlekedési folyosók átjárhatósága miatt. Az ország Kazahsztánnal együtt az Eurázsiai Unió tagja, de az Európai Unióval, az Egyesült Államokkal és Kínával is jó viszonyt tart fenn. A térségben az ország berendezkedése a leginkább demokratikus, ezért a nyugati államoktól több segítséget kap. Az iparral hagyományosan nem rendelkező országban a modern gazdaság a fővárosra, Biskekre és részben Osra koncentrálódik, a vidéki, gyéren lakott területeken a mezőgazdaság és az állattartás a fő megélhetési forrás. Az ország nyersanyagkészlete, bányái és óriási vízienergia-potenciálja miatt lehet érdekes – ez utóbbinak kihasználását viszont a környezet védelmére érzékeny társadalom nem igazán támogatja.

A közlekedés helyzete a közép-ázsiai országokban

A szovjeti időszakban a közlekedés erősen központosított volt, Moszkvában döntöttek róla. A vasút és a közút üzemeltetése és fejlesztése a központi minisztériumok feladata volt, nem voltak önálló vállalatok, bár helyben lehetőség volt a helyi jelentőségű fejlesztések közötti prioritizálásra. Az orosz birodalmi terjeszkedés fontos eleme volt a vasút, hiszen a birodalmi kohéziót ez tudta biztosítani az óriási távolságok mellett. Ezért fontos volt, hogy 1917-re elérte Vlagyivosztokot a transzszibériai vasút (Transzszib) (Erdősi 2005). Az 1930-as években a dél felé is kiterjedt – ekkor már szovjet – birodalom integrálását segítették a vasúti fejlesztések. Ekkor épült a Turkszib vasút, amely a közép-ázsiai gyapotot, gyümölcsöt szállította a birodalom többi részébe.

A Transzszib olyannyira politikai-katonai jelentőségű volt a szovjet vezetés számára, hogy az 1960-as évekig egyáltalán nem engedtek rajta tranzitközlekedést, csak és kizárólag belföldi igényeket szolgált. A növekvő igény a külföldi valutára azonban kikényszerítette, hogy megnyissák a vonalat főként japán és dél-koreai cégeknek, kezdetben csak az állami, majd az 1980-as évektől a nemzetközi szállítmányozó cégeknek is (Erdősi 2005).

A Transzszib és a belőle kiágazó vasútvonalak adták a közép-ázsiai térség közlekedési kapcsolatait a 20. század során. A közutak kiépültek, de az óriási távolságok és a rossz minőségű szovjet járműpark miatt nem volt érdemi szerepe a közúti áruszállításnak a nagy távolságú és különösen a nemzetközi közlekedésben. A szovjet időszak utolsó fontos fejlesztése az 1990-ben átadott, a kazah Dosztik és a kínai Alasankau közti vasúti kapcsolat, amely alapvetően változtatta meg a térség közlekedési lehetőségeit, mert segítette a Transzszibre utalt kényszerkapcsolat oldásában (Asian Development Bank 2017b).

Az 1990-es években Oroszországban és a volt szovjet tagköztársaságokban a közlekedésben leginkább a hanyatlás és a tétlenség volt a jellemző: a korábbi központi, minisztériumi irányítás megmaradt, ahogy az állami vállalatok is, de megindult a spontán privatizáció. A nehézipar összeomlása különösen a vasúti áruszállítást érintette negatívan. A közúti áruszállításban megjelentek a magánszolgáltatók, jelentősen nőtt a közúti forgalom, miközben a közutak minősége a nem megfelelő karbantartás miatt leromlott. Oroszországban három lépésben kezdték meg a reformokat: az 1995 és 1998 között kidolgozott terveket a 2001-ben elfogadott új vasúti törvény vezette be. Szétválasztották a személy- és teherszállítást, illetve az infrastruktúra üzemeltetését, és részben privatizálták a teherszállítást. 2010-től az állami vasútállalatot megszabadítandó a profilidegen tevékenységektől, részesedéseit leányvállalatokban kezdték értékesíteni. Így az Európai Unióban bevezetett reformokhoz hasonló piac jött létre, de az állami vasútállalatnak nagyobb szerepe maradt. Hasonló reformokat vezetett be Kazahsztán a 2000-es évek elején, Üzbegisztán pedig elkezdte tervezni a hasonló intézkedéseket. A másik három térségbeli országban az államszocialista vasúti berendezkedés él

tovább, nincs lehetőség piaci versenyre, innovációra (UNECE 2018). Kazahsztánban nagy vasút- és útfejlesztés kezdődött: 2015-ig 36 milliárd dollár befektetéssel számoltak a közlekedési fejlesztésekre, alapvetően saját forrásból vagy nemzetközi hitelből – alapelv volt, hogy a fejlesztéseket a közlekedési szektornak ki kell tudnia gazdálkodnia a bevételeiből (Yang, Mccarthy 2013).

A vasúti rendszerek (3. táblázat) nagy kihívása, hogy alacsony a villamosított szakaszok aránya, ami megdrágítja a közlekedést (Pepe 2018). A térségbeli országok közül Tádzsikisztán és Kirgizisztán vasúti hálózata és szállítási teljesítménye elenyésző, tranzitszállítások nem érintik ezeket az országokat, leginkább exportra és importra használják a vasutat, a vonalak önállóan nem életképesek. A legfontosabb vasúti rendszerrel Kazahsztán rendelkezik, az ország nyugati, sivatagos és nagyon gyéren lakott vidékéről a nyersanyagokat – még az olajat is – vasúttal szállítják, vagy a csővezetékhez, vagy Oroszországba, ahova a kivitel jó része irányul. Türkmenisztánban is alapvetően nyersanyagszállítást szolgál a vasút, míg Üzbegisztánban sokkal összetettebb a szerepe, a többretű ipar miatt is.

Egységes és folytonos adatsor nem áll rendelkezésre, de az UNECE adatbázisa alapján az elmúlt közel egy évtizedben a térség országaiban sokkal nagyobb volt a vasút részesedése az áruszállításban, mint a közúté, amit a nyersanyagban gazdag áruszerkezet és a nagy távolságok indokolnak (2. ábra). Az áruszállítási teljesítmény stagnált vagy enyhén növekedett.

A közúthálózatról még kevesebb megbízható adat van. Az UNECE adatai alapján a közúthálózat 5,5 százalékkal, 176 ezer km-ről 185 ezer km-re növekedett az 1990-es évek és az utolsó elérhető adatok időpontja között. Megjelentek az autópályák is a térségben, de csak néhány nagyvárosi körzetben, a gyér forgalom miatt autópályákra jelentős igény nincsen (4. táblázat).

A közúti kapcsolatok terén a legfontosabb kérdés a határátkelőké: még az Eurázsiai Unió tagállamai között is többórás kihívás lehet a határátkelés, nem beszélve a türkmén vagy üzbég határátlépések nehézségeiről, ami fokozottan sújtja a tehergépjárműveket. Az infrastruktúra fejlesztésénél is fontosabb lehet a jövőben az adminisztratív akadályok lebontása. A határátkelés még mindig költséges és hosszadalmas: 2015-ben átlagosan 13,1 napig tartott és 161 dollárba

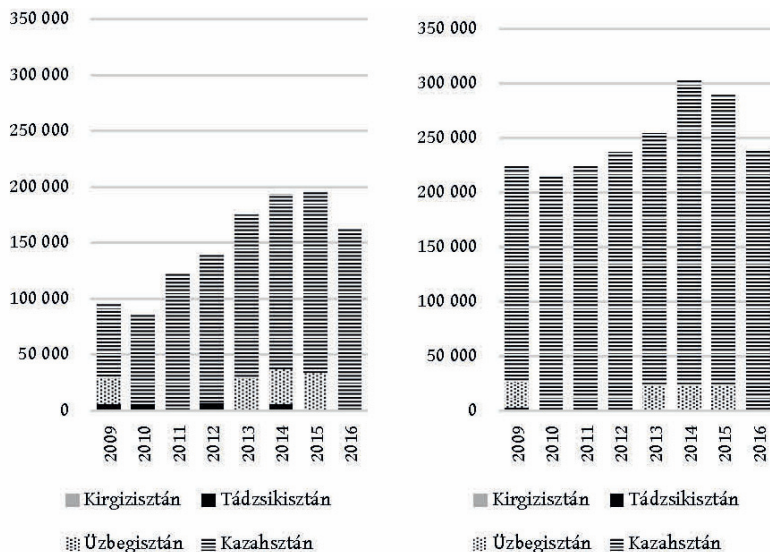
3. táblázat: A vasúti áruszállítás Közép-Ázsiában
Rail freight transport in Central-Asia

Ország	Vasútvonalak hossza (km)		Vasúti teherkocsi száma	Áruszállítási teljesítmény	
	Összesen	Villamosított		Ezer tonna	Millió tonnakm
Kazahsztán	15 530	4 217	129 580	244 202	188 159
Kirgizisztán	424	0	1 689	6 031	807
Tádzsikisztán	620	0	2 389	5 454	228
Türkmenisztán	3 840	0	n. a.	23 928	13 327
Üzbegisztán	4 304	1 354	22 948	86 371	22 937

Adatok forrása: OSJD.

2. ábra: A közúti (jobbra) és a vasúti (balra) áruszállítás teljesítménye a közép-ázsiai országokban, 2008–2016 (millió tonnadm)

Performance of road (left) and rail (right) transport in Central Asian countries, 2008–2016 (million tonkms)

Adatok forrása: UNECE.

került, de 2016-ra romlott a helyzet: 14,6 napra és 171 dollárra (CAREC 2018; Schiek 2017). Bár igyekeznek a térség országai a határátkelést egyszerűsíteni, ez egyelőre messze elmarad a kívánatostól.

4. táblázat: A közúthálózat Közép-Ázsiában
Road network in Central-Asia

Ország	Legkorábbi adat		Legújabb adat		Autópályák és egyéb négysávos utak hossza Km
	Év	Km	Év	Km	
Kazahsztán	1993	87 010	2016	96 353	~521 / 1 718
Kirgizisztán	1993	18 605	1996	18 330	0 / ~140
Tádzsikisztán	1993	13 001	1999	13 612	0 / 0
Türkmenisztán	1994	13 605	1998	13 597	0 / ~300
Üzbegisztán	1996	43 463	2000	43 489	0 / ~600

Forrás: UNECE és minisztériumi honlapok, térképek alapján.

Fejlesztési koncepciók

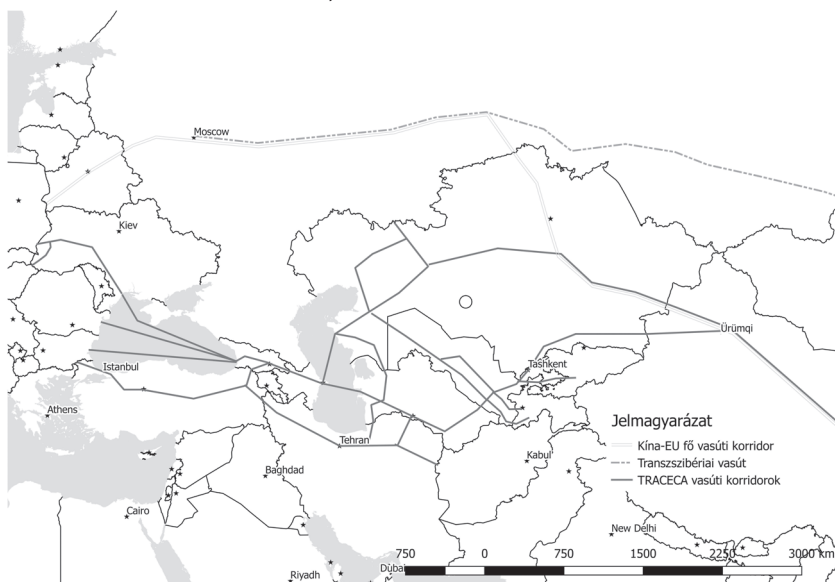
A térség közlekedési infrastruktúrájának fejlesztésére több kezdeményezés is létrejött. Az alábbiakban a legfontosabbakat mutatom be.

Az EU koncepciója: TRACECA

Az Európai Unió 1993-ban kialakította a térségbeli államokkal az együttműködését. Azt tűzték ki célul, hogy hozzanak létre Nyugat-Európa és Kína között egy megszakítás nélküli vasúti kapcsolatot a Fekete-tengeren és a Kaszpi-tengeren keresztül – Oroszország elkerülésével. A projektbe később az Egyesült Államokat is megpróbálták bevonni, ugyanis messze nem állt rendelkezésre elegendő forrás. Az Egyesült Államok 1999 júliusában fogadta el a Selyemút-stratégiáról szóló törvényt (Silk Road Strategy Act), de ezt sem követte jelentős változás vagy beruházás.

A TRACECA azért volt érdekes alternatíva a Kína és Európa közti vasúti korridor létrehozására, mert már meglévő vasútvonalakat lehetett volna felhasználni, ahol korábban – főként adminisztratív és politikai okok miatt – nem közlekedtek nagy távolságú tehervonatok. Hiába jött létre egy külön szervezet ennek elősegítésére, a terv azóta sem vált valósággá. Az alapvető ok, hogy bár a 19. és 20. század fordulóján elkészült a turkesztáni vasút a Kaszpi-tenger és a kínai határ között, illetve az azerbajdzsáni Baku és a grúziai Batumi között, továbbá a Fekete- és a Kaszpi-tengeren is rendelkezésre állt kompkapcsolat, sok olyan országot érint a vonal, amely nagyon különböző fejlettségi szinten van, eltérő szabályozással (Erdősi 2015). Ezért egyszerűbb a vasúti teherszállítás a csak az Eurázsiai Unió tagországait érintő Fehéroroszország, Oroszország és Kazahsztán útirányon át Kínába (3. ábra).

3. ábra: Az eurázsiai térség fő közlekedési folyosói
Main transport corridors in the Eurasian area

Bár a 2010-es években felújították az azerbajdzsáni Baku és a kazahsztáni Krasznnojarszk, illetve a türkménisztáni Türkmenbasi közt közlekedő kompokat 4,5 millió euró európai uniós forrás segítségével, ezek a mai napig kiszámíthatatlanul közlekednek, ami a nemzetközi konténerfuvarozásban elfogadhatatlan. A TRACECA keretében 1995 óta 14 projekt kapott támogatást, 50,9 millió euró értékben. Így eddig az EU fizette a legtöbbet az útvonal fejlesztésére, kevés eredménnyel.

Hiába volt érdekes lehetőség Oroszország elkerülése az EU-nak és a közép-ázsiai országoknak a TRACECA segítségével, az egymással szembeni ellentétek erősebbek voltak a közös érdeknél. Például Törökország irányába csak 2017 végén nyílt meg a közép-ázsiai vasúti szállítás lehetősége. A háborúban álló Azerbajdzsán és Örményország, illetve az előbbi támogató Törökország lezárta a közös határátkelőket, így Bakuból nem lehetett Törökországba eljutni vasúton. 2007-ben sikerült megegyeznie Törökországnak és Azerbajdzsánnak Grúziával 76 km új vonal építésére, hogy elkerüljék Örményországot. A 600 millió dolláros projekt megvalósításához egy évtized kellett. Ezzel mára az 1993-ban megálmodott terv valósággá vált, vonattal Európából Kínáig is el lehetne jutni Törökországon, a Kaukázuson és Kazahsztánon át, de egyelőre olcsóbb és gyorsabb a vonatoknak Oroszországon és Fehéroroszágon át Kína felé indulni. Amennyiben ennek a vonalnak telítődne a kapacitása, különösebb fejlesztés nélkül rendelkezésre áll az alternatíva. További probléma, hogy Törökországban a Van-tavon csak drága és lassú komppal lehet átkelni, bár már tervezik ennek kiváltását. A Boszporuszon sem tudnak a tehervonatok sínen áthaladni, a vasúti alagutat Isztambulban csak személyvonatok használják. Bár Isztambul harmadik, Vitéz Szelim nevű hídján vannak vasúti sínek, egyelőre még nem ismertek a tervek, hogy mikorra és milyen kapcsolat épül ki, egyáltalán használhatják-e majd tehervonatok.

Oroszország és az Eurázsiai Gazdasági Unió

A Szovjetunió széthullása után a közép-ázsiai térség államai Független Államok Közösségének tagjai lettek. Oroszország a belső problémák leküzdése után megpróbálta korábbi befolyását legalább részben visszaszerezni: 2010-től az Eurázsiai Vámunió, 2015-től az Eurázsiai Gazdasági Unió (EGU) keretében. Oroszország irányába a közlekedési infrastruktúra adott, a szervezeti együttműködés fejlesztése lenne az ország érdeke. Bár az EGU a tagországokon belüli fuvarozási akadályok lebontásával hozzájárul a kereskedelem feltételeinek javításához, a szervezetbe a volt szovjet tagköztársaságok többsége nem kívánt belépni politikai okok miatt.

Oroszország mellett Örményország, Fehéroroszország, a térségből pedig Kazahsztán és Kirgizisztán tagja az EGU-nak. A közlekedési együttműködésben célul tűzték ki a közúti áruszállítás liberalizációját, a teljes szállítmányozási li-

beralizációt pedig 2025-re tervezik megvalósítani (EAEU 2015). A vasúti áruszállításban közös tarifarendszert terveznek, leginkább a tranzitforgalom számára. 2014-ben hozta létre Oroszország, Kazahsztán és Fehéroroszország az UTLC vasúti céget az Európa és Kína közti vasúti konténerforgalom lebonyolítására. Közös közlekedési folyosók fejlesztésével is foglalkoznak az alapító dokumentumok, amelyben nincsen igazán előrelépés.

A tervek megvalósítását saját pénzügyi intézet biztosíthatná. Az Eurázsiai Befektetési Bank (EADB) 2006 óta működik asztanai székhellyel, de a közlekedési területen szinte egyáltalán nem játszik szerepet, a térség országai leginkább nemzetközi és európai finanszírozásra szorulnak. Csupán két kazahsztáni projektet finanszíroztak az elmúlt 12 évben (24,5 millió USD értékben mozdonyirányító rendszer, 54,8 millió euró értékben pedig automata vasútirányítási rendszer kiépítésére – mindkét projekt folyamatban van).

Nem csak pozitív kezdeményezések vannak: Oroszország az 1975-ös TIR-egyezményt 2013-ban egyoldalúan felmondta, ezzel háromszorosára emelte az adminisztrációs költségeket az Oroszországba tartó fuvaroknál, míg a területén keresztülhaladó, más országokba tartó közúti fuvaroknál hússzorosára nőttek a költségek (IRU 2016). A mai napig csupán 45 darab orosz határátkelő áll nyitva a TIR-szállítmányok számára (UNECE 2018). A térségen belül is kevesen használják az egységes nemzetközi szabványokat: 2016-ban a határokat átszelő forgalom 31 százalékánál (CAREC 2018).

Kína: új selyemút

Bár nagyon népszerű Kínához kötni az új selyemút koncepcióját, a térségbeli államok és nagyhatalmak közül ők tulajdonképpen utolsóként fedezték fel azt. Az ősi kereskedelmi útvonal felélesztése a szovjet időkre nyúlik vissza, az utolsó szovjet külügyminiszter, Eduard Sevarnadze vetette fel 1990 szeptemberében egy vlagyivosztkoi nemzetközi konferencián (Gorshkov, Bagaturia 2001).

Az új kínai gazdasági és politikai programot 2013-ban a Kínai Kommunista Párt főtitkári tisztét 2012 óta viselő Hszi Csin-ping jelentette be, Egy övezet, egy út néven. Ennek fő üzenete, hogy Kína aktív szeretne lenni az eurázsiai és afrikai térségben, irányítói feladatokat is hajlandó vállalni. A bejelentésekor két külön kezdeményezésről volt szó, de azóta inkább az Út és övezet kezdeményezés nevet használják, amely kevésbé hangzik Kína-központúan. Ezek közül egyik a Tengeri selyemút kezdeményezés, a másik a Selyemút gazdasági övezet. Mindkettőnek kiemelt része a fizikai infrastruktúra építése, de utóbbi az eurázsiai kontinens belsejére, a volt szovjet tagköztársaságokra és Európára koncentrál. Bár a szakirodalomban a kezdeményezés megítélése nem egységes, az új selyemút alapvetően gazdaságpolitikai projekt és csak másodsorban geopolitikai (Blanchard, Flint 2017). A 2013-ban bejelentett kezdeményezés kevés konkrétumot jelentett a térség országainak, nem hozott áttörést az infrastruktúra fejlesztésében.

Kína – ahogy több más, jelentős gazdaságú ország – már korábban is állami hitelekkel támogatta, hogy nagyobb infrastruktúra-építéseknel az ország vállalatai kedvezőbb szerephez juthassanak. Casarini (2016) véleménye szerint a kínai Egy út, egy övezet közlekedési fejlesztései nemcsak a kínai exportot segítik, hanem céljuk a kínai fejlesztési modell exportja is. Számukra a vasúti szárazföldi híd nemcsak Európa irányába fontos, hanem a közép-ázsiai országok felé is, mert ez segíti az ottani kínai tőkebefektetések, termelőegységek létrehozását – ezek pedig keresletet teremtenek a kínai gépgyártás számára. Az új selyemút tehát számos kockázatot jelent a térség országainak: a már így is egyre növekvő kínai befolyás további növekedését – különösen a hosszú távú és nagymértékű infrastrukturális hitelek miatt.

Kína egy általános, szinte mindent felölelő stratégián túl konkrétumokat nem fogalmazott meg: nincsenek olyan programok, projektek, amelyeket támogatni, finanszírozni szeretne – gyakorlatilag bármire adnak pénzt, amivel kínai cégek megrendelésekhez juthatnak. Ezért sem valósult meg a térségben az elmúlt években nemzetközileg jelentős közlekedési projekt az új selyemúthoz kapcsolódóan. Egyedül a legszegényebb Tádzsikisztánban sikerült jelentősebb projekteket megvalósítani – de ez már az új selyemút megjelenése előtt is így volt. Az óvatos gazdasági és politikai nyitás útján elinduló Üzbegisztán és részben Türkmenisztán egyelőre óvatos a nemzetközi kapcsolatok mélyítésével, inkább kisebb együttműködésekre törekszenek.

Kína számos projektet finanszírozna. Sternberg, Ahearn, McConnell (2017) gyűjtése nyomán az alábbiak merültek fel, ám ezek Kína nélkül is megvalósuló beruházások:

- A Kazahsztán–Kína–Közép-Ázsia-gázvezeték (első szakasza 2009 óta működik, türkmén gázt szállítanak Kínába. A kínai CNPC olajvállalat és a helyi gázipari cégek építették és üzemeltetik).
- Az eurázsiai szárazföldi híd vasúti kapcsolat Európa és Ázsia között (ez kínai beruházás nélkül jött létre, Kazahsztán kezdeményezésére).
- Irán felé vasúti kapcsolat fejlesztése (kazah beruházásban jött létre új vasúti kapcsolat Türkmenisztán irányába, a kazah kelet–nyugati vasút felújítását és 146 km-es új szakaszát 2014-ben adták át) (Jarosiewicz, Bisenov 2014).
- A Khorgas–Aktau-vasútvonal felújítása a Kaszpi-tenger és Kína között (ez részben zajlik, kínai segítség nélkül is).
- A távlati tervek között szerepel Afganisztánon át vasútépítés Türkmenisztán és Irán között, ami Kínát tehetné könnyebben elérhetővé Irán és Törökország felé, de gyakorlati megvalósulása esélytelennek látszik (Roy 2017).

ENSZ: ázsiai vasúti és közúti tervek

Az ázsiai közlekedési kapcsolatok fejlesztésére az ENSZ Ázsiai és Csendes-óceáni Gazdasági és Szociális Bizottsága (ESCAP) 1992-ben indította el ázsiai szárazföldi

infrastruktúra-fejlesztési projektjét (Asian Land Transport Infrastructure Development, ALTID). Ez két részből állt: a transzázsiai vasútból és az ázsiai úthálózatból (Chartier 2007). A tervek elkészültek, a fejlesztendő közlekedési folyosókat kijelölték, de az ENSZ-intézménynek a megvalósításhoz nem voltak forrásai, a projekteket az országoknak kellett volna megvalósítaniuk. Az ALTID ezért a szubregionális szervezetekre – például ASEAN, ECO – bízta a megvalósítás ösztönzését. Fontos volt az is, hogy Ázsiában még az 1990-es évek elején sem voltak egységesek a nemzetközi közlekedés szabályai, ezek egységesítését tűzték ki célul. Ilyen például a TIR-egyezmény, a konténerek vámolásáról szóló, a vám szabályok egységesítésére vonatkozó megállapodások.

Az egységes ázsiai vasúti hálózat ötlete az 1960-as években merült fel, egy 14 ezer km-es vasúti kapcsolat megteremtése volt a cél Isztambul és Szingapúr között. Később az egész kontinensre kiterjedő hálózatot terveztek, amelynek építése az 1990-es évekig szinte egyáltalán nem haladt. Új lendületet az 1990-es években kapott a transzázsiai vasút: megvalósíthatósági tanulmányokat készítettett az ALTID az egyes vonalakra. A hiányzó kapcsolatok kiépítésére koncentráltak, amelyek az elmúlt évtizedekben el is készültek, például Irán és Pakisztán, Irán és Türkmenisztán között, és több más ország között is folyamatban vannak ilyen fejlesztések (Chartier 2007). Mivel Kínában normál (1435 mm) nyomtáv van, a volt szovjet tagországokban és Mongóliában széles (1520 mm), Indiában és Pakisztánban 1676 mm, Délkelet-Ázsiában pedig a méteres nyomtáv a jellemző, így ennek kezelését is célul tűzték ki. Felmerült az automata nyomtáv váltás forgóvázak használata, ám ezek költségesek, így maradtak a határon az átrakó körzetek.

Azt azonban nem döntötték el hivatalosan, hogy mi legyen a transzázsiai vasút elsődleges feladata, a személy- vagy a teherszállítás. Ha teherszállítás, akkor nyersanyag- vagy inkább konténerszállítás? A pályával kapcsolatos elvárások miatt is fontos lenne mindezek eldöntése – például a tengelyterhelés, a tervezési sebesség megválasztásakor. A fejlesztéseket a bilaterális kapcsolatok sokkal inkább befolyásolták, mint a multilaterális érdekek, ami azért is természetes, mert az elmúlt közel 60 évben nem sikerült nemzetközi forrásokat rendelni a fejlesztési feladatokhoz.

Az eredetileg tervezett Isztambul–Szingapúr-kapcsolat a mai napig nem jött létre. Törökországban Ankarától keletre jórészt egyvágányú a pálya, fentebb pedig írtam a törökországi vasúti kapacitáshiányokról. Iránban, bár fejlődött a hálózat, szinte teljes egészében egyvágányú és csak dízelvontatású, ami lassítja és drágítja a vasúti közlekedést (Emerson, Vinokurov 2009). A Kaszpi-tengeren, bár működnek vasúti kompok Baku és Kazahsztán (Aktau), illetve Baku és Türkmenisztán (Türkmenbasi) között, ezek megdrágítják és lassítják az áruszállítást.

A vasúthoz képest is nehezebb a helyzet az ázsiai útfejlesztéseknél (5. táblázat). A 126 ezer km-es főúthálózatnak Ázsiában csupán 12 százaléka autópálya, a nemzetközi korridorok 7 százalékán nincs szilárd útburkolat. Ezen a

5. táblázat: Az úthálózat kiépítettsége Közép-Ázsiában és a kontinensen
Progress of development of the Asian highways in Central-Asia

Ország	Autópálya	Négysávos főút	Főút	Bitumenes út	Nem szilárd burkolat	Összesen	Adatforrás (év)
Kazahsztán	0	557	5 407	6 389	475	12 828	2010
Kirgizisztán	0	0	303	1 324	136	1 763	2013
Tádzsikisztán	0	20	978	0	914	1 912	2015
Türkmenisztán	0	60	0	2 120	24	2 204	2008
Üzbegisztán	0	1 195	1 101	670	0	2 966	2008
Ázsia egésze	14 961	26 797	50 305	25 366	9 176	126 605	2008–2017

Forrás: <http://www.unescap.org/resources/status-asian-highway-member-countries>

területen viszont volt megfelelő finanszírozás: a teljes hálózat 17 százalékának kiépítését az Ázsiai Fejlesztési Bank (ADB) fizette (Madhur, Wignaraja, Darjes 2009). Az utakat azonban nem elég egyszer megépíteni, fenntartásukat is biztosítani kellene, és ebben sincsen egységes rendszer Ázsiában. Az ADB becslése szerint évi 234 milliárd dollárt kellene az ázsiai úthálózat fenntartására és fejlesztésére költeni, amelynek negyede a fenntartás.

Helyi együttműködés: CAREC

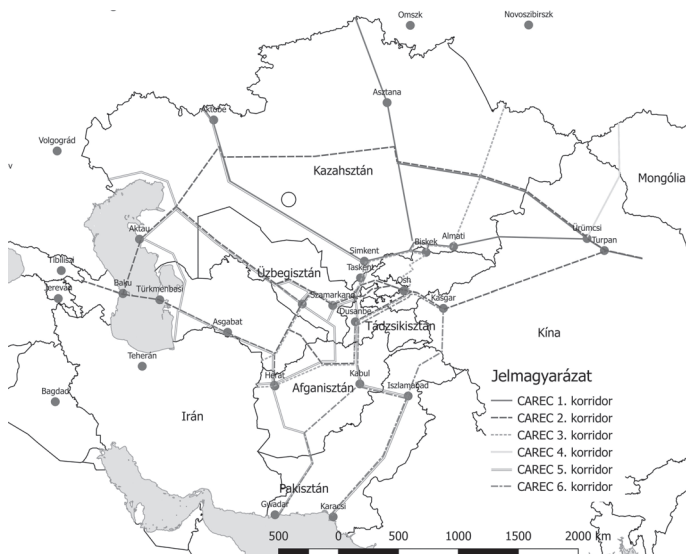
A közép-ázsiai országok felismerték, hogy együttműködésükre – különösen a közlekedési területen – szükség van, így jött létre az Ázsiai Fejlesztési Bank égisze alatt 1997-ben a CAREC (Central Asia Regional Economic Cooperation). Az öt vizsgált országon kívül ennek része Afganisztán, Azerbajdzsán, Kína, Grúzia, Örményország, Mongólia és Pakisztán. A szükséges finanszírozást az ADB mellett a szintén tag EBRD, az IMF, az Iszlám Fejlesztési Bank (IsDB), a Világbank és az ENSZ Fejlesztési Programja adja.

Hat közlekedési – vasúti és közúti – korridort jelöltek ki, amelyek a régió országainak helyi és nemzetközi közlekedési kapcsolatai szempontjából fontosak. Mivel a projekteket az országok állították össze, ezek megvalósítására látszik a legnagyobb esély.

A 2030-ig szóló fejlesztési terveknek megfelelően összehangolják az országok közötti fejlesztéseket, célként tűzték ki az egymás közötti kereskedelem növelését – ami évtizedeken át nem tudott GDP arányosan növekedni –, és a terveknek fontos része a fejlett közlekedési kapcsolatok megteremtése. Öt együttműködési területet határoztak meg: gazdasági és pénzügyi stabilitás; kereskedelem, turizmus és gazdasági korridorok; infrastruktúra és gazdasági korridorok; mező- és vízgazdaság; emberierőforrás-fejlesztés.

Az infrastruktúrában a legfőbb cél a határon átnyúló infrastruktúra-fejlesztés, az energetikai és közlekedési fejlesztésekre koncentrálni. Nem a kínai állam, hanem a magánszektor befektetéseit tekintik elsődleges célnak. Nem ir-

4. ábra: A CAREC közlekedési fejlesztési folyosói
 CAREC transport development corridors

reálisan drága nagyprojekteket tűztek ki célul, hanem okos és hasznos vállalkásokat: például a vasút szerepét úgy erősítenék, hogy egységes vasútvállalatot hoznának létre, amelyik a térségben bonyolítaná a nemzetközi vasúti áru- és személyszállítást. Megmaradnának az egyes országok vasúttársaságai, de az országokon átívelő kereskedelem sokkal egyszerűbb lenne (ADB 2017a).

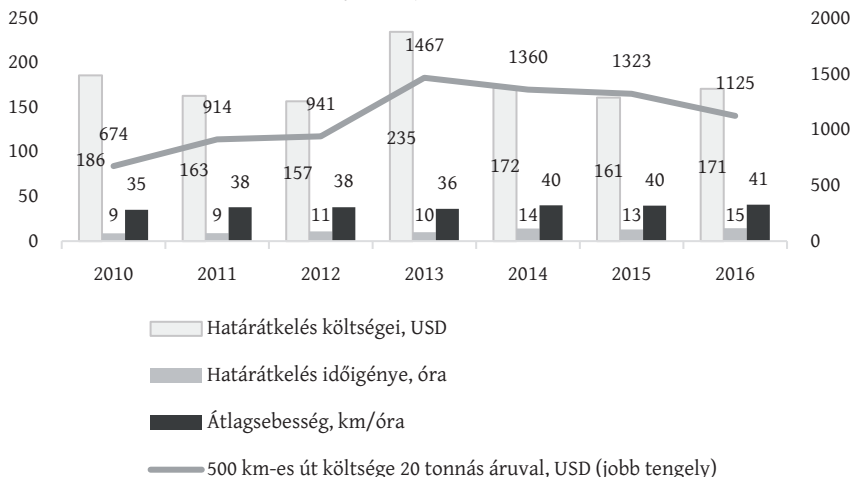
A CAREC-korridorok (4. ábra) tervezett 32 ezer km-es hosszából eddig 78 százalék épült ki. Az elkészült szakaszok minősége sem teljes mértékben megfelelő, mivel csupán 12 százalék villamosított és csak 22 százalék kétvágányú (6. táblázat). Ezért nagyobb mennyiségű áruforgalom közlekedtetéséhez jelentős beruházásokra lesz szükség.

6. táblázat: A CAREC közép-ázsiai vasúti korridorjai
 The Central Asian CAREC railway corridors

Korridor	Teljes hossz, km	Kiépült, km	Kiépült, %	Villamosított, km	Villamosított, %	Kétvágányú, km	Kétvágányú, %
1	7 000	7 000	100%	2 300	33%	3 000	43%
2	12 300	10 000	81%	1 400	11%	2 000	16%
3	5 400	4 800	89%	1 300	24%	1 800	33%
4	2 500	1 100	44%	0	0%	0	0%
5	7 000	3 100	44%	300	4%	1 200	17%
6	9 600	8 600	90%	800	8%	2 000	21%
Összesen	32 400	25 200	78%	3 900	12%	7 000	22%

Forrás: ADB (2017b).

5. ábra: A fő közlekedési korridorok jellemzői Közép-Ázsiában
Parameters of major transport corridors in Central-Asia

Forrás: CAREC (2018).

A fizikai infrastruktúra hiányosságai mellett fontos, hogy egyelőre nem jött létre egységes vasúti szabályozás, továbbá lassú és bonyolult a vámolási és határátlépési folyamat. A CAREC talán legnagyobb előnye, hogy a térség országai saját elhatározásukból vesznek részt ebben, és nem csak a fizikai infrastruktúra fejlesztésére koncentrálnak.

A szervezet 2018-ban ötödik alkalommal készítette el a térség közlekedési folyosóiról a felmérését, amelyben a közúti és vasúti szállítás valós sebességét és költségét elemzik. Ahogy az 5. ábra adataiból látható, nem sikerült javulást elérni a legfontosabb indikátorokban, de az adatok rendelkezésre állása nagy segítség abban, hogy a térség vezetői láthassák a szükséges beavatkozási területeket.

Összegzés

A közép-ázsiai térség országokban igen eltérő a közlekedési infrastruktúra fejlettsége. Tádzsikisztán tekinthető a legelmaradottnak, míg Kazahsztán a legfejlettebbnek. A térség országokban a jelentős és sokszor irreális európai, amerikai és kínai fejlesztési elképzelésekből kevés valósult meg.

A közlekedésfejlesztésben évtizedeken át hiányzott a nemzetközi koordináció, az országok belső igényeikre helyezték a hangsúlyt. Ahogy a kelet-közép-európai térségben jelentősen visszaszorult a vasúti áruszállítás a nehézipar visszaszorulásával, a közép-ázsiai országokban is, de itt még továbbra is nagyobb szerepe van. A közúti fejlesztésekben néhány főútvonalra helyezték a hangsúlyt. A vasút fejlesztése Kazahsztánban tekinthető a leginkább átgondolt-

nak, ez az ország ki tudta használni a Kína és a térség, illetve az Oroszország és Európa közötti növekvő szállítási igényeket. A térség többi országa igen különböző okok miatt, de kevésbé kapcsolódott be az eurázsiai logisztikai láncokba, továbbra is kifejezetten elmaradottnak tekinthető közlekedési szempontból.

A közép-ázsiai régió közlekedésfejlesztési lehetőségeit alapvetően hátráltatták az országok közötti feszültségek, amelyek az elmúlt években enyhültek. A korábban hiányzó koordináció egyre erősebb az országok között, és a CAREC keretében hosszú távon is hasznos koncepciót készítettek a térség országai. Ez lehetőséget biztosít arra, hogy a térség igényei szerint határozzák meg a közlekedésfejlesztési igényeket. Különösen fontos a CAREC munkájában, hogy nemcsak a fizikai infrastruktúra fejlesztésére koncentrálnak, hanem a szállítmányozás költségeire és időigényére is. A térség világgazdasági integrációja szempontjából kiemelt szerepe van a bürokrácia és a költségek csökkentésének, amely egyelőre nem történt meg.

Irodalom

- Asian Development Bank (2017a): *CAREC 2030. Connecting the region for shared and sustainable development*. ADB, Manila
- Asian Development Bank (2017b): *Unlocking the potential of railways: A railway strategy for CAREC, 2017-2030*. ADB, Manila
- Blanchard, J.-M. F., Flint, C. (2017): The Geopolitics of China's maritime silk road initiative. *Geopolitics*, 2., 223–245. <http://doi.org/gftdz3>
- CAREC [Central Asia Regional Economic Cooperation] (2018): *CAREC Corridor performance measurement and monitoring annual report 2016*. <https://www.carecprogram.org/uploads/2016-CAREC-CPMM-Annual-Report.pdf> (Letöltés: 2018. október 15.)
- Casarini, N. (2016): When all roads lead to Beijing. Assessing China's New Silk Road and its implications for Europe. *The International Spectator*, 4., 95–108. <http://doi.org/c2fk>
- Chartier, P. (2007): The Trans-Asian Railway. *Transport and Communications Bulletin for Asia and the Pacific*, 77., 1–24.
- EAEU [Eurasian Economic Union] (2015): *Common transport area in the Eurasian Economic Union*. http://www.eurasiancommission.org/ru/Documents/transport_eng.pdf (Letöltés: 2018. április 23.)
- Emerson, M., Vinokurov, E. (2009): Optimisation of Central Asian and Eurasian trans-continental land transport corridors. *EUCAM Working Paper*, 7., 1–18.
- Erdősi F. (2005): Oroszország nemzetközi közlekedési infrastruktúráinak kényszerei, globális és regionális szerepei. *Tér és Társadalom*, 1., 1–20. <http://doi.org/c2fm>
- Erdősi F. (2009): *Kelet-Európa közlekedése*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Erdősi F. (2015): Transzeurázsiai közlekedési kapcsolatok nagy- és középfatalemi erőterekben. *Tér és Társadalom*, 2., 106–126. <http://doi.org/c2fn>
- Gorshkov, T., Bagaturia, G. (2001): TRACECA – Restoration of Silk Route. *Japan Railway and Transport Review*, 9., 50–56.
- Gyene P. (2013): Az állampépítés két évtizede Közép-Ázsiában. In: Ludvig Zs., Meisel S. (szerk.): *Eurázsiai kérdőjelek*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézet, Budapest, 53–101. (Kelet-Európa tanulmányok; 9.)
- IRU [World Road Transport Organisation] (2016): *Road freight transport*. <https://www.iru.org/sites/default/files/2016-02/en-tir-crisis-russia-chronicle.pdf> (Letöltés: 2018. április 14.)

- Jarosiewicz, A., Bisenov, N (2014): *New rail line to turn Kazakhstan into transit hub between China, Middle East*. <http://www.intellinews.com/new-rail-line-to-turn-kazakhstan-into-transit-hub-between-china-middle-east-500442209/?archive=bne> (Letöltés: 2018. március 3.)
- Madhur, S., Wignaraja, G., Darjes, P. (2009): Roads for Asian integration: Measuring ADB's contribution to the Asian highway network. *ADB Working Paper Series on Regional Economic Integration*, 37.
- Pepe, J. M. (2018): Eurasian transport integration beyond energy: Geoeconomic transformation and geostrategic response. In: *Beyond energy. Energiepolitik und Klimaschutz. Energy Policy and Climate Protection*. Springer Fachmedien, Wiesbaden, 247–430. <http://doi.org/c2fp>
- Roy, M. S. (2017): Afghanistan and the Belt and Road Initiative: Hope, scope, and challenges. *Asia Policy*, 1., 103–109. <http://doi.org/c2fq>
- Schiek, S. (2017): *Movement on the Silk Road: China's Belt and Road initiative as an incentive for intergovernmental cooperation and reforms at Central Asia's borders*. Stiftung Wissenschaft und Politik, Berlin (SWP Research Paper; 12.)
- Sternberg, T., Ahearn, A., McConnell, F. (2017): Central Asian 'characteristics' on China's New Silk Road: The role of landscape and the politics of infrastructure. *Land*, 4., 1–16. <http://doi.org/c2fr>
- UNECE [United Nations Economic Commission for Europe] (2018): *Railway reform in the ECE region*. UNECE, New York, Genf.
- Yang, J., McCarthy, P. (2013): Multi-modal transportation investment in Kazakhstan: Planning for trade and economic development in a post-Soviet country. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 96., 2105–2114. <http://doi.org/c2fs>

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TÉNYKÉP / REPORTS

Az új gazdaság térnyerése a budapesti irodaházak bérlői körében

The expansion of new economy among the occupants of Budapest's office buildings

BAJI PÉTER, CSIZMADY ADRIENNE

BAJI Péter: tudományos segédmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet; 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.; bajipeti.bcs@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-0363-6912>

CSIZMADY Adrienne: intézetigazgató, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet; 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.; csizmady.adrienne@tk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-8282-8623>

KULCSSZAVAK: központi üzleti negyed; irodaház; kreatív szolgáltatás; tercier szektor; új gazdaság

ABSZTRAKT: Az utóbbi évtizedekben a kutatások homlokterébe került az ún. új gazdaság szerepe a városok megújulásában. Ez a jelenség a fejlett gazdaságok posztindusztriális átalakulásához köthető, ahol a korábbi belső városrészek lepusztult ipari zónái számára keresik a megújuláshoz vezető utat. Az egyik ilyen válaszút az új gazdaság különböző szegmenseinek (IKT-szektor, dizájn, új média stb.) vonzása volt a megújítandó területeken, de több nemzetközi kutatás rávilágított arra, hogy a siker nem univerzális és sok esetben nem is meggyőző. Az új gazdaság térnyeréséről Budapestre kevés átfogó kutatás készült, így munkánk ezt a hiányt pótolja. Mivel 2000 óta fővárosunk egyik leglátványosabb átalakulása a modern irodaház-állomány folyamatos bővülése, ezért kutatási kérdéseinkre a budapesti bérirodaházakra vonatkozó saját gyűjtésű adatbázisunk segítségével keressük a választ.

Kutatásunk fő kérdése, hogy az új gazdaság térnyerésének mintázataiban milyen különbségek találhatók, és a klaszteresedés mennyiben hozható összefüggésbe a városátalakulás spontán és tervezett folyamataival. Feltáró kutatásunk eredményei arra engednek következtetni, hogy a budapesti bérirodaház-építés célcsoportjának egyharmadába a kreatív szolgáltatásokhoz sorolható tevékenységeket végző cégek tartoznak. Közel egynegyedét pedig a pénzügyi és ingatlanokkal foglalkozó szolgáltatást kínáló adják. Habár az új gazdaság bizonyos szegmenseinek szerepe kiemelkedő az irodaházak bérlői között, a különböző irodapiaci zónákban mégsem találunk jelentős eltéréseket. Vagyis a városközponthoz közeli budai és pesti irodapiaci zónák a belvárosi területekkel együtt osztoznak mind a klasszikus városközponti üzleti negyedek képző, mind az átmeneti zónát megújító új gazdasági ágazatokban. Így a központi üzleti negyed és a kreatív funkció nem válik el élesen a különböző irodapiaci zónák szerint Budapesten.

Péter BAJI: junior research fellow, Institute for Sociology, Centre for Social Sciences, Hungarian Academy of Sciences; Tóth Kálmán utca 4., H-1097 Budapest, Hungary; bajipeti.bcs@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-0363-6912>

Adrienne CSIZMADY: director, Institute for Sociology, Centre for Social Sciences, Hungarian Academy of Sciences; Tóth Kálmán utca 4., H-1097 Budapest, Hungary; csizmady.adrienne@tk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-8282-8623>

KEYWORDS: central business district; creative services; new economy; tertiary sector; office building

ABSTRACT: In the last two decades, urban scholars frequently debated the effect of the so-called 'new economy' in the urban regeneration processes all over the world. This phenomenon was closely related to the post-industrial transformation of the advanced economies in many cities where former inner-city industrial zones were abandoned and urban policy needed to rehabilitate these valuable areas. Many urban leaders accepted Richard Florida's conception of the rise of the creative class and attempted to attract firms from the different spheres of new economy like ICT, design, new media or other creative and cultural services for renewing the declining economy of their cities. At the end of the 2000s, many researchers revealed the vulnerability and the volatile nature of the urban regenerations driven by the new economy in several cities. However, there were few empirical studies about this phenomenon in Budapest until now.

Since 2000, modern office space in Budapest has been growing continuously, representing one of the most spectacular urban regeneration processes in the city. The research goal of this paper was to evaluate the contribution of the new economy to the increase in demand for office space. Because official statistical data is insufficient to answer the research question a new database was established from field data collected in 2017. In the process, 232 office buildings were visited and the names of 4038 firms recorded. From a Hungarian company data base (opten.hu), the main economic activities of these firms were elicited and analysed.

The results show that financial, real estate and creative firms are the main targets of the office building developers. About 33% of firms in the sample work within the field of creative services whereas financial and real estate firms account for 25%. Although some creative services were quite particular among the firms occupying office buildings in Budapest, the ratios of different activities or occupations within the distinct commercial zones in the city were rather similar. This suggests that the classical downtown zones (1st and 5th districts) and the other inner-city office zones on both sides of the Danube share the typical commerce and banking and the renewed inner-city 'creative type' activities almost equally.

By the same token, the new-economy zones are not separate from the commercial and banking locations within Budapest. While according to the statistical data there is a growing potential in the creative sector in Budapest, its effects on urban regeneration and transformation are uneven. It would be an important object for future research to investigate to what extent urban development and policy strategies embrace and empower the creative and cultural economy in Budapest's districts. It is relevant to ask how many social sacrifices (gentrification, partying venues, etc.) should be made for an urban policy of regenerating economic activities.

Bevezetés

Az utóbbi két évtized városi átalakulásokkal kapcsolatos szakirodalmi diskurzusában jelentős szerepet töltött be az új gazdaság elöretörése, illetve szerepének vizsgálata a város gazdasági és építészeti megújulásában. Az új gazdaság fogal-

ma azt az 1970-es években elindult posztindusztriálisnak nevezett gazdasági átalakulást igyekszik megragadni, amelyet azóta folyamatosan változó megnevezésekkel (tudásintenzív, kreatív, információs stb.), de gyakran hasonló tartalommal mutatnak be a kutatók mind hazai, mind nemzetközi szinten. Miközben Richard Florida (2005) kreatív osztállyal és annak városmegújító hatásával kapcsolatos elképzeléseinek létjogosultsága ma is élénk vita tárgya (Czirfusz 2014), az Európai Unió városai kreatívváros-programjaikkal igyekeznek magukat a városok versenyében pozicionálni, illetve ezzel versenyelőnyre szert tenni (Egedy 2017). A városi vezetők a kreatív ipar vonzását és annak városmegújító hatását – a városokon belüli leromlott barnamezős övezetek felértékelésében, illetve a belvárosi területek revitalizációjában (és újra eladhatóvá tételénél) – azonban sok esetben túlértékelik (Casellas, Pallares-Barbera 2009; Evans 2009; Hutton 2008; Pratt 2009).

Az új gazdaság városátalakító hatását a fővárosi várostervezők is fontosnak tartják. A kreatív ipar, illetve a tudásintenzív ágazatok terjeszkedését tervezési eszközökkel is támogatják, ám a folyamatok igazi vezérlője mégis a piac marad. Ennek egyik leglátványosabb megjelenési formája az irodapiac dinamikus bővülése (Horváth, Soóki-Tóth 2014) és a bérlők területi koncentrációjának változó mintázata. Miközben a fővárosi irodapiac bővüléséről és bérleti díjainak összefüggéseiről több tanulmány látott napvilágot (pl. Horváth et al. 2013), addig az irodaházak bérlőiről, használaról ebből a szempontból még nem készült részletesebb elemzés. Tanulmányunkban ez utóbbihoz kívánunk hozzájárulni egy saját adatgyűjtésre épülő kutatás első eredményeinek közzétételével. Vizsgálatunk központi kérdése, hogy a különböző gazdasági ágazatok (ezen belül a „kreatív ágazatok”) milyen mértékben jelennek meg a főváros bérpiacán, és milyen területi különbségek mutathatók ki az egyes ágazatok tekintetében; illetve a jelenlegi bérlőösszetétel alapján látható-e valamilyen klaszteresedés az új gazdaságnak.

A kreatív város irodapiaci összefüggései

Az új gazdaság és a városi irodapiac

Az ezredforduló utáni évtizedben a városfejlesztésről szóló nemzetközi szakirodalomban több elemzés látott napvilágot az új gazdaság világ- és nagyvárosokat átalakító (lehetséges) hatásairól. Az új gazdaság közgazdaságtani értelemben a klasszikus ipari kapitalizmus 20. század végétől kezdődő posztfordista átalakulása, melyet a nemzetközi szakirodalom tudásalapú vagy információgazdaságnak nevez (Gibson-Graham 1996; McNeill, While 2001). Az Urban Studies a jelenség bemutatásának 2009-ben tematikus számot szentelt, illetve egy nagy

monográfia készült Thomas A. Huttontól *The new economy of the inner city* címmel (Hutton 2008). E tanulmányok egyrészt több helyen elemzik az új gazdasághoz tartozó tevékenységek és ágazatok definiálásának kérdéseit, illetve azt, hogy az egyes ágazatok milyen súllyal vesznek részt a városok átalakulásában. Másrészt felhívják a figyelmet arra, hogy az egyes várostípusokban nagyon különböző a spontán és az állami beavatkozással létrehozott kreatív ipari klaszterek aránya és sikeressége (Gospodini 2009; Pratt 2010; Zheng 2011). A városokat átalakító új gazdaság tevékenységeinek vizsgálatánál az információgazdaság, a kreatív gazdaság és a kulturális gazdaság különböző szegmensei vannak definiálva, melyek tevékenységeikben részben különbözőnek, részben viszont átfedésben vannak egymással, és melyek hazánkban a KSH-besorolás szerint az I – információ, kommunikáció, az M – szakmai, tudományos és műszaki tevékenység, illetve az R – művészet, szórakozás, szabadidő ágazatokon belül található meg (Baji 2014). Az utóbbi évtizedek nemzetközi vizsgálatai alapján ezek a kreatív, tudás- és kulturális tőkét igénylő ágazatok a nagyvárosokban, azokon belül pedig a belsőbb, megújuló részeken koncentrálódtak (Florida 2005; Hutton 2008; Scott 1997).

A vizsgálatokkal kapcsolatban módszertani kérdések is terítékre kerültek. Az új gazdaság tevékenységeinek vizsgálatában az egyik legalapvetőbb dilemma, hogy a megfigyelési egységek az emberek vagy a cégek legyenek-e. A legtöbb tanulmány Florida (2005) definíciójából indul ki a kreatív dolgozókkal kapcsolatban, mely megközelítés legnagyobb mérési hátránya az, hogy hiába tudjuk meg, hogy az adott városban vagy városrészben hány ember dolgozik a „kreatív” szférában, valódi hozzáadott értéket nem lehet ezekhez az adatokhoz rendelni. Ha a városon vagy városrészen belüli gazdasági súlyt akarjuk szemléltetni, akkor az adott tevékenységi körrel foglalkozó cégek statisztikáit érdemes vizsgálni. A legtöbb városi vizsgálat vagy az adott országban, vagy a nemzetközileg használt tevékenységi beosztással dolgozik (pl. Casellas, Pallares-Barbera 2009; Evans 2009; Shutters, Muneeppeerakul, Lobo 2016). E beosztások előnye, hogy a róluk szóló adatgyűjtések alapján képet kaphatunk egy-egy ágazat vagy tevékenység gazdasági súlyáról a városon vagy országon belül (pl. hozzáadott-érték- vagy árbevételadatok), hátránya viszont, hogy minél nagyobb a cég, annál kevésbé lehet pontosan lehatárolni a vállalaton belül a valóban kreatív tevékenységeket végzők arányát.

Az új gazdaság városon belüli térnyerésének vizsgálataiból egyértelmű az átalakulási folyamatnak az a két „pólusa”, melyek meghatározzák a régi fordista/indusztriális gazdaság leépülésével együtt leromló belső városi területek megújulását (Hutton 2008). Az egyik pólus a kulturális gazdaság, mely a (bel)városok kereskedelmi, idegenforgalmi funkcióját erősítette, és ahol az emelkedő lakásárak és bérleti díjak, valamint a turisták rövidebb vagy hosszabb idő alatt kiszorítják az ott élőket (Gurran, Phibbs 2017; Lee 2016; Llop 2017; Pratt 2009; Scott 1997). A kulturális vagy kreatív termékipar emellett elsősorban azokat a termelő tevékenységeket foglalja magába, melyeknek inkább a termelése, mint

fogyasztása kötődik a belvárosi térhez. A legtöbb kutató ide sorolja a média és sajtó különböző ágazatait, a designt és formatervezést, az építészetet, valamint a kiadói tevékenységet (Baji 2015). E tevékenységek a városi térben sokszor a tudásintenzív gazdaság többi részével együtt koncentrálnak olyan helyeken, ahol elegendő az új vagy felújított (loft) iroda vagy stúdióterület (Gospodini 2006; Hutton 2008).

Az új gazdaság másik jelentős pólusa – az 1970-es évek óta folyamatosan tercializálódó városi gazdaságon belül – a tudásintenzív szektor (high-tech iparral, telekommunikációval, szoftverfejlesztéssel vagy éppen a jogi és pénzügyi tanácsadással, elemzéssel foglalkozó cégek), gyorsan növekvő irodaigénnyel (Florida 2012; Glaeser, Kolko, Saiz 2001; Kipins 1998). Ezek kiszolgálására a központi üzleti negyedhez közeli régi gyáripari (barnamezős) területek épületeit alakították loftirodákká, vagy építettek fel a régi épületek helyén új irodaház-komplexumokat. Mindez elősegítette a klaszteresedést, mind a globális gazdasági térben központi helyet elfoglaló nagyvárosokban (New Yorkban például a Silicon Alley, Londonban például az East London Tech City), mind az inkább regionális léptékben jelentős európai vagy délkelet-ázsiai városokban (Barnes, Hutton 2009; Gospodini 2009; Ho 2009; Indergaard 2009; Zheng 2011), bár ez utóbbiban igen eltérő mértékben. Az irodaház-építkezés felütésének – a városi környezet megújításán keresztül, ahogy az első pólus esetében is – a környékbeli lakásárak emelkedése volt a következménye, és ezzel összefüggésben gyakran a dzsentrifikációs folyamatok beindulása, vagyis végső soron a népeségcsere (Helbrecht 1998; Ross 2004).

Az új gazdaság e két pólusa nem választódik el szükségszerűen egymástól, és sokszor a városfejlesztési, várospolitikai törekvésekben ér össze. A globális gazdaságban részt vevő városoknak egyszerre érdekük a tőkeerős és magas hozzáadott értékkel rendelkező ágazatok vonzása, illetve régi, lepusztult városrészeinek megújítása, újra eladhatóvá tétele és ezzel a népesség társadalmi összetételének befolyásolása (Csanádi, Csizmadya, Olt 2010; Ley 2003). Ezeket az érdekeket az utóbbi évtizedekben (a 2008-as válság előtt pedig kiemelten) a kreatív várossá válás eszméjét követve igyekeztek érvényesíteni (Egedy 2017; Pratt 2010). A kreatív városfejlesztésről szóló áttekintő elemzésében Evans (2009) rámutat arra, hogy az új gazdaság kulturális fogyasztással kapcsolatos (pl. művészet) oldalát nem tartják a tudásintenzív gazdaság részének, hanem olyan eszköznek, mellyel a tudásintenzív szférát vonzhatják adott városi területre. Habár Florida (2005) elképzeléseit a kreatív osztályról és annak vonzásáról több oldalról kritizálták (Czifrusz 2014; Megadja 2008; Peck 2005), mégis újabb és újabb városok esetében jelenik meg a kreatív és tudásintenzív cégek vonzása feltételeként az irodaklaszterek kiváló fizikai és kedvező társadalmi környezetének megteremtése (pl. Jang, Kang 2016 szülői esettanulmánya). Ráadásul az utóbbi évtizedben az irodapiaci beruházásoknál egyre erőteljesebben érvényesül a városi fenntartható környezet fontossága, a klímaváltozás elleni küzdelem. Ehhez mind Nyugat-Európában, mind az Egyesült Államokban olyan

„zöld minősítési” rendszert (pl. LEED, BREEAM, DGNB) alakítottak ki, mely értékeli az épület energiagazdálkodását és a felhasznált építőanyagokat. E minősítéseknek ma már jelentős hatásuk van az irodák bérleti díjára, a zöld irodák iránti kereslet a magasabb ár ellenére is növekszik, és felgyorsíthatja a cégek belvárosba telepedését (Chegut, Eichholtz, Kok 2014; Heinzle, Ying Yip, Yu Xing 2013; Nappi-Choulet, Decamps 2013).

Nem meglepő tehát, ha a belvárosi területek „új gazdasága” különböző városokban eltérő módon manifesztálódik. Egyrészt a spontán, piaci folyamatok során kialakuló klaszteresedés mellett az állami eszközökkel „megtámogatott” városi klaszteresedés csak olyan városokban sikeres, ahol a betelepülő cégeknek elegendő tőkéjük is van az e területeken való hosszú távú megmaradáshoz (Casellas, Pallares-Barbera 2009; Gospodini 2009; Zheng 2011). Másrészt a már működő gócterületek sok esetben – a két fentebb említett pólus mentén – térben elválnak egymástól. Ezt szemlélteti Gospodini (2006) tipológiája, mely a különböző városok új gazdaságában globális szinten négy epicentrumtípust különít el, melyekhez – a teljesség igénye nélkül – igyekeztünk hozzáilleszteni néhány budapesti példát is:

- Vállalkozói epicentrumok: magas szintű pénzügyi közvetítő szolgáltatások, technológiaintenzív és tudásintenzív cégek klaszterei (mint amilyen a Potsdamer Platz Berlinben, az Infopark és a Graphisoft Park Budapesten);
- Magaskultúra-epicentrumok: múzeumok, galériák, színházak, operák, koncerttermek és hasonlók klaszterei (pl. múzeumi negyedek Bécsben, Rotterdamban és Hágában, a kormány hasonló jövőbeli terve a budapesti Városligetben);
- Népszerű szabadidős epicentrumok: kávézók, kocsmák, éttermek és népszerű zenés klubok klaszterei (pl. Temple Bar Dublinban, a romkocsmanegyed Belső-Erzsébetvárosban);
- Vízparti kulturális és szabadidős epicentrumok: múzeumok, konferenciatermek, galériák, koncerttermek, színházak, tematikus parkok és sétányok klaszterei (pl. South Bank Londonban, a CET és a fejlesztés alatt álló Kopaszi-gát).

Ha a tanulmányunk tárgyát Gospodini (2006) tipológiájához igyekszünk kapcsolni, akkor azt kell mondanunk, hogy míg a második és harmadik kategória megjelenése az európai városokban a történelmi belvárosi épületállomány radikális átalakítása nélkül is elképzelhető, addig Budapesten ez kevésbé van így. Jóllehet az új építésű irodaház-együttesek leginkább az első (pl. a XI. kerületi Infopark vagy a III. kerületi Graphisoft Park) és részben a negyedik kategóriában jelennek meg (pl. a IX. kerületi Millenniumi Városközpont irodasorára vagy a fejlesztés alatt álló XI. kerületi Buda Part irodaházaira gondolunk). Ezek általában olyan területeken vannak, ahol a nagyléptékű irodaház-beruházásra megfelelő méretű szabad hely áll rendelkezésre. Több tanulmány rámutatott arra, hogy jóllehet az új gazdaságban dolgozók tevékenysége ezer szálon kapcsolódik a digitális világhoz, mégis e szegmens cégei kiemelten vonzódnak a

városon belüli jó elérhetőséggel és kiváló esztétikai minőségekkel rendelkező munkakörnyezethez és a személyes találkozási lehetőségekhez a városok központjában (Helbrecht 1998; Jang, Kang 2016; Storper, Venables 2004). Ezt a lehetőséget számukra Budapesten főleg a folyamatosan bővülő irodaház-állomány tudja szolgáltatni (Baji 2016). Mielőtt mélyebben belemennénk a fővárosi bér-irodapiac adatainak elemzésébe, szükségesnek látjuk kiemelni az irodapiac kialakulásának néhány tényezőjét.

A budapesti irodapiac kialakulása

Az 1990-es évtizedben az irodafunkció bővülése elsősorban az V. kerületet és közvetlen környezetét mint újjáalakuló központi üzleti negyedet érintette, melyben fontos szerep jutott a lakásokat irodákká alakító rejtett konverzióknak (Kasza, Bacsa, Bunovác 1998). Ebben az időszakban az irodaigényt nagyrészt a lakások, kisebbrészt a kiürülő üzemi-gyári épületek szolgálták ki, majd a beruházók olyan még jól megközelíthető területeket kerestek, ahol nagy, szabadon beépíthető területek társultak relatíve alacsony telekárakkal, ahová bérirodaházakat lehetett felhúzni. Ez a beruházói stratégia formálta napjaink budapesti irodapiaci zónáit (Horváth et al. 2013) és duplázta meg 2000 és 2010 között az irodaállományt, majd alakította át a minőségi összetételt, a nemzetközi trendeknek megfelelően bevezetve a modern A kategóriás irodaházakat (Horváth, Soóki-Tóth 2014).

Ez az átalakulás szorosan kötődött a privatizációhoz és a városátalakulás, -megújulás folyamatának is katalizátoraként működött. Miközben a rendszerváltás kori belvárosi épületállomány a karbantartások elmaradása, a beruházások és fejlesztések hiánya miatt erőteljesen leromlott volt (Kovács 1992), és ezen a privatizáció során tulajdonosokká vált, kevésbé tőkeerős lakók sem változtattak (Dániel 1996; Hegedüs, Tosics 1998), az irodává alakított lakásokat elkezdték megújítani. A rendszerváltás előtt még működő iparterületek (Budapest területének 15-16%-a) szintén hanyatlásnak indultak, és megújulásuk leginkább csak a városközpontokhoz közelebbi területeken kezdődött meg (Kukely et al. 2006). Igazi változást az ezredforduló utáni évek felfutó ingatlanpiaca hozott, mindkét területtípus esetében megindítva a városi megújulás lassú folyamatát. A városrehabilitációk (pl. Középső-Ferencváros, Középső-Józsefváros) – az önkormányzatok kezdeményezésére reagáló, gyakran kevésbé tőkeerős befektetők bevonásával (Egedy 2006; Tomay 2006) – a történelmi épületállomány egy részének megóvásával, de relatíve sok építéssel indultak. Ehhez képest a belvároshoz közelebbi barnamezők funkcióváltása spontánabb folyamat volt, és a területek privatizációjában és spekulációs célú továbbértékesítésében sokkal inkább a tőkeerős beruházók játszottak szerepet (Kukely et al. 2006). A régi épületállományt sok esetben modern épületekkel cserélték le, és csak csekély részüket alakult át loftirodává.

Ebben a folyamatban a városstervezés jelentős szerepet kapott, amit az ezredforduló utáni időszak városfejlesztési dokumentumaival illusztrálunk, kiemelve azokat a részeket, melyek közvetlenül kapcsolódnak az irodapiaci zónák kialakításához. A városi gazdaság átrendeződése megjelent a Budapest városfejlesztési koncepcióban (2003), mégpedig az ipari tevékenységek visszaszorulásával a tercier tevékenységek javára. A tervezők ekkor már a város tudásipari és innovációs központtá válását vizionálták, és ennek elősegítése érdekében a Fővárosi Önkormányzat számára főleg a háttér-infrastruktúra biztosításában és a tulajdonviszonyok rendezésében jelöltek ki aktív szerepet. A Budapest 2030 hosszú távú városfejlesztési koncepció (2013) és az ITS Budapest-stratégia 2020 (2014) megalkotói kiemelt stratégiai szerepet szántak a jelenlegi barnamezős területek megújításának, azonban itt a már spontán megújult és klaszteresedett értékes Duna menti barnamezős területek helyett a fejlesztési fókusz az átmeneti zóna Dunától távolabbi, rendezetlen részeire helyezték át. Ezeken a területeken – a korábbi koncepcióban megfogalmazott elvekhez hasonlóan – a tudásintenzív és az ún. zöld termelés szféráinak vonzásában kívánt a Fővárosi Önkormányzat aktív szerepet játszani. Az utóbbi évek irodapiaci térnyerésének irányait követve azonban kijelenthetjük, hogy a barnamezős területek jól elérhető, Duna-parthoz közeli részei állnak a befektetők érdeklődésének középpontjában (1. ábra). Így inkább a spontán piaci érdekek, mintsem Budapest hosszú távú fejlesztési elképzelései határozzák meg a mára kialakult irodapiaci zónákat.

1. ábra: Irodaházak és korábbi barnamezős területek Budapesten (2016)
Office buildings and former brownfields in Budapest (2016)

Forrás: ELTINGA és Kukely et al. (2006) alapján saját szerkesztés.

Ezek a zónák az ELTINGA klasszifikációja alapján nem egyforma nagyságúak. A nyolc nagy zónából 4 Pesten és 4 Budán található. Méretük alapján egyértelműen a pesti zónák vannak túlsúlyban (65,2%). Az irodaterület arányát véve kiemelkedik közülük a Váci úti irodafolyosó (24,6%), a pesti központi zóna (23,7%) és a dél-budai zóna (14,4%). A fent leírt változásokat jól mutatja, hogy a klasszikus belvárosi (I. és V. kerület) irodapiaci zóna – a nyolc zónából az irodaterület aránya szerint – mára már csak a hatodik, és az 5-7% részesedésű három legkisebb zóna közé tartozik, vagyis jelentősége erőteljesen lecsökkent (1. táblázat). A klasszikus belváros piacvesztésének legfőbb oka, hogy az irodapiaci beruházók az 1990-es évtized során a beépíthető foghíjtelkeket és felújítható irodaház-kapacitásokat már kihasználták, így a 2000-es évek folyamán a városközpont szomszédságában lévő, jól elérhető szabad területekre kellett átvonulniuk (Horváth, Soóki-Tóth 2014). Így a ma látható zónák a 2000 utáni első években alakultak klaszterszerű területekké.

1. táblázat: Az irodapiaci zónák részesedése a teljes budapesti irodaállományból (2017)
The ratio of office space by office market zones of Budapest (2017)

Irodapiaci zóna	Az irodák összterülete (m ²)	Az irodaterület aránya (%)
Váci út	866 538	24,6
Pest központ	836 528	23,7
Dél-Buda	507 286	14,4
Pest nem központi	351 166	10,0
Észak-Buda	299 755	8,5
Belváros	244 582	6,9
Buda központ	227 509	6,5
Buda nem központi	188 981	5,4
Összesen	3 522 345	100,0

Forrás: ELTINGA-adatgyűjtés.

Kérdés azonban, hogy az irodaterület alapján egyértelműen ki lehet-e jelezni ezt. Változtatja-e a képet, ha megpróbáljuk összekötni a klaszteresedést az új gazdaság különböző szegmenseinek térnyerési folyamataival, melyet az eddigi hazai kutatások kevésbé érintettek? Kutatásunk vezérfonala Hutton (2008) monográfiájához kötődik, amely azt vizsgálja, hogy milyen új gazdaság éled fel a belvároshoz közeli régi ipari területek „hamujából”. Kutatásunk kezdeti fázisában tartunk, ebben a tanulmányban első eredményeinket közöljük.

Az adatgyűjtés módszertana

A kutatás kezdeti szakaszában az alapsokaságot nem a teljes, hanem csak a bérelti irodapiac jelenti. Kizártuk tehát azokat az irodaházakat, amelyek néhány nagy cég saját tulajdonát képezték, valamint az egyetlen állami vagy piaci cég

tulajdonában és használatában álló saját irodaépületeket. A listán maradó irodaházak aktív szereplői a budapesti bérirrodapiacnak. Az irodaházak kijelölésénél prioritást adtunk a városközponthoz közeli kerületeknek és figyelembe vettük az irodapiaci elemzők által meghúzott zónahatárokat. Az adatgyűjtés második lépéseként cégérfelmérést hajtottunk végre, amely az irodaházak személyes meglátogatásából és az ott működő cégek hivatalos (általában kültéri vagy bejárati homlokzatára kitett) nyilvános listájának lefényképezéséből állt. Így összesen 232 irodaház került a felmérésünkbe, ami a 2017-es év ELTINGA által becsült összes budapesti irodaterületnek a 78%-át tette ki (2. táblázat).

Az adatfelvétel harmadik lépcsőjeként az opten.hu portál Cégtár light ingyenes cégkeresőjén keresztül minden cégre kigyűjtöttük az összes elérhető adatot. A cégek (4038 db) túlnyomó többségére rendelkezésre állt az adott cég székhelyének címe, alapításának éve, jegyzett tőkéje és a kutatás szempontjából legfontosabb adat: főtevékenységének TEÁOR-kódja. A cégek nettó árbevételéről 2015 és 2017 között csak részlegesen álltak rendelkezésre adatok. A kigyűjtött jegyzetttőke- és árbevételadatok lehetőséget adtak volna a kutatás folyamán az adott cégek szerepének súlyozására, de 862 cég esetében (a minta 21%-a) nem állt rendelkezésre árbevételadat az egyik évre sem. A különböző jegyzetttőkeadatok és árbevételadatok egyszerű rangkorrelációs összevetése gyenge együttmozgást sem jelzett (korrelációs érték: 0,105) a két mutató között, ezért végül úgy döntöttünk, hogy nem súlyozunk e mutatók alapján. Érdemes kiemelni azonban, hogy az árbevételadatokkal rendelkező 3176 cég 98,5%-a az

2. táblázat: A kutatásban szereplő irodaházak kerületenként
Descriptive data of the research sample by districts

Kerület	Az irodaépületek száma (db)	Az irodaépületek összterülete (m ²)	A céges telephelyek száma (db)	A minta aránya az összes bérirrodából (%)
I.	7	23 662	194	22,5
II.	17	117 505	263	61,7
III.	36	219 003	617	79,6
V.	21	160 679	386	65,7
VI.	17	106 382	253	58,3
VII.	9	77 027	198	66,3
VIII.	8	125 165	59	56,2
IX.	21	271 118	315	86,0
XI.	27	273 667	522	53,9
XII.	10	97 648	167	68,1
XIII.	52	633 870	759	73,1
XIV.	10	40 831	266	33,3
XX.	1	720	39	100,0
Teljes minta (Budapest)	232	2 147 277	4 038	78,0

Adatok forrása: Opten Cégtár Light.

EU-s cégméret-nómenklatúra árbevételi kategóriája szerint mikrovállalkozásnak minősül, vagyis éves árbevétele nem éri el a 2 millió €-t.

Kutatási eredmények

Tevékenységi körök és irodák

Az adatbázis elemzéséhez a KSH honlapján elérhető legfrissebb TEÁOR ágazati beosztást használtuk. Mivel ez a beosztás túl részletes (19 ágazat), 7 összevont ágazati csoportot alakítottunk ki (3. táblázat). Az első két ágazati csoport a mezőgazdaság, illetve az ipar és a hozzá kapcsolódó ágazatok csoportja. Ebben a csoportban a klasszikus primer és szekunder termelési szektorok teljesítményei és cégei jelennek meg. Az építőipart külön kategóriaként kezeltük, ugyanis Budapest esetében az építőipari beruházások volumene kiemelt jelentőségű a város alakításában. A klasszikus tercier szektor szolgáltatásai közül három csoportot emeltünk ki, a többi szolgáltató ágazatot pedig egyben kezeltük. A kiemelt szolgáltatáskategóriák: a kereskedelem és gépjárműjavítás, mely Budapest kereskedelmi központi szerepét jelzi; a klasszikus üzleti negyedek képző pénzügyi (bank, biztosítás) szolgáltatások, illetve az ingatlanügyletek (eladás, bérbeadás) a pénzügyekhez nagyon hasonló profilú terület; harmadikként a kutatásunkhoz szorosabban kapcsolódó kreatív szolgáltatások területét emel-

3. táblázat: Az összevont gazdasági ágazatok főbb adatai Magyarországon, Budapesten és a mintában
Main data of aggregated sectors for Hungary, Budapest and the research sample

Összevont nemzetgazdasági ágazatok	A bruttó hozzáadott érték megoszlása országosan (%)		A működő vállalkozások aránya országosan (%)		A Budapesten működő vállalkozások aránya az országos ágazatokon belül (%)		A működő vállalkozások aránya Budapesten (%)		A mintába került cégek aránya (%)
	1995	2016	2008	2015	2008	2015	2008	2015	2017
Mezőgazdaság (A)	8,4	4,4	3,3	4,0	3,8	3,1	0,5	0,4	0,2
Ipar (B, C, D, E)	25,4	26,8	8,2	7,6	22,3	21,7	6,8	5,8	5,5
Építőipar (F)	5,0	3,7	10,1	8,6	17,8	18,6	6,7	5,6	2,9
Kereskedelem, gépjárműjavítás (G)	8,6	10,1	20,5	19,7	24,1	25,7	18,3	17,9	15,2
Pénzügyek, ingatlanügyletek (K, L)	11,8	11,6	8,2	7,7	34,2	36,3	10,4	9,9	23,9
Kreatív szolgáltatások (I, M, R)	8,6	12,0	21,8	25,1	40,5	40,1	32,7	35,6	37,9
Egyéb szolgáltatások (H, N, O, P, Q, S)	32,2	31,4	27,8	27,3	24,0	25,5	24,8	24,7	14,5

Adatok forrása: KSH Tájékoztatói Adatbázis és önálló adatgyűjtés.

tük ki, mely tartalmazza az információ-kommunikáció (telekommunikáció, kiadói tevékenység, szoftvergyártás, média), a szakmai, tudományos és műszaki tevékenységek (jogi-számviteli szolgáltatások, tanácsadás, mérnöki-műszaki tevékenységek, K+F-szektor, formatervezés, reklám-piacutatás), illetve a művészet, szórakoztatás és szabadidős szolgáltatások alágazatait (képzőművészet, előadó-művészet, sport). Utóbbi nagyjából lefedi azokat a tevékenységeket, melyeket a nemzetközi szakirodalom a tudásintenzív, kreatív és kulturális ágazatok közé sorol a városok új gazdaságában.

A vállalatok méretében és termelékenységében meglévő különbségek a vállalatok számával nincsenek szinkronban. Így lehetséges, hogy az összes vállalat közül az ipari vállalatok kevesebb mint 8%-ot tettek ki, és ők állították elő az országos bruttó hozzáadott értéknek 27%-át 2016-ban, míg az összes vállalat közül 25%-ot kitevő kreatív szolgáltatások az összes bruttó hozzáadott értéknek csak 12%-át. Tehát amennyiben a gazdasági szektorok jelentőségét termelési eredményeikkel azonosítjuk, a vállalatok száma és ennek alapján számított arányaik torzított képet mutatnak a gazdaság struktúrájáról. Azt azonban érdemes megállapítani az országos gazdaság bruttó hozzáadott értékének belső változásáról, hogy a bemutatott 21 év folyamán (1995 és 2016 között) a *kreatív szolgáltatások aránya növekedett számottevően*, a mezőgazdaság csökkenést szenvedett el. Míg 1995-ben a mezőgazdaság és a kreatív ágazatok közel azonos arányú hozzáadott értéket hoztak létre, 2016-ban a kreatív ágazatok majdnem háromszor akkora arányt képviseltek az összes hozzáadott értékben, mint a mezőgazdaság.

Sajnos a bruttó hozzáadott érték ágazati bontású adatai csak országos szinten érhetőek el (a nemzetközi kutatásokhoz hasonlóan), területi bontásban nem állnak rendelkezésre. Így az ágazati struktúra változásának vizsgálatához az adott főtevékenységgel működő vállalkozások aránya használható fővárosi szinten.

Budapesten a vállalkozások aránya minden ágazatban csökkent 2008 és 2015 között, kivéve a kreatív ágazatokét. De ebben a szektorban elért vállalatszám-növekedés elmaradt az országos növekedés mögött, így Budapest részesedése az ország kreatív szektorában kismértékben csökkent. Mindemellett a kreatív ágazat dominálja jelenleg is a vállalatok száma alapján számított budapesti gazdasági struktúrát, vagyis a főváros valóban az ország „kreatív gazdasági” központja.

Felmérésünk adatbázisában a tercier szektor ágazatai vannak túlsúlyban (91,4%), és ezen belül is a kreatív szolgáltatások vezetnek, ezután következnek a pénz- és ingatlanügyi szolgáltatók, majd a kereskedelem és a többi szolgáltatás összevont kategóriája. A budapesti működő cégek KSH-adatbázisához képest (3. táblázat) az építőipari, kereskedelmi és egyéb szolgáltató vállalkozások az általunk összeállított mintában alulreprezentáltak, míg a kreatív szolgáltatások kissé, a pénz- és ingatlanügyek erősen felülreprezentáltak. Ez azt jelzi, hogy a budapesti gazdaságon belül az expanzívan épülő irodaházszektor az utóbbi években – a nyugat-európai és észak-amerikai városokhoz hasonlóan – többségében a pénzügyi és kreatív szféra növekvő irodaigényeit igyekszik kielégíteni. Fontos kiemelni, hogy a kreatív ágazatokon belül vannak stabilabb (pl. jogi és

gazdasági szolgáltatások, K+F), illetve „illékonyabb” (pl. művészet, új média, dot.com cégek) szereplők (Hutton 2008; Zheng 2011). Ez a kettősség adatbázisunkban is fellelhető: az irodaházakban tevékenykedő 1455 kreatív cég közül 843 a tudományos és műszaki, 589 az információ és kommunikációs szférához tartozik, és csak 23 cég szakosodott a művészet és szórakoztatás területére (4. táblázat).

A kreatív ágazatokon belül a legmeghatározóbb szereplők az információ-technológiai szolgáltatás (362 db) és az üzletvetetési, vezetői tanácsadás (367 db) kategóriákba sorolható cégek (4. táblázat). Az előbbi alapvetően a programozói, szoftverfejlesztői és rendszergazdai tevékenységeket fogja össze, míg az utóbbi a PR-, kommunikációs és egyéb üzletviteli, stratégiai tanácsadó cégeket tömöríti. A kreatív szférában jelentős a szerepük az irodaházak tradicionális bérlőinek: jogi, számviteli, adószakértői (127 db), illetve építésmérnöki tevékenység,

4. táblázat: A minta cégeinek száma és kora a kiemelt alágazatokban (2017)
The number and age of the firms in the sample by some sub-sectors (2017)

Ágazatok	A cégek száma a mintában (db)	A cégek átlagos kora (év)
<i>Kreatív alágazat</i>		
<i>I - Információ, kommunikáció</i>		
58 – Kiadói tevékenység	83	12,7
59 – Film, video, televízióműsor gyártása, hangfelvétel-kiadás	34	11,8
60 – Műsorösszeállítás, műsorszolgáltatás	5	12,4
61 – Távközlés	25	15,1
62 – Információ-technológiai szolgáltatás	362	10,8
63 – Információs szolgáltatás	80	9,0
<i>M - Szakmai, tudományos és műszaki tevékenység</i>		
69 – Jogi, számviteli, adószakértői tevékenység	127	13,2
70 – Üzletvetetési, vezetői tanácsadás	367	9,9
71 – Építésmérnöki tevékenység, műszaki vizsgálat, elemzés	110	12,4
72 – Tudományos kutatás, fejlesztés	80	9,5
73 – Reklám, piackutatás	119	10,8
74 – Egyéb szakmai, tudományos, műszaki tevékenység	40	10,3
<i>R - Művészet, szórakoztatás, szabadidő</i>		
90 – Alkotó-, művészeti, szórakoztató tevékenység	7	10,1
91 – Könyvtári, levéltári, múzeumi, egyéb kulturális tevékenység	1	6,0
93 – Sport-, szórakoztató, szabadidős tevékenység	15	8,3
<i>Pénzügyi és ingatlanügyi alágazat</i>		
64 – Pénzügyi közvetítés	233	10,1
65 – Biztosítás, viszontbiztosítás, nyugdíjalapok	34	18,9
66 – Egyéb pénzügyi tevékenység	118	10,4
68 – Ingatlanügyletek	532	14,2

Adatok forrása: Cégtár Light és saját adatgyűjtés.

műszaki vizsgálat, elemzés (110 db), valamint a kissé újabbnak számító reklám, piackutatás (119 db) profilú cégek. E tevékenységek mellett már jóval kevesebb a média, a tudomány és a távközlés fizikai infrastruktúrájával közvetlenül foglalkozó, valamint az egyes művészeti ágakat képviselő cégek száma. Jól követhető az a tendencia, hogy Budapestnek a kreatív gazdaság zászlóvivő tevékenységei mellett olyan back-office tevékenységekben is jelentős a szerepe, ahol nagyobb nemzetközi cégek programozási és számviteli munkáit kell elvégezni valószínűleg relatíve alacsonyabb munkaerőköltséggel.

A pénzügyi és ingatlanügyi ágazaton belül érdemes kiemelni, hogy az ingatlanügyletek (532 db) cégcsoportja jóval nagyobb arányt képvisel a többi pénzügyi tevékenységtípushoz képest. Ide tartoznak a nagy ingatlankezelő cégek mellett az ingatlanközvetítők és vagyonekezelők is. Ez jelzi Budapest gazdasági átalakulását az ingatlanpiaci folyamatokhoz kapcsolódó cégek alapján. Ezek a tevékenységek jellegüktől fogva irodaigényesek.

A cégek átlagos életkora indikátora lehet az egyes tevékenységek megjelenésének és elterjedésének a bérirodaház-piacon. Adataink tevékenységi körönként, illetve főbb ágazatonként nem mutatnak nagy különbséget (5. táblázat); az átlagos cégéletkor 12 év. Ehhez viszonyítva a kreatív szolgáltatások cégei fiatalabbak (10,9 év), azonban az irodaházakban működő vállalkozások között egyáltalán nem tekinthetők a legfiatalabbaknak. Ha az egyetlen céggel rendelkező 91. számú tevékenységi kört figyelmen kívül hagyjuk, akkor a legfiatalabb kreatív tevékenységi kör a sport, szórakoztató, szabadidős tevékenység átlagosan 8,6 évvel, de megtalálhatjuk a kicsit több mint átlag 15 éves távközlés vállalkozásait is a csoportban. Sajnos adataink egyelőre nem nyújtanak támpontot a kreatív ipar belső struktúrájának feltárásához, mivel az irodaházak jelentős részében hosszú távú bérleti szerződést csak megbízható, régóta jövedelmezően működő céggel kötnek. A pénzügyi, kereskedelmi és egyéb szolgáltatások mellett a kreatív cégek közül a nagyobbak és stabilabbak nagy arányban vannak reprezentálva a bérirodaházak használói között.

5. táblázat: A minta cégeinek kora ágazatok szerint (2017)
The age of the firms in the sample by aggregated sectors (2017)

Ágazat	A cégek átlagos kora (év)	A cégek száma a mintában (db)
Mezőgazdaság (A)	10,7	6
Ipar (B, C, D, E)	14,2	213
Építőipar (F)	11,2	111
Kereskedelem, gépjárműjavítás (G)	13,4	583
Pénzügyek, ingatlanügyletek (K, L)	12,8	917
Kreatív szolgáltatások (I, M, R)	10,9	1455
Egyéb szolgáltatások (H, N, O, P, Q, S)	10,8	557
Ismeretlen tevékenységű cégek	13,2	196
Összesen	12,0	4038

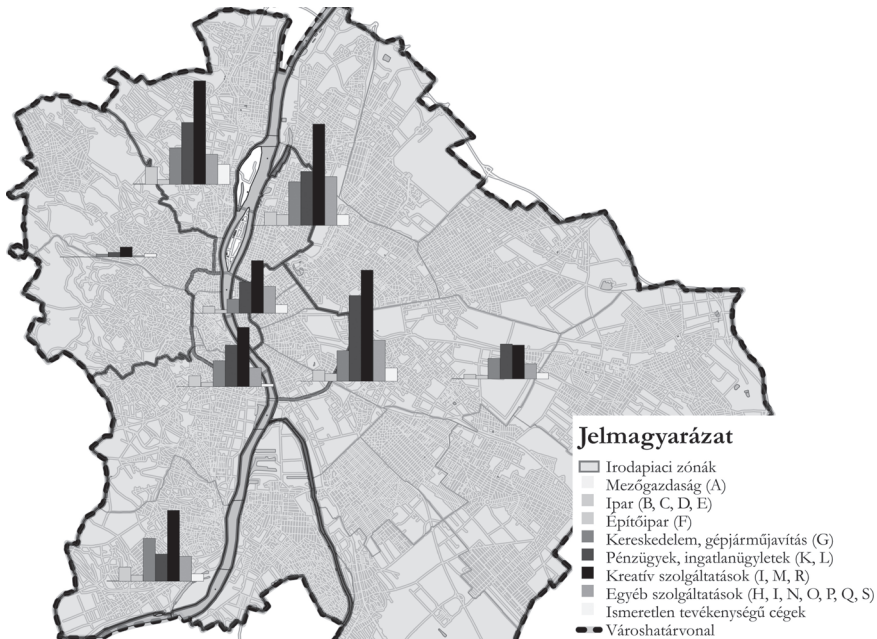
Adatok forrása: Cégtár Light és saját adatgyűjtés.

Ahogy a tanulmány módszertani fejezetében már kitértünk rá, az adatbázisba került cégek adatai nem adnak lehetőséget cégméret szerinti összehasonlításra, de az adatok alapján annyi elmondható, hogy a felmért cégek túlnyomó többsége mikrovállalkozás. Ez jól mutatja Budapesten is azt a tendenciát, hogy az új gazdaságot a kis- és mikrovállalkozások jellemzik. A fővárosban végzett korábbi kutatások azt is leírták, hogy habár e cégek mérete nem feltétlenül indokolná az irodaházakba települést, mégis jelentős részük Budapest irodaházait választja tevékenysége színhelyéül (Baji 2015).

Szakosodás az irodapiaci zónák között

Adatbázisunk lehetőséget ad arra, hogy elemzésünkbe beemeljük az ingatlanpiac sajátosságait vizsgáló intézetek (ESTON, Colliers, ELTINGA) által elemzési keretként használt és viszonylag egységesen meghatározott irodapiaci zónákat (Horváth et al. 2013). Méretük alapján egyértelműen a pesti zónák vannak túlsúlyban (65,2%). Ennek ellenére a tevékenység típusokban nagy területi egyenlőtlenségeket nem találtunk (2. ábra), vagyis bizonyos ágazatokhoz (alágazatokhoz) tartozó cégek megoszlásában nincs irodapiaci zóna szerinti különbség. Minden zónában

2. ábra: A minta cégeinek ágazati megoszlása az irodapiaci zónákban (2017)
Distribution of the firms in sample by aggregated sectors in office market zones (2017)

Forrás: saját adatgyűjtés.

közel azonos a cégek számaránya a mezőgazdaságban, a filmgyártás és műsor-összeállítás, a távközlés és információs szolgáltatás, az építésmérnöki és egyéb szakmai, tudományos, műszaki tevékenység, valamint a művészet, szórakoztatás ágazataiban. A többi tevékenységtípusnál kimutathatók területi különbségek, melyek elemzésére a következő alfejezetekben térünk ki.

A budapesti új központi üzleti negyed, a Váci úti irodafolyosó

Az elemzők szerint az utóbbi évtized legnagyobb irodapiaci zónája a Váci út két oldalán (XIII. kerület) alakult ki (6. táblázat). 2017-ben a teljes irodaállomány közel negyede koncentráldott ide, és a felmérésünk azt jelzi, hogy itt van az egy cégre jutó legnagyobb irodaterület is. A zóna történeti fejlődését tekintve kétarcú: a déli része – a Nyugati pályaudvar és az Árpád híd között elterülő Újlipótváros és környéke – mindig is szervesen kapcsolódott a Belváros gazdasági és társadalmi vérkeringéséhez. A rendszerváltás utáni beruházói érdeklődés nemcsak a jó elérhetőség, hanem a közelben tervezett (de nem megépített) kormányzati negyed miatt is erős volt. A zóna északi része a korábbi Váci út menti ipari, mára barnamezős övezet (1. ábra), melynek fejlesztéséhez a jó közlekedési adottság és a nagy szabad területek mellett önkormányzati szándék is társult (Studio Metropolitana Kht. 2013, 177.; Budapest 2030 2013, 147.).

Adatbázisunk szerint a legnagyobb irodaházzónában az építőipari, kereskedelmi és jogi, számviteli tevékenység enyhén (kevesebb mint 1,5%-kal), de felülreprezentált, nagyobb arányú az infokommunikációval és ezen belül is szoftverfejlesztéssel foglalkozó cégek, illetve az egyéb, a vizsgálatban nem kiemelt szolgáltatások kategóriájába tartozók jelenléte. Viszont enyhén alulreprezentáltak az üzletvezetési, vezetői tanácsadással foglalkozó cégek, illetve

6. táblázat: A minta cégeinek megoszlása irodapiaci zónánként
Distribution of firms in the sample by office market zones

<i>Irodapiaci zóna</i>	<i>A cégek száma (db)</i>	<i>A cégek aránya a teljes mintából (%)</i>	<i>Egy cégre jutó átlagos irodaterület (m²)</i>	<i>A zónák részesedése a teljes becsült irodaterületből (%)</i>
Belváros	386	9,6	416	6,9
Buda központ	441	10,9	439	6,5
Észak-Buda	738	18,3	330	8,5
Hegyvidék	62	1,5	331	5,3
Dél-Buda	522	12,9	524	14,5
Pest központ	807	20,0	708	23,7
Váci út	759	18,8	835	24,6
Pest nem központi	323	8,0	154	10,0
<i>Összesen</i>	<i>4038</i>	<i>100,0</i>	<i>532</i>	<i>100,0</i>

Adatok forrása: ELTINGA és saját adatgyűjtés.

kisebb arányban található meg a pénz- és ingatlanügyi cégek, valamint a szakmai, tudományos és műszaki tevékenységek csoportjába tartozók is.

Pest központ, a belvárosi kerületek zónája

Budapest második legnagyobb irodapiaci zónája a VI., VII., VIII. és IX. kerületek Hungária körútig terjedő részén jött létre. A főváros legintenzívebben átalakuló része ez, melyet a különböző háttérű városrehabilitációktól kezdve az iroda- és plázaépítési beruházásokon át napjaink kulturális turisztikai boomjáig („bulinegyed”) sok folyamat alakít(ott) (1. ábra). A terület belső részére a sűrű beépítésű, 19. századi klasszikus lakóépület-állomány, szélső részére pedig a barnamezős felhagyott ipari épületek jellemzők. A fizikai adottságokból következő a belső rész irodaházainak térbeli szórtsága. A külső részen a volt (gyakran magántulajdonú) üzemi, ipari épületekbe települt irodák mellett a Váci úti klaszterhez hasonló kezdemény alakult ki, az építészetileg egységes új Milleniumi Városközpont irodapiaci klaszter. Nem csodálható tehát, ha az adatgyűjtésbe bekerült cégek jelentős része itt bérel irodát, és hogy kiemelkedően magas az egy cégre jutó átlagos bérelt irodaterület (6. táblázat).

A zóna tevékenységében kiemelkedik a pénz- és ingatlanügyi cégek részese-
sége (a teljes mintához képest +5,8 százalékponttal), viszont jóval alacsonyabb a kereskedelmi cégeké (-4,3 százalékpont). A „kreatív jelleget” a szakmai, tudományos és műszaki cégek kisebb felülreprezentáltsága (ellentétben a Váci úti zónával), valamint az infokommunikációs cégek enyhe alulreprezentáltsága adja.

Dél-Buda, a harmadik legnagyobb zóna

A dél-budai zónába (nagyrészt a XI. kerület irodaházai, kisebb részben a XXII. kerület néhány irodaépülete) koncentrálódik a budapesti teljes irodaterület-állomány 14,5%-a. A XI. kerület nagyobb útvonalai mentén, szétszórva épültek irodaházak. Egyetlen klaszter emelkedik ki ebből, az Infoparké, mely a beruházások katalizáló szerepét tekintve párhuzamba állítható a Váci úti Westend City Centerrel. A Budafoki út környéke – a fejlesztés egy évtizeddel előtti szintjén – barnamezős tükörképe a Váci út menti irodai klaszternek. Jelentős számú a kihasználatlan ingatlan, vagyis jelentős potenciállal rendelkezik ez a zóna irodaépületek építésére, melynek értékét növeli az autópályák közelsége is.

A területen belüli irodaházak cégei tevékenységi karakterükben jelentősen eltérnek az előző két zónától (2. ábra). Itt működik a legtöbb ipari (7,3%) és kereskedelmi (22%) cég. A Váci úthoz hasonlóan a programozással foglalkozó cégek is némileg felülreprezentáltak (2,1 százalékpont), mely a K+F-tevékenység, vagyis az ipar és a szoftverfejlesztés összefonódására utal. Ezt támasztják alá a Budapesti Műszaki Egyetemnek, illetve az ELTE Informatikai Karának stratégiai

együttműködései az iparral, ami hosszabb távon erősebb klaszter kialakulását teheti lehetővé a Budafoki út megújuló ipari és irodaházzónájában, például a Kopaszi-gátnál épülő új városnegyed szélein. Ez a zóna jelenleg közlekedési helyzete miatt nem tud versenyezni az M3 metróvonalat is magába foglaló Váci úttal, de a jövőbeli közlekedési fejlesztések újabb lökést adhatnak a zóna terjeszkedésének a Duna mentén. A dél-budai zóna kifejezetten „szegény” a pénz- és ingatlanügyletekkel foglalkozó, az egyéb nem kiemelt szolgáltatásokat végző és a vezetői tanácsadó, valamint piackutató cégek reprezentációjában.

Észak-Buda, a kreatív szolgáltatások „fellegvára”

Az észak-budai irodapiaci zóna, ahol a fővárosi irodakapacitás 8,5%-a, illetve adatbázisunk cégeinek 18,3%-a található, nagyrészt a III. kerületben található (2. ábra), jellemző a kevésbé jó elérhetőség, viszont vonzó a természeti környezet. Négy fő egysége van: a belvároshoz közelebb eső Szépvölgyi Irodapark és környezete, a Duna menti régi gázgyár barnamezős területére települt Graphisoft Park, az ugyancsak régi ipari területeket megújító MTVA-komplexum környéke, valamint a szétszórta elhelyezkedő, korábban megüresedett ipari épületekbe betelepült bérirodák összessége. Az egy cégre jutó irodaterület a második legalacsonyabb a zónák között, vagyis csak közel fele a Váci út és a Pest központi zóna hasonló értékeinek (6. ábra). Ez arra utal, hogy az ide települt cégek térigénye kisebb.

Az észak-budai zóna tevékenységi köreiből az ipar és a kreatív szolgáltatások felülreprezentáltak. Ez a második olyan zóna, ahol a legtöbb kreatív cég található (277 db), ezen belül is az infokommunikációval, illetve a szakmai, tudományos és műszaki fejlesztésekkel foglalkozó vállalkozások vannak nagy számban. A kereskedelmi és egyéb nem kiemelt szolgáltatásokkal foglalkozó cégek jelenléte csekélyebb. A terület erős tudásintenzív, kreatív jellegét elsősorban a Graphisoft Park emblemikus irodakomplexuma erősíti.

Belváros és Buda központ, a főváros ikerközpontjai

A budai és pesti történelmi városmag (I. és V. kerület) a főváros legrégebbi lakott területei közé tartozik, sok szempontból közös történelmi múlttal és hasonló fejlődési iránnyal. A klasszikus belváros az V. kerülettel azonosítható, Buda belső üzleti központja viszont több helyen túllépi az I. kerület határait (2. ábra). A fővárosi irodaterület 13,4%-a található itt, területileg dekoncentráltan. A modern irodák túlnyomó többsége e kerületek határain kívülre szorul, mivel a történelmi városmagban a sűrű beépítettség és a műemlékvédelem gátolja a radikális átépítéseket. A Buda központ zónában két kisebb megújult-átalakult barnamezős terület van: a Millenáris Park és a MOM Park. (1. ábra).

A két zóna irodaházaiban működő cégek tevékenysége sokszínű (2. ábra). A pénzügyi és kreatív szektor mindkét területen erős, bár a kreatívok között az infokommunikációs profil alulreprezentált, míg a szakmai, tudományos és műszaki tevékenység felülreprezentált. Érthető módon a pesti belváros irodaházaiban a kereskedelmi cégek jelennek meg kisebb számban, míg közigazgatási, oktatási szolgáltatások erősebben koncentrálódnak. A budai belvárosban viszont a kereskedelmi cégek vannak túlsúlyban. A többi zónához képest a jellegzetes különbséget az üzletvezetési, vezetői tanácsadás (14%) V. kerületi, illetve a jogi, számviteli és adószakértői tevékenységek (5,2%) I. kerületi koncentrációja adja.

Hegyvidék, a budai villanegyed irodaházai

Elemzésünkben a II. és a XII. kerület alapvetően lakófunkciójú és hasonló társadalmi struktúrájú részét nevezzük Hegyvidéknek. Ez a zóna mind a teljes budapesti irodapiacra (5,3%), mind adatgyűjtésünkben (1,5%) érthetően a legkisebb súlyt képviseli.

A Hegyvidék néhány irodaházában igen magas a kreatív szolgáltatások aránya (43,5%), ami meghatározza a zóna karakterét. Ezen belül kiemelkedő a kiadói tevékenység (4,8%), valamint a piackutatás (9,7%).

Pest külső kerületei, a peremzóna

Ez a zóna a főváros pesti oldalának külső kerületeit és Csepelt foglalja magába (2. ábra). Közös vonás az irodapiaci szempontból marginális szerep, hiszen nagyságához képest az irodaterület aránya a teljes piacból (10%) elenyésző, amit magyaráz a jellemzően kertvárosi, családi házas beépítés, illetve a felhagyott nagyipari területek még használatba nem vett vagy szétaprózott magántulajdonú épületei. Az irodaházak térben szórtan helyezkednek el (1. ábra), az adatbázisunkban szereplő cégek csupán 8%-a működik itt, és a legalacsonyabb az egy cégre jutó irodaterület nagysága (6. ábra).

A tevékenységstruktúrában a kereskedelmi és a pénzügyi, illetve az ingatlanprofilú cégek dominálnak, ezzel szemben a kreatív szféra mélyen alulreprezentált, sőt az összes zóna között itt a legalacsonyabb a kreatív cégek jelenléte (28,2%).

Következtetések

Tanulmányunkban azt a célt tűztük ki, hogy feltárjuk Budapesten az új gazdaság belvárosi térnyerését, súlypontjait, a nagyobb, tartósan jelen levő, hosszabb időn át jövedelmező cégek vizsgálatával. A kreatív (vagy új) gazdaság ágazatai-

nak városi térnyerése (vagy annak vonzása) alapvetően meghatározhatja egy városrész fejlesztési prioritásait, jövőbeli építészeti és társadalmi átalakulását is. Ahogy pedig a nemzetközi városfejlesztési gyakorlatban látható, teljesen más eredménye lehet egy várospolitikai tervezettséggel megtámogatott vagy spontán lezajló piaci klaszteresedési folyamatnak. Budapest irodapiaci zónáinak terjedését – szemben a lakhatási célú városrehabilitációs akciókkal – sokkal inkább a spontán piaci folyamatok vezérelték, mint az állami beavatkozások. A magánberuházói érdekek érvényesítése miatt az utóbbi évtized irodaépítései a városközponthoz közelebbi, jól megközelíthető, nagy kiterjedésű, kisebb beruházással szabaddá tehető területekre koncentráálódtak. Az irodák bérlői jórészt pénzés ingatlanüggyel, valamint kreatív szolgáltatásokkal foglalkozó cégek. Ez utóbbi csoportban a bérlők között a műszaki, jogi vagy információs szolgáltatások nagyobb, míg az új média- és designcégek kisebb súllyal vannak jelen.

Kutatásunk azt mutatta, hogy a budapesti irodapiaci zónákra alapjában véve hasonló ágazati struktúra jellemző. Budapesten – más nyugati nagyvárosokhoz hasonlóan – megfigyelhető az a tény, hogy a kreatív cégek a városok belső, magasabb presztízsű zónáit részesítik előnyben (Helbrecht 1998). Ugyanakkor a kereskedelmi és pénzügyi szféra irodai tevékenységei számára a külső zónák is megfelelő helyszínt nyújthatnak. Míg több nyugati nagyvárosban láthatunk komoly építészeti, gazdasági és társadalmi átalakuláson átesett belvárosi területeket, melyek komplex kulturális vagy kreatív klaszterré váltak, addig Budapesten ez a folyamat és térbeli koncentráció nem annyira előrehaladott. Bár vannak egyes területek a klasszikus belvároson kívül, ahol elég hely és spontán piaci érdek volt komplexebb városrészek létrehozására (pl.: Infopark, Graphisoft Park, Millenniumi Városközpont), mégis a belváros nagyobbik része jelenleg mind a gazdasági ágazatok tekintetében a hagyományos és új gazdaság, mind a társadalom tekintetében az alacsonyabb státuszú lakosság és a magasabb státuszú állandó vagy ideiglenes lakosság (lásd bulinegyed alkalmi használói, egyetemi hallgatók, nemzetközi cégek dolgozói) dinamikus átalakuló keveredését mutatják.

Mivel a kreatív ágazatok budapesti részarányának növekedését láthatjuk és várhatjuk a jövőben is, fontos lenne további kutatásokat indítani, melyek azt vizsgálják, hogy az egyes érintett fővárosi kerületek várostervezési stratégiája mennyire számol ezekkel a folyamatokkal. A jövő fontos kérdése az is, hogy a kreatív vagy kulturális városrész felvirágzásáért milyen társadalmi áldozatokat érdemes hoznia a várospolitikának (lásd élehetetlen bulinegyed és dzsentrifikáció).

Köszönetnyilvánítás

Ezúton köszönjük Horváth Áronnak, az ELTINGA Ingatlanpiaci Kutatóközpont vezetőjének, hogy a kutatásunk számára irodapiaci adatokat bocsátott rendelkezésünkre. A kutatás támogatója az NKFIH K124940 számú, A várostervezés szociológiája – várostervezés és társadalom című projektje volt.

Irodalom

- Baji P. (2014): Az új gazdaság térnyerése a városi tér léptékeiben. In: Düll A., Izsák É. (szerk.): *Tér-rétegek: Tanulmányok a XXI. század térfordulatairól*. L'Harmattan, Budapest, 134–158.
- Baji P. (2015): Az új gazdaság térnyerése Budapest városközpontjában. *Földrajzi Közlemények*, 3., 196–212.
- Baji P. (2016): Adalékok az új gazdaság térnyerésének megismeréséhez Budapesten. *Településföldrajzi Tanulmányok*, 2., 53–69.
- Barnes, T., Hutton, T. (2009): Situating the new economy: Contingencies of regeneration and dislocation in Vancouver's inner city. *Urban Studies*, 5–6., 1247–1269. <http://doi.org/fhghjr>
- Budapest Főváros Főpolgármesteri Hivatal (2003): *Budapest Városfejlesztési Koncepció*. Budapest
- Budapest Főváros Főpolgármesteri Hivatal (2013): *Budapest 2030 – hosszú távú városfejlesztési koncepció*. Budapest
- Budapest Főváros Főpolgármesteri Hivatal (2014): *ITS Budapest Stratégia 2020*. Budapest
- Casellas, A., Pallares-Barbera, M. (2009): Public-sector intervention in embodying the new economy in inner urban areas: The Barcelona experience. *Urban Studies*, 5–6., 1137–1155. <http://doi.org/fjzpn9>
- Chegut, A., Eichholtz, P., Kok, N. (2014): Supply, demand and the value of green buildings. *Urban Studies*, 1., 22–43. <http://doi.org/f5k9s9>
- Csanádi, G., Csizmady, A., Olt, G. (2010): Recent trends in urban renewal in Budapest. *Urban Izziv*, 1., 117–125.
- Czifrusz, M. (2014): Obliterating creative capital? Urban governance of creative industries in post-socialist Budapest. *Europe XXI*, 26., 85–96. <http://doi.org/c2nb>
- Dániel Zs. (1996): A bérlakás-privatizáció paradoxona. Nemzeti ajándék vagy ráfizetés? *Közgazdasági Szemle*, március, 204–230.
- Egedy T. (2006): A városrehabilitációs stratégiák szerepe az épület- és lakásállomány megújulásában. *Tér és Társadalom*, 1., 37–56. <http://doi.org/c2nc>
- Egedy T. (2017): Városfejlesztési paradigmák az új évezredben – A kreatív város és az okos város. *Földrajzi Közlemények*, 3., 254–262.
- Evans, G. (2009): Creative cities, creative spaces and urban policy. *Urban Studies*, 5–6., 1003–1040. <http://doi.org/frv79g>
- Florida, R. (2005): *Cities and the creative class*. Routledge, New York, London
- Florida, R. (2012): *The rise of the creative class: Revisited*. Basic Books, New York
- Gibson-Graham, J. K. (1996): *The end of capitalism as we knew it. A feminist critique of political economy*. University of Minnesota Press, Minnesota
- Glaeser, E. L., Kolko, J., Saiz, A. (2001): Consumer city. *Journal of Economic Geography*, 1., 27–50. <http://doi.org/dc54x6>
- Gospodini, A. (2006): Portraying, classifying and understanding the emerging landscapes in the post-industrial city. *Cities*, 5., 311–330. <http://doi.org/bmkz8>
- Gospodini, A. (2009): Post-industrial trajectories of Mediterranean European cities: The case of post-olympics Athens. *Urban Studies*, 5–6., 1157–1186. <http://doi.org/frth33>
- Gurran, N., Phibbs, P. (2017): When tourists move in: How should urban planners respond to Airbnb? *Journal of the American Planning Association*, 1., 80–92. <http://doi.org/c2nd>
- Hegedüs J., Tosics I. (1998): A közép-kelet-európai lakásrendszerek alakulása. *Szociológiai Szemle*, 2., 5–31.
- Heinze, S. L., Ying Yip, A. B., Yu Xing, M. L. (2013): The influence of green building certification schemes on real estate investor behaviour: Evidence from Singapore. *Urban Studies*, 10., 1970–1987. <http://doi.org/c2nf>
- Helbrecht, I. (1998): The creative metropolis. services, symbols and spaces. *International Journal of Architectural Theory*, 1., 1–13.
- Ho, K. C. (2009): The neighbourhood in the creative economy: Policy, practice and place in Singapore. *Urban Studies*, 5–6., 1187–1201. <http://doi.org/d6359s>
- Horváth Á., Czinkán N., Dankó S., Farkas M., Göndör L., Révész G., Soóki-Tóth G. (2013): A budapesti irodapiac térszerkezete. *Tér és Társadalom*, 1., 52–65. <http://doi.org/c2m9>

- Horváth, Á., Soóki-Tóth, G. (2014): On urban hierarchy in the Budapest Metropolitan Area. In: Nozeman, E. F., Van der Vlist, A. (eds.): *European metropolitan commercial real estate markets*. Springer, Berlin, Heidelberg, 163–196. <http://doi.org/c2ng>
- Hutton, T. A. (2008): *The new economy of the inner city. Restructuring, regeneration and dislocation in the twenty-first-century metropolis*. Routledge, New York
- Indergaard, M. (2009): What the make of New York's new economy? The politics of the creative field. *Urban Studies*, 5–6., 1063–1093. <http://doi.org/b54tmg>
- Jang, M., Kang, C. D. (2016): The effects of urban greenways on the geography of office sectors and employment density in Seoul, Korea. *Urban Studies*, 5., 1022–1041. <http://doi.org/f8db5g>
- Kasza S., Bacsa T., Bunovác D. (szerk.) (1998): *Budapest kézikönyve. I-II. kötet*. Ceba Kiadó, Budapest
- Kipins, B. (1998): Spatial reach of office firms: Case study in the metropolitan CBD of Tel Aviv, Israel. *Geografiska Annaler B*, 1., 17–28. <http://doi.org/bqm747>
- Kovács Z. (1992): A budapesti bérlakásszektor privatizációjának társadalmi és városszerkezeti hatásai. *Tér és Társadalom*, 3–4., 55–73. <http://doi.org/c2nh>
- Kukely Gy., Barta Gy., Beluszky P., Győri R. (2006): Barnamezős területek rehabilitációja Budapesten. *Tér és Társadalom*, 1., 57–71. <http://doi.org/c2nj>
- Lee, D. (2016): How airbnb short-term rentals exacerbate Los Angeles's affordable housing crisis: Analysis and policy recommendations. *Harvard Law & Policy Review*, 10., 229–253.
- Ley, D. (2003): Artists, aestheticisation and the field of gentrification. *Urban Studies*, 12., 2527–2544. <http://doi.org/d2wfxz>
- Llop, L. N. (2017): A policy approach to the impact of tourist dwellings in condominiums and neighborhoods in Barcelona. *Urban Research & Practice*, 1., 120–129. <http://doi.org/c2nk>
- McNeill, D., While, A. (2001): The new urban economies. In: Paddison, R. (ed.): *Handbook of urban studies*. Sage, London, Thousand Oaks, New Delhi, 296–307. <http://doi.org/c2nm>
- Megadja G. (2008): A kreatív osztály szárnyalása? *Kommentár*, 4., 54–60.
- Nappi-Choulet, I., Decamps, A. (2013): Can sustainability enhance business district attractiveness? A survey of corporate property decisions in France. *Urban Studies*, 16., 3283–3304. <http://doi.org/c2nn>
- Peck, J. (2005): Struggling with the creative class. *International Journal of Urban and Regional Research*, 4., 740–770. <http://doi.org/dmtr7>
- Pratt, A. C. (2009): Urban regeneration: From the arts 'feel good' factor to the cultural economy: A case study of Hoxton, London. *Urban Studies*, 5–6., 1041–1061. <http://doi.org/bncx27>
- Pratt, A. C. (2010): Creative cities: Tensions within and between social, cultural and economic development. A critical reading of the UK experience. *City, Culture and Society*, 1., 13–20. <http://doi.org/ccqbf8>
- Ross, A. (2004): Dot.com urbanism. In: Cloudry, N., McCarthy, A. (eds.): *Mediaspace: Place, scale and culture in a media age comedia*. Routledge, London, New York
- Scott, A. J. (1997): The cultural economy of cities. *International Journal for Urban and Regional Research*, 2., 321–339. <http://doi.org/fmd57h>
- Shutters, T. S., Munepeerakul, R., Lobo, J. (2016): Constrained pathways to a creative urban economy. *Urban Studies*, 16., 3439–3454. <http://doi.org/f9bf6t>
- Storper, M., Venables, A. J. (2004): Buzz: Face-to-face contact and the urban economy. *Journal of Economic Geography*, 4., 351–370. <http://doi.org/fnkfx7>
- Studio Metropolitana Kht. (2013): *Budapest főváros integrált városfejlesztési stratégiája*. Budapest
- Tomay K. (2006): Slumosodás és városrehabilitáció Budapesten. *Tér és Társadalom*, 1., 93–107. <http://doi.org/c2np>
- Zheng, J. (2011): 'Creative industry clusters' and the 'entrepreneurial city' of Shanghai. *Urban Studies*, 16., 3561–3582. <http://doi.org/ch5xvs>

A hazai felsőoktatási jelentkezési döntések változása A regionális hatás

Change in domestic tertiary-education applications Regional impact on decision making

KURÁTH GABRIELLA, SIPOS NORBERT

KURÁTH Gabriella: marketing tanácsadó, c. egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Rectori Kabinet, Közgazdaságtudományi Kar; 7622 Pécs, Vasvári P. u. 4.; kurath.gabriella@pte.hu; <http://orcid.org/0000-0003-2279-5935>

SIPOS Norbert: egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar; 7622 Pécs, Rákóczi út 80.; sipos.norbert@ktk.pte.hu; <https://orcid.org/0000-0003-0238-758X>

KULCSSZAVAK: felsőoktatás; jelentkezési döntések; vonzaskörzetek

ABSZTRAKT: A tanulmányban a hazai felsőoktatási jelentkezési döntésekkel foglalkozunk. A cél, hogy megvizsgáljuk a 2005/06 és a 2015/16 közötti évek jelentkezési számainak alakulását a regionális hatások kimutatásával. Eredményeink alapján a hazai intézmények vonzaskörzete átalakult, a csökkenő hallgatói létszámok mellett Budapest, valamint a nagyobb vidéki szellemi központok vonzereje növekedett, csökkentve az érdeklődést a kisebb felsőoktatási intézmények iránt. Így a gyengébb vonzerejű területeknek új lehetőségeket, stratégiákat kell találniuk a megváltozott helyzetben. A tanulmányban foglalkozunk az oktatási intézmények számára kötelező pályakövetési kutatásokkal, amelyek segítséget nyújthatnak munkájukhoz.

Gabriella KURÁTH: marketing manager, honorary associate professor, Rector's Office, Faculty of Business and Economics, University of Pécs; Vasvári P. u. 4., H-7622 Pécs, Hungary; kurath.gabriella@pte.hu; <http://orcid.org/0000-0003-2279-5935>

Norbert SIPOS: assistant professor, Faculty of Business and Economics, University of Pécs; Rákóczi út 80., H-7622 Pécs, Hungary; sipos.norbert@ktk.pte.hu; <https://orcid.org/0000-0003-0238-758X>

KEYWORDS: higher education; applicants' decisions; attraction area

ABSTRACT: The paper deals with Hungarian students regarding their decisions to apply for institutions of higher (tertiary) education. It examines the evolution of the application numbers for the last ten years in order to detect regional impacts, tendencies and potential deviations.

We analyse the numbers of applicants and their ratios to admitted students, drawing the identifiable conclusions. On this basis, we suggest a possible and suitable direction for the future, potentially supporting decision-making processes for institutional strategies.

We worked with secondary data sources provided by the Hungarian Educational Authority related to the tertiary education applications and admissions, sorting and grouping

them according to predefined criteria to visualise changes in the territorial, institutional and subjective factors in first-place applications, total numbers of applications and admissions.

Our results show a drastic change in areas of attraction to the Hungarian tertiary educational institutions. There was a 'golden age' in the early millennium evidenced by a rapid growth of short-cycled student inflow which ended just a few years later. Also, regular applications suffered a fall in 2010-2011, affected by several external and internal factors (Bologna system, extended opportunities for studying and working abroad, governmental funding cuts, etc.). In total, besides the decreasing number of potential students, only Budapest has been able to generate a significant attraction and retaining power. This, in turn, results in an even stronger centralisation of Hungarian tertiary education.

Furthermore, another strong change can be seen: In addition to the Hungarian capital, the traditional scientific centres were also able to attract students from territories with previously smaller tertiary education potential. By the same token, less attractive areas are in need to find new opportunities and strategies not to risk closure of their operations.

In the study, we draw attention to the analysis of the regional aspects of applications. Many have already written about the importance of a marketing information system. We focus on the role of the mandatory Graduate Career Tracking System instead. It is crucial for institutions to demonstrate the possible ways of utilisation and embedding the data collected and analysed since 2010 into institutional processes to complement the data aggregation by the State Administrative Database.

Bevezető

A világban zajló megatrendek – a globalizáció, a gyors technológiai változások, a demográfiai folyamatok és a változó társadalmi igények – a felsőoktatásban számos jelentős változást indítottak el az elmúlt 20 évben (Berács et al. 2015; Duga, Szontágh 2012; Halász 2012; Hrubos 2012, 2014; Keresztes 2014; Komlódiné Pozsgai 2014; Kováts, Temesi 2018; Polónyi 2012, 2014, 2016, 2018), így például a tömegesedést, amely maga után vonja egy új minőségbiztosítási rendszer kialakításának szükségességét (ennek egyik elemét jelenti a pályakövetés). Megváltozott az oktatás általános kerete is, a klasszikus értelemben vett oktatói tudás kisajátíthatósága csökkent, a közvetlen tanár-diák kapcsolat köteléke lazult a diáklétszám növekedése, valamint a személyes jelenlét kisebb igénye miatt. Az online ismeretanyagok, a távoktatás és az online kurzusok (MOOCs – Massive Open Online Courses) megrengették a felsőoktatás évszázados elefántcsonttoronyát. A bolognai rendszer bevezetésével a nemzetközi hallgatói mobilitás is megerősödött.

Tanulmányunkban a hazai felsőoktatási kihívásokra fókuszálunk, és elsősorban a hazai felsőoktatási jelentkezési döntésekkel foglalkozunk. A demográfiai apály, a csökkenő jelentkezések – ezen belül a levelező tagozatra történő jelentkezők számának visszaesése – arra ösztönzik a felsőoktatási intézményeket, hogy kitörési pontokat keressenek.

Filep és Tamándl (2011) a sikeres intézményi pályakövetés működésében látja a felsőoktatás és a munkaerőpiac közti információáramlási hiány leküzdését, amely ma a felsőoktatás egyik nagy problémája.

A hazai felsőoktatás kihívásai

A megváltozott körülmények között a hazai felsőoktatás jövője a minőségi stratégiák középpontba állításától függ. Olyan folyamatokat kell elindítani, amelyek felerősítik az intézmények közötti versenyt. Mindez tudatosabb intézményi gazdálkodást, valamint tervezett marketing- és menedzsmenttevékenységet kíván, mivel hatása van a középiskolások szak- és intézményválasztására, a felsőoktatási képzések minőségére és az intézmények nemzetközi versenyképességére is. Kiemelt feladatként jelenik meg a felsőoktatás és a munkaerőpiac összhangjának megteremtése. Az elmúlt időszakban a magyarországi helyzetről sok elemzés született, ezekből a témánkhoz kapcsolódva négy főbb tényezőt emelünk ki (Berács et al. 2015; Berács et al. 2017; Fokozatváltás a felsőoktatásban; Kovács, Temesi 2018; Polónyi 2016, 2018).

- A *hallgatói létszám csökkenése* ma már tény, a rövid ciklusú képzéseknek az évezred elején tapasztalt ugrásszerű növekedése és felpörgető ereje megszűnt, ezzel párhuzamosan (időben eltolva) visszaesett a nem nappali képzésben részt vevő hallgatói létszám, amelyet még nem követett az oktatói állományváltozás az időbeli eltolódásból adódóan. A nappali tagozatos létszám 2011-től stagnál, illetve csökken. A potenciális rétegeknek – vagyis akik nem akarják vagy nem tudják tanulmányaikat folytatni – a megnyerése csak jelentős változás révén érhető el.
- Ugyanakkor a *nemzetköziesítés a hazai felsőoktatásban is kulcskérdéssé* vált, növekszik a külföldi hallgatók aránya, amely válasz a globális környezet megjelenéséből adódó kihívásokra. A munkaerőpiac is nemzetközivé vált (friss diplomások emigrációja), ami a diplomával kapcsolatos minőségi elvárások módosulását is magával hozza a hazai felsőoktatásban.
- A képzésekben a Bologna-folyamatnak köszönhetően *rövidebb ciklusra kell átállnia* a magyar felsőoktatásnak, a munkaerőpiac gyorsan felszívja az alapidplomával rendelkezőket.
- A felsőoktatás finanszírozásában is jelentős változás következett be, nevezetesen a GDP-arányos költségvetési kiadások, az állami finanszírozás visszaszorulása, amely részben pótolható az Európai Uniótól érkező forrásokkal, illetve a tehervállalás arányainak megváltoztatásával (részben a családok, részben a vállalatok révén). Nem kérdés, hogy ez radikálisan csökkenti a hozzáférési esélyegyenlőséget. *A kormányzati finanszírozással kapcsolatos döntések révén a családok jobban megfontolják a továbbtanulási döntést, értékalapú döntéshozatal kerül előtérbe.*

Mindezek ellenére fontosnak tartjuk kiemelni, hogy a felsőoktatásban való részvétel növekvő mértékét szeretnénk és várjuk közép- és hosszú távon. Ezzel kapcsolatban komoly feladatai vannak a magyar felsőoktatási rendszernek. Regálnia kell a felsőoktatást érintő változásokra, nemzetközi kontextusban kell biztosítani olyan képzéseket, amelyeknek köszönhetően a magyar hallgatók itthon maradnak, a külföldiek pedig ide jönnek tanulni.

Felsőoktatási jelentkezések és a regionális hatások

Az elmúlt években több felmérést is végeztek, amelyek a felvételi döntéseket vizsgálták (Balogh 2015; Kuráth, Héra-Tóth, Sipos 2017; Olsovszkyiné Némedi 2014; Rámháp 2017; Rechnitzer 2010, 2011; Törőcsik 2015). Ezekből egyértelműen kiderült, hogy a jelentkező először az érdeklődési körének megfelelő szakot vagy képzést keresi és csak ezt követően választ intézményt, várost. A továbbtanulást befolyásoló tényezők között a képzési kínálaton túl kiemelt szerepe van az oktatási intézmény hírnevének, a karrierszempontoknak és a hallgatók számára kínált szolgáltatásoknak. Egyre fontosabbá válnak az anyagi megtérülési szempontok is, vagyis a jelenlegi képzési és megélhetési költségek összehasonlítása a jövőben elérhető „hozamokkal”. Versenyelőnyt jelent az oktatási intézmény városának vonzereje: az oktatási intézmény települése, a képzés helyének a diák lakóhelyétől való távolsága és a régió munkaerőpiaci lehetőségei. A hallgatói választást befolyásolja, hogy mely centrum nyújt nagyobb lehetőséget az elhelyezkedéshez és a hosszú távú munkavállaláshoz. Vagyis erőteljesen megjelenik a gazdasági hatás, amely befolyásolja egy-egy település vagy intézmény szívó vagy taszító potenciálját is.

Az egyes intézmények versenyképességét közvetlenül tükrözi, hogy milyen nagyságú és összetételű a felvételiző diákok köre, ezért a felsőoktatási jelentkezések alakulását régiók és megyék szerinti bontásban vizsgáltuk. Az adatok elemzésekor döntően az Oktatási Hivatal által rendelkezésünkre bocsátott, a felvételizőkre vonatkozó adatbázisokat használtuk fel a 2005/06 és a 2015/16-os felvételi időszakokra vonatkozóan. Ebben a tíz évben számos változás történt, az intézményi összevonásoktól kezdve egyes képzések, karok áthelyezésén át a felvételi jelentkezési eljárásig bezárólag. Mindezekre tekintettel voltunk, és sikerült az elemzésben egységes szerkezetet kialakítanunk. A jelentkezésekkel kapcsolatos adatok a normál, a keresztféléves és a pótfelvételi eljárásban történő jelentkezéseket tartalmazzák, ebből adódóan kimaradnak a szakirányú továbbképzések és a doktori képzések a vizsgálatunkból. Ezen felül nem jelenik meg a külföldi állampolgárok felvételi eljárása sem.

Az első helyes jelentkezés a felvételiző alapvető preferenciáit mutatja, míg az összes jelentkezés az intézmény, a kar, a szak iránti társadalmi érdeklődés mértékét érzékelteti. Nem tudjuk az összes hatást figyelembe venni, ugyanakkor a hangsúlyok eltolódása megragadható. Általában nem az abszolút értékeket mutatjuk be, hanem az arányokban, megoszlásokban mutatkozó elmozdulásokat, amelyek jobban kifejezik a trendeket.

Az adatok egyértelműen mutatják, hogy csökkent az érettségizők száma, ami a negatív demográfiai folyamatokhoz is kapcsolódik. Az érettségizők jelentik a felsőoktatásba jelentkezők bázisát. Ugyanakkor ki kell emelnünk, hogy lényegesen nagyobb mértékű volt 2010 és 2015 között a jelentkezők és a felvettek számában történő csökkenés, mint az érettségiző korosztály létszámában. Ez az oktatáspolitikában 2011-től bekövetkezett változásokkal magyarázható. Polónyi (2016)

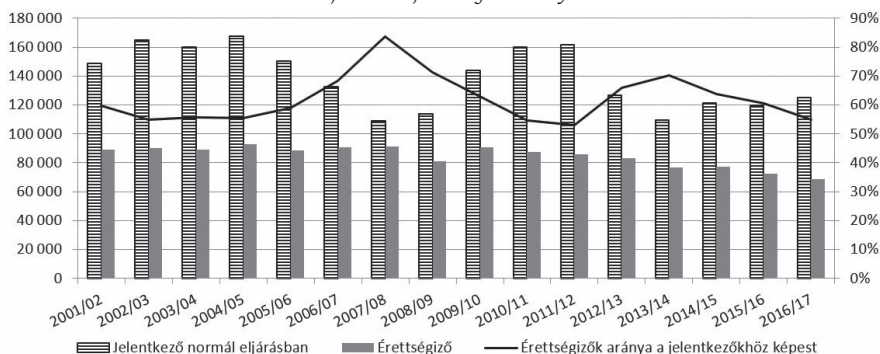
szerint a felsőoktatásba újonnan belépő hallgatók számának csökkenése 10 évre visszamenőleg kétszer akkora volt, mint a korosztályi létszámban azonosítható visszaesés. Ezt súlyosbította az államilag finanszírozott hallgatóknál kimutatott 20%-os visszaesés.

A jelentkezői létszám jelentős visszaesése után az elmúlt években enyhe növekedést tapasztaltunk, miközben az érettségizők száma folyamatosan csökkent (1. ábra). A legfrissebb adatok szerint a teljes felvételi létszám csökkenése megállt, a következő időszakban az érettségizők száma várhatóan kissé emelkedik. Így valószínűleg a jelentkezők száma is emelkedni fog, amennyiben a bejutási feltételek nem változnak (Polónyi 2018). Összességében nem befolyásolja jelentősen a képet, hogy munkarend szerint eltérő tendenciák azonosíthatók: a levelező képzésekre való jelentkezésben az erőteljes visszaesés a 2005/06-os tanév után szinte azonnal jelentkezett (ami a rövid ciklusú képzésekbe lépők „kifutására” vezethető vissza); míg ez a nappali tagozaton jóval később, csak a 2011/12-es akadémiai évet követően következett be.

A regionális különbségek jelentősen befolyásolják a jelentkezési aspirációkat (Kuráth 2008; Olsovskyné Némedi 2014; Polónyi 2018; Rechnitzer 2010). Polónyi (2018) tanulmányában összegzi, hogy az elmúlt években jól érzékelhetően növekedett a fővárosi dominancia a felsőoktatásba történő első helyes jelentkezésekben. Míg 2009-ben az első helyes jelentkezések nagyobb része a vidéki intézményekbe történtek, 2012-től a fővárosi intézmények kerültek előtérbe, és 2017-re már a jelentkezések 53%-a budapesti intézménybe történt. A felvettek létszámadataiból világosan látszik, hogy a 2010-es felsőoktatás-politikai irányváltás nyomán bekövetkezett felsőoktatási létszámmegszorítás vesztese a vidéki felsőoktatás.

Jelentős különbségek mutathatók ki régióként a jelentkezők megoszlásában (1. táblázat), ami befolyásolja az intézményi jelentkezéseket is. Budapest kiemelt szerepe mellett a létszámok alapján Dél-Dunántúl és Nyugat-Dunántúl

1. ábra: A felsőoktatásba normál eljárásban belül jelentkezők száma és az érettségizők száma
Number of students applying for tertiary-level education in normal application process
and the number of students finishing secondary-level education

Adatok forrása: Oktatási Hivatal, www.felvi.hu és www.ksh.hu.

1. táblázat: Az első helyes jelentkezők és a felvettek aránya régióként a középiskola/lakóhely alapján (2005/06–2015/16)
Ratio of students applied in first place for and admitted to third-level education by regions based on residency/high school region (2005/06–2015/16)

Régió	2005/06	2006/07	2007/08	2008/09	2009/10	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16
<i>Első helyen jelentkezettek aránya (%)</i>											
Dél-Alföld	12,9	13,0	12,8	13,0	13,5	13,2	13,0	12,9	12,8	12,7	13,0
Dél-Dunántúl	9,2	9,2	8,8	8,6	8,6	8,7	8,7	8,8	8,7	8,3	8,4
Észak-Alföld	14,9	14,9	14,5	14,7	15,2	15,2	14,9	14,4	14,7	14,6	15,1
Észak-Mo.	11,7	12,0	11,8	11,3	11,7	11,4	11,3	11,0	10,8	10,5	10,9
Közép-Dt.	10,6	10,6	10,5	10,6	10,3	10,5	10,6	10,5	10,2	10,0	10,3
Közép-Mo.	32,0	31,3	32,2	32,9	31,8	31,7	32,0	33,0	33,5	34,9	33,0
Nyugat-Dt.	8,8	9,0	9,3	9,0	9,0	9,4	9,4	9,3	9,2	9,0	9,3
<i>A felvettek aránya (%)</i>											
Dél-Alföld	13,1	13,2	12,8	13,1	13,2	12,9	12,7	12,5	12,8	12,6	12,8
Dél-Dunántúl	9,2	9,2	8,8	8,8	8,9	9,0	8,8	8,9	8,7	8,4	8,5
Észak-Alföld	14,8	14,9	14,5	14,9	15,1	15,2	14,8	14,2	14,8	14,8	15,2
Észak-Mo.	11,7	11,8	11,6	11,2	11,6	11,3	11,5	10,8	10,9	10,4	10,9
Közép-Dt.	10,8	10,6	10,5	10,6	10,4	10,6	10,6	10,6	10,2	9,9	10,3
Közép-Mo.	31,2	30,8	32,4	32,1	31,5	31,2	31,9	33,2	33,0	34,3	32,4
Nyugat-Dt.	9,3	9,5	9,4	9,3	9,3	9,9	9,8	9,8	9,6	9,6	9,9
<i>Felvettek / első helyen jelentkezettek aránya (%)</i>											
Dél-Alföld	72,3	74,5	77,9	85,6	74,6	70,2	69,9	71,4	76,2	70,6	68,3
Dél-Dunántúl	71,7	73,7	77,5	87,0	78,9	74,8	72,6	73,4	76,7	72,0	69,9
Észak-Alföld	71,1	73,7	77,5	85,8	75,6	71,4	71,2	71,9	77,2	71,6	70,1
Észak-Mo.	71,4	72,9	76,8	84,1	75,5	70,9	72,5	72,0	76,9	70,2	69,3
Közép-Dt.	72,9	74,0	77,6	85,2	76,5	72,1	71,9	73,9	76,6	70,3	69,5
Közép-Mo.	70,0	72,5	78,4	82,7	75,4	70,5	71,3	73,7	75,2	69,7	68,3
Nyugat-Dt.	76,2	77,5	78,7	87,3	78,2	75,4	74,3	76,7	79,7	75,7	74,2

Adatok forrása: az Oktatási Hivatal felvételi adatbázisai.

áll a lista végén. Dél-Dunántúl az egyetlen, ahol az első helyes jelentkezők száma tartósan 10 000 fő alá csökkent. A vizsgált tíz évben a legnagyobb vesztes Dél-Dunántúl és Észak-Magyarország. Pozitív irányú elmozdulás követhető Közép-Magyarország, Észak-Alföld és Nyugat-Dunántúl régiókban.

A felvettek megoszlása hasonló képet mutat, azzal a különbséggel, hogy jelentősebb visszaesést tapasztalhatunk Közép-Dunántúlon is, valamint hogy a legjelentősebb csökkenés Észak-Magyarországon történt. Dél-Dunántúl az egyetlen régió, amely 7000 fő alatti felvett létszámmal rendelkezik. A felvettek és az első helyen jelentkezők arányában jelentős különbségeket nem fedezhetünk fel, egy kivétellel: Nyugat-Dunántúl eredményei 5-6%-ponttal magasabbak az átlagnál. Összességében tehát nincsenek eltérések a bekerülés esélyeiben az egyes régiókban.

A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy vannak-e különbségek az adott régióban a legnagyobb felsőoktatási intézmények és a nagyobb létszámú fővárosi egyetemek von-

zaskörzetei között (jellemzően a 2015/16-os felvételi időszakban legalább 3 000 fős első helyes jelentkezői létszámokkal rendelkezők) a jelentkezői számokban (2. táblázat). Mindegyik régióból legalább egy intézményt tüntetünk fel. Közép-Magyarország esetében – Budapest központi helyzetéből adódóan – a legnagyobb létszámú intézmények mellett specializált képzési profilú szakegységeket is szerepeltetünk.

A 2. táblázatban az adott régió belüli jelentkezések arányát tüntettük fel az összes jelentkezőből. A budapesti intézmények országos beiskolázási körzettel rendelkeznek, jellemzően mintegy 50%-os saját régióból történő jelentkezési arányok mellett. A vidéki intézmények közül a Pannon Egyetem és a Széchenyi István Egyetem rendelkezik hasonló arányokkal, a többi intézmény esetében folyamatosan emelkedést tapasztalhatunk a vizsgált tíz évben, jellemzően 60-70% feletti a saját régiós jelentkezői kör, a Debreceni Egyetem és a Miskolci Egyetem esetében ez az arány megközelíti a 80%-ot.

Az egyes megyék felsőoktatási vonzereje több tényezőtől függ, például a képzési kínálat minőségétől és sokszínűségétől. Fontos szempont a felsőoktatási intézmény beágyazottsága és kapcsolatrendszere a helyi társadalmi-gazdasági környezetben, sőt, maga a település is vonzó hatású a potenciális jelentkezők számára.

2. táblázat: Az első helyen jelentkezők régió belüli aránya a legnagyobb régiós és budapesti intézmények szerint, az adott kar képzési telephelye alapján (2005/06–2015/16)

Ratio of students applying in first place within the region for major regional and Budapest-seated tertiary-level education by institutions based on seat of faculties (2005/06–2015/16)

Intézmény	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
	/06	/07	/08	/09	/10	/11	/12	/13	/14	/15	/16
Budapesti Corvinus Egyetem	47,5	49,5	53,3	51,9	51,1	50,6	50,7	53,3	53,9	54,1	50,6
Budapesti Gazdasági Egyetem	56,1	55,4	59,0	58,9	56,5	54,7	55,3	56,1	54,8	58,2	53,3
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem	45,8	44,8	46,5	46,5	45,0	44,5	45,7	46,5	45,2	46,3	44,6
Debreceni Egyetem	72,9	73,3	72,7	76,9	77,5	77,3	76,6	77,6	78,8	79,0	79,3
Eötvös Loránd Tudományegyetem	54,7	53,1	55,6	54,9	54,3	55,1	54,7	54,9	53,1	54,8	51,0
Miskolci Egyetem	73,3	73,8	76,0	75,0	78,3	78,8	79,2	77,4	79,7	80,1	79,8
Nemzeti Közszolgálati Egyetem	37,7	41,0	38,0	41,3	39,0	40,7	36,4	30,2	31,3	33,5	28,5
Nyugat-magyarországi Egyetem	40,1	45,7	49,3	59,1	59,5	60,5	58,6	59,2	60,6	60,9	64,0
Óbudai Egyetem	52,1	51,9	54,6	53,7	53,4	52,4	54,3	52,7	53,2	52,9	52,9
Pannon Egyetem	45,5	47,9	50,1	50,1	52,7	53,7	53,2	52,8	52,9	52,1	50,0
Pázmány Péter Katolikus Egyetem	54,8	54,7	61,6	58,0	55,5	56,9	57,1	56,6	57,1	59,7	52,7
Pécsi Tudományegyetem	49,1	52,1	53,2	58,1	59,8	59,9	60,0	61,5	60,1	61,7	60,3
Semmelweis Egyetem	52,1	52,4	52,4	52,1	53,1	51,4	50,8	51,4	53,0	52,0	51,3
Széchenyi István Egyetem	43,7	46,8	52,0	49,1	52,3	51,9	49,6	50,5	49,0	50,2	47,3
Szent István Egyetem	54,1	57,9	56,3	58,8	57,2	59,5	58,2	54,3	55,6	54,8	50,2
Szegedi Tudományegyetem	69,9	68,8	70,0	71,6	72,5	72,5	74,0	74,3	74,2	75,3	74,1

Adatok forrása: az Oktatási Hivatal felvételi adatbázisai.

A 3. táblázat a helyi felvételizők arányával a megye megtartó erejére utal. Budapest folyamatosan javította pozícióját: míg 2005/06-ban 66,2% döntött a helyben maradás mellett, addig 2015/16-ra már a felvételizők 86%-a. Ez kihívást jelent a vidéki felsőoktatási intézmények számára, amelyre még nem találtak meg a választ. Vidéken legmagasabb arányban Zala, Hajdú-Bihar, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében növekedett a felsőoktatás „helyben tartó” képessége. Erőteljes volt a csökkenés Tolna, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Fejér, Komárom-Esztergom és Békés megyében.

A felsőoktatási intézménybe jelentkezők közül a helyi lakosok és a megyén kívüliek aránya mutatja a helyi felsőoktatás megyehatáron túlnyúló vonzerejét (2. ábra).

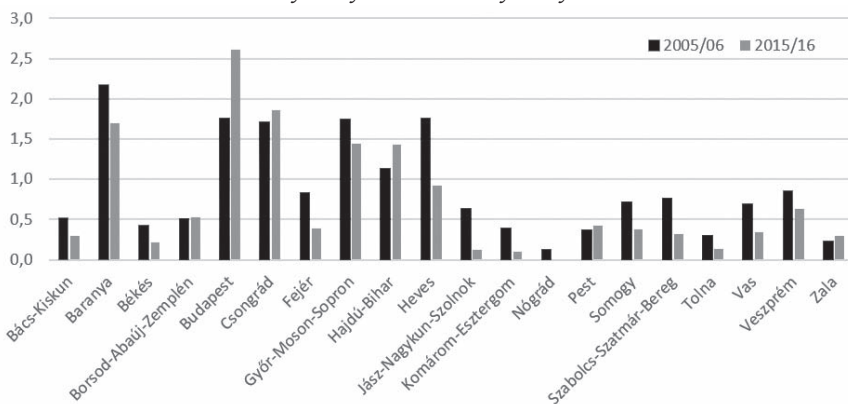
Ha a mutató értéke 1, akkor ugyanannyi hallgató került be a megyei felsőoktatásba, mint ahány felvett hallgató volt összesen a megyéből (helyben vagy máshova). A vonzerőt elemzésünkben akkor tekintjük kiemelkedőnek, ha a mutató eléri, illetve meghaladja az 1,5-öt.

3. táblázat: Az egyes megyék megtartó ereje a helyi felvételizők aránya alapján
(%, 2005/06–2015/16)
Retaining power of counties based on share of locally resident applicants
(%, 2005/06–2015/16)

Megye	2005/ 06	2006/ 07	2007/ 08	2008/ 09	2009/ 10	2010/ 11	2011/ 12	2012/ 13	2013/ 14	2014/ 15	2015/ 16
Bács-Kiskun	20,8	20,0	17,6	19,1	18,4	17,9	18,8	12,9	12,5	13,9	11,9
Baranya	57,1	61,0	65,4	66,0	67,1	65,5	64,9	62,1	57,9	58,5	56,2
Békés	21,5	22,8	20,0	24,4	23,3	21,2	18,2	11,8	10,9	9,9	12,5
Borsod-Abaúj-Zemplén	30,6	32,7	37,4	39,6	40,1	39,8	40,3	39,2	38,6	38,1	37,5
Budapest	66,2	68,1	76,8	78,3	79,0	80,0	79,6	83,7	84,1	85,5	86,1
Csongrád	61,1	61,6	65,8	66,7	69,2	68,4	67,7	67,4	66,1	65,7	63,6
Fejér	18,5	17,6	23,2	23,9	19,6	19,3	17,3	13,6	13,6	10,7	9,4
Győr-Moson-Sopron	50,7	52,1	51,6	51,1	50,5	52,6	51,4	51,5	49,5	52,0	48,2
Hajdú-Bihar	46,2	51,2	57,6	60,3	62,7	65,2	64,7	62,9	63,0	64,8	61,2
Heves	32,5	31,0	30,8	32,4	34,0	32,7	35,8	29,9	25,7	26,8	25,2
Jász-Nagykun-Szolnok	15,4	15,0	16,3	19,4	15,0	12,1	13,9	9,4	7,2	9,4	8,8
Komárom-Esztergom	10,8	9,2	8,5	9,1	8,5	9,1	9,8	7,5	4,8	4,9	4,9
Nógrád	4,2	3,5	3,0	3,6	6,0	5,9	4,9	0,0	0,0	0,0	0,0
Pest	9,9	9,8	8,4	9,7	9,5	8,9	9,1	8,0	7,4	7,0	5,7
Somogy	22,0	19,5	16,6	19,2	18,2	20,2	19,6	16,5	17,4	18,0	13,9
Szabolcs-Szatmár-B.	40,2	39,1	36,0	33,1	32,8	30,9	31,6	25,7	22,7	23,1	19,7
Tolna	14,0	12,5	10,2	10,8	10,5	8,2	8,7	7,8	5,3	6,8	4,8
Vas	23,9	23,7	27,1	30,9	28,0	28,0	26,5	22,2	16,0	17,6	19,0
Veszprém	26,0	23,7	27,5	28,5	28,6	27,1	24,8	24,2	21,1	23,6	22,3
Zala	8,5	8,7	15,4	16,7	18,1	15,2	17,0	16,9	20,2	17,7	15,6

Adatok forrása: az Oktatási Hivatal felvételi adatbázisai.

2. ábra: Adott megyébe (képzés telephelye) felvettek és az adott megyéből (lakóhely/középiskola alapján) felvételt nyertek aránya
Ratio of admitted students by permanent residence/secondary school
by county and admissions by county

Adatok forrása: az Oktatási Hivatal felvételi adatbázisai.

A vizsgált tíz évben jelentősen átalakult a megyék helyzete. A 2005/06-os évben még öt megyében láthatunk magas szintű vonzást: Baranya (2,17), Budapest (1,76), Heves (1,76), Győr-Moson-Sopron (1,74) és Csongrád (1,71). Baranya megye teljesítménye rendkívül pozitív, főleg, hogy Budapestet is megelőzi, ez egyértelműen a rövid ciklusú képzések felfuttató hatásának tudható be (a megye megtartó ereje a nagy vidéki szellemi központokhoz hasonló, a regionális felvételi bázis alacsony, ugyanakkor nagyon erős országos vonzerővel bír). Legalacsonyabb mértékű vonzerővel Nógrád (0,12), Zala (0,23) és Tolna (0,30) megyék rendelkeznek.

Napjainkra már csak három esetben (Budapest 2,61; Csongrád 1,87; Baranya 1,70) volt kimutatható jelentős vonzerő. Budapest primátusa megkérdőjelezhetetlen, egyértelmű, időben felfutó fejlődés azonosítható. Baranya visszaesett, míg Csongrád tudott javítani a pozícióján. Nógrád megyében megszűnt a képzés, míg a legnagyobb mértékű csökkenést arányait tekintve Jász-Nagykun-Szolnok (0,63-ról 0,13-ra) és Komárom-Esztergom (0,39-ről 0,10-re) esetében láthatjuk. Viszonylag jó pozícióból induló erőteljesebb javulást egyedül Hajdú-Bihar (1,13-ról 1,43-ra) megyénél találunk.

Abszolút számokat vizsgálva – méreténél fogva, fővárosi rangjából és munkaerőpiaci adottságaiból adódóan is – Budapest vonzereje a legnagyobb. A legalacsonyabb értékekkel Nógrád, Zala és Tolna megye rendelkezik.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a hazai beiskolázási vonzásokörzetek átalakultak, a csökkenő hallgatói létszámok mellett Budapest tudott jelentős vonzerő- és megtartóerő-növekedést elérni, valamint, hogy a legerősebb fővárosi és vidéki szellemi központok szívták el a hallgatókat a kisebb felsőoktatási intézményellátottságú területekről.

A továbblépési lehetőség – munkaerőpiaci információk

A felsőoktatási intézmények célja, hogy megtartsák korábbi pozícióikat. Nagyobb figyelmet kell fordítaniuk a hallgatói elvárásokra, valamint a piaci igényekre. A felsőoktatási intézményekben ennek érdekében szükség van marketinginformációs rendszer kiépítésére (Hetesi 2010; Kuráth, Törőcsik 2011), így többek között a felvételi és hallgatói statisztikák részletesebb kidolgozására és elemzésére (beleértve a versenytárs-elemzéseket is), valamint az érintett szereplők rendszeres és részletes megkérdezésére. A felsőfokú intézmények érdeke, hogy pontos ismeretekkel rendelkezzenek a végzett hallgatók további sorsáról, amelyből képet alkothatnak arról, hogy a kibocsátott diákok összetétele és tudása illeszkedik-e a munkaerőpiaci kereslethez. A nem megfelelő megkérdőjelezheti a felsőfokú intézmény működésének létjogosultságát.

A hazai felsőoktatási törvény kötelezővé tette a pályakövetés vizsgálatát. A diplomás pályakövető rendszer (DPR) keretében végzett felmérések az elmúlt 8 évben országosan is összehasonlítható eredményeket adtak. Az intézményi DPR mellett az adatkezelési törvény, valamint a különböző állami adminisztratív adatbázisok összehangolásának köszönhetően kialakult a pályakövetés egy másik módja, az állami adminisztratív adatbázisok integrációjával. A DPR nemcsak a felsőfokú intézmények stratégiájának kialakításához, módosításához szükséges, hanem feladata a felsőoktatásba készülők, pályaválasztók informálása is, a központi tájékoztató és regisztrációs felületeken igen hatékonyan járulhatnak hozzá a továbbtanulási döntéshez. A pályakövetési vizsgálatok eredményei iránt növekszik társadalmi igény, ami a nemzeti adatgyűjtő rendszerek kiépítése felé mutat. A nemzetközi trend a potenciális hallgatók iránti növekvő figyelem (Veroszta 2018).

Az Európai Unióban kiemelt prioritás a tudásalapú gazdasághoz való hozzájárulás. 2017-ben az Európai Tanács kinyilvánította, hogy szükség van a pályakövetési vizsgálatok azonos szintjének kialakítására – nyitott koordinációs mechanizmuson keresztül. A javaslat az Eurograduate felmérés eredményeit vette alapul (Európai Bizottság 2017; Mühleck 2016).

Összefoglalás

A hazai intézmények vonzáskörzete átalakult, a hazai meritési bázis csökkenésével a hallgatói jelentkezések kezdeti csökkenése ugyan megállt, de a felsőoktatási intézmények közötti verseny növekszik a potenciális hallgatókért. A felvételizők és a hallgatók létszámmegoszlását vizsgálva olyan társadalmi egyenlőtlenségek mutatkoznak, amelyek egyaránt összefüggésbe hozhatók az adott térségek gazdasági fejlettségével és a felsőoktatás területi szerkezetével. Budapest pozíciója a vizsgált tíz évben erősödött. Ez erőteljes kihívást jelent a

vidéki intézmények számára. Új stratégiát kell a felsőfokú intézményeknek kidolgozniuk a fennmaradásukra, az elért pozícióik megtartására.

A hazai felsőoktatási törvény a pályakövetés lefolytatását írja elő kötelezően a diplomás pályakövető rendszer kidolgozásával. A felsőfokú intézmények felelőssége és joga eldönteni, milyen mértékben használják fel rövidebb-hosszabb távú céljaik eléréséhez ezeket az információkat. A pályakövetés nemcsak a felsőfokú intézmények számára fontos és egyre inkább nélkülözhetetlen eszköz, de alapvetően hasznos a pályaválasztók tájékoztatásában is. Az oktatáspolitikusok és a felsőfokú intézmények vezetői a diplomás pályakövető rendszer segítségével megértik, átlátják a felvételizők döntési prioritásait, és ez is hozzájárul a munkaerőpiac és a felsőoktatás összehangolásához.

Irodalom

- Balogh G. (2015): A regionális tehetséggazdálkodás vizsgálati módszerei a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudomány Kar hallgatóinak példáján. *Tér és Társadalom*, 2., 127–148. <http://doi.org/c2cw>
- Berács J., Derényi A., Kádár-Csoboth P., Kováts G., Polónyi I., Temesi J. (2017): *Magyar Felsőoktatás 2016. Stratégiai helyzetértékelés*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest
- Berács J., Derényi A., Kováts G., Polónyi I., Temesi J. (2015): *Magyar felsőoktatás 2014. Stratégiai helyzetértékelés*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest
- Duga, Zs., Szontágh, K. (2012): Student mobility, a panorama of the situation in Hungary. In: Bélyácz, I., Fogarasi, J., Szabó, K., Szász, E. (eds.): *Knowledge and sustainable economic development*. Partium Publisher, Oradea
- Európai Bizottság (2017): *A Tanács ajánlása a pályakövetésről. COM(2017)249 final*. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017DC0249&from=HU> (Letöltés: 2018. március 8.)
- Filep B., Tamándi L. (2011): Az intézményi marketing és a DPR kapcsolata a Széchenyi István Egyetemen. *Felsőoktatási Műhely*, 2., 93–104.
- Fokozatváltás a felsőoktatásban. <http://www.kormany.hu/download/d/90/30000/fels%C5%91oktat%C3%A1si%20koncept%C3%B3.pdf> (Letöltés: 2018. március 16.)
- Halász G. (2012): Finanszírozási reformok a felsőoktatásban: nemzetközi összehasonlító elemzés. In: Temesi J. (szerk.): *Felsőoktatás-finanszírozás. Nemzetközi tendenciák és hazai helyzet*. AULA Kiadó Kft., Budapest, 11–66.
- Hetesi E. (2010): A marketing információs rendszer és a felsőoktatási elégedettség kutatások módszertani problémái. In: Töröcsik M., Kuráth G. (szerk.): *Egyetemi marketing: marketing a felsőoktatásban*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 103–123.
- Hrubos I. (2014): Expanzió, határok nélkül. *Educatio*, 2., 205–215.
- Hrubos I. (szerk.) (2012): *Elefántcsonttoronyból világítótorony. A felsőoktatási intézmények misszióinak bővülése, átalakulása*. AULA Kiadó Kft., Budapest
- Keresztes, É. R. (2014): Financing tertiary education: international and Hungarian examples of tuition fees. *European Scientific Journal*, 28., 205–218.
- Komlódiné Pozsgai Gy. (2014): A külföldi hallgatók egyetemválasztási szempontjainak a szerepe a PTE nemzetközi vonzerőfejlesztésében. *Marketing és Menedzsment*, 2., 3–19.
- Kováts G., Temesi J. (szerk.) (2018): *A magyar felsőoktatás egy évtizede 2008–2017*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest
- Kuráth G. (2007): A hazai felsőoktatási intézmények regionális hatásának vizsgálata a beiskolázási marketingmunkában. *Tér és Társadalom*, 4., 95–110. <http://doi.org/c2cx>

- Kuráth G., Törőcsik M. (2011): Felsőoktatási marketingkihívások. *Felsőoktatási Műhely*, 2., 15–23.
- Kuráth G., Héra-Tóth A., Sipos N. (2017): *PTE Felvételi kutatás 2017*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs
- Müchleck, K. (ed.) (2016): *Testing the feasibility of a European graduate study. Final report of the eurograduate feasibility study*. German Center for Higher Education Research and Science Studies, Hannover
- Olsovskzyné Némédi A. (2014): *Hallgatói és munkaerő-piaci elégedettségi vizsgálatok a felsőoktatási marketingben*. PhD értekezés. Kaposvári Egyetem, Kaposvár
- Polónyi I. (2012): A hazai felsőoktatás állami finanszírozásának története, 1990–2011. In: Temesi J. (szerk.): *Felsőoktatás-finanszírozás. Nemzetközi tendenciák és hazai helyzet*. AULA Kiadó Kft., Budapest, 199–254.
- Polónyi I. (2014): Régi, új felsőoktatási expanzió. *Educatio*, 2., 185–204.
- Polónyi I. (2016): Felsőoktatás a koncepciók keresztútján. *Köz-gazdaság*, 2., 209–222.
- Polónyi I. (2018): A hazai felsőoktatás elmúlt 10 évének néhány gazdasági jellemzője. In: Kováts G., Temesi J. (szerk.): *A magyar felsőoktatás egy évtizede 2008-2017*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 79–101.
- Rámháp Sz. (2017): *Felsőoktatási továbbtanulási motivációk Magyarországon a változó ifjúság és a piacoso-dó felsőoktatás tükrében*. PhD értekezés. Széchenyi István Egyetem, Győr
- Rechnitzer J. (2010): A felsőoktatás regionalitása, a régiók és a felsőoktatás. In: Törőcsik M., Kuráth G. (szerk.): *Egyetemi marketing, marketing a felsőoktatásban*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 35–48.
- Rechnitzer J. (2011): A felsőoktatás tere, a tér felsőoktatása. In: Berács J., Hrubos I., Temesi J. (szerk.): *Magyar Felsőoktatás 2010*. Konferenciadokumentumok. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 70–86.
- Törőcsik M. (szerk.) (2015): *A Z generáció magatartása és kommunikációja*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs
- Veroszta Zs. (2018): A magyarországi diplomás pályakövetési rendszer kiépülése és eredményei. A hazai felsőoktatás elmúlt 10 évének néhány gazdasági jellemzője. In: Kováts G., Temesi J. (szerk.): *A magyar felsőoktatás egy évtizede 2008-2017*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 202–212.

KÖNYVSZEMLE / BOOK REVIEWS

A társadalomkutatás térbelisége Pénzes J. (szerk.) (2018): Falu, város, periféria: határon innen és túl (Didakt Kft., Debrecen, 374 o.)

KOZMA TAMÁS

KOZMA Tamás: professzor emeritus, Debreceni Egyetem, Felsőoktatási K+F Központ; 4032 Debrecen, Egyetem tér 1.; kozmat3@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-6971-8104>

Tamás KOZMA: professor emeritus, Centre for Higher Education R&D, University of Debrecen; Egyetem tér 1., H-4032 Debrecen, Hungary; kozmat3@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-6971-8104>

Ez az emlékkönyv nem azért érdekes és fontos, mert a szerzői mindenfelől érkeztek: földrajzilag is, tudományosan is – írja előszavában a szerkesztő. Sem nem azért, mert bemutatja a társadalomföldrajz lehetséges kapcsolódásait. És még azért sem, mert egy együttműködő kört, egy „iskolát” jelenít meg. Hanem azért, akiről szól. Pénzes János, a Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszékének adjunktusa Süli-Zakar Istvánról, a tanszék alapítójáról, az egyetem nemrég elhunyt professzoráról szerkesztett emlékező kötetet.

A *Falu, város, periféria* hat fejezetből áll. Az elsőbe olyan tanulmányok sorolódtak, amelyek a térszerkezettel, valamint területi folyamatokkal foglalkoznak (Debrecen Molnár Ernőtől és munkatársaitól, a borsodi iparvidék Kristóf Andrától és Kókai Sándortól, Zemplén és a Hegyköz Hanusz Árpádtól és Drotár Nikolettől). Olyan alapvetéseket is olvashatunk itt, amelyek a társadalomföldrajz egészének problematikáját érintik. Például az „elérhetőséget” Magyarország fejlettségének vizsgálatában (Tóth Géza), az urbanizáció új jelenségeit (Bujdosó Zoltán), vagy Nemes Nagy József alapozó tanulmányát a territorialitásról, amelyet kívánatos lenne a társadalomtudományi alapvetések közt tanítani.

A második fejezet a szociálgeográfia és a társadalomkutatások összefüggéseit rajzolja föl. A régiesen hangzó kifejezés történetiségre utal, valamint arra, hogy a társadalomföldrajzos át-átlép más társadalomkutatás területére, mert ott is van érvényes mondanivalója. Így kerülhetnek a társadalomföldrajzhoz az

1910-es népszámlálás anyanyelvi jellemzői (Csüllög Gábor), Kárpátalja vallási szerkezete 1915-ben (Fodor Gyula és munkatársai) vagy a Zselicség népesség-földrajzi folyamatai 1910-től (Bajmócy Péter és Makra Zsófia). A szociálgeográfia azonban nem csak a történelemmel tart kapcsolatot. Két tanulmány is foglalkozik az ún. roma (cigány) kérdéssel, egyúttal bemutatva a néprajzban kialakított esettanulmányozás társadalomföldrajzi alkalmazását (Jász Erzsébet és munkatársai, valamint Péntes János és szerzőtársai).

A politikai földrajz izgalmas kérdéseivel a harmadik fejezet foglalkozik. Bár az itt közölt tanulmányok ugyancsak lazábban kapcsolódnak a társadalomföldrajzhoz, valamennyi érdekes, egyik-másik pedig egyenesen izgalmas olvasmány: Közép-Európáról (Mező Ferenc), a Balkánról (Pap Norbert), Kárpátaljáról (Gulyás László), a Partiumról (Szilágyi Ferenc). Itt olvashatunk a politikai földrajz pártpolitikai jelentőségéről (a Magyarországon ismeretlen kassai Darabos László életútja kapcsán, Hajdú Zoltán tollából), valamint a választási körzetek átrajzolásának problémáiról nemzetközi kontextusban és Magyarországon (Kovács Zoltán és Vida György).

A Határmentiség és határon átnyúló kapcsolatok című fejezet tanulmányai annyi év után még mindig tükrözik azt a lelkesedést és izgalmat, amellyel az 1989/90-es fordulat közben és utána légiesedni látszó határainkat fölfedeztük. Tekintve az emlékkönyv központi alakját és a kezdeményezőket, elsősorban a magyar-román határról esik szó; de erről mindkét oldal szerzőitől (Ioan Horga, Constantin-Vasile Țoca, Luminița Șoproani). Történeti, statisztikai és szociológiai vizsgálatok mutatják, mennyire „légiesedtek” a határok és mennyire nem (pl. Csordás László). Az átfogóbb írások pedig olyan általánosabb kérdésekkel foglalkoznak, mint a határmentiség (periferiális vagy kitüntetett térség, Péntes és munkatársai), az eurorégiók (Pál Ágnes, Ambrus L. Attila) vagy éppen a migráció (Mészáros Edina, Polgár István).

Az Alföld mindig is elkülönült a társadalomkutatásban, történeti, néprajzi, nyelvtörténeti, régészeti stb. szempontból. Ezért foglalkoznak külön tanulmányok az Alföld-kutatással (Az Alföld a rendszerváltás előtt és után). A rendszer-változás – az, ahogyan végbement és az, amit maga után hagyott – a Kádár-korszak Alföldje számára súlyos hátrányokat okozott, fölerősítve a Dunántúl és a Tiszántúl szétszakadásának folyamatait (Csatári Bálint, Baranyi Béla). Ez a társadalomföldrajz talán legismertebb, a közvélemény figyelmére leginkább számot tartó eredménye. Az itt megjelenő írások sokoldalúan dokumentálják ezt, néprajzi, szociográfiai (Balcsók István, Szarvák Tibor), statisztikai (Kormány Gyula), környezetvédelmi (Gál András és munkatársai) tanulmányokban, tudományos esszéktől az életrajzi vallomásokig (Furray R. Katalin).

A területfejlesztés a másik olyan téma, amely nemcsak a tudományos közösség belügye, hanem közfigyelmet és politikai akaratot is igényel (A területfejlesztés kihívásai és eszközei). Ezt célozta meg a LEADER program, amelynek megjelenését és hatásait érdemes összehasonlítani Európa keleti és nyugati felében (Patkós Csaba). Egy térség stagnálását a kutató állapíthatja meg – a térség,

a települések „helyi hősei” viszont a kitörési pontokat keresik. Számos kitörés adódik a sportrendezvényektől a gazdasági *start-up*-okig, a turizmustól az élelmiszergazdaságig (Kozma Gábor és munkatársai, Dorogi Zoltán és Radics Zsolt, Remenyik Bulcsú és Dávid Lóránt, Abonyiné Palotás Jolán). Napjaink „kitöréspolitikájában” – különösen az erőforráshiányos térségekben – még mindig az oktatás és a kultúra a legfontosabb (lásd Teperics Károly és Czimre Klára alapos tanulmányát a K+F-tevékenységek területi jellemzőiről vagy Kovács Tibor hangulatos cikkét a „kultúraalapú városfejlesztésről”). (A tanuló régiók vizsgálata, a társadalmi innováció területi terjedése sajnálatosan hiányzik innen; ami azért kár, mert igazolmasan ellenpontosná a közvéleményben megkövesedett és a médiában közhelyszerűen emlegetett Dunántúl-Tiszántúl dichotómiát.)

A tér fogalma a társadalomkutatásban – itthon legalább is – az 1960-as évektől jelent meg. Párhuzamosan követhető a szociológiában a statisztikai alapú struktúrakutatásokkal, azok egyfajta ellenpontosításaként. Amint az empirikus társadalomkutatás kibújt a marxista társadalomfilozófia köpenyéből, mintegy negyedszázadra a társadalmi rétegződés és a mobilitás kutatása vált uralkodóvá. Az 1970-es években a szociológiát már-már azonosították a társadalmi struktúrakutatással, a szociológust pedig a kérdőívezővel és a matematikai-statisztikai elemzővel. Késett annak tudatosítása, hogy a társadalom tagjai nemcsak lebegnek valahol a filozófiai űrben, képzeletbeli lajtorjákon le-föl szaladgálva (mobilitás), hanem a földön járnak, adott térben és időben, területi-társadalmi egységeket alkotva. Kiszorulva a szociológiából – vagy még nem is ízesülve azal – a *tér* koncepciója az akkori társadalomkutatás egyes szakterületein élt: például az urbanisztikában, az igazgatástudományban, a különböző hálózatfejlesztésekben, az intézménytelepítés tervezésében. Hálózati térképek, tudásatlások keletkeztek ugyan, de nem álltak össze társadalomföldrajzzá.

Érthető módon. A földrajzi megközelítések a 20. században (mint előzőleg mindig is) annyira politikailag terhelték voltak, oly sokszor szolgáltak politikai erődemonstrációt, politikai játszmákat és hatalmi törekvéseket, hogy a világháború utáni Magyarország tudományos kánonjából gyakorlatilag kitiltották őket. S ha maradtak is, inkább csak szomorú példaként arra, hogy tudós és tudománya miként válhat a politika kiszolgálójává. A háború utáni újjáépítés, a szovjet hatalmi szférába való betagozódás, az erőltetett és egyoldalú gazdaságfejlesztés lázában a gazdaságföldrajz tűnt legitimnek. Amit a társadalomföldrajz mondani tudott vagy tudott volna, azt a gazdaságföldrajz mondta el, jól vagy rosszul, de legitim módon.

A tér – a „territorialitás”, ahogy Nemes Nagy József egykori felsőoktatás-kutató, mondja – mégis ott lappangott a társadalomkutatások margóján, készen arra, hogy egyszer majd kiegészítse, teljessé tegye a még mindig rendkívül filozófikus szociológiát. Szelényi Ivánék városkutatásai, Hegedűs András és csapátának falukutatásai, a kibontakozó agrárszociológia, a fejét emelgető oktatás-kutatás nemcsak fölfedezték maguknak a teret – mint szemléletmódot és mint alternatív megközelítést –, hanem mind több vizsgálatot is végeztek például az

oktatásökológia, a társadalmi tér és oktatási rendszer, az innovációk területi terjedése kérdéseiben (Benedek András, Deák Zsuzsa, Forray R. Katalin, Inkei Péter, Kozma Tamás, Vámos Dóra). Az ilyen vizsgálatok jobban kapcsolódtak a társadalomkutatások háború előtti előzményeihez, mint az újjászülető szociológia, amely viszont a nemzetközi trendekhez igazodott jobban.

Amit most, évtizedekkel később látunk – többek között ebben az emlékkötetben –, az a társadalomkutatás kiegészülése földrajzi megközelítésekkel, térségi vetületekkel, regionális fölismerésekkel és településtudományi eszközökkel. A társadalomföldrajz még mindig nem integráló tudomány, amely magába foglalná és egységes keretbe rendezné más társadalomkutatások eredményeit a területiség szemszögéből. De már ott van a palettán mint a társadalomkutatás egyik diszciplínája.

Ezt tükrözik ennek az emlékkönyvnek az írásai. Bár jórészt egy iskola (a debreceni) eredményei, egyúttal reprezentálják a tudomány állását is. Eszerint a társadalomföldrajz magába szívja, földolgozza és hasznosítja a legkülönbözőbb társadalomkutatás eredményeit. Határain pedig történészek, statisztikusok, demográfusok, szociológusok, néprajzosok, oktatás- és kultúrakutatók jelentkeznek. Az eredmény még mozaikos. De a társadalomföldrajz már úton van egy olyan társadalomtudomány felé, amelynek integráló ereje nem az idő (történelem), hanem a tér.

Ezért mozaikos ez az emlékkönyv. S ami összetartja, az a tudós és professzor, akinek az emlékére készült. Süli-Zakar István pályája – mint társadalomföldrajzos nemzedékének számos tagjé – tükrözi a társadalomföldrajz helykeresését egyrészt az alapkutatások, másrészt az alkalmazott kutatás-fejlesztések között. Az emlékkönyv nem közöl róla életrajzot (talán helyesen). Viszont a szerzők (valamint a recenziós) emlékezéseiből gazdag kép rajzolódik ki róla. Süli-Zakar István is egyike volt generációja helykeresőinek. Erre képzettsége, érdeklődése és tudományos pályafutása is rávitték. Olyan egyetemen végzett (Debrecen), ahol a történelmet és a földrajzot együtt, szakpárban tanították, ami ritkaság volt az ötvenes évek sokszoros felsőoktatási reformjai után, és ahol a társadalomföldrajzosok „nagy öregjei” tanítottak (például Enyedi György) vagy tanultak (például Beluszky Pál). Süli-Zakar Istvánnak is nehéz volt eldöntenie, hogy valójában történész-e vagy földrajzos, esetleg egy kicsit néprajzos, egy kicsit szociológus is. És hogy a térségi hagyományok melyik vonulathoz kapcsolódik (még beérkezett korában is gyakorta fölmerült benne például Szeged és vidéke).

Ezt a helykeresést nem mindenki vette észre, inkább sokoldalú érdeklődésnek értelmezték. Azért mégis az Alföld babonázta meg, annak is az északkeleti sarka, a Partium – ahogy ő értelmezte, benne Kárpátaljával. Nem annyira az az Alföld, amelyet például Kecskemétről vagy Szegedről lát az érdeklődő. Sokkal inkább az, amely benyúlik a romániai Biharba, átnyúlik az északkeleti sarkon túlra, amelyet most országhatárok vágnak szét (határmentiség), de egykor nem így volt (Partium), és a reménybeli holnapban sem így lesz (határon túlnyúló

kapcsolatok). Ebben a három határ keresztezte térségben volt igazán otthon. Itt építette kapcsolatait, toborozta hallgatóit, szervezte kurzusait és konferenciáit, indította útjukra tanítványait – kutatni, oktatni, ahogy maga is tette. Úgy volt „provinciális”, ahogy a patrióták szoktak lenni. Rajongott az ott élőkért, aggódott a sorsukért, tudni akarta a múltjukat és a belőle kinövő jövőt.

Ez az elkötelezettség vezette, különösen a rendszerváltozás után, az alföldi települések jövőjének tanulmányozásához. Ez vált lassan munkásságának fő motívumává: a hanyatlás végigkísérése és a kitörési pontok keresése. Írásai, előadásai és kutatásai sokszor olyan fölkeresések mentén születtek, amelyek az Alföld hanyatlásáról, de még inkább reménybeli megújulásáról szóltak. Egyik kedvenc példája az „Alföld halott szíve” volt (a Közép-Tisza-vidék) mint az egykori virágzás, a jelenkori stagnálás és a jövőbeni megújulás esete.

Süli-Zakar István széles körű érdeklődését tükrözi ez az emlékkönyv. Azok állították össze, akik hallgatták őt – tanulmányai legalább egy pontján, hosszabb-rövidebb ideig –, akik kutatásaiba bekapcsolódtak, konferenciáin részt vettek, együttműködtek vele. Bár persze Debrecen-központú az együttműködők köre, de széles mind földrajzilag, mind tematikailag, mind műfajilag. Ez adja ennek az emlékkönyvnek a különlegességét. Nem egyszerűen a társadalomföldrajz sokszínűsége mutatkozik meg benne – kapcsolódásainak sokágúsága, hatókörének széles spektruma. Hanem tükröződik benne Süli-Zakar István is, aki úgy volt debreceni, hogy túlnyúlt a határokon, úgy volt az Alföld elkötelezettje, hogy országosan és nemzetközileg is elismertté vált.

Az egyetemi emlékkönyvek és akadémiai ünnepi kötetek (*Festschrift*, még angolul is) ideje lejárában van. Mind hátrább szorulnak a publikációk versenyfutásában, ahol ma már az egyes kiadók által kontrollált kiadványok („referált folyóiratok”) uralják a terepet. Mit tegyenek azok, akik – követve az akadémiai hagyományokat – mégis csak fejet hajtanának professzoraik, kiemelkedő kollégáik, jeles pályatársaik emléke előtt? Az emlékkönyv szerzői és szerkesztői megmaradtak a hagyomány mellett, és jól tették. Most persze már érdemes arra törekedni, hogy minél többen ismerjék meg ezt a kötetet, férjenek hozzá, gondolkozhassanak rajta, vitakozhassanak vele.

Az emlékkötet címe nemcsak Süli-Zakar István tágas érdeklődésére, hanem a helykeresés bizonytalanságára is utal. Mintha a szerzők és a szerkesztő nem látták volna világosan, milyen irányba fordul tudományuk és benne saját kutatásuk. Minden fontos benne van már, de mintha hiányoznék a súlypont. A mozaik érdekfeszítően sokszínű – de még kissé szétszórt ahhoz, hogy a kívülről érkező társadalomkutatók egyértelműen eligazodjanak benne. Az integráló erő inkább a professzor, kevésbé a diszciplínája.

De ne fanyalogjunk, örüljünk! Emlékező kötet jelent meg, „seregszemle” a társadalomföldrajz mai állásáról „határon innen és túl”. A tanulságos, mindig érdekes, helyenként izgalmas és érdekfeszítő írásokat szívesen ajánlom azoknak, akiket a mai magyar valóság térbelisége és a mai magyar társadalomkutatás dilemmái érdekelnek.

**Sikos T. T., Tiner T. (szerk.) (2016): Tájak, régiók,
települések, térben és időben.
Tanulmánykötet Beluszky Pál 80. születésnapjára
(Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 479 o.)**

BAJMÓCY PÉTER

BAJMÓCY Péter: egyetemi docens, SZTE TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék; 6722 Szeged, Egyetem u. 2.; bajmocyc@geo.u-szeged.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1692-4825>

Péter BAJMÓCY: associate professor, Department of Economic and Human Geography, Faculty of Science and Informatics, University of Szeged; Egyetem u. 2., H-6722 Szeged, Hungary; bajmocyc@geo.u-szeged.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1692-4825>

2016 decemberében Beluszky Pál, a magyar társadalomföldrajz egyik legnagyobb alakja betöltötte 80. életévét. Az ünnepelt köszöntésére készült el e tanulmánykötet Sikos T. Tamás és Tiner Tibor szerkesztésében, melyben egykori és mai kollégái, fiatalok és idősebbek tisztelegnek előtte. Ebbe a kötetbe nem az ilyen esetekben gyakran előforduló, máshová nem publikálható maradékok vagy cikk formájába álcázott nyilvános köszöntések kerültek, hiszen a közölt 43 tanulmány legnagyobb része önmagában is értékes tudományos mű, a legtöbb nem marad el színvonalában a hazai folyóiratokban megjelenő tanulmányok átlagától. Mindezt a kötet megálmodói és szerkesztői azzal érték el, hogy gondosan megválogatták a szerzőket, Beluszky Pál egykori és mai munkatársai kerültek bele, elsősorban az MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézetéből és az MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézetéből, de más hazai és – egy német nyelvű tanulmány is megjelent a kötetben – osztrák-svájci műhelyekből is.

Beluszky Pál munkássága leginkább a településföldrajz részét képezi, azon belül alig van olyan részterület, amellyel ne foglalkozott volna. Az összes hazai településtípus megjelenik munkásságában Budapesttől a nagy-, közép- és kisvárosokon át a falvakig, az aprófalvakig, a tanyákig és a kertészekig. A településhálózat egyes elemeinek átalakulása mellett annak egészével is foglalkozik, a Kárpát-medence, Magyarország, az Alföld vonatkozásában, de áttekinti a városhálózat, a faluállomány vagy az alföldi városok fejlődésének, átalakulásának főbb tendenciáit, az ország településhálózati régióit, városaink vonzáskörzeteit is. Hajdú Zoltán (2016, 121.) írja a kötetben megjelent tanulmányában, hogy „Beluszky Pál (...) az 1950-es évek közepétől tudatosan megélte a magyar falu

átalakulását, majd tudományos tevékenységében a szemtanú hitelességével érkező »híradója« lett e folyamatnak”. Beluszky munkássága nemcsak a településállomány minden egyes típusára terjedt ki, de területileg sincs olyan csücske az országnak, amellyel legalább egy tanulmánya ne foglalkozott volna, így bejárta az Alföldet, az Őrséget, a Cserehátot, Szatmárt, a Közép-Tisza-vidéket és a budapesti agglomerációt. Mindezt azért is megtehetette, mert pályafutása számos állomáshoz kötötte, amelynek Szolnok, Piszke, Tiszafüred, Berettyóújfalú, Budapest vagy Gödöllő talán a legfontosabb helyszínei. Beluszky számos téren összegezte a hazai településföldrajz eredményeit, s e szintetizáló munkái tekinthetők a legnagyobb hatásúaknak.

Tudományos munkásságának második legfőbb csoportját a történeti földrajzi munkák adják, melyek fókuszpontjában a dualizmus korának hazai társadalmi-gazdasági-területi átalakulási folyamatai állnak, de munkássága kiterjed a középkorra vagy a 20. század második felének hazai folyamataira is. Kiemelt szerepet kap történeti földrajzi kutatásaiban az Alföld, az alföldi út, az Alföld másságának megismerése, annak okainak feltárása. Harmadrészt Beluszky Pál néhány tanulmányában a tudományosság elméleti kérdéseivel, ezen belül a társadalomföldrajz helyzetével és aktuális problémáival foglalkozik. Számos módszertani újítást vezetett be Magyarországon. Munkássága legnagyobb értékének mégis azt tartom, hogy úgy tudott szintetizáló, az ország településhálózatának egészét elemző munkákat alkotni, hogy eközben a hálózat egyes elemeiről is alapos képe van, olyan kutató, aki képes újat mondani a faluállomány átalakulásának fő tendenciáiról, de közben szinte bármelyik hazai faluról is. Sajnos a hazai társadalomföldrajzban ez igencsak ritka.

A kötetben a néhány oldalas „rendhagyó előszó” után 43 tanulmányt találunk, melyek összterjedelme 471 oldal. A tanulmányok a szerzők neveinek ábécésorrendje alapján következnek, így a hasonló témájú tanulmányok a kötet különböző részeiben találhatóak. Mivel azonban tematikailag nagyon széles spektrumot ölelnek fel a kötetben publikált írások, így nehéz is lett volna tematikusan csoportosítani őket. Mindenképp ki kell emelni, hogy – szemben sok tiszteletkötettel – itt 10-12 oldal közlésére volt lehetőségük a szerzőknek, s ez mindenképp a tartalom javára szolgált. A kötet legtöbb munkája önálló, értékes tudományos mű, korrekt szakirodalmi áttekintéssel.

Az ilyen jellegű kötetekben szokásos, hogy a szerzők kapcsolatot próbálnak keresni a saját tudományos tevékenység és az ünnepelt által kutatott témák között. Itt is hasonló volt a helyzet, s mivel Beluszky életműve szerteágazó, ez nem bizonyult lehetetlennel. Számos esetben a kutatási témák összekapcsolódnak, ezek talán a kötet legszínvonalasabb tanulmányai. Másoknál már nehezebb volt megtalálni a közös pontot, sok esetben ez „és ezzel majdnem foglalkozott egyszer Beluszky is” típusú kapcsolat lett, egyébként komoly tudományos értékkel bíró tanulmányoknál. A harmadik csoportba olyan szerzők tartoznak, akik nem foglalkoztak hasonló témákkal, de próbáltak hozzászólni a településhálózat kérdéseikhez vagy az ünnepelt által kutatott témákhoz – ezek a próbál-

kozások nem a kötet legerősebb tanulmányai. Végül több szerző nem keresett vagy nem talált közös pontokat, ők a saját témájukkal köszöntötték Beluszky Pált, az ünnepeltre való utalás vagy hivatkozás nélkül. A 43 tanulmányban összesen 95 független hivatkozás van Beluszky Pál műveire, mutatva az ünnepelt széles körű szakmai tevékenységét. A 43 tanulmányból egy német nyelven íródott (Doris Wastl-Walter munkája), a többi magyarul, és a tudományosság szempontjából két kakukktojás szerepel a kötetben. Kocsis Károly szerzőtársaival a Magyarország Nemzeti Atlaszának legújabb kiadása szerkesztésének kulisszatitkaiba avat bennünket, mely térképlapjainak munkálataiban egyébként az ünnepelt is részt vesz, Csatári Bálint pedig a „hőskorban” Beluszkyval töltött kubai tanulmányút élményeit meséli el a maga humoros stílusában.

A tanulmánykötet szakmai oldaláról nehéz átfogó képet adni, hiszen tematikailag rendkívül változatos, ugyanakkor ez adja egyik legnagyobb értékét is, hiszen a társadalomföldrajz legtöbb részterületének művelője talál benne a maga számára hasznos és érdekes tanulmányokat. Talán a legtöbb mű az Alföld átalakulásával, településhálózatával és ezen belül a tanyarendszerrel foglalkozik. Baranyi Béla az „alföldi út” kérdéséhez tesz hozzá újabb adalékokat, Becsei József, Romvári Róbert és a Nagy Gábor – Dudás Gábor szerzőpáros a tanyákról értekezik, Lennert József a Beluszky Pál és Sikos T. Tamás által is többször használt faktor- és klaszteranalízis módszerével tipizálja a dél-alföldi településeket, Jankó Ferenc és Győri Róbert pedig az Alföld természetátalakításáról ír.

A második csomópontot a kistelepülések és a periferikus térségek jelentik. Ide kapcsolódik G. Fekete Éva Bogácsról, Nagyné Molnár Melinda Pázmándról, Székely Kinga Katalinnak a Csíki-medence falvairól szóló tanulmánya, Kiss Éva munkája a Közép-Tisza-vidékről, Nagy Erika cikke a sarkadi kistérségről a társadalmi marginalizáció vonatkozásában. Ebbe a körbe sorolható Timár Judit részben elméleti munkája a falusi társadalomról, valamint Kovács Katalin és Tóth Tamás átfogó munkái a kistelepülések, az aprófalvak helyzetéről és gazdaságfejlesztési lehetőségeiről.

A harmadik tematikus csoportot a történeti földrajzi és gazdaságtörténeti munkák adják, ide tartoznak a kisebb léptékű művek közül Frisnyák Sándor Bodrogszerdahelyről vagy Kókai Sándor Szeged vonzáskörzetéről írt tanulmányai, a nagyobb léptékű munkák közül pedig Gál Zoltánnak a bankrendszer fejlődéséről vagy Rácz Lajosnak a klímamigrációról közölt művei. A nagyvárosok társadalomföldrajzi kérdései adnak egy kisebb blokkot, ide elsősorban Budapesttel kapcsolatos tanulmányok tartoznak, így Kovács Zoltán és Egedy Tamás cikke a metropolizációról, Michalkó Gábor és szerzőtársainak munkája a budapesti agglomeráció szatellitizmusáról vagy Sikos T. Tamás tanulmánya a főváros kiskereskedelméről, de a vidéki nagyvárosok is megjelennek (Rechnitzer János: Győr, Kókai Sándor: Szeged). Elméleti kérdéseket elsősorban Berényi István, Nemes Nagy József és Timár Judit írásai feszegetnek. A kötetben emellett – a teljesség igénye nélkül – előkerülnek a terület- és településfejlesztés, a közigazgatási földrajz, a kereskedelem és a távközlés földrajza, a közlekedésföldrajz, a kultu-

rális földrajz, a turizmusföldrajz, a szocialista városok, a településmenedzsment, a katonai földrajz, a globális migráció és a határmentiség kérdései is.

A tanulmánykötet látélelet is a hazai társadalomföldrajz jelenlegi állapotáról. Az előbbieket követve a tudományterület problémái kevésbé jelennek meg a kötetben, azonban érdemes olyan szemmel olvasni a tanulmányokat, hogy egyrészt mi a receptje az átlagost messze meghaladó színvonalú tanulmánykötet összeállításának (mind tartalomban, mind kivitelben). Másrészt pedig hogy melyek a hazai társadalomföldrajz problémáinak a sorok közé be-beszüremkedő jelei (hivatkozási kultúra, az egyedi és az általános szélsőséges elválása, tévkövetkeztetések, a helyismeret, a helyi viszonyok ismeretének hiánya, a néha nem adekvát ábrák stb.).

Mindennek ellenére egy igen jó színvonalú tiszteletkötetet foghat a kezébe az olvasó, ami nagyban köszönhető az ünnepeltnek, Beluszky Pálnak, személyiségének és munkásságának; ahogyan Nemes Nagy József (2016, 315.) nevezi tanulmányában, a „legmodernebb konzervatívnak” a hazai társadalomföldrajzban. Számos vonatkozásban ő jelenti a kapcsolatot a konzervatívok és a modernek között, mindkét csoport számára inspirálók a művei. Beluszkyt a maga különleges, szépirodalmi igényű stílusában idézve „az lenne kívánatos, amit nyilvánvalóan elérni nem lehet, ha sikerülne a társadalmi folyamatok térbeli vonatkozásait, annak feltevéleit, indítóokait, következményeit, s a teljes kapcsolathálót minden vonatkozásban kibontani” (Rácz, Beluszky 2003, 5.).

Irodalom

- Hajdú Z. (2016): Településfejlesztési minta, avagy „koraszülött, megtagadott siker?” In: Sikos T. T., Tiner T. (szerk.): *Tájak, régiók, települések térben és időben. Tanulmánykötet Beluszky Pál 80. születésnapjára*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 121–130.
- Nemes, Nagy J. (2016): A hely arca és számai. In: Sikos T. T., Tiner T. (szerk.): *Tájak, régiók, települések térben és időben. Tanulmánykötet Beluszky Pál 80. születésnapjára*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 315–321.
- Rácz L., Beluszky P. (2003): „...többnyire azt mondom, geográfus vagyok.” Interjú Beluszky Pállal. *Korall*, 14., 5–28.

Jha, G. (2018): Fragile urban governance: Evolution, decline and empowerment of local self-government in India (Routledge, London, 384 o.)

VARGA LÁSZLÓ

VARGA László: PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Doktori Iskola; 7624 Pécs, Rókus u. 2.; mlminvest@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-0555-331X>

László VARGA: PhD student, Interdisciplinary Doctoral School, University of Pécs; Rókus u. 2., 7624 Pécs, Hungary; mlminvest@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-0555-331X>

Az Indiai Köztársaság, mint a legnépesebb demokrácia a Földön, 1947-es megalakulása óta stabil politikai rendszerrel, kisebb-nagyobb gazdasági csavarokkal, de következetesen halad a világhatalmi státusz felé. A népességrobbanás és a globalizáció hatására lejátszódó gazdasági átalakulás a történelmileg alapvetően kisteleplési szerkezetű országban erőteljes városiasodást eredményez, ami jelentős kihívások elé állítja a városi önkormányzatokat a területfejlesztés, a közüzemi és közszolgáltatások hatékony, inkluzív és felelős megszervezésének és kivitelezésének terén. Gangadhar Jha legújabb könyvében bemutatja India városi önkormányzatiságának történetét, kitérve a függetlenség elnyerése utáni időszakban végbement hanyatlás okaira, majd a '90-es években elindult gazdasági és politikafilozófiai szerkezetváltás – melyben az ország az erősen központosított szocialista jellegű tervgazdaságról áttért a liberális piacgazdaságra – decentralizációs törekvései által kiváltott, valamint az önkormányzatok működésének helyreállítására megszületett 74. alkotmánykiegészítés tartalmára és gyakorlati megvalósulására. Az alkotmánykiegészítésre azért volt szükség, mert az önkormányzatiság kérdése alkotmányosan nem volt rendezett, annak meghatározó elemeit az alkotmány az állami szintű törvényhozások hatáskörébe utalta. Vizsgálatai alapján Jha úgy látja, hogy India városi önkormányzatiságának jelenlegi problémái három okra vezethetők vissza: a 74. alkotmánykiegészítés hiányosságaira, a 74. alkotmánykiegészítés felhatalmazásával megalkotott önkormányzati törvények hiányosságaira, valamint az alkotmányos és törvényi rendelkezések nem megfelelő végrehajtásából eredő zavarokra.

Mivel az önkormányzatok felhatalmazása és megerősítése roppant fontos az ország fejlődésének szempontjából, a szerző megoldási javaslatokat is közöl, figyelembe véve a szövetségi államok alkotmányos autonómiájának keretrend-

szérét. Megfelelő irányítási struktúra, hatalommegosztás, végrehajtási és fiskális ügyek átláthatósága egyaránt részét képezik az önkormányzati működés javításának, ami jóval szélesebb és mélyebb erőfeszítést igényel, mint csupán szakirányú továbbképzéseket.

A felvetett problémát a szerző nyolc fejezetben vizsgálja. Elsőként, a hosszabb elméleti áttekintést követően, az indiai városi önkormányzatok szerepét és történetét mutatja be. A szerző szerint a mai értelemben vett önkormányzatiság fejlődése a 16–17. századi mogul uralom idején kezdődött. Az adminisztratív intézményrendszer kialakulása a Ripon-határozat 1882. május 18-i kihirdetésével indult meg. Lord Ripon India alkirályaként számos reformot vezetett be az indiai lakosság körülményeinek javítására. Az első Ripon-határozat arra kötelezte a tartományi kormányokat, hogy utaljanak pénzügyi forrásokat a helyi szintre. A második, 1882-es határozat kötelezővé tette a tartományi kormányoknak, hogy minden körzetben alapítsanak helyi szintű tanácsokat. A tanácsok létszámának legfeljebb egyharmadát tölthették be tisztviselők, a többi helyet választott helyi lakosoknak kellett adni. A Ripon-határozattal elindult önkormányzati fejlődés függetlenség elnyerése után megalkotott alkotmánnyal, az ezt követő 1992. évi 74. alkotmánykiegészítő módosítással és az ezekből származtatott állami önkormányzati törvények megszületésével folytatódott.

A második fejezet az 1947 utáni időszakot elemzi. A területi újjászervezés óriási feladat volt, hiszen több száz, akár ezer éves múltra visszatekintő kiskirályságokat, hercegségeket, autonóm hűbéri birtokokat kellett integrálni az új föderatív közigazgatási rendszerbe. A független India új alkotmánya arra törekedett, hogy az önkormányzatiság kérdéskörét törvényhozói szinten a lehető legközelebb vigye az állampolgárokhoz. A szövetségi államformában ez a szint az államok törvényhozó testületi szintje. A szubszidiaritás szempontjából kedvezőnek tűnő döntés a gyakorlatban ellenkező hatást generált. A megszületett új államok vezetői és törvényhozói egyáltalán nem fektettek hangsúlyt a helyi szint megfelelő felhatalmazására és támogatására, nem voltak érdekeltek a helyi szint megerősítésében, intézményileg gyengék és alulszervezettek, pénzügyileg pedig roppant bizonytalanok voltak, a strukturális átjárhatóság és az államok közötti megfeleltethetőség hiányáról nem is beszélve. Hatalmi holdudvarok alakultak ki országszerte, a korrupció általánossá vált, melynek legfőbb oka az elhíresült engedélytörvény (*Licence Raj*) volt. E szerint egy magánvállalkozás elindításához az ipari szektorban közel 80, a különböző központi és állami hivatalokból megszerzett engedéllyel kellett rendelkezni, ráadásul a kormányhivatalok megszabhatták a termelés mennyiségét és az értékesítési piacot is. Az ebben az állapotban eltöltött közel 40 év mély nyomai a mai napig is érezhetőek, főleg az állampolgári akarat inkluzivitásának hiányában és az önkormányzat hatalmi és nem szolgáltató szerepében.

A harmadik fejezetben Gangadhar Jha részletesen bemutatja, hogy miként érte el az önkormányzatiság reformjának igénye a központi kormányzat szintjét. A politikai paletta minden szintjén és színterén zajló hosszas vitákat köve-

tően kristályosodott ki a törvényhozók számára – mind a kormánypárti koalícióban, mind az ellenzék soraiban –, hogy amíg az önkormányzatiság nem kap erős, részletes és minden államra egységesen vonatkozó alkotmányos felhatalmazást, az ország áhított gazdasági és politikafilozófiai átalakítása a szocialista tervgazdaságról a liberalizált piacgazdaságra nem lehet sikeres. A reformtörekvéseket segítette, hogy ugyanebben az időben, a '80-as évek derekán söpört végig a decentralizációs hullám a fejlett és fejlődő országok kormányzati struktúráin. A bőségesen rendelkezésre álló nemzetközi elméleti anyag és a helyi lehetőségek, szokások ötvözésével megszületett az alkotmány 74. kiegészítő módosítása, melyben a törvényalkotók létrehozták India kétágú – az egyik ágat a kisteleplési, a másikat a városi önkormányzatok alkotják – és mindkét ágban többszintű önkormányzati rendszerét.

A következő fejezet megvizsgálja azokat az állami szintű törvénymódosításokat, melyeket az alkotmányhoz való igazodás miatt hajtottak végre. Bár az állami kormányok az alkotmányos rendelkezéseket az 1993. június 1-ji határidőig beépítették önkormányzati törvényeikbe, a megfelelőségi jogszabályokban bekövetkezett változások jelentősen különböznek. Ezt az alkotmányos rendelkezések diszkrecionális jellegével és a különböző állami kormányok eltérő jogértelmezésével magyarázzák. Az alkotmánykiegészítés célja elsődlegesen az volt, hogy a választott képviselők kezébe kerüljön a döntés lehetősége a város ügyeivel kapcsolatban, ezért ők alkotják az önkormányzat testületét (*wards committee*). Az államok közötti különbségek abból erednek, hogy az alkotmány lehetővé teszi kiegészítő testületek létrehozását a különböző közfeladatok ellátására, amelyekben a tagok nem választottak, hanem kinevezettek. Ráadásul mind a szövetségi, mind az állami törvényhozások házába beválasztott képviselők szavazati joggal bírnak körzetük összes városi önkormányzatában.

Az ötödik fejezet az alkotmánymódosítás gyakorlati eredményeivel foglalkozik, valamint részletesen bemutatja a két, egymástól alapjaiban, felépítésében és funkcionalitásában is különböző önkormányzati rendszert. A rendszer egyik elemét a kisteleplési önkormányzatok (*panchayat*) alkotják. A szó eredete – a *panch* (öt) és az *ayat* (gyűlés) – visszanyúlik az ősi időkbe, amikor a település öt legbőlcsebb embere gyűlt össze megvitatni a közösség dolgait, megoldani a problémákat. A kisteleplési önkormányzatoknak három szintje van. A legelső szint maga a községi önkormányzat (*gram panchayat*), melynek testületét és a polgármestert (*sarpanch*) a település lakói választják öt évre. A következő szintet az alkotmány közbenső szintnek nevezi: ennek a járási önkormányzatnak (*panchayat samiti*) a tagjait a községi képviselők választják maguk közül. A kisteleplési önkormányzati rendszerben a legfelső a körzeti szint (*zila parishad*), a magyar rendszerben a megyei szintnek feleltethető meg. A körzeti önkormányzat tagjait nem választják, az alkotmány előírja, hogy kik lehetnek a tagjai.

A városi önkormányzatok (*municipality*) rendszere ugyancsak háromszintű, de ezek a szintek semmilyen hierarchikus viszonyban nem állnak egymással, a városok csupán lakóik száma alapján különböznek, és a rájuk vonatkozó szabá-

lyok is a városok lélekszámától függően változnak. A legkisebb egységet a 11 000 és 100 000 közötti lakosú kisvárosok önkormányzatai (*nagar panchayat*) jelentik, a második csoportba a százezer és egymillió közötti lakossal rendelkező városi önkormányzatok (*nagar palika*) tartoznak. A legfelső kategóriát az egymillió lakosnál többet számláló nagyvárosi önkormányzatok (*mahanagar palika*, angolul *municipal corporation*) alkotják. A képviselő-testület tagjait közvetlenül, titkos szavazással választják. A választás egymandátumos, egyszerű többségi rendszerben zajlik ötévente. A megválasztott képviselők polgármestert választanak maguk közül.

A hatodik fejezet a 74. alkotmánykiegészítés gyakorlati tapasztalatai miatt elindult újabb reformpróbálkozásokat és a helyi szintű végrehajtás segítéséhez bevezetett szövetségi kormányprogramokat mutatja be. Kitér a *Jawaharlal Nehru National Urban Renewal Mission* feladataira és munkájára és arra, hogy milyen költségvetési eszközökkel ösztönözték az államok kormányait olyan városi önkormányzati rendszerek kialakítására, amelyek a legjobban segítik a fokozódó, a későbbiekben részletesen kifejtett urbanizációs problémák megoldását.

A könyv utolsó két fejezete a szerző építő jellegű kritikai megjegyzéseit és a jelenlegi problémákra adott megoldási javaslatait tartalmazza. A megfogalmazott problémák a decentralizációs törekvések törvényi és végrehajtási hiányosságaiból erednek. A városi önkormányzati rendszerben a közszolgáltatások rossz minőségűek és megbízhatatlanok, a lakosság többsége számára nem elérhetőek; a költségvetés roppant hiányos és a testület által alig ellenőrzött; hiányoznak a területfejlesztési tervek; a városnövekedés ellenőrizetlen; valamint hiányosak a szervezeti kapacitások is. Az adott alkotmányos és törvényi kereten belül persze lehetne a végrehajtás sokkal jobban szervezett, hatékonyabb és az emberekhez közelebb, de sajnos a teljes kormányzati struktúra ellenérdekelt abban, hogy a végrehajtásban rejlő pénzügyi lehetőségektől megváljon.

Gangadhar Jha erős kritikával, de építő szándékkal tárja olvasói elé India többszörösen összetett, horizontálisan és vertikálisan is széttagolt önkormányzati rendszerét, különös hangsúlyt fektetve a városi önkormányzatok elemzésére. A könyv az önkormányzatiság elméleti hátterének részletes bemutatása mellett számos konkrét példát említ, amelyekkel kiválóan szemlélteti a jelenlegi viszonyokat. A szerző összegzése szerint alapvető gondot jelent, hogy a közszolgáltatások zöme és a közüzemi szolgáltatók is kívül esnek az önkormányzatok hatáskörén, illetve hogy az önkormányzatoktól és egymástól egyaránt független egységként közvetlenül az állami vagy a központi kormányzatnak alárendelve működnek. Ennek eredményeként az önkormányzatok szervezeti kapacitásai roppant korlátozottak, és egységes, összehangolt irányvonalat a városok működtetésében és fejlesztésében szinte lehetetlen megvalósítani. A könyv szakmai nyelvezete kihívást jelenthet az olvasónak, de kiváló tankönyvként szolgálhat mindazoknak, akik az önkormányzatiság működését és zsákutcáit kutatják, valamint remek összehasonlítási lehetőséget nyújt a hazaitól eltérő önkormányzati rendszerek iránt érdeklődőknek.

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TUDOMÁNYOS ÉLET / SCIENTIFIC LIFE

REAL CORP konferenciák 2014–2018

REAL CORP conferences 2014–2018

JÓNA LÁSZLÓ

JÓNA László: tudományos segédmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 9022 Győr, Liszt Ferenc u. 10.; jona.laszlo@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0001-9052-9589>

JÓNA László: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Liszt Ferenc u. 10., H-9022 Győr, Hungary; jona.laszlo@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0001-9052-9589>

A REAL CORP konferenciákat 1996 óta évente rendezik meg, melyre a világ minden tájáról érkeznek szakemberek. Az előadók között megtalálható a város-tervező, a közlekedésmérnök, az építész, az informatikus, a társadalom- és környezettudományokkal vagy az ingatlan kutatással foglalkozó szakember. A többnyire háromnapos konferencián aktuális várostervezési, területfejlesztési és társadalmi kérdéseket vitatnak meg. A konferencia életre hívója Manfred Schrenk volt, aki mai napig igazgatója a REAL CORP konferenciának.

Az „okos város” (*smart city*) 2014 óta valamilyen formában mindig témája a konferenciának, ami nem véletlen, ugyanis ebben az évben kezdték el széles körben használni az okos város kifejezését a világon. Ekkor már sok város alkalmazta az infokommunikációs eszközöket a városi és építési folyamataiban arra, hogy javítsa fizikai eszközeinek, társadalmi és környezeti tőkájének az integrációját. Az okos városokról szóló rangsorok megjelenése versenyt is indított arról, hogy melyik város az „okosabb”. Mindez pedig számos kérdést felvetett. A 2014-es konferencia fő kérdése az volt, hogy lehet-e „okosan” tervezni, okos megoldásokat találni az okos városok számára. A három nap során az alábbi kérdéseket beszéltek meg részletesen:

- Mit jelent a *smart city* az életminőség szempontjából?
- Hogyan befolyásolja a gazdasági kilátásokat?
- A fenntarthatóság és az alkalmazkodás része-e a *smart city*nek?
- Mi a helyzet a politikával és a közigazgatással, a rendeletekkel és a kormányzással?

- Hogyan befolyásolják az „okos megoldások” a várost és annak szövetét?
- Mi a szerepe a városi és területi tervezésnek a *smart city*k esetében?

A gazdasági válság hatásai még mindig érezhetőek, a környezeti kérdések az éghajlatváltozásnak köszönhetően fontosabbak, mint valaha. Így a konferencia során vizsgálták, hogyan lehet e kihívásokat úgy kezelni, hogy közben a városok fejlődjenek. Kérdés volt, hogy az egyes fejlesztési elképzelések közül melyiket lehet *smart*nak nevezni és miért. Ezért diskurzus folyt arról is, hogy miként lehet a mai technológiákat és eszközöket az ott élők életminőségének javítására használni a városok tervezési folyamataiban.

A 2014-es konferenciát Bécsben rendezték, melyen nagyjából 300-an vettek részt több mint 50 országból, 140 előadással; az elméleti kérdésektől a gyakorlati megvalósításig bezárólag sok területet érintettek az előadók.

A következő év témáját egy belga város, Ghent alapozta meg. Ghent Belgium második legnagyobb városa (népessége nagyjából 250 000 fő) és vezető szerepet tölt be a *smart city* terén. Az egyik flamand újság 2013 januárjában kijelentette, hogy Ghent a „legokosabb” város; a polgármestert 2014-ben a Világ Polgármestere díj első helyezettjének választották és kitüntették az európai városok szolgálatásaiért járó Világ Polgármestereinek Dicséretével. A város a „Ghent 2030” rendszert használja a hosszú távú fenntartható városfejlesztésben, amelynek lényege, hogy az okos városhoz kapcsolódó fejlesztések teljes egészében a lakosság bevonásával, közösségi részvételen alapulnak. Ghent azt szeretné, hogy lakosai *smart* polgárokká váljanak, ezért ösztönzi őket, hogy vegyenek részt saját lakóhelyük fejlesztésében, ötleteiket továbbítsák a város felé. A cél elérése érdekében Ghent *living lab*ként működik, felhasználó-központú nyílt innovációs ökoszisztémaként, mely egyben kutatási és innovációs folyamat, a köz- és magánszféra együttműködésének számtalan formájával. A ghenti *living lab* tulajdonképpen a város által irányított nyílt együttműködési hálózat. A *living lab* előnyben részesíti az e-közigazgatást, az e-részvételt, a digitális innovációt és a digitális zöld fejlesztést (energiahatékonyság, *smart energia*).

A 2015-ös ghenti konferencia egyben a REAL CORP 20. jubileuma is volt, és arra kereste a választ, hogy mi a szerepe a tervezőknek és a tervezésnek egy olyan *smart* környezetben, melynek célja egy élénk és „vibráló” jövőbeli város fejlesztése. A szakemberek párbeszédet folytattak arról is, hogy hogyan kell kezelni a 21. században a térbeli átmeneteket, illetve hogyan lehet optimalizálni a városok és az egyes térségek fejlesztésének pénzügyi eszközeit a mindennapos költségvetési megszorítások időszakában. A konferencián a plenáris és szekció-előadásokon kívül a Ghenti Egyetemen együttműködésben kerekasztal-beszélgetés is zajlott a városi *living lab*ekről, és a program részét képezte egy kirándulás Ghent korábbi és jövőbeli fejlesztési területein.

A 2016-os konferencia témája a „*Smart Me Up!*” volt, mely az okos várossá válás folyamatát vizsgálta. A *smart city*k kéz a kézben járnak a digitális technológia fejlődésével és fejlesztésével. Maga a *smart city* egyfajta posztindusztriális reakció az elmúlt évtized gazdasági, társadalmi és politikai változásaira és kihí-

vásaira: a demográfiai változásra, a gazdasági válságra vagy az erőforrások csökkenésére. Sok város tekinti sajátjának a *smart city* elnevezést. Így mindenképpen érdemes összehasonlítani a különböző értelmezéseket földrajzi (például Európában, Amerikában, Kínában stb.), távlati (az emberek és az élet minősége, technológia és hatékonyság), illetve gazdasági szempontból (lehetséges megta-
karítások, gyorsan növekvő üzleti területek) annak érdekében, hogy a várost és annak szolgáltatásait szabványosítani lehessen. Az „okosság” elérésének sok módszere létezik, és sokféleképp lehet meghatározni egy város „okosságát” mérő indikátorokat. Így adódik a kérdés, mik az előnyei és hátrányai e megközelítéseknek, melyik közülük a helyes és miért. Mit tehet a tervezői közösség annak érdekében, hogy a város lakossága profitáljon a *smart* technológiák fejlődéséből, miközben a jelen és jövő generációi számára hozzák létre a jövő városait? Melyek a legfontosabb elemei a *smart city*eknek: energia, közlekedés, logisztika, lakhatás, biztonság? Milyen szerepet játszanak az olyan tényezők, mint a környezet, a katasztrófavédelem, a szabadidő, valamint a kutatás-fejlesztés? A 2016-os REAL CORP konferencián közel 250 szakember kereste ezekre a kérdésekre a válaszokat.

A 2017-ben Bécsben rendezett konferencia fő témája a *smart city* egyik legfontosabb eleme, a közlekedés volt. A helyszínválasztás nem volt véletlen, ugyanis Bécs 2017-ben nyolcadszorra (2018-ban pedig kilencedszerre) nyerte el a legelhetőbb város címét, többek között hatékony és jól összehangolt közösségi közlekedésének köszönhetően.

A közlekedés fontos kérdés egy város életében, amely az elmúlt évtizedekben komoly vitákat generált. Sarkalatos kérdés, amely a *smart city*ket is érinti, hogy elsőbbséget élvezzenek-e az emberek a közlekedésfejlesztésben. További kérdés, hogy a közlekedés költségvetésének átláthatóvá tétele hozzájárul-e a szerkezetátalakításhoz, vagy ez tönkreteszi a gazdasági rendszert. Bővíteni kellene-e a közlekedési infrastruktúrát, hogy csökkenjenek a távolságok, vagy szűkíteni, hogy ezáltal rövid távolságokkal rendelkező kompakt városok jöhessenek létre?

A közlekedés életünk nélkülözhetetlen része, városaink élhetősége ma már sokban a mobilitási folyamatoktól függ. Ezért adódik a kérdés, hogy milyen szerepet töltsön be a közlekedés az életünkben. Hogyan tudjuk alakítani mai tudásunkkal és eszközeinkkel a jövő mobilitását úgy, hogy az fenntartható legyen?

A 2018-ban megrendezett konferencia az előző évi folytatása volt, a növekvő városok és a csökkenő terek problémáját járta körbe. 2060-ban a világ népességének több mint 70%-a városokban fog élni, a városok népessége és térbeli kiterjedése is növekszik – térben nemcsak felfelé és oldalirányban, hanem lefelé is. Emellett nagyon sok város időben is „növekszik”: városi szolgáltatásai a nap 24 órájában, 365 napon át rendelkezésre fognak állni a lakosság számára. De a vidéki térségekben élők fontosabb ügyeik intézésére, szórakozni, kikapcsolódni szintén a városokba fognak utazni. A növekvő népességnek nemcsak az erőforrások, de az étel- és víz iránti igényei is növekedni fognak, ugyanakkor a városok terjeszkedése az étel- és vízforrást jelentő mezőgazdasági és erdőterületek kárára történik.

A városok növekedésének e kihívásai a világ minden táján számtalan problémát, kockázatot és változást fognak előidézni a tervezési folyamatokban. A városi folyamatok ellenőrzésére és kezelésére egyre több eszköz áll rendelkezésre, többek között a *smart* technológiák is lehetőséget kínálnak számos probléma megoldására. A városok viszont elsősorban az emberekről szólnak és nem a modern technikai eszközökről, így az életminőség javításának szükséges a közép-pontban állnia. A 2018-as REAL CORP konferencia fő kérdése ezért az volt, hogy a *smart city* a megoldásai vagy az okai a világ urbanizációs folyamatainak.

A REAL CORP által megjelentetett tanulmányok 1996-tól megtalálhatók a konferencia honlapján (www.corp.at), valamint 2011-től elérhetők a korábbi évek előadásanyagai is. Így valamennyi, urbanisztikával és területi kutatással foglalkozó szakembernek érdemes ellátogatnia a honlapra és részt vennie a következő konferencián.

Lektorok, 2018

Reviewers, 2018

2018-ban 91 lektorral dolgoztunk együtt, akik szakértelmükkel segítették a szerkesztőséget és a szerzőket abban, hogy a Tér és Társadalomban színvonalas tanulmányok jelenhessenek meg. Ezúton is köszönjük munkájukat!

2018-ban lektoraink voltak:

A. Gergely András	Grünhut Zoltán	Nagy Gyula
Bajmócy Péter	Győri Róbert	Nagy Ildikó Réka
Balogh Péter	Gyuris Ferenc	Nemes Nagy József
Barancsi Ágnes	Hajdú Zoltán	Ongjerth Richárd
Barta Györgyi	Hakszer Richárd	Perger Éva
Berki Márton	Hardi Tamás	Póla Péter
Berneke Ágnes	Horváth Áron	Pődör Andrea
Bottlik Zsolt	Horváth M. Tamás	Rechnitzer János
Burger Csaba	Horváth Vera	Ricz Judit
Buzás Norbert	Irimiás Anna	Ságvári Bence
Czirfusz Márton	Jankó Ferenc	Sikos T. Tamás
Csatári Bálint	Jelinek Csaba	Somlyódyne Pfeil Edit
Cseke László	Kerekes Sándor	Stepper Péter
Dabasi-Halász Zsuzsanna	Kiss Edit Éva	Szabó Balázs
Dávid Lóránt	Koós Bálint	Szabó Béla
Deák András György	Kozma Miklós	Szabó Julianna
Dreiszigler Nándor	Kozma Tamás	Szabó Pál
Dusek Tamás	Kőrösi István	Szalavetz Andrea
Egedy Tamás	Kőszeghy Lea	Szaló Péter
Egyed Ildikó	Kukely György	Szemerey Samu
Elekes Zoltán	Lennert József	SzörényinéKukorelli Irén
Fábián Attila	Losoncz Miklós	Tagai Gergely
Faragó László	Lukovics Miklós	Tátrai Patrik
Farkas György	Lux Gábor	Timár Judit
Finta István	Meszmann T. Tibor	Tóth Balázs István
Fleischer Tamás	Mezei Cecília	Trócsányi András
Forray Katalin	Michalkó Gábor	Váradi Monika Mária
Gál Zoltán	Molnár Ernő	Varga Attila
Gébert Judit	Móricz Péter	Velkey Gábor
Gonda Tibor	Nagy Erika	
Gordos Tamás	Nagy Gábor	

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*
2019/1

Thoughts and opinions on Hungarian settlement development programmes

János Rechnitzer	Territorial politics and development of major cities in Hungary from the transition to the present day	3
Dávid Fekete	The Modern Cities Programme in Hungarian urban development	27
Gábor Lux	Reindustrialisation initiatives in the Modern Cities Programme	44
Viktória Józsa, Ildikó Kneisz	Smart reality in Hungary? The chances of implementation of smart programmes in Miskolc and the Hungarian–Slovak cross-border region	66
József Káposzta, Patrícia Honvári	The concept of smart villages and a rural home development strategy	83
Kornél Kalocsai	Smart city and blockchain: buzzword or paradigm shift?	98

Article

Gábor Dudás, Lajos Boros	Dilemmas of defining the sharing economy	107
--------------------------	--	-----

Outlook

Péter Bucsky	Transport of Central Asia: big dreams, little progress	131
--------------	--	-----

Report

Péter Baji, Adrienne Csizmady	The expansion of new economy among the occupants of Budapest's office buildings	151
Gabriella Kuráth, Norbert Sipos	Change in domestic tertiary-education applications. Regional impact on decision making	173

Book reviews

Tamás Kozma	Pénzes J. (szerk.) (2018): Falu, város, periféria: határon innen és túl	185
Péter Bajmócy	Sikos T. T., Tiner T. (szerk.) (2016): Tájak, régiók, települések, térben és időben	190
László Varga	Jha, G. (2018): Fragile urban governance: Evolution, decline and empowerment of local self-government in India	194

Scientific life

László Jóna	REAL CORP conferences 2014–2018	199
Reviewers, 2018		203

Gondolatok, vélemények magyar településfejlesztési programokról

Rechnitzer János	
Nagyvárosok a magyar területi politikában és területfejlesztésben a rendszerváltozástól napjainkig	3
Fekete Dávid	
A Modern városok program jelentősége a hazai városfejlődésben	27
Lux Gábor	
A Modern városok program újraiparosítási törekvései	44
Józsa Viktória, Kneisz Ildikó	
Okos valóság Magyarországon? Okos programok megvalósításának esélyei Miskolcon és a magyar–szlovák határ menti térségben	66
Káposzta József, Honvári Patrícia	
A smart falu koncepciójának főbb összefüggései és kapcsolódása a hazai vidékgazdaság fejlesztési stratégiájához	83
Kalocsai Kornél	
Smart city és a blockchain: buzzword vagy paradigmaváltás?	98

Tanulmány

Dudás Gábor, Boros Lajos	
A közösségi gazdaság (sharing economy) definiálásának dilemmái	107

Kitekintés

Bucsky Péter	
Közép-Ázsia közlekedése: nagyra törő tervek, kevés fejlődés	131

Ténykép

Baji Péter, Csizmadya Adrienne	
Az új gazdaság térnyerése a budapesti irodaházak bérlői körében	151
Kuráth Gabriella, Sipos Norbert	
A hazai felsőoktatási jelentkezési döntések változása. A regionális hatás	173

Könyvszemle

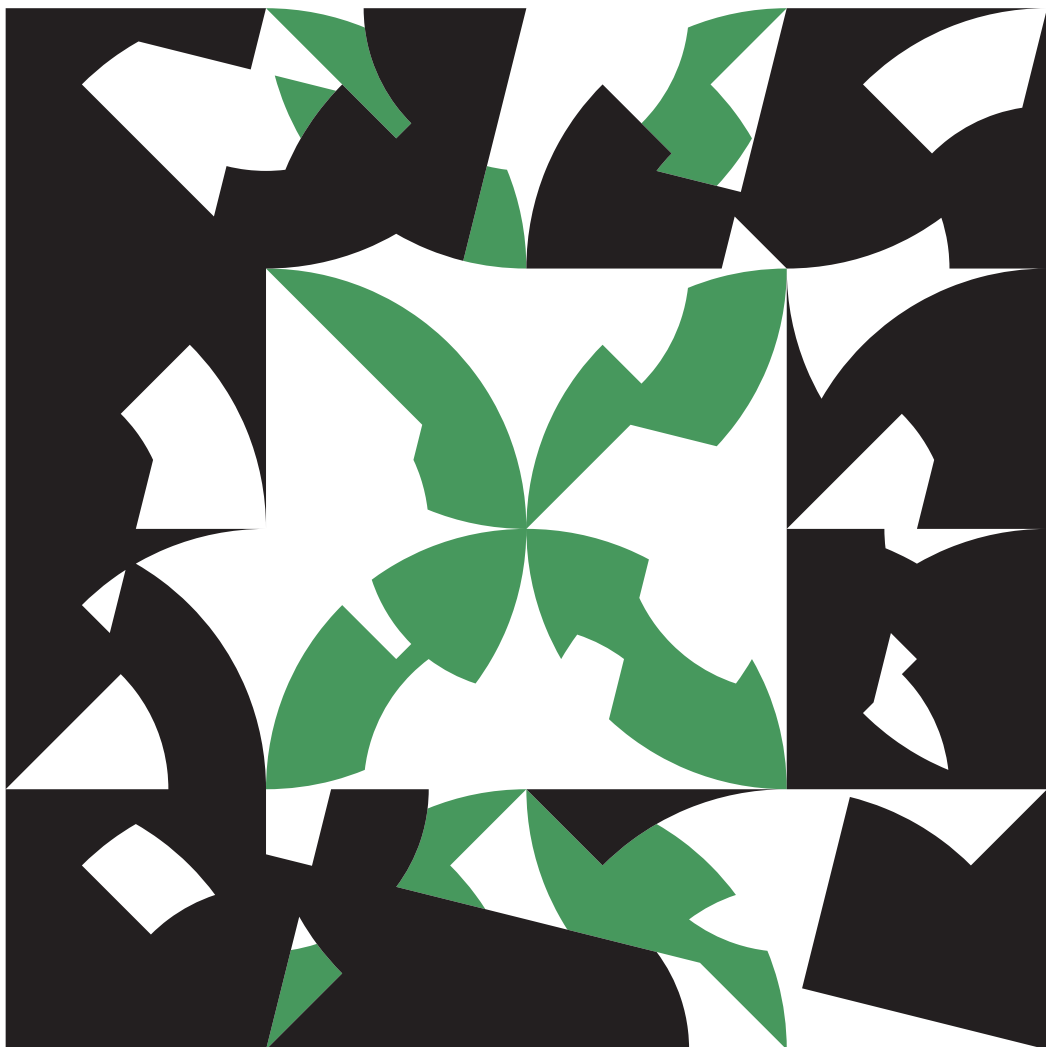
Kozma Tamás	
A társadalomkutatás térbelisége. Pénzes J. (szerk.) (2018): Falu, város, periféria: határon innen és túl	185
Bajmócy Péter	
Sikos T. T., Tiner T. (szerk.) (2016): Tájak, régiók, települések, térben és időben. Tanulmánykötet Beluszky Pál 80. születésnapjára	190
Varga László	
Jha, G. (2018): Fragile urban governance: Evolution, decline and empowerment of local self-government in India	194

Tudományos élet

Jóna László	
REAL CORP konferenciák 2014–2018	199
Lektorok, 2018	203

TÉR ÉS TÁRSADALOM

2019/2

Főszerkesztő / Editor-in-chief:

Barta György

Főszerkesztő-helyettes / Managing editor:

Czirfusz Márton

Szerkesztők / Editors:

Beluszky Pál

Fábián Attila

Gál Zoltán

Győri Róbert

Molnár Ernő

Tagai Gergely

Timár Judit

Váradi Monika Mária

Szerkesztőbizottság / Editorial board:

Benedek József

Czakó Erzsébet

Kovács Zoltán

Lengyel Imre

Tadeusz Marszał

Molnár Virág

Nemes Nagy József

Pálné Kovács Ilona

Rechnitzer János

James W. Scott

Szirmai Viktória

Tosics Iván

Doris Wastl-Walter

Lapalapító / Founding editor:

Enyedi György

Technikai szerkesztő / Layout editor:

Fenyvesiné Simon Ágnes

Borítótér / Cover design:

Pinczehelyi Sándor, a Kossuth-díjas Lantos Ferenc festményének felhasználásával /

Sándor Pinczehelyi, based on the artwork by Ferenc Lantos

Nyomdai munkák / Printed by:

Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr

Az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének negyedévente megjelenő folyóirata / Quarterly journal of the Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences

Felelős kiadó / Legally responsible publisher:

Fazekas Károly (főigazgató / general director)

Szerkesztőség / Editorial address:

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete

Tér és Társadalom szerkesztősége

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

Tel.: +36 (1) 309 2684

E-mail: tet@krtk.mta.hu

Megrendelhető a szerkesztőség címén, csekken befizetve vagy átutalással.

Éves előfizetési díj (nyomtatott és online):

intézményeknek 6000 Ft, egyéni előfizetőknek

4000 Ft (áfával, postaköltség nélkül). Csak

online: egyéni előfizetőknek 2000 Ft (áfával).

Példányonként kapható az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete kutatóhelyein.

A folyóirat kiadását támogatják: Magyar

Tudományos Akadémia, MTA KRTK Regionális

Kutatások Intézete, Magyar Regionális Tudományi

Társaság, Nemzeti Kulturális Alap.

A Tér és Társadalom a Magyar Regionális Tudományi Társaság illetménylapja.

ISSN 0237-7683 (nyomtatott / print)

ISSN 2062-9923 (elektronikus / electronic)

<https://tet.rkk.hu>

A Tér és Társadalom a Creative Commons Nevezd meg! 4.0 licenc alatt jelenik meg. / Space and Society is published under the Creative Commons Attribution 4.0 licence. <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

TÉR ÉS TÁRSADALOM

SPACE AND SOCIETY

33. évfolyam, 2. szám
Volume 33, Number 2
2019

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TANULMÁNYOK / ARTICLES

A magyar önkormányzatok korlátai a helyi gazdaságfejlesztésben

Limits of Hungarian local governments in the local economic development

PÁLNÉ KOVÁCS ILONA

PÁLNÉ KOVÁCS Ilona: kutatóprofesszor, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar; 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.; kutatóprofesszor, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Önkormányzati Kutatóintézet, 1083 Budapest, Ludovika tér 2.; palne@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2286-6326>

KULCSSZAVAK: helyi gazdaságfejlesztés; helyi önkormányzatok; decentralizáció; centralizáció; neoliberalizmus; Magyarország

ABSZTRAKT: A tanulmány elsősorban elméleti megközelítéssel arra keres választ, hogyan lehetséges a helyi gazdaságfejlesztés neoliberális kormányzási modelljét a hazai önkormányzati keretek között alkalmazni. A helyi gazdaságfejlesztés nemzetközi szervezetek által is támogatott, mainstreamnek tekintett irányítási modellje a decentralizációra, többszereplős kormányzásra, partnerségre épül, ami feltételezi az önkormányzatok erős kompetenciáit és mérlegelési mozgásterét. A tanulmány áttekinti a helyi gazdaságfejlesztés elméleteit, céljait, kormányzási modelljeit, intézményeit, majd szembeesíti ezeket a magyar önkormányzatok 2010 előtti és utáni helyzetével. Megállapítja, hogy a magyar önkormányzatok ugyan a rendszerváltás után jelentős önállósághoz jutottak, de folyamatosan vesztek jelentőségükből és kapacitásaikból, ezért az uniós forrásokkal támogatott helyi fejlesztéspolitika kínálta lehetőségekkel csak korlátozottan tudtak élni. A 2010 utáni kormányzási fordulat nyomán megjelent masszív centralizáció az önkormányzatokat gyökeresen új feltételek közé helyezte. A közszolgáltatási kompetenciák jelentős részének elvesztése, a rendkívüli módon szűkült pénzügyi és mérlegelési mozgáster még kevésbé teszi lehetővé a helyi erőforrásokra, partnerségi együttműködésre épülő, integrált szemléletű helyi gazdaságfejlesztési modell alkalmazását Magyarországon, bármennyire is megfogalmazott elvárás kormányzati szinten a helyi gazdaság versenyképességének növelése.

Ilona PÁLNÉ KOVÁCS: *research professor, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; professor, Faculty of Humanities, University of Pécs; Ifjúság útja 6., H-7624 Pécs, Hungary; research professor,*

Local Governments' Research Centre, National University of Public Service; Ludovika tér 2., H-1083 Budapest, Hungary; palne@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2286-6326>

KEYWORDS: local economic development; local governments; decentralisation and centralisation; neoliberalism; Hungary

ABSTRACT: The basically theoretical article seeks to answer the question of how the neoliberal governance model of local economic development can be applied within the framework of the existing Hungarian local government system. The governance model of local economic development, promoted by international organisations and considered as mainstream, is based on decentralisation, multi-actor governance and partnership. It presupposes strong competences and freedom of discretion for local governments.

The study reviews the theories, the generally followed targets, governance models and institutions of local economic development and confronts those with the status of Hungarian local governments before and after 2010 when the then newly elected conservative government started in completely different ideological directions based on a new constitution and legislation concerning local government. The literature and international guidelines issued especially by OECD, World Bank and the UN argue that local economic development needs strong participation of local governments in order to adapt to local characteristics, to involve local resources and to gain local community support. However, countries which do not have stable and locally embedded local governments are hardly able to follow international standards. The experiences in Central and Eastern European countries provide evidence for these failures to adapt. The article focuses especially on the Hungarian case where the local government system is suffering from strong centralisation which limits the local development performance of communities.

The author points out that although Hungarian local governments received considerable autonomy following the systemic change in 1990, they have gradually weakened and lost their significance and capacities ever since. As a consequence, they have only a limited chance to embrace the opportunities offered by the EU-supported cohesion and local development policies. The change in governance paradigm after 2010 resulted in massive state centralisation and placed local governments under radically new conditions. Local governments lost most of their previous competences in public services. The extreme limitations imposed on their financial and discretionary freedom hardly allows any more for an application of the collaborative, integrated local economic development model based on partnership. Although a strong participation of local governments in the local economic development would be a requirement formulated even at the central government level, the requisite real empowerment and local embeddedness are missing.

Bevezetés

Az utóbbi évtizedekben általánosan követett helyi gazdaságfejlesztési modell célja a versenyképesség növelése, eszköze a helyi erőforrások mozgósítása, a befektetők vonzása, kormányzati modellje pedig a neoliberálisnak tekintett ún. *governance* volt, amely fellazítja a köz- és magánszektor közötti határokat, a hierarchia helyett a kooperációt helyezi a központba (Bevir 2011).

Ez a nemzetközi szponzor szervezetek által korábban elvárt „jó” kormányzási modell azonban viták kereszttüzebe került (Fraser-Moleketi 2012), megkérdőjelezve a külső forrásokra épülő „fejlesztési ipar” és az annak menedzselésére ajánlott decentralizált, önkormányzati modell hatékonyságát is.

Magyarországon a helyi gazdaságfejlesztési gyakorlat követte az európai uniós politikák közvetítette közpolitikai standardot, annyi eltéréssel, hogy kezdetektől fogva közhatalmi túlsúly érvényesült, az állami központosítás hagyományait a gyenge magán-, üzleti és civil szféra nem tudta „horizontálisan” ellensúlyozni. Ennek ellenére a hivatalos fejlesztéspolitika és a helyi önkormányzatok deklarált célja volt, hogy mozgósítsák a helyi erőforrásokat, vonják be az érintetteket, keressék a helyspecifikus megoldásokat. A pénzügyi válság, majd a válság kezelésével indokolt állami centralizáció a korábbi gazdaságfejlesztési modell követését még inkább nehezíti.

A tanulmány elméleti megközelítéssel, döntően szakirodalmi bázison, illetve az önkormányzás közjogi kereteit alapul véve arra keresi a választ, hogy a jelenlegi hazai önkormányzati és fejlesztéspolitikai intézményi rendszerben van-e esély a helyi erőforrásokra, a helyi közösség igényeire és részvételére épülő helyi gazdaságfejlesztési modell alkalmazására.

A helyi gazdaságfejlesztés ideológiája, célrendszere

A helyi léptékben szükséges gazdaságfejlesztés szükségességét Daniel Bell gyakran idézett téziséből indítjuk, miszerint „a nemzetállam túl kicsi az élet nagy problémáinak, és túl nagy a kis problémák megoldására” (Bell 1987, 14.). A nemzeti léptékű gazdasági, ipar-, foglalkoztatási stb. politikák egy-egy társadalmi csoport, iparág általános helyzetbe hozására alkalmasak, de rendszerint nem illeszkednek a helyi feltételekhez (Blakely 1989). A helyi gazdaságfejlesztés azonban nem helyettesíti, csupán kiegészíti a nemzetgazdasági törekvéseket és politikákat. A helyi kormányzatok számára ugyanis az általános politikai-gazdasági paraméterek jelölik ki a mozgásteret, de különböző módon válaszolnak a helyi kihívásokra (DiGaetano, Klemanski 1999).

A neoliberais akcentusú helyi gazdaságfejlesztés politika szorosan kapcsolódik a versenyképességi, piaci elvű gazdaságpolitikai felfogáshoz, amelyben a régiók, városok nem az egyenlőtlen területi fejlődés elszenvetői, hanem az állam és a piac szereplőivel egyenrangú, aktív partnerek a területi folyamatok formálásában. Ennek ellenére, hogy a helyi, regionális léptékű gazdaságpolitika előnyeit nehéz mérni (Valler 2011), mégis általános vélemény, hogy csak a sikeres régiók, városok képesek a globális versenyben helytállni (Cochrane 2011).

A helyi gazdaságfejlesztés szerepének neoliberális, versenyközpontú megközelítése mellett a társadalmi igazságosság szempontja is hangsúlyosan érvényesül, mondván, ami általában jó a gazdaságnak, az nem mindig jó a helyi közösségnek (Blakely 1989). Amartya Sen elmélete (Bajmócy, Gébert, Málovics 2017; Sen 1999) adott impulzust az egyoldalú ökonomizmus helyett a tágabb, emberképesség-központú megközelítésnek. A társadalmi egyenlőtlenségek miatti szolidaritás a területi dimenziót szintén felértékeltte, kiszélesítve a helyi

gazdaságfejlesztés versenyképességi funkcióját. A jóllét (*well-being*) fogalmának bevezetése arra mutat rá, hogy a gazdasági növekedés önmagában nem képes kifejezni sem a nemzetgazdaságok tényleges állapotát, sem a területi egyenlőtlenségek természetét (Szirmai 2015). A helyi gazdaságfejlesztés tehát társadalom- és gazdaságpolitikai célok és értékek sajátos elegye, amit jórészt a helyi sajátosságai formálnak, de csak akkor, ha a helyi döntéshozók képesek ezek érvényesítésére.

A földrajzi lépték és a kormányzás közötti viszony

Szükséges röviden áttekinteni a helyi gazdaságfejlesztés földrajzi léptékeit, miután ezek a kormányzási modellre is hatással vannak. Első megközelítésben a városi és vidéki fejlesztéspolitika eltér egymástól mind céljaiban, eszközeiben, mind intézményi kereteit tekintve, miközben a két lépték, térség szorosan összekapcsolódik. A nagyvárosok elsősorban növekedésre, versenyre törekszenek, a vidéki, a fejlődési központoktól távoli települések általában szociális szempontokat és közösségi döntéshozási modellt követnek. Az eltérő célok, kondíciók eltérő kormányzási formákat tesznek szükségessé. Különösen a nagyvárosi hatalmi viszonyok aszimmetrikusak, hálózatosak, a hagyományos képviseleteknek kisebb szerepe van (Stone 1989). A hálózaton belüli pozíciót a források feletti kontroll lehetősége jelöli ki, nem a demokratikus felhatalmazás. Ez a logika az eredményességre helyezi a hangsúlyt, a gazdasági szakértők és üzletemberek tudják, milyen választ kell adni a világméretű piaci verseny kihívásaira (Purcell 2008). Az elit és a társadalom a városi növekedés tekintetében azonban csak látszólag és részlegesen ért egyet. Az elitista kormányzást a városok fejlesztési sikerei csak ideig-óráig legitimálhatják. Az elitista fejlesztési rezsimekkel szemben a városi újbalsoldali mozgalmak rámutattak a szociális feszültségekre (Burns 2000; MacLeod 2011), manapság a „városhoz való jog” jeliszavával politikai mozgalmak indultak (Kemp, Lebuhn, Rattner 2015).

A városi növekedés ellenpólusaként szokás tekinteni a vidéki térségekre, pedig az endogén erőforrások és a helyi tudás a vidéki térségekben is megalkothat gazdasági értelemben vett versenyképességet, illetve a helyi kormányzás is elmozdulhat a közösségi jellegtől az elitista formációig. Különösen a városokhoz közeli vidéki térségekben jelentek meg a gazdasági és civil szereplőket átfogó informális hálózatok. A közvetlen városi perifériák aszimmetrikus, elitista kormányzása sok problémát vet fel (Salet, Savini 2015). A helyi hatalmat birtokló, lényegében külső elit ereje a helyi és intézményi tudásokat mozgósítani képes intellektuális fölényből származik (Torre, Traversac 2011).

Nem minden térségnek van esélye azonban versenyezni, gyakran kell a vidéki perifériák problémáira érzékenyebb „harmadik fejlődési utat” választani (Cochrane 2011). A vidéki terek kormányzása – az idealizált felfogás szerint – a

közelségre, a szomszédság erejére, a szorosabb belső kohézióra épül. A távoli, periférikus helyzetű vidéki térségek kormányzásában is gyakran érvényesül hatalmi aszimmetria, mert helyi társadalmuk marginalizálódik (Nagy et al. 2015). A helyi kormányzás erős pozícióit az erőforrások feletti rendelkezés során nem mindig a helyi lakosok birtokolják. Az illúziókkal ellentétben egy összehasonlító kutatás szerint a távoli, homogén lokalitásokban erős – a társadalmi tőke irodalmában használatos fogalmakat használva – a belső szociális kötőerő (*bonding*), viszont gyengébb a kifelé irányuló, összekapcsoló (*bridging*) tőke, ezért az urbánus, diverzifikált térségekhez képest kevésbé jellemző az együttműködés a szomszédságokkal vagy távolabbi gazdasági hálózatokkal. A „*bonding*” tőke ugyan előnyös a forrásokért folytatott versenyben, de nem teremt feltétlenül fenntartható közösséget, és nem járul hozzá feltétlenül a külső szektorális és kormányzati kapcsolatok építéséhez. Az összekapcsoló tőke birtokosai, az ún. szociális vállalkozók a külső hálózatok részesei, csak rájuk korlátozódik a projektből származó haszon (Evans, Syrett 2007).

Ha a gazdaságfejlesztési tereket és kormányzatokat elemezzük, nem tekinthetünk el a tágabb regionális léptéktől, még akkor sem, ha előfordul, hogy szinonimaként kezelik a helyi és regionális fejlesztés kifejezést (Pike, Rodríguez-Pose, Tomaney 2011). A gazdasági versenyképesség neoliberais megközelítésében a regionális lépték vált dominánssá, az Európai Unió kohéziós politikája is, földrajzi értelemben, a régiókat tette az elsődleges fejlesztési beavatkozási keretté. A régió azonban inkább virtuális keret, különösen azokban az országokban, ahol a mesterségesen lehatárolt régiók nem gazdasági értelemben összetartozó térségek, és a regionális kormányzatok csak nagyon korlátozott kapacitással rendelkeznek (Pálné, Mezei 2016).

Az utóbbi évtizedben a (nagy)városi térségek jelennek meg gazdaságfejlesztési egységként, szétfeszítve a régiók határait, felvetve a területi reformok vagy a városi, térségi önkormányzati kompetenciák újraosztásának szükségességét.

Végképp összecúsznak a földrajzi léptékek akkor, ha a helyeket, településeket és azok kormányzatait globális kontextusba, a többszintű kormányzás rendszerébe helyezük. Ahogy a helyi gazdaságfejlesztés célja néha a globális versenyképesség, úgy jelennek meg a globális városok vagy városhálózatok globális szerepét hangoztató ambíciók is. Ha naivitásnak is tűnik, mégis jelzi a hatalmi változásokat a kérdésseltevés, mi lenne, ha a polgármesterek kormányoznák a világot (Barber 2014; Curtis 2016). Az igazán sikeres városok és polgármesterek már jelenleg is részesei a befolyásos nemzetközi hálózatoknak, ezekben helyi céljaikat is jobban képesek érvényesíteni (Beal, Pinson 2014). A nemzetközi beágyazottság minden bizonnyal hatással van a helyi hatalmi viszonyokra, a többszintű kormányzási rendszerben ezért lassan értelmezhetlenné válik a helyi hatalom földrajzi határa és szervezeti, szintbeli elhelyezkedése is.

A helyi gazdaságfejlesztés és az uniós támogatáspolitikai

Ahol a fejlesztési beavatkozások finanszírozása döntően külsődleges forrásokból történik, a forrásokhoz jutás céljait, szabályait sem csak a nemzeti kormányzatok alakítják. Az Európai Unió jelentős forrásokat áldoz helyi gazdaságfejlesztési beavatkozásokra, a támogatásokért elvárt kormányzási feltételek – mint az integrált megközelítés, a térbeli érzékenység, a decentralizáció – rokoníthatók a korábbiakban vázolt általános gyakorlattal.

A régiókra fókuszáló kohéziós politika csak részleges sikerei (Bache et al. 2011; Bachtler, McMaster 2008) vezethettek a felismeréshez, hogy a NUTS 2 léptékhez képest közelebb kell vinni a döntéseket a „helyekhez”. A 2009-ben napvilágot látott Barca-jelentés a megoldást a „*place-based*” szemléletben jelölte meg. A sokszínűség, a komplexitás, a helyben adekvát megoldások megtalálása helyi kompetenciákat és tudást igényel, amihez az EU a jó gyakorlatok terjesztésével és saját ún. közösségi eszközökkel járul hozzá (a forrásokon túl). A jelenlegi programozási periódusban a már korábban is bevált LEADER-program mellett az ITI (*integrated territorial investment*, integrált területi beruházások) és a CLLD (*community-led local development*, közösség által irányított helyi fejlesztés) sémák segítségével törekszenek az integrált és decentralizált fejlesztéspolitikákat népszerűsíteni (Finta 2015). A helyi gazdaságfejlesztés hasonló modellel van jelen a nemzetközi szponzor szervezetek közpolitikai eszköztárában is. Például a millenniumi célok megvalósítására irányuló akciók (Shah 2006; UN 2015), vagy az OECD (2016) és a Világbank elemzései és ajánlásai is javasolják a helyi szereplők felhatalmazását, a szektorok összefogását, a helyi erőforrások mozgósítását.

A helyi gazdaságfejlesztés kormányzásában csodaszernek tekintett partnerség intézményesítése azonban még fejlett demokráciákban is az elitek kiválasztódásával és a választott képviselők marginalizálódásával járhat (Bache, Olsson 2001; Bache 2010; European Parliament 2008). Még kevésbé működött az EU-10-ek körében 2004 után (Hayoz 2015), aminek oka elsősorban a makroszintű kormányzási, politikai, társadalmi, kulturális feltételekben keresendő. Az URBAN-programok például sikeresebbek voltak, mert a tagállami kormányzati befolyás kevésbé érvényesült a városi kormányzatokkal szemben (Bache 2010). A LEADER-program a vidéki térségekben vezetett tartós fejlesztési koalíciók létrejöttéhez, azonban kevésbé Kelet-Közép-Európában (Kovács 2012; Maurel 2013), ahol csak az előcsatlakozási időszakban voltak „szófogadóak” a központi és helyi kormányzatok a partnerségek építésében (Bucek 2004). A csupán finanszírozással motivált partnerségek, úgy tűnik, nem képesek bizalmat építeni. A nemzetközi szervezetek körében általában jónak tartott policyeszközök mechanikus átvétele kudarcba fulladhat a helyi kapacitások hiánya miatt, de leginkább akkor, ha a nemzeti kormányzatok nem érdekeltek a javasolt kormányzási modell alkalmazásában.

A helyi gazdaságfejlesztés és az önkormányzatok

A fejlesztéspolitika intézményi megközelítése abból indul ki, hogy a közpolitikai célok mindig intézményi szűrőkön keresztül valósulnak meg, igen eltérő hatásokkal (Lux 2017). Az intézmények között a helyi gazdaságfejlesztésben a helyi önkormányzatok központi szerepet töltenek be, de sok külső és belső tényező függvényében. Az önkormányzatok domináns pozíciója általános közhatalmi felhatalmazásukból következik. Miután a hálózati együttműködésben az egyes szereplők tényleges kapacitása különbözik, a helyi hálózatok nem nélkülözhetik a szervező, irányító központot (Albrechts, Lievois 2004).

A helyi önkormányzatok akkor lehetnek meghatározó szereplők, ha megfelelő mozgástérrel rendelkeznek. Nemcsak a nemzeti gazdaságpolitikai, jövedelemelosztási, gazdaságfejlesztési modellek, hanem a kormányzás és az önkormányzatok ebben elfoglalt helye is „intézményi szűrőként” befolyásolja a helyi gazdaságfejlesztés céljait, eszközeit. Az önkormányzatok tervezési felhatalmazásukat, helyi adópolitikájukat, vagyonukat, költségvetési és külső pályázati forrásaikat a helyi gazdaságfejlesztési célok szolgálatában is alkalmazzák, bár természetesen egyéb társadalompolitikai, politikai, környezetpolitikai stb. célok ugyancsak formálják ezeket az eszközöket az alkalmazását. A források feletti rendelkezés és a stratégiai tervezés alkalmazását nagyon sok tényező befolyásolja. A helyi kormányzatok döntési mechanizmusa, a döntéshozó szereplők helye, kötődései, érdekei mentén erősen változhat a működés értékrendje és hatékonysága. Mindenhol másra van szükség a célok és feltételek függvényében. Az utóbbi időszakban a vezetőkre fókuszáló politikatudományi elemzések rámutattak például a polgármesterek kiemelkedő szerepére, akik a különböző önkormányzati szervezeti modellekben eltérő hatalommal és befolyással rendelkezhetnek (Bucek 2004), szerepük elsősorban a különböző szereplők tevékenységének összehangolása (Healey 2006). Az intézményi szűrés, a kormányzás hatása nemcsak a kormányzási keretfeltélelektől, a szervezeti, személyi, pénzügyi kapacitásoktól függ, hanem a tanulás és bizalomépítés sikerétől is.

A kormányzás rendszerét, bonyolult szereplői hálózatait figyelembe véve lehet csak válaszolni arra, vajon miért sikerül egyes helyi vezetéseknek gazdaságfejlesztési célokat megvalósítani, másoknak miért nem (Bentley, Pugalis, Shutt 2017; Sotarauta, Beer, Gibney 2017). Az önkormányzatok domináns szerepvállalása ellenére a helyi gazdaságfejlesztés intézményi szereplőinek köre pluralizálódott, az önkormányzatok mellett új szereplők, intézmények jelentek meg, amelyek részben az önkormányzatok oldalán hiányzó kapacitásokat és tudást voltak hivatottak pótolni. Az utóbbi évtizedekben a helyi önkormányzatok gazdaságfejlesztési feladataikat gyakran kiszervezték különböző típusú vállalkozásoknak, ügynökségeknek, miután ez a feladat közelebb van a piaci logikához és távolabb az emberektől (Mountford 2009). A nyolcvanas évektől kezdődően az ügynökségek jellemzően regionális léptékben tevékenykedtek, ami

nemcsak a méretet, hanem a feladatrendszert is jelentősen átrendezte (Halkier, Danson, Damborg 1998). Számunka azonban különösen fontos tanulság, hogy a külső forrásokból finanszírozott helyi gazdaságfejlesztésben a fejlesztési ügynökségek, speciális szervezetek elkülönülnek és kevésbé ellenőrizhetőek (Parrilli, Sacchetti 2008). A helyi társadalmi, gazdasági, valamint a regionális és makroszintű kormányzati környezettel való kapcsolatok bizalomra és közös érdekekre alapozott hálózatait speciális ügynökségekkel nem lehet megteremteni (Mountford 2009), az önkormányzatoknak kitüntetett szerepe és felelőssége van a helyi gazdaságfejlesztésben akkor is, ha ezt a funkciót speciális intézmények hálózatán keresztül valósítják meg.

A hazai fejlesztéspolitikai kormányzás 2010 előtt

A rendszerváltás nyomán létrejött kormányzati rendszer kezdetekben nagy mozgásszabadságot és befolyást biztosított a helyi önkormányzatok számára a helyi gazdaságfejlesztés terén is. Szinte a teljes helyi közszolgáltatási, humán és műszaki infrastrukturális rendszer önkormányzati ellenőrzés alá és jórészt önkormányzati tulajdonba került. Az erős politikai legitimáció és az általános közjogi felhatalmazás ideális kereteket adott az integrált szemléletű helyi gazdaságfejlesztés számára. Ami az eszközrendszert, különösen a pénzügyi forrásokat illeti, a helyzet már korántsem volt ideális, hiszen a magyar önkormányzati rendszer kezdetektől fogva alulfinanszírozott volt (Horváth M., Péteri, Vécsei 2014; Vigvári 2006), amit csak ideig-óráig lehetett elfedni az önkormányzatoknak átadott vagyon felélésével.

Nagyon eltérő utakat jártak be az egyes települések, s eltérő eszközöket vettek be, legtöbbjük nem a versenyképesség, hanem a túlélés érdekében (Buday-Sántha, Hegyi, Rácz 2008; Mezei 2004). A kapacitások hiánya, az elaprózott helyi önkormányzati szerkezet különösen rákényszerítette a településeket az egymással való együttműködésre (G. Fekete 2001). A kilencvenes évek közepétől a kormányzat is forszírozta a térségi, elsősorban kistérségi *bottom-up* együttműködést. Az 1996-ban elfogadott területfejlesztési törvény nyomán a regionalizáció vált nálunk is az uniós csatlakozásra való felkészülés sarkalatos pontjává (Horváth 1998), ami elterelte a figyelmet a helyi kezdeményezésű együttműködésekről. A regionális fejlesztési tanácsokba sűrített, a kormányzati szinteket, ágazatokat, lokalitásokat magába foglaló érdekcsoportok klientista mechanizmusai nem vezettek átfogó regionális reformhoz. Létrejöhettek ugyan a megyékben is a területfejlesztési tanácsok, de nem voltak alkalmasak tényleges fejlesztési szövetségek generálására, a helyi fejlesztési aktivitások koordinálására.

A kezdetekben sokszínű, nyitott kistérségi együttműködések időről idővel felváltotta egy felülről irányított projektmenedzselő modell, amelyben a szereplők zárt köre, a projektosztály (Kovács 2008, 2012), illetve a „társadalmilag érzé-

keny vállalkozók” (Keller, Rác, Váradai 2016) birtokolják a vezető szerepet. A vidéki térségekben az uniós LEADER-programok jelentettek volna ösztönzést a valódi partnerségre, nálunk azonban ezek „európai” logikája nehezen érvényesült (Chevalier et al. 2012).

Kevesen ismerték fel, hogy a hálózatok építése nélkülözhetetlen a gazdaságfejlesztési, vidékfejlesztési folyamatokban (Csurgó, Kovách, Megyesi 2009), hogy különösen fontos a helyi gazdasággal való érdemi szövetkezés (Letenyei, Batár 2002). A helyi nem politikus elitek sem tulajdonítanak kiemelkedő jelentőséget a helyi önkormányzati vezetésnek (Csizmadia, Páthy 2010). A helyi fejlesztési kormányzás hatalmi szerkezete a leszakadó, gettósodó településeken nyilvánvalóan polarizált (Váradai 2008), de egyre több mélyfúrás mutat rá általában is a helyi kormányzási viszonyok instabil és aszimmetrikus hatalmi, társadalmi struktúrájára (Kovács 2016; Oláh, Szabó 2017).

Nem jöttek létre a fejlesztési rezsimek tartós hálózatai a magyar városokban sem, hasonlóan egyébként a környező országokhoz (Lux 2012). A városokat a rendszerváltás utáni önkormányzati rendszerben egoista közszolgáltatási és gazdaságfejlesztési magatartás jellemezte, nemcsak az egymással való együttműködésben (Somlyódyne Pfeil 2003, 2012), hanem a „városfalakon” belül is (Brachinger 2008).

A csatlakozás ígérete elindította az uniós fejlesztéspolitikai tanulási folyamatot. A városfejlesztési stratégiák készítése során a helyi elit és esetenként a szélesebb helyi társadalom együtt gondolkodva szembesült az új városfejlesztési kihívásokkal. A helyi részvételi tervezésben előforduló pozitív példák mellett azonban éppen a kulcsfontosságú nagyvárosok esetében vannak negatív tapasztalatok is (Bajmócy et al. 2016). A csatlakozást követően, a tanulás helyett az imitálás fázisába lépve, a várostervezők az utóbbi időben már arra hívják fel a figyelmet, hogy az idő szorításában készülő tervek hiteltelenek lesznek (Péti, Salamin 2016).

A helyi gazdaságfejlesztésben betöltött szerepük szempontjából tehát a helyi önkormányzatok 2010 előtti objektív helyzete ellentmondásos volt. Az önkormányzatok első számú kedvezményezettjei voltak évtizedekig a településekre érkező különböző állami és uniós támogatásoknak. A forrásokhoz jutás pályázati rendszere végül is az önkormányzatok kezdeményezésére épült, még akkor is, ha nem volt igazán lehetőségük a pályázatok között szelektálni (Balás 2013). A hazai fejlesztéspolitika kormányzási, döntési rendszere bizonyos decentralizációs elemeket is felmutatott, elsősorban az uniós kohéziós politikai elvárások hatására. Lényege azonban az erős hierarchia maradt, a partnerség uniós elvárásának pedig még kevésbé tudott megfelelni. A fejlesztéspolitikai hatalmi modell nem volt képes mozgósítani a gazdaságfejlesztés egyéb érintettjeit, legalábbis nem tartós szövetségek formájában. Az aktívnak tekinthető önkormányzati szerepvállalás nem vezetett valódi fejlesztési koalíciók kialakulásához, nem sikerült a piaci és civil szereplők erőforrásait a közös fejlesztési célok szolgálatába állítani. Ezek az anomáliák indokai is lehetnek volna a mo-

dellváltás szükségességének, a határozottabb decentralizációnak és a valódi fejlesztési szövetségek ösztönzésének. Mint a következőkben kifejtyük, a változások azonban éppen az ellenkező irányba mutatnak.

A helyi gazdaságfejlesztés kormányzásának dilemmái az új önkormányzati rendszerben

A 2010 után kiépített új magyar kormányzati modellt, az erős vagy „jó” állam létrehozását elsősorban a korábbi neoliberais ciklusoktól eltérő, konzervatív értékrend motiválta, bár az érvelésben megjelent a válság kezelésének és a korábbi kormányzati hibák felszámolásának a szükségessége is. A modellváltás elemei közül elsősorban az önkormányzati szférát érintjük. A magyar önkormányzati reform nemzetközi összehasonlításban is extrémnek bizonyult (Göy-men, Szak 2014; Ladner, Keuffer, Baldersheim 2016). A központi kormány szinte azonnali centralizációs intézkedéseire közvetlenül az önkormányzatok finanszírozási helyzete adott okot. Először a megyei önkormányzatok pénzügyi kiségitése vált szükségessé az általuk fenntartott oktatási, egészségügyi, szociális, kulturális intézmények állami fenntartásba vételével. „Cserébe” a területfejlesztési törvény módosításával feloszlott regionális fejlesztési tanácsok helyére a megyei önkormányzatok kerültek, fejlesztési, pontosabban forráselosztási funkciókkal.

A 2011-ben elfogadott önkormányzati törvény általánosságban megfelel az önkormányzatiság közjogi kritériumainak, de az államszervezetben, közszolgáltatásokban betöltött korábbi pozícióhoz képest jelentős veszteségeket szenvedett el. A feladatrendszer radikális csökkentése nyomán az önkormányzatok már nem domináns szereplők a helyi közügyek terén. Az államosításnak voltak racionális, mérethatékonyági és egyéb, minőséget garantáló érvei, lehetett arra is hivatkozni, hogy a korábbi rendszer nem volt hatékony, és romlott a közszolgáltatások minősége is. Kérdés persze, hogy az önkormányzatok szerkezeti, kapacitásbeli alkalmatlansága vagy az alulfinanszírozottság vezetett-e ehhez a helyzethez. A centralizáció hatásait a költségekben és a minőségben egyelőre nehéz kimutatni (Horváth M. 2015). Ami tény viszont, hogy az államosítással a helyi társadalmak elveszítették a közvetlen ellenőrzés, beleszólás lehetőségét az életkörülményeiket érintő alapvető fontosságú közfunkciók gyakorlásába.

Vajon a jelenlegi helyi és megyei önkormányzatok felhatalmazásuk, kompetenciáik és eszközrendszerük alapján képesek-e megfelelni a helyi gazdaságfejlesztés szükségleteinek? Sajátos módon ugyanis a helyi gazdaságfejlesztés, a fejlesztéspolitika a helyi önkormányzatok feladatai között sokkal hangsúlyosabban szerepel, mint korábban, amikor a települések üzemeltetése és a közszolgáltatások megszervezése kötötte le elsősorban az önkormányzatok energiáit.

A korábbi elemzésekből kiderült, hogy a helyi gazdaságfejlesztés rendkívül komplex tevékenység, széles skálán lehet és kell is a különböző szektorok és szintek szereplőinek beavatkoznia, együttműködnie annak érdekében, hogy egy-egy település, térség gazdasági fejlődése elinduljon, fennmaradjon, hogy a válságokat kezelni, a változásokhoz alkalmazkodni lehessen. Minden szükséges felhatalmazást és eszközt birtokolva, minden fontos szereplőt elérve is bonyolult feladat mindezeket koherens kormányzási intézményi modellbe és működési rutinokba terelni. A továbbiakban ebből a bonyolult rendszerből az önkormányzatok közjogi szabályozási kereteit emeljük csupán ki, arra keresve választ, hogy a hazai önkormányzatok új szabályozási helyzete, az önállóság, a kompetenciák és a közjogilag szabályozott eszközrendszer tekintetében milyen feltételeket teremt ehhez.

Önkormányzati autonómia

Első kérdés a központi-helyi viszonyrendszer, az önkormányzati mérlegelési önállóság. A közjogi szabályozási elemek alapján megállapítható, hogy az önkormányzati mozgástér jelentősen szűkült. A törvényességi felügyelet szigorítását úgy is felfoghatjuk, hogy az állampolgárokat védjük meg az önkormányzati jogtalanságoktól vagy mulasztásoktól. Ha azonban ezen keresztül befolyásolható az önkormányzatok reakciókészsége és kockázatvállalása, akkor az a helyi gazdaságfejlesztési aktivitásra negatív hatással lesz. Az önkormányzatok hitelfelvételének előzetes engedélyhez kötése jó példa erre. A megyei kormányhivatalok „aktuspótlási” felhatalmazása ugyancsak felfogható a működőképesség egyik garanciájának, de egyben az indokolatlan beavatkozás lehetőségének is. A kötelező társulás elrendelésének lehetősége szintén indokolt lehet, de egyben jelzi, hogy az önkormányzati önállóság tabuként, ha úgy tetszik politikai értéként kezelése egyáltalán nem jellemző. Az önkormányzatok által nyújtandó közszolgáltatásokra vonatkozó központi szabályozás is sokkal szigorúbb, esetenként a szervezeti forma, máskor a kapacitás, az ellátottak száma vagy a szakmai, minőségi standardok előírása formájában. A szigorúbb szabályozás újfent szolgálhatja a jobb minőséget, az optimálisabb szervezeti kereteket, de egyben korlátozhatja a helyi mérlegelési lehetőségeket, a helyi igényekhez való alkalmazkodást. A központi és helyi viszonyrendszer a centralizáció irányába terelik az erős belügyminisztériumi jogosítványok, az önkormányzatokkal való érdekegyeztetés gyengülése. Az önkormányzatok presztízse, hatalma nem hasonlítható össze a rendszerváltást követő évtizedekkel, amikor képesek voltak bizonyos kiegyensúlyozó szerepet betölteni (Szente 2012). Mindez természetesen formálisan és informálisan befolyásolja a helyi gazdaságfejlesztésben, stratégiai tervezésben, koordinációban elfoglalható helyet.

Korlátozott kompetenciák

A második tényezőkör a helyi önkormányzati kompetenciák alakulása. Az önkormányzati feladatrendszer szűkülésének negatív hatása a helyi gazdaságfejlesztésre logikai alapon is prognosztizálható. Evidencia ugyanis, hogy a vállalkozások letelepedésének, működésének feltételei között fontos helyet foglal el az adott település, térség épített és természeti környezetének minősége, a szolgáltatások skálája és színvonala, az élet minősége, a település miliője, az ott élő emberek elégedettsége stb. Márpedig mindezeket a tényezőket a magyar önkormányzatok egyre kevésbé lesznek képesek saját működtetési, fejlesztési döntéseikkel közvetlenül befolyásolni. Természetesen az állami szervek nem ellenérdekeltek a helyi közszolgáltatások javulásában, de státuszukból következően sokkal kevésbé érzékenyek, rugalmasak, és sokkal kevesebb információjuk van arról, hogy helyben mire van szükség. A kompetenciák alakulásában, differenciálódásában az egyes településtípusok eltérő helyzetben vannak. A kistelepülések sokat veszítettek, a megyei jogú városok kevésbé. A megyei önkormányzatok viszont teljesen elveszítették a közszolgáltatások megszervezésében korábban birtokolt pozíciójukat. Nehéz eleget tenni a gazdaság- és területfejlesztésre irányuló felhatalmazásnak ilyen vákuumhelyzetben. Lényegében a megyei önkormányzatok olyan területek, ágazatok fejlesztésének kérdéseiben döntenek vagy töltenének be összehangoló, tervező, forráselosztó szerepet, amelyekben közvetlen érintettségük egyáltalán nincs.

Híányos eszközrendszer

A harmadik tényezőkör a feladatokhoz rendelt eszközrendszer, beleértve a kormányzási intézményrendszer kapacitásait is. A Helyi önkormányzatok európai chartájának rendelkezéseiből célszerű kiindulni, amely fontos önállósági garanciának tartja az önkormányzatok saját bevételeit, az adóztatás jogát, és azt, hogy az állami támogatások lehetőleg ne pántlikázva jussanak az önkormányzati költségvetésekbe. Nem önmagában a volumen a lényeg, hanem a bevételek szerkezete és a felhasználás szabadsága. Más kérdés, hogy a magyar önkormányzatok költségvetésből való részesedésének drasztikus csökkenése önmagában is elegendőnek bizonyult a centralizáció rendkívüli erősödésének bizonyítására a nemzetközi összehasonlításokban (European Commission 2014; Ladner, Keuffer, Baldersheim 2016). A helyi adóztatás szerepe felértékelődött, ez akár az önállóság növekedésének jele is lehetne, de a valóságban nincs igazán mozgástér, ugyanis az önkormányzatok rákényszerülnek a helyi adóztatásra. A helyi vállalkozásokat érintő iparüzési adót például az önkormányzatok közel 90%-a kivetí (Darabos 2016). Kérdés, hogy a megváltozott bevételi szerkezet keretei között az önkormányzatok mennyire tudnak vállalkozásbarát adópolitikát folytatni. Még problematikusabb a feladatfinanszíro-

zás bevezetése. Az önkormányzati charta nem véletlenül várja el a célhoz kötött támogatás korlátozottságát, hiszen a forrás célhoz kötése egyben a felhasználás szabadságát, a mérlegelés lehetőségét korlátozza. A hazai feladatfinanszírozási rendszer az eddigi tapasztalatok alapján végül is ide vezetett, anélkül, hogy az önkormányzatok nagyobb pénzügyi biztonságban érezhették magukat. A forrásfelhasználás kötöttsége, a hitelfelvétel korlátozása és a forráshiány összességében nem segíti elő a helyi gazdaságfejlesztésben vállalt önkormányzati szerep hatékony gyakorlását.

Kétségtelen, hogy az uniós támogatások kivételesen kedvező helyzetet teremtettek a helyi gazdaságfejlesztési célú beavatkozások, beruházások finanszírozására. Azonban a saját erő gyakori hiánya, a pályázáshoz, tervezéshez, projektek menedzseléséhez szükséges szervezeti és humán kapacitások gyengesége sok önkormányzat számára áthidalhatatlan akadály. A kistélepek különösen szenvednek a szervező kapacitások hiányától. Nemcsak a közszolgáltatások fenntartásának joga szűnt meg, hanem a polgármesteri hivatal is, amelynek szerepe nem pusztán a hatósági igazgatás, hanem a helyi vezetők, képviselők és a helyi társadalom segítése is. A kistérségi társulások a pénzügyi támogatások elmaradása miatt gyakorlatilag szétestek, a LEADER-akciócsoportok egzisztenciája is megrendült. A helyükbe lépő járásek csak léptékükben, határaikban hasonlítanak a korábbi térségi együttműködésekre. A járásek ugyanis a megyei kormányhivataloknak alárendelt államigazgatási egységek, amelyeknek sem a szervezete, sem a hatásköre nem kapcsolódik a helyi gazdaságfejlesztéshez.

A nagyobb városok több intézményt és funkciót, szervezeti kapacitást őrizhettek meg, alkalmas bázisul szolgálva a helyi gazdaságfejlesztéshez, valamint az uniós források elosztásában, illetve felhasználásában nekik címzett szerephez. Az uniós kohéziós politika végrehajtásának hazai irányítási, szervezeti modellje azonban rációfol az eredeti várakozásokra. Annak ellenére, hogy az uniós szabályozás kifejezetten ösztönözte a városi integrált fejlesztési programok alkalmazását, erre nálunk csak nagyon féloldalasan került sor. A Modern városok programba ugyan viszonylag jelentős forrásmennyiség terelődött, de a működési logika messze van az uniós helyi menedzselésű integrált városfejlesztési programokétól, s nem nyújt stabil alapot arra, hogy a nagyvárosok kormányzatai valóságos, hosszabb távon fenntartható fejlesztési szövetségeket hozzanak létre a helyi gazdaság szereplőivel.

Még inkább igaz ez a megyei önkormányzatokra, amelyek szerepet kaptak a térségi fejlesztéspolitikában, különösen a Terület- és településfejlesztési operatív program (TOP) végrehajtásában. A TOP irányító hatósága azonban központi szerv, és még a közreműködői szervezet szerepét sem az önkormányzatok, hanem az Államkincstár tölti be. A megyei önkormányzatok kétségtelenül csak korlátozottan alkalmasak érdemi integráló, koordinatív funkciók vállalására a szükséges szervezeti kapacitások és a saját források hiányában. A korábbi regionális fejlesztési ügynökségek szétestek, a megyei közgyűlések mellett működő hivatalok a szűk értelemben vett adminisztrációt, nyomon

követést képesek elvégezni, de a valóságos fejlesztéspolitika számára nem tudnak sem információt, sem tudást szolgáltatni. A megyei önkormányzati testületek felhatalmazása a középszintű koordinációra papíron maradt, hiányoznak azok a platformok, amelyeken az érintett szereplőknek érdemi együttműködésre nyílna lehetősége. A települési önkormányzatokkal való kapcsolattartás formalitásokba merevedett, a megyei jogú városokkal való együttműködés szervezeti „kényszerét” felülírja az egymástól elszigetelt forráselosztási és tervezési mechanizmus.

Konklúzió

Az elméleti szakirodalom szemlézése alapján állítható, hogy a helyi gazdaságfejlesztésben a helyi önkormányzatnak kulcsszerepe van, mert legközelebb van az érintettekhez, a legkevésbé van ágazati mechanizmusokba zárva, tehát képes komplex, integrált döntéseket hozni. A fejlesztéspolitika hatékonysága nemcsak a makrogazdasági beavatkozások, politikák, támogatási eszközök milyenségével függ össze, hanem a helyi kormányzás kapacitásaival is és ezzel szoros összefüggésben társadalmi beágyazottságával, komplexitásával, nyílt vagy zárt, hierarchikus vagy horizontális jellegével.

Magyarországon a helyi önkormányzatok nemcsak közhatalmi pozíciót veszítettek, hanem részben e veszteség nyomán helyi kapcsolatrendszeik sem ígérkeznek alkalmasnak a helyi forrásokra és szövetkezésre alapozott gazdaságfejlesztési stratégia követésére. A korábban is törékeny, sok szempontból aszimmetrikus hatalmi szerkezetben az önkormányzatok perifériára kerültek, nemcsak a kormányzás nemzeti, hanem helyi dimenziójában is. Ha „csak” a kormányzási pozíciókat vesszük szemügyre, akkor a tanulmány elején feltett kérdésre nemleges válasz adható. A kérdés az, hogy a kedvezőtlen közjogi keretek és eszköztár ellenére képesek lesznek-e az önkormányzatok sikeres helyi gazdaságfejlesztést generálni, vagy kik és milyen sikerrel veszik át ezt a szerepet.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K 115577. számú, A hazai közép-vállalati szektor szerepe az ipar területi versenyképességében című projektje keretében készült.

Irodalom

- Albrechts, L., Lievois, G. (2004): The Flemish diamond: urban network in the making? *European Planning Studies*, 3., 351–370. <http://doi.org/dc4t8h>
- Bache, I. (2010): Partnership as an EU policy instrument: A political history. *West European Politics*, 1., 58–74. <http://doi.org/dk2djj>
- Bache, I., Olsson, J. (2001): Legitimacy through partnership? EU policy diffusion in Britain and Sweden. *Scandinavian Political Studies*, 3., 215–237. <http://doi.org/bm5c5b>
- Bache, J., Andreou, G., Atanasova, G., Tomsic, D. (2011): Europeanization and multi-level governance in south-east Europe: the domestic impact of EU cohesion policy and pre-accession aid. *Journal of European Public Policy*, 1., 122–141. <http://doi.org/ffvtvk>
- Bachtler, J., McMaster, I. (2008): EU cohesion policy and the role of the regions: investigating the influence of Structural Funds in the new member states. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 2., 398–428. <http://doi.org/fr8bk3>
- Bajmóczy Z., Gébert J., Elekes Z., Páli-Dombi J. (2016): Beszélünk a részvételről... Megyei jogú városok fejlesztési dokumentumainak elemzése az érintettek részvételének aspektusából. *Tér és Társadalom*, 2., 45–63. <http://doi.org/cz96>
- Bajmóczy Z., Gébert J., Málóvics Gy. (szerk.) (2017): *Helyi gazdaságfejlesztés a képességszemlélet alapján*. JATEPress, Szeged
- Balás G. (2013): *Végső értékelési jelentés. Az EU-s támogatások területi kohézióra gyakorolt hatásainak értékelése*. Pannon Elemző, Revita, Hétfő, Budapest
- Barber, B. (2014): *If mayors ruled the World: Dysfunctional nations, rising cities*. Yale University Press, London
- Beal, V., Pinson, G. (2014): When mayors go global: international strategies, urban governance and leadership. *International Journal of Urban and Regional Research*, 1., 302–318. <http://doi.org/c4b8>
- Bell, D. (1987): The World and the United States in 2013. *Daedalus*, 3., 1–32.
- Bentley, G., Pugalís, L., Shutt, J. (2017): Leadership and system of governance: the constraints on the scope for leadership of place-based development in sub-national territories. *Regional Studies*, 2., 194–210. <http://doi.org/c4b9>
- Bevir, M. (ed.) (2011): *The SAGE handbook of governance*. SAGE, London
- Blakely, E. J. (1989): *Planning local economic development*. SAGE, Newbury Park, London, New Delhi
- Bucek, J. (2004): *The role of local government in local economic development*. Slovakia. Local Government Policy Partnership Program DFID-LGI. 462–542.
- Brachinger T. (2008): A civil kezdeményezések hatása a városi kormányzásra. *Tér és Társadalom*, 1., 93–109. <http://doi.org/c4cb>
- Buday-Sántha A., Hegyi J., Rácz Sz. (szerk.) (2008): *Önkormányzatok gazdálkodása - helyi fejlesztés*. PTE KTK, Pécs
- Burns, D. (2000): Can local democracy survive governance? *Urban Studies*, 5–6., 963–973. <http://doi.org/fkxrd>
- Chevalier, P., Dedeire, M., Kovács, D., Póla, P. (2012): *The implementation of the Leader programme in Central Europe: between a local development approach and political instrumentalisation*. CERS HAS, Pécs (Discussion Papers; 89.)
- Cochrane, A. (2011): Alternative approaches to local and regional development. In: Pike, A., Rodríguez-Pose, A., Tomaney, J. (eds.): *Handbook of local and regional development*. Routledge, London, New York, 97–106.
- Curtis, S. (2016): Cities and global governance. State failure or new global order? *Millennium. Journal of International Studies*, 3., 1–23.
- Csizmadia Z., Páthy Á. (2010): Győri elit és a városfejlődés. A gazdasági és társadalmi folyamatok megítélése. *Tér és Társadalom*, 2., 63–91. <http://doi.org/c4cd>
- Csurgó B., Kovács I., Megyesi B. (2009): Helyi hálózatok Európában és Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 2., 120–145.
- Darabos É. (2016): A helyi adók szerepe az önkormányzatok gazdálkodásában. *Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei*, 8., 125–135.

- DiGaetano, A., Klemanski, J. S. (1999): *Power and city governance*. University of Minnesota Press, Minneapolis
- European Commission (2014): *Investments for growth and jobs. Promoting development and good governance in EU regions and cities. 6th report on economic, social and territorial cohesion*. European Commission, Brussels
- European Parliament (2008): *Governance and partnership in regional policy*. IP/B/REGI/FWC/2006-Lot05-C02-SC02. European Parliament, Brussels
- Evans, M., Syrett, S. (2007): Generating social capital? The social economy and local economic development. *European Urban and Regional Studies*, 1., 55–74. <http://doi.org/dcrx38>
- Finta I. (2015): Az integrált terület-és vidékfejlesztés eszközei és korlátai Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 1., 132–149. <http://doi.org/c4cf>
- Fraser-Moleketi, G. J. (2012): Democratic governance at times of crisis: rebuilding our communities and building on our citizens. *International Review of Administrative Sciences*, 2., 191–209. <http://doi.org/f324jj>
- G. Fekete É. (2001): *Együtt, de hogyan. Innovációk a kistérségi fejlesztésekben*. MTA RKK, Miskolc, Pécs
- Göymen, K., Sazak, O. (eds.) (2014): *Centralization decentralization debate revisited*. Istanbul Policy Center, Istanbul
- Halkier, H., Danson, M., Damborg, C. (eds.) (1998): *Regional development agencies in Europe*. Jessica Kingsley, London. <http://doi.org/c4cg>
- Healey, P. (2006): Transforming governance: Challenges of institutional adaptation and a new politics of space. *European Planning Studies*, 3., 299–320. <http://doi.org/b5svr5>
- Hayoz, N. (2015): Cultures of informality and networks of power in post-Soviet non-democracies. In: Beunen, R., Assche, K. V., Duineveld, M. (eds.): *Evolutionary governance theory. Theory and applications*. Springer, Heidelberg, New York, London, 73–85. <http://doi.org/c4ch>
- Horváth Gy. (1998): *Európai regionális politika*. Dialóg Campus, Budapest, Pécs
- Horváth M. T., Péteri G., Vécsei P. (2014): A helyi forrásszabályozási rendszer magyarországi példája 1990–2012. *Közgazdasági Szemle*, 2., 121–147.
- Horváth M. T. (2015): *Magasfeszültség. Városi szolgáltatások*. Dialóg Campus, Budapest, Pécs
- Keller J., Rácz K., Váradi M. (2016): Közösségi gazdaságfejlesztés a vidéki Magyarországon. In: Kovács K. (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum, Budapest, 207–229.
- Kemp, A., Lebuhn, H., Rattner, G. (2015): Between neoliberal governance and the right to the city. *International Journal of Urban and Regional Research*, 4., 704–726. <http://doi.org/c4cj>
- Kovács I. (2008): Önkormányzati hatalom, projektesítés és az új kormányzás. In: Bódi F. (szerk.): *A területfejlesztés útjai az Európai Unióban*. MTA PTI, Budapest, 13–129.
- Kovács I. (2012): *A vidék az ezredfordulón*. Argumentum, MTA Társadalomtudományi Központ Szociológiai Intézet, Budapest
- Kovács K. (2016): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum, Budapest
- Ladner, A., Keuffer, N., Baldersheim, H. (2016): Measuring local autonomy in 39 countries (1990–2014). *Regional and Federal Studies*, 3., 321–359. <http://doi.org/c4ck>
- Letenyei L., Batár Zs. (2002): Településközi (city-to-city) kapcsolatok vizsgálata. *Falu-Város-Régió*, 8., 29–32.
- Lux G. (2012): A gazdaság szerepe a városi térségek fejlesztésében: a globális kihívásoktól a fejlesztéspolitikáig. In: Somlyódy Péter E. (szerk.): *Az agglomerációk intézményesítésének sajátos kérdései*. Publikon Kiadó, Pécs, 67–90.
- Lux G. (2017): *Újraiparosodás Közép-Európában*. Dialóg Campus, Budapest, Pécs
- MacLeod, G. (2011): Urban politics reconsidered: Growth machine to post-democratic city? *Urban Studies*, 12., 2629–2660. <http://doi.org/fnj8zv>
- Maurel, M. C. (2013): Transferring the LEADER model to new member states: Success or failure? In: Pálné Kovács, I., Scott, J., Gál, Z. (eds.): *Territorial cohesion in Europe*. CERS HAS, Pécs, 391–402.
- Mezei C. (2004): Önkormányzati gazdaságfejlesztési gyakorlat a hazai településeken. In: Pálné Kovács I. (szerk.): *Versenyképesség és igazgatás. Tanulmányok a regionális versenyképesség igazgatási feltételeiről*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 181–265.
- Mountford, D. (2009): *Organising for local development: the role of local development agencies. Summary report*. <http://www.oecd.org/employment/leed/44682618.pdf> (Letöltés: 2019. március 29.)

- Nagy E., Timár, J., Nagy G., Velkey G. (2015): A társadalmi-térbeli marginalizáció folyamatai a leszakadó vidéki térségekben. *Tér és Társadalom*, 1., 35–53. <http://doi.org/c4cm>
- OECD (2016): *Regions at a glance*, OECD, Paris
- Oláh M., Szabó P. (szerk.) (2017): *A területi tőke és magyarországi dimenziói. A Nyilvánosságért és a Civil Társadalomért Alapítvány, Balatonfűzfő*
- Pálné Kovács I., Mezei C. (2016): Regionális politikai és területi kormányzási ciklusok Közép-és Kelet-Európában. *Tér és Társadalom*, 4., 54–71. <http://doi.org/crtw>
- Parrilli, M. D., Sacchetti, S. (2008): Linking learning with governance in networks and clusters: key issues for analysis and policy. *Journal of Entrepreneurship & Regional Development*, 4., 387–408. <http://doi.org/fxcxj>
- Péti M., Salamin G. (2016): A városfejlesztés új keretei a 2014–2020-as fejlesztéspolitikai ciklusban. *Falu-Város-Régió*, 2., 9–16.
- Pike, A., Rodríguez-Pose, A., Tomaney, J. (eds.) (2011): *Handbook of local and regional development*. Routledge, London, New York. <http://doi.org/c4cc>
- Purcell, M. (2008): *Recapturing democracy: Neoliberalization and the struggle for alternative urban futures*. Routledge, New York <http://doi.org/c4cn>
- Salet, W., Savini, F. (2015): The political governance of urban peripheries. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 3., 448–457. <http://doi.org/c4cp>
- Sen, A. (1999): The possibility of social choice. *American Economic Review*, 3., 349–378.
- Shah, A. (2006): *Local governance in developing countries*, World Bank, Washington
- Somlyódy Péter E. (2003): *Önkormányzati integráció és helyi közigazgatás*. Dialóg Campus, Pécs
- Somlyódy Péter E. (szerk.) (2012): *Az agglomerációk intézményesítésének sajátos kérdései. Három magyar nagyvárosi térség az átalakuló térben*. IDResearch Kft., Publikon Kiadó, Pécs
- Sotarauta, M., Beer, A., Gibney, J. (2017): Making sense of leadership in urban and regional development. *Regional Studies*, 2., 187–194. <http://doi.org/c4cr>
- Stone, C. (1989): *Regime politics*. University Press of Kansas, Lawrence
- Szente Z. (2012): Az önkormányzati rendszer átalakítása. *Fundamentum*, 2., 11–14.
- Szirmai V. (szerk.) (2015): *A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár
- Torre, A., Traversac, J-B. (eds.) (2011): *Territorial governance. Local development, rural areas and agrofood systems*. Physica-Verlag, Springer, Berlin, Heidelberg
- UN (2015): *The millennium development goals report*. New York
- Valler, D. (2011): The evaluation of local and regional development policy. In: Pike, A., Rodríguez-Pose, A., Tomaney, J. (eds.): *Handbook of local and regional development*. Routledge, London, New York, 569–580.
- Váradi M. M. (szerk.) (2008): *Kistélepülések lépéskényszerben*. Új Mandátum Kiadó, Budapest
- Vigvári A. (szerk.) (2006): *Decentralizáció, transzparencia, elszámoltathatóság*. IDEA, Budapest

Kapcsolati hálók és bizalom a vidéki Magyarországon Baranyai kistelepülési polgármesterek társadalmi tőkéje

Networks and trust in the Hungarian countryside Social capital of mayors of small settlements in Baranya

BODOR ÁKOS, GRÜNHUT ZOLTÁN, RAGADICS TAMÁS

BODOR Ákos: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; bodor@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-5317-8561>

GRÜNHUT Zoltán: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; grunhut@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0001-6399-4274>

RAGADICS Tamás: egyetemi adjunktus, PTE BTK Szociológia Tanszék; 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.; ragadics.tamas@pte.hu; <https://orcid.org/0000-0002-0187-3511>

KULCSSZAVAK: személyes kapcsolatok; bizalom; informális; társadalmi tőke; polgármesterek

ABSZTRAKT: A tanulmány baranyai polgármesterek körében végzett kérdőíves kutatás eredményeit mutatja be. A vizsgálat célja a kistelepülési vezetők társadalmi tőkéjének felmérése volt, személyes kapcsolatrendszerük, valamint az interperszonális és az intézményekbe vetett bizalmuk feltárásával. A kutatás kiindulópontja az az állítás, hogy az eddigi (lakossági) vizsgálatok eredményei szerint Magyarországon a személyek közötti bizalom – európai összehasonlításban – kiegyenlítetlen mintázatú: az embertársak felé mutatott általános bizalom átlag alatti, miközben a családtagokba, közeli ismerősökbe vetett partikuláris bizalom igen magas szintű. Ezen egyenlőtlenség a társas kapcsolatok kialakítását, ápolását, fenntartását és funkcióját is befolyásolja. Többek között ennek következményeként értelmezhető az informális érintkezési mechanizmusok térnyerése. Kutatásunk azt jelzi, hogy a magyar társadalom általános kapcsolatérzékenysége a kistelepülési polgármesterek körében is jellemző. A polgármesterek többsége viszonylag kiterjedt kapcsolati hálóval rendelkezik, miközben az intézményekbe vetett bizalmuk szintje alacsony, a személyközi bizalmuk vonatkozásában pedig egyensúlyhiány figyelhető meg. A kapcsolatok kiterjedtsége kizárólag a partikuláris bizalommal függ össze, vagyis azokra vonatkozik, akik ismerőseikben jobban bíznak. Ez azt jelenti, hogy a kiterjedtebb személyes kapcsolatháló alapja nem az embertársakba vetett bizalom, hanem valamilyen partikuláris kötődés, ami felveti a be- és elzárkózó, klikkszerű együttműködések és az informális érintkezések előnyben részesítésének lehetőségét.

Ákos BODOR: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; bodor@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-5317-8561>

Zoltán GRÜNHUT: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; grunhut@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0001-6399-4274>

Tamás RAGADICS: assistant professor, Department of Sociology, Faculty of Humanities, University of Pécs; Ifjúsg útja 6., H-7624 Pécs, Hungary; ragadics.tamas@pte.hu; <https://orcid.org/0000-0002-0187-3511>

KEYWORDS: personal relationships; trust; informality; social capital; mayors

ABSTRACT: The paper examines the social capital of mayors of small settlements in Baranya county, Southern Hungary. It is interested in two components of their social capital: a) the mayors' personal relationships which are strongly tied to their positions; and b) the mayors' trust towards other people and more abstract entities.

Personal relationships and trust are fundamental features of one's social capital. Linkages between the two components are important since trust sheds light on the subject's ability to create and maintain personal relationships, in that those people who have more trust in their fellow human beings can interact more easily and develop their relationships more fully. This theoretical connection is of crucial importance for Hungarian society which appreciates the instrumental value of relationships.

In Hungary, people are aware that personal relationships can make a significant contribution to goal-oriented action. However, this understanding as a cultural pattern raises the question of informality, i.e. the practice of doing and asking favours rather than respecting and applying the more formal and transparent mechanisms. The logic of informality motivates subjects to strive for beneficial relations and to extend their social networks. But these extensive relationships are not based on trust in others in general, they are rather an in-group particularity.

The paper tries to conceptualise this particularity through the lens of social capital, while it aims to empirically identify its foundations as well. What is the reason behind the selection of this particular target group?

Mayors in small settlements are in a social position that makes them central agents in their environment. Most small settlements in Baranya struggle with severe erosion such as infrastructural underdevelopment, persistent emigration, lack of institutions and jobs, weak civil society and civil disengagement, etc. The mayors hold most of the remaining local government competencies, not because they deliberately centralise them, but because there are no relevant agents with whom they can share. Accordingly, in this particular constellation, it is crucial to reveal the temptation of mayors to informality, as their practices can influence the whole atmosphere of local governance and policy-making.

Regarding the findings, it should be briefly noted that most mayors have relatively extensive personal relationships with agents in senior institutional positions; their trust in generalised others is rather low, as is their trust in institutions, while they have relevant trust in their more intimate strong ties. The regression models applied show that there is a positive correlation between the mayors' higher trust in their particular strong ties and the extent of their personal relationships, while the other forms of trust have no influence at all on the same variable.

Bevezetés

A baranyai kistéleplési polgármesterek társadalmi tőkénének két aspektusát mutatjuk be: egyrészt az emberekbe és az intézményekbe vetett bizalmukat vizsgáljuk, másrészt a személyes kapcsolatrendszerüknek azt a részét emeljük

ki, amely közvetlenül összefüggésbe hozható a tisztségükkel. A tanulmány a társadalmitőke-irodalom azon elméleteire támaszkodik (Bourdieu 1986; Coleman 1988; Lin 2000, 2001; Portes 1998), amelyek az egyéni szempontokat vizsgálják elsősorban. Érvelésünk középpontjában a személyes kapcsolatok és a bizalom – mint a társadalmi tőke két alapvető komponense – összefüggése áll. Azt hangsúlyozzuk, hogy az egyén mások irányában mutatott bizalma, annak mértéke, valamint a címzettek körének kiterjedtsége döntően befolyásolja azt, milyen relációkat szándékozik, illetve képes az illető kialakítani és fenntartani. Ezen összefüggés kiemelése azért fontos, mert a magyar társadalomra egyrészt jellemző a kapcsolatok instrumentális jelentőségének túlértékelése (vagyis az a mintakövetés, miszerint a személyes kapcsolatok révén minden könnyebben intézhető el), másrészt ebből fakadóan az informális térnyerése, tehát a „kén-közön” egyezkedések előnyben részesítése a formális ügymenetekkel szemben (Sik 2012). E szemlélet és gyakorlat azt diktálja, hogy sok kapcsolatra érdemes törekedni, amelyeket folyamatosan ápolni és erősíteni kell. Az egyéni hasznokat mindig szem előtt tartó mérlegelés, illetve az ennek tükrében tett és kért szíveségek mint a cselekvéseket befolyásoló generatív logikák azonban a társadalom kóros állapotához vezethetnek (korrupció, kirekesztő klikkesedések stb.). Ez utóbbi negatív jelenségekkel a tanulmányunkban nem foglalkozunk, csupán a kapcsolatok iránti érzékenységet és az informális kivánjuk bemutatni speciális kontextusban, a baranyai kistéleplési polgármesterek esetét vizsgálva.

Mi indokolja a témaválasztás ilyen fókuszálását? A hazai szakirodalom bőven kínál tanulmányokat olyan kérdésekről, hogy a polgármestereknek milyen szerepkörei vannak a helyi hatalomgyakorlásban, illetve személyiségüknek, egyéni értékrendszerüknek, személyes kvalitásaiknak, elhivatottságuknak, kormányzási stílusuknak miféle hatásai lehetnek a helyi politikára (Tamás 2009, 2014; Táll 1995, 2000). A térségi központoktól távolabb fekvő, számos kihívással (munkahelyek megszűnésével, intézmények leépülésével, az aktív lakosság elvándorlásával, a civil élet kiüresedésével, a helyi társadalom szervezetlenségével stb.) küzdő kistélepléseken mindezen tényezők hatványozottan érvényesek. A helyi hatalomgyakorlás – a még megmaradt, meglehetősen szűk feladatkörök miatt – ugyanis kevésbé differenciálódik ilyen közegben: nincs erős civil társadalom s nincsenek megfelelő intézmények és vállalkozások sem, amelyek a helyi politikai erőteret fontos szereplőkkel gazdagítanák, vagyis egyfajta kompetenciasűrűsödés érvényesül a településvezetőkhez kötődve. Ebben a helyzetben – amely feltétlenül igaz a baranyai példákra (Ragadics 2015) – a polgármesterek még inkább véleményvezérei, napirendalkotói, mediátorai és legfőbb döntéshozói (avagy éppen vétőszereplői) a helyi politikának. Éppen ezért kell megismernünk, hogy mennyiben jellemző rájuk az informális jelensége. Olyan kapcsolatokat indokolt górcső alá venni, amelyek minden érintett településvezető számára instrumentális értékűek. Ezzel magyarázható, hogy a polgármestereknek kizárólag a tisztségükhöz köthető személyes kapcsolatait elemezzük, mégpedig az egyéni bizalommintázattal árnyalva e kapcsolatokat.

Kistelepülések és polgármesterek: sajátos közeg, sajátos szerepkör

A magyarországi falvak eltérő mozgáspályáit meghatározó tényezők közül kiemelkedik a lakosság munkaerőpiaci helyzete, valamint a település földrajzi fekvése, illetve a gazdasági-területi struktúrában elfoglalt pozíciója (Beluszky, Sikos T. 2007). „Minél távolabb van egy falu a várostól, és minél kisebb lélekszámú, annál nagyobb a vesztesek száma.” (Varga 2005, 59–73.). Az anyagi-jövedelmi helyzet, a kor és a végzettség kemény mutatói mellett más, puhább tényezők is befolyásolják egy kistelepülés fejlődési lehetőségeit. A népesség egyes csoportjainak identitása, a helyi hagyományok, az öröklődő kulturális, viselkedési minták (pl. a munkával és együttműködéssel kapcsolatos tradíciók), a helyi elit kvalitása, valamint a rendelkezésre álló és aktivizálható társas kapcsolatok egyaránt hatással vannak a falu jövőjére (Bódi, Bóhm 2000; Ludescher 2010; Váradi 2008).

A gazdasági központoktól távolabb fekvő vidéki térségekben (Magyarországon és Európa rurális területein egyaránt) előrehaladt a társadalmi erózió. Jelentős az elvándorlás, meggyengülnek a hagyományos helyi kapcsolatok alapját, a társadalmi tőke bázisát jelentő tényezők (pl. munkahelyek, munkaalakalmak, intézmények és szolgáltatások). A lakosság nagy hányada él az országos átlagnál alacsonyabb életszínvonalon. Általában jelentős a központi települések felé orientálódók aránya is (a szolgáltatások igénybevétele, a fogyasztás és a térhasználat szempontjából). E folyamatok aláássák a helyi társadalmak szervezethez, gyengítik érdekérvényesítő képességét. Az elvándorlók révén esetlegesen bevonható kapcsolatok is kiaknázatlanok maradnak a lokálisan elérhető erőforrások hiányában.

A helyi intézményrendszer állapota nemcsak a népesség ellátása szempontjából meghatározó, hanem azért is, mivel a lokális intézményekben alkalmazottak közül kerülnek ki a települések véleményvezérei, kulcsszereplői. A vállalkozók és a nagyobb gazdálkodók rétege mellett ők alkotják a helyi elitet, illetve a terület- és településfejlesztési forrásokat elérő, azokat felhasználó ún. projektosztályt a falusi társadalmakban (Kovách 2013). Az intézmények leépülése és a piaci szereplők kivonulása így több szempontból is a fontos ágensek csökkenését eredményezi. A polgármester személye – funkcióiból következően – már korábban is jelentős volt a település fejlődése szempontjából (Bódi, Bóhm 2000; Pálné Kovács 2008), ám a helyi hatalmi helyzet átalakulása, vagyis a lokális politikai erőter kiüresedése miatt még inkább azzá válik.

Tanulmányunk a helyi kulcsszereplők jelentőségét vizsgálja a helyi társadalmakban (Csurgó 2011; Váradi 2008). A falu fejlesztési lehetőségeiről a településen élők szolgálhatnak hiteles információkkal, munkájuk, napi aktivitásuk során rendszeres a kapcsolatuk a település lakóival, és feladataik közé tartozik a helyi közösség érdekeinek képviselése, a lokális konfliktusok kezelése. A falusi társadalom szervezethez – a nagyobb településekhez képest sokkal inkább – a fontos helyi pozíciókat betöltő egyének személyes kvalitásai,

rátermettsége, döntései és szándékai befolyásolják alapvetően (Ragadics 2010). Minél kisebb egy település, annál kevesebb a lokális kulcspozíciók száma és annál nagyobb a döntéshozók szerepe és felelőssége. A települési vezetőknek és a helyi társadalom más kiemelt szereplőinek (vállalkozók, pedagógusok, civilek, egyházi szereplők stb.) speciális helyzete összefüggésben van a vidéki térségek migrációs trendjeivel. E kulcsszereplők jelentőségét nemcsak a kvalifikált népesség elvándorlása miatt fellépő szakemberhiány alapozza meg, hanem a helybeli lakosság munkaerőpiaci és közösségi passzivitása is. Egy dél-baranyai térségben folytatott kvalitatív vizsgálat (Ragadics 2015) – az anyagi források beszűkülésével és az interakciós lehetőségek visszaszorulásával összefüggésben – gyengülő szolidaritásról, az összetartás és együttműködés hiányáról számolt be. Pesszimizmus, motiválatlanság, kiszolgáltatottság és az öngondoskodási készségek leépülése jellemzi a vidéki térségek társadalmait (Bognár, Csizmady 2005). A kis társadalmi tőkével rendelkező, paternalista viszonyok között szocializálódó népesség sorsának alakulása szempontjából felértékelődik a helyi kulcsszereplők kapcsolatrendszere.

A polgármestereket demokratikus választások keretei között a helyi közösség bízza meg érdekei képviseletével, így a kistelepüléseken a legnagyobb helyi hatalom, legitimitás és presztízs kétségkívül ehhez a tisztséghez kapcsolható (Letenyei 2005). Ezt a pozíciót az önkormányzati autonómia is erősíti (Pálné Kovács 2008). Noha 2011 után jelentősen átalakult a települési önkormányzatok pozíciója és finanszírozása, számottevően csökkent függetlenségük mértéke és intézményfenntartó szerepük, ám megmaradt, sőt a közfoglalkoztatás révén tovább erősödött jelentőségük a hátrányos helyzetű rétegek ellátása terén. A polgármester személye, elkötelezettsége, képességei, munkabírása, kapcsolatrendszere ezért továbbra is meghatározó a falu sorsa, fejlődése szempontjából, így a kistelepülések vezetőinek társadalmi tőkéjével foglalkozó vizsgálatok kiemelten fontosak.

A társadalmi tőke fundamentumai: kapcsolatok és bizalom

A társadalmi tőke viszonylag új, de nem előzmények nélküli elméleti konstrukciónak tekinthető. Bourdieu (1986) a gazdasági, társadalmi és kulturális tőketípusok tárgyalása során azt hangsúlyozza, hogy a társadalmi tér strukturálisan differenciált, alapvető kódok/elvek (*nomos*) szerint mezőkre (*champs*) oszlik, amelyeken különféle tétékért (*illusio*) folyik a versengés az ágensek között, hierarchikus alá-fölrendeltségi viszonyokba (*doxa*) rendezett formában. E versengések során az ágensek a strukturális kényszerek által alakított ideáikra és gyakorlataikra (*habitus*), illetve a társadalmi státuszuk által meghatározott tőketényezőikre (*capital*) támaszkodnak. A tétékért folyó versengésben az átváltható tőketényezők egyike a társadalmi tőke, amely Bourdieu szerint az egyén

kapcsolatrendszerait öleli fel. Az érvelés alapján, a marxi logikát követve, valamennyi tőketípus birtoklása egyúttal mások ugyanazon tőkéktől való megfosztottságát jelenti, ellenkező esetben, vagyis akkor, ha azokhoz bárki, bármikor hozzáférne, az adott tőke elveszítené konverziós értékét. Ebből kifolyólag a tőkebirtoklás minduntalan újratermeli a társadalmi egyenlőtlenségeket. A tét elérésében sikeresebb, tehát magasabb státuszú egyének mindezek miatt érdekelték saját kapcsolatrendszerük jelentőségének megőrzésében, amelyeket további értékes nexusok bevonásával, illetve az értéktelenek kirekesztésével érhetnek el.

Mikor nevezhető egy kapcsolat értékesnek? E ponton az okfejtést indokolt kibővíteni Granovetter (1983) erős és gyenge kötésekről szóló elméletével. Az érvelés szerint erős kötés az intenzív és intim, vérségi és érzelmi alapú (családi, rokon, szerelmi, szoros baráti) kapcsolatokat jellemzi, amelyek egyfajta „biztonságos sziget” a nexusok tengerében. Ezekhez képest gyenge kötések a kevésbé intenzív és intim, többnyire még az érintettek közötti kölcsönös identitási és csoportazonossági ismerveket is nélkülöző relációk, ahol az egyének távoli ismerősökként gondolnak egymásra. Granovetter a gyenge kötések funkcióját látja lényegesebbnek az egyén különféle tétékért (elsősorban a magasabb jövedelmű és presztízszű, nagyobb hatalmat és önállóságot biztosító foglalkozások megszerzéséért) folytatott versengéseinek sikere szempontjából. Miért? Mert a gyenge kötések szélesítik és gyorsítják az információáramlást, többféle ismertséghez, szélesebb és összetettebb társas közegekhez lehet hozzáférni általuk, miközben komplexebb impulzusokat küldenek az egyén irányába, amelyekre a szubjektum (cselekvő alany) kevésbé tud rutinszerűen, reflexivitás, adaptáció és önfejlesztés nélkül reagálni.

Lin (1991) koncepciója a társadalmi erőforrások és a társadalmi cselekvések összefüggését foglalja elméleti keretbe. Nála is a célorientált törekvés, az ún. státuszjelérés az egyéni cselekvések motivációja, amely erőforrásokért folyó versengésként értelmezhető. Ezen erőforrások olyan szimbólumok és tárgyak, amelyeket egy társadalmi rendszerben közös megegyezésen alapulóan hasznosnak tekintenek (legtöbbször a gazdagság és a hatalom különböző komponenseiről van szó). Lin a státuszjelérés kapcsán két cselekvéstípust különböztet meg: az expresszív forma az értékes erőforrás megtartására, míg az instrumentális azok megszerzésére törekszik. Előbbi cselekvéstípus a kizárási gyakorlat okán homofilikus interakciókhoz vezet, míg az utóbbi újabb értékes kapcsolatok saját hálózatba való bevonását jelenti, tehát heterofilikus érintkezéseket ösztönöz. Mindez megfeleltethető a granovetteri erős és gyenge kötések megkülönböztetésnek, amennyiben a homofilikus interakciók zártabb és intimebb csoportközéget feltételeznek, míg a heterofilikusak extenzívebb és lazább társas érintkezési kontextusokat.

A három szerző okfejtésére épülő gondolatmenetből két jelentős következtetést lehet levonni. Egyfelől a személyes kapcsolatoknak instrumentális szerepe van a célorientált egyéni cselekvések sikeressége szempontjából. Más-

felől – Bourdieu alapján talán kevésbé, Granovetter és Lin elmélete tükrében ugyanakkor biztosan – állítható, hogy a kiterjedtebb, tehát számosságát tekintve szélesebb és heterofilikusabb egyéni kapcsolatrendszer jobban képes hozzájárulni a szubjektum cselekvéseinek eredményességéhez.

Ugyanakkor az egyén kapcsolatainak kialakítását és fenntartását jelentősen befolyásolja, hogy az illető mennyiben képes mások iránt bizalmat előlegezni; vagyis milyen kiterjedésű e szubjektív bizalomérzet mértéke és címzettjeinek köre. A személyes kapcsolatokhoz hasonlóan ezért számos társadalmitőke-konceptciónak a bizalom is alapvető komponense (Fukuyama 1997a; Putnam 2000). A különböző bizalomelméletek elsősorban a nyolcvanas évtized végén kezdtek kibontakozni a szociológia és politikatudomány területén (fontos monográfiák: Barber 1983; Coleman 1990; Fukuyama 1997b; Hardin 2002, 2006; Seligman 2000; Uslaner 2002). Javarást középszintű elméletekről van szó, amelyek egyrészt szervesen kapcsolódnak integrációs és modernizációs tárgyú nagy társadalomelméletekhez, másrészt azonban figyelemmel vannak adottságokra, pszichológiai aspektusokra és személyes erőforrásokra is a szubjektív bizalomérzet megalapozása és igazolása vonatkozásában (Giddens 1990; Luhmann 1979; Sztompka 1999). Rendszerint abból a feltételezésből indulnak ki e teóriák, hogy a párhuzamos globalizáció és lokalizáció dinamizáló hatásai következtében a korábban stabil, de statikus, intézményesült formát öltő (hagyományos) minták integrációs szerepe folyamatosan csökken, ami bizonytalanságokkal telíti a mindennapi intersubjektív és szubjektív interakciókat (Giddens 1990). Egyrészt a technológiai és informatikai fejlődés, az elszemélytelenedés (amely az automatizáció, robotizáció és digitalizáció formájában hat), továbbá az információáramlás, másrészt a férfi és női szerepek megváltozása, a különféle pozíciók átértékelődése, a társadalmi státuszok és társas érintkezések (család, házasság, szerelmi és baráti kapcsolatok, gyerekevelés stb.) újraértelmeződése, valamint a szexualitás és a test jelentésének átalakulása következtében a korábbi szimbólumok referenciaértéke meggyengül (Beck 2003). Új típusú függőségek alakulnak ki (a technológiáknak, az interpretált információknak, a szakértői kapacitásoknak való egyéni kiszolgáltatottság), miközben az egységesítő logikák és szemantikák halványulása teret ad a szubjektivitás kibontakozásának. Mindez korábban nem ismert kockázatokkal jár, amelyek kezelése az egyénre hárul – rutinideák és -praxisok alkalmazása nélkül, reflexió által. E kockázatok miatt válik jelentőssé a bizalom, amelynek interperszonális formája az intersubjektív, míg az absztraktabb entitások irányába mutatott bizalom a szubjektív interakciókat teszi lehetővé (Sztompka 1999).

A bizalom e két főbb típusán belül további fajták különíthetők el. Fukuyama (1997b) a személyközi változat esetében az ún. bizalomrádiuszok mentén tesz különbséget: a legszűkebb kör, vagyis a családtagok és közeli barátok iránti bizalom adja az egyik végpontot, ezt partikuláris interperszonális bizalomnak nevezi a szakirodalom. A legtágabb kör pedig – mindenféle megkülönböztetés nélkül – az embertársak felé kifejezett bizalmat jelenti, ami általánosított interperszonális bizalomként ismert. Amíg a partikuláris bizalomnak jelentős szerepe van az én

autopoietikus (narratív és performatív) megteremtése, illetve a szocializáció során elsajátított, reflexív és kritikai módon felülvizsgált individuális ideák és praxisok alkalmazása szempontjából, addig az általánosított bizalom inkább a társadalmi integráció, a kohézió előmozdítását segíti.

A szűkebb körben érvényesülő partikuláris bizalom az erős kötésekkel és a homofilikus interakciókkal, míg az embertársak iránt kifejezett általánosított bizalom a gyenge kötésekkel és a heterofilikus társas érintkezésekkel áll elméleti összefüggésben. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy az interperszonális bizalom belső mintázata többféle formát vehet fel, ezért a fenti összefüggést árnyalni szükséges. Alacsony partikuláris és általánosított bizalom elsősorban azokra a szubjektumokra jellemző, akik mindenféle társas érintkezéstől elzárkóznak. Viszonylag kevés ilyen egyén lehet egy közösségben, ugyanakkor nem zárható ki ez az eset. Ezzel szemben hibás feltételezés, ha valakinek az alacsony partikuláris bizalma magas általánosított bizalommal párosul, hiszen senki sem képes embertársai iránt általában bizalommal lenni, ha egyáltalán nem képes erős kötésű kapcsolatot kialakítani. A mindkét típus magas volta a legkedvezőbb eshetőség az egyén és a társadalom szempontjából. A magas partikuláris és az alacsony általánosított bizalom együttes megjelenése ugyanakkor patológiákra utalhat.

Az elméleti alternatívák figyelembevétele különösen az utóbbi változat miatt fontos a jelen érvelés és problémafelvetés szempontjából. Európai összehasonlításban Magyarországon – a lakossági vizsgálatok egybehangzó eredményei szerint – az interperszonális bizalom belső mintázata erősen kiegyenlítetlen: az általánosított bizalom átlag alatti eredményeket mutat, miközben a partikuláris bizalom igen magas (Bodor, Grünhut, Horeczki 2014; Hajdu 2012; Tóth 2009). Mindez több volt szocialista ország példáján is megfigyelhető (Giczi, Sik 2009). Ez az egyensúlyhiány két kóros állapotot válthat ki: amorális familizmust (Banfield 1958) és informalitást (Giczi, Sik 2009). Előbbi azokra a társadalmakra jellemző, ahol a családtagokba vetett bizalom jelentősen meghaladja nemcsak az embertársak, de még a közeli barátok, ismerősök iránti bizalom szintjét is (pl. Lengyelország, Románia). Informalitás azokat az országokat jellemzi, ahol különösen erős a személyes kapcsolatokba vetett bizalom, miközben az ismeretlen embertársak iránt bizalmatlanok az egyének. Magyarország ez utóbbi csoportba sorolható, amit Sik (2012, 166.) a magyar társadalom kapcsolatérzékenységevel magyarázott. „Egy ilyen világban élni azt jelenti, hogy mindenki tudja, hogy a kapcsolatok fontosak, s ezért azokat ápolni érdemes (a haszon elvének megfelelően), hogy mások is ezt teszik, s ezért a kapcsolatokat ápolni kötelesség (a közösségbe tartozás elvének megfelelően), s hogy ez így természetes is (kulturális hatás).” Kapcsolatérzékeny kultúrákban tehát az intézmények működését is erősen áthatják a partikuláris bizalom mentén szerveződő informális érintkezések. A személytelen, formális szervezetközi relációk vizsgálata helyett ezért sok esetben beszédesebb az intézmények képviselőiben eljárók személyes nexusainak feltárása.

Mindezek tükrében a Bourdieu, Granovetter és Lin gondolatmenetéből leszűrt két következtetés – miszerint a kapcsolatoknak egyrészt instrumentális jelentőségük van, másrészt a kiterjedt, heterofilikus kapcsolathálózat hatékonyabban járul hozzá a célorientált egyéni cselekvések eredményességéhez – úgy árnyalható a bizalom irodalma alapján, hogy általánosított bizalom hiányában, pusztán partikuláris bizalomra alapozva e személyes kapcsolatok nem jelentenek többet, mint egocentrikus nézőpontból értékelt, haszonmaximalizálásra alkalmazható eszközöket.

Figyelemmel a patológikus tendenciát hangsúlyozó vizsgálatok eredményeire, a dolgozat első hipotézise a következő: *a kistélepülési polgármesterek körében a tisztességhez köthető személyes kapcsolathálózat kiterjedtsége nem mutat összefüggést az általánosított bizalommal, ugyanakkor a partikuláris bizalommal igen, mégpedig pozitív irányút.* Az egyének tehát törekednek minél több kapcsolat kialakítására, de nem azért, mert embertársaik iránt alapvetően bizalommal vannak, velük általában azonosulnak, hanem inkább azért, mert a több kapcsolat több informálisan igénybe vehető szívességgel kecsegtet. Vagyis a kiterjedtebb kapcsolathálózat nem jelent igazán heterofilikus érintkezéseket: az egyén szűk körbe igyekszik vonzani nexusait. Ezt az összefüggést az absztraktabb entitások iránti bizalommal is alátámasztani igyekszik a dolgozat. E bizalomformához is eltérő típusok sorolhatóak. A pozíciós bizalomtól az intézményin át az ún. rendszerbizalomig bizonyos körök különíthetők el, amelyek az adott entitások absztrakt jellegére utalnak. Pozíciós bizalom esetében az egyén jeleníti meg az intézményt (pl. orvos, postás stb.). Mivel ezekkel az egyénnel interszubjektív viszony alakítható ki, így nemcsak a megjelenített intézmény, de maga az azt megjelenítő egyén iránti bizalom is érvényesül.

Az intézményi bizalom esetében már sokkal inkább szervezetekről (pl. parlament, rendőrség stb.) és eljárásokról (minőségbiztosítás) van szó, amelyekkel, mint tárgyasult dolgokkal, szubjektív interakcióban áll az egyén. A rendszerbizalom az utóbbihoz képest is általánosabb: átfogó rezsimek (pl. demokrácia, emberi jogok stb.) iránti bizalom tartozik e típusba. Lakossági vizsgálatok szerint (Boda, Medve-Bálint 2012, 2013; Bodor, Grünhut, Horeczki 2014) a magyar társadalom intézményi bizalma európai összehasonlításban alacsonynak nevezhető. A második hipotézisünk: *a kistélepülési polgármesterek körében a tisztességhez köthető személyes kapcsolathálózat kiterjedtsége negatív összefüggést mutat az intézményi bizalommal.* Éppen azért van szükség a személyes ismerősök informális közreműködésére, mert a formális intézményi viszonyokban nem lehet megbízni.

Adatok, módszerek, eredmények

Kérdőíves felmérésünkben¹ a vizsgálat alapsokaságát a Baranya megyei 1000 fő alatti települések (összesen 260 település) polgármesterei jelentették. Rétegzett

mintavétellel 170 települést/polgármestert választottunk ki,² közülük 163 esetben bizonyult sikeresnek a megkeresés, ami kifejezetten jó aránynak számít.

Az elemzés első részében leíró módszerekkel mutatjuk be a személyes kapcsolathálózat, valamint a bizalom mérésére alkalmazott változók eredményeit. A standard kérdések használata miatt a bizalom esetében lehetőség van az adatok más vizsgálatokkal való összehasonlítására is. A két társadalmitőke-komponens összefüggéseit regressziós modellekkel is vizsgáljuk.

A kapcsolatok számossága

Kérdőívünk a polgármesterek kapcsolati erőforrásait egy pozíciógenerátor jellegű kérdéssorral térképezte fel. A hagyományos pozíciógenerátor (Kmetty, Koltai 2015; Lin, Dumin 1986) azt méri, hogy a megkérdezettnek milyen munkakörökben dolgozó emberekkel van kapcsolata. Ezek a lakossági felmérések különféle foglalkozások formájában operacionalizálják az elérhető társadalmi erőforrásokat. Jelen vizsgálat speciális célcsoportja miatt, a pozíciógenerátor logikájára építve, saját kategóriákat dolgoztunk ki. Míg a hagyományos pozíciógenerátoros kutatások a foglalkozási hierarchiában különböző helyet elfoglaló munkakörök elérését vizsgálják annak érdekében, hogy felmérjék a magas, illetve alacsony társadalmi státuszú kapcsolatokat, addig ez a kérdőív kifejezetten a magas státuszú pozíciók elérésére koncentrált. A polgármestereknek feltett kérdések a következők voltak:

Kérem, mondja meg, hogy a felsorolt kategóriákba tartozók közül van-e Önnek személyes ismerőse! Ha igen, hány személy?

- Politika - vezető beosztású politikus (pl. miniszter, megyei közgyűlés elnöke, pártvezető, országgyűlési képviselő);
- Közigazgatás - vezető beosztású közigazgatási szakember (pl. minisztériumi főosztályvezető, megyei jegyző/kormányhivatal-vezető, városi jegyző);
- Szakigazgatás - szakhivatal vezető beosztású szakembere (pl. vezető bíró, vezető ügyész, vezető tisztiorvos);
- Projekt, pályázat - fejlesztési ügynökség/társaság vezető beosztású szakembere;
- Szakmai érdekképviselő - vezető (pl. kamara vezetője, TÖOSZ);
- Pénzügy - bankfiók vezetője, takarékszövetkezeti vagy hitelintézeti vezető;
- Nagyvállalat - nagyvállalat vezetője, topmenedzsere, tulajdonosa;
- Egyetem, kutatás - kutatóintézeti kutató, egyetemi tanár, professzor.

A polgármesterek számára értékes kapcsolatok listájának összeállítása volt a cél. Olyan magas presztízsű foglalkozási kategóriákat neveztünk meg, amelyek ténylegesen erőforrást jelenthetnek a településvezetői feladatok ellátása során.³

A kategóriák között jelentős eltérések vannak, és az egyes kategóriákon belül is a polgármesterek válaszai számottevő különbségeket mutatnak (1. táblázat). Az átlag alapján a legtöbb személyes ismerősről a politikai szektor esetében számoltak be a megkérdezettek. A válaszadók között volt olyan polgármester,

1. táblázat: A személyes kapcsolatok átlaga, szórása, minimumai és maximumai kategóriánként (N=137)⁴

Mean values, standard deviation, minimum and maximum values of personal relations according to categories (N=137)

Hány személyes ismerőse van...	Átlag	Medián	Minimum	Maximum	Szórás
... politika	11,6	5	0	101	16,5
... közigazgatás	9,0	4	0	75	12,2
...szakigazgatás	3,2	2	0	24	4,2
... projekt, pályázat	3,8	2	0	40	5,6
... szakmai érdekképviselő	3,0	1	0	34	4,6
...pénzüntézet	2,8	2	0	16	2,9
...nagyvállalat	6,1	2	0	82	10,8
...egyetem, kutatás	3,7	1	0	65	7,8

Forrás: saját adatfelvétel.

aki 101 vezető beosztású politikust tart személyes ismerősének, míg mások úgy nyilatkoztak, hogy egyetlen e szektorhoz köthető kapcsolatuk sincs, így a szórás értéke igen magas. (Az átlag 11,6, míg a medián értéke 5, vagyis a polgármesterek felének ennél kevesebb vezető beosztású politikus ismerőse van.) A kapcsolatok száma szerint a politikai szektort a közigazgatás és a nagyvállalatok felső vezetőivel való kapcsolatok követik. Összeadva az egyes kategóriákban említett személyes ismerősök számát, a polgármestereknek átlagosan 43,3 kapcsolatuk van (medián=29,0, a szórás 44,6).

A kapcsolatok diverzitása

A kapcsolathálózati diverzitás azt mutatja, hogy a polgármestereknek milyen sokrétű a kapcsolatrendszerük, azaz a nyolc kategóriatípus közül hány esetben említenek legalább egy személyes ismerőst (2. táblázat).

2. táblázat: Személyes ismerősök aránya kapcsolati típusonként (%), N=137)

Personal relations in the different categories (mayors have/have no relations, %) (N=137)

Kategória	Van személyes ismerőse	Nincs személyes ismerőse
Politika	82,5	17,5
Közigazgatás	89,8	10,2
Szakigazgatás	70,1	29,9
Projekt, pályázat	75,9	24,1
Szakmai érdekképviselő	38,7	61,3
Pénzüntézet	87,6	12,4
Nagyvállalat	69,3	30,7
Egyetem, kutatás	56,9	43,1

Forrás: saját adatfelvétel.

3. táblázat: A kapcsolati diverzitás megoszlása (N=137)
The diversity of personal relations according to categories (N=137)

Kategória	%	Kumulatív %
Egyetlen kapcsolati típusban sincs személyes ismerőse	2,2	2,2
Egy kapcsolati típusban van személyes ismerőse	4,4	6,6
Kettő kapcsolati típusban van személyes ismerőse	2,9	9,5
Három kapcsolati típusban van személyes ismerőse	2,2	11,7
Négy kapcsolati típusban van személyes ismerőse	8,0	19,7
Öt kapcsolati típusban van személyes ismerőse	13,1	32,8
Hat kapcsolati típusban van személyes ismerőse	19,0	51,8
Hét kapcsolati típusban van személyes ismerőse	20,4	72,3
Nyolc kapcsolati típusban van személyes ismerőse	27,7	100,0
Összesen	100,0	100,0

Forrás: saját adatfelvétel.

A vizsgált kapcsolati típusok közül legnagyobb arányban a közigazgatásban (89,8%), majd a pénzügyintézeteknél (87,6%), a politikában (82,5%), negyedikként pedig a projektek világában (75,9%) rendelkeznek a polgármesterek vezető beosztású személyes ismerőssel.

A kapcsolati diverzitás összesített megoszlását a 3. táblázat mutatja: a megkérdezett településvezetők kicsit több mint fele legfeljebb hat kapcsolattípusban rendelkezik ismerősökkel, míg valamivel több mint 27%-uk mindegyik kategóriában.

Bizalom – általánosított interperszonális bizalom

Az általánosított bizalom vizsgálatához három kérdést tartalmazott a kérdőív:

- Általánosságban Ön mit mondana? A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban?
- Gondolja, hogy a legtöbb ember megpróbálná kihasználni Önt, ha alkalma nyílna rá, vagy igyekeznének tisztességesek lenni?
- Ön szerint az emberek inkább csak magukkal törődnek, vagy általában segítőkészek?⁵

A válaszlehetőségeket 0-tól 10-ig terjedő skálán adhatták meg az interjúalanyok, ahol az első kérdés esetében a 0 azt jelenti, hogy „Nem lehetünk elég óvatosak”, míg a 10 azt, hogy „A legtöbb ember megbízható”. A második kérdés esetében a 0 azt jelenti, hogy „A legtöbb ember megpróbálná kihasználni”, míg a 10 azt, hogy „A legtöbb ember igyekezne tisztességes lenni”. A harmadik esetében pedig a 0 jelentése az, hogy „Az emberek csak magukkal törődnek”, míg a 10 azt, hogy „Az emberek általában segítőkészek”.

A 4. táblázatban szerepelnek a polgármesterek válaszai mellett a *European Social Survey*⁶ 8. hullámának 2016-os magyarországi lakossági adatfelvételéből származó eredményei is. Az adatok alapján a polgármesterek átlagos általánosí-

4. táblázat: Az általánosított bizalom változóinak átlaga és szórása a polgármesterek, illetve az ESS mintáján

*Mean values and standard deviations of general trust among mayors
and in the Hungarian society*

Kérdések	Polgármesterek (N=137)		Magyar lakosság (N=1614)	
	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás
Általánosságban Ön mit mondana? A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban?	5,4	2,5	4,5	2,3
Gondolja, hogy a legtöbb ember megpróbálná kihasználni Önt, ha alkalma nyílna rá, vagy igyekeznének tisztességesek lenni?	5,2	2,4	4,8	2,1
Ön szerint az emberek inkább csak magukkal törődnek, vagy általában segítőkészek?	5,0	2,2	4,6	2,2

Forrás: saját adatfelvétel, illetve az ESS 8. hulláma.

tott bizalma mindhárom kérdés esetében némileg magasabb értéket mutat, mint a magyar lakossági átlag. A legjelentősebb különbség az első kérdésnél figyelhető meg. A szórás mutatói mindkét mintában hasonlóak. Az ESS átlagértékeit tekintve a magyar lakosság általános bizalma átlag alattinak tekinthető, az európai sorrend alsó felében helyezkedik el.⁷ Ehhez képest a polgármesterek bizalma valamivel magasabb, ugyanakkor ezek az átlagértékek is inkább a szűk bizalmi rádiusz jeleként értékelhetők.

Bizalom – partikuláris interperszonális bizalom

A partikuláris bizalom méréséhez is a nemzetközi kutatási gyakorlatban bevett kérdéseket tartalmazott a kérdőív:

Mennyire bízik Ön

- a családjában?
- a barátaiban?
- a szomszédjaiban?
- azokban az emberekben, akiket személyesen ismer?⁸

A válaszlehetőségeket itt is 0-tól 10-ig terjedő skálán adhatta meg a válaszadó, ahol a 0 azt jelenti, hogy egyáltalán nem bízik meg bennük, míg a 10 azt, hogy teljesen megbízik bennük.

A válaszadók leginkább a családjukban bíznak meg, döntő többségük a skála maximális értékét jelölve meg (5. táblázat). (Lakossági összehasonlításhoz sajnos nem áll rendelkezésre olyan jó lehetőség, mint az általánosított bizalom esetében. A World Values Survey (WVS) kérdőívében három változó szerepel saját vizsgálatunk kérdései közül, azonban négyfokú skálán mérve, továbbá Magyarország esetében az utolsó elérhető adatforrás 2009-ből származik.⁹)

5. táblázat: A partikuláris bizalom változóinak átlaga és szórása (N=137)
 Mean values and standard deviations of particular trust among mayors (N=137)

<i>Mennyire bízik Ön</i>	<i>Átlag</i>	<i>Szórás</i>
... a családjában	9,7	0,9
... a barátaiban	8,8	1,6
... a szomszédjaiban	7,0	2,4
... azokban az emberekben, akiket személyesen ismer?	6,7	1,7

Forrás: saját adatfelvétel.

Bizalom – intézményi bizalom

A különféle kutatások általában hasonló változókra bontják az intézményi bizalom elemeit; az itt bemutatott kérdőív az ESS kérdéssorát használta:

Kérem, mondja meg, hogy Ön személy szerint mennyire bízik a következő intézményekben:

- a magyar országgyűlésben;
- a magyar jogrendszerben;
- a rendőrségben;
- a politikusokban;
- a politikai pártokban;
- az Európai Parlamentben!

A válaszlehetőségeket itt is 0-tól 10-ig terjedő skálán adhatták meg a polgármesterek.

A legmagasabb bizalom a legkevésbé politikai jellegű szervezetek iránt tapasztalható (6. táblázat). A megkérdezett polgármesterek a rendőrségben bíznak leginkább, meglehetősen magas átlagértéket (7,3) mutatva. Ezt követi a jogrendszer, majd alig lemaradva a már kifejezetten politikai intézmény, a magyar országgyűlés. A további szervezetek iránti bizalom egyértelműen alacsonynak tekinthető. Az Európai Parlament megítélése sokkal rosszabb, mint

6. táblázat: Az intézményi bizalom változóinak átlaga és szórása
 Mean values and standard deviations of institutional trust among mayors and in the Hungarian society

<i>Ön személy szerint mennyire bízik meg...</i>	<i>Polgármesterek (N=137)</i>		<i>Magyar lakosság (N=1614)</i>	
	<i>Átlag</i>	<i>Szórás</i>	<i>Átlag</i>	<i>Szórás</i>
...a magyar országgyűlésben?	5,7	2,5	4,5	2,6
...a magyar jogrendszerben?	5,9	2,4	5,4	2,6
...a rendőrségben?	7,3	2,2	6,3	2,5
...a politikusokban	4,0	2,5	3,7	2,6
...a politikai pártokban	3,6	2,5	3,6	2,5
...az Európai Parlamentben	4,8	2,5	4,4	2,5

Forrás: saját adatfelvétel, illetve az ESS 8. hulláma.

a magyar parlamenté. A politikusokba és politikai pártokba vetett bizalom alacsony átlagértékei meglepőek, hiszen a polgármesterek is politikusok.

A polgármesterek válaszait az ESS 2016-os lakossági adatfelvételének eredményeivel összehasonlítva azt látjuk, hogy a településvezetők intézményi bizalma szinte mindegyik kategóriában valamivel magasabb, mint a lakosságé. A lakosság esetében az intézmények sorrendje megegyezik a polgármesterekével: a rendőrségbe vetett bizalom a legerősebb, bár ez az átlagérték jelentősen elmarad a polgármesteri értéktől. A két minta közötti érdemi különbség a magyar országgyűlés megítélésében mutatkozik. Míg a polgármestereknek jóval nagyobb a bizalma a magyar parlament, mint a többi politikai jellegű intézmény iránt, addig a lakosság az európai és a hazai parlamentet egyformán negatívan ítéli meg, és nem sokkal pozitívabban, mint az utolsó két helyet elfoglaló politikusokat, illetve a politikai pártokat. Figyelemre méltó, hogy a politikai pártok iránti kifejezetten alacsony bizalomértékek között nincs különbség a két mintában.

Bizalom – intézményesített partikuláris bizalom

Jelen dolgozat a pozíciós bizalom tartalmán kissé változtatott, ezért intézményesített partikuláris bizalomként nevezi meg. A kérdőívben megtudakoltuk, hogy a településvezetők mennyire bíznak meg az adott kategóriába tartozó személyes ismerőseikben.¹⁰

Mennyire bízik meg a felsorolt kategóriákba tartozó személyes ismerőseiben, akik

- vezető beosztású személyes ismerősök a politikában?
- vezető beosztású személyes ismerősök a közigazgatásban?
- vezető beosztású személyes ismerősök a szakigazgatásban?
- vezető beosztású személyes ismerősök projekt- vagy pályázati szervezetekben?
- vezető beosztású személyes ismerősök szakmai érdekképviselésekben?
- vezető beosztású személyes ismerősök pénzintézeteknél?
- vezető beosztású személyes ismerősök nagyvállalatoknál?
- vezető beosztású személyes ismerősök egyetemeken vagy kutatóintézetekben?

A válaszlehetőségeket – a szokásos módon és tartalommal – 0-tól 10-ig terjedő skálán adhatta meg a válaszadó.

A 7. táblázatban szereplő átlagértékek mindegyik kategóriában magasabbak, mint a korábban vizsgált intézményi bizalom mutatói. Jelentős különbséget láthatunk az intézményi bizalomnál vizsgált *nem személyes ismerős politikusok és a személyes ismerős politikusok* iránt tanúsított bizalom mértékében. Az intézményesített partikuláris bizalmat mérő kategóriák között a politikusok átlagértéke azonban még így is a legalacsonyabb, az összes többi intézményi kategóriába tartozó ismerősben jobban bíznak a megkérdezett polgármesterek.

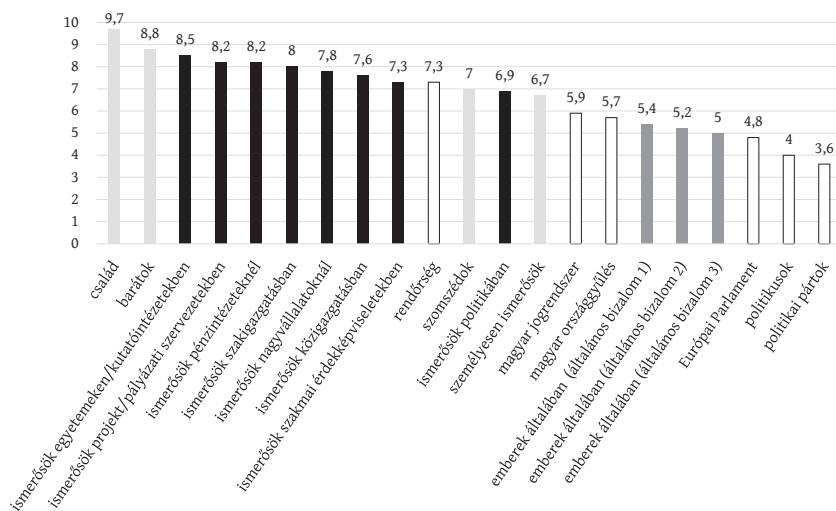
7. táblázat: Az intézményesített interperszonális bizalom változóinak átlaga és szórása
Mean values and standard deviations of institutionalized interpersonal trust

Kategóriák	Átlag	Szórás	N
Vezető beosztású személyes ismerősök a politikában	6,9	2,4	112
Vezető beosztású személyes ismerősök a közigazgatásban	7,6	2,0	122
Vezető beosztású személyes ismerősök a szakigazgatásban	8,0	1,9	94
Vezető beosztású személyes ismerősök projekt/pályázati szervezetekben	8,2	1,8	102
Vezető beosztású személyes ismerősök szakmai érdekképviselőekben	7,3	2,4	82
Vezető beosztású személyes ismerősök pénzintézeteknél	8,2	2,0	117
Vezető beosztású személyes ismerősök nagyvállalatoknál	7,8	1,7	95
Vezető beosztású személyes ismerősök egyetemeken vagy kutatóintézeteknél	8,5	1,6	76

Forrás: saját adatfelvétel.

A bizalom különböző formáinak összehasonlítása

Az eddig bemutatott bizalomtípusok eredményeit összesítve elmondható, hogy a sajátos magyarországi (kelet-európai) bizalommintázat egyértelműen megjelenik a kistéleplési polgármesterek válaszaiban (1. ábra). A három, hagyományosan vizsgált bizalomforma (partikuláris és általánosított interperszonális bizalom, valamint az intézményi bizalom) közül a partikuláris bizalomhoz tartozó változók sokkal magasabb átlagértékeket mutatnak, mint az általánosított, illetve az intézményi bizalomhoz tartozók. E képet csak a rendőrség megítélése

1. ábra: A négy bizalomtípushoz tartozó változók átlagértékeinek sorrendje
Mean values of variables of the four trust indicators

Forrás: saját adatfelvétel.

miatt kell árnyalni, mely iránt igen nagy bizalommal vannak a polgármesterek, meghaladva ezzel a partikuláris bizalom mérésére használt két változó értékét. A partikuláris bizalom elemeinek elválása az általánosított bizalomtól a szűk bizalmi rádiusz egyértelmű jele. A család és a barátok kitüntetett szerepe miatt az *amorális familizmus* és az *informalitás kóros* előfordulása a polgármesteri válaszokban is tetten érhető.

Az informalitás jeleként értelmezhető az is, hogy a részint újonnan bevezetett intézményesített partikulárisbizalom-változó minden eleme jelentősen magasabb értéket mutat, mint az intézményi bizalom összetevői (a rendőrség kivételével). Vagyis az intézmények megbízhatóbbnak tűnnek, ha személyes, ismerősi kapcsolatok segítik az ügyintézését, együttműködést. E fő összefüggések még világosabban láthatók a négy bizalomtípus összevont indexei alapján: a partikuláris bizalom 8-as és az intézményesített interperszonális bizalom 7,7-es értékével az intézményi és az általánosított bizalom 5,2-es értékei állnak szemben.¹¹

A kapcsolatok és a bizalom összefüggése – következtetések

A problémafelvetés hipotéziseinek statisztikai vizsgálata (lineáris regresszió) zárja a tanulmányt. A modellekben függő változóként a kapcsolatok kiterjedtsége (számossága és diverzitása) szerepelt annak érdekében, hogy a különböző bizalomtípusokkal való összefüggést vizsgálni lehessen. A bizalom változó¹² mellett az életkor és az iskolai végzettség is magyarázó változókként szerepelnek, hogy esetleges hatásaikat ki lehessen szűrni.

Számításaink igazolják az előzetes hipotéziseket (8. táblázat). Mindkét modell esetében az általánosított bizalomnak nincs szignifikáns hatása a kapcsolatokra, ugyanakkor a partikuláris bizalomnak van: minél magasabb a polgár-

8. táblázat: A kapcsolatokra ható tényezők (N=137)
Regression models on personal relations (N=137)

Mutatók	A kapcsolatok számossága	A kapcsolatok diverzitása
R ²	0,124	0,085
Korrigált R ²	0,090	0,050
F	3,635***	2,406**
Életkor	nem szignifikáns	nem szignifikáns
Iskolai végzettség	0,201**	nem szignifikáns
Általánosított bizalom	nem szignifikáns	nem szignifikáns
Partikuláris bizalom	0,288***	0,214
Intézményi bizalom	-0,224**	nem szignifikáns

Megjegyzés: * $p < 0,1$; ** $p < 0,05$; *** $p < 0,01$.

Forrás: saját adatfelvétel.

mester személyes ismerősök iránt érzett bizalma, annál kiterjedtebb kapcsolati erőforrásokkal rendelkezik. Az intézményi bizalom esetében csak az első modell mutat szignifikáns eredményt, ez azonban megerősíti azt a feltevésünket, miszerint az intézményi bizalom negatívan befolyásolja a kapcsolathálózat kiterjedtségét, vagyis azok rendelkeznek több személyes kapcsolattal, akik kevésbé bíznak az intézményekben. Tehát azon polgármestereknek, akiknek nagyobb a partikuláris bizalma, több és diverzifikáltabb, tehát kiterjedtebb kapcsolatai vannak a tiszttségükhöz köthető legfontosabb területeken dolgozó felső vezetőikkel.

Az empirikus eredményeket tárgyaló rész első felében a polgármesterek kapcsolathálózatát térképeztük fel. A megkérdezettek többsége viszonylag sok kapcsolati kategóriában rendelkezik személyes ismerőssel, főként a politika, a közigazgatás és a gazdaság területein, vagyis a magas státuszú pozíciók elérése a legtöbb polgármester számára megoldott.

Az elméleti bevezetésben leírtuk, hogy a bizalom típusainak kedvezőtlen kombinációja esetén a kapcsolati erőforrások negatív következményekkel járhatnak. *A polgármesterek körében végzett felmérésünk alapvetően tükrözi a magyar társadalom egészére jellemző bizalomsajátosságokat, melynek legfontosabb ismérve a partikuláris és az általánosított interperszonális bizalom kiegyensúlyozatlansága, illetve az intézményi bizalom alacsony szintje.*

Az elemzés utolsó részében bemutatott magyarázó modellek megerősítik azt a feltételezést, miszerint a vizsgált kistéleplési polgármesterek esetében is fennáll a magyar társadalomra általában jellemző informalitás és kapcsolatérzékenység: *a kapcsolatok és a bizalom között van ugyan összefüggés, de kizárólag a kapcsolatok és a partikuláris bizalom vonatkozásában, ami szűk körű, be- és elzárkózó, klikkszerű együttműködésekre utal.* Az instrumentálisan kezelt kapcsolatok a kistéleplési polgármesterek viszonyrendszerait, cselekvéseit is mélyen átítatják. Mivel a polgármesterek kivételes pozíciójukból következően érdemi hatással vannak a helyi hatalomgyakorlásra, a lokális kormányzási stílusra, a helyi együttműködések és partnerségek belső mechanizmusaira és dinamikáira, így az informalitás eshetőségét elméleti feltevésként a tágabb települési érintkezésekre is vonatkoztathatjuk.

Jelen dolgozat éppen erre kívánt vállalkozni: egyrészt a társadalmitőke-koncepciót felhasználva elméletileg érveltünk amellett, hogy az informalitás általánosabb, absztrakt formájában miként ragadható meg, másrészt empirikus vizsgálattal igazoltuk az elméleti feltevéseket. Jelen munka következtetései további kiegészítő vizsgálatokat igényelnek a megalapozottság erősítésére, az irányvonal azonban biztatónak tűnik.

Jegyzetek

- 1 A kérdőív személyes lekérdezése az MTA KRTK RKI Dunántúli Tudományos Osztálya és a Pécsi Tudományegyetem Szociológia Tanszékének együttműködésében valósult meg 2017 áprilisa és júniusa között.
- 2 A minta meghatározása figyelemmel volt a megyén belüli járási eloszlásra, valamint a településnagyság-kategóriákra (100 fő alatti lakosság számú települések, 100–200 fő közötti, 200–500 fő közötti, és 500–1000 lakossal rendelkező települések).
- 3 A lényegesen diverzifikáltabb civil szektor e lekérdezésből kimaradt, s csak egy későbbi, kiterjesztett tárgyú és célcsoportú felmérésben vettük fel a kérdőívbe.
- 4 A mintából törölt esetek – kiugró értékei miatt. A kiugró értékeket e kérdés itemjeinek összesítése alapján állapítottuk meg. Az extrém módon kiugró értékeket töröltük, vagyis azokat, ahol a nyolc item alapján a kapcsolatok száma meghaladta a kvartilis terjedelemlen a mediántól számított háromszorosát.
- 5 A három kérdés közül az első tekinthető az általánosított bizalom klasszikus kérdésének, ezt már több mint fél évszázada használják a kérdőíves vizsgálatokban. A másik két kérdést is gyakran alkalmazzák az első kiegyesíthetőként (Uslaner 2002).
- 6 Az ESS egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat, amely 2001-től két évente az európai társadalmak demográfiai jellegzetességeiről, politikai és közéleti preferenciáiról, illetve különféle társadalmi értékekről és attitűdökről nyújt adatokat.
- 7 Az első kérdés esetében 23 ország közül Magyarország a 19. helyet foglalta el az ESS 8. hullámának adatai alapján.
- 8 A WVS az ESS-hez hasonló nemzetközi összehasonlító vizsgálat, mely több évtizedes múltra tekint vissza. Az empirikus felmérés elméleti hátterét Ronald Inglehart értékelmélete adja (Inglehart et al. 2004).
- 9 A WVS 2009-es adatai alapján a család esetében a válaszadók 98,4%-a választotta a „teljesen megbízik”, illetve a „valamennyire megbízik” kategóriát. A szomszédoknál ugyanez az arány 82,2%, míg a személyes ismerősök esetében 86,5%. Az eredmények tehát igen hasonlóak.
- 10 Akinek egy adott kategóriában egyáltalán nincs személyes ismerőse, annak a bizalmát természetesen nem lehet mérni.
- 11 A méréssel foglalkozó irodalomban gyakran éri kritika az összetett mutatók használatát az interperszonális és az intézményi bizalom tekintetében, mégis tudományos konszenzus alakult ki ezek alkalmazhatóságáról (pl. Boda, Medve-Bálint 2012; Uslaner 2002). Mintánkban a belső konzisztenciát mérő Cronbach-féle alfa mindegyik esetben megfelelő (általánosított bizalom: 0,83; partikuláris bizalom: 0,68; intézményi bizalom: 0,86; intézményesített interperszonális bizalom: 0,92).
- 12 A modellekben a fentebb bemutatott bizalomtípusok közül az intézményesített interperszonális bizalom változóját nem szerepeltettük.

Köszönetnyilvánítás

Bodor Ákos munkája az NKFIH által támogatott A bizalom és kormányzás összefüggései helyi szinten c. kutatás része (a 116424 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a K15 pályázati program finanszírozásában valósult meg). Grünhut Zoltán munkája része a PTE FIKP projektjének: A kutatást az Emberi Erőforrások Minisztériumának Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Programja finanszírozta, a Pécsi Tudományegyetem 4. tématerületi „A hazai vállalatok szerepének növelése a nemzet újraiparosításában” programja keretében (a szerződés száma: 20765-3/2018/FEKUTSTRAT).

Irodalom

- Banfield, E. (1958): *The moral basis of a backward society*. New York State University, New York
- Barber, B. (1983): *The logic and limits of trust*. Rutgers University Press, New Brunswick
- Beck, U. (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Századvég, Budapest
- Beluszky P., Sikos T. T. (2007): *Változó falvaink. Magyarország falutípusai az ezredfordulón*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest
- Boda Zs., Medve-Bálint G. (2012): Intézményi bizalom a régi és az új democráciákban. *Politikatudományi Szemle*, 2., 27–54.
- Boda Zs., Medve-Bálint G. (2013): Intézményi bizalomról nemzetközi összehasonlításban. In: Boda Zs. (szerk.): *Legitimitás, bizalom, együttműködés. Kollektív cselekvés a politikában*. Argumentum, Budapest, 135–150.
- Bódi F., Böhm A. (2000): *Sikeres helyi társadalmak Magyarországon*. Agroinform Kiadóház, Budapest
- Bodor, Á., Grünhut, Z., Horeczki, R. (2014): Socio-cultural cleavages in Europe. *Regional Statistics*, 2., 107–125. <http://doi.org/c47c>
- Bognár L., Csizmady A. (2005): A falvak helyzete – közhangulat falun. In: Bognár L., Csizmady A., Tamás P., Tibori T. (szerk.): *Nemzetfelfogások – Falupolitikák*. Új Mandátum Kiadó, MTA SZKI, Budapest, 36–41.
- Bourdieu, P. (1986): The forms of capital. In: Richardson, J. (ed.): *Handbook of theory and research for the sociology of education*. Greenwood, New York, 241–258.
- Coleman, J. S. (1988): Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94., 95–121.
- Coleman, J. S. (1990): *Foundations of social theory*. Harvard University Press, Cambridge
- Csurgó B. (2011): Vidéken lakni és vidéken élni. *Socio.hu*, 2., 35–47.
- Fukuyama, F. (1997a): *Social capital. The Tanner Lectures on human values*. Oxford University Press, Oxford
- Fukuyama, F. (1997b): *Bizalom*. Európa, Budapest
- Gicz J., Sik E. (2009): Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés. In: Tóth I. Gy. (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. TÁRKI, Budapest, 65–84.
- Giddens, A. (1990): *The consequences of modernity*. Polity Press, Cambridge
- Granovetter, M. (1983): The strength of weak ties: A network theory revisited. *Sociological Theory*, 1., 201–233. <http://doi.org/dxd8fx>
- Hajdu G. (2012): Bizalom, normakövetés és társadalmi részvétel Magyarországon a rendszerváltás után. In: Kovách I., Dupcsik Cs., P. Tóth T., Takács J. (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Argumentum, Budapest, 45–63.
- Hardin, R. (2002): *Trust and trustworthiness*. Russell Sage Foundation, New York
- Hardin, R. (2006): *Trust*. Polity Press, Cambridge
- Inglehart, R., Basanez, M., Diez-Medrano, J., Halman, L., Luijckx, R. (eds.) (2004): *Human beliefs and values: A cross-cultural sourcebook based on the 1999–2002 values surveys*. Siglo XXI, Mexico City
- Kovách I. (2013): A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai. *Hitel*, 2., 145–187.
- Kmetty Z., Koltai J. A. (2015): Kapcsolathálózatok mérése – elméleti és gyakorlati dilemmák, lehetőségek. *Socio.hu*, 4., 34–49. <http://doi.org/c47d>
- Letenyei L. (2005): *Településkutatás. A települési és térségi tervezés társadalomtudományos alapozása*. L'Harmattan, Ráció Kiadó, Budapest
- Lin, N. (1991): Társadalmi erőforrások és társadalmi mobilitás: a státuselérés strukturális elmélete. In: Angelusz R., Tardos R. (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata*. MKI, Budapest, 23–49.
- Lin, N. (2000): Inequality in social capital. *Contemporary Sociology*, 6., 785–795.
- Lin, N. (2001): *Social capital: A theory of structure and action*. Cambridge University Press, London
- Lin, N., Dumin, M. (1986) Access to occupations through social ties. *Social Networks*, 4., 365–385. <http://doi.org/fvpsf5f>
- Ludescher G. (2010): *A vállalkozások és közösségek szerepe a rurális térségek megújulásában*. Publikon Kiadó, Pécs

- Luhmann, N. (1979): *Trust and power*. John Wiley, New York
- Pálné Kovács I. (2008): *Helyi kormányzás Magyarországon*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Portes, A. (1998): Social capital: Its origins and application in modern sociology. *Annual Reviews of Sociology*, 24., 1–24. <http://doi.org/cmmcsz>
- Putnam, R. D. (2000): *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. Simon & Schuster, New York
- Ragadics T. (2010): Kistéleplési önkormányzatok a társadalom peremén. In: Kákai L. (szerk.): *20 évesek az önkormányzatok: születésnap vagy halotti tor?* Publikon Kiadó, Pécs, 609–616.
- Ragadics T. (2015): *Helyi társadalom, lokális közösségek az ormánsági kistélepléseken*. Doktori értekezés. PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs. <http://www.idi.btk.pte.hu/a-kormanyzas-teruleti-torteneti-es-tarsadalmi-dimenzioi-disszertaciok> (Letöltés: 2018. augusztus 11.)
- Seligman, A. (2000): *The problem of trust*. Princeton University Press, Princeton
- Sik E. (2012): *A kapcsolati tőke szociológiája*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- Sztompka, P. (1999): *Trust: A sociological theory*. Cambridge University Press, Cambridge
- Táll É. (szerk.) (1995): *Polgármesterek túl az eufórián*. MTA PTI, Budapest
- Táll É. (szerk.) (2000): *Az új demokrácia önkormányzati vezetői*. MTA PTI, Budapest
- Tamás V. (2009): Polgármesterek kormányzási stílusa Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 3., 132–154.
- Tamás V. (2014): *Politikai élet a helyi önkormányzatokban*. MTA TK, Budapest
- Tóth I. Gy. (2009): *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében*. TÁRKI, Budapest
- Uslaner, E. (2002): *The moral foundations of trust*. Cambridge University Press, Cambridge
- Váradai M. M. (szerk.) (2008): *Kistéleplések lépéskényszerben*. Új Mandátum Kiadó, Budapest
- Varga Gy. (2005): Sokszínű falu – változóban. In: Bognár L., Csizmady A., Tamás P., Tibori T. (szerk.): *Nemzetfelfogások – Falupolitikák*. Új Mandátum Kiadó, MTA SZKI, Budapest, 59–73.

A helyi erőforrásokon alapuló helyi fejlesztés lehetőségei az átalakuló hazai hulladékgazdálkodási közszolgáltatásban

Local resource-based local development potentials in changing Hungarian waste management

MEZEI CECÍLIA, VARJÚ VIKTOR

MEZEI Cecília: egyetemi docens, Kaposvári Egyetem, Gazdaságtudományi Kar; 7400 Kaposvár, Guba Sándor u. 40.; tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; mezeic@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2109-2293>

VARJÚ Viktor: tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; varju@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0003-3954-4518>

KULCSSZAVAK: hulladékgazdálkodási közszolgáltatás; helyi erőforrásgazdálkodás; hulladékcsökkentés

ABSZTRAKT: A hulladék mint helyi erőforrás fejlesztési lehetőség az erőforrás-tulajdonosok kezében, így a hulladék a helyi szintű, alulról építkező fejlesztések egyik bázisa lehet. A hulladék egyike azon erőforrásoknak, amely térben lokalizálható módon keletkezik vagy ott fejt ki hatásokat, s amely jelenleg még sok kiaknázatlan hasznosítási lehetőséget rejt magában. A helyierőforrás-alapú fejlesztés, valamint a hulladék mint erőforrás koncepcionális kereteinek bemutatását követően a tanulmány menedzsment-oldalról közelíti a hulladék helyi erőforrásként való felhasználását. Ehhez a tanulmány a hulladékmenedzsment nemzetközi áttekintését követően elemzi azt a szabályozási, intézményi környezetet, amely a hazai hulladékgazdálkodási közszolgáltatást alakította 1995 után, valamint kitér ennek települési hulladéokra kifejtett hatásaira. A legújabb hulladékgazdálkodáshoz kapcsolódó kihívásokat Pécs hulladékmenedzsmentjén keresztül elemezzük, a pécsi érintettek körében lefolytatott empirikus vizsgálat első eredményeinek segítségével.

A tanulmányban közölt kutatási eredmények rámutatnak arra, hogy a szakpolitika újabb kihívásokkal szembesül (amely végső soron környezetünk javulásához is hozzájárul). Ez és a technológiai fejlődés pedig azt eredményezi, hogy a keletkező hulladék egyre inkább erőforrásként jelenik meg helyben, miközben a korábbi hulladéklerakók ártértelezése további forráslehetőségeket kínál. A helyben rendelkezésre álló erőforrások kiaknázását akadályozza az elmúlt évek centralizációs folyamata azzal, hogy a közszolgáltatás keretében helyben begyűjtött, másodnyersanyagként kezelhető hulladék egyre nagyobb mértéke kerül központosított elosztás alá. Az intézkedés pozitív hatásait a másodnyersanyag-felvásárlók élvezik.

Cecília MEZEI: associate professor, Faculty of Economic Science, Kaposvár University; Guba Sándor u. 40., H-7400 Kaposvár, Hungary; research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; mezeic@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2109-2293>

Viktor VARJÚ: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; varju@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0003-3954-4518>

KEYWORDS: waste management public service; local resource management; waste mitigation

ABSTRACT: Waste as a local resource is a development opportunity in the hands of resource owners, as waste can be one of the fundamentals for bottom-up development at local level. Waste is one of the resources that can be spatially localised or has local impact, and it has many untapped potential uses.

After presenting a local resource-based development approach and the conceptual framework of waste as a resource, the study deals with the use of waste as a local resource from the management side. The study analyses the regulatory and institutional environment that formed the public waste management service in Hungary after 1995, and its impact on municipal waste flows, following a review of international waste management literature.

The recent (general and local) challenges related to waste management are illustrated by the case study of the South-Transdanubian city of Pécs which represents the first results of a series of empirical studies (semi-structured interviews, workshops) conducted with the stakeholders in Pécs.

The research findings show that new policy issues generate new challenges (which ultimately contribute to improving our environment). The new (EU and Hungarian) policy approaches and technological advances mean that waste is becoming increasingly a local resource, and the re-evaluation of former landfills offers additional resource values. A look at the governance of public waste management reveals a centralisation process and the development of rationalised waste collection areas. However, the use of locally available resources has been hampered by the centralisation process in recent years as the centrally distributed secondary raw materials can no longer be utilised as local resources. (The positive effects of the measure are enjoyed by the buyers of secondary raw materials.)

From the point of view of local resource-based local development, the available resources can be mapped at municipal level. However, it is difficult to use them because a number of legal, institutional and administrative obstacles have arisen due to the institutionalisation efforts of recent times. On the whole, it can be concluded that at the municipal level those capable and willing actors on whom better waste management can rely seem to be excluded.

Bevezetés

Az EU 98/2008/EK direktívája alapján hazánk is megalkotta a(z új) hulladékról szóló 2012. évi CLXXXV. törvényt (Ht.), melynek végrehajtása számos kihívás elé állította a hazai hulladékszakma szereplőit. A hulladékgazdálkodás ezen új szakaszában a piaci, félpiaci és állami szereplők lényegében versengenek a hulladékért mint erőforrásért (Gyurkó 2018). A hulladék immár nemcsak „felesleg”, a fogyasztás és a termelés természetes következménye, amittől mindenki szabadulni akar, eltakarva, eltemetve, jó messzire elszállítva, hanem mindenki felelőssége és egyben lehetőséghalmaza is. A gyártót és a fogyasztót egyaránt

felelősség terheli, ami a felhasznált és a hulladékká vált erőforrások mennyiségét illeti, de ugyanez a hulladék újrahasznosítva, újra felhasználva vagy éppen elégetve már erőforrásként jelentkezik a különféle hasznosítók oldalán. Újfajta szemlélet ez, amely komoly változásokat kíván a gazdasági szférától, a társadalomtól vagy a közszolgáltatatótól.

A tanulmány a települési szilárd hulladék helyzetét járja körül mint a helyi önkormányzati mozgástér egyik elemét. A hulladék egyike azon erőforrásoknak, amely térben lokalizálható módon keletkezik, van jelen vagy fejt ki hatásokat, s amely jelenleg sok kiaknázatlan hasznosítási lehetőséget rejt magában. A hulladék mint helyi erőforrás fejlesztési lehetőség az erőforrás-tulajdonosok kezében, így a hulladék a *helyi szintű, alulról építkező fejlesztések egyik bázisa lehet*. Jelen tanulmány a (kommunális) hulladékkal foglalkozik, amelyet a települési önkormányzatokkal szerződő közszolgáltató cégek a hulladékgazdálkodási közszolgáltatás keretében gyűjtenek, kezelnek, s nem koncentrálnak a gazdasági szervezeteknél keletkezett hulladéokra.

A helyi erőforrások komplex kezelése, menedzsmentje, s az arra épülő erőforrás-alapú helyi fejlesztési megoldások olyan szereplő jelenlétét feltételezik, amely felhatalmazással rendelkezik a közösségi érdekek érvényesítésére. Ez a szereplő a hazai viszonyok között a helyi önkormányzat. A hulladék kérdésében ezért fókuszálunk azokra a hulladékáramokra, amelyekre közvetlen befolyással lehet a helyi önkormányzat.

A hulladék – feldolgozottságtól, gyűjtésmódtól függően – egyre értékesebb jószág/erőforrás, így a hulladék tulajdonlása ma már kulcskérdés. Ahhoz azonban, hogy a hulladék – figyelembe véve a környezetvédelmi szempontokat is – jól hasznosuljon, a helyi erőforrás-potenciál maximalizálása megtörténjen, jó erőforrás-menedzsment is kell.

A tanulmányban levont következtetések három fő pillére építkeznek. Vizsgáljuk a helyierőforrás-alapú helyi fejlesztés elméleti kapcsolódását a hulladékokhoz, illetőleg a települési szilárd hulladékban rejlő erőforrás-potenciált ágazati és területi statisztikák alapján. Végül a hulladékmenedzsment jelenleg átalakuló rendszeréről – a jogszabályi háttér és a szakirodalmi hivatkozások mellett – a H2020 REPAiR projekt keretében végzett szakértői mélyinterjúk és workshopok eredményeire építkezve nyújtunk finomabb képet Pécsre vonatkozóan.

Helyierőforrás-alapú helyi fejlesztés

A helyi erőforrásokra alapozott helyi fejlesztés történhet külső erőforrásokra támaszkodva vagy belső erőforrásokra alapozottan (endogén fejlesztési koncepció), ám leggyakrabban e kettő kombinációja valósul meg. Az egyik alapvető jellegzetessége a helyierőforrás-alapú fejlesztési szemléletnek nem is a fejlesztések előfeltételeit, hanem azok célját érinti: a beavatkozások homlokterében az

adott terület egység helyi szereplőinek és helyi erőforrás-tulajdonosainak érdekei állnak, és minden más szereplő érdekei ez alá sorolódnak (Mezei, Varjú 2018b).

A helyi szereplők beavatkozásai általában egyéni, esetenként csoportérdekek mentén zajlanak, amelyek nem feltétlenül eredményeznek adaptív, a helyi sajátosságokhoz illeszkedő fejlődést helyben. Éppen ezért a folyamatban szükséges egy olyan menedzserszervezet, amely a helyi erőforrásokkal való fenntartható gazdálkodás területén odafigyel a helyi érdekek és értékek védelmére, közvetít az érintettek között, figyel az erőforrás-gazdálkodás hatékonyságára és fenntarthatóságára, az előnytelen erőforrás-kiáramlás megakadályozására, az erőforrások felismerésére és megismerésére, valamint gyarapítására. A helyi szereplők bevonásával zajló közösségi tervezés ezért elengedhetetlen feltétele a sikeres helyi fejlődésnek: az egyéni és csoportpreferenciáknak, a mögöttük álló potenciális egyéni/közösségi aktivitásoknak be kell csatornázódniuk a közös fejlesztési elképzelésekbe. Ezek a közösségi fejlesztési elképzelések hazánkban a helyi önkormányzatok irányítása mellett fogalmazódnak meg.

Az adaptív és alulról építkező helyi fejlesztéseknek azonban feltételei is vannak (Mezei 2018):

1. Az adaptív, a helyi sajátosságokhoz és lehetőségekhez illeszkedő helyi fejlesztések legfőbb feltétele *a helyben rendelkezésre álló közösségi és magánforrások mozgósíthatósága*, amelyek a helyi fejlesztési igények bázisát képezhetik. Depóniagáz-beruházás például csak hulladéklerakókra telepíthető, s ez helyben csak akkor jelent potenciált, ha a hulladékot nem szállítják el az adott területről.

2. Az adaptív és egyben bottom-up helyi fejlesztések másik fontos kitétele *a helyi mozgástér és a helyi döntési pozíciók megléte*. A hulladék esetében ez szabad (jogszályai keretek által korlátozott), helybeni döntési jogosultságot feltételez a hulladékáramokat, a hulladék-újrahasznosítást és egyáltalán a hulladékot illetően. Szükséges továbbá egy hozzáértő, aktív, felkészült, tapasztalt és a fejlesztésekért felelős *menedzsment* helyi önkormányzati vagy önkormányzati társulási szinten. Ez a hulladék esetében sokszor komoly ágazati (hulladéktechnológiai, energetikai stb.) tudást is feltételez, az átfogó fejlesztési, tervezési és projektmenedzsment-ismereteken túl, amit nem egyszerű biztosítani települési önkormányzati szinten.

3. A helyi *társadalom sajátosságai (korösszetétel, gazdasági aktivitás, bizalom, részvételi hajlandóság stb.)*, amelyet nagyon nehéz mérni, akadályozhatja vagy éppen támogathatja a sikeres helyi fejlesztéseket. Ez a hulladék esetében főként a helyi érintettek környezeti attitűdje mentén okozhat differenciákat (Horeczki et al. 2018).

4. A *helyi fejlesztési eszközök adaptív használata*. Az adaptivitás feltétele a helyi adottságokhoz, erőforrásbázishoz és lehetőségekhez igazodó fejlesztési cél- és eszközrendszer. Ehhez ismerni kell a helyi erőforrásokat, valamint információkkal kell rendelkezni azokról a helyi sajátosságokról, adottságokról, amelyek a helyi fejlesztések feltételrendszeréhez hozzátartoznak. A megfelelően feltárt

és felismert helyi körülmények mellett ismerni kell a fejlesztési eszközrendszert is. Mindezt a hulladékágazatra lefordítva, a hulladékhasznosításhoz pontos ismeretekkel kell rendelkezni a keletkező (és esetlegesen a látens) hulladék típusáról, áramlásáról és potenciális hasznosítási módjairól, amelyek közül több további fejlesztéseket igényelhet (új infrastruktúra, új technológia, új hulladék-áramok kialakítása stb.).

5. A helyi fejlesztések többségénél olyan *területi lépték* lenne az ideális a megvalósításhoz, amely túlmutat egy-egy település határain. A *mérethatékony* megoldások feltétele a térségi összefogás lenne, amelyhez kellő motiváció és felhatalmazás szükséges helyi, települési szinten. Ugyanakkor minden ágazathoz és fejlesztéshez meg kell találni a megfelelő területi léptéket, s ez a hulladék esetében sajátos hatókört és lefedettséget eredményezhet. Az egyes hulladéktípusok, -áramok eltérő helyi magatartást, optimalizációt feltételezhetnek. Sokszor a helyi lépték nem mérethatékony megoldás a közszolgáltatás ellátásához vagy az erőforráspotenciál kiaknázásához, ezért a térbeli gondolkodás, az együttműködési készség mindig egy háttérfeltétel marad. Lehet ezt olyan koncepció mentén is kivitelezni, hogy a helyi fenntarthatósági célok is teljesüljenek és a helyi erőforráspotenciál se vesszen el (pl. helyi cég lép be a másodnyersanyag-piacra).

Az erőforrás-alapú megközelítés szerint erőforrásnak tekinthetők mindazon tényezők, amelyek lehetőségghalmazt és értéket képeznek a fejlesztők és a felhasználók, azaz az emberi szükségletek számára. Az erőforrás tehát mindig szubjektív fogalom, az adott felhasználási forma és a felhasználói közeg értékítélete dönti el a használhatóságot és a képviselt értéket. A helyi erőforrások objektív számbavételéhez azonban minden olyan helyben rendelkezésre álló, a fejlesztésekhez felhasználható tényezőt figyelembe kell venni, amely valahol, valamikor, valaki számára értéket, inputot képezhet és a saját célok érdekében felhasználható (Mezei 2018).

Miközben számos kihasználatlan erőforrás hever parlagon, a véges erőforrások, a növekvő erőforráséhség, a monopolizált erőforráspiacok fokozzák a nyomást. Angelusz (2010) nyomán az sem mindegy, hogyan hasznosítjuk a helyi erőforrásokat. Ha az erőforrás nem hasznosul, akkor nem válik tőkévé, azaz nem járul hozzá a fejlődéshez. A kihasználatlan (nem felismert) vagy nagy arányban kihasználatlan (nem hatékonyan hasznosított) erőforrások állnak éppen ezért a helyi fejlesztési irányzatok többségének homlokterében (Mezei, Póla 2016), főként azokéban, amelyek a rések megtalálására, a gazdasági vérkeringésbe vagy a hálózatokba való becsatlakozás lehetőségére, illetve a belső erőforrás-kihasználás maximalizálására (endogenitás) fókuszálnak.

A hulladék egyike azon, többségében kihasználatlan erőforrásoknak, amelyek felismerésével, a hasznosítási lehetőségek megtalálásával és helyi szintű alkalmazásával komoly fejlesztési hatást lehetne elérni települési/térségi szinten. A körforgásos gazdaság egyik hangsúlyos elemeként megjelenő, a hulladékra mint erőforrásra tekintő koncepció ráadásul az EU homlokterébe került az utóbbi néhány évben (Gregson et al. 2015).

A települési szilárd hulladékban rejlő erőforrás-potenciál

Jelen fejezet felvázolja, hogy a hulladék miként vehető számba erőforrásként. Ez a potenciál a hulladék értelmezésétől, mennyiségi és minőségi jellemzőitől, jelenlegi és jövőbeli hasznosítási módjaitól függ.

A hulladék értelmezését a hazai jogszabályi környezet adja. A hulladéktörvény (Ht.) szerint hulladéknak tekinthető minden anyag vagy tárgy, amelyről tulajdonosa megválnik, megválni szándékozik vagy megválni köteles. A települési szilárd hulladékba beletartozik minden, a háztartási és a háztartási hulladékhoz hasonló szilárd hulladék. Utóbbi származhat közterületekről, közintézményektől vagy olyan szervezetektől, cégektől, amelyek a közszolgáltatóval szerződést kötnek a hulladék elszállítására (amit nyilván a tevékenységi kör határoz meg). A Ht. szerint a háztartásokban képződő vegyes, elkülönítetten gyűjtött, valamint lomhulladék, ideértve a lakásokban, a lakóingatlanokban, a pihenés, üdülés céljára használt helyiségekben, valamint a lakóházak közös használatú helyiségeiben és területein képződő hulladék tartozik a háztartási hulladék sorába, a háztartáshoz hasonló hulladék pedig ugyanilyen jellemzőkkel és kategóriákkal bír, csak nem a háztartásoknál keletkezik.

A hulladékáramok hasznosításának és csökkentésének potenciális lehetőségei az Országos hulladékgazdálkodási terv (OHT) 2014–2020 alapján (prioritási sorrendben) a következők:

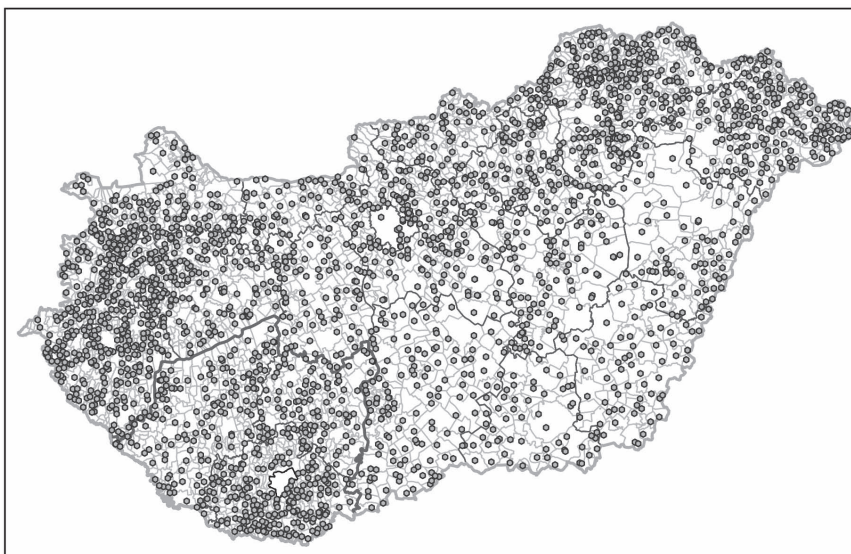
- A hulladék keletkezésének megakadályozása (technológiaváltással; fogyasztói szokások, termelési láncok változtatásával, a termékek élettartalmának meghosszabbításával, termékökodesignnal stb.).
- A hulladékok újrahasznosítása anyagában történő hasznosítással vagy energetikai célú égetéssel.
- A hulladékok ártalmatlanítása lerakással vagy nem energetikai célú égetéssel. Fontos cél, hogy a hulladék inkább szakszerű begyűjtésre és kezelésre kerüljön, minthogy a háztartás égesse el ellenőrizetlen körülmények között, ami komoly probléma a világon (Faragó 2018) és Magyarországon egyaránt.

Itt kell megjegyeznünk, hogy a hulladékégetés a hazai rendszerben nem preferált, elég nagy a társadalmi ellenállás is ezen a területen.

Elméletünk szerint a begyűjtött hulladék helyi erőforrás. Az erre vonatkozó adatokat a KSH származási helyre (lakossági, közterületi, egyéb szervezet) és gyűjtési típusokra (vegyes, lomtalanítási, házhoz menő szelektív, közterületi gyűjtőszigetes vagy hulladékudvaros szelektív) bontva közli, de a (főként kis)települési hulladékmennyiségek sokszor becslési eljárással kerülnek be a statisztikákba (pl. egy gyűjtőjárat több településről szedi össze a hulladékot). A számbevételnél problémás lehet a hulladékgyűjtésbe nem kerülő anyagok körének becslése is (pl. a szennyvízhálózatba kerülő élelmiszerhulladék mennyisége).

Külön kategóriát képeznek a korábban működő és a jelenleg is funkcionáló hulladéklerakók, amelyeknek kategóriánként (veszélyes, építési, vegyes) eltérő a hasznosítási lehetősége. A hazai hulladéklerakókról 2002-ben készült felmérés

1. ábra: A 2002-ben felmért hulladéklerakók az országban
Landfills registered by a PHARE survey in Hungary (2002)

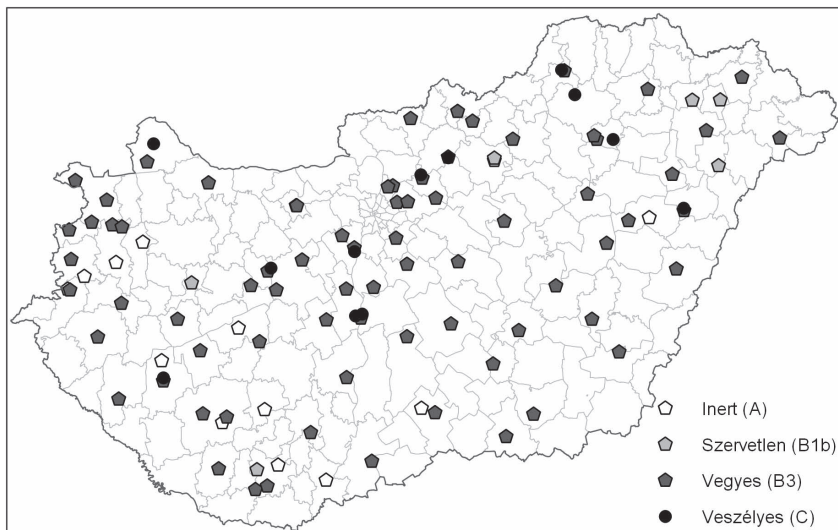
Forrás: A Földművelésügyi Minisztérium adatszolgáltatása alapján saját szerkesztés. Rajzolta Szabó Tamás.

egy PHARE-program keretében, amelynek kiegészített változatát bocsátotta rendelkezésünkre a Földművelésügyi Minisztérium. A 2577 lerakó (1. ábra) (Mezei 2018) közül sokat bezártak, rekultiváltak, máshol újakat nyitottak, így használható erőforrás-összetételük feltárására további műszaki vizsgálatok szükségesek, potenciálként azonban érdemes lehet velük számolni.

Mivel a korábbi hulladéklerakók sorsát sokszor helyben kellett megoldani, időszerű volna egy újabb országos felmérés a jelenlegi állapotok feltárására. 2015-ben 103 hulladéklerakó működött az országban (2. ábra), 2016-ban 40 hulladékátrakó és 64 válogatómű támogatta a nagyfokú területi koncentrációt (KSH 2018).

A lerakók erőforrásként való számbavételét indokolja, hogy a régi (2002-ben működő, felmért) hulladéklerakók egyrészt kibányászható erőforrásokkal bíró területek, másrészt többségükben depóniagáz-források, amit jelenleg az országban csupán 24 telephelyen aknáznak ki a KÁT/METÁR (kötelező átvételi rendszer/megújuló támogatási rendszer) rendszeren belül, összesen 16,58 MW kapacitással (MEKH 2017). A lerakott hulladék mennyiségére és összetételére vonatkozóan azonban nem lehet adatokat találni; próbafúrások, anyagminták dönthetik el egy korábbi lerakóban heverő erőforrások hasznosítási lehetőségeit. A régi lerakók többsége tájsebként vagy szennyezett területként amúgy is kezelést, további beavatkozást igényelne a helyi szereplőktől. A jelenleg működő hulladéklerakók (2. ábra) a növekvő arányú szervesanyag-hasznosításnak köszönhetően éppen a depóniagáz-potenciáljukat veszítik el (többek között a

2. ábra: Működő hulladéklerakók és típusaik az országban (2015)
Active Hungarian landfills and their types (2015)

Forrás: A Földművelésügyi Minisztérium adatszolgáltatása alapján saját szerkesztés. Rajzolta Szabó Tamás.

mechanikai-biológiai hulladékkezelés során, ahol számos anyagot a lerakás előtt leválasztanak), viszont jól ismert a lerakott hulladék tömege és jobban becsülhető az összetétele is. A hulladékhasznosítás arányának növekedésével fokozatosan csökken a jelenlegi technológiával hasznosítható anyagarány a lerakókban tárolt hulladéktömegben belül.

Hulladékmenedzsment-trendek Európában

Hosszú tradíciója van a helyi önkormányzati felelősségvállalásnak a hulladék kezelésében, amely a 19. századi iparosodásig, illetve az akkori közegészségügyi kérdésekig nyúlik vissza (Dreyfus et al. 2010). Az európai hulladékgazdálkodás folyamatos evolúciót mutat. Az elmúlt 30 évben a települési hulladékgazdálkodási szolgáltatás elmozdult eredeti céljától (a szemét elszállítása a városi térségekből). Feladata az ezredfordulóra az anyagáramlások irányítása lett, valamint a hatékony erőforrás-gazdálkodás elősegítése úgy, hogy a lehető legkevesebb hulladék kerüljön a szemétkerakókba. Ez az átrendeződés nem véletlenül következett be, hiszen 2006-ra a hulladékmennyiség összvolumene 65%-kal, míg egy főre vetítve 40%-kal emelkedett az 1980-as szinthez képest (OECD 2008). Mindez magával hozta a hulladékgazdálkodással kapcsolatos jogszabályok mennyiségének növekedését is, és hozzájárult ahhoz, hogy a közösségi szektor stabil szereplőjévé vált a szolgáltatási oldalnak (Antonioli, Massarutto 2012).

2012-ben a hulladékgazdálkodás az EU-ban mintegy 900 ezer főt foglalkoztatott, beleértve az újrahasznosítást. Ez a teljes EU-foglalkoztatottság 0,44%-át jelentette. Ugyanakkor a szektor 2008–2009 között erőteljesen összeszűkült a gazdasági válság hatására (Hall, Nguyen 2012).

A hulladék begyűjtésének keretei folyamatosan változtak. A szennyezéssel kapcsolatos szabályozások az 1970-es években kezdtek kialakulni. A megelőzés és a szelektív hulladékgyűjtés az 1990-es évekig csak marginálisan létezett. A csővégi technikai szemlélet az 1990-es évektől szorult háttérbe, helyet adva a tiszta technológiai és a megelőzési megközelítéseknek. A szakpolitikai törekvések eredményeként számos országban az évente lerakott hulladék mennyisége (pl. 1995–2005 között) nagymértékben csökkent: Norvégiában (-67%), Németországban, Ausztriában, Belgiumban, Olaszországban (több mint 40%-kal) (Antonioli, Massarutto 2012; Dreyfus et al. 2010).

Általánosságban elmondható, hogy a hulladékgazdálkodást három forrásból finanszírozzák: közpénzből, szolgáltatási díjból és a vállalati szektor hozzájárulásából (amely végső soron beépül a termékek árába). Az állampolgárok tehát mint a szolgáltatást igénybe vevők fizetnek – közvetlenül vagy kommunális adókon keresztül, amely azonban több közszolgáltatást is lefedhet (Antonioli, Massarutto 2012).

A hulladékáram átalakulásával a szolgáltatási struktúra is változik. A gyűjtési szolgáltatásért Európában jellemzően települési önkormányzatok a felelősek (amelyet kiszervezhetnek). A gyűjtés feltételeit (gyűjtési kör, szelektív gyűjtés) nemzeti jogszabályok tartalmazzák, de a technikai feltételek a helyi/regionális tervekben is megjelennek. Ugyanakkor számos anyag visszagyűjtése a kiterjesztett gyártói felelősség keretében valósul meg (pl. akkumulátor, gyógyszermaradék, elektronikai hulladék), vagyis a hulladék-visszagyűjtésért a gyártók felelnek. A többi (lakossági) hulladékkért a települések a felelősek, de a feladat koordinálásában sok helyen a régiók is részt vesznek. Mivel a lerakás stratégiai kérdés is (hiszen a lerakóhelyeket ellenőrzött körülmények között kell üzemeltetni), ezért a piacon nagyfokú monopolizáció zajlott az elmúlt években. Eközben a körforgásba visszakerülő anyagok mennyisége megnövekedett (különös tekintettel a fejlett országokra), és a végső elhelyezés volumene csökkent, ezért több nyugati országban (pl. Svédország, Németország, Ausztria, Hollandia) a lerakás kevéssé számít stratégiai kérdésnek, így ezek az országok kezdenek elmozdulni a tiszta versenypiaci megoldások felé (Antonioli, Massarutto 2012).

A folyamatban a szakirodalom alapvetően két rendszert különböztet meg, a közösségi és a piaci rezsimet. A közösségi rezsime a háztartási jellegű hulladékokat kezeli, míg a piaci rezsime a kereskedelmi, üzleti hulladékokat. Mára a két rendszer egyre inkább átjárhatóvá válik (pl. a háztartási hulladékoknál a komposztálható hulladékok átkerülhetnek a piaci áramokba), mert a hulladékok egyre nagyobb része újrahasznosítható. A szolgáltatásban a magán- és az állami/önkormányzati szféra aránya országonként és régióként más és más: PPP-konstrukciók működnek és nő a feladatok kiszervezésének aránya is

(Antonioli, Massarutto 2012). A legnagyobb európai országokban (Németország, Egyesült Királyság, Franciaország, Spanyolország) a települési hulladékok begyűjtésében és elszállításában a magán- és a közösségi szféra aránya körülbelül 50-50% (Bel, Mur 2009; Hall, Nguyen 2012). Az Egyesült Királyságban a korábbi közszolgáltatást egyre inkább multinacionális cégek veszik át, ami az 1980-as évektől elinduló deregulációs programnak és privatizációs politikának köszönhető (Davies 2007).

A szolgáltatásszervezés fontos kérdése még az ár és a hatékonyság, különösen ott, ahol a magánszektor is helyet kap a hulladékgazdálkodásban. Bel és Mur (2009) ökonometriai modell segítségével vizsgálták a vidéki térségekben a közszolgáltatás-szervezés optimális léptékét. Arra jutottak, hogy a vidéki térségben minél szórtabban helyezkednek el a települések, annál magasabbak a költségek. Ugyanakkor a településközi együttműködések azokban a településekben, ahol a lakosság szám alacsony, a költségek csökkenését idézik elő. Bel és Mur (2009) más változókkal kapcsolatosan is szignifikáns összefüggést mutattak ki: a települések lakosság számának növekedésével, a településen élők jövedelmének emelkedésével a hulladék szállítás bekerülési költségei is emelkednek. Nem találtak azonban különbséget a köz- és a magán szolgáltatók között. Mindkét szolgáltatónál ugyanis a verseny volt a lényeges, amelyet más kutatások is igazoltak. A holland hulladék szállítás piaca 1998–2005 közötti elemzése azt mutatta, hogy az önkormányzatok akkor tudnak költségeket faragni, ha a hulladék szállítását kiszervezik magáncégeknek. Szignifikáns költségcsökkenés akkor tapasztalható, ha az elszállított mennyiségek utáni egységárat bevezetik (Dijkgraaf, Gradus 2008). Az ilyen típusú szolgáltatás árazás (függetlenül a szolgáltató magán- vagy közjellegetől) a lakossági tudatosabb hulladéktermelésen és -kezelésen (a szelektáláson) keresztül tud meg takarítást elérni.

A hazai települési hulladékgazdálkodás menedzsmentje

A települési szilárd hulladék erőforrásként való hasznosítása sok kérdést vet fel, s professzionális hulladékmenedzsmentet feltételez. A jó hulladékmenedzsment megfelelő szabályozási környezetet, a hatékonyságot támogató területi léptéket és támogató gazdasági aktivitást igényel, amihez elégséges fejlesztési és működtetési források, megfelelő infrastruktúra és eszközpark, továbbá támogató, együttműködő partnerek szükségeltetnek. Malinauskaite és társai (2017) a jó hulladékmenedzsment következő feltételeit azonosították:

- Politikai tényezők: politikai akarat, többszintű kormányzás, szabályozás (adók, támogatások), adatgyűjtés és monitoring.
- Gazdasági tényezők: üzleti modell, költség-haszon elemzés, a finanszírozás biztosítása, együttműködés és átláthatóság az értékláncok mentén.

- Környezeti tényezők: fenntarthatósági politika, humán-egészségügyi hatások.
- Társadalmi tényezők: közösségi felfogás.
- Technológiai fejlődési tényezők: innovációk, infrastruktúra.
- Oktatási tényezők: kutatóközpontok, együttműködési projektek.

Ezen túl alapvető fontosságú a hulladék mennyiségének és összetételének az előrejelzése a hulladékkezelés kapacitásainak tervezéséhez is (Daskalopoulos, Badr, Probert 1998).

A hazai hulladéktörvény (Ht.) hulladékgazdálkodás alatt a hulladék gyűjtését, szállítását, kezelését, az ilyen műveletek felügyeletét, a kereskedőként vagy közvetítőként végzett tevékenységet, továbbá a hulladékgazdálkodási létesítmények és berendezések üzemeltetését, valamint a hulladékkezelő létesítmények utógondozását érti.

Az EU hulladék-keretirányelve (2008/98/EK) előírja a tagállamok számára az ország egész területére vonatkozó hulladékgazdálkodási terv elkészítését. Ezért készült el a területi hulladékgazdálkodási tervek (vö. 15/2003. KvVM rendelet) mellett az Országos hulladékgazdálkodási terv 2014–2020 (2055/2013. kormányhatározat), amely tartalmazza az Országos megelőzési programot is. A stratégiai anyagokban definiált hulladékhierarchia (megelőzés, újrahasználatra való előkészítés, újrafeldolgozás, egyéb hasznosítás – pl. energetikai célú –, ártalmatlanítás) csúcán a megelőzés szerepel, a lerakási arány csökkentése érdekében. Ezt a célt támogatja a hulladéktörvényben bevezetett hulladéklerakási díj, amelyet a hulladéklerakóra kerülő hulladék tonnája után kell megfizetni – a közszolgáltatónak is.

A hulladékgazdálkodási (korábban hulladékgyűjtési és -kezelési) közszolgáltatás kezdetektől (1990. évi LXV. törvény a helyi önkormányzatokról) a helyi önkormányzatok feladatkörébe tartozott. A települési önkormányzatoknak számos kötelezettségük volt a környezetvédelemhez kötődően, illetőleg a hulladékgazdálkodáson belül is egyre több feladatot láttak el (amelyek egy részét az ágazati törvények rendelték a hatáskörükbe). Ide tartozott a hulladékkezelési közszolgáltatás megszervezése, a kapcsolódó díjak megállapítása, a hulladékkezelési létesítmények biztosítása és üzemeltetése; a helyi hulladékgazdálkodási rendeletek megalkotása; a helyi hulladékgazdálkodási tervek elkészítése; a közterületek tisztántartásának megszervezése és a közterületen elhagyott hulladékok begyűjtése és kezelése.

Az új önkormányzati törvény (2011. évi CLXXXIX. törvény) helyi önkormányzati feladatként megtartotta a hulladékgazdálkodást, azonban korlátozta az önkormányzatok mozgásterét. A 2016-ban életre hívott hulladékgazdálkodási koordináló szerv, a Nemzeti Hulladékgazdálkodási Koordináló és Vagyonkezelő Zrt. (NHKV Zrt.) 2016-ban és 2017-ben is elkészítette az Országos hulladékgazdálkodási közszolgáltatási tervet (OHKT – 1250/2016., illetve 2003/2017. kormányhatározat), amely a hulladéktörvény mellett újradefiniálta az önkormányzatok hulladékgazdálkodással kapcsolatos mozgásterét (69/2016. kormányrendelet).

2012. után a Ht. szabályai szerint az önkormányzatok csak egy szolgáltatóval köthettek szerződést a hulladékgazdálkodásra (nem lehetett külön a kezelés és a gyűjtésre). A Ht. alapján a települési önkormányzatoknál maradó hulladékágazati feladatok a következők lettek:

- a hulladékgazdálkodási közszolgáltatás helyi szintű részletszabályainak meghatározása;
- a hulladékgazdálkodási közszolgáltató kiválasztása, szerződéskötés;
- a közszolgáltatási szerződéssel kapcsolatban felmerülő adatok és információk átadása, amelyek az NHKV feladatkörének gyakorlásához szükségesek (385/2014. kormányrendelet);
- helyi szintű rendeletalkotás a helyi döntési kompetenciában maradó ügyekről, a közszolgáltatás tartalmáról, területi hatóköréről, a közszolgáltatást végző szervezetről, az üdülöingatlanokra kiterjedő speciális szabályokról és az ingatlanhasználókat terhelő, nem központilag szabályozott díjakról (a díjszabási feladat állami szervezetekhez került át 2016-tól).

Fenti lépésekkel a hulladékgyűjtéssel kapcsolatos közszolgáltatási feladatok és hatáskörök a helyi szintről egyre inkább a központi szintre kerültek, ami a hulladék mint helyben rendelkezésre álló potenciális erőforrás helyi kiaknázásának lehetőségét csökkentette (vö. Gyurkó 2018). Ez a hasznosítható hulladékarámok/erőforrások nem helyben történő felhasználását, így azok szállítási távolságait is potenciálisan növeli.

2013-tól külön jogszabályok (2013. évi CXXV. törvény, 317/2013. kormányrendelet) határozták meg a szolgáltatók minősítését és a települési közszolgáltatói szerződések tartalmát. Mivel az önkormányzatok szabadsága a közszolgáltató kiválasztására adott, így az NHKV a közszolgáltatói minősítések oldaláról avatkozott be, hogy megfeleljen a 2016. évi, majd a 2017. évi OHKT-ben lefektetett területi integrációs elveknek. Ebben a megyei jogú városokat definiálják mint potenciális hulladékregiócsomópontokat, azaz kb. 23 hulladékregió kialakítása a – nem pontosan – deklarált cél. A hulladék-közszolgáltatók minősítési eljárásában tulajdonképpen arra kellett törekedni, hogy régióként csak egy szolgáltató feleljen meg a szigorú minősítési elveknek, ekkor a települési önkormányzatok a logikus elv (a legközelebbi szolgáltató kiválasztása) mentén haladva, látszólag alulról építkezve alakítják ki az optimális területi léptéket, azaz a hulladékregiókat. Ezen az úton a 2010-ben még 170 szereplős hulladék-közszolgáltatói körből 2016-ra 114 cég maradt, amit az országos ágazati tervdokumentumok alapján 19–25 darabra kívántak csökkenteni 2018-ra (NHKV 2017).

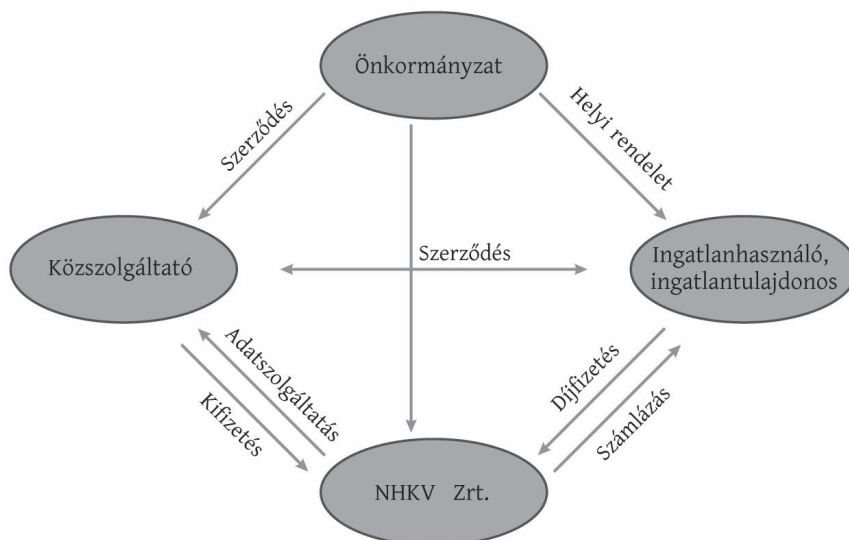
A területi racionalizáció, a nem racionális gyűjtési utak kiiktatása a helyi erőforrások hasznosítása szempontjából előremutató lépés, amely persze számos érdeksérelmet is okoz. Az erőforrások szempontjából fontos kérdés, hogy a területi átszervezések után melyik cég hol deponál, illetve lesz-e lehetősége saját újrahasonosítási kapacitásának további használatára.

A hulladékgazdálkodási közszolgáltatás tulajdonviszonyai változatosak, ugyanakkor az európai trend a kiszervezés. Sokáig ez így volt Magyarországon

is; a rendszerváltozást követően a piaci alapú megfontolások kerültek előtérbe (vö. Gille 2000), amit a 2012-es hulladéktörvény változtatott meg. A hulladéktörvény a közszolgáltatást végző hulladékgazdálkodó cégeket önkormányzati vagy állami tulajdonba terelte, lehetőséget biztosítva arra, hogy a nyereséget a cégek teljes mértékben a szolgáltatási színvonal növelésére, illetve a technológia fejlesztésére költse. A hulladékgazdálkodókat érintő 2013-as rezsicsökkentés azonban a fejlesztésre költhető pénzeket jórészt elvitte, több helyen hulladék-közszolgáltatási anomáliákat okozva. 2016. január 1-től a Ht. módosításával a kormány további rezsicsökkentési szándékaihoz igazodva elvették az önkormányzatok díjszabási lehetőségét a hulladékgazdálkodásban is (a díjbeszedést és a kintlévőségek kezelését az NHKV végzi, miközben a díjak mértékét a Magyar Energetikai és Közmű-szabályozási Hivatal állapítja meg), ami a lakossági oldalon pozitív és negatív (áremelkedés, de elsősorban árcsökkenés) következményekkel járt.

A változó települési önkormányzati feladatkör egyre szűkülő önkormányzati mozgásterrel párosult, a helyi önkormányzatok állami feladatok végrehajtói, semmint a helyi sajátosságokhoz igazodó közszolgáltatás megszervezői, a közúgyek menedzselői (3. ábra). A joganyagok változásának elemzése során Pump (2017) arra hívta fel a figyelmet, hogy a kiszámíthatatlanul változó központi környezetpolitika ellehetetleníti a helyi szintű környezetpolitikát, annak viszonylatában nem lehet tervezni vagy a feladatmegosztás alakulását és az önkormányzat mozgásterének változását becsülni. A hulladékgazdálkodásban ráadásul a fel-

3. ábra: A hulladékgazdálkodási közszolgáltatás struktúrája
The structure of waste management as public service

Forrás: Szamek (2018, 274.).

adatok részbeni központosítása számos tovagyrúró hatást is kivált, mivel a közszolgáltatás nyújtásában, igénybevételeben, ellenőrzésében érintett szereplők kapcsolatrendszerét módosítja. Így a központosítás elvezethet racionalizáláshoz (pl. a hulladékszállítási körzetek ésszerűsítéséhez), ugyanakkor a helyi sajátosságok figyelembevétele könnyen elmaradhat.

Az önkormányzati mozgástér szűkülése korlátozza a hulladéokra épülő bottom-up fejlesztési megoldásokat, annak ellenére, hogy az EU a saját eszközein keresztül (pl. CLLD, LEADER-megközelítés) épp az ilyen típusú „endogén” fejlesztéseket preferálja (Pánovics 2018).

Miközben a hulladék keletkezésének oldaláról nem tapasztalunk számottevő javulást az országos adatok elemzése során, áttekintve az európai uniós szabályozás főbb állomásait, valamint a hazai önkormányzati működés fontosabb töréspontjait, vitathatatlan, ugyanakkor nem azonnal jelentkező hatásuk volt a következő lépéseknek (Mezei, Varjú 2018a):

- az 1995. évi LIII. környezetvédelmi törvénynek (amely elindította a hulladékkérdés környezettudatos kezelését);
- a 2000. évi LVIII. törvénynek (az első átfogó törvény a hulladékgazdálkodásról);
- az európai uniós csatlakozásnak (2004), amely helyi és térségi, az ágazat számára nélkülözhetetlen infrastruktúra-pályázatok előtt nyitotta meg a kaput (kisebb léptékben voltak korábban is releváns PHARE- és ISPA-projektek, de számottevő beruházások 2004, sőt inkább 2007 után indultak el; ezek a lokális, regionális jellegű fejlesztések helyben segítettek a hatékonyabb erőforrás-gazdálkodást);
- a 2008-as európai uniós hulladék keretirányelv által vezérelt új normáknak, elvárásoknak számottevő, de nem azonnal érvényesülő hatásuk volt: még nem is teljesítettük őket, máris új, a körkörös gazdaság irányába mutató programok születtek az Európai Unióban (EC 2014, 2015), ami újabb kihívásokat hoz a hazai hulladékgazdálkodás számára, ugyanakkor erősíti az egyedi, helyi megoldások térnyerését;
- 2011-től, az új önkormányzati törvénynek, mivel az állami-önkormányzati feladatok átrendezésével olyan centralizációs hullám indult el, amelybe a hulladékágazat is 2012-től, a Ht. megszületésétől fokozatosan bekerült;
- a 2016-os évről, mivel ekkortól lett az NHKV a közszolgáltatás igénybevevőivel a legfőbb kapcsolattartó (számlázás) és 2017-től a másodnyersanyagok piacán a monopóliumhelyzetben lévő eladó is. Ekkortól szűnt meg igazán a helyi közszolgáltatók érdekeltsege a hatékonyabb, jobb közszolgáltatás ellátására, a másodnyersanyagok mennyiségének és minőségének növelésére, a hulladéklerakás csökkentésére, s vált nehézkessé a helyi sajátosságokhoz, adottságokhoz igazodó innovációk, megoldások megtalálása. Az új rendszer a hulladékhasznosítók (pl. cementgyárak) egy részét ugyanakkor kedvezőbb helyzetbe hozta (nagy mennyiségben

tudnak egy szereplőtől vásárolni). Az NHKV piaci környezetet próbál létrehozni azáltal, hogy központosítja az értékesíthető hulladékot (pl. a hulladékból származtatott tüzelőanyagot és az újrahasznosítható szilárd tüzelőanyagot), majd közbeszerzés keretében értékesíti azt, miközben garantálja az értékesített hulladék minőségét. Ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy a hulladék jóval kisebb eséllyel hasznosul helyben, a hulladékszállítási utak pedig megnőnek, ami környezeti károkat és többletköltségeket eredményezhet, így eltérhet a helyi optimumtól.

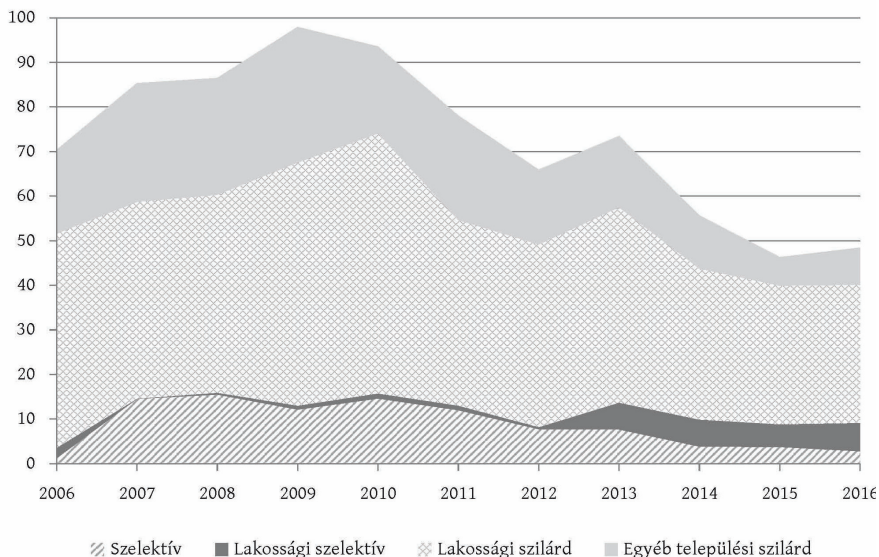
Pécsi esettanulmány

Pécs nemzetközileg ismert és elismert hulladékmenedzsment-gyakorlattal rendelkező város, amely a fenti, a hulladékgazdálkodást érintő nagy változások ellenére is élen járt az európai irányok és elvek bevezetésében. A város hulladékgazdálkodó cége, a BOKOM Kft. 1995-ben, Magyarországon elsőként vezette be a szelektív (gyűjtőszigetes) hulladékgyűjtést, majd a várossal közösen megfogalmazta ököváros- és ökorégió-stratégiáját, amely a helyi erőforrásokra történő támaszkodást tekintette prioritásnak (Kiss, Girán 2004).

A városban 2016-ban a települési szilárd hulladék 48,4 ezer tonna volt, amelyből 37,3 ezer tonna a lakosságtól származott (4. ábra). Az egy főre vetített hulladék az átlagos 333,3 kg/fő értékkel kicsit rosszabb, mint az országos átlagérték. Szemben az országos tendenciákkal s köszönhetően a városban nagyon korán bevezetett szelektív hulladékgyűjtésnek, a szelektív hulladék össztömegre vetített aránya stabilan meghaladja az országos átlagot, s a 2006-os 5%-ról 2016-ra 18,9%-ra nőtt (KSH 2018). A 4. ábrán jól látható a 2008-ban támogatási szerződéssel rendelkező, 2013-ban induló és 2016-ban üzembe helyezett európai uniós támogatású új hulladékgazdálkodási infrastruktúra hatása, amelyben bővítették a házhoz menő szelektív gyűjtést is. A fejlesztéseknek köszönhetően 2016-ban a lerakóba kerülő hulladék aránya csupán 51,74% volt (KSH 2018).

Noha a jogszabályi háttér egyértelműen a város közigazgatási területét nevesítette a hulladékgazdálkodási közszolgáltatás hatóköréeként, a város vezetése felismerte az ágazat mérethatékonysági kihívásait és a környezetvédelmi kérdések „határtalanságát”. Tehette ezt olyan tanácsadók, szakértők birtokában, akik a leépülő bányászatból kerültek ki, s így tisztában voltak az ipari hulladékok kezelésének problémájával. Erre a szakembergárdára alapozva kezdte meg a város tulajdonában álló első közszolgáltató cég a hulladékgyűjtési és -kezelési feladatok ellátását Pécssett, majd a mérethatékonyság elveit követve a környéken. A közszolgáltató vállalat privatizációja után a 2000-es évek elejétől – újra a város tulajdonába kerülve – a BOKOM az európai uniós elvárásoknak való mielőbbi megfelelésen dolgozott, nagytérségi szemléletben.

4. ábra: Az elszállított hulladékmennyiség és annak típusai Pécsen (ezer tonna, 2006–2016)
The total amount of collected waste in Pécs by types, (thousand tons, 2006–2016)

Empirikus vizsgálatunk során Pécsen elemeztük a város körkörös gazdaság irányába történő elmozdulásának esélyeit, kifejezetten a hulladékáramokra, azok erőforrásként való kezelésére vonatkozóan. A problématerületek, a főbb fordulópontok és a potenciális megoldások feltárására mélyinterjúkat készítettünk (2017 augusztusa és novembere között) illetve két workshopot szerveztünk (2017. november 28-án, valamint 2019. január 15-én) a hulladékgazdálkodás területén érintettekkel (1. táblázat). Az első workshopon három munkacsoportban kellett a résztvevőknek közös nevezőre jutniuk a várost érintő hulladékproblémák tekintetében. A második workshop, valamint az azt követő szakértői egyeztetések során ezeket a kihívásokat pontosítottuk, s meghatároztuk a kívánt célállapotokat.

1. táblázat: Az empirikus kutatásba bevont személyek köre
Affiliations of interview and workshop participants

Szektor	Interjúk	Workshop 1	Workshop 2
Központi kormányzati szerv	2	3	2
Helyi önkormányzat és hivatalai	1	1	0
Hulladékmenedzsment	2	2	3
Vállalkozások	4	7	5
Civilek	1	6	1
Kutatóintézet, egyetem	0	8	16
Projektszervezet	0	4	0
Összesen	10	31	27

2. táblázat: A H2020 REPAiR projekt élő laboratóriumai és interjúi alapján azonosított és az érintettek által fontosnak értékelt néhány kihívás és kívánatos célállapot
Challenges and objectives identified by the stakeholders participating in living lab workshop and by interviews of H2020 REPAiR project

<i>Kihívás/probléma</i>	<i>Célállapot/célkitűzés</i>	<i>Átlag</i>
A hulladékgazdálkodási infrastruktúra továbbfejlesztésére nem nyújt fedezetet az ügyfeleknek kiszámlázott közszolgáltatási díj.	Az árbevétel 7%-a képezzen (az amortizációs rész feletti) fejlesztési alapot.	3,75
A másodnyersanyagok piaci szabályozása nem teszi érdekeltté a hulladékgazdálkodó szervezeteket a magas minőségű másodnyersanyagok nagyarányú kinyerésében.	A hulladék nagyarányú szelektív gyűjtésére és a hasznosításra való előkészítésére fedezetet nyújt a lakosság által fizetett díjból a szolgáltatóknak juttatott bevétel.	3,53
A fejlesztési és működési döntések nem helyben születnek, a lassú és nehézkes döntéshozatal gátolja a helyi szereplőket (önkormányzat, közszolgáltató stb.) az ökoinnovatív megoldások megvalósításában.	Önkormányzati társulási szintű döntéshozatal a fejlesztésre és működésre vonatkozóan.	3,44
A városban keletkező hulladék 80%-a még mindig vegyesen gyűjtődik	A városban keletkező hulladék 20%-a 3,8 legyen csak vegyes, 80%-a szelektíven legyen gyűjtve (5 év alatt).	
A hulladék lerakástól való eltérítésének aránya túl alacsony (jelenleg időszaktól függően 30-50%-ot raknak le).	A lakossági és azzal együtt kezelhető települési szilárd hulladék kevesebb mint 15%-a kerüljön lerakásra.	3,75
A háztartások hulladékégetése (vegyes tüzelésű kazánokban) egészségkárosító hatású.	A háztartások által elégetett hulladék mennyisége a felére csökken öt éven belül.	3,75
Túl sok élelmiszerhulladék keletkezik a közétkeztetésben, ahol a tétírtésmentes étkezésben részesülők nem jelzik a hiányzást (nincs anyagi ösztönzés), és ez jelentősen növeli az élelmiszerhulladék mennyiségét (az előre elkészített élelmiszer kb. 60%-a hulladék lesz)	A közétkeztetésben az elkészített ételadagok ne kerüljenek a kukába.	3,69
Túl sok élelmiszerhulladék keletkezik a catering szolgáltatóknál	A cateringszolgáltatóknál elkészített ételadagok ne kerüljenek a kukába.	3,63
A kiskerti, zöld hulladék égetése egészség- és környezetkárosító hatású.	A jelenleg elégetett kiskerti, zöld hulladék legalább felét komposztálják.	3,63

2017 nyarán akkor kezdtük a helyi hulladékágazatban érintettekkel az interjúk elkészítését, majd ősszel egy workshop megszervezését, amikor az ágazati átalakítás és az abból fakadó információhiány a tetőfokára hágott. Ebben a képlekeny környezetben próbáltuk a szereplők elképzeléseit, preferenciáit, véleményét, stratégiáit és a körforgásos gazdasággal kapcsolatos gondolatait feltárni. A körülményekre tekintettel munkánk leginkább a problémafeltárára koncentrált

és kevéssé a megoldásokra vagy az ötletgyűjtésre. (A megoldások kidolgozása a projektben kivitelezett élő laboratórium későbbi szakaszában valósul meg.)

Az empirikus vizsgálat és workshopok azonosították a legfontosabb helyi hulladékgazdálkodási problématerületeket és rangsorolt kihívásaikat (1–4 skálán, ahol 1=egyáltalán nem fontos, 4=nagyon fontos), ezeket a 2. táblázat foglalja össze.

Ahogy a táblázatból is látható, elsősorban az irányítási, szervezeti átalakítások okozta menedzsmentproblémák jelennek meg olyan kihívásokként, amelyek a hulladék mint helyi erőforrás hatékony kihasználását akadályozzák. A jogi eszközökkel kialakított központosított hulladékgazdálkodás jelenlegi rendszere rontja a hulladékgazdálkodás hatékonyságát. A helyi erőforrássá válás ellen hat, hogy a hulladéktátság megszüntetése a hiányos szabályozási környezet miatt (lásd a 2012. évi CLXXXV hulladéktörvény 9. § c) pontjának való megfelelést) gyakran nehézkes vagy nem lehetséges.

A lakossági szelektív hulladékgyűjtés nagyobb aránya a helyi erőforrások, a másodlagos nyersanyagok helyi elérhetőségének javítására hathatnak, de jelen pillanatban a jogi szabályozás nem ösztönzi a háztartásokat a szelektív hulladékgyűjtésben való részvételre. Ugyanakkor kulcskérdés a lakossági, fogyasztói attitűd szerepe. Ennek fejlesztése nemcsak az önkormányzati vagy a vállalati szereplőknek biztosít lehetőséget a helyben elérhető erőforrás mennyiségének növelésére, de a lakosság részére tisztább, biztonságosabb, élhetőbb környezet lehetőségét is ígéri.

Összegzés

A hulladék mint erőforrás számos lehetőséget rejt, ugyanakkor környezetvédelmi szempontból mennyiségének visszaesése lenne ideális – pl. az egyre fejlettebb ökodizájn-megoldásokkal vagy tudatosabb fogyasztói termékválasztással –, ami a közszolgáltatókra egyre kevesebb feladatot róna. A hulladékra erőforrásként tekintő szemlélet az uniós és globális körforgásos gazdasági szemléletrendszer szerves részévé vált.

Áttekintve a hazai hulladékgazdálkodási közszolgáltatáshoz kapcsolódó folyamatokat megállapítható, hogy a 2010 utáni túlzott centralizáció – annak ellenére, hogy vannak pozitív hatásai is – nem támogatja a helyi erőforrásokon alapuló helyi fejlesztési lehetőségeket, amely a helyi szereplők aktivitására, innovációira és együttműködésére, a helyi piacok megszervezésére, a helyi termelési láncok kialakítására és a helyi erőforrások átértékelésére, megőrzésére építkezne. Az új körülmények között a helyi önkormányzat egyedül a jó minőségű közszolgáltatás ellátásában érdekelt, a hulladék hasznosítása másodlagos. A rendszerbe nincsenek beépítve a területi és a helyi együttműködések ösztönzői sem. Ha mégsem az újonnan kialakított hulladékrégió a megfelelő lépték a

közszolgáltatás ellátásához, nincsenek olyan folyamatok, amelyek felszínre hoznák a jobb megoldásokat. Pécs egy stagnáló, gyenge gazdasági aktivitást felmutató régió központja, ahol a gazdasági szereplők száma, tevékenysége sem nyújt megfelelő bázist a körforgásos gazdaság megtelepedéséhez. Van számos olyan ötlet az ágazat szereplői részéről, amely csak befektetőt, továbbhasznosítót vagy egy vállalkozót kívánna, de – ahogy néhány interjúalany kifejtette – ez sokszor nem áll rendelkezésre.

A helyi erőforráskezelés szempontjából ugyanakkor a régió előnye, hogy a hulladékból származó tüzelőanyag nagy felhasználói találhatóak 50 km-es körzeten belül. Két cementgyár jelenleg is éget hulladékot, és alkalmas lenne erre a Pécsi Erőmű is. A pécsi körzetben előállított eltüzelhető hulladékot logikus lenne a helyi nagyfelhasználók számára értékesíteni, akik így a közvetlen kapcsolatot is megteremthetik (megrendelések) és minőségi visszajelzéseket is tehetnek (pl. klórtartalom, nedvesség). Ehelyett az új rendszerben az NHKV nagy közbeszerzéseket ír ki e hulladék értékesítésére. Az intézkedés pozitív hatásait (a másodnyersanyag egyenletesebb minősége, nagyobb tételnél esetlegesen kedvezőbb ára) a felvásárlók élvezik. Ez ugyanakkor megnövelheti a szállítási költségeket, s a helyi erőforrás nem helyben történő használatát eredményezi.

A települési önkormányzatok – így az általuk üzemeltetett hulladékgazdálkodási közszolgáltatók – döntési jogosultságai a nullához közelítenek (Gyurkó 2018). Így hiába térképezhetők fel a számukra helyben elérhető erőforrások, azok kiaknázása számos jogi, intézményi, irányítási akadályba ütközik, az elmúlt időszak intézményi centralizációs törekvéseinek köszönhetően. Települési szinten kiszorulni látszanak azok a beavatkozni tudó és akaró szereplők, akikre építkezve jobb, a helyi sajátosságokhoz igazodó, a helyi érdekszerek által előre vitt, a helyi érintettek ötleteire, innovációira építkező hulladékgazdálkodás valósulhatna meg. Ez biztosíthatná ugyanis a hulladék más „státuszba” kerülését, erőforrásként való felismerését és a hulladékról való gondolkodás megváltozását. Ezek nélkül az EU körforgásos gazdasági koncepciója nem fog beépülni a hazai hulladékgazdálkodás rendszerébe.

Köszönetnyilvánítás

Mezei Cecília az Emberi Erőforrás Minisztérium Új Nemzeti Kiválósági Programjának (ÚNKP-17-4-I-KE-4) ösztöndíjasa a Kaposvári Egyetemen. Varjú Viktor a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának kedvezményezettje. A kutatás részben az Európai Unió H2020 Kutatási és Innovációs Programjának REPAIR címet viselő (Grant No. 688920) támogatott projektje keretében valósult meg.

Irodalom

- Angelusz R. (2010): Tőke vagy erőforrás. *Szociológiai Szemle*, 3., 147–166.
- Antonioli, B., Massarutto, A. (2012): The municipal waste management sector in Europe: Shifting boundaries between public service and the market; *Annals of Public and Cooperative Economics*, 4., 505–532. <http://doi.org/c4bs>
- Bel, G., Mur. M. (2009): Intermunicipal cooperation, privatization and waste management costs: evidence from rural municipalities. *Waste Management*, 10., 2772–2778. <http://doi.org/dgxv3v>
- Daskalopoulos, E., Badr, O., Probert, S. D. (1998): Municipal solid waste: a prediction methodology for the generation rate and composition in the European Union countries and the United States of America. *Resources, Conservation and Recycling*, 24., 155–166. <http://doi.org/fn489h>
- Davies, S. (2007): UK municipal waste management: From a public service to a globalised industry. *Competition and Change*, 1., 39–57. <http://doi.org/fhgdx>
- Dijkgraaf, E., Gradus, R. H. J. M. (2008): Institutional developments in the Dutch waste-collection market. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 1., 110–126. <http://doi.org/ftf554>
- Dreyfus, M., Töller, A. E., Iannello, C., McEldowney J. (2010): Comparative study of a local service: waste management in France, Germany, Italy and the UK. In: Wollmann, H., Marcou, G. (eds.): *The provision of public services in Europe*, Edward Elgar, Cheltenham, 146–166. <http://doi.org/c4bt>
- EC (2014): *Towards a circular economy: A zero waste programme for Europe*. European Commission. Brussels. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52014DC0398R%2801%29> (Letöltés: 2018. június 15.)
- EC (2015): *Closing the loop - An EU action plan for the circular economy*. European Commission. Brussels. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52015DC0614> (Letöltés: 2018. június 15.)
- Faragó T. (2018): Környezettudomány és szkepticizmus: környezeti kibocsátások káros hatásainak felismerése és elismerése. *Magyar Tudomány*, 9., 1289–1303. <http://doi.org/c4bv>
- Gille, Zs. (2000): Transitional economies. *Environmental Politics*, 1., 203–231. <http://doi.org/c4bw>
- Gregson, N., Crang, M., Fuller, S., Holmes, H. (2015): Interrogating the circular economy: the moral economy of resource recovery in the EU. *Economy and Society*, 2., 218–243. <http://doi.org/gdj8kr>
- Gyurkó B. (2018): A települési hulladékgazdálkodási közszolgáltatás egyes kérdései. In: Bányai O., Barta A. (szerk.): *A települési környezetvédelem elméleti és gyakorlati megközelítései*. Gondolat Kiadó, Budapest, 197–211.
- Hall, D., Nguyen, T. A. (2012): *Waste management in Europe: Companies, structure and employment*. PSIRU, London. <http://www.psiu.org/sites/default/files/2012-08-G-EWC.docx> (Letöltés: 2018. december 1.)
- Horeczki, R., Bodor, Á., Grünhut, Z., Varjú, V. (2018): Environmental attitudes at the mayor of rural area in Baranya In: Varjú, V. (ed.): *Socio-economic, environmental and regional aspects of a circular economy: Abstract book of the International Conference for the 75th Anniversary of DTI*. MTA KRTK RKI Transdanubian Research Department, Pécs, 65.
- Kiss T., Girán J. (2004): Verseny helyett kooperáció. Pécs ököváros – Mecsek-Dráva ökorégió program bemutatása. *Tér és Társadalom*, 4., 85–94. <http://doi.org/c4bx>
- KSH (2018): *Tájékoztatói adatbázis - Hulladékgazdálkodás*. <http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/theme Selector.jsp?page=1&theme=UR> (Letöltés: 2018. június 20.)
- Malinauskaite, J., Jouhara, H., Czajczyńska, D., Stanche, P., Katsou, E., Rostkowski, P., Thorne, R. J., Colón, J., Ponsá, S., Al-Mansour, F., Anguilano, L., Krzyżyńska, R., López, I. C., Vlasopoulos, A., Spencer, N. (2017): Municipal solid waste management and waste-to-energy in the context of a circular economy and energy recycling in Europe. *Energy*, 141., 2013–2044. <http://doi.org/c4bz>
- MEKH (2017): *Beszámoló a kötelező átvételi rendszer 2016. évi alakulásáról*. Magyar Energetikai és Közmű-szabályozási Hivatal, Budapest. http://www.mekh.hu/download/4/8d/40000/beszamolo_a_kotelezo_atveteli_rendszer_2016_evi_alakulasarol.pdf (Letöltés: 2018. június 14.)
- Mezei C. (szerk.) (2018): *A helyierőforrás-térképezési kutatások összefoglalója*. Készült a KÖFOP-2.3.3-VEKOP-16-2016-00001 azonosító jelű „Helyi versenyképesség-fejlesztési kutatási program” című kiemelt projekt kapcsán. Kézirat.

- Mezei C., Póla P. (2016): Helyierőforrás-vezérelt helyi gazdaságfejlesztés. In: Erdős K., Komlósi É. (szerk.): *Tanítványaimban élek tovább. Emlékkötet Buday-Sántha Attila tiszteletére*. PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs, 27–38.
- Mezei, C., Varjú, V. (2018a): Changing governance and adaptation strategies in waste management: A case study of Pécs. In: Miczorek, W. (ed.): *A world of flows: Labour mobility, capital and knowledge in an age of global reversal and regional revival. 2018 Annual Conference 3rd–6th June 2018*. Regional Studies Association, Lugano, 133–134.
- Mezei C., Varjú V. (2018b): Erőforrás-alapú, fenntartható önkormányzati fejlesztések lehetősége/modellezhetősége. In: Bányai O., Barta A. (szerk.): *A települési környezetvédelem elméleti és gyakorlati megközelítései*. Gondolat Kiadó, Budapest, 119–137.
- NHKV (2017): *A hulladékgazdálkodási közszolgáltatás átalakításának jelenlegi helyzete – integráció*. Hajnal Zsolt előadásának vázlata, Szigetszentmiklós, 2017. május 2. Nemzeti Hulladékgazdálkodási Koordináló és Vagyonkezelő Zártkörűen Működő Részvénytársaság, Budapest. https://nhkv.hu/wp-content/uploads/2013/12/KOZTEGY_NHKV-prezi_05_02_HZS.pdf?dl=1 (Letöltés: 2017. október 17.)
- OECD (2008): *Environmental outlook to 2030*. OECD, Paris
- Pánovics A. (2018): A közösségvezérelt helyi fejlesztések szerepe és hazai lehetőségei a helyi környezetpolitikában. In: Bányai O., Barta A. (szerk.): *A települési környezetvédelem elméleti és gyakorlati megközelítései*. Gondolat Kiadó, Budapest, 254–268.
- Pump J. (2017): Helyi környezetpolitika – Göröngyök az úton. In: Fodor L., Bányai O. (szerk.): *A települési önkormányzatok szerepe a környezeti politika és jog alakításában*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 29–53.
- Szamek G. (2018): Hulladékgazdálkodás és önkormányzatok. In: Bányai O., Barta A. (szerk.): *A települési környezetvédelem elméleti és gyakorlati megközelítései*. Gondolat Kiadó, Budapest, 269–285.
- 1250/2016. (V. 27.) Korm. határozat a 2016. évre szóló Országos Hulladékgazdálkodási Közszolgáltatási Tervről
- 15/2003. (XI. 7.) KvVM rendelet a területi hulladékgazdálkodási tervekről
1995. évi LIII. törvény a környezet védelmének általános szabályairól
- 2003/2017. (XII. 22.) Korm. határozat a 2017. évre szóló Országos Hulladékgazdálkodási Közszolgáltatási Tervről
2011. évi CLXXXIX. törvény Magyarország helyi önkormányzatairól
2012. évi CLXXV. törvény a hulladékról
2013. évi CXXV. törvény a hulladékgazdálkodási közszolgáltatási tevékenység minősítéséről
- 2055/2013. (XII. 31.) Korm. határozat a 2014–2020 közötti időszakra szóló Országos Hulladékgazdálkodási Tervről
- 317/2013. (VIII. 28.) Korm. rendelet a közszolgáltató kiválasztásáról és a hulladékgazdálkodási közszolgáltatási szerződésről
- 385/2014. (XII. 31.) Korm. rendelet a hulladékgazdálkodási közszolgáltatás végzésének feltételeiről
- 69/2016. (III. 31.) Korm. rendelet az állami hulladékgazdálkodási közfeladat ellátására létrehozott szervezet kijelöléséről, feladatköréről, az adatkezelés módjáról, valamint az adatszolgáltatási kötelezettségek részletes szabályairól

A reziliencia lehetséges értelmezése a településföldrajzi kutatásokban

The interpretation of the concept of resilience for researches in urban geography

PIRISI GÁBOR

PIRISI Gábor: adjunktus, Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajzi és Földtudományi Intézet; 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.; pirisig@gamma.ttk.pte.hu; <https://orcid.org/0000-0003-0179-3228>

KULCSSZAVAK: reziliencia; településfejlődés; modell; kisváros

ABSZTRAKT: A reziliencia koncepciója az elmúlt évtizedekben nagy utat járt be, mind az érintett tudományterületeket, mind pedig a vele összekapcsolt problémákat, kérdéseket tekintve. Az eredeti ökológiai problémafelvetés külső sokkokról és az egyensúly vissza-szerzéséről szólt; a társadalomtudományok körében – beleértve a térrel foglalkozókat is – a hatások már nem egyszeri sokkok, hanem folyamatosan újratermelőző kihívások, ahol nem a soha nem létezett egyensúly visszanyerése a cél a komplex társadalmi rendszerek számára, hanem a kihívások és az adott válaszok révén történő fejlődés.

A tanulmány áttekinti a reziliencia fogalmi bővülését és átalakulását, valamint elhelyezi a társadalomföldrajz és a térrel foglalkozó tudományok számára leginkább felhasználható értelmezést ebben a szerteágazó rendszerben. A tanulmány felhívja a figyelmet a koncepció ellentmondásaira is, mindenekelőtt annak újdonságértékére, kritikai-ságára és mérhetőségi problémáira. Teszi ezt azért, mert a létező és izgalmas itthoni interpretációk ellenére a fogalom még csak parciális jelentőségű a hazai területi kutatásokban. A tanulmány amellet érvel, hogy minden hibája ellenére a reziliencia fogalma alkalmas lehet arra, hogy segítségével a területi fejlődést újszerű módon értelmezhesük.

A tanulmány bemutat egy olyan elméleti modellt, amely elsősorban a hazai településhálózat, kiemelten pedig a (kis)városok vizsgálata számára jelenthet kereteket. A modell szerint a település politikai-önkormányzati, társadalmi és gazdasági szféráját érdemes vizsgálni annak a fényében, hogy ezek mennyire felelnek meg a diverzitás, kohézió és autonómia kritériumainak.

Gábor PIRISI: *assistant professor, Institute of Geography and Earth Sciences, Faculty of Sciences, University of Pécs; Ifjúság útja 6., H-7624 Pécs, Hungary; pirisig@gamma.ttk.pte.hu; <https://orcid.org/0000-0003-0179-3228>*

KEYWORDS: *resilience; local development; small towns; modelling*

ABSTRACT: *Resilience is an emerging concept from the broad spectrum of social sciences. Based on C. S. Holling's research, its primary interpretation – the response of complex ecosystems to*

external shocks – has been transformed into divergent trajectories. In recent years, the concept of resilience has extended to the fields of various social sciences, including spatial sciences. Although the core of the original concept is still alive, there are significant differences in interpretation and application.

The present study attempts to summarize the main directions and approaches of the resilience concept with a double aim. On the one hand, it shows how the spatial sciences are influenced by resilience; on the other hand, it highlights the need for more complex interpretations, where complex systems can regain their stability not only after an unexpected shock from the economy, the environment or politics, but are also constantly forced to adapt to new challenges. Therefore, resilience in this research is interpreted as a social construction produced by a local community, based on systems of interlinked institutional and informal networks, including knowledge and skills carried by these networks, to enable continuous adaptation to the changing external socio-economic, political and ecological conditions.

Although there are some interpretations of resilience in the Hungarian social (sometimes even spatial) sciences, this concept is not yet a core element of discourses in human geography. Its wider use is perhaps hindered by some open questions: The study highlights the problem of novelty, the links to other concepts, the critical review and the uncertain measurability of resilience. Nevertheless, the study argues that resilience could be a relevant tool to reinterpret spatial development.

The last part of this study focuses on the possibilities of empirical work based on resilience. For this reason, the main features of a resilient settlement have been defined and a theoretical model introduced. The model recommends a survey of the local economy, society and governance, which should focus on three main characteristics: diversity, cohesion and autonomy. In addition, it briefly defines these characteristics in the various spheres of a locality, such as political-municipal, social and economic.

Although the model could theoretically be used for resilience-based research in a variety of locations, policy integration assumes the existence of local governance based on the principle of subsidiarity. For this practical reason, settlements with local governments are better suited for this research than larger units in Hungary. On the other hand, the demand for diversity was based on a relatively greater concentration of people and spatial activities, so that the model presented in the study is best suited for cities and not for villages.

Bevezetés

A tudományok, elsősorban a társadalomtudományok nem függetlenek a váratlanul felbukkanó és adott időszakban járványszerűen elterjedő innovációktól, amelyek közül néhány akár paradigmaticus átalakulás alapjának is bizonyulhat. Ilyen hullámok kapcsolódhatnak jelentősebb filozófiai-világnézeti átrendeződésekhez, érinthetnek – sokszor technológiai fejlődés nyomán elérhetővé vált – új módszereket, de sokszor csak olyan új értelmezési keretet, fogalomkészletet jelentenek, amelyek lehetővé teszik ismert jelenségek más megközelítésből történő vizsgálatát, mélyebb megértését.

A reziliencia fogalmáról nem jelenthető ki egyértelműen, hogy mennyire tartósan épül be a társadalomtudományok fogalmi készletébe. Az sem egyértelmű, hogy önálló elméletként, különböző elméletekbe beépülő fogalomként vagy elemzési és esetleg fejlesztéspolitikai eszközként tekinthetünk-e rá. Anyai bizonyos, hogy közel sem új keletű fogalomról van szó, karrierje eredeti meg-

közelítésében mintegy 45 éve indult, üstökösszerűnek legfeljebb – némi túlzással – a földrajzban és a regionális tudományban való felbukkanását tarthatjuk, de ebben az esetben is már évtizedes távlatról beszélhetünk.

A reziliencia fogalmát a legkülönbözőbb háttérű kutatók meglehetősen eltérő problémákra és módokon alkalmazták, élénk és igen tartalmas vitákat váltva ki, amelyek hozzájárulhatnak a területi folyamatok megértéséhez is.

Jelen tanulmány a rezilienciára mint a komplex (térbeli) rendszerek sajátosságára tekint, amely kiváló elméleti kerete a területi folyamatok elemzésének, illetve az e folyamatokba történő beavatkozás tervezésének. A tanulmány elsődleges célja az, hogy megtalálja a rezilienciaértelmezések közül azt, amelyik leginkább alkalmas a célra, és hogy elmélyítse a fogalom szerepét a hazai társadalomföldrajzi diskurzusban – hiszen a reziliencia mindeztől szórványosan, bizonytalanul, nem explicit módon jelent meg. A kiindulópontot korábbi, a kisvárosok zsugorodását firtató vizsgálataim jelentették, amelyek a lényegében azonos kihívással találkozó települések eltérő helyi válaszaira hívták fel a figyelmet (Pirisi, Trócsányi 2015). Ennek a folyamatnak a mélyebb megértését szolgálja a reziliencia kisvárosi kutatásokba történő integrálása: a tanulmány egy olyan modellt vázol fel, amely alkalmas arra, hogy az elemzések háttéréül szolgáljon.

Reziliencia: egy fogalom evolúciója

A reziliencia tudományos karrierje Crawford Stanley Holling kanadai ökológus 1973-as tanulmányával indult (Holling 1973). Eredeti értelmében egy egyensúlyi állapotban lévő (komplex) ökológiai rendszer helyreállítását jelentette valamely erőteljes külső behatás, sokk után. Sajátos, divergens evolúció során a reziliencia hol metaforaként, hol elméletként, hol konkrét stratégiaként egymástól különböző tudományterületeken jelent meg (Norris et al. 2008). Könnyebben áttekinthetők a jelenlegi fogalmi dilemmák, ha meghatározzuk a fejlődés legfontosabb irányait.

Az első irány a vizsgált jelenségek milyenségére vonatkozik. Noha Norris és munkatársai (2008), nyomukban pedig MacKinnon és Derickson (2013) is hangsúlyozzák a fizikai gyökereket, manapság ettől vagy az eredeti ökológiai alkalmazástól igen messze járunk. A fogalom párhuzamosan, de függetlenül terjedt el a pszichológiában (Robinson, Carson 2016), ahol nagyjából hasonló tartalommal, de individuumokra és csoportokra is alkalmazzák (Bonanno 2004; Werner 1989). A társadalomtudományokban az ökológiai megközelítés ember-környezet interakciókra való kiterjesztésével terjedt el a fogalom (Berkes, Folke 1998; Folke 2006); ezekben a rezilienciaalapú kutatásokban az ember nemcsak a külső hatások kiváltója, hanem azok elszenvetője is. A legtöbb, rezilienciával kapcsolatos kérdésfeltevés társadalmi csoportok külső hatásoknak való kitettségével, sérülékenységével, ellenálló vagy helyreálló képességével foglalkozik

(Campanella 2006; Colten, Sumpter 2009; Keogh et al. 2011; Townshend et al. 2016), sőt, az az összefüggés is nyilvánvaló, hogy egy-egy nagy természeti katasztrófa, mint amilyen a Katrina hurrikán 2005-ben vagy a 2002-ben az Elbán levonuló „évszázad árvize” hozzájárultak a gondolkör elterjedéséhez (Lang 2011). A természeti katasztrófák mellett hamar megjelentek az ember által létrehozottak is. A reziliencia bekerült a szeptember 11. utáni vitákba, pszichológiai (Bonanno 2004) és szélesebb társadalmi értelemben (Greenberg, Gotham 2008). A terrorfenyegetettség és a biztonság (Coaffee 2008) olyan ösvényeket nyitottak meg, amelyekkel a reziliencia átlépett a tisztán társadalomtudományi elméletek közé, sőt, bizonyos értelmezésekben úgy jelenik meg, mint a drámai-magnövekedett bizonytalanságú világ politikájának vagy kormányozhatóságának (*governance*) leginkább megfelelő vezérlő elv (Chandler 2014). Vannak kísérletek arra is, hogy a közösségek reziliens viselkedését átfogó térértelmezésbe integrálják, az autopoietikus működés részeként (Faragó 2017).

A jelentésbővítést és gondolati átvitelt megkönnyítette, hogy többen igyekeztek egységes keretbe foglalni az ökológiai és a születőben lévő társadalmi reziliencia fogalmait (Adger 2000). Holling (illetve szellemi műhelye) integratív elmélete pedig az ökológiai és társadalmi rendszerek ciklikus változásának és fejlődésének általános rendező elveit kívánta meghatározni (Holling 2001).

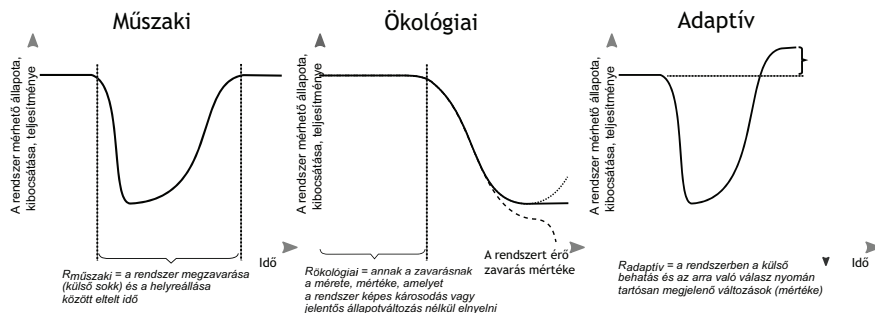
A kirakós utolsó jelentős, hiányzó darabját a 2008-ban kirobbanó gazdasági világválság hozta el, amikor a gazdaság (al)rendszereinek sérülékenysége vált központi kérdéssé (Plöger, Lang 2013; Wink 2014). A rezilienciát ettől kezdve városok és régiók gazdasági, illetve egyéb (például demográfiai) válságokkal szembeni ellenálló és megújuló képességének leírására is széles körben használták (Fejérdy, Karvalics 2015; Lang 2012; Simmie 2014; Tóth 2012).

A második fejlődési út szorosan kapcsolódik az elsőhöz: ahogy a reziliencia fogalma újabb és újabb területeket hódított meg, eredeti tartalma átalakult. Ma a tanulmányok jelentős része nemcsak azt szögezi le, hogy a fogalom bizonytalanságokat, párhuzamos értelmezéseket hordoz, hanem saját rezilienciaértelmezését is kénytelen kifejteni. A fogalmi sokszínűséget többen rendszereztek, ennek ellenére az eligazodni vágyó olvasó hamar meggyőződhet arról, hogy három- vagy két-, esetleg másképpen kétféle reziliencia létezik...

A leggyakrabban használt, háromféle típust használó megközelítés részben Holling gondolataihoz nyúlik vissza; legtöbbit hivatkozott, legtisztább formában ezt Ron Martin és Peter Sunley foglalta össze (2015). Ebben a megközelítésben megkülönböztetnek műszaki, (kiterjesztett) ökológiai valamint adaptív rezilienciát (1. ábra). A három fogalom három különböző ellenálló és reakcióképességet takar:

- a) A műszaki reziliencia egy rendszer stabil alapállapotba való visszatérésének képességét („visszapattanását”) jelenti, és kifejezhető azzal az idővel, amely a behatás és a működés helyreállása között eltelik.
- b) Az ökológiai reziliencia annak a maximális külső hatásnak a mértéke, amelyet a rendszer még károsodás vagy jelentős állapotváltozás nélkül képes elviselni, voltaképpen abszorpciós képesség.

1. ábra: A reziliencia típusai
Types of resilience

Forrás: Martin, Sunley (2015) és Martin (2012) felhasználásával saját szerkesztés.

- c) Az adaptív reziliencia olyan képességre utal, amelynek révén a rendszer külső behatásokra megváltozik, avagy a megváltozott külső körülményekhez adaptálódik.

Látható, hogy két hasonló (a és b), és egy eltérő fogalomról van szó: az első két esetben a reziliencia a rendszer valamely adott, a behatás pillanatában meglévő tulajdonsága, a harmadik esetben viszont a behatás kapcsán bekövetkezett megváltozása. Az első kettő (elvileg) jól mérhető, a harmadik nehezen számszerűsíthető, hiszen egy olyan komplex rendszerben bekövetkező változás, amely nem írható le néhány változó számszerű különbségeként. Ilyen értelemben az ábra jobb oldala talán túlzottan leegyszerűsítő.

Rezilienciája úgyszólván bárminek lehet. Az ökológiai reziliencia fizikai megközelítésben (mint erőelnyelő képesség) viszonylag egyszerű „rendszereknek” is fontos, tesztelt és növelni vágyott tulajdonsága, mint mondjuk egy széknek. A komplex rendszerek, amelyek közül Walker et al. (2004) megkülönböztetnek tisztán természeti, tisztán társadalmi, kombinált, valamint szocioökológiai típusúakat, szükségképpen mindegyikkel rendelkeznek valamilyen mértékben. Azonban a társadalomtudományokban a harmadik megközelítés vált uralkodóvá, így többen, például MacKinnon és Derickson (2013) két típust állítanak egymással szembe: az elasztikusságot és a visszatérés sebességét (váltaképpen a+b), illetve a rendszer adaptációs folyamatát.

Előbbiből némileg eltérő duális megközelítés Chandler (2014) munkája, amely klasszikus és posztklasszikus rezilienciát különböztet meg. Az előbbiben egyértelműen elkülönül a külső behatás és az azt elszenvedő egyén (vagy rendszer), amelynek a belső tulajdonságai teszik lehetővé a külső behatás „túlélését”, legyen az a hatások elnyelése-elviselése, a visszapattanás vagy a felépülés. A másik megközelítés összekapcsolja az egyén vagy a rendszer szempontjából „külső” és „belső” tulajdonságokat, amelyek egyszerre részei a kihívásnak és a válasznak. A rendszerek így alkotói és termékei a folyamatnak, a nyílt végű adaptációs folyamat nemcsak a rendszer változásáról, hanem a folyamat világot

megváltoztató szerepéről is szól. Más megközelítésben: nyoma sincs „új egyensúlynak”, csak olyan összekapcsolódó változásoknak, amelyek minduntalan új válságok kiindulópontjai lesznek.

Jelen tanulmány kiindulópontja ezen összetett, a folytonos adaptációt előtérbe helyező komplex rezilienciafogalom. Olvasatomban *a reziliencia társadalmi konstrukció, amelyet egy térbeli alapon szerveződő, intézményesült és informális kapcsolatok által összekapcsolt közösség hoz létre. E kapcsolatok által hordozott készségek és tudás összessége, amely lehetővé teszi a változó, a közösség szempontjából külsődleges társadalmi, gazdasági, politikai és ökológiai feltételekhez való folyamatos alkalmazkodást, a közösség működőképességének megőrzését, a képességet a saját készségek és tudás bővítésére és struktúra megújítására, ezáltal a közösség kiszolgáltatottságának csökkentésére.* A reziliencia e meghatározása természetesen nem kizárólagos, de a tanulmány további részében az elméleti dilemmák, valamint a felvázolt modell elvi alapját képezi.

Hazai rezonanciák

Talán országunk szerencsés, természeti katasztrófák szempontjából biztonságos fekvése, alacsony kitétsége is hozzájárul ahhoz, hogy a reziliencia csekély nyomot hagyott a hazai társadalomtudományokban (kivételek a pszichológia és talán a pedagógia magyar nyelvű alkalmazásai). A tipikus területek közül a katasztrófavédelem szinte teljesen hiányzik, és az ökológiában is csak olyan elméleti fejtegetéseket leltem fel, amelyek a rezilienciát mint új jelenséget (új tudományos narratívát) a fenntarthatóság szemszögéből elemzik (Bándi 2013; Békés 2002; Szokolszky, Komlósi 2015).

A társadalomföldrajz szempontjából fontosabb alkalmazások néhány szerzőhöz, illetve egy-egy alkalomhoz kötődnek. Kiemelkedik a Replika folyóirat 2015. évi 94. száma, amelyben többek között társadalomtörténeti (Majtényi 2015), illetve urbanisztikai (Fejérdy, Z. Karvalics 2015) megközelítéseket olvashatunk. A legjelentősebb tanulmány Székely Iván (2015) összegzése, amely áttekinti a reziliencia értelmezési lehetőségeit és társadalomtudományi alkalmazásainak legfontosabb állomásait. A regionális tudományban az elméleti, filozófiai irányzatot Faragó László képviseli (2017), aki az adaptív megközelítésű rezilienciát az autopoietikus működés alrendszereként határozza meg.

Gyakorlatiasabb megközelítésűek azok a tanulmányok, amelyek a területi vagy regionális rugalmasságot vizsgálják, jellemzően statisztikai módszerekkel (Tóth 2012, 2015). Szerzőjük az általa vizsgált jelenségekre az angol kifejezésekben meglévő párhuzamosságot (*resilience, flexibility, elasticity*) kívánta feloldani a magyar kifejezés használatával. Explicitebb, kiterjesztett értelemben használja a kifejezést Szabó Béla (2015), aki nemcsak a társadalmi tőkével (olvasatában: kapcsolati hálóval) összefüggő kutatások során, hanem programként is hangsú-

lyozza a reziliencia fontosságát. A jelen tanulmányhoz leginkább közel álló hazai értelmezés Lendvai Mártoné (2016), aki egy rurális térség sajátos közösségében vizsgálja a reziliencia mintázatait.

Röviden összegezve, a hazai rezilienciavizsgálatokat elsősorban a pszichológiai dominancia, az alacsony darabszám, a terminológiai sokszínűség és bizonyos témák hiánya jellemzi. Biztató, hogy többen felismerték a koncepció rugalmas alkalmazhatóságát, elméleti és gyakorlati problémákra egyaránt.

Nyitott kérdések és dilemmák

A reziliencia koncepciójának felkapottá válása, gyors tartalmi bővülése és evolúciója távolról sem jelenti, hogy ne lennének élénk, a jelenséget sokszor alapjaiban megkérdőjelező viták és nyitott kérdések. A jövőbeni alkalmazásoknak ezeket valamiképpen kezelni kell. A kritikai megnyilvánulások sokszínűek, nem sorolhatók be egyetlen elméleti paradigma vagy gyakorlati szempont mögé: egyszerre vannak jelen a koncepció (vélelmezett) negatív értéktartalma miatti markáns elvi elutasítások, valamint a gyakorlati felhasználást megkérdőjelező módszertani megközelítések.

Régi bor – új palackban?

A reziliencia fogalma fejlődése során interakcióba került más elméletekkel. Tudatosságot is felfedezhetünk amögött, ahogy integratív koncepcióvá válva művelői növelték ezen interakciók és átfedések számát. Ugyanakkor a rezilienciának más, hasonló területekhez való viszonya nem tisztázott.

A leginkább kritikus pont a fenntartható fejlődéssel kapcsolatos viszony. Több szerző úgy érvel, hogy reziliencia mint általános érvényű narratíva felváltja a fenntarthatóságot (Kaltenbrunner 2013), hogy elérkezik a rezilienciaalapú városfejlesztés kora (Sieverts 2013). Ezeknek az érveléseknek fontos eleme, hogy a fenntarthatóság protektív-konzervatív, ezzel szemben a reziliencia dinamikus (Stumpp 2013), illetve hogy a fenntarthatóság mint végső cél helyett a rezilienciára mint oda vezető útra terelődik a figyelem (Barata-Salgueiro, Erkip 2014; Callaghan, Colton 2008). A legtöbb ilyen érvelés nem elméleti, hanem gyakorlati oldalról közelíti meg a problémát, a közösségfejlesztés hétköznapi kihívásai felől (Barr, Devine-Wright 2012). A fenntarthatósági elvek megfogalmazása már-már magától értetődővé vált a tervezésben (Stumpp 2013), de mivel távoli és a maga teljességében a közösségek többsége számára soha el nem érhető célra fókuszált, a mindennapok kihívásairól keveset mondott. A területi-települési politika, fejlesztés és tervezés számára a reziliencia gyakorlatiasabb fogódzókat kínál, amikor az adaptációval apró sikereket (vagy katasztrófák, nagyobb kudarcok elkerülé-

sét, „szorosabb” vereséget) ígér. Nem utolsósorban a reziliencia felfogása a bizonytalan jelenről, a cseppfolyós, nem lineáris, megjósolhatatlan jövőről (Chandler 2014) és az emiatt érkező újabb és újabb kihívásokról talán közelebb áll a hétköznapi emberek jellemző valóságérzékeléséhez („majd azt is megoldjuk valahogy, csak jussunk el odáig”).

Elméleti oldalról Holling és mások is igyekeztek összekapcsolni a fenntarthatóság és a reziliencia fogalmát. Holling (2000) szerint a fenntarthatóság az adaptív képesség megeremtésére, tesztelésére és fenntartására vonatkozó kapacitás, míg a fenntartható fejlődés az adaptív kapacitások növeléséről és lehetőségek teremtéséről szól. A fenntartható jövőben az emberi megélhetés egyszerűbb, a választható lehetőségek bőségesebbek és a természet diverzitása jobban, sikeresebben megőrzött – mindezt pedig a társadalmi és a természeti rendszerek adaptációs képessége tenné elérhetővé (Holling 2000). A reziliencia lenne tehát az az eszköz, amelynek révén a közösségek haladhatnak a fenntarthatóság felé (Barr, Devine-Wright 2012; Colding, Elmqvist, Olsson 2003; Szokolszky, Komlósi 2015). Ebben az értelemben a reziliencia sem nem felváltója, sem nem antitézise, inkább logikus kiegészítése és továbbfejlesztése a fenntarthatóságnak (amely bizonyos művelőinek szent meggyőződése ellenére sem lehet valamiféle végső tudományos narratíva).

Természetesen vannak más „érintkezési felületek” is, amelyek tisztázásra szorulnak. Összekapcsolták a rezilienciát például az útfüggőség, a tanuló régiók, valamint az evolúciós közgazdaságtan elméleteivel. Az útfüggőség megjelenik egy adott helyzetre adható válaszok lehetséges számában (Walker et al. 2004), az adaptáció lehetőségeiben és korlátaiban (Robinson, Carson 2016). Mélyebbre ásva gyakran emlegetett elemek a humán és intézményi kapacitások, ezek összekapcsoltsága és rugalmassága – ezeket többé-kevésbé a tanuló régiók (települések) koncepciójában is előszeretettel hangsúlyozzák (Molnár 2014), gyakran tudatosan összekapcsolva a kettőt (Tschakert et al. 2014). Tágabb perspektívában a reziliencia és az evolúciós közgazdaságtan kapcsolatának tisztázására is történtek erőfeszítések. Ron Martin (2012) azt hangsúlyozza, hogy a reziliencia adaptív értelmezése segít a régiók gazdasági folyamatainak leírásában, Robert Hassink (2010) a kételyeit fejezi ki annak kapcsán, hogy hozzáad-e valamit a reziliencia a már meglévő értelmezési lehetőségekhez. Előbbi álláspont a többségi, a reziliencia beépülni látszik az evolúciós közgazdaságtan fogalomkörébe (Boschma 2015; Reggiani, Graaff, Nijkamp 2002; Simmie, Martin 2010).

Értékek és érdekek – mégis, kinek a rezilienciája?

Mióta a reziliencia fogalma beszivárgott a társadalomtudományokba, aránylag heves a vita arról, hogy meg lehet-e közelíteni normatív alapon, kapcsolódhat-e hozzá értékítélet. Mindmáig domináns értelmezés az, hogy a reziliencia pozitív tartalmú fogalom. Voltaképpen miért is ne lenne jó, ha a közösségek és rendszerek rugalmasabbak, válságállóbbak és szervezettebbek?

Ehhez képest a kritikai megközelítések kifejezetten erőteljesek és hevesek. A legfőbb probléma szerintük, hogy a közösségek rezilienciáját fejlesztéspolitikai célként meghatározó megközelítések az állami szerepvállalás hiányait pótolják – segíts magadon, mert más úgy sem fog. MacKinnon és Derickson (2013) három pontban foglalták össze e kritikák lényegét: 1. a reziliencia konzervatív koncepció, tehát a fennálló struktúrák megőrzésére irányul; 2. kívülről definiált, vagyis külső szakértők határozzák meg a közösségek számára, hogy mit jelent reziliensnek lenni; 3. téved a léptékek kapcsolatban: a legfontosabb problémákat és kihívásokat nem lehet helyben kezelni. Ez utóbbi problémát nevezi Peck és Tickell (2002) hatalom nélküli felelősségnek – ebben az olvasatban a reziliencia a kritikai geográfusok által hevesen elutasított neoliberális politikai, kormányzati és társadalmi modellek újracsomagolása. Swanstrom (2008) nyomán számos kutató kiemeli, hogy a reziliencia „karrierje” azzal párhuzamosan emelkedett, ahogyan az állam ideológiailag is alátámasztott visszavonulása megkezdődött (Strange 1996).

Ezzel párhuzamosan felvethető a kérdés, hogy mit jelent egy közösség rezilienciája (Cutter 2016). A rendszerek oldaláról nézve a reziliencia olyan esetekben vagy olyan áron is biztosítja a fennmaradást, amely a rendszert alkotó egyének és közösségek kárára van – Székely Iván (2015) példái az elnyomó politikai rendszerek szívós fennmaradásáról napjainkban Kínában és Oroszországban nagyon életszerűek. Más megközelítésben a reziliencia nem egyszerűen sajátossága, hanem erőteljes eszköze (a biztonság és a kockázat fogalmaival egyetemben) a rendszerek fenntartásának (Watts 2016).

Ha előbbi érvelést teljes egészében elfogadnánk, akkor az elutasítás volna a helyes kutatói magatartás. Ugyanakkor a kritikai megközelítéssel szemben a szakirodalom jelentős része úgy véli, hogy a reziliencia mint jelenség alapvetően és eredendően értéksemleges, nem normatív, hanem elemzésre használt fogalom (Adger 2000; Deppisch 2016). Ha úgy tetszik: segít megérteni az összetett rendszerek működését, és az elemzés során nyert adatokat különböző értékvalasztás szerint is fel lehet használni. Azonban amellet is lehet érvelni, hogy a reziliencia felruházható, felruházandó pozitív értéktartalommal. Lehet, hogy rossz kérdést teszünk fel, amikor „elvétve a léptéket” azt keressük, mit tehetnek a közösségek olyan problémák orvoslása érdekében, amelynek kialakulásáért nem (ők) felelősek. Ugyanakkor a reziliencia fontos alapelve a kiszolgáltatottság csökkentése, amely egy fennálló külső feltételrendszeren belül lehetővé teszi a jobb boldogulást. Tehát a társadalomföldrajz nézőpontjából foglalkozni kell a reziliencia „alulról jövő” értelmezésével, amely a vizsgálatok középpontjába a közösséget állítja, nem pedig a rendszert. Nem a stabilitás minden áron való megőrzésére összpontosít, hanem a pozitív változások, a fejlődés, tanulás lehetőségét kínálja. A reziliencia fogalmát a területi vizsgálatokba és a tervezésbe integrálva jelentős előrelépést érhetünk el, amelynek hozadéka nem csak egy szűk rétegnél jelentkezik.

Mi harminc? Mi mennyi?

Ez utóbbi célt csak akkor lehet elérni, ha a rezilienciát legalább közelítőleg mérni tudjuk; az egyes közösségek közötti különbségeket és az időbeli változásokat leíró eszközöket találunk.

A reziliencia méréséről nincs tudományos konszenzus, ami nem meglepő annak fényében, hogy mennyire összetett jelenségről van szó. A rezilienciakutatások operacionalizálása is kihívások elé állítja a kutatókat, akik ritkán vállalkoznak a jelenségek számszerűsítésére. Ha pedig mégis, akkor igyekeznek olyan küszöbértékeket meghatározni, amelyek a reziliencia szempontjából kritikusak – ez elsősorban az ökológiai értelmezések sajátja; vö. 1. ábra (Deppisch 2016). Carpenter, Westley és Turner (2005) helyettesítő tényezők bevezetését javasolják, amelyek közelítik a reziliencia fogalmát és mérhetőek. Ezek kiválasztásához stakeholderelemzést, modellalkotást, történeti és esettanulmányokat tartanak szükségesnek.

Leszámítva a módszertanilag kidolgozottabb pszichológiai-pszichiátriai irányvonalat, a legtöbb kísérletet a katasztrófavédelemből ismerjük, ahol a számszerűsítés alapvető fontosságú (Somers 2009; Tierney, Bruneau 2007). Ennek a folyamatnak a legfontosabb és nem kielégítően megoldott eleme a reziliencia modellezése. A végeredmény gyakran olyan, rengeteg elemmel és léptékekkel számoló komplex megközelítés, amely aligha alkalmas összehasonlító vizsgálatokban való alkalmazásra (Renschler et al. 2010).

A komplex rezilienciaértelmezéseket használó kutatások általában esettanulmányok. Az esettanulmányok döntően kvalitatív módszertana kiválóan alkalmas arra, hogy feltárja a vizsgált közösségek azon immanens sajátosságait, amelyek a reziliens reakció képességét kialakítják. Éppen ezért jelentőségük kiemelt, és fontos lenne, hogy az egyetlen jelentős, általam ismert példán túl (Lendvay 2016) továbbiak is készüljenek Magyarországra is. Az esettanulmányok összehasonlító vizsgálatokra is lehetőséget adnak: a vizsgálatba vont közösségek összevethetők a részvétel, a bizalom, a kapcsolati hálók sűrűsége, a helyi szereplők közötti kommunikáció és együttműködés formalizált és informális mintái szempontjából – ezek értékelhetően mutathatnak be esetek közötti különbségeket.

Kapcsolódhat-e a kvalitatív-lokális módszertanhoz kvantitatív-generális megközelítés? Ehhez szükségesek lennének olyan területi adatsorok, amelyek a reziliencia tényezőinek jelenlétére utalnak. A hazai viszonyok ismeretében óvatos szkepszissel élhetünk, különös tekintettel arra, hogy egy ilyen adattömeg mennyiben vezetné tévútra a kutatásokat pusztán tartalmának bizonytalansága vagy éppen azok ténylegessége miatt. Mégis, bizonyos adatbázisok – például a nonprofit szféráról (az „1%-os” adatbázis), a helyi politikai színtér jellegéről (választási adatok), a fejlesztéspolitikáról (támogatási adatok) – alkalmasak lehetnek arra, hogy azokból óvatos területi következtetéseket vonjunk le. Járható út lehet az is, hogy a rezilienciát olyan rendszertulajdonságnak te-

kintjük, amelynek megléte vagy hiánya néhány, a rendszer általános működését leíró mutatóban tükröződik, amelyek kifejezik egy külső sokkra adott reakció rugalmasságát. Ez ugyan a reziliencia valamivel szűkebb értelmezése, de ilyen mutatót használt Alpek és Tésits (2014) a fragilitás mérésekor. Összességében azonban nem az univerzális rezilienciaindex megalkotására kellene törekedni, hanem a kis léptékű, longitudinális vizsgálatokra, amelyekben a reziliencia változását fel lehet mérni.

Települési szintű fejlődési problémák a reziliencia szemüvegén keresztül

A rezilienciát mint a bizonytalan jelen és a még bizonytalanabb jövő kihívásainak való rugalmas megfelelés doktrínáját sokan és sokféle kontextusban használták a területi fejlődés problémáinak vizsgálatakor. Településföldrajzi kiindulópontból kérdés, hogy képes-e a reziliencia új értelmezést adni a települések fejlődéséről folyó diskurzusnak. Sőt, az a kérdés is joggal fogalmazható meg, hogy a település alkalmas szint-e reziliencián alapuló elemzések elkészítésére.

Arra elegendő példát láthattunk, hogy a település a rezilienciával kapcsolatos vizsgálatok alapját képezi – bár ez a megközelítés nem kizárólagos, talán nem is domináns. Számos vizsgálat alanya egy-egy kisebb, viszonylag homogén vagy nagyobb településcsoport. A gazdaságföldrajzi megközelítések általában a régiót emelik vizsgálatuk fókuszába.

Az ideális lépték megválasztása elsősorban azon múlik, milyen tényezőket és milyen kihívásokat tekintünk a rezilienciavizsgálatok kulcsának. A rezilienciával sokszor összekapcsolt faktorok közül az összekapcsoltság, a kohézió, a bizalom, az informális teremtette rugalmasság biztosan csökken a lépték növekedésével. Ugyanakkor az erőforrások feletti irányítás (elvi és gyakorlati) lehetősége, a közösség rendelkezésére álló eszköztár nyilvánvalóan növekszik, ha az elemzés szintje a nagyobb egységek irányába tolódik el.

Ezzel együtt meghatározhatók egy térhez kötődő közösség rezilienciájának küszöbfeltételei. Az egyik, hogy a közösségnek az önszerveződés, az öngazdálkodás, az önkormányzás jegyeit kell mutatnia: formális vagy informális módon képes döntéseket hozni saját magáról. Fontos hangsúlyozni, hogy ehhez nem feltétlenül szükséges a szó közjogi értelmében vett önkormányzás. A második küszöbfeltétel a rendelkezésre álló erőforrások mennyisége és sokfélesége: minimális méret, illetve az erőforrások átcsoportosításának legalább elvi lehetősége. További fontos elem az identitás, hiszen a reziliencia kutatásakor olyan konstrukciókra van szükség, amelyekkel a társadalmi csoport azonosulni képes. Ez a kritérium elsősorban minőségi, mintsem mennyiségi: olyan térbeli egységeket kell keresni, amelyek organikus fejlődés eredményeként jöttek létre, és nem tekinthetők pusztán a fejlesztési vagy a kutatói percepció termékeinek.

A település mint elemzési szint Magyarországon a legjobb kompromisszumnak, optimális keretnek tűnik. Előbbi kritériumok közül önkormányzatisággal a területi szintek közül érdemben a települési vagy a nemzeti szint rendelkezik. Az identitásról több hazai szerző (Gyáni 2008; Murányi, Szoboszlai 2000; Pap 2014) hangsúlyozza a települési szint fölényét más szintekhez képest. Sokkal bonyolultabb megítélni az erőforrások mennyiségére és minőségére vonatkozó paramétereket. A magyarhoz hasonló társadalmakban a globális szinttől való gazdasági függőség illuzórikussá tesz minden ilyen fejtegetést. Alacsonyabb szinten az önkormányzatiság kiüresítése és a döntéshozatal centralizálása (Pálné Kovács et al. 2016) vethet fel kételyeket. A hazai realitásokat elfogadva is van értelme a küszöb meghatározásának, hiszen a legkisebb települések által meghatározott rurális térségekben nemcsak az erőforrások minimális száma és alacsony diverzitása jelent problémát, hanem a falusi települések funkcióvesztésével a települési kohézió megszűnése is: a térbeli interakciókból kizáródott, ingázni vagy az elemi fogyasztási célok kielégítéséhez eljárni képtelen csoportok leszakadhatnak (Alpek, Máté 2018), a lokális identitás gyengülhet.

A funkcionalitásukat még megőrzött településeken, ahol van helyi munkaerőpiac és vannak alapvető szolgáltatások, az interakciók elsődleges tere a település. A kisvárosi méretkategóriába tartozó, legalább 1000, maximum 10 ezer munkavállalónak otthont adó településeken a helyben dolgozók aránya 2011-ben 59%-os volt; a 2001-es népszámláláskor 73%-os volt a helyben tanulás aránya alap- és középfokon. A térbeli interakciókat középpontba állító diverzitáskutatások is általában a települést tekintik meghatározó keretnek (Kovács, Szabó 2017; Németh, Dövényi 2014; Reményi 2009).

Hazai viszonyok között tehát az igazgatási és kohéziós érv a települések, az erőforrásokkal kapcsolatos érv pedig a „kellően nagy” települések felé tereli a kutatót. A kisvárosok viszonylagos kompaktságát, a formális mellett az informális kapcsolatok helyi koncentráltóságát, valamint a településhez való erős kötődést korábbi kutatásaim is megerősítették (Pirisi 2017). Magyarországon vélhetően a kisvárosok jelenthetik a legelső olyan kategóriát, amelynek a reziliencián alapuló elemzése, fejlesztése eredményes lehet – ami nem zárja ki más, a területi hierarchiába nem illeszkedő társadalmi csoportok, illetve más körülmények között ettől eltérő szintek eredményes vizsgálatát.

Egy reziliens település alapvonásai

Ha az eddigiekben leírtakat elfogadjuk, vagyis hogy a reziliencia a települések fejlődésének sajátos aspektusa, illetve olyan társadalmi konstrukció, amelyet intézményesült és informális kapcsolatok által összekapcsolt, térbeliséggel leírható közösség hoz létre, valamint lehetővé teszi a változó, a közösség szem-

pontjából külsőnek tekinthető társadalmi, gazdasági politikai és ökológiai feltételekhez való folyamatos alkalmazkodást, akkor meg kell határoznunk, hogy milyen sajátosságai vannak egy reziliens településnek.

Olyan általános tulajdonságokat keresünk, amelyek feltételei a reziliencia létrejöttének. A rugalmas alkalmazkodást kialakító tényezőket a helyi társadalom szűkebben értelmezett belső, strukturális sajátosságaiban, a piaci és nem piaci viszonyok által meghatározott gazdasági aspektusban, valamint a belső tagoltságot és a külső kapcsolatrendszerrel egyaránt meghatározó politikai dimenzióban kereshetjük.

A korábbiakban bemutatott elméleti alapok, a társadalomtudományok rezilienciával kapcsolatos vizsgálatai lehetővé teszik a reziliencia kulcstulajdonságainak meghatározását; a nehézséget az okozza, hogy a legtöbb kutatás általában csak egy-egy társadalmi szférát, egy-egy aspektust emel ki.

A legbiztosabb elem a diverzitás. Az ökológiai gyökerű rezilienciafogalom kezdetektől pozitívumként értelmezte a diverzitást – eredetileg biológiai értelemben (Holling 1986), de később a társadalmi analógiák felé is nyitva (Adger 2000; Elmqvist et al. 2003). Az utóbbi években a diverzitás jelentőségét különböző kiindulópontokból hangsúlyozzák (Boros et al. 2016; Németh 2016).

Aligha vitatható, hogy a kohézió szerepe is jelentőséggel bír. Ezt az aspektust a társadalomtudományi kutatások hozták előtérbe, például a katasztrófa-helyzetbe került közösségek reakciója kapcsán (Adger et al. 2005; Townshend et al. 2016; V. Komlósi, Richter 2015). A kohéziót más szerzők alapvetően a társadalmi tőkében látják kifejeződni (Aldrich, Meyer 2015; Petzold 2016; Szabó 2015), megint más megközelítésekben az összekapcsoltság jelenik meg (Ahern 2011), amely ugyan nem azonos a kohézióval, de a társadalmi csoportok közötti interakciók révén rokon természetű.

A harmadik tulajdonság az autonómia. Korábban röviden érveltem a helyi döntéshozatal és reziliencia kapcsolata mellett, amely a kihívásokra való tudatos stratégiaalkotás és válaszadás lehetőségeit jelenti. Az autonómia központi szerepet játszik a közösségi „leleményesség” (*resourcefulness*) koncepciójában (MacKinnon, Derickson 2013), de megjelenik más kontextusokban is, mint a katasztrófaszerűlékenység csökkentésének eszköze (Tanner, Mitchell, Polack 2009) vagy a mentális ellenálló képesség egyik feltétele (Kirmayer et al. 2011).

Ha kételkednénk a három kiválasztott tulajdonság jelentőségéről, érdemes megfordítanunk a kérdést: vajon egy közösség, amely társadalmában, gazdaságában és politikumában egyveretű, polarizáltság és szétszakítottság jellemzi, valamint ki van zárva a saját sorsát érintő döntéshozatalból, nem tekinthető eleve igen sérülékenynek?

A fenti tulajdonságok – a rezilienciát kialakító tényezők – értelmezhetők a három, korábban megnevezett szférában: a társadalom strukturális viszonyaiban és a reciprocitáson alapuló kapcsolatrendszereiben, a gazdasági aktivitásban és a piaci viszonyrendszerekben, valamint a politikai szférában és a hatalmi/alárendeltségi viszonyokban (1. táblázat).

1. táblázat: A reziliens település sajátosságai a helyi társadalom néhány viszonyrendszerében
Attributes of the resilient settlement in some spheres of the local community

A helyi társadalom tértermelésének aspektusai	A rezilienciát kialakító legfontosabb tényezők		
	Diverzitás	Kohézió	Autonómia
Társadalmi struktúrák és reciprocitáson alapuló viszonyok	Sokszínűség, heterogén szerkezet a társadalom különböző metszeteiben (kor-, státusz-, etnikai és vallási tagoltság, szubkulturális és életmódcsoportok	Erős kötődés a helyi közösséghez (identitás), magas szintű társadalmi tőke (bizalom), integráció: a kirekesztés és a kizáródás hiánya	Önszervezettség, jelentős számú alulról jövő kezdeményezés és nonprofit szervezet jelenléte, működése
Gazdasági aktivitás és piaci viszonyok	A gazdasági szereplők méretbeli és ágazati sokszínűsége	Helyi kötődésű vállalkozások jelenléte és társadalmi szerepvállalása	A gazdasági aktivitás erőforrásainak helyi rendelkezésre állása, helyi piacok működése, lokális termelési láncok és piaci kapcsolatok
Politikai aktivitás és hatalmi viszonyok	Értékluralizmus, különböző csoportok részvétele a döntéshozatali mechanizmusokban, a kisebbségi vélemények artikulálásának lehetőségei	Érdekegyeztetési mechanizmusok működése, együtműködés a különböző csoportok között az alapvető stratégiai célok kapcsán	A helyi ügyeket érintő stratégiaalkotás és döntéshozatal széles körű szabadsága

Ez a társadalom tértermelésén, illetve a reziliencia tényezőin alapuló modell a közösség belső viszonyrendszereire fókuszál, ezért kiegészítést szükséges hozzá tenni, mivel a helyi társadalom regionális, nemzeti és globális rendszerekbe integráltan létezik. Ezek mindegyikét nem lehetséges felsorolni, de szükséges nevesíteni a természeti aspektust, amely globális léptékben bioszféraként, lokális léptékben tájként vagy települési környezetként jelenik meg. Ideális esetben az ehhez való viszonyulást a fenntarthatóság határozza meg (Hajnal 2006). A gazdasági aspektusban a globális, világszintű lépték egyre dominánsabb volta mellett továbbra is fontos szerepet játszik a regionális dimenzió: alapvetően az integráltság mértéke határozza meg e kapcsolatok jellegét. Politikai aspektusból (erős nemzeti, sokkal gyengébb szupranacionális dimenziókkal) a hozzáférés lehet döntő, amely összekapcsolja a helyi közösségeket a döntéshozatali folyamatokkal.

A táblázatban a diverzitás, a kohézió és az autonómia lehetséges aspektusai, megjelenési formái szerepelnek, amelyeket egy település keretei között értelmezzünk. Fontos hangsúlyozni, hogy a reziliens település szükségképpen nyitott rendszer: amikor autonómiáról beszélünk a politikában vagy a gazda-

ságban, semmiképpen sem szabad elszigeteltségnek vagy autarkianak értelmezni azt. Ugyanígy: a kohézió nem jelentheti a rendszeren kívül álló szereplők kirekesztését, a diverzitás pedig nem jelentheti a közös értékek és az azonosulás teljes hiányát. Az egyes tényezőknek inkább az optimális, semmint a maximális szintjét kell kialakítani.

Az egyes tulajdonságok nem maximalizálhatók anélkül, hogy ne váltaná-
nak ki csökkenést egy vagy több másik tényezőben. Például a diverzitás növe-
kedése a társadalomban sajátos kihívásokat támaszt a kohézió számára: nehe-
zebb lesz kialakítani azt az értékközösséget, amely egy zártabb, homogénebb
csoportnál öröklött tulajdonságként szinte magától megjelenhet. Még a gazda-
sági életben kívánatos diverzitásnak is lehet olyan szintje, amelynél a helyi sze-
replők kimaradnak bizonyos, a regionális klaszterek révén realizálható ver-
senyelőnyökből. Megfordítva azt is könnyű belátni, hogy egy kohézióját
maximalizáló közösség könnyen válik elzárkózóvá és kirekesztővé a kívülről jö-
vő emberek, ideák és szereplők irányába, ami a verseny és az innovativitás ki-
zárását is jelenti, és nem a rezilienciát, hanem a törekenységet fogja növelni.
Hasonló eredménnyel járhat a gazdasági autonómia maximalizálása, hiszen ez
autark gazdasági rendszert jelent. Lehet ugyan amellet érvelni, hogy az autar-
kia praktikus lehet a legkisebb településeken, ugyanakkor nagyon nehezzé válik
az erőforrások hosszú távú bővítése, illetve pótlólagos erőforrások mozgósítása
gyors, hirtelen támadt kihívások esetén. Hasonlót lehet elmondani a politikai
értelemben vett autonómiáról is: a saját ügyekben történő döntéshozatali sza-
badság és mozgástér szükséges, ugyanakkor egy bizonyos szinten túl a nagyobb
rendszerekbe való integráltság hiánya a kiszolgáltatottságot fokozza.

A fenti modell általános, vagyis mérettől és földrajzi helyzettől függetlenül
próbálja rendszerbe foglalni a települések rezilienciáját kialakító háttérténye-
zőket. Ugyanakkor olyan fogalmakat használ, olyan tulajdonságokat tart kívá-
natosnak, amelyek nem biztos, hogy létrehozhatók a településhálózat minden
szintjén. A kutatás kiindulópontját a kisvárosok kérdésköre jelentette, amely
településtípus aránylag gyakran szerepel a társadalmi tőke, az identitás vagy
általában a fejlődést meghatározó helyi tényezők vizsgálatában (Pirisi 2017).
Ilyen szempontból a modell kisvárosokra optimalizált; legfontosabb sajátossá-
ga, hogy a kisebb településméret esetén illúzióknak tűnik a gazdasággal szemben
megfogalmazott diverzitási kritérium vagy a fejlődéshez szükséges források fe-
letti kontroll, autonómia. A településméret növekedésével általában a kohézió
fenntartása tűnik a legnagyobb kihívásnak.

Összefoglalás és a kutatás tervezett további irányai

Az ökológiáitól egyre inkább elszakadó, társadalmi értelmezést is kapó rezilien-
cia mint értelmezési-elemzési keret helyet követel magának a települési vizsgá-

latokban. Figyelmen kívül hagyását a társadalomföldrajz aligha engedheti meg magának: előnye, hogy integráltan kezel több, korábban egymástól többé-kevésbé elválasztott sajátosságot. Új értelmezését kínálja a települések és régiók fejlődésének, kellő mennyiségű empirikus kutatási tapasztalat birtokában segíthet a tervezés, a fejlesztéspolitiká és a településmenedzsment sikeresebbé tételében.

A tanulmányban felvázolt elméleti modell a reziliencia egy, de korántsem egyetlen értelmezését és alkalmazását tartalmazza. Mint minden hasonló modell, legalább annyit elárul a szerzőről, mint magáról a tárgyról. A kisvárosok kutatása során került előtérbe válságuk társadalmi aspektusa, amelyet nemcsak a népességszám zsugorodása, hanem a társadalmi kapcsolatok átalakulása is jelez. A modell jelenlegi felépítése azt sugallja, hogy ezek a társadalmi kapcsolatok döntő szerepet játszhatnak abban, hogy a települések jobb helyekké, magasabb életminőséget nyújtó, elégedettebb embereknek otthont adó közösségekké váljanak.

Az elméleti modell publikálása mellett részben lezajlott empirikus tesztelése is. Jelenleg is folynak azok a kutatások baranyai kisvárosokban, amelyek helyi tapasztalatokkal töltik fel a modellt – nem annyira az egyes jellemzőket számszerűsítve, hanem inkább elhelyezve őket egy relatív skálán és meghatározva változásuk irányát. A nyitott kérdések közé tartozik, hogy az egyes elemek pozitív vagy negatív visszacsatolásai hogyan alakulnak, megállják-e helyüket az előbbiekből ismertetett összefüggések. Végül, de nem utolsósorban izgalmas kérdés, hogy a hazai viszonyok milyen árnyalatot adnak hozzá a reziliencia értelmezési lehetőségeihez. Vajon nem járunk-e tévúton, amikor köhéziót, autonómiát és diverzitást emlegetünk és ezek egymásra hatását vizsgáljuk, és nem kellene a rugalmas alkalmazkodást egyszerűen a hatalmi struktúrákba való sikeres beilleszkedés termékeként értékelnünk? A helyi sajátosságokon túl falvak, kis- és nagyvárosok fejlődésének meghatározó kihívásai egyre inkább a globális környezetből jönnek, így ennek felismerése mellett az ellenhatásként megerősödő lokalításra fordított figyelem kifizetődőbbnek tűnik, mint a nemzeti keretből fakadó sajátosságok értelmezése.

Köszönetnyilvánítás

A szerző munkáját az MTA Bolyai János Ösztöndíja támogatta.

Irodalom

Adger, N. W. (2000): Social and ecological resilience: are they related? *Progress in Human Geography*, 3., 347–364. <http://doi.org/df956b>

- Adger, W. N., Hughes, T. P., Folke, C., Carpenter, S. R., Rockström, J. (2005): Social-ecological resilience to coastal disasters. *Science*, 313, 1036–1039. <http://doi.org/bg6vps>
- Ahern, J. (2011): From fail-safe to safe-to-fail: Sustainability and resilience in the new urban world. *Landscape and Urban Planning*, 4, 341–343. <http://doi.org/cpzmb2>
- Aldrich, D. P., Meyer, M. A. (2015): Social capital and community resilience. *American Behavioral Scientist*, 2, 254–269. <http://doi.org/f6tr2d>
- Alpek B. L., Máté É. (2018): „Nagyon el vagyunk ám itt zárva” – izolálódó települések a Baranyai-Hegyháton. *Településföldrajzi Tanulmányok*, 1., 70–91.
- Alpek B. L., Tétsits, R. (2014): A munkaerő-piaci szenzitivitás. Új módszer a magyarországi munkaerőpiac területi, térszerkezeti kérdéseinek feltárásában. *Területi Statisztika*, 4., 333–359.
- Bándi Gy. (2013): Hozzászólás a túlélés szellemi kör üzenetéhez egy jogász szemével. *Magyar Tudomány*, 9., 1119–1125.
- Barata-Salgueiro, T., Erkip, F. (2014): Retail planning and urban resilience – An introduction to the special issue. *Cities*, 36., 107–111. <http://doi.org/c4hk>
- Barr, S., Devine-Wright, P. (2012): Resilient communities: sustainabilities in transition. *Local Environment*, 5., 525–532. <http://doi.org/c4hm>
- Békés V. (2002): A reziliencia-jelenség, avagy az ökológizálódó tudományok tanulságai egy ökológizált episztemológia számára. In: Forrai G., Margitay T. (szerk.): „Tudomány és történet” – Tanulmánykötet Fehér Márta tiszteletére. Typotex, Budapest, 215–228.
- Berkes, F., Folke, C. (1998): *Linking social and ecological systems for resilience and sustainability*. Cambridge University Press, Cambridge
- Bonanno, G. A. (2004): Loss, trauma, and human resilience: have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? *American Psychologist*, 1., 20–28. <http://doi.org/ccj565>
- Boros, L., Fabula, Sz., Horváth, D., Kovács, Z. (2016): Urban diversity and the production of public space in Budapest. *Hungarian Geographical Bulletin*, 3., 209–224. <http://doi.org/cbth>
- Boschma, R. (2015): Towards an evolutionary perspective on regional resilience. *Regional Studies*, 5., 733–755. <http://doi.org/f3n45d>
- Callaghan, E. G., Colton, J. (2008): Building sustainable & resilient communities: a balancing of community capital. *Environment, Development and Sustainability*, 6., 931–942. <http://doi.org/cwkvh6>
- Campanella, T. (2006): Urban resilience and the recovery of New Orleans. *Journal of the American Planning Association*, 2., 141–146. <http://doi.org/cgcp4p>
- Carpenter, S. R., Westley, F., Turner, M. G. (2005): Surrogates for resilience of social-ecological systems. *Ecosystems*, 8., 941–944. <http://doi.org/drjdm>
- Chandler, D. (2014): Beyond neoliberalism: resilience, the new art of governing complexity. *Resilience*, 1., 47–63. <http://doi.org/c4hn>
- Coaffee, J. (2008): Risk, resilience, and environmentally sustainable cities. *Energy Policy*, 12., 4633–4638. <http://doi.org/b9h5vf>
- Colding, J., Elmqvist, T., Olsson, P. (2003): Living with disturbance: building resilience in social-ecological systems. In: Berkes, F., Colding, J., Folke, C. (eds.): *Navigating social-ecological systems: building resilience for complexity and change*. Cambridge University Press, Cambridge, 163–185. <http://doi.org/bx5v5b>
- Colten, C., Sumpter, A. (2009): Social memory and resilience in New Orleans. *Natural Hazards*, 3., 355–364. <http://doi.org/c7z53q>
- Cutter, S. L. (2016): Resilience to what? Resilience for whom? *The Geographical Journal*, 2., 110–113. <http://doi.org/c4hp>
- Deppisch, S. (2016): Urbane sozial-ökologische Resilienz. In: Wink, R. (Hrsg.): *Multidisziplinäre Perspektiven der Resilienzforschung*, Springer Fachmedien, Wiesbaden, 199–213. <http://doi.org/c4hq>
- Elmqvist, T., Folke, C., Nystrom, M., Peterson, G., Bengtsson, J., Walker, B., Norberg, J. (2003): Response diversity, ecosystem change, and resilience. *Frontiers in Ecology and the Environment*, 9., 488–494. <http://doi.org/bwdf53>
- Faragó L. (2017): Autopoietikus (társadalmi) terek koncepciója. *Tér és Társadalom*, 1., 7–29. <http://doi.org/c4hr>
- Fejérdy T., Z. Karvalics L. (2015): Kis- és közepes városok kulturális reziliencia-súlypontjai. *Replika*, 94., 113–127.

- Folke, C. (2006): Resilience: The emergence of a perspective for social-ecological systems analyses. *Global Environmental Change*, 3., 253–267. <http://doi.org/bm28fh>
- Greenberg, M., Gotham, K. F. (2008): From 9/11 to 8/29: Post-disaster recovery and rebuilding in New York and New Orleans. *Social Forces*, 2., 1039–1062. <http://doi.org/c238jj>
- Gyáni G. (2008): Identitás, emlékezés, lokalitás. 2000 - *Irodalmi és Társadalmi Havi*lap, 6.
- Hajnal K. (2006): *A fenntartható fejlődés elméleti kérdései és alkalmazása a településfejlesztésben*. PhD-értekezés. PTE TTK Földtudományok Doktori Iskola, Pécs
- Hassink, R. (2010): Regional resilience: a promising concept to explain differences in regional economic adaptability? *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 1., 45–58. <http://doi.org/b6925s>
- Holling, C. S. (1973): Resilience and stability of ecological systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 1., 1–23.
- Holling, C. S. (1986): The resilience of terrestrial ecosystems: local surprise and global change. In: Clark, W. C., Munn, R. E. (eds.): *Sustainable development of the biosphere*. Cambridge University Press, Cambridge, 292–320.
- Holling, C. S. (2000): Theories for sustainable futures. *Conservation Ecology*, 2., 7. <http://doi.org/c4hs>
- Holling, C. S. (2001): Understanding the complexity of economic, ecological and social systems. *Ecosystems*, 5., 390–405. <http://doi.org/b77bt5>
- Kaltenbrunner, R. (2013): Mobilisierung gesellschaftlicher Bewegungsenergien – Von der Nachhaltigkeit zur Resilienz – und retour? *Informationen zur Raumentwicklung*, 4., 287–296.
- Keogh, D. U., Apan, A., Mushtaq, S., King, D., Thomas, M. (2011): Resilience, vulnerability and adaptive capacity of an inland rural town prone to flooding: A climate change adaptation case study of Charleville, Queensland, Australia. *Natural Hazards*, 2., 699–723. <http://doi.org/dx2mjm>
- Kirmayer, L. J., Dandaneau, S., Marshall, E., Phillips, M. K., Williamson, K. J. (2011): Rethinking resilience from indigenous perspectives. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 2., 84–91. <http://doi.org/c4ht>
- Kovács Z., Szabó B. (2017): A városi diverzitás jellemzői Budapesten a rendszerváltozás után. *Regio*, 4., 57–79. <http://doi.org/c4hv>
- Lang, T. (2011): Urban resilience and new institutional theory – A happy couple for urban and regional studies? In: Müller, B. (ed.): *German Annual of Spatial Research and Policy*. Springer, Berlin, Heidelberg, 9–18. <http://doi.org/cpxrmw>
- Lang, T. (2012): How do cities and regions adapt to socio-economic crisis? Towards an institutionalist approach to urban and regional resilience. *Raumforschung und Raumordnung*. 4., 285–291. <http://doi.org/c4hw>
- Lendvai, M. (2016): Resilience in post-socialist context: The case of a watermelon producing community in Hungary. *Hungarian Geographical Bulletin*, 3., 225–269. <http://doi.org/c4hx>
- MacKinnon, D., Derickson, K. D. (2013): From resilience to resourcefulness. *Progress in Human Geography*, 2., 253–270. <http://doi.org/f42csq>
- Majtényi Gy. (2015): “De elmehet a Kádár Jani a picsába!” Reziliencia az államszocializmusban. *Replika*, 94., 92–112.
- Martin, R. (2012): Regional economic resilience, hysteresis and recessionary shocks. *Journal of Economic Geography*, 1., 1–32. <http://doi.org/bcb6pd>
- Martin, R., Sunley, P. (2015): On the notion of regional economic resilience: Conceptualisation and explanation. *Journal of Economic Geography*, 1., 1–42. <http://doi.org/f64gsj>
- Molnár E. (2014): Gazdasági útkeresés a tanulás jegyében – egy alföldi kisváros esete. *Educatio*, 3., 462–471.
- Murányi I., Szoboszlai Zs. (2000): Identitás-jellemzők a dél-alföldi régióban. *Tér és Társadalom*, 1., 27–50. <http://doi.org/c4hz>
- Németh Á. (2016): Diversity studies: új társadalomtudományi paradigma? *Regio*, 2., 203–218. <http://doi.org/c4h2>
- Németh Á., Dövényi Z. (2014): A vallási diverzitás változása Magyarországon 2001 és 2011 között. *Területi Statisztika*, 6., 550–573.
- Norris, F., Stevens, S., Pfefferbaum, B., Wyche, K. F., Pfefferbaum, R. L. (2008): Community resilience as a metaphor, theory, set of capacities, and strategy for disaster readiness. *American Journal of Community Psychology*, 1–2., 127–150. <http://doi.org/cwnpf4>

- Pálné Kovács, I., Bodor, Á., Finta, I., Grünhut, Z., Kacziba, P., Zongor, G. (2016): Farewell to decentralisation: The Hungarian story and its general implications. *Hrvatska i Komparativna Javna Uprava*, 4., 789–816. <http://doi.org/c4h3>
- Pap Á. (2014): *Az épített örökség és a helyi identitás kapcsolatának cselekvőközpontú földrajzi vizsgálata budapesti mintaterületeken*. PhD-értekezés. Szegedi Tudományegyetem, Szeged. <http://doi.org/c4h4>
- Peck, J., Tickell, A. (2002): Neoliberalizing space. *Antipode*, 3., 380–404. <http://doi.org/drnfbk>
- Petzold, J. (2016): Limitations and opportunities of social capital for adaptation to climate change: a case study on the Isles of Scilly. *The Geographical Journal*, 2., 123–134. <http://doi.org/f854x6>
- Pirisi G. (2017): A reziliencia szerepe a kisvárosok fejlődésében – egy komlói esettanulmány kapcsán. *Településföldrajzi Tanulmányok*, 2., 75–88.
- Pirisi, G., Trócsányi, A. (2015): Shrinking small towns in Hungary: the factors behind the urban decline in “small scale.” *Acta Geographica Universitatis Comenianae*, 2., 131–147.
- Plöger, J., Lang, T. (2013): Resilienz als Krisenfestigkeit: Zur Anpassung von Bremen und Leipzig an den wirtschaftlichen Strukturwandel. *Informationen zur Raumentwicklung*, 4., 325–335.
- Reggiani, A., Graaff, T. D., Nijkamp, P. (2002): Resilience: an evolutionary approach to spatial economic systems. *Networks and Spatial Economics*, 2., 211–229. <http://doi.org/dtdr6j>
- Reményi P. (2009): Etnikai homogenizáció a volt Jugoszláviában. In: M Császár Zs. (szerk.): *Magyarország és a Balkán*. PTE TTK Földrajzi Intézet, Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, 122–129.
- Renschler, C., Frazier, A., Arendt, L., Cimellaro, G. (2010): Developing the ‘PEOPLES’ resilience framework for defining and measuring disaster resilience at the community scale resilience. In: *Proceedings of the 9th US National and 10th Canadian Conference on Earthquake Engineering*. Toronto, 25–29.
- Robinson, G., Carson, D. (2016): Resilient communities: transitions, pathways and resourcefulness. *The Geographical Journal*, 2., 114–122. <http://doi.org/f3nwr9>
- Sieverts, T. (2013): Am Beginn einer Stadtentwicklungsepoche der Resilienz? Folgen für Architektur, Städtebau und Politik. *Informationen zur Raumentwicklung*, 4., 315–323.
- Simmie, J. (2014): Regional economic resilience: a Schumpeterian perspective. *Raumforschung und Raumordnung*, 2., 103–116. <http://doi.org/c4h5>
- Simmie, J., Martin, R. (2010): The economic resilience of regions: towards an evolutionary approach. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 1., 27–43. <http://doi.org/bzjfg3>
- Somers, S. (2009): Measuring resilience potential: An adaptive strategy for organizational crisis planning. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 1., 12–23. <http://doi.org/d2bnpk>
- Strange, S. (1996): *The tetract of the state: The diffusion of power in the world economy*. Cambridge University Press, Cambridge
- Stumpp, E-M. (2013): New in town? On resilience and “resilient cities.” *Cities*, 32., 164–166. <http://doi.org/f44r7p>
- Swanstrom, T. (2008): *Regional resilience: a critical examination of the ecological framework*. IURD Working Paper Series, Institute of Urban and Regional Development, University of California, Berkeley, 1–34.
- Szabó B. (2015): Reziliens városok. *Erdélyi Társadalom*, 1., 73–83.
- Székely I. (2015): Reziliencia: a rendszerelméletől a társadalomtudományokig. *Replika*, 94., 7–23.
- Szokolszky Á., V. Komlósi A. (2015): A „reziliencia-gondolkodás” felemelkedése – Ökológiai és pszichológiai megközelítések. *Alkalmazott Pszichológia*, 1., 11–26. <http://doi.org/c4h6>
- Tanner, T., Mitchell, T., Polack, E. (2009): Urban governance for adaptation: assessing climate change resilience in ten Asian cities. *IDS Working Papers*, 315, 1–47. <http://doi.org/ck59rd>
- Tierney, K., Bruneau, M. (2007): Conceptualizing and measuring resilience: A key to disaster loss reduction. *TR News*, 250., 14–17.
- Tóth B. I. (2012): Regionális rugalmasság – rugalmas régiók. *Tér és Társadalom*, 2., 3–21. <http://doi.org/c4h7>
- Tóth, B. I. (2015): Regional economic resilience: Concepts, empirics and a critical review. *Miscellanea Geographica*, 3., 70–75. <http://doi.org/c4h8>
- Townshend, I., Awosoga, O., Kulig, J., Fan, H. Y. (2016): Social cohesion and resilience across communities that have experienced a disaster. *Natural Hazards*, 2., 913–938. <http://doi.org/f63mqv>

- Tschakert, P., Tamminga, K. R., Prins, E., Dietrich, K., Tamminga, K., Shaffer, J., Asiedu, A. (2014): Learning and envisioning under climatic uncertainty: An African experience. *Environment and Planning A*, 5., 1049–1068. <http://doi.org/f6qz76>
- V. Komlósi A., Richter J. (2015): Az egyéni és a közösségi reziliencia kapcsolata a vörösiszap-katasztrófa tapasztalatainak fényében. *Alkalmazott Pszichológia*, 1., 61–76. <http://doi.org/c4h9>
- Walker, B., Holling, C. S., Carpenter, S. R., Kinzig, A. (2004): Resilience, adaptability and transformability in social-ecological systems. *Ecology and Society*, 2., 5. <http://doi.org/gc6v5q>
- Watts, M. (2016): From vulnerability to resilience: Hans-Georg Böhle's scholarship and contemporary political ecology. *Die Erde*, 4., 252–265.
- Werner, E. (1989): High-risk children in young adulthood: A longitudinal study from birth to 32 years. *American Journal of Orthopsychiatry*, 1., 72–81. <http://doi.org/dpd72g>
- Wink, R. (2014): Regional economic resilience: European experiences and policy issues. *Raumforschung und Raumordnung*, 2., 85–91. <http://doi.org/c4jc>

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

KITEKINTÉS / OUTLOOK

„A burdus élet a legszebb a világon”¹ A „nagy háború” előtti amerikai kivándorlás regionális, gazdasági és szociológiai háttere

“The boarding house is the life for me” Regional and socioeconomic dynamics of emigration to America before the Great War

KULCSÁR LÁSZLÓ, KULCSÁR J. LÁSZLÓ

KULCSÁR László: professzor emeritus, Soproni Egyetem, Lámfalussy Sándor Közgazdaságtudományi Kar; 9400 Sopron, Erzsébet u. 9.; la.kulcsar@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-5684-382X>

KULCSÁR J. László: professzor, tanszékvezető, Penn State University, Department of Agricultural Economics, Sociology and Education; Armsby Building, University Park, PA 16802-5600, USA; lzk68@psu.edu; <https://orcid.org/0000-0001-6173-6351>

KULCSSZAVAK: kivándorlás Amerikába; 19–20. század; vonzó és taszító tényezők; regionális egyenlőtlenségek; társadalmi egyenlőtlenségek; magyar és amerikai reakciók

ABSZTRAKT: Az 1867 és 1914 közötti időszakról hagyományosan két ellentétes kép él a magyar köztudatban. Az egyik szerint ez az egyértelmű polgári fejlődés időszaka volt, amikor az ország a Monarchia keretein belül sikeresen kapcsolódott az európai gazdasághoz. A másik alapján a korszak a társadalmi és területi egyenlőtlenségek gyors növekedését eredményezte, amelynek egyik legfontosabb mutatója az Amerikába „kítántorgott” magyarság volt, akik az anyaországban nem találtak lehetőségeket maguknak. A két szemlélet ellentétesnek tűnik, de közelebről megvizsgálva mégsem az. A tanulmány – összhangba hozva a két ellentétes képet – a történeti szociológia keretében vizsgálja az amerikai kivándorlás dinamikáját és mozgatórugóit, különös hangsúlyt helyezve a vonzó és taszító erőkre, valamint a közbülső akadályok visszatartó erejére az óceán két oldalán. Ennek megfelelően a kivándorlást mint a modernizációs kihívásokra adott választ elemezzük. Továbbá azt érzékeltetjük, hogy a Magyar Korona országainak bizonyos területein, például az Északi- és Keleti-Kárpátok térségében a sikertelen adaptációs kísérletek is hozzájárultak a kivándorlás – Kelet- és Dél-Európában is tapasztalt – tendenciájának lényeges erősödéséhez. Maga az amerikai kivándorlás sok esetben személyes adaptációs kísérletnek is felfogható, amennyiben a személyes és családi anyagi

helyzet javulása, illetve a feltételezett megtakarítások növelték vagy növelték volna a modernizáció kihívásaihoz történő alkalmazkodás sikerességét. Az már egy másik kérdés, hogy a kulturális, gazdaságföldrajzi, történeti és politikai események nem kedveztek ennek az átalakulásnak a 20. században. A tanulmányban felhasználjuk a vándorlásszociológia elméleti kereteit éppen úgy, mint a történeti földrajz eredményeit, valamint a kivándorlásra mint országos problémára adott korabeli tudományos és politikai válaszokat.

László KULCSÁR: professor emeritus, Alexander Lámfalussy Faculty of Economics, University of Sopron; Erzsébet u. 9., H-9400 Sopron, Hungary; la.kulcsar@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-5684-382X>

László KULCSÁR J.: professor, department head, Department of Agricultural Economics, Sociology and Education, Penn State University; Armsby Building, University Park, PA 16802-5600, USA; lzk68@psu.edu; <https://orcid.org/0000-0001-6173-6351>

KEYWORDS: immigration; push and pull factors; social and regional inequalities; American and Hungarian reactions

ABSTRACT: *The period between 1867 and 1914 is seen by Hungarians in two conflicting ways. One view is that of a shiny period of development when the country was able to connect to the European economic sphere as part of the Austro-Hungarian Empire. The other perception is that of a period when social and regional inequalities increased to a point where millions who could not find opportunities for themselves “stumbled” to America. One could argue that it was the increasing integration into the European and global economy which created a critical disruption which in turn led to more intensive industrialisation and its side effect: mass migration. But there is more to examine.*

This study uses historical sociology to investigate the dynamics and triggers of emigration to America, with a specific emphasis on the push and pull factors on both sides of the Atlantic. We discuss emigration as a response to the challenges of modernisation in an attempt to align the two conflicting perceptions. In the study, we use both the conceptual framework of migration sociology and the period-specific policy discourse on migration.

Migration is a complex phenomenon which is difficult to understand from only one particular perspective. As our study shows, the drivers of migration comprise more than the conventional push and pull factors, as these are of different importance for different families and individuals. Investigating the Hungarian migration to the United States in this period, we disaggregate the push and pull factors as well as intervening obstacles into several factors on both a macro-level and a micro-level. In addition, we apply this approach separately for the migration to, and back from, America. This challenges the conventional picture which has long focused only on the stream leaving Hungary. The deeper historical analysis addresses the social and policy responses in both Hungary and the United States, each in its own specific cultural and economic context.

The significance of the study is that it discusses migration dynamics and period-specific responses in an era when social sciences just started to understand the systematic drivers behind migration. Large-scale population redistribution had not triggered heated political and cultural responses in Hungary before the end of the 19th century. It is a valuable conceptual exercise to study the specific migration streams that created the first policy discussions, however inadequate the understanding of this phenomenon was at the time. In addition, the study serves as an interesting historical reference point to contemporary discourses on international migration, for example, today's emigration of Hungarians or the arrival of international companies in Hungary. In that respect, not much has changed in the past 100-plus years.

Bevezetés

A Magyar Korona országaiból 1849 és 1913 között történő kivándorlásról kötetnyi tanulmány, újságcikk, könyv jelent meg (Faragó 2018; Hegedüs 1899; Puskás 1982; Thirring 1904). Szociológiai elemzések is napvilágot láttak a témáról, többnyire Észak-Amerikában. Elsősorban Thomas és Znaniecki (2002) már klasszikussá vált Lengyel paraszt Európában és Amerikában című hatkötetes monográfiája említhető. Ez a munka az első olyan átfogó szociológiai írás, amely döntően az amerikai fehérek, protestáns kultúrától eltérő kelet-európai agrárnépesség amerikai viszonyait elemzi. Hasonlóan fontos munka Tezla (1987) igen részletesen dokumentált szociografikus monográfiája is. Az újabb publikációk között említhető Koundela (2014), a szociológiai elemeket is tartalmazó, igen alapos történelmi tanulmány Puskás Juliannától (1982), Fejős (1993) kiváló antropológiai-társadalomtörténeti könyve és a tengerentúli írások közül pl. Morawska (2009) és Zahra (2016) munkái.

A korabeli magyar politikusok, politikai közírók egy része a kivándorlással összefüggésben a népességfogyás veszélyeire hívta fel a figyelmet, mások a kivándorlási hullámok gazdasági következményeit állították középpontba, míg megint mások a véderő gyengülésének és a hazaszeretet csökkenésének veszélyét hangsúlyozták. Az Amerikába² irányuló kivándorlás a pártok küzdelmeiben vezető témává vált. A kivándorlás ugyancsak megjelent az egyes gazdasági csoportok érdekérvényesítő szándékaiban. Puskás (1982) például az ipari és az agrárlobbi egymást támadó érvelésében mutatta ki a kivándorlás körüli okok és következmények eltérő minősítését. Az ipari lobbik a kivándorlásért elsősorban az elmaradott és túlsúlyban lévő (kötött) nagybirtokokat okolta, míg a jórészt arisztokrata származású agrárlobbi képviselői és a hozzájuk kötődő egyházi vezetők – akik hatalmas kötött birtokokkal rendelkeztek, uralták a kormányzati pozíciókat és a felsőházat (Bolgár 1908) – a kivándorlás okait az ipar lassú fejlődésével és a külföldi tőke befolyásával magyarázták. A kivándorlás témája körüli vitákat tehát erősen átszötte a sokféle politikai és gazdasági érdek.

Az Amerikába történő kivándorlás nagyságrendje jóval meghaladta az egymillió főt.³ A számítások eltérnek ugyan, abban azonban minden forrás egyetért, hogy ha voltak is visszaesések a gazdasági helyzet és vele összefüggésben a szabályozás változása miatt,⁴ a kivándorlás jellemző tendenciája a növekedés volt (Kosa 1957; Löherer 1908).

A köztudatban még mindig él a költő⁵ és mások által megfogalmazott „kitántorgott másfél millió” ember képe, de a valóság korántsem volt ennyire egysíkú. Tanulmányunkban rávilágítunk arra, hogy a Magyar Korona felségterületéhez tartozó országokból kivándorlók társadalmi összetétel, nemzetiség és nyelv szerint differenciált képet mutattak, ami természetesen összefügg a regionális és kulturális sajátosságokkal. Célunk elsősorban az volt, hogy szociológiai szempontból elemezzük ezt a folyamatot, felhasználva a történeti földrajz (Beluszky 2005), a demográfia (Thirring 1904), a történelemtudomány (Puskás 1982) és más tudományos munkák eredményeit.

A kivándorlás és társadalmi-gazdasági háttere

Tanulmányunk a megegyezés⁶ utáni gazdasági és polgári átalakulás következtében élesebbé váló társadalmi, regionális, gazdasági egyenlőtlenségekre adott válaszként fogja fel a kivándorlás jelenségét, amelyet a szociológia eszköztárával elemzünk. Azt állítjuk tehát, hogy a 19. század utolsó évtizedeiben és a 20. század elején lezajló társadalmi és gazdasági átalakulás nem volt olyan sikertörténet, ahogyan máig él a köztudatban. Nem is lehetett az, mivel számos olyan társadalmi problémát hozott felszínre, amelyet mindmáig nem sikerült orvosolni. Ilyennek tekinthetők például a társadalmi-gazdasági modernizáció megkésett jellegéből eredő feszültségek (Kulcsár 2010) és a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek regionálisan is erőteljesen megmutatkozó rendszere. Többek között az egyenlőtlen fejlődésnek volt velejárója a kivándorlás is (Kulcsár 2017; Kulcsár, Kulcsár J. 2010).

Elterjedt nézet, hogy elsősorban a nagybirtokrendszert okolhatjuk a kivándorlásért, mivel főként a mezőgazdaság és az agrárnépesség helyzete romlott drámai módon. A helyzet valójában ennél összetettebb.⁷ A kivándorlással jobban érintett északkelet-felvidéki térségek – természeti adottságaik és más humán, technikai felszereltségi⁸ stb. tényezők miatt – sem tudtak profitálni a néhány évtizedig tartó gabonakonjunktúrából a 19. század közepén. Más tényezők is rontották helyzetüket. A térség közlekedési viszonyainak elmaradottsága, a Nyugattól való távolság, a humán erőforrások alacsony szintje együttesen okozták a „mainstream” folyamatokhoz való kapcsolódás nehézségeit (Kulcsár, Brown 2005; Kulcsár, Brown, Madarász 1996; Kulcsár, Kulcsár J., Obádovics 2011). A 19. század második felétől meginduló erőteljes gazdasági fejlődés szükségképpen erősítette a területi egyenlőtlenségeket, s ezzel a társadalmi egyenlőtlenségeket is. Meredekebbé vált a „nyugat-keleti lejtő”, amelynek keleti végén az amerikai (vagy a Romániába irányuló) kivándorlással leginkább sújtott területek találhatók. A megegyezés tehát a Magyar Korona országait igen eltérő helyzetben találta.

A „nagy háborúig” történő kivándorlás Amerikába komplexebb jelenség, mintsem elintézhetnénk azzal, hogy bemutatjuk a kivándorlás számainak területi, kulturális sajátosságait, gazdasági összefüggéseit. A kivándorlás jelenségének egyik meghatározó tényezője az, ahogyan az amerikai emberek, gazdasági szereplők, az amerikai közvélemény a kelet-európai bevándorlók százezreit fogadta. Milyen vélt, vagy valós kihívásokat jelentett az amerikaiak számára a szokatlan kultúrájú, nagy létszámú bevándorló tömeg és ezekre milyen válaszokat adtak? Ezek a kérdések szintén hozzátartoznak a jelenség szociológiai értelmezéséhez.

Az amerikai fogadtatás nem volt egyértelmű. Nem egyszerűen a számosság emelkedése okozott problémát az amerikaiak számára, hanem a dél- és kelet-európai bevándorlók koncentrált megjelenése is egyes térségekben. Az erősödő koncentráció sokkot okozott az amerikai társadalomban, mivel a kelet-európai-

ak negatív megítélése mögött elsősorban kulturális, magatartás- és életmódbeli tényezők álltak. Mindamellettt természetesen a munkaerőpiac átrendeződésének is voltak negatív gazdasági kihatásai.⁹

Elméleti keretek és alkalmazásuk

A migráció elméleti kereteit legtöbbször az ún. vonzó és taszító erők egyensúlyával szokták magyarázni. Ez a megközelítés E. G. Ravenstein német születésű brit földrajztudóstól származik a 19. század végén (Ravenstein 1889). Az 1960-as években az amerikai Everett Lee egészítette ki Ravenstein elméletét a közbülső akadályok (*intervening obstacles*) koncepciójával (Lee 1966). Ennek lényege, hogy a vándorlási döntés akkor következik be, ha a célterület vonzása vagy a származási terület taszítása túllép a közbülső akadályok támasztotta nehézségeken. Például az Amerikai Egyesült Államok vonzó célterület volt a magyarországi potenciális kivándorlók számára, de ehhez meg kellett oldani a fizikai odajutás mint közbülső akadály (hajójegy, útlevel stb.) problémáját éppúgy, mint a társadalmi kötelékek megbontásának ideológiai nehézségeit (elszakadás a családtól, a biztonságos viszonyoktól). A (ki)vándorláshoz erőforrások szükségesek, nemcsak pénz, hanem információs hálózatok, személyes tőke (pl. nyelvtudás, szakmai tudás, iskolázottság) is, más szóval a vándorlás szelektív, és általában nem a legszegényebb rétegeket érinti.

Az 1980-as években két fontos és új meglátással egészítették ki az addig jobbra a munkaerőpiac változásait értelmező közgazdasági elméleteket (Stark, Bloom 1985). Az első megállapítás szerint a vándorlási döntések nem egyének, hanem háztartások vagy családok döntései. A vándorlási kockázatok kezelése ugyanis sokkal könnyebb egy családi struktúrában, ahol egymást segíthetik az egyes családtagok munkaerőpiaci pozíciói. Ez azt is jelenti, hogy a vándorlást nem egyéni döntésként vagy eseményként kell vizsgálni, hanem a családi dinamika kontextusába helyezve. A másik fontos újítás annak elismerése volt, hogy adott összegű keresetnövekedés nem ugyanazt jelenti a társadalmi struktúra különböző csoportjaiba tartozók számára. Emellett az is befolyásoló tényező, hogy a vándorlás gondolatával játszó személyek vagy családok nem egyformán reagálnak egy távoli lehetőségre (pl. az amerikai kivándorlásra), helyzetüket a körülöttük élőkkel vetik össze. Így jobban érthetővé válik, hogy az amerikai kivándorlás miért oszlott meg oly egyenlőtlenül a történelmi Magyarország területén.

Említettük a vándorlás szelektív mivoltát, amely általánosságban a társadalmi tőke koncepcióján keresztül magyarázható a legkönnyebben. A vándorlás témakörében az 1980-as években merült fel először a migrációs hálózatok szerepe mint specifikus társadalmi tőke (Massey et al. 1987). A vándorlás mindig az elsők számára a legkockázatosabb, később – amikor többen megjárták az utat és információkat közvetítenek a kiindulópont felé – hálózatok alakulnak ki, ame-

lyek csökkentik az út kockázatát (más szóval: lebontják a közbülső akadályok egy részét). E hálózatokhoz való hozzáférés részben a társadalmi tőke függvénye, ami további szelekciót okoz. Ugyanakkor bizonyos rétegek számára a vándorlás valószínűbbé válik, amit a kumulatív okság elméletével szoktak magyarázni (Massey 1990). Eszerint minden egyes nemzetközi vándorlási eset olyan módon változtatja meg a vándorlási hálózatot, amely megkönnyíti és így elősegíti a további vándorlási eseteket. Idővel a vándorlás mint egy bizonyos helyzetre adott reakció közösségi normává válhat, és folytatódhat még akkor is, ha az eredeti helyzet közben megváltozott és a racionális új reakció valami más lenne. Más szóval az emberek azért is hajlamosak kivándorolni külföldre, mert egyre több mintát látnak a környezetükben. A nemzetközi vándorlás esetén hajlamosak vagyunk azt feltételezni, hogy állandó vándorlásról van szó (mint a kivándorlás szó is mutatja), hiszen a befektetett erőforrások jelentős nagyságrendűek, azzal együtt, hogy a közbülső akadályok nagyok. A klasszikus képe ennek az a család, amelyik mindenét feladva (hiszen csak így tudja az élet újrakezdéséhez szükséges tőkét előteremteni) hajóra száll, és többé nem tér vissza. Ugyanakkor számtalan példa van arra, hogy a hosszú távú vándorlást is csak ideiglenesnek szánták, ahol a fő motiváció a tőkefelhalmozás volt egy otthoni üzlet beindításához, vagy ami Kelet-Európában gyakori volt, földvásárláshoz. Az otthon maradt családi gazdaság megerősítése, a földvásárlás azonban többnyire sikertelen adaptációs kísérletnek bizonyult. A feltételek „menet közben” változhatnak, és sokan kivándorló úgy dönt, hogy mégsem tér vissza. A 19. század végi, 20. század eleji amerikai kivándorlás korántsem volt annyira determinisztikus, mint amennyire ez a köztudatban él.

Michael Piore (1979) vetette fel azt az elképzelést, hogy a bevándorlók nem a célország általános gazdaságába illeszkednek, hanem a gazdaság bizonyos szektoraiba. Ez alapján különböztetett meg elsődleges és másodlagos szektorokat.¹⁰ Az elsődleges szektorba illeszkedés nagyobb társadalmi tőkét és politikai elfogadottságot kíván, ezért könnyebben illeszkedik az állandó vándorláshoz. A másodlagos szektorok nagyobb arányban ajánlanak szezonális munkákat, alacsonyabb jövedelmet, valamint könnyebb belépést, de ugyanakkor kisebb előnyöket. Ezek a szektorok (a 19. század végén és a századfordulón) tipikusan a szakképzetlen munkát kínáló bányászat, ipar és mezőgazdaság voltak. Egyes vélemények szerint (Baines 1994) a dél- és kelet-európai bevándorlás fő célpontjai ezek a szektorok voltak, és így a bevándorlók jobbra ideiglenes céllal utaztak az Amerikai Egyesült Államokba. Baines azt is megjegyzi, hogy ez a stratégia nem sokban különbözött a távoli vidékeken végzett szezonális aratómunkától, ami bevett szokás volt Európában. Zahra (2016) ezt a nézetet erősítve arról számolt be, hogy a Németországban rendszeresen munkát vállaló lengyel parasztok sokkal könnyebben döntöttek a kivándorlás mellett. Baines számításai szerint a dél- és kelet-európai kivándorlók mintegy 30-50 százaléka¹¹ visszatért hazájába. A hazatérők körében többen voltak a férfiak, ami arra utalhat, hogy ők családjukat ideiglenesen otthon hagyva eleve rövidebb távú útban

gondolkodtak. Ezt segítette, hogy a hajótársaságok versenye miatt az utazás költségei is csökkentek.

A kivándorlók társadalmi helyzetüktől, regionális adottságoktól függően eltérően értékelték az akadályokat (1. táblázat). Puskás (1987) döntő szempontnak ítélte a személyes kapcsolatok, híradások motivációs hatását. Nagy jelentőséget tulajdonított annak is, hogy azok a társadalmi csoportok, amelyek életvitelük következtében mobilabbak voltak – akik otthonuktól bizonyos rendszerességgel távol dolgoztak, vagy foglalkozásuknál fogva sokat vándoroltak (idénymunkások, házalók, „drótostótok”, kubikosok)¹² –, könnyebben szánták

1. táblázat: Az amerikai kivándorlást elősegítő társadalmi, gazdasági, regionális tényezők és akadályok

Regional and socio-economic push/pull factors and intervening obstacles of American emigration

<i>Taszító tényezők Magyarországról nézve</i>	<i>Közbülső akadályok, amelyeket le kellett küzdeni</i>	<i>Vonzó tényezők Magyarországról nézve</i>
Demográfiai tényezők, főként a fiatalokat érintő regionális túlnépesedés	Adminisztratív akadályok (engedély, útlevel beszerzése, a tulajdonnal kapcsolatos intézkedések)	A kivándorlási ügynökök csábító tevékenysége
A gazdaság átalakulása következtében erősödő egyenlőtlenség, a munkaerőpiacon elfoglalt kedvezőtlen helyzet	Kötődés a lakóhelyhez, az otthon maradt családtagokhoz, rokonokhoz, barátokhoz	A hazatérők elbeszélései, kedvezőbb anyagi helyzetük
Az egyes régiók fokozott sérülékenysége, nehezebb alkalmazkodása a kapitalista gazdasághoz, erőforrásainak leértékelődése	A várható bizonytalanságok miatti félelem	A kint lévő családtagok, barátok mint vonzó tényezők
A földbirtokviszonyok: a kötött birtokok nagy aránya, a földhöz jutás nehézségei	A biztonságot adó kulturális identitás lazulása, feladása miatti feszültségek	A kint lévő ismerősök sikerei és az általuk ígért segítség garanciális jellege
Gazdasági válság az 1870-es években	A kivándorláshoz szükséges pénz előteremtése	A magasabb jövedelem, a pénzkereseti lehetőségek, a földhöz jutás lehetősége, a letelepedők állami támogatása
Mobilitási nehézségek, kedvezőtlen életkilátások	A kivándorlással együtt járó kellemetlenségek, bizonytalanságok (utazás, beilleszkedés)	Szabadabb élet
A hosszú évekig tartó katonaság veszélye	A csalódástól, a hiábavaló erőfeszítésektől, a várt eredmények elmaradásától való félelem	Sikeres vállalkozások, a tőkefelhalmozás lehetőségei

rá magukat a hosszú útra. Az Amerikából érkező pozitív hírek, a hazalátogatók történetei, a hazatelepülők anyagi gyarapodása a kivándorlási ügynökök munkáját is megkönnyítették.

Hasonlóképpen különbözhetnek a kivándorlás felé „taszító” hazai viszonyok is. Sérülékenyebb régióknak elsősorban a Magyar Korona országainak az új társadalmi-gazdasági viszonyokhoz nehezebben alkalmazkodó területei számítottak. Ezekben a vármegyékben (Sáros, Szepes, Árva, Ung stb., a rutén területek) a gazdasági átalakulás egyrészt jelentősen megkésett volt, másrészt az emberi és infrastrukturális erőforrások is korlátozottabbak voltak (Beluszky 2005). Ezek a körülmények a kivándorlást növelő taszító tényezők hatását erősítették, amelyek adott esetben a vonzó tényezőkkel együtt valószínűbbé tették a közbülső akadályok leküzdését.

A kivándorlási okok között igen gyakran felmerült a demográfiai változás. Elterjedt volt az a nézet, miszerint a kivándorlás „a túlnépesedésre” adott válasz volt, elsősorban a Magyar Korona északi és északkeleti megyéiben élő szlovák és rutén nemzetiségű lakosság körében. Bizonyos megfigyelések azonban ennek ellentmondanak. Éppen a nemzetiségi többségű vármegyéket érintette jelentősen az utolsó magyaránú kolerajárvány (1870–1872), amely áttételesen megemelte a magyar népesség arányszámát. Ennél figyelemreméltebb, hogy a kutatások nem támasztották alá a túlnépesedéssel kapcsolatos közkeletű vélelményt (Faragó 2008). T. Nagy (1891) is így vélekedett már több mint egy évszázada a székely kivándorlással kapcsolatban. Puskás megállapításával értünk egyet, aki szerint „a demográfiai nyomás kivándorlásban csak ott és olyan mértékben realizálódott, ahol és amilyen mértékben abban egyéb faktorok is közreműködtek” (Puskás 1974, 36.). A hátrányos helyzetű, sérülékeny térségek népessége, elsősorban a munkaképes fiatalok száma megnőtt a századforduló körül, valamint a 20. század első évtizedében a kolerajárvány demográfiai „helyreállítási periódusából” adódóan. Ugyanakkor gazdasági tényezők, a mezőgazdaság modernizálásával együtt járó csökkenő kereslet a munkaerő iránt, valamint az ipar területileg egyenlőtlen fejlődése a fiatal korosztályok kilátásait csökkentette, és őket a kivándorlás felé terelte.

Az amerikai ki- és visszavándorlás jelenségének magyarázatához Lee (1966) koncepcióját alkalmazzuk modellünkben (1. és 2. táblázat).

Az alacsony szintű belső mobilitás, amelyhez a tőkés gazdasági átalakulás igényelte erőforrások szélsőséges egyenlőtlensége is hozzájárult, a kivándorlás valószínűségét növelte. A kivándorlás valós alternatívát jelentett a „sérülékeny” társadalmi csoportoknak. A kivándorlás, ahogyan Puskás is megállapította (1974), azokon a területeken volt igazán erős, ahol már volt „múltja”, valamint a vonzó és taszító tényezők erősítették egymást a közbülső akadályok leküzdése érdekében. Feltehetően a belső vándorlás, például az Alföldre, szintén kedvezőbb lehetett volna, de ott a „vonzó” tényezők nem kecsegtettek annyi előnnyel.¹³

Azon a véleményen vagyunk tehát, hogy a taszító és vonzó tényezők összetett kombinációi más-más rajzolatot mutattak nemcsak regionálisan, de

2. táblázat: A visszavándorlást Amerikából elősegítő társadalmi, gazdasági, regionális tényezők és akadályok
Regional and socio-economic push/pull factors and intervening obstacles of the return migration

<i>A (haza)taszító tényezők - Amerikából nézve</i>	<i>Közbülső akadályok, amelyeket le kellett küzdeni</i>	<i>Hazavonzó tényezők - Amerikából nézve</i>
Rossz munkakörülmények, veszélyes munka	Az otthoni körülmények megváltozásától való félelem	Család, barátok, rokonok
Hosszú munkaidő, intenzív munka, a munkavállalás bizonytalansága	A csalódástól, a hiábavaló erőfeszítésektől, a várt eredmények elmaradásától való félelem	A korábban megszokott település, táj
Anyagi kiszolgáltatottság a munkaadónak, a szállásadónak, a különféle ügynököknek	Az amerikai munkahely és a munkatársaktól való elválás	Az otthoni presztízs növekedésébe vetett hit
Nehezebb megélhetés, rossz lakhatási körülmények	Meg nem értés és kárörvendés, ha nem tud megfelelni az „amerikás” magyarokról kialakult képnek	Az összegyűjtött pénz fejlesztésre, korszerűsítésre való használata, jobb életkörülmények a megszokott helyen
Az amerikai társadalom elutasító, nem befogadó magatartása	A visszatérés jogi, adminisztratív nehézségei	A visszatérés lehetősége további pénz gyűjtése céljából
Gazdasági válság, a munkahely elvesztése	Az újbóli munkakeresés, kedvezőtlenebb lehetőségek a visszatérők számára	Küldetés a nemzetiségi (pánszláv) mozgalmak szolgálatára a Magyar Korona területén
A kulturális különbségek okozta nehézségek	Az utazás költségei, kényelmetlenségei	A családgyesítés lehetősége az újbóli együttes kivándorlással

gazdasági, társadalmi sajátosságok mentén is, összefüggésben a közbülső akadályok jellegével, nagyságával.

A visszavándorlás hasonlóképpen értelmezhető a taszító és vonzó tényezők segítségével (2. táblázat). A taszító faktorok különösen erősek lehetnek a szakképzetlen, tanulatlan csoportok esetében, amikor a gazdasági recesszió bekövetkezett. Különösebb vonzó tényezőket nem találhatunk.

A kivándorlás dinamikája

Az amerikai és kisebb részben a kanadai területekre irányuló európai kivándorlás évszázadokkal az 1848-as szabadságharc előtt kezdődött. A 19. század utolsó harmadának idején, amikor a dél- és kelet-európai, valamint orosz kivándorlók tömegei megérkeztek az amerikai kikötőkbe, az észak- és nyugat-európai ere-

detű kultúra már megszilárdult. Ez nem jelentett természetesen egységes rajzolatot, de kétségtelen, hogy az „alapító atyák” által képviselt keleti parti államok identitása határozottan eltért az ahhoz képest idegen kultúrával jellemezhető kelet-európaítól. Ez a körülmény azt jelentette, hogy a kelet-európai és az orosz kultúra és mentalitás nem vett érdemben részt az amerikai identitás és kultúra kialakításában (Kulcsár 2017). Ennek következményei a régióknra nézve később döntően negatívak voltak.

A megegyezés előtt – amerikai adatok szerint – az Osztrák–Magyar Monarchiából Amerikába irányuló kivándorlók száma nem érte el összesen az ezer főt. A kivándorlás az 1870-es években kezdett növekedni, de az emigránsok száma 1871 és 1880 között még nem haladta meg összesen a 15 ezer főt. Amíg az Amerikába bevándorlók száma alacsony volt, különösebb figyelem nem kísérte ezt a folyamatot. A bevándorlás a 19. század 20-as éveitől emelkedett robbanásszerűen, 1821 és 1900 között több mint 19 millió bevándorló érkezett az Egyesült Államokba, és az évi 9 ezer bevándorló száma 857 ezerre növekedett 1903-ban. A bevándorlóknak kevesebb mint 1%-a volt kelet-európai 1869-ben, 1902-ben már több mint 70%-a. Az igazi „boom” a 20. század elején következett be. 1890-ig 136 562, majd 1900-ig további 179 724 bevándorlót regisztráltak (1. ábra). 1871 és 1913 között a tengeri kikötőkben a Magyar Korona országaiból érkező 2 038 383 kivándorlót jegyezték fel, míg az USA Bevándorlási Hivatala 1 815 117 főt. A kikötők adatai szerint a kivándorlók 78,7%-a a századfordulót követően vándorolt ki, az USA adatai szerint ez az arány 80,6% volt (Puskás 1982). A kivándorlási csúcs Európából 1907-ben volt, amikor a magyarok az összes Amerikába igyekvő kivándorlók mintegy 18-20%-jelentették. Legnagyobb számban az olaszok, lengyelek és oroszok voltak.

1. ábra: A kivándorlók száma a Magyar Korona országaiból (ezer fő)
Number of emigrants from Hungary (1000 per capita)

Forrás: saját szerkesztés Puskás (1982) alapján.

A kivándorlók száma bár emelkedett, de sok esetben igen nagy ingadozással. Ha ezt átfordítjuk a vonzó és taszító faktorok „nyelvére” (1. és 2. táblázat), erősen valószínűsíthető, hogy a kivándorlást elsősorban a vonzó tényezők változásai – például az amerikai konjunktúra és gazdasági válság – befolyásolták. Nem tudunk arról, s ebben a szakirodalom is megerősít minket, hogy az itthoni körülményekben jelentős változások következtek volna be ebben az időszakban. A visszavándorlás ingadozását szintén ezekre a tényezőkre vezethetjük vissza, s nem tartjuk valószínűnek, hogy a magyar kormányzat erőtlen és sokszor infantilis propagandája komoly szerepet játszott volna.

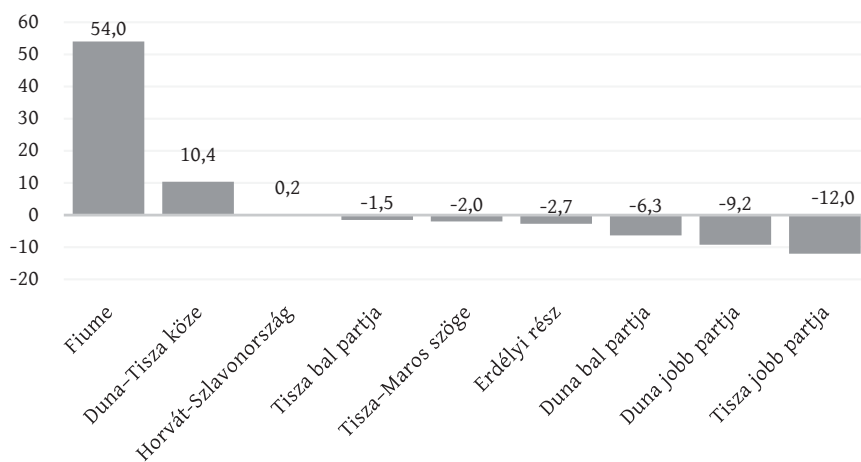
A regionális összetevők

A Magyar Korona országainak népesség-összetétele a 19. században jelentősen átalakult. A nagyrégiók vándorlási egyenlege mutatja, hogy a kivándorlással jelentősen sújtott térségek erőteljes népességfogyást könyveltek el. Nem mindegyik régióra volt ez a veszteség jellemző. Fiume¹⁴ például igen erős bevándorlási többletet produkált, és a Duna–Tisza köze népessége hasonlóképpen gyarapodott a bevándorlás következtében. Az északkeleti térségek népessége viszont jelentősen csökkent a 19. század utolsó évtizedeiben, s a csökkenést a tengerentúli kivándorlás és a belföldi vándorlás együttesen okozta (2. ábra).¹⁵

Ha a természetes szaporulatot 100-nak vesszük, akkor 1899 és 1913 között a kivándoroltak aránya Szepes vármegyében 159,2%, Abaúj-Torna vármegyében 157,7%,

2. ábra: A vándormozgalom alakulása régióként a népesség százalékában a Magyar Korona országáiban (1881–1900)

Migration dynamics in the Hungarian regions as percentage of the population (1881–1900)

Forrás: Saját szerkesztés Thirring (1904) alapján.

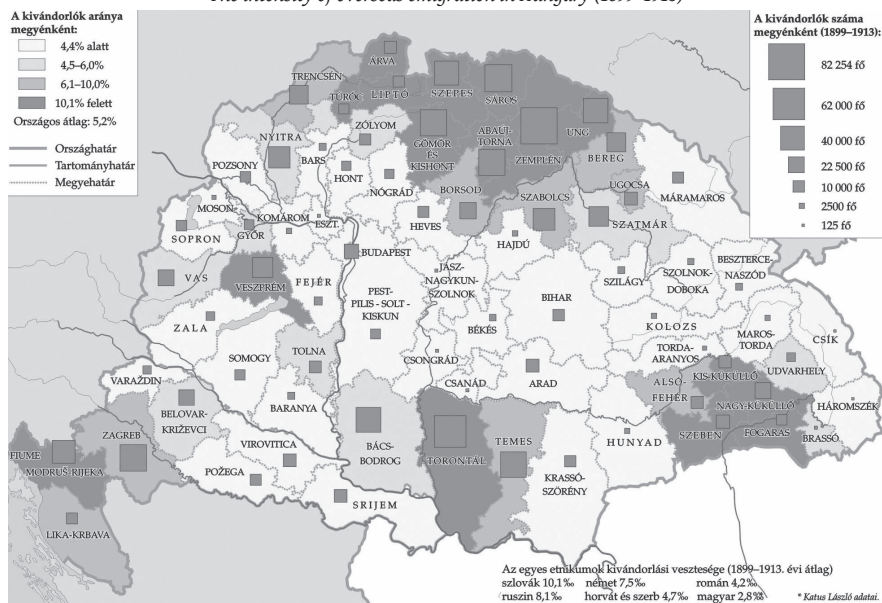
Sáros vármegyében 135,3%, Gömör-Kishont vármegyében 132,2%, Ung vármegyében 132,8%, Zemplén vármegyében 118,9% és Árva vármegyében 116,1% volt (Puskás 1982). Ezek a területeken tehát jelentős népességvesztés következett be, de a környező vármegyékben is fogyott a népességszám a kivándorlás hatására.

A 3. ábra világosan mutatja a már korábban említett regionális tagoltságot a kivándorlást illetően. Az északkeleti vármegyék (Árva, Szepes, Sáros, Zemplén, Abauj-Torna, Ung) döntően tót és rutén lakossága a megegyezés utáni gazdasági „sikertörténetnek” nem volt pozitív szereplője. E térségek népessége az iparhoz hasonlóan a mezőgazdaság modernizációjának is vesztese volt, a kivándorlás tehát reális stratégiának tűnt. Puskás (1982) aláhúzza azt a korábban említett elméleti megfontolást, hogy személyes információk, a hálózatok formálódása is hozzájárult a vonzó és taszító tényezők együttes hatásához. Ennek alapján erősen valószínűsíthetjük, hogy ezek a kivándorlók Piore (1979) kategóriái szerint a másodlagos szektor tipikus bevándorlói voltak.

Szakképzettség, iskolázottság hiánya miatt csak a nehéz fizikai munkát jelentő bányák, gyárak kínáltak számukra munkát. Érdekesség, amit Tonelli (1929) a rokonaik, barátai hívására kivándorló muzikus cigányokról jegyzett fel, hogy az otthoni helyzetükhöz hasonlóan Amerikában is a „szolgáltatásban” helyezkedtek el. Ők éppúgy mint a szociográfiájában szereplő borbély, még a hajón is űzték mesterségüket. Példájuk egyúttal igazolja a hálózatok működésében megmutatkozó társadalmi tőke szerepét is.

3. ábra: A tengerentúli kivándorlás területi intenzitása a Magyar Korona országában (1899–1913)

The intensity of overseas emigration in Hungary (1899–1913)

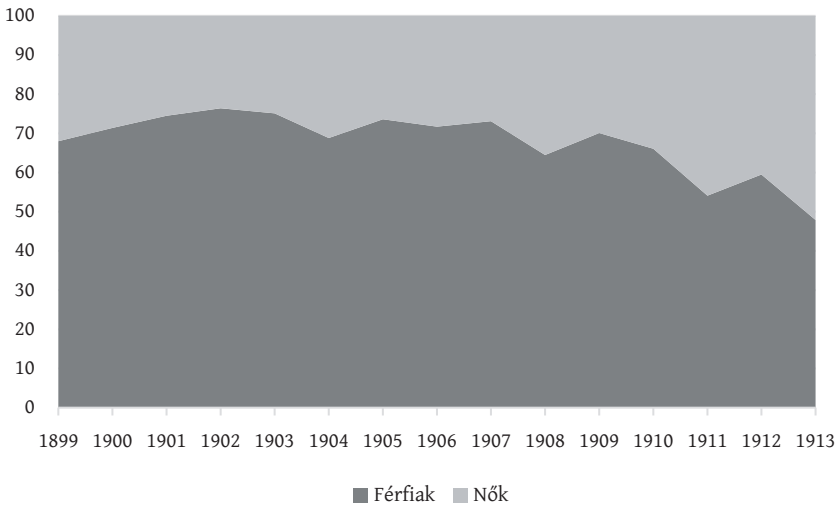
Forrás: Demeter (2018).

A társadalmi összetevők

A kivándorlók kezdetben főleg férfiak voltak, ami azt jelzi, hogy eredetileg nem akartak véglegesen letelepedni Amerikában. A későbbiekben a nemek közötti arány kiegyenlítődött, ami viszont a végleges letelepedési szándék, a család-egyesítés felé mutat. A nők tipikus foglalkozása, ha nem cselédekről volt szó, a szövőipari és az élelmiszeripari munka volt. A bányatelepeken pedig „burdus miszisz” (*boarding house*) asszonyként keresték kenyerüket (mostak, főztek, takarítottak, kezelték a bányászok rájuk bízott pénzét stb.) (4. ábra).

A kivándorlás motivációinak ismeretében nem meglepő, hogy legnagyobb arányban a fiatal, munkaképes korosztály tagjai mentek Amerikába. A 20–40 éves korosztály 1905–1907-ben a kivándorlók 61,5%-át, 1911 és 1913 között a kivándoroltak 57,4%-át alkotta. A 14 éven aluli gyermekek aránya a magyar anyanyelvű kivándorló csoportban 1899 és 1914 között több mint háromszorosára, a szlovák anyanyelvűek esetében pedig több mint kétszeresére nőtt. Ezek a számok is valószínűsítik a család-egyesítési törekvések fokozódását.

4. ábra: A Magyar Korona országaiból kivándorlók megoszlása nemek szerint (% , 1899–1913)
Gender distribution of Hungarian emigrants (% , 1899–1913)

Forrás: saját szerkesztés Puskás (1982) alapján.

A visszatérés

A visszavándorlás nagy ingadozással, de lassú növekedést mutatott. Thirring (1904) adataiból tudjuk, hogy például 1901-ben, tehát az amerikai gazdasági vál-

ság előtt a kivándoroltak mintegy 15%-a tért csak vissza. A visszatérők 49,3%-a őstermelő, 35,8%-a napszámos volt. De még ebben a két csoportban sem érte el a visszatérők aránya a 25%-ot (a kivándoroltak közül). Az értelmiségi kategóriába soroltak közül a visszavándorlók aránya mindössze 5,7% volt. Ez az alacsony szám illeszkedik a tárgyalt elméleti konstrukcióba, miszerint a magasabb iskolázottságú bevándorlók stabilabb helyet találnak maguknak az úgynevezett elsődleges gazdasági szektorban. Hasonlóan alacsony volt a cselédként regisztráltak visszatérési aránya is, mintegy 8%. A cselédek (elsősorban nők) alkalmazása szintén a primer szektorokban foglalkoztatott családoknál volt gyakoribb.

A visszavándorlással kapcsolatban legalább annyi téves felfogás, eszme született, mint a kivándorlással kapcsolatban. A visszatérés jelenségével kapcsolatban nézetek a romantikus felfogásoktól a leegyszerűsített gazdasági motívumokig terjedtek. A visszavándorlásról tartott tudományos előadásában ifj. Leopold (1908) két szélsőséges felfogás ellen emelt szót. Az egyik szerint a visszavándorlók mint megtévedt „tékozló fiúk” megtérnek a haza „kebelére”, míg a másik szélsőséges vélemény szerint a visszavándorlás csak ideiglenes, az amerikai recesszió következménye, s annak elmúlásával a kivándorlás újra erősödni fog. A visszavándorlók jelentős száma szociológiai tipizálást is eredményezett Leopoldnál, amelynek segítségével a fent említett felszínes véleményeket kívánta cáfolni. Ifj. Leopold a visszatérők három típusát különböztette meg. Az első típust „futó hazatérőknak” nevezte, akik részben otthoni ügyeiket zárták le, vagy családjuk tagjait vitték ki Amerikába, vagy csak egyszerűen hazalátogattak.¹⁶ A másik típus – Leopold szerint – nem az itthoni körülmények látványos javulása, hanem az ottani körülmények kényszerű taszító hatása miatt tért vissza. Ebbe a csoportba tartozókat „abnormális hazavándorlóknak” nevezte.

A visszavándorlók harmadik típusát szerinte azok az emberek alkották, akik pénzgyűjtés céljából vándoroltak ki, de a megtakarított összeget tudatosan az itthoni család, gazdaság megteremtésére, fejlesztésére kívánták fordítani. A visszavándorlók ez utóbbi csoportja is több alcsoportra volt bontható. Az egyik alcsoportot azok képezték, akik megtakarított pénzük jó részét adósságaik kiegyenlítésére vagy földjeik visszavásárlására fordították. Mondanunk sem kell, hogy a két ár között lényeges differencia volt a visszavásárlási ár javára. A második csoportba tartozók pénzüket föld vagy felszerelés vásárlására, lakás modernizálására fordították. A harmadik csoport pedig miután kifizette adósságait, felélte, elszórakozta, elherdálta a megtakarított pénzt. Közülük többen újra visszatértek Amerikába. Becslések szerint tehát az Amerikából érkezett összegek mintegy harmada szolgálta csak a gazdaság fejlesztését, az érintett családok életkörülményeinek javítását.¹⁷

Tanulmányában Leopold főként az „abnormális visszavándorlókkal” foglalkozott. A kivándorlást és a visszavándorlást ugyanazon jelenség két oldalának kell tekinteni szerinte, mert csak úgy érthető meg a kinti és az otthoni folyamatok. Az „abnormális” visszavándorlók minőségi csere áldozatai, de véleménye szerint az ebbe a csoportba való tartozásért a korábbi és az akkori ma-

gyar uralkodó felfogást és közállapotokat, a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeket – mondanánk ma –, valamint a kormányzati tevékenységet egyaránt nagy felelősség terhelte.

A vonzó és taszító tényezők tehát korántsem egyenlő mértékben hatottak bevándorlók vagy a visszavándorlók csoportjaira. Az Egyesült Államokból nézve a visszavándorlók által érzékelt taszító (tehát hazahúzó) tényezők mind gazdaságiak, mind pedig társadalmi jellegűek voltak. A gazdasági recesszió és az amerikai munkaerőpiacon elfoglalt kedvezőtlen és bizonytalan helyzet erős taszító tényezőt jelentett. A társadalmi faktorok közül az integrációs nehézségek (nyelvtudás, iskolai végzettség, szakmai ismeretek hiánya, valamint a nem megfelelő magatartás, munkakultúra) hasonló módon éreztették hatásukat. Az „abnormális visszavándorlók” itthon is sok problémával szembesültek. Leopold megjegyzi, hogy a magyar kormány nem tudott segítséget nyújtani ezeknek az embereknek. A nekik kínált munka keresménye lényegesen elmaradt az amerikaitól, s ha a viszonyok jobbra fordulását éreztették Amerikában, újra nekivágtak az útnak.

Az amerikai állapotok és válaszok

Az amerikai válaszok megértéséhez ismerni kell azt a társadalmi környezetet, amelyben az újonnan érkező kelet- és dél-európai bevándorlók találták magukat. A 19. század vége Amerikában a gyors ipari fejlődés és városiasodás időszaka volt. Az indián területeket felosztó 1889-es oklahomai „land rush” volt az utolsó földfoglalási roham, amelyet eleve az idézett elő, hogy az amerikai Közép-Nyugaton elfogyott a szabad telepes föld (Wexler 1995). Más szóval az 1880-as évek közepén az új bevándorlók már nem igazán követhették a korábbi német és skandináv telepesek céljait. Miután föld kevés maradt, de ipari munkahely bőven kínálkozott, ezeknek a bevándorlóknak jobbára a városok lettek a célpontjaik.

További különbséget jelentett, hogy míg a korábbi bevándorlók tényleges letelepedési céllal érkeztek, az egész családdal, ingóságokkal, és ami a legfontosabb, az életkezdéshez szükséges tőkével, addig a kelet-európaiak között a szegényebbek és szakképzetlenebbek aránya volt nagyobb, akik nem az elsődleges, hanem a másodlagos gazdaságban találtak lehetőségeket. Fontos azonban megjegyezni, hogy e rétegek szegénysége relatív volt. Az amerikai viszonyok még mindig jelentősen kedvezőbbek voltak, mint az otthoniak.

Az iparosodással együtt járó urbanizáció volt a kontextus másik fontos eleme, amely a bevándorlókhoz kapcsolatos nézeteket alakította. Miután az ipari munkahelyek a városokban voltak, így ott igen gyorsan erőteljes bevándorlókoncentráció lépett fel. 1890-re több ír volt New York-ban, mint Dublinban és több lengyel élt Chicagóban, mint Varsóban (Brinkley 1995). A bevándorló ke-

let-európai népesség koncentrációjával kapcsolatos amerikai válasz több szociológiai tényezőtől tevődik össze.

A kivándorlást, a közbülső korlátok lebontását nagymértékben befolyásolták a kapcsolati hálózatok, amelyek segítették az idegen földön való élet, munka menedzselését is. Sok bevándorló utazási és egyéb költségeit a rokonok, barátok fizették, ami a hálózatok erős kötőerejére vallott, és ami Amerikában jelentősen hozzájárult a területi koncentráció kialakulásához.

A területi koncentráció másik fontos okaként az elérhető munkát jelölhetjük meg, amely illeszkedett a kivándorló humán erőforrás összetételéhez. Ebben az értelemben a nehéz fizikai és szakképzettséget nem igénylő munkák (a másodlagos szektorok) jöhettek számításba sokaknál, még ha akadtak is kivételek szép számmal. Ilyen kivételt jelentett a szakképzettség megszerzése Amerikában, amit a vasúttársaságok szorgalmaztak is a rátermettnek mutakozó bevándorlóknál, valamint a korábban megszerzett kereskedelmi, szolgáltatási gyakorlat. Leopold szerint a szakképzetlen bevándorló csoportok váltak első sorban „abnormális visszavándorlókká”.

Van azonban egy harmadik okcsoport is, amely szintén erősítette a koncentráció nyújtotta biztonságérzet jelentőségét. Ez pedig az idegen kultúrában való eligazodás nehézsége: a nyelvi nehézségek,¹⁸ az életmód, viselkedés, értékrendszer különbözőségei, és ezekből fakadóan az amerikaiak távolságtartása, ellenszenve, előítéletei. Másik kérdés, hogy az amerikaiak számára ez a bevándorlókoncentráció nem volt szimpatikus, problémamentes (Hoffmann, Lukács 1912). Az etnikai koncentráció könnyebbé tette az új bevándorlók helyzetét, de jóval szembeszökőbbé is vált a jelenlétük (Fejős 1993). Az amerikai bevándorlási biztos 1907. évi jelentése ezt a koncentrációt a bevándorlás egyik legfontosabb problémájának ítélte. Ebben a vonatkozásban főként a dél- és kelet-európai bevándorlókról volt szó, akik elsősorban Pennsylvania állam ipari és bányavárosaiba igyekeztek. Az amerikai adatok szerint a tótok 50%-a, a magyarok 30%-a, a horvátok 35%-a tartózkodott ezeken a területeken. Amikor ez a koncentráció – a gyors városiasodásra mindenhol jellemző – társadalmi problémákkal, főképp a bűnözéssel párosult, kézenfekvő volt azzal érvelni, hogy a bevándorlók okozzák a szociális problémák nagy részét. Ehhez az is hozzájárult, hogy a bevándorlók többsége fiatal férfi volt, így az életkor, a családi állapot – a kontrolltényező hiánya miatt és oksági kapcsolattal nem igazoltan – feltételezetten a devianciák irányába mutatott.

A 20. század fordulójáig Amerikáról meglehetősen romantikus kép terjedt el, amelyet a bevándorlásból profitáló cégek és politikusok is erősítettek. Ez alapján a beilleszkedés az ún. „*melting pot*” vagyis az olvasztótégely koncepciója alapján történt, ahol az újonnan jöttek lényegében elfogadják a célsország társadalmi környezetét és amerikaiként születnek újjá (Hirschman 1983). Ezt a gyors asszimilációt a munkahelyek, iskolák, templomok és egyéb közösség-szervező társadalmi intézmények is elősegítették. Az ipari munkahelyekre történő bevándorlás viszont gyakrabban volt ideiglenes, ahol az etnikai negyedek na-

gyobb kulturális védettséget biztosítottak, mint az említett amerikai intézmények. A bevándorlók demográfiai viszonyai is gátolták az amerikai intézmények hatását. Ha például valaki családja nélkül vándorolt be, akkor számára az iskolák asszimiláló hatása nem létezett, és ha mindennapi életében, beleértve a munkahelyét is, a honfitársai között volt, akkor vajmi kevésbé kellett beilleszkednie. A „melting pot” elmélete nem volt általánosan jellemző a tömeges dél- és kelet-európai bevándorlást illetően. A bevándorló magyarok által létrehozott intézmények sem álltak egyértelműen a „melting pot” elmélete alapján. Erre utalt Oravecz (2017) Kaliforniai fűrj című ismert regényében a kinti magyar egyházakkal kapcsolatban, de ezt elemezte Fejős (1993) is, hivatkozva az akkori magyar kormány „Nemzeti gondozás” című programjára és a kettős identitást támogató magyar intézmények tevékenységére.

A rasszizmus és a xenofóbia soha nem volt idegen az amerikai közpolitikától. A rabszolgaságot és az őslakos indiánok földtől való megfosztását jelentős mértékben ez az ideológia igazolta. A szegény ír katolikusok lenézése az 1840-es és 1850-es években, majd a kínaiakkal szembeni ellenérzés is innen fakadt. A 19. század végén aztán a szociáldarwinizmus és az eugenika (fajelmélet) „tudományos bizonyítékokat” is szolgáltatott ehhez az ideológiához (Allen 1989), és csak idő kérdése volt, hogy ki lesz az ellenséggé kizemelt következő népcsoport.

Még egy fontos elemét kell megemlíteni a célország társadalmi viszonyainak. Az iparosodással együtt járt az ipari szakképzett munkásság szakszervezetekbe tömörülése, és gyakoriak voltak a sztrájkok és bérviták. Az iparmágnások természetesen igyekeztek ezeket a megnyilvánulásokat korlátozni. Ennek egyik módja az volt, hogy a szervezett munkásságot fellazították bevándorlókkal, akik alkalomadtán sztrájktrőrknek is kiválóan megfelelték (Brinkley 1995). Miután a bevándorlók amúgy is alacsonyabb bérekért dolgoztak (amely természetesen az otthoni körülményeikhez még mindig magas keresetnek számított), az amerikai munkások, akiknek jelentős része egy generációval korábban maga is bevándorló volt, egyre erősödő ellenszenvvel néztek az újonnan jöttekre.

Minden adva volt tehát egy nemzetvédő (*nativist*) mozgalom kialakulásához (Jaret 1999). Egy gyorsan átalakuló társadalom mindig felszínre hoz számos konfliktust. A 19. század végi Amerikában ez különösen erősen jelentkezett, mert az átalakulás együtt járt azzal, hogy amíg a közfelfogás a lehetőségek hazájáról ábrándozott, a társadalmi egyenlőtlenségek rohamosan növekedtek, és a politikával összefonódó gazdasági elit nyíltan kérkedett hatalmával és gazdagságával. Az új bevándorlók mások voltak mind etnikai, mind vallási szempontból (a korábbi protestánsokkal szemben katolikusok), más kulturális normák szerint éltek, így könnyű volt őket bűnbaknak kikiáltani olyan problémák miatt, amelyek az amerikai társadalom modernizációval összefüggő, „normális” átalakulásából fakadtak.

Az 1890-es évektől sajátos ambivalencia jellemezte az amerikai társadalmat. Sokan támogatták a bevándorlást, akik közül legfontosabb azok az üzleti körök voltak, akiknek szükségük volt az olcsó munkaerőre. Ezek a gazdasági

szereplők latba vetették a befolyásukat, hogy a kongresszus ne hozzon a bevándorlást jelentősen szigorító törvényeket. Ezek mellett azonban egyre erősebbek voltak a populista hangok, különösen az 1893-as tőzsdepánikot követően, amely az évszázad végéig recesszióba taszította az amerikai gazdaságot.

A jogi szabályozás meglehetősen elkésve kullogott a bevándorlás mögött (Violet 2002). 1882-ben hozták az első átfogó bevándorlási törvényt, amely megtiltotta az elítéltek, szellemi fogyatékosok és magatehetetlenek bevándorlását. A bevándorlókra 50 centes fejkvótát rótt ki, amelyet a hajótársaságoknak kellett megfizetni. Ez egy állami alapba került, amelyből a bevándorlási adminisztráció költségeit fedezték.

Három fontos területre terjedt ki az amerikai bevándorlás szabályozása:

- Először a kínai bevándorlás váltott ki restriktív jogi szabályozást. Ennek kezelése számos törvényt és törvénymódosítást ért meg, és úgy látszott, hogy egyaránt foglalkoztatta a közvéleményt, valamint a politikai és gazdasági szereplőket.
- Másodsor, létrehozták a bevándorlási adminisztrációt. A Bevándorlási Hivatalt 1891-ben állították fel és csak 1906-ban alakult Bevándorlási és Állampolgársági Hivatallá. 1892-ben nyílt meg az Ellis Island-en lévő bevándorlási központ (amely a megnyitás után rögtön le is égett).
- Harmadszor, bár a jogi szabályozás egyre szigorúbbá tette a bevándorlást, a szigorítás kategóriái (a kínait leszámítva) kevés megütközést keltenek. Az 1882-ben hozott törvényben a bevándorlásból kizártak körét később bővítették az anarchistákkal, az epilepsziásokkal, a koldusokkal és az egyedülálló nőekkel (1903, utóbbiakat a prostitúció elkerülése végett), a tbc-s és egyéb fertőző betegekkel (1907), majd a radikálisokkal, a poligámistákkal és az alkoholistákkal (1917).
- Érdekeség, hogy az írni-olvasni tudásért mint bevándorlási feltételért a nemzetvédők körök folyamatosan lobbiztak. Három alkalommal (1897, 1912 és 1915) sikerült ilyen törvényt keresztülvinni a kongresszuson, de minden esetben elnöki vétón bukott meg a tervezet, illetve 1903-ban már a törvényhozásban elvérzett a javaslat. A vétóval élő elnökök különböző politikai irányzatokból jöttek, és képviselték az elit körében élő konszenzust, miszerint a bevándorlás hasznos az országnak. Végül 1917-ben lett kötelező a 16 év felettiek számára az olvasni és írni tudás – ami lényegében néhány tucat szó felismerését jelentette a saját nyelvükön.
- A jelentős jogi megszorítás, a bevándorlást évtizedekre elfojtó nemzeti kvótarendszer csak 1921 és 1924 között épült ki több lépcsőben.

A bevándorlás amerikai fogadtatása tehát felemás volt. Az 1890-es évek válságától kezdve egyre hangosabb lett a populista kórus, amely az amerikai társadalom ipari-urbanizációs átalakulása okozta kihívások téves értelmezése révén az angolszász, „nyugati” karaktert féltette az új bevándorlóktól. Erre azonban a jogi szabályozás – a kínaiakat leszámítva – egyáltalán nem reagált. Az első világháború kitörése lényegében leállította a transzatlanti kivándorlást, így

nem tudni, hová jutott volna a törvényi szabályozás, különösen, hogy a háború és az azt követő békeszerződések jelentősen átrendezték a vándorlási dinamikát is a térségben.

Az itthoni válaszok

Az állam, a kormányzat és a magyar társadalom, valamint a gazdasági élet szereplői az 1870-es években szembesültek a kivándorlás erőteljes növekedésével. A törvényhozásban megfogalmazott reakciók a teljes liberalizálás és a szigorú megkötések, azaz az államhatárok szigorítása, a kerítések emelése stb. között helyezkedtek el. Két törvény is született a kivándorlás szabályozásáról, egy 1903-ban (1903. évi IV. tv.), és egy javaslat, majd törvény nem sokkal később, 1907-ben. A jogszabályok által rendezni kívánt viszonyok sokrétűsége jelzi a kivándorlással kapcsolatos igen eltérő felfogásokat. Az 1907-es törvényjavaslatot sokan vitatták, s a tárgyalását el is halasztották.¹⁹ A Monarchia hatóságai téves nyomon jártak, amikor a kivándorlás társadalmi-gazdasági okait nem tartották eléggé jelentősnek.

Széll Kálmán az 1903. évi kivándorlási törvény 1902. decemberi 17-i vitájában például nem a „vérbősség” lecsapolásának szükségességében látta az okot, hanem a gazdaság helyzetében és az ügynökök csábításában.²⁰ 1913-ban az ausztriai hadügyminisztérium és igazságügyi minisztérium közös memoranduma kijelentette: „Általánosan elfogadott nézet, hogy a kivándorlók többsége nem a gazdasági viszonyok, hanem a lelkiismeretlen, erkölcstelen, spekuláns kivándorlási ügynökök hatására döntenek a haza elhagyása mellett.” (6.). Zahra (2016) megjegyzi, kétségtelen, hogy az ügynökök elleni fellépés volt a legegyszerűbb és a legolcsóbb megoldás a kivándorlás mérséklésére. Hozzátehetjük azt, hogy egyben a legkevésbé hatékony intézkedés is.²¹

Bolgár (1908) a társadalmi-gazdasági berendezkedést tartotta felelősnek a kivándorlásért. Elutasította azokat a vulgáris, tudománytalan nézeteket, amelyek szerint a kivándorlókat csak a „gyors meggazdagodásra irányuló bűnös vágyak” vezérlik, vagy a hazaszeretet érzésének hiánya. A társadalmi-gazdasági szerkezet vagy éppen a romló erkölcsök, csökkenő hazaszeretet mellett jogi tényezők is gyakran felmerültek a kivándorlás okaiként vagy a megoldás módozataiként. Egyes nézetek szerint hibás lépés volt a szabad vándorlás engedélyezése Európában és a Monarchiában is a 19. század közepén. A cári Oroszország, amelynek fennhatósága alá tartozott a lengyel területek nagy része, kénytelen-kelletlen szintén liberálisabb szabályokat léptetett életbe, amelynek hatására megindult a katolikus lengyelek és a korábban szélsőséges pogromokat elviselő zsidó családok intenzív kivándorlása (Zahra 2016; Znaniecki, Thomas 2002).²² A visszavándorlás ebből a szempontból nem vonzó tényezőhöz volt köthető, hiszen az „abnormális visszavándorlók” számára a magyar közállapotok nem mutatkoztak különösebben kívánatosnak.

A kivándorlásra adott reakciókat a 20. század elején jól illusztrálta, hogy a Magyar Tudományos Akadémia 1902-ben pályázatot hirdetett a kivándorlás jelenségének és megoldási módjainak ismertetésére.²³ A pályázatok sokrétűsége és színvonalának különbözősége jelezte a közvélemény igen eltérő ismereteit, vélekedéseit a kivándorlás összetevőiről, okairól, „megoldásának” módjairól. A pályadíjat végül megosztva két pályázó kapta. Az akadémiai értékelő bizottság mindkét nyertes pályázat esetében kiemelte, hogy a díj odaítélésének oka elsősorban az volt, hogy nem általánosságban, hanem egy-egy régió, megye, tájegység viszonyait ismertetve fogalmazta meg a területen szükséges intézkedéseket. Az Akadémia ezzel a döntésével azt próbálta hangsúlyozni, hogy a kivándorlás jelensége nem függetleníthető az adott régió társadalmi, gazdasági, kulturális adottságaitól (Földes, Ballagi 1903).

A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége által összehívott konferencia (1907) anyaga érzékelteti talán a legjobban a gazdaság átalakulásához kötött szereplők igen sokféle véleményét, elgondolását az amerikai kivándorlás okairól, következményeiről és az általuk szükségesnek tartott intézkedésekről. A kivándorlás kérdésében elismert szakértőnek számító Hegedüs Lóránd által feltett kérdéseket a szövetség eljuttatta az ankét előtt az általa fontosnak tartott szereplőkhöz, akik vagy írásban közölték véleményüket, vagy részvételükkel is nyomatékot adtak a kérdés fontosságának.

Természetesen az ipari lobbis szempontjából a legfontosabbnak a munkáshiány kérdését tekintették, amely véleményük szerint a kivándorlás következtében erősödött fel. A Hegedüs által felvetett öt vitaindító kérdés²⁴ bár részben lényeges problémákat érintett az ország helyzetére vonatkozóan, nem vett tudomást az igen erős regionális eltérésekről. A kérdések erőteljesen iparorientáltak voltak. A vita után Hegedüs indítványát fogadták el, amely a kivándorlási törvény szigorítása ellen foglalt állást, mivel rendészeti intézkedésekkel a kivándorlást nem tartotta megállíthatónak. Nagy hangsúlyt helyezett viszont arra, hogy tegyék kötelezővé a hajóra szállás előtt az amerikai szabályok ismertetését. Javasolta a Cunard kivándorlási ügynökei engedélyének visszavonását. A többi felvetett kérdéssel kapcsolatban erőteljesebb állami támogatást sürgetett az ipar fejlesztése érdekében, s végül az agrárlobbi (kötött birtokok) ellensúlyozására a hitbizományok megszüntetését és földosztást javasolt.

Összefoglalás

Tanulmányunk kiindulópontja az a megközelítés volt, miszerint az Amerikába való kivándorlást válaszként kell tekintenünk az 1867 utáni társadalmi-gazdasági átalakulás teremtette élethelyzetekre. Ez a válasz egyrészt adaptációs kísérletként is felfogható, amennyiben az anyagi források akkumulációja és a visszatérés elősegíthette volna az alkalmazkodást az új helyzethez. Másrészt az

Amerikában maradás a kilátástalan és szükségtelen adaptáció elismerését is jelenthette.

Az Amerikai Egyesült Államokba történő magyar kivándorlás jellemzői 1867 és 1914 között:

- A vonzó erők változását egyrészt az USA gazdasági és társadalmi környezetének dinamikus változása adta, beleértve az eltérő gazdasági lehetőségeket az amerikai polgárháborút követő évtizedekben, másrészt viszont az amerikaiak egyre növekvő ellenérzése alakult ki a dél- és kelet-európai bevándorlással kapcsolatban.
- A taszító erők változása nem más, mint a magyar gazdaság változása, különösképpen a megegyezést követően az iparosodás és az urbanizáció felgyorsulása okozta társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek erősödése, a földkérdés megoldatlansága, valamint a magyar állam hivatalos kivándorlási politikájának megalapozatlansága és érdekkötöttsége.
- A közbülső akadályok az Amerikába eljutás fizikai, emberi, közösségi és jogi nehézségeivel kapcsolatosak (utóbbi mind a magyar, mind az amerikai oldalon). A közbülső akadályokat formálta az Egyesült Államokról és a kivándorlásról alkotott kép és a vonatkozó információkhoz való hozzáférés. A kivándorlás körülményei 1867 és 1914 között jelentősen változtak, tehát egysíkú kivándorlási mintázatról nem beszélhetünk.
- A nagy háború alaposan átrendezte az Amerikába való kivándorlás viszonyait éppúgy, mint a bevándoroltak társadalmi helyzetét. A háború zavart okozott a bevándoroltak identitásérzéseiben, de az amerikaiak velük való kapcsolatában is, hiszen a Monarchiából származó bevándoroltak elvileg az ellenséges oldalról származtak. Ez az ellenérzés az USA háborúba való belépésével egyre erősödött. Fejős (1993) bemutatja az ellenreakciókat is a bevándorlat részéről. Maga a háború, majd azt követő területvesztések a visszavándorlási tervek is kilátástalanná tették.

Jegyzetek

- 1 A „burdus élet”: élet a „boarding house”-ban. A bányatelepeken a bevándorló bányászok igen egyszerű lakóhelye. Általában egy ágyat két bányász bérelt, mivel váltott műszakban dolgoztak. Az ellátásról, a takarításról, a mosásról és egyéb szolgáltatásokról a „burdus miszisz” gondoskodott (bővebben lásd Balogh 2007; Tezla 1987). Jelen tanulmány a következő konferencián elhangzott előadáson alapul, annak továbbfejlesztett, átdolgozott változata: Kulcsár László: Az Amerikába történő kivándorlás világos és sötét oldala. Plenáris előadás az Állam- és nemzetstratégiai mérőföldkövek I. Megegyezés Ausztria és Magyarország között – 1867. c. nemzetközi konferencián. MTA Területi Akadémiai Bizottság, Veszprém, 2017. november 23–24.
- 2 A tanulmányban Amerika alatt Észak-Amerikát, elsősorban az Egyesült Államokat, kisebb részben Kanadát értjük. A Dél-Amerikába irányuló kivándorlás a nagy háború után erősödött fel döntően a washingtoni szabályozás szigorítása miatt.

- 3 Kevésbé került viszont az érdeklődés középpontjába például a nyugati vármegyéből Ausztriába, Németországba (körülbelül 200-250 ezer fő) vagy a keleti és déli erdélyi területekről, Székelyföldről a Kárpátokon túli román területekre irányuló nem jelentéktelen kivándorlás (körülbelül 80 ezer fő – Gidó 1998; Tusnádi 1863; T. Nagy 1891).
- 4 Mi ebben a tanulmányban csak az első világháborúig (a „nagy háborúig”) követjük a jelenléteket és társadalmi-gazdasági környezetét a Magyar Korona országokban és az Egyesült Államokban.
- 5 Ady Endre: Újlj törvényt Verbőczy; József Attila: Hazám.
- 6 A tanulmányban a megszokott „kiegyezés” fogalom helyett a „megegyezés” fogalmát használjuk. A kiegyezés fogalma, noha kétségtelenül közismert, mégis félrevezető. A szóban forgó folyamat lezárására utal, noha erről korántsem volt szó. A megegyezés egy adott szituációban létrejött (kényszerű) megállapodásra utal, amely megváltoztatására megvolt az esély, de azt egyéb körülmények nem tették lehetővé.
- 7 A kivándorlással elsősorban érintett területek nem vezették a „nagybirtoklistát” a vármegyék között. A nyugat-dunántúli területeken a nagybirtokok aránya Puskás (1960) adatai szerint valamivel magasabb volt (43,6%), mint a kivándorlással sújtott északkeleti Felvidéken (39,8%), de ennek ellenére a kivándorlás jóval alacsonyabb méreteket öltött a Dunántúlon, elsősorban a tanultabb népességre volt jellemző, s nem is Amerika irányába, hanem Ausztria és Németország felé irányult. A szezonális munkák kisebb jelentősége miatt természetesen azt az álláspontot is el lehet fogadni, hogy a dunántúli nagybirtokok relatív fejlettsége hozzájárult ahhoz, hogy a kelet-magyarországi munkavállalók a tengerentúlon kerestek lehetőségeket.
- 8 Az 1895 évi mezőgazdasági statisztika alapján a gépekkel legjobban felszerelt húsz vármegye között csak kettő felvidéki akadt: Pozsony és Nyitra vármegyék.
- 9 Egy idő után ezért például az előre verbuvált, leszerződött munkavállalókat (*contract laborers*), akiknek sokszor az útiköltségét is a toborzó vagy a későbbi munkaadó fizette, a szakszervezetek nyomására nem engedték be az Egyesült Államok területére. Zahra (2016) szerint ez az intézkedés egyfajta 22-es csapdájaként jelent meg a bevándorlók számára, mivel egyrészt tagadniuk kellett az ilyen munkaszerződések létét, másrészt viszont megfelelő pénzt vagy rokonai, baráti kapcsolatot kellett felmutatniuk, bizonyítaniuk, amellyel sok esetben nem rendelkeztek.
- 10 Az elnevezések mást jelentenek, mint Magyarországon. Itt az elsődleges szektor nem a mezőgazdaságot jelenti.
- 11 A hazai statisztikák alapján ezt az arányt kissé túlzónak tartjuk. Azt is meg kell azonban említeni, hogy a nyilvántartások sem a Magyar Korona országokban, sem az Egyesült Államokban nem voltak pontosak, a nyilvántartás rendszere is gyakran változott (mint például a „bevándorló”, a „hazatérő” fogalma). Mivel a Magyar Korona országokban a 20. század elejéig (1915) az útlevél nem tartalmazott fényképet, a személyi azonosítás csak „bemondás” alapján történt, illetőleg az útlevélben szereplő személynév és más adatok alapján.
- 12 Az Alföldet bejáró partiumi zöldségesek (Élesd) vagy az erdélyi, korondi fazekasok, házalók nem tartoznak ebbe a kategóriába, mivel elsősorban nők részvételével történt a „piacozás”.
- 13 Puskás (1974) már az 1970-es évek elején kiemelte, hogy a belső és a határokon átvélő migráció jelenségét csak együtt szabad vizsgálni, amennyiben a népesség regionális átrendeződésének sajátosságait fel akarjuk tárni. Például rámutatott arra, hogy a Magyar Korona országainak népességét alacsony mobilitás jellemezte, hiszen még 1910-ben is a népesség kétharmadát a születése helyén írhatták össze.
- 14 Miután a magyar állam kizárólagos szerződést kötött a Cunard Line társasággal, a kivándorlók szállítására Fiume kikötője vált elsődlegessé (sokszor állami nyomásra), a verseny igazán eldurvult, amelynek fő szereplői a kivándorlási ügynökök és a csendőrök voltak, s ez utóbbiak, ha kellett, Fiuméba kísérték a kivándorlókat. Az ügynökök működését 1903-tól törvény tiltotta, meglehetősen alacsony hatásokkal. A tiltás alól kivételt képeztek a Cunard Line társaság ügynökei. A Cunard-szerződés felvirágoztatta a fiumei üzleteket is, s hozzájárult Fiume erős bevándorlási többletéhez. Sorra nyíltak a kocsmák „a kivándorló magyarhoz”, kocsmák „Mátyás királyhoz”, kocsmák „Rákóczi Ferenchez”. A boltok és a kocsmák mellett jól kerestek az utcai árusok, a hajók melletti árusok és a pénzváltók is.

- 15 A korabeli beszámolók ugyan említést tettek az északkeleti vármegyékbe beáramló galíciai népességről, de az adatokból úgy tűnik, hogy az érintett térségek népességcsökkenését nem egyenlítették ki.
- 16 Ezek az emberek az Amerikába való visszatéréskor már nem számítottak bevándorlóknak az amerikai szabályozás szerint.
- 17 A kivándorlás és a visszavándorlás anyagi mérlege a 19–20. század fordulóján komoly vitát gerjesztett a gazdasági folyamatokat értékelő szakemberek körében. Hegedüs Lóránd (1899) közgazdasági elemzése rációfolt azokra a nézetekre, amelyek a visszautalt pénz mennyiségét jelentősebbnek látták s a kivándorlás pozitív pénzügyi mérlegét hangsúlyozták.
- 18 Az angol nyelv elsajátítása sok nehézségbe ütközött. A kivándorolt magyarok kevert magyar-angolt beszéltek, ahol az angol szavakat magyar ragozással látták el. A kinti magyarok által dalolt „népdalok” ennek jó példáit mutatják: „Nagy úr vagyok, enyém ez a fri-kontri / Minden angol úgy tisztel, hogy „Ju hanki” / Mikor aztán fejbe kólint a majna / Mennybe viszi lelketem a kollekta.” Ennek a kevert nyelvnek jelentőségét mutatja, hogy Tezla (1987) könyvében angol és „Hunglish” szótárt is találhatunk. A tanulmány szerzőinek megjegyzése a nem angolosok számára: „fri-kontri” szabad ország (free country); „majna” a bánya (mine) elferdített alakja; „Ju hanki” – te magyar: a magyarokat lealacsonyító becézés; „kollekta” a rk. templomokban a perselyező ember (collector).
- 19 A „Huszadik Század”-ban megjelent, 'l.l.' monogrammal jelzett bíráló értékelés a megalapozatlan és túlzott diszkrecionális jogkört a belügyminiszternek adó indítványról megjegyezte, hogy „Nem szabad országunk legnagyobb kérdésében kaszinói föltételezéseket kodifikálni” (l.l. 1908, 579.). A bíráló más szempontokból is értékelte a javaslatot. Részben azért tartotta helytelennek, mert véleménye szerint nem történt meg az amerikai szabályokkal való harmonizáció, részben pedig azért, mert garanciális intézkedéseivel nem gátolta, hanem ösztönözte a teljes családok és az 1906-os létszámból közel 60%-ot kitevő fiatal munkaképes korú 20–40 év közötti személyek kivándorlását. Azt is helytelenítette továbbá, hogy a javaslat nem foglalkozott az úgynevezett „hungara” problémával, azaz az Amerikába irányuló leánykereskedelemmel.
- 20 Nem kisebbítve a kivándorlási ügynökök negatív szerepét, meg kell jegyeznünk, hogy az egyik, ha nem a legfontosabb negatív szereplőivé váltak ennek a folyamatnak. Letartóztatták, perbe fogták őket, elítélték, kitiltották, s szinte minden rossz okának tartották. Ebben volt is némi igazság, hiszen a kíméletlen gazdasági verseny a hajóstársaságok és az amerikai gazdasági társaságok között az olcsó munkaerő megszerzéséért, kifuvározásáért még arra is rávette őket, hogy a csalafinta rábeszélés mellett a toborzásban való „alvállalkozásként” fejpénzt fizessenek a helyi jegyzőnek, papnak és tanítónak. Zahra (2016) galíciai példákat is hoz erre a jelenségre. Széll Kálmán beszéde, amelyben a kivándorlási ügynökök szerepét hasonló jelentőségűnek ítélte, mint az ország gazdasági bajait, azt is jelzi, hogy a kormányzat nem látta reálisan az adott helyzetet.
- 21 Bolgár (1908, 494.) így ír: „a bajokért nem magát a kivándorlás tényét, hanem a kivándorlásra készítető okokat teszem felelőssé.” Zigány Zoltán (1904, 331.) hasonlóan vélekedik: „Nem maga a kivándorlás a baj; ez csak a jele a nemzet más nagyobb bajainak. A kivándorlás a láz, a mely az orvosnak azt jelenti, hogy nyavajája van a nemzetnek.”
- 22 A zsidók ingyen kapták az úgynevezett „one-way passport”-ot, amely nem jogosított fel a lengyel és orosz területekre való visszatérésre. A visszatérésre is feljogosító útlevel megszerzése sokkal nehezebb és drágább volt (Zahra 2016).
- 23 A pályázati pénzt, 2000 koronát Groedel Ármin ajánlotta fel.
- 24 1. Az 1903: IV és az 1903: VI. törvény (a kivándorlási törvény és az útleveletörvény) alkalmaz-e a kivándorlás csökkentésére? 2. Helyes-e a Cunard-szerződés? (lásd a 14. lábjegyzetet) 3. Az állami és közterhek emelkedése összefüggésben van-e a kivándorlással? 4. A kivándorlás el-lensúlyozására az iparfejlesztésnek mely akadályai lennének elhárítandók? Milyen szociálpolitikai és munkaslakás-intézkedések szükségesek? 5. A munkáshiány megszüntetését előmozdítaná-e a munkások letelepítése vagy földhöz juttatása?

Köszönetnyilvánítás

A szerzők köszönik Duray Miklósnak a tanulmányhoz kapcsolódó hasznos megjegyzéseit, Demeter Gábor segítségét és a két anonim lektor jobbító tanácsait.

Irodalom

- A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége által tartott Országos Ankét tárgyalásai (1907). Pester Lloyd Társulat Könyvnyomdája, Budapest
- Allen, G. (1989): Eugenics and American social history, 1880–1950. *Genome*, 2., 885–889. <http://doi.org/dwr8h4>
- Baines, D. (1994): European emigration, 1815–1930: Looking at the emigration decision again. *The Economic History Review*, New Series, 3., 525–544. <http://doi.org/b46k9c>
- Balogh B. (2007): Vázlat a nyugat-pennsylvaniai magyar közösségek társadalmáról. In: Vargyas G., Berta P. (szerk.): *Ethno-Lore XXIV. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 89–111.
- Beluszky P. (szerk.) (2005): *Magyarország történeti földrajza. I-II. kötet*. Dialóg Campus Kiadó, Pécs
- Bolgár E. (1908): A kivándorlás. *Huszadik Század*, 2., 493–499.
- Brinkley, A. (1995): *American History*. McGraw-Hill, New York
- Demeter G. (2018): Perifériák és fejlett régiók a történeti Magyarországon (1890–1910). In: Demeter G., Szulovszky J. (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. MTA BTK, DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, Budapest, Debrecen, 145–194.
- Gidó Cs. (1998): Székely kivándorlás a román királyságba a dualizmus korában. *Kapu*, 4., 38–40.
- Faragó T. (2008): Demográfia és örökösödési rendszer a Kárpát-medencében az első világháború előtt. In: *Történeti Demográfiai Évkönyv 2006–2008*. KSH Népeségstudományi Kutatóintézet, Budapest, 81–122.
- Faragó T. (2018): Az 1851–1910 közötti időszak vándorlástörténetének újragondolása (I. rész). *Demográfia*, 2–3., 197–234. <http://doi.org/c4fr>
- Fejős Z. (1993): *A chicagói magyarok két nemzedéke, 1890–1940*. Közép-Európa Intézet, Budapest
- Földes B., Ballagi G. (1903): Jelentés a Groedel jutalomról. *Akadémiai Értesítő*, 9., 489–503.
- Hegedüs L. (1899): A magyarok kivándorlása Amerikába. *Budapesti Szemle*, 274., 10–28.
- Hirschman, C. (1983): America's melting pot reconsidered. *Annual Review of Sociology*, 9., 397–423. <http://doi.org/d9vg4n>
- Hoffmann G., Lukács P. (1912): Az amerikai bevándorlás 1910–1911. *Huszadik Század*, 1., 749–752.
- Jaret, C. (1999): Troubled by newcomers: Anti-immigrant attitudes and action during two eras of mass immigration to the United States. *Journal of American Ethnic History*, 3., 9–39.
- Kosa, J. (1957): A century of Hungarian emigration. 1850–1950. *The America Slavic and East European Review*, 4., 501–514. <http://doi.org/cvz6w>
- Koundela P. (2014): A kivándorlás és a jólét összefüggése hazánkban az első világháború előtt és után. *Közép-Európai Közlemények*, 3–4., 79–89.
- Kulcsár, L., Brown, D. L., Madarász, I. (1996): Dimensions of rural diversity in Hungary. In: Cernea, M. M. (ed.): *IX. World Congress of Rural Sociology*. Bucharest, 1–16.
- Kulcsár L., Brown, D. L. (2005): Modernizáció és vidékfejlesztés. *Korunk*, 4., 10–15.
- Kulcsár L. (2010): A modernizáció társadalmi gátjai. *Gazdaság és Társadalom*, 1., 44–63. <http://doi.org/c4fs>
- Kulcsár L., Kulcsár J., L., Obádovics, Cs. (2011): Who lives in forgotten places? Age structure and socio-economic development. *Regional Statistics*, 1., Special Issue, 110–121.
- Kulcsár L. (2017): *A vidékfejlesztés elméleti megközelítése. Regionális és kulturális összefüggések*. Kriterion Kiadó, Kolozsvár

- Kulcsár, L., Kulcsár J. L. (2010): All or nothing: What has changed in Eastern Europe? The unfolding regional dynamics in Hungary. In: Kulcsár, L., Kulcsár J., L. (eds.): *Regional aspects of social and economic restructuring in Eastern Europe. The Hungarian case*. Hungarian Central Statistical Office, Budapest, 3–6.
- I.I. (1908): Törvényjavaslat a kivándorlásról. *Huszadik Század*, 1., 578–582.
- Lee, E. (1966): A theory of migration. *Demography*, 1., 47–57.
- Leopold L., ifj. (1908): A visszavándorlás mérlege. *Huszadik Század*, 1., 143–162.
- Löherer A. (1908): *Az amerikai kivándorlás és a visszavándorlás*. Pátria, Budapest
- Massey, D. S. (1990): Social structure, household strategies, and the cumulative causation of migration. *Population Index*, 1., 3–26. <http://doi.org/fcscd5>
- Massey, D. S., Alarcon, R., Dudand, J., Gonzales, H. (1987): *Return to Aztlan: The social process of international migration from Western Mexico*. University of California Press, Berkeley
- Morawska, E. (2009): *A sociology of immigration. (Re)making multifaceted America*. Palgrave Macmillan, New York
- Oravecz I. (2017): *Kaliforniai fűrj*. Magvető Kiadó, Budapest
- T. Nagy I. (1891): *Csik vármegye közigazgatási állapotai és a székely kivándorlás*. Jókai-Nyomda, Sepsiszentgyörgy
- Piore, M. (1979): *Birds of passage: Migrant labor in industrialized societies*. Cambridge University Press, Cambridge
- Puskás J. (1960): A magyar mezőgazdaság tőkés fejlődésének vizsgálata az 1895. évi üzemstatisztika adatai alapján. *Történelmi Szemle*, 4., 446–478.
- Puskás J. (1974): Kivándorlás Magyarországról az Egyesült Államokba 1914 előtt. *Történelmi Szemle*, 1–2., 32–74.
- Puskás J. (1982): *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Puskás J. (1987): A tengerentúltra vándorlás. Az áttelepült közösségek néhány jellemzője egy mikroanalízis tükrében. In: *Magyarságtudomány. A Magyarságtudató Csoport évkönyve*. ASTRA Print, Budapest, 243–265.
- Ravenstein, E. (1889): The laws of migration. *Journal of the Royal Statistical Society*, 2., 167–227.
- Stark, O., Bloom, D. (1985): The new economics of labor migration (NELM). *American Economic Review*, 2., 173–178.
- Tezla A. (1987): „Valahol túl, meseországban...” *Az amerikai magyarok. 1895–1920. I–II*. Európa Könyvkiadó, Budapest
- Thirring G. (1904): *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság*. Kilián Frigyes Magy. Kir. könyvnyomdája, Budapest
- Tonelli S. (1929): *Ultonia. Egy kivándorló hajó története*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest
- Tusnádi (1863): *Székelyek s egy régi baj*. Különnyomat az Alföld c. napilapból. Bettelheim testvérek bizománya, Arad
- Vialet, J. (2002): A brief history of US immigration policy. In: Gunderson, T. (ed.): *Immigration policy in turmoil*. Nova Science Publishers, New York
- Wexler, A. (1995): *Atlas of Westward expansion*. Facts On File, New York
- Zahra, T. (2016): *The great departure: Mass migration from Eastern Europe and the making of the Free World*. W. W. Norton & Company, New York, London
- Zigány Z. (1904): A kivándorlás. (4 magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság. Irta dr. Thirring Gusztáv. 2 térképpel és 11 grafikus rajzzal. Budapest, Kilián Frigyes utóda, 1904.) *Huszadik Század*, 2., 327–332.
- Znanięcki, F., Thomas, W. I. (2002): *A lengyel paraszt Európában és Amerikában*. Új Mandátum Kiadó, Budapest

A közép- és kelet-európai országok vallásgyakorlatának regionális vonatkozásai

Regional aspects of religious activity in Central and Eastern Europe

BALASSA BERNADETT

BALASSA Bernadett: doktorjelölt, egyetemi tanársegéd, Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola; 9026 Győr, Egyetem tér 1.; balassa.bernadett@sze.hu; <https://orcid.org/0000-0002-6473-3591>

KULCSSZAVAK: vallás; társadalmi tőke; regionális identitás; Közép- és Kelet-Európa

ABSZTRAKT: Szociológiai kutatások szerint a rendszerváltást követően nem mutatható ki a vallás visszaszorulása Közép- és Kelet-Európában. Néhol ugyan az individuális vallásgyakorlás jellemzővé vált, a vasfüggöny lebomlását követően fellendülő hitélet tapasztalható a régióban. A leírt tendencia irányítja a kutatók figyelmét a vallás mint identitásképző és kultúraalakító tényező felé. A tanulmány rámutat a régió Nyugat-Európától eltérő vallási sajátosságaira és az ahhoz illeszkedő vallásszociológiai elméletekre. A publikáció kiindulópontja egy egyéves kutatás, melyben Közép- és Kelet-Európa vallási és gazdasági összefüggéseit vizsgáltam. A kutatási projekt legfőbb eredményeinek bemutatása után a tanulmány a regionális vonatkozásokra koncentrált, így a térség tizenhárom országát – Albánia, Ausztria, Bulgária, Csehország, Észtország, Horvátország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Románia, Szlovákia és Szlovénia – vallási szempontból csoportosítja. A tanulmány konklúziója, hogy a vallás Közép- és Kelet-Európában a nemzeti és regionális identitás meghatározó aspektusa, aminek közvetlen gazdasági hatásai is kimutathatóak. Az egyes országok vallásgyakorlata a társadalmi és humán tőkébe való befektetésként válik a területi tőke meghatározó komponensévé.

Bernadett BALASSA: PhD candidate, assistant lecturer, Doctoral School of Regional Sciences and Business Administration, Széchenyi István University; Egyetem tér 1., H-9026 Győr, Hungary; balassa.bernadett@sze.hu; <https://orcid.org/0000-0002-6473-3591>

KEYWORDS: religion; social capital; regional identity; Central and Eastern Europe

ABSTRACT: Sociological studies suggest that there is no decline in Central and Eastern European religious activities after the collapse of the Soviet Union. It is true, that religion has individualised in some places in the region, but elsewhere there is an increase in traditional church attendance. These trends justify investigations of the effects of religion as a key factor in identity formation.

The study is based on a one-year research on the impact of religious activity on the economies of Central and Eastern Europe. The project contains two main statements about the

region: 1. There is a significant negative relationship between religious pluralism and church attendance; 2. Socio-economic indicators at macro level have significant correspondences with religious characteristics: there is an indirect linkage between religious belief and economic development in the region. This study focuses on the regional aspects of the research findings, in particular which forms of capital are accumulated by religious activities and organisations.

By reviewing the most current theories of social capital, the study categorises the ways religion affects the accumulation of territorial capital. It describes the religious characteristics of Central and Eastern Europe and classifies thirteen countries (Albania, Austria, Bulgaria, Croatia, Czechia, Estonia, Hungary, Latvia, Lithuania, Poland, Romania, Slovakia and Slovenia) according to religious indicators. The classification shows in which countries religious belief is strong as indicated by active church attendance, which in turn can be used for measuring social capital.

The results of the study strengthen those theories which interpret religious activity as an investment in human and social capital. According to the classification, in Poland and Romania religion could play a key role in the accumulation of social capital because of their strong religious belief and activity. Although further investigations are needed to highlight the direct linkage between the indicators of social capital and religion in the region, this study outlines the main theoretical correlations. Religion generates social capital by adding common norms for the communities, building trust, tolerance and solidarity. At the same time, religious organisations stimulate volunteering and open-handedness in solving social problems. In summary religion in Central and Eastern Europe is a key determinant of national and regional identity, as well as a source of capital accumulation which has a direct impact on the economy.

Bevezetés

A tanulmány célja egy egyéves kutatási projekt¹ során megismert összefüggések regionális vonatkozásainak feltárása, egy lehetséges magyarázó modell megalkotása. A 2017/2018-as tanévben zajlott egyéni kutatás a közép- és kelet-európai makrorégióban láncszerű összefüggést tárt fel az országok vallási és társadalmi-gazdasági mutatói között. Jelen tanulmány a kapott eredményeket értelmezi két regionális gyűjtőelmélet, a területi tőke és a társadalmi tőke elméleteinek fényében. A tanulmány első része röviden összegzi a kutatás legfőbb eredményeit, a vizsgálat főbb fogalmait és mérési eszközeit. Ezt követően az írás a területi tőke komponenseként a társadalmi tőke képződésének módjait szemléli, melyben meghatározó szerep juthat a vallási közösségeknek. A tanulmány vége a közép- és kelet-európai térségben kapott eredményeket a téma kurrens szakirodalmával veti össze, valamint a régió országainak vallási szempontú csoportosítása révén a vallás tőkeképződéshez való hozzájárulását vizsgálja.

Közép- és Kelet-Európa vallási-gazdasági összefüggései

Az Új Nemzeti Kiválóság Program keretében tizenhárom közép- és kelet-európai ország vallási mutatóit és gazdasági indikátorait vizsgáltam (Balassa 2018a, 2018b), jelen írásban csak a tárgyhoz kapcsolódó legszűkebb eredményeket

mutatom be. A kutatás kimenete számos új kérdést vetett fel, melyekre a kutatás korábbi szakaszában nem találtam kielégítő magyarázatot. Jelen tanulmány a társadalmi töke elméletével összevetve új megvilágításba helyezi a kapott eredményeket.

A vizsgálat konceptuális alapjai

Vallás alatt olyan meggyőződések, cselekedetek és intézmények megosztását értjük, melyek természetfeletti erők működésébe vetett hiten alapulnak (Iannaccone 1998). Ez a definíció Thomas Luckmann (1996) meghatározásával szinkronban nem csupán a szervezeti keretek között működő, intézményi hitvallással megalapozott vallásosságot fedi, hanem a transzcendenciaélményt kereső spiritualitás egyéni megnyilvánulásait is. Az elmúlt évszázadban számos kutatás szerint gyengült a vallás társadalmi jelentősége (Bruce 2002; Norris, Inglehart 2004), ugyanakkor sokan cáfolják ezt a nézetet, köztük Luckmann is (1967). Iannaccone és Luckmann definícióját követve kutatásom sem korlátozta a vallásgyakorlást a tradicionális formákra, hanem az új típusú felekezetek, vallási irányzatok és a szertartáson kívüli egyéni hitgyakorlat is a vizsgálat tárgyát képezte. Egyes kutatók megállapítása szerint a modern korra a szekularizáció, mások szerint az individualizáció, valamint a racionális döntéshozatal, legújabbban pedig a deszekularizáció jellemző.

A klasszikus liberalizmus fontos alapelve az egyház és az állam szétválasztása (Locke 1824). A modernitás kialakulásával egy időben Nyugat-Európában a vallás veszített intézményi és politikai súlyából és egyre inkább a magánélet berkei közé szorult. A jelenséget széles körűen ragadja meg a *szekularizáció* fogalma. Egyházjogi és filozófiai értelemben szekularizáción az egyházi tulajdon magán- vagy állami tulajdonba kerülését, az egyház befolyásának visszaszorítására irányuló állami törekvéseket értjük, ami lehetővé tette a világi (szekuláris) államok létrejöttét (Szőke 1999). A vallásszociológia klasszikusai, mint Émile Durkheim (2001) és Max Weber a társadalmi folyamatok leírásaként, szélesebb értelemben fogalmazták meg szekularizációs téziséket. Eszerint a modern koral a vallás a társadalmi élet egyre kisebb szegletébe húzódott, a világ varázstalanná vált. Makroszinten a vallás így a társadalomszervezés számtalan alrendszere közül csupán egyet képvisel.

Számos kutató a szekularizáció mezoszintű megnyilvánulásaként értelmezi a tradicionális egyházak háttérbe szorulását, az újabb vallási szolgáltatók, felekezetek megjelenését. Ez a fajta vallási pluralizmus a német származású Berger (1969) szerint negatív kapcsolatban áll az egyházlátogatás gyakoriságával, ami a nyugat-európai államokra be is igazolódott (Pickel 2013). Az európai megfigyelésekkel egyidejűleg Észak-Amerikát és főként az Egyesült Államokat leíró vizsgálatok azonban cáfolják az összefüggést. Stark és Iannaccone (1994) *racionális döntésmélete* a vallást is piacként értelmezi, amelyben a bővülő kínálat serken-

tőleg hat a keresletre. Közvélemény-kutatási adatokra hivatkozva állítják, hogy a vallási diverzitás nemhogy csökkenti (szekularizációs hatás), hanem erősíti a transzcendenciába vetett hitet, az egyházlátogatást.

A szekularizáció mikroszintű megnyilvánulásának tekinthetjük a vallási *individualizációt*, az egyháztagok passzivitását és a gyakori felekezeti váltást. Luckmann (1967) individualizációs tézise szerint az intézményesült keretek helyett felértékelődött a személyes hitgyakorlás, a vallás privatizációja. Az individualis hitgyakorlásban meghatározó a hívők egyéni preferenciája, esetenként több vallás tanításából „barkácsolják össze” saját hitüket. Az individualizációs tézis támogatói szerint a személyes hit mértéke antropológiailag meghatározott, viszonylag állandónak tekinthető, így alacsonyabb egyházlátogatási szokások mellett sem beszélhetünk a vallás jelentőségének csökkenéséről (Korpics, Wildmann 2010).

A fenti három elmélet (szekularizáció, individualizáció és racionális döntések) mindegyike a modernitás vallásra gyakorolt hatásával foglalkozik. A hatások sokszínűségéből ugyan látszik, hogy az intézményesült keretek között zajló vallásgyakorlás a világ egyes részein csökken, miközben Latin-Amerikában ezen a téren is fellendülés tapasztalható (Pew Research Center 2014a). A szociológiai szempontból, legszélesebb spektrumon (makro-, mezo- és mikroszint) értelmezett szekularizáció főként Nyugat-Európa sajátja (Pollack 2003), a közvélemény-kutatási eredmények leginkább ebben a térségben igazolják a vallás háttérbe szorulását.

A gazdasági fejlődés és a vallásosság között a 19–20. században meghatározó szekularizációs elmélet alapján negatív kapcsolat áll fenn. Az egyéni anyagi biztonság és hitgyakorlás közötti kapcsolatot írja le Máté-Tóth András (2014, 58.): „az agrártársadalmaknak az ipari társadalmakba való átmenete révén a hétköznapi életirizikók csökkentek, megnövekedett a szociális biztonság, melyek a vallásra mint kontingenciakezelő instanciára vonatkozó igényt csökkentették”. Az elmúlt évtizedekben a kutatók között növekvő érdeklődés tapasztalható a fordított relációt, tehát a vallás gazdaságra gyakorolt hatását illetően. A megnövekedett érdeklődés háttérében a vallás jelentőségének erősödése, a *deszekularizáció* (Berger 1999) következő jelenségei állnak.

- A nagy világvallások missziós tevékenysége az elmúlt évtizedekben megélnékült.
- A világvallások fundamentalista fókusza erősödik (Iannaccone 1998).
- A vallás geopolitikai jelentősége megnövekedett (Huntington 2015).

Az egyéves kutatási projekt során a fenti elméletek gyakorlati leképződését vizsgáltam Közép- és Kelet-Európában, valamint az aggregált vallási mutatók és a társadalmi-gazdasági indikátorok összefüggéseit elemeztem.

A kutatás módszereiről

A kontinentális Európa országainak régiós besorolására számos földrajztudományi és történettudományi megoldás született (többek között Enyedi 1978; Niederhauser 2001; Szűcs 1983), kutatásomban az OECD (2000) definícióját használtam Közép- és Kelet-Európa meghatározására. Eszerint Albánia, Bulgária, Csehország, Észtország, Horvátország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Románia, Szlovákia és Szlovénia tartozik a térségbe. Az osztrákmagyar együttélés meghatározó időszakaira, valamint a közös vallási hagyományokra tekintettel Ausztria is bekerült a vizsgált országok közé.

A vallás gazdaságra gyakorolt hatását empirikus módszerekkel számos kutatás vizsgálta, saját elemzésem főként Barro és McCleary (2003), Becker és Woessmann (2010), Forgács és Csillik (2017), Glahe és Vohries (1989), valamint Young (2009) módszerére, főbb megállapításaira támaszkodott.² A közép- és kelet-európai térség vallási mutatóinak összehasonlítására több szociológiai tanulmány is született – többek között Harrach (2013), Máté-Tóth (2014); Pew Research Center (2017); Tomka (2011); Tomka, Zulehner (2008) –, ugyanakkor a vallási és gazdasági mutatók egymásra hatásával csak részlegesen foglalkoznak a kutatások. Két hipotézist fogalmaztam meg:

- Közép- és Kelet-Európában a vallási diverzitás szignifikáns pozitív kapcsolatban van az egyházlátogatás gyakoriságával.
- Közép- és Kelet-Európában a gazdasági fejlettségi mutatók statisztikailag szignifikáns összefüggést mutatnak a személyes vallási mutatókkal.

A kérdéseket korreláció- és regressióelemzéssel vizsgáltam, SPSS program segítségével. A személyes vallási indikátorokat (endogén tényezők) a Pew Research Center kutatásai alapján három nagy egységre bontottam: 1. a meggyőződés foka (hit Istenben, mennyben és pokolban, a bűnök létezésében); 2. az egyházlátogatás gyakorisága; 3. az egyéni hitgyakorlat (az imádkozás gyakorisága). A személyes jellemzőket a European Value Survey (EVS) 2008-as adatfelvételéből aggregáltam országos szintre.³ Az aggregálást átlag szerint végeztem el,⁴ a keletkezett új mutatók skálaszintű változók.

Az aggregált vallási mutatókat Barro és McCleary (2003) alapján az államra vonatkozó vallási indikátorok mint exogén tényezők befolyásolják, így elsőként ezek személyes vallási tényezőkre gyakorolt hatását vizsgáltam. A mutatók és a hozzájuk tartozó adatforrások:

- Állami szabályozás, a vallásszabadság mértéke: GRI (Government Regulation of Religion Index), 2008 – ARDA-adatbázis (<http://www.thearda.com/>).
- Állami juttatások, támogatások rendszere: GFI (Government Favoritism of Religion Index), 2008 – ARDA-adatbázis.
- Nemzeti felekezeti megoszlás – censusadatok, a CIA World Factbook⁵ és az ARDA-adatbázis alapján.
- Vallási diverzitás (Religious Diversity Index, RDI) – a felekezeti megoszlás alapján Herfindahl–Hirschman-indexet⁶ számoltam a vizsgált nemzetekre.

Az elemzési logika meghatározásakor korábbi nemzetközi kutatások eredményeit vettem figyelembe (Barro, McCleary 2003; Becker, Pfaff, Rubin 2016). Eszerint a fenti országos vallási mutatók csak a személyes vallásosság mutatóival (a hit mértéke, az egyházlátogatási gyakoriság, a szertartáson kívüli hitgyakorlás) állnak közvetlen kapcsolatban, míg a gazdasági fejlettségi mutatókkal nem. Az állami vallási mutatókat a kutatók többnyire köztes, instrumentális változóként kezelték a regressziós modellekben.

A személyes vallási mutatók hatását az egyes országok társadalmi-gazdasági indikátoraira vizsgáltam. Független változóim a HDI (Human Development Index – emberi fejlettségi index) részmutatói voltak, így az egy főre jutó vásárlóerő-paritáson mért GDP, az iskolázottság, valamint a születéskor várható élettartam (az adatok forrása: <http://data.un.org/>). A változókat a 2008-as évre gyűjtöttem ki, ez alól kivételek a 2010 körüli censusokból származó felekezeti megoszlások.

A vizsgálat főbb eredményei

Az első hipotézis tesztelésére regresszióelemzést végeztem. A vizsgált térségben statisztikailag szignifikáns, erős kapcsolat van a vallási diverzitás és az egyházlátogatás gyakorisága között, a Spearman-féle korreláció értéke $-0,656$. A lineáris regresszió alapján a vallási diverzitás 37,8%-ban határozza meg az egyházlátogatás országos gyakoriságát; tehát minél plurálisabb a közép- és kelet-európai országok felekezeti megoszlása, annál ritkább az egyházlátogatás, Stark és Iannaccone (1994) elméletét cáfolva. A további állami vallási mutatók (GFI, GRI) nem mutattak szignifikáns összefüggést a hitbeli mutatók egyikével és a vallási diverzitással sem.

A személyes vallási mutatók között erőteljes kapcsolatot találtam. Az egyházlátogatás szignifikáns pozitív összefüggésben áll a különböző hitbeli meggyőződésekkel. Az Istenben való hit például erős szignifikáns kapcsolatban áll az egyházlátogatással (Pearson-féle korrelációs együttható: $0,765$), a bűnök létezésében való hittal pedig még erőteljesebb az együttmozgás (Pearson-féle korrelációs együttható: $0,835$).

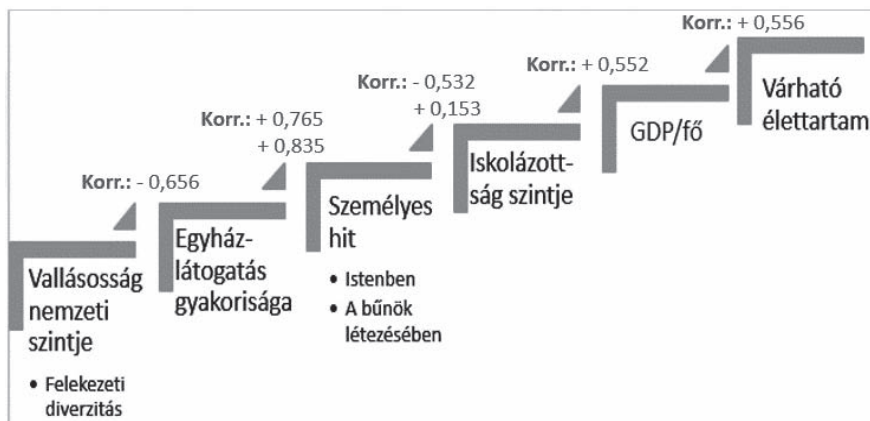
Barro és McCleary (2003) tanulmányában a személyes vallási mutatók mindegyike szignifikáns összefüggésben áll a gazdasági fejlettség különböző mutatóival (az urbanizáció foka, a gazdasági teljesítmény stb.). Közép- és Kelet-Európában a személyes vallásosság (hitbeli meggyőződések, egyházlátogatás és imádkozás) közül csupán két hitbeli meggyőződés áll szignifikáns kapcsolatban a társadalmi-gazdasági indikátorokkal, utóbbiak közül is csupán az iskolázottság szintjével. Az Istenbe vetett hit közepesen erős negatív (Pearson-féle korrelációs együttható: $-0,532$), míg a bűnök létezésben való hit gyenge pozitív (Pearson-féle korrelációs együttható: $0,153$) kapcsolatban áll az iskolázottság szintjével. A két mutatóval együttesen 57,4%-os pontossággal becsülhetjük meg

az iskolázottság szintjét. Természetesen a visszahatásról, a magasabb szintű iskolázottság istenhitet relativizáló, valamint az erkölcsösséget erősítő (a bűnök létezésébe vetett hit) hatásáról is beszélhetünk. A negatív összefüggéshez nagymértékben hozzájárult, hogy a leginkább szekuláris Csehország és Észtország a régió legmagasabb iskolázottsági értékeivel rendelkezik. Az iskolázottság és a személyes hit kapcsolatának vizsgálatát mindenképpen érdemes mikroszinten is elvégezni, egyéni adatok bevonásával.

Habár a további HDI-részmutatókkal nem állnak közvetlen kapcsolatban a személyes vallási mutatók, közvetett összefüggést sikerült kimutatni. Az oktatás színvonala közvetlen, közepesen erős szignifikáns kapcsolatot mutatott az egy főre jutó GDP-vel (Pearson-féle korrelációs együttható: 0,552), míg a nemzeti jövedelem közvetlen hatással bír a várható élettartamra (Pearson-féle korrelációs együttható: 0,556). Ezáltal a vizsgált régióban igazoltnak látszik Becker és Woessmann (2010) elmélete, miszerint a vallásgyakorlás a humán tőkén keresztül befolyásolja a gazdasági fejlettséget, valahogy úgy, ahogy egykor a protestantizmus hozzájárult a kapitalizmus kialakulásához.

A világszerte végzett vallásszociológiai vizsgálatok eredményeihez képest Közép- és Kelet-Európa sok szempontból eltérő jellegzetességekkel bír. A korábbi tanulmányok kutatási módszertanát régiókban alkalmazva csupán a vallási-gazdasági összefüggéseknek egy része igazolódott vissza. Ugyan nem látunk közvetlen kapcsolatot minden egyes spirituális és materiális indikátor között (1. ábra), a két szféra egymásra hatása igazoltnak látszik.

1. ábra: Vallási és gazdasági mutatók láncszerű kapcsolata Közép- és Kelet-Európában
Chain-like relationship between religious and economic indicators in the region

Forrás: Saját szerkesztés.

A kutatási eredmények regionális vonatkozásai

A kutatás lebonyolítását követően az alábbi kérdések merültek fel:

- Vajon a vallási tényezők csak a humán tőkén keresztül gyakorolnak hatást a gazdaságra?
- Milyen szerepet játszik a társadalom vallásgyakorlata a gazdaság tőkeképzésében?
- Milyen jellegű tőke képződhet a vallásgyakorlás hatására?
- Mennyire különbözik egymástól az egyes országok vallási életének befolyása a társadalmi-gazdasági folyamatok alakulására?

Máté-Tóth András vallásszociológus arra hívja fel a figyelmet, hogy az egyes országok eltérő vallási mutatóinak hátterében „nem annyira a modernitás foka, hanem inkább az egyház, az állam, a nemzet és a civil társadalom viszonyrendszere a magas magyarázó erővel bíró faktor” (Máté-Tóth 2014, 56.). Nem elégséges tehát önmagában a modernitással vagy a gazdasági fejlettséggel összefüggésben vizsgálni egy térség vallási életének változásait, ehelyett a civil társadalom erőssége, a domináns vallás és a regionális identitás kapcsolata, a vallási felekezetek sokszínűsége erős befolyással bír az egyének hitgyakorlatára, és fordítva. A felsorolt kérdések és a vallásszociológus ajánlásai mentén a fenti kutatás eredményeit a regionális identitás és a társadalmi tőke elméleteinek főbb megállapításaival vetem össze.

A területi tőke mint a regionális fejlődés endogén forrása

Marx várakozása szerint az anyagi tőke felhalmozódása maga után vonja a monoteista hit „ködszüleményeinek” eloszlását, a modernitással egyidejűleg a vallásgyakorlás visszaszorulását (Lenin 1971, 48–50.). Azóta számos közgazdász egészítette ki tőkeelméletét olyan megfogható és kevésbé tárgyiasult, korlátozottan és szinte korlátlanul rendelkezésre álló erőforrásokkal, melyek szintúgy szerepet játszanak a versenyképesség és termelékenység fokozásában. Az elmúlt évtizedek szociológiai kutatásai alapján egyre inkább elképzelhetőnek látszik, hogy egy térség meghatározó hitgyakorlata is képes hozzájárulni annak gazdasági fejlődéséhez, így felértékelődik a tőkeképződés vallási dimenziója.

Nan Lin (2001, 4.) szerint a tőke olyan befektetett erőforrások halmaza, melyekért további erőforrásokhoz juthatunk a piacon, értéktobbletet generálva. Egy régió endogén fejlődésében nem csupán a tárgyiasult gazdasági tőke játszik meghatározó szerepet, hanem egy sor kevésbé tárgyiasult tőketényező is (Lengyel 2012). Habár a közgazdasági szakirodalomban pontosabb konceptualizáció vár még a területi tőke fogalmára, a Camagni-féle elmélet megalapozottnak látszik, számos regionalista az ő modellére támaszkodik (Rechnitzer, Smahó 2011). Camagni (2008) cikkében a területi tőkét kilenc komponensre osztja, a rivalizálás mértéke (alacsony, közepes, magas) és a tárgyiasultság foka szerint.

Elmélete alapján a területi tőke összetevőjeként a 2. ábrán felsorolt tőketípusokat érdemes figyelembe venni a helyi sajátosságokon alapuló versenyképesség elemzésekor. A területi tőke egy adott területen elérhető inputok összessége, melyek további javak képződéséhez járulnak hozzá. A háromszor hármas mátrix csúcsaiban helyet foglalnak a marxi értelemben vett klasszikus magánjavak, a szakmai képességeket és készségeket tömörítő emberi tőke, a szociológiai irodalomban mérvadóvá vált társadalmi tőke, valamint a természeti és épített erőforrásokat összesítő közjavak. A további öt tőketényező főként vegyes javakat és mezosztintű erőforrásokat jelenít meg. Míg az első oszlopban található tárgyi javak viszonylag jól számszerűsíthetők, az utolsó oszlopban felsorolt humán tőke, kapcsolati tőke és társadalmi tőke azok szoft jellegéből fakadóan egzaktan kevésbé mérhető.

2. ábra: A területi tőke komponensei
Components of territorial capital

R i v a l i z á l á s	Magas rivalizálás (magán javak)	Magán állótőke állomány Pénzben kifejeződő extemáliák (hard) Díjköteles javak (kizárólagosság)	Kapcsolati magán szolgáltatások: - a cégek külső kapcsolatai - K+F eredmények transzfere Egyetemi spin-offok	Humán tőke: - vállalkozókészség - kreativitás - magán know-how Pénzben kifejeződő extemáliák (soft)	c	i	f	
	R i v a l i z á l á s	(klub javak)	Tulajdonosi (saját) hálózatok Kollektív javak: - tájkép - kulturális örökség (magán 'együttesek')	Kooperációs hálózatok: - stratégiai szövetség K+F-ben és tudásban - PPP a szolgáltatásokban és tervezésben Természeti és kulturális erőforrásokormányzása	Kapcsolati tőke: - együttműködési képesség és kollektív tevékenység - kollektív kompetenciák	b	h	e
	R i v a l i z á l á s	(közjavak)	Erőforrások: - természeti - kulturális Társadalmi állótőke: - infrastruktúra	Ügynökségek a K+F transzferére Befogadóképesség az új eszközök iránt Agglomerációs és körzeti előnyök	Társadalmi tőke: (önkéntes részvétel) - intézmények - magatartásminták, értékek - bizalom, reputáció	a	g	d
		Tárgyi javak (hard)	Vegyes javak (hard + soft)	Nem tárgyi javak (soft)				

Tárgyiasultság

Forrás: Camagni (2008, 38.) alapján Lengyel (2012, 162.).

A társadalmi tőke szerepe a gazdaságban

A területi tőke elemei közül jelen tanulmány szempontjából kiemelkedik a normákat, bizalmat és társas hálózatokat tömörítő társadalmi tőke. A fogalom megalapozásában kiemelkedő tevékenységet végzett három szociológus, Pierre Bourdieu, James S. Coleman és Robert D. Putnam, az irodalmat magyar nyelven Nagy Gábor Dániel (2016) tekinti át. Bourdieu (1979, 133.) megfogalmazásában a társadalmi tőke a tiszteletre méltóság tőkéje, amely szükséges a társadalomban való létezéshez, a bizalom megszerzéséhez, konkrét gazdasági és politikai hasznokat indukál. Definíciója ráirányítja figyelmünket a társadalmi tőke egyik fő komponensére, a bizalomra, amely a tranzakciós költségek csökkentése révén közgazdasági számítások alapján (Coase 1960) is gazdasági értéktöbbletét vezet. Coleman (1988) a közös normák és értékek létrehozásának, fenntartásának szükségességét hangsúlyozza, melyek alapul szolgálnak a jól működő, egészséges társadalmi együttéléshez. Putnam, Leonardi, Nonetti (1993) a közös munkavégzésre való hajlandóságban, a kölcsönös haszonszerzésen alapuló reciprocitásban ragadják meg a társadalmi tőke lényegét. A szolidaritás, azaz a hajlandóság az azonnali viszonzás nélküli adásra szerinte a közjó megteremtésének kulcsa, ebben nélkülözhetetlen szerep jut a polgári erények meglétének (Putnam 2000). A társadalmi tőke keletkezésében Eva Cox (1995) az előzőek mellett a különbségek tolerálását, a közösségekhez való tartozást, az aktív részvételt és együttműködést, a szociális szükségletek felismerését és kezelését emeli ki.

Onyx és Bullen (2000, 25.) megfogalmazásában a társadalmi tőke fenti elemeinek (bizalom, reciprocitás és közös normák, hálózatok) együttes hatása következtében erős közösségek jönnek létre, amelyek által közösen birtokolt vagyont (társadalmi tőke) mindenki használja, de senki sem bitorolja. Ez egybecseng Camagni (2008) csoportosítáival, ahol a társadalmi tőke sajátos jellegzetessége az alacsony fokú rivalizálás, hiszen a tőkeelem birtoklása közös, senki sem zárható ki belőle, és a közös használat révén elvileg korlátlan mértékben növekszik az erőforrás mennyisége. A társadalmi tőke tehát olyan tőketényező, amelyet minél inkább használunk, annál több lesz belőle: a bizalom bizalmat szül, a segítő szándékot viszonzózzák.

Putnam, Leonardi, Nonetti (1993) az olasz tartományok eltérő versenyképességének háttérében a társadalmi tőke különböző minőségét jelölték meg. Esettanulmányaik alapján az északi területek sikerét magasabb mértékű társadalmi tőkéjük – bizalmuk, szolidaritásuk és toleranciájuk – alapozta meg, míg az elmaradottabb déli térségek a bizalom hiánya, a kooperáció megvalósíthatatlansága miatt szenvedtek hátrányt. Előbbiek esetében erőteljesebb területi kötődés, identitás volt kimutatható, mint a déli tartományokban, így a szerzők a területi identitás és a társadalmi tőke kölcsönhatására is felhívják a figyelmet. Nagy Gábor Dániel szintén rámutat a területi kötődés és a társadalmi tőke összekapcsoltságára. A két fogalom meghatározása a szerző szerint jelentős átfedéseket mutat, „a területi identitás, illetve mérésre operacionalizálható része,

a területi kötődés, a társadalmi tőke elmélet egy dimenziójaként funkcionál a területi egységek helyi társadalmainak esetében” (Nagy 2016, 80.). Az adott földrajzi térben koncentrálnak a bizalom és reciprocitás, a társadalmi hálózatok száma és minősége, a civil aktivitás, a társadalmi integráció mértéke a területi kötődés indikátoraként jelennek meg, az adott térség társadalmi tőkéjét számszerűsítik.

A vallásgyakorlás hatása a tőkeképződésre

A társadalmi tőkeképződés meghatározó színterei az önkéntes társulások, melyek tagjai szabad belátásból csatlakoznak a szervezethez, felépítésük és irányításuk racionális, céljuk a kollektív cselekvés elősegítése (Weber 1987). Ezeknek a szervezeteknek a létrejöttében erőteljes befolyással bír a szocializáció és a vallási háttér. A társadalmi tőke keletkezésében kiemelt szerepet játszhat a vallás, amint ezt az elmélet alátámasztja (Putnam 2000). Elsőként a vallás társadalmi tőkeképzésre gyakorolt hatását, majd annak korlátait mutatom be.

1. A vallási közösségek sok esetben maguk is önkéntes társulások, melyek erősítik a társadalmon belüli hálózatosodást.
2. A vallási közösségek terjesztik az önkéntességet és az adományozást, ráirányítják a figyelmet a társadalmi szükségletekre, lehetőséget biztosítanak tagjaiknak a vallási szervezeten belüli és kívüli szolgálatra (Greeley 1997).
3. A közösségek szocializációs funkciót töltenek be, tudást és képességet biztosítva tagjaiknak a közösségi együttéléshez, ami a hívek társadalmi integrációját is erősítheti.
4. Állami és önkormányzati feladatok átvállalásával a vallási közösségek csökkentik a kiadásokat, oktatási és szociális intézményeket tartanak fenn, nem csak tagjaik számára.
5. Sok esetben közéleti szerepvállalásra, politikai részvételre buzdítanak (Wuthnow 1999).
6. A rendszeres egyházlátogatás védőhálót biztosít a társadalmi életben való érvényesüléshez (pl. Coleman 1988 eredményei alapján csökkenti az iskolai lemorzsolódást).
7. A vallási közösségek tagjai általában a társadalom legkülönbözőbb osztályából érkeznek, az egymás melletti hitgyakorlás erősíti a toleranciát, esélyegyenlőséget biztosít a hátrányos helyzetű tagok számára is.
8. Közös normák, értékek terjesztésével nem csupán a közösségen belül, hanem azon kívül is hatást gyakorolnak a társadalomra (Schmidt 2017).
9. Tanításaikban többnyire az embertársak tiszteletére és szeretetére ösztönöznek, ami erősíti a polgári erényeket.

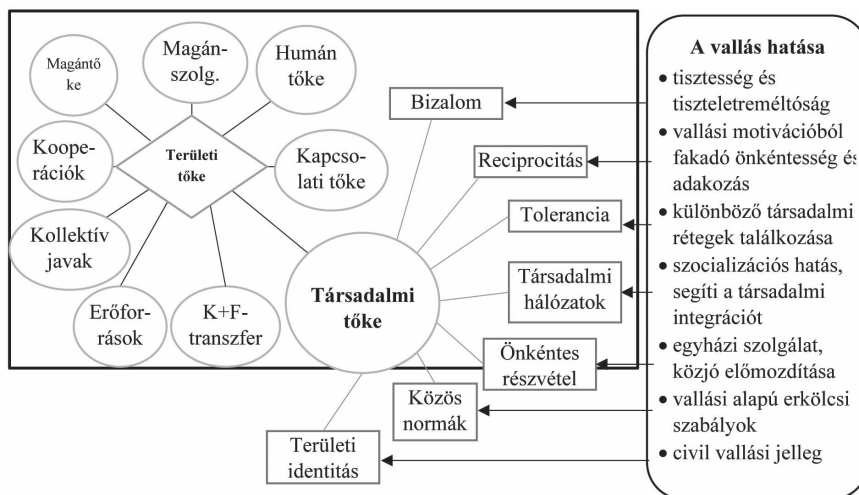
A fenti felsorolás korlátja, hogy zömében az Egyesült Államok domináns vallási közösségeire fogalmazták meg őket, így elsősorban keresztény felekezetekről szólnak azok. Másrészt nem minden vallási közösség járul hozzá egyfor-

mán a társadalmi tőke megteremtéséhez, befolyásuk eltérő típusú és volumenű lehet. Bizonyos esetekben akár a társadalmi integráció hátráltatója is lehet egy-egy deviáns közösség. Utóbbiak közé sorolhatók a vallási közösségek klasszikus csoportosítása szerint azok a szekták, melyek negatív viszonyban állnak a társadalommal, a csoport tagjai a társadalmi normákkal szembemenő üzeneteket és magatartást, elkülönülést tanúsítanak (McGuire 2001). A vallás társadalmi hatásait vizsgálva így érdemes szemügyre venni a vizsgált országok domináns felekezeteit, a hívők egyházlátogatási gyakoriságát, ugyanis többnyire az intézményesült vallásgyakorlattal kapcsolatban állapítják meg a kutatók a tőkeképző hatásokat. Magyarországról például Nagy Gábor Dániel (2016, 157.) esettanulmánya azt a következtetést vonja le egyházlátogatási statisztikák alapján, hogy jelen pillanatban nem indokolt a vallást jelentős társadalmi-tőke-dimenzióként értelmezni az országban. Visszakapcsolódva az elmúlt évben végzett közép- és kelet-európai vizsgálat (Balassa 2018a) eredményeihez, érdemesnek tartom mélyebben áttekinteni a térség országainak vallásgyakorlatát, megvizsgálva, hogy jelenleg mely országokban kaphat jelentős szerepet a vallási dimenzió a társadalmi tőke felhalmozásában.

Az áttekintett irodalom főbb eredményei alapján a társadalommal pozitív viszonyt ápoló vallási közösségek képesek a társadalmi tőkéhez való hozzájárulásuk alapján az adott régió gazdasági versenyképességét is fokozni. Putnam (2000) tanulmányában további szoros, pozitív összefüggést találhatunk a képzettségi szint (humán tőke) és a társadalmi tőke között: általánosságban a magasabb fokú iskolázottság nagyobb interperszonális bizalmat, toleranciát és önkéntességre való hajlandóságot teremt. A társadalmi tőke és az emberi tőke fejlődésének összekapcsoltságáról ír Weiss (1996) is, elmélete a területi tőke két elemének szimultán gyarapodását támasztja alá. A területi tőke és identitás, a társadalmi tőke és a vallásgyakorlás elméleti összefüggéseit tartalmazza a 3. ábra. A tőkeelemek kapcsolódása segít értelmezni a vallás eddig megismert gazdasági hatásait, valamint új kutatási irányokat jelöl ki.

A hitgyakorlás regionális identitást befolyásoló szerepét támasztja alá Butlin (1990) és Somlyódyne Pfeil (2007) tanulmánya is. Előfordulhat azonban, hogy a vallás olyan módon játszik jelentős szerepet az adott társadalom összetartásában, hogy közben hagyományos vallási tartalma közömbös. Az Amerikai Egyesült Államok elnöki beiktató beszédeit elemezve Robert N. Bellah (1967) például arra a következtetésre jutott, hogy egy sajátos „civil vallás” jellemzi az országot. Ez a felekezetszemélyes vallási orientáció, mellyel az amerikaiak többsége egyetért, nagyban hozzájárult az intézmények létrejöttéhez és jól körülhatárolható szimbólumrendszerben nyilvánul meg. A civil vallás „a közösség, a közéleti erkölcs, az állampolgári kötelesség és a társadalmi elkötelezettség értékeit hangsúlyozza, miközben kevésbé foglalkozik az egyéni hit, a lelki élet, a testvéri szeretet és az isteni megváltás hagyományos keresztény kérdéseivel” (Pintér 2014, 7.). Habár sokan bírálták Bellah elméletét, az a szekularizált vallássosság integráló, identitást fenntartó szerepére mutat rá. A szakirodalom azon-

3. ábra: A területi tőke, társadalmi tőke és a vallásgyakorlat főbb elméleti összefüggései
Theoretical relations between territorial capital, social capital and religious activity

Forrás: Camagni (2008, 38.) és Nagy (2016, 81., 176.) alapján saját szerkesztés.

ban felhívja a figyelmet arra, hogy hosszú távú, stabil identitás abban az esetben várható, ha a hitgyakorlat és a vallás területi hovatartozást erősítő jellege összhangban áll egymással (Máté-Tóth 2014).

Közép- és Kelet-Európa vallási dimenziója

Az előbbieken ismertetett elméletek és összefüggések fényében fordulok Közép- és Kelet-Európa vallási dimenziójának elemzéséhez, mely a hitgyakorlat térségbeli szerepére irányítja figyelmünket. A vizsgálatokat továbbra is másod-elemzésként, az EVS, a CIA World Factbook és az ARDA korábban ismertetett adatbázisain végeztem.

A térség vallási sajátosságai

A vizsgált terület közel sem egységes, sem földrajzi, sem történeti, sem vallási szempontból. Máté-Tóth (2014) megközelítésében három közös jellemvonása mégis van a térségnek. Egyrészt az 1990-es fordulatot követően az országok politikai, gazdasági és társadalmi berendezkedése jelentős változásokat követelt, az egypártrendszerrel a többpártrendszerre, a tervezdálkodásról a piacgazdaságra való váltás a régió legfőbb jellemvonásának az átmenetiséget adta. Más-

részt, pontosan a rendszerváltást követő átmenetiségből fakadóan az elmúlt évtizedekben társadalmi vákuum jött létre, hiszen megváltozott az érvényesülés módja, a társadalomszervezés korábban megszokott struktúrája. Harmadrészt bár jelentősen eltér az országok nemzetállami múltja, az állami szuverenitás iránti igény a régió közös sajátossága. A térség további megkülönböztető jegyei között említhetjük az atomizált társadalmat, a civil társadalom gyenge jelenlétét és a kommunista mentalitás tovább élését (Máté-Tóth 2014). Ausztria némiképp kilóg a sorból, hiszen a vasfüggöny nyugati oldalán helyezkedett el. Szerepe vallási viszonylatban is jelentős, hiszen II. József felvilágosult abszolutizmusa indította el a közép-európai országok vallási modernizációját, az állam egyházzal való viszonyának újragondolását (Fazekas 2008). Később az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverését követően I. Ferenc József az egyházi kiváltságjogok és hatalom megerősítését választotta, megújítva a térségben a katolikus egyház dominanciáját.

Vallási szempontból ugyan eltérő az egyes országok felekezeti diverzitása, vallásgyakorlásának intenzitása, mégis Nyugat-Európától különböző jellegzetességeket fedezhetünk fel benne (1. táblázat). A térség jeles vallásszociológusa, Tomka Miklós (2011) értékkutatások adatbázisaira támaszkodva azt állítja, hogy a rendszerváltást követően megnövekedett a vallás iránti kereslet a közép- és kelet-európai országokban, hiszen felszabadultak a vallásgyakorlás állami korlátozása alól.⁷ Megállapításait a Pew Research Center (2017) legfrissebb kutatása is alátámasztja. A délkelet- és kelet-európai országokat is magába foglaló vizsgálat szerint a rendszerváltás óta a vallási és nemzeti identitás egyszerre erősödik a szélesebb értelemben vett régióban. Felekezeti hovatartozás tekintetében főként az ortodox vallású országok egyházi tagsága növekedett, míg a katolikus dominanciájú államokban csökkenés tapasztalható.

1. táblázat: Közép- és Kelet-Európa vallási sajátosságai
Religious characteristics of Central and Eastern Europe

<i>Jellemvonás</i>	<i>Nyugat-Európa</i>	<i>Közép- és Kelet-Európa</i>
A vallásosság megnyilvánulása	Egyházi hovatartozás nélküli hit	Hit és felekezethez tartozás, aktív vallásgyakorlás nélkül
Az egyházak közéleti tevékenységének támogatása	Alacsonyabb szintű	Magasabb szintű
A vallás konfliktusforrásként (intolerancia) való értelmezése	Inkább jellemző	Kevésbé jellemző
A vallási intézményekkel szembeni bizalom	Alacsonyabb szintű	Magasabb szintű
A szekularizációs tézis beigazolóódása	Inkább jellemző	Inkább nem jellemző

Forrás: Pew Research Center (2017, 7.) és Tomka (2011, 32., 50.).

Habár a civil társadalom ereje Közép- és Kelet-Európában általánosságban gyenge, az egyházak közéleti aktivitása, az ezzel kapcsolatos elvárás magasabb a

nyugat-európainál. Ennek ténye a vallás társadalmi tőkeképződéshez való hozzájárulását sejteti, a közéleti részvétel terjesztésén keresztül. Régiókban szintén tőkeképző hatása lehet a vallási közösségeknek a tolerancia, illetve az (egyházi) intézményi bizalom erősítése révén.

A civil vallás identitásképző szerepe a régióban

A Pew Research Center (2017) kutatási eredményei alapján a régió keleti részén sem a szekularizáció, sem az individualizáció nem éreztetni hatását, míg Közép-Európa országaiban erőteljesebb az individuális (felekezet nélküli) hitgyakorlás. „A kelet-közép-európai kulturális régió minden országára inkább többé, mint kevésbé jellemző az etnikumok és nyelvek pluralitása, a történelmi folytonosságra való éles beavágások sűrűsége, a (nemzet)államiság megte-remtésének vagy helyreállításának a kényszere. A régió politikai, gazdasági és kulturális turbulenciái civil vallással fémjelezhető folyamatokat igényelnek és erősítenek” – írja Máté-Tóth (2014, 225.). Hankiss Elemér (1991) nemzetvál-lásnak nevezi azt a közéleti szinten megnyilvánuló vallásosságot, amely a közép- és kelet-európai, volt szocialista, szuverenitásukhoz ragaszkodó országok sajátja. A Pew Research Center (2017) kutatása szintén a vallás és a nemzeti identitás összekapcsoltságát igazolta a régióban.

Az alapvetően észak-amerikai vallási folyamatokat leíró „civil vallás” el-mélete Közép- és Kelet-Európa országaira az alábbiakban alkalmazható:

- az országok államalapítása szoros összefüggésben áll a kereszténység felvételével (pl. Szent István, 1000);
- történelemértelmezésük fontos dimenziója a keresztény kultúrkörhöz való tartozás (pl. 1795–1918 között a hiányzó nemzeti önállóság idején az egyház tartotta össze a lengyelséget);
- a vallás társadalmi funkciója az alapértékek hangsúlyozása, a közös nemzeti identitás megerősítése;
- célkitűzéssé vált az ún. keresztény Európa megvédése a nem keresztény (főként muzulmán) hatásoktól (V4-tőrekvések);
- hangsúlyos módon jelennek meg egyházi szimbólumok a nemzeti zászlón és címeren, jogi szövegekben.

Fentiek mentén belátható, hogy a vallás társadalmi funkciója jelentős a térségben, a nemzeti identitás fenntartásának, az új társadalmi rendszerek legitimálásának hangsúlyos eszköze (ennek példája a katolikus egyház szerep-vállalása az 1989-es lengyel rendszerváltásban). Amennyiben a regionális identitásra hatással van a vallás (Butlin 1990; Somlyódyne Pfeil 2007), úgy a civil vallási jelleg a térségbe tartozó országok fontos sajátossága, összekapcsoló eleme lehet.

Az erőteljes szimbolikus hatás ellenére a térségben a nemzeti politikákra mégsincs mindenhol közvetlen befolyással a hitgyakorlás. Máté-Tóth (2014,

118.) csoportosításában a régió zöme a „szekuláris állam, szekuláris politika” elvet képviseli, míg a nemzetek kisebb csoportja alkalmaz vallásos politikát a szekuláris államban.⁸ A régió egészére vonatkozó megállapításokat követően érdemes országokként is megvizsgálnunk a térség vallási sajátosságait.

Vallási klaszterek Közép- és Kelet-Európában

A vizsgált sokaság országos vallási mutatóit közli a 2. táblázat. Közép- és Kelet-Európában viszonylag magas a vallásosak aránya, ez alól kivételt Csehország és Észtország jelent. A régióban öt felekezet jelenléte volt statisztikailag kimutatható és összehasonlítható, így a katolikus, protestáns, ortodox, muszlim és zsidó vallásúak megoszlását elemeztem az egyes társadalmakban. A „nem meghatározott” kategóriába azok tartoznak, akik a népszámlálások során nem jelöltek meg konkrét felekezetet (felekezet nélküliek) vagy egyéb, relatíve kis létszámú felekezethez tartoznak. A régió domináns felekezetei a római katolikus valamint a nemzeti ortodox egyházak, Albániával pedig egy muszlim többségű lakosság is bekerült a vizsgálatba.

A 0–10 skálán mért vallási pluralizmus mutatói alapján a régió magas vagy nagyon magas diverzitású országa Lettország és Észtország, Albánia és Magyarország. Ezekben az államokban nemcsak a felekezetek száma magas, hanem azok aránya is viszonylag kiegyenlített. Kifejezetten alacsony vallási pluralizmus jellemzi a katolikus többségű Lengyelországot, Litvániát, Horvátországot, Szlovéniát és az ortodox Romániát.

2. táblázat: A vizsgált országok állami szintű vallási mutatói (2008)
National religious indicators of the examined region (2008)

Ország	A legnagyobb arányú felekezet a társadalomban (%)	A nem vallásosak aránya a társadalomban	Vallási diverzitás (RDI)	Állami szabályozás (GRI)	Állami kedvezés (GFI)
Albánia	Muszlim (56,7%)	2,5%	6,43	0	0,67
Ausztria	Katolikus (73,8%)	12,0%	3,09	1,39	5,60
Bulgária	Ortodox (59,4%)	9,3%	3,24	5,28	7,03
Horvátország	Katolikus (86,3%)	3,8%	1,99	0	7,93
Csehország	Nem meghatározott (47,7%)	40,0%	3,65	0	4,70
Észtország	Nem meghatározott (16,7%)	54,1%	7,62	0	2,00
Magyarország	Katolikus (37,2%)	16,7%	6,10	0	2,83
Lettország	Nem meghatározott (29,3%)	5,4%	8,60	1,67	6,20
Litvánia	Katolikus (77,2%)	10,3%	1,83	0	7,93
Lengyelország	Katolikus (87,2%)	4,3%	0,60	0	2,83
Románia	Ortodox (81,9%)	0,2%	2,84	5,28	8,27
Szlovákia	Katolikus (62,0%)	13,4%	3,80	0,56	8,27
Szlovénia	Katolikus (57,8%)	10,1%	2,00	0	2,00

Forrás: CIA World Factbook és ARDA-adatbázisok alapján saját szerkesztés.

3. táblázat: Vallási klaszterek Közép- és Kelet-Európában (klaszterátlagok, 2008)
Religious clusters in Central and Eastern Europe (means, 2008)

<i>Ismérv</i>	<i>Individuális hitgyakorló</i>	<i>Bizonytalan hívő</i>	<i>Szekuláris</i>	<i>Mélyen vallásos</i>
Isten fontossága (1–10)	Fontos (7,06)	Fontos is, meg nem is (5,70)	Inkább nem fontos (4,20)	Nagyon fontos (8,32)
Hit a pokol létezésében (0–1)	Közepes (0,40)	Gyenge (0,32)	Gyenge (0,19)	Erős (0,76)
Hit a menny létezésében (0–1)	Közepes (0,51)	Közepes (0,40)	Gyenge (0,25)	Erős (0,82)
Az egyházlátogatás gyakorisága (1–7)	Ritka (2,70)	Ritka (2,20)	Alkalmanként vagy soha (1,35)	Rendszeres (3,83)
Az imádkozás gyakorisága (1–7)	Rendszeres (3,63)	Ritka (2,30)	Alkalmanként vagy soha (1,49)	Gyakori (4,56)
Klasztertagok	Albánia Horvátország Szlovákia	Ausztria Bulgária Lettország Litvánia Magyarország Szlovénia	Csehország Észtország	Lengyelország Románia

Forrás: EVS-adatbázis alapján saját szerkesztés.

Az egyes országok vallásossága és hitgyakorlatának aktivitása alapján négy klaszterbe sorolhatjuk a térség államait. A változók között a túlvilági hit mértéke (0–1 skála), Isten fontossága (1–10-es skálán mérve, 10=nagyon fontos), az egyházlátogatás gyakorisága (1–7 skála, 1=soha, 7=mindig) és az imádkozás gyakorisága (1–7 skála) szerepelt. A klaszterátlagokat tartalmazza a 3. táblázat, a szegmensek elnevezéseit a klaszterképző sajátosságok alapján adtam meg.

A régióból egyértelműen kitűnik és külön csoportot képez Csehország és Észtország (szekuláris klaszter), hiszen minden vallási mutatója rendkívül alacsony, még a túlvilági létező fontosságát tekintve is. Szintén egyértelműen elkülönül a mezőnytől Lengyelország és Románia (mélyen vallásosak), amely társadalmakra az előzőek antitéziseként erős hitbeli meggyőződés, felekezeti látogatás és imaélet egyszerre jellemző. A térség többsége a két véglet között helyezkedik el, ritka vagy alkalmankénti egyházlátogatással, közepesen erős hitbeli meggyőződéssel. Albánia, Horvátország és Szlovákia abban különül el a középmezőnytől, hogy Isten személye fontosabb szerepet tölt be a lakosság életében és ehhez viszonylag rendszeres felekezeten kívüli hitgyakorlás, imaélet társul. Ez utóbbi sajátosság miatt ragadhatjuk meg a három ország hitgyakorlását az individuális jelzővel.

A közép- és kelet-európai országok csoportosításával közelebb kerülhetünk annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy vajon mely országokban meghatározó a vallás szerepe a társadalmi tőke képződésében. Az elméletek szerint a társadalmi tőke vallási dimenziója azokban az államokban jelentős,

ahol az intézményesült hitgyakorlás erőteljes. Eszerint Lengyelországban és Romániában a vallási közösségek feltehetően nagyfokú befolyást gyakorolnak a társadalmi tőke képződésére, míg Csehországban és Észtországban e közösségek jelentősége marginálisabb. Kérdéses, hogy vajon a hitgyakorlás intézményesült formáját kevésbé gyakorló két klaszter (individuális hitgyakorló és bizonytalan hívő) tagjaiban milyen mértékben érvényesül a vallási közösségek társadalmi tőkeképződéshez való hozzájárulása, esetleg a humán tőkén keresztül befolyásolják jobban a területi versenyképességet. Kétségtől további kutatásra ad okot a kérdések megválaszolása, ahogyan a mélyen vallásos és szekuláris államokkal kapcsolatos elméleti feltevések tesztelése is.

Összegzés

A tanulmány tizenhárom közép- és kelet-európai ország vallási-gazdasági összefüggéseinek vizsgálatából indult ki, majd annak mélyebb tanulságait kereste a területi tőke elméletében. A kiindulásul szolgáló kutatás két fő megállapítása a következő: 1. A térségben minél diverzifikáltabb egy ország felekezeti megoszlása, annál alacsonyabb egyházlátogatási gyakoriság, intézményesült vallásgyakorlás jellemző rá. 2. A hitgyakorlás láncszerű, közvetett kapcsolatot mutat az országos gazdasági indikátorokkal, melyek között az összekötő elem az iskolázottság. Az elemzés fényében régióinkban a vallás a humán tőkébe való befektetésként hat a gazdasági fejlődésre. A vizsgálat azonban nem tért ki a vallás bizalomra, önkéntességre, közéleti aktivitásra gyakorolt hatásaira, így a vallási-gazdasági összefüggések szűk mezsgyéjét tárta fel.

A korábban kapott eredmények kiegészítéseként jelen tanulmány áttekinthette azokat a mérvado szociológiai elméleteket, melyek a vallási közösségek gazdasági hatását elsősorban a társadalmi tőkébe való befektetésként értelmezik. Mindez úgy lehetséges, hogy a vallási közösségek többsége a közös normák, a bizalomépítés, a tolerancia és a szolidaritás terjesztésén keresztül a közjó előmozdításán dolgozik, a közösséghez tartozók aktív önkéntes tevékenységet végeznek, adományoznak a társadalmi célok megvalósulására. Camagni (2008) elmélete szerint mindennek regionális megnyilvánulása a térség endogén fejlődését segíti, a területi tőke felhalmozódásához vezet. Mikroszinten a területi tőke másik fontos immateriális eleme a humán tőke, melynek kapcsolatát a vallással és a gazdasággal már a kiinduló kutatás is tartalmazta. Putnam (2000) és Weiss (1996) elméletei alapján a humán tőke és a társadalmi tőke szinkronban fejlődik, így érthetővé válik, hogyan képes a vallásgyakorlás meghatározni a területi tőkét egyik vagy másik irányon keresztül, mikro- vagy makroszinten.

A tanulmány harmadik része a közép- és kelet-európai országok társadalmi tőkéhez való hozzájárulását vizsgálta. Bár nem elemeztem a vallási aktivitás és a társadalmi tőke indikátorait, a régió országainak csoportosítása megalapozza

a további kutatásokat. Az individuális és az intézményi (egyházlátogatás) hitgyakorlat aktivitása alapján négy klasztert különítettem el. Az értékkutatások szerint mindkét szempontból alacsony aktivitás jellemzi Csehországot és Észtországot, míg Lengyelország és Románia állampolgárai mély és rendszeres vallási életet gyakorolnak. Az individuális, intézményen kívül aktív hitgyakorlat főként Albánia, Horvátország és Szlovákia sajátja, a többi vizsgált országban (a térség középső és északi blokkja) közepes vagy alacsony személyes hit és ritka egyházlátogatás a mérvadó. A csoportképzés alapján Lengyelországban és Romániában a vallási közösségek feltehetően jelentős szerepet vállalnak a társadalmi tőkeképződésben, míg az individuális hitgyakorló országokban a vallás egyéni hatásának felértékelődésére számíthatunk. A tanulmány záró feltevései további vizsgálatokat igényelnek a vallási aktivitás és a társadalmi tőke különböző indikátorainak kapcsolatáról. Az azonban a szociológiai felmérések eredményei alapján világosan látszik, hogy Közép- és Kelet-Európában a – zömében keresztény – vallási orientáció hozzájárul a regionális identitás keletkezéséhez és fenntartásához.

Jegyzetek

- 1 Az empirikus adatok másodelemzése (Balassa 2018a) az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.
- 2 A protestantizmus gazdasági hatásairól mértékadó tanulmányt írtak Becker, Pfaff, Rubin (2016), a vallás és gazdaság egymásra hatásának szakirodalmáról lásd Balassa (2018c).
- 3 Az elemzés léptékeként azért is választottam az országos szintet, mert az EVS eredményei ezen a szinten reprezentatívak, NUTS2-es szinten nem. Habár egy 2008-as adatbázis tíz év távlatából elavultnak tűnhet, a kutatás idején ez volt a legfrissebb elérhető adatgyűjtemény, amely mind a tizenhárom ország vallási indikátorait tartalmazta.
- 4 Az országok szintjén kiszámolt survey-átlagok egyaránt utalhatnak homogén és heterogén vallási környezetre. A válaszok szóródásának felülvizsgálata alapján az országok egy csoportjában (viszonylag homogén vallási háttér) ez nem okozhat problémát (ilyen Csehország, Észtország, Horvátország, Lengyelország, Románia), ugyanakkor a nagyon heterogén vallási háttérű országokban (Magyarország, Lettország) kizárólag az átlag alapján kevésbé pontosan jellemezhető a populáció.
- 5 A CIA World Factbook a nemzeti népszámlálási adatokra támaszkodva országos szinten közli a felekezeti megoszlásokat (<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>). Az adatbázis a térségi felekezeti megoszlásokat többnyire hét kategóriában (katolikus, protestáns, ortodox, zsidó, muszlim, egyéb és nem vallásos) közli. Némely országban a szabad keresztények és pünködsdi hívők számát is feltüntette, őket a protestáns gyűjtőkategóriához soroltam, valamint helyenként a Jehova Tanúi egyház külön kategóriaként szerepelt, megoszlásukat az egyéb kategóriához soroltam.
- 6 A Herfindahl–Hirschman-indexszel bizonyos jellemvonások koncentrációját mérik a vizsgált populációban. A Pew Research Center (2014b) módszertana a Herfindahl–Hirschman-index inverzét használja, vagyis a magasabb értékek a felekezetek nagyobb diverzitását mutatják.
- 7 A vallásosság rendszerváltást követő megerősödésében bizonyosan közrejátszott, hogy a leltűnt politikai rendszer igyekezett elfojtani a meggyőződéses hitgyakorlást, a nem bevett egyházakhoz kötődő stigmák miatt pedig rendszeres volt utóbbiak háttérbe szorítása. A '90-es

években a helyzet megváltozott, csökkentek vagy megszűntek azok a korábbi korlátok, amelyek a perifériára szorították a vallási meggyőződésüket aktívan megélő és felvállaló állampolgárokat, ami az egyházak alapításának és látogatásának is új lendületet adott.

- 8 A „szekuláris állam, szekuláris politika” szegmensbe sorolja Máté-Tóth (2014) Észtországot, Litvániát, Lettországot, Csehországot, Magyarországot, Szlovéniát, Bulgáriát és Szerbiát. Románia a prototípusa az úgynevezett „szekuláris állam, vallásos politika” megvalósulásának, ahol még Lengyelországot, Szlovákiát és Horvátországot említi példaként a szerző.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

Irodalom

- Balassa B. (2018a): A zsidó és keresztény felekezetek hatása Közép- és Kelet-Európa gazdaságára. In: *Új Nemzeti Kiválóság Program 2017/2018 Tanulmánykötet*. Széchenyi István Egyetem, Győr, 107–115.
- Balassa, B. (2018b): Examining the effects of religion on Central and Eastern European Economy. In: Altaher, A., Focacci, A., Pawlicz, A., Cebeci, K. (eds.): *MIRDEC 2018 Conference Proceedings: MIRDEC-7th International Academic Conference Social Science, Multidisciplinary and Globalization Studies (Global Meeting of Social Science Community)*. Masters International Consultancy Research and Publishing (MIRDEC Publishing), Istanbul, 39–46.
- Balassa B. (2018c): Mi köze a vallásnak a gazdasághoz? A vallás és a gazdaság összefüggés-vizsgálatainak áttekintése. *Tér-Gazdaság-Ember*, 2., 129–146.
- Barro, R. J., McCleary, R. M. (2003): Religion and economic growth across countries. *American Sociological Review*, 5., 760–781. <http://doi.org/dfc6mr>
- Becker, S. O., Woessmann, L. (2010): The effect of Protestantism on education before the industrialization: Evidence from 1816 Prussia. *Economics Letters*, 2., 224–228. <http://doi.org/b9nkvc>
- Becker, S. O., Pfaff, O., Rubin, J. (2016): Causes and consequences of the protestant reformation. *Explorations in Economic History*, 62., 1–25. <http://doi.org/gfwk4q>
- Bellah, R. N. (1967): Civil religion in America. *Daedalus*, 1, 1–21.
- Berger, P. L. (1969): *The sacred canopy: Elements of a sociological theory of religion*. Anchor, New York
- Berger, P. L. (1999): *The desecularization of the world: resurgent religion and world politics*. Ethics and Public Policy Center, Washington
- Bourdieu, P. (1979): *La distinction*. Les Éditions de minuit, Paris
- Bruce, S. (2002): *God is dead: Secularization in the West*. Wiley-Blackwell, Oxford
- Butlin, R. (1990): Történeti földrajz, regionális identitás és kulturális régiók összehasonlító elemzése. *Tér és Társadalom*, 3–4., 1–11. <https://doi.org/10.17649/TET.4.3-4.179>
- Camagni, R. (2008): Regional competitiveness: towards a concept of territorial capital. In: Capello, R., Camagni, R., Chizzolini, B., Fratesi, U. (eds.): *Modelling regional scenarios for the enlarged Europe*. Springer-Verlag, Berlin, 33–47. <http://doi.org/cj7qfq>
- Coase, R. (1960): The problem of social cost. *Journal of Law and Economics*, 3., 1–44.
- Coleman, J. S. (1988): Social capital in the creation of human capital. *The American Journal of Sociology*, 94., 95–120.
- Cox, E. (1995): *A truly civil society*. ABC Books, Sydney

- Durkheim, É. (2001 [1893]): *A társadalmi munkamegosztásról*. Osiris Kiadó, Budapest
- Enyedi Gy. (1978): *Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Fazekas Cs. (2008): *Egyházak, egyházpolitika és politikai eszmék az Osztrák-Magyar Monarchiában*. Miskolci Egyetem Politikatudományi Intézet, Miskolc (Műhelytanulmányok; 4.)
- Forgács A., Csillik P. (2017): Megerősíthető-e mai statisztikai adatokkal Max Weber hipotézise a protestánsok jobb gazdasági teljesítményéről? *Confessio*, 1., 82–107.
- Glahe, F., Vohries, F. (1989): Religion, liberty and economic development: An empirical investigation. *Public Choice*, 3., 201–215. <http://doi.org/b8b82f>
- Greeley, A. M. (1997): Coleman revisited: religious structures as a source of social capital. *American Behavioral Scientist*, 5., 587–594. <http://doi.org/cdz6d6>
- Hankiss E. (1991): Nemzetvallás. In: Kovács Á. (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*. Corvina, Budapest, 64–90.
- Harrach G. (2013): *A magyarországi szekularizáció egyes statisztikai összefüggései: történelmi keresztény egyházak térvesztése a 2011-es népszámlálás tükrében*. http://evangelikus.hu/sites/default/files/szekularizacio_2013.pdf (Letöltés: 2019. április 8.)
- Huntington, S. P. (2015): *Civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa Könyvkiadó, Budapest
- Iannaccone, L. R. (1998): Introduction to the economics of religion. *Journal of Economic Literature*, 3., 1465–1495.
- Korpics M., Wildmann J. (2010): *Vallások és egyházak az egyesült Európában*. Typotex Elektronikus Kiadó, Budapest
- Lengyel I. (2012): Regionális növekedés, fejlődés, területi tőke és versenyképesség. In: Bajmócy Z., Lengyel I., Málóvics Gy (szerk.): *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság*. JATEPress, Szeged, 151–174.
- Lenin, V. I. (1971 [1915]): *Lenin Összes Művei*, 26. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Lin, N. (2001): *Social capital: A theory of social structure and action*. Cambridge University Press, Cambridge
- Locke, J. (1824 [1689]): *The works of John Locke in Nine Volumes*. 12th edition. Vol. 5. Rivington, London
- Luckmann, T. (1967): *The invisible religion: The problem of religion in modern society*. Macmillan, New York
- Luckmann, T. (1996): A láthatatlan vallás. A vallás fenomenológiája. *Lette*, 23.
- Máté-Tóth A. (2014): *Vallásnézet. A kelet-közép-európai átmenet vallástudományi értelmezése*. Korunk, KOMP-Press, Kolozsvár
- McGuire, M. B. (2001): *Religion: The social context*. Wadsworth, Belmont
- Nagy G. D. (2016): *Társadalmi tőke és területi kötődés Magyarországon*. Belvedere Meridionale, Szeged
- Niederhauser E. (2001): *Kelet-Európa története*. História Könyvtár Monográfiák, Budapest
- Norris, P., Inglehart, R. (2004): *Sacred and secular: Religion and politics worldwide*. Cambridge University Press, Cambridge
- OECD (2000): *Agricultural policies in OECD countries 2000: Monitoring and evaluation*, OECD Publishing, Paris <http://doi.org/dc4xt7>
- Onyx, J., Bullen, P. (2000): Measuring social capital in five communities. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 1., 23–42. <http://doi.org/dpr8h>
- Pew Research Center (2014a): *Religion in Latin America. Widespread change in a historically catholic region*. <http://www.pewforum.org/2014/11/13/religion-in-latin-america/> (Letöltés: 2017. június 19.)
- Pew Research Center (2014b): *Global religious diversity. Methodology*. <http://www.pewforum.org/2014/04/04/methodology-2/> (Letöltés: 2017. június 19.)
- Pew Research Center (2017): *Religious belief and national belonging in Central and Eastern Europe*. <http://www.pewforum.org/2017/05/10/religious-belief-and-national-belonging-in-central-and-eastern-europe/> (Letöltés: 2017. május 25.)
- Pickel, G. (2013): Die Situation der Religion in Deutschland – Rückkehr des Religiösen oder voranschreitende Säkularisierung? In: Pickel, G., Hidalgo, O. (Hrsg.): *Religion und Politik im vereinigten Deutschland*. Springer Fachmedien, Wiesbaden, 65–101. <http://doi.org/c39z>
- Pintér K. (2014): A civil vallás identitásformáló szerepének lehetőségeiről. *Civil Szemle*, 1., 5–26.
- Pollack, D. (2003): *Säkularisierung – ein moderner Mythos? Studien zum religiösen Wandel in Deutschland*. Mohr, Tübingen
- Putnam, R. D., Leonardi, R., Nonetti, R. Y. (1993): *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton University Press, Princeton <http://doi.org/c392>

- Putnam, R. D. (2000): *Bowling alone: the collapse and revival of American community*. Simon and Schuster, New York
- Rechnitzer J., Smahó M. (2011): *Területi politika*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Schmidt, A. J. (2017): *Hogyan változtatta meg a kereszténység a világot?* Hetek Könyvek, Budapest
- Somlyódyne Pfeil E. (2007): Mozaikok a regionális identitás értelmezéséhez. *Tér és Társadalom*, 4., 57–71. <http://doi.org/c393>
- Stark, R., Iannaccone, L. R. (1994): A supply-side reinterpretation of the “secularization” of Europe. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 3., 230–252. <http://doi.org/b5hzqg>
- Szőke Á. (szerk.) (1999): *Antik eredetű szakszókincs*. Athenaeum Kiadó, Budapest
- Szűcs J. (1983): *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Magvető Kiadó, Budapest
- Tomka, M. (2011): *Expanding religion: religious revival in post-communist Central and Eastern Europe*. De Gruyter, Berlin. <http://doi.org/c394>
- Tomka, M., Zulehner, P. (2008): *Religionen und Kirchen in Ost(mittel)europa*. Schwabenverlag, Ostfildern
- Weber, M. (1987 [1910]): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest*
- Weiss, D. A. (1996): *Towards a theory on the formation of social capital*. Doctoral thesis, University of Minnesota, Minneapolis
- Wuthnow, R. (1999): Mobilizing civic engagement: The changing impact of religious involvement. In: Skocpol, T., Fiorina, M. P. (eds.): *Civic engagement in American Democracy*. Brookings Institution Press, Washington, 331–363.
- Young, C. (2009): *Religion and economic growth in Western Europe: 1500–2000*. http://web.stanford.edu/~cy10/public/Religion_and_Economic%20Growth_Western_Europe.pdf (Letöltés: 2017. december 18.)

A diverzitási indexek alaptípusai és alkalmazási lehetőségei az etnicitáskutatásban

Diversity indices and their potential application in ethnic studies

NÉMETH ÁDÁM

NÉMETH Ádám: posztdoktori kutató, tudományos segédmunkatárs, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék; 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.; n.adam86@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-7491-6420>

KULCSSZAVAK: etnicitás; etnikum; diverzitás; kvantitatív módszertan; társadalmi kohézió

ABSZTRAKT: A tanulmány a nemzetközi szakirodalom fontosabb diverzitási indexeinek tipizálásával, a köztük levő logikai kapcsolatok feltárásával és a nevezéktan egységesítésével foglalkozik. Az indexek aszerint csoportosíthatók, hogy a diverzitás mely formáját méri (a fragmentációt vagy a polarizációt), illetve hogy alkalmaznak-e valamilyen súlytényezőt vagy sem. Az elemzés Schaeffer nyomán megoldási javaslattal él az értékrendbeli különbségek – mint kulturális távolságok – integrálására a súlyozott indexek képleteibe. Egy hipotetikus település ezer darab, véletlenszerűen generált etnikai összetételét összevetve az elemzés rávilágít a diverzitási indexek működési elvére és egymáshoz való viszonyára. Bár az indexek közötti korrelációs együtthatók magasak, közepes és magas értékeknél a pontthalmazok szóródása mindenütt nagy. A leglátványosabban ez a súlyozatlan és a súlyozott fragmentációs indexek esetében jelentkezett, hiszen azonos százalékos arányokhoz azonos súlyozatlan értékek, de jelentősen eltérő súlyozott értékek társulhatnak annak függvényében, hogy attitűdben és értékrendben hasonló vagy nagyon különböző csoportok élnek együtt. A diverzitási indexek alkalmazása különösen a dinamikus vizsgálatok esetében elengedhetetlen, hiszen a heterogenizálódás vagy homogenizálódás irányának és sebességének mérésére csak ezek kínálnak egzakt megoldást. Az indexértékek két időpont között különböző mértékben és esetenként különböző irányba is változhatnak, és ennek fontos jelentésmegkülönböztető szerepe lehet a diverzifikálódás hatásainak értékelésekor. Az optimális index kiválasztása a kutatási kontextuson múlik, de számos egyéb körülményt is mérlegelni kell. E tanulmány a választás megkönnyítéséhez igyekszik hozzájárulni azzal, hogy a magyar szakirodalomban elsőként számba veszi a diverzitási indexek alkalmazási lehetőségeit az etnicitáskutatásban.

Ádám NÉMETH: postdoctoral researcher, research assistant, Department of Human Geography and Urban Studies, Institute of Geography and Earth Sciences, University of Pécs; Ifjúság útja 6., H-7624 Pécs, Hungary; n.adam86@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-7491-6420>

KEYWORDS: ethnicity; diversity; quantitative methodology; social cohesion

ABSTRACT: *The diversity indices – ways of compressing information about the number and proportion of groups in a given environment into a single number – usually serve as independent variables in social science research. They are useful tools to assess the potential impacts of ethnic, linguistic, religious, etc. diversity on economic development, political radicalisation, the risk of tensions or ‘social cohesion’. However, in order to realise their potential, it is crucial to understand the theoretical background of these indicators and their benefits and shortcomings in practice.*

The main purpose of this analysis is to collect and classify the main diversity indices found in the international literature, to explain the principle of their operation and clarify the terminology. (Previously, authors often used different names for the same method, leaving room for misunderstandings.) The ‘basic types’ can be grouped according to the form of diversity they measure (fragmentation or polarisation), and whether they are weighted or not. Following Schaeffer’s suggestion, this paper applies a matrix based on Welzel’s factor scores of ‘sacred-secular’ and ‘protective-emancipative’ values from the World Values Survey, including people’s attitude toward women’s equality, the importance of national or religious pride, toleration of homosexuality and so forth. The standardised Euclidian distances between the average scores of the countries serve as ‘cultural’ weights in the weighted formulas.

In addition, based on 1,000 randomly generated ethnic compositions of a hypothetical settlement, the study draws general conclusions on the relationships between the ‘basic types’ of diversity indices. Although the Pearson’s correlation coefficients have been found to be relatively high in all cases, the spread of points for medium and high values is remarkable. For example, significantly different weighted values may belong to the same unweighted values, even if the proportions of ethnic groups are the same. Recognising this phenomenon can make a meaningful difference in assessing the potential social, economic or political impact of diversity. However, the application of these indices is particularly important in dynamic analyses (i.e. value changes between two points in time), because they can provide an accurate solution for measuring the pace and directions of homogenisation or heterogenisation. The choice of the optimal method depends on the research context, but there are several aspects to consider. This paper aims to assist scholars in selecting suitable diversity indices in ethnicity research.

A kutatás kontextusa és célkitűzése

Az elmúlt évtizedekben mind a laikus közvélemény, mind a politikai szféra oldaláról egyre növekvő érdeklődés övezi a nemzetközi migráció és a kulturális sokszínűség hatásainak kutatását. A téma aktualitását mi sem jelzi jobban, mint hogy egy új szupradiszciplináris tudományterület, a *diversity studies* kialakulásának lehetünk szemtanúi, melynek elsődleges célja, hogy megértse a társadalmi elkülönülés formáit, mechanizmusait és következményeit (Vertovec 2015). E paradigma a diverzitás fogalmát teszi központi elemzési kategóriává, a társadalmat pedig térben és időben egymásra rétegződő diverzitásfedvényekként értelmezi. Ez egyszerre jelenti a sokszínűség dimenzióinak keresztrétegzettségét (nem, életkor, társadalmi osztály, rassz, etnikum, vallás, nyelv, kaszt, törzs stb.), valamint régi és új diverzitások találkozását; például az újabb és újabb bevándorlási hullámok diverzitási mintáinak egymásra épülését (Németh 2016).

Míg a szociálintropológiai szemléletmód a „társadalmi alulnézet perspektívájából” (Eriksen 2008) enged betekintést e komplex problematikába, addig a kutatók másik csoportja a makroszintű kvantitatív elemzések mentén értelmezi

a folyamatokat. Bár a statisztikai adatok használatával és a kvantitatív módszertan létjogosultságával kapcsolatos vita nem csitul, abban a legtöbb kutató egyetért, hogy a kulturális sokszínűség társadalmi, gazdasági, politikai hatásainak vizsgálatával a társadalomtudományoknak is foglalkozniuk kell.

Az elemzés célja, hogy Magyarországon első ízben összegyűjtse és rendszerbe foglalja a nemzetközi szakirodalom fontosabb diverzitási indexeit, felvázolja azok működési elvét, illetve a köztük lévő logikai kapcsolatokat. A tipizálás alapjául Desmet, Ortuño-Ortín, Weber (2009) szempontrendszere, a súlyozáshoz pedig Schaeffer (2013) ötlete szolgáltatta a kiindulási alapot. E két korábbi munka szintetizálásán túl jelen tanulmány a periferikus heterogenitási index bevonásával, valamint empirikus példák helyett szimulált inputadatok segítségével von le általánosabb következtetéseket az egyes módszerek alkalmazhatóságáról. Emellett igyekszik egyszerűsíteni a nevezéktant is, hiszen mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalomban ugyanazon módszert a szerzők különböző nevekekkel illették; komoly félreértésekre adva lehetőséget. A cikk a diverzitási indexek értelmét és felhasználási lehetőségeit körüljárva a kvantitatív módszertan szerepét és létjogosultságát is tágabb kontextusba helyezi a diverzitáskutatásban.

A kvantitatív módszerek szerepe az etnicitás- és diverzitáskutatásban

Eredeti értelmében a diverzitás az élő organizmusok fajváltozatosságát jelenti a biológiai rendszerekben (Hawsworth 1995, 6–7.). A társadalomtudományokban azonban nem létezik általánosan elfogadott definíció a népesség sokszínűségének meghatározására; a kutatók legtöbbször a csoportok százalékos arányával próbálják érzékeltetni a homogenitás vagy a heterogenitás mértékét. A *diverzitási indexek* ettől eltérően olyan matematikai műveleteket javasolnak, melyek segítségével megfoghatóbbá válik a fogalom.

A diverzitási indexek matematikai műveletek eredményei, ahol a számítás információvesztéssel jár. Az ismert számú és ismert méretű csoportokból egyetlen, mértékegység nélküli számot képez, amelyből „visszafelé” nem lehetséges az eredeti arányok rekonstruálása. A kutató számára azonban épp ez a cél. Ezek az indexek ugyanis arra jók, hogy egy számértékbe sűrítsék a diverzitás mértékét, amelyet további összefüggés-vizsgálatokban független változóként lehet használni. Hogy a függő változó helyén mi szerepel, az természetesen a kutatási kontextuson múlik.

Vizsgálták már az etnikai diverzitás potenciális hatásait a politikai stabilitásra és a konfliktusok kialakulásának kockázatára (pl. Fearon, Laitin 2000; Reilly 2000–2001; Young 2003), a szélsőjobb oldali radikalizálódásra (Rydgren, Ruth 2011; Sprague-Jones 2011), a gazdasági fejlődésre (Alesina, La Ferrara 2004; Das, DiRienzo 2014; Habyarimana et al. 2007) az oktatási és egészségügyi rend-

szerek működésére (Stoddard, Back, Brotherton 2000; Veerman 2015), de a legyakrabban talán a társadalmi kohézió kérdése került reflektorfénybe (Gijsberts, Van der Meer, Dagevos 2012; Harell, Stolle 2015; Laurence 2014; Schaeffer 2014; Sturgis et al. 2014). E vita újbóli fellángolása Putnam (2007) publikációjához köthető, aki szerint bár a diverzifikálódás hosszú távú hatásai lehetnek pozitívak, de rövid távon szinte bizonyosan gyengítik a közösségi kohéziót, hiszen a kölcsönös bizalom, a szolidaritás, a segítségnyújtási és kooperációs hajlam csökken. Az empirikus eredmények négy fő hipotézis köré csoportosulnak a szakirodalomban, melyek a kölcsönhatás dinamikájának más-más aspektusát emelik ki. Ezek a homogenitáselmélet vagy „*in-group favouritism*” (McPherson, Smith-Lovin, Cook 2001), a kontrollelmélet (Sampson, Raudenbusch, Earls 1997), a kontaktelmélet (Hewstone 2009; Pettigrew, Tropp 2006), illetve a versengélmélet vagy „*threat theory*” (Laurence 2014; Quillian 1995). Ahhoz, hogy teszteljük az egyes hipotézisek érvényességét, elengedhetetlen az etnikai sokszínűség fogalmának számszerűsítése.

Az indexek használatának számos további hozadéka lehet. Egyrészt a szabványosított módszertan „közös koordináta-rendszerbe” helyezi a különböző esettanulmányokat, hiszen azonos peremfeltételek (adatgyűjtési módszerek, vizsgálati kategóriák stb.) mellett a Föld bármely pontján megfigyelhető diverzifikációs jelenségek közvetlenül is összehasonlíthatóvá válnak (Fearon 2003). Másrészt az indexértékek változásának elemzésével megadhatjuk a sokszínűség változásának irányát és sebességét, így a homogenizálódó, fragmentálódó vagy polarizálódó téregységeket tipizálhatjuk (Németh 2014).

A hátrányok és korlátok számbavétele egy általánosabb ismeretelméleti kérdéshez vezet: vajon lehet-e és szabad-e számszerűsíteni a társadalmi csoportidentitások bármelyik dimenzióját, például az etnicitást? A konstrukcionista felfogás szerint (Barth 1969; Jenkins 1997) az etnikai csoportok nem statikus, hanem kulturális alapokon nyugvó, puha határokkal rendelkező, dinamikus és szituatív társadalmi termékek, melyek nem mérhetőek és nem is kategorizálhatóak. E posztmodern, képlékeny etnikumdefiníció és a természetüknél fogva merev, objektív statisztikai kategóriák közötti ellentét áthidalása napjaink egyik legfontosabb kihívása az etnicitáskutatással foglalkozó szociológusok és geográfusok számára. A kvantitatív módszerek létjogosultságával kapcsolatos vélemények a teljes vagy részleges elutasítástól (Keményfi 2010) a nyilvánvaló hasznosság hangsúlyozásáig szóródnak (Williams, Husk 2013). Magam az utóbbi csoportot gyarapítom: a statisztikai adatokra épülő kvantitatív módszerek – minden nyilvánvaló fogyatékoságuk ellenére – fontos részét kell, hogy képezzék a diverzitáskutatásnak, hiszen a nagy időintervallumot átfogó és nagy területegységekre érvényes makroszintű trendek csak így válnak megfoghatóvá. Az identitáskonstrukciót és a személyközi kapcsolatokat jobban megragadó kvalitatív módszerek inkább a mikroszintű vizsgálatok esetében hasznosak. (A *diversity studies* sem zárkózik el a kvantitatív szemléletmódtól, hiszen a strukturális feltételek közt helyet biztosít számára. A földrajzi vizsgálatoknak így nem az etni-

kai csoportok pontos méretének meghatározására vagy a köztük húzódnó térbeli határok keresésére, inkább a multietnicitás jelenségére és dinamikájára kell koncentrálniuk – Németh 2016.)

A klasszikus fragmentációs index

A sokszínűség mérésének legismertebb és leggyakoribb formája eredetileg a *fractionalization index* nevet viselte (Bruck, Apanchenko 1964), amely a biológiában a fajváltozatosságot mérő Simpson-index – és a Herfindahl-index – egy változata. Magyarországon etnikai diverzitási index néven vált ismertté (Bajmócy 2009), ám magam – a diverzitást kétszintű fogalomként értelmezve, és a részegész viszony logikai rendjére ügyelve – a fragmentációs index elnevezést javasoltam (Németh 2014). A továbbiakban is ez utóbbiként hivatkozom rá.

A valószínűségszámításon alapuló indikátor azt mutatja meg, hogy egy adott terület két, véletlenszerűen kiválasztott lakója mekkora eséllyel tartozik különböző csoporthoz. A kapott értékek 0 és 1 között mozoghatnak: míg a 0 a tökéletesen homogén összetételre utal, addig az 1 a teljesen fragmentált összetételt mutatja, amikor a település minden egyes lakója más és más csoport tagja. E két szélsőértéket a diverzitás ideáltípusainak is tekinthetjük (Németh 2013). A mutató szempontjából nem az a lényeges, hogy mely csoportok alkotják a népséget; csak a heterogenitás mértéke számít. A fragmentációs index (FI, FRAC, ELF, HHI, EDI, EFI) két képlettel is kiszámítható – előbbihez a csoportok arányára, utóbbihoz azok lélekszámára van szükség.

$$FI = 1 - \sum_{i=1}^n s_i^2,$$

ahol s_i ; az i csoport aránya a teljes népességszámhoz viszonyítva; n : a csoportok száma.

$$FI = \frac{L*(L-1)/2 - \sum_{i=1}^n e_i*(e_i-1)/2}{L*(L-1)/2},$$

ahol L : az adott terület teljes népességszáma; e_1, e_2, \dots, e_n : az adott területen élő etnikai csoportok lélekszáma; n : a csoportok száma (Bajmócy 2009).

Fontos hangsúlyozni, hogy a fragmentációs index – és a diverzitási indexek általában – nem csupán az eloszláskülönbségekre, hanem a csoportok számára is tekintettel vannak. Míg a Gini-index szempontjából például indifferens, hogy az adott népesség három vagy húsz azonos méretű csoportra oszlik, addig a fragmentációs index értékei utóbbi esetben magasabbak lesznek. Általánosságban a diverzitási indexek az egyenlőtlenség, az egyensúly és a különbözőség dimenzióit képesek megragadni, vagy másképpen fogalmazva: a csoportok számának, arányainak és különbözőségük mértékének függvényében módosulnak (Koopmans, Schaeffer 2013).

A fragmentációs index széles körű használata az 1990-es évekkel vette kezdetét, amikortól a multikulturalizmus társadalmi hatásainak kutatása – össze-

függésben a rohamosan diverzifikálódó nyugat-európai és észak-amerikai államok lakosságával – reflektorfénybe került. Bár egyszerűségének és könnyű interpretálhatóságának köszönhetően a fragmentációs index sokáig megtartotta monopolhelyzetét, a mutató hibái és hiányosságai is nyilvánvalóvá váltak (Laitin, Posner 2001).

A polarizáció mérése

A problematikusnak bizonyult például a diverzitás és a konfliktuspotenciál közötti lineáris kapcsolat feltételezése, amely legtöbbször a vizsgálatok implicit kiindulópontja. Egyre többen mutattak rá arra, hogy a konfliktusok kialakulásának kockázata homogén és fragmentált társadalmakban egyaránt kicsi, és a feszültségek sokkal gyakrabban éleződnek ki polarizált helyzetben, amikor a domináns többség mellett egy markáns kisebbség van jelen (Costalli, Moro 2011; Dincer 2011; Montalvo, Reynal-Querol 2005, 2007). A radikális politikai pártok európai térnyerését kutatva Sprague-Jones (2011) arra is felhívta a figyelmet, hogy az etnikailag polarizált helyzetekben nagyobb valószínűséggel szavaznak a választók szélsőjobbaldali pártokra. Még Kymlicka (2012), a liberális multikulturalizmus egyik lelelkesebb támogatója is arra figyelmeztet, hogy a multikulturalizmus csak akkor működhet jól, ha a bevándorlók sokféle országból érkeznek és nem egyből, hiszen utóbbi nem várt feszültséghez vezethet a többséggel. E gondolat a korábban említett versengésemélethez kapcsolódik, mely szerint az etnikai határok megmerevedését pusztán az is előidézheti, ha egy másik csoporthoz tartozók száma szignifikánsan emelkedni kezd; ilyenkor a fenyegetettségérzés fokozódhat, és sokan visszahúzódhatnak a saját etnikai identitás „védelmező ernyője” alá. E mechanizmus a közösségi kohézió gyengülését és a mikroközösségek kettészakadását eredményezheti.

Feltűnő tehát, hogy míg a diverzitás lehetséges hatásaival kapcsolatban a kutatók eltérő következtetésekre jutnak, addig a polarizációhoz szinte kizárólag negatív következményeket társítanak. Az etnikai bipolaritást ezért sajátos, a tökéletes homogenitással és a tökéletes heterogenitással egyenrangú minőségként, a diverzitás harmadik ideáltípusaként érdemes kezelni (Léphaft, Németh, Reményi 2014; Németh 2014).

A polarizációs index (PI, EPI, MQ, MRQ) a bimodális eloszlástól mért normalizált távolság alapján határozható meg (Montalvo, Reynal-Querol 2005, 301.). A kapott értékek itt is 0 és 1 között változhatnak, de a mutató a maximumát akkor éri el, ha az adott populáció két egyenlő létszámú csoportra oszlik. Ettől a ponttól nézve a fragmentáció növekedésével fokozatosan csökken a polarizáció mértéke. Amennyiben egy település minden egyes lakója különböző etnikumúnak vallja magát, elérkezünk a tökéletes fragmentáltság

állapotához, a polarizáció mértéke a nullához fog közelíteni (1. ábra). A mutató kiszámítása az alábbi képlettel történik:

$$PI = 1 - \sum_{i=1}^n \left(\frac{0,5-s_i}{0,5} \right)^2 s_i,$$

ahol s_i : az i csoport aránya a teljes népességszámhoz viszonyítva; n : a csoportok száma.

1. ábra: A fragmentációs és a polarizációs index egy 100 fős hipotetikus település esetében
Indices of fractionalization and polarization in a hypothetical community with 100 inhabitants

Megjegyzés: Az x tengelyen egy-egy hipotetikus állapot van feltüntetve, ahol (balról jobbra haladva) 1×100 fős csoport, 2×50 fős csoport, 3×33 fős csoport, ... 10×10 fős csoport és végül 100×1 fő alkotja a lakosságot.
Forrás: Németh (2014, 26.).

A súlyozás problematikája

E két előbbi módszer „tisztán demográfiai” diverzitási index, hiszen kiszámításukhoz csupán a populáció egészét kitevő csoportok számának és arányának ismeretére van szükség. Brown és Langer (2010, 418.) szerint „szintetikusak” azok az indikátorok, melyek más csoportközi egyenlőtlenségre utaló információt is tartalmaznak, például kulturális vagy nyelvi távolságot, jövedelmi különbségeket vagy a politikai hatalomból való részesülést; de lehet súlyozni akár a kisebbségek nyelvtudásának mértékével is, ha adott kontextusban ez a sikeres integráció záloga. A továbbiakban az első aspektusból mutatom be a diverzitási indexek súlyozásának lehetőségeit.

A fragmentációs indexszel szembeni másik kritika, hogy e mutató – hasonlóan a polarizációs indexhez – nem tartalmaz információt az elkülönülés mélységéről (Posner 2004). Az empirikus megfigyelések arra következtettek, hogy a közösségi kohézió erősségét különböző mértékben befolyásolhatja, ha attitűdjében és értékrendjében hasonló, illetve ha markánsan különböző csoportok élnek együtt. Megoldásként a kutatók súlytényező beépítését sürgették (pl. Fearon 2003), a hogyan kérdéséről azonban nagy volt a bizonytalanság.

Az *etnolingvisztikai diverzitás* operacionalizálásához Desmet, Ortuño-Ortín, Weber (2009) például a nyelvfa ágai közötti távolságokat hívta segítségül (Dyen, Kruskal, Black 1992 nyomán). Ez bizonyos esetekben hasznos lehet, hiszen reflektálhat valós társadalmi problémára, de a módszer általános érvénye erősen kérdéses. A gondolatmenet logikája szerint például Bosznia-Hercegovina súlyozott diverzitási indexe 0,68-ról 0,14-re csökkenne a szerb, a horvát és a bosnyák nyelvek közeli rokonsága miatt. Ennek fordítottja is problémás lehet: a felvidéki települések súlyozott értékei irreálisan magasak lennének a finnugor magyar és a szlovák mint indoeurópai, szláv nyelv közötti óriási nyelvtávolság miatt.

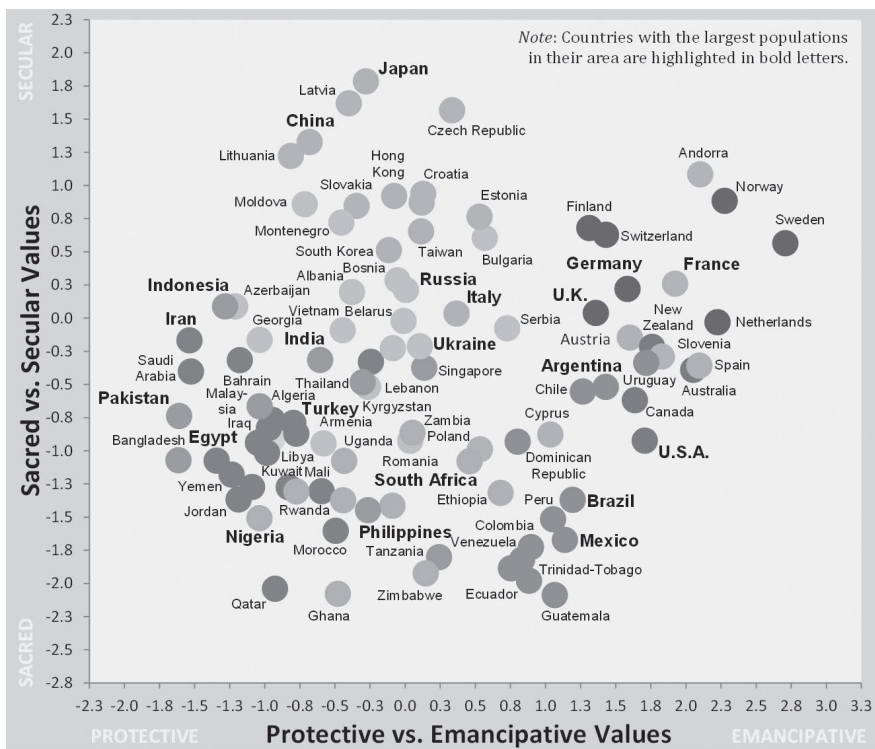
A megfelelő súlytényező megtalálása és számszerűsíthetősége körüli problémák miatt a súlyozás egy ideig lekerült a napirendről. Az áttörést Schaeffer (2013, 2014) munkái hozhatják el, aki elsőként tett javaslatot az általa kulturális távolságnak nevezett fogalom egzakt, empirikus adatokra támaszkodó meghatározására. Az alábbiakban a német szociológus felvetését továbbgondolva mutatok be egy lehetséges megoldást.

Az adatbázis háttere az 1981 óta hat hullámot megért World Values Survey (é.n.) nevű nemzetközi vizsgálat sorozat, melynek legfőbb célja az értékrendbeli változások globális monitorozása. A standardizált kérdőíveket 113 országban több mint félmillió ember töltötte ki, mindenütt minimum ezer fő. Az adatok alapján Inglehart (1997) kidolgozott egy átfogó elméletet az értékrendek átalakulásának globális dinamikájáról (kritikájukról lásd Keller 2009), illetve elkészült az Inglehart–Welzel-féle kulturális térkép is.

E prototípust később Welzel (2013) finomította, faktoranalízis segítségével 24 változóból két dimenziót határozott meg. Diagramjának x tengelye az emancipáció mértékét és a posztmodern átalakuláshoz kapcsolódó attitűdöt jeleníti meg, melyet a szerző a demokratizálódás, a szólásszabadság vagy épp az abortusz, a válás, a homoszexualitás stb. iránti toleranciával hozott összefüggésbe. A szakrális-szekuláris elnevezésű y tengely pedig a tradicionális, illetve a világi-rationális értékek kettősségére utal, és többek között a családi kötelek, a nemzeti és vallási identitás fontosságát, a tágran értelmezett társadalmi bizalom erősségét jeleníti meg. Welzel szerint ha a felmérés országos átlagait e koordináta-rendszerben elhelyezzük, akkor egy keresztmetszeti állapotban megragadhatjuk az egyes társadalmak értékrendbeli különbségeit (2. ábra).

A társadalmak közötti „kulturális távolságok” e pontok közötti standardizált euklideszi távolságok segítségével ragadhatók meg, melyet elsőként Sümeghy (2017) alkalmazott. E távolságok 0 és 1 közötti értéket vehetnek fel, ahol a na-

2. ábra: Értékrendbeli különbségek a Föld országai között
Differences of 'sacred-secular' and 'protective-emancipative' values in the world

Forrás: Welzel (2013).

gyobb értékek jelentősebb értékrendbeli különbségekre utalnak. A felmérés eredményei alapján Magyarországra Horvátország hasonlít leginkább (0,01), míg Guatemala és Katar a legkevésbé (0,67). Svédország esetében a két szélsőséget Norvégia (0,11) és Pakisztán (0,97) képviseli.

A súlyozott fragmentációs index

A súlyozott fragmentációs indexet (CED, GI, GELF) Greenberg (1956) írta le, de mai formájában és tartalmában Rao (1982), újabban Baldwin és Huber (2010) munkái nyomán használatos. (Az eredeti képlet utolsó lépésként a kapott értéket kivonta egyből. Erre azonban nincs szükség akkor, ha a csoportközi távolságokat, illetve a diverzitást nullától egyig mérjük, és nem fordítva.) Kiszámításához szükség van a népességcsoportok számára és százalékos arányára, egy szimmetrikus mátrixra, amely a csoportok különbözőségének mér-

tékét tartalmazza, végül pedig a mátrixszorzás műveletére. A mérőszám azt mutatja meg, hogy egy adott területegység népességéből két, véletlenszerűen kiválasztott ember között mekkora az átlagos kulturális távolság. Képlete:

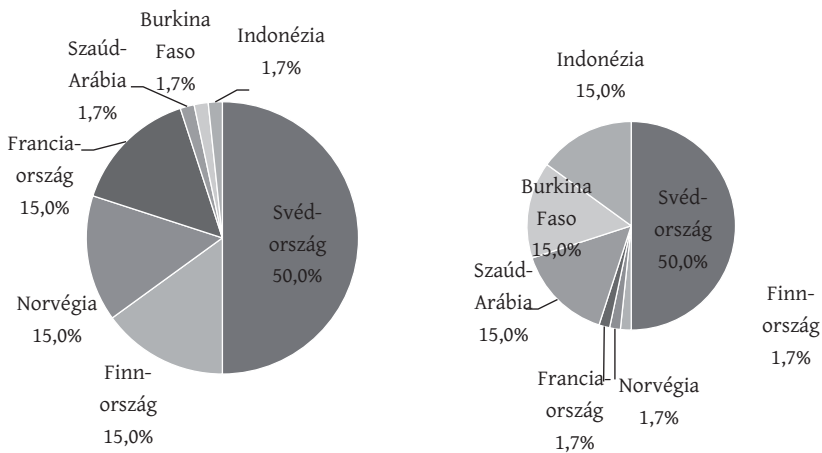
$$CED = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n s_i s_j \tau_{ij},$$

ahol s_i ; az i csoport aránya a teljes népességszámhoz viszonyítva; s_j ; a j csoport aránya a teljes népességszámhoz viszonyítva; τ_{ij} ; az i és j csoportok közötti távolság mint súlytényező (0=azonos, 1=abszolút különböző); n : a csoportok száma.

Fontos felhívni a figyelmet arra, hogy e súlyozott indexet a súlyozatlan párjával (fragmentációs index) együttesen érdemes értelmezni. A fragmentációs index ugyanis a súlyozott fragmentációs index olyan változata, ahol egységnyi a csoportok közötti távolság. Ez azt eredményezi, hogy a súlyozott fragmentációs index (CED) maximuma soha nem ad diverzitási ideáltípust, hanem egyenlő a súlyozatlan fragmentációs index (FI) értékével. A súlyozott index kizárólag a súlyozatlan indexnél kisebb vagy azzal egyenlő értéket vehet fel. Sokkal kisebb akkor lesz, ha az adott településen élő csoportok közti kulturális távolságok kicsik, például a svédek mellett finnek, norvégok és franciák teszik ki a lakosság zömét (3. ábra bal oldala: FI=0,68; CED=0,19). Relatív magasabb lesz akkor, ha a csoportok közötti kulturális távolságok jelentősek, például – ugyanolyan százalékos arányok mellett – a Szaúd-Arábiában, Burkina Fasóban és Indonéziában született bevándorlók vannak sokan (3. ábra jobb oldala: FI=0,68; CED=0,47).

A módszer pozitívuma, hogy a diverzitást szofisztikáltabb módon ragadja meg, hiszen a súlytényező beépítésével nemcsak a „mennyire sokszínű” kérdésre kínál választ, hanem arra is, hogy a csoportok milyen mértékben különböznek

3. ábra: Fiktív példa a súlyozatlan és a súlyozott fragmentációs indexek különbségére
A hypothetical example of differences between weighted and non-weighted fractionalization indices

egymástól. A módszer hátránya, hogy a súlyozatlan indikátorokhoz képest körülményesebb a számítása. Másrészt a végeredmény szempontjából elemi fontosságú az optimális és érvényes súlyok használata.

A súlyozott polarizációs index

Esteban és Ray (1994) mutatója az etnikai és jövedelmi eloszláskülönbségek összevetésén alapul. A mutató képlete:

$$ER = k \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n s_i^{1+\alpha} s_j |y_i - y_j|,$$

ahol s_i : az i csoport aránya a teljes népességszámhoz viszonyítva; s_j : a j csoport aránya a teljes népességszámhoz viszonyítva; $|y_i - y_j|$: jövedelemkülönbség az i és j csoportok között; α : konstans, a polarizációs érzékenység foka ($0 \leq \alpha \leq 1,6$); k : konstans, normalizáló funkció ($=1/\mu$); n : a csoportok száma.

Brown és Langer (2010), valamint Desmet, Ortuño-Ortín, Weber (2009) a képlet átírásával, illetve a jövedelemkülönbségek helyett a nyelvtávolságok beemelésével egyértelművé tette, hogy a súlyozott polarizációs index hasonló viszonyban áll a súlyozatlan párjával, mint azt a fragmentációs indexek esetén láttuk. A polarizációs index a súlyozott polarizációs index olyan változata, amely egységnyinek tekinti a csoportok közötti távolságot.

A periferikus heterogenitási index: egy hibrid megoldás

A periferikus heterogenitási index (Desmet, Ortuño-Ortín, Weber 2005) egy átmeneti típus a súlyozott és súlyozatlan fragmentáltsági és polarizáltsági indexek között. Különlegessége, hogy csak a domináns többség és az egyes kisebbségek (periferikus csoportok) távolságával számol, a kisebbségi csoportok egymástól való távolságát nem veszi figyelembe (4. ábra).

Legfőbb erénye, hogy úgy biztosít lehetőséget a csoportközi távolságokkal való súlyozásra, hogy nem igényel mátrixműveleteket. Hátránya viszont, hogy nem áll közvetlen kapcsolatban a fragmentációs indexszel.

A módszer egyelőre nem különösebben népszerű a nemzetközi szakirodalomban, Magyarországon pedig a közelmúltig ismeretlen volt, holott kiaknázatlan potenciált rejt, ahogyan arra Sümeghy (2017), majd Sümeghy és Németh (2018) is rámutattak. A mutató képlete:

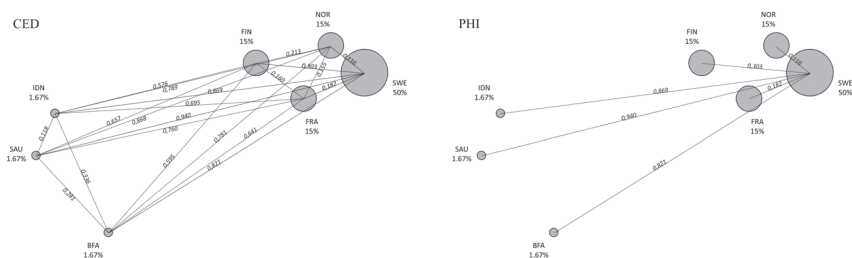
$$PHI = 2 \sum_{i=1}^n s_i s_c \tau_{ci},$$

ahol s_i : az i csoport aránya a teljes népességszámhoz viszonyítva; s_c : a többségi csoport aránya a teljes népességszámhoz viszonyítva; τ_{ci} : a centrális és az i cso-

port közötti távolság mint súlytényező (0=azonos, 1=abszolút különböző); n: a csoportok száma.

4. ábra: A súlyozott fragmentációs index és a periferikus heterogenitási index által figyelembe vett csoportközi távolságok, a 3. ábra bal oldalának példáján

Intergroup distances taken into account by the weighted fractionalization index and peripheral heterogeneity, shown on data of Figure 3 left.

A diverzitási indexek alaptípusainak rendszerezése

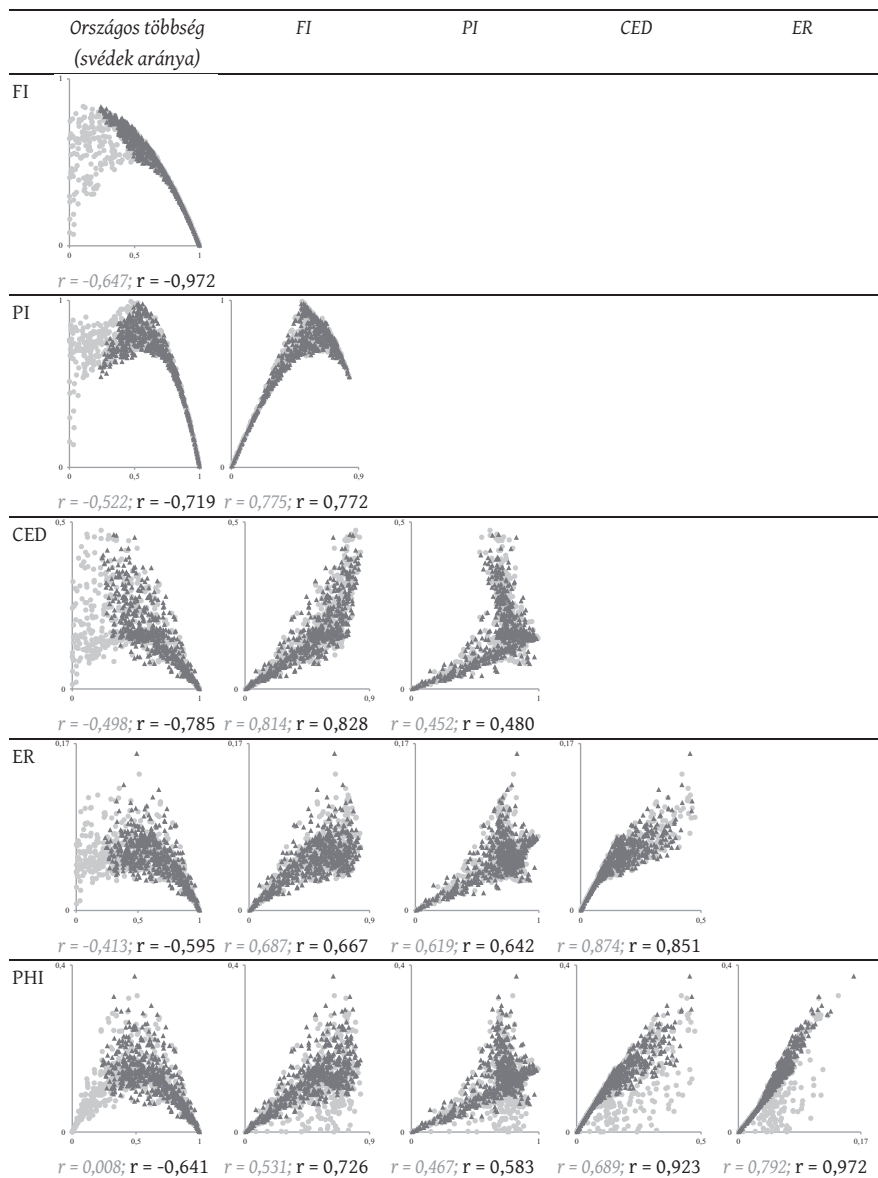
Előbbiek a diverzitási indexek öt alaptípusát mutatták be (matematikai kapcsolataikról bővebben lásd Desmet, Ortuño-Ortín, Weber 2009). Felmerülhet a kérdés, hogy mikor melyik módszer használata indokolt, és érdemes-e egyáltalán vesződni azok egyidejű alkalmazásával.

A teszteléshez a 3–4. ábra jelentette a kiindulási alapot, ahol a svédek mellett Finnországban, Norvégiában, Franciaországban, Szaúd-Arábiában, Burkina Fasóban és Indonéziában született emberek élnek. A számításokhoz 1000 darab véletlenszerűen generált etnikai összetételt használtam; 500 esetben véletlen értékekkel, 500 esetben pedig azzal a kikötéssel, hogy e fiktív településeken a relatív vagy abszolút többséget a svédek alkossák.

Az eredmények néhány korlátozás figyelembevételével értelmezendők. Feltételeztem, hogy 1. a csoportok kívülről zártak és belülről homogének, tehát minden személy egyetlen csoportba tartozik, illetve a World Values Survey csoportátlagai adják az individuumok értékrendjét is. 2. Mivel az egykori vasfüggönytől nyugatra – Nagy-Britannia kivételével – a népszámlálások sehol sem kérdeznak rá az etnikai hovatartozásra, megfelelő inputadatok híján csak a születési országra vonatkozó adatokra lehet támaszkodni. Ez bevett gyakorlat a nemzetközi szakirodalomban, ám nem ad információt sem a másod- és harmadgenerációs bevándorlókról, sem a történelmi kisebbségekről, például a számikról, sem pedig az egyes országokból érkezők esetenként eltérő etnikai identitásáról, például az indonéziai malájokról. Így a születési országra vonatkozó adatok alapján számított diverzitás a valóságban kisebb annál, mint ha az önbevalláson alapuló etnikai identitásokat vennénk figyelembe, de tapasztala-

tok alapján – észak- és nyugat-európai kontextusban – mégis jól közelíti azt. A téma szempontjából ez azért sem jelent különösebb problémát, mert nem a diverzitás minél precízebb mérése a cél, hanem az indexértékek összehasonlítása.

5. ábra: A diverzitási indexek alaptípusainak összefüggései
Relationships between the basic types of diversity indices

Világoszürke: véletlen arányok; sötétszürke: véletlen arányok svéd többséggel

Az eredményt az 5. ábra foglalja össze. Kijelenthető, hogy nagyon különböző eredményt egyik diverzitási index sem ad, hiszen a köztük levő Pearson-féle korrelációs együtthatók 0,413 és 0,923 közöttiek. Ez összecseng Schaeffer (2013), valamint Brown és Langer (2010) korábbi megállapításaival, bár azokhoz képest e vizsgálat más súlyokkal és más inputadatokkal számolt, valamint két további indexszel bővítette az összefüggés-vizsgálatot. A pontthalmaz szóródása számos esetben jelentős, így a kapcsolatok további elemzése indokolt.

Az 5. ábra annak eldöntéséhez is segítséget nyújt, hogy egy adott kutatásban melyik mutatót érdemes alkalmazni további összefüggés-vizsgálatok független változójaként. A választáshoz alapvetően négy szempont mérlegelésén át vezet az út.

1. *Százalékos arányok vagy diverzitási indexek?* Az egy időpontra vonatkozó elemzésekben a többségi csoport százalékos aránya első pillantásra elégségesnek tűnhet, hiszen a fragmentációs index sokáig együtt mozog vele. A pontthalmaz szóródása 50% környékén viszont jelentőssé válik, tehát amikor az országos többség relatív vagy abszolút kisebbségbe szorul, hiszen alacsony százalékos értékekhez homogén (pl. Székelyudvarhely Romániában) vagy diverz etnikai struktúra egyaránt társulhat (pl. Daugavpils Lettországbán). A súlyozott indexek esetében mindez hatványozottan érvényes. Fontosabb ennél, hogy két időpont elemzése esetén a százalékos arányokból nem lehet a homogenizálódás vagy a heterogenizálódás irányára következtetni, csak a diverzitási indexekből (Németh 2013).

2. *Fragmentáció vagy polarizáció?* Bár nem ez a diverzitás leggyakoribb fajtája, a világban szép számmal akadnak etnikai, vallási és/vagy anyanyelvi szempontból kétosztatú városok, lásd Belfast, Riga, Marosvásárhely, Temerin, Mostar, Almati vagy Názáret példáját. A két súlyozatlan index alacsony fragmentációs index mellett pozitív, magas érték mellett negatív korrelációt mutat, míg közepes értékeknél nem korrelál. Az empirikus tapasztalatok alapján kb. a 0,40-es fragmentációs index felett érdemes külön kezelni a kettőt. Hogy a „fragmentáció vagy polarizáció” kérdésre a válasz miért „is-is”, arra baltikumi és vajdasági esettanulmányokban mutattam rá (Léphaft, Németh, Reményi 2014; Németh 2014; Németh, Dövényi 2019). A diverzitás változása nem kétdimenziós mozgás: homogenizálódás és heterogenizálódás egyaránt eredményezhet polarizálódást; ha csökken a polarizáció mértéke, az etnikai struktúra elmozdulhat a homogenizáció és a fragmentáció irányába is. Az indexértékek változásának párhuzamos használata azokban az esetekben kecsgetet hasznos eredménnyel, ahol az etnikai struktúra átalakulásában egy vagy két markáns kisebbségnek jut kitüntetett szerep.

3. *Súlyozott vagy súlyozatlan?* A két változópár közötti korreláció magas, de közepes és magas értékeknél mindkét esetben jelentős a pontthalmaz szórása. Azonos súlyozatlan értékhez nagyon különböző súlyozott értékek társulhatnak, azonos százalékos arányok mellett is (3. ábra). Mivel a súlyozott fragmentációs index maximuma a mindenkor súlyozatlan fragmentációs index értéke, a kettő különbözetének vizsgálata is érdekes terepe lehet a kutatásoknak, bár a szakirodalom egyelőre nem bővelkedik az erre fókuszáló esettanulmányokban. A különbözetből elméletileg arra lehet következtetni, hogy a kulturális, nyelvi vagy egyéb

csoportközi távolságok milyen mértékben felelősek például a közösségi kohézió erősödéséért vagy gyengüléséért ahhoz képest, mint ha „kultúra- vagy nyelvsemleges” néznénk a folyamatot. A dinamikus elemzések eszköztárát a súlyozott indexek annyiban bővítik, hogy a diverzitás változását nem csupán a csoportok százalékos arányainak módosulására vezetik vissza, hanem a közöttük levő távolságokra is. A súlyozott diverzitási indexek leginkább akkor lehetnek célravezetőek, ha a megfigyelt helyzetben fontosak a csoportközi távolságok. Kulcsfontosságú viszont a megfelelő súly megtalálása.

4. *Jó alternatíva lehet-e a periférikus heterogenitási index?* A válasz röviden: igen. A nyugat- és észak-európai „valós viszonyokat” közelíteni hivatott szimulációban – ahol feltételként szerepelt, hogy a svéddek alkossák a helyi lakosság többségét – a két indikátor közötti korrelációs együttható 0,923. A periférikus heterogenitási index ugyan kevesebbet nyújt az által, hogy nem számol a kisebbségi csoportok egymás közötti távolságaival, de a gyakorlatban valószínűleg ez kevés helyzetben jelent érdemi problémát, hiszen a közösségi kohézió főképp a domináns többség viszonylatában értelmezendő. Viszont a mutató egyszerűbb és gyorsabb megoldást jelent a kutató számára, hiszen nem kell az összes csoportközi távolsággal vesződni, „csak” a domináns többségtől való távolsággal, azaz egyetlen sorvektorral. A pontok szóródása alapján viszont elméletileg elképzelhetőek olyan esetek, amikor az index által adott információ önmagában kevés lehet.

Az általános entrópia mint alternatíva

Koopmans és Schaeffer (2013) az anyagi rendszerek molekuláris rendezetlenségének fizikai elve alapján írta le az entrópiát (Page 2010 nyomán). A módszer egyszerre veszi számításba a saját etnikai csoport méretét, illetve a „többiek” entrópiáját (diverzitását). Utóbbi kalibrálásához egy α paramétert is segítségül hív, amely a csoportok közti egyenlőtlenség és egyensúly dimenzióinak fontosságát szabályozza. $\alpha = 0$ esetén pusztán a csoportok számát veszi figyelembe, $\alpha = 2$ esetén minden csoportot a saját népességszámával súlyoz (ilyenkor egyenlő a fragmentációs indexszel), majd növekvő α az egyensúly dimenziójának erősödő hatását emeli ki. A számításához szükséges képletek:

$\frac{n_i}{N_k}$ a saját csoport aránya;

$$GE_k^\alpha = \left(\sum_{i=1}^g \frac{n_j^\alpha}{N_g} \right)^{\frac{1}{1-\alpha}},$$

ahol n : a saját i csoporthoz vagy egy másik j csoporthoz tartozók száma; N : teljes népességszám; k : az összes csoport száma, beleértve a saját csoportot is; g : a többi csoport száma, a sajátot kivéve; α : paraméter, amely meghatározza, hogy mekkora súlyt kapjon a csoportok közti „variáció” és mekkorát az „egyensúly”.

A módszer lehetőséget ad a diverzitás szituatív jellegének kihangsúlyozására, hiszen Koopmans és Schaeffer (2013) példája szerint a berlini törökök másképp élik meg az etnikai sokszínűséget, mint az ír bevándorlók. A „saját” csoport mérete és „a többiek” diverzitása együttesen határozza meg a csoportközi interakciókat és ezáltal a közösségi kohéziót. E módszer egyelőre nem terjedt el a szakirodalomban.

Összegzés

A tanulmány a diverzitási indexek rendszerezését tűzte ki célul, ám a terjedelmi korlátok miatt csak az alaptípusokra fókuszált. Az elemzés rámutatott e mutatók közötti logikai kapcsolatokra, illetve az előnyök és hátrányok mérlegelésével számba vette azok alkalmazási lehetőségeit az etnicitáskutatásban.

Minden hibájuk és hiányosságuk ellenére a kvantitatív módszerek integráns részei maradtak a társadalomtudományi kutatásoknak, hiszen a makroszintű trendek és azok térbeli mintái csak így válnak megfoghatóvá. Tisztában kell lenni azonban az etnicitás puha, konstrukcionista felfogása, valamint a merev statisztikai adatok használatának ellentmondásával, és fel kell hívni az olvasó figyelmét az ebből származó elvi és gyakorlati korlátokra.

A diverzitási indexek célja, hogy egy számértékbe sűrítsek az információt a társadalmi sokszínűség valamely dimenziójának mértékéről, hogy azt a későbbiekben független változóként lehessen használni további összefüggés-vizsgálatokban. E cikk az etnicitás, valamint a társadalmi kohézió aspektusából mutatta be a lehetőségeket. A diverzitási indexek alaptípusai aszerint csoportosíthatók, hogy a diverzitás mely formáját mérik (fragmentációt vagy polarizációt), illetve hogy alkalmaznak-e súlytényezőt vagy sem. Létezik egy köztes megoldás is (a periferikus heterogenitási index), valamint egy ezektől eltérő megközelítési mód, az entrópia.

A tanulmány egy hipotetikus svédországi település példájából kiindulva összesen ezer darab, véletlenszerűen generált etnikai összetételt vizsgált, mely alapján a diverzitási indexek alaptípusainak viszonyára lehetett következtetni. Az eredmények alapján megállapítható, hogy bár a Pearson-féle korrelációs együtthatók mindenütt 0,4 feletti, közepes és magas indexértékeknél rendszerint „szétrobbannak” a ponthalmazok. Így például azonos fragmentációs indexekhez nagyon eltérő polarizációs indexek, vagy azonos súlyozatlan értékekhez – azonos százalékos arányok mellett is – jelentősen különböző súlyozott értékek tartozhatnak. Ezeknek fontos jelentésmegkülönböztető szerepük lehet a diverzifikálódás társadalmi, gazdasági vagy politikai hatásainak értékelésekor.

A tanulmány annak eldöntéséhez is segítséget nyújtott, hogy adott kutatáshoz mely indikátor az optimális megoldás. Egy négy szintű döntési folyamatról van szó, ahol az alábbi szempontokat kell figyelembe venni. 1. keresztmetszeti

vagy longitudinális-e a vizsgálat; 2. a fragmentáció vagy a polarizáció mérése indokolt, esetleg mindkettőé; 3. szükség van-e valamilyen súlytényezőre és az operacionalizálható-e; 4. minden csoportközi távolság egyformán fontos, vagy elégséges a domináns többséggel való viszony vizsgálata.

Ahogy arra korábban már utaltam, a szintetikus diverzitási indexek egyéb csoportközi egyenlőtlenségre utaló információt is tartalmazhatnak, például gazdasági vagy politikai változókat, de ezek ismertetése és alkalmazási lehetőségeik mérlegelése egy következő tanulmány feladata.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával valósult meg (NKFIF PD 115951. számú pályázat).

Irodalom

- Alesina, A., La Ferrara, E. (2005): Ethnic diversity and economic performance. *Journal of Economic Literature*, 3., 762–800. <http://doi.org/crpbjr>
- Bajmócy P. (2009): *Általános etnikai és vallásföldrajz*. JATE Press, Szeged
- Baldwin, K., Huber, J. D. (2010): Economic versus cultural differences: Forms of ethnic diversity and public goods provision. *American Political Science Review*, 4., 644–662. <http://doi.org/dnk8cq>
- Barth, F. (1969): *Ethnic groups and boundaries: The social organization of culture difference*. Universitetsforlaget, Oslo
- Brown, G. K., Langer, A. (2010): Conceptualizing and measuring ethnicity. *Oxford Development Studies*, 4., 411–436. <http://doi.org/c9hrs9>
- Bruck, S. I., Apanchenko, V. S. (eds.) (1964): *Atlas narodov mira (Atlas of the people of the world)*. Glavnoe Upravlenie Geodezii i Kartografi, Moscow
- Costalli, S., Moro, F. N. (2012): The patterns of ethnic settlement and violence: a local-level quantitative analysis of the Bosnian war. *Ethnic and Racial Studies*, 12., 2096–2114. <http://doi.org/dfzjgr>
- Das, J., DiRienzo, C. (2014): Diversity and the economy: a cross-country, comprehensive study. *Ethnic and Racial Studies*, 6., 1080–1100. <http://doi.org/c4kj>
- Desmet, K., Ortuño-Ortín, I., Weber, S. (2005): *Peripheral diversity and redistribution*. CEPR Discussion Paper, 5112.
- Desmet, K., Ortuño-Ortín, I., Weber, S. (2009): Linguistic diversity and redistribution. *Journal of European Economic Association*, 6., 1291–1318. <http://doi.org/bq74xs>
- Dincer, O. C. (2011): Ethnic diversity and trust. *Contemporary Economic Policy*, 2., 284–293. <http://doi.org/chgrsh>
- Dyen, I., Kruskal, J. B., Black, P. (1992): An Indo-European classification: A lexicostatistical experiment. *Transactions of the American Philosophical Society*, 5., 1–132. <http://doi.org/dqtmk2>
- Eriksen, T. H. (2008): *Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai perspektívák*. Gondolat Kiadó, PTE Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék, Budapest, Pécs
- Esteban, J. M., Ray, D. (1994): On the measurement of polarization. *Econometrica*, 4., 819–851.
- Fearon, J. D. (2003): Ethnic and cultural diversity by country. *Journal of Economic Growth*, 2., 195–222. <http://doi.org/c2hmj2>

- Fearon, J. D., Laitin, D. (2000): Violence and the social construction of ethnic identity. *International Organization*, 4., 845–877. <http://doi.org/c6vmqz>
- Gijsberts, M., Van der Meer, T., Dagevos, J. (2012): 'Hunkering down' in multi-ethnic neighbourhoods? The effects of ethnic diversity on social cohesion. *European Sociological Review*, 4., 527–537. <http://doi.org/dbvgpn>
- Greenberg, S. H. (1956): The measurement of linguistic diversity. *Language*, 1., 109–115.
- Habyarimana, J., Humphreys, M., Posner, D. N., Weinstein, J. M. (2007): Why does ethnic diversity undermine public goods provision? *American Political Science Review*, 4., 709–725. <http://doi.org/dwd5pk>
- Harell, A., Stolle, D. (2015): *Diversity and social cohesion*. In: Vertovec, S. (ed.): *Routledge international handbook of diversity studies*. Routledge, Abingdon, New York, 294–301.
- Hawksworth, D. L. (ed.) (1995): *Biodiversity: Measurement and estimation*. Springer, Chapman & Hall, The Royal Society, London
- Hewstone, M. (2009): Living apart, living together? The role of intergroup contact in social integration. *Proceedings of the British Academy*, 162., 243–300. <http://doi.org/c4kk>
- Inglehart, R. (1997): *Modernization and postmodernization. Cultural and political change in 43 societies*. Princeton University Press, Princeton
- Jenkins, R. (1997): *Rethinking ethnicity. Arguments and explorations*. SAGE, London, Thousand Oaks, New Delhi
- Keller T. (2009): *Magyarország helye a világ értéktérképén*. Táarki, Budapest
- Keményfi R. (2010): *Földrajzi tér és etnicitás. A kritikai geográfia tanulságai*. In: Feischmidt M. (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Gondolat, MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 99–113.
- Koopmans, R., Schaeffer, M. (2013): *De-composing diversity: In-group size and out-group entropy and their relationship to neighborhood cohesion*. Discussion Paper SP VI 2013-104. WZB Berlin Social Science Center, Berlin
- Kymlicka, W. (2012): *Multiculturalism: Success, failure, and the future*. Migration Policy Institute, Washington. <https://www.migrationpolicy.org/sites/default/files/publications/TCM-Multiculturalism-Web.pdf> (Letöltés: 2019. március 7.)
- Laurence, J. (2014): Reconciling the contact and threat hypotheses: Does ethnic diversity strengthen or weaken community inter-ethnic relations? *Ethnic and Racial Studies*, 8., 1328–1349. <http://doi.org/c4km>
- Laitin, D., Posner, D. (2001): The implications of conservatism for constructing ethnic fractionalization indices. *APSA-CP*, 1., 13–17.
- Léphaft, Á., Németh, Á., Reményi, P. (2014): Ethnic diversity and polarization in Vojvodina. *Hungarian Geographical Bulletin*, 2., 135–157. <http://doi.org/c4kn>
- McPherson, M., Smith-Lovin, L., Cook, J. M. (2001): Birds of a feather. Homophily in social networks. *Annual Review of Sociology*, 27., 415–444. <http://doi.org/fs9tff>
- Montalvo, J. G., Reynal-Querol, M. (2005): Ethnic diversity and economic development. *Journal of Development Economics*, 2., 293–323. <http://doi.org/frgngg>
- Montalvo, J. G., Reynal-Querol, M. (2007): *Ethnic polarization and the duration of civil wars*. Post-Conflict Transitions Working Paper, 6. (World Bank Policy Research Working Paper 4192). <http://doi.org/b9bt5n>
- Németh, Á. (2013): Ethnic diversity and its spatial change in Latvia, 1897–2011. *Post-Soviet Affairs*, 5., 404–438. <http://doi.org/c4kp>
- Németh Á. (2014): *Etnikai homogenizálódás, fragmentálódás és polarizálódás a XX-XXI századi Baltikum-ban*. PhD-disszertáció. Pécsi Tudományegyetem, Pécs
- Németh Á. (2016): Diversity studies: új társadalomtudományi paradigma? *Regio*, 2., 203–218. <http://doi.org/c4h2>
- Németh, Á., Dövényi, Z. (2019): Patterns of ethnic homogenisation, fragmentation and polarisation and the vote shares for nationalist parties in Latvia. *Europe-Asia Studies*, <https://doi.org/10.1080/09668136.2019.1604945>
- Page, S. E. (2010): *Diversity and complexity*. Princeton University Press, Princeton
- Pettigrew, T., Tropp, L. R. (2006): A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 5., 751–783. <http://doi.org/fmsz26>

- Posner, D. (2004): Measuring ethnic fractionalization in Africa. *American Journal of Political Science*, 4., 849–863. <http://doi.org/bh98p5>
- Putnam, R. D. (2007): E pluribus unum. Diversity and community in the twenty-first century. *Scandinavian Political Studies*, 2., 137–174. <http://doi.org/dp6d4z>
- Quillian, L. (1995): Prejudice as a response to perceived group threat. Population composition and anti-immigrant and racial prejudice in Europe. *American Sociological Review*, 4., 816–860. <http://doi.org/fnqvcn>
- Rao, C. R. (1982): Diversity and dissimilarity coefficients: A unified approach. *Theoretical Population Biology*, 1., 24–43. <http://doi.org/fk2xcb>
- Reilly, B. (2000–2001): Democracy, ethnic fragmentation, and internal conflict: Confused theories, faulty data, and the “crucial case” of Papua New Guinea. *International Security*, 3., 162–185. <http://doi.org/ft87x4>
- Rydgren, J., Ruth, P. (2011): Voting for the radical right in Swedish municipalities: Social marginality and ethnic competition? *Scandinavian Political Studies*, 3., 202–225. <http://doi.org/c2f49f>
- Sampson, R. J., Raudenbusch, S., Earls, F. (1997): Neighborhoods and violent crime. A multilevel study of collective efficacy. *Science*, 5328., 918–924. <http://doi.org/bg5rs9>
- Schaeffer, M. (2013): Can competing diversity indices inform us about why ethnic diversity erodes social cohesion? A test of five diversity indices in Germany. *Social Science Research*, 3., 755–774. <http://doi.org/f4vbcc>
- Schaeffer, M. (2014): *Ethnic diversity and social cohesion. Immigration, ethnic fractionalization and potentials for civic action*. Ashgate, Farnham, Surrey. <http://doi.org/c4kq>
- Sprague-Jones, J. (2011): Extreme right-wing vote and support for multiculturalism in Europe. *Ethnic and Racial Studies*, 4., 535–555. <http://doi.org/fj958f>
- Stoddard, J. J., Back, M. R., Brotherton, S. E. (2000): The respective racial and ethnic diversity of US pediatricians and American children. *Pediatrics*, 1., 27–32. <http://doi.org/dn4896>
- Sturgis, P., Brunton-Smith, I., Kuha, J., Jackson, J. (2014): Ethnic diversity, segregation and the social cohesion of neighbourhoods in London. *Ethnic and Racial Studies*, 8., 1286–1309. <http://doi.org/c4kr>
- Sümeğhy D. (2017): *Az etnikai diverzitás hatása a svéd szélsőjobboldal választási eredményeire (1991–2014)*. XXXIII. OTDK pályamunka. Kézirat.
- Sümeğhy D., Németh Á. (2018): *Etnikai diverzitás és a szélsőjobboldal megerősödése Svédországban 1991 után*. In: Reményi P., Vers R. (szerk.): *Az iszlám és Közép-Európa. Geopolitika és migráció*. A X. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia tanulmánykötete. Magyar Földrajzi Társaság, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi és Földtudományi Intézet, Pécs, 267–277.
- Veerman, G.-J. M. (2015): The relationship between ethnic diversity and classroom disruption in the context of migration policies. *Educational Studies*, 1–2., 209–225. <http://doi.org/c4ks>
- Vertovec, S. (ed.) (2015): *Routledge international handbook of diversity studies*. Routledge, Abingdon, New York
- Welzel, C. (2013): *Freedom rising: Human empowerment and the quest for emancipation*. Cambridge University Press, New York
- Williams, M., Husk, K. (2013): Can we, should we, measure ethnicity? *International Journal of Social Research Methodology*, 4., 285–300. <http://doi.org/c4kt>
- World Values Survey. <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp> (Letöltés: 2019. március 7.)
- Young, C. (2003): Explaining the conflict potential of ethnicity. In: Darby, J., MacGinty, R. M. (eds.): *Contemporary peacemaking: Conflict, violence and peace process*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 9–18.

TÉNYKÉP / REPORT

Magyarország és Horvátország határon átnyúló együttműködésének vizsgálata a két ország területi kormányzási rendszerének tükrében

Cross-border cooperation of Hungary and Croatia and territorial governance systems

PÁMER ZOLTÁN

PÁMER Zoltán: tudományos segédmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; pamer@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-5046-9590>

KULCSSZAVAK: területi kormányzás; centralizáció; kohéziós politika; határon átnyúló együttműködés; Horvátország

ABSZTRAKT: Horvátország 2013-ban vált az Európai Unió tagjává, ami magával hozta az Európai Unió által finanszírozott határon átnyúló együttműködési lehetőségek bővülését, mind az együttműködésbe bevont földrajzi terület, mind az alkalmazott szervezeti megoldások, mind az elérhető források tekintetében. Az Európai Unió által támogatott együttműködés nonprofit jellegű, melyben csak korlátozottan használhatók a korábbi együttműködési struktúrák, azonban a projektfejlesztés és -megvalósítás új típusú készségek és intézményi együttműködési formák kialakítását kívánta meg.

A tanulmány célja azt bemutatni, hogy a Magyarország és Horvátország közötti intézményi aszimmetriák milyen mértékben jelennek meg a határon átnyúló együttműködésben a projekteket megvalósító kedvezményezett szervezetek összetétele, valamint a településhálózat különböző szintjeinek vonatkozásában.

Az első rész rövid áttekintést nyújt a magyar–horvát határon átnyúló együttműködés kialakulásáról, a két ország területi kormányzási, közigazgatási sajátosságairól, a 2007–2013-as programozási időszakban megvalósult Magyarország–Horvátország IPA határon átnyúló együttműködési program főbb jellemzőiről. Rövid módszertani leírás után a második rész az egyes szervezettípusok aktivitására jellemző különbségeket tárja fel a két ország között, kiemelve a program két tematikus beavatkozási irányát. Végül bemutatja a településhierarchia egyes szintjeinek aktivitását és részesedését az együttműködésben, valamint az egyes szinteken jellemző szervezeti formákat.

Zoltán PÁMER: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; pamer@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-5046-9590>

KEYWORDS: territorial governance; centralisation; cohesion policy; cross-border cooperation; Croatia.

ABSTRACT: Croatia became a member of the European Union (EU) in 2013, a fact that enhances cross-border cooperation opportunities in terms of geographical space, organisational solutions and available financial resources. The cooperation is supported by the European Union and is of a non-profit nature. Because previous cooperation practices are of limited use, project development and implementation required the development of new types of skills and institutional forms of cooperation.

The aim of the study is to show to what extent the institutional asymmetries between Hungary and Croatia are reflected in the activity of cross-border cooperation, both in terms of the composition of the beneficiary organisations implementing the projects and the different levels of the settlement network affected.

The first part offers a brief overview of the emergence of cross-border cooperation on the border between Hungary and Croatia and highlights the role of the European Union. After describing the specificities of governance and public administration in each country, an overview is provided on the implementation of the Hungary-Croatia IPA Cross-border Cooperation Programme of the 2007–2013 programming period. After a brief methodological overview, the differences in the activity patterns of the different types of beneficiaries are identified, highlighting the two key areas of the programme – sustainable and attractive environment and sustainable tourism in the Mur-Drava-Danube region. Finally, activities and the role played in cooperation on individual levels of the settlement structure are investigated and the most relevant organisational types on these levels are described.

The main findings highlight the symmetric role of the two large regional centre cities, Pécs and Osijek, and their universities. However, in Hungary, despite the fact that both countries are unitary states, the role of state bodies is somewhat more important, especially in investment-oriented areas of intervention, even at lower levels of the settlement structure. In Croatia regional (county) institutions are generally more active, also in investment-oriented projects, being the main investors in the upper categories of the settlement structure. This gap on the Hungarian side is filled with non-governmental organisations, national bodies and private non-profit organisations, the latter being an unknown category in Croatia. On the level of small towns and municipalities, Hungary is characterised by more intensive investment-orientation and a somewhat stronger presence of non-governmental organisations.

Határon átnyúló együttműködés Magyarország és Horvátország között

A határ Magyarország és Horvátország között a történelem folyamán inkább volt elválasztó szerepű, mintsem összekötő, bár többnyire két országrészt és nem különálló országokat választott el (Hajdú 2006). Az 1990-es évek elejének háborús eseményei visszavetették a korábbi gazdasági együttműködések, a térség – magyar és horvát oldalon egyaránt – perifériává vált. Franjo Tuđman halálát (1999) követően megindult a politikai közeledés a két ország között, melynek hatása volt mind az államközi kapcsolatok szintjére, mind a határtér- ségre (Bali 2012). A korábbi együttműködési keretek helyreállítását célozta – im-

már az európai közös politikákra való hivatkozással – a Duna-Dráva-Száva eurorégió kialakítása, melynek keretében több szakpolitikai célt (gazdaságfejlesztés, európai közlekedési korridorok kiépítése) tűztek ki. Ebben a közegben az európai integráció, mint a két ország közös célja, jelentette az együttműködés szélesebb hivatkozási keretét, melyben Magyarország viszonylag gyorsan tudott felmutatni eredményeket, míg Horvátország csatlakozási feladatai, illetve a térség általános és az ország belső instabilitása miatt lassabban teljesített. Horvátország számára Magyarország követendő minta lett, melynek adaptálásában az európai uniós határon átnyúló együttműködési kezdeményezések jó eszköznek bizonyultak.

Az előcsatlakozó Magyarország számára a PHARE (*Pologne Hongrie Aide à la Reconstruction Économique*) program 1995-től, Ausztria csatlakozásának időpontjától biztosított támogatást a határon átnyúló együttműködésekhez, elsőként az osztrák–magyar határon. A későbbiekben a programokat kiterjesztették a többi határszakaszra is, azonban a magyar–horvát határtérségben viszonylag későn indult meg az együttműködés. Ezek a programok még nem adtak lehetőséget fejlesztések végrehajtásához a határ mindkét oldalán (Csalagovits, Gordos 2007), a finanszírozás csupán a kedvezményezett országra vonatkozott, azonban a projektek feltétele volt a partnerország intézményeinek közreműködése. A magyar–horvát határtérségben 2002-ben indult az „*External Border Initiative*” program (az EU külső határokra irányuló kezdeményezése), amelynek keretében két, 2-2 millió eurós projektet valósítottak meg, a pécsi Miroslav Krleža iskolaközpont fejlesztését, valamint a harkányi belvárost tehermentesítő elkerülő út kiépítését (Csalagovits, Gordos 2007). A Magyarország–Horvátország kísérleti kisprojektalap (2002, 2003) már nyílt pályázati rendszerben nonprofit szervezetek számára nyújtott támogatást olyan projekteknek, melyek nem szerepeltek a magyar–horvát együttműködésben, de ahol feltétel volt a horvát partner aktív bevonása. Ebben a konstrukcióban összesen két pályázati kiírás keretében 983 ezer euró PHARE-támogatás kifizetésére került sor (Bali 2012).

Magyarország 2004-ben induló uniós tagságával jogosult volt az INTERREG közösségi kezdeményezésben való részvételre, melynek „A” pillére jelentette a határon átnyúló együttműködést. A 2004–2006-os „csonka” programozási időszakra készült INTERREG IIIA Szlovénia–Magyarország–Horvátország szomszédsági program már lehetővé tette mindhárom partnerországból a kedvezményezett közvetlen támogatását. Az EU-tag Magyarország és Szlovénia esetében az Európai Regionális Fejlesztési Alap (ERFA), míg Horvátország esetében a CARDS (*Community Assistance for Reconstruction, Development and Stabilisation*), majd a PHARE forrásaiból. A programnak szintén két pályázati kiírása volt, melynek keretében összesen 20,5 millió euró támogatás volt igénybe vehető (VÁTI 2004). A program – szűkös költségvetése és bonyolult végrehajtási struktúrája ellenére – komoly előrelépésnek tekinthető a határon átnyúló együttműködés területén.

Az „új típusú” határon átnyúló együttműködés a korábbi helyi, regionális együttműködési gyakorlat átértékelését tette szükségessé (Pámer 2009). A ko-

rábi testvértelepülési, testvérmegyei kapcsolatok jelenthettek kiindulópontot vagy működhettek katalizátorként, azonban a projektek megfelelő felépítéséhez, indikátorokkal való jellemzéséhez új kompetenciákra és gyakran külső erőforrásokra volt szükség.

Közigazgatás és területfejlesztés Magyarországon és Horvátországban

A két ország közötti közigazgatási és területi kormányzási különbségekre több szerző rámutatott a korábbi kutatásokban (Bali 2006; Lőrinczné Bencze 2015; Reményi 2006). Figyelembe véve az elmúlt évek változásait, a határon átnyúló együttműködés szempontjából néhány szempontot ki kell emelni.

Mind Magyarország, mind Horvátország esetében a helyi kormányzás és igazgatás szintje a helyi önkormányzat (község vagy város), a területi középszintet a megye képviseli. Az önkormányzatok jogait, illetve azok egy részét az alkotmány (2012-től Magyarországon az Alaptörvény) is rögzíti, azonban a kötelező és ellátható feladatokat az önkormányzatokról szóló törvények határozzák meg.

Magyarország esetében a helyi önkormányzati szint jellemzően egy településhez kötődik, míg Horvátország esetében a község (*općina*) vagy város (*grad*) több települést fog át, melyek „természeti, gazdasági és társadalmi egységet alkotnak” (Zakon 2001, 4. cikk). Ennek következtében a helyi önkormányzatok Horvátországban – bár jelentősek az országon belüli területi különbségek – területüket és népességüket tekintve nagyobbak, számuk kisebb, mint Magyarországon.

A helyi önkormányzatok feladatköre a két ország esetében meglehetősen hasonló, a helyi szintű alapszolgáltatásokon túl számos egyéb feladatot sorol fel a törvény, melyeket az önkormányzatok anyagi erejük függvényében látnak el. Magyarországon fontos változás, hogy az 1990-es önkormányzati törvényhez (Ötv.) képest a 2012-től érvényes Magyarország helyi önkormányzatairól szóló törvény (Mötv.) nem tartalmaz tételes felsorolást a kötelezően ellátandó feladatokról, mivel a konkrét feladatellátási kötelezettséget külön törvények szabályozzák. Az új törvény számos változást hozott a magyar önkormányzatok feladatkörét és működését illetően. Ezek közül a legfontosabb a határon átnyúló együttműködés szempontjából, hogy az alap- és középfokú oktatás kikerült az önkormányzatok hatásköréből. A megmaradt feladatokban (óvodai nevelés, településüzemeltetés) a feladatfinanszírozás érvényesül (Giday 2014). Bár bizonyos területeken az állam átruház feladatokat az önkormányzat szerveire (például ilyen a szociális segélyezés), de azt az ágazati törvényekkel szabályozza (Pataki 2013). Az önkormányzatok gazdálkodásában is jelentős korlátozásokat vezettek be: az önkormányzatok hiányt nem tervezhetnek, a költségvetési támogatást csak a célfeladatra fordíthatják, illetve a helyi iparűzésiadó-bevételt kizárólag szociális ellátások finanszírozására és a helyi közönségi közlekedési feladatok ellátására fordíthatják 2015-től (Hoffman 2016).

Horvátország esetében az 1990-es függetlenség óta folyamatos a centralizált állami struktúra decentralizációja. A háborús viszonyokra szabott merev, centralizált horvát közigazgatási rendszer átalakítását szolgálta a 2000. évi alkotmánymódosítás, mely kiszélesítette a helyi önkormányzatok kompetenciáit, ugyanakkor a központi kormányzat feladatává vált, hogy a pénzügyileg gyenge önkormányzatokat segítse (Lőrinczné Bencze 2015). A korábbi centralizációt lebontó jogszabályváltozások ellenére (Ivanišević et al. 2001) a megye már nem a helyi önkormányzatokat ellenőrző államhatalmi szerv, hanem területi önkormányzati funkciót kapott. Mindemellett a törvény, a szubszidiaritás elvével összhangban, lefektette a helyi szinten ellátandó feladatokat. Az új törvény szellemiségéből arra lehet következtetni, hogy a központi kormányzat már nem érzékelte veszélyként a helyi önkormányzatok önálló működését (Koprić 2010).

A 2012 előtti törvény Magyarországon a megyei önkormányzatok feladatát a megye egész területére vagy annak egy részére kiterjedő közszolgáltatások nyújtásában, a helyi önkormányzatok által átadott feladatok ellátásában határozta meg (1990. évi LXV. törvény). A gyakorlatban a megyei önkormányzatnak intézményfenntartói szerepe volt: a középfokú oktatási intézményrendszer, illetve az egészségügyi szakellátás, szociális ellátás terén voltak kitüntetett normatív feladatai, a helyi önkormányzatokhoz hasonlóan. A törvény emellett bizonyos fejlesztéspolitikai hatásköröket is telepített a megyéhez: például az idegenforgalmi célkitűzések meghatározásában, a turizmus szereplőinek összehangolásában. Ugyanakkor, szélesebb értelemben, a területfejlesztési feladatot a megyei területfejlesztési tanács és annak munkaszervezete hatáskörébe utalta, melynek tagjai a megyei önkormányzati képviselőkön kívül központi kormányzati szereplők voltak. A megyei önkormányzatok területfejlesztési funkciója folyamatosan gyengült: feladatukat 2007-től a decentralizált források kezelésében a regionális fejlesztési tanácsok vették át (Pámer 2009), melyekben a központi kormányzati kinevezettek többséget alkottak a helyi választott vezetőkkel szemben. Ennek megfelelően a területfejlesztés 2011-ig folyamatosan erősödő állami befolyás alá került. A 2012 óta hatályos Möt. értelmében a megyei önkormányzatok „területfejlesztési, vidékfejlesztési, területrendezési, valamint koordinációs” szerepet kaptak (2011. évi CLXXXIX. törvény; 27. § (1)). Intézményfenntartó szerepüket – ezzel együtt vagyonukat – elvesztették, anyagi és szakmai értelemben is meggyengültek. Ugyanakkor a jogalkotó a területfejlesztési koordinációs funkció megyei önkormányzati szintre telepítésével a területfejlesztési tanácsok és az ügynökségek megszüntetésével keletkezett kompetencia- és intézményi űrt kívánta vélhetően betölteni.

A horvát megyei önkormányzatok a 2001-es törvény bevezetése óta tekinthetők területi önkormányzati szervnek. Feladatkörük a 2011-ig működő magyar megyékhez hasonló: intézményfenntartó jellegű, ugyanakkor jelentős államigazgatási hatáskörük is van (környezetvédelem, építési hatóság). Emellett feladatuk a megyei gazdaságfejlesztés, beleértve a megyei közúti infrastruktúra fejlesztését is. A megyei önkormányzat kötelezettsége, hogy turisztikai közös-

séget hozzon létre a turizmus fejlesztésére, melynek feladata a megyei turisztikai vonzerők promóciója és a szolgáltatásfejlesztés. Az európai uniós integráció megindulásával valamennyi megyében megalakultak az európai integrációs tanácsok (Pámer 2009), ki kellett jelölni a területfejlesztési feladatok koordinációjáért felelős szervezetet, mely jellemzően a megyei fejlesztési ügynökség. Az ügynökség több megyében konzultatív funkciót tölt be, néhol nagyszámú projekt kezdeményezője és közvetlen kedvezményezettje (Puljiz 2011).

Összességében elmondható, hogy az uniós csatlakozás kezdetén Magyarország erős helyi önkormányzati hatáskörökkel, többszintű – néhol komplexen, néhol versengő – területfejlesztési intézményrendszerével a decentralizáció és a szubszidiaritás éllóvasának számított. 2010 után a helyi hatáskörök elvonása, az állam szerepének dominánssá válása – még a területfejlesztés megyei szintre telepítése ellenére is – visszafordította ezt a folyamatot és a centralizációt erősítette. Ennek eredményeként a határon átnyúló együttműködés több területén helyi, decentralizált és dekoncentrált szervek helyett állami struktúrák bevonása vált szükségessé. Ezzel szemben Horvátországban a centralizált berendezkedés lazításával a megye – mind igazgatási, mind fejlesztési funkcióiban – megerősödött, intézményei révén a jelenlegi magyar megyékhez képest erősebb és cselekvőképesebb szereplőként jelenik meg. Hasonló folyamatok játszódtak le a helyi önkormányzatok szintjén is, bár ott a két ország közötti különbségek kisebbek. Horvátországban a helyi önkormányzatok megyétől való függése – különösen a területfejlesztés és -rendezés terén – erős, míg Magyarországon az intézményfenntartói funkció beszűkülésével az államtól való függés erősödött meg.

A Magyarország–Horvátország IPA határon átnyúló együttműködési program

A magyar–horvát határtérségben működő magán- vagy közjogi alapítású non-profit szervezetek vehettek részt pályázóként a 2007–2013-as programozási időszak határon átnyúló projektjeiben. A határtérségben való működés kritériuma, hogy székhelyük – vagy legalább egy éve működő, önálló tevékenységgel rendelkező kihelyezett részlegük – a határtérségben legyen. A támogatott térség három magyar (Baranya, Somogy, Zala), valamint nyolc horvát megyére terjedt ki. A horvát megyék közül a közvetlen határ mentiek – Eszék-Baranya (Osijek-Baranja), Kapronca-Kőrös (Koprivnica-Križevci), Muraköz (Međimurje), Verőce-Drávamente (Virovitica-Podravina) – számítottak a program fő célterületének, míg a tőlük délre a „második sorban” található megyék – Belovár-Bilogora (Bjelovar-Bilogora), Pozsega-Szlavónia (Požega-Slavonija), Varasd (Varaždin), Vukovár-Szerémség (Vukovar-Srijem) – a támogatás maximum 20%-ával rendelkezettek.

A program első prioritása a környezeti és természeti adottságok fenntartható hasznosítására, azon belül a táji értékek megőrzésére (1.1. beavatkozási terület), az ehhez kapcsolódó tervezési feladatokra, közös beruházások előkészítésére irányult. A másik fontos terület a fenntartható turizmus (1.2. beavatkozási terület), melynek fejlesztési irányaira a közös határtérséget átfogó turisztikai termékterv is készült, és amely a határtérséget zónákra osztva határozta meg a lehetséges beruházásokat (CBC 2013). Az 1. prioritáson belül lehetőség volt beruházásokat megvalósítani, illetve tisztán tervezési feladatokat előkészíteni („szoft projektek”). Az első prioritás tipikus kedvezményezettjei a védett területeket és vízfelületeket kezelő szervek, melyek jellemzően állami dekoncentrált szervezetek. A helyi turisztikai fejlesztések esetében önkormányzatok, azok társulásai, területfejlesztésben érintett különböző nonprofit szervezetek (fejlesztési ügynökségek, turisztikai közösségek, civil szervezetek) jelenhettek meg (CBC 2013).

A második prioritás célja a versenyképes gazdaság és humánerőforrás-fejlesztés támogatása volt. Ezen belül nonprofit gazdasági szereplők együttműködését kívánták előmozdítani (2.1. beavatkozási terület) az üzleti partnerkeresés, munkaerő-piaci mobilitási, közös kutatás-fejlesztési és ehhez kapcsolódó tervezési, stratégiaalkotási területen. A prioritás másik kiemelt témája a határon átnyúló kommunikációt elősegítő humánerőforrás-fejlesztés (2.2. beavatkozási terület) volt, mely jellemzően képzéseket és ún. emberek közötti („people to people”) akciókat, helyi jelentőségű rendezvényeket tartalmazott. A prioritás tipikus kedvezményezettjei az oktatási és nevelési intézmények, felsőoktatási intézmények, kutatóintézetek, szakigazgatási szervek, ritkábban helyi önkormányzati szervezetek, civil szervezetek, kisebbségi szervezetek (CBC 2013). A prioritás kedvezményezettjei a magyar oldalon – az önkormányzatokat érintő jogszabályváltozásoknak, valamint a szakigazgatási szervek kormányhivatalba szervezésének tulajdoníthatóan – a program végrehajtása során megváltoztak, melynek kezelése a programmenedzsmentet végző szervezetekre plusz feladatokat rótt.

Hipotézisek és vizsgálati módszerek

A tanulmány abból a feltételezésből indul ki, hogy a határon átnyúló együttműködési programok megvalósításának vizsgálata lehetőséget ad a két ország területi kormányzati struktúráinak összehasonlítására. A területi kormányzati különbségek megmutatkoznak a kedvezményezettek szervezeti összetételében, illetve az egyes szervezettípusok különböző területi szinteken játszott szerepében.

A program által nyújtott támogatások területi eloszlásának vizsgálatához a program menedzsmentjét végző Közös Technikai Titkárság (*Joint Technical Secretariat - JTS*) által rendelkezésre bocsátott pályázati adatokat használtam. Egy

adott szervezet pályázati aktivitásának mérésére a „projektpartnerségek száma” mutatót (vezető partnerként vagy projektpartnerként végrehajtott projektek száma összesen), az abszorpció vizsgálatára a felhasznált támogatás (lejelentett, az ellenőrzés során jóváhagyott és utólag kifizetett EU-támogatás) összegét alkalmaztam. A két mutató – bár igen erős korrelációt mutat (a teljes program vonatkozásában $r=0,959$) – egymáshoz való viszonya kiemelt fontosságú. Mivel a program által támogatott beruházásokat is tartalmazó projektek mérete elérhette akár a 3 millió eurót is, a csupán „puha” tevékenységeket tartalmazó projektek értéke maximálisan 200 ezer euró lehetett. Az aktivitás és az abszorpció relatív adatainak egymáshoz való viszonya megmutatja, hogy a kedvezményezettek vizsgált csoportja jellemzően nagyméretű (beruházásintenzív) vagy döntően „szoft” projekteket valósított meg.

A vizsgálat során a következő kérdésekre kerestem a választ:

- Mi jellemző a különböző típusú és a területi kormányzási struktúra különböző szintjein található szervezetek aktivitására, és milyen mértékben részesültek a kifizetett forrásokból? Beszélhetünk-e jelentős különbségekről a két ország esetében?
- A beruházásorientált beavatkozások esetében a két ország területi kormányzási gyakorlata hogyan jelenik meg az együttműködésben?
- Az intézményi aszimmetria miképpen jellemzi a településhierarchia egyes szintjeit? Mely szervezetek domináns jelenléte okozza ezeket az eltéréseket?

Bár a program a 2007–2013-as programozási időszakban valósult meg, a programindítás elhúzódása és a helyi gazdaságfejlesztés szempontjából jelentős turisztikai beruházásokat megalapozó turisztikai termékterv 2010-es elkészítéséből következően a fizikai beruházásokat támogató konstrukciók (1.2 beavatkozási terület) megjelenésére, de különösen a projektek megvalósítására a 2011-es magyarországi önkormányzati reform után került sor, így az új kormányzási mechanizmusok már vizsgálhatók voltak a minta alapján. A többi beavatkozási terület esetében a reform előtt és utáni benyújtott és végrehajtott projektek is szerepelnek az adatbázisban.

A kedvezményezettek szervezeti összetételének vizsgálata

A támogatott szervezetek összetételének vizsgálata érdekében a kedvezményezettek aktivitási és abszorpciósi adatait foglaltam össze a következő kategóriák szerinti bontásban:

- NGO: nonprofit civil szervezet (egyesület, alapítvány), melyet nem állami közjogi szervezetek hoztak létre.
- Nonprofit szervezetek: gazdasági társaságként vagy intézményként (Horvátország esetében) működő nonprofit szervezetek. Ezen belül

megkülönböztettem a helyi, a regionális (megyei vagy más), illetve az országos szinten működőket.

- Közigazgatási szervek, szintén megkülönböztetve a helyi (önkormányzatok), a regionális (megyék, kormányhivatal) és az országos (minisztériumi háttérszervek a határtérségben) szinten működőket.
- Privát nonprofit gazdasági társaságok: magánjogi alapítású nonprofit társaságok, mely kizárólag Magyarországon jellemző.
- Kutatóintézetek: kutatás-fejlesztéssel foglalkozó intézetek, szintén első sorban Magyarországon jellemző.
- Egyetem vagy felsőoktatási intézmény.
- Egyéb oktatási vagy képzési intézmény: ide kerültek a közoktatási intézmények (általános és középiskolák, óvodák), valamint egyéb, nem a felsőoktatásban tevékenykedő képző szervezetek.

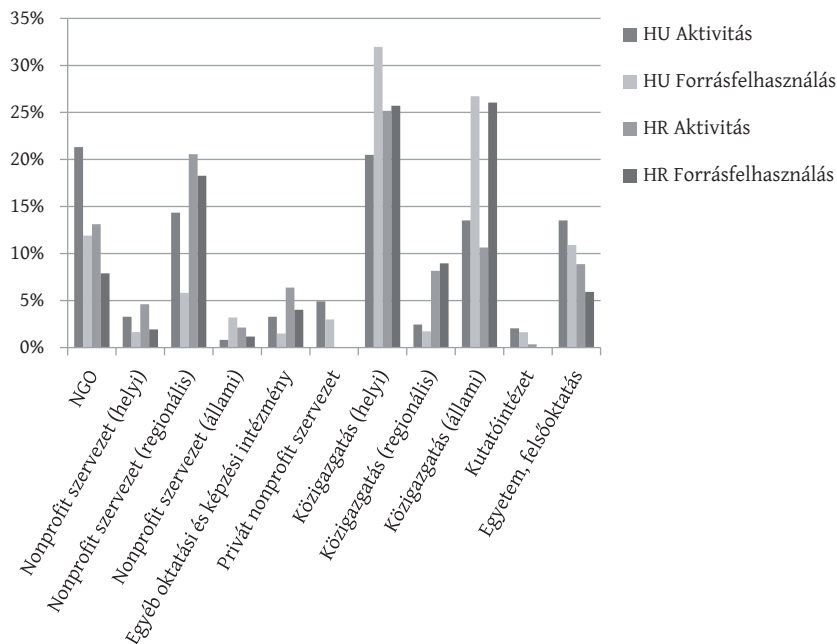
A teljes programról megállapítható, hogy a helyi (önkormányzatok), valamint az állami közigazgatási kedvezményezettek abszorpciója a legmagasabb; ezek forrásokból való részesedése meghaladja a projektek számából való részesedést mindkét országban. Magyarország esetében a helyi önkormányzatok aktivitása (20,5%) jelentősen elmarad a támogatásból való részesedéstől (32%), Horvátország esetében ez a rés nem ilyen jelentős (25,2% és 25,7%). Ebből az a következtetés vonható le, hogy Magyarországon a helyi önkormányzatok nagyobb arányban használták a programot beruházási projektek végrehajtására, míg Horvátországban a beruházási és a humán fókuszú projektek nagyjából egyensúlyban vannak. Az országos szintű közigazgatási szerveknél azonban mindkét országban hasonló magatartást látunk (1. ábra).

Jelentős különbség mutatkozik a két ország között a regionális szervek vonatkozásában. Mind a regionális közigazgatás, mind azok nonprofit szervezetei esetében kitűnik, hogy a horvát fél aktivitása jóval erősebb. A regionális közigazgatási szervek és nonprofit szervezetek esetében magyar oldalon alacsonyabb aktivitást és alacsonyabb projektméretet látunk. Ugyanakkor Horvátországban a regionális szervek aktívabbak, és nagyobb beruházási elemeket is magukban foglaló projekteket valósítottak meg. Ennek oka, hogy a magyar oldalon a megyei intézményhálózat a program megvalósításának idején már gyakorlatilag nem működött. A magyar oldalon az állami nonprofit szervezetek aktivitása relatíve magasabb, mivel az infrastrukturális beruházások címzettjei sok esetben állami nonprofit szervezetek.

A szervezeti aktivitás pontosabb vizsgálata érdekében külön vizsgálatnak vettem alá a program forrásainak közel 63%-át kitevő 1. prioritáshoz (1.1. fenntartható és vonzó környezet; 1.2. fenntartható turizmus a Mura–Dráva–Duna térségben) beadott pályázatokat. Ennek oka, hogy a két beavatkozási terület erős tematikus fókusszal rendelkezett, melyeken belül a hard és a szoft projektekre különböző komponenseket alakítottak ki, igen eltérő projektmérettel, ezáltal jelentős méretbeli különbségek mutathatók ki a kétféle projekt-típus között. A két tématerületen az intézményrendszer feltérképezésére az

1. ábra: Az aktivitás és a forrásfelhasználás megoszlása a teljes program finanszírozásában, szervezeti formánként

Distribution of activity and absorption according to organisation types in the whole financing of the programme

Forrás: JTS-projektadatok alapján saját szerkesztés.

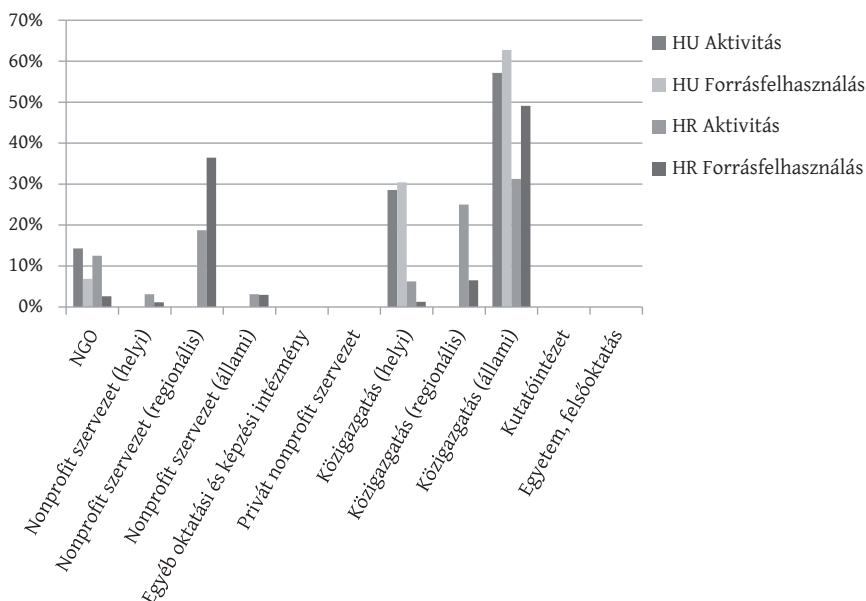
ESPON METROBORDER projekt határon átnyúló intézményterképezési módszerét alkalmaztam, melynek célja a döntéshozatal területi szintjeinek beazonosítása az együttműködés néhány kulcsterületén (Chilla, Evrard, Schulz 2012). Mind Magyarország, mind Horvátország esetében állami feladatnak számít a területrendezés kereteinek meghatározása, a vízgazdálkodás, és a védett területek kezelése. Ez utóbbi területen Horvátországban az alacsonyabb szintű védettséggel rendelkező területeket már megyei szervek kezelik. Regionális szinten, Magyarországon, a megye a területrendezésben koordinációs szereppel rendelkezik, míg Horvátországban kiterjedt hatáskörei vannak, de részt vesz az építési engedélyezésben is, Magyarországon ez utóbbi – az elsőszintű hatósági feladatokat leszámítva – állami feladattá vált. Az 1. prioritás másik tématerületén a turizmusban a 2016-ig működő Magyar Turizmus Zrt. állami szervezet volt, regionális irodákkal, ugyanakkor a helyi szintű szolgáltatásfejlesztési és promóciós feladatokat az önkormányzatok és a helyi szolgáltatók által létrehozott desztinációmenedzsment-szervezetek (TDM) látták el (Turizmus online 2012). Ezzel szemben Horvátországban a turisztika irányítását hierarchikusan szervezett (állami, megyei, helyi, adott esetben térségi) közösségi intézmény-

rendszer végzi, melynek valamennyi szintje törvényben meghatározott feladattal és forrásokkal rendelkezik (Zakon 2008), ezáltal aktív alakítója a fejlesztéseknek, így a határon átnyúló együttműködési projekteknek is.

A környezet- és természetvédelmi projektek (1.1.) – beleértve az építést is magába foglaló akciókat, akár 3 millió euró projektméretig – megvalósításában az országos közigazgatási szervek felülreprezentáltsága mutatkozott mindkét országban. Ez Horvátországban is jelentős, de míg Magyarországon esetében a nem kormányzati szervezetekkel (NGO), illetve a helyi önkormányzatokkal osztoznak a feladaton, Horvátországban a kép sokkal színesebb: kiemelkedő a regionális nonprofit szervezetek és a regionális közigazgatás (megyei önkormányzatok) szerepe is (2. ábra).

Az 1.2. beavatkozási terület a leginkább túlpályázott konstrukció volt, annak ellenére, hogy infrastrukturális beruházásokat csak az ún. „B zónában” (a három határoló folyótól – Mura, Dráva, Duna – számított 40 km-es körzet) támogatott. Itt valamennyi szervezeti forma képviseltette magát. Kimagasló a helyi önkormányzatok aktivitása, az államigazgatási szervek közreműködése is hasonló képet mutat a két ország esetében: nagyméretű, beruházásintenzív projektek gazdáiként. A regionális nonprofit szervezetek ugyanakkor aktívabbak Horvátországban, mint

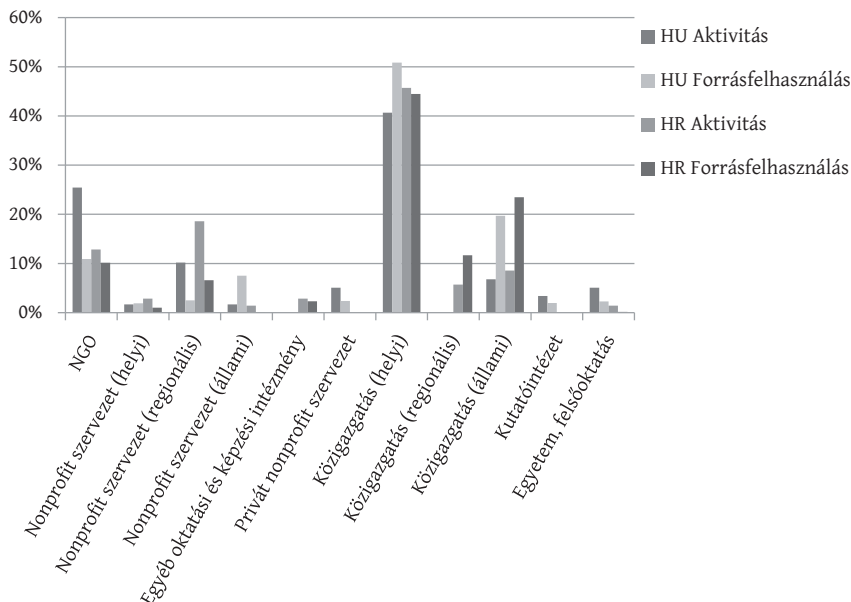
2. ábra: Az aktivitás és a forrásfelhasználás megoszlása szervezeti formánként a környezetvédelmi projektekben
Activity and absorption according to organisation types in the case of environmental projects

Forrás: JTS-projektadatok alapján saját szerkesztés.

Magyarországon. Ugyanezen a szinten a megyei önkormányzatok a magyar oldalon teljesen kimaradtak, csakúgy mint az egyéb (köz-)oktatási intézmények. Ezt az űrt magyar oldalon részben az NGO-k és az állami nonprofit szervezetek intenzívebb szerepvállalása, részben a Horvátországban egyáltalán nem jellemző privát nonprofit szervezetek töltötték be (3. ábra).

3. ábra: Az aktivitás és a forrásfelhasználás megoszlása szervezeti formánként a turisztikai projektekben
Activity and absorption according to organisation types in the case of touristic projects

Forrás: JTS-projektadatok alapján saját szerkesztés.

A településkategóriák aktivitásának és abszorpciójának vizsgálata

A határon átnyúló együttműködési programok térbeli működését – mivel azok területi lefedettsége NUTS 3 szintű – megyei szinten több tanulmány vizsgálta (pl. Csapó, Čelan, Trócsányi 2015), ugyanakkor települési szintű elemzések nem vagy csak a jelentős városi központokra készültek. A két ország közötti aszimmetria bemutatása érdekében érdemes megvizsgálni, hogy a településhierarchia egyes szintjein mely szervezettípusok számítanak az együttműködés motorjainak.

Ehhez az előzőekben is használt aktivitási és abszorpciósi adatokat LAU 2 szinten összegeztem, a kedvezményezettek székhelye szerint. Amennyiben a székhely a programtéren kívüli megyékben volt, a projektben végrehajtandó beruházás helyszínét, amennyiben ilyen nem volt, a pályázatban megadott hivatalos, programtéren belüli telephelyet tekintettem székhelynek. A kedvezményezett településeket funkciójuk és 2011-es népszámlálási adatok alapján mért lakosság számuk alapján kategóriákba soroltam (1. táblázat). A 2–5. kategóriába sorolt települések elhelyezkedését mutatja a 4. ábra.

A teljes programról elmondható, hogy a két magyar és horvát régióközpont-funkciójú nagyváros (5. kategória) szerepe szimmetrikus. Pécs és Eszék egyaránt 86-86 projektben vett részt, míg az egyéb megyeszékhelyek között a horvát oldalon több mint kétszeres volt az aktivitás (110 partnerség, míg a magyar oldalon 51). A relatív adatok vizsgálata alapján (5. ábra) megállapítható, hogy míg az 5-ös településkategória mindkét országban domináns szerepet játszott, az egyéb megyeszékhelyek a horvát oldalon meghatározóbbak voltak. Ezzel szemben a kistelepülések – különösen a kisvárosok (2. kategória) – a magyar oldalon számítottak az együttműködés fontos szereplőinek. A projektek méretét vizsgálva – az aktivitási és a forrásfelhasználási mutató viszonyán keresztül – kijelenthetjük, hogy a nagyvárosokban (5. kategória) a viszonylag nagyméretű projektek voltak jellemzőek a határ mindkét oldalán, a többi településkategória esetében a horvát oldalon inkább kisméretű projektek valósultak meg. A magyar községek, illetve kisvárosok egyértelműen nagyméretű, beruházási fókuszú projektekkel pályáztak.

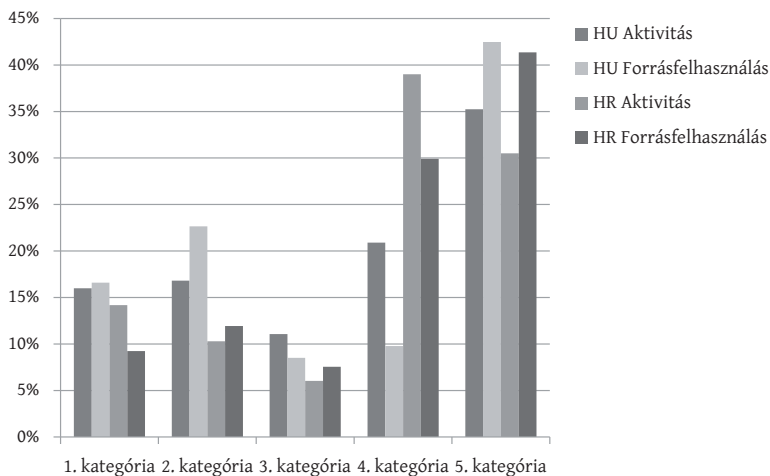
1. táblázat: A településszintű elemzés során alkalmazott településkategóriák
Settlement categories applied in the local-level analysis

Kategória	Településkategóriák	Magyarország	Horvátország	Összesen
5	Erős regionális (NUTS 2) központok Városok 100 ezer fő felett	Pécs	Eszék (Osijek)	2
4	Egyéb megyeszékhelyek	Kaposvár Zalaegerszeg	Belovár (Bjelovar) Csáktornya (Čakovec) Kapronca (Koprivnica) Varasd (Varaždin) Verőce (Virovitica) Vukovár (Vukovar)	8
3	Megyei alközpontok Városok 20 ezer fő felett	Keszthely Komló Nagykanizsa Siófok	Kőrös (Križevci) Vinkovci	6
2	Egyéb városok	16	11	27
1	Községek	23	26	49
Összesen	–	46	46	92

4. ábra: A 2–5. kategóriába sorolt települések elhelyezkedése a magyar–horvát határtérségben
Geographical location of category 2–5 settlements in the Hungarian-Croatian border area

5. ábra: A településkategóriák részesedése a projektpartnerségekből és az elszámolt támogatásokból
Representation of settlement categories in project partnerships and realised funding

Forrás: JTS-projektadatok alapján saját szerkesztés.

A településkategóriákra jellemző szervezeti aktivitás

A valamennyi településkategóriára és szervezettípusra számított eloszlási adatok megfelelő magyarázatához kigyűjtöttem azokat a szervezeti formákat az egyes településkategóriákban, ahol az aktivitási vagy a forrásfelhasználási adat valamelyike meghaladta a 15%-ot. Az egyes szervezettípusokat településkategóriánként csökkenő sorrendben mutatja a 2. táblázat. A két országra az egyes településszinteken többnyire hasonló szervezeti mintázatok jellemzők, azonban néhány eltérésre érdemes rámutatni.

2. táblázat: A településkategóriák esetében meghatározó szervezettípusok a kedvezményezetteknel
Major organisation types of beneficiaries in settlement categories

<i>Településkategória</i>	<i>Magyarország</i>	<i>Horvátország</i>
5	Közigazgatás (állami)	Közigazgatás (állami)
	Egyetem, felsőoktatás	Egyetem, felsőoktatás
	NGO	NGO
4	Nonprofit szervezet (regionális)	Nonprofit szervezet (regionális)
	Közigazgatás (állami)	Közigazgatás (regionális)
		Közigazgatás (helyi)
3	Közigazgatás (helyi)	Közigazgatás (helyi)
	Egyetem, felsőoktatás	Egyetem, felsőoktatás
		Közigazgatás (állami)
2	Közigazgatás (helyi)	Közigazgatás (helyi)
	NGO	Egyéb oktatási és képzési intézmény
1	Közigazgatás (helyi)	Közigazgatás (helyi)
	NGO	NGO
	Nonprofit szervezet (országos)	Közigazgatás (országos)

Forrás: JTS-projektadatok alapján saját szerkesztés.

A két kiemelkedő régióközpontban (5. kategória) a határ mindkét oldalán az állami közigazgatás a legjelentősebb szereplő, mivel területi szerveinek központjai ezeken a településeken koncentrálódnak. Az állami közigazgatási intézményeken kívül a két nagy egyetem, valamint a civil szféra szerepe jelentős. A többi megyeszékhely (4. kategória) a regionális nonprofit szervezetek fő működési terepe, ugyanakkor Horvátországban a megyei közigazgatási szervek szerepe is jelentős. Ebben a kategóriában horvát oldalon megjelennek már a városok önkormányzatai is, míg magyar oldalon a városi önkormányzatok aktivitása alacsony. A megyeszékhelyeken kívüli nagyobb városok, „társközpontok” (3. kategória) esetében mindkét oldalon a helyi önkormányzatok a meghatározók. Mivel a határ mindkét oldalán találunk olyan városokat, ahol felsőoktatási intézmények működnek (Keszthely, Nagykanizsa, Kőrös), az egyetemek szerepe kiemelkedő. Horvát oldalon jelentősek az állami közigazgatási szervek, mivel a két kategóriába tartozó városokba államigazgatási funkciók települtek.

Az egyéb városokban (2. kategória) magyar oldalon az elemszám jóval nagyobb, mivel ez a városkategória a városhálózat meghatározó részét képviseli. Mindkét országban a helyi önkormányzatok számítanak az együttműködés fő szereplőinek. Horvát oldalon a – szintén önkormányzati kezelésű – helyi alapszintű köznevelési intézmények követik ezeket, magyar oldalon viszont a civil szervezetek szerepe a meghatározó. A községi jogállású településekben (1. kategória) a helyi önkormányzatok szerepe szintén domináns, ebben a kategóriában mindkét oldalon fontosak a civil szervezetek. Érdekes jelenség ebben a kategóriában az állami struktúrák ismételt megjelenése: horvát oldalon a kiemelt védettségi kategóriának számító természeti parkokat üzemeltető állami intézmények Bellyén (Bilje), illetve Voćinban működnek. Magyar oldalon a közúti infrastrukturális fejlesztéseket végrehajtó állami nonprofit szervezet jelenik meg a meghatározó kedvezményezettek között.

Összefoglalás

A határon átnyúló együttműködés Magyarország és Horvátország között a térség viharos történelme, valamint az aszimmetrikus európai integrációs folyamat miatt némi késéssel indult meg a nyugati határszakaszokhoz képest. Mindemellett az előcsatlakozási, illetve a 2004–2006-os időszak programjai hasznos tapasztalatokat nyújtó előzmények voltak a 2007–2013-as periódusban megvalósuló IPA határon átnyúló együttműködési program szempontjából. Az új program területi, szervezeti és anyagi értelemben is komoly előrelépésnek tekinthető.

A program végrehajtása folyamán a mindkét országban meginduló fejlesztéspolitikai intézményrendszer-kialakítás ellentétes irányba fordult: Horvátország az integráció előrehaladtával megerősítette a területi középszintként funkcionáló megyét, Magyarországon – bár a területfejlesztés koordinációja megyei szintre került – a helyi és megyei intézményhálózat átvételével az állam szerepe valamennyi szinten megerősödött.

A szervezettípusok aktivitását és forrásfelhasználását vizsgálva a helyi és az állami szint dominanciája mutatja a szubnacionális szint gyengeségét mindkét országban, a regionális szervek relatív erőssége Horvátország esetében szembeszökő. Különösen igaz ez a beruházásintenzív természet- és környezetvédelmi projektekre, ahol a szubnacionális szint helyett magyar oldalon a helyi önkormányzatok és a civil szervezetek aktívabbak.

A településhálózat egyes szintjein számos hasonlóság és különbség figyelhető meg a két ország között. Pécs és Eszék intézménykoncentrációs szerepe megegyezik. A kisebb megyeszékhelyek Horvátországban aktívabbak, köszönhetően az erős megyei intézményrendszernek. Magyarországon a kistérségi aktivitás relatíve erősebb, nagyobb a beruházásorientált projektek aránya, kiváltva az egyéb hazai és uniós forrásokat.

Az egyes településkategóriák esetében megállapítható, hogy a településhierarchia szintjein lefelé haladva egyre inkább nő a helyi önkormányzatok szerepe, amelyek igen gyakran az egyetlen beruházók, a többi szervezet csak kiegészítő szerepet tölt be ezeken a településeken. Magyarországon a településkategóriák alsó két szintjén a helyi önkormányzatok partnereiként jelentős civil szervezeti aktivitás mutatkozik, míg a horvát oldalon az alap- és középfokú oktatási intézmények jelennek meg inkább partnerként.

A két országban zajló divergens folyamatok alapján előrevetíthető, hogy a 2014–2020-as programozási időszakban a tendenciák hasonlóak lesznek az eddigiekhez: az állam szerepe Magyarországon tovább fog növekedni, és akár a határon átnyúló együttműködés legfontosabb aktorává válhat. Mindemellett várható, hogy a középszint hiányában a helyi szint beruházásorientáltsága tovább növekszik, ami a helyi humánerőforrás-fejlesztés helyett a helyben maradó, más forrásból nem finanszírozható fizikai infrastruktúra fejlesztését fogja preferálni.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a Változás és folytonosság a magyar térképzetekben: nemzet, területiség, fejlesztés és határpolitika című NN 114468 témaszámú, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) által finanszírozott kutatás keretében készült.

Irodalom

- Bali L. (2006): A horvát–magyar határ sajátosságai, a határon átnyúló kapcsolatok kérdései. In: Pap N. (szerk.): *A Balatontól az Adriáig*. LOMART, Pécs, 93–101.
- Bali L. (2012): *A horvát–magyar határon átnyúló kapcsolatok jelene és jövője*. Underground Kiadó, Budapest, Szepetnek
- CBC [Cross-border Co-operation] (2013): *Hungary-Croatia Cross-border Co-operation Programme Programming document for the programming period 2007–2013*.
- Chilla, T., Evrard, E., Schulz, C. (2012): On the territoriality of cross-border cooperation: “institutional mapping” in a multi-level context. *European Planning Studies*, 6., 961–980. <http://doi.org/c4fc>
- Csalagovits I. J., Gordos M. (2007): A határon átnyúló együttműködések. A Phare CBC tizenkét esztendeje. *Falu-Város-Régió*, 1., 76–79.
- Csapó J., Čelan, T. J., Trócsányi A. (2015): A határ menti együttműködés hatásai a területi fejlődésre a magyar–horvát szakasz példáján az EU tervezési mechanizmusának tükrében (2007–2013). *Területfejlesztés és Innováció*, 2., 22–31.
- Giday A. (2014): Önkormányzati finanszírozás – lépések a térségi vagyongazdálkodás felé? *Pénzügyi Szemle*, 3., 403–412.
- Hajdú Z. (2006): A magyar–horvát határ történeti, közjogi, közigazgatási kérdései 1918-ig. *Balkan Füzetek*, 4., 18–33.
- Hoffman I. (2016): Változások az MötV-ben – az elmúlt két év jogszabályi módosításainak tükrében. *Jegyző és Közigazgatás*, 1. <https://jegyzo.hu/valtozasok-a-motv-ben-az-elmult-ket-ev-jog-szabalyi-modositasainak-tukreben1/> (Letöltve: 2018. január 22.)

- Ivanišević, S., Koprič, I., Omejec, J., Šimovič, J. (2001): Local government in Croatia. In: Kandeva, E. (ed.): *Stabilization of local governments*. LGI Books, OSI, Budapest, 179–241.
- Koprič, I. (2010): Stanje lokalne samouprave u Hrvatskoj. *Hrvatska javna uprava*, 3, 665–681.
- Lőrinczné Bencze E. (2015): *Horvátország a függetlenség kikiáltásától az uniós csatlakozásig*. Aposztróf, Budapest
- Pataki J. I. (2013): A kormányzati reform hatása az önkormányzatok vagyongazdálkodására. *Polgári Szemle*, 1–3., 140–153.
- Pámer Z. (2009): A dél-dunántúli régió és a horvát önkormányzati középszintek, valamint a területfejlesztési intézményrendszer kapcsolatai. *Balkán Füzetek*, 2. (Különszám), 93–102.
- Puljiz, J. (2011): *Analiza regionalnih kapaciteta za korištenje EU fondova na županijskoj razini*. Institut za razvoj i međunarodne odnose. Zagreb. <http://www.irmo.hr/hr/publikacije/analiza-regionalnih-kapaciteta-za-koristenje-eu-fondova-na-zupanijskoj-razini/> (Letöltés: 2011. július 5.)
- Reményi P. (2006): Horvátország térszerkezetének alapvonásai a XXI. század elején. *Balkán Füzetek*, 4., 57–78.
- Turizmus online (2012): *Januártól életbe lép a turizmus törvény*. http://turizmusonline.hu/aktualis/cikk/januartol_életbe_lép_a_turizmus_törvény (Letöltés: 2018. szeptember 10.)
- VÁTI (2004): *Az INTERREG Magyarországon - Kézikönyv*. LRDP, ÖIR, RC, CEU Consulting, K&H Euroconsulting
- Zakon (2001): Zakon o lokalnoj i područnoj (regionalnoj) samoupravi. Pročišćeni tekst. *Narodne novine*, 33/01, 60/01, 129/05, 109/07, 125/08, 36/09, 36/09, 150/11, 144/12, 19/13, 137/15, 123/17.
- Zakon (2008): Zakon o turističkim zajednicama i promicanju hrvatskog turizma. *Narodne novine*, 152/2008.

KÖNYVSZEMLE / BOOK REVIEWS

A külföldi működő tőkére alapozott újraiparosítási modell Achilles-sarka Józsa V. (2019): A vállalati beágyazódás útjai Magyarországon (Dialog Campus Kiadó, Budapest, 256 o.)

MOLNÁR ERNŐ

MOLNÁR Ernő: adjunktus, Debreceni Egyetem, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék; 4032 Debrecen, Egyetem tér 1.; molnar.erno@science.unideb.hu; <https://orcid.org/0000-0001-8157-4222>

Ernő MOLNÁR: assistant professor, Department of Social Geography and Regional Development Planning, University of Debrecen; Egyetem tér 1., H-4032 Debrecen, Hungary; molnar.erno@science.unideb.hu; <https://orcid.org/0000-0001-8157-4222>

A Miskolcon született, egyetemi és doktori tanulmányai révén Debrecenhez és Gödöllőhöz is kötődő, munkásságában a tudomány és a gyakorlat mezsgyéjén egyensúlyozó szerző magyar nyelvű publikációival az elmúlt években elsősorban a Comitatus, a Falu–Város–Régió, a Magyar Tudomány, a Tér–Gazdaság–Ember című folyóiratokban, illetve a Tér és Társadalom hasábjain találkozhattunk. Idén – disszertációja átdolgozott anyagának könyv formájában történő megjelenítésével – Józsa Viktória eddigi kutatásainak összegzésére vállalkozott, melyet a Dialog Campus Kiadó Studia Regionum sorozatában publikált.

Választott témája, a nemzetközi vállalatok helyi környezetbe történő beágyazódása a kelet-közép-európai országok *modernizációs modelljének sikerességét meghatározó alapkérdés*. A globális félperiféria részét képező Magyarország külföldi működő tőkére, technológia- és know-how-importra alapozott, exportorientált, hagyományosan nagyvállalatokat (és újabban újraiparosodást is) közép-pontba helyező fejlesztéspolitikájának következménye gazdaságunk nagyarányú globális hálózatokba integrálódása, külső nyitottsága, valamint több technológiaiintenzív iparágban játszott számottevő szerepe. A modell sokat kritizált hozadéka a helyi hozzáadott érték, illetve az értékláncokban megtermelt jövedelmekből való részesedés korlátozottsága, továbbá a külföldi és hazai sze-

replők versenyképességének nagyarányú eltéréseit mutató duális gazdaság kialakulása. E jelenségek háttérben a hazai leányvállalatok domináns termelő funkciói, valamint a hozzájuk kapcsolódni képes helyi kis- és középvállalkozások viszonylag csekély számából (is) adódó mérsékelt tovagyűrűző hatások állnak. Ebben a kontextusban a globális hálózatokban nagyobb hozzáadott érték előállítását jelentő feljebb lépésnek és a duális gazdaság meghaladásának, a félperiféria centrumhoz történő valódi felzárkózásának, a közepes jövedelem csapdjából való kikerülésnek feltétele a nagyvállalatok beágyazódása.

A gazdaság területi egyenlőtlenségei szempontjából is releváns probléma a nagyvállalati beágyazódás. A különösen az ipari nagyvállalatokra jellemző, térben koncentrált, bizonyos régiókat preferáló telephelyválasztás, illetve a szereplők korlátozott mértékű beépülése a helyi gazdaságba (amit a szerző – különböző forrásokat idézve – a „sivatagi katedrális” és „exportenklávé” kifejezésekkel ír le) a gazdaság duális karakterének térbeli dimenzióját is kialakítja. A fővárosi agglomeráción kívüli térben regionális szinten az Észak-Dunántúl, míg a településhierarchia mentén a nagyvárosok előnyösebb helyzetéről beszélhetünk. Töprengésre érdemes felvetés, hogy vajon értelmezhető-e a szerző által is hivatkozott, alapvetően a társadalmi rétegződés összefüggésében tárgyalt „eltűnő közép problémájának” területi kivételéseként a vidéki régiók középső fejlettségi csoportjának lecsúszása és a nagyvárosi térségektől messzebb eső kisvárosok gazdasági telephelyként megfigyelhető leértékelődése az elmúlt évtizedekben, továbbá hogy összefügghet-e ez a folyamat a nagyvállalatok beágyazódásával. A téma jelentőségét bizonyítja, hogy a nagyvállalati szektor (feldolgozóipar) meghatározó szerepet játszik a vidéki nagyvárosok gazdaságának differenciálásában, miközben a sikeresnek tartott települések gazdasági teljesítményében gyakran óriási súllyal jelenik meg egy-egy kiemelkedő szereplő.

Józsa a multinacionális vállalatokat olyan platformoknak tekinti, melyeken keresztül a globális és helyi gazdaság összekapcsolódik. Különbséget tesz a beágyazódás mint *folyamat*, és a beágyazottság mint e folyamat eredményeként kialakult *állapot* között. A beágyazódás/beágyazottság koncepciója kapcsán figyelemre méltó Coase hivatkozott tranzakciósköltség-alapú megközelítése, mely szerint akkor beágyazott egy cég, ha annak új helyszínre települése nagyobb költségekkel jár, mint a helyben maradása. Ez a definíció a jelenség *relativisztikus értelmezésének lehetőségére* is rámutat: ha a globalizáció korának technológiai viszonyai között az áttelepítés költségei általában csökkennek, akkor a beágyazódás növekvő mértéke szükséges a vállalatok helyben történő lehorgonyzásához. A szerző megközelítésében a beágyazódás *többdimenziós folyamat*, mely lehet mélységi/vertikális (erősödő) és minőségi/horizontális (több területre kiterjedő), illetve spontán és épített (helyi gazdasági szerkezettel kompatibilis tevékenységeken, vállalatok és intézményi szereplők régió erősítését célzó együttműködésen alapuló), továbbá – Nemes Nagy fogalmi kategóriáin alapulva – egyszerre valósul meg a társadalmi szférákra jellemző, speciális belső mozgástörvényekkel rendelkező belső, illetve a földi térhez kötött külső térben.

A beágyazódással kapcsolatos – döntően nemzetközi – szakirodalmon túl is kiterjedt elméleti háttérre építkezik a szerző: jelentős teret szentel könyvének elején a globalizáció, az újraparosítás, a helyi gazdaságfejlesztés és a növekedési pólusok gondolkörének. Saját empirikus eredményeit a hármas- és négyescsavar-elméletek továbbfejlesztésének tekinthető *ötöscsavarmodell* keretében elemzi, melyben a nagyvállalati beágyazódás gazdasági, társadalmi, tudományos, (ön)kormányzati, valamint természeti és épített környezetet érintő dimenzióit taglalja. Szekunder információforrásokra, illetve lakossági kérdőívvezést és szakértői-vállalati interjúkat felölelő primer kutatásra épülő vizsgálatai középpontjában *három emblematisz nagyvállalat és város* (Audi – Győr, Bosch – Miskolc és Mercedes – Kecskemét) rendszerváltástól napjainkig megfigyelhető fejlődése áll. A könyv szerkezete a globális keretek felől halad a lokális szint felé, majd – a vizsgált városok és vállalatok bemutatása után, a két oldal „kontaktzónájában” – a beágyazódás elméleti kereteire és a beágyazódást érintő empirikus vizsgálatok eredményeire tér rá. Induktív logikájú, a hagyományos makro- és mikromegközelítések között elhelyezkedő *mezoelméleti kutatásként* pozicionálja munkáját, melyben a győri járműipari körzet kutatásának eredményeit is felhasználja.

Józsa elméleti síkon legmélyebben a vállalati beágyazódás *elméleti-tudományterületi kapcsolódásaival* foglalkozik. A beágyazódás konceptualizálási kísérletei összegyűjtő, valamint az empirikus vizsgálatok ágazati és területi fókuszának, módszertanának, eredményeinek különbségeit bemutató táblázatai a szakirodalmat feldolgozó kutatás legértékesebb része. Különböző térbeli és gazdasági összefüggéseket megvilágítani szándékozó koncepciókat vonultat fel, melyek kapcsolódását a vállalati beágyazódás problematikájához hol jobban, hol kevésbé dolgozza ki, de vitathatatlan felvetéseinek gondolatébresztő jellege. Elsőként – elővéve Dunning eklektikus elméletét – a telephelyek és fejlesztési helyek kérdéskörével foglalkozik, különbséget téve a kezdeti, jellemzően termelési célú döntések, illetve a későbbi, sokadik lépcsős tőke-újrabefektetések között, melyek a stratégiai befektetési helyszíneken összetettebb termelő vagy termelésen túli, magasabb hozzáadott értéket képviselő funkciók megvalósítását jelentik. Részletesen foglalkozik a *területi tőke* koncepciójával: Camagni, Jóna és Rechnitzer írásaira építkezve kitér a fogalom értelmezési kísérleteire és mérési lehetőségeire. A helyi versenyképességet meghatározó materiális és immateriális tőkeelemeket középpontba állító elmélettel a globális-lokális kölcsönhatások lokális lábának vizsgálatához járul hozzá; párhuzamot vonva a beágyazódás és a területi tőke gyarapodása között a területitőke-koncepció azon felrótt hiányosságának korrekciójához is adalékokkal szolgál, mely a folyamat alapú gondolkodás, a háttérben megfigyelhető hatásmechanizmusok, interakciók bemutatásának elmaradásából fakad. A kapcsolódó elméletek, koncepciók között megjelennek a hálózatok, illetve – Grabher, Boschma és Lux írásaira támaszkodva – az evolúciós gazdaságföldrajzból kölcsönzött útfüggőség és bezárulás fogalma, de foglalkozik a területi egyenlőtlenségek és versenyké-

esség (Lengyel-féle piramismodell), a városverseny és várossiker (Enyedi), a gazdaságon túlmutató szemléletet képviselő területi egyensúlyok (Bartke), valamint a globális értékláncok, újraiparosítás és globalizáció kérdéseivel is. Fontos hangsúlyozni, hogy Józsa Viktória értelmezésében a *beágyazódás és beágyazottság* jellemzően *pozitív kontextusban* jelenik meg. Míg az iparvállalatok számára a lokalizált tudás megszerzése, a helyi beszállítói bázissal és partnerszervezetekkel történő együttműködés („a közelségek kiaknázása”) a motiváló tényező, addig a befogadó térségek szempontjából a beágyazódás hozzájárul a területi tőke bővüléséhez, illetve a régió gazdasági tevékenységei az ún. mosolygörbe mentén a nagyobb hozzáadott érték felé tolnak el. A szerzővel ellentétben ugyanakkor kérdésesnek érzem a beágyazódás és bezárulás kapcsolatát, különös tekintettel a szervezetváltásra való képtelenséget leíró fogalom Józsa által is említett funkcionális, kognitív és politikai dimenzióira. Akár doktori disszertációt is megérne egy olyan kutatás, amely azt a problémát járja körül, hogy egy-egy domináns nagyvállalat helyi közegbe történő beépülése (a térség saját képére formálása) okozhat-e, és ha igen, milyen körülmények között bezárulást.

Józsa Viktória öt *kutatási hipotézist* fogalmaz meg a könyv terjedelmének harmadát kitöltő empirikus elemzéséhez. 1. Magyarországon a vizsgált vállalatok beágyazódása folyamatos és erősödő tendenciájú. 2. A beágyazódás folyamata és a beágyazottság állapota is leírható folyamatalapú és kvalitatív modellekkel. 3. A vállalati beágyazódás folyamatában eltérések tapasztalhatók a területiség, időbeliség és helyzetbeliség alapján. 4. A vállalati beágyazódásra több külső és belső tényező gyakorol hatást, amelyek köre beazonosítható. 5. A vállalati beágyazottság előnyei meghatározhatók mind a vállalat, mind a település vonatkozásában.

Elsőként a *vállalati beágyazódás befogadó közegének elemeit* tekinti át az ötös csavar logikája mentén. A vizsgált önkormányzatok erőfeszítéseit a helyi gazdaságfejlesztés terén jelentősnek, ugyanakkor a lakossági kérdőívek tükrében kevésbé érzékelhetőnek találja. A helyiek számára leginkább a beágyazódás gazdasági dimenziója ragadható meg, miközben a szekunder források és a szakértői interjúk is alátámasztják a hazai beszállítói kör bővülését, a nagyvállalati növekedési tervekben, illetve a régión belül kiszervezett tevékenységek aránynövelésében rejlő perspektívákat. A folyamatot fékező kedvezőtlen körülményként a szerző a nagyvállalatok centralizált beszerzési gyakorlatát, valamint a hazai beszállítók láthatóságának hiányát, a minőségi követelményeknek való alacsony megfelelési képességét, rugalmatlanságát, alacsony innovációs hajlandóságát, továbbá korlátozott növekedési terveit azonosítja. A tudomány szférájában szélesedő és mélyülő kapcsolatokat lát: mindhárom nagyvállalat tudatosan formálja partnerkapcsolatait, melyben nemcsak a felsőoktatás, hanem a közép- és alapfokú oktatási intézmények is szerepet játszanak. Miközben ezen együttműködések – az erőteljesebb kommunikáció és a duális képzés mediakittettsége okán – relatíve ismertek a lakosság körében, a szakértői interjúk a vá-

rosok közötti különbségekre is rávilágítanak. A társadalmi beágyazódás a vállalatok szemszögéből a szakképzett munkaerő biztosítása (ezt a szakértők a fenn tartható működés és a további fejlesztések előfeltételének tekintik), a lakosság szempontjából pedig a jólét növelése miatt érdekes, miközben vannak közvetlen (saját munkavállalókat érintő) és közvetett (a beszállítók munkavállalóit és helyi lakosságot célzó) elemei. Jellemzően mindhárom vállalat pozitív értékelést kap, de Kecskeméten általában a társadalmi kapcsolatok fejlesztése, Miskolcon a saját foglalkoztatottakon túlmutató lépések megtevése fogalmazódik meg javaslatként. Végül a külső tér részét képező természeti és épített környezetbe ágyazódás legkézenfekvőbb (közvetlen) eleme az iparterület kialakítása, melyben egyaránt találunk barna- és zöldmezős megoldásokat, saját kapcsolataira támaszkodó és magyar alvállalkozókat alkalmazó céget. Alapvetően környezetbarát, nemzetközi „state of the art” színvonalat képviselő, esetenként a művészetre is áldozó épületek, illetve az ipari területen belül a termelésen túlmutató funkciók (gyári bölcsőde, óvoda, egészségügyi épület) megjelenése jellemző. Közvetett hatásokra elsősorban a közlekedési-logisztikai infrastruktúra fejlesztését hozza fel példaként.

Az empirikus vizsgálat második pontja a *vállalati beágyazódás időbeli folyamatainak* összevetése a három vállalat esetében. A szerző megkülönbözteti a megtelepedés, a kiépülés és az épített beágyazódás szakaszait: hangsúlyozza, hogy a beágyazódás folyamata alapvetően az anyavállalat szintjén meglévő elemekből építkezik, ugyanakkor sorrendjében és összetételében helyspecifikus, melyet belső és külső tényezők egyaránt befolyásolnak. Felveti a tulajdonviszonyok és a vállalatméret szerepét, de vizsgálatai alapján egyiket sem tekinti perdöntőnek a folyamat előrehaladásában. Ugyan a német cégek kapcsán – az interjúkra építkezve – előhozakodik a kulturális közelség amerikai vagy japán vállalatokhoz képest megfigyelhető pozitív befolyásoló szerepével, de korábbi szakirodalmi tapasztalataink a japán Suzuki európai autógyártókat meghaladó ütemű magyarországi beszállítói hálózat-építéséről és erősebb (gazdasági) beágyazódásáról az 1990-es években – melynek hátterében az ázsiai autógyártó európai hozzáadottérték-előírásoknak való megfeleléskényszere állt – a beágyazódást alakító tényezők újragondolására sarkallhatnak. A beszállítói háttér kutatására fókuszáló korábbi hazai vizsgálatok eredményeit megerősíti a szerző azon megállapítása, mely szerint az időtényező fontos a beágyazódásban. Iparági különbségeket is azonosít: a járműipar komplexitása, több ágazatot átölelő jellege és hosszú beszállítói láncai miatt a beágyazódásra hajlamosabb szektorok közé tartozik. Jelentős pozitív kapcsolatot vél felfedezni a hozzáadott érték nagysága és a beágyazódás mértéke között is. Földrajzi oldalról – nem elválaszthatóan az időtényezőtől és a járműipar hangsúlyos jelenlététől – Nyugat-Magyarországon találja legerősebbnek a beágyazódás folyamatát, mely (a települések helyett) egyre inkább regionális szinten, kulturális gyökerek, ipari bázis és munkaerő-áramlások által alakított terekben történik. Az ipari nagyvállalatok számára a megyeszékhelyek tűnnek optimális telephelynek: az üzemek telepítésénél a kemény

tényezők a meghatározók, de idővel – a beágyazódási folyamat és a tőke-újrabefektetések szempontjából meghatározó módon – a puha tényezők felértékelődése figyelhető meg. A szerző Győrben, Kecskeméten és Miskolcon végzett empirikus vizsgálatai a beágyazódási folyamat gyorsulását mutatják.

Az empirikus vizsgálat harmadik pontja a *vállalati beágyazottság állapotának és hatásainak* bemutatása. Az Audi és a Bosch esetében erősebb, a Mercedesnél valamivel gyengébb beágyazottságot állapít meg. A kapcsolatrendszer az Audi esetében kiegyensúlyozottabb, míg a hálózatos és intézményesített együttműködésekben, klaszterben is részt vevő Bosch, különösen a gazdaság és a tudomány területén, az Audinál is mélyebb beágyazottságot ér el. Lényeges különbségeket észlel a tudományos szférában, ahol az Audihoz vagy a Boschhoz hasonlóan a Mercedesnél is van duális képzés (a felsőoktatás és a szakképzés szintjén is), de – összefüggésben a telephely termelési hálózatokon belüli funkcióival – nincs K+F+I-együttműködés. Mindhárom vállalat esetében a kormányzati és önkormányzati oldallal kialakított kapcsolatokat tartja a legszerényebb mértékűnek, amit főként a vállalatok politikai beágyazódástól való bölcs távolmaradásával indokol. A nagyvállalatok beágyazódásával elért hatások értékelése is tanulságos. A lakosok alapvetően pozitívnak látják e cégek jelenlétét: a miskolci kérdőíves felmérésben a Bosch szerepét a munkanélküliség csökkentésében, a GDP növelésében, Miskolc nemzetközi ismertségének javításában, az infrastruktúra fejlesztésében és az innováció, a K+F bővítésében is jelentősnek látja a válaszadók túlnyomó többsége. Az interjúalanyok szerint is nagymértékű a nagyvállalatok hozzájárulása a várossikerhez, miközben a beágyazott vállalat és környezetének kapcsolata különböző vállalati (lokalizációs) és települési (urbanizációs) szintű előnyökben, illetve hátrányokban csapódik le. Utóbbi gondolatkörrel Józsa könyve végén kritikusabb szemlélet felé tereli az olvasót, melynek keretében a vállalati beágyazódás pozitív hatásai mellett az esetleges negatív hatásokat is rendszerezi, mind a vállalat (például a munkaerő-utánpótlás nehézségei, a politikai beágyazódás veszélyei, a relokációs rugalmasság csökkenése), mind a fogadó település gazdasága (például környezeti externáliák, az egyoldalúbbá váló gazdasági szerkezetből adódó kitettség) szempontjából.

Bár Józsa Viktória a tanulságok összegzésével, valamint javaslatok megfogalmazásával zárja könyvét, könyvismertetőm végén ezek felsorolása helyett inkább néhány, az olvasottak kapcsán felvetődött gondolatot osztanék meg. Egyrészt eredeti és a helyi gazdaságfejlesztés gyakorlata szempontjából is praktikus ötletnek tartom a vállalati *be- és kiágyazódás mérésének módszertani kimunkálását*, mely a globális versenyképesség rendszeréhez, a tényező-, hatékonyság- és innovációvezérelt szakaszok megkülönböztetéséhez hasonló elemzési keretet kínálhatna e központi jelentőségű, különböző gazdasági szereplők esetében is jelentős eltéréseket mutató folyamat nyomon követéséhez. Másrészt, miközben Józsa mindvégig a vállalati beágyazódás és a hozzáadottérték-növelés közötti pozitív összefüggést hangsúlyozza, érintőlegesen foglalkozik csak a beágyazódással járó veszélyekkel (köztük a beágyazódás és az

evolúciós gazdaságföldrajzból kölcsönzött bezárulás viszonyával), illetve nem teszi fel a kérdést, hogy létezhet-e elméleti felső határa a beágyazódás és feljebb lépés összefonódásának egy olyan iparágban, ahol a külföldi nagyvállalatok által uralt termelési hálózatokban bizonyos stratégiai funkciók megszerzésének a csekélyen is csekélyebb esélyei vannak. Harmadrészt a vállalati beágyazódás nemzetközi összehasonlító elemzésekre is érdemes kutatási téma: az autóiiparban hasonló tényezőkre építkező és komoly jelentőségnövekedést felmutató, félperiferikus kelet-közép-európai országok közötti hasonlóságok és különbségek feltérképezése ugyanolyan izgalmas kérdésnek tűnik, mint a centrumországok periferiáin megfigyelhető tendenciákkal történő összevetés. A szerző egyik kutatási területének számítót Borsod-Abaúj-Zemplén megye autóiiparának vizsgálata például kínálja a hasonló nehézipari múlttal rendelkező németországi (pl. Saar-vidék) vagy kelet-közép-európai (pl. Felső-Szilézia) régiók tendenciáinak feltárását és a tapasztalatok összehasonlítását. Végül, miközben a beszállítói hálózatok vizsgálata jelentős szerepet játszik a 2000-es évek hazai közgazdasági és regionális tudományi szakirodalmában, a probléma Józsa által kínált komplex megközelítése mégis újszerű, és hozzájárul a globális-lokális kölcsönhatások térbeli gazdasági egyenlőtlenségek alakításában játszott szerepének értelmezéséhez. A koncepció e tekintetben olyan mainstream gazdaságföldrajzi irányzatokkal mutat elméleti rokonságot, mint a manchesteri iskola által propagált globális termelési hálózatok, illetve az új regionalizmusra építkező, az ipari körzetek és a globális értékláncok elméleteinek integrációját célzó kezdeményezések.

Józsa Viktória könyvét szélesebb érdeklődésre érdemes tartalma mellett Cserkúti Dávid szellemes karikatúrái teszik élvezhető termékké. Ezért nemcsak a téma kutatói, de minden, aktuális társadalmi-gazdasági kérdések iránt érdeklődő olvasó számára ajánlom.

Bernek Á. (2018): Közép- és Kelet-Európa a 21. század geopolitikai/geoökonómiai stratégiáiban (Akadémiai Kiadó, Budapest, 220 o.)

FAUST ANITA

FAUST Anita: PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Földtudományok Doktori Iskola; 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.; faust.anita@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-1196-7001>

Anita FAUST: PhD student, Doctoral School of Earth Sciences, University of Pécs; Ifjúság útja 6., H-7624 Pécs, Hungary; faust.anita@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-1196-7001>

Bár ma is az Amerikai Egyesült Államok a világ vezető hatalma, Kína gazdasági-technológiai megerősödésével és Oroszország visszatérésével a nemzetközi színtérré s így az eurázsiai térségi gondolkodás elindulásával az egypólusú világrendet uraló USA kihívókra talált. Ilyen instabil időszakokban a geopolitikai kockázatok növekednek, ám a helyzet lehetőségeket is rejt magában, még az ütközőtérségek államai számára is: ilyenkor nyílik mód saját sorsuk újragondolására. Bernek Ágnes könyvének központi kérdése, hogy kitorrhet-e Közép- és Kelet-Európa „a Kelet és Nyugat közötti fogságából” (Bernek 2018, 12.), lehet-e önálló külgazdasági és külpolitikai stratégiájuk a közép- és kelet-európai országoknak.

A térség szuverenitásának kérdése Bernard Cohen széles körben elfogadott *ütközőzóna*-meghatározásával függ össze. E szerint *ütközőzóna* a nagyhatalmak versenye által alakított geopolitikai erőterek között lévő stratégiai jelentőségű régió, amely belsőleg mélyen megosztott. Azaz ha a belső és egymás közötti megosztottságuk helyett az együttműködés kialakítására törekednek, az *ütközőzóna* államai számára elvi lehetőség nyílhat arra, hogy nagyobb fokú szuverenítésre tegyenek szert. Ennek további feltétele, hogy stratégiájuk és kapcsolataik újraértékelése révén gazdasági erőterré váljanak. A szerző e célkitűzés mérlegelésére invitálja olvasóit, sokoldalú betekintést nyújt a világot formáló erők működésébe, és számba veszi a közép-európai térség meglévő adottságait és a lehetőségeit.

A mű 8 fejezete három nagy gondolati egységre tagolódik, melyek mindegyike a geopolitikai szemlélettől elvárható multidiszciplináris megközelítést alkalmazza.

- Az első három fejezet az alapkérdést járja körbe. (Közép- és Kelet-Európa Európa keleti felén vagy Eurázsia közepén van? Ütközőzóna-e vagy kapurégió/hídtérség?)

- A következő négy fejezet adatokban gazdag, strukturált és szemléletformáló betekintést ad a geostratégia, a geoökonómia és a globalizációt kísérő hálózati működés világába.
- Az utolsó nagy fejezet a közép- és kelet-európai térségen belüli adottságokat és lehetőségeket mutatja be, elsősorban abból a szempontból, hogy mit tehet e térség annak érdekében, hogy kiszolgáltatottságát csökkentse, mit kell figyelembe vennie ahhoz, hogy gazdasági erőtérré és lehetőség szerint hídtérséggé is váljon.

Szemléletes diagramok, a felvetett problémák példái, esettanulmányok, a szerző és a Cartographia Kft. által készített geopolitikai és geoökonómiai színes térképek segítik az olvasót a bonyolult geopolitikai kérdések áttekintésében.

A könyv kiindulópontja a világpolitikába visszatérő Oroszország és az új selyemutat építő, gazdasági hatalommá vált Kína formálódó együttműködésén alapuló új *Eurázsia-paradigma*. Kérdés, hogy milyen új függőségi viszonyok jöhetnek létre e folyamat hatására, ám az ellenérdekelt felek még nem ismert válaszai miatt ma bizonytalan, hogy miként alakul az együttműködés sorsa. Kétségtelen azonban, hogy az egypólusú világrendet, az amerikai globalizáció logikájának egyoldalú érvényesülését megbontja az eurázsiai erőter kiterjedésének lehetősége.

Annak érdekében, hogy felmérhessük Közép- és Kelet-Európa politikáinak mozgásterét, a szerző először meghatározza Kelet- és Közép-Európa térségét, az összetartó erőket és a szétfeszítő törésvonalakat. A térségben közös a történelem, ezen belül is a gyarmatosítási folyamatból való kimaradás, a kései iparosítás, a szocialista korszak, valamint a közös függőségek, így az energiafüggés és a nagyhatalmak közé ékelte pozíció. A civilizációs törésvonalak és a rendszerváltás utáni gazdasági kapcsolatok irányai inkább tagolják a régiót. A politikai együttműködésként megvalósult V4-csoport sorsa meghatározó lehet a térség egésze számára. A szerző álláspontja szerint az együttműködés bővítése lenne előnyös, amennyiben ez a geopolitikai-gazdasági realitásokat venné figyelembe. Horvátország és Szlovénia bekapcsolódásával gazdasági erőtérré válhatna az Adriától a Baltikumig húzódó, fejlődésében és földrajzi adottságaiban hasonló országokat magába foglaló klaszter.

De vajon ezen országok szerepe az ütközőtér- vagy a hídtérségfunkció felé mozdul-e el? E két funkciót először elméleti megközelítésben elemzi a szerző, majd gazdag tényanyag alapján gyakorlati oldalról is feldolgozza. Rávilágít arra, hogy félperifériás térségünk akkor léphet az ütközőzóna-pozícióból a kapurégió-szerep felé, akkor válhat gazdasági erőtérré, ha függősége csökken és egyúttal a társadalmi-gazdasági fejlődése is sikeres. Részletesen bemutatja a Duna-Fekete-tengeri kapurégió EU-projektet, amelynek fő célja az európai térség és Ázsia összekapcsolása, és amely további közlekedési infrastrukturális kapcsolatokkal egészülne ki. Jelenleg behatárolja a kibontakozást a Krím félsziget 2014-es Oroszországhoz csatolását követő szembenállás az atlanti erőter és Oroszország között. A szárazföldi kapcsolódásnak is vannak korlátai, a záhonyi szárazföldi kapcsoló-

dást a magyar–ukrán konfliktus blokkolja. E konfliktusok rendezése Kelet- és Közép-Európa hídtársággé válásának alapfeltétele.

A nagyhatalmi szembenállás kiéleződése az ortodox geopolitika reneszánszát is magával hozta, ismét tanúi lehetünk a befolyási övezetekért folyó erőteljes küzdelemnek. A geostratégia eszköztára a globális világpiac kialakulásával kibővült, és mára a geoökonómia a nemzetközi térnyerés és érdekérvényesítés fontos eszközzé vált. A globális gazdasági folyamatok jellegzetessége, hogy a transznacionális vállalatok nemzetállam fölötti, regionális, és nemzetállam alatti térségi szinteken építkeznek. Gazdasági eredményeik csak részben vonatkoztathatók azon államokra, amelyek területén előállítják és értékesítik termékeiket, döntéseikbe ezen államoknak csekély beleszólásuk van. Működésmódjuk ez által kiüresíti, de legalábbis csökkenti a nemzetállam – mint geopolitikai, geoökonómiai szereplő – önállóságát, kivéve talán azokat az államokat, amelyek a transznacionális vállalatok nemzetközi központjainak helyei. Posztfordi körünkben a befektetések telepítő tényezői jelentős változásokon mentek keresztül, ezek részint a piaci, részint a világ pénzügyi és kommunikációs rendszerébe való integráció eszközei lettek. Hálózati áramlások révén e jelenségek kumulatíván hatnak, növelik a földrajzi távolságot a nagy koncentrációt mutató helyek, jellemzően világvárosok és e koncentrációból kiszoruló területek között. Ezzel egyidejűleg a deglobalizáció folyamata is érvényesül, vagyis az, hogy a feltörekvő hatalmak nem globális, hanem regionális szinten építik gazdasági politikai érdekszférájukat. A gazdasági mutatók földrajzi képe alapján már 2016-ra nyilvánvalóvá vált a világ gazdasági súlypontjának keletre tolódása a csendes-óceáni térségre.

A kelet- és közép-európai térség fejlődésében meghatározó a geoökonómia birodalomépítő eszközének, a működőtőke-befektetéseknek (FDI) az alakulása. Birodalomépítőnek az FDI-exportőrök tekinthetők, versenyük befektetések nagysága és stratégiai hordereje alapján értékelhető. De a geoökonómia is csak egy eszköz, beágyazódik a nagyhatalmi törekvések stratégiáiba. Bernek Ágnes az atlanti erőter angolszász geopolitikai gondolkodása mellett az orosz és a kínai geopolitikai koncepciókat is ismerteti; bemutatja az eurázsiai együttműködések rendszerét és potenciálját. Mindezek ismerete nélkülözhetetlen a lehetőségeiket felülvizsgáló szándékozó országok és a nemzetközi piacra kilépni szándékozó vállalkozások számára. A könyv a nemzetközi kitekintéshez irányt mutat, és a célpiacokkal vagy partnerekkel való kapcsolatépítés alapszabályaiba is bevezeti az olvasót.

A könyv utolsó nagy fejezetében térségünk szempontjából ismerhetjük meg a gazdasági erőtérré és hídtársággé válás feltételeit, ennek politikai, infrastrukturális és gazdasági összetevőit és kockázatait. Ebből az összefoglalásnak is tekinthető áttekintésből a szerző stratégiai szinten leginkább meghatározó két *elgondolására* hívom fel a figyelmet:

- Az egyik a térség egészének átertelmzése, amely szerint Németország, Svájc, Ausztria és Olaszország is a kelet-közép-európai térséggel egység-

ben értelmezendő. Ez a megközelítés megalapozott lehet, ha figyelembe vesszük térségünk export-import kapcsolatait, és azt, hogy ezek az országok Európa szárazföldi irányultságú tagjai. Kérdésként az merül föl, hogy ez a kibővülő együttműködés milyen ellenállásba ütközik a tengeri hatalmak részéről, melyek geostratégiai fölénye e változások hatására csökkenne.

- A másik elgondolás a V4-csoport szükségszerűnek látszó bővítése. A szerző szerint a Horvátországot és Szlovéniát is magába foglaló *balti-adriai tengely* válhatna növekedési zónává, eredményes geopolitikai makrorégióvá.

A szerző a kiegyensúlyozottabb és többpólusú világrend kialakulását valószínűsíti hosszabb távon. A geopolitikai hídklaszter létrehozása ebben a környezetben sikeressé teheti térségünket.

A könyv legfőbb érdeme, hogy szakít azzal az alapállással, amely szerint térségünk csak sodródhat, és egyúttal rávilágít arra, hogy régióink mit tehet önrendelkezésének megerősítéséért. További érdeme, hogy szilárd alapokon, a hálózatosodott globális világpiac folyamatainak ismeretére épülő, értő kitekin-téssel segíti tájékozódásunkat. A szilárd elméleti alapok rögzítése mellett tükrözi a mai korszakváltást kísérő nagy dilemmákat, a korlátokra és lehetőségekre egyaránt kitér. Ötvözi a földrajzi, a gazdasági és a stratégiai szemléletet, és mindezt jól befogadhatóan, a gyakorlati alkalmazást is szolgálva. E szemlélet önmagában is hiánypótló művé teszi a könyvet. Hasznára lehet állami döntéshozóknak, a nemzetközi piacra kilépő vállalkozások vezetőinek, a térségünket célzó külföldi befektetőknek.

Silva, C. N., Buček, J. (eds.) (2017): *Local government and urban governance in Europe* (Springer, Cham, 265 o.)

TIMÁR LÉNÁRD ÁDÁM

TIMÁR Lénárd Ádám: PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Doktori Iskola; 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.; lenardadamtimar@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-3625-3603>

Lénárd Ádám TIMÁR: PhD student, Interdisciplinary Doctoral School, University of Pécs; Ifjúság útja 6., H-7624 Pécs, Hungary; lenardadamtimar@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-3625-3603>

Az urbanizmus és a modernizáció fontos társadalmi-gazdasági és jogszabályi változásokat indukál a térben, ezért fontos, hogy megfelelő szakirodalom álljon rendelkezésünkre. Ennek kíván eleget tenni a Springer Kiadó a *The urban book series* elnevezésű sorozatával. A sorozat egyik legutóbbi kötete a *Local government and urban governance in Europe*.

1844. február 17-én a rendi országgyűlésen felszólalt Házmán Ferenc, Buda szabad királyi város követe. A feljegyzések szerint a következőt mondta: „A városok azon szíverek, melyek a néptest nedvét magokba felvén, azt tisztultan és éltetőleg ismét visszaárasztják; a városok azon közvetítők, melyek nem csak a közjólétet hathatósan előmozdítani, hanem egyszersmind a politikai jog nélkül szűkölködő osztályokat a kiváltságos rendek előjogaival kibékíteni a leginkább alkalmasak” (Rendi Napló 2009, 110.). Az idézet tükrözi, hogy a városok és a kisebb helyi közösségek – legalábbis Európában – régóta részei a politikai közbeszédnek. Bár a legutóbbi nemzetközi folyamatok miatt (például a 2008-as gazdasági válság) megerősödtek az erős nemzetállamot követelők, az urbanizmus kérdése továbbra is napirenden maradt. Míg Magyarországon a regionalizmust a centralizáció, addig világszinten a „városok reneszánsza” váltotta fel. A gazdasági válság és más társadalmi-gazdasági folyamatok miatt azonban az utóbbi időben egyre nagyobb szerepet tölt be a városoknak és környezetüknek, illetve a metropoliszoknak egymással való kapcsolata az uniós tervekben és jövőképekben. A változás váratlanul és felkészületlenül érte néhány ország tudósait is (Pálné Kovács 2008).

A Carlos Nuñez Silva és Ján Buček által szerkesztett kötet az európai városfejlődés három jelentős hatására koncentrálna, amelyek az elmúlt 60 évet három részre osztják: 1. a demokratikus átmenetek az 1970-es évektől a korai 1990-es

évekig; 2. a 2008-as pénzügyi és gazdasági válság; 3. az Európai Unió várospolitikája. Az első rész négy fejezete az európai helyi önkormányzatok fejlődését és újításait mutatja be. A második rész öt tanulmánya az Európai Unió várospolitikáival és kezdeményezéseivel, az utolsó rész két tanulmánya pedig a helyi önkormányzatok döntési mechanizmusaiiban való civil részvétellel foglalkozik.

Utóbbi a legérdekesebb tudományos szempontból, mert gyakorlati és elméleti oldalról is sok kérdést vet fel. Különösen az kötötte le a kutatók figyelmét, hogy hol lehet meghúzni a városi kormányzatok (*government*) és a városi kormányzás (*governance*) közötti határt. Előbbihez hagyományosan az adózást, a tervezést és bizonyos társadalmi csoportokról való gondoskodást lehet sorolni (a különféle városkormányzatok szinte automatikusan foglalkoznak ezekkel). Ezzel szemben európai értelemben a kormányzás alatt azt értjük, amikor egy területre nem terjed ki a kormányzat hatásköre, és azt az ott lakóknak maguknak, a civil szektornak kell megszerveznie. Megfigyelhető, hogy a 2008-as gazdasági válság után sok városban a feladatok egy részét átvette az állam. Történelmi szempontból a városkormányzatok megszervezése az állam intézményesüléséhez kötődik, amely több problémára akart választ adni. Ilyenek például az illegális tevékenységek elszaporodása, a slumosodás, a népesség elköltözése, a járványos betegségek, illetve a szegényebb rétegek szomszédságának elutasítása (Borraz, Le Galès 2017). A kötet bevezető részében a szerkesztők is az urbanisztikai tudományok fontosságát mutatják be.

Az első tanulmányt Carlos Nuñez Silva írta a portugáliai helyi önkormányzatok változásairól. A Salazar-rendszer és az 1974-ben létrehozott II. Köztársaság hatása mindmáig érzékelhető a portugál közigazgatáson. A Salazar-rendszer szubnacionális szintjeinek önállóságát az állam letörte, működésüket erősen kontrollálta (speciális volt a gyarmatok helyzete). Ez a helyzet változott meg a demokratikus alkotmány 1976-os elfogadásával, mely az autonóm önkormányzatok intézményét újra létrehozta. Portugália ettől kezdve unitárius és decentralizált állam lett. Különleges szerepet töltenek be az Azori-szigetek és Madeira, melyek nagyobb önállóságot kaptak a központtól. 1991-ben a nagyobb városi területeken és a szigeteken új közigazgatási modellt vezettek be. A városokban olyan új intézményeket hoztak létre, melyek az urbanizált környékre kiterjedő fennhatósággal és önállósággal rendelkeztek. 2003-ban Lisszabon és Porto esetében ezt váltották fel a nagyvárosi térségek (área metropolitana) koncepciójával, melyet 2013-ban megváltoztattak. A szerző úgy véli, hogy az Európai Unió által (a regionális politikai támogatások előzetes feltételrendszeréről szóló megállapodásban is) szorgalmazott regionalizmus Portugáliában nem az önkormányzatiság kiterjesztésével fog megvalósulni, hanem a települések egymás közötti együttműködéseinek kibővítésével.

Ján Buček tanulmánya az 1990–2015 közötti időszak szlovákiai reformdinamikáit tekintette át. A tanulmány a közigazgatást hagyományos, állami és ösztársadalmi nézőpontból vizsgálja, vagyis feltételezi, hogy a reformok célja a társadalmi fejlődés. Az ezzel kapcsolatos szemléletbeli eltérések és az elért

eredmények megítélése állandó viták tárgya, Szlovákiában is. A tanulmány bemutatja, hogy a háttérben a reformokat milyen erők, csoportok és ideológiák mozgatták (pártpolitikai elképzelések stb.). A szerző azt a következtetést vonta le, hogy a reformok sikerességét több tényező együttese befolyásolta.

Fábián Adrián a magyarországi helyi önkormányzatok 2008-as gazdasági válság utáni helyzetét elemezte, így munkája az előző tanulmányt egészíti ki. A települési önkormányzatok pénzügyi helyzete már korábban is problémás volt, mert nagyban függött a külső forrásoktól. A válság csak ezeket a negatív folyamatokat erősítette meg. A támogatásoktól való függés 1990-től folyamatos emelkedést mutatott, így a hagyományos módon nem lehetett megoldani a felmerült problémákat (Bordás 2017). A szerző következtése, hogy az igazi helyi autonómia a megfelelő szabályozáson múlik, amely biztosítja a közfeladatok ellátását.

A könyv utolsó előtti tanulmányában Lilita Seimuskane, Inga Vilka és Edgar Bregis statisztikai felmérés alapján vizsgálták Litvániában, hogy milyen összefüggésben van a választási részvételi hajlandóság a társadalmi és gazdasági helyzettel. A kutatás tárgyát a 2014-es európai parlamenti és a 2013-as helyi önkormányzati választás képezte. A tanulmány megemlíti, hogy a társadalmi helyzet és a szavazásokon való részvétel vizsgálata az 1940-es, 1950-es években kezdődött el, de Litvániában csak az utóbbi időben került előtérbe. A közvélemény-kutatásokra alapozva a szerzők abból indultak ki, hogy a részvételi hajlandóság a helyi választásokon valószínűleg nagyobb lesz. A vizsgálatokból azt a következtetést vonták le, hogy a gazdasági helyzettel az egyén végzettsége nagyobb szerepet játszott, a helyi és az európai parlamenti választás esetében is. Utóbbinál a családi helyzet és a lakóhely játszott még fontos szerepet. A részvételi hajlandóságot a helyi önkormányzatok egyedi jellemzői nem befolyásolták.

Werner Fleischberger azt a kérdést járta körül, hogy a jól informált polgárok milyen hatással vannak a helyi önkormányzatok döntéseire. A tanulmány elméleti része a tájékozatlan szavazónak nevezett jelenséget járja körül. Amellett érvel, hogy a közvetlen demokrácia által nyújtott lehetőségek segítenek az önkormányzatok tájékoztatásában, elősegítve a hatékony döntést. A helyi önkormányzatoknak ehhez standardokat kell alkotnia, amelyek alatt a szerző nemcsak a jogszabályokat érti, hanem annak a hallgatólagos meghatározását, hogy a döntésekben kik, melyik szakaszban és milyen formában vehetnek részt. Ad hoc, ügyről ügyre változó forma esetében a döntések nem lesznek hatékonyak és sok esetben az átláthatóság is sérül. A tanulmány második része három példán keresztül mutatja be, hogy a standardok hiánya egy urbanus térség esetén milyen nem várt konfliktusokhoz vezet. A példákból is látszik, hogy az egyes települések egymástól eltérő méretűek, más gazdasági helyzet jellemzi őket és mások a történelmi-politikai tapasztalataik. A választók tájékoztatása azonban minden esetben erősen átpolitizált, ami kihívásként jelentkezik.

A könyvben részletes lábjegyzetek és szakirodalmi apparátus segíti az egyes témák iránt érdeklődőket. A kötet bemutatja az európai kutatók eredményeit a hazai tudományos közélet számára; segítheti a modern, európai városok megér-

tését a döntéshozók és a tervezők számára. A városok reneszánszára és az uniós politika átalakulására sok állam nem készült fel. Például Budapest és az agglomeráció között hiányzik az intézményesített együttműködés (Tosics 2008), de a modern, jól informált polgárok bevonása a döntések előkészítésébe segíthet elkerülni Bécs hibáját is, amely nem alkotta meg az ehhez szükséges standardokat.

Irodalom

- Bordás P. (2017): Önkormányzati adósságkezelés és költségvetési gazdálkodás. In: Horváth M. T., Bartha I., Varga J. (szerk.): *Honnan hová? A közpénzek védelméről*. Debreceni Egyetem, Debrecen, 137–154.
- Borraz, O., Le Galès, P. (2017): Urban governance of Europe: The government of what? *Metropoles*, 7., 1–14.
- Pálné Kovács I. (2008): Az új várospolitikai kormányzási filozófiája. *Tér és Társadalom*, 1., 45–57. <http://doi.org/c2bn>
- Rendi Napló (2009): 1844. évi CVI. ülés, február 17. In: Czoch G.: *A városok szíverei. Tanulmányok Kaszáról és a reformkori városokról*. Kalligram, Budapest
- Tosics I. (2008): Nagyvárosi kormányzás. *Tér és Társadalom*, 1., 3–25. <http://doi.org/c4d7>

Horváth G. K. (szerk.) (2014): Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig (Balassi Kiadó, Budapest, 725 o.)

KÖRÖS ÁKOS

KÖRÖS Ákos: PhD-hallgató, Szent István Egyetem, Enyedi György Regionális Tudományok Doktori Iskola; 2103 Gödöllő, Páter Károly u. 1.; koros.akos@icloud.com; <https://orcid.org/0000-0001-9851-4752>

Ákos KÖRÖS: PhD student, Enyedi György Doctoral School of Regional Sciences, Szent István University; Páter Károly u. 1., H-2103 Gödöllő, Hungary; koros.akos@icloud.com; <https://orcid.org/0000-0001-9851-4752>

A Horváth Gergely Krisztián szerkesztésében 2014-ben megjelent tanulmánykötetnek kalandos előélete volt. Vári András, kiváló magyar társadalomtörténész 2011-ben elnyerte az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatását, de a kutatási program végrehajtását korai halála megakadályozta. Kollégája, Horváth Gergely Krisztián vezetésével sikeresen lezárult program eredményeit mutatja be e könyv, melyben emléket állítanak Vári András munkásságának is.

A kötetben tizenkilenc szerző tizenhat tanulmánya és hét forrás közlése található. A szerzők zöme társadalomkutató, többségük történész. A kutatás utolsó nekilendülése már az alapvetően közgazdasági profilú Hétfa Kutatóintézet berkein belül zajlott le, ez magyarázza, hogy a tanulmányok egy része közgazdasági megközelítésű. A tudományos fokozattal rendelkező szerzők művei mellett két mesterszakos hallgató és doktorandusz tanulmánya is bekerült a kötetbe.

A tanulmánykötet szerzői a magyarországi társadalom és a vizek kapcsolatát elemzik történeti perspektívában. A kötet regionális fókuszában Nyugat-Magyarország van: a Lajta, a Duna magyarországi felső szakasza és a Rába vízgyűjtő területe, de szó esik a Tiszáról is, illetve egy-egy tanulmány foglalkozik Erdéllyel, a Völgységgel és Észak-Magyarországgal.

Az első tanulmány rendhagyó módon interdiszciplináris összefoglalója a kötetnek. Horváth Gergely Krisztián felhasználta a Hétfa Kutatóintézet közgazdasági tudását és tapasztalatát a történeti tanulmányok értelmezéséhez. A szerkesztők – az elemzési módszerek bemutatása után – négy csoportba osztották a kötet tanulmányait:

- Az *első csoportba* sorolt tanulmányok a vízhasználat és a tulajdonok, tulajdonjogok kapcsolatával foglalkoznak. Vajda Tamás malmokról írt ta-

nulmánya jogtörténeti vizsgálaton keresztül mutatja be a korabeli vállalkozók egy csoportjának társadalmi-gazdasági környezetét. Gálffy László a Duna Bécs és Buda közötti szakaszához kapcsolódó városok és kisebb települések viszonyát elemzi, és nem meglepő módon megállapítja, hogy a part mentén élők mozgásterének szerves része volt a folyó. Tulajdon- és haszonjellege volt a folyónak, amely nem elválasztotta, hanem szövetésbe fogta össze a part menti településeket. Hasonló következtetésre jut Rácz Lajos, aki környezettörténeti tanulmányában a pest-budai ideiglenes hidak adatai alapján a kis jégkorszak utolsó időszakának telet vizsgálja, és azt hangsúlyozza, hogy a rendszeresen befagyó Duna összekapcsolta az akkor még különálló két várost. Vadas András tanulmányában a 17. századi török háborúk Rába menti harcászatait, a vizes területekre alapozott védekezést és a korabeli életet mutatja be.

- A *második csoportba* került két tanulmány a folyók szabályozásával – Horváth Gergely Krisztián a Lajta, Deák András a Tisza szabályozásával, annak előzményeivel és az építkezés kezdeti fázisaival – foglalkozik. Mindkét tanulmány gazdag forrásbázisra épül, az előbbi inkább az előzményekre és a közösségi cselekvés mögött rejlő személyes érdekek elemzésére fókuszál, míg az utóbbi a történeti eseményekre. Talán ebbe a körbe illett volna még Simonkay Mártonnak a Rába-szabályozással kapcsolatos tanulmánya is.
- A *következő csoportot* azok a tanulmányok alkotják, amelyek a vizek és az állam kapcsolatát kutatják. Máté Gábor egy szűkebb terület, a Völgységi-patak felső folyásának vízhasználati vizsgálatát végezte el, míg Ö. Kovács József országos szinten foglalkozott az állam és a vizek kapcsolatával. Mindkét tanulmány a 20. század első feléről szól, vagyis a jelenlegi településfejlesztések előzményeiként is olvashatók. Ebbe a csoportba kerülhetett volna még Pál Viktor értékelése a szocialista korszak iparosításának környezetvédelmi szempontjairól.
- A *negyedik csoport* tanulmányai a folyóvizek történetét politikai gazdaságtani perspektívából közelítik meg. Dominkovics Péter a vízgazdálkodás korai szakaszát vizsgálja. Megállapítja, hogy a 17. századi vármegyék adminisztrációja aktívan foglalkozott a vízhez kapcsolható jogi kérdésekkel. Balaton Petra székelylegionális nagy léptékű elemzése a talajjavítási munkálatok és a víz agrártársadalomra gyakorolt hatásait vizsgálja. Bodovics Éva Miskolc városának árvizek elleni sikeres védekezéseit elemzi.

Még két tanulmányt érdemes kiemelni. Szalontai Csaba Szeged városának elhelyezkedését és a környező lápokhoz, folyókhoz és tavakhoz való viszonyrendszerét elemzi. Bagi Zoltán, Vadas Andrásához hasonlóan, hadtörténeti témát dolgoz fel: vajon egy-egy hadjárat kimenetelét hogyan befolyásolhatta a vízháborúkat a tizenöt éves háborúban (1591–1606)?

Az igényes kivitelű címlap, a jól szerkesztett ábrák, diagramok, a kötet végén található színes képek, térképek, valamint a Takács Árpád által elkészített földrajzi névmutató a szerzők és a szerkesztők magas színvonalú munkáját bizonyítják.

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TUDOMÁNYOS ÉLET / SCIENTIFIC LIFE

Okos, innovatív vagy mindkettő? Az Innováció Európai Fővárosa (iCapital) versenyek eddigi tapasztalatai

Smart, innovative or both? Experience from the European Capital of Innovation Award contests

JÓZSA VIKTÓRIA

JÓZSA Viktória: ügyvezető, Nord Consult Kft.; 1106 Budapest Jászberényi út 45., 2. em.; viktorija.jozsa@gmail.com; <http://orcid.org/0000-0002-6897-080X>

Viktória JÓZSA: CEO, Nord Consult Kft.; Jászberényi út 45., H-1106 Budapest, Hungary; viktorija.jozsa@gmail.com; <http://orcid.org/0000-0002-6897-080X>

Az Innováció Európai Fővárosa versenyt pilot jelleggel 2014-ben indították útjára, célja a legjobb városi innovációs ökoszisztémák kiválasztása és támogatása. Az Európai Unió iCapital díja elismeri és jutalmazza a városok egyedülálló hozzájárulását az európai jóléthez, kiemelve a helyi közigazgatás fontosságát a társadalmi gazdagság elérésében. Az eddigi innovációs fővárosok – Athén (2018), Párizs (2017), Amszterdam (2016) és Barcelona (2014) – olyan innovatív megközelítéseket követnek, amelyek a városokat az önrendelkezés, fenntarthatóság, körköröség, rugalmasság és okosság terén egyaránt fejlesztik. Ezeken túl a díj támogatja a helyi önkormányzatok új megoldásokat alkalmazó kezdeményezéseit, amelyek célja a hatékonyabb együttműködés.

A pályázati feltételek alapján több mint 900 város jogosult a versenyben való részvételre az Európai Unió és a Horizont 2020 programhoz társult országok területéről. Az elmúlt években összesen 150 értékelhető pályázat érkezett be, amelyek között volt néhány újra benyújtott pályázat is. Az éles nemzetközi versenyben – hasonlóképpen más, közvetlenül az Európai Bizottság szintjén kezelt lehetőségekhez – a közép- és kelet-európai (kiemelten a visegrádi) országok részvételi aránya relatíve alacsony. Egyre erősödik azonban a Horizont 2020 programhoz társult országok aktivitása. A 2018. évi (legutóbbi) pályázati körben 16 országból 27 versenypályázat érkezett be, amelyek közül 26 volt értékelhető. Az EU13 (újjonnan csatlakozott) országokból a pályázatok kevesebb mint 10%-a

érkezett. A pályázók között lakosságszám alapján nagyjából fele-fele arányban képviseltették magukat az 500 ezer lakosúnál kisebb, illetve nagyobb városok.

Valóban a méret számít?

Elterjedt, de nem valós vélekedés, miszerint csakis a nagyvárosok, fővárosok pályázhatnak, illetve ezeknek a városoknak van esélyük a sikeres pályázásra. A versenyen való részvétel feltétele a legalább 100 000 fős lakosságszám. A 2018. évi öt helyezett városból három esetében a lakosságszám nem érte el a 350 000 főt, közülük két városban alig több mint 100 000 fő él (1. táblázat).

1. táblázat: Az eddigi iCapital nyertes, helyezett, valamint döntős városok
Winner, runner-up and finalist cities of the iCapital Award

Megnevezés	2014 (pilot)	2016	2017	2018	A városok lakosságszáma (fő, 2018)
iCapital	Barcelona	Amszterdam	Párizs	Athén	
Helyezettek	Grenoble	Párizs	Tallinn	Aarhus	340 421
	Groningen	Torino	Tel Aviv	Hamburg	1 830 584
				Leuven	101 448
				Toulouse	471 941 (2017)
			Umeå	125 080	
Döntősök	Espoo	Berlin	Aarhus	Antwerpen	524 667
	Malaga	Eindhoven	Berlin	Bristol	454 213
	Párizs	Glasgow	Koppenhága	Göteborg	564 039
		Milánó	Helsinki	Lisszabon	505 526 (2017)
		Oxford	Nice	Madrid	3 223 334
		Bécs	Tampere	Bécs	1 888 776
				Toulouse	

Forrás: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/nuts/local-administrative-units>; <https://www.pordata.pt/MicroPage.aspx?DatabaseName=Municipios&MicroName=Popula%C3%A7%C3%A3o+residente+total+e+por+grupos+et%C3%A1rios&MicroURL=390&>

Valóban a kettes számrendszert kell a pályázatban használni?

Egy másik tévhit szerint a városoknak és a pályázatban bemutatott kezdeményezéseknek nagyléptékű, technológiailag a legfejlettebb informatikai háttérrel és környezettel kell rendelkezniük. Éppen ellenkezőleg: az iCapital díj a közönségi irányítású és önkormányzati támogatottsággal rendelkező, új dolgokra ösztönző társadalmi innovációkat támogatja, amelyek már jól működnek egyes városokban. A célszerű, lakosságbarát információ- és kommunikációtechnoló-

giai megoldások fontos, ám nem elégséges részei az innovatív városi akcióknak. A díj a helyi innovációs tevékenységet négy fő dimenzióban vizsgálja, ezek a kísérletezés (experimenting), az elköteleződés (engaging), a ki- és elterjesztés (expanding) és az ösztönzés a további fejlődésre (empowering).

Fókuszált legyen vagy összetett? Hogyan állítsuk össze a versenypályázatot?

A *kísérletezésen* olyan innovatív gyakorlati megoldások értendők, amelyek a városi kormányzás és a kreatív városüzemeltetés területén eddig ki nem aknázott lehetőségek és szinergiák feltárását célozzák. Jó példa a 2017. évi döntős városok közül Berlin, ahol az Einstein Digitális Jövő Központ projekt keretében a helyi felsőoktatási intézmények és kutatóintézetek azért működnek együtt, hogy a társadalmi folyamatok digitalizációja a kutatások fókuszába kerüljön.

Az *elköteleződés dimenziója* a helyi közösség, a lakosság által irányított kezdeményezésekre fókuszál az innováció teljes spektrumában, a tervezéstől a végrehajtásig. A lakosok nem passzív résztvevői a fejlesztéseknek, hanem azokban részt vesznek, „váltószőke”, egyben a fejlesztések generálói és megvalósítói. A részvételi költségvetés vagy a lakossági ötletbörze például olyan akció, amely egyre elterjedtebb az európai városokban, és alkalmazásukkal a település erősebb szövete, „testre szabott” megoldások valósíthatók meg, pótlólagos erőforrások vonhatók be. Nizzában az interaktív lakossági platform, a Civocracy tizenkét civil szervezetet fog össze, ezáltal hatékony párbeszédet tesz lehetővé a lakosok és az önkormányzat között. Ez a kezdeményezés eddig 266 lakossági ötlet megvalósulását tette lehetővé.

Az *innovatív megoldások kiterjesztésének* lehetősége (scale-up), főként az új tehetségek és erőforrások vonzását segíti. A városi stratégiának tartalmaznia kell a magasan képzett munkaerőt, a befektetők és feltalálók igényeinek kielégítését, hiszen ők azok, akik képesek felpörgetni a település fejlődését. Toulouse például – a dolgok internetének (IoT, Internet of Things) központjává válva – több mint félmillió eurós beruházással járult a helyi metró és egyéb városi területek okos világitásához és 4G-kapcsolatának megteremtéséhez. Másik példa Helsinkié, ahol a Digitalents projekt keretében a fiatalok a 21. század technológiáinak alapjait tanulhatják meg: a számítógépes kódolást, programozást, játékfejlesztést és marketingismereteket. A kiterjesztés dimenziója a know-how elterjesztését is jelenti város- és régióhatárokon, sőt az országhatárokon túlra. Aarhus például 2017. évi döntősként és 2018. évi helyezetteként nemrégiben hozta létre a dán nyílt forráskódú közösséget, amelynek csaknem 100 dán település a tagja.

A kezdeményező státusz kétségkívül büszkeséggel tölti el a helyi önkormányzatokat, de ennél sokkal nagyobb jelentősége van e pályázatoknak a he-

lyi lakosok *önrendelkezésének megerősítésében*. A negyedik dimenzió tehát azokat a konkrét előnyöket tartalmazza, amelyek a megvalósított innovatív akciók révén a helyi lakosság életkörülményeit javítják. Tampere például egy korábbi ipari körzetben – ahol 25 ezer ember él és 10 ezer új munkahelyet hoztak létre – szinte nullára csökkentette a szén-dioxid-kibocsátást.

Megeri-e pályázni?

Végezetül a díjról magáról. Az Innováció Európai Fővárosa (iCapital) díj egy-millió euró fődíjat jelent a nyertes város számára. Ezen felül az öt helyezett város mindegyike 100 000 euró díjazásban részesül. Hasonlóképpen fontos az elismerés maga, mivel a helyezésnek magas a presztízse, és a díjazott városoknak – mint a városi innováció terén követendő példának – jelentős nemzetközi láthatóságot biztosít.

Mi a helyi önkormányzat szerepe?

Az innováció elszigetelten nem működik. Az innováció összetett és nagyobb volumenű folyamatok eredménye, innovációs ökoszisztémák terméke. A városok Európa gazdasági „erőművei”, amelyek az innováció környezetének megteremtésében központi szerepet játszanak, a társadalmi kölcsönhatások, a gondolatok cseréje és a tudásteremtés elősegítésével. Kulcsszerepük van továbbá a különböző szereplők együttműködése révén az innovációk átadásában, például az ipar, a tudományos élet, a feltalálók, a kutatók, a civil szervezetek, a lakosság és a kommunikációs csapatok között. A kölcsönhatások új ötletek és megoldások létrejöttéhez vezetnek, és a helyi önkormányzatok egyedülálló helyzetben vannak a megfelelő szereplők egymásra találásának elősegítésében. Elsősorban a szükséges infrastrukturális háttér – a technológiai és ipari parkok, inkubátorok, egyetemek, kutatóközpontok, laboratóriumok, start-up központok, fejlesztési ügynökségek és a közösségi munkahelyek (co-working) – koncentrálódnak a városokban. Mivel az innováció nem ér véget egy kezdeti tőkeinjekcióval vagy a laboratóriumi tesztelés fázisában, az önkormányzatok egyben az innovációk „tesztkörnyezeteként” is működnek, valós körülmények közötti vizsgálatok elvégzésével, a biztonsági feltételek megteremtésével és a végfelhasználók (a lakosság) bevonásával. Az önkormányzatoknak kiemelkedő szerepük van az innovációk városi bevezetésében, ezek lakossági elfogadtatásában.

Hol találunk a pályázni akaró városi önkormányzatok információkat?

A helyi partnerek közötti innováció és együttműködés előmozdítása ugyanolyan fontos, mint a városok közötti országos, európai vagy globális szintű párbeszéd. A gyakori kommunikáció a jó gyakorlatok cseréjének és a lehetséges szinergiák kiaknázásának a biztosítéka. Ezért jött létre az alumnihálózat is, amelynek keretében a korábbi évek helyezett városai működnek együtt (<https://iken.global/icapital-alumni-cities/>). A 2019. évi versenypályázat jelenleg is nyitva áll, az érdeklődő városok 2019. június 6-ig nyújthatják be pályázataikat.

Részletesebb információ: https://ec.europa.eu/info/research-and-innovation/funding/funding-opportunities/prizes/icapital_en vagy rtd-icapital@ec.europa.eu.

Az Innováció Európai Fővárosa (iCapital) díj egy meglehetősen új, de nagy presztízsű verseny, amely a pénzügyi díjazás mellett jelentős nemzetközi elismerést is jelent a versengő városok részére. Emellett a pályázat készítése maga is kiváló közösségépítő gyakorlat, amely számos szereplőt hoz össze a közös cél érdekében, vagyis városuk felhelyezésére az innováció létrehozásának és elterjesztésének nemzetközi térképére. Ezért – mint az iCapital verseny korábbi zsűrijének tagja – hangsúlyozom, hogy érdemes csatlakozni a 2019. évi versenyhez, amely a kelet-közép-európai, és azon belül is a magyar városok számára megmérettetés és új lehetőség.

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

Articles

Ilona Pálné Kovács	Limits of Hungarian local governments in the local economic development	3
Ákos Bodor, Zoltán Grünhut, Tamás Ragadics	Networks and trust in the Hungarian countryside. Social capital of mayors of small settlements in Baranya	20
Cecília Mezei, Viktor Varjú	Local resource-based local development potentials in changing Hungarian waste management	41
Gábor Pirisi	The interpretation of the concept of resilience for researches in urban geography	62

Outlook

László Kulcsár, László Kulcsár J.	"The boarding house is the life for me." Regional and socioeconomic dynamics of emigration to America before the Great War	83
Bernadett Balassa	Regional aspects of religious activity in Central and Eastern Europe	108
Ádám Németh	Diversity indices and their potential application in ethnic studies	130

Report

Zoltán Pámer	Cross-border cooperation of Hungary and Croatia and territorial governance systems	149
--------------	--	-----

Book reviews

Ernő Molnár	Józsa V. (2019): A vállalati beágyazódás útjai Magyarországon	167
Anita Faust	Bernek Á. (2018): Közép- és Kelet-Európa a 21. század geopolitikai/geoökonómiai stratégiáiban	174
Lénárd Ádám Timár	Silva, C. N., Buček, J. (eds.) (2017): Local government and urban governance in Europe	178
Ákos Kőrös	Horváth G. K. (szerk.) (2014): Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig	182

Scientific life

Viktória Józsa	Smart, innovative or both? Experience from the European Capital of Innovation Award contests	185
----------------	--	-----

TÉR ÉS TÁRSADALOM | SPACE AND SOCIETY

2019/2

Tanulmányok

Pálné Kovács Ilona	A magyar önkormányzatok korlátai a helyi gazdaságfejlesztésben	3
Bodor Ákos, Grünhut Zoltán, Ragadics Tamás	Kapcsolati hálók és bizalom a vidéki Magyarországon. Baranyai kistélepülési polgármesterek társadalmi tőkéje	20
Mezei Cecília, Varjú Viktor	A helyi erőforrásokon alapuló helyi fejlesztés lehetőségei az átalakuló hazai hulladékgyűjtési közszolgáltatásban	41
Pirisi Gábor	A reziliencia lehetséges értelmezése a településföldrajzi kutatásokban	62

Kitekintés

Kulcsár László, Kulcsár J. László	„A burdus élet a legszebb a világon.” A „nagy háború” előtti amerikai kivándorlás regionális, gazdasági és szociológiai háttere	83
Balassa Bernadett	A közép- és kelet-európai országok vallásgyakorlatának regionális vonatkozásai	108
Németh Ádám	A diverzitási indexek alaptípusai és alkalmazási lehetőségei az etnicitáskutatásban	130

Ténykép

Pámer Zoltán	Magyarország és Horvátország határon átnyúló együttműködésének vizsgálata a két ország területi kormányzási rendszerének tükrében	149
--------------	---	-----

Könyvszemle

Molnár Ernő	A külföldi működő tőkére alapozott újraparaszti modell Achilles-sarka. Józsa V. (2019): A vállalati beágyazódás útjai Magyarországon	167
Faust Anita	Bernek Á. (2018): Közép- és Kelet-Európa a 21. század geopolitikai/geoökonómiai stratégiáiban	174
Timár Lénárd Ádám	Silva, C. N., Buček, J. (eds.) (2017): Local government and urban governance in Europe	178
Kőrös Ákos	Horváth G. K. (szerk.) (2014): Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig	182

Tudományos élet

Józsa Viktória	Okos, innovatív vagy mindkettő? Az Innováció Európai Fővárosa (iCapital) versenyek eddigi tapasztalatai	185
----------------	---	-----

TÉR ÉS TÁRSADALOM

2019/3

Főszerkesztő / Editor-in-chief:

Váradi Monika Mária

Szerkesztők / Editors:

Barta Györgyi
Beluszky Pál
Czirfusz Márton
Fábián Attila
Gál Zoltán
Győri Róbert
Molnár Ernő
Tagai Gergely
Timár Judit

Szerkesztőbizottság / Editorial board:

Benedek József
Czakó Erzsébet
Kovács Zoltán
Lengyel Imre
Tadeusz Marszał
Molnár Virág
Nemes Nagy József
Pálné Kovács Ilona
Rechnitzer János
James W. Scott
Szirmai Viktória
Tosics Iván
Doris Wastl-Walter

Lapalapító / Founding editor:

Enyedi György

Technikai szerkesztő / Layout editor:

Fenyvesiné Simon Ágnes

Borítóterv / Cover design:

Pinczehelyi Sándor, a Kossuth-díjas Lantos Ferenc festményének felhasználásával / Sándor Pinczehelyi, based on the artwork by Ferenc Lantos

Nyomdai munkák / Printed by:

Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr

Az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének negyedévente megjelenő folyóirata / Quarterly journal of the Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences

Felelős kiadó / Legally responsible publisher:

Fertő Imre (főigazgató / general director)

Szerkesztőség / Editorial address:

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete
Tér és Társadalom szerkesztősége
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
Tel.: +36 (1) 309 2684
E-mail: tet@krtk.mta.hu

Megrendelhető a szerkesztőség címén, csekken befizetve vagy átutalással.

Éves előfizetési díj (nyomtatott és online): intézményeknek 6000 Ft, egyéni előfizetőknek 4000 Ft (áfával, postaköltség nélkül). Csak online: egyéni előfizetőknek 2000 Ft (áfával). Példányonként kapható az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete kutatóhelyein.

A folyóirat kiadását támogatják: Magyar Tudományos Akadémia, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Magyar Regionális Tudományi Társaság, Nemzeti Kulturális Alap.

A Tér és Társadalom a Magyar Regionális Tudományi Társaság illetménylapja.

ISSN 0237-7683 (nyomtatott / print)
ISSN 2062-9923 (elektronikus / electronic)

<https://tet.rkk.hu>

A Tér és Társadalom a Creative Commons Nevezd meg! 4.0 licenc alatt jelenik meg. / Space and Society is published under the Creative Commons Attribution 4.0 licence. <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

TÉR ÉS TÁRSADALOM

SPACE AND SOCIETY

33. évfolyam, 3. szám
Volume 33, Number 3
2019

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

Váltás a Tér és Társadalom szerkesztőségében

Changes in the editorial team of Tér és Társadalom

BARTA GYÖRGYI, VÁRADI MONIKA MÁRIA

BARTA Györgyi: kutató professzor emerita; MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; barta.gyorgyi@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0001-5340-2095>

VÁRADI Monika Mária: tudományos főmunkatárs; MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; varadim@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0003-4848-7113>

Györgyi BARTA: research professor emerita; Institute of Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Tóth Kálmán u. 4., H-1097 Budapest, Hungary; barta.gyorgyi@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0001-5340-2095>

Monika Mária VÁRADI: senior research fellow; Institute of Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Tóth Kálmán u. 4., H-1097 Budapest, Hungary; varadim@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0003-4848-7113>

Fordulóponthoz érkezett megint a TÉT szerkesztése. Lejárt Barta Györgyi főszerkesztő közel 10 évre szóló megbízása, és vele együtt abbahagyja szerkesztői tevékenységét Czirfusz Márton főszerkesztő-helyettes, Tagai Gergely szerkesztő és Thomas Richers angol nyelvi lektor. A TÉT új főszerkesztője Váradi Monika, a MTA KRTRK RKI tudományos főmunkatársa.

2010 őszén megalakult az MTA RKK Budapesti Osztályának munkatársaiból a TÉT új szerkesztősége. A tízfős szerkesztőség további tagjai az RKK (majd RKI) más osztályairól és budapesti és vidéki egyetemekről érkeztek. A szerkesztőségből gyakorlatilag kezdettől fogva Barta Györgyi, Czirfusz Márton, Fenyvesiné Simon Ágnes, Tagai Gergely és Thomas Richers végezték a szerkesztői munkát: a stratégiai döntések meghozását, a lektorok felkérését és a lektori folyamat felügyelését, az olvasó- és tördelőszerkesztést, az angol nyelvi lektorálást, az archiválást, a számok technikai összeállítását és nyomdába küldését, valamint a finanszírozás forrásainak megkeresését és adminisztrálását, a nyomtatott példányok szétküldését, az online verzió megszerkesztését.

A kiinduló célokon alig változtattunk az évek folyamán. Kezdettől a folyóirat minőségi színvonalának emelésére törekedtünk (az elméleti jelleg erősítésével), a hazai „területi szakma” legszélesebb körének bevonásával (élve az interdiszciplinaritás lehetőségével). A nemzetközi normáknak való megfelelést (a magyar nyelvi korlátok között) az angol absztraktok információtartalmának

növelésével, a szigorúbb lektorálással (két, esetenként három anonim lektorral), a lapszámok pontos megjelentetésével igyekeztünk biztosítani (a Palatia Nyomda és Kiadó Kft. ebben megbízható partnerünk). Alapvetőnek tartottuk a folyóirat vonzó formájának kialakítását, és a kiszámítható, minél önállóbb finanszírozás megteremtését (pályázatokon való részvétellel, szponzorok megtalálásával, ugyanakkor a folyóirat árának jelentéktelen emelésével).

Az évek folyamán új elemekkel gazdagodott a szerkesztés folyamata: bevezettük a publikációk archiválását, kiszűrtük a plagizálást, a lektorálási folyamat áttekinthetősége érdekében új digitális rendszert vezetünk be, digitalizáltuk a folyóirat teljes archívumát, valamint egyszerűsítettük az egyes lapszámok és tanulmányok online elérhetőségét. Évente egy-egy tematikus számot is megjelentettünk, amelyre pályázatot írtunk ki.

Tevékenységünk sikerét mutatja, hogy az elmúlt 10 évben 34 számot, benne több mint 300 tanulmányt jelentettünk meg, évente 35-40 szerzővel, és 70-80 lektorral dolgoztunk együtt. A Tér és Társadalom az évek kemény munkájával kiérdemelte az MTA „A” kategóriás besorolását (több tudományos bizottság szerint is), és elértük, hogy folyóiratunk bekerült a Web of Science körébe.

A Tér és Társadalom történetében 2019 a váltás és az átmenet éve. Az új főszerkesztő kinevezésével még nem állt föl az új szerkesztőség (és szerkesztőbizottság), és jelenleg is zajlik a szerkesztői feladatokat elvégző szűkebb stáb tagjainak keresése és betanítása. A leköszönő szerkesztők vállalták, hogy ebben az évben végigviszik a teljes szerkesztési folyamatot és emellett átadják mindazt a tartalmi és technikai tudást, amelyet az elmúlt évek alatt felhalmoztak. Ez a szerteágazó tudás és tapasztalat nagy érték, amire támaszkodhatunk és amit maradéktalanul tovább akarunk vinni.

Az már ma is látható, hogy a feladatok megoszlanak majd a Regionális Kutatások Intézetének különböző osztályain dolgozó kollégák között, a jövőben a teljes szerkesztési folyamatban az eddigieknél nagyobb mértékben támaszkodunk az RKI hálózatos működéséből fakadó előnyökre és lehetőségekre. Horizontálisan szerveződő, a jelenleginél nagyobb számú és a szerkesztés folyamatába aktívan bekapcsolódó szerkesztőség létrehozását tervezzük. Akik (újra) vállalták a szerkesztőséggel járó feladatokat, szakterületük kiváló és a TÉT iránt elkötelezett művelői. Az új, formálódó szerkesztőség és szerkesztőbizottság elsődleges célja, hogy az előző szerkesztők által megalapozott színvonalon és minőségben adják ki a folyóiratot. Ebben segítséget jelent, hogy Barta Györgyi továbbra is a szerkesztőség tagja marad, Fenyvesiné Simon Ágnes továbbra is elvégzi a technikai szerkesztéssel járó feladatokat, személyükben biztosítva a folytonosságot. S számítunk továbbra is mindazokra, akik szerzőként, lektorként és olvasóként kötődnek a Tér és Társadalomhoz.

Nem hallgathatjuk el, hogy a szerkesztőségváltás előkészítése és bonyolítása közben teherként nehezedett, nehezedik mindannyiunkra az MTA intézményhálózatának elhúzódó, félelmekkel, aggodalommal és bizonytalansággal kísért folyamata. A jelenlegi fordulóponthoz tehát nemcsak a szerkesztőségváltás-

ról szól, hanem az MTA-nál bekövetkezett és a folyóirat sorsára várhatóan kiható változásról is. Meggyőződésünk, hogy a Tér és Társadalom a területi szakma megbecsült folyóiratává vált, és addig fog fennmaradni, amíg lesznek a publikálásban érdekelt szerzői (ennek feltétele a szakma elismertsége, tudományos és gyakorlati szakemberekre való igénye), lesz olyan tudományos intézmény, amely képes a folyóirat szellemi örökségét folytatni, valamint lesznek elérhető források a finanszírozásra.

A leköszönő szerkesztők ezúton köszönik meg szerzőiknek és lektoraiknak, a többi szerkesztőnek és szerkesztőbizottsági tagnak színvonalas munkájukat, és kívánnak az új főszerkesztőnek és az alakuló új szerkesztőségnek jó munkát!

2019. augusztus

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TERÜLET- ÉS TELEPÜLÉSFEJLESZTÉSI TERVEK,
ELKÉPZELÉSEK / REGIONAL AND SETTLEMENT
DEVELOPMENT PLANS AND IDEAS

Tervkészítéstől a governance-ig. A térbeli tervezés európai fogalma, jelentései és lehetséges hazai kapcsolódásai

From plan making to governance. European meanings of spatial planning and its possible relation to Hungarian planning

SALAMIN GÉZA, PÉTI MÁRTON

SALAMIN Géza: adjunktus, Budapesti Corvinus Egyetem, Gazdaságföldrajz, Geoökonómia és Fenntartható Fejlődés Intézet; elnök, Magyar Urbanisztikai Társaság; 1093 Budapest, Közraktár utca 4-6.; geza.salamin@uni-corvinus.hu; <https://orcid.org/0000-0003-0617-3175>
PÉTI Márton: docens, Budapesti Corvinus Egyetem, Gazdaságföldrajz, Geoökonómia és Fenntartható Fejlődés Intézet; elnökhelyettes, Nemzetstratégiai Kutatóintézet; 1054 Budapest, Nagysándor József u. 8.; marton.peti@nski.gov.hu; <https://orcid.org/0000-0003-0999-6601>

KULCSSZAVAK: térbeli tervezés; területi tervezés; területi governance; területfejlesztés; Európai Unió

ABSZTRAKT: A kilencvenes évektől terjedt el a spatial planning átfogó, európai integrációs folyamatban fogant fogalma, amely térbeli tervezésként fordítható magyarra. A kétezres évek közepére a nyugat-európai tudományos diskurzusokban a különböző térdimenziójú (települési, regionális, közlekedési stb.) tervezési tevékenységek közös kifejezésékként a térbeli tervezés sokoldalúan vizsgált tudományos koncepcióvá is vált. A tanulmány a térbeli tervezés európai irodalmának eredményeit ismerteti, továbbá javaslatot tesz az európai és a magyar fogalmak összekapcsolására és a térbeli tervezés fogalmának hazai bevezetésére. Vizsgálatunk a térbeli tervezés fogalmának az európai irodalomban kettős, jól elkülönülő értelmezését azonosította. Ez egyrészt semleges ernyőfogalom, amely a különböző szintű, különböző eszközkészletű és szemléletű tervezési tevékenységeket egyaránt lefedi. Másrészt, szűkebb értelemben, a kilencvenes évektől az EU által motivált, posztmodern megközelítésű új tervezési és fejlesztési

szemlélet jelölésére használják. Utóbbi szorosan kapcsolódik a területi governance koncepciójához, és fő jellemzője a stratégiai jelleg, a térbeli és a társadalmi-gazdasági tervezés összekapcsolása, az ágazati politikák összehangolása. Míg korábban a tervezés lényege a szabályozási környezet által definiált tervdokumentum előállítás volt, addig a governance korában ez folyamatos koordinációra és összehangolásra törekszik stratégiai irányítás keretében. A térbeli tervezés európai koncepciója eddig érdemben nem jelent meg a hazai tudományos diskurzusban és a gyakorlatban. A téralakítást célzó közpolitikák Magyarországon egymástól meglehetősen elkülönülnek, mindemellett beazonosíthatók azok a hazai területfejlesztési, településfejlesztési, rendezési, vidékfejlesztési stb. tevékenységek, melyek összekapcsolásához hasznos fogalmi keretet kínál a térbeli tervezés koncepciója.

Géza SALAMIN: senior lecturer, Institute for Geography, Geoeconomy and Sustainable Development, Corvinus University of Budapest; president, Hungarian Society for Urban Planning; Közraktár utca 4-6., H-1093 Budapest, Hungary; geza.salamin@uni-corvinus.hu; <https://orcid.org/0000-0003-0617-3175>

Márton PÉTI: associate professor, Institute for Geography, Geoeconomy and Sustainable Development, Corvinus University of Budapest; deputy, Research Institute for National Strategy; Nagysándor József u. 8., H-1054 Budapest, Hungary; marton.peti@nski.gov.hu; <https://orcid.org/0000-0003-0999-6601>

KEYWORDS: spatial planning; regional planning; territorial governance; regional development; European Union

ABSTRACT: Driven primarily by European integration processes, the concept of spatial planning emerged in the 1990s. This concept encompasses various forms and levels of policy practice that are consciously oriented towards shaping spatial development. Spatial planning has become a widespread scientific concept that has been unpacked and widely used in the scientific planning literature of the last two decades.

The paper is based on a literature survey aiming at identifying European meanings of spatial planning and their connection with Hungarian planning practice. Based on a comprehensive overview of European scientific and policy literature, the authors were able to identify two parallel meanings of the term 'spatial planning'. On the one hand, it means a neutral umbrella concept covering a variety of related activities: it includes activities that take place at different territorial levels and use different toolkits and approaches. On the other hand, spatial planning is used in a narrower interpretation to describe the postmodern, novel planning perspective and style that has evolved since the 1990s, motivated mainly by European integration. The main features of the new planning perspective are the strong link with the concept of territorial governance, the application of a strategic approach, the integration of spatial and socio-economic planning and development and the harmonisation of sectoral policies. While previously the production of the legally defined plan has been at the centre of planning, in the age of territorial governance it is more about continuous coordination and cooperation within the framework of strategic management.

The European concept of spatial planning is not recognisable in Hungarian practice and only appears in indirect references in Hungarian literature. Some elements of the activities that can fall under the umbrella term of spatial planning – e.g. 'településtervezés' (settlement planning), 'területfejlesztés (regional/territorial development)', 'területrendezés' (physical land use planning), certain areas of 'vidékfejlesztés' (rural development), 'területi monitoring' (territorial monitoring), közlekedésihálózat-tervezés (planning of transport networks) – exist in Hungarian practice, but they are separated from each other. Other elements, such as spatial coordination of sectoral policies, have appeared only to a limited extent. Nevertheless, these activities of Hungarian practice can be linked to the interpretation of both the comprehensive umbrella concept and the paradigm concept of spatial planning. The authors propose that the

comprehensive concept of spatial planning (térbeli tervezés) be introduced into Hungarian policy, professional practice and scientific discourse. This comprehensive interpretation could provide a conceptual framework for more consistent territorial governance in Hungary and for stronger links to international planning contexts.

Bevezetés

A térbeli viszonyok tudatos alakítására irányuló közpolitikai koordinációs mechanizmusok – vagyis tervezési gyakorlatok – eltérő formákat öltenek világszerte. A térbeli fejlődést (vagy éppen a fejlődés térbeli alakítását) célzó tervezési rendszerek még az Európai Unión belül is országonként nagyon különbözőek. A tervezés területi szintjei (városi-települési, regionális, országos stb.), eszközei (pl. fejlesztési, szabályozási), alapfilozófiája és szakmai-diszciplináris bázisai, sőt még a tervezés alapvető téralakító motivációi is teljesen eltérőek lehetnek. A korábbi törekvések ellenére a területi és települési tervezés nem vált az Európai Unió közösségi politikájává (Faludi 2011), bár több uniós politika közvetetten – korlátokat szabva vagy éppen forrásokkal ösztönözve – hatékonyan befolyásolja a tagországok tervezési gyakorlatait. A területi kohézió közösségi céllá válása már közvetlenebb uniós kapcsolódást jelent a térdimenziójú tervezéshez.

Európában a nyolcvanas évek óta kitapintható törekvés a különböző térbeli tervezési gyakorlatok és megközelítések bizonyos összekapcsolása, elsősorban az európai integrációs folyamatokkal összefüggésben. A kétezres évekre a tudományos gondolkodás közös európai kontextusban igyekszik értelmezni a térdimenziójú tervezési-fejlesztési folyamatokat, elsősorban a térbeli tervezés (*spatial planning*) és újabban egyre inkább a területi kormányzás (*territorial governance*) fogalmi köré szerveződve. A tudomány soknyelvűségéből és országonként eltérő megközelítéseiből adódóan a tervezési fogalmak kakofóniája jellemző. Az angol nyelvű európai szakirodalom alapján azonban körvonalazható a közmeg-egyezés, amelynek magyar szakirodalmi bevezetésére is szükség lenne.

A térbeli tervezés fogalma a hazai szakirodalomban nincs jelen, noha a hazai tervezés európai kapcsolódásainak megteremtésére történtek már kísérletek (Csák 2011; Faragó 2001; Rechnittzer 1999; Rechnittzer, Lados 2004). A kérdéskörhöz szorosan kapcsolódó területi és városi governance témakörének hazai megjelenése figyelemre méltó (Pálné Kovács 2015, 2017; Pálné Kovács, Mezei 2016; Somlyódyne Pfeil 2008, 2014). Csak kivételes és nem koncepciózus előfordulásai vannak a térbeli tervezés kifejezésnek a magyar szakirodalomban (Brenner 2017; Csaba 2010).

Tanulmányunk célja az európai és különösen az európai uniós térbeli tervezés jelentéstartalmának feltárása és magyar kontextusba helyezése. E tanulmány egyrészt a nemzetközi irodalomban jelen lévő fogalomértelmezések feltárását és rendszerezését kínálja (de nem vállalkozik a tervezés evolúciójá-

nak teljes körű bemutatására), másrészt megfelelteti azt a hazai gyakorlati fogalomhasználatának, valamint javasolja a térbeli tervezés fogalmának hazai bevezetését is. A nemzetközi és a hazai fogalomrendszer eltérései nehézséget okoznak a nemzetközi tapasztalatcserében és együttműködésben, valamint akadályozzák a nemzetközi tudományos diskurzusba való hazai bekapcsolódást, sőt hátráltatják a hazai szakmai megújulást is.

A tanulmány az európai (uniós) tervezési irodalom rendszerszerű feldolgozásán alapul, kitekintéssel a területi governance szakirodalmaira is. Ezt egészíti ki 26 mélyinterjú, amelyeket 2016 és 2018 között európai országok tervezési rendszereinek szakértőivel folytattunk (kivonatolva adatok a köszönetnyilvánításban).

Ernyőfogalom és új paradigma: A térbeli tervezés két jelentése

Az elmúlt két évtizedben – részben az új jelentéstartalmak, részben a fokozódó nemzetköziesedés miatt – a magyarra térbeli tervezésnek fordítható *spatial planning* fogalom terjedt el Európában a különböző stílusú és különböző területi szintű tervezések egységes megjelölésére (Kunzmann 2006; Tewdwr-Jones 2001; Williams 1996). A fogalom tudományos koncepcióvá avatásában még fontos szerepet játszottak az európai szintű térbeli tervezés kialakulásának és intézményesülésének „krónikásai” és elemzői (Böhme 2002; Faludi 2004, 2011; Faludi, Waterhout 2002; Janin Rivolin 2012; Kunzmann 2006; Waterhout 2008).

A kifejezés maga is szorosan kötődik az európai integrációhoz, hiszen a *spatial planning* egy „euroangol” szóösszetétel. A tervezés Nagy-Britanniában hagyományosan a várostervezés (*town planning*) és vidéktervezés (*country planning*) kettős fogalmi keretében bontakozott ki, amelyet később az egységes tervezés (*planning*) fogalma váltott fel. A térbeli tervezés megnevezés csak e fogalom európai debütálása után épült be a brit tervezési szakmába a kétezres évek közepén. A brit gyakorlatban a *spatial planning* kifejezéshez kötik az angol tervezés megújulását, amellyel kilépett a területhasználat-szabályozó tradícióból, bevezetve a tervezés tágabb értelmű, stratégiai szemléletű, integrált és megvalósításorientált, gazdasági dimenziókat hangsúlyozó megközelítését (Alden 2006; Morphet 2011).

Az európai tervezés elmúlt másfél évtizedes bőséges szakirodalmának feldolgozása alapján a térbeli tervezés fogalmának kettős jelentését tudtuk elkülöníteni. Ez egyrészt a különböző kapcsolódó tevékenységek közös halmazát jelentő semleges ernyőfogalom. Másrészt, szűkebb értelemben, a kilencvenes évektől kifejlődő és az európai integráció által dominált, posztmodern megközelítésű új tervezési szemlélet és stílus.

A közös nevező születése: A térbeli tervezés mint ernyőfogalom

A fejlődés területi, illetve térbeli dimenziójára irányuló tervezési gyakorlatok és politikák oly mértékben különbözőek Európa országaiban, hogy a tervezés-fejlesztés kifejezéseinek lefordítása egymás nyelvére mindig is nehézkes volt. A francia *aménagement du territoire*, az angol *planning*, a német *Raumordnung* és *Raumplanung* vagy a holland *ruimtelijke ordening* stb. bár ugyanúgy a téralakítás adott országban létező gyakorlatát jelölik, de messze nem fedik egymást.

Peter Hall (1985) számos kiadást megélt *Város- és területi (regionális) tervezés* című klasszikus munkájában már a nyolcvanas években említi annak lehetőségét, hogy a különböző léptékű tervezési tevékenységeket az egységes térbeli tervezés fogalommal lehetne jelölni; Hall szerint a *spatial planning* semlegesebb és precízebb kifejezés lenne a területi- és várostervezés helyett. A német *Raumplanung* és a holland *ruimtelijke planning* tükröfordításaként a *spatial planning* kifejezés a szakirodalomban már korábban is felbukkant (Williams 1996), tudatosan elsőként az európai szakpolitikai dokumentumokban használták. Böhme (2002) szerint ez a forma azért született meg, hogy az európai integráció tervezési törekvései fogalmilag ne kapcsolódjanak a tagországok tervezési rendszereihez, és kerüljék a kompetenciák átfedésének érzékeny kérdését.

A nyolcvanas években először az Európa Tanács, majd a kilencvenes években az Európai Közösség Bizottsága is szembesült azzal, hogy az európai politikai és gazdasági tér szempontjából fontos tervezési tevékenységek összehasonlításához új fogalmi keret szükséges. Az Európa Tanács területi tervezési intézménye (neve magyarrá területfejlesztési tervezésként is fordítható és feladatköre is ennek megfelelő), a CEMAT által 1983-ban elfogadott Európai területi/térbeli tervezési charta (Torremolinosi charta) volt az első nemzetközi szakpolitikai dokumentum, amely használta a kifejezést, jelentését így definiálva: „A területi/térbeli tervezés a társadalom gazdasági, kulturális és környezeti politikáinak földrajzi kifejeződését biztosítja. (...) Egyszerre tudományos diszciplína, adminisztratív technika és szakpolitika, amely interdiszciplináris és átfogó megközelítésként fejlődött ki a kiegyensúlyozott területi fejlődés és a fizikai tér átfogó stratégián alapuló szervezésének elősegítésére.” (CEMAT 1983, 13). A *térbeli tervezés* a kétezres évektől tudományos fogalommal vált – a területi kohézióhoz hasonlóan – az európai térbeli tervezéssel foglalkozó szakirodalomban. Bár a fogalomnak a különböző országok gyakorlatához kapcsolódó fordításai nem tükrözik konzekvensen a szándékolt jelentést – pl. nálunk hivatalos dokumentumokban gyakran tévesen a területrendezést fordították *spatial planning*nek –, mégis azt mondhatjuk, hogy a nemzetközi tudományos irodalomban érzékelhető egyfajta konszenzusos értelmezés. Mára a térbeli tervezés fogalma elvált az egyes országok saját tervezésfogalmaitól és ernyőkategóriaként átfogja őket (Dühr, Stead, Zonneweld 2007). Az univerzális jelentéstartalmú tervezésfogalom kibontakozásának az adott igazi lendületet, amikor az Európai Közösség Bizottsága (CEC) 1997-ben elkészítette az első

összehasonlító felmérését – a *Térbeli tervezési rendszerek és politikák EU kompendiuma* című dokumentumot – a tagországok tervezési gyakorlatairól. A dokumentum a térbeli tervezést így definiálta: „A térbeli tervezés a közszféra által a tevékenységek jövőbeli térbeli eloszlásának befolyásolására alkalmazott módszerekkel azonosítható. (...) A térbeli tervezés magába foglalja az ágazati politikák térbeli hatásainak koordinálását, (...) hogy a gazdasági fejlődés a régiók között kiegyenlítettebb legyen (...), és hogy szabályozza a terület- és ingatlanhasználat változtatását. (...) A térbeli tervezési rendszer a térbeli tervezési célokat megfogalmazó különböző intézményi megoldásokat és az azok érvényesítésére alkalmazott eljárásokat jelenti.” (CEC 1997, 24.)

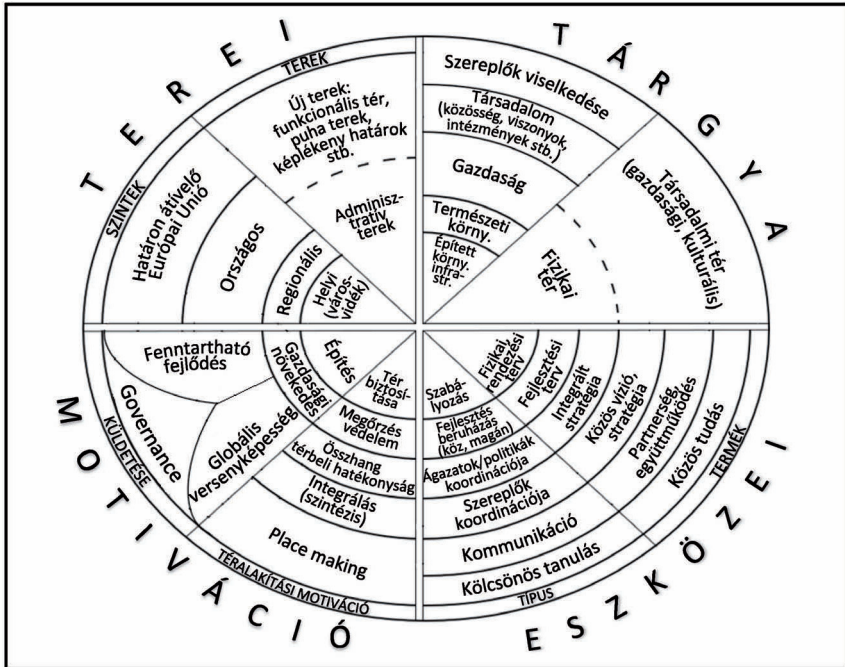
A térbeli tervezés átfogó értelmezésének karakteresen átfogó definícióját adja a European Council of Spatial Planners (ECTP) meghatározása, amely ernyőszervezetként az európai országok urbanisztikai, városi és területi tervezési országos szakmai szervezeteit, kamaráit fogja össze. „A térbeli tervezés kiterjed a fejlesztés és a területhasználat minden formájára. A társadalom minden szegmensében és számos térbeli szinten. (...) A fejlesztés előmozdítására, ösztönzésére és kontrollálására, valamint ezek irányítására egyaránt kiterjed (...), vezetési-irányítási (menedzsment) tevékenység és kreatív cselekvés egyaránt.” (ECTP 2003)

A tervezéssel foglalkozó tudományos irodalomban a szerzők eltérő módon definiálják a fogalmat (Alterman 1992, 2001; Nadin, Stead 2012; Newman, Thornley 1996; Williams 1996), de abban egyetértés mutatkozik, hogy a térbeli tervezés mint átfogó kategória – a várostervezésen és területi (regionális) tervezésen túl – kiterjed az országos szintű politikák térbeli vonatkozásaira, ezek összehangolására. Ide tartozik pl. a területhasználati (fizikai) tervezés, a regionális tervezés, a várostervezés, a környezeti tervezés, a közlekedési hálózatok (térbeli) tervezése, a területi alapú gazdasági tervezés vagy a közösségi tervezés (Allmendinger 2009), és tervezési formaként vizsgálják a határon átnyúló kooperációkat, az európai makroregionális stratégiákat is (pl. Dühr, Colomb, Nadin 2010; Dühr, Stead, Zonneveld 2007). Ugyanakkor e fogalom szerint a tervezés nem azonos a tervekészítéssel, hanem a térbeli fejlődést alakító koordinációs folyamatok tágabb körére vonatkozik.

A fentiek alapján (összességében, ernyőfogalomként értelmezve a térbeli tervezést), e körbe tartoznak a térbeli fejlődés alakítására irányuló mindazon tevékenységek, amelyek irányulhatnak

- bármely földrajzilag értelmezhető térbeli szintre, illetve valamely okból együtt kezelendő térre;
- a fizikai tér, a társadalmi, gazdasági viszonyok, a közlekedés formálására, vagy akár a szereplők magatartásának alakítására;
- a szabályozó és a fejlesztő (beruházó) eszközökre, vagy egyéb irányítási, kooperációs, kommunikációs (pl. dialógust teremtő) eszközökre;
- a térbeli összhang, a hatékonyság, a területi fejlődési célok érdekében különböző ágazatok, szereplők összehangolására, együttműködésének megteremtésére.

1. ábra: A térbeli tervezés lehetséges típusai: A térbeli tervezés mint új paradigma értelmezései (a középpontból távolodva) a térbeli tervezés ernyőfogalmának négy dimenziójában
Interpretations of spatial planning as a new paradigm (from the inside out) in the four dimensions of the umbrella concept of spatial planning (based on a synthesis of European literature)

Forrás: saját szerkesztés.

E felsorolás négy olyan dimenziót jelent (tér, tárgy, eszköz, motiváció), amelyekben meghatározhatjuk a térbeli tervezés mint ernyőfogalom értelmezési tartományát és lehetséges típusait (1. ábra). Az egyes országok és szervezetek meghatározásai egymástól eltérnek: a legtöbb nemzeti gyakorlat nem értelmezi a térbeli tervezés sajátjaként az 1. ábrán megjelenő összes típust. Az 1. ábra így a területi tervezés ernyőfogalmának legszélesebb lehetséges európai értelmezését nyújtja. Ezt a szakirodalmi szintézist visszaigazolták az európai országok tervezési szakértőivel készített mélyinterjúk is.

Térbeli tervezés: az új európai paradigma

A térbeli tervezés fogalmát használják az új tervezési stílus és formák kifejezésére is. A térbeli tervezés új európai trendjét három folyamatra vezethetjük vissza:

- A kormányzás új formáját megjelenítő rugalmasabb és „puhább” governance térnyerése (Fürst 2009; Getimis 2012; Lidström 2007; Stead, Cotella 2011;

Stead, Pálné Kovács 2016; Van Well, Schmitt 2016; a térbeli tervezésre vonatkozóan Faludi 2016, 2017; Getimis 2012; Nuiss, Heinrich 2011).

- Az új, jellemzően „puha” és képlékeny beavatkozási-cselekvési terek megjelenése (Allmendinger, Haughton 2009; Counsell, Haughton, Allmendinger 2014; Faludi 2013; Gänzle, Kern 2016; Heley 2013; Jensen, Richardson 2004; Levelt, Janssen-Jansen 2013; Metzger, Schmitt 2012; Walsh 2014).
- Az EU szakpolitikai üzenetei és explicit térstratégiái (European Spatial Development Perspectives 1999; Leipzig Charter 2007 Territorial Agenda 2007; Territorial Agenda 2011 stb.) új téralakítási logika és metódusok megjelenésére formálnak igényt, mely európaizálódási hatás (Faludi 2011; Salamin 2018). Mindez a posztstrukturalista szemlélethez, a posztmodern tervezésemeléthez kötődik szorosan, amelyet szintén széles körű európai (Allmendinger 2001; Davoudi 2009; Healey 1997, 2003, 2007) és szűkebb hazai szakirodalom is vizsgál (Fragó 2005, 2017).

E három folyamat bemutatására nem térünk ki, csupán az új típusú térbeli tervezés jellemzőit összegezzük. *A térbeli tervezés új paradigmájának ismérvei* az alábbiak (Adams, Alden, Harris 2006; Böhme, Waterhout 2008; Cotella, Janin Rivolin 2011; Dühr, Stead, Zonneveld 2007; Davoudi 2009; Faludi 2011; Getimis 2012; Nadin 2006; Waterhout 2008):

- Mint stratégiai keretrendszer felértékelődik a tervezés beruházást vezérlő szerepe az erőforrás-allokációban és beruházásban;
- A hagyományos kormányzás (*government*) helyett az új *governance* határozza meg a tervezés folyamatát: többszintű, sokszereplős koordinatív és kooperatív stb. jelleggel;
- A területhasználati tervezés összekapcsolódik a gazdasági fejlődés politikájával és egyéb politikákkal;
- A térbeli tervezés az államok térbeli léptékének újratervezési (*rescaling*) politikája lesz;
- Összekapcsolja és integrálja a köz- és magánszektor, felértékelődik a részvétel szerepe;
- A területi szemlélet mellett megjelenik vagy akár elsődleges lesz az ennél tágabb térbeliség szemlélete (fizikailag vagy határokkal, hatáskörökkel lehatárolt területek helyett a térbeli összefüggések alakítása, pl. a relatív vagy relacionális terek formálása jelenik meg);
- A beavatkozások és irányítás egységeiként megjelennek a funkcionális terek, a puha terek;
- Eszközeiben a korábbi kemény elemek (pl. szabályozás) mellett, olykor azokat kiváltva, a puha elemek kerülnek előtérbe (stratégiák, víziók, kooperáció, koordináció stb.);
- A magasabb területi szintek szerepe nő (pl. országos és szupranacionális térstratégiák, programok születnek), esetenként ezt decentralizáció is kíséri;

- A térbeli tervezés az országos (ágazati) politikák térbeli dimenziója lesz, és e politikák térbeli összehangolására-koordinációjára is kiterjed;
- Prioritásaiban jellemzően a gazdasági fejlődés kiegyensúlyozottabb eloszlását, a fenntartható többközpontú fejlődés koncepcióját, vagy legújabbban a gazdasági versenyképesség és növekedés elsődlegességét hordozza;
- Tényalapú döntéseket és irányítást biztosít, részletes monitoringgal és felülvizsgálatokkal;
- Szorosan kapcsolódik a területi kohézió érvényesítéséhez.

Az új tervezési stílus mind a négy dimenzióban változást jelent. Az 1. ábra színtetizálja a térbeli tervezést új paradigmaként tárgyaló szakirodalmakat: az ábra középpontjához közeli formák a hagyományosabb tervezési gyakorlatokhoz tartoznak, amelyekhez az idők során újabb jellemzők társultak. Az elmozdulás a középponttól távolabbi új formák felé történik.

A tervezés tárgyát tekintve előtérbe kerülnek a társadalmi-gazdasági tartalmak és a szereplők térspecifikus magatartása is. A tervezési tér vonatkozásában a magasabb területi szintekkel és az adminisztratív területegységekkel szemben a funkcionális, gyakran képlékeny terek, a hálózatok formálása és az egyértelmű határokkal nem beazonosítható térbeli összefüggések alakítása kerül előtérbe. A területi (*regional*) helyett a térbeli jelző ezt a hangsúlyeltolódást jelzi. Ugyanakkor az új terek megjelenése nem jár a hagyományos, hivatalos tervezési-irányítási terek megszűnésével, sokkal inkább kiegészíti azokat (Allmendinger et al. 2015; Metzger, Schmitt 2012). Az új terekkel átalakul a tervezési beavatkozások és irányítás területének földrajzi kiterjedése, valamint a részvételre jogosult és az érintett szereplők köre. (A governance új szereplőinek körével kapcsolatban Faludi (2016) a legitimitási deficit problémáját veti fel.) A tervezési eszközök köre jelentősen kibővül, és a hagyományos tervdokumentumok háttérbe szorulásával új eszközök – pl. a kooperáció, a közös vízió, a tudás – jelennek meg. A tervezés fő motivációja a stratégiai irányítás (governance), amely főleg versenyképességi-növekedési törekvésekre, olykor egyéb globális kihívásokra (pl. klímaváltozás, demográfiai változás) kíván válaszokat adni.

Ebben az új megközelítésben a térbeli tervezés – a szabályozással meghatározott tervdokumentumok előállítás helyett – mindinkább a térbeli fejlődést befolyásoló szereplők és szakpolitikák összehangolásaként jelenik meg, amely különféle léptékekben és terekben, lényegesen több szereplő részvételével zajlik.

Allmendinger és Haughton (2009) a térbeli tervezés új fogalmát – a brit tervezési rendszer változása alapján – a tér és a hely menedzsmentjének és minőségének középpontba állításával azonosította. E változást szemléletesen mutatja be Nadin (2006) a hagyományos területhasználati terv és az új térbeli terv tételes összehasonlításával: kiemeli a sokszereplős jelleget, a stratégiai és koordináló szerepet, és azt, hogy a funkcionális terekre irányuló folyamatos, új tervezés elsősorban tudást ad, forgatókönyveket biztosít a döntésekhez.

Az új tervezési megközelítést ösztönzik az EU stratégiai, területi együttműködési programjai, különösen a szemléletformáló ESPON és URBACT progra-

mok (Luukkonen 2011; Salamin 2018); ez a szemlélet uralja az európai tervezési szakirodalmat is. Az európai diskurzusokban erről láthatóan közmegegyezés alakult ki. A Kuhn (1984, idézi Varga 2003) által megfogalmazott értelmezés szerint éppen ezért ez a megközelítés korunk paradigmájának tekinthető: *a térbeli tervezés és területi governance egy posztmodern szemléletű, az EU térszervezési üzeneteit közvetítő, globalizációs kihívásokra reflektáló új európai paradigmát jelent.*

Mindemellett a térbeli tervezés szó használata ettől még sokszínű maradt. Főként a nemzeti keretek között született munkák angol fordításaiban – de pl. Larsson (2006) nyugat-európai országok rendszereit összehasonlító könyvében is – a *spatial planning* kifejezést elsődlegesen a fizikai tervezésre értik. Érdekes módon, kutatásunk idején, a legújabb ESPON-projekt (2017) is leszűkíti a térbeli tervezést a hagyományosabb fizikai téralakító értelmezésre, és annak újszerű, átfogó értelmezési tartományait már a területi *governance* fogalmába sorolja.

Kapcsolódó nemzetközi fogalmak

A térbeli tervezés európai jelentéstartalmának beazonosításához szükséges további tervezési jellegű angol kifejezésekre is kitérnünk, felhasználva ezek definíciós törekvéseit, amelyek közül ki kell emelnünk Dühr, Stead és Zonneveld (2007) rövid, nyugat-európai közelítésű glosszáriumát.

A városra (településre) irányuló *várostervezést (urban planning, town planning)*, illetve valamely szubnacionális térségre (régióra) irányuló *területi (regionális) tervezést (regional planning)* egyértelműen a térbeli tervezés hagyományosabb rész-halmazainak tekinthetjük. A *territorial planning* kifejezés – amely a területi kohézió (*territorial cohesion*) uniós céljának megfelelően a Lisszaboni szerződésben jelent meg – használata viszont nem egyértelmű a dokumentumokban. Leginkább a térbeli tervezés fogalmával érdemes azonosítanunk, bár kevésbé tartoznak ide a hagyományos szabályozási tevékenységek, és több esetben a területhasználatról (*land use*) vagy a területegységekre vonatkozó tervezéstől (társégi vagy regionális, angolul: *regional*) való elhatárolódás miatt használják inkább a *territorial* jelzőt.

Nyugat-európai kontextusban általában elkülönítik a *regionális politikát* (és eszközét: a regionális fejlesztést) a térbeli tervezéstől (Dühr, Stead, Zonneveld 2007).

Az EU szintjén a regionális politika évtizedek óta az elsődleges beruházási, fejlesztési politika, amelyben a területi dimenzió hagyományosan a *régiók közötti gazdasági-társadalmi különbségek csökkentésében* jelent meg. Ez a források nagyságrendjének és újabban egyre inkább a támogatható célok körének régió-típusonkénti meghatározásában ölt testet, ami – a fenti meghatározások alapján – nem jelent szükségszerűen térbeli tervezést. Ez alól kivételt jelentenek a regionális politika önálló célterületét jelentő európai területi együttműködés (korábban: Interreg) programjai, amelyeket az európai tervezési szakirodalom

előszóval vizsgál és méltat a térbeli tervezés nemzetközi/európai dimenziójaként. Az uniós fejlesztési forrásokra jelentős mértékben ráutalt kelet-közép-európai országokban természetesen ennél sokkal szorosabb a regionális politika kapcsolódása, hiszen a közberuházások olykor 50-80%-át is kitevő kohéziós politikai forrásokhoz rendelt uniós szempontok meghatározóak a városfejlesztési, területfejlesztési tervezés számára. Ezekben az országokban egyébként is uniós hatások által formálva épültek újjá a tervezési rendszerek a rendszerváltozást követően. (A kohéziós politika tervezési rendszerekre gyakorolt hatásairól lásd Salamin (2018) empirikus vizsgálatait.)

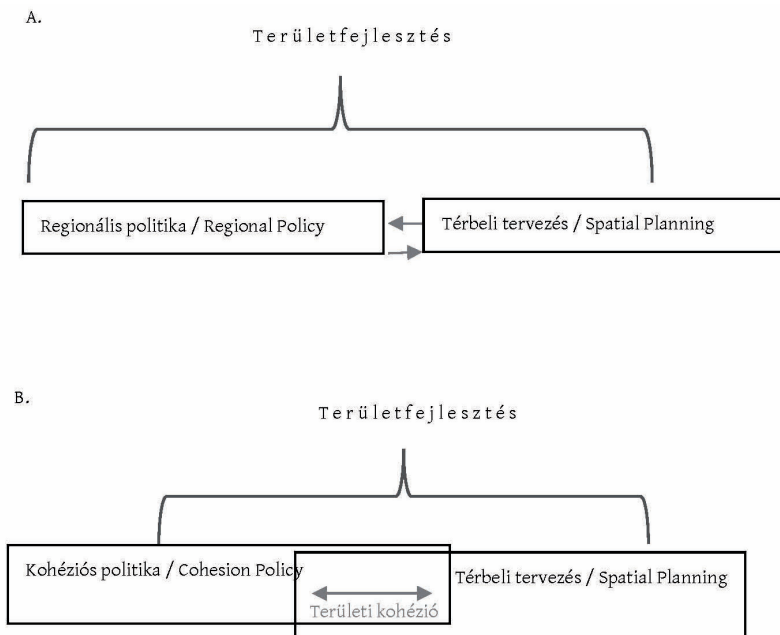
Az EU korábbi regionális politikájának átalakulása *kohéziós politikává* nem csupán nevezéktani kérdés, hanem a területi kohézió céljának kodifikálásához is kapcsolódik. A „kohéziós politikának a kiegyensúlyozottabb, fenntarthatóbb területi fejlődést is ösztönöznie kell, így ez egy tágabb fogalom, mint a regionális politika, amely konkrétan az Európai Regionális Fejlesztési Alaphoz kapcsolódott és specifikusan a régiók szintjén működött” (EC 2018). A regionális politika forrásainak elosztásában korábban is jelen voltak a régiók fejlettségén túlmutató területi szempontok (például a támogatások földrajzi tértípusainak meghatározásában), azonban a térbeliség tágabb szempontrendszere a területi kohézióval kibővült politikában jelenik meg markánsabban, jóllehet az Európai Unió növekedési stratégiájának (Europe 2020 2010) alárendelten. Ez mutatkozik meg a 2014 és 2020 közötti időszak partnerségi megállapodásainak és operatív programjainak területi tartalmú elvárásaiban, az integrált területi fejlődést támogató új eszközök bevezetésében, valamint a városfejlesztési dimenzió felértékelődésében is (Péti, Salamin 2016). *A térbeli tervezés új paradigmájának térnyerése és a regionális politika leírt átalakulása (kohéziós politikává) tehát a két terület szorosabb összekapcsolódásához vezet (2. ábra).*

EU-s kontextusban több olyan fogalom is jelen van, melyeket jellemzően a térbeli tervezés fogalma helyett használnak, főként abból a megfontolásból, hogy a térbeli tervezési hatáskörrel (elvileg) nem rendelkező Európai Unió ne kerüljön konfliktusba a tagállamokkal. Ezért alkalmazzák olykor a térbeli tervezés, illetve a térbeli tervezési politika helyett a *térbeli fejlesztés (spatial development)*, a stratégiai integrált tervezés vagy a térbeli politika (*spatial policies*) fogalmait (Böhme 2002; Eser, Konstadakopoulos 2000; Healey 2009, idézi Luukkonen 2011; Lähteenmäki-Smith, Böhme 2004; Williams 1996).

A *területi kohéziót (territorial cohesion)* – amely kifejezés a francia tervezésben gyökerezik – sokan (Evers 2011; Faludi 2011) az európai szintű térbeli tervezés jogalapjának, sőt új „valutájának” is nevezik. A területi kohézió zászlaja alatt számos – valójában térbeli tervezésnek tekinthető – tevékenység zajlik, melyeket a területi kohézió érvényesítésének hívnak (olykor a tervezés szót is elhagyva). Bár az új térbeli tervezési értelmezés szorosan kapcsolódik a területi kohézió érvényesítéséhez, megítélésünk szerint a területi kohézióra elsősorban politikai célként kell tekinteni, amellyel nem lehet lefedni a térbeli tervezés fogalmát.

2. ábra: A hazai területfejlesztés, az európai térbeli tervezés és regionális politika, illetve a kohéziós politika fogalmainak viszonya a területi kohézió céljának megjelenése előtt (A) és után (B)

The logical relationship between the European terms of spatial planning, regional policy and cohesion policy and the Hungarian term 'területfejlesztés' before the introduction of territorial cohesion as a goal (A) after (B)

Forrás: saját szerkesztés.

A „territorial planning”-hez hasonlóan a területi kohéziót is inkább térbeli kohézióknak célszerű tekintenünk, hiszen jellemzően nem csak az adminisztratív határokkal definiált területegységek keretében célozza a területi összhang és hatékonyság megteremtését, a területi kormányzást.

A governance és a tervezés fogalmai

A térbeli tervezés európai új paradigmája olyan mértékben kapcsolódik a területi (és városi) governance fogalmához (Faludi 2016; Nuiss, Heinrich 2011), hogy ez utóbbi definícióit célszerű külön is áttekinteni a tervezés nézőpontjából. Bár a *governance* szó az angol nyelvben vezetési értelemben régóta használatos, a kifejezés közszférában való alkalmazása a kilencvenes évek elejétől terjedt el széles körben, elsősorban az állam, a piaci szereplők és a civil társadalom összjátékának kifejezésére (Van Well, Schmitt 2016). A területi *governance* és az új térbeli tervezés fogalmi jelentéseinek kapcsolata definíciófüggő. Az első közismert meghatározás az OECD-től származik, amely ezt a kormányzás térségre

vonatkoztatott formájának tekintette: „a területi governance az a mód, ahogyan egy állam a területeit kormányozza és megvalósítja politikáját, nagy figyelemmel a szerepek és felelősségek elosztására a kormányzás különböző szintjei között (...), és az ezek alapjául szolgáló tárgyalási és konszenzuskeresési folyamatokra.” (OECD 2001, 142., idézi Van Well, Schmitt 2016, 6.). A CEMAT 2006-os határozata úgy tekint rá, mint az irányítás és (térbeli) tervezés összességére: „A területi governance a társadalmi-térbeli dinamikák innovatív és megosztott menedzselési formáinak megjelenéseként és megvalósításaként értelmezhető. (...) A megalapozott területi governance a különböző közpolitikai és ágazati célok térbeli konzekvenciáinak jelzésével kezeli a területi dinamikákat. A térbeli fejlesztési stratégiákban és politikákban alakítják ki a megosztott felelősség kereteit és fogadják el közösen a célokat.” (CEMAT 2007, 29.)

2006-ban az ESPON területi kormányzással foglalkozó projektje az európai térbeli tervezésen belül határozta meg a területi *governance*-t: „A területi governance a szereplők szervezési és koordinációs folyamata a területi tőke fejlesztésére, annak érdekében, hogy erősítse a területi kohéziót különböző szinteken.” (Farinós Dasí 2006, 12.) A fogalom európai uniós karakterét jelzi, hogy az Európai Unió Területi Agendájának (Territorial Agenda 2011) háttérdokumentuma a területi *governance*-t egyenesen a területi kohézió érvényesítéseként határozza meg (Radvánszki et al. 2011). A területi *governance*-nek egy, a térbeli tervezéshez közelebb álló definícióját adta Van Well és Schmitt (2016): „a területi kormányzás helyre/területre vonatkozó közpolitikák, programok és projektek kialakítása és megvalósítása: szereplők, intézmények és tevékenységek koordinációjával, szakpolitikai ágazatok integrálásával, az érdekelteltek részvételének mobilizálásával, a változó körülményekhez való alkalmazkodással, hely-, illetve területalapú adottságok és hatások érvényesítésével.” Érdekes, hogy míg Vincent Nadin (Nadin, Stead 2012), az európai tervezés egyik közismert kutatója, pár éve még a térbeli tervezés rendszerét (politikáját) tekintette olyan átfogó kategóriának, amelyben a területi *governance* kibontakozik, addig a későbbi ESPON projektben (COMPASS) szerzőtársaival a formális, szabályozási jellegű tartalmat nevezi térbeli tervezésnek, az informálisabb kooperációkra épülő „puha” rendszert pedig már területi *governance*-nek (ESPON 2017). Figyelembe kell vennünk a fogalmi újítások (divatok) dinamikáját is, ma sok mindent területi *governance*-nek nevezünk, amit korábban térbeli tervezésnek hívtunk.

Összességében úgy véljük, hogy a *governance* és a térbeli tervezés fogalma is egy-egy vektort jelenít meg, az előbbi a kormányzáshoz (*government*-hez), az utóbbi a hagyományos területi és várostervezéshez képest. A *governance* az irányításnak dinamikusabb, rugalmasabb, egyben stratégia- és jövőorientált formája. A térbeli tervezés pedig átfogóbb, szereplőiben, eszközeiben és tárgyában bővülő tartalmú funkció. A változások a két fogalom közeledését eredményezik. Ugyanakkor a térbeli tervezést a tágabb *governance*-rendszer kiemelt részfunkciójának tekintjük.

A kéziratunk zárása után közzétett ESPON COMPASS projekt végső jelentése – e tanulmány eredményein is túlmutatva – szorosabban kapcsolja össze a térbeli tervezés és a területi governance fogalmát: utóbbit a tervezés olyan új, rugalmasabb, szakpolitikák összehangolására fókuszáló formájának írja le, amely informális intézményekben működik (ESPON 2018).

Megfeleltetés a magyar gyakorlat fogalmaival

Az értelmezések változásai és a nyelvi sajátosságok nehezítik a hazai és európai uniós tervezési-fejlesztési kifejezések megfeleltetését. Az európai térbeli tervezés koncepciójának kialakításában a kelet-közép-európai megközelítések nem játszottak érdemi szerepet, ugyanakkor jelentős – az európai akadémiai és szakpolitikai véleményformálók szerint is – a magyar hozzájárulás az EU-s területi kohéziós jelentéstartalmak kialakításában, elsősorban az ágazati tervek térbeli vonatkozásaiban (Péti, Czene, Horkay 2009, idézi Faludi 2010, 2011; Ricz, Salamin 2010, illetve a magyar koordinálással – a szerzők részvételével – formált EU Területi Agenda 2020).

A fogalmi megfeleltetésben akadályt jelent, hogy a magyar köznyelvben a tervezés és főként a tervező szó alkalmazása szorosan kapcsolódik a műszaki-építészeti szakterületekhez. Az angol nyelv a műszaki-építészeti és a termékorientált tervezésre a *design*, olykor az *engineer* kifejezést, az üzleti vagy a közszféra (szakpolitikai és térbeli) jövőformáló tervezésére pedig a *planning* szavakat használja, míg a magyarban ezekre nincs külön szó. Tágabb értelemben az angol *urban/regional planner* szón magyarul nemcsak a várostervezőt, illetve területi tervezőt, hanem a városfejlesztési szakembert, illetve területfejlesztőt is értjük. Fordítási problémát okoz, hogy a formalizált, hierarchikus kormányzást (*government*) magyarul nem tudjuk elkülöníteni a *governance* fogalmától. Jobb híján e tanulmányban az angol *governance* fogalmat fordítás nélkül használtuk (miként szintén ezt tette pl. Somlyódy P. Pfeil 2011, 2014).

A tervezés hazai tudományos irodalmában gyakran a térbeli tervezés európai jelentéstartalmainak (települési és regionális, sőt országos szinteket, olykor a rendezési és fejlesztési tervezés együttesét, a tervkészítésen túlmutató folyamatokat stb. magába foglaló) kifejezésére a *területi tervezés* fogalmat használják, Csák (2011) a *spatial planning*-et fordítja területi tervezésnek. A területi tervezés térbeli tervezés megfelelőjeként való hazai alkalmazása ellen szól, hogy az angol tükörfordításban ez inkább *regional planning*-nek feleltethető meg, amely a lehatárolt téregységre (régiora) vonatkozik és nem szükségszerűen térbeli dimenziójú tervezés (lehet egy régió ágazati stratégiája is regionális terv), és nem terjed ki a települési szintre vagy pl. az ágazatok területi koordinációjára.

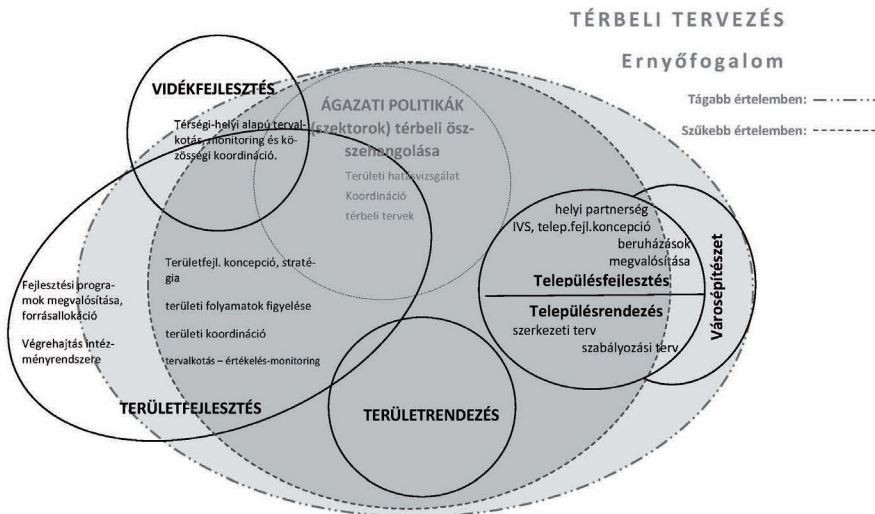
Egy adott ország térbeli tervezésének normatív rendszerére jól alkalmazható fogalom a térbeli tervezési politika (*spatial planning policy*), amelyhez közel

áll a Rechnitzer és Smahó (2011) által definiált *területi politika*. Ez értelmezésükben a térbeli folyamatokba való tudatos beavatkozást jelenti, melyet a komplexitás és a horizontális politikák összehangolásának szándéka jellemez.

Az európai tervezési fogalmak és a hazai kifejezések tisztázására Faragó László (2001) tett kísérletet. Felhívta a figyelmet arra, hogy a *spatial planning* területrendezésre fordítása félreértés, és hogy a regionális politika nem felel meg egészében a területfejlesztésnek. Ő a *spatial planning* kifejezést a hazai *területfejlesztéssel* azonosította. Ez talán valóban a legközelebb álló fogalom, főként mert a területfejlesztéshez kapcsolódó bőséges tudományos szakirodalom a jogszabályi jelentést kitégítja. A gyakorlatban azonban a két fogalom a jelentős átfedés ellenére sem felel meg egymásnak. A települési szintű tervezés-fejlesztés és a rendezés ugyanis nem része a hazai fogalomnak, míg a megvalósításhoz kapcsolódó, Magyarországon a területfejlesztés részének tekintett végrehajtási műveletek jelentős része (pl. pályázati rendszer működtetése) nem része a *spatial planning*-nek (2. és 3. ábra).

Úgy véljük, hogy a magyar területfejlesztés szó rendelkezik a regionális fejlesztéshez kapcsolódó (regionális politikai) értelmezési tartománnyal, amelynek redisztribúciós karaktere is van, magába foglalja a végrehajtást és a beruházási eszközrendszert is (bár nem harmonikusan: a területfejlesztés tervezése és végrehajtása közötti feszültségről ld. Péti, Czene, Horkay 2009). Ugyanakkor lefedi a térbeli tervezés jelen tanulmányban bemutatott jelentésének nagy részét is

3. ábra: A térbeli tervezés (spatial planning) európai ernyőfogalmának kapcsolata a magyar gyakorlat kifejezéseivel
The possible relationships between the European concept of spatial planning (térbeli tervezés) as a neutral umbrella term (grey) and the phrases of the related Hungarian practices

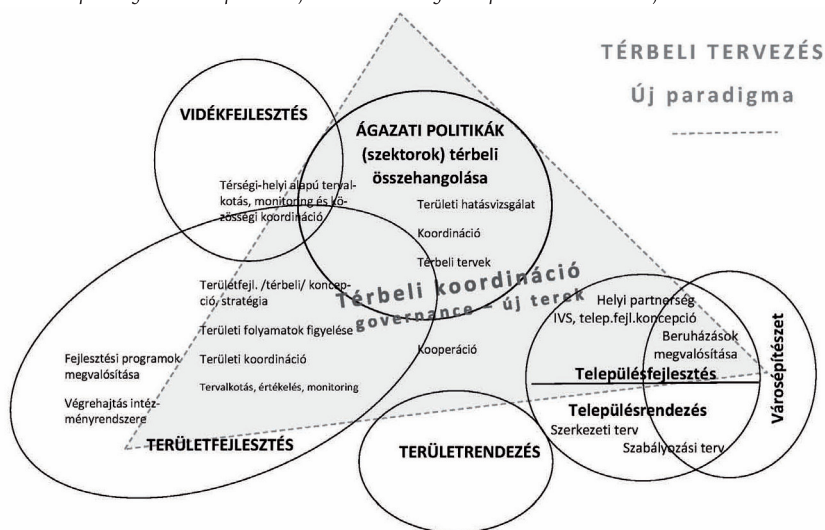
Forrás: saját szerkesztés.

(2. ábra). A regionális fejlesztési és a térbeli tervezési tartalom közötti különbségtétel a hazai irodalomban is megragadható: egyes munkák a valós területiséget (lényegében a térbeli tervezést) keresik és szorgalmazzák a területfejlesztési (regionális) programokban (Péti 2011; Péti, Salamin 2010), mások a térszerkezet megjelenését kutatják a területfejlesztési tervekben (Szabó 2011). A regionális politikai (fejlesztési) dokumentumok e tartalmaktól válnának térbeli tervekké. A jelenlegi hazai tervezési és fejlesztési gyakorlat fogalmainak javasolt megfeleltetését a térbeli tervezés ernyőfogalmával és a térbeli tervezés paradigmafogalmának hangsúlyaival a 3. és 4. ábra mutatja be.

A térbeli tervezés kifejezésének használata a közelmúltban a hazai szakmában is felbukkant, bár a fogalom definiálása és pozicionálása nélkül. A Magyar Urbanisztikai Társaság 2010–2011-ben a tervezési rendszerek integrálása érdekében javasolta a települési és térségi tervezés egységes kifejezését (MUT 2011), Csaba (2010) a települési tervezés tágabb viszonyítási közegeként, Brenner (2017) az ukrán tervezési rendszer fejlesztési dimenzióbővülésére használta a fogalmat.

A tervtörvény megalapozása céljából készült elemzés már 2006-ban úgy értékelte, hogy Magyarországon a kétezres évek közepére egy erősen széttagozott tervezési-fejlesztési rendszer jött létre, amely a területi és települési szint közötti elkülönülésben (melyek külön törvények alá is tartoznak), a rendezési és a fejlesztési tervezés szétválásában, az ágazati és a területi megközelítés elkülönülésében egyaránt tetten érhető (Salamin, Péti 2006). Ez a széttagoltság nemcsak a kellően össze nem kapcsolódó tervezési gyakorlatokban és

4. ábra: A térbeli tervezés (spatial planning) mint európai paradigmafogalom kapcsolata a magyar gyakorlat kifejezéseivel a területi kohézió érájában
The relationship between the European concept of spatial planning (térbeli tervezés) as new paradigm and the phrases of the related Hungarian practices in the era of territorial cohesion

Forrás: saját szerkesztés.

szabályozásban, hanem az eltérő, gyakran nem is kompatibilis szakmai megközelítésekben is testet ölt (pl. a rendezési tervezési jogosultsághoz máig műszaki végzettség szükséges).

Ugyanakkor olyan dinamika is érzékelhető, amely az elkülönülő tervezési gyakorlatok közeledését segíti. A szakirodalomban ez a trend egyértelmű. A szakemberek régóta sürgetik a tervezés egységesítését, különösen a rendezés-fejlesztés összekapcsolását (Faragó 2005; MUT 2011; Salamin, Péti 2006), a komplex szemlélet tervezéseméleti megalapozását a vidékfejlesztés részszakterületén is (Korompai, Szabó, Nováky 2017). A települési és területi szint közötti elkülönülés egyértelműen oldódik, ahogy a területi/regionális tudományos szakirodalomban erősödik a városi dimenzió. A korábban inkább „műszakinak” tekintett településtervezésben szükségszerűen felértékelődnek a stratégiai, társadalmi-gazdasági vonatkozások, összefüggésben azzal is, hogy a 2014 és 2020 közötti támogatási időszakban a terület- és településfejlesztésekkel is gazdasági célokat kell szolgálni (Péti, Salamin 2016). Bár egységes tervtörvény több kísérlet (MUT 2011; Salamin, Péti 2006) ellenére sem született meg, számos jó gyakorlat jött létre a korábban elkülönült folyamatok integrálására. Ilyen például a rendezést és fejlesztést összekapcsoló, regionális és településhálózati pozicionálást is tartalmazó (vagyis a területi és a települési szintet összekapcsoló) integrált városfejlesztési stratégiák megjelenése, az ágazati stratégiák és a térbeli tervezés összekapcsolása a 2014-ben elfogadott Országos fejlesztési és területfejlesztési koncepcióban (2014), a fejlesztési és a rendezési tervezés közelítése a tervezés rendjéről szóló szabályozásban (218/2009. és 3014/2012. kormányrendeletek), és ilyen kísérlet volt a területi és települési tervezést összekapcsoló településhálózat-fejlesztési koncepció készítése is 2008-ban.

Javaslat a térbeli tervezés fogalmának hazai bevezetésére

Mind a nemzetközi kapcsolódások elősegítése, mind az egymástól elkülönülő térbeli fejlődést befolyásoló tervezési-fejlesztési tevékenységek összekapcsolása érdekében előnyös lenne a térbeli tervezés ernyőfogalmának hazai szakmai-tudományos bevezetése, a szabályozásra is kiterjedően.

A térbeli tervezés fogalmát javasolt megkülönböztetni a területi tervezéstől, mely utóbbi – az angol regional planning kifejezésnek megfelelően – a térségi léptékű, adminisztratív módon lehatárolt terület egységek tervezésére szűkíthető. A térbeli tervezés fogalmának bevezetését indokolja, hogy a globalizációra adandó válaszok, a gazdasági növekedési és az új governance-paradigma megjelenése, az európai integráció és annak kohéziós politikai dinamikái egyaránt új funkcionális terek, térbeli hálózatok alakítását és kezelését igénylik. A puha és sokféle léptékű terek, az adminisztratív terület egységek (ország, megye, régió, járás, település) mellett válnak mindinkább tervezési egységekké. A

térbeli szemléletnek a területi-regionális szemlélettel szembeni felértékelődése tapasztalható, melynek eredményes kezeléséhez szintén hasznos fogalmi keretet kínál a térbeli tervezés koncepciója.

Köszönetnyilvánítás

A szerzők szakirodalmi kutatásának összegzésére a Budapesti Corvinus Egyetem Tématerületi Kiválósági Program 2019. évi projektje keretében került sor.

A szerzők köszönetüket fejezik ki a cikk alapját képező kutatás során szakmai interjúkra rendelkezésére álló 26 európai tervezési szakembernek: Antonic, Branislav (Belgrádi Egyetem, Szerbia, 2017.05.30.), Askew, Janet (Egyesült Királyság, RTPI, 2017.06.29.), Balog Zoltán (EC DG Empl, 2017.04.07.), Blyth, Richard (Egyesült Királyság, RTPI, 2015.10.10.; 2017.04.08.), Csák László (Románia, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, 2017.02.17.), De Bruijn, Martijn (Belgium, Ruimte Vlaanderen, Spatial Development Department Flanders, 2016.04.29.), Djukic, Aleksandra és Branislav, Antonić (Szerbia, Belgrádi Egyetem, 2017.02.17.), Dühr, Stefanie (Hollandia, Németország, Radboud University Nijmegen, 2016.06.16.; 2017. május), Evers, David (Hollandia, Den Haag-Amsterdam 2016.06.15.), Faludi, Andreas (Hollandia, Ausztria, TU Delft, TU Wien, 2017.09.28.), Goodstand, Vincent (Egyesült Királyság, RTPI, 2016.04.30.), Kent, Hakull (Norvégia, Városterügyi Tervezési Ügynökség, 2017.06.29.), Manns, Jonathan (Egyesült Királyság, Colliers International London, 2017.06.29.), Móricz Ádám (Magyarország, NGM, 2017.04.05.), Németh Sarolta (Finnország, Karelian Institute, 2017.08.08.), Peman, Ignacio (Spanyolország, Barcelonai Egyetem – ECTP, 2017.06.29.), Polomik, Helena (Európai Gazdasági és Szociális Bizottság, 2016.05.13.), Rickegard, Anders (Svédország, Stockholmi Egyetem, 2016.05.06.), Roose, Antti (Észtország, Tartui Egyetem, 2016.06.16.), Scheers, Joris (Belgium, Leuveni Katolikus Egyetem – ECTP, 2016.04.30.), Schmitt, Peter (Svédország, Stockholmi Egyetem, 2016.05.06.), Takáts Péter (EC DG Regio, 2017.06.05.), Taxeire, Jeao (Portugália, Portugál Urbanisztikai és Területi Tervezési Társaság, 2016.04.29.), Törökné Rózsa Judit (EC DG Regio, 2017.04.25.), Vanautgaerden, Liesl (Belgium, Ruimte Vlaanderen Spatial Development Department Flanders, 2016.04.29.), Zonneveld, Wil (Hollandia, TU Delft, 2016.06.15.).

Irodalom

- Adams, N., Alden, J., Harris, N. (eds.) (2006): *Regional development and spatial planning in an enlarged European Union*. Ashgate, Hampshire
- Alden, J. (2006): Regional development and spatial planning in an enlarged European Union. In: Adams, N., Alden, J., Harris, N. (eds.): *Regional development and spatial planning in an enlarged European Union*. Ashgate, Hampshire, 17–40.
- Allmendinger, P. (2001): *Planning in postmodern times*. Routledge, London
- Allmendinger, P. (2009): *Planning theory*. Palgrave Macmillan, Basingstoke
- Allmendinger, P., Haughton, G. (2009): Soft spaces, fuzzy boundaries, and metagovernance: The new spatial planning in the Thames Gateway. *Environment and Planning A*, 3., 617–633. <http://doi.org/ctmxq8>
- Allmendinger, P., Haughton, G., Knieling, J., Othengrafen, F. (eds.) (2015): *Soft spaces in Europe. Re-negotiating governance, boundaries and borders*. Routledge, Oxon <http://doi.org/c87x>
- Alterman, R. (1992): A transatlantic view of planning education and professional practice. *Journal of Planning Education and Research*, 1., 39–54. <http://doi.org/d2x4hw>
- Alterman, R. (2001): *National-level planning in democratic countries. An international comparison of city and regional policy-making*. Liverpool University Press, Liverpool <http://doi.org/c87z>

- Böhme, K., Waterhout, B. (2008): The Europeanisation of planning. In: Faludi, A. (ed.): *European spatial research and planning*. Lincoln Institute of Land Policy, Cambridge, 225–248.
- Böhme, K. (2002): Nordic echoes of European spatial planning: Discursive integration in practice. *Nordregio Report*, 8., Nordregio, Stockholm
- Brenner, J. (2017): Önkormányzati reform és a térbeli tervezés reformja Ukrajnában – ígéretes újrajrkezdés. *Tér és Társadalom*, 2., 130–136. <http://doi.org/cwfk>
- CEC (Commission of the European Communities) (1997): *The EU compendium of spatial planning systems and policies*. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg
- CEMAT (1983): *European regional/spatial planning charter - Torremolinos charter*. European Conference of Ministers responsible for Spatial/Regional Planning (CEMAT), Torremolinos
- CEMAT (2007): *Spatial development glossary*. European Conference of Ministers responsible for Spatial/Regional Planning (CEMAT) <https://www.coe.int/en/web/conference-ministers-spatial-planning/publications>, (Letöltés: 2018. október 5.)
- Cotella, G., Janin Rivolin, U. (2011): Europeanization of spatial planning through discourse and practice in Italy. *disP - The Planning Review*, 3., 42–53. <http://doi.org/c872>
- Counsell, H., Haughton, G., Allmendinger, P. (2014): Growth management in Cork through boom and bubble and bust. *European Planning Studies*, 1., 46–63. <http://doi.org/c873>
- Csaba D. (2010): *A városépítészeti térbeli tervezés átalakuló rendszerében: Egy személyes mentális térkép és három terv*. DLA doktori értekezés. <http://pea.lib.pte.hu/handle/pea/621> (Letöltés: 2018. október 5.)
- Csák L. (2011): *A területi tervezés elméleti alapjai és alkalmazásának feltételei Romániában*. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Pécs
- Davoudi, S. (2009): Asymmetric development in spatial planning: positivist content and post-modernist processes? In: Davoudi, S., Strange, I. (eds.): *Conceptions of space and place in strategic spatial planning*. Routledge, London, 207–243.
- Dühr, S., Colomb, C., Nadin, V. (2010): *European spatial planning and territorial cooperation*. Routledge, London, New York
- Dühr, S., Stead, D., Zonneveld, W. (2007): The Europeanization of spatial planning through territorial cooperation planning. *Planning Practice & Research*, 3., 291–307. <http://doi.org/bf2tqj>
- EC (1999): *The 'European spatial development perspective - Towards balanced and sustainable development of the territory of the European Union' agreed at the Informal Council of Ministers responsible for Spatial Planning in Potsdam*.
- EC (2018): *Cohesion policy frequently asked questions*. http://ec.europa.eu/regional_policy/en/faq/#1 (Letöltés: 2018. október 5.)
- ECTP (2003): *The new charter of Athens*. <http://www.ectp-ceu.eu/index.php/en/publications-8/the-charter-of-european-planning-213?id=85> (Letöltés: 2018. október 5.)
- Eser, T. W., Konstadakopoulos, S. D. (2000): Power shifts in the European Union? The case of spatial planning. *European Planning Studies*, 6., 783–798. <http://doi.org/fsq9tb>
- ESPN (2017): *COMPASS - Comparative analysis of territorial governance and spatial planning systems in Europe*. Inception report. <https://www.espon.eu/planning-systems> (Letöltés: 2018. október 5.)
- ESPN (2018): *COMPASS - Comparative analysis of territorial governance and spatial planning systems in Europe*. Final report. <https://www.espon.eu/planning-systems> (Letöltés: 2019. június 16.)
- Europe 2020 (2010): *Europe 2020 A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*. European Commission, Brussels https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-and-fiscal-policy-coordination/eu-economic-governance-monitoring-prevention-correction/european-semester/framework/europe-2020-strategy_en (Letöltés: 2018. március 25.)
- Evers, D. (2011): Foreword. In: Adams, N., Cotella, G., Nunes, R. (eds.): *Territorial development, cohesion and spatial planning*. Routledge, Oxon, 3.
- Faludi, A. (2004): Spatial planning traditions in Europe: Their role in the ESPD process. *International Planning Studies*, 2–3., 155–172. <http://doi.org/dpfgpz>
- Faludi, A., Waterhout, B. (2002): *The making of the European spatial development perspective: No masterplan*. Routledge, London
- Faludi, A. (2010): The process architecture of EU territorial cohesion policy. *European Journal of Spatial Development*, 39., 1–18.

- Faludi, A. (2011): *Cohesion, coherence, cooperation: European spatial planning coming of age?* Routledge, Oxon (RTPI Library Series) <http://doi.org/c874>
- Faludi, A. (2013): Territorial cohesion, territorialism, territoriality, and soft planning: a critical review. *Environment and Planning A*, 45., 1302–1317. <http://doi.org/c875>
- Faludi, A. (2016): Territorial governance challenging government. In: Van Well, L., Schmitt, P. (eds.): *Territorial governance across Europe. Pathways, practices and prospects*. Routledge, London, New York, 36–47.
- Faludi, A. (2017): *Conflicting territorialities in EU cohesion policy*. Előadás a Coping with uneven development in Europe. Socio-economic and political responses to regional polarisation konferencián. Lipcse, 2017. szeptember 29.
- Faragó L. (2001): A területfejlesztéssel kapcsolatos uniós fogalmak tartalma és használata. *Falu Város Régió*, 3., 3–5.
- Faragó L. (2005): *A jövőalkotás társadalomtechnikája*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Faragó L. (2017): *A téri lét: Társadalomtér-elméleti alapvetések*. Akadémiai doktori értekezés. MTA, Budapest
- Farinós Dasi, J. (ed.) (2006): *Governance of territorial and urban policies from EU to local level*. (ESPON project 2.3.2)
- Fürst, D. (2009): Planning cultures en route to a better comprehension of ‘planning process’? In: Knieling, J., Othengrafen, F. (eds.): *Planning cultures in Europe: Decoding cultural phenomena in urban and regional planning*. Ashgate, Rarnham, 23–38.
- Gänzle, S., Kern, K. (eds.) (2016): *A ‘macro-regional’ Europe in the making: Theoretical approaches and empirical evidence*. Palgrave Macmillan, Houndmills
- Getimis, P. (2012): Comparing spatial planning systems and planning cultures in Europe. The need for a multi-scalar approach. *Planning Practice and Research*, 1., 25–40. <http://doi.org/gc92f6>
- Hall, P. (1985): *Urban and regional planning*. 2nd edition. Unwin Hyman, London
- Healey, P. (1997): *Collaborative planning: Shaping places in fragmented societies*. Macmillan, London
- Healey, P. (2003): Collaborative planning in perspective. *Planning Theory*, 2., 101–123. <http://doi.org/c2d6c3>
- Healey, P. (2007): *Urban complexity and spatial strategies towards a relational planning for our times*. Routledge, London <http://doi.org/c876>
- Healey, P. (2009): In search of the “strategic” in spatial strategy making. *Planning Theory and Practice*, 4., 439–457. <http://doi.org/b5r2n6>
- Heley, J. (2013): Soft spaces, fuzzy boundaries and spatial governance in post devolution Wales. *International Journal of Urban and Regional Research*, 4., 1325–1348. <http://doi.org/c877>
- Janin Rivolin, U. (2012): Planning systems as institutional technologies: a proposed conceptualization and the implications for comparison. *Planning Practice and Research*, 1., 63–85. <http://doi.org/c878>
- Jensen, O. B., Richardson, T. (2004): *Making European space: Mobility, power and territorial identity*. Routledge, London
- Korompai, A., Szabó, M., Nováky, E. (2017): Grounding the absorbent national rural development planning with scenarios. *European Countryside*, 3., 416–434. <http://doi.org/c879>
- Kunzmann, K. (2006): The Europeanisation of spatial planning. In: Adams, N., Alden, J., Harris, N. (eds.): *Regional development and spatial planning in an enlarged European Union*. Ashgate, Hampshire, 43–63.
- Lähtenmäki-Smith, K., Böhme, K. (2004): *European spatial politics or a spatial policy for Europe?* Proposal for a workshop to be held in the ECPR Uppsala Joint Sessions
- Larsson, G. (2006): *Spatial planning systems in Western Europe*. Ios Press, Amsterdam
- Leipzig Charter (2007): *Leipzig charter on sustainable European cities*. Adopted at the Informal Council Meeting of Ministers on Urban Development of 24–25 May 2007. Leipzig
- Levelt, M., Janssen-Jansen, L. (2013): The Amsterdam Metropolitan Area challenge: opportunities for inclusive coproduction in city-region governance. *Environment and Planning C*, 3., 540–555. <http://doi.org/gf3rts>
- Lidström, A. (2007): Territorial governance in transition. *Regional and Federal Studies*, 4., 499–508.
- Luukkonen, J. (2011): Europeanization of spatial planning: Exploring the spatialities of European integration. *Nordia Geographical Publications Geographical Society of Northern Finland Oulu*, 3., 49.

- Metzger, J., Schmitt, P. (2012): When soft spaces harden: The EU strategy for the Baltic Sea Region. *Environment and Planning A*, 2., 263–280. <http://doi.org/f23f25>
- Morphet, J. (2011): *Effective practice in spatial planning*. Routledge, London (The RTPi Library Series)
- MUT (2011): *Javaslat a térbeli tervezés rendszerének összehangolására és továbbfejlesztésére*. Tervezet, egyeztetésre. Műhelymunka sorozat, zárdokumentum (kutatási jelentés). <http://www.mut.hu/?module=news&action=show&nid=183493> (Letöltés: 2018. október 5.)
- Nadin, V. (2006): *The role and scope of spatial planning literature review spatial plans in practice supporting the reform of spatial planning*. Department for Communities and Local Government, London
- Nadin, V., Stead, D. (2012): European spatial planning systems, social models and learning. *disP – The Planning Review*, 172., 35–47. <http://doi.org/c88g>
- Newman, P., Thornley, A. (1996): *Urban planning in Europe: International competition, national systems, and planning projects*. Routledge, London
- Nuiss, H., Heinrich, D. (2011): Fresh wind or hot air – does the governance discourse have something to offer spatial planning? *Journal of Planning Education and Research*, 1., 47–59. <http://doi.org/dg7wpz>
- OECD (2001): *OECD Territorial Outlook*. OECD, Paris
- OFTK (2014): *Nemzeti Fejlesztés 2030: Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció*. 1/2014 Ogy. határozat
- Pálné Kovács I., Mezei C. (2016): Regionális politikai és területi kormányzási ciklusok Közép- és Kelet-Európában. *Tér és Társadalom*, 4., 54–70. <http://doi.org/crtw>
- Pálné Kovács I. (2015): Helyi tudás, helyi kormányzás, helyi fejlesztés. *Magyar Tudomány*, 2., 150–158.
- Pálné Kovács I. (2017): The development of regional governance in Central and Eastern Europe: Trends and perspectives. In: Lux, G., Horváth, Gy. (eds.): *The Routledge handbook to regional development in Central and Eastern Europe*. Routledge, London, New York, 141–158.
- Péti M. (2011): *A területi tervezés és fejlesztés a fenntarthatóság jegyében és stratégiai környezeti vizsgálatok földrajzi szemlélettel*. JATEPress Kiadó, Szeged
- Péti M., Botka M., Szilágyi G., Salamin G., Radvánszki Á. (2009): *Kézikönyv a területi kohézióról: Területi megközelítés alkalmazása a községfóra által támogatott fejlesztésekben*. VÁTI, Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium, Budapest
- Péti, M., Salamin, G. (2010): Territorial content of European development documents – Territorial cohesion as a possible horizontal policy? In: Beauclair, A. (ed.): *Regional responses and global shifts: actors, institutions and organisations; annual international conference 2010*. Regional Studies Association, Seaford, 148.
- Péti M., Czene Zs., Horkay N. (2009): A területfejlesztés (örök?) dilemmái: Vitaindító. *Falu Város Régió*, 3., 5–16.
- Péti M., Salamin G. (2016): A városfejlesztés új keretei a 2014–20-as fejlesztéspolitikai ciklusban. *Falu Város Régió*, 2., 9–15.
- Radvánszki, Á., Salamin, G., Ricz, J., Illés, I., Jetmar, M. (2011): Rethinking territorial matters. In: NGM, VÁTI (eds.): *The Territorial State and Perspectives of the European Union*. NGM, VÁTI, Budapest, 10–16.
- Rechnitzer J., Lados M. (2004): *A területi stratégiáktól a monitoringig*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Rechnitzer J., Smahó M. (2011): *Területi politika*. Akadémiai Kiadó, Budapest (Modern Regionális Tudományi Szakkönyvtár)
- Rechnitzer J. (1999): *Területi stratégiák*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Ricz, J., Salamin, G. (eds.) (2010): *Handbook on the implementation of the Territorial Agenda of the European Union*. VÁTI, Ministry for National Development and Economy, Budapest
- Salamin G. (2018): *A földrajzi tér alakításának európaizálódása. Az Európai Unió térbeli stratégiáinak, tervezésének és kohéziós politikájának hatása az európai országok térbeli tervezési rendszereinek transzformációjára*. Doktori disszertáció. Szent István Egyetem, Gödöllő
- Salamin G., Péti M. (szerk.) (2006): *Egységes tervezési rendszer szakértői előkészítése: A tervezési gyakorlat értékelése, egy egységes tervezési rendszer lehetőségeinek feltárása és javaslat egy új szabályozásra*. VÁTI Magyar Regionális Fejlesztési és Urbanisztikai Kht., Budapest
- Somlyódy Péter E. (2008): A városi térségek a közigazgatási struktúra és a „governance” keresztmetszetében. *Tér és Társadalom*, 1., 27–43. <http://doi.org/czmb>
- Somlyódy Péter E. (2014): Az állam megváltozott szerepe és a városfejlesztés viszonya. *Tér és Társadalom*, 2., 31–44. <http://doi.org/cznd>

- Stead, D., Cotella, G. C. (2011): Differential Europe: Domestic actors and their role in shaping spatial planning systems. *disP - The Planning Review*, 186., 14–22. <http://doi.org/c88h>
- Stead, D., Pálné Kovács, I. (2016): Shifts in governance and government across Europe. In: Schmitt, P., Van Well, L. (eds.): *Territorial governance across Europe. Pathways, practices and prospects*. Routledge, London, New York, 21–35.
- Szabó P. (2011): A térszerkezet jellemzői a megyei területfejlesztési dokumentumokban. *Comitatus: Önkormányzati Szemle*, 11., 3–16.
- Territorial Agenda (2007): *The 'Territorial Agenda of the EU - Towards a more competitive and sustainable Europe of diverse regions'*. Adopted at the Informal Council of Ministers responsible for spatial planning and urban development, Leipzig, 24–25 May 2007.
- Territorial Agenda (2011): *Territorial Agenda 2020 - Towards an inclusive, smart and sustainable Europe of diverse regions*, Informal Ministerial Meeting of Ministers responsible for spatial planning and territorial development. Hungarian EU Presidency 2011, Gödöllő
- Tewdwr-Jones, M. (2001): Complexity and interdependency in a caleidoscopic spatial planning landscape for Europe. In: Albrechts, L., Alden, J., Da Rosa Pires, A. (eds.): *The changing institutional landscape of planning*. Ashgate, Aldershot, 8–34.
- Van Well, L., Schmitt, P. (2016): Territorial governance across Europe. In: Schmitt, P., Van Well, L. (eds.): *Territorial governance across Europe. Pathways, practices and prospects*. Routledge, London, New York, 3–20.
- Varga Cs. (2003): *Új elmélethorizontok előtt*. Tertia, Budapest
- Walsh, C. (2014): Rethinking the spatiality of spatial planning: methodological territorialism and metageographies. *European Planning Studies*, 2., 306–322. <http://doi.org/c88j>
- Waterhout, B. (2008): *Institutionalisation of European spatial planning*. IOS Press, Amsterdam
- Williams, R. H. (1996): *European Union spatial policy and planning*. Paul Chapman, London

Modern városok programja: új fejezet a magyar várospolitikában

Modern Cities Program: new chapter in the Hungarian urban policy

GAJZÁGÓ GERGŐ

GAJZÁGÓ Gergő: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7601 Pécs, Pf. 199.; gajzago.gergo@sze.hu; <https://orcid.org/0000-0001-5061-8691>

KULCSSZAVAK: várospolitikai; Modern városok program; városfejlesztés; városi hálózat

ABSZTRAKT: Jelen tanulmány a Modern városok programját (MVP) elemzi. A program a megyei jogú városokat célozza, amelyek a vidéki városi hálózat meghatározó központjai, így az MVP az egész magyar városi hálózatra hatással lesz, amennyiben projektjei megvalósulnak. A program – írásban nem olvasható – céljai szakmailag támogathatók, a kétszázötvennyolc azonosított projekt közel fele megjelenik korábbi fejlesztési stratégiákban is. A kormányzat által ígért 3400-3500 milliárd Ft költségvetésből a kutatás során 2683,2 milliárd Ft-ot tudunk azonosítani, ami így is nagyon jelentős összegnek tekinthető. A tanulmány ágazati és területi megoszlás alapján is vizsgálja a költségvetést és a projekteket, végül pedig figyelmet szentel a program menedzsmentjének és kommunikációjának központi és helyi szinten egyaránt. Véleményünk szerint érdemes a területi politika ezen új elemét részletesebb vizsgálat alá vonni, azt elemezni, hogy az új program hogyan illeszkedik a korábbi várospolitikai eszközök sorába, mennyire van összhangban a helyi fejlesztési elképzelésekkel, és milyen hatásokat várhatunk a megvalósulásától. Az elemzés röviden kitér arra is, hogy az MVP miként segíti az érintett városok fejlődését, azok kapcsolódását az Enyedi György által azonosított sikertényezőkhöz. A tanulmány javaslatokat fogalmaz meg arra vonatkozóan, hogy hogyan lehetne az MVP sikerességét erősíteni, jelenleg ugyanis bizonytalan, hogy a program keretében hány projektet valósítanak meg.

Gergő GAJZÁGÓ: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Pf. 199., H-7601 Pécs, Hungary; gajzago.gergo@sze.hu; <https://orcid.org/0000-0001-5061-8691>

KEYWORDS: urban policy; Modern Cities Program; city development; city network

ABSTRACT: This paper analyses the Modern Cities Program (MCP) with the key question of whether the MCP is a new chapter in Hungarian urban policy and whether it contributes to the successful development of cities. From a historical point of view, the programme follows earlier trends, as Hungary has not yet had an explicit urban policy. The MCP has not changed that.

The programme was launched in March 2015 and focused on the county-level cities, which are the defining elements of the Hungarian urban network. Thus, if its projects are implemented, the MCP will have an impact on the entire Hungarian urban network. The programme has a strongly political character: the Prime Minister has personally launched the programme in each city by agreeing on a local project list. The MCP has no official documentation in the form of a preliminary impact assessment, concept or implementation provisions. However, the objectives of the programme are known and considered to be appropriate.

Almost half of the 258 identified projects feature in previous development strategies, but the extent varies from city to city (0–82%). The government estimates the expenditure at about 10.5–10.8 billion euros, but only 8.3 billion euros could be identified in our research, a considerable amount after all. The budget was analysed according to sectors and spatial distribution. It shows that the allocation of funds for transport projects is dominant (73.5%). The reason for this is that the expansion of motorways and railways is included in the programme. But even without these large extra-urban infrastructure measures, most of the resources are earmarked for transport projects.

Typical projects are an intermodal transport centre, the creation of new industrial areas, the renovation of theatres, the construction of sports centres and hotels and the renovation and extension of secondary schools. An analysis of spatiality shows that without the major infrastructure projects (30), all of which inevitably have a regional impact, the following breakdown can be seen: 5% have a regional impact, 27% are regional in function and 68% have urban reach.

Finally, management and communication of the program were studied at central and local levels. The first two years produced few results, after which a minister with no portfolio was entrusted with the MCP. But after the national elections of 2018, this office was not filled again. Only one city has its own organisational unit for coordinating the MCP projects, and only two cities have detailed information about the projects on their web portal.

The author considers the analysis of this new mechanism of regional policy to be useful because it shows how the MCP fits into the history of previous urban policy, how it harmonises with local development concepts and what effects can be expected. Finally, the paper discusses the connection between MCP and Enyedi's catalogue for a successful city and outlines some policy proposals.

Bevezetés

A 2010 utáni területi kormányzásban megjelenő új típusú centralizáció eszközei a nagy nemzeti kezdeményezések, amelyek segítségével a központi kormányzat irányítani, koordinálni kívánja a helyi fejlesztéseket és maga osztja el a fejlesztésekre elkülönített források jelentős részét. Többek közt a forrásait tekintve a legnagyobb ilyen kezdeményezés a Modern városok programja, amelynek legfőbb jellemzői:

- helyi fejlesztésekre irányul;
- a területi politika fontos alakítója;
- a végső döntéseket központilag hozzák meg;
- a helyi döntéshozók bevonása bizonyos mértékben megvalósul;
- ugyanakkor a helyi társadalom bevonása nem jellemző;
- fontos részét képezte a kormányzati kommunikációnak (a választások előtt);
- nincs egységes dokumentációja, előzetes vizsgálata, leírt koncepciója;

- a program eredményességét, hatását nem vizsgálják;
- a megvalósítás nem átlátható;
- a program pontos lehatárolása, számszerűsítése hiányos, illetve az elérhető dokumentációk hiánya miatt nehézkes.

Jelen tanulmányban a Modern városok programjáról (továbbiakban MVP) folytatott kutatás eredményeit mutatom be. Az MVP a kormányzat által kommunikált 3 400-3 500 milliárd forintnyi fejlesztési összegével várhatóan nagy hatással lesz a megyei jogú városok – és így közvetve a magyar városhálózat – fejlődésére, amennyiben megvalósul. Ezért is érdemes a területi politika ezen új elemét részletesebb vizsgálat alá vonni, elemezni, hogy az új program hogyan illeszkedik a korábbi várospolitikai eszközök sorába, mennyire áll összhangban a helyi fejlesztési elképzelésekkel, milyen hatásokat várhatunk a megvalósulásától, és milyen tudományos megalapozottsággal rendelkezik mint fejlesztéspolitikai eszköz. Az elemzés egyik kutatási kérdése, hogy az MVP hogyan segíti az érintett városok fejlődését. Ahogy Fekete (2017b, 99.) fogalmaz: „Vajon az Enyedi-féle meghatározás szerinti sikeres városok kialakítását mely területekre fókuszálva, milyen módon segítheti a Modern városok program?”

A tanulmány első felében az MVP-t igyekszem tágabb kontextusba helyezni. Egyrészt történeti beágyazottságát, vagyis azt vizsgálom, hogy milyen, a városok (szűkebben a megyei jogú városok) fejlesztését célzó programok tűntek fel, majd el az '50-es évektől kezdődően. Másrészt egy rövid kitekintésben arra keresem a választ, hogy a környező országokban koncepcionális szinten központilag koordinált-e a váropolitika. Noha a váropolitika és a városok megjelenése az uniós fejlesztéspolitikában, illetve az MVP elhelyezése az uniós kontextusban érdekes lenne, de a területi korlátok miatt erre nem vállalkozhattam.

A tanulmány második, nagyobb részében az MVP-t mint városfejlesztési programot elemzem. Érintőlegesen kapcsolódom más elemzési megközelítésekhez (városhálózat, várostárségek), hiszen a városfejlesztést nem lehet kiragadni a területi politika, illetve a területfejlesztés tágabb összefüggésrendszeréből. Ennek megfelelően a program koncepcióját, költségvetését, projektjeit, menedzment-, illetve kommunikációs hátterét egyaránt vizsgálom.

Az MVP helye a városfejlesztési koncepciók sorában

A hazai városhálózat egységes fejlesztésével a 2. világháború utáni szocialista településhálózat-fejlesztési politika foglalkozott, amely szerint a településhálózat fejlődése 1949-ig tervszerűtlen és spontán volt. Az '50-es évek ideológiája szerint „a kapitalizmus időszakában a falu alávetett, kizsákmányolt helyzetbe került”, ezért a szocializmus építésének előfeltétele, hogy a város és a falu közötti ellentétet megszüntessék (Hajdú 1989). A településhálózat fejlesztésének legfontosabb eszköze a szocialista iparosítás volt, amelyhez már a 609/31/1950.

számú Népgazdasági Tanács határozata is osztályokba sorolta a településeket: az I. osztályban azon városok és községek találhatók, amelyeket átlagon felül kellett fejleszteni. E települések körének meghatározása a Területrendezési Intézet (TERINT)¹ egyik első és legfontosabb kutatási feladata volt, amely alapján végül hetvenöt települést soroltak ide, amelyek népessége (Budapest nélkül) 1,9 millió főt tett ki (Hajdú 1989), ami majdnem megegyezik az MVP által érintett lakosok számával (1,98 millió fő). 1963-ban jelent meg az Országos településhálózat-fejlesztési tanulmányterv, amelyben a fejlesztések fókuszpontjai továbbra is a szocialista városok voltak (Rechnitzer 2018). Erre a tervre épülve készült el 1971-ben az Országos településhálózat-fejlesztési koncepció, amelynek az MVP szempontjából nézve fontos jellemzői, hogy a regionális központok fejlesztését tartotta fontosnak, valamint huszonhárom felsőfokú központot jelölt ki, amelyek szinte teljesen megfelelnek az MVP városainak (kikerült a huszonhárom város közül Baja, belekerült Érd).

A városból és a területi közigazgatás problematikáját Bibó (1975, 143.) is tanulmányozta: „magától értetődő a közigazgatási területi beosztás és a városhálózat-fejlesztés párhuzamossága: nagyobb részben az előbbinek kell igazodnia az utóbbihoz”. Bibó gondolata egybecseng az MVP azon koncepciójával, amennyiben a városok fejlesztését tekinti elsődlegesnek, és ehhez igazodik a területi rendszer, vagyis a városok a területi fejlesztések gócpontjai, vázai. A területi rendszer fontos eleme a középszint, a megye, amely Bibó (1975, 272.) szerint „könnyen ellentétbe kerül a városokkal is, amelyeket maga alá igyekszik rendelni.” Ez kiváltképp érvényes megállapítás lehet a megyei jogú városokra, amelyek kapcsolata a megyékkel a mai napig ellentmondásos. Elég csak arra gondolni, hogy a tervek szerint az MVP-t is részben a Terület- és településfejlesztési operatív programból (továbbiakban TOP) finanszírozzák.

Az MVP – ahogy látni fogjuk – nem korlátozódik a városokra, hanem számos elemében érinti a városok környékét is, s ez véleményem szerint pozitívumnak tekinthető. A városkörnyékrendszeréről Bibó azt írja: „Kedvez az erőteljes és nagyvonalú (községi szintet meghaladó) helyi önkormányzatnak és a város és vidék egybeszerveződésének” (Bibó 1975, 272.). Ez a gondolat is megjelenik az MVP-ben a térségi projekteknek köszönhetően, és a kormányzat ki is mondja, hogy az MVP egyik célja a városok térszervező funkcióinak fejlesztése.

A hazai városból fejlődése a rendszerváltozás után újra „tervszerűtlen és spontán” lett (Pirisi 2008; Szabó 2016; Szepesi 2008), két fontos jellemzője az önkormányzatok nagymértékű önállósága, valamint a városi rang tömeges megítélése volt. A városok fejlődésének, sikerességének három kulcsa a rendszerváltozást követő két évtizedben a városvezetők (tágabban az intézményrendszer) hozzáállása, profizmusa, a térbeli elhelyezkedésből fakadó előnyök (jó elérhetőség) és a megfelelő fejlődési út kiválasztása volt – pl. az ipari átalakulás evolúciós pályáiról Lux (2017) ír részletesen könyvében. Az MVP nagyberuházásaival az első tényezőt jellemzően nem érinti (bár például Érden kiemelten fontos az intézményrendszer fejlesztése), a második tényezőt viszont

fontosnak tartja (a cél az, hogy minden megyei jogú várost érjen el a gyorsforgalmi úthálózat). A fejlődési út esetében vegyes a kép: van, ahol erősen támaszkodtak a meglévő hagyományokra (útfüggőség), máshol pedig új iparágak megtelepítésével próbálkoznak (útteremtés). Lux nyomán megválaszolandó kutatási kérdésnek tartom, hogy vajon az első esetben innovatív szerkezetváltásról, a második esetben pedig diverzifikációról van-e szó.

A hazai várospolitiká az elmúlt három évtizedben sokat változott (Faragó 2006; Rechnitzer, Páthy, Berkes 2014), stabil, kiforrott koncepciója nem volt. A '90-es évek további jellemzője, hogy a fejlesztéspolitika előterébe a falusi térségek kerültek, kompenzálva a korábbi túlzott városcentrikusságot. Az 1996-os területfejlesztésről és területrendezéséről szóló törvény nem definiálta a városok szerepét, az 1998-as Országos területfejlesztési koncepció (továbbiakban OTK) viszont már érdemben foglalkozott a városokkal, igaz, ez a hangsúly csak a tervekben jelent meg, a gyakorlatban kevésbé (Pálné Kovács 2008).

A városfejlesztés újabb szakasza az újjáalakuló és megerősödő területi tervezésnek köszönhetően indult el a kétezres évek közepén. Ennek fő oka az európai uniós jog-, intézmény- és tervezési rendszer adaptálása, tehát az Európai Unióhoz való csatlakozás volt. Az új területi tervezési intézményrendszer egyik első és legfontosabb dokumentuma a 2005-ös OTK.² Ebben az egyik alapelv a város- és falufejlesztés, valamint az első átfogó cél a térségi versenyképesség, amelynek első pillére a centrumtérségek (fejlesztési pólusok) megerősítése. A középtávú célok közül is a második a „régiókat dinamizáló fejlesztési pólusok megerősítése és a városhálózati kapcsolatrendszer fejlesztése” (OTK 2005, 4.). Ezeket a fejlesztési pólusokat és alközpontokat nevesíti is az OTK, nem meglepő módon a megyei jogú városokat sorolja fel (Érd kivételével, amely az OTK előkészítése során még nem volt megyei jogú város). Az intézményrendszer tekintetében alapvetően más irányú volt az elképzelés (megye helyett régió, települési saját források bővítése stb.), mint napjainkban.

Az EU-csatlakozás nemcsak a tervezési rendszer és szemlélet áttünetését hozta magával, hanem konkrét fejlesztéspolitikai dokumentumok elfogadását is. Ilyen volt a Lipcsei charta (2007), amely kimondta, hogy a városfejlesztést nemzeti szinten kell kezelni, de az országok kötelezettséget vállalnak a fenntarthatósági alapelvek és az integrált városfejlesztési eszközök meghonosítására, főként a kiegyensúlyozott területi fejlődés érdekében. Az MVP projektjei közül jó néhány támogatja a fenntarthatóság alapelvét (pl. elektromos buszok beszerzése és üzemeltetése), és a kiegyensúlyozott területi fejlődést is elősegítheti, hogy részben – ám sajnos csak szóban – egységes követelményeket támaszt egy „modern” várossal szemben a kormányzat. Az integrált városfejlesztési eszközöket a program egyáltalán nem alkalmazza: az integrált, többszintű, területegységekre és időre lebontott tervezési gyakorlat és az alulról építkező tervezés sem valósult meg, ami nagyban csökkenti a program hatékonyságát és hosszú távú fenntarthatóságát.

Az EU-csatlakozás a tervezés mellett a finanszírozásban is változást hozott: a városfejlesztés az európai uniós forrásoknak köszönhetően új lendületet ka-

pott. Az első teljes uniós költségvetési ciklus (2007–2013) egyik legfontosabb eleme ebből a szempontból az integrált városfejlesztési stratégiák (IVS) kidolgozása – amelyet közel 100 település készített el 2007-ben Kukely (2015) szerint – és az abban megfogalmazott fejlesztések megvalósítása volt. Az IVS-ek kialakításának hazai tapasztalatairól Barta (2009, 1.) ír: „az az általános hazai vélemény, hogy a városfejlesztés megújulása – különböző okok miatt – még várat magára.” Az egyik ok, hogy az „alapjaiban új szellemiségű városfejlesztési gondolkodást” nálunk fél év alatt kívánták bevezetni: 2007 októberében jelent meg a magyar kézikönyv, az IVS meglétét is feltételként támaztó városrehabilitációs pályázatokat pedig 2008 nyarán lehetett beadni úgy, hogy az egész IVS-t is ki kellett közben dolgozni. Ez a gyorsaság és a hirtelen bevezetés az MVP-re is jellemző. Az IVS egyik alapelve az alulról jövő kezdeményezések, elképzelések támogatása volt, ami azonban az MVP-ben csak nyomokban jelenik meg, hiszen a helyi vezetők állítottak össze egy kívánságlistát, és ezt vitatták meg a miniszterelnökkel.

A városok, illetve a városhálózat fejlesztését kifejezetten célzó programok, pályázati kiírások tehát jellemzően az EU-csatlakozáshoz kapcsolódóan jelentek meg. Az egyik első ilyen kezdeményezés a 2004–2006-os ROP (Regionális operatív program) városi területek rehabilitációja című intézkedése volt, amelyben 2006-os árfolyamon közel 24 milliárd Ft-ot költöttek el a városi területek megújítására (Baráth, Szépvölgyi 2006). A 2007–2013-as időszakban a hét ROP keretében a térség- és kistérségfejlesztés, városrehabilitáció prioritás mentén 421 milliárd Ft beruházás valósult meg, amelynek célcsoportjai a városok voltak (ÁSZ 2015).

2014-ben, az új költségvetési ciklushoz kapcsolódóan integrált településfejlesztési stratégiát kellett készíteniük a megyei jogú városoknak is. Habár e dokumentumok közös alapokon nyugszanak, nemzeti szintű koordinációról nem beszélhetünk. Az MVP esetében elvileg igen, de a gyakorlatban nem jött létre a résztvevők közötti koordináció. A 2014–2020-as időszakban a városi fejlesztések fő forrása a Terület- és településfejlesztési operatív program (TOP), amelyben a 2. (Vállalkozásbarát, népességmentartó településfejlesztés), a 6. (Fenntartható városfejlesztés a megyei jogú városokban) és a 7. (Közösségi szinten irányított városi helyi fejlesztések) prioritások érintik közvetlenül a városokat (nem csak a megyei jogúakat), összesen 561,4 milliárd Ft értékben (TOP 2018). Meg kell még említeni azt is, hogy a 1301/2013/EU rendelet 7. cikkelye meghatározza, hogy a nemzeti szintű ERFA-források legalább 5%-át a fenntartható városfejlesztésre kell fordítani. Látható, hogy egyre jelentősebb összegeket fordítottak a városok fejlesztésére, ebbe a trendbe az MVP is illeszkedik: a csak a megyei jogú városokat érintő projektek összköltsége 616,6 milliárd Ft.

A várospolitika nemzeti szinten részlegesen megjelenik az Országos fejlesztési és területfejlesztési koncepcióban (OFTK 2014), amely kiemeli, hogy a területi egyenlőtlenségek egyik oka „a funkcionális központ szerepét ellátó városok hiánya, és rossz elérhetőségük” (OFTK 2014, 84.), de arra is rámutat, hogy

a térszerkezet átalakulásának nyertesei a nagyobb városok. Az MVP reflektál a városi funkciókra és az elérhetőségre, de mindezt a nagyobb városokat célozva teszi, tehát a korábbi, kedvezőbb pozícióban lévő nyerteseket erősíti tovább. Az OFTK területi specifikus céljai közül a második a többközpontú térszerkezetet biztosító városhálózat, amelynek első beavatkozási területe az egységes és fenntartható városspolitika megteremtése. Emellett az OFTK hangsúlyozza a funkcionális várostérségekben való gondolkodás fontosságát is. A 1567/2015. (IX. 4.) Korm. határozat elő is írja a nemzeti településspolitika (valamint annak cselekvési programja) elkészítését 2017. június 30-i határidővel, azonban ezek a dokumentumok egy évvel a határidő lejárta után sem érhetők el. Érdemes továbbá megemlíteni, hogy a kétezres évek első évtizedében készült egy Országos településhálózat-fejlesztési koncepció is, amelyet azonban nem fogadtak el.

Európában ugyan nem újdonság a városok előtérbe helyezése a területfejlesztésben, de az uniós fejlesztésspolitikában a városok javára bekövetkezett hangsúlyeltolódás csak a 2000-es évektől jellemző (Pálné Kovács 2008). A közeli országokra kitekintve vegyes kép fogad bennünket, ha egységes nemzeti városspolitikákat keresünk. A harmincöt OECD-ország közül csak tizenöt rendelkezik explicit nemzeti városspolitikával, de közülük is öt a tervezési fázisban van, tehát a szakpolitikai program készült még csak el (OECD 2017). Lengyelország 2015 végén fogadta el a Nemzeti városspolitika 2023 című dokumentumot, amely keretet ad és irányt mutat a városfejlesztésnek minden területi szinten, öt prioritást és tíz tematikus területet (pl. közösségi részvétel, közlekedés és mobilitás, beruházási politika) azonosít, amelyeknek meg kell jelenniük a helyi kezdeményezésekben, fejlesztési programokban. Csehországban 2010-ben fogadták el A városspolitika alapelvei című dokumentumot, amely útmutató a városfejlesztési tevékenységek koordinációjához a szektorok és a különböző területi kormányzási szintek között, és amely hat alapelvet fogalmaz meg (mint például az érintettek minél szorosabb bevonása vagy a városspolitika regionális szemlélete, azaz a város-vidék kapcsolatok fejlesztése). (OECD 2017)

Szlovákiában 2017-ben tervezés alatt állt egy városfejlesztési szakpolitika, amelynek elkészítésébe az érintettek széles körét vonták be. Szlovénia nem rendelkezik explicit városspolitikai dokumentummal, a téma Szlovénia területfejlesztési stratégiájában jelenik meg, abban viszont fontos elemként: a nyolc megfogalmazott prioritásból három kifejezetten a városokra vonatkozik. Végül Ausztria esetében sem beszélhetünk önálló városspolitikáról, itt is az Ausztriai területfejlesztési koncepció (ÖREK 2011) foglalja magába a városi területek fejlesztését, valamint az agglomerációs szakpolitikát. (OECD 2017)

A megyei jogú városok mint vidéki központok fejlesztésének tehát láthatóan van előzménye hazánkban. Érdekesnek tartom, hogy már 1950-ben is 1,9 milliós népességű várostömeget soroltak a kiemelten fejlesztendő csoportba, és ez a szám az MVP-ig is alig változott, csupán a városok száma csökkent. A településhálózat és azon belül a városhálózat egységes fejlesztése pedig máshol sem megoldott, amelynek okai között kereshetjük a probléma komplexitását (pl. hogy

hány tématerülettel van szoros összefüggésben a városfejlesztés), a városok tipizálásának nehézségeit vagy a különböző politikai kurzusok változó szemléletét is.

A Modern városok programja

Az MVP a magyar várospolitika újabb fejezete, amely a magyar településhálózat speciális részét jelentő megyei jogú városokat érintik. Ezek a városok a legfontosabb vidéki központok – a legtöbbjük megyei központ is egyben –, és a megyéhez hasonló jogokkal bírnak. Az ötvenezer fő feletti népességű vidéki városaink mindegyike megyei jogú város, valamint a huszonegy legnagyobb vidéki város megyei jogú is egyben.

Magát a programot 2015. március 15-én, Sopronban indította útnak Orbán Viktor miniszterelnök (Merényi 2017), aki 2017. május 26-án látogatta meg az utolsó várost. A program lényege a kormányzati kommunikáció szerint az, hogy az elkövetkezendő négy-hét évre meghatározza a megyei jogú városok kiemelt fejlesztéseit, amelyeket a város és a kormány közötti együttműködési megállapodás szentesít. A programnak se kezdeti, se záró időpontja nem ismert. Az MVP-ben megfogalmazott projektek megvalósítását illetően az érintettek a 2019–2022-es évekről beszélnek. Egy projekt és egy program esetében is fontos tényező a pontos időbeli lehatárolás, ez azonban az MVP esetében eddig nem történt meg.

De milyen egy modern város a központi kormányzat szerint? „Nekünk, magyaroknak a modern város a magyar várost jelenti, amit a magyar temperamentum és észjárás alakít. Otthonos és családias közösséget, biztonságos környezetet, ahol van munkalehetőség, javulnak az életkörülmények, ahol minden megtalálható, elérhető helyben, ahol megbecsült embernek érezzük magunkat, ahol szépülnek az utcák, a terek, az épületek, ahol pezseg az élet” – fejtette ki a miniszterelnök (Orbán 2015). Ennél részletesebb magyarázatot nem kapunk, de a dokumentumokból több konkrétum is körvonalazódik arról, hogy milyen is (legyen) egy modern város:

- része a gyorsforgalmi úthálózatnak;
- minden térség szervező funkció tekintetében magas minőséget képvisel, e funkciói nem hiányosak (közlekedés, ipari-kereskedelmi infrastruktúra, közművek és közfunkciók, oktatás, egészségügy, rekreáció, turizmus);
- fejlett tömegközlekedéssel rendelkezik (pl. elektromos buszok, intermodális tömegközlekedési központ, ahol a vasútállomás és a buszvégállomás egy helyen van);
- megfelelő helyet tud biztosítani a beruházók számára;
- jellemzően rendelkezik egyedi, helyi tényezővel (pl. kulturális, természeti adottságok).

Az MVP tehát nem rendelkezik pontosan megfogalmazott koncepcióval, és konkrét elvárásokat, célokat egyik városra sem fogalmaz meg, így várospolitikai

eszközként sérül az értelmezhetősége. A kiválasztott projektek javarészt az adott városok fejlesztési elképzeléseire épülnek, többnyire részei a városok folyamatosan alakuló fejlesztési koncepcióinak (pl. a debreceni Új fönix terv). A városok fejlesztési elképzeléseit 2014-től az integrált településfejlesztési stratégiák (ITS) tartalmazzák, az ITS-ek a helyzetelemzés és a középtávú célok megfogalmazása után akcióterületeket jelölnek ki, amelyekhez tételes fejlesztési projektlistát is csatolnak. Az ITS-ek projektjei szorosan épülnek a korábbi fejlesztési elképzelésekre, illetve főleg a 2007-es IVS-ekre. Az MVP projektjei is gyakran megjelennek a korábbi tervekben, ezt a Projektek alfejezetben részletezem.

Mivel az MVP nem rendelkezik elérhető központi adatbázissal a fejlesztésekről, mind a huszonhárom város esetében külön kutatást kellett folytatnom a minél pontosabb adatok megszerzéséhez. Ez az adatgyűjtési folyamat (amelyet 2018 szeptemberében zártam le) jelentette a kutatás leginkább időigényes részét, amelynek főbb forrásai az alábbiak voltak:

- a Miniszterelnökségen elérhető dokumentumok (együttműködési megállapodások és támogatási szerződések);
- helyi fejlesztési tervek, amelyekből MVP-s projektek lettek átemelve;
- települések hivatalos honlapja: hírek, részletesebb információk a projektek tervezéséről;
- helyi média: sajtótájékoztatók, hírek a fejlesztésekről;
- közgyűlési anyagok: határozatok a beruházások előkészítéséről vagy megindításáról.

Költségvetés

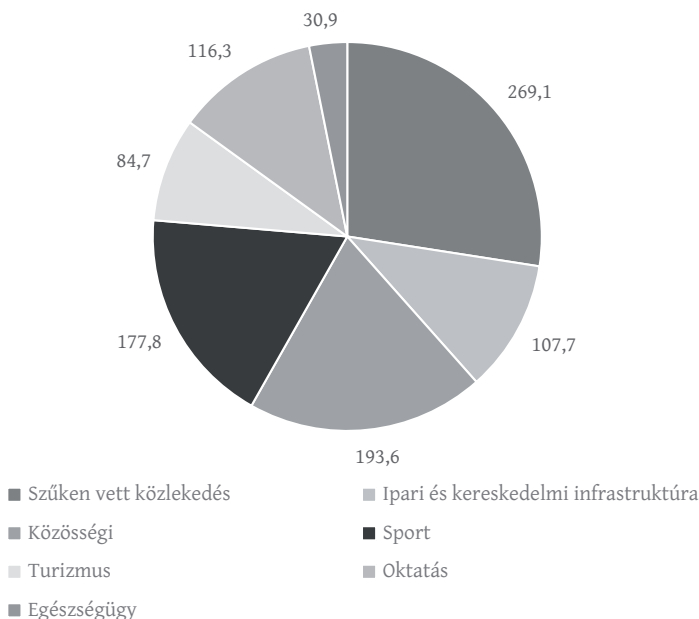
A kutatás során kétszázötvennyolc projektet tudtam azonosítani, amelyekből huszonnyolc esetben becsült a költségvetés, kilenc esetben pedig még erre sem volt lehetőség, mivel a projekt tartalma sem tisztázható. Ráadásul a projektekhez rendelt összegek folyamatosan változnak, így pontos elemzésre csak fenntartásokkal alkalmasak a különböző, főleg helyi forrásokból összegyűjtött adatok. Nem tudható a fejlesztések forrásmegoszlása sem, azaz, hogy mekkora összeg áll rendelkezésre uniós, központi vagy helyi forrásból. A kutatás keretében 2 683,2 milliárd forintnyi projektet sikerült azonosítani, azonban a kormányzat 3 400-3 500 milliárd Ft-ot kommunikál a program összköltségeként (magyaridok.hu 2017) – a különbség jelentős.

Nehéz ezt a hatalmas összeget érdemben összehasonlítani más programokkal. A fejlesztések huszonhárom várost érintenek, amelyek népessége megközelíti a kétmilliárd főt, ami a vidéki lakosság közel negyedét jelenti. A Területfejlesztési operatív program (TOP) keretösszegéből 1 054,4 milliárd Ft-ot biztosít az EU, ehhez 173,2 milliárd Ft-ot tesz hozzá a központi költségvetés. A TOP 7 tengelye közül a legtöbb EU-s forrást a 6. tengely (Fenntartható városfej-

lesztés a megyei jogú városokban) kapta 328 milliárd Ft-tal. A megyei jogú városok azonban – Csepreghy államtitkár szerint – az MVP összköltségének háromötödét (kb. 2 100 milliárd Ft) uniós forrásból kapják majd (portfolio.hu 2017). Az ugyanakkor nem tisztázott, hogy pontosan milyen EU-s forrásból (a TOP-on felül). Amennyiben ez az elképzelés megvalósul, a megyei jogú városok egy főre jutó uniós támogatása kiemelkedő lesz, tehát kijelenthetjük, hogy a településfejlesztés nyertesei ebben a ciklusban ezek a városok lesznek. Arról nem készült nyilvános hatástanulmány, hogy mindez milyen hatással lesz a magyar településhálózatra, véleményem szerint mindenképpen a jelenleginél jóval kiegyensúlyozottabb fejlesztésekre lenne szükség.

A projekteket a hatékonyabb elemzés céljából funkcióik alapján kategorizáltam (1. ábra). A kategóriák közül talán csak az ipari és kereskedelmi infrastruktúrát érintő (leginkább iparterületek, de vásártér, áruforgalmi csomópont stb.), valamint a közösségi fejlesztéseket érdemes részletezni, utóbbi középületek, közösségi terek és közművek projektjeit tartalmazza.

1. ábra: Tervezett MVP-költségvetés ágazonként (milliárd Ft)
Planned MCP budget by sectors (billion HUF)

Forrás: saját szerkesztés és adatgyűjtés.

A közlekedési projektek túlsúlya (78 db) mennyiségileg is jelentős (30,2%), de a költségvetésben még nagyobb a súlyuk (73,5%). Ennek a fő oka a gyorsforgalmi utak és vasútfejlesztések megjelenése a programban. A közlekedésfejlesztés 1 972,2 milliárd forintjából 1 703,1 milliárd tartozik a gyorsforgalmi utak és a

1. táblázat: Modern városok program: a beruházások településenkénti megoszlása
Modern Cities Program: Distribution of the investments by settlements

Város	Népesség (ezer fő, 2015)	MVP-projektek tervezett költségvetése (milliárd Ft)	Szűken vett MVP-költségvetés* (milliárd Ft)	Egy főre jutó MVP-költségvetés* (ezer Ft/fő)
Békéscsaba	60 334	399,6	72,6	1 203,3
Debrecen	203 506	46,3	46,3	227,5
Dunaújváros	46 052	37,6	37,6	816,5
Eger	54 609	41,6	20,8	380,9
Érd	63 993	41,0	41,0	640,7
Győr	129 372	91,5	66,5	514,0
Hódmezővásárhely	44 795	42,8	20,8	464,3
Kaposvár	63 742	152,4	47,6	746,8
Kecskemét	111 836	160,4	57,3	512,4
Miskolc	159 554	189,9	39,9	250,1
Nagykanizsa	48 241	55,6	34,3	711,0
Nyíregyháza	118 125	54,9	36,9	312,4
Pécs	145 985	264,2	35,5	243,2
Sajógótarján	35 811	107,1	57,1	1 594,5
Sopron	61 780	118,9	8,9	144,1
Szeged	162 593	106,6	56,2	345,6
Szekszárd	33 032	36,4	36,4	1 102,0
Székesfehérvár	98 673	73,2	73,2	741,8
Szolnok	72 786	131,2	11,2	153,9
Szombathely	77 866	131,8	31,8	408,4
Tatabánya	66 791	56,0	56,0	838,4
Veszprém	60 761	57,8	57,8	951,3
Zalaegerszeg	58 959	286,4	34,4	583,5
Összesen	1 979 196	2 683,2	980,1	495,2

* Gyorsforgalmi utak és vasútfejlesztések nélkül.

Forrás: saját szerkesztés és adatgyűjtés.

vasutak fejlesztéséhez. Ezeket a beruházásokat kihagyva is 269,1 milliárd Ft-tal a közlekedésre jut a legtöbb pénz, de a kép kiegyensúlyozottabb. Mindenképpen érdekes az egészségügyre jutó források alacsony szintje (1,2%, a nagy közlekedésfejlesztési beruházások nélkül 3,2%). Ennek háttérében a korábbi jelentős kórházfejlesztési beruházások állnak, amelyek jellemzően a megyei jogú városokat érintették.

A teljes költségvetés városenkénti megoszlását a nagy különbségek miatt nem érdemes értelmezni. A szűken vett költségvetés alapján Békéscsaba és Győr kapta a legnagyobb egy főre jutó összeget, míg Sopron a legkevesebbet. A legnagyobb összeg 8,2-szerese a legkisebb összegnek (1. táblázat).

A tervezett költségek további jellemzője az összegek jelentős változása. Ennek egyik oka a funkciók bővülése vagy a projektkezelés pontosítása lehet,

2. táblázat: MVP-projektek tervezett költségvetésének jelentősebb változásai (milliárd Ft)
Significant changes in the budget of MCP projects

Projekt	2015-16	2018
Debreceni innovációs fejlesztések	5,0	23,0
Kaposvári közlekedési központ	12,0	10,5
A 67-es út négysávúsítása	77,0	104,8
Kaposvári sportcsarnok	4,0	5,7
Kaposvári uszoda	4,0	5,7
A kaposvári kórházépület hasznosítása	2,0	4,5
Kecskeméti koncertterem, tantermek és stúdió építése	3,0	4,5
A kecskeméti városháza felújítása	3,0	5,2
Zalaegerszegi gyorsforgalmi út	90,0	150,0

Forrás: saját szerkesztés és adatgyűjtés.

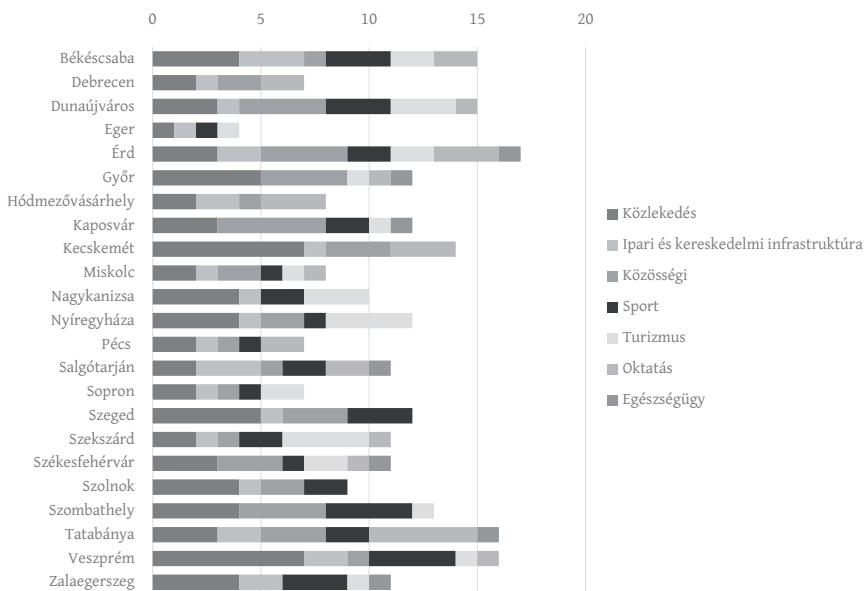
de több esetben erről nincs szó, mégis jelentős a tervezett költségek növekedése. A 2. táblázatban azon projekteket tüntettem fel, amelyek tervezett költségvetése legalább 30%-kal vagy 1,5 milliárd Ft-tal módosult bármelyik irányban. A második oszlopban az egyes projektek tervezett költségét tüntettem fel az első bejelentéskor vagy más fejlesztési tervekben (pl. megyei ITP, ITS), a harmadik oszlopban pedig a 2018-ban elérhető adatokat.

Projektek

Érdemes megvizsgálni a projektek ágazati megoszlását (2. ábra). Tipikus projektek a – több városban intermodális – közlekedési központ fejlesztése, iparterület kialakítása, színházak felújítása, különböző sportcentrumok és hotelek építése, valamint a középfokú (jellemzően fizikai szakmákhoz kapcsolódó) oktatási intézmények felújítása, bővítése.

Békéscsaba az élelmiszeriparra és a nyomdaiparra koncentrál, Debrecen jelentős összeget (5 milliárd Ft) kíván innovációra költeni (részletek nem ismertek), Dunaújvárosban pedig a logisztikai központ a legnagyobb beruházás, amelyet már évtizedek óta tervez a város. Eger a történelmi várra fókuszál, míg Érd hiányzó térségi központi funkcióit kívánja pótolni (pl. rendőrkapitányság, ügyészség, bíróság). Győr kulturális kapacitását kívánja továbbfejleszteni, kapcsolódva az Európa Kulturális Fővárosa pályázatához is. Hódmezővásárhely – a tramtrain mellett – kerékpárútra és naperőműre ruházna be nagyobb tételben. Kaposvár számára a fő prioritás a sport és az egészségügy, míg Kecskeméten egy 25 milliárd Ft-os fejlesztési alap jelenik meg projektként, valamint a vasútfejlesztés a legjelentősebb tétel.

Miskolc projektjei erősen differenciáltak, míg Nagykanizsa a sportra és a turizmusra koncentrál. Nyíregyházának van jelentősebb projektje a közösségi

2. ábra: MVP-projektek ágazatonként (db)
MCP-projects by sectors

Forrás: saját szerkesztés és adatgyűjtés.

közlekedés, az ipari infrastruktúra, a sport és a turizmus terén is. Pécs költségvetésének túlnyomó részét (80%-át, 28,5 milliárd Ft-ot) az egyetem fejlesztésére fordít – a beruházások a tervek szerint az egyetem minden karát érintik majd (pte.hu 2017). Salgótarján esetében a legnagyobb tétel (22 milliárd Ft) egy részleteiben nem ismert regionális fejlesztési terv. Sopron fő prioritása a turizmus (pl. hotel építése). Szeged leginkább a közösségi közlekedését és a sportintézményeit kívánja fejleszteni, míg Szekszárdon a legnagyobb beruházás az új távfűtési rendszer kiépítése lesz, amely egyedi projekt az MVP-ben.

Székesfehérvár programja kiegyensúlyozott az ágazatok tekintve, jelentős projekteket terveznek megvalósítani a közlekedés, a turizmus, az oktatás és a kultúra terén is. Szolnok esetében a strand- és fürdőfejlesztést érdemes kiemelni. Szombathelyen a sport és a turizmus a legerősebb irány, míg Tatabánya és Veszprém szintén kiegyensúlyozott projektlistát állított össze, számszerűleg is sok projekttel. Végül Zalaegerszeg a sportra, valamint az egészségügyre és a turizmusra koncentrált.

Az ipari parkok kialakítása terén – amely tizennyolc várost érint az MVP-ben, így megéri a külön figyelmet – a hazai gazdaságfejlesztésben új elemként megjelent a Nemzeti Ipari Park Üzemeltető és Fejlesztő Zrt. (továbbiakban NIPÜF) cégcsoport. Az állami tulajdonú szervezet Inpark márkanév alatt alakít ki elsősorban a megyei jogú városokban ipari parkokat. A cég 2015

decemberében alakult, a Kormány pedig 2016 júniusában döntött az országos iparipark-koncepció megvalósításáról. Az iparipark-hálózat megvalósításához kapcsolódó beruházások összértéke 150-200 milliárd Ft, amely Európa legnagyobb ilyen jellegű ingatlanfejlesztési programja (inpark.hu 2017). A kormányhatározat szerint (1268/2016. VI.7.) nemcsak az MVP ipari parkjainak fejlesztése, tervezése és kivitelezése lesz a NIPÜF feladata, de az intermodális csomópontok tervezésében, kivitelezésében és üzemeltetésében is részt kell vennie. Az erős centralizáció újabb jelét láthatjuk tehát, amely azonban ebben az esetben indokolt, hiszen az ipari parkok jellemzően nem a helyi közösség speciális igényeit, hanem a beruházó vállalkozások általánosabb igényeit elégítik ki. Emellett Magyarország egységesen fellépve jelentősebb tényező lehet a nemzetközi iparterületi piacon, mint egy-egy város globális szemmel nézve jelentéktelen méretű ipari parkja. Ráadásul területi felzárkóztatás csak úgy re-

3. táblázat: MVP-projektek megjelenése korábbi tervekben
Appearance of the MCP projects in former plans of the cities

Város	MVP projektek (db)	Megjelenés me- gyei ITP-ben (db)	Megjelenés helyi tervekben (db)	Megjelenés me- gyei és helyi ter- vekben (db)	Illeszkedési arány (%)
Békéscsaba	15	4	4	6	40
Debrecen	7	4	3	4	57
Dunaújváros	15	10	8	12	80
Eger	4	3	2	3	75
Érd	17	8	11	14	82
Győr	12	0	7	7	58
Hódmezővásárhely	8	0	5	5	63
Kaposvár	12	9	1	9	75
Kecskemét	14	7	11	11	79
Miskolc	8	4	4	5	63
Nagykanizsa	10	2	2	3	30
Nyíregyháza	12	4	0	4	33
Pécs	7	1	1	1	14
Sajógótarján	11	2	0	2	18
Sopron	7	0	3	3	43
Szeged	12	6	1	7	58
Szekszárd	11	3	1	3	27
Székesfehérvár	11	7	2	7	64
Szolnok	9	0	0	0	0
Szombathely	13	0	0	0	0
Tatabánya	16	3	1	4	25
Veszprém	16	3	6	6	38
Zalaegerszeg	11	0	4	4	36
<i>Összesen</i>	<i>258</i>	<i>80</i>	<i>77</i>	<i>120</i>	<i>47</i>

Forrás: saját szerkesztés.

mélhető, ha a jelentősebb beruházások az elmaradottabb térségekben (illetve azok központjaiban) valósulnak meg.

A projektlistákat a helyi politikai vezetés állította össze, részben a korábbi fejlesztési elképzelésekre támaszkodva. A korábbi tervekhez való kapcsolódás megismerése érdekében megvizsgáltam a 2016 (azaz az MVP) előtti megyei ITP-eket, valamint a városi ITP-eket és ITS-eket. Látható, hogy az MVP-projektek közel fele már korábbi fejlesztési tervekben is megjelent. Vitakérdés lehet, hogy vajon ez sok vagy kevés, a szórás mindazonáltal igen nagy: Szolnok és Szombathely is teljesen új projektötleteket hozott az MVP-be (0%-os illeszkedés), míg Dunaújváros erősen épített a meglévő elképzelésekre (80%) (3. táblázat).

Végül a projekteket abból a szempontból is vizsgálhatjuk, hogy mennyire térségi szemléletűek, hatásúak. E tekintetben három kategóriát határoztam meg: térségi (több települést érint), funkciójában térségi (a fejlesztés a városban valósul meg, de a térség veszi igénybe, pl. kórház, színház, felsőoktatási intézmény), illetve városi (jellemzően csak a városlakók használják). Negyvenkét projekt (16%) térségi, hatvanegy (24%) csak funkciójában az, míg százötvenöt (60%) városi hatókörű. A nagy közlekedési infrastrukturális projekteket (harminc db) kihagyva – amelyek nyilván mind térségi hatásúak – azonban mások az arányok: térségi 5%, funkciójában térségi 27%, városi 68%. Ezen arányok értékelése újfentem vitatéma lehet: véleményem szerint kimutathatóan megjelenik a várostérség, illetve a térségi központ gondolata, bár a térségi projektek nagyobb aránya vélhetően kedvezőbb hatással lenne egy egészséges város-vidék kapcsolatra.

Menedzsment és kommunikáció

A MVP megvalósításának mikéntjéről a 250/2016. (VIII. 24.) kormányrendeletből tájékozódhatunk. A támogatások odaítéléséről a háromfős MVP-bizottság dönt. Támogatás a központi költségvetés Miniszterelnökség fejezetében megállapított, Modern városok program elnevezésű előirányzat terhére nyújtható, de ettől a kormány eltérhet. A bizottság munkájáról nem érhető el jegyzőkönyv, így nem ismert az ülések száma, dátuma, tartalma, illetve a résztvevők köre.

A 2017-es központi költségvetésben a Modern városok programja soron 825 millió Ft található a program működtetésére a Miniszterelnökség fejezetében, és 152 milliárd Ft a tényleges beruházásokra (2016. évi XC. tv.). 2016-ban a tervezett összeg 50 milliárd Ft volt, míg 2015-ben 25 milliárd Ft, amiből mindössze 1 milliárd Ft valósult meg, de az is a Helyi önkormányzatok támogatásai fejezetben (4. táblázat). A 2018-as költségvetésben 23,3 milliárd Ft jelenik meg az MVP-soron működési céllal, és 133,7 milliárd Ft felhalmozás céllal.

Mivel a részletekről nincs információ, csak annyi állapítható meg, hogy a MVP első két éve főleg a tervezéssel és újratervezéssel telt, igazi lendületet a program 2017-től kapott. Ennek érdekében a kormány új, megyei jogú városok

4. táblázat: MVP források megoszlása (milliárd Ft)
Distribution of the MCP sources (billion HUF)

Év	Hazai	EU-s	Összesen
2015	1	n. a.	1
2016	50	140	190
2017	152	100	252
Összesen	203	240	443

Forrás: saját szerkesztés.

fejlesztéséért felelős tárca nélküli miniszteri posztot hozott létre 2017 októberében, amely azonban 2018 áprilisa után betöltetlen maradt. 2017-ben májusig 172,4 milliárd Ft hazai forrás és 64 milliárd Ft uniós forrás kifizetése történt meg (Híradó 2017). A tervek szerint 2018-ban az 1 000 milliárd Ft-ot is elérhette az MVP költségvetése (magyaridok.hu 2017) – ehhez szükség is volt az irányítás megerősítésére, hiszen az első három évben (a négy-hétévesre tervezett időszakból) a becsült költségvetés csupán 17%-a kerül elköltésre.

A megvalósulás felgyorsítását segíti a kiemelt beruházási státusz, amelyet több nagyberuházás is megkap annak érdekében, hogy a bürokratikus előkészítő folyamatok egyszerűsödjenek és felgyorsuljanak. A gyorsítás azonban magával hozza a helyi közösségek ellenőrző funkciójának gyengülését, s növeli annak az esélyét, hogy a megvalósuló beruházás nem pontosan a helyi közösség igényeinek felel meg.

Az MVP-vel kapcsolatban ki kell térnünk a helyi menedzsmentre is, amely változatos formát mutat a különböző városokban, és ahogy a központi irányítás, úgy ez is folyamatosan változik. Győrben, ahol a városi kormányzás más területen is erős és hatékony (Fekete 2017a), az MVP-vel kapcsolatos teendőket polgármesteri biztos felügyeli három munkatársa segítségével. Ez azonban elszigetelt eset, a polgármesteri hivatalok jellemzően nem alakítottak ki külön alrendszert az MVP-projektek menedzseléséhez.

A nagy nemzeti kezdeményezések – már csak jelentőségüknél fogva is – fontos szerepet tölthetnének be a központi kormányzat kommunikációjában, azonban a programmal kapcsolatos központi kommunikáció is esetleges: nincs tájékoztató alhonalp vagy akár rendszeres sajtótájékoztató az előrehaladásról, és a helyi szereplők kommunikációja is igen eltérő (5. táblázat). Meglepő, hogy Győr, amely a menedzsment terén jó példát mutat, valamint a városmarketing és kommunikáció más területein is magas szintű tevékenységet folytat, az MVP-kommunikáció esetében milyen gyengén teljesít.

A városok esetlegesen tartanak sajtótájékoztatókat a témában, amelyek a projektek előrehaladásáról – pl. alapkő lerakása, átadás – tájékoztatják a lakosságot. A városok hivatalos közösségi oldalain, ahogy a helyi újságok honlapjain nincs külön tartalom az MVP-hez kapcsolódóan. Összességében megállapítható, hogy a kommunikáció szintje messze elmarad attól, mint amit a program jelentősége és az abban rejlő kommunikációs lehetőségek indokolnának.

5. táblázat: MVP-vel kapcsolatos tartalom a városok honlapján (2018. szeptember)
MCP contents on the websites of the cities (September 2018)

Város	Tartalom
Békéscsaba, Érd	Menüpont a főoldalon
Debrecen, Dunaújváros, Eger, Kecskemét, Nyíregyháza, Salgótarján, Szeged, Szombathely, Veszprém, Zalaegerszeg	Kapcsolódó hírek a honlap keresőjében
Győr	1 db hír a honlap keresőjében, valamint a polgármesteri biztos feltüntetése a szervezetben
Hódmezővásárhely, Miskolc, Nagykanizsa, Pécs, Sopron, Szekszárd, Tatabánya	Nincs érdemi információ
Kaposvár	Külön menüpont (Németh István program) rövid projektleírásokkal
Székesfehérvár	Részletes adatok a projektekről, de nehéz megtalálni, csak kereséssel sikerült
Szolnok	A főoldalon üres rész MVP címmel, és egy Modern város menüpont a beruházások híreivel

Forrás: saját szerkesztés.

Konklúziók és javaslatok

Fekete veti fel kérdésként (2017b, 102.), hogy „vajon jelent-e új városfejlesztési rezsimit a Modern városok programja.” Mindenképpen új irányról beszélhetünk: egy erősen centralizált, az érintettek bevonását háttérbe szorító, szinte „kézi vezérlésű” rendszerről. Fejlesztési rezsimnek viszont véleményem szerint nem tekinthető, hiszen azok ismertetője, hogy „közös célokat tűznek ki, és megosztják a hatalmat (döntéshozást) és a feladatokat is. Ehhez természetesen szükséges a szereplők megfelelő autonómiája is” (Gajzágó 2018, 138.). A bevonás és a társadalmisítás hiánya miatt közös célokról túlzás beszélni. A döntések megosztásával éppen ellentétes, amit az MVP képvisel. A szereplők autonómiája a központi kormányzaton kívül csupán névleges.

Kérdésként merül fel, hogy az MVP fejlesztései új fejlődési utat jelentenek-e az egyes városok számára. Mivel a városok projektjeinek koherenciája meglehetősen gyenge, nem határozható meg karakterisztikus fejlődési irány egyik város esetében sem. Általánosságban a már kitaposott, sikeres úton haladnak tovább a fejlesztések (pl. győri kulturális és egyetemi fejlesztések), vagy a meglévő potenciál kiaknázására építenek (pl. békéscsabai Munkácsy-negyed, érdi Papi földek, zalaegerszegi Mindszenty-zarándokhely). Utóbbiak jellemzően turisztikai irányultságúak. Összességében új fejlődési irányokról nem beszélhetünk, csupán a korábbi fejlődési utak kisebb korrekciójáról, például a turizmus vagy az oktatás erősítéséről.

Az MVP projektjeivel több ponton is érinti Enyedi (1997) városi sikertényezőit, meglátásom szerint a következők szerint. Egyrészt az MVP lehetőséget

ad a gazdasági szerkezet módosítására, másrészt szinte minden város esetében megjelennek az értékhúzó szolgáltató szektori fejlesztések (pl. oktatás, kutatás-fejlesztés). A tudásalapú termelés és az innováció megjelenése viszont nem általános, mindössze kilenc városban azonosítható ilyen projekt. Az MVP célja a megyei jogú városok mint térségi központok erősítése is, azonban nem mondhatjuk, hogy a fontos (akár vállalati, akár kormányzati) döntések helyben születnének. Az erős és gyarapodó középosztály nem jellemző a magyar társadalomban (Veres 2017), de ha valahol javult a helyzetük, akkor valószínűleg leginkább a térségi központokban.

A nagy értékű környezet mint városi sikertényező tekintetében mindenképpen erős az MVP, hiszen minden városban megjelenik a közösségi helyek (parkok, színházak stb.) megújítása. A konfliktuskezelés fejlesztése viszont egyáltalán nem része és célja a programnak. A külső kapcsolatokat Enyedi szinten is erősítik a nagy közlekedési fejlesztések, emellett a logisztikai központok, az intermodális közlekedési csomópontok, de a szállodai fejlesztések is, e tekintetben az MVP projektjei sikeresek lehetnek. Végül a növekvő jövedelem és a foglalkoztatás bővítése mindenképpen célja és hatása az MVP-nek: itt főleg az ipari fejlesztések hordozhatnak pozitív hatásokat. Összességében tehát az MVP és projektjei részben megfelelnek a városi sikeresség Enyedi által azonosított klasszikus tényezőinek – az egyelőre nyitott kérdés marad, hogy mi és hogyan valósul majd meg a tervekből.

Kissé távolabbról tekintve pozitív fejlemény, hogy van a nagyobb térségi központok fejlesztésére egy bizonyos elemeiben egységes elképzelés, bár ez nem leírt, bárki számára hozzáférhető koncepció. A program nem teljesen tisztázott céljai is elfogadhatók, támogatandók. Emellett néhány jelentős kockázat is felmerül a program megvalósításával kapcsolatban:

- több projekt nincs megtöltve tartalommal, sok projekt ötletszerű;
- a legtöbb projekt költségvetése nem kellően alátámasztott;
- a tervezés és megvalósítás folyamataiból hiányzik az átláthatóság;
- a program teljes költségvetése eléri a magyar GDP 9%-át, tehát hatalmas összegről van szó, ehhez képest mind a koordináció, mind a kommunikáció fejlesztésre szorul;
- a városhálózat fejlesztése kiegyensúlyozatlan: a kisebb városok, járási központok a háttérbe szorulnak.

A kormányzat számára szakpolitikai javaslatként az alábbiakat fogalmazhatjuk meg:

- javítani szükséges a program átláthatóságát egy központi honlap létrehozásával, ahol elérhetőek az MVP-bizottság jegyzőkönyvei és dokumentumai, a projektek listája és állása, valamint a városok kapcsolódó oldalai;
- a helyi közösségek bevonását erősíteni kell, ehhez központilag is egységes ajánlásokat kell megfogalmazni, és információt, valamint a reagálásra szükséges időt is biztosítani kell;
- a program adta kommunikációs lehetőségeket érdemes jobban kihasználni: ezt főleg helyi szinten kell erősíteni az online média bevonásával

(hivatalos honlap, közösségi média, helyi online újságok stb.);

- a menedzsmentfolyamatokat is fejleszteni szükséges, e területen is érdemes központi ajánlásokat megfogalmazni a városok felé;
- az egyes projektek tartalmát és főleg költségvetését ésszerűsíteni szükséges, így javítva a hatékonyságot és a megvalósíthatóság esélyét.

A fejlesztések társadalmi elfogadottsága jónak mondható: egyrészt egy fejlesztésnek – érintsen bármilyen területet – jellemzően örülnek egy közösség tagjai, másrészt az MVP-projektek nagy része nem alap és előzmény nélküli, hanem valamilyen helyi igényre reflektál.

Azt azonban látnunk kell, hogy a városhálózat meghatározó elemeiben jelentős változás csak évtizedes és rendkívül sok energiát és erőforrást igénylő munkával érhető el. Ahogy a korábbi várospolitikai kezdeményezések a legjobb esetben is csupán részeredményeket értek el megfogalmazott céljaikhoz képest, úgy az MVP esetében is várható, hogy menet közben elfogy a lendület, illetve a politikai motíváció. Ezt vetítik előre a tanulmányban megfogalmazott kritikai megjegyzések is.

Összességében bár az MVP egy újabb eszköze a várospolitikai fejlesztéseknek, Magyarország továbbra sem rendelkezik egységes várospolitikával, és a településhálózat fejlesztése továbbra sem megalapozott vagy kiegyensúlyozott. Azonban az MVP megvalósulása pozitívan hathat a térségi központokra, főként akkor, ha a kormányzat nyitott a közösségek és szakemberek érdeklődésére és javaslataira.

Jegyzetek

- 1 A TERINT az Újjáépítési és Közmunkaügyi Minisztérium elemző intézete volt a 2. világháború után, amely 1949-ben alakult önálló intézeté.
- 2 Megjegyzendő, hogy már az 1998-as OTK-ban szerepel az innovációs és vállalkozói centrum funkcióját betöltő vidéki központok megerősítésének célja, felsorolás nélkül.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány elkészítését az NKFIH 115577. számú szerződése (A hazai középállati szektor szerepe az ipar területi versenyképességében) támogatta.

Irodalom

ÁSZ (2015): *Tanulmány a 2007–2013. évi EU költségvetési időszakban Magyarország részére juttatott közösségi támogatások összefoglaló bemutatásáról, értékeléséről*. Állami Számvevőszék, Budapest

- Barta Gy. (2009): Integrált városfejlesztési stratégia: A városfejlesztés megújítása. *Tér és Társadalom*, 3., 1–12. <http://doi.org/c85h>
- Bibó I. (1975): *Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció*. Budapest. <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/433.html> (Letöltés: 2017. március 10.)
- Enyedi Gy. (1997): A sikeres város. *Tér és Társadalom*, 4., 1–7. <http://doi.org/c85j>
- Faragó L. (2006): A városokra alapozott területpolitika koncepcionális megalapozása. *Tér és Társadalom*, 2., 83–102. <http://doi.org/czm7>
- Fekete D. (2017a): Európai járműipari térségek gazdasági kormányzási modelljei. *Tér és Társadalom*, 3., 125–142. <http://doi.org/czm8>
- Fekete D. (2017b): A Modern Városok Program elemzési lehetőségei. *Polgári Szemle*, 1–3., 94–105. <http://doi.org/czk9>
- Gajzágó G. (2018): A fejlesztési rezsím gyakorlata Dunaújvárosban. In: Fata I., Gajzágó É., Schuchmann J. (szerk.): *Regionális folyamatok a változó világban és Magyarországon: Tanulmánykötet Enyedi György professzor emlékére*. Tomori Pál Főiskola, Budapest, 137–147.
- Hajdú Z. (1989): Az első szocialista településhálózat-fejlesztési koncepció formálódása Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 1., 86–96. <http://doi.org/c85k>
- Kukely Gy. (2015): Gazdaságfejlesztés az integrált településfejlesztési stratégiákban. In: *Városi válszakok a globális gazdasági kihívásokra és technológiai trendekre különös tekintettel az intelligens városok modelljére*. Magyar Urbanisztikai Társaság, Budapest, 65–83.
- Lux G. (2017): *Újraiparosodás Közép-Európában*. Dialóg Campus Kiadó, Pécs
- Merényi M. (2017): *Eleredt a pénzeső: Térképre visszük a Modern városok program kifizetéseit*. http://k.blog.hu/2017/02/09/elert_a_penzeso_potyognak_a_milliardos_beruhazasok_a_modern_varosokra (Letöltés: 2017. február 26.)
- OECD (2017): *National urban policy in OECD countries*. OECD Publishing, Paris
- Orbán V. (2015): *Vonzóvá kell tenni Székesfehérvár városát*. <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedekek-publikaciok-interjuk/vonzova-kell-tenni-szekesfehervar-varosat> (Letöltés: 2016. november 24.)
- Pálné Kovács I. (2008): Az új várospolitika kormányzási filozófiája. *Tér és Társadalom*, 1., 45–57. <http://doi.org/c2bn>
- Pirisi G. (2008): *A magyar kisvárosok differenciált fejlődése a rendszerváltozás után*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs
- Rechnitzer J. (2018): Nagyvárosok a magyar területi politikában és területfejlesztésben a rendszerváltozástól napjainkig. *Tér és Társadalom*, 1., 3–26. <http://doi.org/c85m>
- Rechnitzer J., Páthy Á., Berkes J. (2014): A magyar városhálózat stabilitása és változása. *Tér és Társadalom*, 2., 105–127. <http://doi.org/c2bp>
- Szabó J. (szerk.) (2016): *URB.0 Urbanisztika kezdőknek*. BME Urbanisztika Tanszék, Budapest <http://www.urbanisztika.bme.hu/urb-0-urbanisztika-kezdoknek/> (Letöltés: 2018. augusztus 22.)
- Szepesi G. (2008): A rendszerváltozás utáni várossá avatások Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 2., 53–70. <http://doi.org/c85n>
- TOP (2018): *TOP 2017 Polgároknak szóló összefoglaló*. Miniszterelnökség, Budapest, <https://www.palyazat.gov.hu/download.php?objectId=78145> (Letöltés: 2018. október 11.)
- Veres M. (2017): *Kik a vesztesek? Jövedelemarányok változása Magyarországon 2010 óta*. GKI Gazdaságkutató Zrt., Budapest <https://www.gki.hu/language/hu/2017/07/04/kik-a-vesztesek-jovedelem-aranyok-valtozasa-magyarorszagon-2010-ota/> (Letöltés: 2017. szeptember 14.)
- <http://inpark.hu/projektek/> (Letöltés: 2017. március 10.)
- <https://www.kormany.hu/hu/dok?source=7&type=414#!DocumentBrowse> (MVP együttműködési megállapodások és támogatási szerződések)
- <http://magyaridok.hu/belfold/csepreghy-nandor-modern-varosok-program-mas-mint-az-eddigiek-1913545/> (Letöltés: 2017. január 26.)
- http://www.portfolio.hu/unios_forrasok/gazdasagfejlesztes/csepreghy_az_osszes_eu-penzrol_dontest_hozunk_jovo_tavaszig.1.243062.html (Letöltés: 2017. január 28.)
- https://pte.hu/modern_varosok_program (Letöltés: 2017. február 24.)

A debreceni gazdaságfejlesztés zászlóshajói: a városban működő ipari parkok jellegzetességei

Flagships of economic development of Debrecen: characteristics of industrial parks in the city

MOLNÁR ERNŐ, KOZMA GÁBOR

MOLNÁR Ernő: egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem, Természettudományi és Technológiai Kar, Földtudományi Intézet, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, 4032 Debrecen, Egyetem tér 1.; molnar.erno@science.unideb.hu; <https://orcid.org/0000-0001-8157-4222>

KOZMA Gábor: egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, Természettudományi és Technológiai Kar, Földtudományi Intézet, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, 4032 Debrecen, Egyetem tér 1.; kozma.gabor@science.unideb.hu; <https://orcid.org/0000-0001-5242-3580>

KULCSSZAVAK: ipari park; Debrecen; helyi gazdaságfejlesztés

ABSZTRAKT: Az ipari parkok az elmúlt időszakban fontos szerepet töltek be a magyar gazdaság fejlesztésében, a helyi önkormányzatok is kiemelt figyelmet fordítottak alkalmazásukra. A tanulmány célja, hogy bemutassa az ipari park címmel rendelkező objektumok sajátosságait és helyét Debrecen gazdasági életében. A vizsgálatok során felhasználtuk a város rendszerváltás után készített, gazdaságfejlesztéssel foglalkozó terveit és stratégiáit, saját adatgyűjtés keretében felmértük az ipari parkok jellegzetességeit és az ott működő cégeket.

A kutatás eredményei közül kiemeljük, hogy az 1990-es évek elejétől kezdve az ipari parkok a helyi gazdaságfejlesztési stratégiák fontos elemei, a helyi gazdaság zászlóshajóivá váltak, kínálatuk folyamatosan bővül. Az ipari parkok eredetük, tulajdonosaik és működési formáik alapján változatosságot mutatnak, gazdasági szerkezetükben a feldolgozóipar mellett a kereskedelem és a szállítás-raktározás szerepe is jelentős. Az ipari parkokban működő cégek a város gazdaságának fontos bázisát alkotják (ez különösen igaz a nagyobb vállalatokra).

Ernő MOLNÁR: assistant professor, Department of Social Geography and Regional Development Planning, University of Debrecen, Egyetem tér 1., H-4032 Debrecen, Hungary; molnar.erno@science.unideb.hu; <https://orcid.org/0000-0001-8157-4222>

Gábor KOZMA: professor, Department of Social Geography and Regional Development Planning, University of Debrecen, Egyetem tér 1., H-4032 Debrecen, Hungary; kozma.gabor@science.unideb.hu; <https://orcid.org/0000-0001-5242-3580>

KEYWORDS: industrial park; Debrecen; local economic development

ABSTRACT: Industrial parks have played a very important role in the development of the Hungarian economy in recent decades. Thanks to the commitment of local authorities, their number has increased significantly. The study aims to identify the characteristics of industrial parks and their position in the local economy, in this case in the Hungarian city of Debrecen, Hungary.

Different types of information sources were used. On the basis of documents on local economic development after the change of the political system, the most important features of objects listed under "industrial parks" approved by the Hungarian state and the enterprises located there were examined. The data collected in this way were compared with official data from various databases.

The most important research results can be summarised as follows. The objects found have been an important component of local economic development strategies since the early 1990s. In most cases, the city authorities regarded them as flagships of the local economy and therefore aimed for a continuous further development of their investment. This includes the gradual expansion of dedicated zones, the development of the infrastructure required for the settlement of companies and, more recently, the improvement of their increasingly important accessibility.

Industrial parks vary widely in terms of origin, ownership and functioning. Both brown- and green-field developments can be found in the city, although real growth potential (e.g. the expansion of its area) can only be seen in green-field zones. Among the owners/operators are both non-profit and for-profit companies, and in one industrial park, the companies owning sites locally are also the owners of the industrial park's operating company. The economic structure is characterised by wholesale and retail trade, transport and warehousing alongside manufacturing.

The companies operating in the industrial parks constitute an important basis for the local economy, in terms of both their number and the number of employees (this applies in particular to the larger companies). The recent location decisions by investors indicate that industrial parks will continue to play an important economic role in the future.

Bevezetés

Az ipari park a hazai gazdaság- és területfejlesztési politika fontos eszköze. Bár előzményei már a szocialista időszak vidéki ipartelepítésének eszköztárában is megjelentek (Kőszegfalvi 1978; Pál, Zsigó 1981), látványos karriert a rendszer-váltás utáni, külföldi tőkevonzásra építő exportorientált gazdaságfejlesztési politika keretében futott be. Az önkormányzatok úgy vélik, hogy egy-egy ipari park nagymértékben javítja településük vonzerejét az új telephelyeket kereső befektetők körében, elősegíti letelepedésüket, és így hozzájárul saját bevételeik növeléséhez, a munkanélküliség csökkentéséhez. A gazdasági szerkezetváltás és a munkahelyteremtés mellett az ingatlanhasznosítás igénye is gyakori motivációként jelent meg az ipari parkok létrehozásában (Kiss 2013). A lehetőségek kihasználása ugyanakkor komoly erőfeszítéseket követelt az önkormányzati vezetőktől: ki kellett jelölni az érintett területeket, meg kellett építeni az ipari parki infrastruktúrát, amelyet aztán reklámozni kellett a potenciális befektetők, vállalatok számára. A városok között nagy különbségek figyelhetők meg: míg egyes helyeken csak a területek kijelöléséig jutottak el, másutt az igények nö-

vekedése az ipari parkok többszöri bővítését tette szükségessé, és az ipari parkok maguk is a helyi gazdaság jelentős szereplőivé váltak.

Tanulmányunk célja az ipari parkok működésének és helyi gazdaságfejlesztésben betöltött szerepének elemzése Magyarország második legnépesebb városában, Debrecenben. Áttekintjük az ipari parkok megjelenését a település- és gazdaságfejlesztési tervekben és stratégiákban, összehasonlítjuk a létrehozott ipari parkok jellemzőit, valamint bemutatjuk az ipari parkokban működő cégek szerepét a város gazdasági életében. Az első részben az ipari park meghatározásával foglalkozunk, a második részben bemutatjuk Debrecen gazdaságának fejlődését. Kutatásunk során többféle forrást használtunk fel. A szakirodalom feldolgozása mellett támaszkodtunk a rendszerváltás utáni helyi fejlesztési dokumentumokra, a városban működő ipari parkok honlapjaira, a Creditreform online céginformációs adatbázisára, továbbá – terepmunka keretében – feltérképeztük az ipari parkokba települt vállalkozásokat. (Vizsgálatunk elsősorban az ipari park címmel rendelkező ingatlanokra terjed ki, így a működtető által ilyen névvel ellátott, de jogszabály által el nem ismert objektumokról csak említést teszünk.)

Az ipari parkok fogalma

Az ipari parkok fogalmát két oldalról közelítjük: a tudomány álláspontjától és a hivatalos jogszabályok meghatározásától.

Az elmúlt évtizedekben a helyi gazdaságfejlesztéssel (Kozma 2002) és a regionális politikával (Rechnitzer 2002) foglalkozó kutatók több szempontból közelítették meg az ipari parkok kérdéskörét. Rögzítették azokat az elemeket, amelyek teljesülése esetén egy ingatlant ipari parknak lehet tekinteni (Lengyel, Imre, Kosztopulosz 2002; Rakusz 2000):

- Az ipari park területe tulajdonjogi szempontból rendezett, alap-infrastruktúrája műszakilag meghatározott; az ipari parknak van „gazdája”, amely a betelepült szervezetek számára üzleti alapon szolgáltatásokat nyújt; az ipari park infrastruktúrájának létrehozását az állam a legtöbb esetben támogatja, az ott elérhető szolgáltatások általában kedvezményes áron vehetők igénybe, az ipari parkon belül értékkeremtés (nem kizárólag ipari tevékenység!) folyik.
- Az ipari parkokkal foglalkozó tudományos vizsgálatok az objektumok tágabb környezetét is kutatták, többek között elemezték a közlekedési hálózathoz fűződő kapcsolataikat (Kiss, Tiner 2012), a területi versenyképességben betöltött szerepüket (Lux 2013), agglomerációs előnyöket generáló jellemzőiket (Fragó, Lux 2014), valamint az ipari parkok és az egyes gazdasági ágazatok közötti viszonyrendszert (Lukács 2013; Molnár 2013b).

- Az ipari parkokkal kapcsolatos vizsgálatok harmadik csoportja az objektumok különböző típusait különítette el: meghatározta sajátosságait, illetve a hozzájuk kötődő előnyöket és hátrányokat. Az elhelyezkedés és kialakulás módja szerint alapvetően két típust (barnamezős és zöldmezős ipari parkok) különböztettek meg (Grasselli 1996; Kiss 2001, 2013; Nikodémus 2002). Hat csoportba sorolták a magyarországi objektumokat: zöldmezős park (pl. Győri Ipari Park, Hatvani Ipari Park); korábban már a területen működő vállalkozásokat integráló parkok, jelentős zöldmezős területekkel (pl. Esztergomi Ipari Park, Orosházi Ipari Park); korábbi katonai területek, jelentős zöldmezős területekkel (pl. Pápai Ipari Park); egykori ipari területek, döntően betelepült vállalkozásokkal, illetve üres ipari épületekkel (pl. Ózdi Ipari Park); agrárjellegű ipari parkok (pl. Térségi Ipari Park – Pacsa, Homokhát Térségi Agrár-Ipari Tudományos és Technológiai Park – Mórahalom); logisztikai központokból kialakult ipari parkok (pl. Harbor Ipari Park – Budapest).
- Egy másik megközelítés az ipari parkokban folyó tevékenységet vette alapul, és erre támaszkodva is több kategóriát különített el (Benko 1992; Kullmann 2000; Rakusz 2000): tudományos parkok, technológiai parkok, kereskedelmi parkok, innovációs központok, hagyományos ipari parkok.

A témával foglalkozó nemzetközi szakirodalom az első két típusra koncentrálna, ezen belül is kiemelt figyelmet fordít a tudományos parkokra, mivel együttműködve a felsőoktatási intézményekkel fontos szerepet játszhatnak a kutatás-fejlesztés során keletkezett innovációk, szabadalmak hasznosításában (Barta 2002; Dusek, Lukovics 2014). Az elemzések során a kutatók több területre koncentráltak. Az ipari parkok időbeli fejlődésében (Annerstedt 2006; Haselmayer 2004) három szakaszt különítettek el. Az első generációs ipari parkok alapvetően az egyetemek kezdeményezésére és azok szomszédságában jöttek létre, inkubációs lehetőséget biztosítottak a start-up cégek és kapcsolódó szolgáltatások számára, illetve lehetőséget teremtettek arra, hogy a potenciális befektetők részesüljenek a K+F-tevékenységből származó know-how eredményeiből. Az ipari park – amelyet általában az egyetem által létrehozott és irányított alapítvány vagy cég vezet – egyik fő célja az egyetem gazdasági törekvéseinek segítése. A második generációs ipari parkok esetében a fő mozgatóerő már az üzleti szférából érkezik, amely érdekelt az innovációra támaszkodó vállalatok alapításában és növekedésében. Az ipari park többnyire független és nagyobb távolságban található az egyetemektől. Az ipari park vezetése magánvállalatok kezében van, az állami és az akadémiai szféra tevékenysége elsősorban az ipari parkra vonatkozó jogszabályok kidolgozására terjed ki. A harmadik generációs ipari parkok – leggyakrabban városi környezetben elhelyezkedve – a tudomány, a kormányzat és az ipar közötti kapcsolatok eredményeként jönnek létre, és egyre fontosabb szerepet töltenek be nemcsak a helyi és regionális, hanem a globális innovációs tevékenységekben is. Az ipari park vezetése az innovációmenedzsmentben jártas szakértők által irányított szervezet kezében van, amelynek fő célja, hogy az innováció katalizátoraként a város életének szerves részévé tegye.

A kutatások arra is választ kerestek, hogy előnyökkel jár-e (és ha igen, milyen tekintetben) a tudományos és technológiai parkokban történő letelepedés. A tanulmányok egy része (Squicciarini 2009; Lamperti, Mavilia, Castellini; Vásquez-Urriago, Barge-Gil, Rico 2016) arra hivatkozott, hogy az ilyen telephelyválasztás növeli a vállalatok innovatív együttműködésének valószínűségét, segíti növekedésüket, illetve kutatási és szabadalmi tevékenységüket. Mások megfogalmaztak olyan véleményeket is (Colombo, Delmastro 2002; Liberati, Marinucci, Tanzi 2016; Löfsten, Lindelöf 2002; Ramírez-Alesón, Fernández-Olmos 2018), amelyek szerint a tudományos-technológiai parkok csak high-tech „fantáziának” tekinthetők: nincs lényeges különbség az ilyen parkokban és az azokon kívül települt cégek innovációs tevékenysége között. Egyes kutatások (Díez-Vial, Fernández-Olmos, 2017; Syed, Klaiber, Sheldon 2018) rámutattak arra, hogy a vállalatok jellemzői is fontosak: nagyságuk, integrálódásuk az ország gazdaságába nagymértékben befolyásolja az ipari parkban végzett tevékenységeiket. Utóbbi kérdéskör túlmutat a tudományos parkok és az innováció kérdéskörén: a globális gazdasági szereplők helyi beágyazódása általában a globális-lokális kapcsolatok értelmezési kereteként, globális termelési hálózatokon belüli pozícióik és előrelépésük szempontjából is jól alkalmazható megközelítés (Józsa 2019). Az ipari parki kutatások kiterjedtek a sikeresség feltételeinek elemzésére is. A vizsgálatok (Albahari et al. 2018; Díez-Vial, Montoro-Sánchez 2016; Guadix et al. 2016; Hobbs, Link, Scott 2017) a sikerességet befolyásoló tényezők közül kiemelték az ipari parkok korát (ebből a szempontból az újonnan alapított és a régóta működő ipari parkok kínáltak jobb lehetőségeket, míg a „középkorúak” gyengébben működtek), az ipari park és menedzsmentjének nagyságát, az egyetemek közelségének pozitív hatását, valamint a régió technológiai fejlettségi szintjének szerepét (az alacsonyabb technológiai fejlettségű régiók tudományos és technológiai parkjaiban működő cégek jobban teljesítenek, mint a fejlett régiók parkjaiban letelepedett vállalatok).

Magyarországon a rendszerváltás után a helyi önkormányzatok gazdaságfejlesztési tevékenységének fontos elemét képezte a gazdasági szereplők igényeit kielégítő, megfelelő infrastruktúrával rendelkező ipari parkok kialakítása. Az első fejlesztések Győrben és Székesfehérváron valósultak meg (Kiss 2013). Az ipari parkok alapítását célzó különböző kezdeményezések ugyanakkor problémákat okoztak (felmerült az a kérdés, hogy melyik politikai-gazdasági szereplő kaphat e célra központi állami támogatást). Az 185/1996. (XII. 11.) számú kormányrendelet kimondta, hogy az ipari park címet pályázat útján lehet megszerezni, és csak e cím birtokában lehet elindulni azokon a pályázatokon, amelyek az infrastruktúra kiépítésére vonatkoznak. Az elmúlt 20 évben több olyan minisztériumi és kormányrendelet jelent meg, amelyek szabályozták a cím odaítélésének feltételeit. Az érintett jogszabályoknak voltak közös elemei, amelyek például a pályázók személyére (helyi önkormányzatok, illetve azok társulásai, gazdasági társaságok) és a dokumentumok kidolgozására (megvalósíthatósági tanulmány) vonatkoztak. Szigorodtak is az idők folyamán a feltételek: 2007-től

például csak olyan objektum nyerheti el az ipari park címet, amelyben már legalább 5 vállalkozás működik, összesen 100 főt foglalkoztatva (2/2007. (I. 18.) kormányrendelet, amely módosítja az 186/2005. (IX. 13.) kormányrendeletet az ipari park címről és az ipari parkok fejlesztését szolgáló rendszer működéséről).

Az ipari parkok magyarországi jogszabályi definícióját a 2010-es években alkották meg (a korábban említett jogszabályok csak azokat a feltételeket fogalmazták meg, amelyek teljesülése esetén egy ingatlan megkaphatta az ipari park címet). A területfejlesztésről és a területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény 2013-as módosítása (2013. évi CCXVI. törvény) értelmében az ipari park „általános ipar- és területfejlesztéssel foglalkozó, infrastruktúrával ellátott területtel rendelkező, fejlesztő, termelő és szolgáltató tevékenységet folytató működésre és innovációra törekvő, ipari park címmel rendelkező szervezet”. A törvény 2015-os módosítása (2015. évi CLXXXVI. törvény) eltérő megközelítést alkalmazott, és az ingatlanra helyezte a hangsúlyt: „infrastruktúrával ellátott olyan terület, ahol elsősorban termelő és feldolgozóipari tevékenységet végző, valamint innovációra törekvő vállalkozások találhatóak”. Emellett az ipari parkokat differenciálták is: előbb az „integrátor” és a „kistérségi gazdaságfejlesztő” ipari park címet vezették be (186/2005. (IX.13.) kormányrendelet az „ipari park” címről és az ipari parkok fejlesztését szolgáló rendszer működéséről), majd a 2005. évi szabályozást hatályon kívül helyező, ipari parkokról szóló 297/2011. (XII. 22.) kormányrendelet nyomán megszületett a „tudományos és technológiai park” kategóriája. A szabályozás szerint a tudományos és technológiai park „az az ipari park, mely elsődlegesen tudásintenzív, technológiai innovációval foglalkozó vállalkozások fejlődésének elősegítésére jött létre vagy ilyenként működik”. Elemzésünkben – az ipari parkokkal kapcsolatos fogalmi polémiákat kerülendő – azon objektumokra fókuszálunk, melyek rendelkeznek az ipari park címmel.

Az ipari park címmel rendelkező objektumok száma Magyarországon a 2000 utáni első években jelentősen növekedett: eleinte évi 25-30, majd a 2000-es évek közepétől évi 8-10 ipari parkkal. Ezt követően stagnálás volt jellemző, majd 2015–2016 folyamán 32 ipari park engedélyt be kellett vonni, mivel a beruházók nem tudták teljesíteni az ipari park működési feltételeit (az ipari parkokról szóló 297/2011. (XII. 22.) Korm. rendeletben előírt 10 vállalkozás és 350 fős foglalkoztatás a pályázat elnyerésétől számított 5. év végére). Így 2016-ban hivatalosan 196 ipari park működött Magyarországon, melyek közül 8 objektum a tudományos és technológiai park címet is elnyerte (Tájékoztató 2016). Ennek némiképp ellentmond, hogy az Ipari, Tudományos-, Innovációs-, és Technológiai Parkok Egyesület (IPE) – vélhetően aktualizált – honlapján 2019 elején 193 ipari parkra és 18 tudományos és technológiai parkra történt utalás. Az ipari parkok méreteiben, a betelepült gazdasági szereplők teljesítményében, a helyi gazdaságot élénkítő szerepükben nagy különbségek mutatkoznak. A legjelentősebb ipari parkok a Dunántúl északi részén működnek: a legutóbbi átfogó

tudományos vizsgálat elsősorban Székesfehérvár, Mór, Tatabánya, Komárom, Esztergom, Győr, Szombathely és Sárvár ipari parkjainak teljesítményét emelte ki (Kiss 2013).

Debrecen gazdasága a rendszerváltás után

Debrecen a mérsékeltebb gazdasági dinamikát felmutató nagyvárosaink közé tartozik a rendszerváltás után (az elemzésben nem vettük figyelembe Budapest adatait). Transzformációs válsággal összefüggő munkahelyvesztése az 1990-es években ugyan meghaladta a vidéki nagyvárosok átlagát, de az ezredforduló utáni növekedése is gyorsabb volt az említett vidéki nagyvárosokhoz képest, így a két évtizedre vetítve – Szeged és Pécs mellett – Debrecen mutatója áll legközelebb a csoportátlaghoz. A legnagyobb vidéki foglalkoztató pozícióját ugyan elhódította a mélyebb strukturális válságot átélő Miskolctól, lakosságszámra vetített munkahelysűrűsége azonban mindvégig az egyik legalacsonyabb (1. táblázat). 2011-ben a vidékről bejárók által betöltött munkahelyek aránya Szeged mellett Debrecenben volt a legkisebb (21-22%), és bár a gazdaságilag inaktív népesség aránya viszonylag csekély volt, munkanélküliségi rátája a nagyvárosok között a magasabbak közé tartozott.

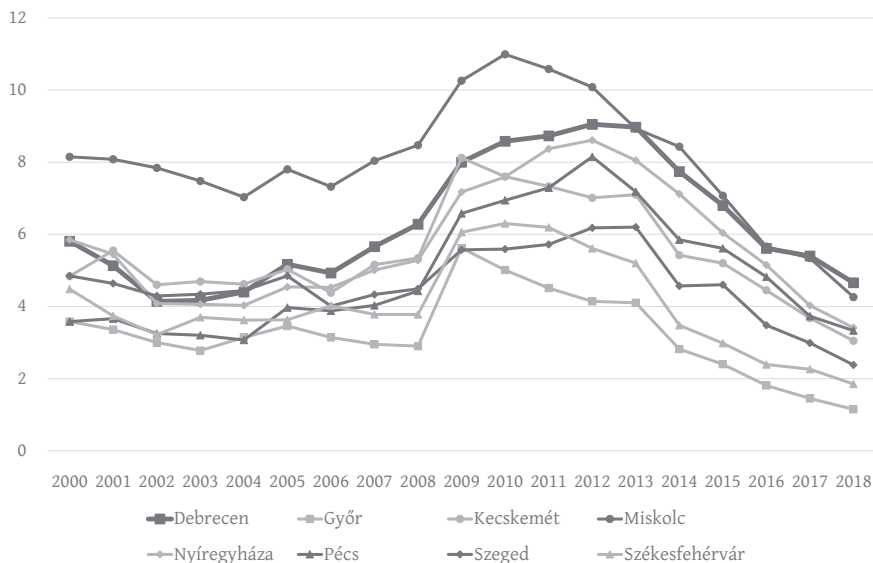
A Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat adatai szerint az ezredforduló után a város munkanélküliségi adatai elmaradtak ugyan az országos átlagtól, de a nagyvárosok között Debrecen már akkor is csak Miskolcot volt képes érdemben megelőzni. A 2008-as válság idején – valamennyi nagyvároshoz hasonlóan – romlottak mutatói: a kedvezőtlen trend csak 2012 után fordult meg, miközben a munkanélküliségi ráta csökkenésének mértéke ezután is elmaradt az országos

1. táblázat: A helyben foglalkoztatottak abszolút és 100 lakosra jutó száma a vidéki nagyvárosokban
Locally employed people in larger cities (number and per 100 inhabitants)

Nagyvárosok	Helyben foglalkoztatottak száma (2011)			Helyben foglalkoztatottak száma 100 lakosra (fő)		
	1990 %-ában	2001 %-ában	Fő	1990	2001	2011
Debrecen	88	111	96 419	52	41	46
Győr	98	102	79 807	63	60	62
Kecskemét	103	115	56 760	54	46	51
Miskolc	67	104	79 917	60	42	48
Nyíregyháza	94	114	60 280	56	44	50
Pécs	85	101	72 197	50	44	46
Szeged	89	111	78 419	52	42	47
Székesfehérvár	100	96	68 731	63	67	68
Összesen	88	106	592 530	52	47	51

Forrás: KSH népszámlálás 1990, 2001, 2011.

1. ábra: Munkanélküliségi ráta a vidéki nagyvárosokban
Unemployment rate in Hungarian larger cities (%)

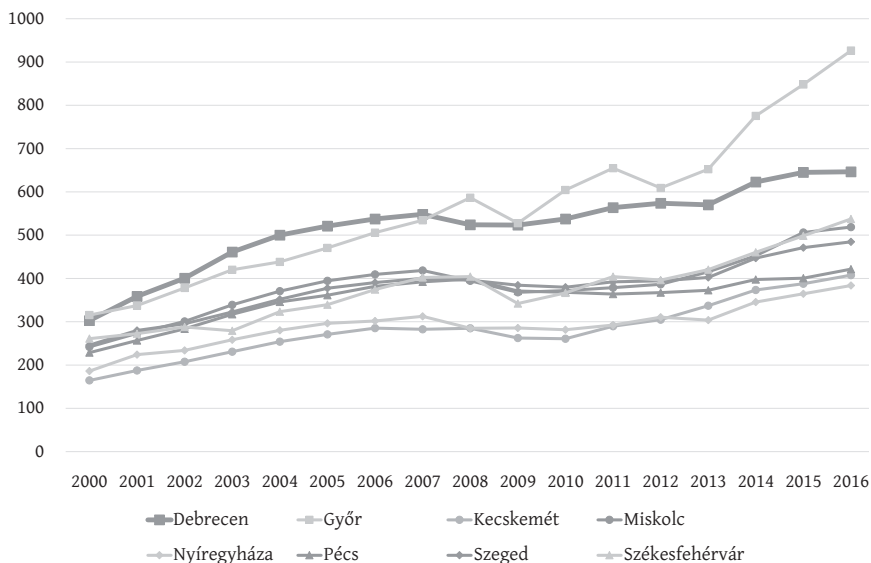
Forrás: az NFSZ adatai alapján.

átlagtól. Debrecen mutatója 2010-től az országos átlag fölé került, 2017-ben pedig Miskolc is megelőzte (1. ábra).

A nagyvárosok között kedvezőtlen foglalkoztatási adatok ellenére Debrecen gazdasága – a város méreteiből adódóan – az ezredforduló utáni időszakban is jelentős. A települési gazdasági erő három komponens (regisztrált vállalkozások, helyi adóbevételek és adóköteles jövedelmek) alapján, a megyei GDP-értékek dezaggregálásával becsült értéke (a módszertan leírásáról lásd: Lőcsei, Nemes Nagy 2003; Péntes 2014) Debrecen és Győr versenyét mutatja a legnagyobb vidéki városi gazdaság pozíciójáért. Ezt a versenyt ugyanakkor Debrecen mindinkább elveszíteni látszik a 2010-es években (2. ábra). A teljesség kedvéért említenénk meg, hogy a lakosságszámra vetített gazdasági erőben – a mezőnyből tartósan kiemelkedő Győr és Székesfehérvár kivételével – csekély különbségek voltak a magyarországi nagyvárosok között. E mutató alapján ugyanakkor a legnagyobb közigényrendszerrel rendelkező regionális központok – köztük Debrecen – vannak előnyben: ha csak a szűkebb vállalkozói szféra teljesítményeit vesszük számításba, akkor Magyarország második legnépesebb települése inkább Székesfehérvárral van versenyben a második legjelentősebb vidéki gazdaság pozíciójáért, ami nemcsak a kettős könyvvitelt vezető társas vállalkozások összesített teljesítménymutatóival támasztható alá (Molnár et al. 2018), hanem a város Győrt és Székesfehérvárt követő helyi adóbevételeivel is.

Debrecen a rendszerváltás után a gyorsabban terciarizálódó vidéki nagyvárosaink közé tartozik: a mezőgazdaság a vidéki nagyvárosok átlagát meghala-

2. ábra: A vidéki nagyvárosok gazdasági ereje (milliárd forint)
Economic power of Hungarian larger cities (billion HUF)

Forrás: a KSH, a MÁK és a NAV adatai alapján.

dó súllyal szerepel, miközben az ipar – a másik két teljes értékű regionális központhoz, Szegedhez és Pécshez hasonlóan – csoportátlagot alulmúló mértékben jelenik meg a legutóbbi népszámlálás adatai szerint. Budapest utáni legjelentősebb foglalkoztatóként Debrecen rendelkezett 2011-ben a legtöbb munkahellyel a szolgáltató szektorban és a mezőgazdaságban, míg az iparban foglalkoztatottak abszolút száma alapján Győr és Székesfehérvár után következett. Gazdasági szerkezetét – a legtöbb vidéki nagyvárossal összevetve – diverzifikáltság jellemzi. Figyelemre méltó a város közép- és potenciális középvállalati szektorának abszolút értelemben és népességszámra vetítve is nagy száma (2. táblázat). E körben a kereskedelem és egyéb szolgáltatások mellett az építőipar és az élelmiszeripar vállalatai jelennek meg elsősorban, a nagyobb cégek között pedig – az ezredforduló után leépült élőmunka-igényes könnyűipar kivételével – látványos a hagyományos feldolgozóipari ágak (húsipar, baromfifeldolgozás, tejipar, tartósítóiipar, malom- és sütőiipar, dohánygyártás, nyomdaipar, gyógyszergyártás, műanyag-feldolgozás, fémipar, csapágygyártás, vasúti járműgyártás, orvosi műszergyártás) máig stabil jelenléte. Szerencsés körülmény, hogy Debrecen méreteihez képest nincs igazán kiemelkedő gazdasági szereplő, miközben a legnagyobb (1000 fő feletti) magánfoglalkoztatók körében – a város sokoldalúságát tükrözve – képviselteti magát az élelmiszeripar (Tranzit Csoport), a gyógyszergyártás (TEVA), az elektronikai ipar (NI) és a gépgyártás (FAG), illetve az ezredforduló után felfutottak a megosztott szolgáltatóközpontok (IT Services) is. Egyaránt fontos Debrecen gazdaságában – a felsőoktatási és K+F háttérrel is ki-

2. táblázat: Nagy-, közép- és potenciális közép vállalatok abszolút és ezer lakosra jutó száma a magyarországi nagyvárosokban
Big, medium-sized and potentially medium-sized enterprises in Hungarian larger cities (number and per 1000 inhabitants)

Nagyvárosok	Nagy-, közép- és potenciális közép vállalatok száma (2015, db)			Nagy-, közép- és potenciális közép vállalatok száma 1000 lakosra (2015, db)		
	250 fő felett	50-249 fő	20-49 fő	250 fő felett	50-249 fő	20-49 fő
Debrecen	22	107	247	0,11	0,53	1,22
Győr	26	97	151	0,20	0,75	1,17
Kecskemét	16	65	140	0,14	0,58	1,25
Miskolc	18	59	109	0,11	0,37	0,69
Nyíregyháza	8	56	153	0,07	0,47	1,30
Pécs	7	48	151	0,05	0,33	1,04
Szeged	19	61	180	0,12	0,38	1,11
Székesfehérvár	23	69	150	0,23	0,70	1,53
Összesen	139	562	1 281	0,12	0,50	1,14

Forrás: KSH-adatok alapján.

egészülõ – tradicionális élelmiszergazdaság, amely szervező szerepet játszik az ország egyik legjelentősebb mezőgazdasági megyéjében, valamint a modern nagyvárosi tevékenységnek számító szolgáltatóközpontok (Shared Service Center, SSC), amelyek (Székesfehérvárral holtversenyben élen a vidéki nagyvárosok között) mintegy 3-4 ezer alkalmazottat foglalkoztatnak. Hozzá tartozik a helyi gazdaságról alkotott képhez, hogy Debrecenben – Szegedhez és Pécshez hasonlóan – az egyetem a legnagyobb foglalkoztató, kiterjedt közigazgatási-köszolgáltatási profiljának megfelelően a honvédség is fontos szerepet játszik a foglalkoztatásban. Debrecen a kereskedelmi és egyéb szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák száma alapján – Miskolchoz, Győr- höz és Szegedhez hasonlóan – Magyarország 15 leglátogatottabb települése közé tartozik, vendégforgalma azonban egyharmadát sem éri el a szomszédos Hajdúszoboszló értékének.

Debrecen gazdaságának erős regionális pozícióit és a helyi gazdaságfejlesztés fontosságát jól mutatja, hogy Hajdú-Bihar megye települési gazdasági erejének mintegy 50-60%-át, a kettős könnyvitelt vezető társas vállalkozások bruttó hozzáadott értékének körülbelül 60-70%-át a megyeszékhely adta az elmúlt két évtizedben, s ez a nagyvárosok között a legmagasabb értékek egyike (helyzete Pécshez és Szegedhez hasonlítható).

Az ipari parkok Debrecen gazdaságfejlesztési terveiben

Debrecen gazdaságának rendszerváltás utáni nehézségei – melyek a nagyvállalati szféra átszervezésével járó munkanélküliség-növekedéssel, reáljövedelem-

csökkenéssel, egyes ipari és katonai hasznosítású területek rozsdadovezetté válásával már az 1990-es évek elején komoly kihívást jelentettek – igen jelentős, korábban ismeretlen jellegű erőfeszítéseket követeltek meg a helyi önkormányzattól. Már a Hajdú-Bihar megye rövid és középtávú fejlesztési feladatairól szóló 1068/1993. (X. 26.) számú kormányhatározat is fontosnak tartotta – több egyéb fejlesztési igény megfogalmazása (pl. a repülőtér polgári hasznosítása) mellett – a debreceni innovációs és ipari park létrehozását. A megyeszékhely első településfejlesztési tervének tekinthető, 1996-ban elfogadott Várospolitikai programban is a feladatok között szerepelt „a város vonzóvá tétele a külföldi tőkebefektetések számára, a meglévő technikai és szellemi infrastruktúra jobb kihasználásának elősegítése”, a program konkrét lépései között azonban nem említettek ipari parkokat. Debrecen gazdaságfejlesztési tevékenységét az 1990-es évtizedben koordináló Debreceni Regionális Gazdaságfejlesztési Alapítvány ugyanakkor két területen is tett lépéseket az ipari parkok fejlesztése érdekében. Egyrészt az 1996-ban kidolgozott, egymásra épülő elemekből (pl. inkubátorház, vállalkozói park) álló gazdaságfejlesztési rendszer utolsó egységeként képzelte el az ipari parkot mint a nagyobb méretű tömegtermelést megvalósító vállalatok számára telephelyet biztosító ingatlant, másrészt a készülő fejlesztésről több kiadványban tájékoztatták a potenciális befektetőket is.

2000 után a Debrecen gazdaságfejlesztésével foglalkozó első komplex tervek két-három szintből épültek fel: az alsó szint (operatív feladat, operatív tevékenység) foglalkozott az ipari parkokkal (3. táblázat). Az ipari parki helyszínnek mind konkrétabb meghatározása az ingatlanok továbbfejlesztéséhez kötődött. A Déli Ipari Park infrastruktúra-fejlesztési igénye egyrészt a terület kiváló logisztikai fekvésével (a repülőtér közelsége), másrészt a hasznosításhoz elengedhetetlen rendkívül költséges beruházások (a vonalas infrastruktúra kiépítése: út, vasút stb.) szükségességével függött össze. A 2010-es évtizedben új elemként jelent meg két ipari park esetében is az elérhetőség javítása (vagyis az ipari parkok ugyan már teljes kapacitással működtek, miközben az elérhetőségük akadályozta a normális működést).

Az operatív feladatok jelentős része az elmúlt időszakban megvalósult. Több gazdasági célra alkalmas területet is fejlesztettek, melyek közül négy – részben magántulajdonban lévő – objektum az ipari park címet is elnyerte. Megkezdődött a Déli Ipari Park infrastruktúrájának kiépítése és a debreceni repülőtér logisztikai fejlesztése. Jelentősen nőtt a Debreceni Regionális és Innovációs Ipari Park területe, és ugyanez várható az Egyetemi Ipari Park esetében is. A tervek szerint 2019-ben kezdődik el a Debreceni Egyetemi Ipari Park elérhetőségét javító beruházás – közvetlen kapcsolattal a 33. számú főközlekedési úthoz. A Nyugati Ipari Park bővítése és a Határ úti Ipari Park elérhetőségének javítása egyelőre elmaradt.

3. táblázat: Az ipari parkok megjelenése Debrecen fejlesztési terveiben
Industrial parks of Debrecen in the development documents

Terv	Stratégiai program, prioritás, középtávú tematikus cél, rész cél	Operatív program, intézkedés	Operatív feladat, operatív tevékenység
Debrecen Megyei Jogú Város Gazdaságfejlesztési Konceptiója (2000)	A termelő szféra versenyképességének erősítése	Befektetésösztönzés	Ipari parkok koncepcionálisabb megfogalmazása; a telephelyi infrastruktúra fejlesztése; az üzleti infrastruktúra fejlesztése
	A logisztikai és tranzitszerepkör erősítése	A repülőtérre alapozott logisztika fejlesztése	Területkijelölések és azok fejlesztése
		A vasútra és közútra alapozott logisztika fejlesztése	Területkijelölések és azok fejlesztése
Debrecen Megyei Jogú Város 2004–2006 közötti operatív fejlesztési programja (2003)	Gazdaságfejlesztés	A termelői szféra versenyképességének fejlesztése	Ipari park és ipari tevékenységre alkalmas telephelyek infrastrukturális fejlesztése
		A logisztikai és tranzitszerep erősítése	A logisztikai létesítmények és szervezeti keretek fejlesztése
Debrecen Megyei Jogú Város 2007–2013 közötti fejlesztésének stratégiai és operatív programja (2006)	A hatékonyabb gazdaság fejlesztéséhez szükséges infrastruktúra megteremtése	A gazdaság igényeit kielégítő infrastruktúra-fejlesztés	A Déli Ipari Park infrastruktúrájának kiépítése; a Debreceni Regionális és Innovációs Ipari Park bővítése; az Egyetemi Ipari Park infrastruktúrájának bővítése; a logisztikai központok által kínált szolgáltatások színvonalának fejlesztése; a Nyugati Ipari Park bővítése
Debrecen Megyei Jogú Város Integrált Városfejlesztési Stratégiája (2007)	A gazdaság igényeit kielégítő infrastruktúra-fejlesztés	–	A Debreceni Déli Ipari Park infrastruktúrájának kiépítése; a Debreceni Regionális és Innovációs Ipari Park bővítése; a logisztikai központok által kínált szolgáltatások színvonalának fejlesztése
Debrecen Megyei Jogú Város Településfejlesztési Konceptiója 2014–2020 (2014)	A nemzetközileg versenyképes gazdaság igényeit kielégítő infrastruktúra-fejlesztés, a gazdasági szereplőket támogató környezet kialakítása	–	A Debreceni Déli Ipari Park infrastruktúrájának kialakítása; a Határ úti Ipari Park és a Debreceni Egyetemi Ipari Park elérhetőségének a javítása; a Debreceni Repülőtér logisztikai célú fejlesztése

Forrás: Euro-Régió Ház 2006, 2007; Euro-Régió Ház, INNOVA 2014; Excellence 2003; VÁTI, Euro-Régió Ház 2000.

A debreceni ipari parkok jellegzetességei

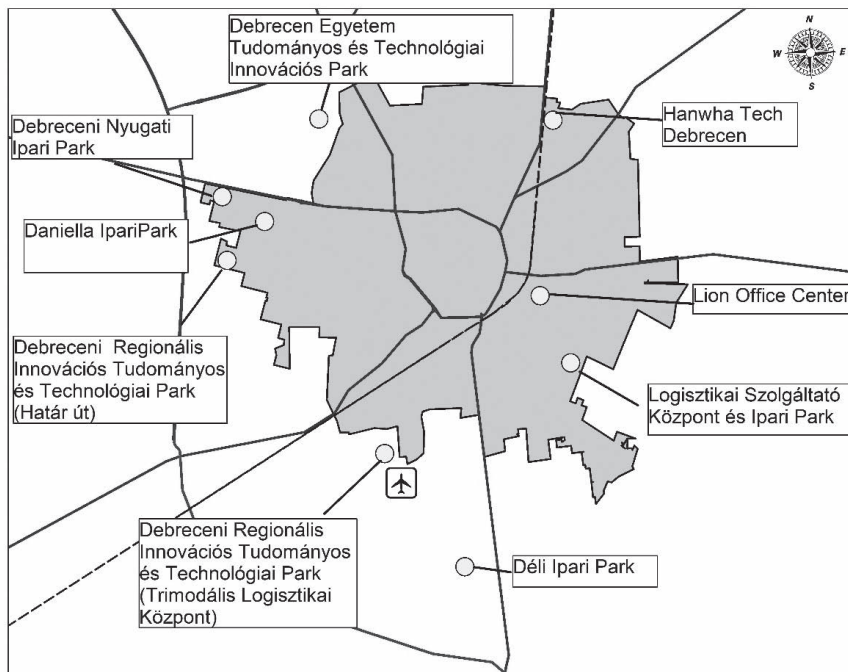
Debrecenben a befektetésre alkalmas területek közül négy tekinthető hivatalosan is ipari parknak (3. ábra). A Debreceni Regionális Innovációs Tudományos és Technológiai Park 1997-ben, a Debreceni Egyetem Tudományos és Technológiai Park és a Logisztikai Szolgáltató Központ és Ipari Park 1999-ben, míg a Debreceni Nyugati Ipari Park 2000-ben kapta meg a címet. (A barnamezős Daniella Ipari Park az egykori Beloiannisz Híradástechnikai Gyár területén, a Hanwha Tech Debrecen a Magyar Gördülőcsapágy Művek területén és a Lion Office Center a hajdani dohánygyár területén nem éri el a hivatalos minősítéshez szükséges méretet.) A korábbi ipari parkoknál jóval nagyobb területű, körülbelül 200 hektár kiterjedésű Déli Ipari Park infrastruktúrájának kiépítése és vállalatokkal történő betelepítése csak az elmúlt években kezdődött, így beruházójuk még nem tudja teljesíteni a szükséges feltételeket.

A négy Ipari Park kialakulási körülményei különböztek egymástól, így eltérő szervezeti-működési modellt testesítenek meg.

- A Debreceni Regionális Innovációs Tudományos és Technológia Parkot (DRITTP) 1997-ben alapította a helyi önkormányzat, és hosszú ideig a Debreceni

3. ábra: Befektetésre alkalmas területek Debrecenben a 2010-es évtized közepén

Potential investment areas in Debrecen (mid-2010s)

Forrás: EDC (2015) alapján saját szerkesztés.

Vagyonkezelő Zrt. tagvállalatának számító Debreceni Innovációs és Ipari Park Kft. kezelésében működött. Az ipari park 100%-os telítettsége utáni bővítéséhez – a magas költségek miatt – a holding már nem vállalta az önerő biztosítását, így 2005 után az ipari parkot a hazai tulajdonú Xanga Investment & Development Group cégcsoport tagvállalata, a Debreceni Ipari Park Akadémia (DIPA) Kft. vette át. Az ingatlan fejlesztése azonban továbbra is az önkormányzat, illetve magánszereplők együttműködésében valósult meg: nagyméretű stratégiai cégek (National Instruments Europe Kft., FAG Magyarország Kft.) betelepítése, a helyi oktatási-képzési rendszer gazdasági szereplők igényei szerinti fejlesztése, illetve a közösségi közlekedés ipari park érdekei szerinti szervezése volt a kitűzött cél (Molnár 2013a). Az ipari parkot működtető DIPA Kft. egyrészt közvetlenül értékesíti az ingatlanokat, másrészt saját zöldmezős beruházásokat (irodaegységeket, kereskedelmi vagy ipari létesítményeket) valósít meg, melyeket aztán bérleményként kiad. Az objektum 2015-ben a tudományos és technológiai park címet is megkapta, területe kibővült: már magában foglalja a repülőtér mellett elhelyezkedő Trimodális Logisztikai Központot is.

- A *Debreceni Egyetem Tudományos, Technológiai és Innovációs Park* (DETTIP) üzemeltetője az egyetem 100%-os tulajdonában álló UD TUTI Tudományos, Technológiai és Innovációs Park Nonprofit Közhasznú Kft. Az egyetem földrajzi közelségében kialakított ipari, technológiai telephely az akadémiai szektor, valamint a gazdasági szereplők közötti kölcsönös kapcsolatok építését és erősítését szolgálja (az objektum 2017 végén kapta meg a tudományos és technológiai park címet).
- A *Logisztikai Szolgáltató Központ és Ipari Parkot* (LSZKIP) szintén egy magántulajdonos, a nemzetközi szállítványozó cégből komplex logisztikai szolgáltatásokat kínáló, országos hálózatot kiépített Trans-Sped csoporthoz tartozó DELOG Kft. üzemelteti. Az ipari park az anyavállalat által használt ingatlanok mellett további bérlőknek kínál raktárakat: 2017-ben összesen 6 csarnok, csaknem 40 ezer m² alapterülettel működött az ipari parkban.
- A *Debreceni Nyugati Ipari Park* (DNYIP) működési modelljében is a betelepült vállalkozásoknak értékesített, illetve bérleményként kiadott ingatlanok szerepelnek. A létesítményt a Nyugati Ipari Park Kft. működteti, melynek minden vállalkozás a tagja, amely ingatlannal rendelkezik az ipari parkon belül (egy 2015-ben készített interjúban 82 működő céget és mintegy 42 tulajdonost említett a vezetőség).

Létrehozataluk óta az ipari parkok területe számottevően növekedett, köz-műveik kiépítettsége, ingatlan- és szolgáltatáskínálatuk fejlődött (4. táblázat).

Az ipari parkokban működő, legalább 20 főt foglalkoztató cégek között nagy különbségek vannak (5. táblázat, 4. ábra). Gazdasági potenciálját tekintve kiemelkedik a Debreceni Regionális Innovációs Tudományos és Technológiai

4. táblázat: A debreceni ipari parkok infrastruktúrája és szolgáltatásai
Infrastructure and services provided by industrial parks in Debrecen

<i>Ipari parkok</i>	<i>Infrastruktúra</i>	<i>Szolgáltatások</i>
Debreceni Regionális Innovációs Tudományos és Technológiai Park (Hatór út)	Közművek: úthálózat, ivóvíz- és csatornahálózat, elektromos- és gázhálózat, telefon- és internethálózat, közvilágítás; bérelhető ingatlanok: üzem- és raktár-csarnokok, inkubátorház, szolgáltatóközpont; közösségi közlekedés, személygépkocsi-parkoló	Őrzés-védelem, étkeztetés, irodai és logisztikai szolgáltatások, konferenciaterem és tárgyalók, vendégszobák, posta, hulladékgyűjtés, takarítás, tanácsadás (különböző területek), üzemorvos, parkgondozás.
Debreceni Regionális Innovációs Tudományos és Technológiai Park (Trimodális Logisztikai Központ)	Közművek: úthálózat, ivóvíz- és csatornahálózat, elektromos- és gázhálózat, telefon- és internethálózat, közvilágítás; bérelhető ingatlanok: üzem- és raktár-csarnokok, személygépkocsi-parkoló	Őrzés-védelem, étkeztetés, irodai és logisztikai szolgáltatások, posta, hulladékgyűjtés, takarítás, tanácsadás (különböző területek), parkgondozás
Debreceni Egyetem Tudományos, Technológiai és Innovációs Park	Közművek: úthálózat, ivóvíz-, csapadékvíz- és szennyvízhálózat, elektromos és gázhálózat, telefon- és internethálózat, közvilágítás; közösségi közlekedés	Őrzés-védelem, hulladékgyűjtés, takarítás, parkgondozás, alapszintű irodai kiegészítő szolgáltatások, marketing, gazdasági, informatikai, humán erőforrás-fejlesztést segítő szolgáltatások, fordítás, tolmácsolás, K+F, innovációs szolgáltatások
Logisztikai Szolgáltató Központ és Ipari Park	Közművek: úthálózat, ivóvíz-, csapadékvíz- és szennyvízhálózat, elektromos és gázhálózat, telefon- és internethálózat, közvilágítás; bérelhető ingatlanok: raktárak; közösségi közlekedés, iparvágány, személygépkocsi- és haszongépjármű-parkoló	Őrzés-védelem, helyi tűzoltóság, komplex logisztikai szolgáltatások, háttérirodai szolgáltatások
Debreceni Nyugati Ipari Park	Közművek: úthálózat, ivóvíz- és csatornahálózat, elektromos és gázhálózat, telefon- és internethálózat, közvilágítás; bérelhető ingatlanok: irodák, raktár- és üzemcsarnokok; közösségi közlekedés, iparvágány, személygépkocsi- és haszongépjármű-parkoló	Őrzés-védelem, étkeztetés, takarítás, hulladékgyűjtés, karbantartás, irodai és logisztikai szolgáltatások, posta, tanácsadás (különböző területek), üzemorvos, gépkölcsönzés

Forrás: saját adatgyűjtés a működető cégek honlapja alapján.

Park Határ úton elhelyezkedő egysége, mely elsősorban 130 hektáros kiterjedésének köszönheti kiemelkedő szerepét. Ebben az ipari parkban mintegy 50 cég 5000 alkalmazottját foglalkoztatják. Ez az egyetlen ipari profilú park, ahol a fémfeldolgozás és gépipar (pl. FAG Magyarország Kft.), illetve az elektronikai ipar (pl. National Instruments Europe Kft.) dominál, és itt található a Richter

5. táblázat: Az ipari park címmel rendelkező objektumokban működő, 20 főnél többet foglalkoztató cégek legfontosabb jellemzői Debrecenben (2018. május)

Characteristics of companies located in government-approved industrial parks in Debrecen with more than 20 employees (May 2018)

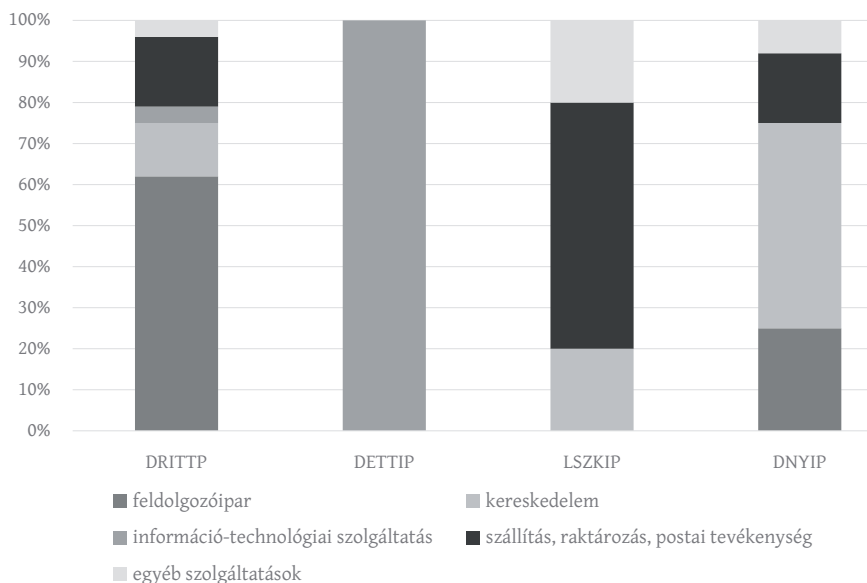
Objektum	Cégek száma (db)	Foglalkoztatottak száma (fő)
Debreceni Regionális Innovációs Tudományos és Technológiai Park	23 (19*+4**)	4 951 (4 789*+126**)
Debreceni Egyetem Tudományos, Technológiai és Innovációs Park	1	1 400
Logisztikai Szolgáltató Központ és Ipari Park	5	1 011
Debreceni Nyugati Ipari Park	12	784
Összesen	41	8 146

* Határ út, ** Trimodális Logisztikai Központ.

Forrás: saját gyűjtés és a Creditreform Céginformáció adatai alapján.

Gedeon Nyrt. debreceni üzeme is. A DRITTP repülőtér szomszédságában működő másik egysége a Trimodális Logisztikai Központ, amelynek tevékenységi köre kevésbé differenciált, elsősorban szállítással és raktározással foglalkozó cégeknek biztosít telephelyeket.

4. ábra: A legalább 20 főt foglalkoztató vállalkozások alkalmazásban állóinak gazdasági ágazatok szerinti megoszlás az ipari parkokban
Workforces of companies in industrial parks with more than 20 employees (by economic sectors)

Forrás: saját gyűjtés és a Creditreform Céginformáció adatai alapján.

2018-ban a Debreceni Egyetem Tudományos Technológiai és Innovációs Ipari Parkban mindössze egy vállalat működött: a megosztott szolgáltatóközpontok legnagyobb reprezentánsa, az IT Services Hungary Kft., amely mintegy 1400 főt foglalkoztatott. 2019-ben ide települt a Thyssenkrupp autóalkatrészgyártó üzeme, ezzel oldódott az ipari parki vállalatok egyoldalú gazdasági tevékenysége.

Meg kell jegyezni, hogy e tudományos és technológiai parkokban csak korlátozottan foglalkoznak K+F-tevékenységgel, és alig figyelhető meg a Debreceni Egyetemen keletkezett innovációk gyakorlati alkalmazása. A DRITTP esetében kivételt jelent a Richter Gedeon Nyrt. gyógyszerkísérleteket is folytató biotechnológiai üzeme, valamint a National Instruments Europe Kft. keretein belül folyó gyártmányfejlesztés. Az ipari parkban a felsőoktatási intézménnyel kialakított kapcsolatok elsősorban a cégek számára szükséges munkaerő-utánpótlás biztosítására korlátozódnak: gyakorlatorientált duális képzéseket indítanak (pl. FAG Magyarország Kft., National Instruments Europe Kft.) és e vállalatok kihelyezett egyetemi tanszékeket működtetnek (pl. National Instruments Europe Kft. – Elektrotechnikai Gyártás- és Méréstechnikai Kihelyezett Tanszék). A DETTIP jelenlegi két vállalatának egyetemmel fennálló kapcsolatai csak a munkaerő képzésére korlátozódnak. A következő években előrelépés várható: a tervek szerint itt épül fel a Debreceni Egyetem „innovációs plázája”, Járműipari Kutatási-Fejlesztési Intézete, valamint egy új oltóanyaggyár. Bővül tehát az ipari park profilja és erősödhet kapcsolata az egyetemmel.

Közel 10 vállalkozással, köztük 5 jelentős foglalkoztatóval – és együttesen mintegy 1000 alkalmazásban állóval – jelenik meg a döntően szállítással, raktározással foglalkozó cégeket tömörítő Logisztikai Szolgáltató Központ és Ipari Park. A Debreceni Nyugati Ipari Park mikro-, kis-, és középvállalkozásai miatt emelhető ki: az egykori házgyár szétaprózott ingatlanjaiban mintegy 70-80 cég működik, a helyben legalább 20 főt foglalkoztató cégek közel 800 munkahelyet jelentenek. Az ipari park fő profilja a kereskedelem, mely némi iparral és logisztikai tevékenységekkel egészül ki.

Ha figyelembe vesszük, hogy a helyben foglalkoztatottak száma a 2011. évi népszámlálás alapján mintegy 96 ezer fő körül alakult Debrecenben, akkor a mintegy 8-9 ezer ipari parkokban alkalmazásban álló minden bizonnyal 10% alatti súlyt képvisel a mai helyi gazdaságban. Árnyaltabb képet kapunk, ha a vállalkozásokra szűkítjük vizsgálatainkat. Az ipari parkokban működő helyi székhelyű vállalkozások a debreceni cégeknek megközelítőleg 9%-át teszik ki (6. táblázat), azonban a nagyobb vállalkozások (500 főt meghaladók) részaránya nagyobb, 25% körüli. Ezek a nagyobb vállalatok ugyanis már az új évezredben jelentek meg többnyire Debrecenben, igényeik kielégítése (pl. megfelelő nagyságú telek, magas színvonalú infrastruktúra) csak az újonnan kialakított ipari parkokban volt lehetséges.

A jelentős részben ipari parkokban megvalósuló külföldi működőtőke-bevetések fontos alakítói a város ezredforduló utáni fejlődési pályájának. Az el-

6. táblázat: Az ipari park címmel rendelkező objektumokban működő, 20 főnél többet foglalkoztató helyi székhelyű cégek aránya vállalati nagyságrend szerint (2018)

Proportion of locally headquartered companies with more than 20 employees operating in government-approved industrial parks by company size (2018)

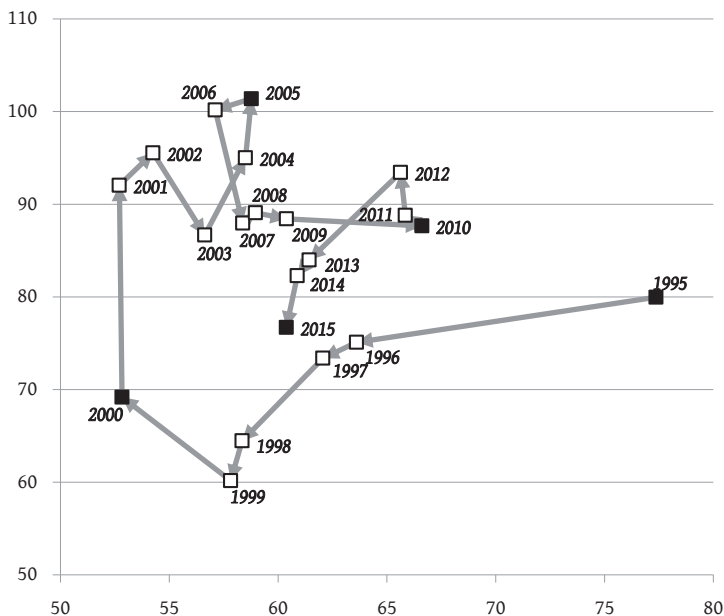
Nagyságkategóriák	Az ipari parkokban működő helyi székhelyű cégek száma (db)	Az összes debreceni székhelyű cég (db)	Az ipari parki cégek aránya (%)
20–49 fő	13	244	5,3
50–249 fő	15	116	12,9
250–499 fő	3	14	21,4
500 fő felett	3	11	27,3
Összesen	34	385	8,9

Megjegyzés: Az 5. táblázat adataitól való eltérés azzal magyarázható, hogy a városi adatokkal történő összehasonlíthatóság kedvéért csak a helyi székhelyű cégeket vettük figyelembe, és így bizonyos vállalatok (pl. IT Services Hungary Kft.) kiestek a vizsgálati körből.

Forrás: saját gyűjtés és a Creditreform Céginformáció adatai alapján.

ső ipari parki fejlesztéseket követő betelepülők megerősítették az exportorientált, nagyvállalati és iparhoz kötődő szegmenst Debrecen gazdaságában (szer-

5. ábra: Debrecen viszonylagos gazdasági pozíciójának változása a nagyvárosok mezőnyében
The relative position of the Debrecen economy among the Hungarian larger cities

Függőleges tengely: egy lakosra jutó bruttó hozzáadott érték a csoportátlag (Debrecen, Győr, Kecskemét, Miskolc, Nyíregyháza, Pécs, Szeged, Székesfehérvár) százalékában; vízszintes tengely: komplex szerkezeti mutató az export aránya, a vállalatok átlagos mérete és az ipari társas vállalkozások aránya alapján: balról jobbra növekszik az export és az ipari társas vállalkozások aránya, illetve növekszik az átlagos vállalatméret a csoportátlag százalékában.

Forrás: a KSH és a NAV adatai alapján.

kezeti hatás), másrészt hozzájárultak a város (egy lakosra vetített) gazdasági teljesítményének jelentős emelkedéséhez (növekedési hatás). A felfutó cégeknek komoly szerepe van abban, hogy a nagyvárosok között csak mérsékelt dinamikát felmutató, jó esetben is a középmézőnybe sorolható Debrecen vállalkozásainak egy lakosra jutó összesített bruttó hozzáadott értéke a magyarországi nagyvárosi átlaghoz képest nem romlott tovább, sőt, 2005-ben és 2006-ban a csoportátlag fölé került (5. ábra). A külső szereplők Debrecenbe vonzása és így a gazdaság méreteinek növelése mellett a helyben működő és újonnan alapított vállalkozások területi „újraelosztásában” is jelentős szerepük van az ipari parkoknak (területi hatás): a város belső és délkeleti részein elhelyezkedő, a vasút mellett kialakult örökölt iparforgalmi övezetekkel szemben az autópálya és repülőtér közelében fekvő nyugati peremterületek súlyát növelik.

Az ipari parkok várhatóan a jövőben is jelentős szerepet töltenek be a város gazdasági életében. A 2016–2018 között Debrecenben bejelentett nagyobb volumenű munkahelyteremtő beruházások egy részét (a foglalkoztatottak szá-

7. táblázat: Legalább 100 fős többletfoglalkoztatást eredményező, 2016–2018 között bejelentett új beruházások és ipari parki telepítések
Investments announced 2016–2018 resulting in additional employment of at least 100 persons (with respective industrial park)

A cég neve	Új munkahelyek száma (db)	Tevékenység	Helyszín
BMW	1000	Járműipar: új üzem	Északnyugati Gazdasági Övezet
FAG Magyarország	510	Gépipar: kapacitásbővítés	DRITTP (Határ út)
Krones	500	Élelmiszeripari gépgyártás: új üzem	Déli Ipari Park
Continental	450	Járműipar: új üzem	Déli Ipari Park
Flowerserve	400	SSC: új központ	Lion Office Center (később Agora Office Debrecen)
Thyssenkrupp	250	Járműipar: új üzem	DETTIP
National Instruments	210	Elektronika: K+F, globális szolgáltatás bővítése	DRITTP (Határ út)
EPAM	200	SSC: kapacitásbővítés	Belváros (később Forest Office Debrecen)
Transcosmos	150	SSC: kapacitásbővítés	DRITTP (Határ út)
Diehl Aircabin	150	SSC: új központ	Forest Office Debrecen
Richter Gedeon	125	Gyógyszeripar: kapacitásbővítés	DRITTP (Határ út)
Intertanker	120	Járműipar: új üzem	DRITTP (Határ út)
Alföldi Tej	110	Élelmiszeripar: kapacitásbővítés	Köntösgát utca
British Telecom	100	SSC: kapacitásbővítés	Belváros
IT Services	100	SSC: kapacitásbővítés	Lion Office Center

Forrás: EDC Debrecen adatszolgáltatása.

mát tekintve körülbelül harmadát) ipari parkokban tervezik letelepíteni (7. táblázat). A legnagyobb, várhatóan 600–1000 fő számára munkahelyet teremtő BMW-beruházás – óriási területigénye folytán – ugyanakkor nem a jelenlegi ipari parkok valamelyikében, hanem a kiépítés alatt álló Északnyugati Gazdasági Övezetben valósul meg.

Összefoglalás

Az ipari parkok Debrecen gazdaságfejlesztési terveinek fontos részei, a település fejlődésének „zászlóshajóiként” tekintenek rájuk. Az ipari parkok fejlesztése, területük növelése és szolgáltatásaik bővítése, valamint a megközelíthetőségük javítása a feladat. Az ipari parkok hozzájárulnak a város gazdasági versenyképességének erősítéséhez: a város délkeleti részén elhelyezkedő régi iparterületekkel szemben az autópálya és repülőtér közelében fekvő nyugati peremterületek súlyát növelik.

Több új ipari parkot hoztak létre az elmúlt évtizedekben: a Debreceni Egyetem Tudományos és Technológiai Innovációs Parkot, a Debreceni Regionális Innovációs és Tudományos Technológiai Parkot, valamint az egykori ipari területekhez kapcsolódó Debreceni Nyugati Ipari Parkot. A logisztikai központokból kialakult ipari parkok csoportjába tartozik a Logisztikai Szolgáltató Központ és Ipari Park, míg a Debreceni Regionális Innovációs és Tudományos Technológiai Park repülőtéren kialakított része (Trimodális Logisztikai Központ) egy korábbi katonai területen jött létre, melyhez jelentős zöldmezős területeket csatoltak. Az ipari parkokba települt vállalatok ágazati specializációja csak néhány esetben alakult ki: a Debreceni Regionális Innovációs és Tudományos Technológiai Park inkább feldolgozóipari irányultságú, a Debreceni Nyugati Ipari Parkban a kereskedelemmel foglalkozó vállalatok vannak túlsúlyban, míg a Logisztikai Szolgáltató Központ és Ipari Park, valamint a Debreceni Regionális Innovációs és Tudományos Technológiai Park repülőtéren kialakított része esetében a szállítás-raktározás ágazat dominál. A négy ipari park közül kettő rendelkezik tudományos és technológiai park minősítéssel, ahol egyelőre azonban alig folyik K+F-tevékenység, a Debreceni Egyetemmel kialakított együttműködésük elsősorban a letelepült vállalkozások számára szükséges munkaerő képzésére korlátozódik.

Az ipari parkokban működő vállalatok fontos szereplői a város gazdasági életének (ez különösen igaz a nagyobb létszámot foglalkoztató cégekre), és ez a helyzet (figyelembe véve a már bejelentett bővítési szándékokat is) a következő 4-5 évben valószínűleg megmarad. A városi önkormányzat támogatása elsősorban két területen jelentkezik: közlekedési beruházások segítségével javítják az ipari parkok megközelíthetőségét, valamint a szabályozási előírások megvalósításával támogatják területük bővítését. A távolabbi jövőt illetően a Déli

Ipari Park helyzete, illetve a BMW-beruházást kísérő fejlesztések kerültek a figyelem középpontjába. Előbbi esetben a fő kérdés az, hogy szükségesnek látja-e a város az ipari park cím elérését (a jelenlegi viszonyokat és a jogszabályi feltételeket tekintve 3-4 év múlva lesz a pályázatra reális lehetőség), míg a BMW esetében szóba került egy mintegy 100 hektáros terület kialakítása az üzemtől északra. Az ipari parki fejlesztések Debrecen gazdaságának hosszabb távú térszerkezeti átrendeződését vetítik előre, főleg a város nyugati és déli pereme felé.

Köszönetnyilvánítás

A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítósámú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült.

Irodalom

- Albahari, A., Barge-Gil, A., Pérez-Canto, S., Modrego, A. (2018): The influence of Science and Technology Park characteristics on firms' innovation results. *Papers in Regional Science*, 2., 253–279. <http://doi.org/gdrxfp>
- Annerstedt, J. (2006): Science parks and high-tech clustering. In: Bianchi, P., Labory, S. (eds.): *International handbook on industrial policy*. Edward Elgar, Cheltenham, Northampton, 279–297. <http://doi.org/c84n>
- Barta Gy. (2002): Tudományos parkok: intézményesült tudásközösségek a térségfejlesztésben. In: Buzás N., Lengyel I. (szerk.): *Ipari parkok fejlődési lehetőségei: regionális gazdaságfejlesztés, innovációs folyamatok és klaszterek*. JATEPress, Szeged, 109–124.
- Benko, G. (1992): *Technológiai parkok és technopoliszok földrajza*. MTA RKK, Budapest
- Colombo, M. G., Delmastro, M. (2002): How effective are technology incubators? Evidence from Italy. *Research Policy*, 7., 1103–1122. <http://doi.org/dn8ctw>
- Díez-Vial, I., Fernández-Olmos, M. (2017): The effect of science and technology parks on a firm's performance: a dynamic approach over time. *Journal of Evolutionary Economics*, 3., 413–434. <http://doi.org/gbf8vd>
- Díez-Vial, I., Montoro-Sánchez, Á. (2016): How knowledge links with universities may foster innovation: The case of a science park. *Technovation*, 50–51., 41–52. <http://doi.org/c84p>
- Dusek T., Lukovics M. (2014): Az ELI és az ELI Science Park gazdasági hatásvizsgálata. *Területi Statisztika*, 3., 202–219.
- EDC (2015): *Why in Debrecen - Economy, Investment, Innovation, 2015*. Debrecen
- Excellence (2003): *Debrecen Megyei Jogú Város Operatív Fejlesztésének Programja*. Budapest, Debrecen
- Euro-Régió Ház (2006): *Debrecen Megyei Jogú Város 2007–2013 közötti fejlesztésének stratégiai és operatív programja*. Debrecen
- Euro-Régió Ház (2007): *Debrecen Megyei Jogú Város Integrált Városfejlesztési Stratégiája*. Debrecen
- Euro-Régió Ház, INNOVA (2014): *Debrecen Megyei Jogú Város Településfejlesztési Konceptiója 2014–2020*. Debrecen
- Faragó L., Lux G. (2014): Kurrens portéka vagy múzeumi tárgy? Növekedési pólusok és iparági körzetek a fejlesztéspolitikában. *Tér és Társadalom*, 2., 11–30. <http://doi.org/cwxw>

- Grasselli G. (1996): Az ipari park, mint a régió fejlesztésének lehetséges alternatívája. *Comitatus*, 6., 3–19.
- Guadix, J., Carrillo-Castrillo, J., Onieva, L., Navascues, J. (2016): Success variables in science and technology parks. *Journal of Business Research*, 11., 4870–4875. <http://doi.org/gd2wc8>
- Haselmayer, S. (2004): Why science and technology parks go urban: towards embedded innovation environments. *Urbanistica Informazioni*, 2., 35–46.
- Hobbs, K. G., Link, A. N., Scott, J. T. (2017): The growth of US science and technology parks: does proximity to a university matter?. *The Annals of Regional Science*, 2., 495–511. <http://doi.org/c84q>
- Józsa V. (2019): *A vállalati beágyazódás útjai Magyarországon*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest
- Kiss É. (2001): A hazai ipari parkok néhány jellemző vonása. *Falu Város Régió*, 9., 17–22.
- Kiss É. (2013): Sokszínű ipari parkállomány. In: Kiss É. (szerk.): *A hazai ipari parkok különböző dimenzióban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs, 11–39.
- Kiss É., Tiner T. (2012): Depending on motorways – transport connections of Hungarian industrial parks and their enterprises. *Hungarian Geographical Bulletin*, 2., 131–153.
- Kozma G. (2002): *Terület- és településmarketing*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
- Kőszegfalvi Gy. (1978): *A korszerű ipartelepítés alapjai*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest
- Kullmann Á. (2000): A magyarországi ipari parkok fejlődési pályái. *Tér és Társadalom*, 2–3., 63–72. <http://doi.org/c84r>
- Lamperti, F., Mavilia, R., Castellini, S. (2017): The role of science parks: a puzzle of growth, innovation and R&D investments. *The Journal of Technology Transfer*, 1., 158–183. <http://doi.org/f9psm8>
- Lengyel I., Imreh Sz., Kosztópulosz A. (2002): Az ipari park fogalomköre és kategóriái. In: Buzás N., Lengyel I. (szerk.): *Ipari parkok fejlődési lehetőségei: regionális gazdaságfejlesztés, innovációs folyamatok és klaszterek*. JATEPress, Szeged, 55–76.
- Liberati, D., Marinucci, M., Tanzi, G. M. (2016): Science and technology parks in Italy: main features and analysis of their effects on the firms hosted. *The Journal of Technology Transfer*, 4., 694–729. <http://doi.org/f8vcfm>
- Lőcsei H., Nemes Nagy J. (2003): A Balatoni régió gazdasági súlya és belső térszerkezete. In: Nemes Nagy J. (szerk.): *Kistérségi mozaik*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest, 134–149. (Regionális Tudományi Tanulmányok; 8.)
- Löfsten, H., Lindelöf, P. (2002): Science parks and the growth of new technology-based firms – academic-industry links, innovation and markets. *Research Policy*, 6., 859–876. <http://doi.org/b373wc>
- Lukács A. (2013): Az ipari parkok a feldolgozóipar klaszterizációjában, koncentrációjában és specializációjában a 21. század elején. In: Kiss É. (szerk.): *A hazai ipari parkok különböző dimenzióban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs, 236–256.
- Lux G. (2013): Az ipari parkok a területi versenyképességben: telephelyek vagy fejlesztési csomópontok? In: Kiss É. (szerk.): *A hazai ipari parkok különböző dimenzióban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs, 294–309.
- Molnár E. (2013a): A közlekedési adottságok szerepe a Hajdú-Bihar megyei ipari parkok fejlődésében. In: Kiss É. (szerk.): *A hazai ipari parkok különböző dimenzióban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs, 144–161.
- Molnár E. (2013b): Az autóipar mint húzóágazat az ipari parkokban: telephelyválasztás, közlekedési adottságok. In: Kiss É. (szerk.): *A hazai ipari parkok különböző dimenzióban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs, 210–235.
- Molnár E., Dézsi Gy., Lengyel I. M., Kozma G. (2018): Vidéki nagyvárosaink gazdaságának összehasonlító elemzése. *Területi Statisztika*, 6., 610–637. <http://doi.org/c84s>
- Nikodémus A. (2002): Az ipari parkok szerepe a kormány befektetés-politikájában. In: Buzás N., Lengyel I. (szerk.): *Ipari parkok fejlődési lehetőségei: regionális gazdaságfejlesztés, innovációs folyamatok és klaszterek*. JATEPress, Szeged, 7–23.
- Pál Á., Zsigó L. (1981): Az előkészített ipartelepítés példái az Alföldön. *Alföldi Tanulmányok*, 5., 113–130.
- Pénzes J. (2014): *Periférikus térségek lehatárolása. Dilemmák és lehetőségek*. Didakt Kiadó, Debrecen
- Rakusz L. (2000): *Ipari parkok, 1994–2000*. Ipari Parkok Egyesülete, Budapest
- Ramírez-Alesón, M., Fernández-Olmos, M. (2018): Unravelling the effects of science parks on the innovation performance of NTBFs. *The Journal of Technology Transfer*, 2., 482–505. <http://doi.org/gc8mk5>

- Rechnitzer J. (2002): Az ipari park mint a regionális politika eszköze. In: Buzás N., Lengyel I. (szerk.): *Ipari parkok fejlődési lehetőségei: regionális gazdaságfejlesztés, innovációs folyamatok és klaszterek*. JATEPress, Szeged, 77–92.
- Squicciarini, M. (2009): Science parks: Seedbeds of innovation? A duration analysis of firms's patenting activity. *Small Business Economics*, 2., 169–190. <http://doi.org/dp4mt3>
- Syed, H., Klaiber, H. A., Sheldon, I. (2018): The impact of science parks on small-and medium-sized enterprises' productivity distributions: the case of Taiwan and South Korea. *Small Business Economics*, 1–19. <http://doi.org/c84t>
- Tájékoztató a Magyarországon működő ipari parkok helyzetéről. Budapest, 2016 október. <http://www.kormany.hu/download/4/fb/f0000/Tájékoztató%20a%20Magyarországon%20működő%20ipari%20parkok%20helyzetéről%20a%202016-os%20beszámoló%20alapján.pdf#!DocumentBrowse> (Letöltés: 2019. január 5.)
- Vásquez-Urriago, Á. R., Barge-Gil, A., Rico, A. M. (2016): Science and technology parks and cooperation for innovation: Empirical evidence from Spain. *Research Policy*, 1., 137–147. <http://doi.org/c84v>
- VÁTI, Excellence (2000): *Debrecen Megyei Jogú Város Gazdaságfejlesztési Koncepciója*. Budapest, Debrecen

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

MÓDSZEREK A TERÜLET- ÉS
TELEPÜLÉSFEJLESZTÉSBEN / METHODS IN REGIONAL
AND SETTLEMENT DEVELOPMENT

**Vidékfejlesztési támogatások munkaerőpiaci
hatásainak települési szintű útmodellezése
magyarországi községek mintáin**

***Labour market effects of rural development funds
A path analysis approach***

HORZSA GERGELY

HORZSA Gergely: doktorjelölt, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola; 1093 Budapest Fővám tér 8.; horzsagergely@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-2043-0633>

KULCSSZAVAK: vidékfejlesztés; hatáselemzés; Új Magyarország Vidékfejlesztési Program; Európai Unió; útmodell

ABSZTRAKT: A tanulmány az Új Magyarország Vidékfejlesztési Program (ÚMVP) keretében felhasznált EU-s, szűkebb értelemben vett (3. tengelyes) vidékfejlesztési támogatások munkaerőpiaci hatásaival foglalkozik. A vizsgálat azért fontos, mert a vidékfejlesztési programok hatáselemzése általában a projektek teljesítményeinek számbavételére korlátozódik, az érdemi hatáselemzés mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalomban ritka és nem megbízható. Az ÚMVP szűkebb értelemben vett vidékfejlesztési céljaiként a vállalkozásösztönzést, a munkahelyteremtést és a jövedelemnövelést nevezi meg a helyi gazdasági diverzifikáció keretében. Ennek megfelelően a tanulmány elemző része a harmadik tengelyes támogatások elköltésének jövedelemre gyakorolt közvetlen és közvetett hatásával foglalkozik, a magas mérési szintű változók által lehetővé tett lineáris regressziószámításokon alapuló útmodellezéssel – a hazai községek három almintájában (agglomerációs, nem agglomerációs és leghátrányosabb helyzetű falvak). A modellek a munkaerőpiaci helyzetet mérő változóknak a 2006 és 2016 közötti, egy főre vetített változását magyarázzák az egy főre eső elköltött (harmadik tengelyes) támogatások függvényében. Az elemzés legfontosabb eredményei: 1. A vidékfejlesztési támogatások mind közvetlenül, mind a vállalkozások foglalkoztatottsági arányának növelésén keresztül közvetetten befolyásolták a helyi jövedelmi helyzetet a nem agglomerációs településeken. 2. Az agglomerációs településeken a változók kevésbé

magyarázták a jövedelmek alakulását, mint másutt. 3. A leghátrányosabb térségekben a mikroállalkozások arányának bővülése negatívan befolyásolta a foglalkoztatást, csökkentve a vidékfejlesztési támogatások összességének pozitív hatását.

Gergely HORZSA: *doctoral candidate, Doctoral School of Sociology, Corvinus University of Budapest; Fővám tér 8., H-1093 Budapest; horzsagergely@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-2043-0633>*

KEYWORDS: *rural development; policy impact assessment; Central Eastern Europe; European Union, path analysis*

ABSTRACT: *This paper examines the impact on the labour market of European Union EAFRD (European Agricultural Fund for Rural Development) funds spent on rural development in Hungarian villages over the 2007–2013 EU budget period. The relevance of the study results from the scarcity of development policy impact assessment in the social sciences, in particular with regard to EU funds in Central Eastern Europe. Most analyses are based exclusively on research into the macro- or micro-scale status of the socio-economic environment before and after policy interventions. However, there is some previous international and Hungarian research using experimental tools and complex indices to measure more accurately the real impact of such rural development policies. These, on the other hand, argue that the complexity of project objectives makes it incredibly difficult to properly assess the impact of such policies.*

The former Hungarian rural development strategy titled “New Hungary Rural Development Programme 2007–2013” provides a unique opportunity to examine the impact of this policy on labour market outcomes. An objective of the programme is related to the “third axis funds” of rural development policy of the previous EU budget period, which can be considered as rural development in the narrower sense (i.e. excluding agriculture). The aim is to improve quality of life in rural areas by supporting micro-enterprises, creating new jobs and increasing incomes, in particular by diversifying the local economy. As some € 3 billion of EAFRD funds were spent on rural development and Hungary was one of the countries with the highest share of these international funds in local development, expenditure at settlement level is very well documented so that a good research framework for the analysis of this issue exists.

For the analysis of interactions, linear regression-based path analyses were employed. As part of the research, a database was developed at the settlement level on expenditure for the third axis funds and labour market variables. The variables were calculated per capita and (in the case of labour market variables) a change in their values was introduced into the model (instead of their cross-sectional value) for the period 2006–2016. Three sub-samples were compiled: agglomeration villages (n=471); non-agglomeration villages (n=2337); villages of the 33 least developed micro-regions (n=644). The research results are as follows: 1. The funds for rural development influenced the average income both by the increasing number of enterprises and by jobs in non-agglomeration villages. 2. In the agglomeration villages, external factors are much more important in explaining income than in other villages. 3. In contrast to other effects, enterprises in the least developed regions have a negative impact on the number of jobs and thus reduce the positive impact of the funds on income.

Bevezető

A tanulmány az Új Magyarország Vidékfejlesztési Program munkaerőpiaci hatásainak megragadására tesz kísérletet. Bár a magyarországi fejlesztések túlnyomó részét kitevő európai uniós finanszírozású programok eredményeit

értékelik, ezek hatáselemzésére mindeközéig kevesen vállalkoztak. A tanulmány ezt a hiányosságot igyekszik pótolni a magyarországi községek alapsokaságán, illetve ezek három alcsoportjában végzett – egyszerű lineáris regressziókon alapuló – útmodellezéssel. Az elemzés során települési szinten azt vizsgálom, vajon van-e – a szakpolitikai elképzelések által feltételezett – lineáris összefüggés a (szűkebb értelemben vett) vidékfejlesztési támogatások mennyisége, illetve a foglalkoztatottak és a helyi vállalkozások száma, valamint az átlagjövedelmek változása között.

A redisztributív fejlesztési támogatások értékeléséhez be kell mutatnunk, hogy az elérni kívánt célok teljesültek-e, vagy legalábbis a vágyott célok felé elmozdulás következett-e be. Különösen igaz ez az európai uniós fejlesztési forrásokra, ahol részletes beszámolásai kötelezettség terheli a kedvezményezetteket a bürokrácia több szintjén. A hatáselemzések minőségükben is, valamint a vizsgált outputok és a módszerek tekintetében is sokfélék, az eredmények pusztá bemutatásától a komplex mutatókon alapuló makroelemzésekig keresztül az aprólékos, általában egyetlen projektre fókuszáló kvalitatív elemzésekkig terjedhetnek.

Azon a kérdésem túl, hogy vajon az egyes programok az elvárt indikátorokat teljesítik-e (amivel kapcsolatban a legtöbbször aligha merül fel probléma, különösen azért, mert ezek definíció szerint kézzel fogható, közvetlen és rövid távú eredményt jelentenek, s mert minden fél ezek teljesítésében érdekelt), a megvalósított programok tényleges hatásainak mérése sokféle akadályba ütközik, amelyek közül számunkra a módszertani akadályok a legérdekesebbek. E körben a legfontosabbakat a hatáselemzéshez nélkülözhetetlen adekvát kontrollcsoportok hiánya, a társadalomtudományos kísérletek etikai kérdései jelentik (Baker 2000), továbbá az, hogy az elérni kívánt társadalmi-gazdasági célokat számtalan más külső hatás is befolyásolja (Molnár et al. 2010). Ezért is írhatták a szerzők az Agrárgazdasági Kutatóintézet 2010-ben a vidékfejlesztési politika gyakorlatáról szóló tanulmányában, hogy a beavatkozások hatásbecslésének első lépése után (ami a közvetlen eredmények számbavételét jelenti), „az értékelő a program által érintett terület szintjén az általános tendenciához (...) való hozzájárulás becslését végzi, amennyiben a program hatása az egyéb tényezőkhöz mérten statisztikailag kimutatható. Amennyiben ez nem lehetséges, (...) általános keretek között minőségi vizsgálatot végez” (Molnár et al. 2010, 32.).

A 2004-es EU-s csatlakozást követően a magyar gazdaságba jelentős támogatás érkezett fejlesztési céllal (Balogh 2012), amely a hazai gazdaság- és társadalomfejlesztési programok első számú forrásává vált (Szabó et al. 2016). A 2007 és 2013 közötti EU-s költségvetési ciklus során hazánk számára 8000 milliárd forintot ítéltek meg (Európai Bizottság 2008), amelyből mai árfolyamon számolva 500 milliárd forint közvetlenül mezőgazdasági-vidékfejlesztési célú volt (Európai Bizottság 2009). Az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból származó források felhasználására készített Új Magyarország Vidékfejlesztési Program négy kiemelt fejlesztési célterületet nevezett meg, amelyet a vidékfejlesztés négy tengelyének hívtak (VM 2007). A tervek szerint a források egyaránt szolgálták a me-

zőgazdaság versenyképességének (1. tengely) emelését és fenntarthatóságának (2. tengely) megőrzését, valamint az agrárgazdálkodáson kívüli vidéki gazdaság fejlesztését, illetve a vidéki társadalom, kultúra és közösségek (3. tengely) támogatását. A kifejezetten társadalmi célú fejlesztések között kulcsszerepet töltött be a vidéki térségek gazdasági struktúrájának átalakítása, új vállalkozások létrehozása és fejlesztése, továbbá a helyi szolgáltatások támogatása, összességében a helyi életminőség javítása. A stratégia a „foglalkoztatás, gazdasági és vállalkozói aktivitás, illetve jövedelmi viszonyok javítását” (VM 2007, 83.) gazdasági szerkezetváltással kívánja elérni, és első helyen a vállalkozásfejlesztéseket, a diverzifikációt, ezen keresztül pedig a munkahelyteremtést nevezi meg.

A mezőgazdasági és ipari termelés háttérbe szorulásával jellemezhető gazdasági szerkezetváltozás Magyarországon, s ezzel együtt Közép-Európában, noha hosszú távon szemlélve fokozatosan ment végbe, a rendszerváltozást, az államszocialista ipar leépülésével hirtelen vált nyilvánvalóvá (Kolosi, Róbert 2004). A vidéki térségekben élő népesség, amelynek arányát a hazai iparosodás késleltetett voltával szokás magyarázni (illetve azzal, hogy emiatt az urbanizáció az industrializációval nem volt képes lépést tartani) (Enyedi 2011), a hazai átlagnál sokkal inkább megszenvedte a rendszerváltás okozta kedvezőtlen gazdasági és munkaerőpiaci változásokat. A mezőgazdaság megszűnt a vidéki térségek domináns gazdasági ágazata lenni (Juhász 2006), az ipar pedig tőkekoncentráció-igénye miatt soha nem is lehetett az. Nem csoda hát, hogy a vidékfejlesztési elképzelések – s ezen belül az ÚMVP is – a gazdasági szerkezetváltozást, a mezőgazdasági termelés helyett a szolgáltató szektor fejlesztését tartotta a legfontosabb társadalmi céljának (VM 2007).

A rendszerváltás óta eltelt évtizedekben a magyar vidék társadalmilag is diverzifikálódott, egyes, kedvező elhelyezkedésű vagy jó adottságokkal rendelkező térségek képesek voltak gazdaságot átalakító lépések megtételére, vagy részt vettek az ezredforduló környékére kibontakozó szuburbanizációs folyamatokban. A vidéki térségek nagy részén azonban olyan kedvezőtlen gazdasági-társadalmi folyamatok indultak meg, amelyek következtében a kistelepüléseken élők rendkívüli hátrányba kerültek (Kovács 2012). A települések típusa helyett a települések földrajzi elhelyezkedése vált meghatározóvá a társadalmi egyenlőtlenségek szempontjából: a magyar lakosság harmadát kitevő, községben élő népesség periferiális helyzetű, rossz infrastrukturális és munkaviszonyokkal, kedvezőtlen jövedelmi helyzettel rendelkező többsége teljesen leszakadt (Valuch 2015; Virág 2010). A foglalkoztatók vidéki hiánya mellett az európai összehasonlításban nagyarányú vidéki népesség munkaerőpiaci pozícióit tovább gyengíti az ingázás nehézsége: noha a megfelelő helyi munkalehetőségek hiánya miatt (Lakatos, Váradai 2009) a községekben élők fele ingázik – amelyből 5 százalékpontosan jelentenek csupán a Budapestre ingázók (KSH 2016) –, arányuk a községek teljes társadalmában egyre csökken (Kovács, Egedy, Szabó 2015). A községekben élők gazdasági és munkaerőpiaci helyzetének értékelésekor tehát az ingázás bevonása kihagyhatatlan, különösen, ha vizsgálatunk települési szintű.

Korábbi vizsgálatok

Az EU-s fejlesztési támogatások általános és szűkebb értelemben vett (tehát nem a közvetlen eredmények, outputok pusztá számbavételén alapuló) hatás-elemzéseinek száma csekély, nem csupán a hazai, de a nemzetközi szakirodalomban is, s különösen igaz ez a vidékfejlesztési támogatásokra (Fertő, Varga 2015). Főleg adathiány miatt a fejlesztési programokat nem tudják értékelni a szakpolitika szempontjai szerint (Adedokun, Childress, Burgess 2011; Vidueira et al. 2015; Yang et al. 2015). Jellemző, hogy a vidékfejlesztési támogatások hatásait elemző tanulmányok esettanulmányi jellegűek, amelyekből nem lehet általános érvényű megállapításokat levonni (Nijkamp, Blaas 1995). Az Európai Bizottság dokumentumai a vidékfejlesztési eszközök felhasználásának eredményességéről számolnak be, vagyis azt mutatják, hogy a gazdasági-társadalmi mutatók a szakpolitikai elképzeléseknek megfelelő irányban változnak. Ezek az elemzések azonban egyes (országos vagy NUTS2 régió szintű) mutatók változásáról számolnak be, a magyarázó tényezők vizsgálatára nem térnek ki. Hasonló jelentések országok szintjén is készültek (Magyarország esetében például ÁSZ 2012; KPMG 2017; VÁTI 2004), azonban, amint arra Andersson, Höjgård, Rabinowicz (2017) rámutatnak, ezek gyakran – módszertani okokból – nem alkalmasak megalapozott következtetések levonására, s ezért eredményeiket sok esetben nem is lehet figyelembe venni a későbbi tervezési folyamatok során.

A korábbi EU-s regionális vagy vidékfejlesztési források, illetve programok hatáselemzésével foglalkozó tanulmányok között akadnak az oksági kapcsolatok alaposabb feltárásával készült kutatások is. Kiemelt figyelmet fordítottak az elemzők egy-egy úttörő programra, így például a helyi termékek és védjegyek hatásaira (Cei, DeFrancesco, Stefani 2018; Landi, Stefani 2015; Parasecoli, Tasaki 2011), vagy az endogén helyi fejlesztés „kísérleti” programjára, a LEADER programra (Barke, Newton 1997; Bosworth et al. 2016; Esparcia Perez 2000; Papadopoulou, Hasanagas, Harvey 2011). A területi és vidékfejlesztési források általános hatáselemzése esetén kihívást jelent, hogy e programok szándékuk szerint a gazdasági-társadalmi élet számtalan aspektusára egyszerre szeretnének hatást gyakorolni. Ennek megfelelően hatásosságuk felmérésére több komplex mutatót és indexet használnak. Nijkamp és Blaas (1995) viszonylag egyszerű, de a fejlesztések több aspektusát megragadni képes modellt dolgozott ki a regionális fejlesztési támogatások hatáselemzéséhez, és ennek használhatóságát mutatta be Hollandia példáján. Yang et al. (2015) – az Európai Unió által ajánlott közös monitoring és értékelési keretrendszer (CMEF) alapján – ennek korlátait felismerve, területalapú gazdaságelemzési és mikroszintű elemzési módszereket véve alapul – alakítottak ki átfogó vidékfejlesztési programértékelési módszertant. Michalek és Zarnekow (2012) kompozit indexet állított össze a vidéki gazdasági-társadalmi fejlettség mérésére, amelyet Szlovákia NUTS4 szintű régióinak példáján alkalmazott.

Ezt a modellt – a magyarországi adatok elérhetősége szerint átalakítva és kiegészítve – a 2002 és 2008 közötti időszak fejlesztési hatáselemzésére magyar

kutatók is felhasználták (Bakucs et al. 2018; Fertő, Varga 2015). Kutatásukban kísérleti elrendezésben (ahol a kontrollt azon területek alkották, amelyek nem részesültek fejlesztési támogatásban) sikerült feltárni a fejlesztési források sokszor ellentmondásos hatásait, még ha ezek a hatások nehezen megfigyelhetők és gyengék voltak is. A HÉTFA Kutatóközpont (Balás et al. 2015), illetve Molnár et al. (2010) átfogóan vizsgálta a magyar fejlesztési források felhasználásának eredményességét. Noha a vidékfejlesztési támogatásokkal nem foglalkoztak elemzésükben, Balás et al. (2015) a fejlesztési támogatások makrogazdasági mutatókra gyakorolt hatásait kvalitatív és kvantitatív módszerekkel elemezve megállapítják, hogy a foglalkoztatottak számát közvetlenül (beruházások generálásán keresztül) és közvetetten is pozitívan befolyásolják, de szakértői vélemények alapján a hátrányos helyzetű térségekben e hatások nem érvényesül. Molnár és szerzőtársai (2010) – kvalitatív kutatás mellett – a 2003-tól 2009-ig tartó időszakban a fejlesztési támogatások (ezen belül a vidékfejlesztési támogatások) mértékét és különböző gazdasági-társadalmi mutatók változását vizsgálták kistérségi szinten. Arra a következtetésre jutnak, hogy a vidéki térségekben élők lehetőségeire kedvező hatást gyakoroltak a közlekedési infrastruktúrafejlesztések, és a falusi idegenforgalom is növekedést mutatott. Megjegyzik ugyanakkor, hogy a vidéki gazdaságfejlesztés, diverzifikáció hatása makroszinten nem mutatható ki ebben az időszakban.

Problémafelvetés

A vidékfejlesztési vagy térségi fejlesztési programok hatáselemzésének két nagy akadályát látjuk tehát:

- Egyrészt nehezen lehet kísérleti szituációt alkalmazni a programok mérésére, mivel a kontrollcsoport nehezen határozható meg (például matching módszerrel, ahogyan azt Fertő, Varga 2015 tette) vagy nem létezik; dichotóm változó indikátorként nehezen használható.
- Másrészt a programok rendkívül sokfélék, nem beszélhetünk azonos kezelésről sem, amennyiben a fejlesztési elképzeléseket projektszinten értékeljük.

A klasszikus kísérleti módszerek mellett számos más eszköz rendelkezésünkre áll. Ilyen például – legújabban magyar kutatásban is használt – a becslési részvételi valószínűségeen alapuló párosítás (*generalized propensity score matching*), amely megpróbálja kiküszöbölni azt a problémát, hogy a kezelési hatás skálán mérhető (Bakucs, Fertő, Benedek 2019). További módszer a lineáris regresszió alapuló útmodellezés. Ez nemcsak arra alkalmas, hogy a függő változót a vizsgálatba bevont más változók függvényében láttassa, hanem arra is, hogy rávilágítson egyes látens mechanizmusokra (Astbury, Leeuw 2010). Ennek megfelelően pedig ne csak arra adjon választ, hogy létezik-e összefüggés magyarázó és függő

változó között, hanem arra is, hogy ez a kapcsolat milyen struktúrában, hogyan működik (Adedokun, Childress, Burgess 2011). Természetesen ennek az előnynek ára is van: mivel a változók közötti összefüggésrendszer több permutációban felírható, így a kutató egyik legfontosabb feladatává az válik, hogy érvényes elméleti struktúrát alkalmazzon (Smith 1990).

A tanulmányban az Új Magyarország Vidékfejlesztési Program (2007–2013) hatásait vizsgálom abból a szempontból, hogy a programban megfogalmazott társadalmi célok hogyan teljesültek (VM 2007, 4.1.3. fejezet). A program – a mezőgazdasági célok bemutatását követően – a harmadik és negyedik tengelyes források felhasználásának célrendszerében foglalkozik a társadalmilag fontos célokkal. „Az alacsony foglalkoztatottsági szint, az elégtelen gazdasági és vállalkozói aktivitás, valamint a jövedelemszerzési lehetőségek javíthatók a gazdasági szerkezetváltáson keresztül, amely növekvő számú és versenyképesebb vállalkozások megjelenését eredményezi, valamint magasabb foglalkoztatottsági szintet és jobb jövedelemszerzési lehetőségeket” (VM 2007, 83.). Ennek a feltezésnek megfelelően azt vizsgálom, hogy az ÚMVP harmadik tengelyes kifizetései miként tudtak hozzájárulni a vállalkozások és a foglalkoztatottak számának növelésén keresztül a jövedelmi viszonyok javulásához.

Megközelítésem három szempontból tartható újszerűnek:

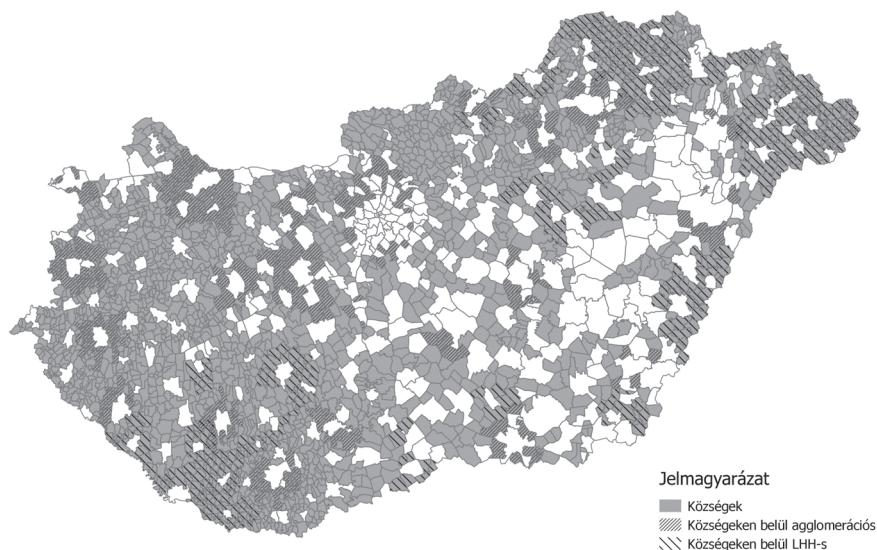
- A 2007–2013-as EU-s költségvetési ciklusban megvalósult magyarországi vidékfejlesztés társadalmi hatáselemzésére ez idáig alig került sor, így az elemzés hiánypótló.
- A rendelkezésre álló adatok lehetőséget adtak a településszintű vizsgálatra.
- Kontroll- és kísérleti csoport elkülönítésén alapuló kísérleti elrendezés helyett az elemzéshez lineáris regresszió alapuló útmodellezést használtam. Így megkülönböztethetők a fejlesztési támogatások közvetett és közvetlen hatásai és az összefüggésrendszer strukturálható. Ez ugyan nem tekinthető innovatív megoldásnak (Smith 1990), valamint skálaszintű kezelési hatással is kísérleteztek – magyar kutatásban Bakucs, Fertő, Benedek (2019) –, útmodellezéssel történő hasonló elemzést még nem végeztek. Tekintve, hogy a magyarázó és függő változó is skála mérési szintű, kézenfekvő a lineáris regresszió, kísérleti jellegű elemként pedig a longitudinális változást megragadó változók használata.

Forrásként a Magyar Államkincstár (fejlesztési támogatások), a Központi Statisztikai Hivatal (idősoros népességszám, ingázók aránya, idősoros regisztrált vállalkozások száma), a Nemzeti Adó- és Vámhivatal (idősoros jövedelmi viszonyok, idősoros foglalkoztatottak száma) adatait használtam. Ezek az adatok minden településre elérhetők az Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszerben. A kutatás során csak (a 2007-es státuszuk szerinti) községekkel foglalkoztam, és megkülönböztettem az agglomerációs és a nem agglomerációs településeket. Azokat a községeket tartottam agglomerációnak, amelyeket a KSH (2014) agglomerációk vagy településegységek köré-

be sorolt (n=471). Hasonlóképpen kiemeltem a 311/2007. (XI.17.) kormányrendelet által leghátrányosabb helyzetű kistérségekbe (LHH) sorolt mikrorégiók községeit (n=644) (1. ábra).

Az alminták önálló kezelésére a gazdasági lehetőségek eltérő elérhetősége miatt van szükség. A korábbi kutatások (Bakucs et al 2008; Fertő, Varga 2015; Lakatos, Váradi 2009; Vidueira 2015) ugyanis a fejlesztési támogatások eltérő működési formáit mutatták ki, vagyis feltételezhető, hogy a szűkebb értelemben vett vidékfejlesztési támogatások nem azonos hatásúak a kedvezőbb és kedvezőtlenebb gazdasági-munkaerőpiaci helyzetű területeken. Hasonlóan fontos a szuburbiaiák megkülönböztetése. Az agglomerációs térségek településeivel foglalkozó magyar kutatások közös álláspontja, hogy a települések földrajzi elhelyezkedése és térségi kapcsolatai az egyenlőtlenségek egyik legfőbb meghatározója. A funkcionálisan a városokhoz kapcsolódó szuburbiaiakban másfajta munkaerőpiaci logika érvényesül, mint a városoktól távol eső községekben. Magyarországon a társadalmi különbségek területi szinten, EU-s összehasonlításban is rendkívül jelentősek (Csurgó 2013; Csurgó et al. 2017).

1. ábra: A vizsgált magyarországi települések csoportjai
Settlement groups of the analysis

Modellstruktúra és felhasznált változók

A modell az ÚMVP vidéki gazdaságfejlesztési célkitűzésén alapul (harmadik tengelyes, nem mezőgazdasági célú vidékfejlesztési támogatások): „az alacsony

foglalkoztatás, gazdasági és vállalkozói aktivitás, illetve jövedelmi viszonyok javítása a több és versenyképesebb vállalkozást, a nagyobb foglalkoztatást és a jobb jövedelmezőséget eredményező gazdasági szerkezetváltással érhető el. Ehhez a vállalkozóvá válás ösztönzésére, a mikrovállalkozások helyzetének javítására (...) irányuló fejlesztések szükségesek” (VM 2007, 83.)

A gazdasági szerkezetváltozás nehezen operacionalizálható. A stratégia fordított logikai kapcsolatrendszerrel dolgozik, ugyanis a gazdasági szerkezetváltást – deduktív logikával – eszközként értelmezi, jóllehet az a (tercier szektorbeli) vállalkozások számának, illetve a foglalkoztatottság növekedésének eredményeként, a stratégia hosszú távú céljaként is felfogható (mint ahogyan arra utal is a program). Amellett, hogy a vállalkozások megjelenése inkább indikátora, semmint következménye a szerkezetváltozásnak, az az állítás is könnyen értelmezhető, hogy a szolgáltató szektor támogatása növeli a vállalkozásalapítást kedvet, a foglalkoztatottságot és javítja a jövedelmi helyzetet. A szerkezetváltozásra vonatkozó stratégia egyszerre hivatkozik ugyanazon változók okára és okozatára. A gazdasági szerkezetváltozás, a vidéki gazdaság diverzifikálása az ÚMVP harmadik intézkedéscsoportjának fő célkitűzése, amelyet a harmadik tengelyes támogatásokkal tervez elérni a stratégia (VM 2007).

A támogatások – mint magyarázó változók – közvetlen és közvetett hatásait vizsgálom a jövedelemszerzési lehetőségekre, amely a stratégia életminőséget javító végső célja. Köztes változóként a mikrovállalkozások és a foglalkoztatottak száma szerepel a modellben. A munkaerőpiac magyarországi térségi struktúrája ismeretében (Kovács, Egedy, Szabó 2015; KSH 2016; Lakatos, Váradi 2009) az ingázók arányának figyelembevételére is szükség van.

A szakpolitikai állítások magyarázata alapján a kutatás hipotézisei:

- A magyarországi községekben a szűkebb értelemben vett vidékfejlesztési támogatások képesek voltak hozzájárulni a helyi mikrovállalkozói szféra bővüléséhez, a foglalkoztatottak arányának emelkedéséhez, illetve ezeken keresztül a helyi jövedelmi helyzet javulásához.
- A pozitív hatások a hátrányos helyzetű településeken jobban érvényesülnek, mint másutt.
- A pozitív hatásokat befolyásolja a falvak településszerkezeti elhelyezkedése, a nagyvárosok közelsége.

A változók közötti kapcsolatok irányítására is szükség van a három köztes változó esetén. A mikrovállalkozások és a foglalkoztatottak közötti oksági kapcsolat mindkét irányban működhet, mivel a foglalkoztatottág növekedése bővülő keresletet generálhat a vállalkozások szolgáltatásaira, ugyanakkor a vállalkozások munkahelyeket teremthetnek a helyiek számára. Minthogy az ÚMVP szakpolitikai elképzeléseiből kiindulva ezt a „tyúk vagy tojás” helyzetet nem lehet megoldani, abból a megfontolásból, hogy az utóbbi hatás rövidebb távon is érvényesül, feltételezem, hogy a kapcsolat iránya a változók között ennek megfelelő lesz. Az ingázók modellbe foglalását több ok miatt is óvatosan kell kezelni. Míg a többi függő változó esetén a 2007–2013-as ciklusban változó értékű megfigyelés lehet-

séges, addig az ingázási adatok települési szinten csak a népszámlálás évére érhetők el, ami sokkal inkább a térségi kapcsolatok szükséges, de általános indikátoraként kerül a modellbe. Kérdés az, hogy mennyire tud érvényesülni a fejlesztési támogatások vállalkozás- és foglalkoztatottságösztönző hatása alacsonyabb és magasabb ingázási arány mellett. Így fordított logikával a térségi kapcsolatokat jelölő ingázási arány a vállalkozások és foglalkoztatottak számát magyarázó változóként értelmezi.

A modellben felhasznált változók (a leíró statisztikákat lásd a függelékben):

- *Támogatások:* A Magyar Államkincstár adatbázisából településsorosan elérhető, 2007 és 2014 között kifizetett vidékfejlesztési (ÚMVP-EAFRD) támogatások összesített értéke a harmadik tengelyen, egy állandó lakosra (a 2007. évi lakosságszám szerint). A harmadik tengelyes támogatások egy főre jutó kifizetése a ciklusban, nagy szóródás mellett, átlagosan 58 ezer forint volt, az agglomerációs községekben ennél az átlagnál jóval alacsonyabb (43 ezer forint), a hátrányos helyzetű térségekben jóval magasabb (97 ezer forint).
- *Mikrovállalkozások:* Az 1–9 fős vállalkozások egy lakosra jutó számának változása 2006 és 2016 között (KSH). A 2006 és 2016 közötti időszak oka, hogy a 2007–2013-as költségvetési ciklust megelőző év értékét a ciklus során folyósított kifizetések lezárulását követő év adataival volt célszerű összevetni. Minthogy 2015-ben még dokumentáltak ÚMVP-kifizetéseket, 2016 volt az első olyan év, amelyben e ciklus „hatása” már nem érvényesülhetett közvetlenül. Az 1–9 fős vállalkozások egy főre vetített aránya átlagosan 7,6%-kal bővült.
- *Foglalkoztatottak:* főállásúak egy lakosra jutó számának változása 2006 és 2016 között (KSH). A főállásúak aránya a leghátrányosabb helyzetű településeken bővült legjobban, 11,5%-kal, míg a községek átlaga ennél valamivel alacsonyabb, 9% volt.
- *Ingázók:* a naponta ingázó foglalkoztatottak aránya a település foglalkoztatottainak körében (2011-es népszámlálás, KSH). Ez az arány az agglomerációs községekben 75%-os, más községekben 60%-os, az LHH-s kistérségek községeiben pedig csupán 49%-os volt.
- *Jövedelem:* a településen élők főállásból származó jövedelmének (NAV) egy állandó lakosra vetített értékének változása 2006 és 2014 között. 2006-os értéken az egy lakosra jutó jövedelmek 79 ezer forinttal bővültek, ez az érték mind az agglomerációs, mind pedig a leghátrányosabb térségek községeiben magasabb.

Eredmények

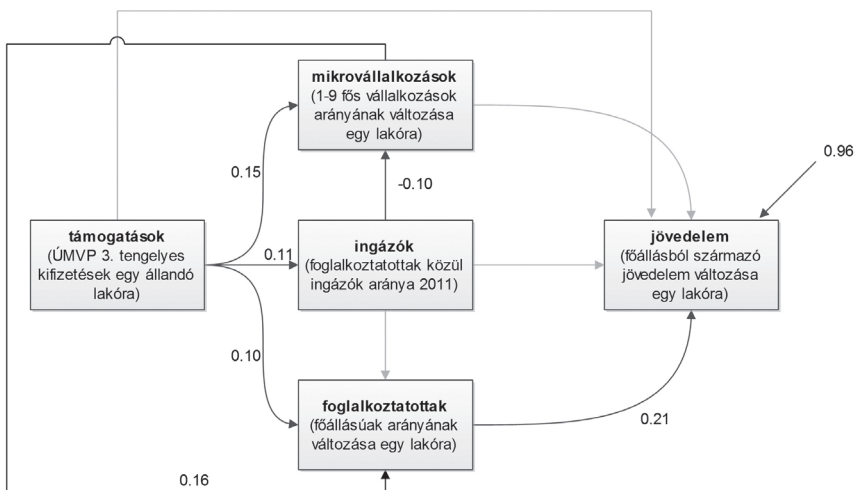
Az agglomerációs községek (n=471) almintáján végzett útmodellezés nem eredményezett nagy magyarázó erejű modellt. A standardizált R^2 -érték mindössze

0,04, vagyis a magyarázó változók az egy főre eső jövedelemváltozás értékének szóródásából csupán 4%-ot képesek megmagyarázni. A kiemelt kapcsolatok az 5%-nál alacsonyabb p-értékű regressziós együtthatókkal leírható lineáris kapcsolatokat jelölik, minden esetben a standardizált β -értékeket tüntettem fel (2. ábra). Az egyenletek illeszkedési és meredekségi mutatóit, illetve a p-értékeket a függelék tartalmazza.

Nem meglepő, hogy az agglomerációs települések esetén a vidékfejlesztési támogatások közvetlenül és közvetve kevésbé hatnak a jövedelemváltozásra. Ezek a települések funkcionálisan a nagyvárosokhoz tartoznak, a jövedelemszerzési lehetőségek kevésbé a helyben elérhető vállalkozásoktól, sokkal inkább attól a várostól függenek, amelynek környezetében helyezkednek el. A jövedelmi helyzetet befolyásoló hatások a változókészleten belül kizárólag a foglalkoztatottak arányának javításán keresztül érvényesülnek. Ez az összefüggés fennáll valamennyi vizsgált községtípus esetén, vagyis azt mondhatjuk, hogy a foglalkoztatottak arányának növekedésén keresztül hatékonyan lehet növelni a településen élők jövedelmi helyzetét. Ez a kijelentés magától értetődőnek hangozhat, azonban egyáltalán nem az. Ahhoz, hogy az állítás igaz lehessen, két feltételből legalább az egyiknek teljesülnie kell: vagy az újonnan létrejövő munkahelyeknek korábban inaktív vagy munkanélküli helyi lakókat kell bevonnia (ne felejtjük, a jövedelmet nem a foglalkoztatottak számához, hanem a teljes népességhez arányosítottuk), vagy magasabb fizetést kell biztosítani a korábbi átlagfizetéshez képest.

Az egy főre eső harmadik tengelyes vidékfejlesztési támogatások pozitív hatása a mikrovállalkozások (lakosságszámhoz viszonyított) arányának növeke-

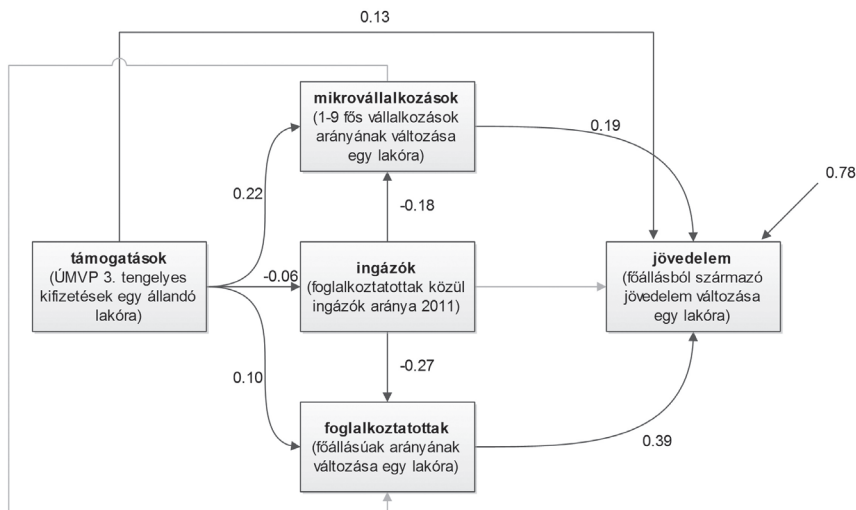
2. ábra: Az agglomerációs községek almintáján végzett útmodellezés (zárójelben a standardizált regressziós együtthatók)
Path analysis on the subsample of agglomeration villages (with standardised regression coefficients)

désére az agglomerációs és a nem agglomerációs községek, illetve az LHH-s községek mintáján is kirajzolódik. Ez azt jelenti, hogy a támogatásokkal mindenhol sikerült növelni a mikrovállalkozások számát. A korrelációs számítások hasonlóan pozitív összefüggést mutatnak a támogatások és a nagyobb (maximum 49 fő) vállalkozások arányának növekedése között is, ám az ilyen vállalkozások alacsony száma miatt az összefüggés kevésbé megbízható. Az agglomerációs községek mintáján az utak 1%-nál alacsonyabb p-értékű standardizált regressziós β -értékeit összeadva $0,15 \times 0,16 \times 0,21 + 0,11 \times (-0,10) \times 0,16 \times 0,21 + 0,1 \times 0,21 = 0,026$ -os összefüggést kapunk, vagyis a szűkebb értelemben vett vidékfejlesztési források közvetett jövedelembefolyásoló hatása alig vehető észre.

A nem agglomerációs községek ($n=2337$) azonos változóstruktúrával végzett útmódellezése magasabb magyarázó erejű, az egy lakosra jutó jövedelemváltozásnak „mindössze” 78%-át nem sikerült ezzel a változókészlettel megmagyarázni (3. ábra). A modellben megjelenik a harmadik tengelyes támogatások közvetlen hatása is a jövedelemváltozásokra, amelyet betudhatunk a támogatott projektek végrehajtásából származó rövid távú és közvetlen jövedelemnövelő hatásnak (Molnár et al 2010), függetlenül attól, hogy ismernénk a jövedelmek szórását a foglalkoztatottak körében. A nem agglomerációs települések esetén – s az összefüggés hasonlóan igaz az LHH-s kistérségek községeinek almintájára is – a mikrovállalkozások arányának változása szintén pozitív összefüggésben áll az átlagjövedelmi helyzet változásával, s így a támogatások közvetetten is hatnak a vállalkozásosztánysra. Ez egészül ki a foglalkoztatottak számának növelésére gyakorolt hatással (amelyet az agglomerációs települések mintáján már tapasztaltunk).

3. ábra: A nem agglomerációs községek almintáján végzett útmódellezés (zárójelben a standardizált regressziós együtthatók)
Path analysis on the subsample of non-agglomeration villages (with standardised regression coefficients)

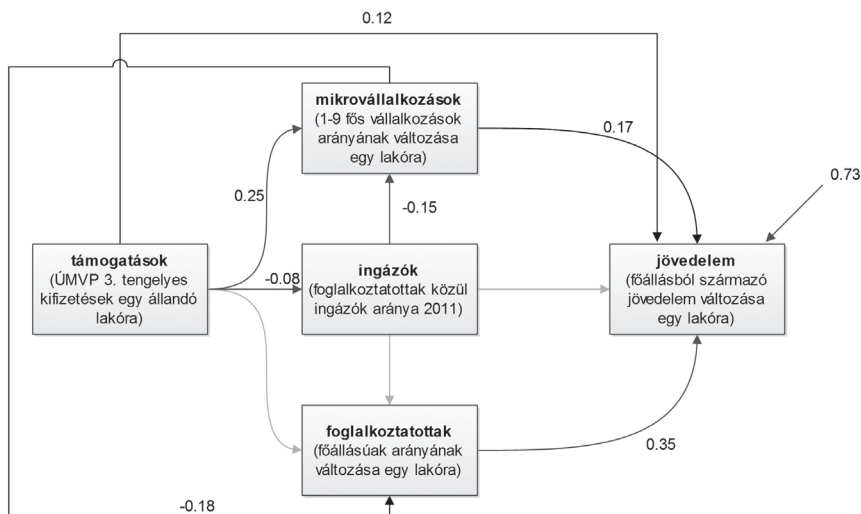
Az ingázók arányának mutatóját azért volt szükséges beilleszteni a modellbe, mert így ragadható meg a községek térségi kapcsolati helyzete; a foglalkoztatottak körében mért ingázási arány a közeli városok vonzó hatásának indikátora. Ez a változó ugyanakkor „kakukktójás” is, hiszen a többi függő változóval ellentétben nem változást mér, hanem a 2011. évi állapotról nyújt keresztmetszeti képet, így modellbeli jellemzőit is ennek megfelelően kell értelmeznünk. Az agglomerációs községek körében a támogatások pozitív összefüggésben állnak az ingázók arányával, vagyis a harmadik tengelyes támogatások a munkavállalók számára növelik a városok vonzerejét az agglomerációs községekben. Ezzel ellentétben a nem agglomerációs, illetve LHH-s községek almintáján a 6-8 százalékos standardizált β -értékek rendkívül gyenge negatív összefüggést jelölnek, alacsony p-értékek mellett.

Érdekes, hogy valamennyi községtípus esetén számottevő negatív összefüggés mutatható ki az ingázók és a mikroállalkozások aránya között. Ez azt jelenti, hogy a nagy vonzerővel rendelkező (közeli) városok jelenléte maga után vonja a helyi vállalkozások csökkenő (helyi népességszámra vetített) számát. Az ingázók aránya és a foglalkoztatottak arányváltozása között hasonló negatív kapcsolat áll fenn a nem agglomerációs településekben: a közeli városok szívóhatása megmutatkozik a foglalkoztatottak számának csökkenő arányában. Ez utóbbi összefüggés sem az agglomerációs, sem a leghátrányosabb helyzetű településeken nem érvényesül, vagyis a kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb térségi helyzet nem meghatározó. Azokban a községekben, ahol az ingázási arány magasabb volt, a foglalkoztatottak aránya kisebb mértékben bővült. Ennek oka az lehet, hogy ezekben a térségekben a foglalkoztatás bővülése a térségi kapcsolatoknak köszönhetően telítettségi szintet ért el. Viszont azokban a községekben, ahol az ingázók aránya alacsonyabb volt, az ingázások arányának növekedésével tudott bővülni a főállásúak népességen belüli aránya.¹ Ez az összefüggés az agglomerációban és az LHH-s kistérségek községeiben azért sem érvényesülhet, mert ezek térségi kapcsolati szempontból homogénebbek: az agglomerációban a viszonylag kedvezőtlen térségi kapcsolati helyzetben is eleve magas az ingázói arány,² a leghátrányosabb helyzetű térségek aktív népessége sem képes nagyobb arányban ingázni az általánosan kedvezőtlen szociális, infrastrukturális helyzet miatt. A nem agglomerációs községek esetén a fejlesztési támogatások közvetlen hatását (0,13) szintén pozitív előjelű, közvetetten érvényesülő 0,076-os erősségű hatás egészíti ki, s így összességében $0,13 + 0,22 \times 0,19 + (-0,06) \times (-0,18) \times 0,19 + (-0,06) \times 0,27 \times 0,39 + 0,1 \times 0,39 = 0,206$ -as érték mutatja, hogy a fejlesztési támogatások a foglalkoztatottak és a vállalkozások arányának növelésén keresztül is jól látható módon befolyásolják a jövedelmi helyzetet.

A leghátrányosabb helyzetű kistérségek községeinek ($n=644$) almintáján³ végzett útmodellezés a legmagasabb, 27%-os magyarázó erejű (4. ábra). A nem agglomerációs községekhez hasonlóan az LHH-s községekben a támogatások – közvetlenül és közvetetten – a mikroállalkozások arányának növelésén keresztül pozitívan befolyásolják a helyi jövedelmi viszonyokat. Két, korábban nem tár-

4. ábra: Az LHH-s kistérségekben elhelyezkedő községek almintáján végzett útmodellezés (zárójelben a standardizált regressziós együtthatók)

Path analysis on the subsample of villages of the 33 least developed microregions (with standardised regression coefficients)

gyalt összefüggést érdemes kiemelni. Egyfelől, a leghátrányosabb helyzetű községekben eltűnik a támogatások foglalkoztatottak számára gyakorolt közvetlen pozitív hatása. A kifizetett harmadik tengelyes vidékfejlesztési támogatások egy főre vetített értéke azonban közvetlenül negatív módon befolyásolja a főállású foglalkoztatottak egy lakosra vetített arányának változását 2006 és 2016 között. A vidékfejlesztési támogatások összességben – mivel a foglalkoztatottak arányának változása az egy főre eső jövedelem változásával ezúttal is pozitív kapcsolatban áll – negatív módon befolyásolják a jövedelmi viszonyokat. Az LHH-s községek almintájában is igaz, hogy a fejlesztési támogatások – közvetlen hatásaikkal mellett – közvetett módon is pozitívan változtatnak a foglalkoztatottak jövedelmi helyzetén, ám a negatív előjelű köztes kapcsolatok miatt ez a közvetett hatás nem jelentős, és csupán 0,029-es, alig észrevehető értékkel egészíti ki a közvetlen hatást. Az LHH-s településeken összesen $0,12 + 0,25 \times 0,17 + (-0,08) \times (-0,15) \times 0,17 + 0,25 \times (-0,18) \times 0,35 = 0,149$ -es összesített érték mutatható ki.

Együtt vizsgálva a három útmodellt, eltéréseket láthatunk mind a fejlesztési támogatások és a munkaerőpiaci helyzetet megragadó változók, mind ezek és a jövedelmi helyzet összefüggéseiben.

- Az egyik ilyen eltérés, hogy míg a mikrovállalkozások arányának emelkedése a jövedelmek növekedését eredményezi általánosságban, ilyen hatás nem látszik az agglomerációs községekben. Ennek oka az lehet – Csurgó (2013) véleményét elfogadva –, hogy az agglomerációs községekben a jövedelmi helyzet inkább függ a közeli városok kereseti viszonyaitól, mint a

helyi vállalkozások számától, jóllehet a helyi foglalkoztatás bővülése is kedvező hatást gyakorol a jövedelmekre.

- A három községi alminta közötti másik fontos eltérés a támogatások közvetlen hatásának hiánya az agglomerációs térségekben. Ennek magyarázata a fejlesztési támogatások kisebb szerepe lehet általában e települések fejlődésében, ugyanakkor azt is jelentheti, hogy ezeken a településeken a meglévő fejlesztési támogatásokat „jól” vagy „jobban” költik el. Minthogy van (gyenge) közvetett összefüggés a fejlesztési támogatások és a jövedelmek között, azt mondhatjuk, hogy a fejlesztési támogatások jövedelemre gyakorolt hatása az agglomerációs térségek községeiben nem pusztán a projektek megvalósításából, hanem abból fakadt, hogy nagyobb mértékben voltak képesek hozzájárulni a vállalkozások és ezen keresztül a foglalkoztatottak arányának növekedéséhez.
- Minél kedvezőtlenebb térségi kapcsolatokkal rendelkezik egy község, annál kevésbé számítanak a mikroállalkozások foglalkoztatottságot növelő tényezőnek (a kapcsolat az agglomerációban pozitív, másutt nem észrevehető, a hátrányos helyzetű térségekben negatív). Ezen összefüggés magyarázata arra is választ adhat, hogy mi lehet az oka a harmadik tengelyes támogatások és a foglalkoztatottság közötti kapcsolat hiányának a leghátrányosabb térségekben. Hipotézisem szerint érdemes a közvetett negatív előjelű hatásból kiindulni. A periféria hátrányos helyzetű kistérségei és a vállalkozások kapcsolatával foglalkozó szerzők hangsúlyozzák a vállalkozások nagyfokú beágyazottságát (Kovács 2012), amely járhat akár negatív következményekkel is, amennyiben hozzájárul a feketefoglalkoztatáshoz, és patrónus-kliens viszonyú foglalkoztatási kultúrát hoz létre (Várad 2015; Vigvári 2015; Virág 2010). Több szerző rámutat a vállalkozások nehéz helyzetére, ha a változó gazdasági feltételekhez alkalmazkodni képes helyi munkaerőre van szükségük (Bosworth, Farrell 2011; Carlsen, Morrison, Weber 2008). Virág (2010, 91.) a Belső-Cserehát példája kapcsán írja e térségekről, hogy „kedvezőtlen forgalmi helyzetüknek köszönhetően nem, vagy csak nagyon nagy áldozatok árán érhetők el napi ingázással az ipari munkahelyek, s így a foglalkoztatást helyben kell megoldani.” Másutt a rendszerváltást követő országos munkaerőpiaci dinamikákkal kapcsolatban így fogalmaz: „Bár (...) létrejött közel egymillió új munkahely, de ide többségében már nem (...) az időben megkopott munkavégző képességű embereket várták” (Virág 2010, 108.). Az LHH-s községek almintáján jelentkező negatív összefüggésre további magyarázat lehet, hogy míg a kedvezőbb adottságú településeken érvényesül a mezőgazdaság korlátozott munkahelyteremtő hatása, addig a hátrányos helyzetű térségekben (például az automatizált termelésre való átállásnak köszönhetően) munkahelyek megszűnésével járhat ez a folyamat. Noha ezek a kijelentések csupán hipotézisként kezelendők, felhívják arra a figyelmet, hogy a vidékfejleszt-

tési támogatások – még kellően fel nem tárt okok miatt – a várthoz képest eltérő eredményeket hozhatnak.

Összegzés

A tanulmány az Új Magyarország Vidékfejlesztési Program munkaerőpiaci céljainak megvalósulását vizsgálta a helyi társadalom- és gazdaságfejlesztésben. Lineáris regresszióelemzésen alapuló útmodellezés módszerével vizsgáltam az európai uniós, szűkebb értelemben vett vidékfejlesztési források (3. tengelyes támogatások) felhasználásának közvetlen és közvetett hatását. Az útmodellezéshez a magyar községek településsoros adatbázisát használtam fel, az elemzést az agglomerációs községek, a nem agglomerációs községek, és a „leghátrányosabb helyzetű” 33 kistérség községeinek almintáin végeztem el. Valamennyi községtípus esetén kimutatható volt, hogy a fejlesztési források kedvező hatást gyakoroltak a települések munkaerőpiaci helyzetére, méghozzá nagyjából annak a logikai struktúrájának mentén, amelyet a fejlesztési program elképzelt. A kedvező hatás különösen a nem agglomerációs települések almintáján volt meggyőző, ide értve a leghátrányosabb helyzetű térségek községeit is, míg az agglomerációkban a fejlesztési támogatások és a helyi vállalkozások hatása kevésbé meghatározó tényező a jövedelmek alakulásában.

Ugyanakkor az elemzés eredményei azt mutatják, hogy a fejlesztési források munkaerőpiaci hatásai nem mindig alakulnak a várakozásoknak megfelelően. A hátrányos helyzetű térségekben a mikrovállalkozások számának növekedése a foglalkoztatottak arányának csökkenésével jár. Ennek magyarázata lehet a feketefoglalkoztatás és a munkaerőt egyre hatékonyabban felhasználó mezőgazdaság. Az ingázás figyelembe vételével lehetővé vált a települések munkaerőpiaci vonatkozású térségi kapcsolatainak egyszerű vizsgálata is. Megállapítottam, hogy az ingázások arányának növekedésével csökken a mikrovállalkozások számának, illetve a foglalkoztatottak arányának növekedési üteme. Sem az agglomerációs, sem a hátrányos helyzetű községekben az ingázók és a foglalkoztatottak száma között nincs kimutatható összefüggés, amit munkaerőpiaci vonatkozásban a maximális telítettségi helyzettel magyarázhatunk. Általánosságban a foglalkoztatottság bővülését az ingázás lehetősége nagymértékben magyarázza, a vizsgálat ugyanakkor azt mutatta ki, hogy az agglomerációban az ingázások eleve magas aránya, az LHH-s térségben pedig külső korlátok miatt ez a hatás kevésbé érvényesül. A modell feltárta azt is, hogy több programhatás nem a vállalkozás vagy a foglalkoztatás ösztönzésén keresztül, hanem közvetlenül járul hozzá a helyi átlagjövedelem növekedéséhez. Ez arra is utalhat, hogy a fejlesztési támogatások egy részének kedvező hatása csak a projektmegvalósítás idejéig tart, s ezáltal nem nevezhető eredményesnek.

A kutatási eredmények érvényességét számos tényező korlátozza. Az elemzés során használt egyszerű vidékdefiníció (a vidékfejlesztési program eredményességét a községek halmazán elemeztem), illetve a kifejezetten rövid távon is érvényesülő munkaerőpiaci hatások elemzése az eredmények értelmezési tartományát szűkíti. Mindenképpen érdemes bővíteni a programok hatáselemzéseinek érvényességét más társadalmi-demográfiai magyarázó változók bevonásával, például a vándorlás és előregedés, a népességsökkenés, a 2012–2013-tól fokozatot váltó közfoglalkoztatás, a részletesebb ingázási mutatók, valamint a helyi gazdaságra vonatkozó további függő változók vizsgálatával. Hasonló okból a tanulmány által vizsgált komplex jelenség megértéséhez kvalitatív kutatásokat is szükséges végezni, mivel a fejlesztési hatáselemzések körében az ilyen magas érvényességű vizsgálatok jobbra hiányoznak.

Jegyzetek

- 1 Az agglomerációs községekben 2006 és 2016 között a bővülés mértéke közel 10%-os, az agglomeráción kívüli községekben 14%-os volt a teljes népességen belül. Meg kell jegyezni, hogy az adatokban a közfoglalkoztatottak is szerepelnek, akikről települési szintű adat csak 2013-tól, vagyis az EU-s költségvetési ciklus záró évétől áll rendelkezésre.
- 2 Az agglomerációs községekben az ingázók aránya a foglalkoztatottak körében 75%-os, a nem agglomerációs községekben 60%-os, ezen belül az LHH-s községekben pedig csupán 48%-os volt a 2011-es népszámlálás szerint.
- 3 Ezek körében agglomerációs községeket is találunk: a közös metszet 9 település, amely az összes község 3 ezreléke.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3-BCE-28. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának Támogatásával készült.

Irodalom

- Adedokun, O. A., Childress, A.L., Burgess, W. D. (2011): Testing conceptual frameworks of non-experimental program evaluation designs using structural equation modeling. *American Journal of Evaluation*, 4., 480–493. <http://doi.org/cpk63v>
- Andersson, A., Höjgård, S., Rabinowicz, E. (2017): Evaluation of results and adaptation of EU rural development programmes. *Land Use Policy*, 67., 298–314. <http://doi.org/gbn5n6>
- Astbury, B., Leeuw, F. L. (2010): Unpacking black boxes: Mechanisms and theory building in evaluation. *American Journal of Evaluation*, 3., 363–381. <http://doi.org/b43dpk>

- ÁSZ [Állami Számvevőszék] (2012): *Jelentés a vidékfejlesztési célkitűzések megvalósítására, a helyi közösségek szerepének megerősítésére fordított pénzeszközök felhasználása eredményességének és hatékonyságának, a vidéki életminőség javításában betöltött szerepének ellenőrzéséről*. <https://www.asz.hu/storage/files/files/%C3%96sszes%20jelent%C3%A9s/2012/1293j000.pdf> (Letöltés: 2017. január 2.)
- Baker, J. L. (2000): *Evaluating the impact of development projects on poverty: A handbook for practitioners*. World Bank Publications.
- Bakucs Z., Fertő I., Benedek Zs. (2019): Success or waste of taxpayer money? Impact assessment of rural development programs in Hungary. *Sustainability*, 11., 2158. <http://doi.org/c8wb>
- Bakucs Z., Fertő I., Varga Á., Benedek Zs. (2018): Impact of European Union development subsidies on Hungarian regions. *European Planning Studies*, 6., 1121–1136. <http://doi.org/c8wc>
- Balás G., Csité A., Kiss G., Major K., Németh N., Piross A. (2015): *Az EU-források gazdaságfejlesztési és növekedési hatásai*. HÉTFA, Budapest http://hetfa.hu/wp-content/uploads/Fejlpolhatasok-HETFA_151130.pdf (Letöltés: 2019. január 5.)
- Balogh P. (2012) *Kontraproduktívítás a fejlesztéspolitikában? Az EU-források felhasználásának gazdaság-szociológiai elemzése*. PhD disszertáció. Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola, Budapest.
- Barke, M., Newton, M. (1997): The EU LEADER initiative and endogenous rural development: The application of the programme in two rural areas of Andalusia, Southern Spain. *Journal of Rural Studies*, 3., 319–341. <http://doi.org/c674jt>
- Bosworth, G., Annibal, I., Carroll, T., Price, L., Sellick, J., Shepherd, J. (2016): Empowering local action through neo-endogenous development; The case of LEADER in England. *Sociologia Ruralis* 3., 427–449. <http://doi.org/c8wf>
- Bosworth, G., Farrell, H. (2011): Tourism entrepreneurs in Northumberland. *Annals of Tourism Research*, 4., 1474–1494. <http://doi.org/d9bb3p>
- Carlsen, J., Morrison, A., Weber, P. (2008): Lifestyle oriented small tourism firms. *Tourism Recreation Research*, 3., 255–263. <http://doi.org/c8wg>
- Cei, L., Defrancesco E., Stefani, G. (2018): From geographical indications to rural development: A review of the economic effects of European Union policy. *Sustainability*, 10., 1–21. <http://doi.org/gfnd7p>
- Csurgó B. (2013): *Vidéken lakni és vidéken élni. A városból vidékre költözők hatása a vidék átalakulására: a város környéki vidék*. Argumentum, Budapest
- Csurgó B., Csizmady A., Kovách I., Megyesi B. (2017): Területiség és társadalmi integráció. In: Kovách I. (szerk.): *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA TK SZI, Belvedere Meridionale, Budapest, Szeged
- Enyedi Gy. (2011): A városnövekedés szakaszai – újragondolva. *Tér és Társadalom*, 1., 5–19. <http://doi.org/c8wh>
- Esparcia Perez, J. (2000): The Leader programme and the rise of rural development in Spain. *Sociologia Ruralis*, 2., 200–207. <http://doi.org/fsphmh>
- Európai Bizottság (2008): *EU rural development policy*. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg. https://ec.europa.eu/agriculture/publi/fact/rurdev2007/2007_en.pdf (Letöltés: 2019. január 20.)
- Európai Bizottság (2009): *European cohesion policy in Hungary*. https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/country2009/hu_en.pdf (Letöltés: 2019. január 20.)
- Fertő I., Varga Á. (2015): Az európai uniós támogatások hatása a kistérségek helyzetére. *Tér és Társadalom*, 1., 116–131. <http://doi.org/ckhh>
- Juhász P. (2006): Rurális problémák: A falusi terek gazdasági, társadalmi és politikai gondjairól. In: Juhász P. (szerk.): *Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban*. Új Mandátum, Budapest, 573–594.
- Kolosi T., Róbert P. (2004): A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának főbb folyamatai a rendszerváltás óta. *TÁRKI Társadalmi Riport*, 48–74.
- Kovács I. (2012): *A vidék az ezredfordulón*. Argumentum, Budapest
- Kovács Z., Egedy T., Szabó B. (2015): Az ingázás területi jellemzőinek változása Magyarországon a rendszerváltás után *Területi Statisztika*, 3., 233–253. <http://doi.org/c8wj>
- KPMG (2017): *A magyarországi európai uniós források felhasználásának és hatásainak elemzése a 2007-2013-as programozási időszak vonatkozásában*. http://adko.hu/01_files/adotanulmanyok/2017/KPMG-eu-elemzes.pdf (Letöltve: 2019. jan. 5.)

- KSH (2014): Agglomerációk, településegységek. In: *Magyarország településhálózata*. KSH, Budapest. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mo_telepuleshalozata/agglomeracio.pdf (Letöltés: 2017. január 2.)
- KSH (2016): *Az ingázás kiemelt célpontjai*. KSH, Budapest. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/ingazas.pdf> (Letöltve: 2019. jan. 5.)
- Lakatos M., Váradi R. (2009): A foglalkoztatottak napi ingázásának jelentősége a migrációs folyamatokban. *Statisztikai szemle*, 7–8., 763–794.
- Landi, C., Stefani G. (2015): Rent seeking and political economy of geographical indication foods. *Agribusiness*, 4., 543–563. <http://doi.org/f7wfn8>
- Michalek, J., Zarnekow, N. (2012): Application of the rural development index to analysis of rural regions in Poland and Slovakia. *Social Indicators Research*, 1., 1–37. <http://doi.org/bpxzhs>
- Molnár A., Hamza E., Székely E., Varga E. (2010): Az EU társfinanszírozásával megvalósuló főbb vidékfejlesztési intézkedések átfogó értékelése. In: *Agrárgazdasági Információk*. Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest. http://repo.aki.gov.hu/310/1/ai_2010_13.pdf (Letöltés: 2019. január 5.)
- Nijkamp, P., Blaas, E. (1995): Comparative regional policy impact analysis: Ex post evaluation of the performance of the European Regional Development Fund. *Journal of Regional Science*, 4., 579–597. <http://doi.org/bmzcgr>
- Papadopoulou, E., Hasanagas, N., Harvey, D. (2011): Analysis of rural development policy networks in Greece: Is LEADER really different? *Land Use Policy*, 4., 663–673. <http://doi.org/drd34b>
- Parasecoli, F., Tasaki, A. (2011): Shared meals and food fights: Geographical indications, rural development, and the environment. *Environment and Society*, 1., 106–123. <http://doi.org/c8wk>
- Smith, N. L. (1990): Using path analysis to develop and evaluate program theory and impact. *New Directions for Program Evaluation*, 47., 53–57. <http://doi.org/c8p293>
- Szabó Zs., Balás G., Borbás G., Kiss G., Piross A., Potrovszki G., Szerletics Á. (2016): *Európai uniós források rendszere 2014–2020. Gyakorlati útmutató pályázóknak és pályázatóknak*. Hétfa, KRE, ME, Budapest
- Valuch T. (2015): *A jelenkori magyar társadalom*. Osiris, Budapest
- Váradi M. M. (2015): A túlélés és a társadalmi betagozódás között: szegénység, kirekesztettség és kapcsolatrendszerek. In: Virág T. (szerk.): *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben*, Argumentum, Budapest, 45–68.
- VÁTI (2004): *Állami támogatások és programok területfejlesztési hatásainak értékelése*. VÁTI, Budapest
- Vidueira, P., Rivera, M., Mesa, B., Díaz-Puente, J. M. (2015): Mid-term impact estimation on evaluations of rural development programs. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 191., 1596–1600. <http://doi.org/c8wm>
- Vigvári A. (2015): Vissza a tanyákra - egy cigány család újrakezdési esélyei a szabolcsi pusztai világban. In: Virág T. (szerk.): *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben*, Argumentum, Budapest, 211–227.
- Virág T. (2010): *Kirekesztve. Falusi gettók az ország szélén*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- VM [Vidékfejlesztési Minisztérium] (2007): *Új Magyarország Vidékfejlesztési Program*. Vidékfejlesztési Minisztérium, Budapest. http://www.terport.hu/webfm_send/179 (Letöltés: 2017. január 2.)
- Yang, A., Rounsevell, M., Haggett, C., Piorr, A., Wilson, R. (2015): The use of spatial econometrics, stakeholder analysis and qualitative methodologies in the evaluation of rural development policy. *Journal of Environmental Assessment Policy and Management*, 2., 1550023. <http://doi.org/c8wn>

Függelék

1. függelék: A modellekben felhasznált változók alapstatisztikái a három alcsoportban

Mutató	Indikátor	Agglomerációs községek	Nem agglomerációs községek	LHH-s községek
Egy főre jutó jövedelem	Átlag	96 568	75 437	93 797
változása 2006 és 2014	Medián	89 123	73 269	88 757
között (Ft, reálértéken)	Szórás	113 403	80 646	74 519
Harmadik tengelyes	Átlag	43 036	61 682	73 046
támogatások a 2007-es	Medián	28 207	35 420	38 005
népesség arányában	Szórás	52 542	99 007	122 019
Naponta ingázó	Átlag	75,3%	60,2%	48,7%
foglalkoztatottak aránya	Medián	76,2%	62,6%	50,0%
(2011)	Szórás	8,7%	17,3%	16,7%
1–9 fős regisztrált	Átlag	6,51%	9,87%	11,55%
vállalkozások száma (az egy	Medián	5,73%	8,17%	9,84%
főre eső érték változása	Szórás	4,99%	7,85%	8,02%
2006–2016 között)				
Főállású foglalkoztatottak	Átlag	9,88%	14,76%	20,12%
száma (az egy főre eső érték	Medián	9,58%	13,87%	19,61%
változása 2006–2016 között)	Szórás	4,83%	7,58%	7,18%

2. függelék: A regressziós egyenesek meredekségi (β) és illeszkedési (adj. R^2) adatai a három almintában (a két változó közötti együttmozgást akkor tüntettem fel, ha a t-próba szignifikanciája 0,05-nél alacsonyabb volt)

Egyenlet	Magyarázó változó	Függő változó	β	adj. R^2	p
<i>Agglomeráció</i>					
1	Foglalkoztatottak	Jövedelem	0,163	0,04	< 0,000
2	Mikrovállalkozások	Jövedelem			0,372
3	Ingázók	Jövedelem			0,980
4	Támogatások	Jövedelem			0,746
5	Ingázók	Foglalkoztatottak			0,237
6	Támogatások	Foglalkoztatottak	0,097	0,007	0,036
7	Mikrovállalkozások	Foglalkoztatottak	0,163	0,025	< 0,000
8	Ingázók	Mikrovállalkozások	-0,103	0,011	0,031
9	Támogatások	Mikrovállalkozások	0,152	0,021	0,001
10	Támogatások	Ingázók	0,106	0,009	0,022
<i>Nem agglomeráció</i>					
11	Foglalkoztatottak	Jövedelem			0,221
12	Mikrovállalkozások	Jövedelem	0,186	0,034	< 0,000
13	Ingázók	Jövedelem			0,472
14	Támogatások	Jövedelem	0,13	0,017	< 0,000
15	Ingázók	Foglalkoztatottak	-0,269	0,072	< 0,000
16	Támogatások	Foglalkoztatottak	0,099	0,009	< 0,000
17	Mikrovállalkozások	Foglalkoztatottak			0,221
18	Ingázók	Mikrovállalkozások	-0,177	0,031	< 0,000
19	Támogatások	Mikrovállalkozások	0,221	0,049	< 0,000
20	Támogatások	Ingázók	-0,057	0,003	0,006
<i>LHH</i>					
21	Foglalkoztatottak	Jövedelem	0,346	0,118	< 0,000
22	Mikrovállalkozások	Jövedelem	0,168	0,027	< 0,000
23	Ingázók	Jövedelem			0,243
24	Támogatások	Jövedelem	0,123	0,014	0,002
25	Ingázók	Foglalkoztatottak			0,074
26	Támogatások	Foglalkoztatottak			0,955
27	Mikrovállalkozások	Foglalkoztatottak	-0,174	0,029	< 0,000
28	Ingázók	Mikrovállalkozások	-0,155	0,023	< 0,000
29	Támogatások	Mikrovállalkozások	0,247	0,06	< 0,000
30	Támogatások	Ingázók	-0,08	0,005	0,040

Szemponatok a magyar területfejlesztési intézmények vizsgálatához

Assessing Hungarian territorial development institutions

SIMÓ BALÁZS

SIMÓ Balázs: doktorjelölt, Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola; 7622 Pécs, Rákóczi út 80.; simo.balazs.mate@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-5492-5506>

KULCSSZAVAK: regionalizmus; közigazgatás; kapacitásfejlesztés

ABSZTRAKT: Noha Magyarország az 1990-es években a posztszocialista országok közül élen járt a területfejlesztési intézményrendszer kiépítésében, a 2012-es jogszabályi változások nyomán a 2014–2020-as uniós költségvetési ciklusban a regionális fejlesztési ügynökségek nincsenek már jelen. Megszűnésük teret adott hasonló rendeltetésű központi kormányzati és területi önkormányzati szervezetek kibontakozásának. A szervezetek intézményi betagozódásával, kapacitásfejlesztésével és a rájuk delegált feladatokkal kapcsolatosan kérdés, hogy azok összhangban vannak-e a versenyképességet alapvetően befolyásoló globális folyamatokkal.

Jelen tanulmány arra világít rá, hogy a fejlett országok regionális fejlesztési ügynökségei miként alkalmazkodnak ezekhez a globális folyamatokhoz. A cikk amellet érvel, hogy a regionális fejlesztési ügynökségek funkcióját betölteni kívánó hazai szervezeteknek igazodniuk kell a tudásalapú gazdaság által támasztott követelményekhez. Így már nem elegendő, ha a szervezetek összetett eszközrendszer által, relatív függetlenségben látják el feladataikat. Szükséges, hogy tevékenységeik a szektorok átjárhatósága mellett képesek legyenek biztosítani az információ és a tudás összegyűjtését, feldolgozását, valamint a helyi partnerek számára történő megosztását. E cél elérése érdekében ki kell alakítani azon értékelési szempontrendszert, mely támogatja e szervezeti képességek objektív megítélését és nemzetközi összehasonlíthatóságát.

Balázs SIMÓ: PhD candidate, Doctoral School in Regional Policy and Economics, Faculty of Business and Economics, University of Pécs; Rákóczi út 80., H-7622 Pécs, Hungary; simo.balazs.mate@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-5492-5506>

KEYWORDS: regionalism; public administration; capacity development

ABSTRACT: In the post-2020 period, the European Commission will continue to focus on the challenges of the knowledge-based economy while maintaining a strong territorial approach and increasing synergy and coordination of the relevant sectoral financial resources and policies. The

question is whether Member States are ready to face challenges such as globalisation, the digital revolution, economic governance, demographic change and social cohesion.

Although Hungary has played a pioneering role in Central and Eastern Europe in creating the legal and institutional framework for territorial development, the current EU budget period 2014–2020 is the first in which the Hungarian regional development agencies (RDAs) are no longer operational due to a 2012 legislative act. The closure of these institutions left room for other organisations with a similar mandate, operating at both central and territorial level.

There are doubts as to whether the capacity building of these institutions, given their reassigned tasks, is able to keep pace with the ever-changing global processes with a direct impact on competitiveness. Although regional development agencies have been an essential instrument of territorial development policy over the last seven decades, the paradigm shift in European regional policy calls into question the usefulness of its traditional instruments.

The main objective of this study is to examine the constantly changing environment and its impact on the RDAs of developed countries in order to define their development and adaptation potential through desk research and interviews. This study seeks to highlight the historical adaptation of territorial development institutions and points out that in a knowledge-based economy, governments are only able to increase competitiveness if they have institutions that enable adaptability and knowledge transfer.

With such research, the author wishes to underline the need to adapt the expectations and evaluation criteria for Hungarian territorial development institutions to the requirements of the knowledge-based economy. The fulfilment of purely operational development tasks by a quasi-autonomous organisation with a multitude of means is no longer adequate. In addition to increasing synergies between the sectors, the ability to collect, process and exchange information with local authorities seems to be indispensable also for the current territorial development institutions. In order to develop these capabilities, a clearly defined criteria grid is needed, which can not only contribute to the objective evaluation of the current Hungarian institutions, but also provide the basis for an international comparison.

Bevezetés

Magyarország az 1990-es években Kelet-Közép-Európában élen járt a területfejlesztési intézményrendszer kiépítésében és működtetésében. Az évtized közepétől a területfejlesztésre fordított források mind nagyobb hányadát tették ki az uniós előcsatlakozási alapok (az ISPA, a SAPARD és a PHARE), az EU-hoz való csatlakozást követően pedig a kohéziós politika megvalósítását támogató eszközök (pl. strukturális alapok és a kohéziós alap) (Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium 2009). A források elosztásában részt vevő szervezetek közül zászlóshajóvá nőttek ki magukat a csatlakozás idejére már országos lefedettséggel bíró regionális fejlesztési ügynökségek (RFÜ-k), melyek közreműködő szervezeti feladatokat láttak el a területfejlesztési operatív programokban (Józsa 2016). A 2004–2006-os, Magyarország számára csonka programozási időszak Regionális fejlesztés operatív programja esetében az ügynökségek a VÁTI Magyar Regionális Fejlesztési és Urbanisztikai Kht.-val (VÁTI) közösen látták el a közreműködő szervezeti tevékenységet. A 2007–2013-as uniós költségvetési periódusban az RFÜ-k önállóan töltötték be ezt a funkciót a hét tervezési-statisztikai régió különálló regionális operatív programjai esetében. A 2014–2020-as

időszak kiegyensúlyozott területi fejlődését elősegíteni hivatott Terület- és településfejlesztési operatív programjának (TOP) tervezésében és végrehajtásában azonban a kormányzat nem delegált az ügynökségek számára hasonló feladatkört. 2011-ben döntött úgy a kabinet, hogy megérett az idő a területfejlesztésről és a területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény (Tftv.) átfogó, főleg a területfejlesztési intézményrendszer érintő módosítására (2011. évi CXCVIII. törvény). A 2012. január 1-jén hatályba lépett módosítások egyik fontos pillére a fejlesztéspolitikai intézményrendszer megújítása volt. Megszűntek a regionális fejlesztési tanácsok (RFT-k), a területfejlesztés közép-szintjévé a megyei önkormányzat vált; a közszolgáltatási szerepkör elvesztését a területfejlesztési funkció elvi lehetőségével kompenzálták. Az addig RFT-tulajdonban lévő regionális fejlesztési ügynökségek finanszírozását a regionális operatív programok technikai segítségnyújtási keretéből biztosító szerződésesek 2015. december 31-én lejártak, meghosszabbításukra nem került sor. Ez kihívás elé állította az egyébként is forráshiányos megyei önkormányzatokat az RFÜ-k finanszírozása szempontjából. A megyei közgyűlések 2016 év elejétől napirenden tartották az ügynökségek végelszámolással történő megszüntetését és megannyi esetben döntöttek is arról. Az RFÜ-k megszüntetése alkalmat adott a kormányzat és a megyei önkormányzatok számára, hogy újragondolják, kiépítsék és megerősítsék területfejlesztési kapacitásaikat. Az azonban kérdés maradt, hogy egyrészt az elmúlt évek irányváltása összhangban van-e a nemzetközi trendekkel, másrészt az irányváltással a végrehajtás lépést tud-e tartani. Ennek vizsgálatához megfelelő szempontrendszerre van szükség.

A hazai szakirodalom még nem vizsgálta az érintett magyar szervezeteket összetett szempontrendszer szerint. Nemzetközi összehasonlításra is csak az európai uniós programozási ciklusok területfejlesztési programjainak az Európai Bizottság által készített éves jelentései szolgálnak. Azonban e jelentések kizárólag az intézmények forráselosztásban betöltött, közreműködő szervezeti tevékenységére összpontosítanak.

Ebben a tanulmányban bemutatom azokat a nemzetközi folyamatokat, amelyek igényként fogalmazták meg az ügynökségi típusú szervezetek létrejöttét, valamint azon kutatói törekvéseket, melyek igyekeztek a területfejlesztéssel foglalkozó ügynökségeket minőségileg kategorizálni. A tanulmány további fejezeteiben áttekintem, hogy a tudásalapú gazdaság kihívásai hatására a szervezetek milyen fejlődésen mennek keresztül, és ez mely területeken igényli az értékelési rendszer felülvizsgálását. Az összegzésben felhívom a figyelmet arra, hogy a 2012-ben megindult magyar intézményrendszeri átalakulás nyomán a jelenlegi területfejlesztési intézményrendszer értékelésére is szükség volna.

A vizsgálati szempontrendszer kialakításának időszerűsége

Az RFÜ-k megszüntetésével hátrahagyott űrt a kormányzat közvetlenül is igyekezett kezelni. A 68/2011. (IV.28.) Korm. rendelet alapján a Széchenyi Programiroda Nkft. miniszteri szintű felügyelet mellett, de megyei jelenléttel, pályázóközpontúan támogatja az uniós társfinanszírozású pályázatok benyújtását és megvalósítását. Továbbá nemcsak részt kellett vennie a 2014–2020-as programozási időszak tervezési feladataiban, hanem az Új Széchenyi-terv (ÚSZT) célkitűzéseinek helyi szintű megvalósulását is támogatnia kellett. A TOP közreműködő szervezeti feladatkörének ellátására a kabinet 2013-ban a szintén központi kormányzati irányítás alatt álló Magyar Államkincstárt jelölte ki, amely a feladatot megyei igazgatóságai által, dekoncentráltan látja el. A kormányzat a névválasztással (Széchenyi Programiroda, regionális fejlesztési ügynökség, központ), valamint a társasági formával (Nkft., Nonprofit Zrt.) igyekezett rámutatni arra, hogy az önkormányzati hierarchián kívüli, eredményorientált gazdasági társaságokat kíván létrehozni.

A névválasztás és a társasági forma meghatározása alapítói vagy tulajdonosi döntés. Felmerül a kérdés, hogy a név- és a társaságiforma-választást követően sikerül-e a szervezeteket olyan minőségű és mennyiségű tartalommal megtölteni, amely eleget tesz az alapítói szándékoknak. Ennél is sarkalatosabb, hogy az alapítói szándékok és a jogalkotói elvárások összhangban vannak-e egymással és tartják-e a lépést a versenyképességet alapvetően befolyásoló globális folyamatokkal. A kérdés megválaszolása olyan vizsgálati szempontrendszer feltételez, mely illeszkedik a nemzetközi értékelési szempontrendszerhez és tekintettel van a releváns és aktuális paradigmákra is – hiszen utóbbiak formálják a területi fejlesztéspolitikai szervezetekkel szembeni elvárásokat és e szervezetek jellemzőit. A megfelelő szempontrendszer nemcsak a szervezetek objektív, szakmai szempontok szerinti nemzetközi összehasonlítását és minősítését segíti, de meghatározhatja azt a fejlődési irányt is, mely a területi és az országos versenyképesség megőrzéséhez szükséges.

A kutatás időszerűségére és az értékelési szempontrendszer szükségességére a 2018 májusa és októbere között az RFÜ-k témakörében készített félig strukturált interjúim is rámutattak. Egyrészt a területfejlesztésben évtizedes tapasztalattal bíró szakemberek meglátása szerint az átalakított területfejlesztési intézményrendszerrel kapcsolatos „türelmi idő” véget ért, így a gyakorlati tapasztalat birtokában időszerűvé vált az intézményrendszer értékelése. Másrészt az interjúalanyok a közreműködő szervezeti feladatokon túl – a nyugati ügynökségek széles portfóliójával szemben – mindössze a nemzetközi (uniós) projektekben való részvételt és az állami megrendelésre végzett tervezési feladatok ellátását jelölték meg. Így a szervezetek nemzetközi összehasonlíthatósága érdekében az értékelési szempontok kialakításakor hangsúlyt fektettem arra, hogy lehetőség legyen a projektpartneri és tervezési feladatokon kívüli lehetséges ügynökségi tevékenységek vizsgálatára.

A továbblépéshez érdemes megvizsgálni, hogy milyen RFÜ-s minősítési rendszerek léteznek, hiszen ezek megfelelő alapjai lehetnek újabb szempontrendszer kidolgozásának, a jelen kor folyamataihoz és paradigmáihoz való igazítás után.

A regionális fejlesztési ügynökségek 20. századi tipológiája

A jóléti állam 70-es és 80-as évekre kimerülő tartalékai miatt a munkanélküliség csökkentésében a termelékenység, a profitráta, a likviditás, illetve az export növelése vált elsődlegessé. A fejlett államok többsége területi (legtöbbször regionális) megközelítéssel fogott hozzá a területi közigazgatás és közszolgáltatás, valamint a területi fejlesztéspolitikai intézményrendszer megszervezéséhez. Az 1. táblázat szemlélteti a centralizált központi kormányzati, valamint az alulról építkező, decentralizált regionális politikák közötti alapvető különbségeket.

A fentiek nyomán elvárassá vált, hogy a közintézmények „aktív interface”-szé és rendszerintegrátorrá váljanak, szakítva a korábbi kizárólagos szabályozói szemlélettel és szerepkörrel. Így Nyugat-Európában megalakultak a kvázi autonóm regionális fejlesztési ügynökségek. A regionális beágyazottságú fejlesztési szervezetek tipizálása meglehetősen összetett feladat: nemcsak a régió értelmezése sokrétű, de a fejlesztési intézmények sajátosságai is különbözőek. A központi szint alatti és a helyi önkormányzati szint feletti területi menedzs-

1. táblázat: A centralizált, felülről építkező és a decentralizált, alulról építkező regionális fejlesztéspolitikai megközelítés

The centralized, top-down and the decentralized, bottom-up regional development policy approach

Jellemző	Centralizált	Decentralizált
Szervezet	Nemzeti Központi kormányzati egység Bürokratikus Általános képesítés és múlt	Regionális Kvázi független szervezet Piaci felépítés Specifikus szaktudás
Működési szabadság	Korlátozott	Kartávolságnyi (arm's length)
Gazdasági célkitűzés	Interregionális egyenlőség Nemzetgazdasági növekedés A növekedés újraelosztása	Interregionális versenyképesség Regionális gazdasági növekedés Endogén/importált növekedés
Működési mód	Nem szelektív Automatikus/diszkrecionális Reaktív	Szelektív Diszkrecionális Proaktív
Szakpolitikai eszközök	Bürokratikus szabályozás Pénzügyi ösztönzők Tanácsadói szolgáltatások Közintézkedés	Pénzügyi ösztönzők Tanácsadói szolgáltatások Közintézkedés

Forrás: Danson, Halkier, Dambora (1998).

ment Európában felöleli a német önkormányzatokat, a spanyol autonóm tartományokat vagy az Egyesült Királyság nemzetrészeit. A témával foglalkozó kutatók többsége elfogadja a regionális fejlesztési ügynökség Halkier és Danson-féle definícióját (1997), miszerint az RFÜ olyan 1. regionálisan beágyazott közfinanszírozású szervezet, mely 2. független szereplőként, 3. a központi és a helyi kormányzati struktúráján kívül működve támogatja a gazdasági fejlődést. E három kritériumot a későbbiekben újabb jellemzőkkel egészítették ki: az ügynökségek 4. alapvetően „szoft” szakpolitikai eszközökkel támogatják a régiós (endogén) vállalkozásokat; valamint 5. integrált megközelítéssel, széles eszköztárral végzik feladataikat (Danson, Halkier, Damborg 1998).

Előbbi sajátosságok nyomán a hierarchikus államigazgatási intézményi struktúrákkal szemben az RFÜ-k mint alulról felfele elvezető alternatívák kellő távolságot tartanak a helyi kezdeményezések néha elaprózott rendszerétől. Ennek ellenére megfelelő rugalmassággal és fogékonysággal tudták a sajátos kihívásokat kezelni. A kormányzati apparátustól való távolság megadta a lehetőséget az ügynökségeknek, hogy olyan üzleti szellemben tegyenek a közpolitikai célok eléréséért, melyek mentesek voltak a túlzó állami beavatkozások jellemzőitől. Halkier és Danson (1997) négy további előnyt tulajdonított a regionális szervezeteknek:

- Mindenekelőtt helyi betagozódásuk miatt sokkal alkalmasabbak arra, hogy a régióként eltérő kihívásokra egyéni stratégiákkal próbáljanak választ adni.
- Az új, alulról építkező regionális politika olyan szakemberállományt követelt meg, amely képes az üzleti szemléletre és a vállalkozói szférával való kapcsolattartásra.
- A félig autonóm helyzet távolságot biztosított a napi politikától, így stratégiaiabb gondolkodás lehetséges. A „kartávolságra levő működési függetlenség” (*arm's-length degree of operational freedom*) felállásában a politikai és anyagi támogatók rendelkeztek az alapvető erőforrások elosztásáról, a szakpolitikai és stratégiai célkitűzésekről. Az ügynökség a célok eléréséhez szükséges operatív feladatokról és azok végrehajtásáról döntött.
- Az állami szintű szakpolitikával összehasonlítva egy regionális szervezet erőteljesebben mutathatta a helyi politikai elit regionális fejlesztés iránti elkötelezettségét.

Halkier és Danson 1997-ben hét nyugat-európai ország regionális fejlesztési ügynökségeit vizsgálva kereste az intézmények kulcsjellemzőit. Alapvetően a szervezeti sajátosságokat, a szakpolitikai programokat, valamint azok végrehajtását vizsgálták. A felállított kritériumrendszer alapján elemezhető az operatív tevékenységet jóváhagyó és támogató politikai hatalom, valamint a szakpolitikai végrehajtást végző apparátus viszonya. Alapvető különbség, hogy az ügynökség a politikai legitimációval bíró regionális hatalom apparátusán kívül helyezkedik-e el, vagy abba betagozódik. Ugyanis egy regionális tanácsi struktúrába való közvetlen betagozódás esetén magasabb a közvetlen politikai ellen-

őrzés esélye, ami a hosszú távú stratégiai döntésekre és a szervezet napi életére is hatással van. Ezzel szemben a kartávolság esetében megvan a lehetőség arra, hogy a tulajdonos hatalma és befolyása mindössze az általános irányok meghatározására terjedjen ki. Így a stratégiai kezdeményezés, valamint a legfontosabb végrehajtási-döntési jogkör a menedzsment kezében maradhat. Ekkor jó eséllyel kialakul az ügynökség önálló (közszerkezeti) identitása, mely a fejlesztéspolitikában a szervezeti és a politikai autonómiát növeli. Emellett fennáll a lehetősége annak is, hogy az RFÜ munkájára a tulajdonoson kívül több közintézmény is hatással legyen, ami a függőségi rendszert diverzifikálja. Természetesen az egyes esetek széles spektrumon helyezkednek el, a 2. táblázat az alapvető csoportokat foglalja össze.

A vizsgálat tárgyát képezte a tulajdonosok száma és kiléte is, különböző preferenciáik miatt. Olyan országokban, ahol az RFÜ-knek a központi kormányzat az egyedüli tulajdonosa (pl. a hivatkozott kutatás idején az Egyesült Királyság), a központi hatalom jellemzően nem kívánja, hogy a szervezetnek más támogatói is legyenek, különösen ne a regionális és helyi körökből. Ezzel a központi kormányzat szigorú ellenőrzést biztosít önmaga számára a szervezetek felett: fenntartja a jogot az igazgatóság tagjainak kinevezésére és visszahívására, a költségvetés biztosítására és módosítására, a politikai támogatottság garantálására vagy megvonására. A skála másik végén található a kartávolságra levő plurális tulajdonosi jelleg, amikor az RFÜ több, a regionális kormányzati hierarchia azonos szintjén álló szereplő támogatását élvez.

A tulajdonosi szerkezet pluralitása döntően befolyásolja a szervezetek finanszírozását is. A szervezeti egységként betagozódott ügynökségek kizárólagosan a pénzügyi bizottságnak referáltak. Ezzel szemben a részben betago-

2. táblázat: Az RFÜ-k szervezeti függetlenségének típusai
Types of RDAs' organisational independence

<i>Kategória</i>	<i>Jogi státusz</i>	<i>Tulajdonos</i>	<i>A tulajdonoshoz való viszony</i>
Ágazati betagozódású	A központi kormányzat része	Központi kormányzat	Közvetlen politikai ellenőrzés
Kváziagazati betagozódású	A központi kormányzat része	Központi kormányzat (és egyéb szervezetek)	Önálló tanácsadó testület által mediált közvetlen politikai ellenőrzés
Kartávolságra levő / egyedi	Különálló intézmény	Központi kormányzat	Politikai felügyelet, az igazgatóság tagjait a központi kormányzat delegálja
Kartávolságra levő / domináns	Különálló intézmény	Központi kormányzat és egyéb szervezetek	Politikai felügyelet, az igazgatóság tagjait a kormány jelöli ki, de a delegálásra ráhatással bírnak különböző magán- és közintézmények
Kartávolságra levő / plurális	Különálló intézmény	Kormány(ok) és egyéb szervezetek	Politikai felügyelet, a kormányok, a magán- és közintézmények delegálják a tagokat

zódott típusba tartozók a pénzügyi bizottság mellett többnyire beszámolóssal tartoztak olyan tanácsadó testületnek is, melyet a regionális tanács, az önkormányzatok, a helyi és regionális fejlesztési bizottságok, a kereskedelmi szervezetek és az üzleti szféra képviselői alkottak. A pénzügyi és a tanácsadói bizottság szerepe és befolyása országról országra és régióról régióra változott. Azonban a tanácsadói bizottság több esetben is hangsúlyosabbnak bizonyult, különösen, ha a regionális politikai vezető elnökölte azt, valamint ha a két fórum tagjai között nagyfokú átfedés jelentkezett.

Az ügynökségek finanszírozása kapcsán kulcskérdés a szakpolitikák végrehajtásának eszköztára és az ügynökségi funkciók kiterjedtsége. A szélesebb portfólió segítette a bevételi források diverzifikálását. A 3. táblázat a hagyományos és az új eszköztárat mutatja be.

Az előbbiek alapján meghatározható hogy egy szervezet mikor mondható modellértékű RFÜ-nek. E sajátosságok nemcsak abban merülnek ki, hogy a szervezet a szűken vett bürokrácián kívül, kvázi függetlenségben lássa el feladatát, hanem legalább ennyire fontos, hogy az adott régió versenyképességét hosszú távú stratégia mentén élénkítse, és ehhez integrált eszközrendszerrel biztosítson a végrehajtás során. Összességében megállapítható, hogy a kilencvenes évek közepén a nyugat-európai RFÜ-k heterogén képet mutattak, ám lehetőség volt objektív sajátosságok mentén való kategorizálásukra.

3. táblázat: Az RFÜ-k szakpolitikai eszköztára
Policy instruments of RDAs

Szakpolitikai eszköz	Hagyományos	Új
Tanácsadás	Finanszírozás, pályázati lehetőségek Nemzetköziesedés	Termelés Piaci környezet Általános üzletvitel
Finanszírozás	(Részben saját) pályázati források Egyéb	Hitel- és garanciatermékek Kockázati tőke
Infrastrukturális fejlesztés	Hagyományos ipartelepítés	Képzés Ipari parkok kialakítása

Forrás: Halkier, Danson (1997).

Folyamatos ügynökségi fejlődés

Az ezredforduló tájékán a fejlett országok ügynökségei új eszközrendszerek bevetésére kényszerültek. Már nem volt elegendő a tervezési feladatokban, a hálózatosodás elősegítésében, valamint a működő tőke bevonásában való aktív részvétel. Különösen a kevésbé fejlett régiókban megjelenő beruházásoknál szükségessé vált az utógondozás, mert korántsem volt biztos, hogy a kezdeti beruházást újrabefektetési döntések követik. E kockázat különösen magas volt

az innovatív cégek esetében. Számukra az egyszeri vagy többszöri állami és/vagy regionális támogatásnál fontosabb volt a helyben található munkaerő képzettsége, a beszállítók megtalálása, valamint a magán- és a közszféra hálózatosodási képessége. Az intézmények tevékenysége eltolódott egyfajta brókeri tevékenység irányába (Morgan 1998). E törekvés első lépcsőjeként a helyi beszállítói képességek fejlesztésére fókuszáltak, ami többet jelentett a korábban ismert „vegyl helyit” szlogenek újbóli megismétlésénél:

- Több helyen beszállítói szövetségeket hoztak létre az ügynökségek.
- Jellemző és újszerű szolgáltatássá vált az új technológiák bevezetésének és elterjedésének a serkentése. Az ügynökségek vállalták az ígéretes vállalkozások technológiai auditjának az elvégzését, ami rámutatott a gyengeségekre és erősségekre.
- Aktívan részt vettek felsőoktatási intézményekhez kapcsolódó szakértői központok (*centres of expertise*) kialakításában (Goddard, Chatteron 1999).
- Hasonló célt szolgált a technológiai vívmányok integrálásában a technológiai klubok létrehozása és működtetése, melyek sikerrel serkentették az innovatív együttműködések.
- Sikeres, adaptációt segítő tevékenység volt a képzési konzorciumok megjelenése, melyek célcsoportja a kis- és középvállalatok munkavállalói voltak. A piaci elvárásoknak megfelelően alakult a képzési paletta, a regionális támogatásnak megfelelően a kis- és középvállalatok olcsóbban juthattak személyre szabott képzéshez.

A felsorolásból kitűnik, hogy bár a kevésbé fejlett régiók hosszú távú célja továbbra is a munkahelyteremtés, a munkanélküliség csökkentése volt, ezt egyre inkább a gazdaság versenyképességének növelésével és nem a kevésbé hatékony rendszerek támogatásával kívánták elérni. Ezáltal a fókusz a beruházások és munkaadók támogatásáról átkerült a marketingre, a kutatás-fejlesztésre, a menedzsmentképzésekre és a munkaerő képzését biztosító keretfeltételek megteremtésére (Miles, Tully 2007). A nyugat-európai regionális fejlesztési ügynökségek portfóliója tehát folyamatosan bővült. Felvállaltak közlekedésfejlesztéssel, a turizmus promotálásával, nemzetközi kereskedelemmel kapcsolatos feladatokat is. Több országban formálisan hozzájárulhattak a központi költségvetés éves tervezéséhez.

A tudásalapú gazdaság által átalakított regionális fejlesztési ügynökségek

A 80-as évektől az európai regionális politika folyamatosan változott, melynek egyik legfontosabb aspektusa az iparalapú gazdaságról a tudásalapú gazdaságra való átállás (Bachtler, Yuill 2007). Az RFÜ-megközelítés létrejöttkor az ügynökséget még a 20. század két uralkodó intézménye, az állam és a piac között

helyezték el. Ennek nyomán az RFÜ-k legfőbb rendeltetése az volt, hogy a rövid távon gondolkozó, magántulajdonban lévő gazdasági szereplők számára új lehetőségeket tárjanak fel, csökkentve az egyenlőtlen területi fejlődés negatív hatásait. A 21. század globalizált világának újabb kihívásai megkérdőjelezték az RFÜ-k koncepcióját. Ebben az új környezetben a tudásalapú gazdaság az uralkodó, ami az európai regionális politikát is átalakította (Cooke, De Laurentis 2010) (4. táblázat).

Előbbiekből kifolyólag a nemzetközi kapcsolódások megléte és fenntartása, valamint a tudáshoz való hozzáférés lépett elő a legfontosabb értéké és eszközzé. Alapvetően megváltozott a tudás szervezeten, vállalaton belüli létrejöttének, illetve régió belüli és kívüli áramlásának a módja, ez pedig felülírta a belső regionális erőforrások kiaknázására épülő korábbi elméleteket és gyakorlatot (Crevoisier, Jeannerat 2009). A folyamatok hatására az RFÜ mint egyedülálló, multifunkcionális regionális szakpolitikai tervező és végrehajtó intézmény nyomán alá került (Jones 2001). Hagyományos mozgásterük szűkülésében az olyan stratégiai megközelítések is szerepet játszanak, mint pl. az Európa 2020 stratégia. A stratégia által szorgalmazott politikai elszámoltathatóság, környezeti fenntarthatóság és társadalmi befogadás megkérdőjelezi az RFÜ-jellegű szervezeteknél a sajátos területi stratégiai kihívások és célok megvalósításának kizárólagosságát.

Ahogy a gazdasági struktúrák és termelési folyamatok változnak, úgy válik egyre kívánatosabbá a nemzetközi aspektus erősítése, az új, tudásalapú gazdaság erőteljesebb támogatása. A Crevoisier és Jeannerat-féle (2009) „területi tudásdinamikák” kifejezés a külső kapcsolati háló kiépítésének a fontosságára mutat rá, ami elengedhetetlen a tudás megszerzése szempontjából. A szerzők hangsúlyozzák, hogy a közeljövőben azok a területek lesznek versenyképesebbek, amelyek kombinálni és fejleszteni képesek a kívülről megszerzett és elsajátított tudást. A felhalmozott tudás biztos alapokat adhat egy régió gazdasága számára. A kihívás abban rejlik, hogy milyen módszerek és intézményrendszer fogja egy terület számára biztosítani a megfelelő mennyiségű és minőségű információ és tudás „összehalásását” és feldolgozását.

A tudástranszferen alapuló regionális külső kapcsolódási pontok aktív kiépítésében a területfejlesztési szervezeteknek kulcsszerepe van. Ehhez fel kell

4. táblázat: Az európai regionális politika változó paradigmája
The changing paradigm of the European regional policy

<i>Jellemző</i>	<i>Ipari-gazdasági paradigma</i>	<i>A tudásalapú gazdaság paradigmája</i>
Területi kormányzás	A támogatásra kijelölt terület	Többszintű, alulról felfele építkező
Stratégia	Magáncégekbe való befektetés általi növekedés	A megnövekedett tudásnak és hálózatosságának köszönhetően végzett új gazdasági tevékenységek
Eszközök	Pénzügyi	Információ, szervezetek

Forrás: Halkier (2012).

nőnie a szervezetek legújabb generációjának, mivel a tudásdinamikák biztosítása széles körű tevékenységeket ölelhet fel a képzett munkaerő felvételétől az oktatáson, képzésen, tanácsadáson, kiszervezésen át a gyártók és fogyasztók közötti interakciók megteremtéséig (Crevoisier, Jeannerat 2009). A tudásdinamikák nem tisztelik az adminisztratív határokat. Sőt, kiemelkedően fontos az adminisztratív határok átlépése és a régiók közötti kapcsolódások megteremtése. Ezzel együtt a földrajzi közelség és a klaszterek miatt a régiók továbbra is fontos, önálló szereplői a tudás áramlásának (Visser, Atzema 2008). Az 5. táblázat hasonlítja össze az új területi tudásdinamikák paradigmáját a hagyományos paradigmával.

Könnyen megeshet, hogy a jövő területi beágyazottsággal bíró intézményeire már nem az RFÜ elnevezés lesz a megfelelő. Azonban megjósolható, hogy a nyugat-európai területfejlesztési szervezetek legfőbb tevékenysége a szervezeti és az információs (erő)források egyéb intézmények számára történő feltételes vagy feltétel nélküli rendelkezésre bocsátása lesz, míg a direkt pénzügyi transzferek szétosztásának jelentősége csökkenni fog. A változások viszont továbbra is feltételezik a rendszerszintű önszervező és összehangoló képességet, amelyekben az RFÜ-khöz hasonló önállóbb és területileg beágyazott szervezetek összetett problémamegoldó képességük révén komoly hozzáadott értékkel bírhatnak. A tudásdinamikák és az innováció – a kombinatív képesség nélkülözhetetlenségéből fakadóan – olyan szervezeteket, szakembereket és kompetenciákat követelnek, melyek képesek biztosítani a szektorok közötti átjárhatóságot. Így bár a szervezetek eszköztárának folyamatosan meg kell újulnia, de a területi jelenlét és beágyazódás értéke nem veszik el, illetve széles körű tevékenységük és relatív függetlenségük elengedhetetlen feltételei lesznek a sikeres alkalmazkodásnak.

5. táblázat: A területi tudásdinamikákra való átállás paradigmája
Transition to the territorial knowledge dynamics paradigm

Jellemző	Hagyományos paradigma	Új paradigma: területi tudásdinamikák
A változás egysége	Innováció	Tudásdinamika
Az új tudás mobilizálása	Pontszerű (technológiai pályagörbe)	Folyamatos
A tudás artikulálása	Felhalmozás, gyűjtés	Kombinálás
Területi lefedettség	A tevékenységek és a munkaerő területi megosztottsága	Többközpontú tudáshálózatok
Regionális kormányzás	Regionális koherencia a tudás létrehozása és felhasználása esetében (klaszter)	A többközpontú dinamikában és a tudásmobilizálásban való részvétel képessége a megfelelő kapacitásokkal

Forrás: Cooke, Porter (2012).

Ennek nyomán a Halkier és Danson-féle szempontokból csak néhánynak a felülvizsgálata szükséges. Az Európai Unió kohéziós politikájában egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a városok és városrégiók. Így érdemes megvizsgálni, hogy mely földrajzi, funkcionális vagy adminisztratív régió a legelőremutatóbb egy operatív szervezet működési területként. Mindemellett hangsúlyozni szükséges, hogy az 1. táblázatban bemutatott alulról felfele tervező megközelítés nem vesztette el aktualitását. Így elképzelhető, hogy a „regionális” vagy az „ügynökségi” elnevezés lassan „kikopik”, azonban a területi kötődés és beágyazottság a jövőben is elengedhetetlen lesz. A jogi státusz, a tulajdonos jogi személye és az ahhoz fűződő viszony szempontjából továbbra is a minél nagyobb szabadság az optimális. A szervezetek eszközürendszere esetében azonban meg kell határozni azt az új palettát, mellyel sikeresen lehet a napi működésben információkat összegyűjteni, azokat értelmezni, az adott terület sajátosságaira szabni, valamint a területi szereplők számára továbbadni.

Összegzés

Magyarországon nemcsak hogy az RFÜ-k státusza és funkciója kérdőjeleződött meg, hanem kis kivétellel (Pro Regio Nonprofit Közhasznú Kft.) meg is szüntették őket. Mindemellett a területfejlesztési kihívásoknak Magyarországon számos szervezet igyekszik eleget tenni: például megyei fejlesztési ügynökségek, kormányzati gazdasági társaság (a Széchenyi Programiroda), kormányzati dekoncentrált központi költségvetési szerv (a Magyar Államkincstár mint a TOP-ok közreműködő szervezete), valamint szaktárca (Pénzügyminisztérium – TOP Irányító Hatóság). Az elnevezés és a társasági forma rámutat arra a törekvésre, hogy e szervezetek eleget tudjanak tenni a 90-es évek közepén meghatározott alapvető kritériumrendszernek: a területi beágyazottságnak, a kormányzati és területi adminisztráción kívül való elhelyezkedésnek és ebből fakadóan a nagyobb fokú működési függetlenségnek.

A tanulmány áttekintette a három kritérium mellett a területi beágyazottsággal működő szervezetek azon további sajátosságait, melyek érdemben befolyásolják működésük minőségét és a szervezetek szerepét az adott terület versenyképességének elősegítésében. Ilyen többek között a jogi státusz, a tulajdonosi kör, az azokhoz való viszony, illetve az eszközürendszer és a humán erőforrás.

A folyamatosan változó környezet miatt a szervezetek állandó változási kényszer alatt állnak. Ennek fő dinamizálója napjainkban a tudásalapú gazdaság. A változások azon szervezeteknek kedveznek, melyek a hármas kritériumrendszernek eleget tudnak tenni, valamint biztosítják a „szoft” szakpolitikai eszközök széles tárházát, így közelíteni tudnak a 90-es évek derekán definiált RFÜ-modellhez. Azonban az eszközürendszer meg kell, hogy újuljon. A jövőbeli

kutatások egyik iránya az eszközrendszerrel szemben támasztott elvárások ki-munkálása, pontos megnevezése és a működési terület ideális lefedettségének felülvizsgálata. Emellett az átalakult hazai területfejlesztési intézményrendszer működéséről is felhalmozódott annyi gyakorlati tapasztalat, hogy a „türelmi idő” lejártát követően az újonnan felállt rendszer kutatás tárgyát képezhesse. E vizsgálatoknak meg kell határozniuk a területfejlesztési rendszer operatív sze-replőivel kapcsolatos elvárásokat. Szükséges, hogy e kutatások ne csak a hazai szakpolitika jogszabályai által meghatározott jogokat és felelősségeket elemez-zék, hanem a tudásalapú gazdaság által támasztott, nemzetközi szakirodalom-ban taglalt kihívásokat is. Vagyis azon követelményeket, melyek szervezeti és rendszer szinten lehetővé teszik az információ és a tudás összegyűjtését, feldol-gozását és helyi partnerekkel való megosztását. A vizsgálatok így nemcsak a szervezetek objektív nemzetközi összehasonlítását fogják segíteni, hanem for-málni tudják a helyi politikával, a szakpolitikával és a jogszabályalkotó intéz-ményrendszerrel szemben támasztott elvárásokat, az azok végrehajtását biztosító felhatalmazást és eszközrendszert.

Irodalom

- Bachtler, J., Yuill, D (2007): *Regional policy in Western Europe: taking stock of the shift in paradigm*. RUFIS Beiträge zur Ballungsraumforschung.
- Cooke, P., De Laurentis, C. D. (2010): Trends and drivers of knowledge economy. In: Cooke, P., De Laurentis, C. D., Collinge, C., Macneill, S. (eds.): *Platforms of innovation: Dynamics of new industrial knowledge flows*. Edward Elgar, London, 1–26. <http://doi.org/c7kx>
- Cooke, P., Porter, J. (2012): Smart RDAs in Europe: Advanced practices. In: Bellini, N., Danson, M., Halkier, H. (eds.): *Regional development agencies: the next generation?* Routledge, New York, 206–225.
- Crevoisier, O., Jeannerat, H. (2009): Territorial knowledge dynamics: from the proximity paradigm to multi-location milieus. *European Planning Studies*, 8., 1223–1241. <http://doi.org/dt8qx8>
- Danson, M., Halkier, H., Damborg, C. (1998): Regional development agencies in Europe. An introduction and framework for analysis. In: Halkier, H., Danson, M., Damborg, C. (eds.): *Regional development agencies in Europe*. Routledge, London, 13–25. <http://doi.org/c7kz>
- Goddard, J. B., Chatterton, P (1999): Regional development agencies and the knowledge economy. Harnessing the potential of universities. *Environment and Planning C*, 6., 685–699. <http://doi.org/cwdbk9>
- Halkier, H. (2012): Regional development agencies, regional policy and knowledge dynamics. Surveying patterns and trends in Europe. In: Bellini, N., Danson, M., Halkier, H. (eds.): *Regional development agencies: the next generation?* Routledge, New York, 24–51.
- Halkier, H., Danson, M. (1997): Regional development agencies in Western Europe: A survey of key characteristics and trends. *European Urban and Regional Studies*, 3., 243–256. <http://doi.org/dn4pzn>
- Jones, M. (2001): The rise of the regional state in economic governance: ‘Partnership for prosperity’ or new scale of power? *Environment and Planning A*, 7., 1185–1211. <http://doi.org/bmkrhq>
- Józsa V. (2016): A magyarországi regionalizmus egy gyakorlati ember szemével. *Tér és Társadalom*, 1., 37–55. <http://doi.org/crtv>

- Miles, N., Tully, J. M. (2007): Regional development agency policy to tackle economic exclusion? The role of social capital in distressed communities. *Regional Studies*, 6., 855–866. <http://doi.org/bj237q>
- Morgan, K. (1998): Regional renewal. The development agency as animateur. In: Halkier, H., Danson, M., Damborg, C. (eds.): *Regional development agencies in Europe*. Routledge, London, 229–252. <http://doi.org/c7k2>
- Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium (2009): *A hazai területfejlesztési és támogatási rendszer átfogó értékelése (1996–2008)*. Budapest
- Visser, E-J., Atzema, O. (2008): With or without clusters: Facilitating innovation through a differentiated and combined network approach. *European Planning Studies*, 9., 1169–1188. <http://doi.org/bb7fdd>

A turizmus ágazat jelenlegi és potenciális éghajlati sérülékenységeinek területi különbségei Magyarországon

Territorial differences in existing and potential climate vulnerability of the tourism sector in Hungary

SÜTŐ ATTILA, FEJES LILIAN

SÜTŐ Attila: klímastratégiai vezető tervező, Magyar Bányászati és Földtani Szolgálat, Nemzeti Alkalmazkodási Központ Főosztály; 1143 Budapest, Stefánia út 14.; suto.attila@mbfsz.gov.hu; <https://orcid.org/0000-0002-3995-769X>

FEJES Lilian: meteorológus, Magyar Bányászati és Földtani Szolgálat, Nemzeti Alkalmazkodási Központ Főosztály; 1143 Budapest, Stefánia út 14.; fejes.lilian@mbfsz.gov.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2770-3550>

KULCSSZAVAK: turizmus; éghajlati sérülékenység; NATÉR; kvantitatív; komplex mutató

ABSZTRAKT: A Magyar Bányászati és Földtani Szolgálat Nemzeti Alkalmazkodási Központ Főosztálya koordinálásában 2017 óta zajlik a Nemzeti Alkalmazkodási Térinformatikai Rendszer továbbfejlesztése projekt, amelynek C3 modulja a turizmus éghajlati sérülékenységeinek témakörét kutatta. A cikk célja a kutatás során kifejlesztett módszertan bemutatása a turizmus ágazat magyarországi éghajlati sérülékenységéről és annak kitettségi, érzékenységi, alkalmazkodóképességi dimenzióiról. A munkacsomag keretében a fogadóterületeket jellemző kitettségi, érzékenységi, alkalmazkodóképességi és éghajlati sérülékenységi mutatókat és területi különbségeket integráltan vizsgáltuk. A vizsgálat és a térképi ábrázolás a CIVAS modell lépésein haladt végig járasi, három esettanulmány-régióban pedig települési léptékben, három időablakra: a jelenlegi állapot vizsgálata mellett a 2021–2050-es és a 2071–2100-es időszakokra. A három időablak mindegyikére két meteorológiai modell (EC-EARTH, CNRM-CM5) és az IPCC 5. értékelő jelentésében (AR5) az újabb generációs RCP (Representative Concentration Pathway) klímaváltozási scenáriók közül kettő (RCP4.5, RCP8.5) alapján azonosítottuk a járasi (az esettanulmányok esetében a települési) trendeket. Jelen vizsgálat jövőbeni kiterjesztésével várhatóan tovább mélyíthető a vizsgálat magyarázóereje és növelhető a hasznosíthatósága.

Attila SÜTŐ: chief planner in climate change related strategic planning, National Adaptation Centre Department, Hungarian Mining and Geological Survey; Stefánia út 14., H-1143 Budapest, Hungary; suto.attila@mbfsz.gov.hu; <https://orcid.org/0000-0002-3995-769X>

Lilian FEJES: meteorologist, National Adaptation Centre Department, Hungarian Mining and Geological Survey; Stefánia út 14., H-1143 Budapest, Hungary; fejes.lilian@mbfsz.gov.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2770-3550>

KEYWORDS: tourism; climate vulnerability; complex index; quantitative method; NAGIS

ABSTRACT: *The project “Further Development of the National Adaptation Geo-Information System” started in 2017 and was coordinated by the Hungarian Mining and Geological Survey’s National Adaptation Centre Department. Module “C3” of the project dealt directly with the climate vulnerability of the tourism sector in Hungary. The main objective of this article is to present the methodological background of the research project for the analysis and assessment of the climate vulnerability of the tourism sector and its components, i.e. sensitivity of the sector, potential impacts of climate change on tourism and adaptability of local communities and economies.*

The main objective was to provide local and national actors of the sector with a useable methodology to quantitatively assess their vulnerability to climate change. The module analysed these aspects through complex indices. Beyond analysing the current situation, the project tried to model future conditions.

The narrative and cartographic results are based on the “CIVAS methodology.” It provides thematic maps in microregional resolution at the national and, in settlement resolution, at the local level. The settlement resolution was only generated for three pilot regions: the Balaton region, the Mátra-Bükk recreation area and the Pécs urban area. The calculated values concerned exposure, sensitivity, impacts, adaptability and vulnerability. The analyses focused on three time windows: the current situation, the period 2021–2050 and the period 2071–2100.

The data for micro-regional and settlement level climate exposure, sensitivity, impacts, adaptive capacity and climate vulnerability were determined using a combination of two meteorological models (EC-EARTH, CNRM-CM5) and two climate change scenarios (RCP4.5, RCP8.5). The latter were selected from the four Representative Concentration Pathways of the IPCC’s 5th Assessment Report. The parallel use of more models and scenarios (and their combinations) increases reliability and helps to produce more realistic projections.

The analytical methodology presented in the article should only be a start. Its future extension could further enhance its validity and usefulness. The existing and potential impacts of climate change on the sector and the lack of preparatory, adaptation or prevention measures underline the need for deepening and disseminating a relational knowledge base in Hungary. To this end, the results of this research can serve as the first steps.

Turizmus, sérülékenység és éghajlati sérülékenység

A természeti erőforrások és gazdasági ágazatok sérülékenysége összetett, számos aspektus által befolyásolt fogalom. E megállapítás a cikk tárgyát képező turizmus esetében is helytálló. A desztinációk turisztikai attrakcióinak jellege és állapota, a kapcsolódó infrastruktúra a sérülékenységet alapvetően befolyásoló tényezők. A világgazdasági konjunktúraingadozások is fontos sérülékenységalkotó elemek, a fogyasztók fizetőképességére és speciális keresleti trendekre is kihatva. Napjainkban a fentiek mellett mind erősebben jelentkezik a biztonság kérdésköre, akár a terrorizmus, akár a fokozódó gyakoriságú és intenzitású természeti katasztrófák jelenléte kapcsán. Utóbbi áttevet a cikk fókuszát jelentő vizsgálatokhoz, a turizmus klímásérülékenységéhez: a turizmus ugyanis a gazdasági ágazatok közül az éghajlati elemek változásának az egyik leginkább kitett alszektor, hiszen természetéből fakadóan a földrajzi helyekhez, fizikai tényezőkhöz (éghajlat, növényzet, vízrajzi és domborzati

adottságok stb.) szorosan kötődik. Az éghajlati elemekre erőforrásként tekinthet, de e tényezők változásai komolyan befolyásolják egy adott desztináció vonzerejét is: korlátozhatnak vagy fokozatosan ellehetetleníthetnek kínálati elemeket, ugyanakkor alternatív termékek kialakítását is ösztönözhetik. A klimatikus viszonyok, a gyakoribbá és intenzívebbé váló időjárás szélsőségek főképp a szabadtéri időtöltést preferáló turisztikai termékek esetében játszanak kulcsszerepet. Ilyen termékek Magyarországon is meghatározóak: a vízparti turizmus, a kulturális örökségturizmus (városlátogatás, zárandokturizmus, rendezvényturizmus stb.) és az aktív turizmus egyaránt a hazai turisztikai kínálat kulcselemei.

A kutatás

A Magyar Bányászati és Földtani Szolgálat Nemzeti Alkalmazkodási Központ Főosztálya koordinálásában 2017 óta zajlik a 2013–2016 között kifejlesztett Nemzeti Alkalmazkodási Térinformatikai Rendszer (NATÉR) projekt továbbfejlesztése a KEHOP-1.1.0-15-2016-00007 azonosítószám alatt. A projekt számos alkalmazkodási tematika és gazdasági ágazat éghajlati sérülékenységét vizsgálja; C3 modulja a turizmus éghajlati sérülékenységének témakörét kutatta. Ma globálisan, így hazánkban is alapvető kihívás a klímaváltozás hatásaival szembeni reagálóképesség megteremtése és megerősítése. Ezt segítheti a turisztikai fogadótérségekben az éghajlat változásához történő alkalmazkodás szakmai támogatása, a klímatudatosság erősítése, a létező gyakorlatok bemutatása és fejlesztése. A kutatás két szinten valósult meg: helyi szintű attitűdök és jó gyakorlatok feltárásával, valamint módszertani és általánosan hasznosítható ajánlások kidolgozásával (Sütő, Czira, Vásárhelyi 2019).

A cikk célja a módszertanfejlesztési kutatási pillér, azaz a turizmus ágazat magyarországi éghajlati sérülékenységét értékelő módszertan bemutatása. Fontos szempontot jelentett, hogy túllépjünk a NATÉR első fázisának turisztikai eredményein, amelyek a KRITÉR¹ társprojekt kizárólag éghajlati indexeken alapuló turisztikai kimeneteit integrálták. A KRITÉR elemzései ugyanis megálltak az éghajlati kitettség vizsgálatoknál: azt elemezték, hogy az éghajlati elemek változása hogyan befolyásolhatja a turizmust az ország különböző részein. A C3 modul munkacsomagja e kezdeti lépéseket folytatta, és az éghajlati sérülékenységvizsgálatot elmélyítette az érzékenységi, alkalmazkodóképességi, sérülékenységi dimenziókkal. A munkacsomag keretében a fogadóterületeket jellemző éghajlati kitettség, érzékenységi, alkalmazkodóképességi és sérülékenységi mutatókat, területi különbségeket komplexen, integráltan vizsgáltuk. A vizsgálat a jelenlegi helyzet bemutatásán túl jövőbeli klimatikus időablakok modellezésére is kísérletet tett.

Módszertani háttér

Napjainkban az éghajlatváltozás hatásai, az ezekkel szembeni sérülékenység, alkalmazkodóképesség vizsgálata egyre inkább a figyelem középpontjába kerülnek. Az utóbbi bő évtizedben számos tanulmány foglalkozott a klímaváltozáshoz kapcsolódó sérülékenység komplex kérdéskörével (IPCC 2007), modellezésével (Khajuria, Ravindranath 2012), ágazati vonatkozásaival (Fellmann 2012). A vizsgálatok alapvetően területi szempontúak: relatív területi különbségeket követnek le. A cikk tárgyát képező turisztikai szempontú éghajlati sérülékenységvizsgálat is területi elemzés: középpontjában a térségi/helyi desztinációk összevethetősége áll. Mivel az éghajlatváltozás hatásai a helyi társadalmi, gazdasági, környezeti dimenziókban egyaránt jelentkeznek, ezért a területi hatások vizsgálata járási vagy települési szinten javasolt (Sütő 2016).

Kutatásunk olyan megközelítést javasolt, amelyet a NATÉR első fázisa általánosságban alkalmazott, és amely az éghajlati sérülékenység vizsgálatára kifejlesztett módszertanon alapul. A módszertan a CIVAS (Climate Impact and Vulnerability Assessment Scheme) modell és a nemzetközi szakirodalom komplex indikátorképzési megoldásainak kombinációja. A CIVAS a CLAVIER nemzetközi klímakutatási projekt² keretében, többek között az éghajlatváltozás ökológiai és épített környezetre gyakorolt hatásainak vizsgálatára készült, egységes módszertani keretet biztosítva a kvantitatív éghajlati hatásvizsgálatokhoz. A komplex elemzési modell összetettségében ragadja meg az éghajlati hatások teljes láncolatát és a társadalmi-gazdasági következményeket a kitettség – érzékenység – várható hatás – alkalmazkodóképesség – sérülékenység fogalmaival.

A modell első lépése a hatásviselők, az érzékenységi, kitettségi és alkalmazkodási mutatók, a hatás- és sérülékenységszámítási módszerek meghatározása. A vizsgálat második szakaszának elemeit az éghajlati sérülékenység számítása, majd az eredményekre építve a térségi éghajlati sérülékenység értékelése (Pálvölgyi et al. 2010) képezik. A NATÉR kialakításának első fázisában a kutatók a különböző tematikák mentén is e logika alapján vizsgálták meg az egyes ágazatok és természeti/környezeti rendszerek jelenlegi és klímamodellekkel előrevetített jövőbeli állapotváltozásait. A projekt keretében a turizmussal kapcsolatos vizsgálatok is készültek, de a vizsgálat a kitettségi szempontnál (turisztikai éghajlati kitettségi indexek számítása) megállt. A továbbfejlesztett értékelési módszertanban ezért kiemelt hangsúlyt fordítottunk az érzékenységi és alkalmazkodóképességi, ezeken keresztül pedig az éghajlati sérülékenységi dimenziók egzakt leképezésére.

A vizsgálat lépései

Éghajlati kitettség

A turizmus szektort, ahogy minden más ágazatot, valamint a desztinációkat – és általában a földrajzi helyeket – számos hatás éri a klímaelemek változása következtében. A CIVAS módszertan három hatástípust különít el: a közvetlen és a közvetett hatások csoportját, valamint a társadalmi-gazdasági következményeket. Ezek közül az első a térséget érintő klímaelem-változások köre, elsődlegesen a hőmérséklet, csapadék, szél stb. jellemzőinek változása. Ezek alapvetően függenek a földrajzi fekvéstől: egy adott földrajzi területet jellemeznek. Ezt a jelenséget írja le a kitettség fogalma, mely az adott térség időjárásai elemeinek éghajlatot meghatározó változásaira koncentrál.

A CIVAS modell során az első lépés a kitettségi indikátorok meghatározása területi átlagok formájában. Ebben a fázisban a NATÉR turisztikai moduljában már bevált, Németh Ákos által Magyarországra alkalmazott turisztikai komplex indexekhez fordultunk. A TCI, mTCI és CIT³ közül az utóbbi előnye a különböző termékfajtákra meghatározható sérülékenység (vizsgálatunkban a vízparti fürdő-, a városnéző és az aktív ágakat leképező kerékpáros turizmusra készült modellezés); a második típus finomítja a „sima” TCI-t, de a CIT-tel együtt bonyolultabb módszertannal bír (Bihari 2016). A rendelkezésre álló adatok korlátosságá miatt az egyszerűbb, beszerezhető adatokra koncentráló TCI alkalmazása a legkézenfekvőbb. Az mTCI- és CIT-értékekre alapozott vizsgálat is elkészült. Ezek tendenciáikban azonban nem mutattak lényeges eltérést a TCI-hez képest. A cikkben terjedelmi korlátok okán csupán a TCI-mutató alapján végzett sérülékenységvizsgálati eredményeket mutatjuk be, a CIT- és mTCI-mutatókra alapozott eredmények a NATÉR-honlapon érhetőek majd el.

A rendelkezésünkre álló, Németh Ákos által jelen projekt keretében az EURO-CORDEX⁴-adatok alapján aktualizált klímaindexek havi bontásban készültek el mindhárom időablakra. A rácsponti adatok területi átlagolásával keletkeztek a származtatott járási adatok – a távoli rácspont okán Gyál és Hajdúhadház járásai nem rendelkeztek saját járási származtatott adattal, esetükben a legközelebbi járások (Vecsés és Hajdúböszörmény) adatait extrapolálta a vizsgálat. A havi bontású adatokból végül a három fő vizsgált turisztikai termékcsoporthoz (vízparti fürdő-, városnéző és aktív turizmus) speciális átlagokat számoltunk (rendre június–augusztus hónapok átlagát a vízparti fürdőturizmusnál, egész éves átlagot a városnéző látogatásoknál és március–október hónapok átlagát az aktív turizmus esetében). Ezzel a szezonhossz-specifikumokat leképező területi adathoz juthattunk időablakonként és turisztikai termékénként A vizsgálatot települési bontásban is megismételtük, azonban a felbontás miatt sok szomszédos településen homogén eredményt adott a vizsgálat.⁵ Ennek ellenére a módszertan tesztelése érdekében három esettanulmány-térségre és csupán TCI-alapon települési vizsgálat is készült.

Érzékenység

A klímaváltozással szembeni sérülékenységet a kitétségen túl a vizsgált objektum (ágazat, lakosság, gazdasági szervezet, turisztikai termék, attrakció stb.) érzékenysége is befolyásolja. Érzékenység alatt a hatásviselő fél időjárásfüggő viselkedését értjük. Szemben a kitétséggel, az érzékenység csak a hatásviselő rendszertől (esetünkben a turisztikai termék jellegzetességeitől vagy a desztináció kínálati spektrumától) függ.

A hatásviselők meghatározásakor több út is rendelkezésünkre áll. A nemzetközi szakirodalom turizmusdefiníciói alapján alapvetően két lehetőség rajzolódik ki: a szektort általában altípusai, altermékei szerint osztják fel (pl. Saur-Amara, Ferreira, Conde 2013; Tureac, Turtureanu 2008), vagy a fogadtérsegek típusait azonosítják (lásd Zemla 2016). Dönthetünk tehát a turisztikai termékekre fókuszáló megközelítés mellett: ilyenkor turizmustípusok csoportosítása történik meg. A kategóriákra külön-külön meghatározzuk az érzékenységi és adaptációs mutatókat. A hatásviselő felek ugyanakkor közelíthetők a desztinációk számbavételével is. Az elemzések folyhatnak térségi (regionális, kisebb térségi, járási) szinten is, de településeket is tekinthetünk desztinációs alapegységeknek.

Vizsgálatunkban a turisztikai termékekre fókuszáló megközelítést alkalmaztuk, a típusok megállapításakor több forrást használva. A magyarországi turisztikai éghajlati sérülékenységvizsgálatok száma igen csekély. Megalapozott és dokumentált termékkategorizálást csupán a BME 2010-es, valamint Csete, Szendrő és Pálvölgyi 2013-as munkájában találunk. E tanulmányok három tényező: természetes víz, táji érték/természeti élőhely, épített és kulturális örökségi érték alapján értékelik a termékeket; és végeredményben a klímahatásoknak kitett outdoor termékeket és a kevésbé érintett, indoor és MICE-elemeket⁶ különítik el (BME GTK 2010; Csete, Pálvölgyi, Szendrő 2013). A kutatásokon túl érdemes megvizsgálni az aktuális szakpolitikai hátteret. A Nemzeti turizmusfejlesztési koncepció 2013-as tervezete, a Nemzeti turizmusfejlesztési stratégia 2030, a Partnerségi megállapodás és az Országos fejlesztési és területfejlesztési koncepció alapján négy-hat főbb irányvonal kristályosodik ki, melyek három nagyobb termék-típus-kategóriába rendezhetők. A hatások és hatásviselők feltárása alapján így e három turisztikai termékcsoporthoz vizsgáltuk az érzékenységet és alkalmazkodóképességet. A termékfajták csoportosításával elkülönítettük a tóparti üdülturizmust; a természetközeli aktív turizmustípusokat (túrázás, kerékpározás, lovas turizmus, horgászat, vadászat, vízi sportok stb.); valamint az épített értékekre koncentrált örökségturizmust (városnéző turizmus, rendezvényturizmus, zarándokturizmus, történelmi emlékek iránt érdeklődő látogatók).

Az érzékenység meghatározásánál – hasonlóan a Csete-Szendrő-Pálvölgyi-féle elemzésben és a CIVAS modell során alkalmazott módszertani meg-

közelítésekhez – két feltételezéssel éltünk: 1. az érzékenység nem helyfüggő, így a vizsgálat valamennyi turisztikai fogadótérség esetében ugyanazzal a termékspecifikus érzékenységgel számol; 2. az érzékenység nem változik a klímaváltozás során. A leírtak következménye, hogy az érzékenység csak a hatásviselő rendszertől (esetünkben a desztináció kínálati spektrumától) függ. Az érzékenységi indikátorok meghatározása turisztikai termékeként (azaz a fent említett termékcsoporthármas tagjaiként) külön-külön történik. Az alkalmazott mutatók kiválasztása (1. táblázat) során arra törekedtünk, hogy a három vizsgálandó turizmustípust a lehető legpontosabban leképezzék. Természetesen a lehetőségeknek (sokszor erős) korlátokat szabott a járási vagy települési szinten rendelkezésre álló adatok köre, valamint a kutatás által alkalmazott absztrakció, amely eleve három csoportba vont össze meglehetősen sokszínű turizmus-termékeket.

A komplex érzékenységi index előállításához az európai szakirodalomban előforduló komplex mutatóképzési példák közül választottunk egyet, a TPI-index analógiájára (ESPON 2006) és az első hazai alkalmazás példájára (Sütő 2007).

1. táblázat: Az érzékenységi indikátorok turisztikai terméktípusonként
Sensitivity indicators by tourism product types

<i>Vízparti üdülés</i>	<i>Aktív turizmus</i>	<i>Épített értékekre koncentrált örökségturizmus</i>
– Beépített (összefüggő településszerkezet + ipari + kereskedelmi területek) vagy mesterséges felszínnek aránya	– Ár- és belvízveszélyes települések (A és B típusba sorolt települések) aránya a járáson belül	– Ár- és belvízveszélyes települések (A és B típusba sorolt települések) aránya a járáson belül
– Természetes területek arányának változása az ösztterületen belül	– Erdőterületek aránya a település ösztterületén belül	– Beépített (összefüggő településszerkezet + ipari + kereskedelmi területek) vagy mesterséges felszínnek aránya
– Kültéri turisztikai típusok aránya az összes típuson belül	– Természetes területek aránya az ösztterületen belül	– Városi zöldfelületek aránya
– III. fokozattal tisztított szennyvizek aránya az összes elvezetett szennyvízen belül	– Kültéri turisztikai típusok aránya az összes típuson belül	– **** és ***** szállodák aránya a szállodai kapacitásokon belül
– Turizmusterhelés (1000 lakosra jutó turisták száma)	– Turizmusterhelés (1000 lakosra jutó turisták száma)	– 1991–2016 között épült épületek aránya a lakásállományban
– **** és ***** szállodák aránya a szállodai kapacitásokon belül		

Hatások

A várható hatások meghatározása az érzékenységi és a kitettségi indikátor alapján történik. Az első lépés a kitettségi és érzékenységi mutatók dimenziótalanítása, azaz standardizálással vagy normalizálással a mutatók értékeinek 0–100, vagy 0–1 közti értékek közé való átszámítása (vizsgálatunkban az utóbbi megoldást alkalmaztuk). A dimenziótalanított értékek számtani átlaga a hatás. Meg kell jegyezni, hogy a CIVAS modellben alapvetően negatív tartalmú kitettség esetünkben pozitív volt: a TCI-, CIT- és mTCI-mutatók magasabb értékei a turizmusnak kedvező környezetet jeleznek, így a kitettségi értékeket a normalizálás előtt -1 -gyel is szorozni kellett.

Alkalmazkodóképesség

A sérülékenységvizsgálatokhoz szükséges harmadik tényező az alkalmazkodóképesség. A fogalom a klímaváltozás folyamatai által előidézett változásokra adható társadalmi és gazdasági válaszok jellegét és erősségét jelenti egy adott térségben. Az alkalmazkodóképesség társadalmi (végzettség, korösszetétel, foglalkoztatottság, mobilitás) és gazdasági (jövedelemszint, adóbevételek, gazdasági teljesítmény, gazdasági szerkezet, forrásabszorpció) mutatókkal mérhető. A vizsgálat az adaptációs képesség esetében is többféle indikátort használt, a turisztikai terméktípusoktól függően (2. táblázat).

2. táblázat: Az alkalmazkodóképességi indikátorok turisztikai terméktípusonként
Adaptability indicators by tourism product types

Vízparti üdülés	Aktív turizmus	Épített értékre koncentráló örökségturizmus
– Idegenforgalmi adóbevétel összege 1000 lakosra	– Idegenforgalmi adóbevétel összege 1000 lakosra	– Idegenforgalmi adóbevétel összege 1000 lakosra
– Egyetemi, főiskolai végzettséggel rendelkezők aránya	– Egyetemi, főiskolai végzettséggel rendelkezők aránya	– Egyetemi, főiskolai végzettséggel rendelkezők aránya
– A belföldi turisták aránya	– Egy lakosra jutó védett természeti terület	– A belföldi turisták aránya
– Attrakciótípusok sokszínűsége	– Ár- és belvízvédelmi infrastruktúra fejlesztését célzó támogatások lakosságra vetített mértéke	– Autópályák elérhetősége
– A védett területek kiterjedésének változása	– Attrakciótípusok sokszínűsége	– Ár- és belvízvédelmi infrastruktúra fejlesztését célzó támogatások lakosságra vetített mértéke

Mindhárom termékcsoportban közös indikátor a lakosság képzettségi szintje (egyetemi, főiskolai végzettséggel rendelkezők aránya), illetve térségi bontású lakossági jövedelemadatok hiányában az idegenforgalmi adóbevételek nagysága (mind az épület, mind a tartózkodás után fizetett idegenforgalmi adó a helyi adóbevételek arányában). A többi indikátor az egyes termékcsoportokra jellemző.

Éghajlati sérülékenység

Az éghajlati sérülékenység a hatás- és az alkalmazkodóképesség-indikátorok alapján határozható meg. Itt a várható hatásoknál már ismertetett módon járunk el. Az adaptációs képesség normalizálással dimenziótalanított mutatóit –1-gyel megszorozzuk, így igazítva a mutató alacsony és magas értékeit a hatások és az érzékenység kedvező-kedvezőtlen póluspárjához. Az ily módon dimenziótalanított értékek kombinációja lesz a sérülékenység.

Eredmények

A vizsgálat a jelenlegi helyzet bemutatásán túl jövőbeli időablakok modellezésére is kísérletet tett. A projekt során az EURO-CORDEX-adatbázisban elérhető éghajlati projekciók közül két éghajlati modellre és két forgatókönyvre alapozott szimulációkat választottunk. Olyan éghajlati projekciós tagokra koncentráltunk, amelyek közepesen konzervatív becslést adnak az éghajlat várható megváltozására, így két globális klímamodellt – CNRM-CM5, EC-EARTH – és egy regionális klímamodellt – RCA4 – használtunk.

Az IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change, Éghajlatváltozási Környezetközi Testület) ötödik helyzetértékelő jelentésében (AR5) az újabb generációs RCP (Representative Concentration Pathways, reprezentatív koncentrációs pályák) forgatókönyveket veszik a jövőbeli klíma vizsgálatának alapjául. A sugárzási kényszer szintjének és pályaalakjának függvényében négy típust határoztak meg: RCP2.6, RCP6.0, RCP4.5 és RCP8.5. A forgatókönyvek nevében szereplő számok a 2100-ra elért teljes sugárzási kényszer változását jelentik W/m^2 -ben. A kutatásban a közepesen optimista RCP4.5, illetve a legpresszimistább RCP8.5-ös forgatókönyveket használtuk, ezek a két klímamoddellel kombinálva összesen négyféle szimulációt adnak (Fejes 2019).

A vizsgálat és a térképi ábrázolás a CIVAS modell lépésein haladtak végig járási szinten, három esettanulmány-régióban (Balaton kiemelt üdülőkörzet, Mátra-Bükk üdülőkörzet, Pécsi járás) pedig települési léptéken. A vizsgálatok három időablakra készültek el: a jelen állapot mellett a 2021–2050-es és a 2071–2100-as időszakokra. A több modell és több scenárió kombinációja bizto-

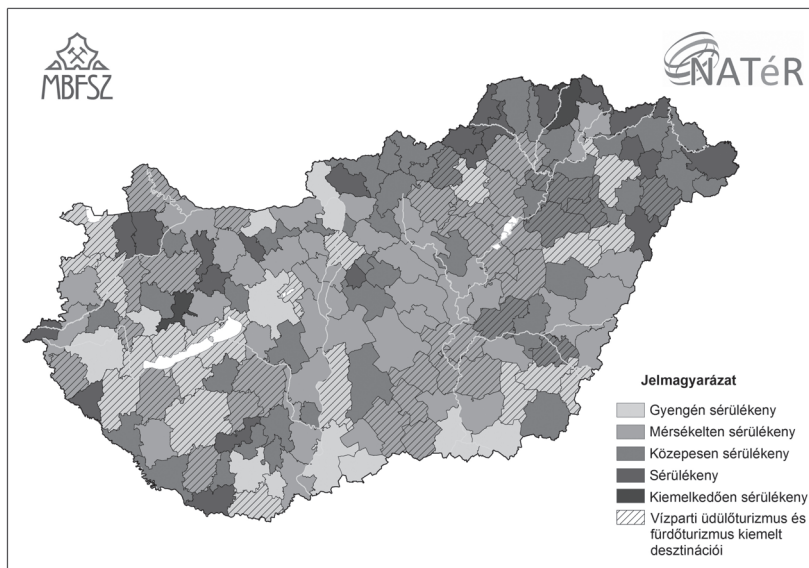
sítja, hogy a gyakran egymásnak ellentmondó modelledmények természetéből fakadó bizonytalanságokat némiképp kiküszöböljük.

A vizsgálat, a NATÉR alaplogikáját követve, az egész országot lefedő elemzésekben és térképi megjelenítésben gondolkodott, így a konkrét turisztikai desztinációk mellett a turisztikailag kevésbé vagy egyáltalán nem frekvenciált térségekre is kiterjesztette a számításokat. Ezáltal azt vizsgáltuk, hogy a turisztikai termékekhez kapcsolódó, optimális klimatikus viszonyok változása hogyan hat – a termékspecifikus turisztikai érzékenységi (vonzerő-adottsági, infrastrukturális) és társadalmi-gazdasági alkalmazkodóképességi jellemzők mellett – a tényleges vagy potenciális fogadótérség komplex éghajlati sérülékenysége. Azt feltételeztük tehát, hogy például egyes alföldi térségekben ma még nincs nagyobb folyami vagy szabadtéri strandfürdő, de elképzelhető ennek jövőbeni kiépítése; ennek kapcsán pedig kérdés, hogy az éghajlati kitettség, érzékenységi és adaptációs jellemzők alkalmassá teszik-e a területet ilyen fejlesztésekre. Hasonlóképpen az örökség- és az aktív turizmus esetében is számba vettük a létező és potenciális helyszíneket. A tanulmány térképein turisztikai terméktípusonként külön jelöljük a már jelenleg is létező desztinációkat. A desztinációk beazonosításakor a regionális, országos vagy nemzetközi hatókörű, turisztikai (és nem helyi rekreációs) funkciót betöltő egységekre koncentráltunk. A lokális éghajlati hatások értékelésére, az adaptációs jogya-korlat-elemzésekre a projekt a három kiemelt turizmustermékhez elkészített desztinációs esettanulmányban került sor, amelyek részletezésére terjedelmi okok miatt e cikk nem tér ki. A vizsgálati periódusokra a kitettség, az érzékenység, a hatás, az alkalmazkodóképesség és a sérülékenység területi különbségeit vázoló térképek és elemző táblázatok készültek, a következőkben az éghajlati sérülékenységi végeredményeket mutatjuk be.

Vízparti turizmus

Az országos kép a referencia-időszakban a TCI-alapú sérülékenységelemzésnél (a sérülékenységi értékek 0 és 1 között szóródnak, a magasabb érték erőteljesebb sérülékenységet mutat) 0,6 fölötti, nagyobb sérülékenységet jelez a vizsgálat korábbi (kitettségi és hatásvizsgálati) szakaszaiban kirajzolódó dombvidéki egységek (pl. Ajka, Cigánd, Gönc, Zirc) esetében, de az élmezőnyt szorosan követi több alföldi (pl. hajdúsági, szabolcsi, Budapest környéki) térség is. A legalacsonyabb sérülékenység a vízparti fürdőturizmus kiemelt hazai desztinációiban jelentkezik (Balatonfüred vezet a rangsort 0,08-as értékével), de a nyáron is népszerű és sokszor a tavi pihenéseket is helyettesítő, nyitott stranddal rendelkező nagyobb gyógyfürdők járásai (pl. Hajdúszoboszló, Gyula, Sárovar) is ide sorolhatók. Ezek a járások egyértelműen alacsonyabb vízparti fürdőturizmus-szempon-tú érzékenységük, így az őket érő alacsonyabb hatások és erőteljesebb alkalmazkodóképességük miatt szerepelnek itt, a kitettség kedvezőbb értékein túl. Érdekes, hogy a

1. ábra: A vízparti üdülő és (strand-) fürdőturizmus sérülékenysége (TCI-érték; EC-EARTH/RCA4-klímamodell, RCP8.5-forgatókönyv; 1971–2000)
Complex climate vulnerability of beach and outdoor spa tourism
 (TCI values; EC-EARTH/RCA4 climate model, RCP8.5 scenario; 1971–2000)

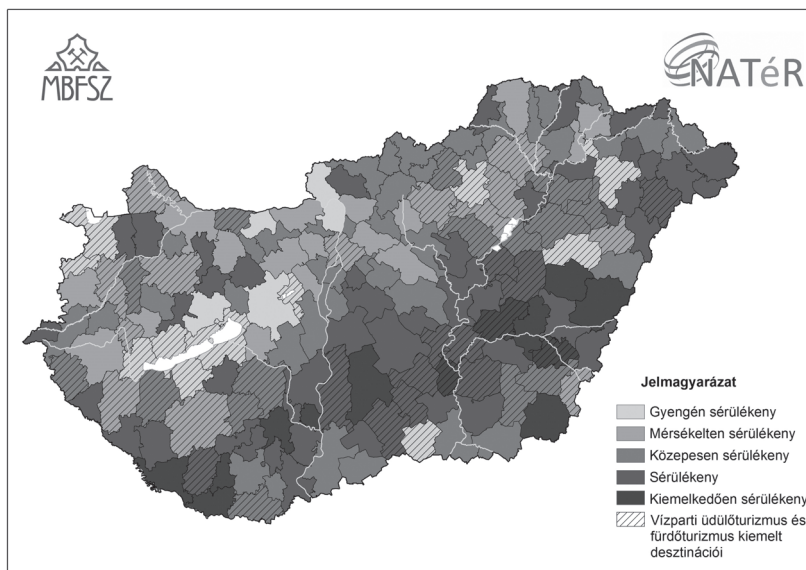

Tisza-tavi egységek valamivel erősebb sérülékenységet jeleznek, köszönhetően alacsonyabb alkalmazkodóképességüknek (ezen belül gazdasági és forrásabszorpció mutatóik gyengébb értékeinek – 1. ábra).

A sérülékenység területi különbségeinek időbeli alakulását vizsgálva a két globális éghajlati modell és a két klímaforgatókönyv kombinációja alapján futtattuk le a számításokat.

A mérsékeltlen optimista (RCP4.5-ös) scenáriók mind a CNRM-CM5, mind az EC-EARTH modellel mérsékelt országos sérülékenységnövekedést mutatnak (0,49-ről 0,53-re és 0,47-ről 0,498-re), míg a két pesszimista (RCP8.5-ös) scenárió jóval markánsabb sérülékenységnövekményt jelez (CNRM-CM5: 0,49-ről 0,58-re; EC-EARTH: 0,48-ről 0,55-re). Vagyis összességében várhatóan romlik a termék helyzete az évszázad során, amely trendnek csak a leginkább bevezetett desztinációk tudnak valamennyire ellenállni. A járások rangsorának tartóssága is a két RCP4.5-ös scenáriónál erősebb, ezeknél a járások nagy része a rangsor ugyanazon részén áll a 2000-es, 2050-es és a 2100-as időablakokban. Az RCP8.5-ös scenáriók viszont mindkét modellel jelentősebb pozícióváltozást mutatnak. Javulást a dombvidéki és hegyvidéki járásoknál (2. ábra), pozícióromlást pedig az alföldi egységekben (Dél-Alföld, Hajdúság, Nagykunság) tapasztalunk. A sérülékenység fokozódása vagy a sérülékenység mérséklődése kapcsán a növekvő és csökkenő hatásértékek a fő okok, ezeket pedig az időben kedvezőtlenül-kedvezőbben alakuló kitettségi adatok determinálják.

2. ábra: A vízparti üdülő és (strand-) fürdőturizmus sérülékenysége (TCI-érték; EC-EARTH/RCA4-klímamodell, RCP8.5-forgatókönyv; 2071–2100)
 Complex climate vulnerability of beach and outdoor spa tourism (TCI values; EC-EARTH/RCA4 climate model RCP8.5 scenario; 2071–2100)

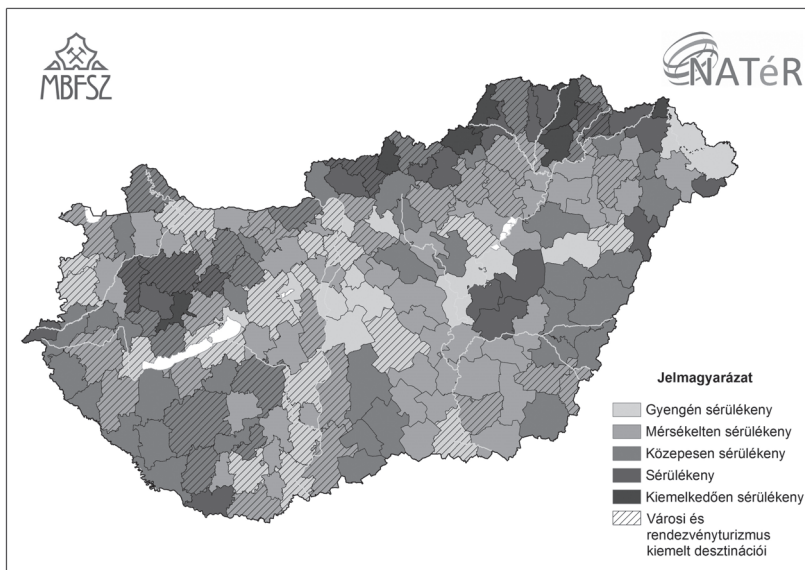

A kulturális örökségturizmus

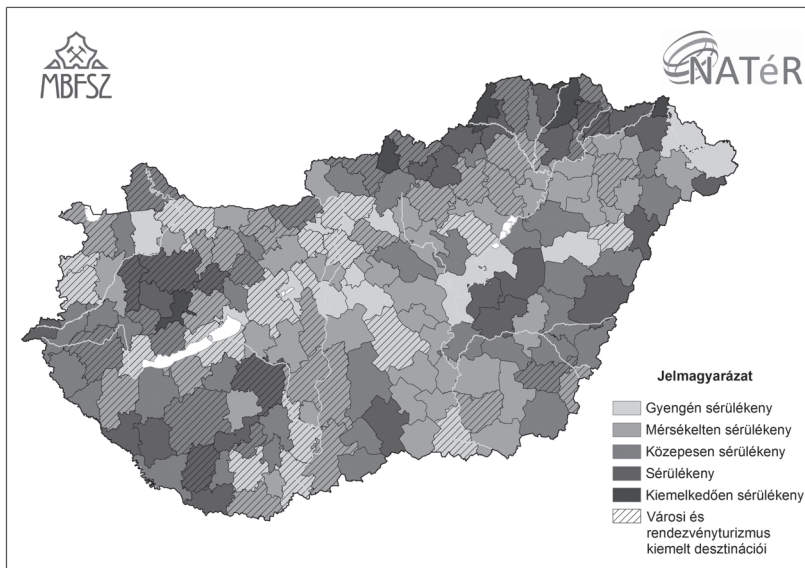
A TCI-alapú sérülékenységi vizsgálatok országos képe szerint a legsérülékenyebb térségeink a kulturális örökség- (lényegében városnéző és rendezvény-) turizmus szempontjából azok a külső és belső perifériatárségek, ahol gyengébb alkalmazkodóképesség és a turisztikai bevezettség alacsony fokából eredeztethető magasabb érzékenység (előregedő lakásállomány, gyenge turisztikai fogadóképességek, villámárvíz- vagy belvízveszély) jellemző. A legkevésbé sérülékeny térségek a nagyobb vízparti és gyógyfürdővárosok járásai és a nagyvárosok. Miskolc némileg leszakadva követi ezeket, relatíve gyengébb alkalmazkodási értékei miatt (3. ábra).

Az alacsony sérülékenység oka e csoportoknál a kiváló alkalmazkodóképesség mellett a térségeket érő alacsonyabb hatás és (Budapestet leszámítva) az alacsonyabb érzékenység. A megvizsgált kombinációk vagy enyhén növekvő (CNRM-CM5, RCP4.5; EC-EARTH, RCP8.5) vagy stagnáló (CNRM-CM5, RCP8.5; EC-EARTH, RCP4.5) országos trendeket jeleznek, vagyis a sérülékenység országos léptékben és az egyes térségekben általában nem nő számottevően. A vízparti turizmustermékhez képest ez az alágazat tehát elméletileg kedvezőbb sajátosságokkal rendelkezik (4. ábra). Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a modellvizsgálatok torzításai és a városi turizmus esetében az éves átlagokkal való számolás csorbíthatja a számítások érvényességét.

3. ábra: A kulturális örökségturizmus sérülékenysége
(TCI-érték; CNRM-CM5/RCA4-klimamodel, RCP4.5-forgatókönyv; 1971–2000)
Complex climate vulnerability of cultural heritage tourism
(TCI values; CNRM-CM5/RCA4 climate model, RCP4.5 scenario; 1971–2000)

4. ábra: A kulturális örökségturizmus sérülékenysége
(TCI-érték; CNRM-CM5/RCA4-klimamodel, RCP4.5-forgatókönyv; 2071–2100)
Complex climate vulnerability of cultural heritage tourism
(TCI values; CNRM-CM5/RCA4 climate model, RCP4.5 scenario; 2071–2100)

Aktív turizmus

A TCI-alapú vizsgálatokban a legmagasabb sérülékenység a hegységi és domb-sági terек egy részében, a Dunántúl és az Alföld belső megyehatárai menti vagy országhatár menti perifériákon észlelhető a gyengébb alkalmazkodóképesség, a kedvezőtlenebb kiinduló turisztikai klímakitettségi viszonyok és az erősebb hatások okán. Ugyanakkor nagyvárosaink járásai mellett a bevezetett, üdülőkörzeti domb- és hegyvidéki aktív turisztikai térségek is alacsony sérülékenységet mutatnak. Érdekes mintázatot követ az országos átlagok alakulása a TCI-alapú négy modell-forgatókönyv kombináció esetében. A CNRM-CM5 és az RCP4.5 kombinációja stagnáló, a CNRM-CM5 és az RCP8.5, illetve az EC-EARTH és az RCP4.5 kombinációk 2050-re csökkenő, majd újra növekedésbe fordul, végül az EC-EARTH és az RCP8.5 együttese a kezdeti stagnálás után növekvő sérülékenységi adatokat jelez országosan és a járások többségében. A két 4.5-ös modellben a járások alapvetően tartják pozícióikat az egyes időablakokban: a CNRM-CM5-nél jobban, EC-EARTH-nél valamivel gyengébben, de még határozottan. Ezzel szemben a két 8.5-ös forgatókönyvnél nagyobb számú elmozdulást mutat az aktív turisztikai sérülékenység, fokozódó sérülékenységű alföldi és csökkenő sérülékenységű dombvidéki terekkel.

Javaslatok a vizsgálat alapján

A téma kutatása Magyarországon még gyerekcipőben jár, így a turizmus éghajlati sérülékenységének új típusú értékelése reményeink szerint önmagában is előremutató. Ugyanígy a vizsgálati alaplogika kvantitatív, a lehetőségekhez mérten egzakt jellege is újdonság a hazai turisztikai éghajlati sérülékenység-vizsgálati palettán, de a módszertan bizonyos pontokon továbbfejlesztendő. Az indikátorok terén számos problémával küzdött a kutatás: az elérhető adatok köre mind tematikusan, mind területi bontásban nem teljes.

Az adatelérhetőség számos kérdést felvet. Az érzékenység nehezen fogható meg; a vizsgálatot adathiány és az adatok elégtelensége nehezíti: például a mesterséges és természetes felszínnek típusainak és arányának Corine-kategóriákból képzett adatai több helyen ellentmondóak az Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszerben (TeIR); egyáltalán nincs adat az ártéren épült épületek arányáról az épületállományon belül. Részletes, belvív-, villámárvív- vagy árvíz-veszélyeztetettségre és -károkra vonatkozó adatbázis sem ért el a kutatás; és megfelelő területi bontású adatokra lenne szükség a leégett erdőterületek kiterjedéséről vagy arányáról is.

Az alkalmazkodóképesség terén a módszertant követve társadalmi, gazdasági válaszokra koncentráltunk. Ebben az esetben sem érhető el minden mutató települési szinten: a gazdasági helyzetet leggyakrabban leképező GDP, GDP/fő,

bruttó hozzáadott érték mutatók például nem állnak rendelkezésre Magyarországon járási vagy települési léptékben. A létező árvízi és csapadékelvezető infrastruktúra-elemek hosszáról hiányzik a megfelelő adat; a Mátra-Bükkre pl. a védett területek aránya és az ár- és belvízi infrastruktúra-fejlesztés EU-támogatásainak adatsorai csak egy-két településre adtak értéket, ez komoly adatbázis-hiányosság, noha itt a TeIR az EMIR/FAIR-adatokra építkeznek. Adatokra lenne szükség a turistaérkezések havi bontásáról, motivációiról, pénzköltéséről is, települési vagy térségi szinten – mindez azonban igen pénz- és munkaerő-igényes primer kutatással oldható csak meg.

Járási és kiemelten a települési szintű vizsgálatok esetében a turizmuspecifikus érzékenység és a turisztikai termékmeghatározottság mellett társadalmi és gazdasági jellemzőkre is alapozott alkalmazkodóképesség könnyen elvethetik a vizsgálatokat olyan irányba, ahol a turisztikailag frekvenciált és bevezetett települések vagy térségek bejáratott jellegüknél fogva eleve jobban teljesítenek a nem turisztikai településeknél vagy térségeknél. Következésképpen érdemi eredményt akkor kapunk, amennyiben turisztikai települést vagy térséget csak turisztikai településsel vagy térséggel vetünk össze, máskülönben minden vizsgálatban az idegenforgalmi központok tűnnek majd kevésbé hatásbefolyásolt vagy kevésbé sérülékeny entitásnak, s az eredmény így kisebb magyarázóerővel bír. Mindez még inkább felhívja a figyelmünket a hasonló jellegű desztinációtípusok egész országra kiterjesztett összehasonlító vizsgálatának lehetőségére és fontosságára. Ugyanakkor jelen vizsgálat logikája és egzakttsága egy lehetséges, követhető utat vázol fel.

A módszertan kapcsán fontos leszögezni, hogy a CIVAS modellt követő sérülékenységvizsgálatok egyik vitatható pontja, hogy a megfelelő előrejelzések hiányában az érzékenységet és az alkalmazkodóképességet időben állandónak tekintik. Az időbeli változások így csak a kitettség és a hatásmutatókban jelentkező elmozdulásokra reagálnak, igaz ezzel kiemelten felhívják a figyelmet a klímaváltozás okozta helyi és térségi változásokra. A módszertani továbbfejlesztés fontos pontja lehet e hiányosság áthidalása, és a megfelelő területi szinten előállított társadalmi-gazdasági mutatók változásának modellezése (pl. népesség-prognózisok, a GDP előrevetítése) a későbbi évtizedekre, klímaablakokra.

Lehetséges válasz lehet új mutatók létrehozása, ám ezek kialakítása, gyűjtése és feldolgozása hosszadalmas és bonyolult folyamat. Hosszabb távon saját monitoring- és jelentési rendszer kifejlesztésével lehetséges túllépni a tematikai és területi adathiányokon. Hasonlóképpen a módszertan tovább finomítható a mutatókészletek további tisztításával, alakításával, szelektálásával, kulcsmutatók azonosításával és súlyozásával, főkomponens-analízis vagy faktoranalízis bevonásával, esetleg klaszteranalízis vagy más matematikai-statisztikai megoldás alkalmazásával.

A klímamodellekre építkező bármilyen vizsgálat kapcsán igaz, hogy a modellek bizonytalanságával is számolni kell. Kutatásunkban mi is talákoztunk ilyen esettel: az mTCI-alapú vízparti turisztikai vizsgálatoknál a hatás- és sérü-

lékenységi tendenciák 2100-ig előrehaladva a TCI-nél és az CIT-nél tapasztalattal ellentétesen alakulnak, azaz a romló kitettséggel nem erősödnek a klímahatások és nem romlik a sérülékenység, hanem a helyzet javul. A modellvizsgálatok kétségtelen haszna és lehetőségei mellett tehát az eredményeket óvatosan kell kezelni, mindenféleképpen javasolt több modell és forráskönyv alkalmazása – ahogy az a jelen vizsgálatban is történt.

Bizonytalanságokat, elnagyolt elemzési eredményt hozhat a vizsgálati rácsponatok korlátozott száma. Pl. a járási vagy még inkább a települési szintre elkészített vizsgálati típusok esetében a 700+ rácsponti adatból extrapoláltuk a 175 járás, majd a 3000+ hazai település adatait. Járásonként ez ≈ 4 viszonyítási pontot jelent, településeknél még kevesebbet. Mindez szükségszerűen elnagyolt képet ad, bár kétségtelen, hogy az alapvető tendenciákról tájékoztat. Érdemes folyamatosan bővíteni a felhasznált éghajlati modelladatokat körét és az új éghajlati forráskönyvek bevonásával csökkenteni a modellezésből származó bizonytalanságokat.

Sajátos az olyan indikátorok helyzete, amelyeket egy adott vizsgálati ponton alkalmaztunk, viszont másfajta logika alapján akár a vizsgálat más fázisában is használhatók. Ilyen a turisztikai vendégéjszakák kérdése. Abból indultunk ki, hogy az a település/térség kevésbé érzékeny, ahol magas a vendégéjszakák száma, hisz a nagy forgalom tapasztalatot, turisztikai kultúrát, bevett és kiépült háttér-infrastruktúrát feltételez. Másfelől az is megfontolandó, hogy ha csupán egy vagy csak kevés termékre fókuszál egy térség turizmusa, akkor a nagy vendégszám nem jelent-e egyúttal sebezhetőséget is. Hasonló kétségek merülhetnek fel a turisztikai fogadókapacitások terén. A magasabb kategóriájú szálláshelyek jelenléte a módszertan feltételezése szerint prosperálóbb, rendszeresen nagyobb költséssel jellemezhető rétegekre számító, bevételeit a térség fejlesztésébe visszaforgatni képes desztinációt sejtet, amely kevésbé lesz érzékeny a várható változásokra. Azonban a módszertan absztrakciója nem veszi figyelembe, hogy ha az uralkodó éghajlati trend eliminálja ezt a kulcsterméket, akkor a magas kategóriájú házak sem segítenek a hanyatlás ellen. Az ilyen kihívások felvetődése esetén javasolt az egyedi közelítés: iterációkkal vizsgálható egy-egy részmutató relevanciája egy komplex vizsgálatban.

Az indikátor- és komplexmutató-alapú vizsgálatok előnye az egzaktság, a számszerűsíthetőség, mellyel ágazati, turizmuson belüli termékek közötti, vagy téregységek, desztinációk közötti és időbeli összevetések, előrejelzések készíthetők. Ugyanakkor vitathatatlan, hogy megoldásaival „el is vesz” a valóságból ez a megközelítés: az absztrakt statisztikai, regionális elemzési módszerek csupán a reáliák egy részét képesek megfogni. A korlátozott adatelérhetőség okán több esetben van részleges átfedés a turizmustermékek mutatókészletei között is. Ezért javasolt minden vizsgálat – főként desztinációs szintű – kiegészítése komplementer kvalitatív vizsgálatokkal, például helyi adatfelvételezéssel, terepbejárással és terepi térképezéssel, légifotó- vagy műholdfelvétel-elemzéssel, helyi interjúkkal, műhelymunkákkal. Mégis, ami a hátránya, az lehet az előnye is egy

specifikus ágazati éghajlati sérülékenységvizsgálatnak. A hazai viszonylatban először kipróbált elemzés a jelen és jövőbeni turisztikai klímapotenciál térségi különbségeiről összevethetővé teszi az eltérő turisztikai adottságú térségek klímaváltozás hatására átalakuló helyzetét.

Összegzés

A tanulmány a magyarországi turisztikai fogadótérségeket jellemző, az éghajlati kitettség, a turisztikai alágazatonként eltérő érzékenység és alkalmazkodóképesség differenciáit elemezte, éghajlati sérülékenységi vizsgálatokhoz kínálva módszertani ajánlást. A kutatás és a módszertan fő célja a turisztikai szektor központi szakirányítása és döntéshozói (Miniszterelnökség, Magyar Turizmus Ügynökség stb.), valamint helyi szereplői (helyi önkormányzatok, helyi és térségi turizmusmenedzsment-szervezetek) számára vizsgálati keretrendszer kialakítása volt. Szándékunk szerint a keretrendszer az első lépés azon az úton, amelynek eredményeként lehetővé válik a létező és jövőbeni éghajlati sérülékenység modellezése, felkészítve a szereplőket a várható változásokra. Az eredmények a szakmai szereplőkön túl a turisztikai szolgáltatók és a tágabb társadalom szempontjából is figyelemfelhívó erővel bírnak, azzal együtt, hogy a módszer továbbfejlesztése számos ponton felmerül. A kutatás hazai viszonylatban első ízben kísérelt meg mérhető, mutatókkal azonosítható területi különbségeket feltárni a turizmus éghajlati sérülékenységéről.

A jelen vizsgálat csak a kezdetet a főbb irányok bemutatásával, a klímaérzékeny, valamint a területileg orientált gondolkodásmód közvetítésével a kockázatok és az éghajlati sérülékenység vonatkozásában. Kiterjesztésével várhatóan tovább mélyíthető a vizsgálat magyarázóereje és növelhető a hasznosíthatósága. Látva a szektort érő már létező és potenciális éghajlati hatásokat, a lehetséges felkészülési, alkalmazkodási vagy megelőzési válaszok hiányát, kialakulatlanságát vagy nem tudatos voltát, a jövőben egyértelműen jelentkezik a szükséglet az ilyen irányú tudáskészletek elmélyítésére és terjesztésére. Ehhez első lépésként a jelenlegi kutatás eredményei szolgálhatnak.

Jegyzetek

- 1 A klímaváltozás okozta sérülékenység vizsgálata, különös tekintettel a turizmusra és a kritikus infrastruktúrákra. <https://www.met.hu/KRITeR/hu/kezdoo/index.php>
- 2 CLAVIER projekt: Climate Change and Variability: Impact in Central and Eastern Europe. EU 6. keretprogram, GOCE Contract Number: 037013.
- 3 A turisztikai klímaindex (TCI) a havi átlaghőmérséklet, a napi maximumhőmérséklet havi átlaga, a havi átlagos relatív nedvesség, a relatív nedvesség napi minimumának havi átlaga, a

- szélesség havi átlaga, valamint a napi napfénytartam havi átlaga és a havi csapadékösszeg adataiból képzett komplex mutató. A módosított turisztikai klímaindex (mTCI) a TCI termikus tényezőit a nemzetközi szinten is széles körben alkalmazott fiziológiailag ekvivalens hőmérséklet (PET) bioklíma-mutatóval helyettesíti. A második generációs turisztikai klímaindex (CIT) a termikus viszonyokat reprezentáló mutatóként a PET-index mellett az összfelhőzet napi átlagának, a napi csapadékösszegnek valamint a napi szélességtáblának sokévi napi átlagértékeiből előállított komplex mutató. A számítás részét képezi az éghajlat-elégedettség-re vonatkozó osztályozás és az ezt reprezentáló időjárás-tipológiai mátrixok alkalmazása is.
- 4 Coordinated Regional Climate Downscaling Experiment, European Domain – Koordinált regionális éghajlati leskalázási kísérlet. Lásd: <https://euro-cordex.net/>
 - 5 A valamivel 800 darab alatti rácspontszám kevés az egzakt extrapolációhoz, így részletesebb (jövőbeni) adatfelvételezés és modellezés hiányában hozzávetőleges és homogén eredmények születtek.
 - 6 MICE: Meetings, Incentives, Conferences and Exhibitions – az üzleti utak (találkozók/tárgyalások), ösztönző utak, konferenciák és kiállítások céljából történő utazások összefoglaló neve.

Irodalom

- Bihari Z. (szerk.) (2016): *A klímaváltozás okozta sérülékenység vizsgálata, különös tekintettel a turizmusra és a kritikus infrastruktúrára (KRITÉR) – összefoglaló a projekt eredményeiről*. OMSz, Budapest <https://www.met.hu/KRITeR/hu/publikacio/#tajekoztato> (Letöltés: 2019. április 9.)
- Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Környezetgazdaságtan Tanszék (2010): *Tanulmány az éghajlatváltozás turizmusra gyakorolt hatásáról és az alkalmazkodás lehetőségeinek változásáról*. BME, Budapest
- Csete, M., Pálvölgyi, T., Szendrő, G. (2013): Assessment of climate change vulnerability of tourism in Hungary. *Regional Environmental Change*, 1., 1043–1057. <http://doi.org/f5cdn6>
- ESPON (2006): *Preparatory study of spatially relevant aspects of tourism*. ESPON 2006 Program, 1.4.5. projekt. Stockholm.
- Fejes L. (2019): *Nemzetközi klímamodell adatbázisok felhasználhatósága hazai éghajlati kitétségi és sérülékenységi vizsgálatokban*. Diplomamunka. ELTE TTK Meteorológiai Tanszék, Budapest
- Fellmann, T. (2012): The assessment of climate change-related vulnerability in the agricultural sector: reviewing conceptual frameworks In: Meybeck, A., Lankoski, J., Redfern, S., Azzu, N., Gitz, V. (eds.): *Building resilience for adaptation to climate change in the agriculture sector*. FAO, OECD, Rome, 37–61. <http://www.fao.org/3/i3084e/i3084e.pdf> (Letöltés: 2019. június 14.)
- IPCC (2007): *Climate change 2007: Impacts, adaptation and vulnerability*. Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Glossary. Cambridge University Press, Cambridge <https://www.ipcc.ch/report/ar4/wg2/> (Letöltés: 2019. június 17.)
- Khajuria, A., Ravindranath, N. H. (2012): Climate change vulnerability assessment: Approaches DPSIR framework and vulnerability index. *Earth Science and Climatic Change*, 1., 1–6. <http://doi.org/c88n>
- Pálvölgyi T., Czira T., Dobozi E., Rideg A., Schneller K. (2010): A kistérségi szintű éghajlatváltozási sérülékenységvizsgálat módszere és eredményei. *Klíma-21 füzetek*, 62., 88–101.
- Saur-Amaral, I., Ferreira, P., Conde, R. (2013): Linking past and future research in tourism management through the lens of marketing and consumption: a systematic literature review. *Tourism & Management Studies*, 1., 35–40.
- Sütő A. (2007): A turizmus területi hatásai. A program információi a hazai tervezés számára. *Falu Város Régió*, 4., 36–50.
- Sütő A. (szerk.) (2016): *A Nemzeti Alkalmazkodási Térinformatikai Rendszer (NATÉR) kialakítása – Egy hatékony eszköz a megfelelő válaszokhoz*. MFGI NAK, Budapest http://nakfo.mbfisz.gov.hu/sites/default/files/files/PR_HU_honlapra.pdf. (Letöltés: 2019. április 9.)

- Sütő A., Czira T., Vásárhelyi Cs. (2019): Térségi turisztikai sérülékenységvizsgálat lehetőségei Magyarországon és gyakorlati alkalmazás a pécsi járás példáján. In: Marton Zs., Németh K., Péter E. (szerk.): *III. Turizmus és Biztonság Nemzetközi Tudományos Konferencia. Tanulmánykötet.* Pannon Egyetem Nagykanizsai Kampusz, Nagykanizsa, 165–179.
- Tureac, C. E., Turtureanu, A. (2008): Types and forms of tourism. *Acta Universitatis Danubius*, 1., 92–103.
- Žemla, M. (2016): Tourism destination – The networking approach. *Moravian Geographical Reports*, 4., 2–14. <http://doi.org/f92wz3>

KITEKINTÉS / OUTLOOK

A kelet-közép-európai országok publikációs kibocsátásai és nemzetközi együttműködései: trendek és változások 1997 és 2016 között

Publication output and collaboration of Central and Eastern European countries 1997–2016

CSOMÓS GYÖRGY

CSOMÓS György: főiskolai tanár, Debreceni Egyetem, Építőmérnöki Tanszék; 4028 Debrecen, Ótemető u. 2–4.; csomos@eng.unideb.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2487-4450>

KULCSSZAVAK: Kelet-Közép-Európa; publikációs kibocsátás; idézettségi hatás; nemzetközi tudományos együttműködés; Jaccard-index

ABSZTRAKT: A kelet-közép-európai országok politikai-társadalmi-gazdasági változásai az 1990-es évek elején lehetővé tették az európai és a globális gazdasági térbe való integrálódást. Az időszak fordulatot hozott a régió országainak tudományos életében is, hiszen a tudomány felszabadult a korábbi politikai és ideológiai kontroll alól. A régió országai viszonylag gyorsan és intenzíven alakítottak ki tudományos együttműködéseket a világ vezető tudományos hatalmaival, alapvetően az Egyesült Államokkal és Németországgal. Az elmúlt két évtizedben tapasztalható gazdasági fejlődésnek, a megváltozott együttműködési mintának és egyes tudománypolitikai okoknak köszönhetően a régió publikációs kibocsátása folyamatosan emelkedik, a publikációk rangosabb folyóiratokban jelennek meg, továbbá ingadozásokkal, de emelkedik a régió országainak idézettségi hatása is. A tudományometriai indikátorok alakulására döntő hatást gyakorol, hogy a társszerzők mely országokból származnak. Megfigyelhető, hogy a legnagyobb kibocsátással és a legmagasabb idézettségi hatással rendelkező kelet-közép-európai országok társszerzős közleményeiben az Egyesült Államok és/vagy Németország megjelenése messze meghaladja a régiós átlagot. A nemzetközi tudományos együttműködés relatív erősségének a vizsgálata ellenben azt tükrözi, hogy az utóbbi 20 évben az intra-regionális tudományos kapcsolatok váltak meghatározóvá, bár domináns külső szereplők hídszerepe nélkül a kapcsolatok nem feltétlenül lennének számottevők. A nemzetközi kollaboráció relatív erősségének vizsgálata arra is rámutat, hogy a posztkommunista országok intenzívebbé vált tudományos együttműködésének az Európai Unióhoz történő csatlakozás újabb lendületet adott, továbbá a kezdeti, tudományos rendszereket is érintő elkülönülési törekvéseket a tudományos kapcsolatok élénkülése követi (pl. Csehország és Szlovákia, a balti vagy a délszláv államok között).

György CSOMÓS: college professor, Department of Civil Engineering, University of Debrecen; Ötmetető u. 2-4., H-4028 Debrecen, Hungary; csomos@eng.unideb.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2487-4450>

KEYWORDS: Central and Eastern Europe; publication output; citation impact; international scientific collaboration; Jaccard similarity index

ABSTRACT: The political, social and economic changes that emerged in the early 1990s enabled the Central and Eastern European (CEE) countries to become more integrated into the European and global economy. The transition phase is seen as an important turning point in the development of science systems in the CEE countries, as science has freed itself from the indirect political and ideological control of the Soviet Union. The countries of the region quickly established intensive scientific collaboration with the leading countries of science, especially with the USA and Germany.

Due to the economic development of the region over the last two decades, the changing patterns of collaboration between countries, and certain reforms of national science policies, authors have begun to publish articles in more prestigious journals, and the publication results and citation impacts of CEE countries have continuously increased.

The overall characteristics of the science produced by the countries of the region are largely influenced by the countries in which the co-authors are located. In the case of the most productive countries with the greatest impact on citation (e.g. Austria, Hungary and Slovenia), the proportion of co-authors from the United States and Germany is above the regional average. Estonia – the country that has recently achieved the greatest citation impact – has established strong collaborations with Finland, one of the leading countries in international science.

An examination of the relative strengths of international scientific collaboration between countries (calculated according to the Jaccard similarity index) shows that intraregional collaboration links have become even stronger than collaboration between CEE countries and countries outside the region. However, it is true that particularly powerful countries such as the United States and Germany act as transmitters in these links, and without their participation the intensity of collaboration between many CEE countries would be lower. A study of the relative strengths of international scientific collaboration highlights two facts: On the one hand, the accession of the post-communist CEE countries to the European Union has given more impetus to collaboration between them; on the other hand, after the initial separation efforts of some nations that were formerly part of a communist federal state, these now independent countries have strongly revived their scientific co-operative activities.

Bevezetés

A kelet-közép-európai országok történelmében az 1990-es évek elején végbe ment politikai-társadalmi-gazdasági változások lehetővé tették az európai és a globális gazdasági térbe való integrálódást. Az időszak fordulatot hozott a régió országainak tudományos életében is, ami elsősorban a tudomány szovjet típusú központosításának feloldásában öltött testet. A kelet-közép-európai országok tudományos intézményei a korábbi, többé-kevésbé izolált rendszerből kiszakadva nyithattak a nyugati országok felé és felvehették a kapcsolatot a nemzetközi tudomány fősodrába tartozó intézményekkel és szervezetekkel (Kozak, Bornmann, Leydesdorff 2015). A régió intézményei és kutatói egyre intenzívebb kapcsolatokat építettek ki nyugati társaikkal, a folyamatban az Egyesült Álla-

mok és Németország, a nemzetközi tudományos élet domináns központjai játszották a főszerepet. Egyre több olyan társszerzős közlemény született, amelyek elkészítésében amerikai és nyugat-európai kutatók is részt vettek, és amelyek a Web of Science adatbázisban indexelt folyóiratokban jelentek meg. A nemzetközi tudományos kapcsolatok fejlődésének köszönhetően nemcsak a kelet-közép-európai országokban végzett kutatások minősége emelkedett, hanem annak megjelenésében is minőségi ugrás történt, ami pozitív hatást gyakorolt a közlemények nemzetközi fogadtatására (Glänzel, Schubert, Czerwon 1999).

A rendszerváltozás előtt a kommunista országok tudományos rendszereinek alapvető feladata az ipar és a hadászati szektor kiszolgálása volt, aminek világos lenyomata a természettudományok, különösen a fizika és a kémia, valamint az anyagtudományok dominanciája (Kozłowski, Radosevic, Ircha 1999; Lancaster, Burger, Rauchfuss 1992). A tudományterületi struktúra „torz” szerkezetének kialakulásában az is közrejátszott, hogy a bonyolultabb kísérleteket, komolyabb műszereket igénylő kutatásokat, főleg a biológia és az orvostudományok területén, a kelet-közép-európai országok még ha akarták volna sem tudták finanszírozni, a forráshiány visszavetette egyes kutatási területek fejlődését vagy kialakulását. Graham (1993) továbbá arra hívja fel a figyelmet, hogy a tudománnyal szemben tanúsított szovjet ideológia számos tudományterületet (így többek között a szociológiát, a politológiát vagy a népegészségügyet) nemkívánatos tudományterületeknek minősített. A régió országainak a természettudományokat és a műszaki tudományokat preferáló tudományterületi struktúrája a mai napig megmaradt, a külső hatások ellenére (Csomós 2018). A tudományos kibocsátás növekedésében, a tudományos kapcsolatok minőségében, mennyiségében és irányultságában történő változásoknak, illetve az örökölt tudományterületi struktúra átalakulásának nagy lendületet ad az Európai Unió, amely nemcsak a tudományos projektek első számú finanszírozójává vált a régióban, de a közösségi szintű tudományos és kutatási célok meghatározásán keresztül (lásd pl. a 100 milliárd euró költségvetésű Horizon Europe célkitűzéseit) a kutatási programstruktúrát is meghatározza (Marini 2018). Az EU hozzájárulásának szükségességét a régió országainak nemzeti kutatásfinanszírozásához világosan tükrözi, hogy amíg a közösség a GDP-nek átlagosan valamivel több, mint 2 százalékát fordítja kutatás-fejlesztésre, addig a kelet-közép-európai országokban ez az érték 1,15 százalék (The World Bank 2018).

Az elmúlt két évtizedben a kelet-közép-európai országok tudományos rendszerének változása a figyelem középpontjába került, és a témában több bibliometriai elemzés született. Kozak, Bornmann és Leydesdorff (2015) a régió országainak publikációs kibocsátását és az együttműködések vizsgálatát, utóbbi áll Teodorescu és Andrei (2011) munkájának fókuszában is. Grančay, Vveinhardt és Šumilo (2017) az egyéni tudományos követelményekben bekövetkezett változások hatásával foglalkozott, Teodorescu és Andrei (2014) a társadalomtudományi folyóiratok idézettségének sajátosságait tárta fel, és a társadalomtudományok bibliometriai vizsgálata áll Pajić (2015) munkájának középpontjában is. Radosevic és Auriol (1998) néhány sajátos tudományterület közleményeinek

idézettségi hatását vizsgálta, míg Must (2006) az újonnan csatlakozott EU-tag-országok kutatás-fejlesztési és innovációs stratégiáját elemezte bibliometriai adatok felhasználásával. Varga és Sebestyén (2017) munkája arra a feltételezésre épül, amely szerint a keretprogramok és a szabadalmi aktivitás közötti kapcsolat hiánya a fejlettebb (nyugat-európai és a kelet-közép-európai fővárosi) régiókban megfigyelt trendet tükrözi, és ezek a domináns régiók nagyobb súlyuk miatt elfedik a periférikus régiókban megfigyelt összefüggéseket. Munkájuk bizonyítja, hogy a keretprogramokból hozzáférhető tudás és a szabadalmi aktivitás közötti összefüggés valóban létezik a periférikus (nem fővárosi) kelet-közép-európai régiók esetében, míg a nyugat-európai régiókban ez nem figyelhető meg.

Kelet-Közép-Európa tehát bibliometriai elemzésekkel alaposan körüljárt terület, legfőképpen azért, mert az elmúlt évtizedekben olyan változások történtek a régióban – ha nem is léptékükben, de komplexitásukban –, amelyek a világon sehol máshol nem voltak meg tapasztalhatók: az egykori keleti blokk országai nagyon rövid idő alatt integrálódtak a nyugati országok közéjébe. A tudományos rendszer öröklött struktúráját új impulzusok érték. A változások egy részét a fentebb említett források részletesen elemezték, azonban egyes kérdések továbbra is nyitva állnak.

A következőkben egy bibliometriai elemzésen keresztül vázolólok, hogy 1997 és 2016 között hogyan változott a rendszerváltó országok publikációs kibocsátása, idézettségi hatása és együttműködési mintázata, részben megerősítve, részben korrigálva a korábbi munkák eredményeit. Az elemzés második felében egy bilaterális hasonlósági index segítségével mutatom be a kelet-közép-európai országok nemzetközi együttműködésének tendenciáit a vizsgált 20 évben. Utóbbi megközelítés arra is felhívja a figyelmet, hogy az Egyesült Államoknak a társszerzői kapcsolatokon keresztül érvényesülő kétségkívül domináns hatását a korábbi munkákban leírtakhoz képest (Csomós 2017; Glänzel, Schubert, Czerwon 1999; Kozak, Bornmann, Leydesdorff 2005; Lancho-Barrantes, Guerrero-Bote, de Moya-Anegón 2013) árnyaltabban kell kezelni.

Adatok és módszerek

Adatforrások és adatgyűjtés

A legtöbb bibliometriai elemzéshez hasonlóan az adatok forrása a Clarivate Analytics (korábban Thomson Reuters) által működtetett Web of Science (WoS) adatbázis. A WoS az elérhető indexelő adatbázisok (többek között a Scopus és a Google Scholar) közül a legkevesebb folyóiratot tartalmazza. A WoS használata mellett több érvert lehet felsorakoztatni:

1. A WoS a folyóiratokat négy adatbázisban listázza, ezek a Science Citation Index Expanded (SCI-EXPANDED), a Social Sciences Citation Index

(SSCI), az Arts & Humanities Citation Index (A&HCI) és az Emerging Sources Citation Index (ESCI). A négy adatbázis közül a SCI-t, a SSCI-t és az A&HCI-t 1975-ben vezették be, az ESCI-t 2015-ben. A SCI és a SSCI által indexelt folyóiratok idézettségi mutatói alapján számolják ki a folyóiratok éves impaktfaktor-értékeit, amelyek a WoS által publikált Journal Citation Reports-ban (JCR) jelennek meg. Az A&HCI adatbázisban jelenlévő folyóiratok azért nem jelennek meg a JCR-ben, mert a tudományterületi sajátosságok miatt a publikációk idézettségi hatása eltér a SCI/SSCI publikációkétól. Az ESCI adatbázis olyan folyóiratokat tartalmaz, amelyek hatása elsősorban regionális szinten érvényesül (mint pl. a Tér és Társadalom vagy a szintén hazai kiadású Regional Statistics), ám esélyük van arra, hogy idézettségi mutatóik fejlődése esetén az ESCI-ből átkerüljenek a SCI-be, a SSCI-be vagy a JCR-be. A WoS-t torzító hatásai miatt a szakma kritikákkal is illeti (lásd többek között Moed 2002; Van Leeuwen 2012; Van Leeuwen et al. 2001), azonban a kutatók körében – már csak a folyóiratok impakt faktorának feltüntetése miatt is – az első számú indexelő adatbázisnak számít (Archambault et al. 2009; Li et al. 2010; Wang, Waltman 2016).

2. A WoS több olyan szolgáltatással is rendelkezik, amelyek segítik a bibliometriai elemzéseket. Ilyenek az InCites, illetve az InCites Essential Science Indicators adatbázisok, amelyek közül az egyének, intézmények, országok és régiók publikációs kibocsátásának, idézettségi hatásának és együttműködési sajátosságainak feltérképezéséhez az InCites biztosít hosszú idősoros (1980-tól induló) adatokat és elemzéseket. Az InCites interaktív felületén a lekérdezett adatok tetszés szerint rendezhetők és kombinálhatók más adatokkal, ez pedig alapfeltétele a széles spektrumú bibliometriai elemzéseknek.
3. Végül a WoS használatát megkerülhetetlenné teszi, hogy más, a kelet-közép-európai országok publikációs teljesítményével foglalkozó tanulmányok is azt használják. A WoS SCI és SSCI adatbázisaira épül többek között Kozak, Bornmann, Leydesdorff (2005); Kozłowski, Radosevic, Ircha (1999); Lancaster, Burger, Rauchfuss (1992); Pajić (2015), valamint Radosevic és Auriol (1998) munkája. Az összehasonlíthatóság érdekében tehát a WoS SCI és SSCI adatait használom.

Bár az említett tényezők miatt a WoS használata nemcsak indokolt, de elkerülhetetlen is, nem tekinthetünk el az adatbázis kritikáitól sem. A WoS ugyan indexel konferenciakiadványokat, könyveket és könyvfejezeteket, adatállományának többségét a folyóiratcikkek teszik ki. A folyóiratok között felülreprezentáltak az angol nyelvű folyóiratok, különösen a SCI és a SSCI adatbázisokban. Mongeon és Paul-Hus (2016) tanulmánya szerint e torzító hatásoknak köszönhetően a társadalom- és bölcsészettudományok megjelenése a WoS-ban kevésbé hangsúlyos, összehasonlítva a természet-, a műszaki és az orvostudományokkal. Az angol nyelvű folyóiratok dominanciája kétségkívül hátrányosan érinti a kelet-közép-európai kutatókat,¹ bár az ESCI megjelenésével nagyszámú

nem angol nyelvű, regionális jelentőségű folyóirat is bekerül a WoS-ba, igaz csak az SCI/SSCI adatbázisok előszobájába.

A WoS használata egyúttal a jelen elemzés alapvető korlátjának is tekintendő, hiszen csak folyóiratokra vonatkozó bibliometriai adatokat dolgozok fel.

Az adatgyűjtés 2018. július és augusztus hónapokban történt. A WoS folyamatosan indexeli korábbi évek cikkeit, ami döntően az előző évek adataiban okoz változásokat, ám az is megtörténhet, hogy akár 20 éves adatok cserélődnek. Megismételt adatgyűjtés során az eredményekben kisebb változások történhetnek ugyan, ám a végső következtetésekben nem valószínűek módosulások.

Módszerek

A kelet-közép-európai országok publikációs adatai tehát a WoS InCites szolgáltatásából származnak. Az InCites tartalmazza az egyes országok publikációs kibocsátásának adatait, azok jellemzőivel együtt, valamint a két vagy több ország társszerzőinek közreműködésével készített publikációk számát és azok jellemzőit is. Az idézettségi mutatók szintén elérhetők. Az országpárok közötti együttműködés relatív erősségét közvetlenül nem lehet kimutatni, ahhoz statisztikai mutatók szükségesek. Ezek lehetnek különböző bilaterális hasonlósági indexek és multilaterális hasonlósági indexek (lásd részletesen Luukkonen et al. 1993). A két legelterjedtebb bilaterális hasonlósági index a Salton-index (Salton, Bergmark 1979) és a Jaccard-index (Real, Vargas 1996). Luukkonen et al. (1993) szerint a Jaccard-indexet érdemesebb használni, mert a Salton-index alábecsüli egy kis ország kollaborációját egy nagy országgal. Mivel a tanulmányban relatíve kis országok (pl. Szlovénia) és relatíve nagy országok (pl. az Egyesült Államok) is szerepelnek, a Jaccard-indexet használok. A két ország közötti együttműködés relatív erőssége a következő képlettel számítható:

$$J_{xy} = \frac{C_{xy}}{(C_x + C_y - C_{xy})}$$

ahol J_{xy} az együttműködés relatív erőssége x és y ország között; C_{xy} az x ország és y ország kutatóinak együttműködésével készített társszerzős cikkek száma, C_x és C_y pedig rendre az x és az y ország kutatói által készített összes nemzetközi társszerzős cikk száma. A Jaccard-index 0 és 1 közötti szám, a magasabb értékek relatíve erősebb kapcsolatra utalnak. A kelet-közép-európai országok közötti és a vezető tudományos centrumokkal kialakított együttműködések négyéves periódusokra határoztam meg: 1997–2000, 2005–2008 és 2013–2016.

Kelet-Közép-Európa földrajzi definiálása

Az elemzés földrajzi területe a kelet-közép-európai térség, amely általánosságban a következő országokat jelenti: Albánia, Bosznia-Hercegovina, Bulgária,

Csehország, Észtország, Horvátország, Lettország, Lengyelország, Litvánia, Macedónia, Magyarország, Montenegró, Románia, Szerbia, Szlovákia és Szlovénia. Ausztriát mint referenciaországot (földrajzi közelség, de eltérő fejlődési pálya) vizsgáltam. Az egykori Jugoszláviából 1991-től folyamatosan váltak ki a tagországok, de Szerbia 2003-ig továbbvitte a Jugoszlávia nevet. 2003-ban jött létre Szerbia és Montenegró államszövetsége, amely 2006-ig létezett, majd 2006-tól a két országrész különvált. Természetesen néhány éven belül ezek az országnevek a WoS-ban is feltűnnek. Jugoszlávia például hivatalosan 2003-ban megszűnt, a tudományos publikálás sajátosságai miatt (egyes folyóiratokban a cikkek hosszú ideig várnak a megjelenésre) még 2005-ben is viszonylag sok Jugoszláviát címként feltüntető cikk jelent meg. Extrém esetnek számít, de a WoS még 2015-ben is indexelt nyolc cikket, amelyen a szerzők jugoszláviai affiliációt jelöltek meg.

Az együttműködések nemcsak a kelet-közép-európai országok között vizsgáltam, hanem az elemzésbe néhány tekintélyes publikációs kibocsátással rendelkező országot is bevontam (Egyesült Államok, Egyesült Királyság, Franciaország, Japán, Kína, Németország, Oroszország). Az együttműködési mátrix így maximálisan 255 kapcsolatpárt tartalmazhat.

Eredmények

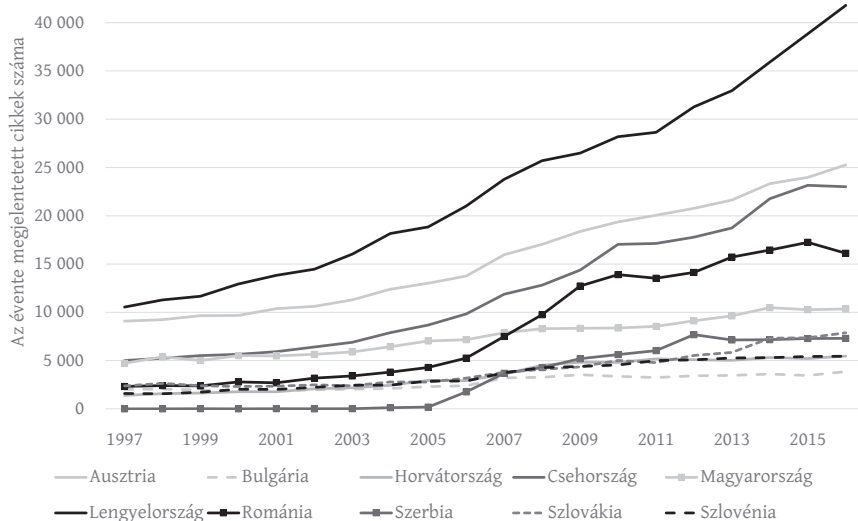
A kelet-közép-európai országok publikációs kibocsátása

A régió lakosság száma az ENSZ adatai alapján a világ össznépségének 2,31 százaléka (1997), amely 2016-ra 1,76 százalékra csökkent. A gazdasági teljesítményt tekintve a Világbank adatai alapján 1997-ben a régió a világ összes GDP-jéhez 2,09 százalékkal járult hozzá, amely 2008-ra 3,24 százalékra emelkedett, majd csökkent (2016-ban 2,35 százalék, 2017-ben 2,42 százalék). A publikációs kibocsátásban a régió felülteljesít: 1997-ben a világ teljes publikációs kibocsátásának 3,83 százalékát adták a kelet-közép-európai országok (tehát ennyi SCI/SSCI folyóiratcikkekben voltak érdekeltek kelet-közép-európai kutatók), 2016-ra többé-kevésbé állandó növekedés mellett az érték elérte a 6,34 százalékot.

Az egyes országok hozzájárulása a régió összes kibocsátásához eltérő és folyamatosan változó (1. ábra). Lengyelország a régió legnagyobb publikációs kibocsátásával rendelkezett már 1997-ben is (nem sokkal megelőzve Ausztriát), ám 2016-ra abszolút teljesítménye jelentősen emelkedett (41 799 cikk). A második helyen álló Ausztria kibocsátását 2016-ra megközelítette Csehország, míg 1997-hez képest Románia az egyik legnagyobb, közel 600 százalékos növekedéssel megelőzte a korábbi negyedik helyezett Magyarországot. Magyarország az

1. ábra: A tíz legnagyobb publikációs kibocsátással rendelkező kelet-közép-európai ország
1997 és 2016 között

*Central and Eastern European countries with the ten highest
publication output between 1997 and 2016*

egyik leglassabb kibocsátásnövekedést mutatta (csak Bulgáriát előzte meg): a magyarországi affiliációval rendelkező kutatók mindössze kétszer annyi cikket készítettek 2016-ban, mint 1997-ben.

Ausztria publikációs kibocsátása talán kevesebb magyarázatot igényel (nagyjából megfelel az európai trendeknek), ám Lengyelország, Csehország, Románia és különösen Magyarország adatai több figyelmet érdemelnek. A térség országainak vásárlóerő-paritáson mért egy főre jutó GDP-je az elmúlt 20 évben töretlenül növekedett (Ausztriában 100 százalékkal, Magyarországon 170 százalékkal, Lengyelországban 207 százalékkal, Csehországban 236 százalékkal, Romániában 311 százalékkal). Igaz, a legmagasabb értékkel rendelkező Csehország egy főre jutó GDP (PPP)-értéke is csak kétharmada az osztrák értéknek (a nominális egy főre jutó GDP pedig mindössze a 41 százaléka). Egyes kutatók, például De Moya-Anegón és Herrero-Solana (1999); Kealey (1996); King (2004) és Price (1978) lineáris vagy exponenciális korrelációt vélnek az egy főre jutó GDP növekedése, illetve a publikációk számának vagy idézettségi hatásának növekedése között, míg mások, például Vinkler (2008) szerint a gazdasági teljesítmény és a tudományos indikátorok közötti összefüggések nem bizonyíthatók. Az oksági összefüggést jelen tanulmány sem tudja kimutatni, az viszont kijelenthető, hogy a kelet-közép-európai országok egy főre jutó (vásárlóerő-paritáson mért) GDP-növekedésével párhuzamosan publikációs kibocsátásuk is jelentősen emelkedett.

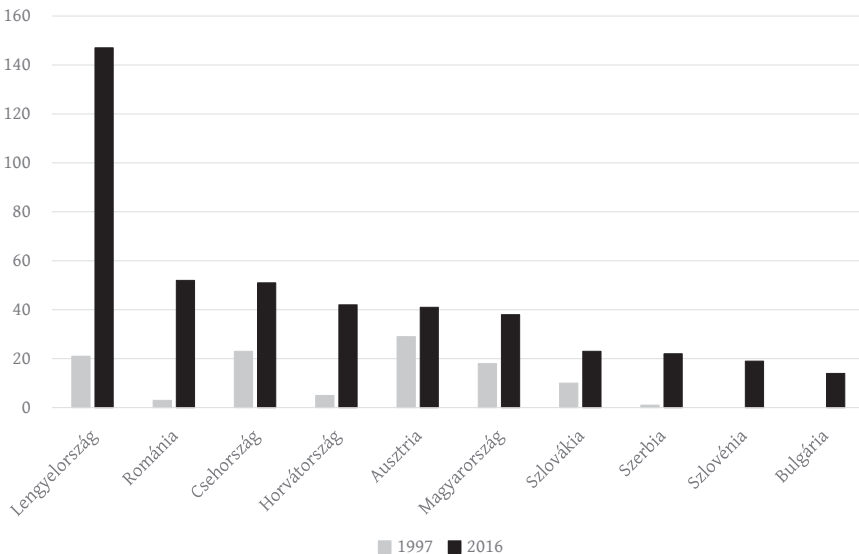
A kibocsátásnövekedés hátterében állhat a megélénkülő nemzetközi együttműködés is (Glänzel 2001), hiszen a rendszerváltozás után a régió országainak

kutatói elől elhárultak a politikai akadályok, hogy közös kutatási projekteken működjenek együtt a magas produktivitást mutató nyugat-európai és amerikai társaikkal (Kozak, Bornmann, Leydesdorff 2015). A nemzetközi együttműködést erősíti az is, hogy a kelet-közép-európai országok többsége 2004-ben, egy részük pedig 2007-ben csatlakozott az Európai Unióhoz, vagyis nyitottá vált számukra az európai kutatási tér.

Végül érdemes megjegyezni, hogy Lengyelország tudománypolitikai sikerként könyvelheti el a SCI/SSCI adatbázisokba bejutatott folyóiratok regionális szinten kiemelkedően nagy számát.² Míg 1997-ben nagyjából annyi lengyel folyóirat szerepelt a SCI/SSCI adatbázisokban, mint amennyi magyar (21 vs. 18), miközben az osztrák és a cseh folyóiratok száma (29 és 23) is meghaladta azt, addig 2016-ra a SCI/SSCI adatbázisokban levő lengyel folyóiratok száma 147-re emelkedett, és azt a román, cseh és osztrák folyóiratok száma összesen sem éri el (2. ábra). Márpedig a több lengyel kiadású folyóirat több publikálási felületet biztosít(hat) a lengyel szerzőknek.

Ezt az összefüggést támasztja alá, hogy Románia a vizsgált időszakban az egyik legnagyobb kibocsátásnövekedést produkálta (1. ábra), miközben a SCI/SSCI adatbázisokba bekerült román folyóiratok száma az 1997-es háromról 2016-ra 52-re emelkedett, így Románia Lengyelország mögött a második helyen

2. ábra: A tíz legnagyobb publikációs kibocsátással rendelkező kelet-közép-európai ország SCI és SSCI adatbázisokban listázott folyóiratainak száma (1997, 2016)
The number of the SCI and SSCI journals published in the top 10 Central and Eastern European countries having the highest publication output (1997, 2016)

ál a régióban (2. ábra). Feltételezhető tehát, hogy a román kibocsátásnövekedés háttérében a román kiadású SCI/SSCI folyóiratok számának drasztikus emelkedése is állhat. Magyarország megduplázta a SCI/SSCI folyóiratok számát (1997: 18, 2006: 38),³ és publikációs kibocsátása is közel hasonló mértékben változott (120 százalékkal növekedett).

Összességében tehát a kelet-közép-európai országok növelték a publikációs kibocsátásukat, amely döntően három ténynek tulajdonítható: a gazdasági fejlődésnek, a nemzetközi együttműködés erősödésének, illetve az adott ország SCI/SSCI folyóiratainak gyarapodásának.

A kelet-közép-európai publikációk idézettsége

Az egyes országok teljes publikációs kibocsátásával szemben a publikációk idézettségi hatása eltérő mintát mutat. Arról megoszlanak a vélemények, hogy a publikációk idézettsége utal-e a publikáció (vagy az azt megelőző kutatás) minőségére (Leydesdorff et al. 2016; Michalska-Smith, Allesina 2017; Nieminen et al. 2006), ám kétségtelen, hogy a bibliometriai elemzésekben az idézettségi hatás alapvető indikátor (Bornmann, Leydesdorff 2012). Az idézettségi hatást a szakterületi normalizált idézettségi hatás felől érdemes megközelíteni, az ugyanis figyelembe veszi, hogy a különböző szakterületeken a publikációk idézettsége eltérő (pl. az élettudományokban a publikációk átlagos idézettsége messze nagyobb, mint a társadalomtudományokban), továbbá tekintettel van az idézettség időbeli változásaira. A Clarivate Analytics a normalizált idézettséget úgy számolja ki, hogy egy adott szakterületen publikált közlemény idézéseinek összegét elosztja az adott szakterületen ugyanazon évben publikált megegyező típusú közlemények átlagos idézettségével (Waltman et al. 2011). Egy ország esetében a normalizált idézettség az adott évben valamennyi szakterületen keletkezett publikáció szakterületi normalizált idézettségi hatásának átlagértéke. Amennyiben egy adott ország szerzői által adott szakterületen publikált közlemények átlagos normalizált idézettségi hatása 1, a szerzők abban az országban a világtárlagnak megfelelő idézettségű közleményeket készítenek. Ha a normalizált idézettségi hatás átlagértéke 1 alatti, úgy a szerzők a világtárlagnál gyengébben hivatkozott közleményeket publikálnak. Bár ez a megközelítés nem feltétlenül vezet pontos statisztikai eredményekhez (lásd részletesen Opthof, Leydesdorff 2010), országok szintjén mégis elfogadott bibliometriai indikátor.

Ausztria az egyetlen ország, amelynek minden évben legalább 1 volt a normalizált idézettségi hatása. Nagy ingadozások mellett, de a későbbiekben valamennyi régiós országban nőtt az idézettségi hatás: 2016-ban már tíz ország is világtárlag fölötti idézettséget produkált. Észtországban növekedett az átlagos normalizált idézettségi hatás a leginkább (a világtárlag dupláját is megközelítette 2015-ben). Allik (2015) szerint Észtország teljesítményét a tudományban inkább meglepőként kell értékelni, mint tudatos stratégia elvárt kimeneteként:

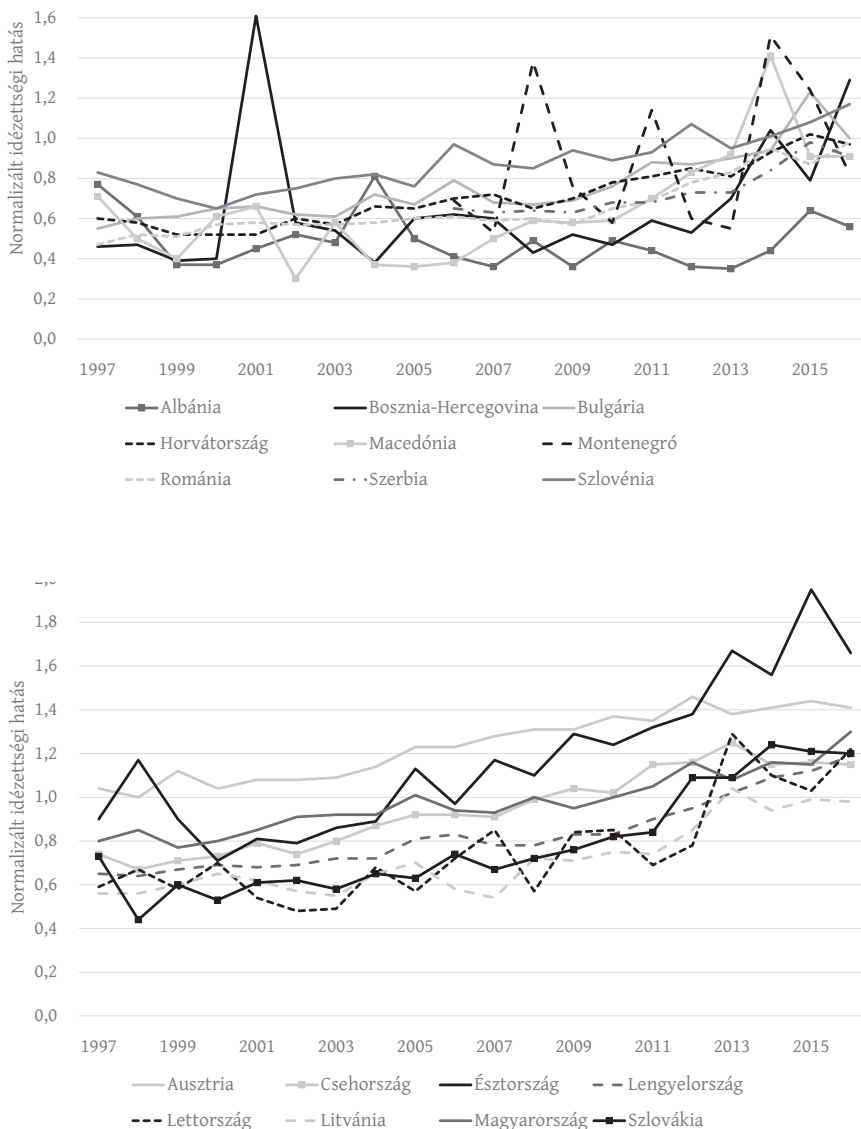
az ország K+F-ráfordításai 2008 óta lényegében változatlanok. Az okok az oktatás, különösen a közoktatás minőségének rohamos javulásában (Butrymowicz 2016; Hatch 2017), illetve a megélenkülő nemzetközi tudományos együttműködésekben keresendők (Allik 2008). Előbbi fontossága abban áll, hogy a kutatói utánpótlás magas minőségi standardokat biztosító közoktatási rendszerből kerül ki, míg utóbbi szerint az észti kutatók tudományos együttműködése élenkült a világ egyik vezető tudományos központjának, Finnországnak a kutatóival (Csomós 2018).

Magyarország a méretéhez képest alacsony publikációs kibocsátással és lassabb növekedéssel rendelkezik, viszont a normalizált idézettségi hatás folyamatosan emelkedik: 2016-ban 1,3-es értékkel Észtország és Ausztria mögött a harmadik legmagasabb. Magyarországon az Észtországban működő mechanizmusok csak részben érvényesülnek, hiszen a legfrissebb PISA-felmérések eredményei (is) rávilágítanak a magyar közoktatás gyengeségeire (European Commission 2017). Az Eurostat adatai alapján Magyarország 2016-ban a GDP-je 1,21 százalékát fordította kutatás-fejlesztésre, amely nem érte el az EU-átlagot (2,03 százalék), a közösség fejlettebb országainak értékétől pedig messze állt (pl. Ausztriában az arány 3,09 százalék volt). Ráadásul a felsőoktatásra mint a kutatás-fejlesztés meghatározó komponensére csak a GDP 0,13 százaléka jutott, amelyet Románia és Bulgária kivételével minden más ország megelőzött. Magyarország normalizált idézettségi hatásának relatíve magas értékében elsősorban az játszik szerepet, hogy a magyar kutatók intenzíven (a többi régiós országhoz képest messze intenzívebben) működnek együtt a világ tudományos élvonalához tartozó országok kutatóival. Teodorescu és Andrei (2011) szerint a rendszerváltozás után megnőtt a posztkommunista országok és az Egyesült Államok közötti kutatási együttműködés volumene, ami elsősorban a társszerzős publikációk emelkedésében öltött testet. Ez a jelenség a magyar és amerikai kutatók között volt a legmarkánsabb, amelynek okait abban látták, hogy Magyarország a rendszerváltozást megelőzően is erős tudományos kapcsolatokat épít(het)ett ki az Egyesült Államokkal.

Románia publikációs kibocsátása az egyik legnagyobb mértékben nőtt az elmúlt években, 2016-ban már a negyedik helyen állt a régióban. Az ország idézettségi hatása ugyanakkor az egyik leglassabban emelkedett, amely több tényező mellett (lásd részletesen Kozak, Bornmann, Leydesdorff 2015; Teodorescu, Andrei 2011) arra vezethető vissza, hogy a román kutatók elsősorban francia, spanyol és magyar kutatókkal építettek ki tudományos kapcsolatokat, míg a fősodorba tartozó országok, mint például az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság vagy Németország alulreprezentáltak a nemzetközi együttműködésekben (Csomós 2018).

A Balkán országaiban (különösen a kisebb kibocsátást produkáló Albániában, Bosznia-Hercegovinában és Montenegróban) a normalizált idézettségi hatás hektikusan változott (pl. Bosznia-Hercegovina idézettségi hatása 2000-ben 0,4 volt, majd a következő évben 1,61, utóbbi abban az évben a legmagasabb a

3. ábra: A kelet-közép-európai országok normalizált idézettségi hatása (1997–2016)
 Normalized citation impact of Central and Eastern European countries (1997–2016)

régióban), aminek elsősorban az az oka, hogy a kevés számú, jellemzően társszerzős közlemény közül egy-egy közlemény nagyon magas idézettséggel rendelkezett. Például a bosznia-hercegovinai kutatók 2001-ben mindössze 75 közleményt készítettek (ez az akkori magyar értéknek mindössze 1,4 százaléka),

ennyi közleményből pedig ha csak egy is nagyon magas idézettséget ér el, akkor az ország normalizált idézettségi hatása jelentősen megemelkedhet. Ez egyben azt is jelenti, hogy a legkevesébé produktív balkáni országokban a normalizált idézettségi hatás nem feltétlenül tükrözi az ország publikációs kibocsátásának tényleges tudományos hatását.

Konklúzióként megállapítható, hogy a kelet-közép-európai országok normalizált idézettségi hatása az utóbbi két évtizedben emelkedett, ám a változások mögött álló okok országonként különböznek. A nemzetközi együttműködések mennyisége és minősége, valamint a kollaborációban részt vevő társszerzők származása döntően meghatározza az adott ország idézettségi hatását.

A kelet-közép-európai országok együttműködési mintázatai

A tudomány felgyorsult globalizációjának köszönhetően a nemzetközi tudományos együttműködés napjainkra egyre kiterjedtebbé válik (Luukkonen et al. 1993; The Royal Society 2011; Wagner, Whetsell, Leydesdorff 2017). Luukkonen et al. (1993) szerint a nemzetközi tudományos együttműködést számos tényező motiválja, többek között a vágy a tudás növelésére, a tapasztalatok és adatok kicserélésének szükségessége, a törekvés a szakmai fejlődésre. A kollaborációt erősítik az egyre hatékonyabbá és olcsóbbá váló kommunikációs technológiák. Jelentős impulzust adnak a nemzetközi szervezetek által nyújtott tudományos források is, például az európai uniós kutatási programok. Kato és Ando (2017), valamint Van Noorden (2010) szerint a nemzetközi tudományos együttműködést erősíti a kutatók élénk nemzetközi mobilitása. A kelet-közép-európai országok számára (eltekintve Ausztriától) a nemzetközi tudományos együttműködés e tényezői elérhetetlenek voltak a kommunista érában. Bár a régió országaiban dolgozó kutatók motivációja nyilván megvolt a nemzetközi kollaboráció iránt, a gazdasági és politikai feltételek gyakorlatilag ellehetlenítették a legtöbb törekvést. A rendszerváltás után a kelet-közép-európai országok számára megnyíltak a lehetőségek a nemzetközi tudományos együttműködésre, különösen az EU-csatlakozás után. Kozak, Bornmann és Leydesdorff (2005) szerint a korábban elszigetelten dolgozó kutatók élénk kapcsolatokat alakítottak ki nyugati, tudományos szempontból jellemzően sokkal erősebb országokban dolgozó társaikkal.

Az 1997–2000 közötti négyéves periódusban a kelet-közép-európai országok Ausztria nélkül 49 305 közleményt jelentettek meg nemzetközi tudományos együttműködésben, a szám 2005–2008 között 98 230-re, a 2013–2016 közötti periódusban 189 667-re emelkedett. A régió meghatározó partnerországaivá az Egyesült Államok és Németország vált, akik közel minden második közleményben érintettek (1. táblázat). A legdinamikusabb bővülés a kelet-közép-európai országok és Kína között jött létre, ami megfelel az Európai Unió és Kína között kimutatható trendeknek (Wang, Wang, Philipsen 2017). A Kínával történő

1. táblázat: A kelet-közép-európai országok (Ausztria nélkül) nemzetközi tudományos kollaborációban készült közleményeinek száma a tudomány vezető országaival
The number of papers in Central and Eastern European countries (not including Austria) co-authored by leading countries in science

Ország	A nemzetközi tudományos kollaborációban készült közlemények száma a régió országaival			Változás (%)	
	1997–2000	2005–2008	2013–2016	1997–2000 / 2005–2008	2005–2008 / 2013–2016
Egyesült Államok	11 634	22 001	46 999	189,1	279,3
Egyesült Királyság	5 888	13 026	36 702	221,2	281,8
Franciaország	7 145	13 811	33 761	193,3	244,5
Japán	2 606	5 122	12 092	196,5	236,1
Kína	767	2 554	15 754	333,0	616,8
Németország	11 678	22 059	46 709	188,9	211,7
Oroszország	4 183	6 864	19 169	164,1	279,3

együttműködést megkönnyíti és erősíti, hogy a régió országaiban – Kínához, Japánhoz és Dél-Koreához hasonlóan – a természettudományok és a műszaki tudományok a legproduktívabb tudományos diszciplínák (Magyarország kivételével, ahol inkább az orvostudományok) (Csomós 2018).

A kelet-közép-európai országok legfontosabb együttműködő partnerei az Egyesült Államok és Németország (2. táblázat). Ezek az eredmények megfelelnek a Grančay, Vveinhardt, és Šumilo (2017), illetve a Kozak, Bornmann és Leydesdorff (2015) által vázoltaknak. Míg az 1997–2000-es időszakban a 17 régiós országból tíznek Németország volt az első számú együttműködő partnere (Szerbia és Montenegró ekkor még nem volt külön állam), 2013–2016-ra már csak hatnak. Az Egyesült Államok dominanciáját a régióban erősíti, hogy két évtized alatt Albánia, Horvátország és Csehország (utóbbi a harmadik legproduktívabb ország) esetében a korábbi első számú együttműködő partner Németországot felváltotta az Egyesült Államok. Lengyelország és Magyarország esetében azonban mindvégig az Egyesült Államok volt az első számú együttműködő partner, Magyarországon a rendszerváltás előtt is (Teodorescu, Andrei 2011). Az Egyesült Államokban élő diaszpóra, valamint az anyaországban dolgozó kutatók között rendszerint intenzív tudományos kapcsolat alakul ki (Nature Index 2015; Séguin, Singer, Daar 2006), márpedig a kivándorló magyar tudósok számára az Egyesült Államok volt a fő célország (Kováts, Sik 2007). Romániának minden periódusban Franciaország volt az első számú együttműködő partnere, míg Bulgáriának és a balti államoknak döntően Németország – a történelmi kapcsolatok miatt.

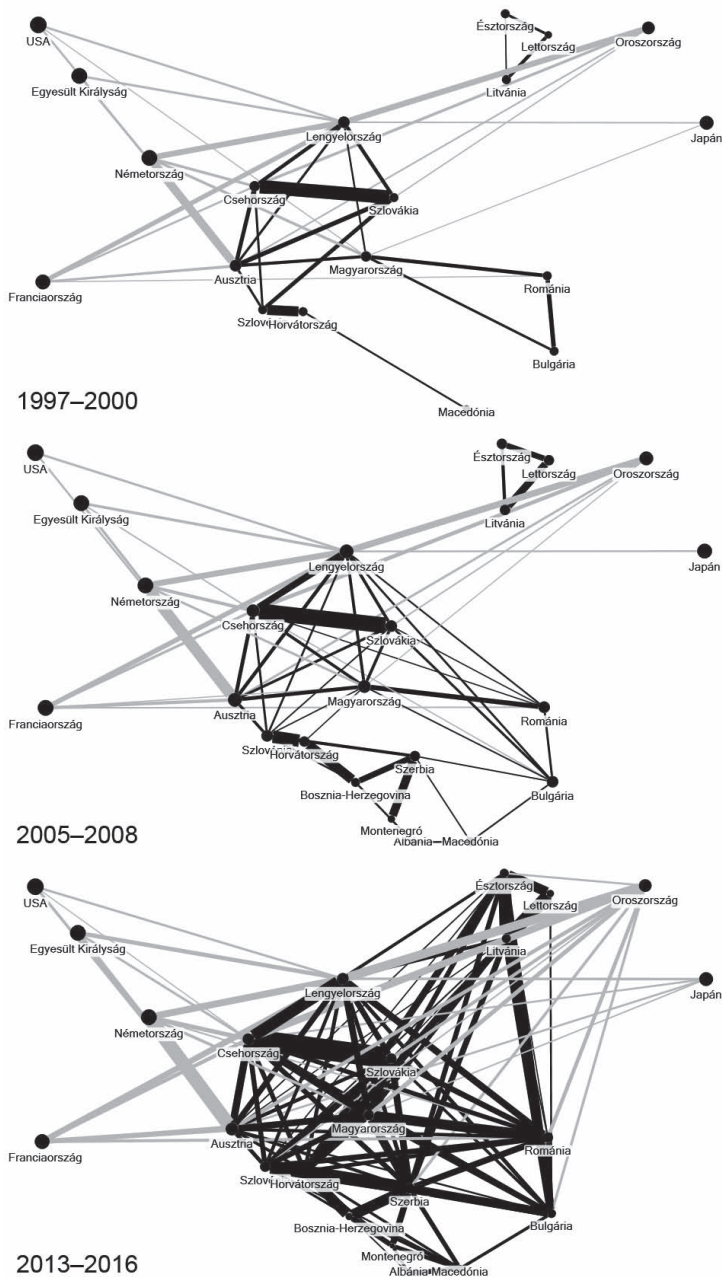
A 2. táblázat néhány egyediségre is rámutat: Szlovákiának az első periódusban még Németország volt az első számú együttműködő partnere, a 2005–2008-as időszaktól Csehország. A tudományos szempontból kisméretű egykori jugoszláv tagállamoknak, Bosznia-Hercegovinának, Macedóniának és Montenegrónak több változás után 2013–2016-ra egységesen Szerbia lett az első számú együttműködő partnere.

2. táblázat: A kelet-közép-európai országok első számú együttműködő partnerei és a társszerzős közlemények aránya
Top collaborators of Central and Eastern European countries and the ratio of co-authored papers

Ország	1997–2000		2005–2008		2013–2016	
	Partnerország	Részarány (%)	Partnerország	Részarány (%)	Partnerország	Részarány (%)
Albánia	Németország	19,1	USA	17,2	USA	15,3
Ausztria	Németország	34,5	Németország	38,4	Németország	40,2
Bosznia-Hercegovina	USA	27,4	Horvátország	34,3	Szerbia	36,3
Bulgária	Németország	27,9	Németország	26,9	Németország	28,8
Csehország	Németország	24,4	Németország	24,8	USA	25,3
Észtország	Németország	18,1	Nagy-Britannia	16,3	Németország	27,2
Horvátország	Németország	28,9	USA	23,7	USA	26,3
Lengyelország	USA	25,1	USA	26,3	USA	27,7
Lettország	Németország	33,2	Németország	24,5	Németország	24,5
Litvánia	Németország	16,9	Németország	20,4	Németország	25,4
Macedónia	Németország	20,9	USA	15,7	Szerbia	21,6
Magyarország	USA	30,5	USA	27,5	USA	30,3
Montenegró	–	–	Szerbia	57,6	Szerbia	47,0
Románia	Franciaország	24,4	Franciaország	21,2	Franciaország	24,9
Szerbia	–	–	USA	17,7	Németország	21,7
Szlovákia	Németország	24,7	Csehország	25,7	Csehország	39,0
Szlovénia	USA	25,3	USA	23,2	USA	23,7

A nemzetközi tudományos együttműködés relatív erőssége (Jaccard-index) alapján 1997 és 2000 között a 25 legerősebb kapcsolatból 10-ben a kelet-közép-európai országok partnere a régió kívüli tudományos nagyhatalom volt. Ez a szám 2005 és 2008 között hétre csökkent, majd a 2013–2016-os periódusra a 25 legerősebb tudományos kapcsolatból négy olyan maradt, amely nem a régió országai között jött létre. A 4. ábra azokat a kapcsolatokat mutatja, amelyekben a Jaccard-index legalább 0,01 volt. A kelet-közép-európai országok és a vizsgált régió kívüli országok 1997 és 2000 között mindössze 39 „erős” kapcsolatot mutattak fel (51,3 százalékban vegyes kapcsolat), számuk a következő periódusra 60-ra nőtt (33,3 százalékuk volt vegyes kapcsolat), 2013–2016-ra 117-re ugrott (az erős kapcsolatok 71,8 százaléka intraregionálissá vált). Jól mutatja ezt, hogy az 1997–2000 között elszigetelt balti államok 2013–2016-ra erős együttműködést alakítottak ki a kelet-közép-európai régió délebbi országaival, így például a Litvánia–Bulgária tudományos kapcsolat a 14. legerősebbé vált. Ezt a kapcsolatot Németország mint összekötő kapocs teszi működőképpé, hiszen a Litvánia és Bulgária között létrejött társszerzős közlemények 85 százalékában német kutatók is szerzők. Az Észtország és Horvátország közötti kollaboráció (2013–2016 között a 21. legerősebb kapcsolat) is ilyen: 80,2 százalékukban német szerzők is szerepelnek.

4. ábra: A kelet-közép-európai országok „erős” relatív nemzetközi tudományos kapcsolatai egymással (sötét vonalak) és a tudomány vezető országaival (világos vonalak)
The strongest relative collaboration links of Central and Eastern European countries with each other (dark lines) and with leading countries in science (light lines)

A hídszerepet betöltő országok (döntően az Egyesült Államok és Németország) mellett a régió belüli együttműködések alapvetően meghatározza a földrajzi közelség, a történelmi, kulturális és nyelvi kapcsolatok, valamint az Európai Unióhoz mint közös kutatási térhez való tartozás. A legerősebb tényező a régió sajátos történelme: a kommunista érában több, ma független ország is olyan szövetségi állam része volt, amelyekben egyetlen központosított tudományos rendszert építettek ki. A tagországok függetlenné válása után az újonnan kiépített nemzeti tudományos rendszerek összefonódása megmaradt. Bár a kelet-közép-európai országok intraregionális kapcsolatai erősödtek (3. táblázat), a legerősebb kapcsolatok több mint két évtizeddel a rendszerváltás után az egykori kommunista szövetségi államok tagállamai között léteznek. Magasan a legerősebb a Szlovákia és Csehország közötti kapcsolatot: a kommunista Csehszlovákiában Csehország és Szlovákia közös felsőoktatási és tudományos rendszeren osztozott, a kutatók a központi kormányzat irányítása és felügyelete alatt tevékenykedtek (Koucký 1990). A függetlenné vált Csehország és Szlovákia tudományos rendszere annyira összefonódott, hogy a politikai törekvések sem tudták kettéválasztani őket. Csehország intenzívebben integrálódott a fősodorban lévő országok kutatási terébe, és alakított ki erős kapcsolatokat Németországgal, az Egyesült Államokkal és Franciaországgal (Almeida, Pais, Formosinho 2009), Szlovákia első számú együttműködő partnerei a szomszédos országok maradtak: Csehország, Lengyelország és Magyarország (Csomós 2018; Kozak, Bornmann, Leydesdorff 2015). Lényegében hasonló okok befolyásolják a volt Szovjetunióhoz tartozó balti államok és az egykori Jugoszlávia tagállamainak nemzetközi együttműködési mintázatait. Ugyanakkor míg a balti államok egymás közötti kapcsolataiban nincsen domináns szereplő, addig a cseh és szlovák kapcsolatban a cseh fél a meghatározó, a délszláv kapcsolatban pedig Szerbia (Bosznia-Hercegovinával, Macedóniával és Montenegróval szemben).

Az Európai Unióhoz csatlakozott kelet-közép-európai országok közös kutatási projektjeinek a közösségi finanszírozás nagy lendületet ad (Marini 2018), az Interreg-programokban pedig a határ menti tudományos együttműködésekre további források is becsatornázhatók (Durà et al. 2018) (lásd például a magyar-román, magyar-szlovák kapcsolatokat élénkülését).

A kelet-közép-európai országok egymás közötti tudományos kollaborációjának relatív erőssége az utóbbi két évtizedben emelkedett (4. ábra), és bár az Egyesült Államok és Németország, valamint kisebb mértékben az Egyesült Királyság, Franciaország és Oroszország (a feltörekvő Kínával együtt) továbbra is meghatározó szerepet játszik a régió tudományos életében (1. táblázat), az intraregionális kapcsolatok felerősödése egy egységes, bár valójában látszólagos kelet-közép-európai kutatási tér körvonalait vetíti előre.

3. táblázat: A kelet-közép-európai országok közötti 25 legerősebb relatív kollaborációs kapcsolat (2013–2016) és földrajzi-történelmi meghatározottságai
The top 25 intraregional collaboration links in Central and Eastern Europe (2013–2016) and their geographical-historical determinants

Sorrend	Kapcsolat	Jaccard-index	Földrajzi helyzet	Történelmi múlt
1.	Szlovákia–Csehország	0,103551	Szomszédok	Csehszlovákia
2.	Litvánia–Lettország	0,063363	Szomszédok	Szovjetunió
3.	Szlovénia–Horvátország	0,063338	Szomszédok	Jugoszlávia
4.	Litvánia–Észtország	0,062276	–	Szovjetunió
5.	Szerbia–Horvátország	0,061417	Szomszédok	Jugoszlávia
6.	Szlovénia–Szerbia	0,058414	–	Jugoszlávia
7.	Lengyelország–Csehország	0,057643	Szomszédok	–
8.	Szerbia–Bosznia-Hercegovina	0,053513	Szomszédok	Jugoszlávia
9.	Horvátország–Bosznia-Hercegovina	0,052166	Szomszédok	Jugoszlávia
10.	Románia–Magyarország	0,050092	Szomszédok	–
11.	Lettország–Észtország	0,049002	Szomszédok	Szovjetunió
12.	Litvánia–Bulgária	0,043581	–	–
13.	Szerbia–Magyarország	0,042716	Szomszédok	–
14.	Szerbia–Bulgária	0,041870	Szomszédok	–
15.	Horvátország–Bulgária	0,040261	–	–
16.	Magyarország–Csehország	0,040245	–	–
17.	Szlovákia–Magyarország	0,037955	Szomszédok	–
18.	Csehország–Ausztria	0,037785	Szomszédok	–
19.	Litvánia–Horvátország	0,036527	–	–
20.	Észtország–Bulgária	0,036084	–	–
21.	Észtország–Horvátország	0,035950	–	–
22.	Románia–Lengyelország	0,035484	–	–
23.	Szlovákia–Szerbia	0,035396	–	–
24.	Szlovénia–Szlovákia	0,035147	–	–
25.	Lengyelország–Magyarország	0,034568	–	–

Összefoglalás

Az 1990-es évek elejének politikai-társadalmi-gazdasági változásai nyomán a kelet-közép-európai országok útjából elhárultak az akadályok az európai és a globális gazdasági térbe való integrálódás előtt. Az integrációs folyamat a tudományos rendszerre is komoly hatást gyakorolt. A politikai és ideológiai ellenőrzés alól felszabaduló országok kutatói szoros tudományos együttműködések építettek ki fősodorbeli, elsősorban nyugat-európai és amerikai kollégáikkal. Az Európai Unióhoz csatlakozott régiós országok integrálódtak a közösségi kutatási térbe, ami újabb impulzusokat adott a nemzeti tudományos aktivitásnak: a közösségi kutatási programok új kutatási célokat biztosítottak,

továbbá megteremtették a tervezhető és kiszámítható kutatásfinanszírozás alapjait.

A kelet-közép-európai régió publikációs kibocsátása 1997 és 2016 között több mint duplájára növekedett és részesedése a világ teljes kibocsátásából is megnőtt. Az egyes országok hozzájárulása a régió kibocsátásához azonban eltérő. A legproduktívabb országok közül a legnagyobb kibocsátásnövekedést Lengyelország és Románia mutatta, míg Ausztria és Csehország átlag körüli, Magyarország átlag alatti növekedést produkált. A háttérben álló okok közül elsősorban a gazdasági fejlődés, a nemzetközi együttműködés kiteljesedése, különösen Lengyelország, kisebbrészt Románia esetében a tudománypolitikai érdekérvényesítés sikeressége emelhető ki. A kisebb, főleg délszláv államokban kiugróan magas a kibocsátás növekedése, alacsony bázisértékek mellett.

A tudományos publikációk idézettsége más mintázatot mutat. A régió országainak normalizált idézettségi hatása az utóbbi két évtizedben hektikusan változott, összességében emelkedett. A 2010-es évek közepére a legmagasabb idézettségi hatást (a világlágot majd kétszeresen meghaladva) Észtország érte el, de magas értéket produkált Ausztria, Magyarország és Szlovénia is. Az idézettség trendjeinek okai országonként eltérőek, de a nemzetközi kollaboráció mennyisége és minősége, a kollaborációban részt vevő társszerzők származása meghatározza az idézettségi hatást. Például a legmagasabb idézettségű kelet-közép-európai országok erős kapcsolatokat alakítottak ki a világ vezető tudományos központjaival, így Észtország Finnországgal, Magyarország és Szlovénia az Egyesült Államokkal (Ausztria pedig Németországgal).

A nemzetközi tudományos együttműködésben (a kutatásban és a publikálásban) részt vevő partnerek származása tehát rendkívüli fontosságú a régió országai számára, és döntően befolyásolja a publikációs kibocsátás mennyiségét és minőségét. Frame és Carpenter (1979) szerint minél nagyobb egy ország mérete tudományos szempontból, várhatóan annál alacsonyabb a nemzetközi tudományos kollaborációban elkészített publikációk száma. Az Egyesült Államok 1997–2006 közötti SCI/SSCI közleményeinek csak 22,4 százalékában fordultak elő nemzetközi társszerzők, míg Kínában ez az arány csak 19,1 százalék volt. A közepes tudományos méretű országokban (Egyesült Királyság, Németország, Franciaország stb.) ez az érték 30-40 százalék (Kamalski 2009). A kelet-közép-európai országok publikációinak 2013 és 2016 között 45,3 százaléka készült nemzetközi együttműködésben, a kisebb országokban (Szlovénia, Montenegró, Észtország, Bosznia-Hercegovina) és néhány nagyobb produktivitású, de tudományos szempontból kis országban (pl. Ausztria, Magyarország) pedig az arány az 50 százalékot is meghaladta. A tudomány vezető országaival kialakított intenzív nemzetközi tudományos együttműködés pozitívan befolyásolja a produktivitást, és még pozitívabban az idézettséget. A kelet-közép-európai régióban a legmagasabb normalizált idézettségi hatással éppen azok az országok (Észtország, Ausztria, Magyarország és Szlovénia) rendelkeznek, amelyekben átlag feletti a nemzetközi kollaboráció szintje, a kapcsolatuk pedig a

tudományos nagyhatalmakkal és nem a szomszédjukkal erős. Összességében az első számú együttműködő partnereknek az Egyesült Államok és Németország számítanak, néhány ország kivételével (például Romániának Franciaország, Észtországnak pedig Finnország).

A nemzetközi tudományos együttműködés relatív erőssége (a Jaccard-index) más képet mutat. Míg az 1990-es évek közepén az Egyesült Államok és Németország, valamint kisebb mértékben az Egyesült Királyság és Oroszország meghatározó volt a régió országainak bilaterális tudományos kapcsolataiban, addig a 2010-es évek közepére a legerősebb kapcsolatokból szinte teljesen kiszorultak a külső szereplők. Egyrészt a posztkommunista kelet-közép-európai országok csatlakozása az Európai Unióhoz, vagyis egy közös kutatási térhez lendületet adott az intraregionális tudományos együttműködéseknek, másrészt a kommunista érában szövetségi államot alkotó nemzetek tudományos rendszereket is érintő elkülönülési törekvései után a függetlenné vált államok tudományos kapcsolatai felélénkültek. A legerősebb relatív kapcsolatok így napjainkban Csehország és Szlovákia (EU-tagok, szomszédok, korábban Csehszlovákia részei), Litvánia és Lettország (EU-tagok, szomszédok, korábban a Szovjetunió részei), valamint Szlovénia és Horvátország (EU-tagok, szomszédok, korábban Jugoszlávia részei) között léteznek. Az viszont további kutatásokat igényel, hogy a kapcsolatok e megerősödésének háttérében milyen okok állnak: látszólagosak vagy valóban az egykori tudományos rendszerek újraszerveződéséről van szó, és vajon a vezető tudományos hatalmak részvétele nélkül is működőképesek-e ezek az együttműködések.

Jegyzetek

- 1 A European University Association jelentése szerint az akadémiai folyóiratkiadás koncentrált: mindössze öt kiadó – két amerikai, egy brit, egy brit-holland és egy német – birtokolja az akadémiai folyóiratok 50 százalékát, amelyek döntő többsége angol nyelven jelenik meg. Paasi (2005) vizsgálata szerint a nemzetközi publikációs teret nem pusztán az angol nyelvű folyóiratok dominálják, hanem az angolszász országokból származó angol nyelvű folyóiratok. Az angol nyelvterületen kívülről érkező tudományos információ az angolszász országokból nézve a periféria termékének számít (eltekintve egy-két tudományos nagyhatalom, pl. Németország, Franciaország vagy Hollandia tudományos produktumától). A „periférián” tevékenykedő kutatóknak tehát nemcsak nyelvi akadályokkal kell megküzdeniük, hanem egyfajta előítéllettel is. A kelet-közép-európai kutatók érvényesülését a nemzetközi publikációs térben nagyban megkönnyíti, ha kutatásaikban a magországból, a vezető tudományos nagyhatalmaktól származó kutatók is részt vesznek (vagy csak a nevüket adják hozzá), így ugyanis az általuk előállított tudományos információ értéke emelkedik.
- 2 A lengyel tudományos folyóiratok jelentős részét a varsói székhelyű Versita Kiadó jelentette meg, amely a kelet-közép-európai nyílt hozzáférésű tudományos folyóiratok legnagyobb portfóliójával rendelkezett. A folyóiratok bizonytalan finanszírozási háttere miatt azonban a Beall-adatbázis egy ideig a ragadozó kiadók közé sorolta, majd kétoldalú tárgyalások után levette a listáról és a bizonytalan státuszú, folyamatosan ellenőrzést igénylő kiadók közé sorol-

ta. A helyzet 2012-ben megváltozott, ugyanis a berlini központú De Gruyter felvásárolta a Versitát, majd 2014-ben megszüntette a brandet és De Gruyter Open-re nevezte át. A lengyel folyóiratok tehát a nemzetközi tudományban erős érdekérvényesítő képességgel rendelkező kiadóhoz kerültek, amely megkövetelte a folyóiratok finanszírozásának átalakítását és átláthatóvá tételét, valóban nemzetközi szerkesztőbizottságok felállítását, illetve a folyóiratok integrálását a De Gruyter Sciendo online felületébe. Ennek nyomán a Thomson Reuters, majd a Clarivate Analytics egyre több lengyel folyóiratot talált alkalmasnak arra, hogy indexelje őket a SCI és az SSCI adatbázisokban. Magyarországon legfeljebb egy-egy folyóirat jelenik meg valamely nagynevű kiadóval közösen. Ilyen például a tekintélyes *Scientometrics* folyóirat, amelyet Magyarországon alapítottak, és amelyet jelenleg az Akadémiai Kiadó és a Springer közösen adnak ki.

- 3 A 38 hazai kiadású SCI/SSCI folyóirat közül hét-hét az orvostudományok, a kémia és a matematika szakterületekhez tartozik. Három folyóirat a műszaki tudományterületen jelenik meg. A folyóiratok közül mindössze három magyar nyelvű, kettő pedig angolul és magyarul is publikál tanulmányokat.

Irodalom

- Allik, J. (2008): Quality of Estonian science estimated through bibliometric indicators (1997–2007). *Proceedings of the Estonian Academy of Sciences*, 4., 255–264. <http://doi.org/bj93nf>
- Allik, J. (2015): Editorial: Progress in Estonian science. *Proceedings of the Estonian Academy of Sciences*, 2., 125–126.
- Almeida, J. A. S., Pais, A. A. C. C., Formosinho, S. J. (2009): Science indicators and science patterns in Europe. *Journal of Informetrics*, 2., 134–142. <http://doi.org/bm44vb>
- Archambault, É., Campbell, D., Gingras, Y., Larivière, V. (2009): Comparing bibliometric statistics obtained from the web of science and Scopus. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 7., 1320–1326. <http://doi.org/bg46n8>
- Bornmann, L., Leydesdorff, L. (2012): Citation impact of papers published from six prolific countries: A national comparison based on InCites data. arXiv:1205.0680 [cs.DL]
- Butrymowicz, S. (2016): Lessons from abroad: Everyone aspires to be Finland, but this country beats them in two out of three subjects. *The Hechinger Report*. <https://hechingerreport.org/estonia-new-finland/> (Letöltés: 2019. június 11.)
- Csomós Gy. (2017): Az európai városok tudományos kibocsátásának feltérképezése: Egy területi tudományometriai elemzés a Scopus adatbázis alapján. *Területi Statisztika*, 4., 356–384. <http://doi.org/c8w8>
- Csomós, Gy. (2018): A spatial scientometric analysis of the publication output of cities worldwide. *Journal of Informetrics*, 2., 547–566. <http://doi.org/gdqwk8>
- De Moya-Anegón, F., Herrero-Solana, V. (1999): Science in America Latina: A comparison of bibliometric and scientific-technical indicators. *Scientometrics*, 2., 299–320. <http://doi.org/d98fs2>
- Durà, A., Camonita, F., Berzi, M., Noferini, A. (2018): Euroregions, Excellence and innovation across EU borders. A catalogue of good practices. Department of Geography, UAB, Barcelona. https://ec.europa.eu/futurium/en/system/files/ged/recot_crii_catalogue.pdf (Letöltés: 2019. június 11.)
- European Commission (2017): *Education and training monitor 2017: Hungary*. European Union, Luxembourg. https://ec.europa.eu/education/sites/education/files/monitor2017-hu_en.pdf (Letöltés: 2019. június 11.)
- Frame, J. D., Carpenter, M. P. (1979): International research collaboration. *Social Studies of Science*, 4., 481–497. <http://doi.org/fq4whq>
- Glänzel, W. (2001): National characteristics in international scientific co-authorship relations. *Scientometrics*, 1., 69–115. <http://doi.org/cgnzk2>

- Glänzel, W., Schubert, A., Czerwon, H.-J. (1999): A bibliometric analysis of international scientific cooperation of the European Union (1985–1995). *Scientometrics*, 2., 185–202. <http://doi.org/d8gmbv>
- Graham, L. R. (1993): *Science in Russia and the Soviet Union: A short history*. Cambridge University Press, Cambridge
- Grančay, M., Vveinhardt, J., Šumilo, Ě. (2017): Publish or perish: how Central and Eastern European economists have dealt with the ever-increasing academic publishing requirements 2000–2015. *Scientometrics*, 3., 1813–1837. <http://doi.org/f99g45>
- Hatch, T. (2017): 10 surprises in the high-performing Estonian education system. *International Education News*. <https://internationalelednews.com/2017/08/02/10-surprises-in-the-high-performing-estonian-education-system/> (Letöltés: 2019. június 11.)
- Kamalski, J. (2009): Country trends: Small countries lead international collaboration. *Research Trends*, 14. <https://www.researchtrends.com/issue14-december-2009/country/> (Letöltés: 2019. június 11.)
- Kato, M., Ando, A. (2017): National ties of international scientific collaboration and researcher mobility found in Nature and Science. *Scientometrics*, 2., 673–694. <http://doi.org/f9vc64>
- Kealey, T. (1996): *The economic laws of scientific research*. St. Martin's Press, New York
- King, D. A. (2004): The scientific impact of nations. What different countries get for their research spending. *Nature*, 430., 316–316. <http://doi.org/aqt>
- Koucký, J. (1990): Czechoslovak higher education at the cross-roads. *European Journal of Education*, 4., 361–378. <http://doi.org/cbrw34>
- Kováts, A., Sik, E. (2007): Hungary. In: Triandafyllidou, A., Gropas, R. (eds.): *European immigration: A sourcebook*. Routledge, London, New York, 155–168. <http://doi.org/c8xb>
- Kozak, M., Bornmann, L., Leydesdorff, L. (2015): How have the Eastern European countries of the former Warsaw Pact developed since 1990? A bibliometric study. *Scientometrics*, 2., 1101–1117. <http://doi.org/c8xc>
- Kozłowski, J., Radosevic, S., Ircha, D. (1999): History matters: The inherited disciplinary structure of the post-communist science in countries of Central and Eastern Europe and its restructuring. *Scientometrics*, 1., 137–166. <http://doi.org/b63j73>
- Lancaster, F. W., Burger, R. H., Rauchfuss, B. M. (1992): Use of literature by East European scientists: What influences place of publication of sources cited? *Scientometrics*, 3., 419–439. <http://doi.org/b2ndw4>
- Lancho-Barrantes, B. S., Guerrero-Bote, V. P., de Moya-Anegón, F. (2013): Citation increments between collaborating countries. *Scientometrics*, 3., 817–831. <http://doi.org/f4pj4q>
- Leydesdorff, L., Bornmann, L., Comins, J. A., Milojevic, S. (2016): Citations: Indicators of quality? The impact fallacy. *Frontiers in Research Metrics and Analytics*, 1., 1–15. <http://doi.org/gdvh2z>
- Li, J., Burnham, J. F., Lemley, T., Britton, R. M. (2010): Citation analysis: Comparison of Web of Science®, Scopus™, SciFinder®, and Google Scholar. *Journal of Electronic Resources in Medical Libraries*, 3., 196–217. <http://doi.org/d2zhbc>
- Luukkonen, T., Tijssen, R. J. W., Persson, O., Sivertsen, G. (1993): The measurement of international scientific collaboration. *Scientometrics*, 1., 15–36. <http://doi.org/d2nfbg>
- Marini, G. (2018): *International co-authorships and the role of the European Union as a funder: An Eastern European perspective*. Centre for Global Higher Education, UCL Institute of Education, London (Centre for Global Higher Education Working Paper Series; 39.)
- Michalska-Smith, M. J., Allesina, S. (2017): And, not or: Quality, quantity in scientific publishing. *PLoS ONE*, 6., e0178074 <http://doi.org/c8xd>
- Moed, H. F. (2002): The impact-factors debate: The ISI's uses and limits. *Nature*, 415., 731–732. <http://doi.org/ffb7f4>
- Mongeon, P., Paul-Hus, A. (2016): The journal coverage of Web of Science and Scopus: a comparative analysis. *Scientometrics*, 1., 213–228. <http://doi.org/f77hzh>
- Must, Ű. (2006): “New” countries in Europe – Research, development and innovation strategies vs bibliometric data. *Scientometrics*, 2., 241–248. <http://doi.org/ctnwst>
- Nature Index (2015): China's diaspora brings it home. *Nature*, 527., S68–S71. <http://doi.org/c8xf>

- Nieminen, P., Carpenter, J., Rucker, G., Schumacher, M. (2006): The relationship between quality of research and citation frequency. *BMC Medical Research Methodology*, 42., 1–8. <http://doi.org/fqx566>
- Opthof, T., Leydesdorff, L. (2010): Caveats for the journal and field normalizations in the CWTS (“Leiden”) evaluations of research performance. *Journal of Informetrics*, 3., 423–430. <http://doi.org/cc837b>
- Paasi, A. (2005): Globalisation, academic capitalism, and the uneven geographies of international journal publishing spaces. *Environment and Planning A*, 5., 769–789. <http://doi.org/bhg6ww>
- Pajić, D. (2015): Globalization of the social sciences in Eastern Europe: genuine breakthrough or a slippery slope of the research evaluation practice? *Scientometrics*, 3., 2131–2150. <http://doi.org/c8xg>
- Price, D. S. (1978): Toward a model for science indicators, In: Elkana Y., Lederberg J., Merton R. K., Thackray A., Zuckerman H. (eds): *Toward a metric of science: The advent of science indicators*. John Wiley & Sons, New York, 69–95.
- Radosevic, S., Auriol, L. (1998): Measuring S & T activities in the former socialist economies of central and eastern Europe: Conceptual and methodological issues in linking past with present. *Scientometrics*, 3., 273–297. <http://doi.org/b788d5>
- Real, R., Vargas, J. M. (1996): The probabilistic basis of Jaccard’s index of similarity. *Systematic Biology*, 3., 380–385. <http://doi.org/bcgd62>
- Salton, G., Bergmark, D. (1979): Citation study of computer science literature. *IEEE Transactions on Professional Communications*, 3., 146–158. <http://doi.org/c8xh>
- Séguin, B., Singer, P. A., Daar, A. S. (2006): Scientific diasporas. *Science*, 5780., 1602–1603. <http://doi.org/fn33pc>
- Teodorescu, D., Andrei, T. (2011): The growth of international collaboration in East European scholarly communities: A bibliometric analysis of journal articles published between 1989 and 2009. *Scientometrics*, 2., 711–722. <http://doi.org/b7bpzc>
- Teodorescu, D., Andrei, T. (2014): An examination of “citation circles” for social sciences journals in Eastern European countries. *Scientometrics*, 2., 209–231. <http://doi.org/c8xj>
- The Royal Society (2011): *Knowledge, networks and nations: Global scientific collaboration in the 21st century*. The Royal Society, London. <https://royalsociety.org/topics-policy/projects/knowledge-networks-nations/report/> (Letöltés: 2019. június 11.)
- The World Bank (2018): *Research and development expenditure (% of GDP)*. <https://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS> (Letöltés: 2019. június 11.)
- Van Leeuwen, T. (2012): Discussing some basic critique on journal impact factors: Revision of earlier comments. *Scientometrics*, 2., 443–455. <http://doi.org/gffnkz>
- Van Leeuwen, T. N., Moed, H. F., Tussen, R. J. W., Visser, M. S., Van Raan, A. F. J. (2001): Language biases in the coverage of the Science Citation Index and its consequences for international comparisons of national research performance. *Scientometrics*, 1., 335–346. <http://doi.org/bwxqzn>
- Van Noorden, R. (2010): Cities: Building the best cities for science. *Nature*, 467., 906–908. <http://doi.org/b2c8c6>
- Varga, A., Sebestyén, T. (2017): A hálózati és a lokalizált tudásáramlás különbségei Európában. *Területi Statisztika*, 1., 24–51.
- Vinkler, P. (2008): Correlation between the structure of scientific research, scientometric indicators and GDP in EU and non-EU countries. *Scientometrics*, 2., 237–254. <http://doi.org/dwxftf>
- Wagner, C. S., Whetsell, T. A., Leydesdorff, L. (2017): Growth of international collaboration in science: revisiting six specialties. *Scientometrics*, 3. 1633–1652. <http://doi.org/f9vdb8>
- Waltman, L., van Eck, N. J., van Leeuwen, T. N., Visser, M. S., van Raan, A. F. J. (2011): Towards a new crown indicator: Some theoretical considerations. *Journal of Informetrics*, 1., 37–47. <http://doi.org/b6f3cd>
- Wang, L., Wang, X., Philipsen, N. J. (2017): Network structure of scientific collaborations between China and the EU member states. *Scientometrics*, 2., 765–781. <http://doi.org/gcgc6b>
- Wang, Q., Waltman, L. (2016): Large-scale analysis of the accuracy of the journal classification systems of Web of Science and Scopus. *Journal of Informetrics*, 2., 347–364. <http://doi.org/f3rrk3>

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

KÖNYVSZEMLE / BOOK REVIEWS

Berta P. (2014): Fogyasztás, hírnév, politika – Az erdélyi gábor romák presztízsgazdasága (MTA BTK Néprajztudományi Központ, Budapest, 728 o.)

A. GERGELY ANDRÁS

A. GERGELY András: nyugalmazott tudományos főmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Politikatudományi Intézet; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; címzetes egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar, Kulturális Antropológia Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A.; andrasgergelya@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-7733-3554>

András A. GERGELY: emeritus research fellow, Institute for Political Science, Centre for Social Sciences, Hungarian Academy of Sciences; Tóth Kálmán u. 4. H. 1097 Budapest, Hungary; honorary professor, Department of Cultural Anthropology, Faculty of Social Sciences, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/A., H-1117 Budapest, Hungary; andrasgergelya@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-7733-3554>

A tud(om)ásterületek közötti tematikus felosztás a klasszikus rendszerelméletek alapján megfelelőnek tartott klasszifikálási módszer. A 20-21. századi új tudásparadigmák azonban jócskán változtattak ezen, s ez okból egy multidiszciplináris művet egyetlen aspektusból értékelni igen sekélyes, kényes vagy egyenesen korlátolt eljárás. Az alábbiakban egy oly kötetről „próbálok” tartalomvázlatnak is szerény összefoglalót adni, melynek katalógizálási mutatója négy-öt tudományág vidékén lakozik. A TÉT (általán ismert vagy elgondolt) tudományági eszköztárát szem előtt tartva, valamint a lehetséges tudásközi ablakokat nyitogatva egy „köztes” nézőpontot vállalok. Ebből a pozícióból a lokalitás és marginalitás, a települési gazdaság, a transzlokális hálózatok, a kapcsolati tőketulajdon, a kultúraformáló kereskedelem, a roma identitás, Erdély, a rejtett ökonómia lennének a kulcsfogalmak, amelyek azonban többszörösen rétegzett és változó szaknyelvi narratívákkal ékes változatokban mutatkoznak, és egyben arra is evidens módon utalnak, hogy a mű miért nem hagyja magát beskatulyázni.

Különösebben körmönfont dramaturgiai gesztus nélkül engedtessek meg, hogy egy „konklúzióba” illeszkedő kulcsmondatot előlegezzek meg a mű egész-

széről. Néhány évtizednyi tudományos működés, pár tudásterületen való alkalmi tájékozódás és megannyi szakmai kulcsmű érintőleges ismertetése alapján mérlegelem magát a szóban forgó monográfiát, s annyit előzetesen vállalhatónak tartok kimondani: ekkora és ilyen komplexitású társadalomtudományi mű korszakosan ritka, mondhatnám, páratlan a néprajz, antropológia, gazdaságtörténet, kultúratudomány, szociológia és a romológia egész hazai tudásterületén. Ezt persze igazolnom kéne, alaposan alátámasztani – ami azonban nem fog sikerülni. E néhány tudásterület néhány tucatnyi lehetséges megközelítést rejt magában, kezdve a tárgyválasztástól, a kutatásmódszertanon, elemzési horizonton, empirikus tapasztalaton az esettanulmányi szintű belátásig és a rendszerméleti leírásig, a kontextusok és tudástartományok megannyi kölcsönhatását nem is említve – ezek eltérő aspektusú megközelítése külön-külön is meghaladná a lehetséges terjedelmet. Berta Péter monográfiájában a kevert módszertannal erdélyi miliőben, transznacionális és transzlokális szektorokban, mikro gazdasági és féllegális kereskedelmi övezetekben, tradíciókövetésben és roma identitásforgalmazásban feltárt kérdéseinek éppúgy vannak kapcsolódási pontjai a társas viszonyok, a szimbolikus politika, a rokonsági rendszerek, a mikrotársadalmak, a migráció, a munkaerő-politika, a párválasztási rendszerek, az identifikációs rítusok, az értékelméletek, a presztízsztárgypiac és más (mondjuk másfél tucat) ágazat tudástára felé, mint a lokális másképp értelmezett, kis- és nagytérsegi szintaxisokban mutatkozó, a nemzeti és etnikai határokat átlépő, sőt az eddig „konvencionális” tudományágak szerinti analitikus közelítéseket is meghaladó tranzakcionális belátások egész további rendszereihez. Nem álszerénység ez itt, hiszen a 728 oldal áttekinthetően részletes tartalomjegyzéke is hét oldal, a bibliográfiája pedig huszonöt – tessék hát segíteni, mekkora bátorság kell ahhoz, hogy rövid három-négy oldalas kiadványba merészkedjen belekezdeni a recenzens!

Nem tagadom: a fentiek előrebocsátása részint az elfogult, tisztelgő elismerés, kimért szavak helyetti a felkiáltójeles respektus kifejezését szolgálta, részint mentségként is hangzott, mivel jószerint egyetlen fejezet megannyi összefüggéskapcsolódásáról is egész elemző értékelést lehetne adnom, de ez is csak a tizenkilenc fejezet apró törmeléke lenne. A legkorrektebb akkor lennék, ha a tartalomjegyzéket idemácsolnám, s mindenki egyértelműen látná, miképpen építkezve és miféle tagoltsággal mutatja be „tárgyát” Berta Péter. Ehelyett arra fókuszálók csupán, honnan indul, merre halad, s mit kínál nekünk a monográfia.

A Bevezető a Transzlokális gyakorlatközösségek és többhelyszíni terepmunka címen elméleti felületet kínál ahhoz a speciális optikához, melyen át a további hétszáz oldalt láthatjuk. A második fejezet a gábor romák megélhetési stratégiáinak hagyományos és rendszerváltás utáni gazdasági, kereskedelmi, etnikai és migrációs világába invitál, a következő az interakciós technikák (romani politika) szimbolikus küzdőtereibe vezet. A negyedik fejezet már kiterjeszti mindezt az etnicizált szimbolikus földrajz és a lokális dominanciaviszonyok felé, s a 16. fejezetig a presztízs gazdaság, a tárgykultusz, a megélhetési

technikák és a tárgyakhoz társított etnikai eredetpolitika vidékein kalandozhatunk. Az utolsó három fejezet az interetnikus stratégiák, a fogyasztáspolitikai, a politikai diskurzusok, a konfliktuskezelések, a konzervatív-tradicionalista és rokon narratívák miliójébe vezet, végül a multietnikus hagyománykezelés, az etnikai határátlépések, a „versengő muzealizálás” és tulajdonlási verseny szerepével zár, közelebbről a repatriotizációs és értékrendi diskurzusok 20. századi körképével és mindezek kutatástechnikai kérdésköreivel.

Visszafogott (és nem kevésbé erőltetett) minősítéssel az oktagonális vagy még több szempontú közeledés- és értelmezésügyüttessel lehet nem egyetérteni, s éppúgy lehet egy hihetetlenül komplex kérdéskör sokrétű taglalását is meglátni benne. Úgy is megfogalmazható persze mindez, hogy mi minden hiányzik a monográfiából. Néhány példát említve: nem látunk rá eléggé a romániai roma közösségek sokféle tagoltságának jeleire, a románokkal és magyarokkal kiépített intimitásviszonyok tartalmaira, a másfél-kétszáz évvel ezelőtti magyar ötvösmesterek készítette ezüstkupák akkori és mai szemantikai tartományaira, a mindenkori etnicitás-szakirodalom szerint tagolásának különbségeire stb.

Az ilyen kritika elkerülhetetlen velejárója azonban az lenne, hogy a néhány felszínes közhelyet a gábor cigányokról tudó ember okkal azt higgye: valami túlbonyolított hókuszpókuszlól van itt szó, s maga a recenzens biztosabban rálát a munka egészére, tehát „igaza” is van. Holott épp ennek ellenkezője igaz. A kötet textuális sűrűsége, aprólékos eligazító és leíró jellege ugyan a néprajztudomány és a tárgyi folklórkutatás, a kulturális antropológia és a szürkegazdaságot kutató szociológia, az értékutatás és a romológia határvidékein jár, de egyik legfőbb erénye éppen az ezek közötti magabiztos mozgás. A monográfia másik előnye a sok szempontú megközelítés, a „többtérpű etnográfia” összehasonlító és kultúraközi intimitásokat is feltáró lehetőségeinek kiaknázása, de további érzékeny elemzések mutatják be a csereviszonyok, a rokonsági rendszerek, a származási és cselekvésközösségek pszichikai dimenzióit, a tárgykultúrák megmaradási és átalakulási viszonyrendszerének piaci vonatkozásait, a nyelvi és kultúraközi kommunikáció megannyi tartományát. Az tehát, hogy „hiányterületeket” nevezek meg, képtelen és öntetszelgő gesztus lenne. Kereső és értelmező szempontom ezért inkább az: miképpen szólnak „ki” a kötetből a kultúrakutatás, a közösségkutatások, az etnikai világok, a roma társadalmak, a nemzetköziség és főleg a határok fölöttiség, amely a tágabban vett társadalomföldrajz számára új optikai aspektust kínálhat.

Abból indulok ki, hogy a szerző a térbeli társadalmi létezés evidens és adott határaiként tárgyalja a gábor népcsoportot, s részint a települési, regionális, igazgatási szempontból is „leírhatónak” tekintett lokalitásokkal kíván foglalkozni. Leírhatónak tekintik őket, mint romákat, mint karakteres, látványos külsővel jellemezhető csoportot, de mint lakótérben behatárolható népességet is. A lehetséges leírás viszont sokszor elmarad a mélyebb és rétegzett megközelítéstől, a térbeli mozgások környezetrajzától. Mert létezik ugyan a település-, város-, tér-, hálózat- és lakónépesség-kutatásoknak megannyi klasszi-

kus vagy akut irányzata, de a közösség mint mikrouniverzum csak ritkán jelenik meg úgy a kutatásokban, hogy az elemek összessége több, mint a teljesség. Tehát a mikromiliókben megnevezett részelemek is több dimenzióban kapcsolódnak össze egymással mint „szervezeti” egységek, mint etnikai tartalmak kontextusai, mint szimbolikus többletjelentést hordozó közegek, mint téri dimenziók között határfenntartásra és határátjárásra berendezkedő entitások. Ezt a „gyakorlatközösséget” a belső erőviszonyok, a családi kötődések, a házassági modellek, a kapcsolatkötési minták, az élményfókuszú életvitel, a tőkekonverziós eljárások „kisvállalkozási modellje”, a presztízspolitikák, a migrációs és kapcsolati tőkék, a rituálék és szimbolikus értéktartalmak mentén megvilágító kutatói pozíció épp a maga komplexitásszintjén, a „sűrű leírás” antropológusok által követett módszerével nevezi meg (a történések részletrajza mellett a jelentések horizontjának együttesét is rögzíti). Ezen túlmenően a téri relációt az idői komponensekkel összefüggésbe hozó tranzakciós történeti értelmezés éppen a maga pragmatikus hidegségével számol le akkor, amikor az „ott élni, itt írni” kettősséget egyszerre kalkulálja bele a munka egészébe, s nem veszi föl az értelmezhetetlenül „hideg” objektívációs hangnemet, hanem a feltáró értelmezésbe beépíti a szövegszerű vallomás, a közvetlen verbális aktusok, az eltérő narratívák habituális elemeit is.

S ha Berta Péter tudományosan közvetett közvetlensége lehet olyan momentum, melyet a lehetséges olvasók figyelmébe ajánlhatok, talán magamtól is eltolhatom azt a tévképzetet, hogy bármit is leírtam a kötetről, ami ne lenne érdemdúsabb dicséretre vagy impozánsabb értékmegnevezésre méltó. Valójában csakis annyiban reménykedhetek: saját töprengéseimmel is sikerült kíváncsiságot felkeltenem, és sokan veszik kézbe e kötetet. Berta Péter monográfiája tudást, tanulságot, ráismerést jelenthet mindazoknak, akiket érdekelnek és foglalkoztatnak a kelet-európai roma közösségek belső világai, a szürkegazdaság működése, a mikrotársadalmak önszervező és integratív energiái, az integráció és identitás rejtett kapcsolatai. Azoknak is ajánlhatom a kötetet, akik érzékenyek a hagyományok vagy a határok világára, az archaikusnak tűnő kapcsolat-hálózatokban megjelenő modernitásra, vagy akik fontosnak tartják a kapitalizmus értékviszályával szembehelyezkedő lokális értékeket. Biztos vagyok tehát abban, hogy a regionális és tértudományok művelőinek is élményt nyújt majd e könyv sűrű szimbolikus világából a még sűrűbb társadalmi világunk felé közvetített erényeinek fölfedezése.

Faragó L. (szerk.) (2018): Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban (Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 397 o.)

NEMES NAGY JÓZSEF

NEMES NAGY József: professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Regionális Tudományi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/c.; nemesnagy@t-online.hu; <https://orcid.org/0000-0001-8838-3752>

József NEMES NAGY: professor emeritus, Department of Regional Science, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/c., H-1117 Budapest, Hungary; nemesnagy@t-online.hu; <https://orcid.org/0000-0001-8838-3752>

A társadalmi térelmélet a hazai regionális tudomány kiemelt kutatási témaköre, ami megjelenik az MTA legújabb tudományos nomenklatúrájában is. A témakör mai irányadó művelője *Faragó László*, aki e munka szerkesztőjeként s a háttér adó OTKA-kutatás vezetőjeként széles kutatói kört nyert meg a legújabb térelméleti irányzatokat bemutató, elemző, a korábról jobban ismerteket hangsúlyozottabban bíráló tanulmánykötet létrehozásába. A munkában 16 szerző 20 írása kap helyet, négy nagyobb blokkba rendezetten. A szerzők több tudományterületről verbuválódnak, a legnépesebb csoportot a regionalisták és geográfusok adják. Nincs könnyű dolga a recenzensnek egy ilyen vastkos és sokszínű kötet ismertetésekor, írásom nem is helyettesítheti a kötet kézbevétele, ezért az Olvasót mindenek felett erre biztatom.

Szűkebb értelemben vett „területi kutatói” attitűdömet nem megtagadva úgy látom, hogy a kötet írásait két, egymással érezhetően szembeeszlő, nyelvzetében is markánsan elkülönülő áramlat keretezi. Ennek egyik szála a hagyományos területi diszciplínák (geográfia, regionális tudomány, területi statisztika, más tértudományok) gazdagodása a filozófia és a tág társadalomtudomány szemléleti és fogalmi rendszereinek megértésével és adaptálásával, a másik pedig épp a szűkebb „területi” szakma újólagos, ismételt arculatvesztése, perifériára szorulása, elsüllyedése a tág nyugati társadalomtudomány határtalanul kiterjesztett társadalmi térproblematikájának elméleti és nyelvi útvesztőiben. Ez utóbbi folyamatot a tradicionális tértudományok szempontjából fékezendőnek vélem. A kötetben közölt tanulmányok többségében a társadalmi viszonyok „térhatásai”, a térformálás jóval hangsúlyosabb, mint a fordított reláció (a térbeliség és a térbeniség társadalmi hatásainak firtatása), az írások

többségében a társadalom és tér bárminemű (akár csak elemzési célú) szétválasztása is dominánsan elutasított álláspont.

A kötet négy nagy, a Bevezetést követő blokkja az alábbi címet viseli:

1. Pozitivistikus tértudomány: empirizmus és kvantitatív/statisztikai tudományos módszerek
2. Marxista és feminista földrajzi irányzatok
3. A posztmodern kor térfelfogásai
4. Új materialista relacionális térfelfogások

A négy cím már önmagában is előrejelzi a munka karakterét. Jól ismert filozófiai és ideológiai fogalmak adják a rendező elvet: pozitivizmus, empirizmus, marxizmus, feminizmus, materializmus. Ami e sorból esetleg hiányozni látszik, azt egy időbeli elrendezéssel – „posztmodern kor” – külön blokkban találjuk, óvatosan sejtetve, hogy a „legmaibb” szakaszhoz nem ragasztható (még?) igazán meghatározó filozófiai, ideológiai, politikai (és módszertani) fogalom. Több írás tartalma azt a kijelentést is megengedi, hogy munka erőteljesebben szól a társadalmi, politikai kategóriákról, mint magáról a térről és a legfontosabb térkategóriákról.

Semmiképp sem leértékelve a kötet többi tanulmányát kiemelten hívom fel a figyelmet a szerkesztő által jegyzett *Bevezetőre*, amely – a négy nagyobb blokk legfőbb momentumait egymással is szembesítve, a kutatási célokat megjelölve – egységesíti a munkát. Ezzel egyben megkönnyíti a recenzió helyzetét, aki így az egyes tanulmányokhoz fűzhet rövid megjegyzéseket. Megtörve az írások sorrendjét ide érdemes kötni *Faragó Lászlónak* a kötet harmadik blokkjába illesztett tanulmányát („*A tér semmi és minden*”), amely – szemben a fenti bekezdésben említettekkel – valóban a tér tartalmára, filozofikus értelmezési lehetőségeire koncentrál, a szerzőnek az elmúlt évtizedekben végzett tereleméleti kutatásain, korábban publikált gondolatain nyugvó, a címében is megjelenő radikális végkövetkeztetésű, summázó írás. Jómagam, hétköznapi területi kutatóként, regionalistaként nem tudtam, nem tudok mit kezdeni a „minden” és/vagy a „semmi” kutatásával. De ez már örökre az én gondom marad.

Hogy ne maradjak csupán az elandalító kötetajánló szerepénél (legyen ez a kiadó marketingfeladata), itt utalok arra, hogy – ahogy az egész kötetben – a Bevezetésben sem jelenik meg markánsan a címben megfogalmazott „*regionális*” kontextus, amit magam a kapottól eltérő tartalommal vártam. Nyugati gondolatok, magyar szerzők és esettanulmányok adják a munka alapvető karakterét, amit szinte minden tanulmány rendkívül gazdag hivatkozási jegyzékében – a magyaron túl a más országokból valók – feltűnő hiánya is jelez. Leegyszerűsítő, a nyugati tudomány által a térségre ráakasztott, sok sajátos színt, gondolatot kitararó, ezért az egész térséget is leértékelő bő köpenynek tűnik az az állítás, hogy Kelet-Közép-Európa országai mind „*posztszocialista*” szakaszban vannak. Ha valamilyen irányban továbbvihetőnek látom a kutatást, akkor egy kelet-közép-európai szerzőgárdára épülő kezdeményezés jön szóba. Az ebben a könyvben leírtakra támaszkodva megfogalmazhatók és körbeküldhetők olyan

kérdések, amelyekre választ kapva fontos és érdekes kép rajzolódhat ki a régió és regionalistái „térleméleti állapotairól, álláspontjairól”. Első alkalomként egy ilyen tartalmi súlypontú, nemzetközi részvétellel szerveződő MRTT-rendezvényre is sor kerülhetne.

Az első blokk 5 tanulmánya különböző közelítésben érinti a kvantitatív módszertan és a pozitívizmus viszonyát. Életkorom és a néhányak által ismert, idehaza elemeiben megerősítve használt és idézett, máskor épp kritikusan címkézett, lassan három évtizedre nyúló „térleméleti életszakaszom” okán a kötet első nagy blokkjának bemutatásakor kell leginkább óvakodnom a túlzó elkalandozástól.

Itt *Tagai Gergely*, a szociálfizikai gondolkör és módszertan legkiválóbb hazai szakértőjeként ad közre a kötetben egy írást (*Az abszolút tér idejének filozófiai gyökerei és hatása a kortárs tértudományokra*). Ez a témakör a térlemélet és a területi elemzés egyik legvirulensebb irányzata a mai napig. A tanulmány címevel kissé vitatkozva, megítélésem szerint a szociálfizikai közelítés a térfelfogások szempontjából egyaránt interpretálható az abszolutista felfogás mentén (az „üres” teret a „dolgok” töltik ki) és relationalista közelítésben (a „dolgok” viszonya, kapcsolatrendszere hozza létre a teret). Bár a fizikai és a társadalmi tömegek megfeleltetése lényegében feloldhatatlan tartalmi különbségeket rejt, elemzési eszközként az ide sorolható két fő módszer – a gravitációs, illetve a potenciálmódel – mindmáig visszatér, kiegészülve más fizikai, természeti analógiák bevetésével.

Ginelli Zoltán két kiváló tanulmánnyal szerepel a blokkban (*Térbeli forradalmak: a „kvantitatív forradalom” és a pozitívista térelméletek*, illetve *A „kvantitatív forradalom” Magyarországon*). Az első tanulmány a kvantitatív eszköztár példáján a „tudástermelési földrajz” nem elsősorban geográfiai, hanem társadalmi, történelmi meghatározottságú szemléletébe ad bepillantást. Az írás – a szerző szerint „provokatív”, szerintem egyáltalában nem ilyen, hanem – a felhalmozódott tudás bázisán ma az egyedüli utat megjelölő gondolattal zárul: „vajon a kritikai-kvantitatív és a kvantitatív-kvalitatív ellentétek áthidalásával nem lehet egyszerre kritikai, kvantitatív és pozitívista társadalomföldrajz vagy tértudomány?” Lehetne, sőt már ma is ilyen – a komolyan vehető kutatók műveiben.

Az természetes, hogy a második írás témája, a kvantitatív eszköztár előretörése a hazai területi kutatásban – annak térleméleti kiágazásaival együtt – kissé másként látszik „belülről”, a folyamat aktív részeseként, mint az újabb idők, generációk indokoltan kritikus szemüvegén át. Itt talán csak annyit: *Ginelli* írásában a részletekbe menő kritikai elemzéshez képest kissé háttérbe szorul egy momentum: annak elismerése (felismerése), hogy a hazai területi kutatások sokszereplős „tudástermelésében” épp a kvantitatív eszköztár (minden tökéletlenségével együtt) nyitotta meg az utat a leghagyományosabb leíró pozitívizmustól egy árnyaltabb térértelmezés irányába. Térleméleti szempontból ez alapozta meg napjaink új (leegyszerűsítve: „térinformatikai”) irányzatainak és eszközeinek meggyökeresedését is – egyebek mellett a térparamétereknek a kvantitatív elemzésekben való önálló, kiemelt szerepeltetésével – a teljes nem-

zetközi területi publikációs térben. Ugyancsak a kvantitatív irányzatból jön a kardinális, nem pusztán módszertani, hanem elméleti jelentőségű „módszer”, az autokorrelált területi modellek használata is. Az erős kritikai hangvételű áttekintést záró gondolat az írásban hasonló tartalmú az előző tanulmányéhoz: a szerző itt is a különböző irányzatok, szemléletek együttes felhasználásában lát esélyt a térbeli társadalmi folyamatok teljesebb megértéséhez. Magam is így gondolom.

Dusek Tamás tanulmánya (*A tudományos magyarázat problémája a területi kutatásban*) az egész területi kutatást (itt főleg a társadalomföldrajzra leszűkített földrajztudományt) teszi mérlegre, kevésbé filozófiai és ideológiai, mint tudományelméleti hangsúllyal. Varga Attila tanulmányának (*Földrajzi, makro- és regionális gazdasági elemzés*) – amely a blokkot zárja – középpontjában két kiemelt reláció áll: egyrészt annak bemutatása, miként hat az elemzési módszertanra a vizsgálat térbeli léptéke, másrészt a helyi adottságok és a fekvési relációk közül kiemelt agglomerációs hatás viszonya.

A területi kutatásban (is) lezajlott, immár fél évszázados „kvantitatív forradalmat” is elérte a forradalmaknak a történelemből jól ismert sorsa: ellenforradalma(ka)t – de nevezhetjük újabb forradalmaknak, korrekcióknak, fordulatoknak is őket – generált, a jól ismert „megőrizve megszüntetés” elemeit megtartva. Ezzel ismerkedhetünk meg a könyv 2–4. blokkjainak gondolatgazdag, szemléleti újdonságokat is tartalmazó, széles nemzetközi kitekintésű tanulmányaiban.

A második blokkot talán kissé meglepő fogalom párosítás – *marxista és feminista irányzatok* – fogja össze. Talán megkockáztatható lett volna a „kritikai” földrajz (térelméletek) megjelölés beemelése a blokk címébe.

A feminista (gender) hangsúly Timár Judit (*A feminista és a marxista földrajz kapcsolata: összekötő és elválasztó diskurzusok a térről*) és Sági Mirjam (*Test és tér: patriarchális viszonyok újratermelése városi köztereken*) tanulmányaiban került előtérbe. A (neo)marxista nézetrendszer számos elemét taglalják Czirfusz Márton, Jelinek Csaba, Berki Márton (*Marxista nézetek a térről és a térbeliségről*) és Egyed Ildikó (*A tértermelés neomarxista kritikája: a technokrata térreprezentációktól a lefebvre-i városhoz való jog instrumentalizációjáig*) írásai. A marxista alapú társadalomkritikai gondolatokon túl az e tanulmányokban idézett nagy hatású művek – a marxista filozófiai, politikai irányzat kritizálható momentumaként – a „teresítés” hiányát is megjelenítik.

E blokkba került Czirfusz Márton (*Az egyenlőtlen fejlődés a magyarországi közmunka példáján*) tanulmánya, bár tartalmát tekintve akár a kötet negyedik blokkjához is köthető lenne.

A harmadik blokk bevezető, áttekintő írása Faragó László tanulmánya („*Posztista terek*”). Az írás szinte dokumentatív erővel mutatja fel a posztmodernnek nevezhető irányzatok, írások rendkívüli tarkaságát. Mindebből ered a „rendrakás” (ha használhatom ezt, a posztmodernben szinte tiltott kifejezést) lehetetlensége, helyébe lép a megengedőbb diskurzusfogalom. A kötetben ennek szellemében tárgyalják a különböző „tereket” az itt sorjázó, színvonalas tanulmá-

nyok: Varró Krisztina (Fókuszban a terek „politikai eredete”: diskurzuselméleti megközelítés hozadéka a térelméleti kutatások számára), Egyed Ildikó (A tér és a hatalom anti-esszencialista koncepciója: Foucault és a neomarxista, posztstrukturalista kritikák) és Berger Viktor (Online terek fenomenológiája. Adalékok a (késő) modern tér tapasztalatok értelmezéséhez) munkái. E tanulmánycsokrot is Faragó László – a recenzió elején már említett – írása zárja.

A negyedik blokk tanulmányai egy figyelmet érdemlő fordulatba engednek bepillantást (nevezhetjük akár „visszafordulásnak” is). A felvezető tanulmány itt Fabók Márton és Berki Márton írása (*Új materialista relacionális térelméletek: a repertoriáción túl, a szövevények hálójában*). A sokszálú irányzat a folyamat- és térértelmezésbe újra beemeli a „tárgyi világot”, a posztmodern irányzatokban meghatározó társadalmi és nyelvi konstrukció értelmezése mellé.

Három esettanulmány szerepel ebben a blokkban: Berki Márton és Tolnai Gábor Nándor (*A közép-ferencvárosi waterfront funkcionális átalakulásának cselekvőhálózat elméleti vizsgálata*), Lendvai Márton (*Az assemblage gondolkör: elmélet és gyakorlat a medgyesegyházi dinnyetermesztés példáján*) és Fabók Márton (*Materiális infrastruktúrák és társadalmi térbeliség: a hazai áramellátás átalakulásai*). Mindhárom hazai történéseket ír le és értelmez, hagyományosabb és újabb fogalmi közelítések bevetésével, a nemzetközi szakirodalomból merítve, érdekes közelítéseket, modelleket ajánlva fel a kutatóknak a térelemzésre. Mind a cselekvőhálózat-, mind az assemblage elmélet – elegánsabb elnevezéssel – a rendszerszemléletű vizsgálatokra utal vissza, azok statikus és kvantitatív közelítését dinamikus, kvalitatív folyamatközpontú szemléletre váltva, a teret inkább csak általános háttértényezőként szerepeltetve. A fent említett „visszatérés” határozottan téri-területi súlypontú példája Fabók Márton írásának ún. TPSN elemzési kerete, amely négy „hagyományos” térkategória – a terület (Territory), a hely (Place), a lépték (Scale) és a hálózat (Network) – dimenziói mentén mozog.

A kötet mindegyik tanulmánya gondolatilag nyitott, sok részletében a tudományos pluralizmus mellett érvel. Jó alap a „tanulásra” és az eszmék cseréjére is, arra, hogy a hazai „területi szakma” tovább folytassa a térelméleti kutatásokat, talán kissé hangsúlyosabb „téri” tartalommal, valamint a hagyományos tértudományok és a tág társadalomkutatás térproblematikájának átjárhatóbb összekapcsolása mentén.

**Kocsis J. B., Tamáska M. (2018): Modell vagy külön
út: Bécs szociális építészete
(Martin Opitz Kiadó, Budapest, 138 o.
TÉRformák – TÁRsadalomformák; 2.)**

VALNERNÉ TÖRÖK ESZTER

VALNERNÉ TÖRÖK Eszter: PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelem és Néprajz Doktori Iskola; 4032 Debrecen, Egyetem tér 1.; valnerne.torok.eszter@econ.unideb.hu; <https://orcid.org/0000-0001-9828-6614>

Eszter VALNERNÉ TÖRÖK: PhD student, Doctoral School of History and Ethnography, University of Debrecen; Egyetem tér 1., H-4032 Debrecen, Hungary; valnerne.torok.eszter@econ.unideb.hu; <https://orcid.org/0000-0001-9828-6614>

A Tértár sorozat a Martin Opitz Kiadó gondozásában jelenik meg Budapesten, Tamáska Máté szerkesztésében. A sorozat az épített környezet társadalomtudományos diskurzusának megteremtésén, egy hazai építészet-szociológiai iskola megalapozásán munkálkodik, amely munkát az MTA Bolyai Programja is támogatja. Az esztétikus kivitelezésű kötet négy építészettörténeti tanulmányt tartalmaz a címben megadott témakörből, az utolsó két tanulmány kitekintést kínál Bécs határain túlra: az egyik a burgenlandi térség építészeti hagyományainak változását követi nyomon, míg az utolsó tanulmány egy épületek értékesítését megújító kísérletet mutat be. A tanulmányok laikusok számára is jól érthető stílusban, számos színes képpel illusztrálva járnak körül az adott kérdéskört. A kötet szerkesztői a bevezetőben hangsúlyozzák, hogy a tanulmányok kiválasztásával szeretnének rámutatni a Bécs és Budapest építészetében meglévő párhuzamokra és különbségekre, illetve felvetik a kérdést, hogy Bécs mennyiben lehet követendő példa Budapest számára.

Peter Eigner, Herbert Matis és Andreas Resch írása Bécs szociális lakásépítészetének nagy ívű áttekintése a 19. század végétől az 1990-es évekig. A statisztikai adatok azt mutatják, hogy Bécs lakásszáma a vizsgált időintervallumban megduplázódott. A tanulmány azt követi nyomon, hogy az építészet milyen válaszokat adott az egyes korszakok társadalmi és politikai változásaira, mint amilyen a századforduló népességrobbanása vagy a háborús pusztítások okozta lakáshiány volt. Különösen érdekes, Bécsre jellemző a „Hof”-ok megjelenése a húszas években. Ezekre a városi bérházakra szigorú higiéniai és alapterületre vonatkozó előírások vonatkoztak, és élhetőbb lakókörnyezetet biztosít

tottak a városi munkástömegeknek. A „Hof”-ok esetében a telek beépítettsége maximum 50% lehetett, a bérház által körbefogott udvar, a „Hof” pedig a közösségi élet színtereként is szolgált. A tanulmányban bemutatott épületek megdöbbentően modern építészeti felfogásról tanúskodnak. Az ötvenes évek lakásépítési hulláma ehhez képest visszalépést jelentett, jellegtelen, egyszerű tömbházak épültek, kis alapterületű lakásokkal, melyeknél újítást jelentettek az összenyitható ún. „duplex lakások”. Nem véletlenül nevezik a bécsiek ezt a korszakot „emmentáli építészetnek” (Emmenthalarchitektur, 29.) A hatvanas évek Kelet-Európához hasonlóan a panelépítészeti időszaka Bécsben. Ez a korszak a lakásépítkezés csúcspontja a város történetében, hatalmas panellakótelepek épültek a város szélén. A hetvenes években a lakótelepi lakók életminőségének javítása érdekében minőségi szempontok kerültek a mennyiségi szempontok elé (zöldterületek, tágas erkélyek, tetőkertek, közösségi terek). A nyolcvanas évek építészeti trendje egyre változatosabb, színesebb épületeket hozott, sok esetben felidézve a két világháború közötti korszak épületeit, míg a kilencvenes évekből sok érdekes építészeti projektet ismerhetünk meg, ilyen pl. az „Interkulturelles Wohnen” vagy a „Sun City”, melyek korunk társadalmi és ökológiai kihívásaira keresik a választ. A tanulmány legfőbb értéke, hogy számos példával alátámasztott mélyreható elemzést nyújt Bécs építészetének száz évet felölelő időszakáról.

A kötet második tanulmánya, Justin Kadi munkája, három építészeti korszakra fókuszál: a húszas évek, a 2. világháború utáni időszak és a nyolcvanas évek erőteljes piaci folyamatokkal együtt járó szociális lakásépítése. A szerző elsősorban az építészeti alapelvek változását kíséri figyelemmel, párhuzamot vonva a szociális lakásügy, a társadalmi, politikai és gazdasági változások között. A szociális lakásépítés mindhárom korszak politikájában döntő szerepet kap; míg a húszas években a vörös Bécs szociáldemokrata városvezetésének fontos eszköze a szocialista társadalomhoz vezető úton, addig a háború utáni években a modern jóléti állam megteremtését szolgálja. A nyolcvanas években Ausztria kiállt a szociális lakásépítés modellje mellett, így a privatizációs törekvések sokszor erőteljes politikai ellenállásba ütköztek. Ennek köszönhetően Bécsben más európai nagyvárosokkal összehasonlítva nagyon magas, 44% az ilyen jellegű lakások aránya. A tanulmány elemzi, hogy a jövőben miért várható ezen arány csökkenése és végül felveti a kérdést, hogyan fog eleget tenni a város a népességnövekedés következtében jelentkező lakásigényeknek. A csökkenés okaként a szerző három indokot nevez meg. Az első, hogy a kilencvenes évek közepétől a bérlőknek joga van a lakást megvásárolni, a második, hogy a város maga 2004 óta már nem épít ilyen lakásokat, mert ezt a feladatot építő-társaságokra ruházta át, amelyek árai közelítenek a piaci árakhoz. A harmadik indok, hogy a lakástámogatások egyre inkább nyereségorientált vállalkozásokhoz kerülnek. Az említett okok következtében az alacsony jövedelmű háztartások kiszorulnak a szociális bérlakások köréből. Náluk is nehezebb helyzetben vannak a városba érkező bevándorlók. A városvezetés előreláthatólag két stra-

tégia közül választ a jövőben, az egyik szerint a város ismét igyekszik aktívan növelni a szociális bérlakások számát, a másik stratégia célja ezzel szemben az ilyen jellegű lakásokra jogosult célcsoport szűkítése.

Michael Klein tanulmánya egy rövidebb időszakot vesz górcső alá, a 2. világháború utáni időszakban vizsgálja a bécsi szociális lakásépítés modelljét, főleg tervezéseméleti kérdésekre fókuszálva. Klein rávilágít arra, hogy 1945 után mély szakadékat látog a modern városépítészeti alapelvek és a gyakorlatban megvalósuló lakásépítkezés között. A hatvanas években óriási panellakótelepek nőttek ki a földből, melyek nagy tervezői szabadságot biztosítottak az új várostervezési víziók megvalósításához. A hetvenes évek legfőbb célkitűzése a történelmi városrészek felújítása volt az ún. szelíd városmegújítás (sanfte Stadterneuerung) jegyében. „Alapelvként fogalmazták meg a helyi érdekek képviselőit és a kulturális sokszínűség megőrzését” (69.). A bécsi modell így követendő példaként szolgálhat más nagyvárosok történelmi városmagjának rehabilitációjához. A nyolcvanas évek építészetiében a tanulmány két jellemző vonást emel ki, a sokszínűséget és a kísérletező kedvet, melynek legjobb példája a híres Hundertwasser-ház.

A három tanulmány jól szemlélteti, hogy azonos építészeti korszakokat milyen különböző megközelítésből vizsgálhatunk. Ennek köszönhetően az olvasó valóban átfogó képet kap a bécsi szociális lakásépítés adott korszakáról.

Erich Raith tanulmányát a korszerű városi lakóházakkal szemben támasztott követelmények elemzésének szenteli. A szerző szerint a legfontosabb elvárás a rugalmasság és a változtathatóság, vagyis a korszakokonként változó társadalmi igényeknek való megfelelés. Bécsben a „Gründerzeit” idejéből származó lakóépületek sokkal inkább megfelelnek ezeknek az igényeknek, mint a két világháború közötti szociális lakásépítkezés uniformizált épületei. A tanulmány különösen érdekes részét jelentik a jövő lakóházaival és várostervezésével kapcsolatos gondolatok. A jövő „teljes házainak” különböző igényeket kell kiszolgálnia a minél nagyobb kihasználtság mellett, csökkentve az épületek ökológiai lábnyomát. A „teljes házak” rugalmas keretet nyújtanak a lakók állandóan változó használati igényeinek, a lakhatással, a munkával és a szabadidő eltöltésével kapcsolatban egyaránt.

Vera Kapeller és Johannes Huemer tanulmányában Burgenland építési trendjeit vizsgálja. A kötetben színes képekkel illusztrált, érdekes példákat láthatunk arra, hogy ezen a vasfüggöny leomlása után dinamikus fejlődésnek indult területen a hagyományos paraszti építészet mellett hogyan jelennek meg modern építészeti irányzatokat tükröző épületek, sokszor eklektikus településképet eredményezve. A tanulmány bemutat sok kísérleti építészeti projektet, mint a fiatalokat megcélzó „Junges Wohnen” programot, vagy „A város szívében” projektet, amely az idősek gondozásával kapcsolatos építészeti elvek alapján valósult meg. Több hasonló kísérleti projekttel keresik a megoldást a társadalom elöregedésének problémájára, nem egy településen a generációk együttélésében látják a kiutat. A tanulmány nagy érdeme, hogy sok, a jövő kihí-

vásaira választ kereső építészeti projektet állít követendő példaként elénk, így a záró fejezet is az ökológiai szemlélet érvényesülését illusztrálja passzív házak bemutatásával. Ezek az épületek olyan kihívásokra keresnek választ, mint az energiahatékonyság kérdése, a települések szuburbanizációval együtt járó szétterülése, a régi épületek modern szabályzók szerinti szanálása vagy a történeti településmagok átalakítása.

A kötet utolsó tanulmánya szintén egy új, készházak értékesítésével foglalkozó kísérletet ismertet meg az olvasóval. Bécs mellett hozták létre Európa legnagyobb ilyen jellegű tematikus parkját, a „Blaue Lagune” nevű parkot, amely egy hatalmas szabadtéri áruház. A tanulmány igyekszik feltárni a jelenség társadalmi hátterét, valamint részletesen elénk tárja a park felépítését és a vevőknek nyújtott szolgáltatásait. A park egy korábbi kavicsbányából átalakított köré csoportosuló kb. 90 készház együttese, melyek különböző építészeti megoldásokat, technikákat és stílusokat képviselnek. Ausztriában a háború utáni generáció még idegenkedett a készházaktól, mert a házat több generációt kiszolgáló tulajdonnak tekintették, illetve a készház a háborúban használt fubarakkokra emlékeztette a lakosságot, ezért a készházak térhódításához és piaci terméké válásához generációváltásra volt szükség. A parkban a házakhoz egyéb szolgáltatások is kapcsolódnak, a házakat bútorgyártó cégek rendezték be, a látogatóknak így intenzív lakberendezési élményt nyújtva. A házakban üzletkötők várják a betérő látogatókat és széles körű tanácsadást kínálnak az érdeklődőknek, az építéstechnikai megoldások, a finanszírozás kérdése mellett élettapasztalataikat is megosztják a vevőkkel. Az olvasó a mellékelt térképek alapján bejárhatja a parkot és megismerheti az áruház által kínált választékot és lehetőségeket.

A kötet olvasmányos formában, jól érthető stílusban tárja elénk Bécs építészettörténetének 20. századi korszakait és igyekszik különböző megvilágításból bemutatni a téma lényeges aspektusait, alapos elméleti hátteret nyújtva a kérdéskör iránt érdeklődőknek. A szakszerű és pontos fordítás, a német nyelvű terminusokat is megtartva, megkönnyíti az olvasó számára a korszak megismerését, a színes képek pedig nemcsak esztétikailag teszik a könyvet értékesebbé, de lehetővé teszik, hogy az olvasók képzeletben maguk is Bécs utcáin barangoljanak.

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TUDOMÁNYOS ÉLET / SCIENTIFIC LIFE

Beszámoló a Gróf Bethlen István Erdélyi Nyári Egyetemről

Report on the Count István Bethlen Transylvanian Summer School

FEKETE DÁVID, MORVAY SZABOLCS

FEKETE Dávid: egyetemi adjunktus, Széchenyi István Egyetem, Regionális-tudományi és Közpolitikai Tanszék; 9026 Győr, Egyetem tér 1.; fdavid@sze.hu; <https://orcid.org/0000-0002-8097-2496>

MORVAY Szabolcs: PhD-hallgató, Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola; 9026 Győr, Egyetem tér 1.; morvsz@sze.hu; <https://orcid.org/0000-0002-8306-8216>

Dávid FEKETE: assistant professor, Department for Regional Sciences and Public Policy, Széchenyi István University; Egyetem tér 1., H-9026 Győr, Hungary; fdavid@sze.hu; <https://orcid.org/0000-0002-8097-2496>

Szabolcs MORVAY: PhD student, Doctoral School of Regional Sciences and Business Administration, Széchenyi István University; Egyetem tér 1., H-9026 Győr, Hungary; morvsz@sze.hu; <https://orcid.org/0000-0002-8306-8216>

2019. május 3–7-e között immáron második alkalommal rendezték meg a Gróf Bethlen István Erdélyi Nyári Egyetemet. A program szervezője, „atyja” a Gróf Bethlen István Kutatóközpont, mely Győrben, a Széchenyi István Egyetem tudásbázisán jött létre a közelmúltban abból a célból, hogy tovább erősítse az egyetem kutatóbázisát a közgazdaságtan, a regionális tudományok, a politológia, a földrajztudomány és a geopolitika területein. A kutatóközpont amellet, hogy új tudományos eredményekkel kívánja gazdagítani e kutatási területeket, tudományszervezési szerepkörben is feltűnik. E küldetés ékes példája a nyári egyetem, melynek helyszíne újra Erdély volt, annak egyik kiemelkedő kulturális-szellemi központja, Marosvásárhely, illetve gróf Bethlen István szülőfaluja, Gernyeszeg. Az idei nyári egyetem témája *Jövőképek a Kárpát-medence városi és rurális térségeiben: mezőgazdaság, vidékfejlesztés, kreatív gazdaság* volt, mely gondolatkör keretében zajlottak a program szakmai részének előadásai. A nyári egye-

tem nevéhez méltóan doktori hallgatók számára jelent a rendes egyetemi doktori képzés keretein túli programot: lehetőséget arra, hogy kutatási eredményeiket, témáikat előadják, illetve a tudományterületek kiváló képviselőitől kapjanak visszajelzést kutatásuk jobb megvalósítására, előadásaik színvonalasabbá tételére. Mindemellett plenáris előadások keretében a gyakorló kutatók, egyetemi tanárok előadásai is komoly inspirációt, új ismeretek és kutatási módszerek elsajátítását jelentik a hallgatók számára. A nyári egyetem módot ad a szakmai kapcsolatok elmélyítésére, hiszen a résztvevők több napot töltenek együtt, kötetlen és üdítő körülmények között, ami jövőbeli kutatási együttműködések alapjait rakhatja le. Így volt ez idén is.

Az első napon Gernyeszegen, a Teleki-kastélyban, különleges helyszínen zajlott a rendezvény első konferenciája. A konferencia délelőtti szakaszában plenáris előadások, a délutáni szakaszában szekcióelőadások keretében folyt a tudományos munka. A kutatóközpont tudományos vezetője, Fekete Dávid által vezetett plenáris előadásokat Rechnitzer János indította, A magyar nagyvároskutatások legújabb eredményei címmel. A Széchenyi István Egyetem egyetemi tanára, a Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola vezetője előadásában a magyar nagyvároskutatásról, annak folyamatáról és eredményeiről számolt be. Előadásában kiemelte, hogy a városhálózat és a térszerkezet problémája a hazai területi kutatásokban mindig jelen volt, vizsgálatuk történeti, földrajzi, szociológiai, regionális gazdaságtani, közigazgatási, urbanisztikai, területi politikai, nemzetközi összefüggésekben zajlott. A kutatások hatással voltak a területi politika alakítására, a regionális tudomány fejlődésére, illetve trendalakító szerepet is játszottak a hazai kutatási irányok számára.

A nyári egyetemen idén is képviseltette magát a győri Szent Mór Bencés Perjelség. Sára-Szabó Kelemen atya, bencés szerzetes a plenáris előadások keretében A győri bencés közösség jövőbeli kihívásai és lehetőségei címmel izgalmas előadást tartott a győri bencés szerzetes közösség és általánosságban a szerzetesrendek, intézményeik stratégiájáról. Kelemen atyától betekintést nyerhettek a résztvevők a szerzetesek újkori világába. Ma Magyarországon mintegy százféle szerzetesrend működik, az elmúlt 70 évben létszámuk drasztikusan csökkent. Az atya beszámolt a szerzetesrendek rendszerváltáskori újraindulásáról, amikor a régi négy szerzetesrend – ferences, piarista, bencés, Boldogasszony Iskolanővérek – mellett hat nagy új rend is működni igyekezett. Legfontosabb kérdésnek Kelemen atya e közösségek modern kori szerepének meghatározását, feladataik újragondolását tartja.

A magyar nagyvárosok kormányzásának nemzetközi hatásairól hallhatunk előadást Fekete Dávidtól, a Széchenyi István Egyetem egyetemi adjunktusától. Az előadó a magyar nagyvárosokról, a nagyvárosi kormányzás európai és hazai feltételrendszeréről, illetve a városok határon túlnyúló együttműködéseiről beszélt. A bemutatott magyar nagyvárosok között szerepelt Győr, Debrecen, Szeged, Pécs, Miskolc, Kecskemét, Nyíregyháza és Székesfehérvár. A kutatási eredmények alapján a nyolc vizsgált nagyváros közül mindössze há-

rom vesz részt európai területi együttműködésben (EGTC), amelyek közül kető aktív: a győri székhelyű Arrabona EGTC és a pécsi Pannon EGTC. A nagyvárosok határon túli kormányzási tevékenységének jó indikátorai a szomszédos térségekkel közösen végrehajtott Interreg-projektek, ami alapján Szeged és Győr emelkedik ki.

Biró A. Zoltán, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Csíkszeredai Karának egyetemi tanára Agrárinnovációs kezdeményezések társadalmi beágyazódása a Székelyföldön címmel tartott előadást. Társadalomtudományi megközelítésben a térségi agrárinnovációs folyamatokat vizsgálta kutatócsoportjával, közel 100 innovatív agrár kezdeményezésen keresztül. Az agrárjellegű szereplők három nagy csoportja ma Székelyföldön a családi gazdaságok, az üzemszerűen működő farmgazdaságok, illetve azok az innovatív csoportok, melyek a családi gazdaságok és a farmgazdaságok közti térben szerveződnek. Ez utóbbi csoportok az új vidékfejlesztési paradigmában változási igényeket fogalmaznak meg és maguk is generálnak változásokat.

A Teleki-kastélyban zajló konferencia délutáni szakaszában a doktoranduszok tartottak előadásokat. Laczkovits-Takács Tímea, a Széchenyi István Egyetem doktorandusza a Győr-Újvárosi szociális városrehabilitációs program a győri humánszolgáltatási modell vonatkozásában címmel tartott előadást. Lévai András, a Széchenyi István Egyetem volt doktori hallgatója a Kreatív gazdaság motorja: Mesterséges intelligencia címmel beszélt a kreatív személyek munkamódszereiről, technikáik fejlődéséről, a 21. század befolyásáról tevékenységeikre. Morvay Szabolcs doktorjelölt Fekete Dáviddal közös előadásában (Három magyar város és az Európa kulturális fővárosa címhez vezető út) a nemrégiben zajló EKF-címért folyó verseny jelöltjeit hasonlította össze a városok kulturális, turisztikai és pénzügyi kapacitási alapján. Nagy Csongor, a Debreceni Egyetem PhD-hallgatója A magyar és a román ipar térszerkezetének összehasonlítása megyei adatok tükrében címmel mutatta be területi elemzését. Pop Szabolcs, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem PhD-hallgatója, aki második alkalommal is jelen volt a nyári egyetemen, erdélyi résztvevőként adott elő Mezőgazdasági és turisztikai fejlesztési potenciál Kolozs megyében címmel. Végül szintén győri doktori hallgatóként Vinkóczy Tamás a Mobilfizetések hatása a magyar gazdaságra című előadásával zárta a szakmai rendezvényt.

A programsorozat második napján a nyári egyetem résztvevői Székelyudvarhelyre látogattak el, ahol a Szent Miklós-templomban hallgattak szentmisét, melyen külön köszöntötték a magyar vendégeket. A program keretében ünnepélyes keretek között megkoszorúzták a kutatóközpont névadójának, gróf Bethlen Istvánnak a szobrát.

A nyári egyetem résztvevői a program harmadik napját Marosvásárhelyen töltötték, ahol a délelőtti program a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetemen zajlott, szakmai konferencia keretében, a délutáni program pedig a város szecessziós Kultúrpalotájának megtekintése volt, a Maros Megyei Múzeum igazgatója, Soós Zoltán vezetésével.

A tudományos konferencia a Sapientia-n az egyetem rektorának köszöntőjével indult, majd Bakó László egyetemi adjunktus, dékánhelyettes számolt be a Sapientia Erdélyben betöltött szerepéről, a magyar erdélyi értelmiség magyar nyelvű képzésében történő szerepvállalásáról, az egyetem küzdelmeiről, sikereiről. Vajda András egyetemi adjunktus szintén az egyetem oktatójaként a vidéki környezet rendszerváltást követő évtizedekben Erdélyben történő átalakulásáról tartott színvonalas előadást. Az anyaországi delegációt is képviselték előadók a konferencián. Barkó Gábor Ágoston bencés atya (Tihanyi Bencés Apátság Múzeum) Helyi gazdaságfejlesztés Tihanyban című előadásában az apátság fejlesztéseiről, új ötleteiről, a látogatók vonzásának új technikáiról tartott érdekes prezentációt. Nagy Dávid, a Széchenyi István Egyetem egyetemi tanársegéde az agrárium digitalizációs trendjeiről, új technikáiról tartott előadást Digitális Agrárakadémia – Miként emelhető az agrárium digitális műveltsége? címmel. Végül Dömötör Mihály, az ELTE mesterszakos hallgatója zárta a tudományos műhelyt Homogenitás vagy heterogenitás jellemzi-e Magyarország megyéit? Vizsgálatok megyéink belső fejlettségbeli különbségeinek és a megyei területfejlesztési koncepcióknak a tükrében című előadásával.

A magyarországi csapat következő napi hazautazása új élményekkel gazdagodva történt. Erdély mindig felemelő a magyar látogatók számára, a nyári egyetem keretében zajlott tudományos konferenciák és kulturális programok pedig értékesebbé tették a látogatást. A program talán legbensőségesebb élményei azonban azok a beszélgetések voltak, melyeket a társaság tagjai gróf Bethlen István szülőfalujában, Gernyeszegen, szállásuk teraszán, az esti órákban, nemes erdélyi ételek elfogyasztása mellett folytattak, az üdítő esti erdélyi levegőt belélegezve, bízva abban, hogy a Gróf Bethlen István Kutatóközpont nyári egyeteme egyre népszerűbbé és ismertebbé válik a jövőben.

Áramlások a térgazdaságban – Beszámoló a Magyar Regionális Tudományi Társaság XVI. vándorgyűléséről

Flows in the spatial economy – Report on the 16th Annual Meeting of the Hungarian Regional Science Association

KOVÁCS SÁNDOR ZSOLT, RÁCZ SZILÁRD

KOVÁCS Sándor Zsolt: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; skovacs@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0001-6612-6296>

RÁCZ Szilárd: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; szracz@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-9397-2620>

Sándor Zsolt KOVÁCS: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; skovacs@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0001-6612-6296>

Szilárd RÁCZ: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; szracz@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-9397-2620>

A Magyar Regionális Tudományi Társaság XVI. vándorgyűlésének helyszíne a Neumann János Egyetem Gazdaságtudományi Kara volt Kecskeméten, 2018. október 18. és 19. között. A konferencia tematikája, szekciói a térgazdaság áramlási folyamatai – tőke, munkaerő, tudás, kereskedelem stb. – köré szerveződve fogadták az eddigi legnagyobb, közel 200 fő részvételével zajló vándorgyűlést. A hagyományokat megőrizve az első nap délelőttjén a társaság közgyűlése zajlott. Az elnöki beszámolóból a tagság megismerhette az MRTT előző évi tevékenységét és jövőbeli terveit, míg a Számvizsgáló Bizottság jelentése a társaság stabil pénzügyi helyzetét mutatta be. Ezt követően a jelen lévő tagság a Regionális Tudományért Díj odaítéléséről szavazott.

2018-ban a korábbiaktól eltérő struktúrában, új elemekkel bővítve került lebonyolításra a szakmai program, a közgyűlést követően a tudományos publikálás kérdésköréről zajlott kerekasztal-beszélgetés angol nyelven David Bailey (Astoni Egyetem), Andrea Morrison (Utrechti Egyetem), Timár Judit (MTA KRTK RKI) és Lengyel Balázs (MTA KRTK KTI) részvételével, Lux Gábor (MTA KRTK RKI) moderálása mellett. A kerekasztal résztvevői megosztották publikálási, szerkesztői tapasztalataikat a hallgatósággal, s kiemelték az internet, a közössé-

gi médiafelületek növekvő fontosságát a tudományos publikációk terjesztésében, hatásuk növelésében.

Az első, angol nyelvű plenáris ülés előtt Ailer Piroska, a Neumann János Egyetem rektora köszöntötte a jelenlevőket, majd Gál Zoltán, az MRTT elnöke vezetésével megkezdődtek az előadások.

David Bailey, az Astoni Egyetem professzora, a Regional Studies folyóirat főszerkesztője az ipar 4.0 iparpolitikai következményeit mutatta be, utalva a fogalomkör összetettségére, a technológiai újításokra (mesterséges intelligencia, biotechnológia, nanotechnológia, robotika stb.). Az európai uniós fogalomkörtet használva az ipar 4.0 a virtuális számítástechnikai modelleken alapuló termelési láncok, az autonóm módon kommunikáló eszközök segítségével írja le a termelészervezési folyamatokat. Ezek a folyamatok rengeteg gazdasági átalakítást kívánnak meg mind az ipari (technológiamegosztás, innováció, új típusú tudások), mind a politikai (az iparpolitika átgondolása, infrastruktúra-fejlesztés, támogatási rendszer) szereplőktől. Az előadó kitért Magyarország tőkevonzó képességére, a sebezhetőség csökkentésének és a hozzáadott érték növelésének lehetőségeire, illetve a Brexit lehetséges ipari hatásaira.

Andrea Morrison, az Utrechti Egyetem docense az 1850 és 1920 között az Amerikai Egyesült Államok irányába zajló tömeges migráció innovációs hatásairól tartott előadást. A vizsgált időszakban mintegy 30 millió bevándorló érkezett az USA-ba, ami növelte a munkaerő-kínálatot, csökkentette a béreket, s a versenypiaci hatások okán a helyiek munkahely-elhagyásaihoz is vezetett. Más hatásokat is kiválhatnak azonban a bevándorlók, azok csoportjai. Empirikus adatokon alapuló modellezéssel igazolható, hogy az országba érkezett kvalifikált tudósok az anyaországból hozott tudásukkal új ismereteket, tudást hoztak létre a fogadó közegben, s pozitívan hatottak a helyi kutatásokra, innovációkra, növelték a szektorban dolgozó amerikai kutatók tudományos teljesítményét.

Sass Magdolna, az MTA KRTK Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa a meghatározó külföldi működőtőke-befektetőket (FDI) vizsgálta Kelet-Közép-Európában. Rámutatott a főbb célokra, melyek körében a korábban tapasztalható közvetlen befektetések mellett már közvetett elemek is megjelennek (FDI-láncok, -hálózatok létrehozása, regionális székhely alapítása, adóoptimalizálás stb.). Az előadó kimutatta a hivatalos statisztikák és a tényleges befektetők eltéréseinek hátterét, módszertani problémáit.

A plenáris ülést követően nyolc szekcióban – köztük kettőben angolul – folyt a munka, majd a második nap délelőttjén szintén nyolc szekció – köztük egy angol nyelvű – került megrendezésre. A két szekcióblokkban mintegy 140 szekcióelőadás hangzott el, amelyek a gazdaság térbeli folyamatainak különböző aspektusait vitatták meg: innovációs és tudáshálózatok, nagyvárosi fejlődési modellek, zsugorodó kis- és középvárosok, digitális innovációs rendszerek, vidéki térfolyamatok és környezet, társadalmi áramlások, határkutatások, turizmus és közlekedés, kereskedelem, területfejlesztés, illetve a nagyvállalatok helyi beágyazódása.

Rendhagyóan a vándorgyűlés magyar nyelvű plenáris üléssel zárult Rechnitzer János, a Széchenyi István Egyetem professzora vezetésével.

Varga Imre, az Eötvös Loránd Tudományegyetem docense és Dávid Lóránt professzor, a Magyar Földrajzi Társaság főtitkára a nyugat-magyarországi munkaerőpiaci területi folyamatok vizsgálatának eredményeit mutatták be. A statisztikai adatok elemzésén alapuló előadásból a hallgatóság megismerhette a régió megyéi közt mutatkozó munkaerőpiaci (foglalkoztatás, bérek, ingázás) különbségeket, valamint a földrajzi helyzetből következő külföldi munkavállalási tendenciákat, melyek a régió egyes részein és több szektorban munkaerőhiányhoz vezettek.

Lengyel Imre, a Szegedi Tudományegyetem és Varga Attila, a Pécsi Tudományegyetem professzora, az MRTT alelnöke közös előadásukban azt vizsgálták, hogy a „földrajz” milyen szereppel bír a magyar gazdaság növekedésében. Ennek érdekében bemutatták az ország- és a megyetípusok (centrum, külföldi működő tőkén alapuló feldolgozóipari, újraparosodó, tudásközpont, rurális) gazdasági növekedését és az alapvető növekedési tényezők térbeliségét. Ráműtettek arra, hogy nem az egyes tényezők esetében megfigyelhető jelentős területi egyenlőtlenségek okozzák a problémát a gazdasági növekedés felgyorsulásában, hanem a nem hatékony erőforrás-allokáció és -felhasználás. Az erőforrások koncentrációja ugyanis az agglomerációs előnyöket erősítheti, így a nemzeti szintű növekedésre pozitívan hathat. A probléma az, hogy a centrumban és az egyetemi tudásközpontokban tapasztalható erőforrás-koncentráció nem erősíti az országos szintű növekedést. E problémákör s annak gyökerei, az előadók által elvégzett elemzés eredményei számos kérdést, dilemmát vetnek fel, melyek tudományos áttekintésére vitaülés szerveződött Kiss János Péter (ELTE), Lux Gábor (MTA KRTK RKI) és Molnár Ernő (Debreceni Egyetem) részvételével, Nagy Erika (MTA KRTK RKI) moderálása mellett.

A kétnapos vándorgyűlés zárásaként került sor az MRTT által alapított díjak ünnepélyes átadására. A Regionális Tudományért Díjat a társaság közgyűlésének egyhangú határozatával Rechnitzer Jánosnak, a Széchenyi István Egyetem egyetemi tanárának, a Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola vezetőjének, az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete tudományos tanácsadójának, a Magyar Regionális Tudományi Társaság tiszteletbeli elnökének a regionális tudomány területén végzett kiemelkedő kutatói, oktatói, tudományos-szervező és iskolaépítő tevékenysége elismeréseként ítelték oda. A társaság tizedik alkalommal hirdette meg a Kiváló Ifjú Regionalista Díj felhívását, amelyet az MRTT-tagozatvezetőkkel kibővített elnöksége Lipták Katalinnak, a Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet tanszékvezető egyetemi docensének ítelték oda, a regionális tudomány művelésében elért értékes oktatási, oktatásszervezői és közéleti eredményeiért.

A vándorgyűlésről további információk, az előadások prezentációi a társaság honlapján elérhetők: <http://www.mrtt.hu/>.

Györgyi Barta, Monika Mária Váradi	
Changes in the editorial team of Tér és Társadalom	3
Regional and settlement development plans and ideas	
<hr/>	
Géza Salamin, Márton Péti	
From plan making to governance. European meanings of spatial planning and its possible relation to Hungarian planning	7
Gergő Gajzágó	
Modern Cities Program: new chapter in the Hungarian urban policy	29
Ernő Molnár, Gábor Kozma	
Flagships of economic development of Debrecen: characteristics of industrial parks in the city	49
Methods in regional and settlement development	
<hr/>	
Gergely Horzsa	
Labour market effects of rural development funds. A path analysis approach	73
Balázs Simó	
Assessing Hungarian territorial development institutions	94
Attila Sütő, Lilian Fejes	
Territorial differences in existing and potential climate vulnerability of the tourism sector in Hungary	108
Outlook	
<hr/>	
György Csomós	
Publication output and collaboration of Central and Eastern European countries 1997–2016	127
Book reviews	
<hr/>	
András A. Gergely	
Berta P. (2014): Fogyasztás, hírnév, politika – Az erdélyi gábor romák presztízsgazdasága	151
József Nemes Nagy	
Faragó L. (szerk.) (2018): Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban	155
Eszter Valnerné Török	
Kocsis J. B., Tamáska M. (2018): Modell vagy külön út: Bécs szociális építészete	160
Scientific life	
<hr/>	
Dávid Fekete, Szabolcs Morvay	
Report on the Count István Bethlen Transylvanian Summer School	165
Sándor Zsolt Kovács, Szilárd Rácz	
Flows in the spatial economy – Report on the 16th Annual Meeting of the Hungarian Regional Science Association	169

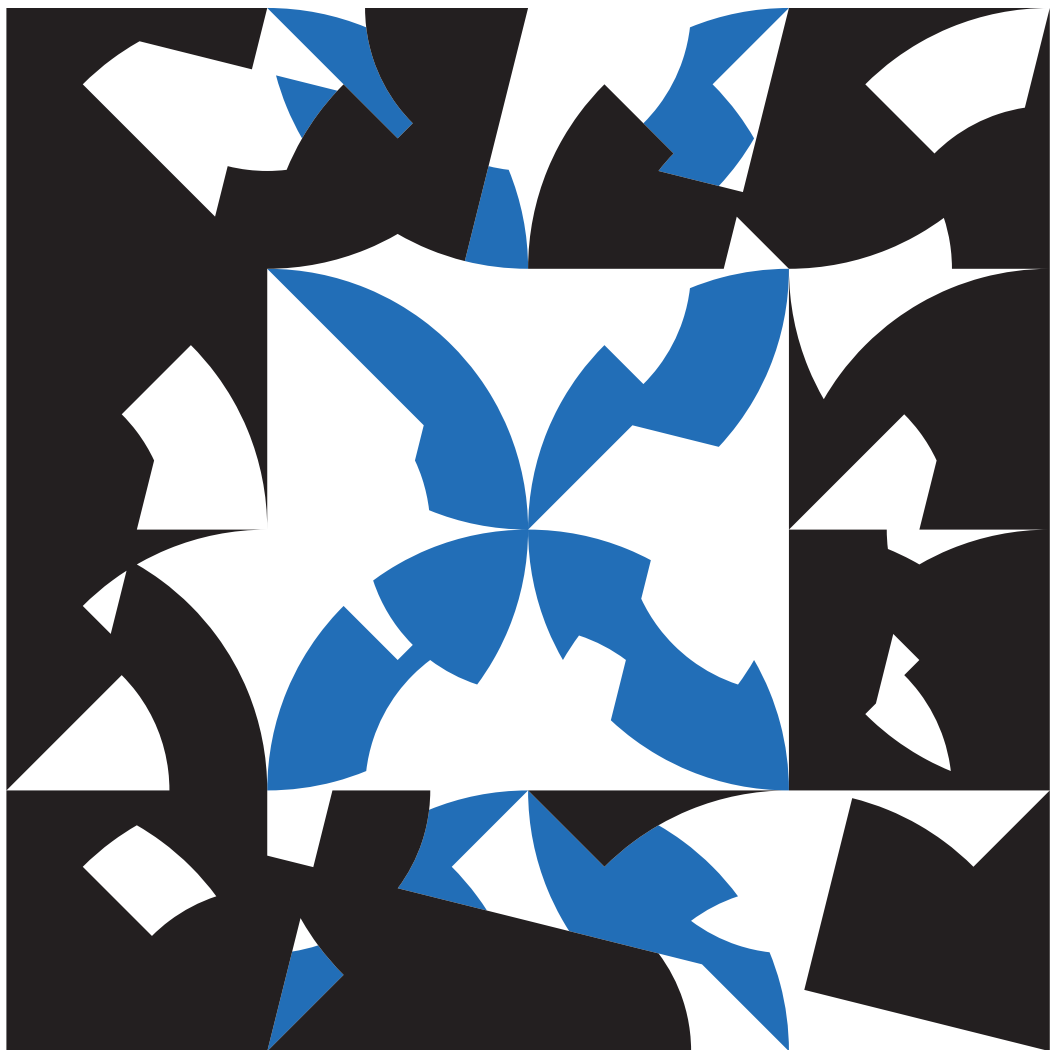
TÉR ÉS TÁRSADALOM | SPACE AND SOCIETY

2019/3

Barta Györgyi, Váradai Monika Mária	
Váltás a Tér és Társadalom szerkesztőségében	3
Terület- és településfejlesztési tervek, elképzelések	
<hr/>	
Salamin Géza, Péti Márton	
Tervkészítéstől a governance-ig. A térbeli tervezés európai fogalma, jelentései és lehetséges hazai kapcsolódásai	7
Gajzágó Gergő	
Modern városok programja: új fejezet a magyar várospolitikában	29
Molnár Ernő, Kozma Gábor	
A debreceni gazdaságfejlesztés zászlóshajói: a városban működő ipari parkok jellegzetességei	49
Módszerek a terület- és településfejlesztésben	
<hr/>	
Horzsa Gergely	
Vidékfejlesztési támogatások munkaerőpiaci hatásainak települési szintű útmodellezése magyarországi községek mintáin	73
Simó Balázs	
Szemponatok a magyar területfejlesztési intézmények vizsgálatához	94
Sütő Attila, Fejes Lilian	
A turizmus ágazat jelenlegi és potenciális éghajlati sérülékenységének területi különbségei Magyarországon	108
Kitekintés	
<hr/>	
Csomós György	
A kelet-közép-európai országok publikációs kibocsátásai és nemzetközi együttműködései: trendek és változások 1997 és 2016 között	127
Könyvszemle	
<hr/>	
A. Gergely András	
Berta P. (2014): Fogyasztás, hírnév, politika – Az erdélyi gábor romák presztízsgazdasága	151
Nemes Nagy József	
Faragó L. (szerk.) (2018): Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban	155
Valnerné Török Eszter	
Kocsis J. B., Tamáska M. (2018): Modell vagy külön út: Bécs szociális építészete	160
Tudományos élet	
<hr/>	
Fekete Dávid, Morvay Szabolcs	
Beszámoló a Gróf Bethlen István Erdélyi Nyári Egyetemről	165
Kovács Sándor Zsolt, Rácz Szilárd	
Áramlások a térgazdaságban – Beszámoló a Magyar Regionális Tudományi Társaság XVI. vándorgyűléséről	169

TÉR ÉS TÁRSADALOM

2019/4

Főszerkesztő / Editor-in-chief:

Váradi Monika Mária

Főszerkesztő-helyettes / Deputy editor-in-chief:

Barta Györgyi

Vendégszerkesztők / Guest editors:

Nagy Erika

Timár Judit

Szerkesztők / Editors:

Beluszky Pál

Czirfusz Márton

Fábián Attila

Gál Zoltán

Győri Róbert

Molnár Ernő

Tagai Gergely

Timár Judit

Szerkesztőbizottság / Editorial board:

Benedek József

Czakó Erzsébet

Kovács Zoltán

Lengyel Imre

Tadeusz Marszał

Molnár Virág

Nemes Nagy József

Pálné Kovács Ilona

Rechnitzer János

James W. Scott

Szirmai Viktória

Tosics Iván

Doris Wastl-Walter

Lapalapító / Founding editor:

Enyedi György

Technikai szerkesztő / Layout editor:

Fenyvesiné Simon Ágnes

Borítóterv / Cover design:

Pinczehelyi Sándor, a Kossuth-díjas Lantos Ferenc festményének felhasználásával /

Sándor Pinczehelyi, based on the artwork by Ferenc Lantos

Nyomdai munkák / Printed by:

Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr

A Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézetének negyedévente megjelenő folyóirata / Quarterly journal of the Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies

Felelős kiadó / Legally responsible publisher:
Fertő Imre (főigazgató / general director)

Szerkesztőség / Editorial address:
KRTK Tér és Társadalom szerkesztősége
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
Tel.: +36 (1) 309 2684
E-mail: tet@krtk.mta.hu

Megrendelhető a szerkesztőség címén, csekken befizetve vagy átutalással.

Éves előfizetési díj (nyomtatott és online):
intézményeknek 7000 Ft, egyéni előfizetőknek 4500 Ft (áfával, postaköltség nélkül). Csak online: egyéni előfizetőknek 2500 Ft (áfával).
Példányonként kapható a KRTK Regionális Kutatások Intézete kutatóhelyein.

A folyóirat kiadását támogatják: Magyar Tudományos Akadémia, KRTK Regionális Kutatások Intézete, Magyar Regionális Tudományi Társaság, Nemzeti Kulturális Alap.

A Tér és Társadalom a Magyar Regionális Tudományi Társaság illetménylapja.

ISSN 0237-7683 (nyomtatott / print)
ISSN 2062-9923 (elektronikus / electronic)

<https://tet.rkk.hu>

A Tér és Társadalom a Creative Commons Nevezd meg! 4.0 licenc alatt jelenik meg. /
Tér és Társadalom is published under the Creative Commons Attribution 4.0 licence.
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

TÉR ÉS TÁRSADALOM SPACE AND SOCIETY

Állam és tértermelés

State and Production of Space

33. évfolyam, 4. szám

Volume 33, Issue 4

2019

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

Állam és tértermelés: „új” értelmezési keretek a tértudományokban

Szerkesztői előszó

State and production of space: „new” approaches in spatial sciences

Editorial

TIMÁR JUDIT, NAGY ERIKA

TIMÁR Judit: tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 5600 Békéscsaba, Szabó Dezső u. 42.; timar.judit@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-5275-6905>

NAGY Erika: tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 5600 Békéscsaba, Szabó Dezső u. 42.; nagy.erika@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0001-9706-4841>

KULCSSZAVAK: Henri Lefebvre; tértermelés; társadalmi tér; államkoncepció

ABSZTRAKT: Henri Lefebvre „tértermelésről” szóló elmélete, miközben a *Tér és Társadalom*-ban meglehetősen gyorsan visszhangra talált, átfogóbb interpretálására, analitikus keretként történő alkalmazására csak egy évtizede vállalkoznak a magyarországi területi kutatásokban. Ez a tematikus szám e későn indult hazai diskurzus erősítésének szándékával született. Olyan tanulmányokat gyűjt egybe, amelyek szerzői azonos módon gondolkodnak a térről mint társadalmilag termelt folyamatról. Itt közölt írásaik fókuszban egyaránt az állam mint tértermelő szereplő áll. Eredményeik több ponton kapcsolódnak/kapcsolhatók a térről és az államról, főként ezek viszonyáról szóló nemzetközi vitákhoz, akár azok lefebvre-i gyökereig visszanyúlva, és a térkutatások egykor megalkotott elméleti kereteinek mai, magyarországi használatának új lehetőségeit felvillantva.

E bevezető tanulmány első része a lefebvre-i (ill. általában a relacionális) térfelfogásnak azokat a csomópontjait villantja fel, amelyekhez az itt közölt cikkek is kapcsolódnak. Ezek között van a társadalmi tér társadalom által termelt jellegének (valamint ezen összefüggés fordítottjának) elfogadása, a térről való trialektikus gondolkodás, a történelmi materialista megközelítés kérdésfelvetéseit is használó történelmi perspektíva. A tanulmányok fókusza miatt kiemelt szerepet kap maga az a mód, ahogy Lefebvre az államot a tértermeléssel összefüggésben koncepcionalizálja. Ennek az államkoncepciónak a lényegét, majd az ebből kinövő nemzetközi tudományos diskurzusok fontos mozzanatait emeli ki a bevezető további része, és kitér a magyarországi területi kutatások néhány csomópontjára, áramlatára is, amelyekben tetten érhetőek e nemzetközi viták hatásai. Végül, a tematikus szám tanulmányainak azok a lényegi elemei kerülnek kiemelésre, melyek világhosszá teszik a közös gondolkodás lehetőségeit.

Judit TIMÁR: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Szabó Dezső u. 42., H-5600 Békéscsaba, Hungary; timar.judit@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-5275-6905>

Erika NAGY: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Szabó Dezső u. 42., H-5600 Békéscsaba, Hungary; nagy@rtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0001-9706-4841>

KEYWORDS: Henri Lefebvre; production of space; social space; state concepts

ABSTRACT: Henri Lefebvre's critical theory of space and relational thinking about state and space has been slowly making itself felt in academic thought in Hungary since the late 1980s, but has only been widely discussed and recognised as an interpretative-analytical framework for spatial research in the last ten years. By bringing together critical scholars for this special issue, we wanted to contribute to this unfolding academic discourse on the production of space. We also intended to reflect on the state as a social entity that is inherently spatial. Therefore, the contributions collected in this issue share a common focus on certain elements, such as the spatial organisation and practice of the state as well as the assumption that space is socially produced.

In this editorial we emphasize some powerful ideas in Lefebvre's theory of social space and the related international debates which inform the authors, such as the mutually constitutive nature of space and society, the manifestation and reproduction of social relations (and thus, the conditions of the actual mode of production) in, and created through, spatial processes, the conceptualisation of the fluidity of social processes in the dialectics of perceived, conceived and lived space, as well as the spatial nature of social justice. In line with this train of thought, we expound some of Lefebvre's ideas about the state which inspired the debates and critical interpretations of the spatiality of power, its changing technologies, related social practices, and the variegated nature of state spaces in the current system of capitalism. These ideas shaped domestic academic discourse, emerging critical studies and theoretical reflections on the state as an agent and as the structural condition for the production of space in a Hungarian (European, semi-peripheral and transitory) context. By discussing the predominant themes, spatial and scalar foci and approaches in Hungarian spatial research against the backdrop of „real-world” structural processes and the academic environment described above, we also emphasize the role of spatial studies in deepening our knowledge and in critically depicting state roles in transition, peripherality, European integration and (re-)production of inequalities. Finally, we give an overview of the ideas and key arguments that connect the papers collected in this issue with the core concept of state space in Lefebvre.

Henri Lefebvre-nek, a „*tértermelésről*” szóló elmélet megalkotójának neve már a *Tér és Társadalom* első évfolyamának számaiban feltűnt (Baráth 1987; Kiss 1987), ha másként nem, egy-egy rövid hivatkozás erejéig. Jelen tematikus szám előkészítése során számunkra mégis meglepő felismerést jelentett, hogy az 1974-ben írt, 1991-ben angolra lefordított, s azóta a tértudományok művelői számára minden bizonnyal egyik legismertebb műről, a „*Production of space*”-ről (Lefebvre 1991) rendkívül gyorsan, még 1991-ben megjelent („*A tér képzése*” címmel) egy kiadói katalógus alapján összeállított rövid ismertetés szerkesztői fordításban a *TÉT*-ben. Ez a naprakész reagálás ma azért is hathatott a meglepetés erejével, mert miközben a társadalomtudományokat érintő, többek között épp Lefebvre munkásságára alapozott térfordulatnak (Berger 2018) Magyarországon is felismerhető nyomai voltak, a tértudományokban egy évtizedes kihagyással láttak csak napvilágot a lefebvre-i relacionális térfelfogás legalább rövid interpretációi (pl. Benedek 2000, 2002; Timár 2003; Faragó 2004; Varró 2004). Komolyabb értékeléseket csak a 2010-es évektől olvashatunk (pl. Berki 2012, 2015; Berger 2018;

Egyed 2018), empirikus kutatások elméleti, elemzési keretétől pedig mind a mai napig kifejezetten ritkán használják (pl. Timár 2006; Berki 2014, 2017a).

Úgy gondoljuk, e későn indult hazai diskurzus erősítésének továbbra is fontos terepe lehet a *Tér és Társadalom*. E tematikus számban ezért olyan tanulmányokat szedtünk csokorba, melyek szerzői, ha nem is feltétlenül elemzési keretként alkalmazzák a tértermelés elméletét, de valamennyien azonos módon gondolkodnak a térről mint társadalmilag termelt folyamatról. Itt közölt írásaik fókuszában az állam mint tértermelő szereplő áll.¹ Eredményeik több ponton kapcsolódnak/kapcsolhatók a térről és az államról, főként ezek viszonyáról szóló nemzetközi vitákhoz, akár azok lefebvre-i gyökeréig is visszanyúlva, és a térkutatások egykor megalkotott elméleti kereteinek mai, magyarországi használatának új lehetőségeit is felvillantják.

A lefebvre-i gondolkodás, illetve általában a relacionális térfelfogás átvételének kiindulópontja a társadalmi tér társadalom által termelt jellegének elfogadása. Amit ebben a nézetben a legtöbb elemző újszerűnek tart, az a társadalmi meghatározottság kiemelése mellett a folyamatban való gondolkodás. Neil Smith, azon kevesek egyike, aki már a „*Production of space*” eredeti francia szövegéhez utat talált, arra is felhívta a figyelmet, hogy „Lefebvre kevésbé a termelési folyamatra, mint inkább a termelés társadalmi viszonyainak újratermelésére fókuszál” (Smith 1990: 90.). Nem véletlen, hogy Lefebvre (1991) a társadalmi teret termelési eszköznek, egyben a kontroll és a hatalom eszközének tartja, ami ezért a társadalom tanulmányozásának is eszköze. Ezek a gondolatok pedig nemcsak a társadalomkutatás főntebb már említett térfordulatához, de a területi kutatások társadalmasításához is elvezettek. Olyan új irányzatokban kaptak fontos szerepet, melyek képviselői erőteljesen kritizálták az abszolút tér koncepcióját, s hozzájárultak ahhoz, hogy a területi kutatások a politikai gazdaságtan mellett számos társadalomelméletet is befogadjanak.

Többek között az ilyen elméletek terjesztéséhez igyekszünk hozzájárulni a magyarországi térkutatásokban a jelen tematikus számmal is, amiben természetesen helyet kap a lefebvre-i koncepció másik gyakran középpontba állított pillére, a térről való trialektikus gondolkodás (Soja 1996) is. A tér megértésének három módja, a térbeli gyakorlatok, a terek reprezentációi és a reprezentáció terei (érzékelt, elgondolt, megélt tér) Lefebvre (1991) interpretációjában egyben a térbeliség komplexitását fejezi ki. A térbeli gyakorlatokat és a terek reprezentációit azonban szerinte nem lineáris értelemben vett dialektikus viszonyban állóknak kell elképzelnünk. Vagyis a reprezentáció terei nem ezek ellentétéből születnek, hanem velük folyamatosan együtt léteznek (Elden 2009). Ez a térfelfogást nyitott olyan ellentétpárok destabilizálásához, a dualitásokban gondolkodás kritikáihoz, melyekben fontos érveket fogalmaztak meg pl. a feminista vagy a posztmodern társadalomelméleteket alkalmazó földrajzi irányzatok képviselői. Az abszolút és a relatív, a valós/materiális és az elképzelt/szimbolikus tér szembeállításával a tér és az idő dualizmusa kapott számos bírálatot (Gregory

2000). Itt csupán az utóbbit érintő, s jelen összeállításunkban is helyet kapott feminista kritikák egyikét kiemelve, Massey (1992, 1994) például a mellett teszi le a voksát, hogy a tér csak az idővel integráltnak, mint „tér-idő” koncepcionalizálható. Érvelését Lefebvre (1991) tértermelésről alkotott felfogása által is megerősítettnek véelve, egyrészt hangsúlyozza, hogy nemcsak a teret hozzák létre a társadalmi viszonyok és materiális társadalmi gyakorlatok, de a társadalmi is térbelileg konstruált. Márpedig, ha a térbeli szerveződés a társadalom működésében és változásaiban különbségeket hoz létre, akkor a tér/térbeli nem lehet statikus, történelmen és politikán kívüli. Másrészt a tér/idő dichotómiaként való felfogását azért bírálja, mert az – hasonlóan a férfi-nő szembeállításal – a változás, mozgás, történelem, dinamizmus jellemzőivel leírt időt a privilegizált jelölő pozíciójába helyezi, szemben a mindezek hiányával jellemzett térrel. A feministák dualizmus-hoz való viszonyával összhangban nem azért emel szót, hogy a „maszkulin” látásmódot egy „femininnel” helyettesítsük, hanem azért, hogy mutassunk rá ennek a gondolkodási módnak a problémáira (Timár 2018).

E tematikus szám néhány szerzője az idő térhez való viszonyának egy másik, Lefebvre (1991) elméletében fellelhető aspektusát ragadja meg. Sokoldalú kritikával alkalmazott marxizmusának egyik megnyilvánulása a térkonceptiójába épült történelmi materialista megközelítés. Az a megállapítás, hogy a tértermelés az egyes termelési módok által meghatározott sajátosságokat hordoz, talán a mai magyarországi viszonyok között, egy rendszerváltáson túli társadalomban még nagyobb relevanciával bír, mint a nyugati tudományos diskurzusokban, s az itt közölt tanulmányok egy részében is kiemelt szerepet kap.

Végül, Lefebvre olyan elgondolásaihoz való kapcsolódáson túl, mint aminek a tárgya a mindennapi élet vagy a városhoz való jog, ennek a *TÉT*-összeállításnak megkerülhetetlen kérdése maga az a mód, ahogy az államot a tértermeléssel összefüggésben koncepcionalizálja.

Lefebvre *államkonceptiója* a hatvanas-hetvenes évek pezsgő párizsi baloldali intellektuális közegében, vitáiban formálódott, amelyek – többek között – a korszak politikai rendszereinek, az állam működtetésükben-fenntartásukban betöltött szerepének szisztematikus kritikáját adták (Gottdiener 1993). Az állam térbeli szerveződésének és „tértermelésben” betöltött akkori szerepének („*state mode of production*”) megragadásával a kapitalizmus társadalmi viszonyainak, ezek változásainak vizsgálatához állított fel olyan elemzési keretet, amely túlmutatott a korszakon, és ma is vitákat ösztönöz (Brenner, Elden 2009). A lefebvre-i megközelítésben állam és tér elválaszthatatlan. Az állam területi szerveződésként (az államhatárokon belüli jogalkotói, -gyakorló és védelmi szerepben) és hierarchikusan szerveződő intézményei révén (amelyek a fennálló hatalmi viszonyok manifesztációi, ugyanakkor közös normák, értékek hordozói is), a tudomány és a technológia eredményeire támaszkodva megteremti saját racionális „térbeli rendjét”, amelyen keresztül ellenőrzést gyakorol a „kaotikus” magánérdekek vezérelte társadalmi folyamatok és a természet fölött. Ez a rend homogénizál,

strukturálja társadalmi (-térbeli) gyakorlatainkat/mindennapi életünket, és ezzel (átmenetileg) stabil kereteket biztosít a fennálló viszonyok újratermeléséhez. A kapitalizmus társadalmi viszonyai között az állam szerepe alapvetően a tőkefelhalmozás kereteinek fenntartásában és bővítésében, a tőkésosztály dominanciájának fenntartásában ragadható meg, amihez funkciók, intézmények, helyek hierarchikus térbeli rendjét alakítja ki (Lefebvre 2009). Ennek megértése a társadalmi tér átfogó kritikai koncepcióján keresztül, a teret létrehozó-formáló társadalmi viszonyok, ideológiák, technológiák működési mechanizmusainak feltárásával lehetséges – túllépve hatalmi struktúrákat fenntartó, az állam által működtetett fragmentált intézményi kereteken és tudáskészleteken (Lefebvre 1991; Brenner, Elden 2009).

Az állam tértermelési folyamat részeként történő megragadása új értelmezések, viták kiindulópontjává vált, amelyek áttekintése túlmutat e bevezető keretein. Ezért az alábbiakban csupán röviden utalunk azokra a csomópontokra és (több ponton is összekapcsolódó) áramlatokra, amelyek a hazai területi kutatásokra – így e tematikus szám szerzőire is – hatottak:

- A kapitalizmus hetvenes években kibontakozó válságának okait, mechanizmusait vizsgáló, alapvetően a városi terek átalakulásából kiinduló kritikai politikai gazdaságtani áramlat az államot (szemben az uralkodó neoklasszikus gazdaságtani értelmezéssel) nem gazdaságon kívüli szereplőként értelmezte. Az új tőkefelhalmozási folyamatok aktív részesének tekintette, amelynek szerepe a termelés (felhalmozás) új térbeli kereteinek kialakításában, a növekedés mind bonyolultabb és költségesebb feltételeinek megteremtésében, a kapitalizmus egyenlőtlenségeket újratermelő térbeli logikájából következő konfliktusok kezelésében ragadható meg (Harvey 1989, 1999; Smith 2011). Az értelmezés túlmutatott a városkutatásokon, és hozzájárult ahhoz, hogy a kibontakozó új (neoliberális-globális) térbeli rend és a változó állami szerepek összekapcsolódó kutatása új vitákat indítson el.
- Többek között ezt a problémát boncolgatta a kilencvenes évek végétől kibontakozó léptékdiskurzus is, amelyben az állam (társadalmi-) térbeli léptékek közötti hatalmi-intézményi átrendeződések kulcsszereplőjeként jelent meg a területi (és a térbeliség jelentőségét fölismerő más társadalomtudományi) kutatásokban. A viták egyik csomópontja az állam térbeli szerveződésének és (intézményi) gyakorlatainak léptékek/hierarchiák mentén történő értelmezése és annak érvényessége volt. A lépték társadalmi konstrukcióként történő értelmezéséből (Smith 1988) és Jessop (2001), stratégiai-relációs megközelítéséből kiindulva Brenner (2004) a vitát kritikai-strukturalista nézőpontból összegző művében az állam intézményi gyakorlatait („térbeli projektjeit”) alapvetően léptékekhez és lehatárolt terekhez („territories”) kötődően értelmezte. Ugyanakkor (Lefebvre-re hivatkozva) hangsúlyozta, hogy az állam társadalmi viszo-

nyokat ellenőrző-alakító szerepe sokkal átfogóbb, különböző tértermelési folyamatokban – így egyes tértermelési folyamatok, pl. a verseny és koncentráció kiegyenlítéssel szembeni dominanciájában – jelenik meg, amelyek lenyomatai az intézményi kereteket és gyakorlatokat formáló stratégiáknak, társadalmi küzdelmeknek. Ezzel az állam térbeli „projektjeinek” eltérő társadalmi-térbeli kontextusaira irányította a figyelmet (Brenner 2004; Brenner et al. 2010), ami az európai (fél)periféria állami tértermelési folyamatainak értelmezésére is hatott (ld. pl. Varró 2010; Pósfai 2018).

- Az állam tértermelő szerepét értelmező viták, illetve a 2008/11-es válság – s az erre elsősorban nemzetállami keretek között adott válaszok – az intézményi gyakorlatokra, az állam működésére irányították a figyelmet. A vizsgálódások hazai kutatókat is inspiráló kritikai-strukturalista áramlata (amely Lefebvre mellett Foucault-ra is építkezett) a kormányzás („governance”) új technológiáiban – a hagyományos hierarchiák mellett a horizontális szerveződések és a hálózatok növekvő szerepében, külső, elsősorban piaci szereplők politikai döntéseket alakító, növekvő befolyásában, a projektalapú működésben – és ezek egyenlőtlenségeket erősítő következményeiben ragadta meg a neoliberais állam térbeli logikáját (Swyngedouw 2005; Jessop 2010; Peck et al. 2010).
- Az állam térbeli szerveződését és gyakorlatait a szemiotika eszközeivel közelítő kulturális politikai gazdaságtani áramlat a válságokat, az ezekre adott intézményi válaszokat (a struktúrák átrendeződését) és ezek nyelvi folyamatait állította középpontba. Ezzel előtérbe került az állami tértermelés diszkurzív dimenziója is, amellyel egyszerre ragadhatók meg a globális kapitalizmus sokszínűsége mögött húzódó hatalmi viszonyok (pl. a magterületek dominanciája a periféria intézményi gyakorlatai fölött), és értelmezhetők a szociokulturális kontextusokhoz kötődő, eltérő intézményi gyakorlatok, valamint az ezeket formáló társadalmi (hatalmi) mechanizmusok (Jessop, Oosterlynck 2008; Jessop, Sum 2017).
- Ez a megközelítés, továbbá azok az érvelések, amelyek a napi intézményi gyakorlatokra fókuszáltak, és a különböző, lokális terekhez kötődő politikai aktorok stratégiáinak, viszonyának, akcióinak eredőjeként értelmezték az állam működését – megkérdőjelezve pl. a hierarchikus térstruktúrák dominanciáját (Allen, Cochrane 2010) –, az állam térbeli projektjeinek „megélést”, napi társadalmi (térbeli) gyakorlatokba történő beépülését is problematizálták (pl. Rose 1995; Mountz 2004).

Az utóbbi évtizedekben kibontakozó kutatások és viták tehát az állami tértermelés új aspektusainak, illetve totalitásának megragadásával kísérleteztek – amihez többen is Lefebvre eredeti koncepcióját használták kiindulópontként (ld. pl. Brenner et al. 2003; Brenner, Elden 2009). E diskurzusok hatása tetten érhető a hazai területi kutatásokban is, amelyek az államszocializmus lebontása, az Európa keleti felén

kibontakozó perifériás kapitalizmus és ennek egymást követő válságai, a geopolitikai átrendeződések (uniós csatlakozás, euroatlanti integráció stb.) kontextusában formálódó-változó állami szerepeket és térbeli gyakorlatokat értelmezték. Sajátos fókuszukból következően az állam működésének térbeli aspektusait problematizálták, amivel elmélyítették az átmenettel, a (fél)periféria társadalmi egyenlőtlenségeivel, az európai integrációval kapcsolatos vitákat, koncepciókat.

- Ez megragadható a nemzetállam mint a társadalmi folyamatok domináns – ugyanakkor territorialitásra fókuszált, leegyszerűsítő – értelmezési keretének kritikájában és „lebontásában”. Ez a nézőpont megjelenik a határkutatásokban, amelyek az államhatárt napi gyakorlatok lokális te-reiben értelmezik, összekapcsolva ezzel a különböző (társadalmi-térbeli) léptékek szereplőit, folyamatait, ezek változó viszonyrendszereit, történelmi perspektívában értelmezve azokat (pl. Rechnitzer 2005; Hardi et al. 2009; Hajdú 2017). A nemzetállam értelmezési keretként történő „lebontása”, illetve nemzetközi lépték-vitákhoz kapcsolása explicit módon is megjelent az utóbbi évek (kritikai) területi kutatásaiban (Berki 2017b; Czirfusz 2017; Nagy 2017).
- A hatalommegosztás térbeli problémaként történő értelmezése a rendszerváltozás óta fontos csomópontja a tudományterületi vitáknak. Utóbbiak a regionalizmus és az átalakuló területi igazgatás gyakorlati kérdései mellett a centralizáció/decentralizáció mechanizmusai, a lokális autonómiák és ezek korlátai, az állam térbeli-hatalmi viszonyokat alakító szerepei köré szerveződtek (pl. Somlyódyné Pfeil 2005; Pálné Kovács 2016a), megvilágítva az intézményi-strukturális (igazgatási) keretek magyarázó erejét a társadalmi-térbeli folyamatok alakításában. A regionalizmus és a területi középszint kérdésköréhez kapcsolódóan bontakozott ki az állam térbeli szerveződésének és gyakorlatainak konstruktivista megközelítése is, amelyben az állam intézményrendszerei és az állami politikák diszkurzív folyamatok és az azok háttérében álló stratégiák, hatalmi viszonyok manifesztációi. Az áramlat a társadalmi tér kritikai koncepciójából kiindulva bírálta a korábbi értelmezések normatív, EU-alapelveket kiindulópontként elfogadó megközelítését. Továbbá az unión belüli és a nemzetállami keretek között zajló diskurzusok, intézményesülési folyamatok, a háttérben húzódó hatalmi küzdelmek eredőjeként értelmezte a hazai területi politikákat és ezek kereteinek alakulását (lásd pl. Faragó 2005; Varró, Faragó 2016). Az európai (fél)periféria folyamataiból kiindulva ugyanakkor az állami tértermelés domináns (pl. kritikai-strukturalista) koncepcióinak kritikája is megjelenik; a kutatók a mellett érvelnek, hogy a gazdaságfókuszú államértelmezéseken túllépve kell feltárni azokat a struktúrákat, viszonyokat, ezek rekurzív-reflexív dialektikáját, amelyek az állam térbeli szerveződését és gyakorlatait formálják az európai „magterületen” kívül (Varró 2010).

- A lokális terekre (léptékre) fókuszáló vizsgálódások során az állami intézmények gyakorlatainak, az ezeket alakító normáknak a mindennapi élet kereteit alakító szerepét közvetlenül, „testközelben” tapasztalták meg a kutatók; a terepi munka ezért is vált az állami intézményi gyakorlatok és az ezeket alakító normák szisztematikus kritikájának forrásává. Ennek egyik fontos terepuma a kritikai városkutatás, amelynek tematikájában az állam osztályérdekeket érvényesítő (pl. lakáspolitikák), külső függőségeket közvetítő (pl. finanszírozás, megszorítások, EU-fejlesztési projektek) politikái/gyakorlatai és ezek térbeli következményei (kiszorítás, szegregáció, polarizáció) kerültek középpontba (pl. Nagy, Timár 2012; Czirfusz et al. 2015; Pósfai, Jelinek 2019). Ugyanakkor a vidékkutatások az állam diszfunkciói (közszolgáltatások, szociálpolitika), a „munkaalapú” társadalomhoz kötődő gyakorlatai, a zsugorodó helyi autonómiák és a vidéki terek polarizációja, gettó-sodási folyamatai, a helyi és térbeli-hierarchikus (lokális/központi állami) függőségek újratermelő rendszerei közötti kapcsolatokat tárták fel (pl. Kovács 2010; Virág 2010). Ezek a kutatások egyre több ponton kapcsolódtak a helyi kormányzásra, a hatalom-megosztás és autonómia kérdésére, az uniós várospolitikák kritikájára irányuló, közigazgatási fókuszú vizsgálatokhoz is (pl. Keller 2011; Pálné Kovács 2016b), és hatást gyakoroltak más tudományterületek kapcsolódó kutatásaira is (pl. Vastagh 2017).

Az állam térbeli szerveződésének és gyakorlatainak tehát különböző megközelítései, koncepciói, léptékei vannak jelen a hazai területi kutatásokban. A *Tér és Társadalom* e számával a további vitákhoz szeretnénk hozzájárulni azzal, hogy az itt összegyűjtött tanulmányok a különböző állami szerepeket, tértermelési folyamatokat eltérő térbeli (lépték-) fókusszal, ám vállaltan kritikai nézőpontból értelmezik.

Az itt közölt írások első felében a szerzők valamennyien a városi tér termelését tekintik kutatási tárgyuknak, azonban különböző állami szereplők megismerését, illetve megismertetését helyezik középpontba. Jelinek Csaba (2019) a magyarországi városrehabilitáció 1970-es évektől máig tartó változásait vizsgálva az állami döntéshozatal különböző léptékeit és intézményeit a globális kapitalizmus folyamataiba ágyazottan tanulmányozza. E mintegy fél évszázados történetben négy korszakot különít el, amivel újat hoz a szocializmus-posztiszocializmus kétosztatúságának logikájához képest. A tértermelés kritikai gazdaságtanának a fejlesztési projektek kritikai szociológiájával és antropológiájával párosított elméleti keretezése segítségével jut arra a következtetésre, hogy a magyarországi városrehabilitációk nem tudtak olyan rendszerszerű változást hozni, ami kiküszöböli az egyenlőtlen térbeli fejlődés negatív társadalmi hatásait, sőt, mint azt több eset példázza, érzékelhető szerepük van a marginális terek újratermelésében.

Akárcsak ő, Timár Judit (2019) is tértermelésként értelmezi a városrehabilitációt, a dzsentifikációt és az ezekhez kapcsolódó társadalmi-térbeli kiszorítást. Éppen ezzel a lefebvre-i megközelítéssel mutat túl tanulmánya annak a győri em-

pirikus kutatásnak az eredményein, melyben e tértermelési folyamatokat azzal a céllal vizsgálja, hogy az állam és a városrehabilitáció/dzsentrifikáció miatt bekövetkező térbeli kiszorításnak kitett lakók viszonyát megértse. Ennek a megközelítés módnak köszönhetően tudja a dzsentrifikáció (városrehabilitáció) hatására átalakuló teret a városkutatásokban megszokottól tágabb „tér-időben” vizsgálni, az abban élő korábbi és mai lakók megélt tereit az önkormányzat elgondolt tereivel összevetve tanulmányozni. Timár a mellett érvel, hogy a kiszorítottak és az állam viszonya felől szemlélve – a Győrben is érzékelhető új gazdasági, államszervezési kontextusban – a mai Magyarországon egyfajta „államosított tértermelésről” beszélhetünk.

Nagy Erika és Nagy Gábor (2019) közös tanulmányukban az állam tértermelő szerepét a fogyasztás átalakuló struktúráin és gyakorlatain keresztül vizsgálják, szintén egy győri esettanulmány segítségével. A mellett érvelnek, hogy a városi tereket fizikailag és jelentéstartalmukban/szimbolikusan átformáló projektek (a belváros megújítása, a mega-rendezvények, a poszt-szocialista átmenet utolsó „szürke” zónáinak felszámolása) új térbeli rend kialakítása irányába mutattak, amelyben tetten érhetők a neoliberais urbanizmus jellemzői, a periféria függőségi viszonyai, és a polgár(i)ság helyi narratívái. Lefebvre társadalmi-teremtési koncepciójából kiindulva ragadják meg a szerzők az „új rend” formálásában kulcsszerepet betöltő helyi állam intézményi gyakorlatait, az ezek háttérében álló mechanizmusokat – a centralizált állami struktúrák és a tőkeérdekek bonyolult hatalmi geometriáját –, ezek helyi autonómiákat meggyengítő hatását.

Sági Mirjam (2019) a nemzetközi kritikai földrajzban „városmilitarizációként” és a „demokratikus közterek hanyatlásaként” koncepcionalizált jelenségeket/folyamatokat vizsgálja magyarországi és budapesti kontextusban, történeti perspektívában. Fókuszában az állam e folyamatok alakításában betöltött szerepe áll, amit alapvetően a közterek állami értelmezésén és használatán keresztül ragad meg. Ehhez részben Lefebvre térértelmezése és Gál (2002) nyilvános és privát közti szemiotikai különbségeket tárgyaló feminista megközelítésű írása nyújt számára elméleti kapaszkodót. Az államszocializmus időszakára visszanyúló, tudományos viták és konkrét politikákba betekintést adó dokumentumok elemzésére épülő eredményei jó alapot adnak a nemzetközi akadémiai diskurzusokba való bekapcsolódásra. Bemutatja azokat a köztérhasználatot szűkítő és bizonyos csoportokat privilegizáló politikákat, amelyek korántsem csak a nyugati, neoliberais viszonyok között, hanem már a szocializmusban is érvényesültek.

A tanulmányok másik csoportja az állam intézményi gyakorlataira – szabályozó-szolgáltató szerepeire (vagy ezek hiányára) – fókuszál, ezeken keresztül vizsgálva a különböző társadalmi csoportokhoz fűződő viszonyát. Velkey Gábor (2019) az állam társadalmi reprodukcióban betöltött szerepét, ennek változó intézményi kereteit és társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket fenntartó-újratermelő mechanizmusait boncolgatja tanulmányában. Az intézményi gyakorlatokat, ezek „megélését” és a (mind)ezekre adott válaszokat „alulnézetből”, lokális te-

rekben végzett kutatásaira építve, a közoktatás állam által ellenőrzött-fenntartott rendszerében elemzi. Ennek kereteit a lefebvre-i térkoncepciónak a közszolgáltatások rendszereire történő adaptációjával; az „elérhető”, a „felkínált” és az „egyszerre ismert és igénybe is vehető” szolgáltatások körei/terei fogalmak bevezetésével definiálja a szerző. Ebből kiindulva ragadja meg az oktatási rendszerben újratermelődő, s az utóbbi évtized centralizációs mechanizmusai hatására erősödő szelektációs és szegregációs folyamatokat, az ezeket formáló társadalmi viszonyokat – stratégákat, konfliktusokat, küzdelmeket – különböző, de minden esetben összetett, sokféle problémát hordozó helyi (periférikus-vidéki) kontextusokban.

Mihály Melinda (2019) az állam tértermelési folyamatainak eredményeként is újratermelődő társadalmi-térbeli egyenlőtlenségekre a marginalizálódó vidéki teremben adott válaszokat, a helyi szereplők, illetve az állami szabályozás és intézményi gyakorlatok bonyolult, konfliktusokkal terhelt viszonyát mutatja be tanulmányában. Érvelésében explicit módon a társadalmi tér lefebvre-i és Soja-féle koncepcióját használja értelmezési keretként: a mindennapi élet lokális tereit az ellenállás, a cselekvés, az egyéni és közösségi autonómia forrásának tekinti. Ebből kiindulva ragadja meg a vidéki gettósodás folyamatainak strukturális és „megélt” dimenzióit, elemzi egy helyi közösségi szerveződés ezekre adott válaszait, feltárja a közösségi és egyéni autonómiák ellentmondásos viszonyát, továbbá a lokális, illetve központi állam helyi cselekvést meghatározó (korlátozó-ellenőrző-elbizonytalanító) szerepét.

Kovács András Donát és Farkas Jenő Zsolt (2019) tanulmányában a tértermelés egy formájának, a „tájtermelésnek” a gondolata merül fel. Ebben a közösségi és egyéni érdekek és cselekvések mellett megragadhatónak tartják az állami fejlesztési elképzeléseket és beavatkozásokat, illetve mindezek hatását, ezért az „új környezeti paradigma” (20-21. századi környezettudatos vezérelvek, értékek és cselekvési minták) egyfajta indikátorának is tekintik a szerzők. A tájhasználatban bekövetkező változásokat, a természetvédelem és a mezőgazdaság tájalakító tevékenységének eredményeit fél évszázados távlatban elemzik kvalitatív és kvantitatív módszerekkel kunsági és bácskai mintaterületeken. A vizsgált ágazatok aktorainak értékeléseit is felhasználva, az 1960-as évektől a mezőgazdaság és természetvédelem hat korszakát különítik el. Megállapítják, hogy bár megjelentek a környezettudatos elvek, de az új paradigma megerősödését eltérő társadalmi érdekek akadályozzák, a tájgazdálkodás helyzetében, a tájak állapotában összességében nem történt javulás az elmúlt évtizedekben.

Czirfusz Márton (2019) az állam munkahelyteremtő politikáit, s ezeken keresztül a tőkefelhalmozás kereteit a munkaerő rövid és hosszú távú újratermelésébe történő beavatkozással biztosító szerepét tárgyalja tanulmányában. Az elmúlt évszázad két nagy krízisére fókuszál, történelmi perspektívába helyezve az államnak a piac ciklikus válságaihoz kötődően kiterjesztett szerepét a kapitalizmus tértermelési folyamataiban. Az államot a (kapitalista) társadalmi viszonyok megtestesítőjeként-újratermelőjeként értelmező kritikai felfogásból – a materia-

lista államelméletből – kiindulva rámutat a munkapiaci beavatkozások egyenlőt-lenségeket (újra)termelő mechanizmusaira (intézményi-térbeli szerveződéseire, az ezek keretei között megvalósított térbeli projektekre) és az ezeket alakító ha-talmi viszonyokra. Ugyanakkor, túllépve vizsgálatai magyarországi-perifériás kontextusán, a materialista államelmélet magyarázó ereje, így az e tematikus szám keretétül választott állami „tértermelésnek”, a társadalmi tér kritikai kon-cepciójának léptékeken átívelő és történelmi perspektívában is értelmezhető ér-vényessége mellett is érvel.

Jegyzet

- 1 A kutatások nagy része s maga ez a bevezető tanulmány is „Az állam strukturális átalakulásaira adott intézményi és egyéni válaszok különböző földrajzi kontextusokban” c. NKFIH (OTKA) K109269 szerződés számú projekt részeként született a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával.

Irodalom

- Allen, J., Cochrane, A. (2010): Assemblages of State Power: Topological Shifts in the Organization of Government and Politics. *Antipode*, 5., 1071-1089. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.2010.00794.x>
- Baráth E. (1987): Egy térszerkezeti modell. *Tér és Társadalom*, 3., 23-44. <https://doi.org/10.17649/TET.1.3.3008>
- Benedek J. (2000): *A társadalom térbelisége és térszervezése*, RISOPRINT, Kolozsvár
- Benedek J. (2002): A földrajz térszemléletének hullámai. *Tér és Társadalom*, 2, 21-39. <https://doi.org/10.17649/TET.16.2.847>
- Berger V. (2018): *Térré szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiaielméletekben*. L'Harmattan, Budapest
- Berki, M. (2012): Post-1990 Urban Brownfield Regeneration in Central and Eastern Europe: A Theoretical Concept. In: Csapó, T., Balogh, A. (eds.): *Development of the Settlement Network in the Central European Countries: Past, Present, and Future*, Springer Verlag, Berlin, Heidelberg, 137-144.
- Berki M. (2014): A városi barnaövezetek funkcióváltása a poszt szocialista városokban: Térleméleti megközelítés. In: Dúll A., Izsák É. (szerk.): *Tér-rétegek. Tanulmányok a XXI. század térfordulatairól*. L'Harmattan, Budapest, 120-133.
- Berki M. (2015): A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom*, 2., 3-18. <https://doi.org/10.17649/TET.29.2.2658>
- Berki M. (2017a): Érzékelt tér, elgondolt tér, megélt tér: A térbeliség trialektikája egy budapesti barnamező-rehabilitációs beruházás példáján. *Tér és Társadalom*, 2., 23-43. <https://doi.org/10.17649/TET.31.2.2844>
- Berki M. (2017b): A földrajzi lépték változó értelmezése és a cselekvőhálózat-elmélet. *Földrajzi Közlemények*, 3., 203-215.
- Brenner, N. (2004): *New State Spaces*. Oxford University Press, Oxford.
- Brenner, N., Elden, S: (2009): Henri Lefebvre on State, Space, Territory. *International Political Sociology*, 3., 353-377. <https://doi.org/10.1111/j.1749-5687.2009.00081.x>

- Brenner, N., Jessop, B., Jones, M., Macleod, G. (2003): State Space in Question. In: Brenner, N., Jessop, B., Jones, M., Macleod, G. (eds.): *State/Space: A Reader*. Blackwell, Oxford, 1–26.
- Brenner, N., Peck, J., Theodore, N. (2010): Variegated neoliberalization: geographies, modalities, pathways. *Global Networks*, 2., 182–222. <https://doi.org/10.1111/j.1471-0374.2009.00277.x>
- Czirfusz M. (2017): A gazdaságföldrajz elméletei a térről és a gazdaságról. *Földrajzi Közlemények*, 3., 192–202.
- Czirfusz, M. (2019): Munkanélküliség és az állam tértermelése Magyarországon két válságidőszakban. *Tér és Társadalom*, 4, 177–196. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3170>
- Czirfusz, M., Horváth, V., Jelinek, Cs., Pósfai, Zs., Szabó, L. (2015): Gentrification and Rescaling Urban Governance in Budapest-Józsefváros. *Intersections*, 4., 55–77. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.vi4.104>
- Egyed I. (2018): A tértermelés neomarxista kritikája: a technokrata térrepresentációktól a lefebvre-i városhoz való jog instrumentalizációjáig. In Faragó L. (szerk.): *Kortárs térelméletek kelet-közép európai kontextusban*. Dialóg Campus, Budapest, Pécs, 165–185.
- Elden, S. (2009): Production of space. In: Gregory, D., Johnston, R.J., Pratt, G., Watts, M., Whatmore, S. (eds.): *The Dictionary of Human Geography*. 5th Edition. Wiley-Blackwell, Malden, MA, 590–592.
- Faragó L. (2004): A regionalizmus hajtóerői Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 3., 1–23. <https://doi.org/10.17649/TET.18.3.955>
- Faragó, L. (2005): The driving forces of regionalism in Hungary. In: Timár, J., Barta, Gy., G. Fekete, É., Szörényiné Kukorelli, I. (eds.): *Hungarian spaces and places: Patterns of transition*. MTA RKK, Pécs, 73–91.
- Gal, S. (2002): A Semiotics of the Public/Private Distinction. *Difference: A Journal of Feminist Cultural Studies*, 1., Spring, 77–95.
- Gottdiener, M. (1993): The Marx of our time: Henri Lefebvre and the production of space. *Sociological Theory*, 1., 129–134.
- Gregory, D. (2000): Space, human geography and. In: Johnston, R. J., Gregory, D., Pratt, G., Watts, M. (eds.): *The Dictionary of Human Geography*. 4th Edition. Wiley-Blackwell, Malden, MA, 767–773.
- Hajdú Z. (2017): Állam vagy/és ország? Fogalmi és területi ütközések a Kárpát-medencében. *Történeti Földrajzi Közlemények*, 3–4., 1–21.
- Hardi, T., Hajdú, Z., Mezei, I. (2009): *Határok és városok a Kárpát-medencében*. MTA RKK, Győr, Pécs
- Harvey, D. (1989): *The condition of postmodernity*. Blackwell, Oxford
- Harvey, D. (1999): *The limits of capital*. Verso, London
- Jelinek Cs. (2019): A városrehabilitáció korszakai Magyarországon: Az állam szerepe marginális városi terek (újra)termelésében. *Tér és Társadalom*, 4., 17–37. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3180>
- Jessop, B. (2001): Insitutional re(turns) and the strategic-relational approach. *Environment and Planning A*, 7., 1213–1235. <https://doi.org/10.1068/a32183>
- Jessop, B. (2010): The „return” of the national-state in the current crisis of the world market. *Capital and Class*, 1., 38–43.
- Jessop, B., Oosterlynck, S. (2008): Cultural political economy: On making the cultural turn without falling into soft economic sociology. *Geoforum*, 3., 1155–1169. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2008.05.001>
- Jessop, B., Sum, N. (2017): Putting the ‘Amsterdam School’ in its Rightful Place: A Reply to Juan Ignacio Staricco’s Critique of Cultural Political Economy. *New Political Economy*, 3., 342–354.
- Keller J. (2011): Heterarchia és fejlődési pályaváltás. Új elméleti megközelítés a kistérségkutatásban. *Tér és Társadalom*, 3., 3–26. <https://doi.org/10.17649/TET.25.3.1877>
- Kiss R. (1987): „Milyen várost, milyen teret? Manuel Castells és a francia városszociológia néhány aspektusa. *Tér és Társadalom*, 4., 103–109. <https://doi.org/10.17649/TET.1.4.48>
- Kovács A. D., Farkas J. Zs. (2019): Tájváltások társadalmi hátterének vizsgálata alföldi példákon. *Tér és Társadalom*, 4., 157–176. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3169>
- Kovács K. (2010): Vidéki változások a rendszerváltás után. In: Barta Gy., Beluszky P., Földi Zs., Kovács K. (szerk.): *A területi kutatások csomópontjai*. MTA RKK, Pécs, 73–104.
- Lefebvre, H. (1991 [1974]): *The Production of Space*. Trans. Nicholso-Smith, D. Blackwell, Oxford, Cambridge, MA
- Lefebvre, H. (2009): *State, Space, World: Selected Essays* (edited by Brenner, N; Elden, S.). Minnesota Press, Minneapolis

- Massej, D. (1992): Politics and space/time. *New Left Review*, 196., 65–84.
- Massej, D. (1994): *Space, Place and Gender*. Polity Press, Cambridge
- Mihály M. (2019): Újratermelődő „gettók”? – A helyi fejlesztés lehetőségei és korlátai egy szélsőségesen marginalizált kistelepülésen. *Tér és Társadalom*, 4., 132–156. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3179>
- Mountz, A. (2004): Embodying the nation-state: Canada’s response to human smuggling. *Political Geography*, 3., 323–345. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2003.12.017>
- Nagy E. (2017): Az állam változó szerepe – gazdaságföldrajzi értelmezések. *Földrajzi Közlemények*, 3., 226–234.
- Nagy E., Nagy G. (2019): Az állam szerepe a városi terek fogyasztásközpontú „újratermelésében”. *Tér és Társadalom*, 4., 61–86. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3192>
- Nagy, E., Timár, J. (2012): Urban restructuring in the grip of capital and politics: Gentrification in East-Central Europe. In: Csapó, T., Balogh, A. (eds.): *Development of the Settlement Network in the Central European Countries: Past, Present, and Future*. Springer Verlag, Berlin, Heidelberg, 121–135.
- Pálné Kovács I. (2016a): Modellváltás a magyar önkormányzati rendszerben. In: Jakab, A., Gajduscheck, Gy. (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudományi Intézet, Budapest, 583–599.
- Pálné Kovács I. (szerk.) (2016b): *A magyar decentralizáció kudarca nyomában*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Peck, J., Brenner, N., Theodore, N. (2010): Postneoliberalism and its malcontents. *Antipode*, 1., 94–116. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.2009.00718.x>.
- Pósfai, Zs. (2018): *Reproducing uneven development on the Hungarian housing market*. PhD dissertation. <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/9753/>
- Pósfai, Zs., Jelínek Cs. (2019): Reproducing Socio-Spatial Unevenness through the Institutional Logic of Dual Housing Policies in Hungary. In: Lang, T., Goermer, F. (eds): *Regional and Local Development in Times of Polarisation*. Palgrave Macmillan, London, 197–223.
- Rechnitzer, J. (2005): Az osztrák-magyar határmenti együttműködés múltja, jelene, jövője. *Tér és Társadalom*, 2., 7–29. <https://doi.org/10.17649/TET.19.2.997>
- Rose, G. (1995): Geography and gender, cartographies and corporealities. *Progress in Human Geography*, 4., 544–548. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/030913259501900407>
- Sági M. (2019): Az állam szerepe a „közterek hanyatlásában” – történelmi perspektívában. *Tér és Társadalom*, 4., 87–103. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3202>
- Smith, N (1988): Regional adjustment or restructuring? *Urban Geography*, 3., 318–324. <https://doi.org/10.2747/0272-3638.9.3.318>
- Smith, N. (1990 [1984]): *Uneven development. Nature, capital and the production of space*. Second edition. Basil Blackwell, Cambridge
- Smith, N. (2011): Uneven development redux. *New Political Economy*, 2., 261–265. <https://doi.org/10.1080/13563467.2011.542804>
- Soja, E. (1996): *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Blackwell, Oxford.
- Somlyódyiné Pfeil, E. (2005): Balancing between transition and modernity: Principles and institutions of regional planning in Hungary. In: Timár, J., Barta, Gy., G. Fekete, É., Szörényiné Kukorelli I. (eds.): *Hungarian spaces and places: Patterns of transition*. MTA RKK, Pécs, 106–123.
- Swyngedouw, E. (2005): Governance innovation and the citizen: The Janus-face of governance-beyond-the-state. *Urban Studies*, 11., 1991–2006. <https://doi.org/10.1080/00420980500279869>
- Timár J. (2003): Problémák és perspektívák: „Mi a teendő” a kialakulóban lévő kritikai geográfia számára Magyarországon? *Tér és Társadalom*, 2., 53–65. <https://doi.org/10.17649/TET.17.2.891>
- Timár J. (2006): Az agglomerálódástól a szuburbanizációig: „Tértermelés” a poszt szocialista Magyarországon. In: Csapó T., Kocsis Zs. (szerk.): *Agglomerációk és szuburbanizálódás Magyarországon: Településtudományi konferencia*. Savaria University Press, Szombathely, 35–51.
- Timár J. (2018): A feminista és a marxista földrajz kapcsolata: összekötő és elválasztó diskurzusok a térről. In: Faragó L. (szerk.) *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 187–203.
- Timár J. (2019): „Államosított tértermelés” a kiszorítottak perspektívájából egy dzsentrifkálódó

- városrészen. *Tér és Társadalom*, 4., 38-60. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3204>
- Varró K. (2004): A régió mint diszkurzív termék. *Tér és Társadalom*, 1., 73–91. <https://doi.org/10.17649/TET.18.1.932>
- Varró, K. (2010): Re-Politicising the Analysis of „New State Spaces” in Hungary and beyond: Towards an Effective Engagement with „Actually Existing Neoliberalism”. *Antipode*, 5., 1253–1278. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.2010.00801.x>
- Varró, K., Faragó, L. (2016): The Politics of Spatial Policy and Governance in post-1990 Hungary: The Interplay between European and National Discourses of Space. *European Planning Studies*, 1., 39–60. <https://doi.org/10.1080/09654313.2015.1066760>
- Vastagh Z. (2017): *Társadalmi struktúra és állami redisztribúció*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Velkey G. (2019): A társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek és újratermelésük a hazai alapfokú oktatási rendszerben. *Tér és Társadalom*, 4, 104–130. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3191>
- Virág T. (2010): *Kirekesztve: falusi gettók az ország peremén*. Akadémiai Kiadó, Budapest

TANULMÁNYOK / ARTICLES

A városrehabilitáció korszakai Magyarországon: Az állam szerepe marginális városi terek (újra)termelésében

Four waves of urban regeneration in Hungary: The role of the state in the (re-)production of marginal urban spaces

JELINEK CSABA

JELINEK Csaba: tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; jelinek.csaba@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0001-7240-2402>

KULCSSZAVAK: városrehabilitáció; dzsentifikáció; tértermelés

ABSZTRAKT: A városrehabilitációnak nevezett közpolitikai eszköz 1970-es évek végi megjelenése óta növekvő súllyal van jelen a hazai városfejlesztés eszköztárában. Bár maga a fogalom az elmúlt öt évtized során nem változott, a városrehabilitációs gyakorlat jelentős mértékben átalakult. Jelen cikk ezt az átalakulást vizsgálja négy jelentős korszakon keresztül: az államszocializmus 1970-es évektől kezdődő kései szakaszában; az 1990-es évtizedre és a 2000-es évek elejére jellemző, vállalkozói ethoszra épülő „liberális” korszakban; a 2000-es évek közepétől kialakuló, EU-források által fémjelzett periódusban; illetve a 2010 óta jellemző „autoriter” korszakban. Egy rövid, a városrehabilitáció kialakulását, definícióját, és más fogalmakhoz való viszonyát tisztázó elméleti bevezető részt követően két szempontból elemzem az állam marginális terek (újra)termelésében betöltött változó szerepét a különböző korszakokban. Az első szempont az állami döntéshozatal léptékeinek, illetve az állami intézményeknek a szerkezetváltozása a globális folyamatok függvényében. A második szempont a városrehabilitáció eszközének változó funkciói a fenti szempont kontextusában. Végezetül, a cikk konklúziójában a két szempont viszonyának, azaz az állam városrehabilitáción keresztül zajló tértermelő funkciójának különböző korszakokon átvélő változásait mutatom be.

Csaba JELINEK: research fellow, Centre for Economic and Regional Studies; Tóth Kálmán u. 4., H-1097 Budapest, Hungary; jelinek.csaba@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0001-7240-2402>

KEYWORDS: urban regeneration; urban renewal; gentrification; production of space

ABSTRACT: Since its first appearance in the 1970s, urban regeneration has played an increasingly important role among the Hungarian instruments of urban policy. Although the concept (városrehabilitáció) has remained unchanged over the last five decades, urban regeneration practices have changed significantly. The article traces these changes in four different epochs.

The concept was first introduced in opposition to urban reconstruction in late Hungarian state socialism in the 1970s, in the context of a global economic crisis and selective decentralisation. During the liberal era, which was based on the entrepreneurial spirit of the 1990s and early 2000s, urban regeneration became the vehicle of gentrification, owing mainly to the radical decentralisation and privatisation measures of the early 1990s. After the mid-2000s, in the period of Eu-

ropeanisation dominated by EU funds, “social urban regenerations” were introduced, and many cities started experimenting with the policy. Finally, in the authoritarian era after 2010, urban regeneration is carried out through specific controlling measures, in the context of recentralisation.

After a brief introduction describing the assemblage, definition, theoretical significance and relationship to other similar policy instruments of urban regeneration, the article analyses the changing role of the state in the (re-)production of marginal urban spaces during the four historical periods. The first analytical dimension is how the mechanisms of decision-making and the institutions of governance have been rescaled in the context of global structural changes in subsequent periods. The second dimension describes the variable functions of urban regeneration in relation to these institutional and structural changes in the same periods.

Finally, the interplay of these two dimensions is explored to show how the role of the state in the production of space has been changed by the mechanism of urban regeneration and how a professional field of urban regeneration experts has been created and expanded at the same time.

Throughout, the article builds on the cases of the 7th District of Budapest (Block 15), on the so-called “block regeneration” measures of Middle-Ferencváros, the 9th District of Budapest, on the Magdolna Quarter Programme executed in three waves in the 8th District of Budapest, and on the social urban regenerations implemented in Salgótarján. The study used a mix of methods and is informed by interviews, participant observation, document analysis and statistical analysis.

Bevezetés

Míg az 1970-es évekig gyakorlatilag ismeretlen fogalom volt a hazai közpolitikai palettán a „városrehabilitáció” mint urbanisztikai eszköz, az azóta eltelt fél évszázad alatt több száz városrehabilitációs beavatkozás zajlott Magyarországon. Bár a városrehabilitáció fogalma különböző időszakokban eltérő gyakorlatokat jelentett, kiindulásképpen városrehabilitációnak nevezhetünk minden olyan urbanisztikai beavatkozást, amely az állam valamilyen aktív szerepe mellett egy „elavultnak” tekintett helyzeten szeretne változtatni a területre történő beruházással és fizikai fejlesztéssel. Ilyen lehet egy területen a lakás- vagy épületállomány megújítása, egy közterület fejlesztése vagy egy városnegyed átfogó, komplex megújítása.

A városrehabilitációt a „tér termelésének” egy specifikus aleseteként értelmezem (Lefebvre 1991). Lefebvre munkája az utóbbi évtizedekben fontos hivatkozási alap lett a városkutatásban, filozófiai megközelítése miatt azonban az általa nyújtott inspiráló elméleti keret sokszor nehezen operacionalizálható egy konkrét kutatási programban, hiszen sok esetben tudatosan nem vállalkozott fogalmainak konkretizálására (Belina 2017). Ezért jelen tanulmányban Lefebvre megközelítéséből leginkább a módszertani alapvetésekre, a tér és társadalom dialektikájára, illetve a hatalmi mozzanat kiemelésére építke (Czirfusz, Jelinek, Berki 2018). Emellett két másik elméleti irányzat adja a tanulmány analitikus keretét: egyrészt a tér termelésének kritikai politikai gazdaságtana, másrészt a fejlesztési projektek kritikai szociológiája és antropológiája.

A tér termelésének kritikai politikai gazdaságtanában megkerülhetetlen az egyenlőtlen fejlődés koncepciója (Smith 1990). A tőkés termelés egyik meghatá-

rozó jellemzője, hogy a felhalmozási és termelési ciklusok során egyszerre hozza létre a tőkebefektetéseket és beruházásokat koncentráló „fejlett” területeket, illetve ezzel egy időben a tőke kivonás és „alulfejlettség” terét. Ebből a szemszögből nézve a városrehabilitációt úgy is definiálhatjuk, mint a mindenkori államhatalom beavatkozását a társadalmi-térbeli marginalitás termelésének folyamatába, ami tulajdonképpen az egyenlőtlen fejlődés negatív hatásainak kezelésére tett kísérlet. A szakirodalom egyik fontos állítása, hogy az egyenlőtlen fejlődés vizsgálatában kulcsfontosságú az összefonódó léptékek politikai gazdaságtana, a léptékek termelése, illetve a léptékekkel kapcsolatos politikák (Brenner 1998; Smith 1996; Swyngedouw 1997). Bár a városrehabilitációs beavatkozások tipikusan egy szűkebb városrészt céloznak, ahogy azt a továbbiakban bemutatom, egy-egy lokális folyamat vizsgálata során is kulcsfontosságú kérdés a teljes léptékhierarchia szerkezetváltásának megértése (Czirfusz et al. 2015).

A fejlesztési projektek kritikai szociológiájának és antropológiájának szakirodalmát egy olyan lazán kapcsolódó irányzatnak tekintem, amely a fejlesztés folyamatát a kritikai politikai gazdaságtanhoz hasonlóan a helyi és globális folyamatok dialektikájában értelmezi, illetve amely – a fősodorbeli fejlesztési szakirodalommal ellentétben – a fejlesztési projekteket a kapitalista termelési mód integráns részeként kezeli (Jelinek 2017). Módszertanilag ebből egyrészt a tágabb strukturális folyamatok és a fejlesztés szereplőinek együttes vizsgálata következik, másrészt a fejlesztési folyamat során sokkal nagyobb figyelem irányul a fejlesztői projektek világának és a fejlesztők bourdieu-i értelemben vett szakmai mezőjének megismerésére (vö. Calhoun, LiPuma, Postone 1993). Ennek az irodalomnak az egyik fontos alapvetése, hogy egy-egy fejlesztési gyakorlat továbbélésének és elterjedésének nem feltétlenül a fejlesztés valós sikere a záloga, hanem sokkal inkább a fejlesztésben érdekelt szereplők által működtetett projektvilág (Ferguson 1997; Ferguson, Lohmann 1994). Ez a projektvilág abban is érdekelt, hogy a tevékenységét semleges, technikai jellegű munkának állítsa be, elleplezve annak politikai jellegét és következményeit (vö. Escobar 1994; Mitchell 2002; Mosse 2005). Ebből a perspektívából nézve, a városrehabilitációra mint egy fél évszázad alatt egyre inkább elterjedő és intézményesülő fejlesztési gyakorlatra is tekinthetünk, amely körül kialakult a városrehabilitáció szakértői mezője.

Összességében, a városrehabilitációt ebben a tanulmányban úgy definiálom mint a mindenkori államhatalom beavatkozását az egyenlőtlen városi fejlődés során negatívan érintett területekre, melynek keretében kiemelt szerepe van a szakértőiségnek és a városfejlesztés projektvilágának.

Fogalmi keretek

Kelet-Európa esetében a történeti elemzések tipikusan két fő korszakot, a szocializmust és a poszt szocializmust, illetve a köztük lévő töréspontot, a rendszervál-

tást mint a kettő közötti „átmenetet” vizsgálják (lásd pl. Sykora, Bouzarovski 2012). Többen is megállapították, hogy ez a történeti korszakolás sok esetben nem megfelelő a hosszabb távú folyamatok megértéséhez, illetve nem segíti elő a hazai gazdasági, társadalmi és politikai átalakulás globális kapitalizmus történetébe beágyazott értelmezését (vö. Grubbauer 2012). Emiatt a tanulmány négy nagyobb korszakot azonosít be: az 1970-es évek globális gazdasági válságától induló kései államszocializmus időszakát, a döntően az 1990-es évekre jellemző „liberális” érárt, a 2004-es EU-csatlakozáshoz köthető „európaizációs” korszakot, illetve a 2010 után jellemző „autoriter” szakaszt. Ebben a korszakolásban a különböző időszakokat egymástól nem élesen elkülönülő egységekként kezelem, hanem a társadalomtörténet és a tértermelés történetének olyan rétegeiként, melyek logikái az idő során egymásra rakódva határozzák meg a vizsgált folyamatokat (vö. Golubchikov, Badyina, Makhrova 2013). Egy adott időszakban tehát a megelőző korszakok logikái is nyomon követhetőek. Terjedelmi korlátokból fakadóan e cikkben minden korszak esetében kizárólag az arra legjellemzőbb folyamatok bemutatására szorítkozom.

A tanulmány szerkezetét a négy korszak határozza meg, az elemzés minden korszak esetében két fő szempont mentén történik. Az első szempont az állami döntéshozatal lépték-, illetve az állami intézmények szerkezetváltozása a globális folyamatok függvényében. A második szempont pedig a városrehabilitáció eszközének változó funkciói a fenti szempont kontextusában. Végezetül, a cikk konklúziójában a két szempont viszonyának, az állam városrehabilitáción keresztül zajló tértermelő funkciójának különböző korszakokon átívelő változásait mutatom be.

A tanulmány alapját az MA diplomamunkám (Jelinek 2011) és a doktori disszertációm (Jelinek 2017) megírása során gyűjtött empiria adja. A 2009-2017 között, főleg Budapesten és Salgótarjánban végzett terepmunkák keretében félig strukturált interjúkat készítettem szakértőkkel és hivatalnokokkal, résztvevő megfigyelést végeztem több városrehabilitáció tervezése és megvalósítása során, közpolitikai dokumentumokat elemeztem, illetve levéltári és más archív anyagokat dolgoztam fel.

A városrehabilitáció gyökerei a kései államszocializmusban

Az 1970-es évekig a városrehabilitáció fogalmát nem használta a szakma. A második világháborút követő három évtizedben leginkább a városrekonstrukció fogalma és gyakorlata volt elterjedt, amely alatt épületek elbontását és a terület modernista elvek alapján történő beépítését értették, tipikusan egy-egy „elavultnak” tekintett városrészben. Az 1970-es évek azonban a hazai és globális társadalom- és gazdaságtörténetben is nagy változást hoztak. A hazai diskurzusban egyre többen beszéltek a városrehabilitációról mint a városrekonstrukció történelmileg és társadalmilag érzékenyebb ellenpontjáról. Ez a szemantikai és közpolitikai változás nemcsak Magyarországon zajlott le, hanem ezzel egy időben az

NDK vagy Csehszlovákia esetében is hasonló trendeket írtak le a terület kutatói (Ladd 2001; Roubal megjelenés alatt; Urban 2009). Bár a szakirodalom eddig leginkább szakmatörténeti és tudásszociológiai magyarázatokat adott e változások egyidejűségére (Urban 2009), én amellet érvelek, hogy az említett folyamatok mélyrétegei sokkal inkább érthetővé válnak a globális gazdaság 1970-es évekbeli válságának a perspektívájából.

A második világháború utáni európai jóléti fordulatban a lakáspolitikai – a tömeges lakásépítés, az állami bérlakások számának növelése, a modernista urbanisztikai beavatkozások – kulcsfontosságú terület volt a vasfüggöny mindkét oldalán. Magyarországon 1960-ban indult az első 15 éves lakásépítési program, melynek keretében egymillió lakás épült fel. 1975-ben azonban megtorpant a lakásépítés fellendülése, és az 1990-es évek végéig a legtöbb építőipari és lakásépítési statisztikai mutató mélyrepülésbe kezdett. Bármennyire is tagadta a korabeli politikai vezetés, a begyűrűző adósságválság miatt komoly pénzügyi problémákkal küzdött a magyar állam ebben az időszakban (Mong 2012; Éber 2014), ami kihatott az építőipari beruházásokra is. Azt is mondhatjuk, hogy a „rendszerátalakítás az építőiparban előbb zajlott le, mint más nemzetgazdasági ágakban” (Gyöngyösi 1999, 734.).

Nem véletlen tehát, hogy amikor az 1970-es évek közepétől a strukturális problémák egyre érezhetőbbekké váltak a tömeges lakásépítés területén, akkor nagyobb tér nyílt a korábbi urbanisztikai eszközök – így a városrekonstrukció – kritikájára és alternatíváinak kialakítására. A városrehabilitáció esetében három fontos szakmai csoport segítette a koncepció elterjedését. A szociológiában Szelényi Iván és Konrád György úttörő munkássága révén korán megfogalmazódott a tömeges lakásépítés kritikája. Amellett, hogy az átmeneti övezetben épülő lakótelepek beruházásai miatt nem fordított az állam érdemi forrást a belső, történelmi városnegyedek felújítására és karbantartására, az újonnan épülő lakások elosztása sem a munkásosztálynak, hanem az értelmiségnek kedvezett (Szelényi, Konrád 1969; Konrád, Szelényi 1979). Szelényi és Konrád a hazai városszociológia alapjainak lerakásával tehát az urbanisztikai beavatkozásokkal szembeni nagyobb szociális érzékenység ügyét is becsatornázták a szakmai közbeszédbe. Néhány évvel később az építészet területén is egyre inkább teret nyert a tömeges lakásépítés és a városrekonstrukciók kritikája (Molnár 2013). A fiatal építészgenerációból egyre többen voltak elégedetlenek a házgyári technológia nyújtotta szakmai perspektívával. Ahogy egy interjúalany fogalmazott: *„az egyetem alatt megcsömöröltem a szocialista építőipar kilátásaitól, és akkor azt mondtam, hogy olyan helyre szeretnék menni, ahol a legnagyobb előre gyártott elem a téglá”*. Ez a generációváltás egyfajta történelmi érzékenység kialakulásával is együtt járt, amely egyre nagyobb figyelmet fordított azon történelmi városnegyedek megújítására, melyeket a tömeges lakásépítés időszakában elkerültek az állami beruházások.

A szociológiában kialakuló szociális, és az építészetben éledező történelmi érzékenység tehát egyaránt az egyenlőtlen fejlődés korábbi időszakában lepusz-

tuló belvárosi, történelmi negyedekre és ezek egyre több társadalmi problémával küzdő lakóira irányította a figyelmet az 1970-es és 1980-as években (Csorba 1997). Ez azonban önmagában nem vezetett volna a városrehabilitáció fogalmának meggyökeresedéséhez, még a legsúlyosabb válság időszakában sem. A harmadik fontos társadalmi csoport, akik részesei voltak a városrekonstrukció korszakából a városrehabilitáció korszakába történő átmenetnek, az állami bürokráciában dolgozó hivatalnokok voltak. Kezdetben a VÁTI (Várostervező Intézet) és a BUVÁTI (Budapesti Várostervező Intézet) kutatói és tervezői, majd később az ÉVM (Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium), illetve a Fővárosi Tanács egyes munkatársai voltak láthatatlan katalizátorai annak a folyamatnak, mely az 1970-es évektől itthon is meghonosította a történelmi örökségre és társadalmi problémákra érzékenyebb városrehabilitációs gondolkodást.

1978-ban az MSZMP PB, majd 1982-ban az MSZMP KB fogadott el olyan határozatokat, amelyek magas szintű politikai támogatást biztosítottak az első budapesti városrehabilitációk elindítására (Szívós 2010). Ekkor már több hazai városban is zajlottak hasonló szellemiségű beavatkozások (pl. Egerben és Pécsen, lásd. pl. *A Pécs-Belvárosi rehabilitáció néhány jellemzője* 1983; Hajdu, Kistelegdy, Radó 1984). A kezdeti tapasztalatokról 1984-ben országos konferenciát szerveztek (ÉVM 1984). A Budapesten kívüli, 1980-as évekbeli városrehabilitációs programokról alapos összefoglalót nyújt a *Magyar Építőipar* 1986. évi 9-10. száma, ahol a pécsi, győri, miskolci, szegedi, veszprémi, székesfehérvári, egri és soproni példákról is beszámolnak egy-egy cikkben. Ami a fővárost illeti, 1986-ban, egy két évig tartó, a BUVÁTI által végzett alapos felmérés után, a Minisztertanács elfogadta Budapest Rehabilitációs Koncepcióját, és a tanulmány alapján a felmért 999 belvárosi épülettömbből 394-ben javasolt rehabilitációt, ami összesen 104 000 lakást, és 260 000 lakót érintett volna. Bár a rendszerváltás előtti évek súlyos pénzügyi problémái miatt jelentős elmaradás volt a tervekhez képest,¹ 1990-re összesen 11 budapesti tömb rehabilitációja fejeződött be, míg 33 további tömb tervezése volt folyamatban (Lichtenberger, Cséfalvay, Paal 1995).

Talán a legismertebb és legtöbbet elemzett példa az erzsébetvárosi 15-ös tömb 1982-ben induló rehabilitációja (Bodnár 2001; Cséfalvay, Pomázi 1990; Hegedüs, Tosics 1991; Szívós 2010). Társadalmi hatásait tekintve több szerző is az angolszász országokban ekkor már évtizedek óta leírt dzsentrifikációhoz hasonlította a 15-ös tömb esetét, amennyiben az eredeti lakók egy része a területről kiszorult, az új, felújított lakásokba költöző családok jelentős része pedig az eredeti lakóknál magasabb státuszú család volt (Bodnár 2001; Cséfalvay, Pomázi 1990).

Összességében tehát az államszocialista időszak második felében alakult ki és intézményesült a városrehabilitáció fogalma és gyakorlata, a korábbi városrekonstrukciók ellenpontjaként. Az új urbanisztikai gyakorlat – más európai országokhoz hasonlóan – a globális gazdasági válság építőiparra és lakáspolitikákra gyakorolt hatásainak indirekt következménye. A fogalom meggyökeresedése szakmaszociológiai szempontból az újonnan létrejött városszociológia társadalmi

érzékenységének, a tömeges lakástermelésből kiábrándult új építészgeneráció történelmi örökség iránti fogékonyságának, illetve az államigazgatás központi és helyi szintjein dolgozó hivatalnokok egy-egy, újításokra nyitott csoportjának, e három cselekvő kör egyidejű szakmai törekvésének köszönhető. Ez a törekvés vezetett oda, hogy a későkádári államapparátus erőforrásokat kezdett dedikálni a társadalmi marginalizálódás és fizikai leromlás útjára lépett belvárosi, történelmi városnegyedek megújítására.

Vállalkozói városrehabilitáció?

Az 1990-es évek elején a legtöbb korábbi helyszínen megálltak a városrehabilitációs beavatkozások. A lakásügy és építésügy politikai befolyása jelentősen csökkent, a lakhatás kérdésével kapcsolatos szakpolitikákat különböző minisztériumok hatáskörébe rendelték, és a területnek azóta sincs magas szintű, egységes politikai képviselője. Az urbanisztikai beruházásokra dedikált állami források elapadtak, a városrehabilitáció formálódóban lévő szakmai mezőjének korábbi intézményes szinterei megszűntek vagy radikálisan átalakultak. Az ezt követő liberális korszaknak az ideálképe leginkább ahhoz állt közel, amit David Harvey – az üzemetetői városvezetéssel szembeállítva – vállalkozói városnak nevezett (Harvey 1989): egy olyan városé, amely az újraintézményesülő piaci viszonyok közepette a profitlogika mentén képes az elapadó állami források helyére tőkét vonzani. Ennek az elképzelt modellnek az ellentmondásai azonban néhány év elteltével már érezhetőek voltak, valójában állami szerepvállalás nélkül sohasem sikerült városrehabilitációs projekteket megvalósítani.

A legnagyobb strukturális problémák kereteit az önkormányzati rendszer decentralizációja és a lakásprivatizációs törvény jelölte ki. A decentralizált önkormányzati rendszer ugyan politikai értelemben széles körű autonómiát biztosított az újonnan megalakuló önkormányzatoknak, azonban ezt az autonómiát erőteljesen korlátozta, hogy nem rendelkeztek megfelelő anyagi erőforrásokkal a különböző feladataik (pl. lakhatás, szociális és urbanisztikai problémák) kezelésére. Vigvári András ezt nevezte „szubszidiaritás nélküli decentralizációnak” (Vigvári 2008). Másképp fogalmazva: a központi állam áthelyezte néhány jelentős társadalmi probléma kezelésének felelősségét a települési önkormányzatok léptékére, így a fájdalmas megszorítások és költségvetési kiigazítások terhét ezek az új, immár demokratikusan választott képviselőtestületek kellett, hogy viseljék. Az 1968 óta különböző hullámokban jelentkező szelektív decentralizációra épülő,² radikálisan decentralizáló 1990. évi LXV. tv.-t hamarosan követte az 1993. évi LXXVIII. tv., ami az 1980-as évek második felétől érvényben lévő lakásprivatizációs lehetőségeket szabályozta és bővítette ki. Számos tanulmány elemezte ezt az ellentmondásos törvényt, ami szélsőségesen megnövelte a társadalmi egyenlőtlenségeket, és a magántulajdonú ingatlanok arányának drasztikus megemelésével

egyenesen vezetett a mai lakhatási válsághoz (Bodnár 2001; Dániel 1996; Hegedüs et al. 1993).

Mindez a városrehabilitáció magyarországi történetére is rányomta a bélyegét. A legtöbb önkormányzat nagyon gyorsan értékesítette lakásvagyonának jó részét. A lakásprivatizációs törvény csak azokon a területeken engedte meg a lakók vásárlási igényének elutasítását, ahol az önkormányzat rendelkezett rehabilitációs tervvel. A legtöbbet hivatkozott mintapélda erre az esetre a középső-ferencvárosi rehabilitáció. A lakásprivatizáció és az önkormányzati decentralizáció ügyéhez hasonlóan a középső-ferencvárosi tömbrehabilitáció kapcsán is kimutathatóak az 1989 utáni változások 1980-as évekbe visszanyúló gyökerei. Ferencváros már a későkádári időszakban is élen járt a városrehabilitációs tervezésben, az 1990-es évekre gyakorlatilag egyedüli magyar önkormányzatként képes volt kidolgozni és fenntartani egy lépésről lépésre haladó, a keretfeltételek tekintetében alig változó modellt (Aczél 2009; Locsmáncsi 2005). A modell egyik sarokköve egy helyi városfejlesztő vegyesvállalat (SEM IX) megalapítása volt, amely kikerülve az önkormányzati bürokrácia lassúságát, külön gazdasági társaságban végezte a felújítási kívánt épületek kiürítését, szanálását, illetve értékesítését vagy felújítását.

A középső-ferencvárosi modellnek, illetve a modell 1990-es évek második felétől megfigyelhető felfutásának számos olyan jellemzője van, amely jól leírja a liberális korszak városrehabilitációval kapcsolatos logikáját. Először is, a SEM IX megalapításában és a ferencvárosi modell kidolgozásában kulcsszerepet játszottak a nyugati kapcsolatokkal rendelkező hazai szakemberek. Ferencváros esetében sikerült bevonni a francia állam tulajdonában lévő CDC-t mint befektetőt, a vállalat azonban még azelőtt kivonult az országból, hogy egy hasonló, városfejlesztő vegyesvállalatokból álló hálózat országos szinten is kiépülhetett volna (Aczél 2009). Másodsorban, a ferencvárosi rehabilitáció példáján is jól látható, hogy a „vállalkozói város” tisztán szabadpiaci ideálja működésképtelen volt, és állami beavatkozás nélkül, tisztán piaci alapon nem volt megvalósítható a városrehabilitáció kapitalizmusra adaptált modellje. A IX. kerület esetében például mind a helyi politika következetes támogatása, mind a hivatal egyes részlegeinek folyamatos munkája a rehabilitáció előrelendítésében, mind pedig a közpénzekből finanszírozott beruházások piaci forrásokat katalizáló szerepe kulcsfontosságú volt. Valódi befektetői aktivitás csak a 2000-es évektől vált meghatározóvá. Ezt megelőzően az állam szabályozói és beruházói szerepe megkerülhetetlen volt a „vállalkozóiság” alapjainak lerakásában (Jelinek 2011). Az 1990-es évek városfejlesztési tapasztalatai azt mutatják, hogy a vállalkozói város ideálképe olyan fikció volt, amelyet a gyakorlatban felülírt az állam által vezérelt vagy katalizált városfejlesztői aktivitás.

Harmadszor, a liberális korszakban a korábbi időszakhoz képest a városrehabilitáció gyakorlata elvesztette szociális érzékenységét, illetve explicit politikai jellegét. Ezt legjobban az a folyamat jelzi, melynek keretében a városrehabilitáció gyakorlata összefonódott a dzsentifikáció jelenségével. Bár már az 1980-as évek-

ben zajló erzsébetvárosi 15-ös tömbrehabilitáció kapcsán is jelentek meg elemzések, amelyek a városrehabilitáció társadalmi hatásai között leírták a térbeli kiszorulást (Cséfalvay, Pomázi 1990; Hegedüs, Tosics 1991), az 1990-es évektől kezdődő városrehabilitációs gyakorlatok kritikájában ez sokkal markánsabban öltött testet (Csanádi et al. 2007; Jelinek 2010, 2011; Tomay 2007a, 2007b). A ferencvárosi tömbrehabilitáció nyomán is számos kritika fogalmazódott meg azzal kapcsolatban, hogy bár egyes területek fizikailag megújultak, a területet korábban jellemző társadalmi problémákat a városrehabilitáció végrehajtói nem oldották meg, csak áthelyezték még periférikusabb terekbe. Ezzel szoros összefüggésben és párhuzamosan zajlott az a folyamat is, amelynek során a városrehabilitáció már nem politikai, hanem technikai, szakértői kérdésként jelenik meg. Ferencváros polgármestere például a SEM IX felállításáról a következőt mondta: *„az alapötlet az volt, hogy a politikusok helyett a szakértők hozzanak döntéseket”* (Saïssset 2014, 46.). Mindez jól tetten érhető a városrehabilitációs koncepciók szövegében is. 1997-ben készült el Budapest Városrehabilitációs Programja. Érdeemes összevetni a városrehabilitáció definícióját az 1980-as évek végén elfogadott koncepciók után az 1990-es évek második felében elfogadott első magasabb szintű politikai dokumentummal, mely támogatta és szabályozta a rehabilitációs beavatkozásokat. Az 1986-os koncepció így fogalmaz: *„A rehabilitáció célkitűzései: A megvalósítás hatékonysága és a lakosság alapvető érdeke azt kívánja, hogy egy tömbön belül valamennyi szükséges munka koncentráltan, gyorsan és időtállóan, az ott lakók egyetértését megnyerve, részvételét igényelve valósuljon meg [...]”* (Budapest Főváros Tanácsa 1986, 3.; kiemelés utólag hozzáadva). Ezzel szemben az 1997-es programban ezt találjuk: *„[A] városrehabilitáció célja ma sem lehet más, mint az értékükön alul használt városi területek komplex feljavítása, újra értékére emelése. Ez a lakóterületek esetében azt a városfejlesztési célt jelenti, hogy a terület városszerkezeti pozíciójának és a beépítési karakterének megfelelő lakossági rétegek számára alkalmas/vonzó lakásminőség megteremtését kell biztosítani. [...] a korábbi helyzethez képest kiemelt szerepet kapnak az adott terület lakástulajdonosai, a vállalkozók és befektetők.”* (Erő et al. 1997, 4.; kiemelés utólag hozzáadva) Szembetűnő, hogy az „ott lakók egyetértése és részvétele” helyett az újra felértékelt terület értékének „megfelelő” lakosság, illetve a piaci szereplők (vállalkozók, befektetők) szempontjai lettek meghatározóak az új korszakban.

Az 1997-ben megalkotott Budapesti Városrehabilitációs Program a városrehabilitáció piacosítása mellett az állami újraelosztás perspektívájából szemlélve is hozzájárult a térbeli egyenlőtlenségek növeléséhez (Somogyi, Szemző, Tosics 2007). Azon túl, hogy a Fővárosi Rehabilitációs Alap (FRA) létrehozásával Ferencváros mellett több kerület is részesülhetett állami forrásokból, az Alapból való részesülés olyan mértékben volt egyenlőtlen (leginkább a IX. kerület önkormányzati bérházait és az V. kerület társasházait preferálva), hogy az egyik interjúalany beszámolója szerint a Városháza sokáig nem akarta publikálni az erről szóló, általuk megrendelt tanulmányt (Erő et al. 2002).

Mindezen változások mögött azonban érdekes módon hasonló szereplők álltak, mint akik az 1980-as évek végén letették a hazai városrehabilitáció alapjait. A legnagyobb változás tehát nem is feltétlenül a városrehabilitáció ügyét előmozdítók személyében, hanem intézményes pozícióikban érhető tetten. Kiemelt szerepet kaptak az újonnan alapult tanácsadó cégek (mint például a Városkutatás Kft., vagy a későbbi Városfejlesztés Zrt.), akiknek az alapítói az államszocialista időszakban közintézményeknél felhalmozott tudásuk és tapasztalataik privatizálásával tudták elősegíteni a városrehabilitációs szakértők szakmai mezőjének intézményesülését, illetve a városrehabilitáció gyakorlatának adaptálását a rendszerváltás utáni időszak intézményes keretei között. Az egyik interjúalanyom például kiemelte, hogy

„ezért volt nagyon érdekes a 90-es évek eleje [...] És akkor azt szoktuk mondani, [...] hogy árnyékvárosháza vagyunk. Mert itt egészen konkrétan ezeken a számítógépeken készült a Budapest Városfejlesztési Koncepció [...] Miért nem a Városháza csinálja ezt? Mi az, hogy a városrehabilitációs programot egy külső konzorcium csinálja? [...] És én szerintem ez a magyar történelemnek ilyen szempontból egy kihagyhatatlan része volt, hogy privatizálták a think-tankeket.”

További jellemzője még ennek a korszaknak, hogy sok esetben már nem pusztán építészekről, szociológusokról vagy urbanistákról beszélhetünk, hanem magának a városrehabilitációnak a szakértőiről, ami jelzi, hogy a kezdeti kilátások ellenére ez a közpolitikai eszköz (is) sikeresen helyet talált magának a neoliberais reformok kontextusában.

Városrehabilitációk és az Európai Unió

Történeti korszakolásomban a következő fordulópontra Magyarország 2004-es csatlakozása az Európai Unióhoz, az új korszak pedig az EU-forrásokra épülő fejlesztések korszaka. A léptékbeli szerkezetváltás szempontjából úgy is fogalmazhatunk, hogy a helyi önkormányzatok kiemelkedő szerepét egyre inkább elkezdte kiegészíteni az EU léptékének tértermelő funkciója.

A változás jelentőségét napjainkból visszatekintve lehet igazán megérteni. Míg az 1990-es években és a 2000-es évek elején a kevés megvalósuló városrehabilitáció pénzügyi forrásait döntően a helyi önkormányzatok (Budapest esetében a FRA) és piaci szereplők biztosították, addig ma alig találunk olyan városrehabilitációs beavatkozást, amely ne EU-forrásokból lenne finanszírozva. Ez nem csupán magyarországi, hanem kelet-európai jelenség, illetve nemcsak a városrehabilitációk szempontjából, hanem tágabb makrogazdasági szempontból is releváns. 2007 és 2013 között a közszféra beruházásainak nagyjából 90%-ában az EU is társfinanszírozó volt, illetve a válság utáni időszak makrogazdasági felledülésének jelentős része a beáramló EU-transzferekkel magyarázható (Gerőcs, Pinkasz 2018; Investment 2014).

A városrehabilitációk magyarországi elterjedésében elsődleges szerepe volt az EU Kohéziós Politikájának. Az egyenlőtlen fejlődés elméleti kerete felől nézve szembeötlő jelenség a Kohéziós Politika kezdetektől meglévő kompenzációs funkciója. A Kohéziós Alapok relatív súlya ugyanis azért kezdett el növekedni az 1990-es évek elején, hogy a neoliberalizálódó EU növekvő területi egyenlőtlenségeit részben kompenzálja (Wallace, Wallace, Pollack 2005).

Ez a logika tetten érhető abban a szemantikai váltásban is, amely a városrehabilitáció fogalmával kapcsolatban történt a 2000-es évek elejétől. Erre az időszakra már egyértelművé vált a tisztán fizikai városrehabilitációs folyamatok kizorító és polarizáló hatása (Ladányi 2008). Egyes nyugat-európai példák által inspiráltan, egyre több szakember beszélt itthon a szociálisan érzékeny, azaz a fizikai beavatkozások mellett a társadalmi szöveggel is foglalkozó intézkedések fontosságáról. Egyre elterjedtebbé vált a „szociális városrehabilitáció” fogalma. E törekvés eredménye volt 2005-ben a főváros által indított szociális városrehabilitációs kísérleti pályázat, melynek keretében az azóta már a napi sajtóban is elhíresült kőbányai Bihari utca 8/c, illetve a Magdolna Negyed Program első hulláma kapott támogatást fővárosi forrásokból. Magyarországon komplexitása és volumene miatt a Magdolna Negyed Program volt az a kísérleti intézkedés, mely intézményesítette a „soft” és „hard” beavatkozások egységét, és amely újra közpolitikai prioritássá tette az eredeti lakók érdekeinek figyelembe vételét, illetve – lehetőség szerint – a felújított területről történő kizorításuk megakadályozását.

Ez a kísérleti pályázat volt az első és utolsó olyan hazai forrásból finanszírozott lehetőség, ami szociális városrehabilitációt támogatott. A Magdolna Negyed Programnak viszont olyan pozitív volt a szakmabeli visszhangja, hogy a 2007-2013-as EU költségvetési periódus programozási időszakában erre a példára építve különítette el az Irányító Hatóság (ebben az időszakban az NFÜ) az EU-forrásokból finanszírozott városrehabilitációs beavatkozásokon belül a „funkcióbővítő” és a „szociális” városrehabilitációs beavatkozásokat. Kötelező lett minden uniós városfejlesztési forrásra pályázó városnak Integrált Városfejlesztési Stratégiát, illetve ennek keretén belül Antiszegregációs Tervet készítenie, illetve minden megyei jogú városban kötelezővé próbálták tenni a szociális városrehabilitációk megvalósítását.³ Másrészt viszont, e szemantikai szétválasztás – véleményem szerint – implicit módon ahhoz is hozzájárult, hogy a kifejezetten szociális városrehabilitációkon kívüli egyéb városfejlesztési beavatkozásoknál legitim gyakorlattá vált, hogy nem kell figyelembe venni a társadalmi egyenlőtlenségek növelésével kapcsolatos szempontokat. Sokat mond például, hogy míg 2007-2013 között 48 milliárd forintot költöttek a mintegy 64 szociális városrehabilitációra, addig a „nem szociális” városrehabilitációkra összesen 140 milliárd forint jutott.

Tehát üdvözlendő, hogy egy jelentős léptékváltással fősodorbelivé vált a szociális érzékenység az EU-csatlakozás utáni városrehabilitációs gyakorlatban, ugyanakkor az egyes szociális városrehabilitációs projektek megvalósításával

kapcsolatban több ellentmondás is felmerült. Az egyik ilyen ellentmondásra talán a legismertebb és legtöbbet vitatott projekt, a Magdolna Negyed Program a legjobb példa. Bár a projektet elindító RÉV 8 munkatársai úttörő munkát végeztek a szociálisan érzékeny városfejlesztési beavatkozások területén, néhány strukturális tényező miatt mégsem tekinthetjük maradéktalanul sikeresnek a több hullámban megvalósuló programot. Először is, az idő előrehaladtával egyre inkább feszültté vált a viszony a projektet szakmailag irányító RÉV 8 és a kerületi önkormányzat között. Kocsis Máté 2009-es polgármesterré választásától fokozatosan lehetetlenült el a végrehajtók szakmai autonómiája, és ma már egyetlen kolléga sincs a RÉV 8 eredeti munkatársai közül a szervezetben. Másodszor, az első hullámhoz képest, amely jórészt fővárosi forrásból valósult meg, a másik két hullámban többször problémát jelentett az EU-projektek túlzottan bürokratizált jellege, illetve a projekt egyes hullámainak rövid (jellemzően 2-3 éves) időhorizontja. Harmadszor, bár a fejlesztés központi célja az eredeti lakosság életkörülményeinek javítása, és eközben térbeli kiszorulásuk megakadályozása volt, a 2008-as válság utáni ingatlanpiaci boom következményeként a terület dzsentrifikációja felerősödött, s ez ellehetetlenítette a központi célkitűzést. Összességében tehát, a Magdolna Negyed Program (főleg annak első szakasza) egyszerre vált a hazai szociális városrehabilitációk egyértelmű pozitív referenciapontjává és számos kritika célpontjává.

Érdemes a fővároson kívüli gyakorlatokat is bevonni az elemzésbe, hiszen ennek a korszaknak az egyik legfontosabb jellemzője a városrehabilitációk országos elterjedése. Teljesen más strukturális tényezők mellett zajlott például az első szociális városrehabilitáció Salgótarjánban, az egyik legrosszabb társadalom- és gazdaságstatisztikai mutatókkal rendelkező megyei jogú városban, ahol a dzsentrifikációs nyomás és az ingatlanpiaci boom kiszorító hatása elenyésző volt. Míg Salgótarján esetében a rendszerváltás óta rendkívül kevés fejlesztési forrás érkezett a központi kormányzattól a helyi önkormányzathoz, addig a területileg célzott uniós fejlesztési források relatív bősége a fejlesztési célok külső szereplők által történt meghatározásával is járt. Salgótarján esetében ez a beavatkozási akcióterület lehatárolásakor merült fel a legélesebben. Hiába volt a városban hivatalosan majdnem egy tucat szegregátum, egy rendkívül furcsa lehatárolás eredményeképp az akcióterület végül a leginkább központi helyen lévő szegregátum legjobb módú részét, illetve az eredetileg lehatárolt szegregátumokon kívül eső belváros két bérházát (Garzonház) foglalta magába. Bár nehéz lenne a városrehabilitáció bármelyik tervezett beruházása ellen elviekben érvelni, az azért nyilvánvaló, hogy végül az akcióterületnek nem a leginkább rászoruló csoportjai részesültek közvetlenül a fizikai beavatkozás pozitív hatásaiból. Analitikusan azt is mondhatjuk, hogy az újonnan kialakult projektosztály (IH és a fejlesztési tervek készítői), illetve a helyi politikai elit vitájából utóbbi került ki győztesen, és ezzel a pályázat által megengedett kereteken belül inkább a helyi alsó-középosztály és a „tisztes szegények” részesültek a fejlesztésekből, nem pedig az akcióterület

(más városnegyedek) sokkal stigmatizáltabb részein élő lakók. További ellentmondásokat okozott a „szoft” programok megvalósítása: Salgótarjánban – sok más városhoz hasonlóan – az EU által finanszírozott városrehabilitációk első hullámában sok esetben hiányzott a megvalósítók részéről az a know-how, ami a projektek tervezése során a központilag előírt „integráltságot” átültette volna a gyakorlatba.

Végül, érdemes kiemelni ennek a korszaknak azt a jellemzőjét, ahogyan az EU-lépték növekvő szerepével a városrehabilitáció szakértői mezője átalakult. Erre az időszakra tehető egy új technokrata generáció szakmai szocializációja, akik a Nemzeti Fejlesztési Ügynökségnél (NFÜ), a Regionális Fejlesztési Ügynökségeknél, az újonnan alakuló tanácsadó és pályázatíró cégekben, illetve a szintén újonnan alapított helyi városfejlesztési társaságokban végezték a sok tucatnyi megvalósuló városrehabilitáció tervezését és lebonyolítását. A korábbi időszakokhoz képest a szükséges tudások kiegészültek az EU-fejlesztések világának ismeretével, és ezzel, ha lehet, még inkább technikaivá és összetettebbé tették a városrehabilitációk gyakorlatát. Bármennyire is elterjedt azonban ez a gyakorlat, illetve duzzadt fel és vált differenciáltabbá a városrehabilitációs szakértők mezője, erősen kérdéses, hogy az egyenlőtlen fejlődés negatív térbeli-társadalmi következményeit rendszerszerűen enyhíteni tudta volna (Jelinek, Pósfai 2019).

Városrehabilitáció az autoriter fordulat után⁴

A tárgyalt időszak utolsó szakaszának, az autoriter korszaknak a 2008-as globális gazdasági válság mellett a Fidesz 2010 óta tartó kétharmados kormányzása adja a politikai-gazdaságtani keretét. A létrehozói által Nemzeti Együttműködés Rendszerének (NER) nevezett politikai rezsim az ország elmúlt fél évszázados történetében egy olyan új korszakot indított el, amely sok szempontból trendfordulót jelent. Ilyen évtizedeken átívelő trend megfordulásának tekinthetjük például a legalább fél évszázada beazonosítható decentralizációs törekvések után a recentralizáció időszakának kezdetét (Pálné Kovács 2016; Pálné Kovács et al. 2017). Tágabb perspektívából nézve a Fidesz hatalomra kerülése egyfajta elitváltást is jelent: a korábbi, dominánsan liberalizációra törekvő eliteket felváltja egy sok szempontból protekcionista és etatista elit (Éber et al. 2014).

Ez azonban – a többi tárgyalt korszakhatárhoz hasonlóan – nem jelenti azt, hogy a korábbi korszakok logikái automatikusan felülíródnának. Például az Európai Unió léptékének a fontossága továbbra is megmaradt, különösen a városrehabilitációk finanszírozásában, viszont a központi állam Európai Unióhoz való viszonya sok tekintetben változott (Gerőcs, Jelinek 2018). A témánk szempontjából legfontosabb változás az a törekvés, hogy az országba áramló EU-forrásoknak ne csupán makrogazdasági stabilizáló hatása legyen, hanem a források felhasználása is minél inkább állami kontroll alá kerüljön.

Ezt a törekvést a városrehabilitációk szempontjából két folyamatban érhetjük leginkább tetten. Az első az a páratlan intézmény-átalakítási hullám, amely az európai uniós fejlesztési források hazai elosztásához kötődik. Bár a 2010. évi kormányváltás után nagyjából egy évig befagytak az EU-pályázatok az NFÜ működésének felülvizsgálata miatt, az igazán radikális változás 2014-hez köthető. Ebben az évben szűnt meg a VÁTI, amely a városrehabilitációkkal kapcsolatos kutatások és tervezés egyik legfontosabb szakmai műhelye volt 1950-es évekbeli megalapítása óta. Ugyanebben az évben szűnt meg az NFÜ és kerültek az Irányító Hatóságok közvetlenül a minisztériumokba, a Miniszterelnökség politikai irányítása mellett. 2014-ben szűnt meg a rövidéletű Nemzetgazdasági Tervezési Hivatal (NTH) is, amely Matolcsy György irányítása alatt felügyelte a 2014-2020-as időszak programozási munkáit. Ezek a nagy horderejű átalakítások jól illeszkednek a tágabb újraközpontosítási tendenciákba, és ahogy azt interjúalanyaim többsége megállapította, nagyrészt a politikai megfontolások dominanciáját növelte az EU-bürokráciában jártas szakértők tevékenysége fölött.

A második folyamat szorosan összefügg az elsővel: ez a 2014-2020-as EU-s költségvetési periódust megelőző programozási időszakra vonatkozó változások kérdése. Elmondható, hogy a 2014-2020 közötti időszak EU-s költségeit megalapozó tervezési dokumentumokban (operatív programok, Partnerségi Megállapodás stb.) volt először igazán tetten érhető, hogy a NER politikailag hogyan viszonyul a Kohéziós Alapokhoz. Egyik, a tervezésben kulcsfontosságú szerepet játszó interjúalanyom így foglalta össze a főbb változásokat:

„A VÁTI egy klasszikus think-tank volt, policy orientált munkát végeztek, szakmai alapon. Az NTH-nál már sokkal nagyobb volt a szorítás, iszonyú kötött volt a tervezési ciklus, minden ötlet a politikai szinttől jött, ilyen korábban nem volt még. A korábbi OTK-k [Országos Területfejlesztési Koncepció] tervezése például egyértelműen szakmai műhelyek produktuma volt, emiatt mondjuk a politikai szint nem is nagyon érezte magáénak. Most viszont felülről érkeznek alapprioritások, nagyobb a kötöttség, de cserébe elvileg a politikai szint inkább magáénak érzi az elkészült dokumentumokat.”

A városrehabilitációkkal kapcsolatban is számos, a fenti folyamatokhoz kötődő változást lehetett dokumentálni. Először is, a korábbi pályázati rendszer helyett tárgyalásos szisztémát vezettek be a döntéshozók, ahol a nagyobb városok már a fejlesztési időszak elején látták, hogy milyen célokra (pl. városrehabilitációra) mennyi területileg célzott forrásra számíthatnak. Ez az új hierarchikus elosztási rendszer növelte a kiszámíthatóságot, de egyben növelte a városi önkormányzatok függőségét is. Ugyanakkor, a korábbi ciklushoz képest nagy változás volt, hogy funkcióbővítő rehabilitációra nem allokáltak forrásokat, csak szociálisan érzékeny beavatkozásokra. Szimbolikus, hogy ezeket a fejlesztéseket hivatalosan már nem szociális városrehabilitációnak, hanem „leromlott városi területek rehabilitációjának” hívják. A „szociális” szó tehát politikai nyomásra kikerült a hivatalos szakzsargonból, bár tapasztalatom szerint a szakma továbbra is széles

körben használja. Egy harmadik változás, hogy a korábbi Integrált Városfejlesztési Stratégiákat (IVS) kötelező jelleggel meg kellett újítani, és a Belügyminisztérium támogatásából rövid idő alatt minden városnak ún. Integrált Településfejlesztési Stratégiát (ITS) kellett kidolgozni 2014-2015 során. Jól jelzi a városfejlesztési és városrehabilitációs szakmai mező kiterjedését ennek a vállalkozásnak a nagysága: nagyjából egy év alatt összesen 155 ITS készült körülbelül 70 000 oldal terjedelemben. Végül, a korábbi időszakhoz képest nagyjából 30%-os nominális emelkedést regisztrálhattunk a városrehabilitációkra költött összegek esetében. Bár ez a 66 milliárd forint nem éri el az összes EU-transzfer egy százalékát sem, mégis jelzi, hogy a városrehabilitáció ügye megmaradt a központilag támogatott közpolitikai beavatkozások között.

De hogyan csapódtak le mindezek a változások a megvalósuló projektek szintjén? Hogyan változott a városrehabilitációkon keresztül zajló tértermelés folyamata? Összességében azt mondhatjuk, hogy a korábbi időszakhoz képest kialakult a „kettős kontroll” rendszere. Egyrészt, a központi állam és a helyi önkormányzatok viszonylatában – az önkormányzati rendszer reformjának következményeképp – az önkormányzatok fiskális mozgástere leszűkült, feladataik csökkentek, sokkal kiszolgáltatottabbak lettek a központi forrásoknak, illetve az EU-s fejlesztési forrásoknak. A forráselosztás logikája hierarchikusabb és központosítottabb lett. Másrészt, az önkormányzatok és a helyi társadalom viszonylatában is erősödő kontrollmechanizmust figyelhetünk meg, melynek során a helyi önkormányzatok – és több esetben civil partnereik, akiknek kiszervezik a szociális szolgáltatások egy részét – egyre paternalistább eszközökkel kormányozzák a helyi marginális csoportokat és tereket. A legismertebb példa erre a közmunka (Váradi 2016), de a szociális városrehabilitációkat is ide sorolhatjuk.

Jól látszik mindez Józsefváros példáján. A mintaprojektként induló Magdolna Negyed Program második és (főleg) harmadik hullámára már erőteljesen rányomta a bélyegét, hogy a helyi politikai elit teljesen más elveket vallott a szociális problémák kezelésével kapcsolatban, mint a projekt ötletgazdái és megvalósítói. Ezt jól szimbolizálja, hogy a legkirekesztőbb, hajléktalanságot kriminalizáló országos intézkedéseknek Józsefváros volt az egyik kísérleti terepe (Czirfusz et al. 2015). Az MNP kapcsán ez azt jelentette, hogy az eredeti lakók kiköltöztetése, illetve a „szoft” projektek megvalósítása során egyre kevesebb mozgásteret hagyott az önkormányzat a RÉV 8 szociális érzékenységeinek.

Összességében tehát azt láthatjuk, hogy bár az autoriter korszakban a városrehabilitációk sokkal célzottabban és sokkal szélesebb körben érnek el a marginalizálódó társadalmi terekbe, ott mégis kevés eséllyel tudnak elérni rendszerszintű változásokat. Ugyanakkor az is tény, hogy egyre kevésbé látszik olyan döntéshozói szándék, amely a szociális városrehabilitációkat rendszerszintű változások elérésére használná. Sokkal fenntarthatóbbnak tűnik az az állítás, miszerint a szociális városrehabilitáció egyre inkább egyfajta „kozmetikai” beavatkozásként, illetve a társadalmi feszültségek lefojtásaként működik. Ezzel pár-

huzamosan bár a funkcióbővítő városrehabilitáció mint EU által finanszírozott urbanisztikai beavatkozási forma megszűnt, mégis 360 milliárd forint forrást dedikált a kormány 2014-2020 között a megyei jogú városok „integrált városfejlesztésére”. Ezeket a beavatkozásokat azonban a korábbiakhoz képest sokkal kevésbé átláthatóan és kevésbé rendszerszerűen finanszírozza az IH. A legjobb példa erre a Modern Városok Program, amelyről még a kevés kormányzati kommunikáció is önellentmondásos, és amely meglehetősen vontatottan halad (Fekete 2019).

Összegzés

A városrehabilitációk magyarországi történetének fél évszázados áttekintése során olyan történeti periodizációt használtam, amely túllép a bevett szocialista vs. poszt-szocialista felosztáson. A történeti korszakok meghatározásában azokat a nagy strukturális változásokat vettem alapul, amelyek alapjaiban szabták át a magyar társadalom politikai gazdaságtani és intézményi kereteit. A periodizáció használata – véleményem szerint – túlmutat a városrehabilitáció kérdésén, és akár alkalmas lehet egyéb közpolitikai változások elemzéséhez is. A korszakolást és az egyes periódusok legjellemzőbb vonásait az alábbi táblázat (1. táblázat) foglalja össze. Bár egy ehhez hasonló táblázat, illetve a táblázatokban alkalmazott tárgyiasítási aktus alapjaiban mond ellent a Lefebvre által használt dialektikus módszereknek, mégis az ő meglátásai alapján strukturáltam a politikai-gazdasági, léptékbeli és funkcionális változásokat leíró kulcsfogalmakat.

Végigtekintve a fél évszázados történeten, összegzésként három dolgot emelek ki. Egyrészt, érdekes tanulságokat vonhatunk le az állam szerepével kapcsolatban a városrehabilitációk magyarországi történetéből. A kutatásom során világossá vált az állam központi szerepe abban, hogy „elavult”, marginalizált terrek megújuljanak. Bár ciklikusan érezhető a megújulásokra nehezedő piaci nyomás, nehéz olyan esetet találni, ahol az államnak ne lett volna katalizáló vagy szabályozó szerepe. Fontos kiemelni, hogy e katalizáló szerep adott korszakokban eltérő léptékstruktúrában tud megvalósulni. Míg az államszocialista időszakban a szelektív decentralizáció, majd 1989 után a radikális decentralizáció, addig a 2000-es évek elejétől az europaizáció, majd 2010 után a recentralizáció formálta azokat az intézményi kereteket, melyben a különböző léptékek döntéshozói egymás viszonylatában hatással tudtak lenni a városrehabilitációk történetére – és ezen keresztül a marginális terек (újra)termelésére.

Másrészt az látszik, hogy a városrehabilitációk rendszerszintű változást nem tudtak elérni az egyenlőtlen fejlődés negatív hatásainak kiküszöbölésében. Véleményem szerint ez leginkább azzal függ össze, hogy amennyiben a különböző országos és helyi ágazati politikák (pl. lakáspolitiká) a városrehabilitációk céljai ellen hatnak, úgy a városrehabilitációk csak a problémák időleges elleplezésére, vagy térbeli áthelyezésére alkalmasak. A kép azonban nem csak fekete-fehér. Egy

1. táblázat: A városrehabilitációk főbb jellemzői egyes korszakokban Magyarországon
Main characteristics of urban regenerations in different periods in Hungary

	Politikai-gazdasági kontextus	Léptékbeli szerkezetváltás	Városrehabilitáció fogalmának változása	Városrehabilitáció funkciójának változása
Késői államszocializmus (1970-es és 1980-as évek)	Globális válság, helyi adósságválság, liberalizáció	Szelektív decentralizáció	Városrehabilitáció vs. városrekonstrukció	Kísérleti beavatkozások a szocialista városfejlesztés válságának kontextusában, a korábban alulfejlesztett, marginálizálódó történelmi bevárosokban
„Liberális korszak” (1990- es és korai 2000-es évek)	Rendszerváltás válsága, privatizáció, FDI beáramlás	Radikális decentralizáció szubszidiaritás nélkül	„Vállalkozói” városrehabilitáció ideálja	Belvárosi területek dzsentrifikációja
Európaizáció (2000-es évektől)	EU transzferek beáramlása, finanszírozás, hitelvezérelt fejlődés	Az európai lépték növekvő szerepe	Szociális vs. funkcióbővítő városrehabilitáció	Periférikusabb területek dzsentrifikációja + dzsentrifikációt elvben mérséklő szociálisan érzékeny beavatkozások
Autoriter korszak (2010-es évek)	Globális válság, nacionalista- proteccionista helyi hegemonia	Recentralizáció, anti- EU retorika	Szociális városrehabilitáció körülfírása vs. expliciten nem szociális városfejlesztés	Helyi feszültségeket kezelni hivatott beavatkozások zömmel Budapesten kívül

szűkebb, helyi sajátosságokra fókuszáló perspektívában a területileg célzott városrehabilitációk sok esetben pozitív eredményeket tudtak elérni, melyek a szűkebb akcióterület vagy a célcsoport szempontjából nagyon is jelentősek voltak. A Magdolna negyed vagy Salgótarján komfort nélküli bérházainak felújítása, a munkaerőpiaci integrációt segítő programok, valamint az intenzív szociális munka több száz alacsony státuszú család életét segítette. Azonban, ha mindeközben a tágabb folyamatok a térbeli-társadalmi polarizáció irányába hatnak, akkor ezek a beavatkozások nem lehetnek mások, csak kozmetikai beavatkozások, melyek nehezen érik el az alapproblémák gyökereit.

Harmadrészt, a történeti áttekintés során fontosnak érzem kiemelni a folyamatok egyik nem szándékolt mellékhatását: a városrehabilitációval foglalkozó szakértők mezőjének megerősödését, differenciálódását és intézményesülését. Úgy tűnik, hogy a projektek valós hatásai helyett ennek a mezőnek az egyre robusztusabbá válása fontosabb tényező volt a városrehabilitáció gyakorlatának elterjedésében és intézményesülésében. James Ferguson ezt úgy fogalmazta meg, hogy egy projekt bukása még nem feltétlenül jelenti a projektosztály bukását (Ferguson 1997). Utóbbi elemi érdeke, hogy gyakorlatába mindig rugalmasan beépítse a megújulást, a reformokat, a még komplexebb, még integráltabb megközelítéseket. Ebből az is következik, hogy a városrehabilitációknak és a marginalizálódó terek kormányzásának a jövőjét jelentősen befolyásolhatja ennek a mezőnek működése, illetve a mező kiemelt pozícióit elfoglaló szakértők mindennapi gyakorlatai.

Jegyzetek

- 1 Az 1987. szeptember 28-i fővárosi MSZMP PB ülésen például elhangzott, hogy „[a] lakóház-felújításoknál és rehabilitációknál fokozott takarékossgot kell érvényesíteni, a műszaki tartalmat a szűkülő lehetőségekhez kell közelíteni”. 1988 január 11-én pedig már a rehabilitációkra szánt állami források 30%-os reálérték-csökkenéséről beszéltek a döntéshozók.
- 2 A kései államszocializmusban a centralizáció-decentralizáció kérdése az itt tárgyaltnál jóval összetettebb, attól függően, hogy minek a decentralizációját tekintjük – itt a városfejlesztés és területfejlesztés decentralizációs tendenciáira utalok.
- 3 Például az IH csak kivételes esetben engedélyezte a sokkal népszerűbb funkcióbővítő városrehabilitációk megvalósítását szociális városrehabilitáció nélkül.
- 4 Bár ennek az időszaknak az intézményi keretei már felsejlenek, de tértermelő hatásuk az eltelt idő rövidsége miatt nem elemezhető olyan mélységben, mint a korábbi időszakok esetében, így ez a szakasz leginkább a keretek felvázolására szorítkozik.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány elkészítésében nyújtott segítségéért köszönet illeti Timár Juditot, Nagy Erikát, Czirfusz Márton, Pósfai Zsuzsannát, Ivanics Zsófiát és a kézirat bírálóit.

Irodalom

- A Pécs-Belvárosi rehabilitáció néhány jellemzője. 1983. Pécs.
- Aczél, G. (2009): *Kalandozások urbanisztikában*. Pallas Kiadó, Budapest
- Belina, B. (2017): *Raum. Zu den Grundlagen eines historisch-geographischen Materialismus*. Westfälisches Dampfboot, Münster
- Bodnár, J. (2001): *Fin de Millénaire Budapest. Metamorphoses of Urban Life*. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Brenner, N. (1998): Between fixity and motion: accumulation, territorial organization and the historical geography of spatial scales. *Environment and Planning D: Society and Space*, 4., 459–481. <https://doi.org/10.1068/d160459>
- Budapest Főváros Tanácsa (1986): *Tájékoztató a Minisztertanács részére a Főváros hosszú távú és VII. öt-éves tervi rehabilitációs koncepciójáról*. Budapest
- Calhoun, C., LiPuma, E., Postone, M. (eds.) (1993): *Bourdieu: Critical Perspectives*. University of Chicago Press, Chicago
- Csanádi G., Csizmady A., Kőszeghy L., Tomay K. (2007): A városrehabilitáció társadalmi hatásai Budapesten. In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 93–118.
- Cséfalvai, Z., Pomázi, I. (1990): Some problems of innercity revitalization (A case study of Budapest). *Regional Researches*, 9, 27–37.
- Csorba Z. (1997): *A budapesti lakóépület vagyon rehabilitációjának időszerei kérdéseiről*. PhD disszertáció. BME, Budapest
- Czirfusz, M., Horváth, V., Jelinek, Cs., Pósfai, Zs., Szabó, L. (2015): Gentrification and Rescaling Urban Governance in Budapest-Józsefváros. *Intersections*, 4., 55–77. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v1i4.104>
- Czirfusz M., Jelinek Cs., Berki M. (2018): Marxista nézetek a térről és térbeliségről. In: Faragó L. (szerk.): *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 143–164.
- Dániel Zs. (1996): A bérlakás-privatizáció paradoxona: Nemzeti ajándék vagy ráfizetés? *Közgazdasági Szemle*, 3., 204–230.
- Éber M. Á. (2014): A centrum hitele. *Fordulat*, 21., 64–86.
- Éber M. Á., Gagyai Á., Gerőcs T., Jelinek Cs., Pinkasz A. (2014): 1989. Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat*, 21., 10–63.
- Erő Z., Koszorú L., Brenner J., Tosics I., Sárkány Cs., Locsmándi G., Iván A. (1997): *Budapest Városrehabilitációs Programja*. Budapest
- Erő, Z., Koszorú L., Locsmándi G., Tosics I., Szilágyi K., Somogyi E., Szabó J. (2002): *Városrehabilitációs program ismertető*. Budapest Főváros Önkormányzata, Főpolgármesteri Hivatal, Főépítési Iroda, Budapest
- Escobar, A. (1994): *Encountering Development. The making and unmaking of the Third World*. Princeton University Press, Princeton, NJ
- Fekete D. (2019): A Modern városok program jelentősége a hazai városfejlődésben. *Tér és Társadalom*, 1., 27–43. <https://doi.org/10.17649/TET.33.1.3066>
- Ferguson, J. (1997): *The Anti-Politics Machine*. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Ferguson, J., Lohmann, L. (1994): The Anti-Politics Machine: »Development« and Bureaucratic Power in Lesotho. *The Ecologist*, 5., 176–181.
- Gerőcs T., Jelinek Cs. (2018): A Nemzeti Együttműködés Rendszere az Európai Unióban. *Eszmélet*, 118., 12–33.
- Gerőcs, T., Pinkasz, A. (2018): Debt-ridden development on Europe's Eastern Periphery. In: Boatca, M., Komlosy, A., Nolte, H. H. (eds.): *Global Inequalities in World-Systems Perspective. Theoretical Debates and Methodological Innovations*. Routledge, London, New York, 131–153.
- Golubchikov, O., Badyina, A., Makhrova, A. (2013): The Hybrid Spatialities of Transition: Capitalism, Legacy and Uneven Urban Economic Restructuring. *Urban Studies*, 4., 617–633. <https://doi.org/10.1177/0042098013493022>

- Grubbauer, M. (2012): Toward a More Comprehensive Notion of Urban Change: Linking Post-Socialist Urbanism and Urban Theory. In: Grubbauer, M., Kusiak, J. (eds.): *Chasing Warsaw: Socio-Material Dynamics of Urban Change since 1990*. Campus Verlag, Frankfurt, New York, 35–60.
- Gyöngyösi I. (1999): Az építőipar a kilencvenes években nemzetközi összehasonlításban. *Statisztikai Szemle*, 9., 732–746.
- Hajdu L., Kistelegdy I., Radó J. (1984): Tömbrehabilitációs tapasztalatok Pécsen. In: *Városi tömbrehabilitáció témakörű országos tapasztalatcsere előadásai*. ÉVM 5. számú Fenntartási Építés Fejlesztése Ágazati Célprogram Bizottság, ÉTE Épületfenntartási Szakosztálya, Budapest, 115–138.
- Harvey, D. (1989): From managerialism to entrepreneurialism: the transformation in urban governance in late capitalism. *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*, 1., 3–17. <https://doi.org/10.1080/04353684.1989.11879583>
- Hegedüs J., Mark, K., Struyk, R., Tosics I. (1993): Privatizációs dilemma a budapesti bérlakásszektorban. *Szociológiai Szemle*, 2., 45–69.
- Hegedüs J., Tosics I. (1991): Gentrification in Eastern Europe: The Case of Budapest. In: Van Weesep, J., Musterd, S. (eds.): *Urban Housing for the Better-Off: Gentrification in Europe*. Stedelijke Netwerken, Utrecht, 124–136.
- Investment for jobs and growth. Promoting development and good governance in EU regions and cities. Sixth report on economic, social and territorial cohesion*. (2014): Brussels. http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/cohesion6/6cr_en.pdf (Letöltés: 2019. szept. 30.)
- Jelinek, Cs. (2010): The Phenomena of Displacement and Relocation during the Process of Gentrification in Budapest. *Studia Sociologia*, 2., 105–116.
- Jelinek, Cs. (2011): *State-Led Gentrification and Relocation in Budapest: Vacating a House in Ferencváros*. MA szakdolgozat. Central European University, Budapest. http://www.etd.ceu.hu/2011/jelinek_csaba.pdf (Letöltés: 2019. szept. 30.)
- Jelinek Cs. (2017): *Uneven development, urban policy making and brokerage. Urban rehabilitation policies in Hungary since the 1970s*. PhD disszertáció. Central European University, Budapest.
- Jelinek, Cs., Pósfai, Zs. (2019): Reproducing socio-spatial unevenness through the dualization of policies in the domain of housing in Hungary. In: Lang, T., Görmar, F. (eds.): *Local and Regional Development in Times of Polarization. Re-thinking spatial policies in Europe*. Palgrave Macmillan, 197–223. https://doi.org/10.1007/978-981-13-1190-1_9
- Konrád, Gy., Széleányi, I. (1979): *The Intellectuals on the Road to Class Power*. The Harvester Press, Brighton
- Ladányi J. (2008): *Lakóhelyi szegregáció Budapesten*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest
- Ladd, B. (2001): Socialist planning and the rediscovery of the old city in the German Democratic Republic. *Journal of Urban History*, 5., 584–603. <https://doi.org/10.1177/009614420102700502>
- Lefebvre, H. (1991): *The Production of Space*. Blackwell, Oxford
- Lichtenberger, E., Cséfalvay, Z., Paal, M. (1995): *Várospusztulás és felújítás Budapesten (Urban decay and redevelopment in Budapest)*. Magyar Trendkutató Központ, Budapest
- Locsmándi G. (2005): Városmegújítás a Ferencvárosban. In: Egedy T. (szerk.): *Városhabilitáció és társadalom*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 201–228.
- Mitchell, T. (2002): *Rule of Experts. Egypt, Techno-Politics, Modernity*. University of California Press, Berkely
- Molnár, V. (2013): *Building the State. Architecture, politics, and state formation in post-war Central Europe*. Routledge, London, New York
- Mong A. (2012): *Kádár hitele. A magyar államadósság története 1956-1990*. Libri, Budapest
- Mosse, D. (2005): *Cultivating Development: An Ethnography of Aid Policy and Practice*. Pluto Press, London
- Pálné Kovács I. (szerk.) (2016): *A magyar decentralizáció kudarca nyomában*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Pálné Kovács, I., Bodor, Á., Finta, I., Grünhut, Z., Kacziba, P., Zongor, G. (2017): Farewell to decentralisation: The Hungarian Story and its General Implications. *Croatian and Comparative Public Administration*, 4., 789–816. <https://doi.org/10.31297/hkju.16.4.4>
- Roubal, P. (megjelenés alatt): *Zižkov Battle: Urban planners transition from heritage protection to neo-liberal discursive planning*.

- Saïssset, P. (2014): *La Hongrie post-communiste comme opportunité: de la diffusion à l'abandon des modèles d'interventions urbaines de la Caisse des Dépôts et Consignations. Le cas de l'arrondissement de Ferencváros à Budapest (1988-2014)*. MA szakdolgozat. EHESS.
- Smith, N. (1990): *Uneven Development. Nature, Capital and the Production of Space*. Basil Blackwell, Oxford
- Smith, N. (1996): Spaces of Vulnerability: The space of flows and the politics of scale. *Critique of Anthropology*, 1., 63–77. <https://doi.org/10.1177/0308275X9601600107>
- Somogyi E., Szemző H., Tosics I. (2007): Városrehabilitáció kétszintű önkormányzati rendszerben: budapesti sikerek és problémák (1994-2006). In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 69–92.
- Swyngedouw, E. (1997): Neither Global Nor Local: 'Glocalization' and the Politics of Scale. In: Cox, K. R. (ed.): *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local*. Guilford, Longman, New York, London, 137–166.
- Sykora, L., Bouzarovski, S. (2012): Multiple Transformations: Conceptualising the Post-communist Urban Transition. *Urban Studies*, 1., 43–60. <https://doi.org/10.1177/0042098010397402>
- Szelényi I., Konrád Gy. (1969): *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Szívós E. (2010): Terhes örökség: Budapest történelmi lakónegyedeinek problémája a Kádár-korszakban a Klauzál tér és környéke példáján. *Urbs: magyar várostörténeti évkönyv*, 5., 381–402.
- Tomay K. (2007a): Józsefváros és Ferencváros - Két rehabilitációs kísérlet a fővárosban. *Urbs: magyar várostörténeti évkönyv*, 2., 323–357.
- Tomay K. (2007b): Városrehabilitáció és dzsentrifikáció Budapesten - A rehabilitációs stratégiák szerepe a térbeli-társadalmi mintázat átalakulásában. In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 119–150.
- Urban, F. (2009): *Neo-historical East Berlin. Architecture and Urban Design in the German Democratic Republic 1970-1990*. Ashgate, Surrey
- Váradai M. M. (2016): Értékkeremtő közfoglalkoztatás periferikus vidéki terekben. *Esély*, 1., 30–56.
- Városi tömbrehabilitáció témakörű országos tapasztalatsere előadásai. 1984. szeptember 27-28. (1984): ÉVM 5. számú Fenntartási Építés Fejlesztése Ágazati Célprogram Bizottság, ÉTE Épületfenntartási Szakosztálya, Szeged
- Vigvári A. (2008): Szubszidiaritás nélküli decentralizáció: Néhány adalék az önkormányzati rendszer magyar modelljének korszerűsítéséhez. *Tér és Társadalom*, 2., 141–167. <https://doi.org/10.17649/TET.22.1.1161>
- Wallace, H., Wallace W., Pollack, M. A. (szerk.) (2005): *Policy-Making in the European Union*. Oxford University Press, Oxford

„Államosított tértermelés” a kiszorítottak perspektívájából egy dzsentrifikálódó városrészben

The “nationalised production of space” from the perspective of displaced people in an urban district undergoing gentrification

TIMÁR JUDIT

TIMÁR Judit: tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 5600 Békéscsaba Szabó D. u. 42.; timar.judit@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-5275-6905>

KULCSSZAVAK: városrehabilitáció; dzsentrifikáció; térbeli kiszorítás; államosított tértermelés

ABSZTRAKT: Tanulmányom célja az, hogy a jelenlegi magyarországi városrehabilitáció/dzsentrifikáció által okozott társadalmi-térbeli kiszorítás tanulmányozásával hozzájáruljak a társadalmi viszonyok, elsősorban az állam és a kiszorításnak kitett csoportok viszonyának megértéséhez. Ennek érdekében a dzsentrifikációt, illetve kiszorítást a lefebvre-i felfogásban vett „tértermeléseként” értelmezem, e folyamatokat a tőke globális újratermelése, valamint a globális urbanizmus szerves részének tekintem, s egy győri esettanulmány segítségével vizsgálom. Az alkalmazott szemléletben a dzsentrifikáció (városrehabilitáció) hatására átalakuló tér sokkal szélesebb értelmezést kap magánál a dzsentrifikálódó városrésznél, részévé válnak a kiszorítottak megélt terei is. E tértermelés megismerésének érdekében az aktuálisan zajló dzsentrifikáció tanulmányozása mellett fontos szerepet kap a tanulmányban egy korábbi termelési módban (az államszocializmusban) kezdődött, slumodásként leírható előzmények számbavétele, a kutatott terület korábbi és mai lakói megélt tereinek az önkormányzat elgondolt terével összevetett vizsgálata.

A tanulmányban Lefebvre térelméletének itt vázolt kérdések megértését segítő rövid áttekintéséből kiindulva, majd a Győr-Újváros dzsentrifikációját dokumentumok, szakértői és lakossági interjúk segítségével elemző empirikus vizsgálat eredményeinek bemutatásával jutok el a fő állításhoz. A mellett érvelek, hogy a városrehabilitáció/dzsentrifikáció által kiszorítottak és az állam viszonya perspektívájából nézve – a Győrben is érzékelhető új gazdasági, államszervezési kontextusban –, a mai Magyarországon egyfajta „államosított tértermelésről” beszélhetünk. Ennek a fajta tértermelésnek a során a marginalizált társadalmi csoportok „dupla kontrollt” élnek meg. Az önkormányzattól való függőségük egyben a központi államtól való függőséget is jelent. A városrehabilitáció során a helyi, s indirekt módon a központi állam újratermeli azokat a társadalmi viszonyokat, amelyek – Castel „szociális kohézió zónáit” leíró koncepciójának terminológiájával kifejezve – a „segélyezés” zónájában tartják a térbeli kiszorításnak kitett embereket.

Judit TIMÁR: senior research fellow; Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Szabó D. u. 42., H-5600 Békéscsaba, Hungary; timar.judit@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-5275-6905>

KEYWORDS: urban rehabilitation; gentrification; displacement; nationalised production of space

ABSTRACT: The paper aims to contribute to a better understanding of social relations, primarily the relationship between the state and those exposed to displacement, through the study of socio-spatial displacement caused by current urban rehabilitation/gentrification in Hungary. To this end, it interprets gentrification and displacement as the production of space in accordance with Lefebvre's theory (1991). It considers these processes as an integral part of the global reproduction of capital and global urbanism and examines them through a case study on Győr. According to the perspective applied, the space transformed by gentrification (urban rehabilitation) means more than just neighbourhoods being gentrified. It also includes the lived (concrete) spaces of the displaced. In order to understand this production of space, a two-pronged approach is essential: An investigation of recent gentrification, taking stock of past developments, which are best described as socialist disinvestment, must be complemented by a comparison of the lived spaces of the former and present inhabitants with the conceived space of local government.

After a brief theoretical overview of Lefebvre's theory of space to better understand the issues outlined in the study, the results of an empirical study on gentrification in Győr-Újváros are presented by means of documents and interviews with experts and the population. In essence, it is argued that in a new economic and state administrative context, which also influences Győr, production of space in Hungary has been "nationalised" from the perspective of the relationship between those displaced by urban rehabilitation/gentrification and the state. The marginalised social groups experience "double control" in this type of production of space. Their dependence on the local government also means dependence on the central state. Local governments and the central state - the latter partly indirectly through the former and partly directly - reproduce social conditions in the course of urban rehabilitation that keep those exposed to displacement in the zone of welfare recipients, as Castel (1993) suggested in his concept describing "the zones of social cohesion".

Bevezetés

„Az otthonról és szomszédságból történő kiszorítás megrázó tapasztalat lehet. Legrosszabb esetben hajléktalansághoz vezet, legjobb esetben gyengíti a közösségi érzést. A közpolitikának – általános megegyezés szerint – minimalizálnia kellene a kiszorítást. Mégis, úgy tűnik, a különböző közpolitikák, különösen a dzsentrifikációban érintettek, elősegítik azt.” (Marcuse 1985: 931.)

Marcuse 1985-ben megfogalmazott kritikája után közel két évtizeddel Smith (2002) már messzebbre ment annál, hogy a dzsentrifikációval járó társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek, konfliktusok kezelését kérje számon a helyi államtól. Arra világított rá, hogy az időközben a piac teljes értékű szereplőjévé vált neoliberais állam a globális tőke- és kultúraáramlás körforgásába kapcsolódó dzsentrifikációt általánosan alkalmazott városfejlesztési stratégiává tette. Ezt az állítást a több mint egy tucat nyugat- és kelet-közép-európai kis- és középváros kétezres évek elején zajló revitalizációs programjaiba bepillantást engedő kutatásunk tapasztalatai is igazolni látszottak (Nagy, Timár 2008, 2012). Ez a kritizált stratégia egybeszövi a globális pénzpiacokat, az ingatlanfejlesztőket, helyi kereskedőket stb. az önkormányzatokkal, melyek a kedvező társadalmi eredményeket már a piactól és nem annak szabályozásától remélik. A városfelújítás legfeljebb a retorika szintjén zajlik az egész „városért” (Timár, Nagy 2007; Boros et al. 2008; Nagy, Nagy 2019), az annak nevében cselekvő döntéshozók a város társadalmának diszkurzív teréből is kiszorítják az osztály- vagy etnikai hovatartozás miatt a társadalom periferiájára szorultakat.

A jelentős gazdasági potenciállal bíró Regensburgban például a helyi döntéshozók a neoliberális várospolitikával irányított városmegújítást a közpénzek és a magántőke együttműködése során felszínre kerülő új konfliktusok ellenére is kifejezetten sikeresnek értékelték, annak „társadalmi elfogadottságára”, „a résztvevők érdekeinek konszenzuson nyugvó beintegrálására” hivatkozva. Az általuk megnevezett „érdekeltek” (önkormányzat, befektetők, kisvállalkozók és érdekvédelmi szervezetek, ingatlan tulajdonosok, bankok és helyi média) stratégiai szövetsége valóban jól működött. Kutatásunk során azonban az „érdekeltek” körébe egyszer sem sorolták be a revitalizált városrészekből lakókként és/vagy fogyasztókként kiszoruló alacsony társadalmi státuszú regensburgiakat, a bevándorlókat (Nagy, Timár 2008).

Ugyanekkor egy jóval kisebb és számottevően kevesebb fejlesztési forrással rendelkező városban, Veszprémben is azt találtuk, hogy az ezredforduló küszöbén a helyi városmegújítási/városrehabilitációs programban, mint számos más magyarországi városban is (Kovács 2005; Csanádi et al. 2007; Egedy 2007; Somogyi et al. 2007; Czirfusz et al. 2015), az „irányítást” a magántőke vette át (Timár, Nagy 2007). A várospolitikai – részben forráshiányra hivatkozva – szabad teret engedett a tőke térformáló szerepe érvényesülésének s alapvetően e tőke érdekeinek szolgálatába állt. A városfelújítás célja deklaráltan is a dzsentrifikáció lett. Az ennek következményeként kibontakozó, középvárosi viszonylatban nagyszabású dzsentrifikációt azonban több mint kétszáz hátrányos helyzetű – szinte kivétel nélkül roma – család önkormányzati programként végrehajtott kitelepítése kísérte. Az önkormányzat nem is próbált az ott lakók legalább részbeni helyben tartását eredményező „szociális rehabilitációt” szervezni. Sem a szociális irodát – illetve ellátó intézményeket –, sem a kiköltöztetni tervezett lakókat nem vonták be az előkészítési folyamatba (Timár, Nagy 2007).

Egy évtizeddel később olyan városban (Győrben) volt módunk az állam szerepét – többek között¹ – a város központi részén található Újvárosban zajló dzsentrifikációhoz kötődő kiszorításban kutatni, amely hazai viszonylatban különösen erős gazdasági potenciállal és innovációs adottságokkal rendelkezik (Rechnitzer et al. 2004). Ez a város ráadásul már egy időközben megváltozott politikai gazdasági térben, nemzet-, sőt szupranacionális (EU) állami közreműködéssel szociális rehabilitációt is megvalósított.

E tanulmányban – a jelzett korábbi kutatások és irodalmak ismeretében – a győri empirikus kutatás néhány új eredményét foglalom össze. Kevésbé szánom azonban e konkrét városra szorító elemzésnek, sokkal inkább egy olyan esettanulmánynak, aminek a segítségével a neoliberális kapitalizmus tértermelésben megtestesülő társadalmi viszonyairól olyan kontextusban tudhatunk meg többet, melyben a dzsentrifikáció és a térbeli kiszorítás egy immáron centralizált állam (Pálné Kovács 2019) irányításával zajlik, de gyökerei az államszocializmusig nyúlnak vissza. A tanulmány reményeim szerint azért mutathat túl a győri eseten, mert a dzsentrifikációt s az ehhez kapcsolódó társadalmi-térbeli kiszorítást a le-

febvre-i (1991) felfogásban vett tértermelésként értelmezve, azokat a tőke globális újratermelési folyamata (Smith 1996), valamint a globális urbanizmus (Smith 2002) szerves részének tekintem. A helyi szereplők sajátos konstellációban – kifejezetten Győrre jellemző módon – formálják a fizikai, a mentális, illetve a megélt/társadalmi teret, az önkormányzat lokális szerepe viszont csak a központi állammal kialakított kapcsolatában érthető meg. A dzsentrifikáció (városrehabilitáció) hatására átalakuló teret sokkal szélesebben értelmezem magánál a dzsentrifikálódó városrésznél. Abba, épp a lefebvre-i tértermelési folyamat komplexitásának ismeretében, beleértem a kiszorítottak megélt tereit is. E tértermelés megismeréséhez az aktuálisan zajló dzsentrifikáció tanulmányozása mellett fontosnak tartom annak egy korábbi termelési módban (az államszocializmusban) kezdődött, slumosodásként leírható előzményét is számba venni. Ezért, amikor e tanulmányban elsősorban az állam és a dzsentrifikáció (városrehabilitáció) miatt bekövetkező térbeli kiszorításnak kitett lakók viszonyát igyekszem megérteni, akkor a vizsgált terület korábbi és mai lakóinak a megélt tereit is tanulmányozom. A mellett érvelek, hogy az ily módon érintett kiszorítottak és az állam viszonya felől szemlélve – a Győrben is érzékelhető új gazdasági, államszervezési kontextusban – a mai Magyarországon egyfajta „államosított tértermelésről” beszélhetünk.

Ezen állításom kifejtését megalapozandó, a tanulmány következő fejezetében egy rövid elméleti, módszertani áttekintést adok, alapvetően arra koncentrálni, hogy miben is segít e megértési folyamatban Lefebvre (1991) térelmélete. Felvázolom továbbá azt is, hogy a kiszorításnak kitett lakosságot sem homogén társadalmi csoportként kezelve, hogyan tudom hasznosítani Castel (1993) „szociális kohézió zónái” koncepcióját. Ezek után Győr-Újváros főleg Kossuth utca környéki dzsentrifikációjának kontextusát elemezve, a fizikai mellett elsősorban az állam (tőkével együtt formált) elgondolt (absztrakt) terének változásait igyekszem bemutatni fejlesztési dokumentumok és szakértői interjúk segítségével. Ezt követően pedig a kiszorításban érintettek megélt (konkrét) tereit, azok átalakulását az államtól való függőség különböző „fokán” álló interjúpartnerek tapasztalatait elemezve jellemzem. A győri esetből kibontható általános tanulságokat az „államosított tértermelésre” vonatkozó felvetés továbbgondolását segítő logikában igyekszem levonni az összegző fejezetben.

Elméleti, módszertani kérdések

Mivel Lefebvre (1991) koncepciója a térről nemcsak elméleti kerete, de – bizonyos értelemben – tárgya is az itt bemutatandó kutatásnak, ezért annak leginkább használt elemeit/állításait érdemes számba venni.

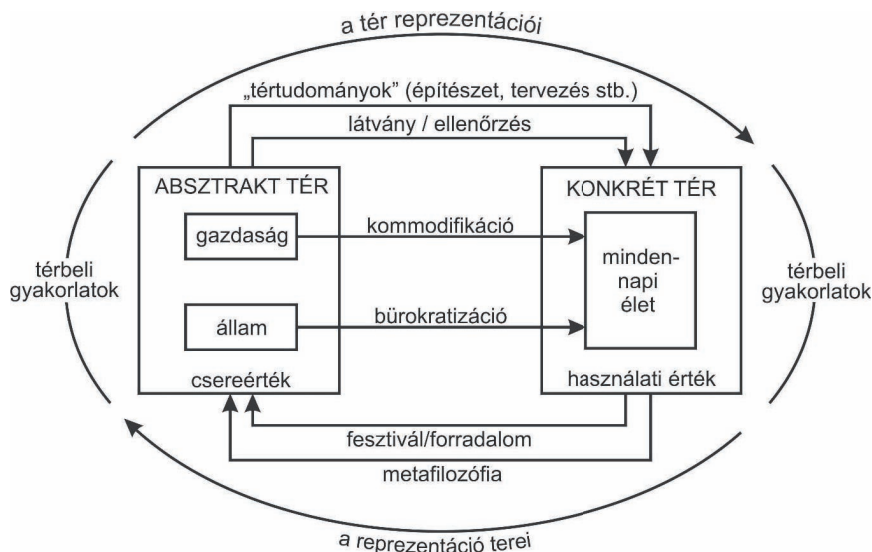
Lefebvre (2009, 186.) szerint a tér „folyamatosan termeli a társadalmi viszonyokat és a társadalmi viszonyok által termelt”. Az ő érdeklődésének középpontjában e társadalmi viszonyok állnak, s úgy véli, a társadalmi tér egy eszköz a

társadalom elemzéséhez (Lefebvre 1991, 34.). Mivel a jelenlegi magyarországi városrehabilitáció/dzsentrifikáció okozta társadalmi-térbeli kiszorítás tanulmányozásával magam is a társadalmi viszonyok, elsősorban az állam és a kiszorításnak kitettek viszonyát igyekszem megérteni, a dzsentrifikációt tértermelésként értelmezve úgy vélem, hogy érdemes visszanyúlni a koncepció megalkotójához, s akár több gondolatot is hasznosítani Lefebvre nézeteiből.

Az egyik ilyen a térről való *trialektikus gondolkodás*, amit az angolszász földrajzban Soja (1996) tett különösen ismertté, illetve fejlesztett tovább (lásd erről Berki 2015). A térbeliség mint érzékelt, elgondolt, megélt, vagy más megfogalmazásban, térbeli gyakorlatok, a terek reprezentációi és a reprezentáció terei, illetve még további kontextusban fizikai, mentális és társadalmi, nemcsak azt a három módot jelenti, ahogyan megérthetjük a teret. Lefebvre (1991) történelmi példái rávilágítanak a tér minden ágens számára létező komplexitására, ugyanakkor azt is megmutatják, hogy az elgondolt teret alapvetően a tőke és az állam uralja, a megélt teret a lakosság használja, formálja cselekedeteivel, ami egyben az ellenállás tere is lehet számukra. A neoliberais kapitalizmus körülményei között zajló dzsentrifikációban meghatározó szerepet kap a tőke és az állam, s ezek viszonyára egyre nagyobb figyelem irányul a hazai tértudományokban is (pl. Timár, Nagy 2007; Bodnar, Molnar 2010; Jelinek 2011; Czirfusz et al. 2015). Az állam és a dzsentrifikációban, különösen a kiszorításban érintettek viszonyának tanulmányozására viszont szinte alig találni példát (Csanádi et al. 2006; Jelinek 2011). Ahhoz, hogy e térfolyamatra „alunézetből” tekintsünk, elengedhetetlen a kritikai szemlélet, például olyan, mint aminek képviselőjeként Lefebvre (1971) nagy hangsúlyt fektet a mindennapi élet tanulmányozására. A társadalmi-térbeli kiszorításnak kitettek helyzetét központi kérdésnek tekintve, számomra is egyértelmű, hogy a tértermelésként felfogott dzsentrifikációról nem választhatók le e kiszorítottak drasztikusan változó, illetve a hatalmi viszonyok miatt változni kényszerülő megélt terei sem.

Lefebvre (1991) a tértermelést *történelmi perspektívába* helyezve megmutatta, hogy annak jellemzői az egyes korszakokban szoros összefüggésben állnak a mindenkor adott termelési móddal. A kapitalizmus a tér sajátos politikai gazdaságtanát hozza létre, amelynek egyik legfontosabb ismérve az, hogy az „absztrakt tér” kolonizálja a mindennapi életet. A piac és az állam csereértékként „kezeli” a teret, s a kommodifikáció és a bürokratizáció révén (a tértudományok és a tervezés közreműködésével) a mindennapi élet használati értéként működő „konkrét teret” igyekszik uralma alá vonni, csereértékké formálni (1. ábra). A rendszerváltás utáni másfél évtized magyarországi szuburbanizációjának kutatása alátámasztotta az effajta kolonizációnak a jelenlétét (Timár 2006). A magyarországi dzsentrifikáció, városrehabilitáció kiszorításra is rámutató vizsgálatainak ismeretében (még ha ezek többnyire nem is ebben a koncepcionális keretben gondolkodnak, illetve nem ennek megfelelő retorikát használnak) úgy vélem, nem jelent nagy kockázatot hasonló következtetés levonása ezekre a térfolyamatokra vonatkozó-

1. ábra: A konkrét tér kolonizációja
The colonization of concrete space

Forrás: Gregory 1994, 401.

an sem. Csakhogy maga a kapitalizmus, s vele az állam és a tőke viszonya is folyamatosan változik, térben és időben egyaránt. Ráadásul a társadalmi viszonyok újratermelésében rejülő „rég” feloldásának és „új” létrehozásának feszültségeit, ellentmondásait kifejező absztrakt tér jellegzetességeinek megfelelően a magyarországi dezentrikálódó városi terekben a régi és új kapitalizmusok rétegei közé az államszocializmusé is beékelődik, míg mindezekre a legutóbbi évtizedben az állam centralizált modelljének legújabb lenyomatai rakódnak rá. Lefebvre (1976) egykori „jóslatának” beteljesülését, miszerint egy politikai centralizáció, centralizált döntéshozatal esetén az várható, hogy a térpolitika a múltbélénél (jóval) nagyobb egyenlőtlenségeket teremt, akár e folyóiratban is több hazai kutatást bemutató tanulmány igazolja (Czirfusz 2019; Jelinek 2019, Nagy, Nagy 2019; Velkey 2019). Úgy vélem, s érvelésemet az itt következő győri esettanulmány tanulságainak levonásakor részletezem, hogy a kapitalizmus jelenlegi magyarországi közegében s a kiszorítottak „harmadik” (megélt) terének (Soja 1996) perspektívájából nézve, a Lefebvre által a mindennapi élet gyarmatosításaként leírt folyamatot „államosított tértermelésnek” is tekinthetjük.

Lefebvre (1991, 2009) egyik legrészletesebben kifejtett kritikáját épp az *állam szerepéről* fogalmazza meg. Többek között a mellett érvel, hogy a kapitalista gazdaságban minden, így a tér mint használati érték is csereértékké változik át a homogenizáló állam fennhatósága alatt. Az általa definiált „állami termelési mód” (*state mode of production*) segítségével kontrollálja az állam a teret, a tér politikai eszközzé válik e cél érdekében. „Az állam olyan módon használja a teret,

ami biztosítja a helyek feletti kontrollt, annak szigorú hierarchiájában, az egész homogenitását és a részek szegregációját [...]. A formális és kvantifikált absztrakt tér minden különbséget tagad, azt is, ami a természet vagy a történelem következménye, s azt is, ami a testből, életkorból, nemből és etnicitásból fakad.” (Lefebvre 2009, 188, 189.) Ezért is tartom fontosnak, hogy a társadalmi-térbeli kiszorításnak kitettek csoportját annak differenciáltságában vizsgáljam. Mivel pedig jelen kutatásban e csoport tagjainak az államhoz való viszonyára koncentrálok, különösen fontos ennek a relációnak a személyenkénti számbavétele is.

Hogy ezt megtehessem – módszertani megközelítésem második elemeként –, Castel (1993) „szociális kohézió zónáiról” alkotott koncepcióját hívtam segítségül. E szerint az egyes személyek, társadalmi csoportok a betagozás – legelőször társadalmi kohéziót biztosító – társadalmi terétől („zónájától”) a sebezhetőség zónáján át a kiilleszkedési zónáig, azaz a munka nélküli lét és szociális elszigetelődés összekapcsolódásának övezetéig helyezkedhetnek el.² Pozíciójukat két komponens, mint egy „koordinátarendszer” két tengelye jelöli ki. Az egyik a munkához való viszony tengelye (a becsatlakozástól a kizártságig terjedő skálával), a másik a társadalmi-családi társas kötelek tengelye (a beilleszkedéstől az elszigetelődésig). Mindkét dimenzió menti kötelek (de a helyi és központi államhoz való konkrét személyes viszonyaik is) rendkívül fontosak lehetnek például akkor is, amikor a városrehabilitáció során kilakoltatandó személyek arról döntenek, hogy az önkormányzat által felkínált cserelakást vagy a lelépési pénzt válasszák, ha egyáltalán lehetővé teszi még a társadalmi helyzetük e választást.

Mindezek érdekében 18 félig strukturált interjút készítettem 2016–2018-ban Győr-Újváros rehabilitált/rehabilitálandó részén (mindenek előtt a Kossuth utcában) korábban élő emberekkel, vagy épp kiköltözésre várókkal régi és új lakásukról, térbeli mobilitásuk okairól, körülményeiről, a városrészeiről alkotott képükről, a városrehabilitációról szerzett információikról, véleményükről, s általában életmódjukról, életkörülményeikről kérdezve őket. Interjúpartnereim többségével saját lakókörnyezetében beszélgettem (volt, akinek a korábbi és az újabb lakását is láthattam).

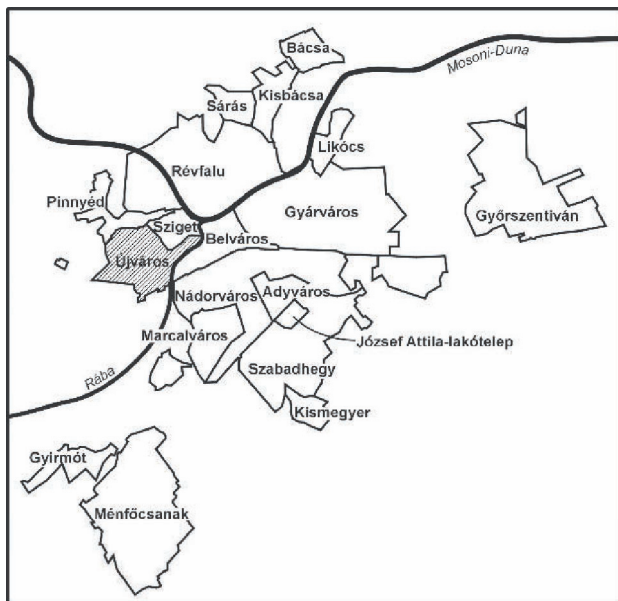
További 12 szakértővel is készítettem interjút, akik a kutatott városrész fizikai, mentális, társadalmi teréről, annak lakóiról adtak információkat, de alapvetően a hatalom által uralt Lefebvre-féle absztrakt tér megismerését segítették. Volt közöttük városi önkormányzati döntéshozó, hivatalnok, de főleg az adott városrészben, alapvetően annak szociális ellátó (családsegítő, gyermekjóléti, védőnői szolgálat, idősek klubja, családok átmeneti otthona) intézményében dolgozó, sőt akár Újvárosban lakó szakember. Az ő véleményük kontextusba helyezését, a fizikai tér változásainak, az állam elgondolt terének megértését segítette végül a Győr-Újváros városrehabilitációját előkészítő, befolyásoló önkormányzati tervek áttekintése.

Dzsentrifikáció és kiszorítás Győr-Újvárosban a helyi önkormányzat perspektívájából

Az esettanulmány színhelyéül választott Győr-Újváros jelenlegi városrehabilitációval, dzsentrifikációval és kiszorítással leírható tértermelésében kifejeződő – elsősorban a helyi állam és a lakosság közötti – társadalmi viszonyok megértéséhez először az önkormányzat perspektívájából közelítünk. Még ha ebben a kontextusban a szociális városrehabilitációs projektek miatt kulcsszereplőnek is tekintjük az önkormányzatot, nem hagyható figyelmen kívül a többi ágens sem, mint ahogy az sem, hogy a tőke, a nemzet- és a szupranacionális állam (EU) is olyan fizikai térben cselekszenek, illetve olyan térről „gondolkodnak”, amin korábbi történelmi korok aktorai, társadalmi viszonyai is nyomot hagytak.

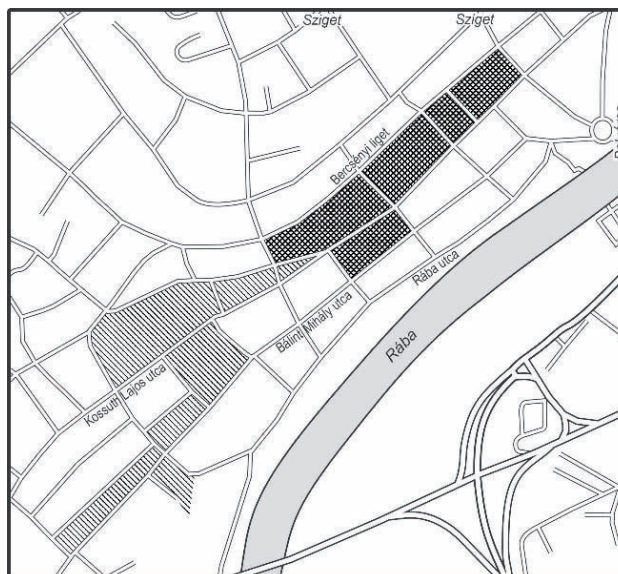
A belvárossal határos, attól nyugati irányban hosszan elnyúló, északon az egykori Rábca-meder (ma Bercsényi liget), délen a Rába által határolt terület fő tengelye a hajdani történelmi város nyugati kapujához vezető Bécsi út, mai Kossuth Lajos utca, egyrészt az itt letelepedett gazdaság térformáló erejének, másrészt a történelmi város főleg vallási alapú társadalmi kiszorító hatásának köszönhető a kiépülését (2.a,b ábra). A Kossuth Lajos utca belvároshoz közelebbi része, a főleg a 18–19. századi zártos, egyemeletes lakóépületeivel az egykori polgári miliő emlékeit hordozza. Ezt a magterületet az I. világháború után telepyszerűen beépített, kistelkes, családi házas övezet szegélyezi (Közösségi Beavatkozási Terv 2016). Az 1940-es évektől az ipar fejlődése a polgárságot arra készítette, hogy más városrészekbe költözzön, az államszocializmus kezdetén pedig az üzemek, műhelyek, boltok, majd lakóházak államosítása bérlő státuszba kényszerítette az egykori háztulajdonosokat, s helyet adott a munkásoknak. Az elmaradt állagmegóvás (sőt, egy 1984-es terv elfogadásáig az 1960-as években még lebontással járó lakótelep-fejlesztési elképzelés miatti építési tilalom) következtében egyre csökkenő használati értékű lakásokból, akik tehetők, az 1970-es, '80-as években Győr másutt épülő lakótelepeire költöztek. A városi tanács folyamatosan alacsonyabb társadalmi státuszú embereket, főleg romákat telepített a helyükre. (Megalapozó vizsgálat 2014). Ehhez a politikához a későbbi önkormányzatnak is maradtak eszközei, még ha az 1990-es évek újkapitalizmusának nemzetállama utat is nyitott a lakások privatizációjának. Győrben 1993-ban az összes lakás 30%-a volt önkormányzati bérlakás (14652), de 1997-ben ez az arány már csak 11,2%-ot (5558 bérlakás), 2011-ben 7,9%-ot ért el, ami azonban az országos átlagot még így is messze meghaladta (Nárai 1998; GYMJV Településfejlesztési Konceptió 2014). Nem véletlen, hogy Újváros szegregátumként lehatárolt, 2011-ben 384 lakosú részén (2b. ábra) a lakások többsége önkormányzati tulajdonban lévő, alacsony komfortfokozatú és alapterületű lakás (Közösségi Beavatkozási Terv 2016). Azt, hogy ezek bevételei nem fedezték a fenntartási költségeket, indokként használták arra a beruházás-visszatartási politikára, amit a mindenkorai városvezetés az államszocializmus idején kezdett el, s a rendszerváltás után is folytatott.

2.a ábra: Győr városrészei
Urban quarters of Győr

Forrás: Páthy 2014, 52. alapján

2.b ábra: Szegregátum és szegregációval veszélyeztetett terület Győr-Újvárosban
Segregated areas and areas threatened by segregation in Győr-Újváros

Forrás: Közösségi Beavatkozási Terv 2016, 9., 10. alapján

A piaci viszonyok kialakulása, a szomszédos belváros felértékelődése az 1980-as években megindult városrehabilitációnak és infrastruktúrafejlesztéseknek köszönhetően, főleg a Rába part melletti Rába és Bálint utcában értelmiségiek, művészek lakásvásárlásaival kezdődő spontán dzsentifikációt hozott magával. A 2000-2010-es években az egyik oldalon lendületet vettek a beruházások, a Jedlik híd megépítése, a Zsinagóga felújítása, a közelben lévő termálfürdő építése, illetve turisztikai fejlesztések, melyeket hosszú távon állami szabályozások, így Újváros műemléki jelentőségű területté nyilvánítása is segített (Megalapozó vizsgálat 2014). A másikon folytatódott a Kossuth utca, Bercsényi liget, s a belsőbb újvárosi részek slumosodása, szegregálódása (2.b ábra). Ezek együtt sürgetővé tettek egy szociális rehabilitációt, amit az EU-s forrásokra építő központi állami politika (Jelinek 2019) és a város tőkeereje lehetővé is tett, sőt ösztönzött. Így 2012-13-ban a Bercsényi ligeti szabadidős célú területkialakítások, egy iskola és egy templom felújítása, a közvilágítás és az utcaburkolat megújítása és „soft projektek” mellett a Kossuth utcán 6 műemléki védetségű önkormányzati tulajdonú lakóépület felújítását, azokban 40 modern szociális bérlakás, 5 üzlethelyiség és 1 rendőrségi iroda kialakítását végezték el (GYMJV Településfejlesztési Konceptió 2014; Közösségi Beavatkozási Terv 2016; Fekete, Polgári 2016). A többszintű állami részvétellel zajló felújítás következtében meginduló dzsentifikáció messze túlterjedt e projekt célterületén. 2012-ben ugyanis az önkormányzat megpályázta és kormányzati segítséggel sikerre vitte (Nagy, Nagy 2019) a 2017-es Európai Ifjúsági Olimpiai Fesztivál (EYOF) rendezését, melyet az infrastruktúrafejlesztések mellett az ingatlanberuházások részeként a rendezvény után értékesített lakások (Olimpiai sétány a szomszédos Sziget városrész területén) s az azóta odavonzott tőke segítségével folytatódó lakásépítések követtek (Megalapozó vizsgálat 2014). Ez tehát már egyértelműen a tőke és az állam összekapcsolódásával zajló tértermelés: dzsentifikáció. Ennek legújabb elemeként a 2016-2020 közötti időszakban Győr-Újváros szociális városrehabilitációjának II. üteme is elindulhatott a TOP 6.7.1 -15 program keretében, melynek segítségével a Kossuth utca további 4 épületében 30 lakóházat újítanak fel, s amit a TOP-6.9.1-15 program részeként „a társadalmi hátrányok kompenzálását célzó” szociális stb. fejlesztések egészítenek ki (Közösségi Beavatkozási Terv 2016, 89.).

Az önkormányzat városrehabilitációval kapcsolatos tervekben kirajzolódó „elgondolt térben” nincs írásos nyoma a dzsentifikációnak (még kevésbé a kiszorításnak). A társadalmi tér ezekben kettéválni látszik egy fizikai térre és a társadalomra. A Településfejlesztési Konceptióban (2014-2030) a „városrehabilitáció folytatása” (mint tömbrehabilitáció és -feltárás, műemléki területek megóvása és értékörző megújítása) közterület-megújítással és a minőségi lakókörnyezet megteremtésével (így az önkormányzati bérlakás-állomány arányának növelése, egészséges lakókörnyezet biztosítása és slumosodás elleni harc) összekapcsolva jelenti az épített környezet fejlesztésének átfogó célját. A társadalomfejlesztés átfogó céljának elemeiből ugyanakkor e tanulmány szempontjából legfontosabb az,

hogy a helyi társadalom „legyen kiemelkedően aktív és egészséges” s „a városon belüli társadalmi különbségek maradjanak fenntartható és kezelhető mértékűek” (GYMJV Településfejlesztési Konceptió 2014, 10.). Még ha a „különbségek” kezelhetőségének kívánalmába „jóindulatúan” egyenlőtlenségcsökkentést is látunk bele, az rejtve marad, hogy mi az önkormányzat szándéka a felújítandó épületek lakosaival. Bármily sikeresek az Újváros rehabilitálandó területén élők számára szervezett, társadalmi integrációt célzó „soft” programok, az elgondolt tér ilyen megformálása minden további nélkül lehetővé teszi azt, hogy a fizikai teret egészen más (magasabb státuszú) népesség uralja a rehabilitáció után, mint az előtt.

Ennek az írásnak a lehetőségeit meghaladja, de érdemes lenne alapos elemzés tárgyává tenni a központi és a helyi állam viszonyát a tervezési gyakorlatban,³ s megvizsgálni, hogy az önkormányzati tervek eltérő tartalma mennyiben függ a kormány rendeletalkotásban (tervezési útmutatókban) kifejeződő, változó szándékától, és mennyire a helyi döntésektől. A 2008-as győri IVS még rögzítette a „rehabilitációval, rekonstrukcióval kapcsolatos lakáscserék, lakásleürítések” mechanizmusával kapcsolatos elveket. Felvázolt egy „mobilizációs programot”, ami „az újvárosi célterületen élő és a rehabilitációs program által érintett alacsony státuszú lakosság kiköltözésének az integrációs alapelvet követő megoldását teszi lehetővé” (GYMJV IVS 2008, 299-300.). A tervezet szerint az újvárosi (ekkor még nem „szociális”) rehabilitáció programjával 72 bérlemény érintett, amiből „29 bérlő mobilizációja szükséges, a többi 43 bérlő részben visszaköltözik a fejlesztési programot követően, részben korábban megtörtént az elhelyezésük” (közülük 17 bérlőt – volt, akit 10 évvel korábban – elhelyeztek, s már üresen állt a lakás: GYMJV IVS 2008, 311.). A később megvalósult szociális városrehabilitáció I. ütemét (2013-14) illetően azonban már csupán a szakértői interjúk során szerzett információkból sikerült megtudni, hogy a 40 kialakítandó lakásból mindössze ötben vállalta fel a program az ott lakók visszaköltöztetését. A II. ütem kapcsán már ilyen kvótáról sem tudtak az általam megkérdezettek – meglehetősen nagy volt a bizonytalanság.

Az önkormányzatnak Újváros és azon belül a szegregálódott-rehabilitált területek átalakulására vonatkozó hivatalosan rögzített értékelései – objektivitást sugallva – számokban, statisztikákban kifejezve olvashatók. Ezek részben a lakások komfortfokozatában, részben az érintett városrészben lakók demográfiai mutatóiban, különösen az iskolai végzettségben láttatnak pozitív elmozdulást (GYMJV Településfejlesztési Konceptió 2014; Közösségi Beavatkozási Terv 2016). Csakhogy a számokból itt sem derül ki az azokkal jellemzett terület lakóinak cserélődése – az absztrakt térben absztrakttá merevedik a társadalom. Márpedig azok a fókuszcsoporthoz tartozó interjúk, melyekben Újváros szegregálódó/szegregált részének problémáiról, az ott felmerülő szükségletekről, fejlesztési lehetőségeiről kérdeztek meg 2016-ban (önkormányzati alkalmazotti) szakértőket, egyértelműen rávilágítottak az ország számos más rehabilitált helyén (Terra Stúdió Kft. 2016)

is tapasztalt kizorítási folyamatra. „A hátrányos helyzetű csoportok száma ugyan csökkent a korábbi rehabilitációs programok révén, de főként a városrészek külterületeire tolnak, így a problémák nem tűnnek el, csak a térben áthelyeződnek” (Közösségi Beavatkozási Terv 2016, 40.).

Magukat az önkormányzati lakások felújításához kapcsolódó kiköltöztetéseket, illetve ebben a folyamatban a helyi állam és az érintett lakók viszonyát az általam megkérdezett önkormányzati döntéshozók, alkalmazottak sikeresnek értékelik. Kétségtelen, hogy az IVS-ben lefektetett mobilizációs elvek, a személyenkénti egyeztetések, a bérleti jog pénzbeli megváltása és a cserelakás választhatósága, a korábbinál lehetőleg jobb lakásviszonyok biztosítása, a segítő-támogató intézmények bevonása és a „soft” programok nagyobb kompromisszumkésztségről tettek tanúbizonyságot, mint a másutt szerzett korábbi kutatási tapasztalataink mutatták (Timár, Nagy 2007). Ebben a város jelentősebb anyagi ereje, az EU-s források eléréséhez szükséges integrált városfejlesztés elveinek átvétele, a városrehabilitáció központi kormányzati szinten átalakult finanszírozási politikája (Jelinek 2019) éppen úgy közrejátszhatott, mint egy toleránsabb attitűd. Arra a kérdésre viszont, hogy a kiköltöztetettek zöme miért nem tér(het) vissza bérelt lakásába a rehabilitáció után, meglehetősen jellemző (más városban is leírt, pl. Aczél 2011) válaszként adták: „nem is akarnak már visszajönni”. Ennek ellentmondani látszik az a 2013-ban a városban 3032 fővel készített, nemre, korra, városrészeire reprezentatív kérdőíves felmérés (Csizmadia, Tóth 2014), amely szerint az Újvárosban élők más városrészbe költözési szándéka (11,35%) a költözni nem akarókkal szemben (87,59%) nagyságrendileg kisebb, s a városi átlagnál sem sokkal erősebb (9,30%) (Tóth, Ditrói 2014). Azt, hogy a visszaköltözni nem akarás korántsem feltétlen szabad döntés eredménye, a polgármesteri hivatal egyik szakembere a „házleürítések” során szerinte egyébként együttműködő bérlőkkel sikeresen meghozott kompromisszumok ecsetelése végén maga is kimondta:

„... azért ezt tudni kell, hogy a felújított lakásoknak a bérleti díja, az jóval magasabb, mint az eredeti lakásoknak a bérleti díja, mert ezek a lakások már összkomfortosak lettek, és mivel olyan a lakbér-megállapítási rendszer, hogy több tényezőt vesz figyelembe, és ezek közül a tényezők közül az egyik az, hogy mikor volt felújítva az ingatlan, ezért lényegesen megemelkedtek a bérleti díjak. Szóval többszöröse. Ezt a többszörösét úgy kell értelmezni, hogy eddig fizetett négyet, most meg tizenhatot. Az nagyon sok. Nagyon sokan emiatt sem akartak visszaköltözni”.

Ez a társadalmi-térbeli kizorítás és dszentrifikáció végeredményben annak a jövőképeknek a megvalósulását szolgálja, ami Újvárost újra be kívánja kapcsolni „Győr lüktető vérkeringésébe” (Közösségi Beavatkozási Terv 2016, 24.). Ez nyilvánvalóan a középosztállyal érhető el, akinek az idevonzására nagyon is reális esély van. Az egyik szakértő interjúpartner kiemelte a gazdasági fellendülés miatt a lakáspiacon folyamatosan jelenlevő kereslet fontosságát. Újváros Bercsényi ligetkez közeli részein egymás után épülnek a társasházak e réteg igényeit szem előtt tartva. Ez az ingatlanpiaci trend hozzájárul a város növekedési pályán tartá-

sához is, ami viszont összhangban van a kormány politikájával, a nagyobb városokra koncentrált fejlesztéssel (a Modern Városok Programmal), illetve az EU-hasonló törekvéseivel.

Az újjvárosi lakók megélt tereinek változásai

A Győr-Újváros rehabilitációját megelőző slumosodással, majd kiszorítással érintett, illetve veszélyeztetett, 2016 nyarán (és egy ismétlődő interjúban 2018-ban) megkérdezett, korábban vagy akkor a kerületben lakók (18 fő) között megtalálható volt az egykori lakásfoglalótól a lakásmaffia áldozatán át a rehabilitáció alatt lakást vásárolt s a városrészből már elköltözött, vagy épp ideköltöztetett interjúpartner is. Volt köztük idős, fiatal, fogyatékkal élő, férfi, nő, egy- vagy többszemélyes háztartásban élő személy is, de jellemzően alacsony társadalmi státuszúak, akik rövidebb vagy hosszabb ideig, sőt, akár egész eddigi életükben állami (önkormányzati) lakásban éltek. Nagy többségük életútjának ismeretében mindennapi életük konkrét terei összevethetővé váltak a helyi állam (nemzetállammal, EU-val, valamint a magántőkével összefonódva formálódó) absztrakt tereivel. E változó terek viszonyának megismerésén túl a kérdés az, hogy mennyire tudnak e városlakók aktív szereplőként részt venni megélt tereik termelésében, a lakásuk mikrotere és tágabb lakóköznyezetük, Győr-Újváros, illetve annak bizonyos részei alakításában.

Ami a városrészt illeti, az, aki több évtizede ismerte/használta, a lepusztulásáról panaszkodott (3. ábra), nosztalgiával gondolva vissza a többlelakásos régi házakra s a környékre: *„Ő, arany volt, virágágyással volt tele az udvar, aztán lejjebb ment/mentek el innét lakni; már utólag olyan lakók voltak - azok romboltak. Amikor az édesanyám megkapta [ezt a lakást], itt virágágy volt”*. A lakóköznyezet e több évtized távlatából visszaidézett múltja sokkal közelebb van az emlékezőkhöz, mint a fizikai térben már csak két-három háztömbnyire lévő, de hatalmas társadalmi távolságba került rehabilitált/dzsentrifikált Kossuth utcai környék (4. ábra). Ez a távolság még annak a – kivételesen egy felújított házba – betelepített, hátrányos helyzetű fiatal családjának a szavaiban is felismerhető volt, aki csupán az útlezárások miatt „keveredett” egyszer a pár utcányira lévő, beszélgetésünkkor még épülő „olimpiai faluba”, s bár azt igen szépnek találta, csalódott is lett, mivel azzal kellett szembesülnie, hogy bevásárlóközpontot ott sem építenek. A kiskereskedelmi ellátást ugyanis – mint más Kossuth utca környékiek is – rossznak, s a számukra nehezen megközelíthető bevásárlóközpontokhoz viszonyítva kifejezetten drágának tartja (Nagy, Nagy 2019). A fizikai tér folyamatos megszépülését ezen kívül csak egy interjúpartner észrevételezte. Ő, a megkérdezettek között az egyetlen középosztálybeli, a rehabilitáció után a korábban bérelt önkormányzati lakásába visszaköltözött értelmiségi lakó, ma is sokkal élhetőbbnek látja a környéket, mint a többiek. Dicsérte például a Rába és Bálint utcának azokat a magántulajdonú háza-

3. ábra: Győr-Újváros slumosodó utcácséze
Urban decay in Győr-Újváros

Forrás: saját fotó

it, amelyeket a beköltöző építészek újjáéttak fel. Mégis, a saját gyermekeit már az 1980-as években sem a – többek között szerinte is akkor még jobb közeget teremtő – Kossuth utcai általános iskolába járatta. Amíg tehát ő a lakóterét és a környező köztereket egyaránt „magáénak” érzi, addig gyermekeit nem akarta a legközelebbi állami nevelési tér részévé tenni (e jelenségről lásd általánosabban Velkey 2019).

4. ábra: Győr-Újváros egy rehabilitált része
Urban rehabilitation in Győr-Újváros

Forrás: saját fotó

A megkérdezettek az újvárosi rehabilitációval, dzsentrifikációval közvetlenül saját lakásuk (mikroterük) változásán keresztül érzékelnek kapcsolatot. Az ifjúsági olimpiához (EYOF) köthető beruházások miatt a szomszédos Sziget városrészben bekövetkezett rendkívül gyors ingatlanár-emelkedés például kifejezetten rosszul érintette az egyik interjúpartnert. Ennek következtében hiúsult meg ugyanis a számára az előző (önkormányzati) lakásából való kényszerű távozása idején még elérhetőnek tűnő egyik lakás megvásárlása a „lelépési pénzből”. Volt, aki bérlőből egy, a rehabilitációban nem érintett, viszonylag jó állapotban lévő épületben még a '90-es évek elején szerzett lakástulajdonosi pozíciója ellenére is aggódott a házfelújítások miatt. Arról szerzett ugyanis tudomást, hogy a kiürítés alatt álló többlakásos szomszéd házat el akarja adni az önkormányzat (majd szállodává alakítása után őket egy fallal akarják attól az épülettől elválasztani). Ráadásul 2015-ben a már érzékelhető ingatlanfelértékelődés hatására már az ő társasházukat is meg akarta tőlük venni a helyi elit egyik, önkormányzati fejlesztésekről és ingatlanpiaci folyamatokról információkkal bíró, befolyásos tagja. Mint elmondta, ők ennek hatására egy közgyűlésükön a saját közös költségük megemelését határozták el, hogy elegendő tartalékot képezzenek a szükségessé váló felújításokra, többek között ilyen érvekkel: *„Gondolkozzatok, ha nem lesz pénzünk a felújításra, elveszik tőlünk, kiszorítanak minket a lakásból. Hova mész, mit csinálsz, elmész hatvanezer forintot albérletbe?”* Úgy tűnik, hogy a központi és a helyi állam és az ingatlanfejlesztők, valamint a vállalkozók alkotta koalíció olyan, a város gazdasági növekedését fenntartó lakáspiaci folyamatokat indított el, melyek tovább polarizálják a lakosságot, s akár lakástulajdonosi rétegeket is hátrányosan érinthetnek.

A megkérdezettek számára a fizikai tér felértékelődésénél sokkal fontosabb Újvárosnak a mindennapi életüket közvetlenül érintő, még nagyon is érzékelhető slumosodása. Megélt tereik ebben a léptékben leginkább azáltal formálódtak egységessé, hogy a városrészben (illetve a Kossuth utca környékén) a drogfogyasztást komoly problémaként írták le: elszaporodtak emiatt az éjszakai lakásfoglalások, szemetelések, hangoskodások, kéregetések, lopások. Ez az imázs pedig összhangban látszik állni a fentebb már említett, 2013-as győri kérdőíves felmérés eredményeivel. Akkor a lakosság a „szegény”, „zárkózott”, „iskolázatlan” problémák mellett a „rossz közbiztonságot” az egyes városrészek közül egyértelműen Újvároshoz kötötte leginkább (Páthy 2014). Ennél a mi kutatásunk interjúpartnerei annyiban látják csak jobbnak a környezetüket, ha mérlegre teszik, hogy Adyvárosban rosszabbnak ítélik a közbiztonságot. Máshonnan ideköltözött interjúpartnerünk⁴ viszont már egyértelműen internalizálja a negatív imázst: *„mikor megkérdezik, hogy merre lakok, nem merem kimondani, hogy hol, mert egy kalap alá vesznek sajnos”*. Ez pedig már a Wacquant (2011) által a fejlett marginalizáció kapcsán azonosított lakóhely alapján történő megbélyegzésnek, a többi idézett vélemény pedig az otthon érzetét adó, ismerős „hely” eltűnésének, kiüresedett „térre” válásának állapotát írja le.

E városrészpusztulás magyarázatát legtöbbször a romák 1980-as évektől induló betelepítésében, a későbbi, korántsem csak a romákra érvényes elszegényedésben, az egyesek szerint „álszegény” betelepült romániai (nagyrészt) romák életmódjában találják. Egymás „nevelése” még felnőtt-gyermek viszonylatban sem működik már a köztereken, épp a drogozáshoz kapcsolt agresszivitástól való félelem miatt, legalábbis ahogy azt néhány nő interjúpartnerem elpanaszolta. Megoldást az önkormányzattól, illetve a rendőrségtől várnak. Sikeres intézkedésről azonban csak egyikük számolt be, akinek a másokkal közös udvarán befalazták a már kiürült lakások ablakait, ajtóit, hogy ne mehessenek be oda éjszakánként a „drogosok”. Azonban ezt is csak egy családsegítő munkatárs közvetítésével tudta elérni.

Azt feltételezhetnénk, hogy a személyes terek, az otthonok/lakások jelenthetnék azt a léptéket, ahol a mindennapi élet szabadsága megvalósulhatna, a megélt tér az ott élők meglegedésére, általuk volna formálható. A léptékek termelésének (Berki 2017) változó összefonódása, azaz a városrész és a lakás mint életterek sokféle egybefűződése miatt azonban ez az eredményesség a vizsgált hátrányos helyzetű csoport számára akkor sem feltétlenül valósul meg, ha a városrehabilitáció részeként kapott lelépési pénznek köszönhetően a bérlő jogviszonyt egy lakásvásárlás során tulajdonosira alakítják. Egyik interjúpartnerem arra a számos városban meg tapasztalható jelenségre nyújt példát, amikor a lelépéskor kapott összeg (esetében mindössze 2,5 millió Ft) csak arra volt elegendő, hogy a kerületperemi egykori zártkerti részen – mint a társadalmi-térbeli kizártság több más győri elszegényedője – egy hétfélig házat vegyen meg lakáshasználatra.⁵ Ezt a településrészt a megfelelő közszolgáltatások híján nem állandó lakásra tervezték, hiányzik pl. a közvilágítás, „*még az utcaneveket sem írták ki*”, „*a körzeti orvos se megy ki*”. Az önkormányzat elgondolt terében pedig ez a városrész nem szerepel a megújításra kijelöltek között, így a közszolgáltatásokkal kapcsolatos kérések nem találnak meghallgatásra – e városperem ellátási gondja a személyesen megélt tér kisebb léptékének, az otthonnak a használati értékét is erősen lerontja. Ugyanezek a mechanizmusok vezettek annak az interjúpartnernek a helyzetéhez is, aki nehezen, és saját bevallása szerint is a bürokrácia egy véletlen anomáliája miatt tudott a fentírt nagyságrenddel magasabb lelépési összeget kialkudni magának. Ebből sikerült Újváros belső részén egy földszintes épületben lakást vásárolnia, sőt, azt belül fel is újítania. A szomszéd ház viszont mintegy szeméttárolóként működve a teljes lepusztulás állapotában van; az egyik bank, mint hitelezőből lett új tulajdonos nem gondoskodik a megtisztításáról, az önkormányzat pedig nem segít a probléma megoldásában.

Azok az interjúpartnerek, akik önkormányzati lakásból másik önkormányzati kerületbe kerültek, vagy beszélgetésünk idején vártak cserelakásra, nemcsak azt élték meg, hogy minimális befolyásuk van térbeli mobilitásukra, de azt is, hogy a tulajdonos állam kontrollja a mindennapi életük szférájába hatol.⁶ Ami az önkormányzat részéről nehéz, de tárgyalásokkal elért kompromisszumnak látszik, az a

megkérdezett kitelepítendő bérlők perspektívájából döntően a helyi állammal folytatandó egyenlőtlen harcnak tűnik. Különösen azért, mert ők is eleve „kompromisszumosnak” gondolják az egyéni helyzetekből adódó kéréseiket: „nem nagyobb lakást, csak kétszobást” szeretne valaki, a gyermekeire hivatkozva, vagy olyat, amihez tartozik tároló, hogy a megélhetéséhez elengedhetetlen biciklit tudják hova tenni. Nehéz elfogadniuk az ellenérveket, ha például érthetetlen bürokratikus szabályozás áll mögöttük. Mint annak a mozgáskorlátozott érintettnek az esetében, aki szerette volna, ha az egyébként akkor felújított szép cserelakásba nem padlószőnyeget tesznek le, mivel azon nehezebb mozogni járókerettel, de a negatív választ jogszabályokkal indokolták neki. Nehéz a választásuk szabadságának korlátozását elfogadni akkor is, ha egyenlőtlen elbánást feltételeznek az eljárásban (alkukban). Ha valaki lelépési pénzt remélt, de helyette lakást kapott, biztosan ismer olyat, akit „bezzeg nagy összeggel fizettek ki”. Ha vele szigorúak abban, hogy a harmadik felkínált lakás után már nem válogathat, olyanra hivatkozik, akinek „már ötöt is ajánlottak”. A függőségi viszony bevésődik egy-egy valóban elhangzott vagy a rossz emlék által eltorzított mondatba: „mit gondol, építsünk magának házat?” Amit szinte egyöntetűen megtapasztaltak, az az információhiány. Nem tudják, hogy mikor, mi lesz az ő lakásukkal, velük, a szomszéd házzal, s ez a bérlők mellett akár a már tulajdonosi pozícióban lévőkre is igaz lehet. Utóbbiak egyike, egy társasházban lakástulajdonos elmondása szerint: „Engem az bosszant, az az egy, hogy most már itt működnek, itt is most már kb. egy éve járnak ide, de egy kukkot nem szólnak, hogy mit akarnak. Küldik az embereket ide, fényképeznek, rajzolnak, elmennek, holott, nyolcvan százalékban magántulajdonosok vagyunk.”

Végeredményben megállapítható, hogy az önkormányzat által uralt tértermelés jelenlegi gyakorlata az államnak leginkább kiszolgáltatott lakókat elidegeníti saját mikroterektől (otthonaiktól) is. Konkrét tereik – használati értéküket elveszítve – az állam elgondolt terének fizikai valóságává, csereértékké válnak. Ez ellen fellépni, az ellenállás mikrotereit létrehozni csak törvényszegéssel tudnak, amit eltitkolva még lehet esélyük ideig-óráig a bérleményeik megtartására (például műemlék jellegű épületben végzett, engedély nélküli olyan kisebb költségű átalakítás, mint egy gipszkartonfallal történő térleválasztás). Vagy épp az építési szabályok magas szintű ismeretével és kiváló kapcsolatrendszerrel kiharcolhatnak maguknak valamilyen átalakítást (természetesen saját költségen). A jelen kutatásban résztvevő csoport társadalmi helyzetében (az előbb is említett értelmiségi család kivételével) azonban ennél még az is reálisabb lehetőség, hogy úgy találjanak kiutat az önkormányzat által menedzselt rehabilitációban megélt alárendelt helyzetükből, hogy kimenekülnek mostani lakóhelyükről, beleértve magát a slumosodó városrészt is. Castel (1993) modelljét alapul véve, ebben a kutatásban erre egy olyan, már említett, „rossz helyen” lakást vásárolt interjúpartnernek látszott esélye, akit a családi-rokoni kapcsolatok erőssége még a „beilleszkedés” pozíciójában tartott. Korábban az ő anyagi segítségével voltak képesek a fiáék kiköltöztetésénél együtt olyan helyzetet teremteni, aminek köszönhetően azok a lelépési pénzt ki-

egészítve tudtak egy kis családi házat venni a városperemen. Most ő bízik abban, hogy ha végképp „menekülni” akar, akkor hozzájuk költözhet. A másik példa egy olyan család, amelyet a három együtt élő felnőtt változó összetételű, de folyamatos fizetett munkája a „betagolódás” pozíciójában tartott a társadalmi térben, legalább annyira, hogy ők is vásárolhattak egy házat Újváros családi házas övezetében. Annak a nagy többségnek viszont, akiknél egyik ilyen társadalmi kötelék sem elég szilárd, s a Castel (1993) által leírt modell szerint a társadalmi térben a „sebezhetőség” vagy már a „kiilleszkedés” zónájában helyezkednek el, semmi esélyük az efféle ellenállásra. Abban azonban vitatkoznék e társadalmi kohézió mértéke alapján osztályozó modell alkotójával, hogy szerinte a gazdasági rétegződés kevésbé fontos, mondván, hogy a társadalmi beavatkozásra szorulóknak szinte valamennyi szereplője „szegény”. Épp abban a körben ugyanis, ahol a fent említett térbeli mobilitás egyfajta menekülési út lehetne, már a családi kötelékek ereje sem segít, hiszen a rokonoknak sincs lakása. Hiányzik a hátország, ami a stigmatizáció mellett szintén fontos jellemzője a Wacquant (2011) által leírt, fentebb idézett fejlett marginalitásnak. A városrehabilitációban érintettek között jó néhányan lehetnek a „segélyezés zónájában”, melyben a munka nélkül való lét ellenére az állami ellátás által teremtett szoros kötelék miatt még betagolódnak a társadalomba. Az önkormányzati lakások (és más állami segítség) révén ide tartozók azonban, mint azt az itt bemutatott tértermelésben az aktivitásuktól megfosztottak államhoz fűződő viszonya is mutatja, a „magára nem hagyott függő kiszolgáltatottság” zónáját foglalják el a társadalmi térben, ami semmiképp sem hasonlítható a „munka révén kivívott autonóm becsatlakozás zónájához” (Castel 1993).

Végül, itt kell megjegyezni, hogy az „elmenekülés” szándéka nem azt jelenti, hogy a kiszorítással fenyegetettek ne szeretnének egy valóban „szociális” rehabilitáció részesei lenni, vagyis egy felújított városrész megfelelően felújított házába visszaköltözni a korábban bérelt lakásukba. Ez a szándék azonban azért nem kap hangot, mert egyrészt joggal feltételezik, hogy az ott megemelkedő lakbért és rezsit nem tudnák megfizetni, másrészt esélyt sem látnak arra, hogy ezeket a lakásokat ők kaphatnák vissza. Az az interjúpartner, aki megpróbálta ezt kérni, így nyilatkozott: „Áááá, mondtuk mi [az ügyintézőnek], mi mondtuk. Azt mondta, szó sem lehet róla!” Mindezek a tapasztalatok jól példázzák, hogyan zárhatja ki a tulajdonosi szerepben lévő helyi állam a bérlőit a megélt terükről (otthonukról) szóló érdemi döntésekből is a középosztálybeli városiak, a tőke és az állam szükségleteit beteljesítő dzsentrifikáció megvalósításáért szervezett térbeli kiszorítás segítségével.

Összegző következtetések

A győri újvárosi szociális városrehabilitáció társadalmi-térbeli kiszorítást eredményező gyakorlatának feltárása révén jelen tanulmány is a kritikai városkutatók

érveléséhez csatlakozik. A dzsentifikáció pozitív és negatív hatásairól vitatkozó nemzetközi diskurzusban (Berényi 2016) az ide vonatkozó szakirodalmat áttekintve Atkinson (2004, idézi Lees et al. 2008) azt találta, hogy a dzsentifikációt túlnyomó többségben „negatív szomszédsági” folyamatként értékelték a kutatók. Miközben egyetértek azokkal, akik szerint a kiszorítottak egyébként rendkívül nehéz számszerűsítése segíthetne rámutatni a kiszorítást eredményező dzsentifikációs politikák tarthatatlanságára (Lees et al. 2008, Easton et al. 2019), meggyőződésem, hogy a kvalitatív módszerekkel megismerhető lakossági tapasztalatok is rámutathatnak a kiszorítási gyakorlatok működési módjára.

Lefebvre (1991) trialektikus térfelfogása kiváló eszköz arra, hogy a tértermelés szereplőit akár egy városrész átalakítása kapcsán „szembesítsük egymással”. Ebben a tanulmányban mindezt a kiszorításnak kitett embereket középpontba helyezve, s az ő megélt tereiket – többek között – az önkormányzat elgondolt térével együtt vizsgálva igyekeztem megérteni. A 2010-es évektől kiépített centralizált állami rendszerben az EU-s források elérését megcélzó, a központi állam által szabályozott tervezési gyakorlat lehetőséget adott a helyi önkormányzatoknak az absztrakt térben megjelenített társadalom valós térbeli mobilitási folyamatainak, a kiszorításnak a leleplezésére.

Az esettanulmány olyan gyakorlatokat tárt fel, amelyekben egyértelműsítette a térbeli elidegenedés/elidegenítés mechanizmusát. A felújítandó önkormányzati lakásokban élők sem a városrészt, sem saját mikrotereiket nem érzik magukénak, az információhiány bizonytalanságban, „kívülálló” pozícióban tartja őket, a szociális rehabilitációs projektben „célcsoportnak” tűnő szereplőket. Az állami kontroll eközben behatol a magántereikbe is, folyamatosan fenntartva a függőség viszonyait. Ráadásul az államszocializmus maradványai, a rendszerváltás utáni lakásprivatizáció módja miatt vegyes tulajdonban maradt házakban is nagyobb az állami kontroll, mint az a privát szférában megszokott. Miközben a városrészt átalakító tértermelésben a nyugati kapitalizmusokhoz hasonlóan egyértelmű az állam- és a tőkeérdek összefonódása, a városrehabilitáció miatt kiszorítottak megélt tereinek átalakulási folyamata felől nézve, azt egyértelműen az állam uralja. Ezért az esettanulmány által feltárt általános mechanizmusokat figyelembe véve úgy gondolom, a jelenlegi magyarországi viszonyok között egyfajta „államosított tértermelésről” beszélhetünk.

Jelinek (2019) különböző korszakokat elkülönítve a magyarországi városrehabilitáció történetében, a jelenlegi recentralizációs időszakban a „kettős kontroll” rendszerét írja le, amiben az egyik oldalon az önkormányzatoknak nő a központi (és az EU-) forrásoknak való kiszolgáltatottsága, míg a másik irányban erősödik a helyi társadalom feletti kontrollja. Úgy vélem, hogy az „államosított tértermelésben” megvalósuló kettősség a marginalizált társadalmi csoportok perspektívájából, egy hierarchikus rendszer végpontjáról nézve „dupla kontrollként” jelenik meg (melynek során a fentiekkel szemben ugyanaz a fél szenved el kétszeres ellenőrzést). Az önkormányzattól való függőség egyben a központi ál-

lamtól való függőséget jelenti, a városrehabilitációban részben indirekt módon (annak szabályozása, az EU-s források elérhetőségének kontrollja révén), részben a központosított állami ellátásokkal a „segélyezés” zónájában (Castel 1993) tartva a térbeli kizorításnak kitétteket.

A kapitalizmusban a térnek a tőke újratermelése érdekében a Lefebvre (2009) által leírt „állami termelési mód” segítségével történő kontroll alatt tartása – az ugyancsak lefebvre-i elgondolás szerint – csak autonóm decentralizációval változtatható meg. Ennek az általa elgondolt módszere, a neoliberális kapitalizmuson belüli realitása vitatható. Úgy gondolom azonban, hogy az állam jelenlegi magyarországi centralizált modellje, az „államosított tértermelés” biztosan nem ebbe az irányba tart.

Jegyzetek

- 1 A kutatás más részeinek néhány eredményét lásd Nagy, Nagy (2019) e folyóirat jelen számában megjelent tanulmányában.
- 2 Meg kell jegyezni, hogy Castel (1993) egy negyedik övezetet is megkülönböztetett, amelynek a „segélyezés zónája” nevet adta. Ezt az övezetet a munkaképtelenség okozta munka nélküli lét és a szociális lét erős kötésének együttesével jellemezte.
- 3 Erre vonatkozóan néhány részlet olvasható Jelinek (2019) ebben a tematikus számban megjelent írásában.
- 4 Hiába kapott ez a korábban a szülőkkel együtt élni kénytelen többgyermekes fiatal család modernizált önkormányzati lakást a rehabilitáció részeként már felújított egyik házban. A salétromos, vízesedő falak, folytonos penészedés miatt folyamatos betegségeikről panaszkodva így emlékszik vissza interjúpartnerem a lakáskiutalásuk pillanatára: *„Kérdezték, miért sírok. Egyrészt örültem, másrészt nagyon félttem, hogy miért pont oda. Az ember nem mert megszólalni, persze hogy elfogadta, mert akkor nem kaptam volna, de ez katasztrófa.”*
- 5 Sajnos nem állnak rendelkezésre adatok az újbárai társadalmi-térbeli kizorítás végállomásairól, de mivel több interjúpartner is említette a zártkerti részeket mint lehetséges célpontokat (a leromló lakótelepek mellett), feltehetően ezek lehetnek a slumosodás újratermelésének jellemző terei.
- 6 Azt, hogy ez a kontroll köztereken miként működhet, lásd Sági (2019) e tematikus számban közzétett tanulmányában.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás „Az állam strukturális átalakulásaira adott intézményi és egyéni válaszok különböző földrajzi kontextusokban” c. NKFIH (OTKA) K109269 szerződés számú projekt részét képezte, s a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával zajlott.

Köszönöm a KRTK RKI NYUTO kutatóinak, a Család- és Gyermejkölési Központ Újbárai Iroda munkatársainak, illetve valamennyi interjúpartneremnek a terepmunkám során nyújtott segítségét, valamint kollégáimnak és a névtelen lektoroknak a tanulmány véglegesítéséhez nyújtott támogatását.

Irodalom

- Aczél G. (2011): *A Középső-Ferencváros rehabilitációjának értékelő tanulmánya*. Pécsi Tudományegyetem Pollack Mihály Műszaki Kar Breuer Marcell Doktori Iskola, Pécs
- Berki M. (2015): A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom*, 2., 3–18. <https://doi.org/10.17649/TET.29.2.2658>
- Berki M. (2017): A földrajzi lépték változó értelmezése és a cselekvőhálózat-elmélet. *Földrajzi Közlemények*, 3., 203–215.
- Berényi B. E. (2016): Dzsentrifikációkutatás a poszt-szocialista városokban – merre tovább? *Földrajzi Közlemények*, 3., 204–215.
- Bodnar, J., Molnar, V. (2010): Reconfiguring private and public: State, capital and new housing developments in Berlin and Budapest. *Urban Studies*, 2., 789–812. <https://doi.org/10.1177/0042098009351188>
- Boros L., Hegedűs G., Pál V. (2008): A neoliberais településpolitika konfliktusai. In: Orosz Z., Fazekas I. (szerk.): *Települési Környezet*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 96–204.
- Castel, R. (1993): A nélkülözéstől a kivetettségig – a „kiilleszkedés” pokoljárása. *Esély*, 3., 3–23. http://www.esely.org/kiadvanyok/1993_3/anelkulozestol.pdf
- Csanádi G., Csizmady A., Kószeghy L., Tomay K. (2006): Belső-erzsébetvárosi rehabilitáció. *Tér és Társadalom*, 1., 73–92. <https://doi.org/10.17649/TET.20.1.1040>
- Csanádi G., Csizmady A., Kószeghy L., Tomay K. (2007): A városrehabilitáció társadalmi hatásai Budapesten. In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 93–118. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián.)
- Csizmadia Z., Tóth P. (szerk.) (2014): *A helyi társadalom és intézményrendszer Győrben*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr
- Czirfusz M. (2019): Munkanélküliség és az állam tértermelése Magyarországon két válságidőszakban. *Tér és Társadalom*, 4., 177–196. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3170>
- Czirfusz, M., Horváth, V., Jelinek, Cs., Pósfai, Zs., Szabó, L. (2015): Gentrification and Rescaling Urban Governance in Budapest-Józsefváros. *Intersections*, 4., 55–77. <https://doi.org/10.17356/ie-ajsp.v1i4.104>
- Easton S., Lees, L., Hubbard, P., Tate, N. (2019): Measuring and mapping displacement: The problem of quantification in the battle against gentrification, *Urban Studies* <https://doi.org/10.1177/0042098019851953>
- Egedy T. (2007): A történelmi belvárosok rehabilitációja vidéki nagyvárosainkban – Szeged és Győr. In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. 261–292. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián)
- Fekete D., Polgári I. (2016): Szociális városrehabilitáció Győr-Újváros területén. *Falu, Város Régió*, 2., 76–81.
- Gregory, D. (1994): *Geographical Imaginations*. Blackwell, Oxford
- Győr Megyei Jogú Város Településfejlesztési Konceptiója 2014–2030. (tervezők: Aczél G., Márton M., Szatmári Sz.) Győr, 2014.
- Győr Megyei Jogú Város Középtávú Integrált Városfejlesztési Stratégiája (vezető: HHP Contact Tanácsadó Kft) Győr, 2008.
- Jelinek, Cs. (2011): *State-Led Gentrification and Relocation in Budapest: Vacating a House in Ferencváros*. Central European University, Budapest http://www.etd.ceu.hu/2011/jelinek_csaba.pdf MA szakdolgozat
- Jelinek Cs. (2019): A városrehabilitáció korszakai Magyarországon: Az állam szerepe marginális városi terek (újra)termelésében. *Tér és Társadalom*, 4., 17–37. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3180>
- Kovács Z. (2005): A városrehabilitáció eredményei és korlátai Budapesten. In: Egedy T. (szerk.): *Városrehabilitáció és társadalom*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 159–174.

- Közösségi Beavatkozási Terv. „Győr-Újváros szociális városrehabilitációhoz kapcsolódó társadalmi együttműködést erősítő komplex program.” TOP-6.9.1-15-GY1-2016-00001
- Lees, L., Slater, T., Wylie, E. (2008): *Gentrification*, Routledge, Taylor & Francis Group, New York, London
- Lefebvre, H. (1971): *Everyday Life in the Modern World*. Trans. Rabinovitch, S. Allen Lane, Harmondsworth
- Lefebvre, H. (1976): Reflections on the politics of space. *Antipode*, 2., 30-37. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.1976.tb00636.x>
- Lefebvre, H. (1991 [1974]): *The Production of Space*. Trans. Nicholson-Smith, D. Blackwell, Oxford, Cambridge, MA
- Lefebvre, H. (2009): *State, space, world: selected essays*. Ed. Brenner, N., Elden, S. and Trans. Moore, G. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Marcuse, P. (1985): To control gentrification: Anti-displacement zoning and planning for stable residential districts. *Review of Law and Social Change*, 13., 931-945. <https://socialchangenyu.com/review/to-control-gentrification-anti-displacement-zoning-and-planning-for-stable-residential-districts/>
- Megalapozó vizsgálat. Győr Megyei Jogú Város Településfejlesztési Koncepciójához és Integrált Településfejlesztési Stratégiájához (2014-2020). Szakmai vezető: Rechnitzer János, Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata, Győr, 2014. január.
- Nagy E., Timár J. (2008): A városmegújítás társadalmi következményei Európában. In: Szabó V., Orosz Z., Nagy R., Fazekas I. (szerk.): *IV. Magyar Földrajzi Konferencia*. Debrecen, 2008. november 14-15. Debreceni Egyetem, Debrecen, 307-313.
- Nagy E., Timár J. (2012): Urban restructuring in the grip of capital and politics: Gentrification in East-Central Europe. In: Csapó T., Balogh, A. (szerk.): *Development of the Settlement Network in the Central European Countries: Past, Present, and Future*. Springer Verlag, Berlin, Heidelberg, 121-135. https://doi.org/10.1007/978-3-642-20314-5_9
- Nagy G., Nagy E., (2019): Az állam szerepe a városi terek fogyasztásközpontú „újtermelésében”. *Tér és Társadalom* 4., 61-86. <https://10.17649/TET.33.4.3192>
- Nárai M. (1998): Bérletkásokkal vagy nélkülük? Lehetőségek és igények felmérése Győrött. *Tér és Társadalom*, 4., 117-131. <https://doi.org/10.17649/TET.12.4.491>
- Pálné Kovács I. (2019): A magyar önkormányzatok korlátai a helyi gazdaságfejlesztésben. *Tér és Társadalom*, 2., 3-19. <https://doi.org/10.17649/TET.33.2.3088>
- Páthy Á. (2014): A társadalmi szerkezet belső területi sajátosságai. A győri városrészek és lakóövezetek társadalmi tagozódása. In: Csizmadia Z., Tóth P. (szerk.): *A helyi társadalom és intézményrendszer Győrben*. Univeritas-Győr Nonprofit Kft, Győr, 48-74.
- Rechnitzer J., Csizmadia Z., Grosz A. (2004): A magyar városhálózat tudásalapú megújító képessége az ezredfordulón. *Tér és Társadalom*, 2., 117-156. <https://doi.org/10.17649/TET.18.2.949>
- Sági M. (2019): Az állam és a közterek hanyatlása, militarizációja történelmi perspektívában. *Tér és Társadalom*, 4., 87-103. <https://10.17649/TET.33.4.3202>
- Smith, N. (1996): *The New Urban Frontier. Gentrification and the Revanchist City*. Routledge, London, New York
- Smith, N. (2002): New globalism, new urbanism: Gentrification as global urban strategy. *Antipode*, 3., 427-450. <https://doi.org/10.1111/1467-8330.00249>
- Soja, E. (1996): *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Blackwell, Oxford
- Somogyi E., Szemző H., Tosics I. (2007): Városrehabilitáció kétszintű önkormányzati rendszerben: budapesti sikerek és problémák (1994-2006). In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. 69-92. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián)
- Terra Stúdió Kft. (2016): *Integrált városfejlesztések értékelése. Ex-post értékelés a 2007-13-as időszokról*, Projektvezető: Kukely Gy., Rácz A. Budapest
- Timár J. (2006): Az agglomerálódástól a szuburbanizációig: „Tértermelés” a poszt-szocialista Magyarországon. In: Csapó T., Kocsis Zs. (szerk.): *Agglomerációk és szuburbanizáció Magyarországon: Településtudományi konferencia*, Savaria University Press, Szombathely, 35-51.
- Timár J., Nagy E. (2007): A középvárosi dszentrifikáció és társadalmi hatásai a poszt-szocialista Magyarországon. In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi*

- hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 293–317. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián)
- Tóth P., Ditrói Z. (2014): A helyi társadalom dimenziói. A lakosság lakópolgári attitűdjeinek különbségei. In Csizmadia Z., Tóth P. (szerk.): *A helyi társadalom és intézményrendszer Győrben*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 75–99.
- Velkey G. (2019): A térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek és újratermelésük az alapfokú oktatás hazai rendszerében. *Tér és Társadalom* 4., 104-131. [thtps://doi.org/10.17649/TET.4.3179](https://doi.org/10.17649/TET.4.3179)
- Wacquant, L. (2011 [2007]): Lakóhely szerinti megbélyegzés a fejlett marginalitás korában. *Fordulat*, 13., 12–27. http://fordulat.net/pdf/13/F13_wacquant.pdf

Az állam szerepe a városi terek fogyasztásközpontú „újratermelésében”

State agency in the consumption-centred restructuring of urban spaces

NAGY GÁBOR, NAGY ERIKA

NAGY Gábor: tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 5600 Békéscsaba, Szabó Dezső u. 42.; nagy.gabor@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-9012-0676>

NAGY Erika: tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 5600 Békéscsaba, Szabó Dezső u. 42.; nagy.erika@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0001-9706-4841>

KULCSSZAVAK: tértermelés; állam; fogyasztás; városi átalakulás

ABSZTRAKT: A városi terek fogyasztásközpontú átalakítása, a folyamat szereplői és viszonyrendszereik a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek kritikai megközelítésű kutatásának fontos kérdéskörévé vált az utóbbi két évtizedben. A fogyasztás dinamikus társadalmi viszonyrendszerként történő értelmezéséből kiindulva – amellyel egyszerre ragadható meg a fennálló társadalmi struktúrák működése, kulturális logikája, és az egyén (mint fogyasztó) ezekre adott válasza – az állam piaci szabályozó-ellenőrző szerepét, pontosabban ennek és társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket „termelő” mechanizmusait mutatjuk be a magyarországi (poszt-szocialista) átmenet és „perifériás” kapitalizmus kontextusában. Konceptiónkban az állam a piaci szereplők közötti viszonyok alakítója szabályozók és intézményi gyakorlatok révén, amelyek lenyomatai az állam működését formáló társadalmi/hatalmi-térbeli viszonyoknak. Az állam fogyasztáshoz kapcsolódó, egyenlőtlenségeket „termelő” szerepe több térbeli léptékben és dimenzióban is megragadható, tanulmányunkban azonban a városi terekben zajló folyamatokra koncentrálnunk. Elemzésünk empirikus része győri esettanulmányra épül, amelynek során kvalitatív módszerekkel próbáltuk feltárni a helyi állam és a többi szereplő viszonyát. A tanulmányban a mellett érvelünk, hogy (i) a fogyasztás szervezeti és térbeli kereteit alakító szabályozás alapvetően a városi gazdaságok/terek fogyasztásközpontú átalakítása irányába hatott, az ebben résztvevők körét a piaci szelekcióra „bízva”; (ii) az előbbi folyamatok eredményeként kialakult konfliktusok egyrészt lassan és inkonzisztens módon formálódó állami szabályozás, és a mögötte húzódó, tőke/állam kapcsolatok metszetében, másrészt a központi állam/lokális állam változó viszonyrendszerében értelmezhetők; (iii) a városi terek fogyasztásközpontú átrendeződésében fölfedezhető a (perifériás kapitalizmusra jellemző) függőségi viszonyok bonyolult rendszere, ami a „sikeresnek” tekintett városok helyi szereplőinek mozgásterét is behatárolja.

Gábor NAGY: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Szabó Dezső u. 42., H-5600 Békéscsaba, Hungary; nagy.gabor@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-9012-0676>

Erika NAGY: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Szabó Dezső u. 42., H-5600 Békéscsaba, Hungary; nagy.erika@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0001-9706-4841>

KEYWORDS: production of space; state; consumption; urban restructuring

ABSTRACT: Consumption-oriented urban restructuring was a powerful process that redefined everyday life and the framework conditions for the production of social space. Moreover, it created the conditions for the emergence and development of new consumer cultures in the eastern periphery of Europe. Such processes were promoted not only by the post-shortage constellations of the CEE countries and the influx of capital into the urban real estate markets but also by neoliberal measures at various scales, i.e. EU, national and local.

In this paper, we focus on the state agency in the processes of local consumer-oriented urban restructuring in Győr, shaped by the massive influx of FDI. Győr is thus regarded as a model city for the export-driven economic upswing in post-socialist Hungary but also has multiple dependencies typical of re-industrialised enclaves in the (Eastern European) periphery as well as the problems and conflicts arising from the recent (re-)centralisation of state power in Hungary.

Starting from Lefebvre's critical concept of social space and the recent transdisciplinary debates about consumer spaces as theatres in which different strategies (representations of spaces) confront everyday life, we have attempted to reveal the role of the local state as regulator, owner, investor and manager in the rearrangement of urban space, social relations and practices. In particular, we tried to understand how changing state roles and practices concentrated, reflected and (re-)produced both class politics and the relationships of state/capital and local/central after the transition in the design of space for cultural and material consumption.

The analysis of the empirical results indicates that the neoliberal narrative of urban development promoted by the local state was discursively linked to control over post-socialist "redundant" (brown fields) and "chaotic" spaces (e.g. open markets) and also to the rise of the new model (consumer) citizen. The class-oriented policy, which manifested itself in urban development projects, was confronted with the daily consumption practices ("lived spaces" of the city dwellers) and also with the interests of the local retail trade which withered in the city centre due to urban redevelopment projects and large-scale shopping developments.

But even the increasing resistance did not hinder the plans of the local state, although the latter worked against the envisaged re-establishment of the local "petty bourgeoisie" and also against the concept of reorientation of urban life (and aspiring citizenship) in the inner city. The state-sponsored physical and visual transformation of the inner city - driven by the mega-event (European Youth Olympics, 2017) - and the resulting highly selective social-spatial consumption practices revealed the limits of the local state: Municipal actions and policies were embedded in a complex geometry of power and were defined by state rescaling (re-centralisation), the grip of national party politics and the agents of global capital - all in an opaque system of bargaining processes through which the relationships in this geometry function.

The authors encourage attention and further research on the multiple embedding of state agency in various local and national/institutional contexts and on state-capital relations in peripheral and non-metropolitan contexts. They also criticise place-based development policies by highlighting the power relations that keep local economies (and agents) on a definite track in the national, global and European context.

Bevezetés

A *Tér és Társadalom* jelen számának fókuszában az állam társadalmi tér alakításában („termelésében”) betöltött szerepének értelmezése áll – amelyet cikkünkben a kelet-közép-európai „perifériás” kapitalizmus(ok) kontextusában (is) megpróbálunk „elhelyezni”. A közös értelmezési keretül választott lefebvre-i koncepció egyik fontos felvetése szerint a modern állam specializált intézményi-térbeli struktúrákon

keresztül ellenőrzi és termeli újra a fennálló társadalmi viszonyokat. Ezek biztosítják a mindennapi élet racionális kereteit, meghatározzák térbeli akcióinkat és ezekről való gondolkodásunkat, ugyanakkor elrejtik a háttérben húzódó mechanizmusokat, érdek- és hatalmi viszonyokat (Lefebvre 1991). Ez utóbbiak megragadásához számunkra is a társadalmi tér – amely egyszerre a társadalmi struktúrák manifesztációja, termelőeszköz, a hatalom és dominancia közvetítője, a gondolkodás és a cselekvés eszköze – kritikai koncepciója a kiindulópont. Tanulmányunkban a fogyasztás átalakuló városi tereiben, az ezeket formáló kulcsszereplők stratégiáin, viszonyrendszerain, gyakorlatain keresztül vizsgáljuk, hogyan épülnek be a hatalmi struktúrák (a tér reprezentációi) a mindennapi életbe „megélt tereink” átformálásán keresztül.

Az elemzés középpontjában a *helyi állam* – elsősorban a városfejlesztésben kulcsszerepet betöltő önkormányzat és intézményei – szabályozó, ellenőrző, fejlesztő szerepe, ezek változásai és mozgatórugói, a többi szereplőhöz (ingatlanfejlesztőkhöz, kereskedőkhöz, fogyasztókhöz, helyi társadalomhoz stb.) fűződő viszonya, az állam térbeli szerveződésének átalakulásai, s ennek térbeli „lenyomatai” állnak. Az állam „tértermelő” szerepét a fogyasztás átalakuló struktúráin és gyakorlatain keresztül értelmezzük, amelyeket az utóbbi évtizedekben az erre fókuszáló kutatások a társadalom strukturális átrendeződéseit, az önazonosság keresését meghatározó folyamatként, illetve a gazdasági növekedés motorjaként azonosították a kapitalizmus jelen szakaszában (pl. Harvey 1995; Hetesi, Andics, Veres 2007; Jackson, Thrift 2005). Tanulmányunkban a *fogyasztást dinamikus társadalmi viszonyrendszerként* értelmezzük, amiben egyszerre megragadható a fennálló társadalmi struktúrák működése, a globális kapitalizmus kulturális logikája – ennek különböző, pl. kelet-közép-európai perifériára jellemző változatai – és az ezekre adott helyi, közösségi, egyéni válaszok. Ennek a viszonyrendszernek a térbeli kifejeződése a városi terek fogyasztásközpontú átalakítása is – vásárlás, pihenés, szórakozás új tereinek kialakítása, a közterek átformálása, a város új elvei, szerepek mentén történő fizikai és vizuális „újratervezése” is (Jackson, Thrift 2005; Miles, Miles 2004; Zukin 1998). Jelen tanulmány is *erre a térbeli léptékre fókuszál* – győri esettanulmányon keresztül bemutatva a várospolitikák, s ezen keresztül az állam szelektív, egyes társadalmi (fogyasztói) csoportokat favorizáló mechanizmusait.

A tanulmányban tehát arra keressük a választ, hogy az állam hogyan formálta a társadalmi viszonyokat a fogyasztás tereinek alakításával, s ez a „tértermelő” szerep milyen érdekek, hatalmi viszonyok, stratégiák mentén változott:

- Kik (voltak) a városi terek átalakításának kulcsszereplői? A helyi állam szabályozó, ellenőrző, fejlesztő szerepein keresztül hogyan formálta át fogyasztás tereihez kötődő stratégiáikat? Ezek a folyamatok egységes (állami) „tértermelő” koncepcióba illeszkedtek-e?
- Hogyan érhetőek tetten e folyamatokban a rendszerváltozás utáni osztálypolitikák, illetve az átalakuló tőke/állam, illetve központi/lokális állam viszonyrendszer – végső soron a kelet-közép-európai periféria bonyolult függőségi viszonyai?

Elemzésünkben egy városi esettanulmányra (Győr) támaszkodunk. A terep kiválasztása átfogó statisztikai vizsgálatra épült (Nagy, Nagy, Dudás 2016), amellyel meghatároztuk a város helyét a kereskedelem és fogyasztás hazai térstruktúráiban. Áttekintettük a fogyasztás tereit alakító szereplők (kereskedelmi tőke, ingatlanfejlesztők, központi és helyi állam) viszonyát meghatározó jogi-szabályozási kereteket és dokumentumokat, továbbá a helyi gazdaság és társadalom strukturális átrendeződését tükröző forrásokat is. Ez lehetővé tette, hogy a terepmunka során azonosítsuk és a vizsgált térbeli folyamatok kulcsszereplőit, akikkel szakértői interjúkat készítettünk. Az elemzés során a forrásokat egymással kiegészítve használtuk.¹ Az esettanulmány módszerrel az volt a célunk, hogy a társadalmi-térbeli átrendeződéseket saját kontextusukban értelmezzük, ugyanakkor az ezeket alakító mechanizmusok feltárásával a lokalitáson túlmutató következtetéseket fogalmazzunk meg az állam tértermelő szerepére vonatkozóan.

Az elemzés koncepcionális keretét az állam, mint térbeli szerveződés efebvre-i értelmezésének, illetve a fogyasztást társadalmi viszonyok kifejeződéseként és térbeli folyamatként megragadó kritikai gazdaságföldrajzi (politikai gazdaságtani, illetve a kritikai kultúrakutatásokhoz kötődő) érvelések – illetve az ezekből kiinduló, „posztoszocialista” városokra irányuló kutatások – összekapcsolása jelenti (második rész). Ebből kiindulva próbáljuk megragadni az állam által vezérelt strukturális átrendeződések csomópontjait, amelyek a városi terek átalakítását „keretezték” Magyarországon (harmadik rész). Az állam tértermelő szerepét győri esettanulmányunkból kiindulva próbáljuk megragadni, egyrészt a belváros átalakulásán keresztül, amelyben tetten érhetők a fogyasztás tereinek alapvető átrendeződései a kis tőkékre épülő vállalkozási boomtól a plázaépítésen és a városmegújítási projekteken át a piac átalakításáig (negyedik rész), másrészt egy, a várost átfőmáló megaprojekthez kötődő stratégiák, konfliktusok és térbeli következményeik bemutatásával (ötödik rész). Végül a kritikai város- illetve fogyasztáskutatásokhoz kapcsolódó kérdéseket vetünk fel a kiindulópontként használt koncepciók relevanciájával, és a tértermelés kelet-közép-európai „perifériás” hatalmi viszonyaival kapcsolatban (hatodik rész).

Állam, fogyasztás és a mindennapi élet tereinek átalakulása a „posztoszocialista” európai periférián – koncepcionális keretek

A kelet-közép-európai városok társadalmi-térbeli átalakulásának kutatása egyrészt az átmenet, a globális kapitalizmus periferizációs folyamatai, és az e keretek között kibontakozó neoliberális urbanizmus kritikai értelmezéseihez adott muníciót az elmúlt három évtizedben, másrészt (leginkább az utóbbi másfél évtizedben) kiindulópontot jelentett az értelmezési keretek felülvizsgálatára, a széles körben elfogadott koncepciók érvényességének megkérdőjelezésére. Az alábbiakban azokra az érvelésekre támaszkodunk, amelyek a városi tér átrendeződéseit nem csupán

az átmenet makrostrukturális folyamatainak lenyomataiként, hanem *e mechanizmusok részeként* értelmezték. Egyrészt a tőkefelhalmozás (új társadalmi osztályok kialakulása), a politikai öntudat és új identitások forrásaként, másrészt a változó állami szerepek hordozójaként – amelyek az államszocializmus és a korábbi korszakok urbanizmusának nagyon is valóságos (materiális és szimbolikus), „megörökölt” közegében bontakoztak ki (Grubbauer 2012; Harloe 1996; Light, Young 2010; Stenning et al. 2010). Az ennek az „örökségnek” a megőrzésére/megváltoztatására irányuló törekvések, s az ezek társadalmi (osztály-)tartalmát tükröző narratívák tetten érhetők a belváros mint fogyasztási tér presztízsének helyreállításáról folyó diskurzusokban, a piacok (az átmenet velejárójának tekintett informalitás színtereinek) erősödő ellenőrzésében, és a nagyléptékű projektek megvalósításában, amelyek az újonnan formálódó szimbolikus gazdaság részeivé váltak, és gyökeres szakítást jelentettek a múlttal (Müller, Pickles 2015; Sik, Wallace 1999; Sulima 2012). A fogyasztás városi tereinek kutatása tehát közelebb visz a kelet-közép-európai perifériás urbanizmus társadalmi viszonyainak, kapcsolódó ideológiáinak, és mindennapi „megélt” valóságának megértéshez – és az állam ezekben betöltött szerepének (európai perifériáról kiinduló) konceptualizálásához is (ld. még: Grubbauer 2012; Hristova 2010; Stenning et al. 2010).

A folyamatokat, amelyek a városi tereket a hierarchikus állami elosztási rendszer színtereiből az egyént fogyasztóként középpontba állító struktúrák médiumává formálták, a társadalmi tér kritikai koncepciójából (Lefebvre 1991) kiindulva tárgyaljuk. (i) *Utóbbit átfogó értelmezési keretként* használjuk, amellyel megragadhatók egy-egy korszak társadalmi viszonyai: a térbeli átrendeződések háttérében álló érdekek, stratégiák, ideológiák, technológiák, amelyek kijelölik a cselekvés és gondolkodás kereteit, miközben elrejtik a „tértermelés” valódi viszonyait a szabad cselekvés (pl. a fogyasztói döntésekhez kapcsolt) illúziója mögé (Ritzer, Goodman, Wiedenhof 2001). (ii) Lefebvre koncepciójában *az államnak kulcsszerep jut* a társadalmi tér termelésében: a társadalmi viszonyok ellenőrzésében az ezt szolgáló hierarchikus intézményi-térbeli struktúrák működtetése révén, továbbá a tér reprezentációinak formálásában, amely a társadalmi gyakorlatok és a térrel kapcsolatos tudás specializált intézményi keretek közötti újratermelésére épül (Lefebvre 2009). Ebből kiindulva kísérelték meg többen is feltárni az állam változó szerepeit és térbeli szerveződését, s ezen keresztül a társadalmi viszonyok átrendeződését a kapitalizmus rezsimváltásaihoz, elsősorban jelen (neoliberális/globális) korszakához kötődően.

Elemzésünkben alapvetően Brenner (2004) értelmezésére építkezünk, amely szerint az állam polimorf szerveződés: intézményi gyakorlatai ugyan nagyrészt térbeli hierarchiákhoz, ezek pontosan definiált tereihez kötődnek, azonban társadalmi viszonyokat ellenőrző-alakító szerepe sokkal átfogóbb, és a tértermelési folyamatokban is sokféle módon jelenik meg (a lokális terek átalakításában, hálózati szerveződésekben, transzlokális kapcsolatokban stb.). Ezek a különböző stratégiák, társadalmi csoportok közötti küzdelmek eredményeként formálódnak, és alapvető

átrendeződésekhez vezetnek a hatalom és az erőforrások (állami) elosztásában, a tértermelési folyamatok irányításában (Brenner 2004; Brenner, Elden 2009). Jessop (2002), illetve Peck, Theodore és Brenner (2009) szerint az állam tértermelő szerepét a *kapitalizmus jelen szakaszában* a gazdasági versenyképesség erősítése, a társadalompolitikák piaci logikának történő alárendelése, az újraelosztási rendszerek ennek megfelelő átalakítása határozza meg. Ez kifejeződik például az európai és nemzeti fejlesztéspolitikák és forráselosztás kilencvenes évek elejétől változó súlypontjaiban, amelyek a gazdasági növekedést, a helyek (városok) közötti versengést állítják középpontba, illetve az újraelosztás rendszereinek a közszolgáltatások és a társadalmi transferek rovására történő „áthangolásában” – amelyek a társadalmi-térbeli polarizáció folyamatait tartják fenn (Brenner 2009; Vastagh 2017). A fenti érvelés szerint az állam városi tereket átformáló szerepében is a kapitalizmus jelenlegi (globális/neoliberális) szakaszának térbeli logikája jelenik meg. A fogyasztás különböző terei köré szerveződő projektek, a tőkefelhalmozás, a befektetőkért folyó versengés, az új szimbolikus városi gazdaság formálódásának folyamataiba illeszkednek, és szerves részét alkotják a lokális fejlesztési programoknak, amelyekben az állam összetett (szabályozó, fejlesztő, finanszírozó stb.) szerepet tölt be, egyszerre több (helyi, regionális, nemzeti, európai/EU) léptékhez kötődően (Harvey 2002; Smith 1996; Zukin 1998). A fogyasztáshoz kötődő városi projekteket a posztzocialista átmenet kritikai értelmezései is a társadalmi átalakulás, így a változó állami szerepek manifesztációiként jelenítették meg, rámutatva a fogyasztás szerepére a neoliberális kapitalizmus régióbeli beágyazásában („domesztikálásában”), a társadalmi-térbeli gyakorlatokat – lefebvre-i értelemben vett „megélt” tereinket – alakító normák, értékek közvetítőjeként (Coe 2004; Hristova 2010; Stanilov 2007; Stenning et al. 2010).

Az állam tértermelő szerepét boncolgató diskurzusokat a *fogyasztás kritikai szemléletű tanulmányozásával* – a városkutatások mellett – a *kritikai gazdaságföldrajzi* vizsgálatok kapcsolták össze explicit módon (Goss 2004; Lowe, Wrigley 1996; Zukin 1998). Utóbbiak részben a politikai gazdaságtani érveléseket és a kritikai kultúrakutatásokat összekapcsoló *kritikai-strukturalista áramlatban* gyökereztek. Érvrendszerükben a fogyasztás a társadalmi viszonyok (így az állam ezek alakításában betöltött szerepének) manifesztációja, e viszonyok újratermelésének eszköze. A fogyasztás új tereinek létrehozásában, a városi terek ezzel összekapcsolódó „privatizációjában”, és az e folyamatok eredőjeként formálódó városi szimbolikus gazdaság(ok) alakításában tehát a kapitalizmus jelen szakaszának kulturális logikája jelenik meg (Goss 2004; Harvey 1995; Zukin 1998). A társadalmi gyakorlatokat középpontba állító *kritikai antropológiai értelmezések* ugyanakkor a társadalmi viszonyokat/helyzeteket újratermelő szerepe mellett az egyén (fogyasztó) életébe illeszkedő folyamatként is tekintettek a fogyasztás folyamatára. (Ritzer, Goodman, Wiedenhof 2001). Ebben a megközelítésben a fogyasztás terei a társadalmi normák, elvárások közvetítői, amelyek egyszerre csábítanak és fegyelmeznek (pl. fizikai korlátok és vizuálisan kódolt szabályok révén, vagy a fogyasztási rituálék

elfogadtatásával) (Appadurai 1996; Domosh 1996). A fenti érvelések és az áramlatok közötti viták vezettek a fogyasztói gyakorlatok és terek (s az ezek háttérében álló „tértermelő” stratégiák) bonyolult, egymást kölcsönösen meghatározó viszonyának új értelmezéseihöz a gazdaságföldrajzban (lásd pl. Clarke 1996; Crewe, Lowe 2000; Wrigley, Coe, Currah 2005). Ezekből kiindulva egyrészt úgy tekintünk a fogyasztásra, mint összetett térbeli folyamatra, amely i) egyszerre jeleníti meg a termeléshez kapcsolódó társadalmi viszonyokat és azokat a struktúrákat, ideológiákat, stratégiákat, amelyek a megteremtik a fogyasztás kontextusát – a városi terek reprezentációit, az állami szabályozóktól és fejlesztéspolitikáktól a kereskedelmi tőke változó térbeli preferenciáit; ii) a mindennapi élet (a „megélt terek”) része, amelyben „találkoznak”, ütköznek a társadalmi teret formáló gyakorlatok és érdekek; iii) az ellenőrzés és kizorítás eszköze, amellyel szabályozható a társadalom működése. A városi tereket átformáló, fogyasztást középpontba állító projekteken keresztül tehát képet alkothatunk az állam társadalmi viszonyokat alakító, változó szerepéről (szabályozóként, befektetőként, tulajdonosként, közvetítőként stb.), amelyben megragadhatók a kapitalizmus jelen korszakára jellemző tértermelési folyamatok, az átmenet sajátosságai, és az európai periféria külső és belső függőségi viszonyai.

A kelet-közép-európai poszt szocialista országokban a fogyasztás intézményi-szabályozási és térbeli kereteinek átalakítása fontos társadalompolitikai és ideológiai eszköz volt a rendszerváltó elit kezében. A (materiális) javakhoz való hozzáférés a szabad döntés, a jólét és a formálódó új társadalomhoz tartozás illúzióját keltették a rendszerváltás vesztesei számára is. A gyorsan gyarapodó kereskedelmi kisvállalkozások a formálódó polgárságot erősítették – miközben a piaci nyitás és a privatizáció következményeként növekedett a külföldi tőke súlya az ágazatban. A kilencvenes évekre jellemző átmeneti formák eltűnése, a fogyasztás terei fölötti ellenőrzés kiterjesztése a formálódó kelet-közép-európai kapitalizmusok konszolidációjának folyamatába illeszkedtek, s ebben meghatározó szerep jutott a központi és helyi állam intézményeinek (Hristova 2010; Nagy 2001; Sulima 2012).

Változó szabályozási-intézményi keretek – a fogyasztásközpontú városi projektek magyarországi kontextusa

A fogyasztás tereinek átalakulásában az állam közvetve és közvetlenül is fontos – az utóbbi évtizedben növekvő – szerepet töltött be *Magyarországon* (is), amellyel, úgy gondoljuk, végső soron a neoliberális/globális kapitalizmus társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket termelő mechanizmusait erősítette. Ez a szerep sokrétű, sok elemében és intézményi-térbeli kereteiben is átalakult a rendszerváltás óta, ezért itt csak azokat a folyamatokat említjük meg, amelyek az általunk vizsgált terekben a társadalmi szereplők viszonyát alakították.

(a) A kereskedelem működése átfogó szabályozásának (2005-ig tartó) hiánya – a belső piacot befektetők és az áruk áramlása számára megnyitó liberalizációs lépé-

sekkel együtt – a városi tereket átformáló ágazati szereplők közötti erőviszonyokat alapvetően a nagytőke, illetve a nemzetközi befektetők javára billentette. Utóbbi csoportok a termelési folyamatokban (tehát a tőke más formáival szemben) is megerősítették pozícióikat, amelynek fontos szerepe volt abban, hogy a hazai/nemzetközi kereskedelmi tőke közötti erőviszonyokat sem az új kereskedelmi törvénnyel (2005), sem a 2010 utáni újraszabályozási lépésekkel (plázatörvény, nyitvatartáskorlátozás, különadók stb.) sem sikerült alapvetően átrendezni (Nagy, Nagy, Dudás 2016).

(b) A fogyasztók (tőkével szembeni) védelme lassan és hektikusan formálódott – a többi posztzocialista országhoz hasonlóan csak az EU-csatlakozás után kapott nagyobb figyelmet és konzisztens szabályozási kereteket. A fogyasztók többsége saját kárán tanult és alkalmazkodott; stratégiáik és térbeli gyakorlataik kialakításában ezért – különösen a rendszerváltozás utáni másfél évtizedben – a (kereskedelmi) tőke által közvetített normák, minták meghatározó szerepet töltek be. Ez önmagában szelekciós mechanizmusként működött, a tanulási folyamatok – a kockázatok és előnyök felismerése és kiaknázása, a térbeli gyakorlatok kialakítása stb. – a jövedelem, az iskolázottság és a lakóhely függvényében alakultak (Kovách, Kristóf, Szabó 2015; Matheika 2008; Nagy 2012).

(c) A lokális állam a rendszerváltozás óta a városi terek fogyasztásközpontú átalakításának kulcsszereplője fejlesztőként, tulajdonosként, szabályozóként és közvetítőként, a napi társadalmi gyakorlatok és ezek térbeli kereteit formáló stratégiák (a tér különböző reprezentációinak) hangolásával, konfliktusaik kezelésével. Bár a helyi társadalom mindennapi („megélt”) tereit érintő döntésekről van szó, ezeket – a helyi társadalom viszonyai és a belső intézményi tanulási-átalakulási folyamatok mellett – külső függőségek és kényszerek alakították/alakítják, amelyek egyszerre gyökereznek (európai) perifériahelyzetünkben és az állam változó térbeli szerveződésekének hazai folyamataiban. Ennek egyik manifesztációja a rendszerváltozás óta újratermelő (működési és fejlesztési) forráshiány, amely a városi terek átalakításával kapcsolatos döntéseket a globális pénzügyi folyamatok, a külső befektetői döntések, az uniós regionális politikák és az állami forráselosztás változó erőterei-be helyezte. Előbbiek az önkormányzati gazdálkodás finanszírozását és eladósodását, a spekulatív fejlesztések gyarapodását, és új fogyasztói terek létrejöttét – ezzel a térbeli fogyasztói gyakorlatok szelekcióját – eredményezték (Hegedűs, Novoszáth 2018; Pósfai 2018). Az uniós területi politikák által támogatott városmegújítási programok társadalmi hatásait – elsősorban a fizikai megújítással járó társadalmi szelekciót és az alacsony jövedelmű csoportok kiszorítását – a kritikai városkutatók közül többen is elemezték és bírálták (pl. Bodnár, Molnár 2009; Czirfusz et al. 2015; Jelinek 2019; Nagy, Timár 2012). Itt ezért csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy ezek a beavatkozások sok esetben a tőke vezérelte, új fogyasztói terek kialakítására irányuló projektek összekapcsolására, átfogó koncepcióba illesztésére szolgáltak, fenntartva a városfejlesztés neoliberais narratíváját és gyakorlatait. Végül az elmúlt évtized centralizációs folyamatait, amelyek alapvetően

átrendezték a központi és helyi állam közötti viszonyt (Pálné Kovács 2016a) a fejlesztési források és a szabályozók oldaláról is előbbi lokális terek fölötti kontrollját erősítette, a befektetőkkel kötött különalkuk (pl. plázatorvény), az önkormányzatok kompetenciáinak gyengítése és a forráshiány folyamatos újratermelése (költségvetési megszorítások), illetve a fejlesztési források elosztásának szoros ellenőrzése (pl. állami beruházások) révén.

(d) A lokális terek átalakításának folyamatai és az ezekhez kapcsolódó szelekciós mechanizmusok nem választhatók el a jövedelemelosztást alakító az állami politikáktól. Utóbbiak alapvetően – ám távolról sem konzisztens módon – a társadalmi polarizációt erősítették a rendszerváltás után. Ez tetten érhető a tőkejövedelemmel rendelkezők előnyben részesítésében a munkajövedelemmel rendelkezőkkel szemben, a közszolgáltatások rendszereinek tartós alulfinanszírozásában, és a társadalmi transzferek rendszerének átalakításában, ami alapvetően (különösen az elmúlt évtizedben) a szegénységben élők szociális jogainak felszámolása felé mutatott (Szalai E. 2006; Szalai J. 2007; Vastagh 2017). Az e folyamatokhoz kapcsolódó konfliktusok alapvetően a lokális terekben – így a helyi állami intézményi gyakorlatokban jelennek meg –, miközben a problémák kezeléséhez szükséges helyi (önkormányzati) hatáskörök és források is szűkültek a centralizációs folyamatok eredményeként (Pálné Kovács 2016b).

Úgy véljük, az általunk vizsgált városi terekben zajló folyamatok tükrözik a fenti társadalompolitikai váltásokat, az intézményi átrendeződések és gyakorlatok mögött húzódó hatalmi viszonyokat és függőségeket. Esettanulmányunkban rámutatunk arra, hogyan vált a fogyasztás tereinek alakítása az osztálypolitika eszközévé az állam szabályozó–fejlesztő beavatkozásai mellett, és utóbbi milyen módon formálta a tőke különböző csoportjai közötti erőviszonyokat az európai periféria egyik prosperáló városi centrumában.

Fogyasztás, megújulás, ellenőrzés és társadalmi szelekció – a városfejlesztés narratívái és helyi gyakorlatai Győrben

Győr terepi kutatásunkban² a hazai mércével mért „sikeres” város archetípusa (Rechnitzer 2016). A rendszerváltást követő transzformációs válságból – bár hagyományos ipari struktúrájának csak töredékét sikerült megőriznie – gyorsan kilábal, és fejlődését a külföldi tőkebefektetésekre és újraiparosodásra alapozta. Új húzóágazata, az autóipar, 1994 óta domináns a helyi gazdaság szerkezetében, bár a meghatározó szerepet betöltő Audi Hungariához kapcsolódva sikeres helyi közép-vállalati háttér erősödött meg más ágazatokban is (Czakó 2014). A fejlődést a globális válság csak rövid időre fékezte le, ugyanakkor 2008 után a város a helyi adókból jelentős többletforrásokhoz jutott több fontos fejlesztés finanszírozására (Geróházi, Tosics 2019). A város helyiadó-bevételei országos összehasonlításban kiemelkedőek, ám így sem elégségesek az „örökölt” városszerkezeti problémák, a

gazdasági növekedésből fakadó fejlesztési kényszerek kezeléséhez, és a helyi gazdaságfejlesztési célok (diverzifikálás) megvalósításához. Győr ugyanakkor történelmi város is, ami egyszerre jelenik meg turisztikai potenciálként (Honvári 2014) és a (polgári) identitás forrásaként a helyiek térrepresentációiban (Csizmadia, Páthy 2010; Csizmadia, Tóth 2014).

A város „újramarkázása” – belváros-megújítási projektek és helyi konfliktusok

A városi terek átalakításával kapcsolatos célok, s ebben az állam szerepe a rendszerváltozás után egyrészt a neoliberális urbanizmus narratívája mentén (versengés, innováció, helyi erőforrásokra és külföldi befektetésekre épülő növekedés és „felzárkózás”), másrészt a poszt-socialista átmenet sajátos helyi kontextusára reflektálva (ipari szerkezetváltás, vállalkozásösztönzés, polgárosodás) fogalmazódtak meg a helyi dokumentumokban³ és közbeszédben is. A belváros gyors átalakulása és felértékelődése – egészében véve, újraértelmezett centrumszerepe –, ugyanakkor a városrész polgári eszményt hordozó (a konzervatív kormányzati politika által támogatott) értékei, szimbolikus terei okán is az állam beavatkozásainak, ugyanakkor egyre összetettebb társadalmi konfliktusok színterévé vált már a kilencvenes évek elejétől kezdve.

A helyi állam (ezen belül alapvetően az önkormányzat és intézményei) a belváros folyamatos fizikai megújításának és ezzel összekapcsolódó gazdasági-társadalmi átalakulásának fontos szereplője volt, működése azonban sajátos ellentmondást hordozott – így konfliktusok forrása – a rendszerváltozás óta.

(i) Egyrészt a stratégiai tervezés és a várospolitikák megvalósításának letéteményeseként, továbbá fejlesztőként/beruházóként formálta a tér új reprezentációinak és az ehhez kapcsolódó társadalmi-térbeli gyakorlatok kialakítását. Ez megnyilvánult az épített környezet – hagyományokat megőrző – fizikai-vizuális megújításában, az intézményi-szolgáltató szerepkörök hatékonyabb szervezésében (közlekedési kapcsolatok javítása, intézményfelújítások és azokhoz kapcsolódó parkolóhely-bővítések), és új, a fogyasztáshoz – részben turizmushoz – kapcsolódó funkciók szisztematikus fejlesztésében (pl. a fürdő bővítésében, a Tourinform Iroda/2011-től Győr Látogatóközpont megnyitásában, a rendezvényterek kialakításában). A városfejlesztési lépések egyszerre tükrözték a neoliberális urbanizmus logikáját (a városi tér tökefelhalmozás eszközeként történő értelmezését) és ennek perifériás kontextusát (Filep 2014; Harvey 2002; Nagy E. 2012): az önkormányzati interjúpartnereink által explicit módon megfogalmazott törekvést a függőségek mérséklésére a nem ipari szerepkörök erősítésével és a városi bevételek diverzifikálásával.

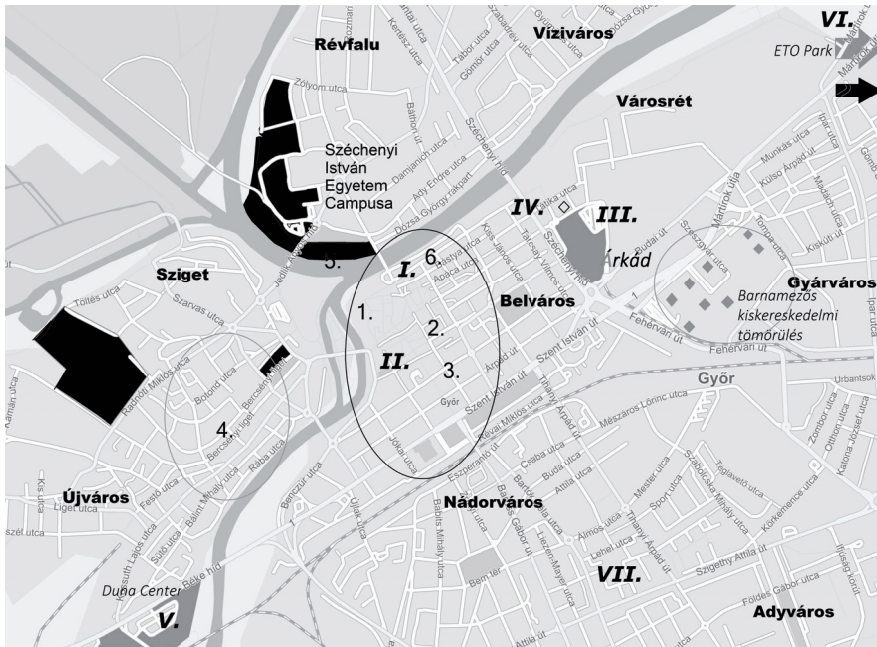
Az elmúlt évtizedben a városmegújítási projektek felgyorsulásával és összekapcsolásával⁴ egységesen megújított, materiális és kulturális javak fogyasztására fókuszált belvárosi tér formálódott (Egedy 2007). Ez világosan illeszkedett a városi vezetés hosszú távú terveibe (Győr MJV Középtávú IVS 2008; Győr MJV ITS 2014; Győr MJV Településfejlesztési Konceptiója 2014). A megvalósítás pénzügyi kereteit

a 2007-től pályázható uniós (ROP) források, továbbá a 2008-tól – az Audi Hungaria helyiadó-mentességének lejártával – megnövekedett önkormányzati bevételek jelentették (Czakó 2014); majd 2013-tól a növekvő központi kormányzati források (Modern Városok Program) (Fekete 2018, 2019). Utóbbi szerepe fontos volt az önkormányzati gazdálkodás nemzetközi pénzügyi kitettségének mérséklésében, amit – a válság előtt felhalmozott adósság részleges (40%) központi kormányzati átvállalásával együtt – a 2010-ben új pályára állított intézményi-térbeli centralizációs folyamatok részeként értelmezhetünk (Pálné Kovács 2016a; Somlyódyne Pfeil 2014a, 2014b).

(ii) A helyi önkormányzat tulajdonosként és szabályozóként is aktívan formálhatta a belvárost mint fogyasztói teret, még ha kompetenciái (elsősorban a 2011-es „plázastop törvény”⁵ elfogadásával) erősen csorbultak is az elmúlt évtizedben. Intézményi gyakorlataiban alapvetően a közvetett, szabályozó szerep érvényesült, amellyel egyrészt a materiális javak és a szolgáltatások elérhetőségének biztosítása („jobb ellátottság és életminőség”) volt a cél, másrészt a leromló (zömmel ipari) városrészek megújítása.⁶ Tehát, míg a belváros-megújítási projektekben kezdettől fogva számoltak a helyi kis tőkéek által működtetett kereskedelem vonzerejével (ez tükrözték az önkormányzatnál készített szakértői interjúink), a helyi kereskedelempolitika végül a piac szelektációs mechanizmusaira bízta a tőke különböző csoportjai közötti versengést – végső soron a fogyasztás tereinek átrendeződését. Márpedig Győr a nemzetközi kereskedelmi tőke fontos kísérleti terepévé vált már a kilencvenes években (pl. a Tesco belépése a kelet-közép-európai piacra, az első vidéki hipermarket és pláza megnyitása is itt történt), majd az EU-csatlakozás utáni – nemzetközi ingatlanpiaci boom által is erősített – második nagy beruházási hullám tovább növelte a szereplők számát és erősítette a versenyt a helyi piacon (Gerőházi, Tosics 2019). Utóbbi többek között a belvárost keleten határoló ipari zóna (Rába-ipartelep) kereskedelmicentrum-szerepét erősítette elsősorban (illeszkedve a városfejlesztési tervekbe). A terület vezető projektje a német befektető (Real I.S.) és menedzsment (ECE Group) által megvalósított és működtetett Árkád bevásárló központ volt⁷ (1. ábra) – amelynek megnyitása (2006) nyílt konfliktushoz vezetett a helyi kereskedelem szereplői között.

A konfliktus szereplőinek egyik csoportja a belvárosi kereskedőké; ők korántsem alkottak/alkotnak egységes csoportot, hiszen már a kilencvenes évek elején érezhető feszültség volt a rendszerváltozás előtt is működő kereskedők és az „újjak”, majd a helyiek és a kívülről érkezők (elsősorban a kínai befektetők) között. A rendszerváltozást követően a többnyire kis tőkével, családi vállalkozás keretében működtetett üzletek az átalakulás motorját jelentették, az utóbbi két évtizedben azonban a város átrendeződő, bővülő kereskedelmében jelentőségüket egyre kevésbé forgalmuk, inkább földrajzi helyzetük és az általuk képviselt hagyományok adták. A helyi állam a belváros gyors átalakulását tulajdonosként a bérleti díjak egységesítésével, illetve övezetes kialakításával igyekezett irányítani – kevés sikerrel, ami jórészt a helyi kereskedők ellenállásán múltott (1991-ben). Napjainkban is

1. ábra: Győr belső városrészei – a kereskedelmi térszerkezet és az Európai Ifjúsági Olimpiai Játékokhoz (EYOF) kapcsolódó fejlesztések
Inner city area of Győr with retail centres/markets and urban development actions related to EYOF

Forrás: RegioGraph alaptérkép alapján saját szerkesztés
 Jelmagyarzat:

Piacok: I. – Dunakapu-téri piac; II. – Virágpiac; III. – Átmeneti piac az Árkád parkolóban; IV. – Tarsay utcai piac;
 V. – Piac a Duna Center parkolóban; VI. – Piac az ETO Park parkolóban; VII. – Vásárcsarnok.
 Kiemelt városrehabilitációs elemek: 1. – Káptalandomb; 2. – Széchenyi tér; 3. – Baross utca (bevásárló-utca);
 4. – Újváros szociális városrehabilitáció területe; 5. – Rakpart revitalizáció; 6. – Dunakapu tér.

Fekete szín: EYOF elsődleges rendezvényterületei.

Sötétszürke szín: bevásárlóközpontok, új kiskereskedelmi elemek a város terében.

több, (időtartamukat, és a díjszabást tekintve is) eltérő bérleti konstrukció létezik párhuzamosan – a poszt-szocialista térség sok városához hasonlóan –, ami még ma is megnehezíti bármilyen átfogó kereskedelem-politikai koncepció érvényesítését. Utóbbit az önkormányzat (interjúink tanúsága szerint) fel is adta; a városmegújítási projektek és a kereskedelmi fejlesztések következményeit a helyi szakpolitikusok a kereskedőkre hárítják, a túléléshez segítséget városi rendezvények formájában vélnek nyújtani, s az új, tehető középosztálybeli fogyasztóra fókuszált belváros-narratívára reagálni szerintük a kereskedők feladata. Az egyik vezető városi tisztviselő véleménye szerint

„... a Város [a Polgármesteri Hivatal] márpedig mindent megtesz, hogy vonzóvá tegye a belvárost a rendezvényekkel. A belvárosi séta ma már egy önálló családi program. A kereskedőknek meg kellene érteniük, hogy az igényes vásárlókat kellene kiszolgálniuk, és este is nyitva tartaniuk, ha pótolni akarják az Árkád megnyitásával elvesztett vevőiket”.

A helyi állam és a belvárosi kereskedők viszonya az Árkád építésének engedélyezésével (2005) minőségileg új szakaszba lépett. A helyi boltosok bécsi mintára közös szervezetet hoztak létre (Győri Bevásárló Utcák Alapítvány, 2005) – ennek intézményi hátterét a Győr-Moson-Sopron Megyei Kereskedelmi és Iparkamara adta –, azonban legfontosabb céljukat, az Árkád-projekt blokkolását nem sikerült elérniük, a 35 000 m²-es eladóterű, ma már 130 üzlettel működő fejlesztés 2006-ban megvalósult. Ennek egyik oka kétségtelenül a projekt városfejlesztési jelentősége, ami egy felhagyott iparterület újrahasznosításában, majd az új közlekedési összeköttetésekkel (észak felé a Széchenyi-híd – 14-es főút, déli irányban a Nádorváros felé a Tihanyi Árpád úti új aluljáró) a terjeszkedő-átalakuló városrészek ellátásának javításában állt. Interjúink szerint ma is a város javát szolgáló döntésnek tartják az Árkád megnyitását a helyi döntéshozók; a fentiekén túl a bevásárló központ mellett érvként említették az ahhoz tartozó 1150 (kutatásunk időpontjában még ingyenes) parkolóhelyet, amelyek éppen az önkormányzat által támogatott rendezvényturizmus infrastrukturális hátterét támogatják meg a helyszűkével küzdő belvárosban. Ugyanakkor a szakmabeliek becslése szerint a belváros kereskedelmi forgalma 20-25%-kal csökkent a megnyitás után, a belvárosi kereskedelemben pedig szerkezeti átrendeződés indult meg. A tulajdonosok egy része (hat vállalkozás) az Árkád-ban (is) nyitott üzletet, őket szigorú szelekciós folyamat során választotta ki (pl. tartós nyereségességet elvárva) a menedzsment. A belvárosi üzletek egy része ezután bezárt, a kereskedelmi térhasználat rovására pedig a vendéglátóhelyek gyarapodtak. Az önkormányzat belváros átalakulásával kapcsolatos várakozásai (specializált üzletek, minőségi termékek) nem valósultak meg, az Alapítvány pedig mára konzultatív fórummá vált a kereskedők, illetve utóbbiak és a városháza között.

A helyi kiskereskedők győrihez hasonló szerveződésére kevés példát találunk a rendszerváltozás utáni Magyarországon; létrejöttében interjúink szerint fontos szerepe volt a helyi kereskedelmi kultúrának, a személyes kapcsolatoknak, és a Kamara vezetői nyitottságának. Érdekvégyesítő szerepét azonban egyszerre korlátozta a kereskedelem makroszintű szabályozása (a döntési kompetenciák centralizációja, a piaci monopóliumok központi újraelosztása, az újraszabályozás költségeinek áthárítása a kereskedőkre stb.), a helyi állam külső függőségekben (kényszerekben) gyökerező városfejlesztési stratégiája és gyakorlatai, a kereskedelmi ágazat (globális, kelet-közép-európai és hazai) centralizációs folyamatai. Az állam pedig a makrofolyamatok szabályozásával és a helyi fejlesztéspolitikákon keresztül végső soron inkább erősítette a város terek fogyasztásközpontú átalakításának piaci szereplői (kis tőkék/nagyvállalatok; hazai/külföldi befektetők) között fennálló egyenlőtlen hatalmi viszonyokat, a konfliktusok kezelését pedig – a Kamara (GYMKIK) pozíciójának megerősítésével – korporatív keretek közé terelte.

A tőke különböző csoportjai közötti konfliktusokban a fentieknél is aktívabb szerepet vállalt a helyi állam a belvárosban működő, vegyes funkciójú szabadterei piac áthelyezésével (2. és 3. ábra). A piacok ellenőrzése a posztoszocialista átmenet egyik fontos városfejlesztési- és rendezési kérdése volt Kelet-Közép-Európában. A

2. ábra: A Dunakapu téri piac a rendszerváltás környékén
Open-air market in Dunakapu square in the late 1980s

Forrás: Régi Győr fotógyűjtemény

piac az átmenetiséget, az informálisitást, az ellenőrzés hiányát testesítette meg a szabályozó állam számára, az itt működő kereskedők és vásárlók számára viszont olyan társadalmi gyakorlatok színtere, amelyekben a felhalmozás/fogyasztás folyamata összekapcsolódott a kapcsolatteremtéssel, a kommunikációval, az identitás kifejezésével (Sik, Wallace 1998; Sulima 2012). Győrben a Dunakapu tér hetipiac-funkciója történetileg alakult ki,⁸ s ezt az államszocializmus korszakában is megőrizte (1. kép). A tér turisztikai-kulturális célú átalakítása (2016) indokoltta a városi vezetők számára a piac áthelyezését (2. kép). Ennek a lépésnek voltak előzményei mind a helyi tervdokumentumokban (a tér beillesztése az új, materiális és kulturális fogyasztást középpontba állító belváros-konceptióba⁹), mind a helyi közbeszédben – középpontban a közlekedési és parkolási problémákkal, a zsúfoltsággal, a „kaotikus viszonyokkal”.

A piac áthelyezése – különösen annak módja – ugyanakkor ismét nyílt konfliktusokhoz vezetett a helyi állam, a kereskedők és a fogyasztók között. A belvárosi kereskedők – bár fontosnak tartották a piac fizikai rendezését és ellenőrzését – nem támogatták az áthelyezést a piac számukra is fontos, kiegészítő (sokféle fogyasztói csoportot vonzó) szerepe miatt, amit nem helyettesítenek sem az új rendezvények, sem a Dunakapu téren 2016 óta működő hétfői termelői piac.

3. ábra: A Dunakapu tér az átalakítást követően
Dunakapu square after the urban rehabilitation project

Forrás: Saját fotó

Ugyanakkor a piaci árusok adták a helyi KISOSZ-szervezet bázisát, amely (a külföldi befektetők által dominált OKSZ-szel szemben is)¹⁰ alapvetően a hazai kiskereskedők érdekeit képviseli. A piac többszöri áthelyezése az árusok többségét ellehetetlenítette, számuk kb. harmadára csökkent, így végül a kiskereskedők érdekképviselője (a KISOSZ megszűnésével) jelentős mértékben csorbult. A szervezet egyik (egykori) tagja szerint „... a piac áthelyezése és ezzel végső soron a helyi kiskereskedők érdekeinek aláásása egyértelműen a helyi szabályozás következménye, és ez elég világosan összekapcsolódott a kereskedők kiszorításával a helyi politikából, a fontos döntésekből.”

A klasszikus szabadtéri piac szerepét az önkormányzat által kialakított új terület (Tartsay utca, 1. ábra) lényegében nem tölti be az infrastruktúra hiányosságai, a közlekedési/parkolási problémák és az árusok emiatt csökkenő száma miatt. A helyi állam által kínált alternatíva (a Vásárcsarnok) lakótelepi, nehezen megközelíthető környezetben található (1. ábra), és erősen zsúfolt – ám kétségtelenül ellenőrzött keretek között működik.¹¹ A helyi állam intézkedési nyomán támadt úrt a magántőke által ellenőrzött terekben működő, vegyes funkciójú piacok töltik be – ezek a Duna Center, illetve az ETO Park bevásárlóközpont mellett található, utóbbi szombatoként tízezres vásárlói tömeget vonz bolha- és frissáru-piacával (1. ábra). A belváros pedig végül – a helyi kereskedők szerint – aprócska specializált piacával (Virágpiac) és a Dunakapu téri termelői piaccal ma már nem a helyi lakos-

ság ellátásnak színtere. Az átrendezés szokatlanul élénk vitát váltott ki a helyi médiában. Az online felületeken megjelenő hírek és kommentek szerint a győriek többségét kifejezetten zavarja, hogy a piac mint kereskedelmi forma kiszorult a belvárosból, fogyasztói pedig ezzel marginalizálódtak – a rosszabb körülmények és/vagy a közlekedési nehézségek miatt.¹² A projekt azonban politikai presztízs kérdéssé vált a városvezetés számára, így a tiltakozások ellenére az eredeti, városháza által preferált – osztálypolitikai tartalommal is bíró – koncepciót valósították meg.

A piac áthelyezése, az Árkád megépítésének engedélyezése, a városrehabilitációs projektek illeszkednek az önkormányzat (és a polgármesteri hivatal) új belváros-koncepciójába, amelynek célja rendezett, ellenőrzött, kulturális és materiális fogyasztás összekapcsolására épülő, prosperáló városközpont kialakítása, ami hozzájárul a helyi gazdaság diverzifikálásához is. A folyamat része volt a kevésbé tehető fogyasztók szisztematikus kiszorítása a belvárosból, s egyidejűleg a fogyasztás informális elemeket sem nélkülöző tereinek megszüntetése – illetve a fogyasztók „átterelése” a magántőke, vagy a város által hatékonyabban ellenőrzött keretek közé. Ma már leginkább a belvárosban és tágabb környékén egyre gyarapodó (városházához kötődő/vagy általa engedélyezett) rendezvények, továbbá a magántőke (pl. az Árkád) folyamatos akciói tematizálják a (tágabb) belvároshoz kapcsolódó társadalmi-térbeli gyakorlatokat, így a fogyasztás időbeli-térbeli kereteit a városban és szűkebb térségében élők számára. Ezekben a folyamatokban az önkormányzat, illetve a Polgármesteri Hivatal szabályozó, tulajdonosi, intézményfenntartói és közvetítői funkcióiban, illetve ezek összekapcsolásával meghatározó szerepet töltött be, miközben egyensúlyozni volt kénytelen a lokális és nemzetközi tőkeérdekek, továbbá a helyi társadalom elvárásai, illetve az állami-centralizációs folyamatokból következő korlátok és a növekedés-központú uniós területi (város-)politika elvárásai között. A helyi állam kulcsszereplőinek (elsősorban a polgármesteri hivatal) szerepe a városi tér átalakításában új dimenzióba lépett a 2017-ben – rávilágítva ennek a szerepnek a korlátaira is.

Növekedés, szerkezetváltás és változó állami szerepek – egy megarendezvény tanulmányai

A helyi fejlesztési dokumentumokban¹³ a rendszerváltozás óta visszatérő – és önkormányzati interjúpartnereink által is világosan megfogalmazott – cél a városi gazdaság ágazati struktúrájának átalakítása, ágazati (és szervezeti) függőségének mérséklése, amelybe illeszkedett a belváros fizikai, funkcionális és szimbolikus átformálásának folyamata is (pl. Csizmadia, Páthy 2010; Dusek 2014; Rechnitzer 2016). A távlati célok és az (ipari) növekedési pálya fenntartásához kapcsolódó kényszerek azonban állandó forrásszűkítést teremtenek az önkormányzat számára (Fekete 2018). Ennek oldására az intézményi-pénzügyi centralizációs folyamatok közepette (Pálné Kovács 2016b) a központi kormányzat gazdaság- és társadalompolitikai céljaihoz igazodó projektek és kapcsolódó beruházások jelentették az egyik választ. Ilyen, a

helyi stratégiai célokhoz – és a fent tárgyalt beavatkozásokhoz – illeszkedő „megaprojekt” volt az Európai Ifjúsági Olimpiai Játékok (EYOF) megrendezése 2017-ben.

A nagy nemzetközi rendezvények a kritikai városkutatók fontos témakörévé váltak az utóbbi években, mint a neoliberális urbanizmus alapvetően tőkeérdekeket szolgáló, pénzügyi és társadalmi (városirányítási-hatalmi) szempontból sem transzparens eszközei. A „megarendezvények” kelet- és kelet-közép-európai kontextusait kutatók¹⁴ a régió sajátosságaként az állam (a központi és helyi kormányzat) kiemelkedően fontos szerepét hangsúlyozzák, mint a közpénzek becsatornázásnak, így a költségek helyi társadalomra történő áthárításának ágenseit (közvetlen és járulékos infrastruktúra-beruházásokkal, marketinggel, ingatlanokkal, intézményi kapacitásokkal stb.) (pl. Cope 2015; Müller, Pickles 2015; Preuss 2015). A győri rendezvény jó példa az állami szerepvállalás és az európai (keleti) periféria forrás- és kapacitásgondokkal küzdő önkormányzatai működési kényszereinek és függőségeinek megértéséhez.

A sport mint gazdasági ágazat hosszú ideje a városfejlesztés kiemelt területe Győrben, de a szisztematikus állami szerepvállalás – amely részét képezte az új kormányzati sportpolitikának, ugyanakkor alapvetően átalakuló helyi/központi állam viszonyrendszerbe ágyazódott – 2010 után bontakozott ki (Csizmadia, Tóth 2014; Gyurcsik 2017; Kundi 2014; Molnár, Remenyik, 2019). Az EYOF, amelyre a város 2011-ben adta be a pályázatát, egyszerre volt „nemzeti” sportdiplomáciai (olimpiai játékok rendezésével kapcsolatos ambíciókat támogató), helyi (városfejlesztési, ill. a helyi cégek társaságiadó/tao-bevételeiből támogatott, a sokszínű helyi sportélet elismerését hozó) és személyes (az olimpiai bajnok, NOB-ban vezető posztot betöltő polgármester által képviselt) ügy. Önkormányzati interjúink szerint a projekt explicit módon összekapcsolódott a város számos problémájának remélt megoldásával, amelyekre nemcsak ígéretet, hanem jelentős központi kormányzati forrásokat is kaptak, miután 2012-ben elnyerték a rendezés jogát. A rendezvényhez közvetlenül kapcsolódó beruházások részben a város (pl. Audi Aréna, Aqua Sportcentrum), részben a Széchenyi Egyetem (sporttelep, kollégium) tulajdonát érintették; emellett azonban – helyi forrásokkal kiegészítve – lezajlott a folyópartok rekonstrukciója, több nagyléptékű közlekedésfejlesztési projekt (pl. a keleti elkerülő útszakasz megépítése), illetve lökést kapott az olimpiai helyszínnek tőzsomszédságában fekvő régóta „problematikusnak” tekintett Sziget és Újváros rehabilitációja (1. ábra).¹⁵ A központi állami források jelentős részét a Modern Városok Program keretében, de az EYOF szempontjait figyelembe véve használták fel. A fejlesztésekbe a helyi magántőke is bekapcsolódott – a legnagyobb léptékű projekt az Olajgyár egykori területén, olimpiai szálláshelyként felépített kétszáz lakás volt, amelyeket a rendezvény után gyorsan értékesítettek a (keresleti) ingatlanpiacon; értéküket emelték a közterek uniós, önkormányzati és helyi tao-forrásokból történő (sport- és rekreációs célú) megújítása – az olimpiai létesítmények megépítésével együtt – ami felgyorsította a terület dzsentrifikációját (Timár 2019).

A rendezvény a városhoz mérten nagyszabású volt (130 számban versenyző, mintegy 2000 sportoló, és további kb. 4000 delegált elhelyezését kellett megoldani). Az esemény szervezését a Polgármesteri Hivatal tartotta kézben mindvégig; ez felgyorsította azokat a szervezeti változásokat, amelyek az új (nem ipari) hangsúlyváltást is jelezték a városfejlesztésben: főosztály-besorolást kapott a hivatali hierarchiában a sport (Kulturális és Sport Főosztály), továbbá (átmenetileg) a szervezési feladatokat ellátó Városmarketing Osztály. A Hivatal és a NOB közös szervezőbizottságát vezető polgármester számára szakmai és politikai presztízs-kérdés volt a rendezvény; városházi interjúink szerint a kormány részéről *„rendkívül magasak voltak az elvárások”*, elsősorban sportdiplomáciai (politikai) szempontból – ezzel is magyarázható a modern Városok Program Keretében a Győrnek folyósított kiemelkedő összegű központi állami támogatás (a TOP-ban garantált 21 Mrd Ft-on felül további, mintegy 122 Mrd Ft). Az előkészítés és a lebonyolítás során a város és tágabb környéke cégeinek, önkormányzatainak, civil szervezeteinek minden korábbinál szélesebb koalícióját sikerült létrehozni, és azt a Polgármesteri Hivatal új szervezeti keretei között viszonylag hatékonyan irányítani (Reisinger, Kecskés, Czákó 2017). A szoros (helyi) állami ellenőrzés és a szervezés bürokratikus módszerei azonban ellenérzést és kritikát váltottak ki az érintettekől – elsősorban a magántőke részéről, amelynek helyi képviselői hatékony kommunikációt, *„élelszerű”* pályázati feltételeket, és partneri viszonyt vártak volna el a városháza szervezőitől. Mint egy helyi, turizmusban érdekelt vállalkozó fogalmazott, *„a magántulajdon tiszteletét és köszönetet vártunk volna azért, hogy beleálltunk az ügybe, a bizonytalan várható haszon mellett is.”*

Az EYOF a városháza kommunikációjában alapvetően sikertörténet, a város (egyetlen interjúpartnerünk által sem vitatott) megnövekedett presztízse, imázsának változása, és a nagyléptékű infrastrukturális beruházások miatt – amelyekkel tovább léptek a belváros és tágabb környéke (előző fejezetben jelzett, osztályalapú, ill. turisztikai célokat szolgáló) megújításában. A piaci szereplők, illetve a szakmai és civil szervezetek által levont tanulságok ellentmondásosabbak. Egyrészt megkérdőjelezték a szoros állami ellenőrzés hatékonyságát, és az intenzív állami szerepvállalás fenntarthatóságát – ehhez alapot adott a polgármesteri hivatal EYOF utáni *„kivonulása”* a nagy sportrendezvények lebonyolításából, amelyeket az utóbbi években a magántőke, illetve az önkormányzati tulajdonú sportlétesítményeket igazgató cégek vettek kézbe. Az intézményi tanulás folyamata (interjúpartnereink szerint) alapvetően az utóbbiakra korlátozódott, a szélesebb kooperációra épülő városfejlesztés eszméje elhalványult, s a városháza visszatért a korábbi, bürokratikus irányítási gyakorlatokhoz.

A rendezvény tanulságai szerint a helyi gazdaság szerkezeti átalakulását ösztönző lépésekhez – még a sikeres gazdasági szerkezetváltás modelljének tekintett vidéki városokban is – központi állami források bevonása szükséges, ami a fejlesztő állam centralizált modelljében az aktuális gazdaság- és társadalompolitikai célok felvállalása nélkül elképzelhetetlennek tűnik (Pálné Kovács 2016b;

Rechnitzer 2019; Somlyódyné Pfeil 2014b; Veres 2017). Ezzel a helyi gazdaság külföldi tőkétől való függőségét (helyiadó-bevételek; az önkormányzati gazdálkodás finanszírozása/eladásodás) próbálták oldani a városi vezetők, részben formális/bürokratikus, részben nem transzparens módon, személyes kapcsolatrendszereiket kihasználva. Mindez terepi eredményeink szerint nem vezetett új városfejlesztési-irányítási modell kialakításához, és egyelőre a külső függőségek mérsékléshez sem. A rendezvény előkészítése és lebonyolítása a központi, illetve a helyi állam (alapvetően az önkormányzat) közötti viszony kiegyensúlyozatlanságára, utóbbi kiszolgáltatottságára világított rá, illetve az ebből fakadó helyi konfliktusokra, amelyekkel a helyi döntéshozók (így a városfejlesztés) függősége tovább mélyülhet. Ezt tükrözi az egyik helyi turisztikai iparban működő vállalkozás vezetőjének megjegyzése:

„... tény, hogy sok állami pénz érkezett EYOF kapcsán, de [utóbbit] végül háttérbe szorította a FINA vizes vb-kampánya a kormány médiában,¹⁶ mert ezt fontosabban találták a nagy cél, egy későbbi olimpia megrendezése szempontjából... és hát alapvetően ez utóbbi a fontos.”

Következtetések

Terepi eredményeink, és ezeknek az európai (keleti) periféria, illetve a magyarországi hatalmi/intézményi struktúrák átalakulási folyamatok részeként történő értelmezése rávilágított a neoliberalis urbanizmus kibontakozásának sajátos régióbeli, hazai és lokális mechanizmusaira, amelyek jól megragadhatók az állam változó tértermelő szerepében, viszonyrendszereiben, és szerveződésében. Olyan lokális folyamatokra – a fogyasztás tereinek átalakulására, bővülésére, ezek új városi szimbolikus gazdaság kialakulásához vezető összekapcsolására – fókuszáltunk, amelyek a városi átalakulás fontos mozzanatai Kelet-Közép-Európa-szerte, az ezeket alakító makrofolyamatokban pedig egyszerre jelennek meg a makrorégió „perifériás” – lokális kereteken túlmutató, bonyolult függőségi viszonyokkal jellemezhető – városi átalakulási folyamatai, és a nemzeti/lokális intézményi keretek sajátosságai. Mindezt olyan lokális (győri) kontextusban vizsgáltuk, amelyet már az átmenet első éveitől kezdődően formált a globális tőkeáramlás térbeli logikája (ipari szerkezetváltás, nagyléptékű kereskedelmi fejlesztések), a helyi állam kulcsszereplői – alapvetően az önkormányzat és intézményei – pedig évtizedek óta tartó intézményi tanulási-alkalmazkodási folyamat részesei (az ipari „örökség” kezelése; a tőke, az állam és a helyi társadalom viszonyát alakító különalkuk rendszerének működtetése; alkalmazkodás a változó makrogazdasági keretekhez stb.). Ugyanakkor a növekvő jövedelmek és a polgári hagyományok (pl. az élénk civil élet) eredőjeként a fogyasztás terei a helyi társadalompolitika és a közbeszéd középpontjába kerültek, a helyi kontextuson túlmutató konfliktusokat felszínre hozva.

A terepmunka tanulságai több ponton egybevágnak a kritikai városkutatások kelet-európai perifériákra vonatkozó eredményeivel: a gazdasági-társadalmi átalakulás makrofolyamatainak lokális terekben jelentkező következményeinek, konfliktusainak kezelése a helyi államra, alapvetően az újonnan formálódó önkormányzatokra és intézményeikre hárult; az új térbeli rend – a tér új reprezentációinak – kialakítását egyrészt a (város-)verseny, a növekedés, a hatékonyság, tehát az urbanizmus neoliberális narratívái, másrészt az újonnan formálódó helyi autonómiában gyökerező demokratikus átalakulás határozta meg (Bohle, Greskovits 2006; Borén, Gentile 2007; Harloe 1996). A lokális terek gyors átalakulása, az ezeket formáló érdekek, konfliktusok – az átmenettel járó „káosz” – kezelésében a fogyasztás tereinek, ezek ellenőrzésének fontos szerepe volt. Egyrészt fontos terepeivé (kiindulópontjaivá) váltak a hatalmi (terepünkön pl. a hazai és külföldi tőke közötti) küzdelmeknek és az önkormányzatok új, formálódó, ellenőrző szerepének (pl. a piac áthelyezése esetében), másrészt az ezekhez kapcsolódó diskurzusok lehetőséget adtak az új városlakó-ideál (fogyasztót és politikai szubjektumot összemósó) megteremtéséhez, és a fogyasztásfókuszú városfejlesztési célok középpontba állításához. Utóbbiak osztálytartalma megragadható a piac áthelyezésében, az Árkád megépítésének engedélyezésében, és a belváros-megújítási projektek fogyasztást és köztéri funkciókat összekapcsoló logikájában, továbbá az átfogó társadalmi vitákat kiküszöbölő intézményi gyakorlatokban is. A belváros átalakítása ugyanakkor terepünkön explicit módon összekapcsolódott a „polgár(i)ság” étoszával is – az államszocializmus előtti társadalmi-térbeli narratívák és gyakorlatok újjáélesztésével, továbbá az átmenet utáni új, „sikerés”, „nyugatos” fejlődési pályához kapcsolt „igényes” fogyasztó-polgár (elképzel) szükségleteivel. Ez rávilágít a regionális/lokális fejlődési pályák és ezek városfejlesztési/-fejlesztési narratívaként történő megfogalmazásának jelentőségére, amelyek a források elosztását (állami beruházások, nagyléptékű tőkebefektetések) is eldönthetik a különalkukban. Ezek a neoliberális városi rezsimek, s különösen ezek kelet-európai perifériás változatai működési mechanizmusainak fontos pillérei (Stanilov 2007; Swyngedouw, Moulaert, Rodriguez 2002), ám eddig kevés figyelmet kaptak a régió kritikai városkutatásaiban.

A helyi állam törekvései a tér új reprezentációinak, és az új (ellenőrzött) térbeli rend kialakítására nyilvánvalóvá tették egyrészt (európai) periféria-helyzetükből, másrészt az állam hierarchikus szerveződéséből következő függőségi viszonyokat, amelyek a lokális terek átalakulására és az ezekhez kötődő napi társadalmi-térbeli gyakorlatokra (lefebre-i értelemben „megélt” terekre) is komoly hatással voltak terepünkön. A periféria kényszerei/függőségei tükröződnek a városi vezetők gazdasági szerkezet átalakítására tett, ismétlődő erőfeszítéseiben (amelynek korlátaira utal, hogy az új „sikerágazatok”, pl. a sportturizmus sem működhetnek a legnagyobb helyi befektetők támogatása, illetve a központi állam által biztosított adókedvezmények nélkül); a fogyasztás új, nagyléptékű, „minőségi” szolgáltatásokat nyújtó tereinek külföldi befektetők vezérelte kialakításában

és ellenőrzésében (Árkád projekt), illetve az önkormányzati finanszírozás korlátaiban és nemzetközi pénzpiaci kitettségekben (eladósodás, Quaestor-botrány). E függőségek, korlátok oldásában az alternatívát az állami (nemzeti és uniós) fejlesztési források bevonása jelentette, amelyek jelentősége az elmúlt bő évtizedben gyorsan növekedett. Ezzel ugyanakkor tovább nőtt a különalkuk jelentősége, ami új (intézményi és személyes) függőségek kialakuláshoz vezetett, s ugyanakkor romlott a városfejlesztés mechanizmusainak átláthatósága is. Mindez a neoliberais urbanizmus sajátja is (Jelinek, Pósfai 2013), ám az állami centralizáció folyamatai és a helyi autonómiák adminisztratív szűkítése mellett (Pálné Kovács 2016b) nálunk éppen ez utóbbi társadalmi bázisa fogyatkozik (mint pl. a belváros és a piac kereskedői esetében), és ebbe az irányba hat a demokrácia térbeli-fizikai kereteit jelentő köztereknek az új szimbolikus városi gazdaságba történő beillesztése is. Ezért úgy gondoljuk, hogy az állam hierarchikus-térbeli (át)szerveződésének, és a háttérben álló hatalmi viszonyok átrendeződésének explicit összekapcsolása a városi terek átalakításának irányításával-ellenőrzésével figyelmet érdemel – különösen az európai (keleti) periférián, ahol az állam az átmenet időszakában, illetve a globális (európai) térbeli munkamegosztásba történő beilleszkedésben is központi szerepet játszott, illetve ahol a válság után fölerősödtek a centralizációs folyamatok (Bohle, Greskovits 2006; Müller, Pickles 2015; Szalai E. 2006). Ezért (is) fontos a városi terek átalakulási mechanizmusaira fókuszáló – esettanulmányokra épülő – kutatások folytatása.

Jegyzetek

- 1 Az elemzés során elsősorban a terepen (Győrben [46] és Győrújbaráton [6]) készített interjúkra támaszkodtunk. Ezek előre egyeztetett szakértői interjúk voltak, amelyeket a belvárost és tágabb környékét érintő átalakításokra, az ezek háttérben álló stratégiákra, társadalmi viszonyokra, konfliktusokra fókuszáltunk, előre megfogalmazott kérdésekre építkezve – ugyanakkor teret hagyva a személyes történeteknek is, amelyekben tetten érhetőek voltak a városi teret formáló különböző szakmai, intézményi stb. narratívák. A módszer érvényességét (a félig strukturált interjúk konkrét esteken és intézményi kontextusokon túlmutató tartalmát/jelentőségét) igyekeztünk erősíteni azzal, hogy az interjúpartnereket saját szervezeti (többnyire munkahelyi) közegükben kérdeztük. A terepmunka során azokra a csoportokra koncentráltunk, amelyek aktív, cselekvő részesei lehettek (voltak) a városi tér fogyasztásközpontú átformálásának. A kutatási témából fakadóan a lokális állam döntéshozói pozícióban levő, ugyanakkor napi intézményi gyakorlatokat jól ismerő (alakító) tisztviselőit kerestük meg először, majd kiterjesztettük a kutatást a helyi és külföldi tőke kulcsszereplőire (kereskedőkre, ingatlan-befektetőkre és -üzemeltetőkre, szolgáltatókra) és érdekképviselőikre, a helyi településfejlesztési szakemberekre és szakmai szervezetekre, továbbá azokra a civil szereplőkre, akik/amelyek valamilyen módon részesévé váltak a városi térhez kötődő konfliktusoknak az elmúlt másfél évtizedben. A szereplők megkereséséhez és a terepmunka eredményeinek értelmezéséhez is felhasználtuk a helyi és térségi fejlesztési dokumentumokat (a kilencvenes évek végéig visszamenőleg); áttekintettük a kereskedelem és a fogyasztás jogi-intézményi kereteit, illetve a helyi és központi állam viszonyát alakító jogszabályokat, továbbá az interjúk során felkeresett intézmények, szervezetek működését szabályozó törvényeket, dokumentumokat – valamennyit online forrásokból. A módszertan kétségkívül gyenge

- pontja a belváros és tágabb környékének átalakulása által (többnyire negatívan) érintett helyi lakosok (fogyasztók) alulreprezentáltsága a terepi kutatásban. Ezt úgy próbáltuk orvosolni, hogy a belvároshoz kötődő konfliktusok helyi sajtóban (Kisalföld online) történő megjelenését és az azokhoz kapcsolódó lakossági hozzászólásokat (kommenteket) is áttekintettük a 2003. április – 2018. szeptember közötti időszakra vonatkozóan; kulcsszavas kereséssel és a találatokon elvégzett tartalomelemzéssel (városfejlesztés, konfliktusok, kulcsszereplők megnyilvánulásai, lakossági reakciók a változásokra stb.); ilyen módon végül száznál több érdemi hír és ezek „utóéletének” feldolgozása történt meg.
- 2 A terepkutatást „Az állam strukturális átalakulásaira adott intézményi és egyéni válaszok különböző földrajzi kontextusokban” című K109269 kódszámú NKFIH-kutatás keretében végeztük (témavezető: Timár Judit).
 - 3 Arrabona 2000... (1993); Győr távlati fejlesztése... (1994); Győr a vonzó város (2005)
 - 4 2010-ben átadták a felújított Széchenyi teret (korábban piactér, új formájában a városi rendezvények egyik központja); 2016-ban a Dunakapu teret, a két időpont között az ezeket összekötő utcákat és egyes (kulturális, ill. kereskedelmi-vendéglátó funkciójú épületeket), majd 2018-ban a Bécsi kapu teret újították meg.
 - 5 Az 1997. évi LXXVII. törvény III/A. fejezetének 2011-es módosítása, majd újabb változtatása 2015 február 1-től, amellyel először minisztériumi, majd területi kormányhivatali hatáskörbe utalták a 300 m²-nél nagyobb alapterületű kereskedelmi célú fejlesztések engedélyezését.
 - 6 Pl.: Győr MJV településrendezési eszközeinek felülvizsgálata (2002); Győr MJV Stratégiai Programja (2008); Győr MJV Középtávú IVS (2008); Győr MJV ITS (2014); Győr MJV Településfejlesztési Konceptiója (2014).
 - 7 Az Árkádot követte az Interspar, a Lidl, az Obi, a Jysk, a Diego, és még jó néhány szakáruház megnyitása a területen.
 - 8 Várostörténeti források alapján az 1930-as évek végétől vett át piaci funkciókat az addigra túltelt Széchenyi tértől.
 - 9 Kiemelten: Győr a vonzó város (2005); Győr és térsége turizmusfejlesztési koncepciója (2007); Pályázat az EKF 2010 címért (2005); Local Agenda 21 Győr Fenntarthatósági Program (2011); Győr MJV EKF 2023 Pályázat (2017).
 - 10 KISOSZ: Kereskedők és Vendéglátók Országos Érdekképviseleti Szövetsége; országos lefedettségű szervezet, jelen jogi keretek között 1947 óta működik; deklaráltan a kis tőkével működő vállalkozásokat képviselik, győri szervezetének vezetője egy, már az államszocializmus idején is magánkereskedelemmel foglalkozó vállalkozó volt. OKSZ: Országos Kereskedelmi Szövetség; 1997-ben alakult, tisztségviselői a hazai piac meghatározó piaci szereplői közül kerülnek ki, tagjai között kezdettől jelen vannak a nemzetközi kereskedelmi cégek hazai leányvállalatai.
 - 11 A Vásárcsarnok felújítására és bővítésére az önkormányzat állami, illetve uniós forrást pályázott és nyert el (2019-20).
 - 12 A forrás a Kisalföld c. megyei napilap online felületéről történő adatgyűjtés és -elemzés (2003. április és 2018. szeptember közötti időszakra vonatkozóan); módszertani beágyazásáról ld. az 1. sz. végjegyzetet.
 - 13 Intelligens Győr város stratégiai és operatív programja, 2001-2005 (2001); Autopolis – A Nyugat-Magyarországi fejlesztési pólus stratégiája, 2004-2014 (2006); Local Agenda 21 Győr Fenntarthatósági Program (2011).
 - 14 Lásd pl. a European Urban and Regional Studies 2015/2. tematikus számát.
 - 15 A két városrészt a fejlesztési dokumentumok és az önkormányzat tisztviselői is problematikusnak minősítették társadalmi és fizikai-környezeti szempontból. Ugyanakkor a győri IVS (2009 – a 2001-es népszámlálási adatok alapján), az Antiszegregációs Program (2009), vagy a Helyi Esélyegyenlőségi Program (2011) nem mutatott ki szegregátumokat a városban – bár Újváros értékei a határon mozogtak –, a 2014-es ITS pedig a szegregációs mutatók javulását jelezte a területen. A felkeresett városi vezetők a piaci alapú átalakulás felgyorsítását tartották kívánatosnak, s végül a 2013-ban elindult újvárosi rehabilitációs programok és az EYOF fejlesztései egymást erősítve gyorsították az átalakulást.
 - 16 A két rendezvény időben párhuzamosan zajlott.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás az NKFIH és a Volkswagen Stiftung támogatásával valósult meg „Az állam strukturális átalakulásaira adott intézményi és egyéni válaszok különböző földrajzi kontextusokban” (2013-2017) című (K109269 kódszámú), valamint az „Agents of change in old-industrial regions Europe” –ACORE (Támogatási kódszám: 94757) projekthez kapcsolódva.

Köszönjük az MTA KRTK RKI NYUTO munkatársainak, illetve interjúpartnereink segítségét és támogatását a terepkutatás mindkét fázisában.

A helyi sajtó elemzése során végzett munkájukért köszönet illeti Enyedi Fruzsina (SZTE TTIK) és Baroch Csaba (ELTE TTK) geográfus hallgatókat is a cikkek legyűjtéséért és az elsődleges tartalom-elemzésért.

Irodalom

- Appadurai, A. (1996): Fogyasztás, időtartam, történelem. *Replika*, 21–22., 81–97.
- Bodnar, J., Molnar, V. (2009): Reconfiguring Private and Public: State, Capital and New Housing Developments in Berlin and Budapest. *Urban Studies*, 2., 789–812. <https://doi.org/bt7qts>
- Bohle, D., Greskovits, B. (2006): The State, Internationalization, and Capitalist Diversity in Eastern Europe. *Competition and Change*, 2., 89–115. <https://doi.org/ftxq8h>
- Borén, T., Gentile, M. (2007): Metropolitan processes in post-communist states: An introduction. *Geografiska Annaler: B* 2., 95–110. <https://doi.org/d62dt9>
- Brenner, N. (2004): *New State Spaces*. Oxford University Press, Oxford
- Brenner, N., Elden, S. (2009): Henri Lefebvre on State, Space, Territory. *International Political Sociology*, 3., 353–377. <https://doi.org/bqzpg7>
- Brenner, N. (2009): Open questions on state rescaling. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 1., 123–139. <https://doi.org/dhpqts>
- Clarke, D. B. (1996): The limits to retail capital. In: Wrigley, N., Lowe M. (eds.): *Retailing, Consumption and Capital*. Longman, Harlow: 284–301.
- Coe, N. M. (2004): The Internationalisation/Globalisation of Retailing: Towards an Economic – Geographical Research Agenda. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 9., 1571–1594. <https://doi.org/c8zrc8>
- Cope, B. (2015): Euro 2012 in Poland: Recalibrations of statehood in Eastern Europe. *European Urban and Regional Studies*, 2., 161–175. <https://doi.org/dc22>
- Crewe, L., Lowe, M. (2002): Gap on the map? Towards a geography of consumption and identity. In: Findlay, A. M., Sparks, L. (eds.): *Retailing – Critical Concepts*. Routledge, London, 174–197.
- Czakó K. (2014): Az Audi Hungaria Motor Kft. hatása a helyi gazdasági és társadalmi folyamatokra. *Tér és Társadalom*, 1., 18–36. <https://doi.org/dc23>
- Czifrusz, M., Horváth, V., Jelínek, Cs., Pósfai, Zs., Szabó, L. (2015): Gentrification and rescaling urban governance in Budapest-Józsefváros. *Intersections*, 4., 55–77. <https://doi.org/dc24>
- Csizmadia Z., Páthy Á. (2010): Győri elit és a városfejlődés – a gazdasági és társadalmi folyamatok megítélése. *Tér és Társadalom*, 2., 63–93. <https://doi.org/c4cd>
- Csizmadia Z., Tóth P. (szerk.): (2014): *A helyi társadalom és intézményrendszere Győrben*. A Győri Járműipari Körzet, mint a térségi fejlesztés új iránya és eszköze c. kutatás monográfiái 4. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr.
- Domosh, M. (1996): Feminized retail landscape: gender, ideology and consumer culture in the nineteenth-century New York City. In: Wrigley, N., Lowe, M. (eds.): *Retailing, Consumption And Capital*. Longman, Harlow, 257–270.
- Dusek T. (szerk.) (2014): *A városi rendszer működése. Közösségi szféra, oktatás és Győr jövőképe*. A Győri Járműipari Körzet, mint a térségi fejlesztés új iránya és eszköze c. kutatás monográfiái 3. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr.

- Egedy T. (2007): A történelmi belvárosok rehabilitációja vidéki nagyvárosainkban – Szeged és Győr. In: Enyedi Gy. (szerk.): A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. 261–292. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián)
- Fekete D. (2018): Győri fejlesztések a Modern Városok Program keretében. *Területi Statisztika*, 6., 638–658. <https://doi.org/czm9>
- Fekete D. (2019): A Modern Városok Program jelentősége a hazai városfejlődésben. *Tér és Társadalom*, 1., 27–43. <https://doi.org/dc25>
- Filep B. (2014): *A nagyvárosok az európai és a magyar területi politikában*. Publikon Kiadó, Pécs, Győr
- Gerőházi É., Tosics I. (2019): *Egy átforgalmazott város – Győr. Hogyan vegyük fel a versenyt fővárosokkal?* Európai Beruházási Bank, Budapest.
- Goss, J. (2004): Geography of consumption I., *Progress in Human Geography*, 3., 369–380. <https://doi.org/cjrfbx>
- Grubbauer, M. (2012): Towards a More Comprehensive Notion of Urban Change: Linking Post-socialist Urbanism and Urban Theory. In: Grubbauer, M., Kusiak, J. (eds.): *Chasing Warsaw: Socio-Material Dynamics Of Urban Change Since 1990*. Campus Verlag, Frankfurt, New York: 35–61.
- Gyurcsik F. (2014): *Igazi turisztikai attrakciók lehetnek a nagy sportesemények*. http://turizmusonline.hu/aktualis/cikk/a_nemzetkozi_sportesemenyek_turisztikaja (letöltve: 2019. jún. 2.)
- Harloe, M. (1996): Cities in the Transition. In: Andrusz, G., Harloe, M., Szelényi, I. (eds.): *Cities After Socialism*. Blackwell, Oxford, 1–29.
- Harvey, D. (1995): *The Condition of Postmodernity. An Enquiry into Origins of Cultural Change*. Blackwell, Oxford
- Harvey, D. (2002): The Art of Rent: Globalization, Monopoly and Commodification of Culture. *Socialist Register*, <https://socialistregister.com/index.php/srv/article/view/5778>
- Hegedűs Sz., Novoszáth P. (2018): Az önkormányzati rendszer átalakításának okai és az adósságkonszolidáció. *Területi Statisztika*, 6., 595–609. <https://doi.org/dc26>
- Hetesi E., Andics J., Veres Z. (2007): Az életstílus kutatási eredmények fogyasztásszociológiai interpretációs dilemmái. *Szociológiai Szemle*, 3–4., 115–134.
- Honvári J. (szerk.) (2014): *Győr fejlődésének mozgatórugói*. Universitas Győr Nonprofit Kft., Győr
- Hristova, S. (2010): Imagining the city as a space for cultural policy. *Sociological Problems*, 2., 199–221.
- Jackson, P., Thrift, N. (2005): Geographies of consumption. In: Miller, D. (eds.): *Acknowledging Consumption*. Routledge, London, 203–236.
- Jelinek Cs., Pósfai Zs. (2013): Bevezetés. A városi önkormányzattól a városi kormányzásig. In: Bodnár J., Jelinek Cs., Czirfusz M., Gyimesi Z. (szerk.): *Kritikai városkutatás*. L'Harmattan, Budapest, 145–154.
- Jelinek Cs. (2019): A városrehabilitáció korszakai Magyarországon: Az állam szerepe marginális városi terek újratemelésében. *Tér és Társadalom*, 4., 17–37. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3180>
- Jessop, B. (2002): Liberalism, neoliberalism, and urban governance: A state-theoretical perspective. *Antipode*, 3., 452–472. <https://doi.org/dc27>
- Kovács I., Kristóf L., Szabó A. (2015): Társadalmi integráció, dezintegráció és társadalmi rétegződés. [socio.hu. 2015. 3., 63–83.] http://real.mtak.hu/33592/1/kov_kris_szab63.pdf, <https://doi.org/dc6d>
- Kundi V. (2014): *Fesztiválok jellemzői és jelentésük napjaink turizmusában*. Publikon Kiadó, Pécs, Győr. (Regionális- és Gazdaságtudományi Kismonográfiák)
- Lefebvre, H. (1991): *The production of space*. Blackwell, Oxford
- Lefebvre, H. (2009): *State, Space, World: Selected Essays*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 210–254.
- Light, D., Young, C. (2010): Reconfiguring socialist urban landscapes: The 'left-over' spaces of state-socialism in Bucharest. *Human Geographies*, 1., 5–16.
- Lowe, M., Wrigley, N. (1996) Toward the new retail geography. In: Wrigley, N., Lowe M. (eds.): *Retailing, Consumption and Capital*. Longman, Harlow, 116–136.
- Matheika Z. (2008): Megtakarítások, jövedelmek, fogyasztás. In: Kolosi T., Tóth I. J.: (szerk.): *Társadalmi Riport 2008*. TÁRKI, Budapest, 226–238.
- Miles, S., Miles, M. (2004): *Consuming Cities*. Palgrave Macmillan, New York

- Molnár Cs., Remenyik B. (2019): A megasportesemények turisztikai hatásai Magyarországon. *Területi Statisztika*, 3., 300–327. <https://doi.org/dc28>
- Müller, M., Pickles, J. (2015): Global games, local rules: Mega-events in the post-socialist World. *European Urban and Regional Studies*, 2., 121–127. <https://doi.org/dc29>
- Nagy, E. (2001): Winners and losers in the transformation of city centre retailing in East Central Europe. *European Urban and Regional Studies*, 4., 340–348. <https://doi.org/cdjqr7>
- Nagy, E. (2012): Bargaining, learning and control: Production of consumption spaces in post-socialist context. *Europa Regional*, 1., 42–54.
- Nagy, E., Timár, J. (2012): Urban restructuring in the grip of capital and politics: Gentrification in East-Central Europe, In: Csapó, T., Balogh, A. (eds.): *Development of the Settlement Network in the Central European Countries: Past, Present, and Future*. Springer Verlag, Berlin, Heidelberg, 121–135.
- Nagy, E., Nagy, G., Dudás, G. (2016): The uneven transformation of consumption spaces and the rise of new marginalities in Hungary. *Regional Statistics*, 2., 149–172. <https://doi.org/dc3b>
- Pálné Kovács I. (2016a): Modellváltás a magyar önkormányzati rendszerben. In: Jakab A., Gajduschek Gy. (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudományi Intézet, Budapest, 583–599.
- Pálné Kovács I. (szerk.) (2016b): *A magyar decentralizáció kudarca nyomában*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs.
- Peck, J., Theodore, N., Brenner, N. (2009): Neoliberal urbanism: Models, moments, mutations. *SAIS Review of International Affairs*, 1., 49–66. <https://doi.org/dc3c>
- Pósfai, Zs. (2018): *Reproducing uneven development on the Hungarian housing market*. Doktori értekezés. SZTE, Szeged; <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/9753/>
- Preuss, H. (2015): A framework for identifying the legacies of mega sport events. *Leisure Studies*, 6., 643–664. <https://doi.org/dc3d>
- Rechnitzer J. (2016): *A területi tőke a városfejlődésben. A Győr-kód*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs.
- Rechnitzer J. (2019): Nagyvárosok a magyar területi politikában és területfejlesztésben a rendszer-változástól napjainkig. *Tér és Társadalom*, 1., 3–26. <https://doi.org/c85m>
- Ritzer, G., Goodman, D., Wiedenhof, W. (2001): Theories of consumption. In: Ritzer, G., Smart, B. (eds.): *Handbook of Social Theory*. SAGE, London, 410–427.
- Reisinger, A., Kecskés, P., Czákó, K. (2017): Services of economic development organisations in Győr. *DEUROPE*, 3., 85–100.
- Sik, E., Wallace, C. (1999): The development of open air markets in East-Central Europe. *International Journal of Urban and Regional Research*, 4., 697–714. <https://doi.org/bcj96s>
- Smith, N. (1996): *The new urban frontier: Gentrification and the revanchist city*. Routledge, London, New York.
- Somlyódyne Pfeil E. (2014a): A városkérdés a módosult állami szerepfelfogás keretei között. In: Hardi T., Somlyódyne Pfeil E. (szerk.): *Városfejlesztési trendek és állami szerepek*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 103–111. (A Győri Járműipari Körzet, mint a térségi fejlesztés új iránya és eszköze c. kutatás monográfiái 2)
- Somlyódyne Pfeil E. (2014b): Az állam megváltozott szerepe és a városfejlesztés viszonya. *Tér és Társadalom*, 2., 31–44. <https://doi.org/cznd>
- Stanilov, K. (2007): Taking stock of post-socialist urban development: A recapitulation. In: Stanilov, K. (ed.): *The Post-socialist City*. Springer, Berlin, 3–17.
- Stenning, A., Smith, A., Rochovská, A., Swiatek, D. (2010): *Domesticating Neoliberalism. Spaces of Economic Practices and Social Reproduction in Post-Socialist Cities*. Wiley-Blackwell, Chichester.
- Sulima, R. (2012): The laboratory of Polish postmodernity: An ethnographic report from the stadium-bazaar. In: Grubbauer, M., Kusiak, J. (eds.): *Chasing Warsaw: Socio-material Dynamics of Urban Change Since 1990*, Campus Verlag, Frankfurt, New York, 241–268.
- Swyngedouw, E., Moulaert, F., Rodriguez, A. (2002): Neoliberal urbanization in Europe: Large-scale urban development projects and the new urban policy. *Antipode*, 3., 542–577. <https://doi.org/cfgv4>
- Szalai E. (2006): *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet*. Új Mandátum Kiadó, Budapest
- Szalai J. (2007): *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami újraelosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest.

- Timár J. (2019): „Államosított tértermelés” a kiszorítottak perspektívájából egy dzsentrifikálódó városrészben. *Tér és Társadalom*, 4., 38-60. <https://10.17649/TET.33.4.3204>
- Vastagh Z. (2017): *Társadalmi struktúra és állami redistribúció*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Veres L. (2017): Az állam gazdasági szerepvállalásának felértékelődése. *Polgári Szemle*, 1-3., 116-132. <https://doi.org/c2bs>
- Wrigley, N., Coe, N. M., Currah, A. (2005): Globalizing retail: Conceptualizing the distribution-based TNC. *Progress in Human Geography*, 29., 437-457. <https://doi.org/ds9zk8>
- Wrigley, N., Lowe, M. (2014): *Reading Retail. A Geographical Perspective on Retailing and Consumption Spaces*. Routledge, London, New York
- Zukin, S. (1998): Urban lifestyles: Diversity and standardization in spaces of consumption. *Urban Studies*, 5-6., 825-839. <https://doi.org/c6gqxb>

Felhasznált dokumentumok

- Arrabona 2000 – Győr város fejlődésének megalapozása városfejlesztési programokkal.* – Budapest, Quo Vadis Group, Budapest, (1993)
- Autopolis – A Nyugat-Magyarországi fejlesztési pólus stratégiája 2004-2014.* (készült: 2004) – Győr (2006)
- GYMJV Anti-szegregációs Programja* – Győr (2009)
- GYMJV Európa Kulturális Fővárosa 2023 Pályázat*, – Győr (2017).
- GYMJV Integrált Településfejlesztési Stratégiája 2014-2020* – Győr (2014), Aczél Városcsépítész Bt.
- GYMJV Középtávú Integrált Városfejlesztési Stratégiája 2007-2013* – Győr (2008), HHP Contact Tanácsadó Kft. (konzorciumvezető)
- GYMJV Stratégiai Programja* (készült: 2003-2004, vezető tervező: Németh Iván, Városcsépítési Iroda, GYMJV PM. Hiv.) – Győr (2008)
- GYMJV Településfejlesztési Konceptiója 2014-2030* – Győr (2014)
- GYMJV településrendezési eszközeinek felülvizsgálata 2003-2005* – Győr (2002)
- Győr a vonzó város. Városkonceptió.* (szerk.: Jancsó P.) Győri Fészek Klub, Győr (2004-2005).
- Győr és térsége turizmusfejlesztési koncepciója* – Győr (2007)
- Győr rendezési terv felülvizsgálat öt szakági munka* – Településfejlesztési koncepció munkarész felülvizsgálat. (2004) – Győr (MTA RKK NYUTI)
- Győr távlati fejlesztése és rendezése – Stratégiai alapelvek* (1994), *Rendezési Terv* (1998) – Győr, Mű-Hely Területi Elemző, Tervező és Informatikai Kft.
- Helyi Esélyegyenlőségi Program* – Győr (2011)
- Intelligens Győr város stratégiai és operatív programja 2001-2005* – Győr, MTA RKK NYUTI – Stratégiai Kutató Intézet Kht., Győr (2001)
- Local Agenda 21 Győr Fenntarthatósági Program* – Győr (2011), Ceurina Kft.
- Pályázat az Európa Kulturális Fővárosa 2010 címért* – Győr (2010)

Az állam szerepe a „közterek hanyatlásában” – történelmi perspektívában

The role of the state in the decline of public space – a historical perspective

SÁGI MIRJAM

SÁGI Mirjam: PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/c.; mirjam.sagi@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-9819-5616>

KULCSSZAVAK: köztér; militarizáció; Budapest; államszocializmus

ABSZTRAKT: A tanulmány a kritikai földrajz által koncepcionalizált városmilitarizáció következtében kialakult köztérhanyatlás jelenségét vizsgálja történelmi perspektívában, kiemelve az állam szerepét, Magyarország és elsősorban Budapest kontextusában. A történetiség ezért kapott itt fontos hangsúlyt, mert bár az angolszász irodalom által tárgyalt városmilitarizációs tendenciák jellemzik Budapest utcáit is, a köztér hanyatlásának elmélete azt feltételezi, hogy valaha létezett olyan köztér, ami korábban demokratikusabb volt.

A nemzetközi irodalom áttekintése során a köztér jelentésével, és a városmilitarizációval, a közterek hanyatlásával foglalkozom. Ezt követően a második fejezet első részében elsősorban magyar kontextusban vizsgálom az állam szerepét a köztér és a magántér vonatkozásában, majd a második és a harmadik alfejezetben a vonatkozó szakirodalom mellett Papp Gábor Zsigmond (1998) archív videófelvételeket tartalmazó összeállítását, a Budapest Retrót és a Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyveit használom az elemzéshez. A tanulmány fő következtetése az, hogy a Davis által leírt város-militarizáció – amit a tőke és a piaci érdekeket kiszolgáló állam és a neoliberalis városvezetés együttesen eredményez –, jelen van Budapesten is, és a 2000-es évektől egyre inkább jellemző. Azonban a történelmi áttekintés azt mutatja, hogy Budapest esetében a köztér demokratikus jellege hiányának távolabbra visszanyúló helyi sajátossága is van, hiszen a gyökerei már az államszocializmusban is jelen voltak, olyan – a köztér használatát szűkítő és abban bizonyos csoportokat privilegizáló – politikák formájában, melyek háttérben az állam állt.

Mirjam SÁGI: PhD student, Department of Social and Economic Geography, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/c, H-1117 Budapest, Hungary; mirjam.sagi@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-9819-5616>

KEYWORDS: public space; militarisation; Budapest; state socialism

ABSTRACT: According to Mike Davis, the militarisation of urban space is a process that builds a city around securitisation, leading to an urban space made exclusive through surveillance and disciplining strategies. The end or decline of public space is described as the result of such militarisation processes by critical theorists who linked it to capitalist, neoliberal city governance. Thus understood, urban space is formed by capital to achieve an economically more competitive city, leading to the displacement of the poor and homeless. As a result, public space ceases to exist as the epitome of democracy, as a place where different social groups can mingle and voice their discontent.

While such processes of militarisation increasingly characterise the urban spaces of Budapest, too, it is not necessarily the case that the discourse on the “decline” or “end of public space” also applies to Budapest when it is analysed from a local and historical perspective. In addition, the question arises as to whether there has ever actually been a more democratic public space in Budapest.

This article focuses on the changing role of the state through its interpretation of the meaning and use of public space, starting from Lefebvre's argument that power is mediated through space. In addition to Lefebvre's theories on the production of space, this study is informed by Susan Gal's paper on the semiotics of public/private distinction, as it is helpful for a deeper understanding of the relationship between the state and public space. Based on feminist theory, Gal argues that the difference between public and private is ideologically defined. Therefore, the relation between public and private cannot alone describe society, it rather acts as a tool for argument or discussion of value systems.

The aim is to understand from a historical perspective the decline of public space and the militarisation of urban space as discussed by critical theorists in the case of Budapest. For such urban tendencies should be seen not only with regard to capital(ism) but also in the context of (central and local) governments. The basis is provided by analyses of both the minutes of the Budapest Metropolitan Council of 1978 and archive footage (news and advertisements) from the 1960s to the 1970s.

The article concludes that although the militarisation of urban space described by Davis also characterises Budapest, especially since the 2000s, the author's historical research suggests that in the case of Budapest the lack of democratic public space has a longer history than neoliberal urban planning, rooted in the period of state socialism when other policies of exclusion privileged certain social groups.

Bevezetés

A városi tér militarizációján Davis (1999–2000, 2006) azokat a folyamatokat, városkormányzási stratégiákat érti, amelyeknek központi eleme a város rendjének és biztonságának megfigyeléseken és szabályozásokon alapuló elősegítése. A kritikai elmélet e politikát a kapitalista, neoliberális városvezetésnek tulajdonítja, és a (demokratikus) közterek hanyatlását ezeknek a militarizációs folyamatoknak következményeként írja le (Davis 1999–2000, 2006; Harvey 2012). Ebben az értelmezésben a városi teret a tőke formálja egy gazdaságilag versenyképesebb városi tér létrehozásának érdekében, ami a szegényebb rétegek, elsősorban a hajléktalannak kiszorításához vezet. Így a köztér megszűnik a demokrácia megtestesítőjeként létezni, ahol különböző társadalmi csoportok találkozhatnak vagy szükség esetén hangot adhatnak elégedetlenségüknek.

Míg az említett militarizációs folyamatok jellemzik napjaink Budapestjét is, a köztér nyugati értelemben vett „hanyatlása” történeti és helyi perspektívába helyezve korántsem biztos, hogy pontosan írja le ezeket a változásokat. Sőt, felveti a kérdést, hogy létezett-e korábban demokratikus(abb) köztér Budapesten?

Jelen cikkben az állam változó szerepét a köztereinek értelmezésén, használatán keresztül vizsgálom. Ebben Lefebvre elmélete segít, miszerint a (társadalmi) tér a hatalom egyik fő közvetítője (Lefebvre 1991; Timár, Nagy 2019). Az állam és a közterek viszonyának mélyebb megértéséhez – Lefebvre tértermeléssel foglal-

kozó elméletei mellett – nagy segítséget nyújt Susan Gal (2002) írása, amely a nyilvános és privát közti szemiotikai különbségeket vizsgálja. Gal (2002) a feminista irodalmat követve amellet érvel, hogy a nyilvános és a privát közti különbség ideológiailag meghatározott. Tehát a *nyilvános és a privát* közti viszony önmagában nem írja le a társadalmat, hanem sokkal inkább érvek, érvrendszerek eszközeiként funkcionál.

A céloom az, hogy a demokratikus közterek hanyatlását és a városi tér militarizációját – elsősorban angolszász kritikai irodalom tanulságainak alapján – Budapest kontextusában, történeti perspektívában vizsgáljam. Arra szeretnék rámutatni, hogy a jelenlegi, militarizáló várospolitikát nem csak a nyugati, neoliberais tendenciák fényében érdemes kutatni. A központi, illetve helyi állam szerepének megértéséhez magyarországi viszonylatban fontos adalékokat szolgáltathat az államszocializmus időszakának tanulmányozása. Mivel a cikk fókuszában az államszocialista időszak áll, nem volt céloom, hogy az államszocialista időszakot az azt követővel szisztematikusan hasonlítsam össze. Tágabb értelemben tehát a cikk néhány példán keresztül arról gondolkodik, hogy miként formálja a történelmi perspektíva a helyi, köztérről alkotott képünket, és mennyire torzítja a lokális értelmezést a nemzetközi diskurzus: jelen esetben a közterek hanyatlásáról szóló vita kapcsán.

Ennek megfelelően két nagyobb részre osztottam a tanulmányt, melyben először a nemzetközi irodalom feldolgozásával, majd annak magyarországi, budapesti vonatkozásával foglalkozom. A második fejezet első részében elsősorban magyar összefüggésben vizsgálom az állam szerepét a köztér és a magántér vonatkozásában, majd a második és a harmadik alfejezetben a vonatkozó szakirodalom mellett Papp Gábor Zsigmond archív felvételeket tartalmazó összeállítását, a *Budapest Retro* című filmet, valamint a Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyveinek egyikét használom az elemzéshez.

Köztterek hanyatlása és az állam a nemzetközi tudományos diskurzusokban

A város közttereinek tanulmányozása jó eszköz a város társadalmi rendszerének megértéséhez. A köztér megjeleníti használóinak a társadalmi, gazdasági és politikai helyzetét. Nemcsak azt figyelhetjük meg, hogy a városi vezetés (ill. az állam, a globális viszonyok) hogyan alakítják a várost, de azt is, hogyan alakulnak a hatalmi viszonyok: mennyi beleszólása van a város lakóinak a köztterek alakításába, és mely társadalmi csoportok érdekei dominálnak a köztér formálásában (Czirfusz et al. 2018; Sági 2018). Nem véletlen tehát, hogy a közteret (*public space*) és közszférát (*public sphere*) sokszor szinte felcserélhető módon használja a szakirodalom. Ehhez kapcsolódik a nyugati marxista irodalomban fellelhető azon el képzelés is, miszerint a kapitalizmus hatásainak következtében a demokrácia,

mint a nyugati társadalmakat évtizedek óta meghatározó társadalmi-politikai rendszer (azaz közszféra), a hanyatlásával a fizikai közterek hanyatlásához is vezet. Ahogy azt néhányan hangsúlyozzák, a köztér nem univerzális tartalmú, statikus fogalom, hanem térben és időben is folyamatosan változik a jelentéstartalma (Bodnár, Molnár 2010; Mitchell 2003). Nem elhanyagolható tehát a közterek tanulmányozása során a történeti, földrajzi kontextus ahhoz, hogy a köztér militarizációjáról vagy hanyatlásáról beszélhessünk. Ebben a fejezetben a köztér definíciójával, majd annak (vélt) hanyatlásával foglalkozom.

A köztér értelmezése

Annak érdekében, hogy a közteret a jelen tematikában (hanyatlás történeti elemzése) tárgyalhassuk, érdemes két (de egymástól nem elválasztható) irányból megközelíteni annak definícióját, részben Habermasnak (1991) a „társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásáról” írt könyvére támaszkodva. Az egyik megközelítésben a közszféra és a fizikai köztér viszonyát, a másik megközelítésben pedig a magán- és a köztér kapcsolatát hangsúlyozza. Mindkét megközelítésnek megvan a maga relevanciája: míg az előbbi a demokratikus berendezkedést mint a köztér feltételét tárgyalja (így tehát központi kérdéseket vet fel pl. az államszocialista köztér kapcsán), a második nézőpont a magán- és a köztér (vagy -szféra) kapcsolatának korántsem egyértelmű viszonyára mutat rá, amelynek segítségével az állam változó szerepét vizsgálhatjuk meg.

Habermas (1991) társadalomtörténeti elemzésében arról olvashatunk, hogy a 18-19. században megjelenik a közszféra (ill. a nyilvánosság) egy újabb formája, a nyilvános viták és a hozzájuk kötődő terek (például kávéházak) elterjedésével, magával hozva egy kritikusabb hangot a tradicionális autoritásokkal szemben. Azonban, ahogy azt Habermas is megjegyezte, a közszférának ez a formája korántsem volt ideális, hiszen alapvetően burzsoá volt és ennek megfelelően képtelen a társadalom valamennyi tagjának a képviselőjére. Ugyanakkor ezek a politikai, társadalmi viták kezdetleges modellként szolgáltak arra, hogyan is működhet a nyilvános diskurzus („*publicity*”).

Habermas szerint ezt a modellt azonban, kiteljesedése előtt, ellehetetlenítette a korai kapitalizmus, mivel lényegében kisajátította, instrumentalizálta és ezáltal depolitizálta ezeket a tereket, középpontba helyezve a fogyasztást. Ezek a gondolatok alapozták meg azokat a neomarxista elméleteket, amelyek a városhoz való jogot mint alapvető emberi jogot határozzák meg. Henri Lefebvre (1996) értelmezésében a köztér jogi definíciója önmagában meghatározza, hogy egy város és annak társadalmi mennyire tudja képviselni és befogadni a különböző társadalmi csoportokat. A fentiekből kiindulva, ahogy Lefebvre (1967/1996) is írja, a demokráciában való részvétel, illetve a városhoz való jog, a tőke által meghatározott érdekek hatására háttérbe szorul, ami többek között a városi terek privatizációjában nyilvánul meg, bizonyos tereket teljesen vagy feltételesen elzárva

lakóitól. Ez mind fizikailag, mind törvényileg, mind pedig szimbolikusan korlátozza az explicit vagy implicit politikai megnyilvánulásokat. Ezzel az érvelésével Lefebvre megalapozta azt a későbbi álláspontot, miszerint napjainkban (illetve az elmúlt 20-25 évben) a közterek hanyatlásával szembesülünk. Ezt bővebben a következő fejezetben fogom kifejteni.

Az előző gondolatmenet elvezet a második megközelítéshez, amely a magán- és a közszféra viszonyát helyezi a középpontba. Ebben a megközelítésben a nyilvánost (illetve a közszférát, köztér) az ellentétpárja határozza meg, tehát leegyszerűsítve: ami nem magántér, az köztér. Ennek a dichotómiának a kritikáján alapszik a feminista (város-)földrajzi megközelítés, miszerint a magánszféra és a privátszféra drasztikus elkülönülése felerősíti a hagyományos nemi szerepeket, mivel a nők lakóterekhez kötöttsége megnehezíti a nők számára a „maszkulin” (bel)városi térben való mindennapi jelenlétet (Saegart 1981; Sági 2018; Timár 1993, 2018). Nem meglepő, hogy ezek az elméletek az 1980-as évek amerikai szuburbanizációs folyamatai kapcsán kezdtek elterjedni, melyekből kiindulva a feminista városkutatók azt állították, hogy a kapitalizmus következtében a termelés és a reprodukció terei elkülönültek (McDowell 1983; Saegart 1981). Későbbi írások azonban jelentős kritikával illették ezt a markáns elkülönítést, mondván: ez az életvitel csak a középosztálybeli nemi viszonyokat jellemzi (Timár 2018; Wilson 1995). A feminista felvetésekkel gyakran szorosan összekapcsolódva, a városi tereket kutató marxista tanulmányokban is fontos szerepet kap a magán- és a köztér viszonyának tárgyalása. Ez a megközelítés azonban a tőke eloszlását helyezi központi szerepbe, és arra fókuszál, hogy bizonyos (városi) terek, területek magán- vagy köztulajdonban vannak-e, illetve, hogy mely csoportok érdekeit, kényelmét szolgálják, és hogy mennyire határozzák meg a teret a tőke által definiált érdekek. A tulajdonrendszer vizsgálata tehát önmagában nem nyújt kielégítő analitikai keretet. Ahogy az a jogi definíciókból és a tudományos diskurzusokból is kiderül, a hozzáférhetőség / látogathatóság legalább annyira meghatározó. Ezek alapján a következő négy általánosabb kategóriát különítettem el: Az első kategóriába tartozik az a *köztér, amely köztulajdonban* (központi állami / önkormányzati tulajdonban) van, a fenntartója is állami vagy önkormányzati szerv, és mindenki számára hozzáférhető. A következő kategóriába azok a területek tartoznak, amelyek ugyan *köztulajdonban vannak, de privát fenntartójuk van*. A harmadik kategória, a „kvázi” köztér, amely magántulajdonban van, de alapvetően mindenki azonos (de a tulajdonos által meghatározott) feltételek mellett használhatja. Megemlíthetők továbbá a *köztulajdonú, de korlátozott hozzáféréssű területek*, mint például a parlament, minisztériumok, múzeumok vagy egyéb állami intézmények, amelyek csak korlátozottan látogathatók. Lefebvre (1996) (és őt követve a kritikai geográfusok) a *tulajdonviszonyt és a hozzáférhetőséget* kiegészítették a *kisajátíthatóság, birtokbavétel* (appropriation) lehetőségével, azaz, hogy a köztér akkor lesz igazán köztér, ha nemcsak szabadon látogatható mindenki számára, de mindenkinek egyformán van lehetősége alakítani, illetve visszavezetve az előző megközelítés-

hez, ott (arról) politikai véleményt nyilvánítani, megmozdulásokat szervezni. Ebben az írásban ezt, a Lefebvre által is meghatározott köztér definíciót tartom irányadónak.

A fentiek alapján elmondható, hogy mind a demokrácia és a köztér, mind a magán- és a köztér viszonya olyan változó és ambivalens kapcsolatok, amelyek segítenek megérteni a tágabb értelemben vett társadalmi berendezkedéseket és azok változásait, illetve a jelen tanulmányban a köztér hanyatlásának és a város militarizációjának relevanciáját Budapesten.

A köztér militarizációja és hanyatlása

Mindezek alapján tehát a (városi) közttereket egyre nagyobb mértékben határozták és határozzák meg a fogyasztás, illetve a fogyasztóképes társadalom igényei (mint a magán- és állami befektetők elsődleges célközönségei). A fogyasztók számára vonzó városi tér azonban komplex erőfeszítések eredménye. Olyan erőfeszítések, amelyekhez különböző stratégiákra és technológiákra van szükség (Davis 1992, 1998/2006). Ide tartoznak például a biztonságot (vagy esetleg biztonságérzetet) nyújtó térfelügyelő kamerák, a rendőri vagy magáncégek által biztosított felügyelet, illetve általában a megtisztított, vonzó külsejű köztér. Ez azonban a köztérnek a politikában betöltött, demokráciát erősítő szerepét veszélyezteti, hiszen alapból kirekeszti a fogyasztásképtelen rétegeket, leszűkíti és szabályozza a megengedett viselkedési normákat, mintegy megfigyelés alatt tartja a térhasználókat (Bancroft 2000).

Foucault (1991) metaforája a panoptikum típusú börtönökhöz hasonlítja ezt a megfigyelés alatt tartott teret, ahol az elmélet szerint az állandó megfigyeltség tudata önmagában biztosítja a rendet. Davis (1999-2000) hasonlóan érvelt a *Los Angeles, az erődváros: a városi tér militarizációja* című írásában, kiemelve az épített környezet meghatározó szerepét, amire az 1980–1990-es évek Amerikájában elszaporodó bevásárlóközpontokat hozza fel példának, melyek ugyancsak a panoptikum elvén alapulnak.

Két évtizeddel később Madden (2010) arról ír, hogy a különböző autoritások felülről jövő megfigyelési stratégiáit felerősítik a társadalmi elvárások. Ezt pedig Bauman (2000) szinoptikum (*synopticon*) modelljének segítségével írja le, amit a fent említett foucault-i fogalomra épít. Míg Foucault panoptikusság-konceptiójában a megfigyeltségtől való félelmet különböző autoritások generálják, addig Bauman szinoptikumjában a társadalmi elvárások generálják ezt a szorongást. Bauman (1998) ennek kapcsán definiálja a fogyasztói társadalom kirekesztettjeit, akik „alkalmatlan fogyasztóként” (*flawed consumers*), kulturális és/vagy gazdasági tőke hiányában, nem képesek „megfelelő” fogyasztóként a közösség részesei lenni.

Ahogy Iveson (2007) is írja, a helyzetet komplikálja, hogy mások szerint viszont éppen a fent említett, kirekesztőként jellemzett biztonsági intézkedések és morális kontrollok teszik sokak számára elérhetővé a közttereket. Ez alapján a

„rendes polgárok” számára a rendezett és biztonságos köztér biztosításához olyan intézkedésekre van szükség, amelyek megóvják a járókelőket attól, hogy „kéregetők félemlítsék meg, graffitik vagy kamaszok csoportjai fenyegetessék őket, megóvják a hajléktalanok látványától vagy attól, hogy húgy szag terjengjen” (Iveson 2007, 6.). Iveson hangsúlyozza azonban, hogy ezek már mind csak a tüneteiy adott társadalmi berendezkedésnek. Hubbard (2001) határozottabban érvel a *kritikusan kizárólagos* terek mellett a *radikálisan befogadó* terekkel szemben, mondván, az ilyen, védelmet biztosító terek alkalmasak csak arra, hogy kompenzálják azokat a hátrányokat, amelyeket különböző (marginalizált) társadalmi csoportok (pl. idősek, nők, vallási kisebbségek, melegek, mozgássérültek) tapasztalnak a domináns társadalmi csoportok számára kényelmessé tett tereken. Míg nyugat-európai kontextusban már egyre több olyan *kritikusan kizárólagos* teret találunk, amely valóban egyes marginalizált csoportoknak hivatott a városi térhez való jogát biztosítani, többségében azonban a kizárólagosság továbbra is a domináns csoportok érdekeit védi, illetve fennáll a kérdés, hogy hosszútávon segítik-e a társadalmi integrációt (Sági 2018).

Mindenesetre, ahogy Madden (2010) és Atkinson (2003) is írja, nem minden biztonsági intézkedés káros, és vélhetően megoldható, hogy a biztonság és a sokszínűség megférjen egymás mellett, és nem kell, hogy a köztér vagy a piac által diktált fogyasztás, vagy a bűnözés határozza meg (Madden 2010).

Összefoglalva tehát fontos, hogy a nyugati kritikai irodalom, amikor a „túl-ellenőrzött” városokról ír, akkor nem a városi terek „farkastörvényei” mellett érvel, hanem a tőke dominánsan meghatározó, térformáló szerepét kritizálja, amely a fogyasztókat és a fogyasztást, illetve a fogyasztói társadalom által meghatározott viselkedési normákat helyezi előtérbe, részesíti előnyben.

Az állam szerepe a köztér változásában Magyarországon

A fent említett tendenciák többé-kevésbé jellemzik Budapest, illetve Magyarország köztereit is: egyre gyakoribbak, és az utóbbi 5-10 évben különösen erősödtek a hajléktalanokat kriminalizáló intézkedések¹, elterjedtek a térfigyelő kamerák² és megszorodtak a privát cégek biztonsági őrei³ is (Ivanics 2013; Misetics 2010, 2017; Sági 2016; Udvarhelyi 2014, 2019). Azonban érdemes kitérni azokra a kérdésekre, amelyek itt más jelentést adhatnak a köztérnek, illetve a köztér militarizációjának. Ezek új szempontokkal szolgálnak az állam változó szerepének megértéséhez az 1950-es évektől napjainkig. A következő fejezetekben a nyilvános és a privát tér viszonyának alakulását, majd a köztér körül kialakult állami diskurzusokat vizsgálom archív, hivatalos állami dokumentumok és állami médiában megjelenő diskurzusok segítségével. A hosszú időszakot felölelő történeti áttekintésnek a célja a különböző tendenciák bemutatása Budapest esetében. Ehhez egyrészt a Budapest Főváros

Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyveinek egyikét, másrésről pedig Papp Gábor Zsigmond (1998) kizárólag archív filmfelvételeket tartalmazó összeállításának, a *Budapest Retro*-nak a részleteit használom. A *Budapest Retro* egy 1960–1970-es évek reklámfilmjeiből, és híradórészleteiből készült összeállítás, ami öt fejezetből áll (a pesti utca; a pesti lakás; a pesti bisztró; a pesti divat; a pesti autó). Ebben az írásban a tematikus válogatás „Budapest utcái” című fejezetét emelem ki. A film leírása szerint, az összeállításban

„nem a fővárossal kapcsolatos történelmi és politikai eseményeké a főszerep, még csak nem is az építészeti arculatváltásokat követik nyomon. Sokkal inkább a „város lelkét” kívánják megragadni és feltárni. Azt, hogy miként éltek a fővárosiak a hatvanas, hetvenes években.”

A jegyzőkönyvek közül pedig itt elsősorban egy 1978-as jegyzőkönyvet emelek ki. Egyrésről azért ezt a jegyzőkönyvet, mert a HUNGARICANA⁴ online felületén végzett kulcsszavas keresés alapján az derült ki, hogy ez az első nagyobb léptékű, köztterekkel foglalkozó hivatalos dokumentum (ahol a köztér nem kizárólag helymegjelölésként vagy emlékműállítás, utcátábla csere kapcsán jelenik meg)⁵. Másrésről pedig a dokumentum szimbolikus fontossága miatt: A Budapest Főváros Tanácsának 1978-as tanácsülési jegyzőkönyve meghatározó dokumentum volt a későbbiekre nézve is, mivel „A főváros rendje és tisztasága” című fejezet alapozta meg a ma is működő Budapest Főváros Közterület-felügyelet alapelveit, illetve ez a dokumentum vezetett annak 1983-as megalakulásához is.⁶

„A magánügy közügy” – az állam hatása a magán- és a köztér viszonyára

A nyilvános és a privát terek közti különbségek és a kettő között húzódó határvonalak kérdése nemcsak a 19. századi gondolkodóknak, tudósoknak volt egyik központi témája. A szovjet és a kelet-közép-európai országok kommunista pártjai is alapvető társadalomtervezési (social engineering) eszköznek tekintették ezt a térrendezési technikát a burzsoá, kapitalista társadalmak átalakításának céljából (Gal 2002). Ennek az egyik legalapvetőbb formája a privátszféra megszüntetése volt, illetve az állami kontrol „privát” térbe és tevékenységekbe való kiterjesztése, aminek ideológiai alapot az egyenlőtlen ségek megszüntetésének elve adott, többek között a nők elnyomásával szemben való fellépés érdekében, a nők privát és a férfiak nyilvános térre korlátozásával szemben (Gal 2002). Az egyes államszocialista országok között és a különböző történelmi időszakokban jelentős különbségek jellemezték a társadalomszervezés formáit. Magyarország esetében 1956-nak különös jelentősége volt ilyen szempontból is, hiszen ahogy Gal (2002) is írja, a rendszer enyhülésének következtében az állam kevésbé ellenőrizte a munkán kívüli tevékenységeket.

Az alcímben használt („a magánügy közügy”) jelszó mindenestre szemléletesen ábrázolja a magán- és a közügy egyáltalán nem egyértelmű viszonyát, továbbá, hogy miként élik meg különböző társadalmak a kettő elválasztását vagy

éppen összeolvadását. Jelen esetben kifejezi a „két tér közötti fal elvékonyodását” a rendszerváltozás előtti időkben, ahogy Reszler is írja:

„A hatalom folyamatosan szem előtt kívánta tartani alattvalóit, ezért a munkahelyen, köztereken, sőt még az otthoni életkeretekben is figyelemmel kísérte őket. Ezen utóbbi megfigyelői szerepkört többek között a városok lakótömbjeiben a házfelügyelők, házbizalmik látták el. A totalitárius hatalom fürkésző tekintetei voltak ők, akik lesték, ki kivel találkozik, kihallgatták, ki hogyan vélekedik politikai kérdésekről” (Reszler 2014, 237).

A magán és a nyilvános közötti határvonal zavarosságát csak felerősítette az a tulajdonviszony-rendszer, amelyben tulajdonképpen minden tér köztulajdonnak volt mondható. Az állam szigorú felügyelete alatt álló területeken a hatalom határozta meg a társadalmi szerveződések szinte minden formáját (Tyshchenko 2014). Ebben az értelemben tehát ezek a terek inkább voltak „közösségi” terek, mint közterek, és a politikai jellegű események is felülről szerveződtek. A köztereken a hatalom által szervezett ünnepek, felvonulások, tömegdemonstrációk sora zajlott, a nyilvános teret szinte kizárólagosan csak az államilag szervezett tömegrendezvényekre lehetett igénybe venni. „Ezeknek az eseményeknek a térhasználata tükrözte a hatalom természetét: az emelvényen, tribünön a vezetők, a felvonulási téren a tömeg” (Reszler 2014, 238.; Tyshchenko 2014).

Az állam által politikailag meghatározott közterekkel szemben részben a magánszféra lett az a terület, ahol a központilag meghatározott ideológiától eltérő gondolatokat lehetett megfogalmazni, és ezáltal bizonyos szempontból a magántér a köztér szerepét is betöltötte. Gal (2002) úgy írja le ezt a jelenséget, hogy a magánszféra gyakorlatilag két részre oszlott: egyrészt a reprodukcióra és a családra fókuszáló, hagyományos értelemben vett magánszférára, másrészt pedig a magánszférába beleágyazott nyilvános szférára. Ez a rejtett nyilvános tér tulajdonképpen két fő tevékenységet fedett le. A hivatalos munka mellett folytatott egyéb termelési folyamatokat (maszekolás), amelyek az 1980-as évekre az országos termelés 30 százalékát teheték ki nagyjából (részben az állam támogatásával), illetve a már fent említett privátszférába húzódo politikai tevékenységeket (szemben az állam politikájával).

Azonban az állam „füle” a házfelügyelőkön, családtagokon, barátokon keresztül beférkőzött ezekbe a terekbe is, még zavarosabbá téve, nemcsak a magán- és a köztér vagy a magán- és a közügy határát, de a különböző emberi kapcsolatok, tevékenységek személyes, illetve publikus terekhez köthetőségét is. Egyes államszocialista országokban más-más mértékben. Ezen a ponton fontos visszacsatolni az alfejezet felütéséhez és hangsúlyozni, hogy ezeknek a határoknak, falaknak az elvékonyodása, definiálhatatlansága nem feltétlenül csak az autoriter hatalmak számára ideális. Erre példa, amikor a határok közti elvékonyodás nem kizárólag a hatalom fenntartását szolgálja, illetve a hatalom számára teszi az ellenőrzést és megfigyelést lehetővé (pl. családon belüli erőszak ellen való fellépés érdekében a demokratikusabb állam is ellenőrzi a privát szférát).

A hatalom kontrollja alól fellélegzést jelentettek azok a mikroterek (Gyáni 2007), amelyeket mai értelmezés szerint kvázi-nyilvános térként vagy időszakosan köztérfunkciójú terekként definiálhatunk. Idetartoznak például az olyan alternatív szórakozóhelyek, mint az államszocialista időszak vége fele megnyitott, VIII. kerületi Fekete Lyuk. Illetve idetartoznak a magánlakásokban tartott politikai töltetű események, közös tanulások is, amik a hatalmat bírálták. Azonban fontos tudni, hogy ezek a helyek/események nem kerültek el a hatalom figyelmét, hanem a hatalom – a saját korlátait felismerve – engedélyezte működésüket. (Így, a többségi társadalomtól elzártnan, a hatalmat még nem veszélyeztető mértékben, kontrolláltan vannak jelen.)

Az állami ideológia direkt és indirekt megnyilvánulása a köztereken

Az elmúlt 70-80 évet áttekintve, az állam és az önkormányzatok közttereket érintő diskurzusait, intézkedéseit két nagyobb csoportra osztva vizsgálom. Egyrésztől, úgy tekintek a közterekre, mint a hatalmi ideológia direkt kommunikálásának színtereire (pl. szobrok, emlékművek, politikai beszédek, utcanevek, felvonulások), másrészt mint a hatalmi ideológia közvetett megnyilvánulására, ami sokszor technokrata intézkedések mögé bújtatott (pl. rendészeti, turisztikai célú) térrendezési stratégia. Rövid kitekintést leszámítva, most elsősorban az utóbbival foglalkozom.

Az államszocialista időszak köztereit meghatározták a hatalomra és annak ideológiájára emlékeztető monumentális szobrok, utcanevek, és fontos szerepet játszottak a rendszer fenntartásában, majd később a lebontásában, a rendszer szimbolikus leépítésében és az új politikai diskurzus kialakításában. Magyarországon minden jelentősebb politikai rendszerváltozással a város-szöveget (city-text) újraírják: a hitelét veszített (történelmi) alakok épített tájból való törlésével és az új „hivatalos történelem” szimbolikus kiépítésével (Palonen 2008; Erőss 2018). A mindenkori hatalom számára tehát fontos eszköz a városi tér ellenőrzése azért, hogy a saját „elképzelt közösségét” (Anderson 1983) egy saját szimbólumrendszeren keresztül a fizikai térbe is belevesse (Palonen 2008). A tanácsülési jegyzőkönyvekben található költségvetési tervekben is megjelenik az emlékművek fontos szerepe. Az egyik 1952-es Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyvben például azt láthatjuk, hogy míg a tisztasági mozgalom⁸ tervezett költségvetése 520 000⁹ forint, addig az Emlékműfelügyelőség számára 2 879 000¹⁰ forintot tervez elkülöníteni a Főváros.

Míg a jegyzőkönyvek alapján nem lehet kijelenteni, hogy az emlékművek és a tisztaság relációja változott volna, és a direkt ideológiai megnyilvánulásokat leváltották volna a technokrata köntösbe öltöztetett indirekt ideológiai indoktrinációk, az egyértelműen kiderül, hogy egyre jelentősebb szerephez jut a rend és a tisztaság, amit legjobban az 1978. februári jegyzőkönyv fémjelez „A főváros rendje és tisztasága” című fejezetével. A fejezet, addig példátlan alapossággal tárgyalja Budapest rendjének és a tisztaságának kérdését.

Feltűnő összhangot lehet felfedezni Papp Gábor Zsigmond 1998-as, archív felvételekből összeállított dokumentumfilmjének, a Budapest Retró-nak a „*Budapest utcái*” című fejezete és az 1978-as Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyvének „*A főváros rendje és tisztasága*” része között. Ez utóbbi a VI. ötéves terv összeállítására készülve gyűjtötte össze a tennivalókat, a filmrészletek szereplői pedig néhol oktató jellegűen, néhol elismerően méltatják Budapest fejlődését ezen a területen. A szemetelés központi témaként szerepel, és antiszociális viselkedési formaként van feltüntetve, amin a tanácsülés szerint különböző oktatófilmekkel és kiadványokkal lehet javítani: „Növelni kell az emberi magatartás formálása érdekében a különböző kiadványok, kis-filmek stb. számát.”¹¹ Papp filmösszeállításában már egy 1960-ban készült televízióműsorban találkozhatunk ilyen típusú, oktató jellegű összeállítással, amiben a műsorvezető Ambrus Jánossal, a Fővárosi Tanács elnökével beszélget, aki először arról számol be, hogy rengeteget fejlődött a város tisztaság terén egy év alatt, amiért köszönetet mond a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának és a város lakosságának is. Továbbá a rendőrökkel készített interjú mellett, amiben az interjúalany a büntetés eszközét hangsúlyozza, megjelenik a társadalmi nyomás fontossága is: „Ma már nem ritka látvány, hogy az utca egyszerű embere inti rendre a magáról megfélemezteket, és ha arra szükség van, a közhangulat erejével kényszerítik a szemetelőt a jobb belátásra.” (Budapest Retro 1998, 9:30.).

1. ábra: Polgárok egy csoportja egy fiatal férfit a szemét felvételére inti: „Minden fáradozás ellenére vannak még, akik nem méltóak arra, hogy városunk lakói legyenek” (Budapest Retro 9:30.)

A group of people telling off a young man for littering: „Despite all the troubles, there are still people who are not worthy of being a resident of our city.” (Budapest Retro 9:30)

2. ábra: Turisták útbaigazítása: „A legtöbb pesti ember minden nyelven tud mutogatni.”
(Budapest Retro 14:05)
Giving directions to tourists: “There is not a single language a Pestian couldn’t mime”.
(Budapest Retro 14:05)

A vizsgált forrásokban, a közterek tekintetében kiemelt szerepe van a tisztaság (szemetelés) mellett a turizmusnak. Nem csak a belföldi és a más szocialista államokból érkező turisták kerülnek szóba: a rövid filmrészletekből is is kiderül, hogy a nyugati turisták látogatása különös büszkeséggel tölti el a műsorvezetőt, aki hangsúlyozza, hogy: „míg az ’50-es években csak 30 ezer jól ellenőrzött külföldi jöhetett Budapestre, 1962-ben már 200 ezer valódi turista látogat a fővárosba, köztük sokan Nyugat-Európából” (Budapest Retro 1998, 1:50).

A prioritásokat és a felújítások, befektetések szempontjából rangsorolt helyszíneket is meghatározta ez a szemlélet: Különös gondot kell fordítani azon közterületek tisztaságára és rendjére, melyeket nagy tömegek – bel- és külföldiek látogatnak. Nevezetesen: főterek, közlekedési csomópontok, protokoll-útvonalak, a városba be- és kivezető főútvonalak, sportlétesítmények környéke, zöld- és üdülőtérületek stb. (Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyve 1978, 5.).¹²

A beállított, szerkesztett jelentekből egyértelműen kitűnik az állam „jelenléte” a felvételek során (1. és 2. ábra). Az összeállított interjúválaszokból és a sokszor nyilvánvalóan betanult mondatokból egyértelműen kitűnik, hogy nem az „utca emberét” hallgatjuk. Ahogy Papp (2018 NMHH) fogalmaz egy interjúban „[a]zt szoktam mondani, hogy ezek a dokumentumfilmek nem is a Kádár-korszakról, hanem a korszak propagandájáról szólnak, arról, hogy a politika milyennek akarta a rendszert bemutatni”.

A direkt és az indirekt ideológiai alapú állami köztértermelés is meghatározó a közterek demokratikussága, hanyatlása szempontjából. A nemzetközi irodalomban leírt várositér-militarizációnak, köztérhanyatlásnak is az egyik meghatározó elemét jelentik azok az intézkedések, amelyek a rendteremtés segítségével helyeznek előtérbe privilegizáltabb csoportokat és az általuk látogatott tereket.

A budapesti városi terek militarizációja és a közterek hanyatlása

A hazai kritikai irodalomban a 2000-es évek végén, és leginkább 2012 után kezdtek megjelenni az első tanulmányok a köztér hanyatlásával, és a városi tér militarizációjával kapcsolatban (sokszor közvetve utalva ezekre a folyamatokra). Mind a budapesti kerületekben (Boros 2017; Ivanics 2013; Udvarhelyi 2010), mind a vidéki (nagy)városokban (Boros 2007, 2018; Vedrédi 2014) ekkor kezdtek felerősödni azok a neoliberais városvezetési stratégiák, amelyek a versenyképes (bel-)város érdekében leplezetlenül kriminalizálják a szegénységet és elsősorban a hajléktalanságot. Azonban, ahogy a forrásokból is kiderül, nem húzható markáns vonal a rendszerváltozás előtti és azt követő tendenciák közé. Az előző fejezet alapján arra következtethetünk, hogy a turizmus és általában a „megtisztított” eladható város elképzelése nem állt távol a város köztérpolitikájától az államszocializmus idején sem. De a szegénységet stigmatizáló „közveszélyes munkakerülők” kategóriája vagy a tanácsi jegyzőkönyv erre utaló részei is azt sugallják, hogy a szegénység kriminalizálásának korábbi időszakokra visszanyúló, helyi hagyományai is vannak: „A program [ami Budapest rendjét és tisztaságát hivatott javítani] teljesítéséhez elengedhetetlenül szükséges, hogy a társadalmi szervek, a sajtó, a Rádió, Televízió, a budapesti és kerületi rendőrkapitányságok hathatós támogatást nyújtsanak: A Rendőrség a helyszíni ellenőrzéssel, a fokozott helyszíni bírságotlással, a jogosulatlan utcai árusítás felszámolásával, a tilosban parkoló kocsik eltávolításával, az utcai kéregetők visszaszorításával”. (Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyve 1978, 20.).¹³

Nagy Terézia (2009) írásában részletesebben olvashatunk a szocializmus rejtett hajléktalanságáról, és arról, hogy a szegénység egyszerre volt tabusítva, stigmatizálva és kriminalizálva, amiket az olyan állandó jelzők erősítettek fel, mint a „csöves”, „csavargó” vagy a „közveszélyes munkakerülő”.

Elmondható tehát a budapesti (késő) államszocialista közterek kapcsán, hogy már akkor megjelentek azok az elképzelések, melyek szerint a szegények nem egyszerűen a társadalom áldozatai vagy vesztesei, hanem – saját sorsuk kiváltképpen – elkövetők. Tehát a szegénység bűncselekményként jelenik meg.

A szegénység ilyen típusú stigmatizálása mellett jelen voltak azok a rendszert sokkal jobban meghatározó ideológiai normák is, amelyek korlátozták, hogy a köztereken a megszokottól eltérő csoportok hirdessék identitású-

kat, legyen az például szexuális, vallási vagy politikai. Kosztolányi Gusztáv (1999) úgy ír a szocializmus kései időszakáról, hogy amíg valaki nem keveredett bele politikai kérdésekbe, addig viselhetett farmert és hordhatta hosszan a haját. A rendszerváltozással ez utóbbi jelentősen megváltozott és az utcákon jogilag engedélyezetté váltak például a felvonulások és a tüntetések, ugyanakkor a szegénység kirekesztése radikalizálódott. Ez tulajdonképpen le is írja azt a ket-tősséget, ami a (neo)liberalizmus/ piackapitalizmus és a demokrácia szimultán megjelenéséből fakadt.

Konklúzió

Írásom célja az volt, hogy a kritikai földrajz által meghatározott városmilitarizáció és az ezáltal köztérhanyaglás jelenségét – az állam szerepét kiemelve – történeti perspektívában vizsgáljam Magyarország és elsősorban Budapest kontextusában. A történetiséget azért találtam fontosnak, mert bár az angolszász irodalom által tárgyalt városmilitarizációs tendenciák jellemzik Budapest utcáit is, a köztér hanyatlásának elmélete azt feltételezi, hogy valaha (valahol) létezett köztér, ami korábban demokratikusabb volt.

Nem egyértelmű tehát a válasz, hogy beszélhetünk-e a demokratikus köztér hanyatlásáról, ha azon olyan folyamatot értünk, amit egy előzőleg demokrati-kus(abb) köztér felváltása jellemez. Phillips (2006) hasonló kérdést vet fel a cent-rumországokkal kapcsolatban. Véleménye szerint legfeljebb a demokratikus közterekért folytatott harcról és annak kiépítéséről beszélhetünk, és semmiképp sem azok újjáélesztéséről és visszaszerzéséről. Ez az elképzelés Budapest poszt-szocialista kontextusában talán még inkább elmondható.

A vizsgált szakirodalmakból és az archív dokumentumokból mindenesre az derül ki, hogy nem beszélhetünk egyértelmű tendenciáról (és egyértelmű határ- vonalokról sem). A rendszerváltozást követő időszakhoz, és a közelmúlthoz ha- sonlóan, az államszocializmus idején is kiemelt szerepet kapott a turisztikailag fontos területek esztétikája (és azoknak a nemzetközi piacon való értékesíthető- sége), aminek része nemcsak a szegénység látszólagos eltüntetése, de az egyéni felelősségre vonás és a kriminalizálás is.

Mindezek alapján elmondható, hogy a Davis által leírt városmilitarizá- ció – amit a tőke és a piaci érdekeket kiszolgáló állam és a neoliberális városvezetés együttesen eredményez –, jelen van Budapesten is, és a 2000-es évektől egyre in- kább jellemző. Azonban a történeti áttekintés azt mutatja, hogy Budapest esetében a köztér demokratikus jellege hiányának távolabbra visszanyúló helyi sajátossága is van, hiszen a gyökerei már az államszocializmusban is jelen voltak, olyan – a köztér használatát szűkítő és abban bizonyos csoportokat privilegizáló – politikák for- májában, melyek háttérben az állam állt.

Végezetül pedig fontos hangsúlyozni, hogy a cikk alapvetően a lefebvre-i trialektikának (Berki 2015; Lefebvre 1991) csak az egyik pillérével, az elgondolt térrel (*conceived space*) foglalkozott, és azon belül is a központi és a helyi állam elgondolt terével. Ahhoz, hogy a köztér hanyatlását komplexebben megértsük helyi kontextusban, szükséges a megélt tér (*lived space*) és az érzékelt tér (*percieved space*) vizsgálata is empirikus kutatáson keresztül.

Jegyzetek

- 1 Pl. közterületen való „életvitelszerű tartózkodás” tiltása: 2013. évi CXLIX. törvény, és a 2018-as módosítása.
- 2 Látványos példa erre a VIII. kerületben elhelyezett 230 db térfigyelő kamera (http://jkf.hu/doks/_08_kerulet_kamera_terkep_honlapra_1603_red_k.jpg).
- 3 Pl. Erzsébet tér (Sági 2016)
- 4 Közgyűjteményi portál: <https://hungaricana.hu/>
- 5 A keresés során a „köztér” és a „közterület” voltak a fő kulcsszavak, melyeknek a szövegkörnyezetét vizsgáltam.
- 6 <http://www.kozterulet-felugyelet.hu>
- 7 Palonen (2008) írását követve a „város-szövegben” elsősorban az utcanevekre és köztéri szobrokra utalok és nem a tágabb értelemben vett szimbolikus városi tájra.
- 8 A tisztasági mozgalom az 1950-es években indult a főváros rendjének és a tisztaságának növelése érdekében.
- 9 1952. október 17. - Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyvei (HU BFL XXIII.101.a.1)31
- 10 1952. október 17. - Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyvei (HU BFL XXIII.101.a.1)63
- 11 1978. február 24. - Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyvei (HU BFL XXIII.101.a.1)11
- 12 1978. február 24. - Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyvei (HU BFL XXIII.101.a.1)169
- 13 1978. február 1. - Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei (HU BFL XXIII.102.a.1)94

Köszönetnyilvánítás

A cikk elkészülésében sokat segítettek az oslói nyári egyetemen, Don Mitchell által vezetett „Public Space” kurzus és Timár Judit kommentjei, javaslatai. Továbbá szeretném megköszönni a lektoroktól kapott építő kritikákat, amelyeket, ha nem is sikerült maradéktalanul beépíteni ebbe az írásba, a későbbi munkáimhoz (a köztérkutatás továbbgondolásához) inspiratív segítséget adtak.

Irodalom

- Anderson, B. (1983): *Imagined Communities*. Verso, London
- Atkinson, R. (2003): Domestication by Cappuccino or a Revenge on Urban Space? Control and Empowerment in the Management of Public Spaces. *Urban Studies*, 9., 1829–1843. <https://doi.org/10.1080/0042098032000106627>
- Bancroft, A. (2000): Closed spaces, restricted places: The resurgence of politics in the work of

- Zygmunt Bauman. *Contemporary Politics*, 3., 283-288. <https://doi.org/10.1080/713658364>
- Bauman, Z. (1998): *Work, consumerism and the new poor*. Open University Press, London
- Bauman, Z. (2000): *Liquid modernity*. Polity, Cambridge
- Berki M. (2015): A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom*, 2., 3-18. <https://doi.org/10.17649/TET.29.2.2658>
- Bodnár, J., Molnár, V. (2010): Reconfiguring public and private: Capital, state and new housing developments in Berlin and Budapest. *Urban Studies*, 2., 789-812. <https://doi.org/10.1177/0042098009351188>
- Boros, L. (2007): ...But some are less equal - spatial exclusion in Szeged. In: Kovács Cs. (szerk.): *From villages to cyberspace - Falvaktól a kibertérig*. SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged, 151-160.
- Boros L. (2017): A közterek átalakulása és a turizmus. In: Régi T., Rázt T., Michalkó G. (szerk.): *Turizmus és transzformáció*. Kodolányi János Főiskola, MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, Magyar Földrajzi Társaság, Orosháza, Budapest 131-149.
- Boros L. (2018): A közterek áruvá válása a magyar városokban. *Településföldrajzi tanulmányok*, 1., 18-37.
- Czirfusz M., Jelinek Cs., Berki M. (2018): Marxista nézetek a térről és térbeliségről. In: Faragó L. (szerk.): *Kortárs térelméletek közép-kelet- európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 143-164.
- Davis, M. (1992 / 1999-2000): Los Angeles, az erődváros. A városi tér militarizációja. *Budapesti Negyed*, 26-27., 27-50.
- Davis, M. (1998 / 2006): Fortress L.A. In: *City of Quartz: Excavating the future in Los Angeles*. Verso, London, 221-264.
- Erőss Á. (2018): *Szimbolikus terek és térhasználat többnemzetiségű városokban: Beregszász és Nagyvárad példája*. PhD-értekezés. ELTE, Földtudományi Doktori Iskola, Budapest
- Foucault, M. (1975 / 1991): *Discipline and punish: The birth of the prison*. Penguin Books, London
- Gal, S. (2002): A semiotics of the public/private distinction. *Differences. A Journal of Feminist Cultural Studies*, 1., 77-95.
- Gyáni G. (2007): A városi mikroterek társadalomtörténete. In: A. Gergely A., Bali J. (szerk.): *Városantropológiai vázlatok és változatok: A város-megismerés kérdőjeleiből*. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest, 266-276.
- Habermas, J. (1962 / 1991): *The structural transformation of the public sphere*. MIT Press, Cambridge
- Harvey, D. (2012): *From the right to the city to the urban revolution*. Verso, London
- Hubbard, P. (2001): Sex zones: Intimacy, citizenship and public space. *Sexualities*, 4., 51-71. <https://doi.org/10.1177/136346001004001003>
- Ivanics Zs. (2013): Bevezetés: Város és biztonság. In: Jelinek Cs., Bodnár J., Czirfusz M., Gyimesi Z. (szerk.): *Kritikai városkutatás*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 335-344.
- Iveson, K. (2007): *Publics and the city*. Wiley, London
- Kosztolányi, G. (1999): Consumerism: Shop till You Drop. *Central Europe Review*, 16 August, 8.
- Lefebvre, H. (1967 / 1996): *Writings on cities*. Wiley, London
- Lefebvre, H. (1974/1991): *The production of space*. Blackwell, Oxford
- Madden, D. J. (2010): Revisiting the end of public space: Assembling the public in an urban park. *City & Community*, 2., 187-205. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6040.2010.01321.x>
- McDowell, L. (1983): Towards an understanding of the gender division of urban space. *Environment Planning D: Society and Space*, 1., 59-73. <https://doi.org/10.1068/d010059>
- Misetics B. (2010): Otthontalan, csupa-csószt világ. *Replika*, 2., 29-44.
- Misetics, B. (2017): Homelessness, citizenship and need interpretation: reflections on organizing with homeless people in Hungary. *Interface: A journal for and about social movements*, 1., 389 - 423.
- Mitchell, D. (2003): *The Right to The City: Social Justice and the Fight for the City*. Guilford Press, Guilford
- Nagy T. (2009): Átmenet a szocializmus rejtett hajléktalan világából a kvázi jóléti szociális vetőhálóba. *Tér és Társadalom*, 3., 79-96. <https://doi.org/10.17649/TET.23.3.1258>
- NMHH (2018): *Szabó Magda mondatai évtizedekre beleragadnak az emberbe - Interjú Papp Gábor Zsigmond rendezővel* https://mediatanacs.blog.hu/2018/08/28/szabo_magda_mondatai_evtizedekre_be

- leragadnak_az_emberbe_interju_papp_gabor_zsigmond_rendezovel (Letöltés: 2019. szept. 14.)
- Palonen, E. (2008): The city-text in post-communist Budapest: street names, memorials and the politics of commemoration. *GeoJournal*, 3., 219–230. <https://doi.org/10.1007/s10708-008-9204-2>
- Phillips, D. (2006): Parallel lives? Challenging discourses of British Muslim self-segregation. *Environment and Planning D: Society and Space*, 1., 25–40. <https://doi.org/10.1068/d60j>
- Reszler G. (2014): A totalitárius rendszerek és a társadalmi tér választóvonalai. In: Buhály A., Reszler G., Szoboszlai G. (szerk.): *Falak és választóvonalak a történelemben*. Nyíregyházi Főiskola Történettudományi és Filozófia Intézete, Nyíregyháza, 131–240.
- Saegart, S. (1981): Masculine Cities and Feminine Suburbs: Polarised Ideas, Contradictory Realities. In: Stimpson, C. R., Dixler, E., Nelson, M. J., Yatrakis, K. B. (eds.): *Women in the American city*. University of Chicago, Chicago, S96–S111.
- Sági, M. (2016): Public space ‘development’ in the city centre of Budapest. In: Árpási Z., Bodnár G., Gurzó I. (szerk.): *A magyar gazdaság és társadalom a 21. század globalizálódó világában 1. kötet*. Szent István University, Békéscsaba, 80–86.
- Sági M. (2018): Test és tér: Patriarchális viszonyok újratermelése városi köztereken. In: Faragó L. (szerk.): *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 205–218.
- Timár J. (1993): A nők tanulmányozása a földrajzban, avagy: van-e létjogosultsága a feminista geográfiának Magyarországon? *Tér és Társadalom*, 1–2., 1–18. <https://doi.org/10.17649/TET.7.1-2.267>
- Timár J. (2018): A feminista és a marxista földrajz kapcsolata: összekötő és elválasztó diskurzusok a térről. In: Faragó L. (szerk.): *Kortárs térelméletek közép-kelet-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 187–203.
- Timár J., Nagy E. (2019): Állam és tértermelés: „új” értelmezési keretek a tértudományokban. *Tér és Társadalom*, 4., 3–16. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3214>
- Tyshchenko, I. (2017): *A Return to public space*. https://www.academia.edu/20319192/Challenges_of_Public_Space
- Udvarhelyi, T. É. (2010): Man on the street. Anthropology, citizenship and the fight for housing rights in Hungary. *Practicing Anthropology*, 2., 17–20.
- Udvarhelyi, T. É. (2014): “If we don’t push homeless people out, we will end up being pushed out by them”: The criminalization of homelessness as state strategy in Hungary. *Antipode*, 3., 816–834. <https://doi.org/10.1111/anti.12068>
- Udvarhelyi, T. É. (2019): Building a movement for the right to housing in Hungary. *Urban Research & Practice*, 2., 192–200. <https://doi.org/10.1080/17535069.2018.1532714>
- Vedrédi, K. (2014): Social perception of public space developments - The case of Saint Stephen square, Szeged, Hungary. *European Journal of Geography*, 3., 60–72.
- Wilson, E. (1995): The rhetoric of urban space. *New Left Review*, 209., 146–160.

Felhasznált források

- Papp Gábor Zsigmond (1998): Budapest Retro
 1952. október 17. - Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyvei (HU BFL XXIII.101.a.1)
 1978. február 24. - Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyvei (HU BFL XXIII.101.a.1)

Térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek és újratermelésük az alapfokú oktatás hazai rendszerében

Spatial-social inequalities and their reproduction in the Hungarian primary school system

VELKEY GÁBOR

VELKEY Gábor: tudományos munkatárs, csoportvezető, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 5600 Békéscsaba, Szabó Dezső utca 42.; velkey.gabor@krtk.mta.hu; <http://orcid.org/0000-0002-4677-0743>

KULCSSZAVAK: oktatási rendszer; társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek; oktatási szelekció; intézményi szegregáció

ABSZTRAKT: A tanulmányban a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek alakulását és újratermelését az oktatás – tanulás – képzés – nevelés rendszerén keresztül vizsgálom. Kiemelt figyelmet fordítok az állam szerepére és szerepkörváltozásainak következményeire. Munkám során tudatosan „alulnézetből” közelítek, ahogy a jelenségek érzékelhetővé válnak az emberek számára, és ahogy helyben alakítják tevékenységüket. Megközelítem szerint ugyanis, a globális gazdaság térbeli leképeződései, a regionális és nemzeti intézményi keretek, gyakorlatok, illetve a helyi-térségi társadalmi hatások egymással szorosan összefonódva jelennek meg a konkrét szereplők konkrét helyekhez kötődő mindennapi cselekvéseiben. Elemzésem háttérét 2014-2018 között, három magyarországi településen folytatott empirikus kutatás tapasztalatai adják. Feltárva a legfontosabb okokat és következményeket az iskolai szelekció és szegregáció jelenségét igyekszem megérteni. Munkám során az intézményes oktatást bürokratikus szervezett nagyszisztemként értelmezem, melyben az állam az általa elfogadott szabályozókon keresztül, az általa irányított mechanizmusok révén osztja el a szolgáltatásokat. Ezek az igénybe vevők számára „elérhető szolgáltatásként” jelennek meg, de a különböző helyzetű egyének és csoportok számára eltérő mintázatokat mutatnak. Lefebvre társadalmi tér koncepcióját és Soja térbeliség értelmezését felhasználva az „elérhető szolgáltatásokon” belül elkülönítem a „felkínált” és az emberek számára „ténylegesen igénybe vehető” szolgáltatásokat. Ezt a differenciált megközelítést alkalmazva értelmezem az állam, a helyi hatalom, a helyi elitek szerepét az oktatási szolgáltatások alakításában és az iskolai szelekció, szegregáció egyre markánsabban megjelenő folyamataiban. A szelekcióban, szegregációban a tanulók családi háttere, társadalmi státusza, szociális helyzete és származása döntő szerepet játszik, nagyban hozzájárulva a társadalmi és térbeli egyenlőtlenségek újratermeléséhez, növekedéséhez.

Gábor VELKEY: *research fellow, head of unit, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Szabó Dezső u. 42., H-5600 Békéscsaba, Hungary; velkey.gabor@krtk.mta.hu; <http://orcid.org/0000-0002-4677-0743>*

KEYWORDS: *education system; spatial and education inequalities; selection; segregation*

ABSTRACT: In the study, I examine the development and reproduction of socio-spatial inequalities through the system of education, learning and training, with particular emphasis on the role of the state (central and local) and the consequences of changes in its roles. In my work, I consciously approach phenomena from a “bottom-up” perspective as they become perceptible to people and their communities and shape and influence their activities locally. Thus, in my analysis, spatial representations of the world economy, regional and national institutional frameworks, practices and local-regional social influences are closely intertwined with the everyday behaviour of certain actors in certain places. The background to my analyses is the experience of empirical research in three Hungarian settlements between 2014 and 2018, in which I tried to investigate the phenomena of school selection and pupil segregation and their main causes and consequences.

In my work, I interpret institutional education as a large, bureaucratically organised system in which the state distributes services through the regulatory authorities it accepts and through the mechanisms it controls and supervises, which consequently appear to users as “accessible services”, but with different patterns for individuals and groups in different situations. Using the concept of Lefebvre’s social space and the interpretation of Soja’s spatiality, I distinguish within the (theoretically) “available services” between services that are “offered” and those that are “actually available” to people. With this differentiated approach, I interpret the role of the state, local government and local elites in shaping educational provision and in the ever-increasing processes of pupil selection and segregation, in which the family background, social and economic status and ethnicity of pupils play a crucial role and contribute significantly to the reproduction and growth of social and spatial inequalities.

Bevezetés

A társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek a tartós leszakadás, marginalizálódás erősödésével, a kapcsolódó egyre súlyosabb szociális és demográfiai problémák halmozódásával napjainkra nemcsak a tudományos, hanem a társadalompolitikai diskurzusokban is az egyik leggyakrabban hivatkozott témakörre váltak. A tartóssá váló és mélyülő egyenlőtlenségek okait és mechanizmusait elemző nemzetközi és hazai tudományos megközelítések mellett egyre szélesebb körben jelennek meg a konkrét beavatkozást sürgető közösségi kezdeményezések, civil akciók – válaszra, lépésre kényszerítve ezzel a politikum szereplőit és az államot is.

Az egyenlőtlenségek értelmezésében az alakító folyamatok komplexitására hivatkozások, a gazdaságon túli jelenségek, köztük a társadalmi reprodukció mechanizmusainak, intézményi kereteinek és napi gyakorlatainak hangsúlyozása, illetve azok helyi-térbeli viszonyokba ágyazottsága jelentenek új irányt (Hadjimichalis, Hudson 2014; Lang et al. 2015; Soja 2010). E megközelítések alapján a globális gazdaság térbeli leképeződései, a regionális és nemzeti intézményi keretek, gyakorlatok, illetve a helyi-térbeli társadalmi hatások egymással szorosan összefonódva jelennek meg a konkrét szereplők konkrét helyekhez kötődő mindennapi cselekvéseiben és az azokat alakító viszonyokban (Hudson 2016; Peck 2016). A lokális terek jelenségei egyrészt a helyi kereteken túlmutató hierarchiák, hálózatok, kapcsolatok részeként és komplex leképeződéseként értelmezhetők, másrészt vizsgálatuk lehetőséget teremt a makrofolyamatok mindennapi életet befolyásoló hatásainak, a társadalmi szereplők konkrét válaszainak, a kapcsolódó konfliktusok

tusoknak és intézményi keretekre történő visszahatásaiknak megértésére. Elemzésem során ezért tudatosan „alulnézetből” közelítem a jelenségeket, ahogy azok érzékelhetővé válnak az emberek és közösségeik számára, és ahogy helyben alakítják, befolyásolják tevékenységüket.

A közszolgáltatások kiemelt szerepet töltenek be a társadalmi reprodukció intézményes struktúrái között, így a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek alakításában, újratermelésében is. Különösen igaz e megállapítás az oktatás – tanulás – képzés – nevelés rendszerére, melynek megszervezésében és működtetésében az államnak meghatározó szerepe van. A tanulmány egy 2014-2018 között végzett empirikus kutatás eredményeit összefoglalva az oktatás – tanulás – képzés – nevelés rendszerén keresztül közelíti a térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek alakulását, újratermelését, kiemelt figyelmet fordítva a központi és helyi állam szerepére, illetve szerepkör-változásainak következményeire.

Az elemzést megalapozó kutatás három mintaterületen, kvalitatív módszerek segítségével vizsgálta az alapfokú oktatás intézményrendszerét, az iskolaválasztás folyamatát és jellemzőit az iskolakezdés időszakában, illetve a négy- és hatosztályos gimnáziumokban, a szelekciót erősítő és gyengítő tényezőket, az iskolai szegregáció alakulását, valamint az iskolákon belüli szelekció jellemzőit és következményeit. A vizsgálat kiterjedt az iskolai teljesítmények mérhető adataira (kompetenciamérések), a tanulók társadalmi helyzetére, az akadályozottság következményeire, a tanulási képességekben, figyelemben, magatartásban megfigyelhető zavarokra és a kulturális, etnikai jellemzőkre, különbségekre. Mindhárom mintatelepülésen a fenntartók képviselőivel, települési vezetőkkel, intézményi dolgozókkal, pedagógiai szakszolgálatok szakembereivel, továbbá a szolgáltatásokat igénybe vevő gyerekekkel készített interjúk, egy-egy intézményben pedig tanárokkal és szülőkkel készített fókuszcsoporthoz tartozó interjúk, illetve az iskolák legfontosabb dokumentumainak és az országos kompetenciamérés telephelyi adatainak elemzése alapozták meg az empirikus kutatásokat.

Bár az elemzés háttérét jelentő empirikus kutatás 2014-2018 között folyt, én lényegesen hosszabb időtávot átfogva vizsgálom az oktatási rendszer működését és szerepét a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelésében. A hosszabb időtáv és az a tény, hogy ezalatt az oktatási rendszert alapjaiban megváltoztató több radikális átalakítás is történt Magyarországon, teszi lehetővé, hogy értelmezzük az állam szerepének és szerepkör-változásainak következményeit, illetve megértsük azokat a mechanizmusokat, melyek e változások hatására formáltak és napjainkban is formálják az egyes emberek és csoportjaik lehetőségeit az oktatáshoz, oktatási intézményekhez és szolgáltatásokhoz történő hozzáférésben.

Megközelítés, elméleti háttér

A kötelező népoktatás bevezetése óta, vagyis Európa legtöbb országában legalább bő száz éve, az alapfokú oktatás az állam egyik legfontosabb intézményes köz-

szolgáltatása. Az igénybe vevők felől (alulnézetből) közelítve ez azt jelenti, hogy a tanulás intézményes, szervezett formáinak kialakításában és működtetésében az állam meghatározó szerepet tölt be, amiből értelemszerűen következik, hogy az oktatási rendszerek szervezésében a bürokratikus koordináció és a közfinanszírozás a domináns mechanizmus. Ez annak ellenére igaz, hogy az egyes országok, országcsoportok lényegesen eltérő társadalomfejlődés és tradíciók után jutottak el a mai, az állami mellett – különböző arányban és formában – magán (piaci) szolgáltatásokat is lehetővé tevő oktatási rendszereikhez. Az egyes országok oktatási rendszerei azonban nemcsak az állami és magán szolgáltatások arányában, illetve az ezekkel kapcsolatos szabályozásban, hanem az oktatási rendszerek működését alapvetően meghatározó kérdésekben is lényeges eltéréseket mutatnak:

- a tankötelezettség meghatározásában,
- az állam központi és területi szervei közötti feladatmegosztásban, az önkormányzatok szerepében és felelősségében,
- az intézményi szolgáltatások kiterjedtségében; az alapszolgáltatások, egyéb szakmai szolgáltatások és a kapcsolódó kiegészítő (szociális, mentális, közösségi, egészségügyi, étkeztetési) szolgáltatások körében,
- a magán-, civil és egyházi szolgáltatók lehetőségeiben,
- az intézményrendszer szerkezetében (méret, elhelyezkedés, tagoltság) és finanszírozásában (köz- és magánforrások, központi és helyi adóbevételek, piaci kiegészítő források),
- a szakmai és társadalmi kontroll megszervezésében, az érintett szereplők (pedagógusok, szülők, diákok, helyi közösségek, gazdasági szereplők) döntésekbe történő bevonásában és annak intézményesítésében.

Az intézményes oktatás tehát bürokratikus szervezett nagyrendszer, melyben az állam az általa elfogadott szabályozókon keresztül és az általa irányított (felügyelt) mechanizmusok révén szervezi és elosztja a szolgáltatásokat, amelyek így az igénybe vevők számára „elérhető szolgáltatásként” jelennek meg. Az elérhető szolgáltatások pedig nemcsak térhez és időhöz kötöttek, hanem eltérő mintázatot is mutatnak a különböző helyzetű egyének és csoportok számára. Lefebvre (1991) társadalmi tér-konceptiója és Soja (1996) térbeliségértelmezése – megítélésem szerint – alkalmas elméleti keretet jelent ezen eltérő mintázatok értelmezésére.

Az intézményes oktatást nyújtó szolgáltatások konkrét helyeken lévő szolgáltató egységeket jelentenek. Ezekhez egyúttal képzetek, koncepciók, konstrukciók is kapcsolódnak, amelyek valamiként lecsapódnak az egyes emberekben és csoportjaikban. Másként fogalmazva, valahogyan megjelennek, láthatóvá, érzékelhetővé válnak számukra. Az oktatási szolgáltatások esetén is beszélhetünk tehát a tér termeléséről: elkülöníthetjük az érzékelt teret (első tér), az elgondolt teret (második tér) és a megélt teret (harmadik tér) (Lefebvre 1991; Soja 1996). A térbeliség e hármas, dinamikus felfogását (Berki 2015) továbbgondolva, az objektív, mérhető és elvileg mindenki számára azonos módon érzékelhető tér analógiájaként értelmezett „elérhető szolgáltatásokon” belül megkülönböztethetjük az

igénybe vevők számára valódi lehetőségeket jelentő „felkínált szolgáltatások terét”, valamint ennek konkrét megjelenését az igénybe vevőkben, vagyis a szolgáltatásoknak azt a körét (terét), amely számukra „egyszerre ismert és ténylegesen igénybe is vehető”.

Az igénybe vevő számára ugyanis nem a fizikai valóságában megjelenő oktatási intézmény vagy a kilométerben mérhető távolság az érdekes, hanem az elérhetőség valóságos lehetőségei, amit az úthálózat, a tömegközlekedés, a kollégiumi férőhelyek is befolyásolnak. De önmagában egy fizikailag elérhető iskolaépület sem jelent reális (csak formális) szolgáltatási lehetőséget, ha annak képzési profilkja, programja, felvételi eljárási gyakorlata kizárja, korlátozza a szolgáltatást keresők valamely csoportját. Sőt, külső korlátok, akadályok nélkül is lehetnek olyan szolgáltatások, amelyek valamilyen belső indíttatás, szemlélet, esetleg tájékoztat-lanság, kishitűség miatt fel sem merülnek valakik számára.

Az oktatási szolgáltatások terét egyrészt közvetlenül, az oktatási rendszeren keresztül, az intézmények térbeli elhelyez(ked)ésével, a képzési profilok, irányok meghatározásával, a hozzáférés, működés szabályozásával, másrészt pedig közvetve, az elérhetőséget befolyásoló egyéb feltételek biztosítása révén (úthálózat, tömegközlekedés stb.) alapvetően az állam kínálja fel. Mindkét összetevő esetében fontos kiemelni, hogy a szolgáltatások felkínálása mindig „valakik” számára történik. A „felkínálás” önmagában hordozza a kedvezményezettekre vonatkozó szándékot; tudatosan célozhat tágabb vagy szűkebb (meghatározott) kört. Az állam tehát nemcsak létrehozza, hanem egyúttal az igénybe vevők számára értelmezi is (konstruálja) az oktatás szolgáltatási terét. A térnek ez az értelmezése állami döntésekben nyilvánul meg, ezért az állami döntéshozatal folyamatában, vagyis a hatalmi-politikai mező működésében ragadhatók meg a felkínált szolgáltatások körét formáló tényezők.

A felkínált szolgáltatások alakítása, módosítása az intézményes oktatás esetében közvetlenül az oktatáspolitikán, közvetve pedig az egyéb politikákon (társadalompolitika, településpolitika, gazdaságpolitika, költségvetési politika stb.) keresztül történhet, mely döntéseknek a hatás- és feladatkörök elosztásától füg-gően lehetnek központi szinten és decentralizáltan érvényesülő elemei.

A különböző érdekcsoportok, közösségek – kihasználva a hatalmi politikai mező által kínált lehetőségeket – az általuk igényelt szolgáltatások elérését célözva próbálják befolyásolni a rendszer működését, vagyis igényeiknek megfelelő irányba alakítani az oktatási szolgáltatások (számukra) felkínált terét. Ilyen kezdeményezésnek tekinthetők a hiányzó vagy korlátozottan rendelkezésre álló szolgáltatások kikényszerítésére irányuló törekvések, akár közfinanszírozott formában, akár magánszolgáltatások megszervezésével, vagy helyi szinten az adott képzési hálózat egészét, illetve egyes részegységeit érintő konkrét döntések befolyásolására irányuló akciók (tagozatok, speciális programok, kiegészítő szolgáltatások indítása, infrastruktúra korszerűsítése, személyi feltételek javítása, kapcsolódó szolgáltatások – büfé, étkeztetés, sport és közösségi programok – fejlesztése).

Az oktatási rendszerekbe illeszkedő (piaci) magánszolgáltatási elemek aránya és formái így szintén rendkívül sokszínűek lehetnek, miként létrejöttük háttere is. Egészen másként alakul a magán- és állami (önkormányzati) oktatási szolgáltatások egymásra épülése, közös (állami) oktatási rendszerbe illeszkedése a tisztán piaci szolgáltatási, az egyházi szolgáltatási és az autonóm helyi közösségi (települési) szolgáltatási tradíciókra alapozódó rendszerekben, vagy a magán- és egyházi szolgáltatásokat kizáró (erősen korlátozó) államosított (államszocialista) szolgáltatási előzmények esetén. Amikor az oktatási szolgáltatások felkínált teréről beszélünk, az összes felkínált szolgáltatási elemet beleértjük, így a differenciáltan elérhető magánszolgáltatások valamennyi típusát, a magániskolától kezdve, az alapítványi képzési formákon, fizetett szervezett tanfolyamokon, magántanulói státuszt kihasználó formális vagy informálisan szervezett képzéseken át egészen a szülők által megvásárolt egyéni különórákig.

Az oktatási szolgáltatások felkínált tere – „második térként” – „a valóságot interpretálja a térbeliség reprezentációinak segítségével” (Berki 2014, 96.) a fogyasztók számára. Másként megfogalmazva: ez a hatalom által formált és irányított tér. Az állam jogszabályokban, koncepciókban, tervekben fogalmazza meg az oktatási rendszerrel kapcsolatos céljait, valódi arcát azonban az eltérő helyzetű emberek számára biztosított reális lehetőségekkel teszi láthatóvá. A térben élő ember pedig igazodik ezekhez a lehetőségekhez: saját maga számára lefordítja, értelmezi azokat. A szolgáltatást igénybe vevők saját megközelítésük, mentalitásuk, helyzetük alapján a felkínált szolgáltatások eltérő mintázatait látják; a megélt tér (harmadik tér) középpontjában a mindennapjait „itt és most” átélő szubjektum áll (Carman 1999). Fizikailag benne élve a térben, annak az általa értelmezhető (számára konstruált, felkínált) szegmensei alakítják cselekedeteit, döntéseit, választásait, melyek így a külső kényszerekhez történő igazodásnak, a saját határok értelmezésének és az e tényezőkhöz viszonyulásnak (beletörődés, elfogadás, határok tágítása) az egyvelege. E döntései eredményeként éli meg a szubjektum a mindennapjait, így azon részleteket is, melyek kapcsolatban vannak az oktatási rendszerrel: a megélt tér a mindennapokban itt és most élő szubjektum számára a realitás maga.

Fő kutatási kérdések, vizsgálati keretek

A kutatás a mindennapjaikat élő emberek lokális terekben meghozott konkrét döntései alapján – „alulnézetből” – közelíti az oktatási rendszert. Az emberek döntéseiből próbál következtetni a számukra „felkínált” lehetőségekre, vagyis a hatalom által formált és irányított térre (második tér) és annak jellemzőire, felépítésére, működésére; vizsgálja:

- a központi és helyi hatalom szerepét, befolyását, a különböző érdekcsoportok lehetőségeit a felkínált szolgáltatások alakításában;

- azt, hogy kiknek, hol, milyen tartalmú és színvonalú szolgáltatást kínálnak fel, és hogyan történik a szolgáltatást igénylők közül az igénybe vevők kiválasztása;
- azt, hogy a közfinanszírozott szolgáltatások mennyiben fedik le az igényeket, megjelennek-e (és ha igen, milyen finanszírozási háttérrel) a magán-, egyházi vagy egyéb közösségi szolgáltatások (intézményesült vagy nem intézményesült formában).

Az elérhető és felkínált oktatási szolgáltatások tere csak helyben ragadható meg, még ha a lokális terek magukon viselik is a helyi kereteken túlmutató hierarchiák, hálózatok hatásait: utóbbiak ugyanis a konkrét helyi viszonyokon, adottságokon, örökségeken, a lokális társadalom jellemzőin (összetétel, egyenlőtlenségek, együttműködések, megosztottságok) és a helyi hatalom működésén (érdekkörök, aktivitás) átszűrve jelennek meg. A „hely” fontos jellemzője, hogy másként jelenhet meg a különböző helyzetű, kultúrájú emberek és csoportok számára. A három kiválasztott mintatelepülésen közös vonás a cigány népesség jelenléte. Térbeli elhelyezkedésük, települési kapcsolataik és méretük alapján azonban lényegesen eltérő jellemzőkkel írhatók le. Az iskolai szelekció és szegregáció alakulásában a szakirodalom alapján megkérdőjelezhetetlen az etnikai különbségek és azok helyi társadalmi viszonyokat alakító szerepének, továbbá az „oktatási piac” egyéb jellemzőinek (helyi iskolák száma, jellegzetességeik, adottságaik, környező településeken elérhető szolgáltatások) fontossága (Havas, Kemény, Liskó 2002; Kertesi, Kézdi 2014; Ladányi 2009; Fejes, Szűcs 2018; Zolnay 2018). Az esettanulmányok helyszínének kiválasztásakor e szempontok mind-egyikét igyekeztem érvényesíteni, így a vizsgált települések egyike központi szerepkörrel rendelkező, hagyományos ipari övezetben fekvő kisváros (X), a másik egy hátrányos helyzetű, határ menti zónában fekvő kisebb város (Y), melynek környezetében található az adott megye egyik legfontosabb, széles körű közszolgáltatásokkal rendelkező városa, a harmadik pedig e kisváros térségébe tartozó periférikus fekvésű, kedvezőtlen közlekedési kapcsolatokkal jellemezhető község (Z). A települések lélekszáma, húsz-, tíz- és egyezer fő körüli, a 2011-es népszámlálási adatok alapján a magukat cigány/roma nemzetiségűnek nevezők aránya sorban 15, 10 és 30%, a foglalkoztatottak nélküli háztartások aránya pedig 40, 50 és 60% körüli értéket mutat.

Az elmúlt közel fél évszázadban Magyarországon három, alapvetően eltérő oktatási rendszert működtetett az állam. Az államszocializmus hierarchikusan felépített, mégis részben decentralizált „tanácsi” oktatási rendszerét 1990 után egy központi keretszabályozásra, önkormányzati fenntartásra és finanszírozási felelősségre, továbbá széles körű intézményi autonómiára alapozott, szélsőségesen decentralizált rendszer követte, melyet 2011-től egy finanszírozásában, fenntartásában, irányításában és ellenőrzésében is egységesített, végletesen centralizált állami rendszer váltott fel.

Az elemzés hátterét jelentő empirikus kutatásaim mindhárom mintaterületen 2014–2018 között folytak, ám ennél hosszabb időtávot átfogva, a 2011. évi változások előtti időszak jellemzőit is figyelembe véve vizsgálom az oktatási rendszer működését és szerepét a társadalmi egyenlőtlenségek alakulásában, újratermelésében. E hosszabb időtáv és a rendszer minden lényeges elemét (finanszírozás, fenntartás, irányítás, szabályozás, ellenőrzés, társadalmi kontroll) érintő 2011. évi radikális átalakítás teszi igazán lehetővé, hogy értelmezzük az állam szerepének és szerepkör-változásainak következményeit, továbbá azokat a mechanizmusokat, amelyek a helyi társadalmi viszonyokat alakítva meghatározzák az egyes emberek és csoportjaik lehetőségeit, esélyeit az oktatási rendszerben történő sikeres előrehaladásra.

A társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek újratermelése az oktatási rendszer esetében ugyanis – értelmezésünk szerint – az előrehaladási esélyek alakulásában ragadható meg. Abban tehát, hogy az érintettek számára lakóhelyüktől és jövedelmi helyzetüktől, társadalmi státuszuktól, családi hátterüktől, származásuktól, kapcsolatrendszerüktől függetlenül biztosított-e a lehetősége annak, hogy képességeiket, adottságaikat figyelembe véve magas szintű teljesítményt érjenek el. Másként fogalmazva: kimutathatók-e érdemi különbségek a különböző helyeken élő, eltérő társadalmi helyzetű egyének számára elérhető és felkínált szolgáltatások körében és minőségében. Vagyis mennyiben/miben térnek el az elérhető (első) és felkínált (második) szolgáltatások terei. És végül, ezek alapján hogyan „választanak iskolát” (harmadik tér) a különböző helyeken élő, eltérő társadalmi helyzetű csoportok tagjai.

A tanulók az intézményes szolgáltatásokat szervezett keretek között iskolákban, azokon belül pedig tanulócsoportokban veszik igénybe. A szolgáltatásban megfigyelhető különbségek így lehetnek intézmények közöttiek és intézményen belüliek. Szinte minden ország oktatási rendszerében létezik olyan szelektációs mechanizmus, mely különböző intézménytípusokat kínál fel a tanulók számára, választásra is kényszerítve őket. E szelekció abban az értelemben mindenhol általánosnak tekinthető, hogy az összes tanulót érinti valamikor. Az országok többségében azonban nem 14 éves korban vagy azt megelőzően (miként hazánkban), hanem később, és nem egy, hanem több lépésben kerül rá sor. Ráadásul, többnyire biztosított a téves vagy hibás választás korrekciójának lehetősége is. A középiskolai intézménytípus kiválasztásában mindenhol fontos szempont a tanulási teljesítmény, ám azokban az országokban, ahol például a felsőoktatásba történő továbblépésre a középfokú szakképzés is széles körű lehetőséget biztosít, e döntés szerepe lényegesen kisebb.

Magyarországon a szelekció a középiskolába történő belépéssel (14 éves kora) minden tanuló esetében megtörténik. És bár az átjárhatóságra hivatkozva voltak kezdeményezések arra, hogy akár a képzési szint, akár a szakmai kimenetel tekintetében lehetőség legyen a választás korrigálására, a szakirodalomban nincs vita arról, hogy a magyar rendszer túl korán és kellő megalapozottság nélkül

kényszeríti ki a tanulók intézményváltását (pályaválasztását), továbbá kevés lehetőséget biztosít a korrekcióra. Ebből egyértelműen következik, hogy a középiskolai továbbtanulásban Magyarországon a tanulási eredményeknek döntő szerepe van (Csapó 2008; Herman 2008; Velkey 2013), amit megerősítenek a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok is. A 2015-ös PISA-mérés szerint (mely a 15 éves tanulók teljesítményét méri, tehát középiskolába lépés után történik) az iskolák közötti különbségek természettudományi eredmények szórását magyarázó ereje Magyarország esetében kiemelkedően magas (Radó 2018). Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy a magyar oktatási rendszer tanulói teljesítményben megfigyelhető érdemi egyenlőtlenségei 14 éves kor előtt, vagyis az alapfokú képzési rendszerben alapozódnak meg. Kutatásunk során ezért az alapfokú oktatási szolgáltatásokat vizsgáljuk.

Előzmények – A fokozatosan erősödő általános iskolai szelekció és szegregáció okai, összetevői és következményei 2011 előtt

A 2011 előtti folyamatok jellemzőinek áttekintése nélkülözhetetlen az esettanulmányokban feltárt jelenségek értelmezéséhez, ezért ezt az időszakot – korábbi kutatásaimra és a szakirodalomra támaszkodva – az országosan érvényesülő legfontosabb, iskolaválasztást befolyásoló tendenciákra koncentrálni foglalom össze.

A rendszerváltás utáni időszak (általános iskolai) „beiskolázási” gyakorlatát az 1990-es évek elején az államszocializmus alulnézetből változatlan, egységes, előírt körzeti ellátási logikát követő intézményszervezési és intézményhasználati tradícióinak továbbélése jellemezte. A jogszabályokban meglehetősen hamar (1985) megjelent a szabad iskolaválasztás lehetősége, ám ennek ellenére jellemző maradt a körzeti iskolába történő beiratkozás. Az iskolák tanulóinak társadalmi összetétele nagyrészt követte a társadalom térbeli elrendeződését: az iskolai szegregáció azokban a terekben jelent meg, ahol a település vagy településrész is szegregátum volt. Az elemzések egyértelműen kiemelik, hogy e szegregátumok iskolái, iskolai telephelyei a tárgyi, szakmai feltételek és egyéb szolgáltatások tekintetében már az 1980-as években is alacsonyabb színvonalon teljesítettek (Forray 1986), ami a következő két évtizedben erősödött.

Az 1980-as évek elejének hazai oktatási rendszerét elemezve egy vizsgálat országosan mindösszesen százötven olyan tanulócsoportot említ, ahol többségben vannak a cigány tanulók (Havas, Kemény, Liskó 2002). 2005-re a helyzet radikálisan megváltozott: miközben a cigány tanulók aránya közel kétszeresre nőtt, a homogén cigány osztályok száma a korábbi érték nyolcszorosára emelkedett, és ennek háromszorosa volt azoknak az osztályoknak a száma, ahol többségben voltak a cigány tanulók (Havas, Liskó 2006). Ráadásul, a tudatos elkülönítés burkolt technikájaként egyre szélesebb körben vált jellemzővé a nehezen kezelhető, főképp cigány tanulók kiségitő iskolákba szorítása is (Ladányi 2009). A szakiroda-

lom által tehát már az 1990-es évek elején feltárt erősödő szegregáció mellett egyre szélesebb körben érvényesült az intézményesített belső szelekció is. A több párhuzamos osztállyal működő iskolákban a szakrendszerű oktatás (felső tagozat) megkezdésekor újraszervezett osztályokba a tanulási teljesítmény, érdeklődés, tehetség alapján sorolták be a tanulókat (tagozatok). Ez egyszerre szolgálta a tanulók előmenetelében érdekelt szülők igényeit és az iskolák szakmai presztízsét segítő pedagógiai innovációkat. Ráadásul, összhangban volt a korábbi évtizedek deklaráltan egyenlősítő oktatáspolitikáját háttérbe szorító, decentralizációra, piacosításra hivatkozó késő kádárizmus oktatáspolitikájával (Kovai, Neumann 2015), amely a korábbi „egységesítéssel” szemben tudatosan támogatta a pluralizmust, az autonómiát és az alternativitást. A körzeti iskola választását természetesnek tekintő szemlélet éppen az alternatív, kísérleti pedagógiai innovációkra, tehetséggondozó programokra hivatkozva kezdett előbb szűkebb, majd egyre tágabb körben megkérdőjeleződni. Ebben – az 1990-es évek közepétől – három, egymással szorosan összefüggő tényező játszott meghatározó szerepet:

- a demográfiai folyamatokból is következő többletkapacitások tartós fennmaradása,
- a szolgáltatások gyorsuló differenciálódása
- és a szülői szemlélet változása.

Az általános iskolai férőhelyek és a tanulói létszám alakulása

Az 1980-as évek elején általános iskolába lépő nagy létszámú évfolyamokhoz igazított képzési kapacitások fenntarthatatlanságával 1990-es évek első felében szembesülő önkormányzatok – pénzügyi ösztönzők hatására, eltérő intenzitással – hozzáfogtak a felesleges férőhelyek kivezetéséhez. A tanulók létszámának csökkenését kis késéssel, ütemesen követte a tanulócsoportok számának fogyása, miközben az iskolák számának csökkenési üteme mindvégig elmaradt attól. Ez két okra vezethető vissza: egyrészt az egy iskolát működtető önkormányzatok településpolitikai okok miatt erőn felüli áldozatokat vállalva próbálták megtartani iskolájukat,¹ másrészt az önkormányzatok megfelelő beiskolázási szabályozókkal érdemi viták nélkül is képesek voltak a tanulócsoportok számát a csökkenő tanulólétszámhoz igazítani, de nehezen vállalták a súlyos konfliktusokat jelentő iskola-bezárásokat.

Az iskolák számában 2007-2008-ban hullámszerű csökkenést figyelhetünk meg, melyet az elemzések a kistérségi társulások pénzügyi támogatásához és adminisztratív szabályaihoz kapcsolódó szigorításokkal összefüggő iskola-összevonásokkal, illetve a tovább romló költségvetési helyzet miatt erősödő racionalizálási kényszerrel magyaráznak (Hajdú, Hermann, Horn, Varga 2016; Radó 2018). Megítélésem szerint azonban, fontos szerepe volt ebben a helyi konfliktuskezelési gyakorlatban érzékelhető változásoknak is, mely összefügg a megváltozott országos politikai környezettel, és a korábbi években már szinte minden nagyobb várost

elérő, súlyosabb konfliktusok nélkül lezajló iskola- és intézmény-összevonási hullámmal is.²

A túlkínálat kialakulásában kezdettől fogva szerepet játszottak a rendszer-váltás után létrehozott új egyházi általános iskolák. Bár számuk és arányuk 2010-ig nem volt jelentős,³ és főképp a nagyobb városokban jöttek létre, szerepük mégis kiemelendő: a kedvezőbb finanszírozási feltételek (kiegészítő normatíva) és a körzeti ellátási kötelezettség hiánya miatt ugyanis a gyermekekért folyó versenyben egyértelmű előnyt élveztek. Számuk lassú növekedésében e két tényező játszotta a legfontosabb szerepet. Az önkormányzatokkal konfliktusba kerülő iskolák, illetve a finanszírozási problémák miatt kényszerhelyzetbe kerülő önkormányzatok kezdeményezték leggyakrabban az iskola egyházi fenntartásba adását (Velkey 2013).

Összefoglalva elmondható tehát, hogy az 1990-es évek elejére elsősorban a demográfiai változások következtében kialakuló általános iskolai többletkapacitások az ország szinte minden szegletében tartósan fennmaradtak, lehetővé téve ezzel a tanulók iskolák és települések közötti mozgását, vándorlását már az általános iskola megkezdésének időszakában.

A szolgáltatások gyorsuló differenciálódása

A szolgáltatások differenciálódása a fenntartó önkormányzatok költségvetési pozíciójával függ össze: az 1990-es évek közepétől hullámmódon, de folyamatosan romló, majd a 2000-es évek második felétől drámaivá váló helyzet felgyorsította a folyamatot. A kedvezőtlenebb helyzetű, saját bevételekkel alig rendelkező kisebb települések számára egyre nehezebbé vált az iskolák fenntartási költségeit csökkenő arányban fedező állami normatíva⁴ saját forrásokkal (fenntartói hozzájárulás) történő kiegészítése. Iskoláik fenntartását tovább nehezítette az alacsony gyermeklétszámból következő magasabb fajlagos költség, mely egyszerre vezetett az oktatási infrastruktúra és eszközállomány leromlásához, a szükséges szakemberek biztosításának nehézségeihez, a felzárkóztatás és tehetséggondozás feltételeinek ellehetetlenüléséhez.

Ez a kézzel fogható, mindennapokban is érzékelhető folyamat lényegében visszatartotta mindazokat a helyi iskola választásától (illetve ösztönözte az iskola rendhagyó szerkezetű gimnáziumok felé történő elhagyására a negyedik vagy hatodik évfolyam után), akik számára megvolt a lehetőség arra, hogy gyermeküket máshova járassák. E jelenséget ugyanakkor érdemben befolyásolták a helyi társadalom belső viszonyai, például az erős helyi szolidaritás, az összetartó közösség, a helyi elit példamutatása (akár a helyben maradás, akár az eljárás mellett), a helyi társadalom megosztottsága, családok közötti konfliktusok, etnikai feszültségek.

A nagyobb községeket és kisebb városokat a romló tendencia a magasabb gyermeklétszámból következő nagyobb személyzet és racionálisabb csoportszervezés lehetősége miatt kevésbé sújtotta, ráadásul a magasabb helyi adóbevételek

eleve nagyobb költségvetési mozgásteret biztosítottak számukra. A normatív finanszírozásból következő pénzügyi érdekeltség pedig nyitottá tette őket a „bejáró tanulók”⁵ fogadására is, hiszen a már elindított osztályok feltöltése kívülről jött tanulókkal többletnormatívát hozott. E települések tehát örömmel fogadták a romló feltételek elől „menekülő”, kistelepülésen lakó, jellemzően mobilabb, magasabb státuszú, a tanulást, tudást értékelő, gyermekük iskolai előmenetelére érzékeny, így beilleszkedési konfliktust sem okozó családok bejáró gyermekeit. A nagyobb városok, megyeszékhelyek gyermekelszívó hatása azonban egyértelműen erősebb volt, így a településszerkezeti jellemzők, közlekedési kapcsolatok érdemben befolyásolták a tanulók bejárási irányait. A nagyobb városok szélesebb körű szolgáltatási kínálata, a tartósan meglévő többletkapacitások és az e településeken jellemző, körzeti ellátási kötelezettséggel nem terhelt egyházi vagy magániskolák már az általános iskola megkezdésekor⁶ éles versenyhelyzetet teremtettek, melyet a szintén nagyobb városokban működő, többségükben egyházi fenntartású, rendhagyó szerkezetű (nyolc- és hatosztályos) gimnáziumok tovább erősítettek. A verseny okát a többletkapacitások, lehetőségét pedig a szabad intézményválasztás alapozta meg: ráadásul két párhuzamosan zajló, mégis egy irányba mutató versenyről beszélhetünk. Élesedő verseny alakult ki egyrészt a szülők (tanulók) között a magasabb színvonalú ellátáshoz való hozzáférésért, másrészt az intézmények között a gyermekek beiskolázásáért, elsősorban a megmaradás (férőhelyek feltöltése, álláshelyek megtartása, iskola megmaradása), másodsorban pedig a könnyen kezelhető, kevesebb problémát jelentő, magasabb szintű eredmények elérését ígérő tanulók megszerzése érdekében (Balázs 2007; Velkey 2013).

Az általános iskolák közötti verseny településen belül alakult ki, amibe legfeljebb a könnyen elérhető települések iskolái léphettek még be. A versenyfeltételeket az önkormányzati iskolák esetében a fenntartó határozta meg:

- a beiskolázási körzetek lehatárolásával,
- az indítható osztályok számának rögzítésével,
- a tagozatok, esetleg városi beiskolázású tagozatos osztályok indításának lehetőségével,
- az infrastrukturális feltételek, eszközök biztosításával,
- az iskola szolgáltatásait rögzítő pedagógiai program elfogadásával, a vonzó képzési elemek (kéttannyelvű képzés, emelt nyelvi óraszámok, művészeti képzés, drámapedagógiai képzés, sporttevékenység, informatikai képzés) engedélyezésével,
- valamint az iskola mozgásterét, lehetőségeit (személyzet kiválasztása, juttatásai) meghatározó, működtetéshez szükséges források biztosításával.

A nem önkormányzati fenntartású iskolákra és a környező települések iskoláira értelemszerűen nem vonatkoztak a helyi versenyfeltételek, így jelenlétük (különösen, ha több ilyen iskola is működött a településen vagy volt elérhető a közvetlen környezetében) általában még élesebbé tette a versenyt. A fenntartói

döntéseket az önkormányzati testületek hozták meg. Így abban, hogy e döntések milyen általános versenyfeltételeket alakítottak ki, milyen lehetőségeket biztosítottak az intézményeknek, hogyan viszonyultak az egyházi és magánintézményekhez, illetve a közeli másik településhez, a helyi politikának, a helyi hatalom működési gyakorlatának, a tradícióknak, a helyi érdekcsoportoknak, a kialakult érdekegyeztetési mechanizmusoknak és a helyi elit szemléletének volt meghatározó szerepe. Az ezekből következő sokszínű gyakorlat ellenére valamilyen formában a nagyobb városok mindegyikében megjelentek az elitiskolák és a hátrányos helyzetű vagy cigány tanulókat magasabb arányban ellátó, többnyire peremkerületi szegregált iskolák.

A szervezett magán szolgáltatások szerepe – a fővárost leszámítva – ekkor még mellékes volt. A magas státuszú, tanulás- és tudásorientált, kimagasló teljesítményre képes tanulók képzését, a tehetségek differenciált gondozását képesek voltak színvonalasan ellátni az elitiskolák, köztük a rendhagyó szerkezetű gimnáziumok. A kiegészítő (fizetős) magán szolgáltatások (nyelviskolák, tehetség gondozó programok, érdeklődési körök), illetve a magántanárok szerepe az egyre élesedő verseny miatt folyamatosan nőtt. E bővülő kiegészítő piaci szolgáltatás azonban szintén a nagyobb városokban összpontosult. A magánforrások bevonása a kiegészítő oktatásba főként az élesebb versenyhelyzetet jelentő rendhagyó szerkezetű, de hagyományos gimnáziumokba történő felvétel időszakában vált intenzívebbé (Velkey 2013).

A szülői szemlélet változása

E folyamatok alakulásában fontos szerepet játszott a szülői szemlélet már ekkor is érzékelhető változása, mely a verseny helyeslésében, a saját érdek határozott megfogalmazásában és érvényesítésében, a tudatos döntéshozatalban és a tájékozódás igényében, egyúttal a „verseny társadalom” elfogadásában, a társadalmi egyenlőtlenségek, polarizáció tudomásul vételében és a jobb pozíció elérését célzó egyéni stratégiák követésében foglalható össze. Az iskola elkezdésének időszakában ez a „jó iskola” kiválasztását jelenti és a szükséges különórák (idegen nyelv, zene, mozgás, sport, ifjúsági közösség, érdeklődési csoport) iránti keresletben jelenik meg. A jó iskola kiválasztásában az iskola felszereltségének, épületállományának, eszközparkjának, szakmai személyzetének, hírének, elfogadottságának és – nem mellékesen – a tanulók összetételének van meghatározó szerepe. A magas iskolai végzettségű szülők iskolaválasztását már az általános iskolába történő belépéskor is a továbbtanulás esélye motiválja. E szempontok már az iskolakezdés időszakában erősítik a szelektivitást (Radó 2018; Velkey 2013).

A tartósan meglévő többletkapacitások miatt tehát az iskolaválasztás elvi lehetősége széles körben biztosított volt, vagyis az elérhető (elvileg választható) szolgáltatások köre lényegesen kibővült. Ám az elérhetőségben a településközi mozgás (bejárás) reális lehetőségét a társadalmi helyzet érdemben befolyásolhat-

ta (iskolabusz hiánya, helyközi tömegközlekedés állapota, szülők bejárása, gépkocsi használata stb.), ami már önmagában leszűkítette azok körét, akik valóban igénybe is vehették a távolabbi szolgáltatásokat. A szolgáltatások gyorsuló differenciálódása és a szülői szemlélet változása pedig egyrészt hihetetlen módon megnövelte a választási hajlandóságot (amit a szülők nem ritkán szinte kényszerként éltek meg), másrészt a felkínált szolgáltatásokban egyre élesebben érvényesítette a társadalmi helyzettel, származással összefüggő szempontokat. A keresett „gyűjtőiskolákat” (elitiskolákat) lényegében a társadalmi és az iskolai elit jelölte ki, egymással szoros összjátékban. Bár a fenntartó önkormányzatok rendelkeztek (közvetett – korlátozott) eszközökkel a folyamatok befolyásolására, többnyire nem vállalták a helyi elit érdekeivel és a szakmai közvéleménnyel szembeni fellépést.

Összefoglalva megállapítható tehát, hogy a magyarországi közoktatásban az általános iskolai oktatás szintjén már az 1990-es évek elejére egyértelműen megjelent a képességszelekció, mely a továbbiakban egyre szélesebb körben erősödő szociális és etnikai alapú szelekcióval egészült ki. A szelekció alapjává a 2000-es évek közepére a szociális helyzet és az azzal szorosan összefüggő, feltételezett iskolai teljesítmény vált, ami egyszerre jelentette a „megfelelő” tanulók támogatását, és a „nem megfelelők” kiszorítását, kizárását. A felkínált szolgáltatások társadalmi helyzettel összefüggő differenciálódása tehát ekkor már nemcsak érzékelhető, hanem egyre markánsabban és szélesebb körben megfigyelhető jelenség volt, melynek térbeli szerkezete szorosan követte a településszerkezeti jellemzőket és a hátrányos helyzetű lakosság ennek megfelelő térbeli elhelyezkedését.

Állami kezdeményezések a halmozódó problémák kezelésére a 2000-es évek elején

A halmozódó problémák orvoslásával az önkormányzati rendszer alapproblémáinak kezelhetetlensége és az intézményrendszer önkormányzati fenntartása miatt a kormányzat a 2000-es évek elejétől három irányban is próbálkozott:

- a hátrányok kezelését, kompenzálását segítő integrált oktatás támogatásával,
- a szétaprózott intézményrendszer nagyobb területi egységekbe szervezésével,
- az iskolai szegregációt korlátozó szabályok bevezetésével.

A pedagógiai szakszolgálatok megerősítése, az utazó gyógypedagógiai szolgálatok, gyógytestnevelés rendszerbe illesztése, a korai fejlesztés és diagnosztizálás feltételeinek megteremtése, a hátrányos, halmozottan hátrányos helyzet részletes szabályozása, a tanulói teljesítmények rendszeres mérésének támogatása, az országos mérési rendszer kiépítése önmagában is komoly előrelépést eredményezett. Az SNI-s (sajátos nevelési igényű) tanulók pénzügyi ösztönzőkkel megtámogatott integrált oktatása például igazi sikertörténetnek tekinthető, de érdemben bővült a különböző fogyatékossgal élők integrált oktatásban való részvétele is, még ha e tekintetben lényeges területi különbségek alakultak is ki.

A szétaprózott intézményrendszer problémáira elsősorban a társulási hajlandóság erősítését segítő pénzügyi ösztönzők (kényszerek) bevezetésével próbálták választ adni. A társulásban fenntartott intézményeknek járó, létszámhatárhoz kötött normatíva, a többcélú kistérségi társulások szabályozása és normatívája, illetve a konkrét feladatokhoz kapcsolt (szolgáltatások valódi költségeit jobban megközelítő), kötött felhasználású egyedi normatívák számának és szerepének növekedése⁷ adatok szintjén is kimutatható akkumulációs folyamatokat indított el, miközben javultak az infrastrukturális, eszköz- és szakember- ellátottsági mutatók is (Kovács, Koós 2018). Az elemzések a pedagógiai szakszolgáltatásokban (korai diagnosztizálás, fejlesztés, gyógypedagógia, logopédia, fogyatékossgal élők ellátása) és a kapcsolódó szociális jellegű szolgáltatásokban (étkeztetés, gyermekjóléti szolgálatok) is előrelépésekről számolnak be, ugyanakkor a kistérségeken belüli különbségeket csak kismértékben, vagy nem is csökkentő gyakorlatokra is felhívják a figyelmet (Balázs, Kovács 2012).

Az iskolai szegregáció egyre több helyen előforduló jelenségére válaszul – összhangban a szakmai közvélemény javaslataival (Kertesi, Kézdi 2004) – több deszegregációs szabályt léptettek életbe, melyeknek két típusát különböztethetjük meg:

- az iskolai beiratkozás, felvétel rendjét, a körzeti ellátási kötelezettség részletszabályait, a körzetalakítás elveit, a túljelentkezésre vonatkozó eljárás szabályozásokat,
- illetve a nyolc évfolyamnál kevesebb évfolyammal rendelkező iskolák tanulóinak továbbléptetését garantáló szabályozást.

Az első típusba sorolható szabályok az előforduló szegregációs csatornák lezárását célozták, egyre bonyolultabb és egyre bürokratikusabb eljárásokkal. A második típusba sorolható szabályokra azért volt szükség, mert felgyorsuló iskolai szegregáció esetén, ha a hátrányos helyzetű kistélepülés intézménye nyolc évfolyamnál kevesebbel működött, egyszerűen egyik közeli település nagyobb intézménye sem akarta felvenni a nehezen kezelhető, problémás, többségében roma tanulókat. E kezdeményezések szándékában és a tapasztalatok megítélésében nincs vita a szakemberek között (Havas 2008): egyöntetű vélemény, hogy ott, ahol a helyi társadalom szegregálni akar, és az intézmény irányítása a helyi társadalom által választott – attól újraválasztásában függő – önkormányzati testület hatáskörében van, az amúgy támogatandó deszegregációs szabályokra azok közös kijátszása lesz a válasz, különösen akkor, ha az ellenőrzés, büntetés rendszere nem működik megfelelően.

Az empirikus kutatás eredményei – az általános iskolai szelekció és szegregáció jellemzői az oktatási rendszer 2011. évi átalakítása előtt és után

Empirikus kutatásom mintaterületeit úgy választottam ki, hogy az iskolai szelekció és szegregáció fentebb részletezett, vizsgálatot megelőző időszakban jellem-

zővé váló folyamatait a helyi adottságokat tekintve eltérő típusba sorolható, ám a jelenségcsoport által egyértelműen érintett településeken elemezhessem.

A vizsgált legnagyobb településen (X város) a 2000-es évek első évtizedének közepén öt önkormányzati fenntartású, önálló iskola működött, közülük négy a település központjához viszonylag közel, a város szinte minden részéből jól megközelíthető helyen. A külterületi iskola a város peremzónájában, egy korábban a városhoz csatolt, hagyományos falusias szerkezetű, vegyes lakosságú településrész saját iskolája (volt és ma is az). Ezeken kívül a településen egy közvetlenül a rendszerváltás után alapított egyházi és egy kisebbségi önkormányzat által fenntartott nemzetiségi általános iskola működött. Utóbbiak az önkormányzati iskolákban jellemző 20-25 fős induló osztályokhoz képest lényegesen kisebb létszámú (évfolyamonként egy-egy 12-15 fős) osztályokkal biztosították a felmerülő egyházi, illetve nemzetiségi képzési oktatási igényeket (1. táblázat). Az értelmi képességeikben enyhén akadályozott tanulókat oktató megyei önkormányzati fenntartású iskolában dolgozó szakemberek látták el magas szinten a korai diagnosztizálással, fejlesztéssel, utazó gyógypedagógiai szolgáltatással, gyógytestneveléssel kapcsolatban felmerülő városi igényeket. Az önkormányzati iskolák közül a belvárosban található (C iskola) német nemzetiségi kisebbségi nyelvet oktató képzéssel, a nagyobb és újabb épületben működő (D iskola) pedig testnevelési tagozattal rendelkezett. Lényegében ez volt a település iskolarendszerének (helyi általános iskolai oktatási piac) hagyományos és több évtizeden át jellemző felépítése, amit csupán minimális mértékben alakított át a szomszéd kisváros nyolc osztályos egyházi gimnáziuma.

A tanulók létszámának csökkenését kezdetben az indított osztályok számának csökkentésével oldották meg, ám 2006-ban, az országos folyamatokkal összhangban, itt is megtörtént az önkormányzati iskolák egy igazgatási egységbe szervezése. A további létszámcsökkenés miatt – előre tervezett, ütemezett módon – a belvárosi kisebb és régebbi iskolaépületből 2009-ben áthelyezték az osztályokat a nagyobb új épületbe. Közben, 2008-ban az összevont iskola központi épületében (D iskola) a magasabb évfolyamok angol nyelvi képzésének megerősítése mellett felmenő rendszerben elindítottak egy angol kéttannyelvű osztályt, továbbá megtartották a korábban is népszerű testnevelési tagozatot. Mindez azal a céllal történt, hogy a szomszéd városban működő nyolcosztályos egyházi gimnázium elszívó hatását ellensúlyozzák, és a szintén ott működő, hagyományos szerkezetű két tanítási nyelvű, az X városban is keresett gimnáziumba történő bejutás esélyét növeljék. Az iskolák egy igazgatási egységbe szervezése, majd az egyik épület kivonása a romló pénzügyi, költségvetési helyzet következménye, a kéttannyelvű tagozat pedig a szülők nyomására adott intézményi és önkormányzati válasz volt. Az összevont intézmény kisebb és régebbi épületeiben (E és F iskolák) így csak normál osztályok indultak (1. táblázat).

2005-ben a város hét iskolája közül az öt önkormányzati fenntartású intézmény körzeti beiskolázással működött: a német nemzetiségi nyelvet oktató osz-

tály és a testnevelés tagozat is. Az egyházi és a kisebbségi önkormányzati iskola – figyelembe véve az osztályok létszámaikat is – a tanulók alig 15%-át vette fel. Az iskolakezdekéskor nem, a negyedik osztály után azonban már ekkor is érzékelhető volt a szomszéd város nyolcosztályos gimnáziumának elszívó hatása.

Ebben az időszakban tehát az iskolai szelekció még korlátozott volt a városban az általános iskola megkezdésekor, az etnikai alapú szegregáció a cigány tanulók magas létszáma ellenére sem gyorsult fel. Az iskolák összetétele követte a település belső szerkezetét, a magasabb státuszú családok gyermekeinek aránya a belvárosi, a kisebbségi és az egyházi iskolában volt csak enyhén magasabb az átlagosnál. A cigány tanulók a lakóhelyi elhelyezkedést követve viszonylag egyenletesen oszlottak el az iskolák között (1. táblázat).

Az évtized végére az erősödő szelekciós nyomás és az önkormányzat iskolaszerkezeti változtatásainak hatására jelentősen csökkent a körzeti beiskolázás szerepe. A korábbi 15%-kal szemben ekkor már a férőhelyek közel 40%-át tették ki a városi beiskolázást lehetővé tevő tagozatok és a nem önkormányzati iskolák osztályai. Ez a magas arány és a szabad intézményválasztásban érintett szolgáltatások széles köre lényegesen eltér a nemzetközi gyakorlattól. Más országokban is

1. táblázat A cigány tanulók becsült aránya 2005-ben és 2016-ban X város általános iskoláiban
Estimated proportion of Gypsy students in 2005 and 2016 in elementary schools in City X.

2005			2016		
Intézmény	Iskolai osztályok száma	Cigány tanulók aránya (% becsült)	Intézmény	Iskolai osztályok száma	Cigány tanulók aránya (% becsült)
A (egyházi)	8/1	5	A (egyházi)	8/1	5
B (nemzetiségi)	8/1	10	B (nemzetiségi)	8/1	15
C (önk. – belváros – német kisebbségi nyelvet oktató)	8/1	10	C (egyházi – belváros)	8/1	0
D (önk. – nagy, új épület)	16/2	30	D (állami – német tagozat)	8/1	10
			D (állami – angol kéttannyelvű)	8/1	5
E (önk. – kisebb épület)	16/2	20	D/E (állami – kisebb)	8/1	100
F (önk. – régebbi épület)	16/2	15	D/F (állami – régebbi)	8/1	25
G (önk. – külterületi)	8/1	15	D/G (állami – külterületi)	8/1	30
Összes osztály/évfolyam	10		Összes osztály/évfolyam	8	
Első évf./cigány tanulók %		17	Első évf./cigány tanulók %		28

Forrás: saját adatgyűjtés

nő már az iskolakezdés időszakában a szabad választás lehetősége, de ez csak az intézmények 10-15%-át érinti, amelyek magániskolák vagy egyházi szereplők:⁸ az állami (önkormányzati) intézmények körzeti ellátást nyújtanak, és ezek adják a férőhelyek túlnyomó többségét (Berényi 2018). Természetesen, családi okokból (munkahely, testvér, nagyszülők) előfordulhat, hogy egy gyermek nem a körzeti, hanem másik állami (önkormányzati) iskolába jár, de ennek gyakorisága rendkívül csekély.

A növekvő szelekciós nyomást a helyiek négy okra vezetik vissza:

- a szülői szemlélet változására, amely az egyházi és a kisebbségi önkormányzati iskolák, illetve a tagozatos képzések keresettségének növekedésében mutatkozik meg,
- a szomszéd város nyolcosztályos gimnáziumi képzésének erősödő elszívó hatására,
- a középiskolai továbbtanulási verseny élesedésére és a leszakadástól való félelemre,
- valamint a cigány tanulók arányának növekedésére.

E hivatkozások inkább az elitizálódás gyorsuló folyamatát jelzik, ami ekkor már egyértelműen érzékelhető volt, ám az erősödő szegregációs nyomás ellenére alig változott a cigány tanulók iskolák közötti eloszlása. Ezt az érdekeltek a hátrányok kompenzálását segítő intézkedések eredményességének, a központilag előírt deszegregációs szabályokkal való intézményi azonosulásnak tulajdonítják. Ez utóbbi tényező összhangban van a helyi társadalmi tradíciókkal, amelyek immár évtizedek óta biztosították a cigányok, nemzetiségiek és magyarok, illetve a különböző vallásúak együttélését. A város minden iskolájában működött ugyanis a fejlesztő pedagógia, az utazó gyógypedagógiai szolgálat, elérhetőek voltak a szükséges szakemberek, az osztályok csökkenő létszáma ellenére arányosan bontották a csoportokat, így biztosított volt a lehetőség a differenciált oktatásra és a tehetségek gondozására. A szeparációs nyomás sem a tanárok, sem a szülők részéről nem billent át arra a szintre, ami a problémás tanulók már szélesedő körének kizárásához vezetett volna. A helyi elit keresett iskolái tehát nemcsak elérhetőek voltak, de fel is kínálták ezeket a nehezebb szociális helyzetben élő családok gyermekei számára.

2011 után azonban gyökeresen megváltozott az országos helyzet, s ez X városban is felgyorsította az iskolai szelekciót és szegregációt.

- Az új oktatáspolitikai kiemelten preferált szolgáltatói lettek az egyházi intézmények. Ez egyrészt az állami iskolák forrásait érdemben meghaladó költségvetési támogatásban (Radó 2019), másrészt a lényegesen nagyobb mozgástérben, helyi döntési szabadságban jelenik meg. Az egyházi iskolák száma és tanulói aránya e politika következményeként már a 2010. évi kormányváltás után érzékelhető növekedésnek indul, s az expanzió azóta is folyik. A korábban kiürített belvárosi iskola épületének felújítása és egy új egyházi iskola létrehozása (2012-ben) e folyamat fontos helyi eredmé-

nye. Az iskolai férőhelyek száma így a csökkenő tanulói létszám ellenére tovább nőtt, a helyi iskolák közötti, jobb képességű, magasabb státuszú, tudás- és tanulásorientált családok gyermekeiért folyó verseny még élesebb lett. Ez növelte az állami iskolákra nehezedő, tagozatok indítására és a belső szelekció erősítésére irányuló nyomást. A körzeti ellátást nyújtó férőhelyek aránya a városban 40% alá csökkent, miközben a nem állami intézményfenntartók férőhelyei az országos átlagot közel 10%-kal meghaladva 25%-ra növekedtek.

- Az önkormányzati intézmények államosítása után hamar szétestek azok az intézmények közötti szolgáltatási kapcsolatok, melyeknek különleges szerepük volt a halmozódó hátrányok kezelésében. Az iskolai oktatáson kívüli alapszolgáltatásokat elvileg továbbra is térségi szinten, de immár az állami intézménynek számító tankerületek (járás) szervezésében biztosították. Az egyes iskolákban csak a szociális alapellátásokat (gyermekfelügyelet, étkeztetés, iskolaorvos) oldották meg. A gyógytestnevelés, gyógypedagógiai ellátás, korai diagnosztizálás és fejlesztés a szükséges szakszemélyzet biztosításának nehézségei miatt szinte azonnal drasztikusan visszaesett.
- A kötelező óraszám növekedése, a merev tartalmi előírások, az önálló kezdeményezések korlátozása, a túlmunka ellentételezésének megszűnése és a centralizációból következő függőségek nemcsak nehezebbé tették a minőségi pedagógiai munkát, hanem érzékelhető módon erősítették a korábban is meglévő szeparációs nyomást (Radó 2018). Megfelelő külső segítség és eszközök nélkül a pedagógusok képtelenek voltak a halmozódó problémák kezelésére, így partnerré váltak a homogén csoportok szervezésében, az iskolák közötti és iskolán belüli szelekció erősítésében, vagyis a tanulók családi háttér szerinti szétválogatásában.
- Bár hatályban maradtak egyes szegregációellenes rendelkezések, a hátrányos helyzetű és halmozottan hátrányos helyzetű tanulók besorolására vonatkozó szabályok megváltoztatása (Ferge 2017) lényegében az adminisztráció szintjén szüntette meg a szegregációt. E szabály életbe lépése előtt az E épületben lévő, csak cigány tanulókból álló osztály közel 90%-a halmozottan hátrányos helyzetű volt. A szabályok változása után ugyanabban az osztályban, ugyanazon gyerekek közül kevesebb, mint 50% lett halmozottan hátrányos helyzetű, vagyis adminisztratív értelemben az osztály nem szegregált, így nincs is szükség szegregáció elleni intézkedésekre és a halmozott hátrányok többleterőforrásokat igénylő kezelésére.

Mindezek hatására a két egyházi iskola, illetve az állami iskola német tagozata és angol kéttannyelvű képzése váltak a helyi társadalmi, politikai és gazdasági elit iskoláivá. Ezekbe az osztályokba lényegében ma már nem juthat be hátrányos helyzetű, alacsony státuszú és (különösen) cigány tanuló, számukra ezek az iskolák, bár elérhetőek, mégsem jelentenek felkínált képzést. A kompe-

tenciamérések alapján 2010 előtt a belvárosi és a nemzetiségi iskola teljesítménye volt a legmagasabb a városban: ezek az iskolák a hatodikos és nyolcadikos matematika és szövegértési feladatokban is az ország legjobb általános iskolái között (felső 5%) foglaltak helyet. 2012 után (ekkor lettek hatodikosok az iskolák átszervezésekor belépő tanulók) eredményeik érzékelhetően romlottak, majd az utóbbi néhány évben a nemzetiségi iskolában enyhén javuló tendenciát mutatnak. Ezt magyarázhatja, hogy a nemzetiségi iskola a gyorsuló elkülönülés időszakában a jobb anyagi helyzetű cigány családok menekülő útjává vált. Az átlagos cigány tanulók számára az elérhető iskolák közül elvileg választhatók (felkínáltak) maradtak a D/E-F-G állami fenntartású intézmények, melyek közül – az elérhetőség miatt – a közelben lakókat leszámítva kiesik a külterületi (D/G) és a város másik felében lévő D/F iskola. Utóbbi körzetében hagyományosan alacsonyabb a cigány tanulók aránya. A városban élő nehezebb helyzetű diákok és a cigány tanulók többsége számára az E iskola választása a realitás. Ide szorul vissza a cigány tanulók többsége, leszámítva azokat, akik kockáztatva az erősödő társadalmi előítéletekből következő beilleszkedési nehézségeket, menekülési utakat keresnek (korlátozottan látnak más lehetőségeket), például a B (nemzetiségi) iskolát (1. táblázat).

Napjainkban a legjobb kompetenciamérési eredményeket a 2012-ben alakult egyházi iskola tanulói produkálják (különösen matematikából). Ez nemcsak a szülői háttérnek, hanem a pedagógiai munkának is köszönhető. Mind a hozzáadott érték, mind a családi háttérindex alapján kimondottan jól teljesít az iskola. A hagyományos egyházi iskolában az angol és a német képzés országos összevetésben az átlagosnál kissé jobb, az idősorokat tekintve enyhén javuló eredményeket mutat. A cigány tanulók intézményévé váló iskola 2012-2013-ig az átlaghoz illeszkedő, majd érzékelhetően romló eredményeket mutat. A méréseken résztvevő tanulók alacsony száma miatt a családi háttérindex adatok nem állnak rendelkezésre. A külterületi és a régebbi épületben működő, körzeti feladatokat ellátó iskolák eredményei szintén enyhén romló tendenciát mutatnak, a jelen felé közeledve – illeszkedve az országos adatokhoz – a családok szociális helyzetéhez képest is alulteljesítenek.

A vizsgált másik (Y) városban hagyományosan három általános iskola működött. Az 1990-es években a belvárosban található modern, jól felszerelt iskola a megyei tanulmányi versenyek egyik legsikeresebb kisvárosi intézménye volt. A másik két iskola a város peremzónájában helyezkedett el. Az egyik az ipartelep közelében: ide jártak az ipari (élelmiszeripari nagyüzem) munkások gyermekei. A másik pedig a cigányok által nagyobb arányban lakott övezetben elhelyezkedő régi iskola volt. A településen sem egyházi, sem nemzetiségi iskola nem jött létre és jelenleg sem működik.

X városhoz hasonlóan a 2000-es évek első évtizedének közepéig az iskolák tanulói – a körzeti ellátás logikáját követve – a lakóhelyükhöz legközelebbi iskolát választották. Az iskolák társadalmi összetétele követte a lakosság térbeli elhelyezkedését: a magasabb státuszú családok gyermekei a belső iskolába, az

alacsonyabb státuszú magyar gyerekek az ipartelepibe, a peremzónában lakó cigány tanulók pedig a legkevésbé felszerelt régi iskolába jártak nagyobb arányban. A belső iskola minden évfolyamon meglévő két osztályát az akkor elfogadott gyakorlat szerint a negyedik osztály elvégzése után a tanulmányi eredmények alapján – homogén csoportok kialakítására törekedve – válogatták szét, sorolták be a felsős osztályokba. A kompetenciamérések egyértelműen mutatják az eredmények osztályok szerinti lényeges eltérését. A belső iskola jobb osztálya a kisvárosi átlagot lényegesen meghaladó, a másik pedig az ipartelepi iskola osztályaival együtt átlagos szintű eredményeket mutatott.

2006 után ebben a városban is megtörtént az iskolák egy intézménybe történő összevonása, majd második lépésként a régi épület kivonása is. Ezt a gyermeklétszám csökkenésére, a régi épület felújítási kényszerére és az ekkor már hatályba lépő deszegregációs szabályokra hivatkozva lépte meg az önkormányzat. A régi iskola épületének kiürítése egy ütemben történt, a korábban három párhuzamos osztállyal rendelkező belső iskola két működő normál osztálya mellé helyezték el a régi iskola egyben tartott osztályait. Külön csoportban maradtak a belső iskola kis létszámú, értelmi képességeikben enyhén akadályozott tanulói. Az összevonás utáni, 2008–2010. évi kompetenciamérések alapján a régi iskola áthelyezett, belső iskola harmadik, leggyengébb normál osztályaként működő csoportja hatodikos matematikából – messze elmaradva az országos átlagtól – a legjobb osztály átlagának 57, szövegértésben 63%-át érte el.

Az összevonás és épületkivonás a belső iskolába bekerülő jelentős számú cigány tanuló miatt gyorsan kifejlődő láncreakciót indított el. A létszámadatok alapján az összevonást követően szinte azonnal elindult a belső iskola felső tagozatán egy fokozatos elszivárgás, egyrészt az ipartelepi iskola felső tagozatának alacsonyabb létszámú osztályaiba, másrészt a közeli nagyváros nyolcosztályos egyházi gimnáziumába. Ezzel párhuzamosan, a negyedik osztály után is egyre nagyobb arányban léptek ki a tanulók a környező városokban elérhető nyolcosztályos gimnáziumokat keresve. Az első osztályos beiskolázáskor a város belső területeiről többen választották ekkor már az ipartelepi iskolát és a könnyen elérhető nagyváros jól szervezett, többletkapacitásokkal rendelkező általános iskoláit. Míg tehát korábban a helyi általános iskolai oktatási piacra az első osztályos beiskolázáskor egyáltalán nem volt hatása a környező települések szolgáltatásainak és az elérhető nyolcosztályos gimnáziumi képzések is csak keveseket szívtak el a városból, ez a helyzet az összevonás után drasztikusan megváltozott. Miután a város iskolái leértékelődtek a helyi elit szemében, az érintettek többletköltséget, kényelmetlenséget vállalva egy szélesebb oktatási piacon kerestek maguk számára megfelelő szolgáltatást.

A kevesebb belépő és az elszivárgók miatt a belső iskola osztályait elkezdték átszervezni, ami tovább gyorsította a „kimenekülést” – ahogy az iskola egyik dolgozója megfogalmazta a jelenséget. A helyiek szerint napjainkban legalább két busznyi általános iskolás korú tanuló jár be minden nap a szomszéd városba.

A kompetenciamérések adatai egyértelműen visszaigazolják az iskolák közötti vándorlást és a gyorsuló szegregációt. A belső iskola mára megmaradó két párhuzamos normál osztálya a kisebb létszámok ellenére (15-20 tanuló) az utóbbi három évben a hatodikos matematikamérések szerint az ország leggyengébbjei között van, közel 300 ponttal elmaradva az országos átlagtól és 200 ponttal elmaradva az ipartelepi iskola átlagától.

A helyi szakemberek véleménye szerint súlyos hiba volt a régi épület kivonása. A szakirodalomban részletesen leírt és elemzett „hódmezővásárhelyi modell” (Szűcs 2018) a cigányok magasabb aránya és a kevesebb iskolai osztály miatt nem is működhetett a településen. A lakosság elhelyezkedését követő szegregációt tudomásul véve, a pedagógiai munka megerősítésével, eszközök és szakemberek biztosításával kellett volna a régi iskolában halmozódó problémákat kezelni, amivel elkerülhető lett volna a város iskolarendszerének összeomlása és egyre többek menekülése a nagyvárosba.

Véleményük szerint a kedvezőtlen folyamatokat elindító döntés politikai alapú volt és kívülről kezdeményezték, úgy érzik, hogy az iskolák államosítása immár lehetetlenné teszi a szélesen értelmezett helyi közösség érdekeinek képviseletét. *„Az állam elvitte az iskolát és ezzel átvette a felelősséget is, majd azt mondta, hogy mindenki boldoguljon, ahogy tud. Aki tud, boldogul is, aki meg nem tud, az marad...”* – mondta egy elkeseredett iskolai dolgozó. Lényegében tehát a helyi szolgáltatók leromlásával, szétesésével a jó érdekérvényesítő képességekkel rendelkező, mobil, magas státuszú családok az elérhetőség kibővítésével, egy szélesebb, nagyobb oktatási piac értelmezésével teremtették meg maguknak a megfelelő (felkínált) szolgáltatásokat. Ez a lehetőség azok számára, akik elől sokan a szomszéd városba menekülnek, nem biztosított, nekik nem kínálták fel. Ők választhatják korlátozott számban az ipartelepi iskolát, a többi pedig marad, visszaszorul a számukra egyedülként adott belvárosiba.

Az iskolai szelekció és szegregáció drámai gyorsulásában minden érintett fontos szerepet tulajdonít a tanárok leterheltségének, az elismerés hiányának és a pedagógiai szakszolgálati tevékenység háttérbe szorulásának. A helyiek véleménye szerint a társadalmi polarizáció erősödése szinte automatikusan vonja maga után a szegregációt, a tanulók iskolai csoportokba szerveződéését családi hátterük szerint, különösen ott, ahol a cigányság aránya magasabb és társadalmi integrációjuk is nehézségekbe ütközik.

A vizsgált harmadik település (Z) története az előbbiektől merőben eltérő képet mutat. Itt egyetlen iskola található, amelyben minden évfolyamon egy kis létszámú osztály működik. A település földrajzi elhelyezkedése és közlekedési kapcsolatai miatt csak nehezen érhető el valamely nagyobb, magasabb szintű szolgáltatást nyújtó város. A középiskolába járó diákokon kívül munka miatt naponta alig egy tucatnyi ember hagyja el a települést, így szülőikkel együtt ingázó tanulók sincsenek. Minden helyben lakó gyermek a helyi iskolába jár, a cigányok magas települési aránya miatt az osztályok mindegyike cigány többségű, az intéz-

mény kívülről nézve szegregált, ún. gettóiskola. A helyi (elérhető) oktatási szolgáltatási piac tehát lényegében egyetlen iskolát jelent: alternatívaként a szomszéd falvak kisebb iskolái jöhetnének szóba, ám ezek egyikének sem kedvezőbbek a tárgyi adottságai. Egy kisebb közeli falu iskolája lehetne vonzó, hiszen ott egyetlen cigány tanuló sincs, mégsem keresik a helyiek. Lényegében az elérhető szolgáltatások beszűkülése hozta létre azt a helyzetet, amelyben a helyi közösség számára a megmaradás egyik kiemelt szimbóluma az iskola lett. A helyi közösség ezért az önkormányzati fenntartás időszakában és azt követően is erőn felül áldozott az iskolára: mindenki szívügyének tekintette az iskola megmaradását, működését, fejlődését. Ennek eredményeként – EU-források bevonásával – néhány éve sikerült teljesen felújítani az épületet és építeni egy új tornatermet, mellyel az infrastruktúra és eszközpark valóban eléri a napjainkban joggal elvárható. Az iskola tanári kara helyben él, az önkormányzati vezetők, helyi gazdák gyermekei szintén ide járatják gyerekeiket, miként a közmunkából élők, vagy a szociálisan segélyezettek is.

A kompetenciamérés adatai szerint 2008-tól napjainkig a tanulók hatodikos matematika és szövegértési eredményei kisebb hullámzásokkal mindvégig a községi átlag szintjén álltak. A nyolcadikos eredmények szövegértésből továbbra is a községek átlaga körül alakulnak, matematikából azonban több évfolyam esetében is meghaladják azokat, mutatva az összefogás, odafigyelés eredményét, tovább erősítve a fejlődés, előrelépés lehetőségét.

Elszabaduló egyenlőtlenségek, újratermelő területei és társadalmi hátrányok 2011 után a hazai alapfokú iskolarendszerben – összefoglalás

Az oktatási rendszer 2011 utáni radikális átalakítása több ok miatt is lényegesen gyorsította az iskolai szelekciót és szegregációt. Az új állami oktatáspolitikai nyíltan preferált intézményei az egyházi iskolák lettek. Ez egyrészt az állami iskolák forrásait érdemben meghaladó költségvetési támogatásban, másrészt a lényegesen nagyobb mozgástérben, helyi döntési szabadságban jelenik meg. Az egyházi iskolákba járó tanulók száma országos szinten 2006-2016 között több mint kétszeresére növekedett, az általános iskolák esetében részarányuk a 2000. évi 4,5% és a 2009. évi 8% után mára megközelíti a 15%-ot. Az állami iskolák mellett működő, körzeti ellátási teher alól mentesülő egyházi iskolák számának gyors növekedése nemcsak önmagában, hanem az állami iskolákban jelentkező szelekciós nyomás miatt is már az általános iskola megkezdésekor érdemben gyorsította az iskolai szelekciót. A jelentkezők közötti válogatás „szabadságával” rendelkező iskolák (férőhelyek) számának érdemi bővülése szélesre nyitotta annak lehetőségét, hogy az elérhető szolgáltatásokon belül elkülönülhessenek a különböző társadalmi csoportba tartozó, eltérő társadalmi helyzetű és etnikumú családok számára felkínált szolgáltatások.

Az önkormányzati intézmények államosítása az iskoláztatás megszervezését egyértelmű állami feladatként definiálta, így mentesítette a helyi politikai, társadalmi, gazdasági elitet a helyi oktatási rendszer kiegyensúlyozott, minden helyi érdeket figyelembe vevő megszervezésének felelőssége alól. A helyi elit így az iskoláztatással kapcsolatos érdekérvényesítő (közéleti) tevékenysége során szabadban koncentrálhat a saját érdek érvényesítésére, a színvonalában, tartalmában neki tetsző intézményi szolgáltatások kikényszerítésére, majd annak kisajátítására. Ez a helyi viszonyok, tradíciók alapján jelentheti az egyházi iskolai képzés megszervezésének támogatását, tagozatok indítását az állami iskolákban (X település), vagy jobb szolgáltatást nyújtó képzési helyek választását egy másik településen (Y település) az iskola megkezdésekor vagy a negyedik, hatodik évfolyam elvégzése után. Persze, egyúttal elvileg lehetővé teszi a helyi iskola (iskolák) minden helyben élő érdekeit szolgáló fejlesztését is, tovább erősítve a helyi közösség egészéért (Z település) vállalt felelősséget. Az államosítás utáni időszakban tehát rendhagyó módon nem beszűkült, hanem kiszélesedett a helyi elit lehetősége az önérdék megfogalmazására és érvényesítésére a helyi oktatási rendszer alakításában.

Az elérhető szolgáltatások gyorsuló differenciálódása kutatási tapasztalataim szerint a társadalmi helyzettől, illetve az iskoláztatáshoz, tudáshoz, tanuláshoz való viszonyulástól függően eltérő döntési lehetőségeket és válaszokat eredményez. A jó érdekérvényesítő, magas státuszú csoportok igyekeznek a maguk számára megszervezni vagy más településen elérni a jó szolgáltatásokat. Ez együtt jár a családok társadalmi háttér szerinti szétválogatásával, az elitizálódás erősödésével, ami magába foglalja az alacsonyabb státuszúak kizárását, bejutásuk korlátozását ezekben a magasabb státuszúak számára felkínált „kiválasztott” intézményekben. A tudás és tanulás iránt kevésbé érzékeny szülők jellemzően továbbra is a körzeti iskolát preferálják,⁹ ha azonban annak társadalmi összetételét, felszereltségét már problémásnak vagy veszélyesnek vélik, menekülési utakat keresnek, és az elit által kevésbé preferált, számukra is felkínált, számukra is választható iskolákba viszik gyermekeiket (Hricsovinyi, Józsa 2018). Az elitizálódó és menekülési utat jelentő iskolák értelemszerűen mereven bezáródnak a legrosszabb helyzetű családok gyermekei előtt, akik így visszaszorulnak a legrosszabb körzeti iskolákba. Mindez tovább gyorsítja a szolgáltatás differenciálódását és a társadalmi háttér szerint osztja el az iskolák (telephelyek, osztályok) között a tanulókat. Ez a folyamat különösen érzékenyen reagál az etnikai különbségekre: ahol nagy számban élnek cigányok, ez élesedő társadalmi polarizációt eredményez, a folyamat sokkal gyorsabb és drámai hatású.

A kötelező óraszám növekedése, a merev tartalmi előírások, az önálló kezdeményezések korlátozása, a túlmunka ellentételezésének megszűnése és a centralizációból következő függőségek nemcsak nehezebbé teszik a minőségi pedagógiai munkát, hanem erősítik az ún. szeparációs nyomást is. Az iskolák megfelelő eszközök és segítő szakemberek nélkül partnerré válnak a homogén csoportok szervezésében, a problémák elkerülésében, „lerúgásában”, például a „ne buktas-

suk meg, mert akkor itt marad a nyakunkon” érvelés alapján. Ugyanazok a tanárok, akik évekkal korábban elkötelezetten képviselték az integrált oktatást és a szegregáció elleni fellépést, mára belefáradtak a mindennapi küzdelembe és fátsultan veszik tudomásul, vagy hallgatólagosan támogatják is a szelekciót és a szegregációt.

A korábbi állami oktatásirányítás szemérmes integrációpárti, a spontán szegregációt adminisztratív eszközökkel korlátozni akaró megközelítését a társadalmi polarizációt természetesnek tekintő, az iskolai szelekciót és a szegregációt tudomásul vevő álláspont váltotta fel. Mi sem bizonyítja ezt szemléletesebben, mint a hátrányos helyzetű és halmozottan hátrányos helyzetű tanulók besorolásának fentebb hivatkozott megváltoztatása és a hátrányok kompenzálását szolgáló, korábban kiépült ellátási rendszerek szétesése, lassú eróziója. Az állam ezzel lemondott arról a korábban hangoztatott oktatáspolitikai célról, amely a társadalomban lévő tudáspotenciál minél szélesebb körű kiteljesítését tartotta fő feladatának, vagyis arról, hogy „lehetőleg mindenkit eljuttasson oda (arra a szintre), ahova a képességei szerint eljuttatható”. Azt a megközelítést tehát, amely az állam felelősségét hangsúlyozza minden tanuló szervezett intézményes oktatásában, a megfogalmazott oktatáspolitikai célok és tettek mögött meghúzódó azon szemlélet váltotta föl, mely a szülő és a család felelősségét hangsúlyozza a gyermek taníttatásának megszervezésében. Így azon családok számára, akik igénylik a tudást, akik fontosnak tartják a tanulást, biztosítja az ehhez szükséges „királyi utakat” (felkínált magasabb szintű szolgáltatások). Engedi az iskolai szelekciót (a gyerekek társadalmi háttér szerinti szétválogatását) és erőforrásokat csoportosít át az „igényesebb” szülők iskolái számára. Akik azonban ezt nem igénylik, megkapják a romló színvonalú normál állami, akiknek pedig úgyszólván sem vezető szegregált állami oktatást. Az elérhető szolgáltatások differenciált felkínálása (és egyúttal korlátozása) teremti meg ennek lehetőségét, melynek konkrét „tartalommal” történő megtöltésében, helyi megjelenésében a fentebb leírtak alapján meghatározó szerepe van a helyi elitnek és az iskoláknak.

Az állami és egyházi intézményeket is érintő egységesítés és szűk mozgásteret adó tartalomszabályozás, továbbá a teljes közfinanszírozott rendszert sújtó kedvezőtlen munkafeltételek (magas kötelező óraszám, alacsony bérszínvonal, hiányzó vagy nagyon szűk körű segítő személyzet, bürokratikus előmeneteli rendszer) az elmúlt időszakban érzékelhetően megnövelték a keresletet az alternatív program szerint működő magániskolák iránt. A magánintézmények száma a fővárosban és a nagyobb városokban gyors növekedésnek indult, és immár a közepes vagy kisebb városokban is megjelentek a magántanulói státuszt kihasználó alternatív, magánforrásokból finanszírozott, gyakran informális intézmények. A közfinanszírozott oktatás egyre szélesebb körben jelentkező zavarai tehát a piaci szolgáltatások fokozatos bővülését eredményezik, ami a felsőoktatási verseny élesedése miatt válaszkényszeríti a teljes rendszert. Tovább gyorsul például a rendhagyó szerkezetű gimnáziumok differenciálódása és a kimagaslóan jó iskolákért folyó verseny. A ver-

senyben pedig csak azok tudnak sikeresen részt venni, akik túllépnek a közfinanszírozott oktatás által nyújtott szolgáltatásokon, igénybe veszik a piaci kiegészítő szolgáltatásokat, vagyis az ehhez szükséges anyagi erőforrásokkal rendelkező családok. Ha csak a lejtő két végét emeljük ki: az államosítás jelenlegi formája az államon túli, piaci megoldások irányába löki a tudás és tanulás iránt érzékeny, jó jövedelmi helyzetű családokat, illetve a továbblépés esélyétől is megfosztja a hátrányos helyzetű térségekben élő alacsony státuszú családok gyermekeit.

Jegyzetek

- 1 A rendszerváltáskor az önállóságukat visszanyerő volt társközségek, kisebb települések, helyi közösségek némelyike új iskolák létesítésére is vállalkozott.
- 2 Az önkormányzatok ekkor a kétlépcsős iskolabezárás gyakorlatát alkalmazták: pénzügyi okokra hivatkozva első lépésben összevonták az intézményeket, csökkentve az adminisztratív költségeket és a fejlesztési, felújítási kényszereket, optimalizálva az infrastruktúra használatát (tornaterem, szaktantermek), majd második lépésben kivonták az ellátásból a lerobbant, kevésbé keresett, egyéb célra is hasznosítható épületeket.
- 3 Az egyházi fenntartású általános iskolába járó tanulók aránya 2002-2010 között 3,9%-ról 6,3%-ra nőtt.
- 4 Racionálisan szervezett iskolai osztályok esetén az 1990-es évek közepén a normatíva 80-85%-ban fedte le a valós költségeket, mely arányszám folyamatosan csökkenő tendenciát mutatva a válsághoz kapcsolódó megszorítások eredményeként 2009-re 45%-ra csökkent.
- 5 Az általános iskolai korosztály esetében a lakóhelyen kívüli iskolát választó szülők egyértelműen a napi ingázással elérhető iskolákat preferálják a kollégiumi elhelyezéssel szemben.
- 6 A jobb ellátásért folyó, szülők közötti, illetve a megmaradásért (gyermekekért) zajló intézmények közötti verseny a nagyobb városokban már az óvodák szintjén is egyértelműen kimutatható (Velkey 2013).
- 7 Az 1995. évi tizenhatról 2004-re hatvan fölé emelkedett a közoktatási normatívák száma (Varga 2008), ami nemcsak a rendszer bonyolultságát növelte, hanem tovább erősítette a pénzügyi szempontok fontosságát az iskolafenntartók oktatási döntéseiben.
- 8 Ezek a körzeti ellátási kötelezettséggel terhelt közfinanszírozott állami (önkormányzati) iskolákkal szemben tandíjat számolnak fel, vagy ha közfinanszírozásban részesülnek, akkor (vallási értelemben) elkötelezett képzést nyújtanak, tehát az ideológiai, vallási értelemben semleges állami szolgáltatás kiegészítéseként értelmezhetők.
- 9 Miért is keresnének mást, ha nem tartják a tanulást annyira fontosnak...

Köszönetnyilvánítás

Ezúton is szeretném megköszönni Velkeyné Palócz Erikának a kompetenciamérések adatainak összegyűjtésében és elemzésében nyújtott segítségét, továbbá a kiadvány szerkesztőinek (Timár Juditnak és Nagy Erikának), illetve lektoraimnak az értékes észrevételeket és javaslatokat.

A tanulmányt megalapozó kutatások részben az NKFI-6 (OTKA) 109269. számú, „Az állam strukturális átalakulásaira adott intézményi és egyéni válaszok különböző földrajzi kontextusokban” című kutatás (2013-2018), részben pedig NKFI_ (OTKA)-6-K-125110 „A szakképzés munkapiaci illeszkedésének területi és ágazati jellemzői, kiemelt figyelemmel a periférikus térségekre és a korai iskolaelhagyás problémájára” című kutatás (2017-2021) keretében folytak.

Irodalom

- Balázs É. (2007): A versenyképesség területi és társadalmi összefüggései. In: Simon M., Kósa B. (szerk.): *Közoktatás és versenyképesség. Hatékonyság és minőség: aktuális kérdések a hazai közoktatásban*. Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest, 29–43.
- Balázs É., Kovács K. (szerk.) (2012): *Többcélú küzdelem – Helyzetképek a kistérségi oktatásról*. Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest
- Berényi E. (2018): Szabad választás és szegregáció. In: Fejes J. B., Szűcs N. (szerk.): *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Motiváció Oktatási Egyesület, Szeged, 57–66.
- Berki M. (2014): *Az egykori ipari területek funkcióváltásának példái Budapesten. A poszt-socialista kontextus és a földrajzi lépték szerepe az átalakulásban*. PhD-értekezés. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest
- Berki M. (2015): A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom*, 2., 3–18. <https://doi.org/10.17649/TET.29.2.2658>
- Carman, T. (1999): The body in Husserl and Merleau-Ponty. *Philosophical Topics*, 2., 205–226. <https://doi.org/10.5840/philtopics199927210>
- Csapó B. (2008): A magyar iskolarendszer adaptációs problémái. A tudás minősége. In: Fazekas K. (szerk.): *Közoktatás, iskolai tudás és munkapiaci siker*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 113–130.
- Fejes J. B., Szűcs N. (szerk.) (2018): *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Motiváció Oktatáskutató Egyesület, Szeged
- Ferge Zs. (2017): *Magyar társadalom- és szociálpolitika (1990-2015)*. Osiris Kiadó, Budapest
- Forray R. K. (1986): Általános iskolai sikertelenség aprófalvas térségekben. In: Forray R. K., Kozma T. (szerk.): *Oktatásökológia*. Oktatáskutató Intézet, Budapest, 307–328.
- Hadjimichalis, C., Hudson, R. (2014): Contemporary Crisis Across Europe and the Crisis of Regional Development Theories. *Regional Studies*, 1., 208–218. <https://doi.org/10.1080/00343404.2013.834044>
- Hajdu T., Hermann Z., Horn D., Varga J. (2016): *A közoktatás indikátorrendszere 2015*. MTA KRTK, Budapest
- Havas G. (2008): Esélyegyenlőség, deszegregáció. In: Fazekas K., Köllő J., Varga J. (szerk.): *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért*. ECOSTAT, Budapest, 121–138.
- Havas G., Kemény I., Liskó I. (2002): *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Oktatáskutató Intézet, Új Mandátum Kiadó, Budapest
- Havas G., Liskó I. (2006): *Óvodától a szakmáig*. Oktatáskutató Intézet, Új Mandátum Kiadó, Budapest
- Hermann Z. (2008): Hogyan értelmezzük az iskolarendszer minőségi mutatóit nemzetközi összehasonlításban? In: Fazekas K. (szerk.): *Közoktatás, iskolai tudás és munkapiaci siker*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 43–72.
- Hricsovinyi J., Józsa K. (2018): Iskolaválasztás és szelekció. In: Fejes J., Szűcs N. (szerk.): *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Motiváció Oktatási Egyesület, Szeged, 129–146.
- Hudson, R. (2016): Rising Powers and the Drivers of Uneven Global Development. *Area Development and Policy*, 3., 279–94. <https://doi.org/10.1080/23792949.2016.1227271>
- Kertesi G., Kézdi G. (2004): *Általános iskolai szegregáció. Okok és következmények*. Budapesti Corvinus Egyetem, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, . <https://mek.oszk.hu/02500/02510/02510.pdf> (Letöltés: 2019. október 22.) (Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek 7.)
- Kertesi G., Kézdi G. (2014): *Iskolai szegregáció, szabad iskolaválasztás és helyi oktatáspolitikai 100 magyar városban*. <http://www.econ.core.hu/file/download/bwp/bwp1406.pdf> (Letöltés: 2019. október 22.) (Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek; 6.)
- Kovai M., Neumann E. (2015): Hova lett az egyenlősítő közoktatás? *Educatio* 4., 65–78.
- Kovács K., Koós B. (2018): A település-állomány jólléti pozíciójának mintázatai és azok változása 1990–2016. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 3., 13–30.
- Ladányi J. (2009): *A burkolt szelekciótól a nyílt diszkriminációig. Párbeszéd a vidékért*. MTA Történettudományi Intézet, MTA Társadalomkutató Intézet, Budapest

- Lang, T., Henn, S., Ehrlich, K., Sgibnev, W. (2015): Understanding New Geographies of Central and Eastern Europe. In: Lang, T, Henn, S., Ehrlich, K., Sgibnev, W (eds.): *Understanding Geographies of Polarization and Peripheralization. Perspectives from Central and Eastern Europe and Beyond*. Palgrave Macmillan UK
- Lefebvre, H. (1991): *The production of space*. Blackwell, Oxford
- Peck, J. (2016): Macroeconomic geographies. *Area Development and Policy*, 3., 305–322. <https://doi.org/10.1080/23792949.2016.1237263>
- Radó P. (2018): A közoktatás szelektivitása, mint a roma szegregáció általános kontextusa In: Fejes J. B., Szűcs N. (szerk.): *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Motiváció Oktatási Egyesület, Szeged, 31–56.
- Radó P. (2019): *Market reforms in the Hungarian school system: impact of changes in the ownership structure*. NESET ad hoc question No. 2/2019. https://nesetweb.eu/wp-content/uploads/2019/07/NESET_AHQ2_2019_Market-reforms-in-the-Hungarian-school-system_Impact-of-changes-in-the-ownership-structure-2.pdf (Letöltés: 2019. október 14.)
- Soja, E. (1996): *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and other real and imagined places*. Blackwell, Oxford
- Soja, E. (2010): *Seeking Spatial Justice*. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Szűcs N. (2018): A hódmezővásárhelyi deszegregációs intézkedés: az oktatási rendszer esélyegyenlőség-fókuszú komplex átszervezése In: Fejes J. B., Szűcs N. (szerk.): *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Motiváció Oktatási Egyesület, Szeged, 343–354.
- Varga J. (2008): Az iskolaügy intézményrendszere, finanszírozása. In: Fazekas K., Köllő J., Varga J. (szerk.): *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért*. ECOSTAT, Budapest, 235–258.
- Velkey G. (2013): *Dinamikus egyensúlytalanság. A hazai közoktatási rendszer szétesése, felforgatása és a konszolidáció esélye*. MTA KRTK RKI, Budapest, Pécs, Békéscsaba
- Zolnay, J. (2018): Commuting to segregation. The role of pupil commuting in a Hungarian city: between school segregation and inequality. *Review of Sociology*, 4., 133–151.

Újratermelődő „gettók”? – A helyi fejlesztés lehetőségei és korlátai egy szélsőségesen marginalizált kistelephelyen

Reproducing “ghettos”? – Development in a village undergoing advanced peripheralisation

MIHÁLY MELINDA

MIHÁLY Melinda: tudományos segédmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 5600 Békéscsaba, Szabó Dezső u. 42.; mihaly.melinda@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0003-4436-5282>

KULCSSZAVAK: helyi fejlesztés; gettósodás; autonómia; képessé tétel; társadalmi-térbeli marginalizáció; „ellenállás tere”

ABSZTRAKT: A szélsőséges társadalmi-térbeli marginalizáció eredményeként a társadalomilag kirekesztett csoportok területileg is koncentrálnak, vidéki „gettókba” „záródnak”. A szegregátumokban kialakuló, a többségi társadalomtól elzárt párhuzamos intézményrendszer (pl. szegregált iskola, óvoda, illegális bolt, közmunka) tovább nehezíti a helyiek számára a marginalizált helyzetből, terekből való kitérést. Ha a (társadalmi) teret Lefebvre nyomán a cselekvő forrásának is tekintjük, akkor a gettósodó kistelephelyek lakóit is képesnek kell tekintenünk arra, hogy tevélegesen alakítsák a helyzetüket. A szélsőségesen marginalizált teret Henri Lefebvre és Edward Soja után „az ellenállás térének” is tekintem. A helyi szereplők cselekvőképességét elméletileg az autonómia egyéni, kollektív és szervezeti (politikai) értelmezéseivel igyekszem megragadni, empirikusan pedig etnografikus módszerekkel. Az esettanulmányomként szolgáló gettósodó településen létrejött civilalapú helyi fejlesztés megmutatta, hogy a strukturális elnyomás ellenére a szélsőségesen marginalizált csoportoknak is van cselekvő ereje. Azonban éppen a strukturális elnyomás miatt van külső segítségre szüksége a gettósodó falvakba záródott lakosságnak a helyi fejlesztés során. A helyi fejlesztést a hatalmi egyenlőtlenségek kontextusában értelmezem. A hatalmi egyenlőtlenségek megjelennek a fejlesztő szervezet és az állam viszonyában, a helyi fejlesztés döntéshozatalában is leképeződő centrum-periféria viszonyokban (kistelephely és főváros, helyi elit és marginalizált helyiek), beleértve a fejlesztő szervezet és a fejlesztés „kedvezményezettjei” közti hatalmi egyenlőtlenségeket. A patriarchális és rasszizáló struktúrák leépítése érdekében fontos, hogy az alapítvány nem roma munkatársai is reflektáljanak „fehér privilégiumaikra” („white privilege”) és a társadalmi nemükből adódó kiváltságokra. A helyi fejlesztés intézményi kereteit illetően Magyarországon egyre inkább az állami kontroll és klientalizmus határozza meg a civilek és az állam viszonyát. Ennek következtében a szakpolitikákkal és az intézményrendszerrel szembeni kritikát megfogalmazó civilek számára egyre nehezebbé válik a pénzügyi erőforrásokhoz való hozzáférés.

Melinda MIHÁLY: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Szabó Dezső u. 42., H-5600 Békéscsaba, Hungary; mihaly.melinda@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0003-4436-5282>

KEYWORDS: local development; ghettoisation, autonomy; empowerment; socio-spatial marginalisation; spaces of resistance

ABSTRACT: *High socio-spatial marginalisation has the consequence that socially excluded people and groups are spatially concentrated (spatialisation according to Vincze), or in other words “locked-up” in “rural ghettos”. Socio-spatial marginalisation has an ethnic dimension. The institutional system of ghettos sealed off by the mainstream society and existing in parallel (e.g. separate schools, illegal shops, public work) prevents locals from breaking out of their ghettoisation.*

If we regard (social) space as a space for action, we must go beyond the idea that people in villages live as powerless victims of ghettoisation. Based on the works of Henri Lefebvre and Edward Soja, I consider spaces that are in an advanced state of peripheralisation (advanced peripheralisation, advanced socio-spatial marginalisation or ghettoisation) as “spaces of resistance”. I characterise local agency theoretically in terms of their individual, collective and organisational (political) autonomy and, empirically, through ethnographic methods.

The case study of a civic local development initiative in a ghettoised village showed that individuals and groups have an agency despite advanced marginalisation and structural oppression. Due to structural oppression, however, they need outside help (local development).

Local development can be interpreted in the context of power asymmetries. Power asymmetries characterise multiple relationships: between development organisations and the state, between the various decision-makers involved in local development (centre-periphery relationships typical of the relationship between small settlements and the capital or local elite and marginalised locals). However, power asymmetries also exist between the development organisation and the “beneficiaries”.

In order to deconstruct patriarchal and racialising structures within which development organisations and their “beneficiaries” exist, it is important that the members of the development organisation are aware of their “white privilege” or gender-specific advantage. As far as the relationship between state and development organisations is concerned, state control and clientelism increasingly determine the relationship between the state and civil society. As a result, it is becoming increasingly difficult for those civil organisations that formulate criticisms of social policy or the institutional system to gain access to financial resources.

Bevezetés

A regionális egyenlőtlenségek növekedése globális tendencia, ez alól Magyarország sem kivétel. A zsáktelepülések és az aprófalvak periferizálódása már a szocializmusban megkezdődött (Bajmócy, Józsa, Pócsi 2007), a rendszerváltás után azonban tovább folytatódott, és a folyamatot Magyarország EU-hoz való csatlakozása sem törte meg (Timár 2007). A hazai településfejlődés végletes történeti egyenlőtlenségeinek eredményeként a 2000-es évekre szükségessé vált az aprófalvakat (is) érintő szélsőséges társadalmi-térbeli marginalizáció (gettósodás) folyamatának megértése (Váradi, Virág 2015; Virág 2010).

A szélsőséges marginalizáció vagy más néven gettósodás (Váradi, Virág 2015) olyan társadalmi-térbeli folyamat, amelynek eredményeként a társadalmilag kirekesztett csoportok strukturálisan hátrányos helyzetű („*structurally disadvantaged*”) terekbe „szorulnak” (Mihály 2019a, b). A szegregátumokban kialakuló, a többségi társadalomtól elzárt párhuzamos intézményrendszer (pl. szegregált iskola, óvoda, illegális bolt, közmunka) tovább nehezíti a helyiek számára a marginalizált helyzetből, terekből való kitörést. Ha a (társadalmi) teret a cselek-

vés forrásának is tekintjük (Lefebvre 1991 [1974]), akkor a gettósodó kistelepülések lakóit is képesnek kell tekintenünk arra, hogy tevőlegesen alakítsák a helyzetüket (Mihály 2019a). A szélsőségesen marginalizált teret Henri Lefebvre és Edward Soja után „az ellenállás terének” is tekintem. A helyi szereplők cselekvőképességét az autonómia egyéni, kollektív és szervezeti értelmezéseivel igyekszem megragadni.

Az elméleti keretezést követően a kutatásom módszertanával kapcsolatos reflexióimra térek ki. Szó lesz a fogalomhasználathoz kapcsolódó dilemmáimról és a kutatásban alkalmazott kritikai realista etnográfiairól. Esettanulmányként egy szélsőségesen marginalizált települést, Tarnótot választottam, ahol az Egyenlőség Alapítvány helyi fejlesztési projektet szervezett. A kutatásban alkalmazott résztvevő megfigyelés, dokumentumelemzés és a félig strukturált interjúk abban segítettek, hogy több szempontból (az alapítvány munkatársai, helyi lakosok, kedvezményezettek) ismerjem meg a helyi fejlesztési kezdeményezést. Kutatás-etikai okból a település, a helyi kezdeményezés és az összes érintett nevét megváltoztattam.

Az aprófalvakban történő gettósodás intézményi kereteinek felvázolása után a helyiek egyéni stratégiáit az intézményrendszer és a szakpolitikák kontextusában értelmezem. A helyben elérhető oktatás és a munka sokszor újratermeli a marginalizációt és sérti a helyi cselekvők egyéni autonómiáját. A tarnóti tapasztalatok megmutatják, hogy milyen egyéni stratégiák alakulhatnak ki válaszul a strukturális egyenlőtlenségekre, és hogy ezek a stratégiák mennyiben termelhetik újra a helyiek marginalizált helyzetét, marginalizált tereit és ezáltal hogyan hatnak a helyiek egyéni és kollektív autonómiájára.

Az egyéni stratégiákon túl, a tarnóti terepen lehetőség nyílt a helyiek közös stratégiáinak vizsgálatára is. Mivel a helyiek mozgásterét meghatározza az intézményrendszer, ezért először azt tekintettem át, hogy az állam hogyan alakította a civilek és a helyi lakosok azon lehetőségét, amellyel ők maguk képpé válnának a térbeli egyenlőtlenségek negatív következményeinek mérséklésére (szervezeti autonómia). A marginalizált csoportok számára sokszor nehézséget jelent a tágabb értelemben vett politikai döntéshozatalban való részvétel, mivel ennek lehetőségétől a kulturális, oktatási, nyelvi és fizikai korlátok is elzárják őket (Amin, Cameron, Hudson 2002). Ezeknek a korlátoknak egy része tudatos fejlesztéssel leépíthető. Az egyéni és kollektív autonómia fejlesztéséhez fontos, hogy tudatossá váljon a nemi vagy etnikai alapon történő strukturális elnyomás. Ezért az esettanulmányban azt is vizsgálom, hogy erre a helyzetre milyen módon válaszol az Egyenlőség Alapítvány. A helyi kezdeményezésekben alkalmazott döntéshozatalban potenciálisan fejleszthetők a marginalizált csoportok demokratikus részvételéhez szükséges készségei. Ebből a szempontból vizsgálom a döntéshozatal módját az Egyenlőség Alapítvány tarnóti fejlesztési projektjében (egyéni és kollektív autonómia). A helyi stratégiák elemzésére építve tehát azt a kérdést járom körbe, hogy figyelembe véve az intézményi korlátokat, milyen módon lehet kiutat találni a gettósodásból.

A gettósodó vidéki terek mint az „ellenállás terei”

Lefebvre (1991 [1974]) elmélete szerint a (társadalmi) tér, így a gettósodó tér is tekinthető a cselekvés forrásának, azaz a hatalommal szembeni „ellenállás terének” (Soja 1999). Soja harmadik tere, a megélt tér (így az „ellenállás tere” is), az a tér, amelyben az embereknek lehetőségük nyílik szembe szállni a hatalommal, amely mind az első térben (azaz az épített környezetben), mind a második térben (a mindenkor hatalom által formált és irányított tér) is markánsan jelen van (Berki 2015).

A gettósodó vidéki terek, a szélsőséges társadalmi-térbeli marginalizáció színterei

A szélsőséges társadalmi-térbeli marginalizáció eredményeként a társadalmilag kirekesztett csoportok területileg is koncentrálnak, vidéki „gettókba” „záródnak” (Mihály 2019a). A szélsőségesen marginalizált terekben párhuzamosan létező intézményrendszer (pl. szegregált iskola, óvoda, illegális bolt) segíti a többségi társadalom és a társadalmilag kirekesztett csoportok elkülönülését (Szalai 2002). A gettósodó falvakban élő emberek társadalmilag és területileg is olyan távol kerülnek más társadalmi rétegektől, hogy a „gettóból” való elmozdulás ténylegesen és szimbolikusan is lehetetlenné válik (Ladányi et al. 2004; Várad, Virág 2015).

A társadalmi-térbeli marginalizációnak van etnikai dimenziója is, hiszen a romák felülreprezentáltak a gettósodó területeken (Vincze 2014a). Vincze Enikő (2014b, 2019) a rasszizálódás és a romák „gettókba záródása” közötti kapcsolatra mutat rá. A rasszizálódást¹ Kóczé (2016b) olyan folyamatnak tekinti, amelyben a különböző testi jegyek alapján hátrányosan megkülönböztetnek személyeket és csoportokat. A romák „segélyből élőként” történő megbélyegzése a szegénység rasszizálásának tekinthető (Vincze 2014b). A rasszizálás ebben az értelemben arra a gyakorlatra utal, amikor a romát, mint „más rasszhoz/etnikumhoz tartozót” („*racial other*”) társítják a „szegénnyel”, és a „roma szegénységet” olyan „természetes folyamatként” értelmezik, amelynek eredményeként az „alsóbbrendű rassz/etnikum” a premodern („nem civilizált”) csapdában ragad. A szegénység rasszizálásaként a szegény romákat kirekesztik a „fejlett” városokból és országokból, olyan „elmaradó” területekbe szorítva őket, amelyekben az anyagi depriváció (az anyagi javaktól való megfosztottság), a függőség és megaláztatás újratermelődik. Ezek a helyek radikálisan csökkentik a szélesebb körű társadalmi életben való részvételt és fenntartják a kizsákmányoló és fegyelmező-ellenőrző viszonyrendszeret (Vincze 2014b).

A gettósodás során a nemkívánatosnak tartott lakosságot nem csak „fejletlen” („*underdeveloped*”) területekre „szorítják” vissza. A gettósodó területek arra is szolgálnak, hogy a hatalmon lévők kontrollt gyakoroljanak a „gettókba” szorított lakosság felett, és ha szükséges, olcsó informális munkaerőként vagy politikai

szavazóbázisként használják ki őket. A „gettókban” élő lakosságot rasszizálva azért teszik felelőssé, mert a vélt egyéni, természetes vagy kulturális hiányosságuk miatt „feketemunkában vesznek részt”, „segélyekből élnek” és „bűncselekményt követnek el” (Vincze 2019). A gettósodó területeken a szegénység folyamatosan újratermelődik, nyomorrá alakul át. A helyiek képtelenné válnak arra, hogy hosszú távon tervezzenek, hiszen a mindennapi túlélés felemészti az összes energiájukat (Ladányi, Szelényi 2004; Durst 2008, idézi Váradi, Virág 2015, 103.). A gettósodó területekbe „szorult” lakosság azonban ebben a közegben is képessé válhat arra, hogy tevőlegesen alakítsa a helyzetét. A helyi szereplők cselekvőképességét az autonómia egyéni, kollektív és szervezeti értelmezéseivel igyekszem megragadni.

Alternatív autonómia koncepciók: hogyan válhatnak a gettósodó vidéki terek az „ellenállás tereivé”?

Egyéni autonómia. Szemben az autonómia libertáriánus megközelítésével – amely az egyén felelősségét hangsúlyozza és vak a strukturális elnyomás mechanizmusaira – az autonómiát a relacionális elméletekből kiindulva definiálom. Az autonómia a relacionális megközelítésben nemcsak kapacitás/képesség (*capacity*), hanem állapot (*status*) fogalom is (Mackenzie 2014a). Az autonómia státusz és képesség dimenziói összefüggnek egymással. Mackenzie szerint a társadalmi elismerés hiánya csökkenti az egyén képességét arra, hogy bízzon saját magában, vagyis, ha egy egyént nem ismer el a társadalom bizonyos szerepekben, akkor az alááshatja az egyén önmagáról mint autonóm szereplőről alkotott képét. Ahhoz, hogy valaki független (*self-determining*) életet élhessen, nemcsak képességekre és lehetőségekre van szüksége, hanem arra is, hogy ő önmagát és a társadalom is őt autonóm cselekvőnek tekintse (státusz) (Mackenzie 2014a). Az önálló cselekvőként való elismerés hiánya igen jellemző a dominancia és az egyenlőtlen hatalmi viszonyok esetén, különösen akkor, amikor e viszonyok a társadalmi nemhez, rasszhoz, etnicitáshoz és a fogyatékkal éléshez kapcsolódnak (Mackenzie 2014a). A társadalmi igazságosságból adódó morális kötelesség, hogy az egyének marginalizált helyzetére autonómiájuk fejlesztésével reagáljunk (Mackenzie 2014b). A sebezhető/marginalizált csoportok megerősítését a képességszemlélet segítheti. A képességszemléletben a marginalizált csoportok is cselekvőként jelennek meg (Sen 1999). A cselekvőképességet azonban fel kell építeni, hiszen „a társadalmi környezet és a társadalmi, politikai és jogi intézményrendszer segítheti vagy korlátozhatja az egyén szabadságát” (Mackenzie 2014a, 51.). Fontos, hogy a helyi fejlesztési projektek a helyiek stratégiáira építsenek, és a képességszemlélet alapján támogassák őket abban, hogy változtassák meg a saját helyzetüket és éljenek a lehetőségeikkel (Gébert et al. 2016).

A *kollektív autonómia* összefonódik a tágabb értelemben vett politikával és politizálással (politika mint a közügyekről való véleményformálás). Cornelius Castoriadis szerint a kollektív autonómia nemcsak a törvények megalkotásáról

szól, hanem – ahogyan azt Serge Latouche (a nemnövekedés mozgalom egyik kiemelkedő gondolkodója) megfogalmazza – ugyanennyire fontos, hogy a társadalom képes legyen folyamatosan megkérdőjelezni ezeket a törvényeket és szabályokat (Asara, Profumi, Kallis 2013). Ennek értelmében a politizálás értelmezhető a kollektív autonómia termékeként is, mivel az ideális intézményeket explicit módon kérdőjelezi meg. Castoriadis a társadalom önszerveződésre való képességét tekinti demokráciának, azaz azt a társadalmi berendezkedést, amely lehetővé teszi a döntéshozatalban való közvetlen részvételt (Asara, Profumi, Kallis 2013).

Szervezeti (politikai) autonómia. Összhangban az autonómia relacionális megközelítésével a társadalmi vállalkozást kutatók egy jelentős csoportja azt vallja, hogy a társadalmi vállalkozásoknak akkor is meg kellene tudniuk őrizni a szervezeti (politikai) autonómiájukat, ha állami, alapítványi vagy egyházi támogatást kapnak. Coraggio és szerzőtársai (2015) szerint a szociális és szolidáris gazdaság kezdeményezéseinek nem lenne szabad a kormányzati programok vagy a magán-alapítványok egyszerű végrehajtóivá válniuk. A létező intézményi keretek azonban befolyásolják, hogy egy társadalmi vállalkozás milyen mértékben képes megőrizni szervezeti autonómiáját.

A helyi fejlesztésben fontos az egyén szintjén elismerni a helyi fejlesztés „kedvezményezettjeinek” autonómiáját (státusz), ezen felül reflektálni azokra a strukturális mechanizmusokra, amelyek az egyéni autonómiakapacitást vagy cselekvőképességet korlátozhatják. A helyi fejlesztés értelmezhető olyan politikai folyamatként, amelynek célja a helyiek kollektív autonómiájának, azaz az önszerveződésre való képességének és a közügyekkel kapcsolatos véleményformálásának fejlesztése. A helyi fejlesztést megvalósító szervezetek szempontjából ki kell emelni a szervezeti (politikai) autonómia fontosságát, amit a helyi fejlesztés intézményrendszere tud biztosítani.

A „gettókból” elérhető intézményrendszer (pl. iskola, munka) negatívan hat az egyéni autonómia kapacitás és státusz dimenzióira. Azonban a gettósodó vidéki teretek is az „ellenállás tereivé” alakíthatóak a helyi fejlesztés olyan kezdeményezéseivel, amelyek reflektálnak a nemi vagy etnikai alapú strukturális elnyomásra.

Módszertani reflexiók

Tudatában vagyok a „gettó” és „gettósodás” kifejezés stigmatizáló² hatásának és különböző jelentéstartalmainak – amelyek mást jelentenek az Egyesült Államokban, ahol a fogalomhasználat gyökerezik –, mégis használom e kifejezést, mert alkalmas a társadalmi és területi mobilitást akadályozó etnikai alapú térbeli izoláció megragadására (Kóczé 2011). A gettósodás szinonimája a szélsőséges marginalizáció, melyet egyaránt tekintek területi és társadalmi folyamatnak (Nagy et al. 2015). A gettósodást a térben kiterjesztve, olyan folyamatnak értelmezem, amely nem kizárólag városokban valósulhat meg, hanem akár aprófalvakat is érinthet.

Egy gettósodó aprófaluban lezajló helyi kezdeményezés példáján igyekszem megérteni, hogyan alakíthatóak a gettósodó vidéki terek az „ellenállás tereivé”. A kutatást kritikai realista megközelítéssel és etnografikus módszerekkel végeztem. A kritikai realista megközelítés (Bhaskar 1989a, 1989b) lehetővé teszi, hogy a struktúra-ágencia viszonyára fókuszáljak, azaz hogy a helyiek cselekvőképességének lehetőségeit a marginalizált helyzetet és teret termelő strukturális folyamatokra reflektálva vizsgáljam. Az etnografikus módszerek (résztevő megfigyelés, félig strukturált interjú³ és dokumentumelemzés) abban segítettek, hogy a helyi lakosok és a civil szervezet perspektíváján keresztül érthessem meg a marginalitást és az autonómiát befolyásoló strukturális folyamatokat.

Tarnót szélsőségesen marginalizált (gettósodó) település az Észak-Alföldön, ahol egy politikailag független civil szervezet, az Egyenlőség Alapítvány – amelynek az eredeti profilja a művészetalapú oktatás – komplex fejlesztési programot indított 2009-ben. Tarnótot az alapítvány tudatosan választotta annak érdekében, hogy bebizonyítsa, hogy képességszemléletű egyéni és közösségfejlesztéssel még a leghátrányosabb helyzetű falvak felzárkóztatása is megvalósítható. Az alapítvány 2016-ban állandó munkát biztosított 7 tarnóti lakosnak a közösségi kertjükben és a gyümölcsfeldolgozó manufaktúrájukban, amit a Norvég és Svájci Civil Alap és nemzetközi alapítványok támogatásával építettek fel. A 7 állandó foglalkoztatottn felül hozzávetőleg 15 helyi asszonynak biztosítanak jövedelemszerzési lehetőséget, és a helyiek „önkéntesként”, adományokért cserébe is vállalhatnak munkát az alapítványnál.

A helyi fejlesztés kulcsszereplőivel készített félig strukturált interjúkat (összesen 6 interjú) egy egyhetes terepi látogatással és dokumentumelemzéssel (az alapítvány Facebook oldala, a helyi asszonyok által létrehozott Facebook csoport, az alapítvány pénzügyi jelentései és projekteket leíró dokumentumai, illetve az alapítvány munkatársainak blogbejegyzései) egészítettem ki. A terepi látogatás célja az volt, hogy informális keretek között tudjak beszélgetni az Egyenlőség Alapítvány helyi munkavállalóival és egyéb „kedvezményezettjeivel”, illetve azokkal a helyiekkel, akik nem tartoznak közvetlenül az Egyenlőség Alapítvány szűkebb kedvezményezett körébe.

A terepi látogatás alatt volt alkalmam beszélgetni és többször meglátogatni az alapítvány helyi oláh cigány kulcsszereplőjét és családját, beszélgettem a helyi Roma Önkormányzat oláh cigány vezetőjével,⁴ több idősebb helyi nem roma asszonnyal, akik nyugdíj melletti keresetkiegészítésként hímeznek az alapítvány megbízásából. Azzal az idős asszonnyal is volt lehetőségem beszélgetni, akiről a településen azt mondták, hogy uzsorakölcsönököt ad a helyieknek. Beszélgettem egy korombeli anyával és az ő édesanyjával. Mindketten mélyszegénységben élnek gyermekeikkel a település „cigánysorán”, az alapítvány által szervezett babamama klub rendszeres látogatói, illetve hímeznek alkalmi munkában az alapítvány részére. Egy romungro roma asszonnyal is volt alkalmam beszélgetni, aki az alapítvány munkatársa. A település polgármestere, aki mezőgazdasági vállalkozó

is egyben, nem volt elérhető a terepi bejárás idején. A palyazat.gov.hu adatbázisa alapján a település önkormányzata 2007 és 2019 között nem tudott uniós forrást vonzani a település fejlesztésére. A polgármester és az alapítvány közötti viszony nem mentes a súrlódásoktól.

A helyi fejlesztés folyamatát többszörösen hierarchikus viszonyrendszerben értelmeztem, amely kiterjedt a fejlesztő szervezet és az állam, a fejlesztő szervezet és a fejlesztést finanszírozó NGO-k, valamint a fejlesztő szervezet és a fejlesztés „kedvezményezettjei” viszonyrendszerének vizsgálatára. A helyi fejlesztés értelmezését az autonómia különböző megközelítései segítették.

A helyi fejlesztés kihívásai

Az aprófalvakban történő gettósodás intézményi keretei

Tarnót népessége 301 fő (KSH 2011), 1980 óta aprófalunak számít. A település mérete miatt is marginalizálódott Magyarország településhálózatán belül. Ennek eredményeként lakosságcsere ment végbe a településen. Az aprófalvak jelentős részében történő lakosságcsere a romák rasszizálódásához és társadalmi-területi marginalizálódásához köthető.

Az államszocializmus regionális fejlesztési szakpolitikái a 3000 főnél kevesebb lakost számláló településeket, azaz a teljes aprófalvas állományt, a „feudalizmus örökségének”, „életképtelennek” minősítették (Bajmócy, Józsa, Pócsi 2007; G. Fekete 2005, 2015; OTK 1971). Ennek eredményeként a 3000 főnél kisebb településeken élőknek infrastrukturális ellátatlansággal, rossz életkörülményekkel, a munkalehetőségek hiányával, gyenge tömegközlekedési kapcsolatokkal kellett szembenézniük. A területfejlesztési szakpolitikákban stigmatizált településeken lakosságcsere zajlott le. A jobb társadalmi-gazdasági helyzetű lakosok tömegével hagyták el ezeket a településeket (Bajmócy, Józsa, Pócsi 2007; Kulcsár 1976) már a szocializmus idején, míg helyükre az alacsonyabb társadalmi-gazdasági státuszú lakosok „szorultak”, akik között a romák felülreprezentáltak (Lennert et al. 2014). A szocialista állam, nem feltétlenül szándékolta, de felerősítette ezt a folyamatot. Az MSZMP 1961-es határozata (Kocsis, Kovács 1999) annak ellenére, hogy az a „cigánytelepek” felszámolására irányult, hozzájárult ahhoz, hogy a romák a strukturálisan hátrányos helyzetű régiókban koncentráldjanak. A határozat értelmében a romák az állam által épített, csökkentett minőségű ún. „Cs”- házakba kényszerültek, vagy hitelt vehettek fel házvásárlásra (Csalog 1984). A hitel azonban csupán arra volt elegendő, hogy földrajzilag periférikus, a középosztály számára nem vonzó, ezért szelektív elvándorlásban érintett aprófalvakban vásároljanak ingatlanokat (Lennert et al. 2014). Számos észak- (Cserehát) és délnyugat-magyarországi (Ormánság) település ekkor ért el roma többséget (Kovács 2005).⁵

A rendszerváltozás után egyes régiók településein a népességcsere (szukcessziója) újra kitermelte az egyszer már felszámolt szegregátumokat (Lennert et al. 2014). 2004-re a roma családok 72 százaléka újra szegregátumokban élt (Kemény, Janky 2004). A romák társadalmi-térbeli marginalizációját az is jól mutatja, hogy a roma lakosság felülreprezentált az alacsony életszínvonalal, szegénységgel és halmozottan hátrányos helyzettel jellemezhető vidéki településeken. A teljes roma lakosság 49,5 százaléka „szorult” deprivált terekbe (Koós 2015).

Az állam által is támogatott társadalmi-térbeli átrendeződés (a jobb társadalmi-gazdasági helyzetben lévők szelektív elvándorlása és a rosszabb társadalmi-gazdasági helyzetben lévők szelektív bevándorlása) már a szocializmusban elkezdődött Tarnóton. Ez folytatódott a rendszerváltozás után, például az olcsóbb lakhatás miatt a 2000-es évek elején költözött a budapesti 8. kerületből Tarnóra egy nagyobb oláhcigány család (Interjú_H2_I4; Egyenlőség Alapítvány 2016). A településen tősgyökeresenek számító romungró romákkal való kapcsolatuk konfliktusos. Az alacsony lakhatási költségek miatt több nem roma család is Tarnóra költözött Romániából.

A gettósodás „megélt” dimenziói

Az oktatás és a munka kiutat jelenthetne a marginalizált helyzetből, azonban a gettósodó falvakban élők számára más minőségben érhető el a munkaerőpiac vagy az oktatás, mint az ezeken a falvakon kívül élő lakosság számára.

Munka. A helyi téesz bezárásával Tarnót gazdasága összeomlott 1989 után. A rendszerváltozást követő foglalkoztatási válság (tartós munkanélküliség, foglalkoztatás a szürke- és feketegazdaság keretein belül) után a település fő foglalkoztatója a közmunkaprogram térhódításának köszönhetően a helyi önkormányzat lett, a 301 főt számláló településen (KSH 2011) 70 főt foglalkoztattak. A közmunka ugyan állandó jövedelmet jelent a családoknak, viszont a szegénységből való kitörésre nem elegendő, és a polgármestertől való függést, a patrónus-kliens viszonyt is erősíti. Az egyéb jövedelemszerzési lehetőségek sokszor a szürkegazdaságban érhetőek csak el. Vannak olyan családok, akik az erdőben és mezőkön található termények, virágok (pl. bodzavirág, galagonya, csipkebogyó) gyűjtésével egészítik ki a jövedelmüket. (A csipkebogyó-átvételt 80 Ft/kg-os áron hirdette egy helyi vállalkozó a faluban). Mezőgazdasági idénymunka is elérhető, azonban a vállalkozók sokszor nem jelentik be az alkalmi munkavállalókat. A nem bejelentett jövedelem következtében elesnek a szürke- és feketegazdaságba kényszerült munkavállalók a társadalom- és nyugdíjbiztosítástól. Rozi, az Egyenlőség Alapítvány romungro roma munkatársa korábban maga is mezőgazdasági idénymunkából keresett pénzzel egészítette ki a családi költségvetést. Számára kitörési lehetőséget biztosított az alapítványnál elérhető állandó, bejelentett munka.

A hiányos tömegközlekedés mellett (napi két buszjárat a szomszédos településre) az egy főre jutó gépkocsik száma is alacsony, ami tovább nehezíti a munka-

helyekre járást, és ez erősíti a helyi lakosok „bezáródását” az egyre inkább magára hagyott vidéki térbe. A szélsőséges marginalizáció folyamatai sokszor választás elé állítják a „vidéki gettók” lakóit a külföldi munkavállalás vagy a helyben maradás és a különböző mértékű illegális gyakorlatok között: „(...) én tudtam aztat, hogyha én nem megyek el távolra dolgozni, akkor nincs értelme. Tudtam azt, hogyha itt maradok, akkor lehet, hogy viszem tovább azt a bűnözői életmódot.” (Interjú_H2_I4)

A nők gazdasági kényszer vagy egyéb kényszerítő erő hatására vállaltak szexmunkát, akár külföldön is. Ilyen németországi munkavállalásról szereztem tudomást (Terepi jegyzet_H2). Jól ismert, hogy az 1990-es évek óta kerülnek ki nők és lányok közép- és dél-európai országokból, hogy kényszerített szexmunkásként dolgozzanak az Európai Unió gazdagabb országaiban (Kóczé 2011). Fontos megértenünk, hogy miért bizonyos országok bizonyos régióiból érkező nők teszik ki a kényszerített szexmunkások többségét (Kóczé 2011). A gettósodó falvakban élő roma nők elleni erőszak komplex természetének megértéséhez a különböző társadalmi egyenlőtlenségek, hierarchiák és hatalmi relációk (társadalmi nem, etnicitás, lakóhely, geopolitikai-gazdasági és osztályhelydimenziók) dinamikus kölcsönhatásának (interszekcionalitásának) vizsgálatára van szükség.

A férfiaknál is felmerült a külföldi vendégmunka (főként Németországban és Ausztriában) mint a nyomorból való kitörés „tisztesleges” lehetősége. „Tisztesleges”, összehasonlítva a lopással vagy a betöréssel (Interjú_H2_I4). A közmunka mint a helyben elérhető „tisztesleges munka” nem nyújt elegendő jövedelmet a család fenntartásához: „ötvenezerből nem tudom eltartani őket” (Interjú_H2_I4). A külföldi munkavállalás egyik fő motivációja a gyermekek materiális szükségleteinek „tisztesleges” úton történő kielégítése és példamutatás a „tisztesleges” életre (Interjú_H2_I4), amelynek során azonban sérül a szülő-gyermek kapcsolat: „az első 4 évben a fiam nem nekem mondta, hogy apu, hanem a nagybátyámnak. [A feleségem] édes bátyjának mondta, hogy apu. Nem bántott engemet, nem zavart tudod egyáltalán, de belegondoltam sokszor, hogy volt-e ennek értelme. (...) nem bántott, mert áldozatot kell azért hozni, hogy jobb lehessen, tudod?” (Interjú_H2_I4).

Oktatás. Az oktatás segíthetné a szélsőségesen marginalizált terekből való kitörést, azonban a gettósodó településeken élő gyerekeknek nem sok esélye van nem szegregált iskolába vagy óvodába járni. Az oktatásban jelenlévő etnikai alapú szegregáció miatt képtelen a magyar oktatási rendszer a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésére. Az oktatási szegregációt részben az is magyarázza, hogy a nem roma szülők olyan iskolákba íratják be a gyermekeiket, ahol a roma tanulók aránya alacsony. Másrészt az egyházi iskolák szabadon dönthetnek arról, hogy melyik gyermeket veszik fel, ez is erősítheti az etnikai alapú szegregációt. A Tarnót melletti településen működő egyházi iskola csupán kevés hátrányos helyzetű roma gyermek számára biztosít oktatást, így a helyi állami iskolában koncentrálnának a hátrányos helyzetű roma gyermekek (Egyenlőség Alapítvány 2016; H2_D9). Anikó, egy Tarnóton élő oláh cigány asszony nem szeretné a gyermekeit a

helyi állami iskolába beíratni, hiszen „*az szinte teli van cigány gyermekekkel*” (Terepi jegyzet_H2). Az egyházi iskolák az állami iskolákkal megegyező mértékű normatív alapú állami támogatást kapnak személyi kiadások esetén, viszont a működési kiadásokra az állami iskolák az egyházi iskoláknak járó normatív támogatások csupán 36%-át kapták 2017-ben. Ezen felül az állami iskolákkal ellentétben az egyház is mögöttük áll a vagyonával (Ercse 2018; Kövér 2015).⁶ Azzal, hogy az egyéni autonómia fejlesztéséhez szükséges intézményrendszer elérhetetlenné válik a gettósodó vidéki terekbe „szorult” lakosság számára, az állam hozzájárul a szélsőséges társadalmi-térbeli marginalizáció újratermelődéséhez.

Az oktatási rendszerhez és a munkerőpiachoz való hozzáférés egyenlőtlen Magyarországon. A szélsőségesen marginalizált terekben élő lakosság számára nem jelent kiutat a szegénységből és többszörösen marginalizált helyzetből a szegregált oktatásban vagy a patrónus-kliens viszonytal jellemezhető közmunkában és alkalmi munkákban való részvétel. A külföldi munkavállalás a nyomorból való kitörés egyéni stratégiájaként azonban sokszor új függőségi viszonyokba ágyazza a helyi cselekvőket, így nem jelent tényleges kitörési lehetőséget a marginalizált helyzetből.

A helyi fejlesztés lehetőségei és korlátai Tarnóton

A gettósodó terekben élők alulról szerveződésének lehetőségeit az egyéni, kollektív és szervezeti autonómia fogalma magyarázza. A szervezeti autonómia és az intézményi keretek mutatják, hogy milyen lehetőségei vannak a civil kezdeményezéseknek arra, hogy a szélsőséges társadalmi-térbeli marginalizációt helyi szintről mérsékeljék. A kollektív és egyéni autonómiát befolyásolja, hogy az adott helyi fejlesztési kezdeményezés döntéshozatalában mennyire ismerik el a helyiek képességeit, illetve hogy mennyire reflektálnak az etnikai és nemi alapú strukturális elnyomásra.

A helyi fejlesztés intézményi keretei

A helyi fejlesztés főbb narratívái. Egy demokratikus és társadalmilag igazságos állam olyan társadalmi, politikai és jogi intézményeket fejleszt, amelyek segítik az állampolgárok autonómiáját (Mackenzie 2014a, b). Magyarországon azonban az állampolgárok autonómiáját segítő intézményrendszer hiányzik. A civil szféra és az állam viszonyát inkább az állami kontroll, mintsem a partnerség határozza meg (Mihály 2019a, b). Az államszocializmus összeomlását követő demokratikus fordulat (lásd Kövér 2015) után az 1990-es évek második fele óta polarizálódás zajlik a magyar nonprofit szektorban, amelynek eredményeképpen a politikailag kevésbé autonóm nagy nonprofit szervezetek az erőforrások jelentős részével rendelkeznek, míg az alulról szerveződő, „klasszikus értelemben vett” civil szervezetek erőforrásokhoz való hozzáférése egyre inkább marginális (Bocz 2009). A nonprofit

szervezetek polarizálódásának folyamatába illeszkedik, hogy a kisebb helyi civil szervezetek sorvadásnak indultak a 2000-es évek elején a jóléti szolgáltatások finanszírozásának centralizációja⁷ következtében (Kövér 2015). A helyi civil szervezetek finanszírozásának kiszámíthatatlanná válása mellett az egyházhoz kötődő szervezetek finanszírozása megerősödött.⁸ Az egyenlőtlen finanszírozás eredményeképpen a kisebb humanitárius szolgáltatásokat nyújtó civil szervezetek tönkrementek vagy összeolvadtak a helyi egyházi szervezetekkel (Kövér 2015).

A közfoglalkoztatási program 2010-et követő térnyerésével a helyi szereplők közül elsősorban az önkormányzatokra hárul a munkaerőpiacról tartósan kiszorult helyiek foglalkoztatása. A közfoglalkoztatási program térnyerését a szociálpolitikában bekövetkezett radikális fordulat előzte meg. Az ideológiai fordulatot a 2000-es évek elején bekövetkező társadalmi feszültségek eredményezték. Az állam az állampolgárok munkaerőpiaci aktiválásában látta új szerepét, véget vetve ezzel a „jóléti függőségnek”, amit az 1989-et követő politikai átmenet szociálpolitikájának tekintettek (Vidra 2018). A 2000-es évek elejétől Magyarország mind jobb-, mind baloldali kormányai a jóléti („welfare”) állam színlelése helyett a „munkaalapúnak”, illetve „munkaközpontúnak” nevezett – valójában inkább munkakényszeren („workfare”) alapuló – modellt építik (Csoba 2010; Éber 2018; Vidra 2018), a „képessé tétel” munkára való szocializálásként értelmezik. Hangsúlyozzák az egyén felelősségét a munkanélküliség felszámolásában („responsibilization”), figyelmen kívül hagyják a munkanélküliség strukturális okait⁹ és támogatják az államot a jóléti szolgáltatások leépítésében (van Baar 2012; Keller et al. 2016). A társadalmilag és térben is marginalizált romák felülreprezentáltak a közfoglalkoztatási programokban (van Baar 2012). A közfoglalkoztatási programokhoz kapcsolódóan gyakran jelenik meg a „segély helyett közmunka” narratíva. Ez a narratíva azért vitatható, mert azáltal, hogy a szegényeket „érdemes” és „érdemtelen” szegényekre osztja, rasszizálja a szegénységet. „Érdemtelen” szegények ebben a narratívában azok, akik „önhibájukból élnek szegénységben” („a romák, akik nem szeretnek dolgozni”), és az „érdemes” szegények azok, akiknek „jár segítség”, hiszen „önhibájukon kívül” élnek szegénységben („a nemromák, akik a gazdasági szerkezetváltás vagy a pénzügyi válság áldozataivá váltak”) (Vincze 2014b). Az Egyenlőség Alapítvány narratívája nem illik a közfoglalkoztatási programok mögött álló, az egyén felelősségét hangsúlyozó narratívákba. Ezzel összhangban nem is tudott az alapítvány a közfoglalkoztatás keretein belül foglalkoztatni. Az alapítvány perspektívájából a faluban működő közfoglalkoztatási program elszívta az alapítvány potenciális munkavállalóit (lásd Mihály 2019a). Míg az alapítvány (állami támogatások hiányában) kevéssel tudott több pénzt ajánlani, mint a közfoglalkoztatott bér, addig a közmunkához képest magasabb volt a munkavégzés természetével kapcsolatos elvárás (Blogbejegyzés 2016; H2_D5). A munkavégzés szempontjából a közfoglalkoztatási programban gyakran jelenlévő ellenőrzés-központúsággal szemben az alapítványnál a munkavállalók

belső motivációját kívánják erősíteni (Blogbejegyzés 2017; H2_D26). Terepi látogatásom alkalmával én is azt láttam, hogy az alapítványnál a munkafeladatok megszervezése kevésbé a munkáltatói kontrollra, mint a munkavállalók belső motivációjára épít (Terepi jegyzet_H2). Mint több más közfoglalkoztatási programban (Váradí 2016), Tarnóton is hiányzik a munkavállalói kompetenciák fejlesztését célzó szemlélet és az ahhoz szükséges szakmai (pl. szociális munkás, mint közfoglalkoztatás-szervező) tudás. A faluban azt beszéltek, hogy a polgármesteri hivatal által szervezett közmunkában elég csak „*aláírni bemenni*” (Terepi jegyzet_H2).

A civil szektorban a képessé tétel neoliberais és részvételi diskurzusokon¹⁰ keresztül definiálódik (Ivasiuc 2018). Több roma civil szervezet is versenyez a fejlesztési forrásokért, aktivista elköteleződésüket azonban gyakran eltérítik a neoliberais szakpolitikák, diskurzusok vagy a finanszírozó szervezetek által rájuk erőltetett témák (Acton, Rostas, Ryder 2014). Kóczé szerint Kelet-Közép-Európában bizonyos NGO programok olyan neoliberais állam logikájára építenek, amely a szociális szolgáltatásokat privatizálja vagy filantropizálja. Ezekben az NGO programokban a roma nők „képessé tétele” gyakran a neoliberais állam logikájába illeszkedik, azaz a „jóléti szolgáltatásoktól való függés” megszüntetése kódolódik „képessé tételként” (Kóczé 2016b). A roma közösség és az egyének kizárólagos felelősségének hangsúlyozása azonban nem lehet társadalmilag fenntartható stratégia, hiszen az figyelmen kívül hagyja a nemi és rasszizált strukturális elnyomást. Ahelyett, hogy az önmagáért felelős roma anya képét alkotjuk meg, fontos lenne az állam szerepét is meghatározni (Kóczé 2016b). Az Egyenlőség Alapítvány narratívája nem illeszkedik a romák társadalmi integrációját érintő domináns neoliberais narratívákba, amelyek a romákat teszik felelőssé a társadalmi kirekesztés magyarázatában, és figyelmen kívül hagyják a többségi társadalom és az intézményi közeg felelősségét a romák elnyomásában.

A civil szektor intézményesülése során azok a civil kezdeményezések, amelyek nem illeszkednek a neoliberais (pl. „segély helyett közmunka”) vagy a többségi társadalom-központú diskurzusokba, egyre inkább elzáródnak a pénzügyi erőforrásoktól és azoktól platformoktól, amelyeken keresztül a különböző állami intézményekkel, minisztériumokkal párbeszédet alakíthatnának ki (hasonló folyamatokat dokumentált Spanyolországban Caro Maya, Werner Boada 2019). Az Egyenlőség Alapítvány a képessé tétel a részvételiség erősítésén keresztül értelmezi, és a marginalitást újratermelő mechanizmusai miatt kritizálja a helyi fejlesztés intézményi kereteit. Ennek következtében egyre kevésbé fér uniós vagy állami forrásokhoz, illetve szűkül a lehetősége, hogy párbeszédet folytasson a szakpolitikai döntéshozókkal.

Pénzügyi erőforrásokhoz való hozzáférés. 2014 óta az állami beavatkozások egyre kisebb teret biztosítanak a politikailag autonóm (sok esetben rendszerkritikus) civil kezdeményezések számára. A Norvég Civil Alap kapcsán (Kelemen-Varga et al. 2017) a Norvégia és Magyarország között kialakult diplomáciai konfliktus

arra mutat rá, hogy a magyar állam egyre inkább igyekszik kiterjeszteni az ellenőrzést a civilek számára elérhető erőforrások felett. Az Egyenlőség Alapítvány számára fontos bevételi forrást jelentettek a Norvég és Svájci Civil Alapnál megpályázható források. 2013 és 2016 között az Egyenlőség Alapítvány 43 000 000 Ft pályázati támogatáshoz jutott hozzá (Egyenlőség Alapítvány, pénzügyi kimutatások; H2_D27). A pályázatokból származó összegeket a tarnóti integrációs modell továbbfejlesztésére költötték, azaz a digitális analfabetizmus felszámolására, háztartási és gyermeknevelési ismeretek átadására, közösségfejlesztésre, a közösségi ház bevezetésére a falu életébe és a kiskert programra, amellyel a helyiek önfenntartási készségeit igyekeznek fejleszteni (Egyenlőség Alapítvány; pénzügyi kimutatások; H2_D27). A kieső forrásokat (Norvég és Svájci Civil Alap) az alapítvány vállalatoktól származó megrendelésekből, a vállalatokhoz vagy más nemzetközi alapítványokhoz kötődő pályázati nyereményekből és kisebb magánadományokból igyekszik fedezni.

Az alulról szerveződő kisebb civil szervezetek közpénzekhez való hozzáférése országszerte gyengül. Ez a folyamat az Egyenlőség Alapítványnál is azonosítható. Míg az alapítvány 2012 és 2015 között összesen 55 000 000 Ft uniós pályázati forrást tudott vonzani Tarnót településére a TÁMOP keretein belül (mindkét esetben tanoda megnyitására és fenntartására),¹¹ 2015 után nem volt sikeres EU-s pályázatuk. A 2016-ban kiírt EFOP-3.3.1-15 tanodapályázaton annak ellenére nem nyertek, hogy szakmailag elismert, tapasztalt szervezetnek számítottak. A TanodaPlatform¹² tanodákat tömörítő érdekérvényesítő szervezet kutatása szerint a legtöbb civilekhez kötődő tanoda nem nyert az EFOP 2016-os pályázatán. A bizonytalan finanszírozási környezet következtében több tanoda is tönkrement. Más tanodák túlélési stratégiája az volt, hogy alternatív, a központi költségvetésen kívüli finanszírozási forrásokat kerestek, miközben továbbra is közfeladatokat láttak el. A tarnóti tanoda stratégiája ez utóbbi volt:

„Azzal, hogy nem nyertünk, kaptunk egy új, nem könnyű, de szép és kreativitást igénylő feladatot, ugyanis meg kell teremteni a működésünk feltételeit. És ez jó. Azért jó, mert régóta látszik, hogy amennyiben nem vagyunk képesek több lábbon állni – leginkább sajátokon –, akkor megette a fene az egészet. És itt hibáztunk óriásit, mert hagytuk magunkat megvezetni. Amikor 2015 végén beadtuk a pályázatunkat, azt gondoltuk, hogy legkésőbb márciusban megtudjuk, hogy kapunk-e támogatást vagy sem. Aztán elhittük a harminc napos haladékot. Aztán teltek a napok, hetek, hónapok és 2016.09.21. lett. (...) nem kellett volna abban hinni, hogy holnap lesz lista [a tanodapályázat nyerteseiről] és akár még nyerhetünk is.” (az Egyenlőség Alapítványhoz tartozó tanoda program vezetőjének blogbejegyzése; 2016, H2_D23).

A szakpolitikákkal vagy az intézményrendszerrel szembeni kritikát megfogalmazó civilek elnémitása a jóléti szolgáltatásokból való kiszorításukon túl (a központi költségvetésből érkező források megvonása) a „külföldről finanszírozott szervezetként” történő megbélyegzésükkel is elérhető. A külföldről finanszírozott

szervezetek átláthatóságáról szóló törvény (elfogadva 2017. június 13-án) értelmében, regisztrálniuk kell, illetve a weboldalukon fel kell tüntetniük azoknak a civil szervezeteknek „a külföldről finanszírozott szervezet” megnevezést, melyek évente 7 millió Ft-nál nagyobb összegű támogatást kapnak (G. Fekete et al. 2017, 2018). Az Egyenlőség Alapítvány is e törvény hatálya alá esik.¹³

Párbeszéd szakpolitikai döntéshozókkal. Az oktatási szegregációban az intézményrendszer felelősségét firtató Egyenlőség Alapítvány vezetőjét sem hívják már meg szakértői előadást tartani minisztériumi rendezvényeken (Interjú_H2_I6). Ezen felül az alapítvány vezetője tagja volt a 2013-ban Balog Zoltán, korábbi emberi erőforrások minisztere által létrehozott antiszegregációs kerekasztalnak. Mivel az alapítvány vezetője a romák marginalizációját újratermelő intézményi mechanizmusokra világított rá, és ezzel a nézetével egyre inkább kisebbségben maradt, úgy döntött, önként lép ki az antiszegregációs kerekasztalból:

„Én, aki mindig azt hangoztatom, hogy mennyire fontosnak tartom a munkánk beépítését az állami rendszerbe, ezen a vonalon feladom. Többször eljutottam már erre a pontra, főleg, mert úgy éreztem, annyira nem egy nyelven beszélünk, annyira másképp látjuk, de mindig vártam, reméltem, hogy változik valami, és legalább mérsékelni, fékezni tudok dolgokat. (...) Az utóbbi időben már nagyon rosszul éreztem magam a pozitívumokat hangsúlyozó megbeszéléseken, miközben én a terepen pont az ellenkezőjét tapasztalom.” (az alapítvány vezetőjének Facebook bejegyzése 2016).

A civil szektor működését tekintve a rendszerkritikusabb hangok „elnémítása” – a pénzügyi erőforrások korlátozásával és a döntéshozatali mechanizmusokból való kiszorítással – inkább felerősíti, mintsem hogy ellene hatna a nonprofit szektorban jelen lévő patriarchális és rasszizáló diskurzusoknak (Spanyolországban lásd: Caro Maya, Werner Boada 2019).

Az Egyenlőség Alapítvány és a tarnótiak: képessététel etnikai és gender szempontokból

A tarnóti roma nők többszörösen marginalizált helyzetben vannak. Az interszekcionalitás elmélete segíthet abban, hogy megértsük azoknak a roma nőknek a helyzetét, akik az előrehaladott periferizálódás (gettósodás) körülményei között élnek. A nemi és etnicizált kirekesztés egybeesését (interszekcionalitását) „dupla kirekesztésnek”, azaz a roma (és nem roma) patriarchális társadalom illetve a nem roma politikai és gazdasági rezsím kettős dominanciájának nevezik az emberi jogi aktivisták. A feminista interszekcionalitás-elméletek – harmadik új kategóriaként – az osztályhelyzetet is belefoglalják elemzésükbe. Ezáltal a „rassz-osztályhelyzet-nem” megközelítés egyre inkább hangsúlyos a nemi egyenlőség diskurzusaiban (Kóczé 2011, 54.). A „roma nők” kategóriája azonban nem homogén. Azoknál a roma nőknél, akik alacsony iskolai végzettséggel rendelkeznek, fiatal korukban házasodnak, több mint egy gyermekük születik, munkanélküliek

és vidéki területeken élnek, magasabb a szegénység és szociális kirekesztettség kockázata, mint azoknál a roma nőknél, akiknek magasabb iskolai végzettsége, munkahelye van és városban élnek (Kóczé 2011). „Ennek következtében érthető, hogy az abszolút szegénység legmagasabb szintjét elszenvedő roma nőknek magasabb a saját közösségeikben a nemükből adódó sebezhetősége (*gender-related vulnerability*)” (Kóczé 2011, 74.).

Az Egyenlőség Alapítvány azon szervezetek között van, amelyek elismerik a roma nők rasszizált és nemi eredetű (gendered) strukturális elnyomását. A szervezet tematizálja az állam felelősségét, és érintettjei, köztük a mélyszegénységben élő roma nők képességszemléletű fejlesztésére törekszik. Anélkül, hogy roma feminista szervezetként definiálná magát, az alapítvány tudatosan fókuszál a tarnóti nőkre mint a helyi fejlesztés partnereire. Az alapítvány célját a nők társadalmi reprodukcióban játszott szerepe is befolyásolta.

„(...) a gyerekek érdekében az anyukák könnyebben partnerré tehetőek, másrészt, mert a krízisek kezelését a családon belül nekik kell végezni, nekik kell enni adni a családnak, biztosítani az életük mindennapi szervezési részét. Másrészt az egymással való kapcsolattartásban is erősebbek, és kompromisszumkésebbek, érzelmileg jobban befolyásolhatóak, mint a férfiak.” (Egyenlőség Alapítvány 2016; H2_D9).¹⁴

Az előzetesen kitűzött stratégiai prioritáshoz kapcsolódóan (a nők képessé tétele) sikerült az alapítványnak forrást szereznie olyan közösségfejlesztési projektekre, amelyek középpontjában a tarnóti nők állnak, kortól, státusztól és etnicitástól függetlenül. A Norvég Civil Alap által támogatott (2014–2017) célzott közösségfejlesztési projekt keretein belül az alapítvány 30 nőt, fiatal, idős, „gyüttment”, „tősgyökeres”, romungro, oláh cigány és nem roma helyi lakost választott ki a településen. A két éves közösségfejlesztést egy évig tartó helyzetfeltárás és hét éves terepi jelenlét előzte meg. A közösségfejlesztés egy problématerkép megalkotásával indult, amely a helyi asszonyok kollektív bölcsességére építve olyan területeket azonosított, amelyek a pozitív változásokat leginkább akadályozzák a faluban. A 30 különböző társadalmi háttérű tarnóti nővel közösen három közösségfejlesztési modult dolgoztak ki az alapítvány munkatársai. A modulok egymásra épülnek és – ahogyan azt az alapítvány munkatársa fogalmazza – a „könnyebbtől” haladnak a „leginkább kihívást jelentő” felé: (1) háztartási ismeretek, (2) tudatos családtervezés és gyermeknevelés és (3) képességfejlesztés, tudásátadás és segítő együttműködés a családon belüli erőszak területén (Egyenlőség Alapítvány 2016, 33; H2_D9).

Míg a háztartási ismeretek modul leginkább a különböző etnikai és társadalmi-gazdasági háttérű nők közösségét (kollektív autonómiáját) törekedett erősíteni, addig a tudatos családtervezés és a családon belüli erőszak modul az érintettek egyéni autonómiáját igyekezett fejleszteni (Mihály 2019a). A tudatos gyermeknevelés és családon belüli erőszak modul hozott fel traumákat, amelyek feldolgozását pszichológus segítette (Egyenlőség Alapítvány 2016; H2_D9). Mivel

nem volt lehetőségem a közösségfejlesztési projektet végigkövetni, ezért nem vállalkoznék annak hatásainak az értékelésére, csupán néhány, a programhoz kapcsolódó reflexiómat osztanám meg.

A legnagyobb kihívást a családon belüli erőszak témája jelentette. A programban résztvevő nők közül többek számára nehéz volt erről a témáról beszélni (Egyenlőség Alapítvány 2016, 75–76.; H2_D9). Ennek lehetséges oka az is lehetett, hogy az alapítvány nem roma munkatársai vezették a közösségfejlesztési alkalmakat, valószínűleg olyan közeget teremtve, amelyben a roma nőknek választaniuk kellett roma vagy női identitásuk védelme között. Patricia Caro Maya és Sarah Werner Boada abban látja a nem romák részvételének előnyét a roma nők egyenjogúságáért folytatott harcban, hogy a domináns csoportok (nem roma nők és nem roma férfiak) lebonthatják azokat a struktúrákat, amelyek többlethatalommal ruházzák fel őket. Így a férfi-nő, roma-nem roma közötti falak leépítése érdekében érdemes lehet az alapítvány nem roma munkatársainak is reflektálniuk „fehér privilégiumaikra” („*white privilege*”) és a társadalmi nemükből adódó kiváltságaikra. A nők elleni erőszak nem csökkenthető anélkül, hogy ne vennénk figyelembe a kisebbségi csoportokhoz tartozó nők elleni strukturális elnyomást, amely felerősíti a párkapcsolati erőszakot is (Caro Maya, Werner Boada 2019).

Az Egyenlőség Alapítvány, szemben sok más romákat célzó helyi fejlesztési kezdeményezéssel, igyekszik túlmutatni a filantropikus segítségnyújtáson (ami az érintetteket a „segítő”-„segített” szerepekbe betonozza), narratíváiban a részvételiséget hangsúlyozza, és a gyakorlatban igyekszik helyzetbe hozni a roma nőket. A roma nők egyenjogúságáért folytatott harcban azonban fontos lenne, hogy az alapítvány nem roma női és férfi érintettjei tudatosan figyeljenek azokra a struktúrákra, amelyek többlethatalommal ruházzák fel őket.

Képessé tétel a döntéshozatal tükrében

A civil szervezetek mérsékelhetik helyi szinten a szélsőséges társadalmi-térbeli marginalizációt, azonban ezeknek a kezdeményezéseknek kritikusan figyelniük kell a centrum-periféria viszonyokból adódó hatalmi különbségekre (Kühn 2014). Mészáros szerint kétséges társadalmi tőkéről vagy egymás közötti bizalomról beszélni olyan helyzetben, amelyben a „döntéshozók egyértelműen nem bíznak meg a helyiek kompetenciájában” (Mészáros 2013, 93.). Tarnót is a függőségek viszonyrendszerébe ágyazódik bele, többszörösen periférikus helyzetben van: a globális gazdaság félperifériáján lévő Magyarország egy periferizált településén élő romákat marginalizálja a helyi elit. Az Egyenlőség Alapítvány ebben a kontextusban tűzte ki célul a helyiek részvételi kompetenciáinak fejlesztését.

A helyiek önszerveződésre való képességének erősítése érdekében az Egyenlőség Alapítvány tudatosan vonja be a tarnótiakat a helyi fejlesztéssel kapcsolatos döntéshozatalba. Az alapítvány célja, hogy lépésről lépésre fejlessze a tarnótiak ezirányú képességét. A részvételiség fejlesztése kihívásokkal teli egy olyan közeg-

ben, ahol a helyiek arra szocializálódtak, hogy őket nem kérdezik döntéshozatali helyzetekben. A tarnóti romák alárendelt viszonyokban való szocializálódását az is jól mutatja, hogy bár az alapítvány a hierarchikus működés leépítésére törekszik, Rozi, az alapítvány romungro roma munkatársa mégis főnöknek hívja az alapítvány alapítóját egy kávé melletti beszélgetésünkben (Terepi jegyzet_H2). Szemben a projektalapú finanszírozás logikájával, a helyiek részvételi kapacitásának fejlesztését hosszú távon, minimum húszéves projektként képzelel el az alapítvány vezetője:

„Az alapítványunknak ez a legfontosabb célja. Hogy egy olyan társadalmi csoportot, akit sem a tanulás, sem a munka világa nem érintett meg generációk óta, képessé tegyünk önmaguk megszervezésére. Az életük, közösségük képviselőit, a gondok megoldására, az egymással való kommunikálásra, a tervezésre, az önértékelésre, a lehetőségek kihasználására.” (Blogbejegyzés 2016; H2_D5)

A helyiek döntéshozatalba való bevonását a „semmit róluk nélkülük” (Terepi jegyzet_H2) elv alapján igyekeznek megvalósítani az alapítvány. A döntéshozatalba történő bevonás fő módja a munkahelyi értekezlet, amely 2013-ban vált gyakorlattá az alapítványnál. Az alapítvány minden tarnóti munkatársa (kivéve azokat, akik „önkéntes” pozícióban dolgoznak) részt vehet a munkahelyi értekezleten. Ezek abban különböznek egy átlagos munkahelyi értekezlettől, hogy nem kizárólag munkahelyi ügyeket vitatnak meg a résztvevők, a munkahelyi értekezlettel az is a cél, hogy azok fejlesszék a tarnótiak készségét a döntéshozatalban való részvételre. Minden munkavállaló jegyzetet készít arról, hogy mi történt vele az előző héten (Terepi jegyzet_H2). Az alapítvány alapítója a következőképpen írja le a munkahelyi értekezletet:

„Ma volt a munkaértekezletünk. Minden pénteken délután leülünk és átbeszéljük a hetet. Már megy ez is, gördülékenyen, szervesen. Nézem őket. Ahogy már rutinosan előveszik a kis keményfedelű füzetet, és elmondják, napról napra, ki mit csinált. Nagyon jó látni, mennyit fejlődtek ebben. Néha belekérdezek és megdicsérek egy-egy sikeres területet. Büszkék. Örülnek, velem együtt. Van, aki felolvassa, amit írt. Más csak belenéz, úgy meséli a napokat. És van, aki otthon minden nap lediktálja a gyerekeknek, és most engem kér meg, hogy olvassam fel, amit egyébként fejből is tud. Senki sem cikizni érte, megbeszéltük már korábban a többiekkel. És a szabály az szabály. A füzetet vezetni kell, annak is, akinek nem megy az írás. Mert a munkakör kötelez. Ilyenkor annyira érzem, hogy van értelme. Érzem, ahogy egyre erősebbek lesznek lelkileg. Ahogy a feladat, a munkakör felelőssége fejleszti őket. Mindenben. Céltudatosságban, kommunikációban, együttműködésben. Ahogy közösségként egyre jobban működnek. Már nem arról szól a gyűlés, hogy egymást piszkálják. Sőt, amin csak lehet, azon jókat nevetnek.” (Blogbejegyzés 2016; H2_D5)

Ezzel az alapítvány olyan normarendszert hozott létre, ami egymás pozitív megerősítésén és kölcsönös elfogadásán alapszik. Az alapítvány tarnóti munkatársai megjegyzik egy beszélgetésünk kapcsán, hogy azért szeretnek az alapítványnál dolgozni, mert itt jó a hangulat és „senki nem nézi le” őket (Terepi jegyzet_H2).

Ahogy azt a tarnóti példa mutatja, még a szélsőséges marginalizáció kontextusában is van lehetőség a részvételi demokrácia fejlesztésére. A munkavállalói pozíciókhoz tartozó kötelezettségek definiálásával az alapítvány igyekszik megelőzni azt, hogy bebetonozza az érintetteit a segítő-segített pozíciókba. Az alapítvány igyekszik elismerni az összes tarnóti érintett autonómiáját (státusz), azonban tisztában vannak azzal is, hogy az autonómia gyakorlásához szükséges kompetenciákat a társadalmi, politikai, gazdasági és oktatási hátrányok, vagy a bántalmazás, kényszerítés, erőszak, illetve a tisztelet hiányával jellemezhető társadalmi viszonyok negatívan befolyásolják (Mackenzie 2014a). Azáltal, hogy az alapítvány a tarnótiak részvételi kompetenciáit igyekszik fejleszteni, *fejlesztési alternatívát* valósít meg. Filantropikus helyett demokratikus szolidaritáson alapszik a fejlesztési stratégiájuk. Sok helyi fejlesztési projekt naív optimizmusával szemben az alapítvány reflektál a tarnótiak strukturális elnyomására (oktatás, munka, egészségügy, lakóhely) és hosszú távú célkitűzéseket fogalmaz meg, az érintettek autonómiájának lépésről lépésre történő fejlesztésével.

Az Egyenlőség Alapítványban rejlő helyi fejlesztési potenciált, az alapítvány és a tarnótiak közötti viszony mélyebb megértését egy hosszabb és rendszeresebb terepi vizsgálat segítené.

Van kiút a gettósodásból? A helyi fejlesztés lehetőségei és korlátai

A romák hosszú távú strukturális elnyomását fenntartja, hogy olyan terekbe szorította őket a társadalom, amelyeket elavultnak, funkcióját veszítettnek tekint (Bajmócy, Józsa, Pócsi 2007). A szélsőségesen marginalizált vidéki terek más életlehetőségeket kínálnak lakóiknak, megnehezítve a gettósodó kistelepüléseken élők lehetőségét a nyomorból való kitörésre, és mentesítve egyben a többségi társadalmat a mélyszegénységgel való mindennapos konfrontációtól.

Az egyéni stratégiák sokszor újratermelik a szélsőséges társadalmi-térbeli marginalizációt. A gyermekek szegregált oktatásból való kimenekítése sokszor túl nagy terhet ró a szülőkre. A patrónus-kliens viszonyal jellemezhető közfoglalkoztatásból vagy az alulfizetett alkalmi munkákból való kitörést segítheti a külföldi munkavállalás, azonban a külföldön elérhető munkák sokszor szintén kizsákmányolóak és nem biztosítanak tényleges lehetőséget a marginalizált helyzetből való kitörésre.

Az esettanulmányomul szolgáló gettósodó településen létrejött civilalapú helyi fejlesztés megmutatta, hogy a strukturális elnyomás ellenére a szélsőségesen marginalizált csoportoknak is van cselekvő ereje. Azonban éppen a strukturális elnyomás az, ami miatt szüksége van a gettósodó falvakba záródott lakoságnak a külső segítségre. A helyi fejlesztés a hatalmi egyenlőtlenségek kontextusában értelmezhető. A hatalmi egyenlőtlenségek megjelennek a fejlesztő szervezet és az állam viszonyában. Magyarországon egyre inkább az állami kontroll és

klientalizmus az, ami meghatározza a civilek és az állam viszonyát (Ferreira et al. 2019; Kövér 2015) és ezáltal a helyi fejlesztés lehetőségeit is. Ennek következtében a szakpolitikákkal vagy az intézményrendszerrel szembeni kritikát megfogalmazó civilek kiszorulnak a jóléti szolgáltatásokból (Európai Bizottság 2019). Azon felül, hogy egyre kevesebb közpénzhez jutnak a politikailag autonóm civil szervezetek, a külföldi alapítványoktól érkező támogatás elfogadása miatt stigmatizálódhatnak is (az Egyenlőség Alapítványnak is fel kellett tüntetnie a weboldalon a megbélyegző „külföldről finanszírozott szervezet” megnevezést).

A hatalmi egyenlőtlenségek a helyi fejlesztés döntéshozatalában leképeződő centrum-periféria viszonyokban (kistelepülés és főváros, helyi elit és marginalizált helyiek) is megmutatkoznak, beleértve a fejlesztő szervezet és a fejlesztés „kedvezményezettjei” közti hatalmi egyenlőtlenségeket. A helyi fejlesztési projektek társadalmi fenntarthatóságának szempontjából fontos, hogy az érintettek autonómiáját növeljék olyan módon, hogy képessé tegyék őket a támogató segítségtől egyre inkább független működésre. Egy fejlesztő szervezet több módon is hozzájárulhat a helyiek autonómiájának növeléséhez. A helyiek autonómiakapacitása lépésről lépésre fejleszthető, ha a fejlesztő szervezet kritikusan kezeli a hatalmi egyenlőtlenségeket (beleértve a fejlesztő szervezet és a fejlesztés „célcsoportjai” közti hatalmi egyenlőtlenségeket is, lásd Mosse 2005), bevonja a marginalizált csoportokat is a döntéshozatalba, illetve fejleszti az érintettek részvételi demokráciához szükséges készségeit. A helyiek autonómiakapacitása azzal is fejleszthető, ha a fejlesztő szervezet reflektál a nemi alapú és rasszizált strukturális elnyomásra. A roma nők megerősítését célzó Egyenlőség Alapítvány több tagja nem roma férfi vagy nő. A patriarchális és rasszizáló struktúrák leépítése érdekében érdemes lehet az alapítvány nem roma munkatársainak is kritikusan figyelembe venniük a „fehér privilégiumaikat” vagy a társadalmi nemükből adódó kiváltságait. A nők elleni erőszak nem csökkenthető anélkül, hogy ne vennénk figyelembe a kisebbségi csoportokhoz tartozó nők elleni strukturális elnyomást, amely felerősíti a párkapcsolati erőszakot is (Caro Maya, Werner Boada 2019).

A gettósodó vidéki terekben történő „ellenállást” számos strukturális mechanizmus nehezíti. A civil szervezeteket érintő intézményi keretek egyre kevésbé segítik az állampolgárok autonóm szerveződését, a civil szervezetek politikai autonómiájának megőrzését. Az egyre inkább szegregálódó oktatási rendszer és a patrónus-kliens viszonyrendszert felerősítő közfoglalkoztatás és alkalmi munka tovább korlátozza az egyéni és kollektív autonómiájukban egyébként is meggyengített, vidéki „gettókba” szorított lakosságot, a képességszemléletű fejlesztést megvalósító szervezetek legfontosabb szövetségeseit. A civilelles kormányzati intézkedések kontextusában a részvételi demokrácia elvein alapuló fejlesztést megvalósító Egyenlőség Alapítvány a túlélésért küzd.

Jegyzetek

- 1 A „critical race theory” (kritikai faji elmélet, lásd Hooks 1982; Crenshaw 1991) képviselői szerint a rasszizálódás nemcsak egyéni, hanem strukturális szinten is megjelenik, ami a legmarkánsabban a strukturális kirekesztésben nyilvánul meg. A rasszizálódás olyan hatalmi folyamat, amelyben az erősebb rasszizálja, elnyomja és leértékeli az adott ember értékeit és tulajdonságait (a normatív fehér bőrszíntől eltérő) a fekete, barna, sárga stb. bőrszíne alapján. Az egyén aktuális pozícióját tovább bonyolítja a bőrszínnel összekapcsolódó nemi és osztályhelyzete is (Kóczé 2016a).
- 2 A „gettó” mellett a „cigány” megnevezés is stigmatizáló lehet. Roma vagy szegény emberek gyakran stigmatizál a társadalom „cigányként”. A '90-es években a „cigány” megnevezés, negatív konnotációja miatt kerüendő volt és a politikailag korrekt „roma” megnevezés vált általánosan elfogadottá (Kovai 2018). A többségi társadalom a „roma” megnevezést a „cigány közösség” sajátjaként értékeli, annak ellenére, hogy annak csupán a romák egyik alcsoportja – a lovári nyelvet beszélő oláh-cigányok – számára van jelentése. Lovári nyelven a roma „embert”, „férfit” jelent (Kovai 2018), a Magyarországon élő roma népesség 70-80 %-a azonban romungro roma, akik nem beszélik a lovári nyelvet. A romungrók, azaz magyar cigányok azoknak a leszármazottai, akik a középkori bevándorlás után nem folytatták útjukat Nyugat-Európába. A romungrók cigány kultúrájának és identitásának elvesztésében a Mária Terézia idején történő kényszerletelepítés is szerepet játszott (Csalog 1984).
- 3 A félig strukturált interjú a strukturált interjú és a mélyinterjú között található: a kutatónak vannak kérdései, de van lehetőség a kötetlen beszélgetésre is, illetve közbülső kérdések feltevésére. Az interjúfajtákról bővebben: https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412A/2011-0021_21_kutatastervezes/623_az_interj_fajti.html, letöltve: 2019. 10. 30.
- 4 A Roma Nemzetiségi Önkormányzat elnöke egy középkorú oláh-cigány férfi, a „Lungo Drom” Országos Cigány Érdekvédelmi és Polgári Szövetség jelöltje. A Lungo Drom elnöke Farkas Flórián, fideszes politikus, az Országos Roma Önkormányzat (ORÖ) elnöke, aki az Európai Unió társfinanszírozásával megvalósulni tervezett „Híd a munka világába” munkaerőpiaci integrációs program kapcsán korrupciógyanúba keveredett. A projekt célja az ország leghátrányosabb területein élő, főként roma származású munkavállalók megsegítése lett volna foglalkoztatási szövetkezetek létrehozásával. Az EMMI 2016 márciusában elállt a „Híd a munka világába” projekttől. (Lásd: <https://www.kormany.hu/hu/emberi-eroforrasok-miniszteriuma/hirek/az-emmi-elall-az-oro-hid-a-munka-vilagaba-projektrol>, letöltve: 2019.10.28). A Roma Nemzetiségi Önkormányzat elnöke terepi látogatásom idején közmunkásként dolgozott a településen, de volt már korábban belföldön és külföldön is vendégmunkás, illetve fél évet ő is dolgozott az alapítványnál, felesége látogatásom idején is az alapítvány munkatársa volt.
- 5 A szocializmus roma politikája ugyan az asszimilációs ígéretbe illeszkedett (Kovai 2018), annak voltak a romákra nézve pozitív eredményei is, mint például a lakáshoz jutás, a diszkrimináció mérséklődése és a teljes foglalkoztatás.
- 6 A dologi (működési) kiadásokra az egyházi iskolák 2017-ben tanulónként 160 000 forint normatívát kapnak, mely összeggel szabadon gazdálkodhatnak. Az állami iskolákban az éves dologi kiadási keret 2017-ben tanulónként 57 651 forint, ami az egyházi iskoláknak járó normatív keret 36%-a. A törvényi rendelkezés alapján 2018-ra a KLIK dologi kiadási kerete – ami alapján egyáltalán kalkulálható az egy gyermekre jutó költség – 51%-kal csökkent, azaz csökkent az egy tanulóra jutó éves összeg is, míg az egyházi iskolák működési normatívája 200 000 forintra emelkedett (Ercse 2018).
- 7 A kormány a 2000-es évek elején rögzítette és éves szinten allokálta a helyi önkormányzatok részére a humanitárius szolgáltatások után járó normatív hozzájárulásokat (lásd Kövér 2015).
- 8 Az államszocializmus alatt meggyengült történelmi egyházakat kompenzálendő, 1997-ben a Magyar Kormány és a Vatikán egy együttműködést írt alá. 2007-ben (127. áfa tv.) törvénybe foglalták, majd 2013-ban megújították a megállapodást. A pénzügyi támogatáson felül a Magyarországon működő történelmi egyházak jelentős pénzügyi jóvátételt kaptak a Magyar

- Kormánytól a rendszerváltozás után, és 1998-tól az SZJA 1% -a felajánlható egyházak számára (Kövér 2015).
- 9 A munkanélküliség strukturális okai közé tartozik például az 1989 után következő gazdasági szerkezetváltás, ami arányaiban negatívabban érintette a vidéki perifériákat (Leibert 2013), romákat (Kertesi, Kéződi 2010) és roma nőket (Kóczé 2016b).
 - 10 A képesség tétel részvételi diskurzusai igyekeznek a több léptékben jelenlévő hatalmi egyenlőtlenségekre, valamint a nemi és rasszizált strukturális elnyomásra reflektálni.
 - 11 TÁMOP-5.2.5/B-10/2. Gyermek és fiatalok társadalmi integrációját segítő programok és TÁMOP-3.1.4.C-14. Innovatív iskolák fejlesztése 2. ütem.
 - 12 37 <http://tanodaplatform.hu/>, letöltve: 2018.12.17
 - 13 Magyarországon kívül Oroszországban létezik még olyan törvény, ami lehetővé teszi a civil szervezetek „külföldről finanszírozott” szervezatként való megbélyegzését (Ferreira et al. 2019).
 - 14 Azon a közösségfejlesztési alkalmon, amin részt vettem, 15-20 helyi volt jelen (romungro roma és oláh cigány, nem roma, fiatal és idős egyaránt). A közösségfejlesztő alkalmat, az alapítvány munkatársa, egy 40 körüli nem roma férfi tartotta. A település történeti fejlődéséről volt szó, azonban annak ellenére, hogy a facilitátor igyekezett megszólítani roma résztvevőket is, a nem roma résztvevők lényegesen többet szóltak a témához.

Köszönetnyilvánítás

Ezt a kutatást nem tudtam volna elvégezni a tarnótiak és az Egyenlőség Alapítvány nyitottsága és befogadása nélkül, ezt ezúton is szeretném megköszönni nekik. Köszönettel tartozom még munkatársaimnak, Nagy Erikának és Timár Juditnak (KRTK RKI Békéscsaba), illetve a két anonim bírálómnak konstruktív kritikáikért. Az Európai Unió adófizetőinek is szeretnék köszönetet mondani, hiszen a doktori kutatásomat, amelyre a tanulmány épít, a Marie Curie ITN RegPol² projekt (People Programme, European Union's Seventh Framework Programme FP7/2007-2013/, REA grant agreement n° 607022) keretein belül tudtam elvégezni.

Irodalom

- Acton, T., Rostas, I., Ryder, A. (2014): The roma in Europe: The debate over the possibilities of empowerment to seek social justice. In: Ryder, A., Cemlyn, S., Acton, T. (eds.): *Hearing the voice of gypsies, roma and travellers: Inclusive community development*. Policy Press, Bristol, 177-196.
- Amin, A., Cameron, A., Hudson, R. (2002): *Placing the social economy*. Routledge, London, New York (Contemporary political economy series)
- Asara, V., Profumi, E., Kallis, G. (2013): Degrowth, democracy and autonomy. *Environmental Values*, 2., 217-239. <https://doi.org/10.3197/096327113X13581561725239>
- Bajmócy P., Józsa K., Pócsi G. (2007): Szélsőséges aprófalvak. Aprófalvak a településlisták végein néhány társadalmi gazdasági mutató alapján. In: Csapó T., Kocsis Zs. (szerk.): *A kistelepülések helyzete és településföldrajza Magyarországon. [III. Településföldrajzi Konferencia]*. Savaria Univ. Press, Szombathely, 24-37.
- hooks, b. (1982): *Ain't I a woman. Black women and feminism*. Pluto Press, London
- Berki M. (2015): A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom*, 2., 3-18. <https://doi.org/10.17649/TET.29.2.2658>
- Bhaskar, R. (1989a): *Reclaiming reality: a critical introduction to contemporary philosophy*. Verso, London
- Bhaskar, R. (1989b): *The possibility of naturalism: A philosophical critique of the contemporary human sciences* (second edition). Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead

- Bocz J. (2009): „Jéghegyek”. Tévhitek, avagy a magyar non-profit szektor mélyrétegei. *Civil Szemle*, 4., 24–50.
- Caro Maya, P., Werner Boada, S. (2019): The challenges of Kalí NGOization after francoism: Rethinking activism in and beyond Spain. In: Kóczé, A., Zentai, V., Jovanovic, J., Vincze, E. (eds.): *The Romani women's movement*. Routledge, London, New York, 227–247.
- Coraggio, J., Eynaud, P., Ferrarini, A., Filho, G. F., Gaiger, L. I., Hillenkamp, I., Kitajima, K., Laville, J.-L., Lemaître, A., Sadik, Y., Veronese, M., Vanderley, F. (2015): The theory of social enterprise and pluralism: solidarity-type social enterprise. In: Laville, J.-L., Young, D. R., Eynaud, P. (eds.): *Civil society, the third sector and social enterprise. Governance and democracy*. Routledge, London, New York, NY, 234–249. (Routledge frontiers of political economy 200)
- Crenshaw, K. (1991): Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color. *Stanford Law Review*, 6., 1241–1300.
- Csalog Zs. (1984): A cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt. *Magyar Füzetek*, 14–15., 93–137. http://epa.oszk.hu/02200/02201/00013/pdf/EPA02201_Ma-gyar_Fuzetek_1984_1415_093-137.pdf (Letöltés ideje: 2019.06.10.)
- Csoba J. (2010): A közfoglalkoztatás régi-új rendszere. Útközben az „Út a munkához” programban. *Esély* 1., 4–24.
- Európai Bizottság (2019): *Social enterprises and their ecosystems in Europe. Updated country report: Hungary*. (Szerzők: Kiss, J., Mihály, M.) Publications Office of the European Union, Luxembourg, Elérhető: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?advSearchKey=socenterfiches&mode=advancedSubmit&catid=22> Magyar fordításban elérhető: <http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/4246> (Letöltés ideje: 2019.10.02.)
- Ercse K.: Az állam által ösztönzött, egyházasszisztált szegregáció mechanizmusa. In: Fejes J. B. Szűcs N. (szerk.): *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Motiváció Oktatási Egyesület: Szeged 177–199.
- Éber M. Á. (2018): Osztályszerkezet és állami újraelosztás blogbejegyzés. *Új Egyenlőség* <http://ujegyenloseg.hu/osztalyszerkezet-es-allami-ujraelosztas/> (Letöltés ideje: 2019.10.02.)
- Ferreira, S., Mihály, M., Nogales, R., Pongo, T. (2019): *The multi-dimensional reality of social enterprise in Central and Eastern Europe*. Stakeholder Brief No. 1. EMPOWER-SE COST Action 16206 <http://www.empower-se.eu/wp-content/uploads/2019/03/SB1-WG1-Stakeholder-brief-Lisbon.pdf> (Letöltés ideje: 2019.10.02.)
- Gébert J., Bajmócy Z., Málóvics Gy., Pataki Gy. (2016): Eszközöktől a jóllétig. A helyi gazdaságfejlesztés körvonalai a képességszemléletben. *Tér és Társadalom*, 2., 23–44. <https://doi.org/10.17649/TET.30.2.2752>
- G. Fekete, É. (2005): Small villages undergoing transformation. In: Barta, Gy., G. Fekete, É., Szőrényiné Kukuréli, I., Timár, J. (eds.). *Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition*. Centre for Regional Studies, Pécs, 483–500.
- G. Fekete É. (2015): Csereháti diagnózisok – átfogó térségi helyzetbemutató. G. Fekete É. (szerk.): *Társadalmi innovációk a felzárkózás szolgálatában. Dél-Cserehát - Nyitás a jövőre*. Miskolc, 5–51.
- G. Fekete, É., Hubai, L., Kiss, J., Mihály, M. (2017): Social enterprise in Hungary, *ICSEM Working Papers*, No. 47, The International Comparative Social Enterprise Models (ICSEM) Project, Liege
- G. Fekete É., Hubai L., Kiss J., Mihály M. (2018): Társadalmi vállalkozások Magyarországon. In: G. Fekete É., Nagy Z., Lipták K., Kiss J. (szerk.): *Szociális és szolidáris gazdaság a poszt-szocialista perifériákon*. Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Miskolc 117–146. http://nemzetkozi-gazdalkodas.hu/files/13250/OTKA_k%C3%B6nyv.pdf (Letöltés ideje: 2019.10.02.)
- Ivasiuc, A. (2018): Alter-narratives: Seeing ordinary agency. In: Beck, S., Ivasiuc, A. (eds.): *Roma activism: Reimagining power and knowledge*. Berghahn, Oxford, New York, 129–153.
- Kelemen-Varga, R., Kiss, J., Oravec, Á., Száraz, A., Várnagy, E., Bukovics, I. (2017): *4 years, 448 projects. Evaluation of the EEA Grants NGO Programme strengthening civil society in Hungary*. NCTA, Budapest
- Keller, J., Kovács, K., Rácz, K., Swain, N. Váradi, M. (2016): Workfare schemes as a tool for preventing the further impoverishment of the rural poor. *Eastern European Countryside* 1., 5–26. <https://doi.org/10.1515/eec-2016-0001>
- Kemény I., Janky B. (2004): Települési és lakásvizonyok. *Beszélő*, 4., 96–111. <http://beszelo.c3.hu/04/04/13kemeny.htm> (Letöltés ideje: 2019.10.02.)

- Kertesi, G., Kézdi, G. (2010): *Roma employment in Hungary after the post-communist transition*. BWP -2010/9, ISBN 978-615-5024-28-3, Hungarian Academy of Sciences, Institute of Economics, Budapest (Budapest Working Papers on the Labour Market)
- Kocsis K., Kovács Z. (1999): A cigány népesség társadalomföldrajza. In: Glatz F. (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. MTA, Budapest, 163-204.
- Koós B. (2015): A szegénység és depriváció a magyar településállományban az ezredfordulót követően – avagy kísérlet a települési deprivációs index létrehozására. *Tér és Társadalom*, 1., 53-68. <https://doi.org/10.17649/TET.29.1.2681>
- Kovai C. (2018): *A cigány-magyar különbségtétel és a rokonság*. L Harmattan Könyvkiadó Kft., Budapest
- Kovács T. (2005): A sellyei (-siklói) KSH-térség rövid leírása. In: Baranyi B. (szerk.): *Roma szegregációs folyamatok a csereháti és dél-baranyai kistérségekben*. Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 29-52. <http://kisebbségkutato.tk.mta.hu/uploads/files/archive/394.pdf> (Letöltés ideje: 2018.05.26.)
- Kóczé, A. (2011): *Gender, ethnicity and class: Romani women's political activism and social struggles*. Central European University, Budapest
- Kóczé A. (2016a): *Az elismerés politikája Neményi Mária munkáin keresztül*. <http://beszelo.c3.hu/online-cikk/az-elismeres-politikaja-nemenyi-maria-munkain-keresztul> (Letöltés ideje: 2019.10.02.)
- Kóczé, A. (2016b): Romani women and the paradoxes of neoliberalism: Race, gender and class in the era of late capitalism in East-Central Europe. In: Kovács, E. (ed.). *Solidarity in struggle. Feminist perspectives on neoliberalism in East-Central Europe*. Friedrich Ebert Stiftung, Budapest, 42-53.
- Kövér, Á. (2015): Captured by state and church: Civil society in democratic Hungary. In: Krasztev, P., van Til, J. (eds.): *The Hungarian patient. Social opposition to an illiberal democracy*. Central European University Press, Budapest, New York, 81-90.
- KSH (2011): *Központi Statisztikai Hivatal/Népszámlálás*, www.teir.hu
- Kulcsár V. (1976): A város és a falu. In: Nagy K. (szerk.): *A változó falu*. Gondolat Kiadó, Budapest, 7-25.
- Kühn, M. (2014): Peripheralization. Theoretical concepts explaining socio-spatial inequalities. *European Planning Studies*, 2., 367-378. <https://doi.org/10.1080/09654313.2013.862518>
- Ladányi J., Szelényi I., Majoros V., Virág T. (2004): *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Lefebvre, H. (1991 [1974]): *The Production of space*. Blackwell, Oxford, Cambridge, MA
- Leibert, T. (2013): The peripheralization of rural areas in post-socialist Central Europe: A case of fragmenting development? Lessons from rural Hungary. In Fischer-Tahir, A., Naumann, M. (eds.): *Peripheralization: The making of spatial dependencies and social injustice*. Springer Fachmedien, Wiesbaden, 101-120.
- Lennert J., Kovács A. D., Farkas J. Zs.; Bódi F. (2014): Lakóhelyi szegregáció a dél-alföldi mezővárosokban. *Esély*, 6., 3-19.
- Mihály, M. (2019a) (megjelenés alatt): *Autonomy and empowerment: Social and solidarity economy initiatives and local development in peripheralised areas of Germany and Hungary*. Disszertáció, Lipcsei Egyetem, Földrajzi Intézet, Lipcse
- Mihály, M. (2019b): Opposing peripheralization? *ACME: An International Journal for Critical Geographies*, 2., 551-575. <https://acme-journal.org/index.php/acme/article/view/1559> (Letöltés ideje: 2019.10.02.)
- Mackenzie, C. (2014a): The importance of relational autonomy and capabilities for an ethics of vulnerability. In Mackenzie, C., Rogers, W., Dodds, S. (eds.): *Vulnerability. New essays in ethics and feminist philosophy*. Oxford University Press, New York, 33-59. (Studies in feminist philosophy)
- Mackenzie, C. (2014b): Three dimensions of autonomy: A relational analysis. In: Veltman, A., Piper, M. (eds.): *Autonomy, oppression, and gender*. Oxford University Press, Oxford, New York, 15-41.
- Mészáros Zs. (2013): Közösségi gazdaságfejlesztés a gyakorlatban. *ACTA MEDSOC*, 4, 91-106.
- Mosse, D. (2005): Introduction: The ethnography of policy and practice. In: *Cultivating development. An ethnography of policy and practice*. Pluto Press
- Nagy E., Timár J., Nagy G., Velkey G. (2015): A társadalmi-térbeli marginalizáció folyamatai a leszakadó vidéki térségekben. *Tér és Társadalom*, 1., 35-52. <https://doi.org/10.17649/TET.29.1.2680>
- OTK. 1971. 1007/1971. (III. 6.) számú kormányhatározat az Országos településhálózat-fejlesztési koncepcióról. *Építésügyi Értesítő*, 1971.04.07.

- Sen, A. K. (1999): *Development as freedom*. Oxford University Press, Oxford, New York
- Soja, E. (1999): Thirdspace. Expanding the scope of the geographical imagination. In: Massey, D., Allen, J., Sarre, P. (eds.): *Human geography today*. Blackwell Publishers, Oxford, 260–278.
- Szalai J. (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. (Alapkérdések). *Szociológiai Szemle*, 4, 208–209.
- Timár, J. (2007): Different scales of uneven development - in a (no longer) post-socialist Hungary. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 64., 103–128.
- van Baar, H. (2012): Socio-economic mobility and neo-liberal governmentality in post-socialist Europe: Activation and the dehumanisation of the Roma. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 8., 1289–1304. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2012.689189>
- Váradí M. M., Virág T. (2015): A térbeli kirekesztés változó mintái vidéki terekben. The patterns of spatial exclusion in rural spaces. *Szociológiai Szemle*, 1., 89–113.
- Váradí M. M. (2016): Értékteremtő közfoglalkoztatás periferikus vidéki térségekben. *Esély*, 1., 30–56.
- Vidra, Zs. (2018): Hungary's punitive turn: The shift from welfare to workfare. *Communist and Post-Communist Studies*, 1., 73–80. <https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2018.01.008>
- Vincze, E. (2014a): Romania. In: Szalai, J., Zentai, V. (eds.): *Faces and causes of Roma marginalization in local contexts*. <https://cps.ceu.edu/sites/cps.ceu.edu/files/cps-book-faces-and-causes-romania-2014.pdf>
- Vincze, E. (2014b): The racialization of Roma in the 'new' Europe and the political potential of Romani women. *European Journal of Women's Studies*, 4., 435–442. <https://doi.org/10.1177/1350506814548963>
- Vincze, E. (2019): Ghettoization: The production of marginal spaces of housing and the reproduction of racialized labour. In: Vincze, E., Petrovici, N., Rat, C., Picker, G. (eds.): *Racialized labour in Romania*. Palgrave Macmillan, Cham, 63–95. https://doi.org/10.1007/978-3-319-76273-9_3
- Virág T. (2010): *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Akadémiai Kiadó, Budapest

Interjúk

- Interjú_H2_I1 az Egyenlőség Alapítvány alapítója (alias Varga Anna), idősebb, nem roma nő, 2016.05.02, 60 min, jegyzetelt interjú
- Interjú_H2_I4 alias Zsiga, a helyi Roma Önkormányzat vezetője, középkorú, oláh cigány férfi, 2016.05.06, 60 min, transzkriptált
- Interjú_H2_I6 az Egyenlőség Alapítvány alapítója, idősebb, nem roma nő, 2017.09.29, 60 min, jegyzetelt interjú

Résztevő megfigyelés

Terepi jegyzet_H2: 2016.05.02 és 05.07. között 6 napot töltöttem Tarnóton, ahol az Egyenlőség Alapítvány által fenntartott közösségi házban laktam. A terepen töltött 6 nap jó lehetőséget biztosított arra, hogy együtt dolgozzak és beszélgessek az alapítvány tarnóti munkatársaival, és hogy a munka utáni látogatásaim alkalmával kötetlenebb beszélgetéseken keresztül megismerjem a tarnótiak véleményét az Egyenlőség Alapítványról. A terepen töltött napjaim vázlatos összefoglalása a disszertáciomban (Mihály 2019a) olvasható.

Dokumentumok

- Egyenlőség Alapítvány 2016, H2_D9: Módszertani füzet a közösségfejlesztésről. A dokumentum a Norvég Civil Alap támogatásával jött létre.
- H2_D5: Blogbejegyzés 2016. A blogbejegyzés, amit Varga Anna készített, kiter a képességszemlélet fontosságára a marginalizált településeket célzó fejlesztési projektek kapcsán.
- H2_D26: Blogbejegyzés. 2017. Varga Anna a roma integrációról és a közmunkáról.
- H2_D27: Az Egyenlőség Alapítvány pénzügyi jelentései, 2015, 2016.

Tájváltozások társadalmi hátterének vizsgálata alföldi példákon

Social driving factors of landscape changes in the Great Hungarian Plain

KOVÁCS ANDRÁS DONÁT, FARKAS JENŐ ZSOLT

KOVÁCS András Donát: tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 6000 Kecskemét, Rákóczi út 3.; kovacs@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-7748-5945>

FARKAS Jenő Zsolt: tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 6000 Kecskemét, Rákóczi út 3.; farkasj@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-4245-2908>

KULCSSZAVAK: tájhasználati változások; tájtermelés; környezeti paradigma; természetvédelem – agrárium viszonya

ABSZTRAKT: Társadalmi életünk összetett mechanizmusok révén jelentős hatást gyakorol a tájakra. Úgy véljük, hogy ezen komplex földrajzi területi egységek állapotában az állami elközelések, fejlesztési irányelvek, az intézményesült struktúrák, valamint a közösségi és egyéni érdekek és cselekvések is egyaránt megnyilvánulnak. Feltevéseink szerint a kultúrtájakban nyomon követhető események jól tükrözik az adott társadalom környezethez való viszonyát, így a tájak használatával összefüggő folyamatok, avagy a „tájtermelés” az „új környezeti paradigma” egyfajta indikátorának tekinthető. E folyamatok alaposabb megértéséhez – kritikai, strukturalista megközelítésekre, kvalitatív és kvantitatív, térinformatikai elemzésekre támaszkodva – a földhasználati módokban bekövetkezett változásokat és az ezek mögött rejlő társadalmi hajtóerőket vizsgáljuk meg. Az elmúlt fél évszázadra vonatkozóan megpróbáljuk érzékeltetni, hogy a tájgazdálkodásban jelentős szerepet játszó természetvédelem és a mezőgazdaság miként alakította a hazai, alföldi térségek jellegét, ehhez kapcsolódóan pedig melyek voltak az egyes korszakok meghatározó mozzanatai. Továbbá feltárjuk, hogy hogyan értékelik az említett ágazatok szereplői az ökológiai szempontokat és az agrárium jelentőségét, valamint az ezeket befolyásoló beavatkozásokat. Duna–Tisza közti mintaterületeinken – a természetvédelem által eltérő mértékben érintett kunsági, illetve bácskai példákon – bemutatjuk azt is, hogy milyen konfliktusok keletkeznek és milyen dilemmák feloldása lesz szükséges a természetközeli állapotok megőrzése és az ezzel gyakran ellentétesen ható mezőgazdálkodás között. Végül az eredmények alapján megállapítjuk, hogy az új paradigma megerősödését eltérő társadalmi érdekek akadályozzák. A környezettudatos elvek ugyan megjelentek, de a tájgazdálkodásban átfogó előrelépés, illetve a tájak állapotában javulás az elmúlt évtizedekben összességében nem történt.

András Donát KOVÁCS: research fellow, Institute for Regional Studies Centre for Economic and Regional Studies; Rákóczi út 3., H-6000 Kecskemét, Hungary, kovacs@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-7748-5945>

Jenő Zsolt FARKAS: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Rákóczi út 3., H-6000 Kecskemét, Hungary, farkasj@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-4245-2908>

KEYWORDS: *land use change; production of landscape; environmental paradigm; relations of nature conservation and agriculture*

ABSTRACT: *Our social life has a significant impact on landscapes through complex mechanisms. The authors believe that governmental ideas, development policies, institutionalised structures, and our interests and activities manifest themselves in various units. Cultural landscapes reflect society's relationship with the environment. Thus, the processes related to the use of landscapes, i.e. "landscape production", can be seen as indicators of the "new environmental paradigm". (The new environmental paradigm represents a "worldview" and an era in which nature conservation and environmental protection become the ultimate goal.)*

To better understand these processes - based on critical, structuralist approaches, qualitative and quantitative GIS analyses - we focus on land use conversions and the social driving forces and responses behind land use patterns. We try to show how nature conservation and agriculture have played a major role in landscape management, shaping the character of the Hungarian lowland regions, and to identify what have been the decisive moments of each epoch in the last 50 years.

In addition, we examine how the actors in these sectors value the ecological aspects and the importance of agriculture, as well as the interventions affecting them. Using the examples of the areas of Kunság and Bácska (differently influenced by nature conservation), we also want to investigate the conflicts and dilemmas of nature conservation and agriculture in the Danube-Tisza interfluve.

The results show that efforts to strengthen the new paradigm are hampered by different social interests. Although environmental principles have emerged, there has been no comprehensive improvement in landscape management or landscape condition in recent decades. Based on the historical events studied using primary data and statistical analyses, it can be seen that the attitudes of society and the conflicting needs of land use play a crucial role in land use change and landscape production.

The new directions of ecological thinking and some elements of the new environmental paradigm appeared in the last five decades. These directions manifested themselves in the segments influencing land use, i.e. in both agriculture and nature conservation. It is also striking that ecological principles have been integrated late and inefficiently into decision-making mechanisms, landscape development practices and rural planning.

The agro-environmental and NATURA2000 schemes have facilitated cooperation between nature conservation and agriculture, but are based on subsidies rather than on producer awareness. Our views are in line with our respondents' comments that sustainable nature conservation should not be subordinated to economic objectives, but at the same time, national parks must also accept the rationalisation of farming practices.

Bevezetés és célkitűzés

Kutatásunk¹ elméleti kiindulópontját azok a kritikai-strukturalista megközelítések adják, amelyek a térre alapvetően úgy tekintenek, mint társadalmi interakciók leképeződésére, ahol az adott geográfiai körülmények között sajátos „helyi entitások” képződnek (Giddens 1984; Hillier, Hanson 1984; Lefebvre 1991; Massey 1991; Soja 1989). A tájakkal, mint önálló térbeli egységekkel kapcsolatosan ma már általánosan elfogadott megállapítás, hogy jelenkori alakításukban az emberi közösségeknek döntő szerepe van (Kauffman, Levin 1987; Konkoly-Gyuró et al. 2017; Sargolini 2013). Fazio és Modica (2018) megfogalmazásában a tájakat ma már nem is lehet másként értelmezni, mintsem természeti-ökológiai, valamint

historikus és kulturális evolúciójuk alapján. A kérdés sok esetben az, hogy vajon a természetes alapstruktúrákat az antropogén hatások mennyire változtatták meg végérvényesen és mennyire dominálnak a mesterségesen létrehozott állapotok (Fazio, Modica 2018). A mindenkori társadalom berendezkedése mindenesetre a tájváltozások tekintetében kulcsfontosságú tényező. Egyetértünk tehát azokkal a szerzőkkel, akik szerint a nemzetállamok stratégiai elvei, a területi tervezést érintő kormányzati megfontolások, az intézményi rendszerek irányítási mechanizmusai, valamint az adott társadalmi közösségek felfogása a táji folyamatokban is nyomon követhető (Antrop 1997; Ellis 2011; Foley et al. 2005; Muir 1998; Renes 2015; Solymosi 2011).

Gondolatmenetünk másik alapvetően fontos eleme az „új környezeti paradigma” nézőpontjának használata, amely alatt a 20. század második felében kibontakozó környezettudatos vezérelvek, értékek és cselekvési minták összességét értjük.² A fenntarthatóságra való törekvés, avagy ennek ellentétéként annak elodázása és figyelmen kívül hagyása – meglátásunk szerint – az antropogén behatásra módosuló földfelszínen is tetten érhető. Vagyis az új paradigma meglététől, elmélyültségétől függő tevékenységek egy része a táji rendszerek jellegében és végeredményben azok fenntarthatóságában is megmutatkozik. Ebben a kontextusban az ökológiai szempontú természetmegóvás és a mezőgazdálkodás egymásra hatásából adódó változások az új környezeti paradigma, valamint a környezettudatosság fokmérői lehetnek (Cosgrove 1997; Yu, Verburg, Wu 2018).

Elvi kiindulópontjainkra építve, kutatásunk célja a tájhasználatban bekövetkezett jól kivehető változások bemutatása és az ezeket befolyásoló, egyes társadalmi elgondolások és beavatkozások jellemzése egészen a rendszerváltást megelőző évtizedektől napjainkig. Munkánkban az Alföldre és annak két olyan mikrorégiójára koncentrálunk, ahol a tájgazdálkodás kérdései mögött az esetek többségében a természetvédelem és az agrárium „párharca” válik láthatóvá. Két mintaterületünkön – a Kiskunsági Nemzeti Parkhoz tartozó, illetve a parkhoz közel eső Felső-Kiskunságban, valamint a Bácskai löszhát térségében – a földhasználatban észlelhető váltásokra, és az ezek mögött fellelhető hajtóerőkre, illetve bizonyos intézményi és egyéni válaszreakciók feltárására és megértésére koncentráltunk.

A hazai és alföldi táji változások tendenciáit bemutató szakirodalom és saját tapasztalataink alapján alapvetésnek tekintjük, hogy az érintett kultúrtájak ma sokkal inkább a társadalmi igényeknek megfelelően átalakított struktúrákat mutatják, mint az eredeti karakterüket (Andrásfalvy, Vargyas 2009; Bíró 2011; Büttner 2010; Csorba, Csatári 2017; Duray, Keveiné 2010; Kerényi 2006; Kovács 2011; Kulcsár 2014; Szilassi 2015, 2017). Éppen ezért úgy gondoljuk, hogy – az új környezeti paradigma megerősödése kapcsán – a területhasználatban megjelenő érdekellentétek és helyi konfliktusok további értelmezése, valamint a fenntartható tájgazdálkodásra³ vonatkozó javaslatok megfogalmazása fontos és sürgető feladat.

Elméleti kiindulópontok – az ember és a táj kapcsolatának kérdése

„A táj a vizuális képzelet és az anyagi világ együttes megjelenésére vonatkozó legáltalálhatóbb kifejezés”, ugyanakkor mindannyiunk számára mást jelenthet, hiszen képzeletünk egyéni percepciókból fakad (Cosgrove 2003 idézi Minca 2013, 55.). Ez a meglátás egyrészt a tájképről való absztrakcióink eltérőségére utal, ugyanakkor rámutat, hogy a szubjektivitás mellett mindvégig központi kérdés marad a táj és az ember kapcsolatrendszer (Cosgrove 1984; Wang, Liu, Chen 2013; Wylie 2007). Egyes szerzők (kutatási nézőpontoktól függetlenül) következetesen kiemelik, hogy a kultúrtájak létrehozása során (kvázi a „tájtermelésben”) legfőképpen azok a társadalmi tényezők érvényesülnek, amelyek egyébként is meghatározzák a közösségek értékrendjét, életformáit, szokásait (Boucher et al. 2014; Rössler 2006; Widgren 2012). A tájak kulturális identitásunk földrajzi keretét adják, ott van bennük az ember, „az előző nemzedékek munkája, ott van a történetiség” (Csemez, Salamin 2006, 7.), és ezzel együtt az adott közösségek természettel való kapcsolatát, életmódját is jól mutatják (Csorba 2010; Kerényi 2007). Ebből következik, hogy a körülöttünk lévő földfelszín mai arculatát leginkább az uralkodó tudományos paradigmákon, viselkedési formákon, attitűdökön keresztül lehet megérteni (Swanwick 2009). Vagyis a táj, (amennyiben azt dominánsan társadalmilag konstruált térként vesszük szemügyre) karakterében és változásaiban mutatja meg a benne élők szellemiségét, bizonyos értelemben az adott emberi közösség civilizációs fokát (Görg 2007; Greider, Garkovich 1994). Sőt, mint „egyedi térbeli minőség” az államnak és az egyéneknek a környezethez való viszonyát is tükrözi (Calvo-Iglesias et al. 2009; Kőszegi et al. 2015; Plieninger et al. 2006). Gailing és Leibenath (2015) úgy fogalmaz, hogy a geomorfológiai értelemben vett megjelenés és a fizikai, földrajzi valóság folytonos átalakulása mögött jól tipizálható struktúrákat, szemlélet- és életmódokat lehet beazonosítani. A felszínen zajló folyamatok ismeretében jobban érthetővé válnak egyes korszakok (melyek lehetnek akár kormányzati ciklusok is), bizonyos trendek, központi irányítási és működtetési módszerek is (Gailing 2012; Wöbse 2002).

Vannak, akik hozzáteszik ehhez, hogy a jelenlegi földhasználati változások az adott vidéki térségek, tájegységek átalakulásának markáns indikátorai (Cloke 2000; Marsden 1998; Newby 1985).⁴ Halfacree (2006) a Lefebvre- (1991) és Whatmore- (1993) féle konceptuális térbeli elméleti kereteket is „beemeli” a gondolatmenetébe, és azt vallja, hogy a táj nemcsak létezik, passzívan várva, hogy felfedezzék, feltérképezzék és kiaknázzák, hanem sokkal inkább folytonosan és dinamikusan változó, összetett és autonóm térrendszert képez. A kultúrtájak tehát az emberi igényeknek megfelelően alakított, tudatos cselekvési sorozatok által formálódó, társadalom által megtermelt térnek tekinthetők (Csorba 2000; Frisnyák 2001; Marosi 1981; Taylor, Lennon 2011; Thrift 1999). Például ilyen tereket képeznek hazánkban a folyószabályozások nyomán kialakult szántóföldek, a homokhátsági erdők, vagy a lakóhelyi, üdülési-pihenési funkciók bővülésével átlakult mezővárosi tanyás külterületek.

Buckwell és társai (2017) a tájakkal szemben támasztott eltérő társadalmi igények kapcsán több felszínformáló tényezőre és konfliktusra is rámutatnak. Többek közt megemlítik, hogy a központi, állami prioritások, illetve a valós helyi érdekek között jelentős eltérések lehetnek. Ez gyakran kedvezőtlen jelenségekhez vezet: romboló beruházásokhoz, pazarló intézkedésekhez, vagy éppen a környezetbiztonság figyelemen kívül hagyásához. Az Európai Unió tagállamaiban a tájak revitalizációjára költött források emelkedtek ugyan, de az eddig okozott károk helyrehozatalára nincs mindenütt lehetőség. A különböző mintázatú tájtypusok által nyújtott előnyökben is egyfajta térségi-társadalmi versenyhelyzet alakult ki, amely tovább fokozza a vidéki térségek differenciálódását, leszakadását. Az is érzékelhető, hogy a tájak sokoldalú használatával megteremthető dinamikus környezeti egyensúlyi helyzet nemcsak nagyon törekeny, de a lehetőségekhez és elvárásokhoz képest kevés olyan hatékony művelési alternatíva terjedt el, amely környezettudatos, lokális sajátosságokra építő tájhasználat-menedzsmentet biztosítana. A tájak fenntartása, megőrzése tehát továbbra is komoly kihívást jelentenek, mind a természetvédelem, az agrárium, mind a vidékfejlesztés számára (Buckwell et al. 2017).

Alkalmazott módszerek

A vizsgálati terület

A tájhasználati változások háttérében álló bizonyos társadalmi hajtóerők megvilágítására és a „tájtermeléssel” összefüggő, vidéki állapotokat befolyásoló szektorális ellentétek megértéséhez az országos szintű áttekintés mellett egy regionális és két kisebb térségi, alapvetően kistájakra szabott vizsgálatot végeztünk el. Korábbi eredményeink azt mutatták, hogy hazánkban a legintenzívebb felszínborítási változások a rendszerváltás után a Duna-Tisza közén, valamint a Nyírségben zajlottak le, így célszerű volt az Alföld nagytáját kiválasztani, mint regionális keretet (Farkas, Kovács 2017; Kovács, Farkas, Hoyk 2017). Kisebb léptékben pedig olyan konfliktusokkal terhelt „övezeteket” kerestünk, melyben a mezőgazdasági termelés és a földhasználat, valamint a természetvédelem érdekütközése szembeötlő. E szempontoknak a Felső-Kiskunság felelt meg legjobban. Itt egyedi helyzetet teremtett az 1970-es évek végétől működő, markáns tájvédelmi érdekeket képviselő Kiskunsági Nemzeti Park (KNP), ugyanakkor a mezőgazdasági ágazatok jelenléte is mindig erős volt. A táj használata mozaikos, környezeti szempontból pedig igen érzékeny a térség, a szárazodás jelentős kihívást jelent.

A Felső-Kiskunság mellett egy olyan kistájat igyekeztünk kiválasztani, ahol a természetvédelem pozíciói kevésbé erősek, és az egykori államszocialista rendszerben kialakított iparszerű, nagytáblás művelés – a tulajdonviszonyok átalakulása ellenére – továbbra is fennmaradt. Ilyen terület több is van az Alföldön

(pl. Békés megye, Nagykunság, Hajdúság), de a Duna-Tisza köze komplex áttekinthetősége okán Bácska mellett döntöttünk.

Módszerek és felhasznált adatbázisok

A kutatás során primer és szekunder adatokat egyaránt felhasználtunk, és azok feldolgozását kvantitatív és kvalitatív metódusok együttes alkalmazásával végeztük el. Az elsődleges adatgyűjtés elején a Felső-Kiskunságra és Bácska térségére vonatkozóan 30-30 strukturált mélyinterjút készítettünk el különböző szakemberekkel, prominens személyekkel. Egyes kérdezettek nem feltétlenül éltek az adott térségben, de életútjuk során rálátásuk volt mindkét térségre, mint például Rakonczay Zoltán, a magyar természetvédelem legendás alakja esetében. A válaszadók megbízható és sokoldalú kompetenciáját mutatja, hogy volt köztük nyugalmazott miniszter-helyettes, ex-államtitkár, intézményvezető, helyi döntéshozó, országosan ismert nagyvállalkozó, valamint agrár- természetvédelmi, környezetvédelmi, erdészeti, vízügyi szakember, gazdálkodó és őstermelő egyaránt. Az interjúalanyok vezetésével gyakran sor került terepbejárásokra, az elmondottakat pedig az általuk hozzáférhetővé tett, adott témához kapcsolódó dokumentumok elemzésével is kiegészítettük.

A kvalitatív tartalomelemzés során kapott eredmények alapján, második lépésben egy survey-jellegű kérdőívvezetésre is sor került, melyben véletlenszerű kiválasztással, random walk metódussal, 654 fő válaszait rögzítettük 4 településen. Ezek közül Kunszentmiklós esett a szűkebb kutatási területünkre (Felső-Kiskunság), és további kettő (Hortobágy és Mezőhegyes) az Alföldre.⁵ A kérdőíves felmérés nem tekinthető reprezentatívnak, de a minta nagysága feldolgozható elemszámot biztosít. Az adatokat Excel és SPSS segítségével rendszereztük és elemeztük.

A szekunder adatforrások közül a felszínborítási adatokat tartalmazó Corine Land Cover (1990 és 2018), valamint a változásokat összesítő Corine Land Cover Change-et (1990–2000, 2000–2006, 2006–2012 és 2012–2018) kell kiemelnünk, melyeket a Copernicus Land Monitoring Service oldaláról értük el. A védett és a Natura 2000 területek 2017-es referenciaévre vonatkozó térinformatikai adatállományát és az elmúlt 25 év kontinentális változásait mutató jelentést (EEA Report 2017) az Európai Környezetvédelmi Ügynökség honlapjáról töltöttük le. A felszínborítás-változások elemzéséhez felhasználtuk a KSH INSPIRE projektben elkészült 5×5 km-es referencia rácsot, melynek elemeire ArcGIS és Excel segítségével összesítettük a CLC Change adatbázisokban rögzített felszínborítás-változások adatait.

Az empirikus kutatások eredményei

A mezőgazdaság és a természetvédelem viszonyának változásai – interjúk és kérdőívek tapasztalatainak tükrében

Vizsgálataink során a megkérdezettek széles körű tudására, az interjúalanyok tapasztalataira támaszkodva olyan releváns és részletgazdag információkat kaptunk, amelyek egyértelmű következtetésekre, objektív megállapításokra adnak lehetőséget. Interjúalanyaink megerősítették elvi kiindulópontunkat és a hazai tájakkal kapcsolatos előzetes felvetéseinket; vagyis a történelmi események, szakpolitikai célok és irányváltások, intézményi átstrukturálódások olyan társadalmi, gazdasági változásokat, konkrét cselekményeket is előidéztek, amelyek az alföldi tájak környezeti viszonyaira és tájképére is jelentős hatással voltak. A rendszerváltást megelőző, majd az azt követő ágazati koncepcióváltások, az EU-csatlakozás után megjelenő ágazati szakpolitikák az elmúlt fél évszázadot különböző periódusokra tagolják. Az elmondottak és a kapcsolódó dokumentumok elemzése alapján a vizsgált időszakra vonatkozóan a földhasználatra ható, mezőgazdasággal és természetvédelemmel összefüggő legfontosabbnak ítélt eseményeket, fordulópontokat az alábbi idővonalon foglaltuk össze (1. ábra).

Az elmúlt fél évszázad tájhasználati változásai mögött a legtöbben a két legnagyobb „földhasználó szektor párharcát”, és az e mögött rejlő állami intézkedéseket és beavatkozásokat vélték a legfontosabbnak. *„A földhasználatra a mindenkori kormányzás és a makrogazdasági körülmények gyakorolják a legnagyobb nyomást. A gazdálkodók többsége igyekszik alkalmazkodni a szabályozásokhoz, de anyagi érdekeltségektől, szemlélettől függően nagy különbségek vannak a földhasználatban, a szűkebb táji környezet gondozásában”* – mondta ezzel kapcsolatban egy szakember.

A kiskunsági mintaterületen évtizedeken át nagy jelentőséget kapott a természetvédelem. Erősödő pozíciójában már az 1970-es évektől szerepet játszott az élőhelyek és kulturális értékek védelmének favorizálása és néhány karizmatikus (országos és helyi) vezető elhivatottsága. Itt a védett földterületek jelentős része fokozatosan állami tulajdonba került, amelyeket aztán a nemzeti park kezelésébe adtak át. 1975-ben a Kiskunsági Nemzeti Parkban a védett területek 37%-a volt parki kezelésben (és állami tulajdonban), míg 2003-ban ez az arány több mint 50%-ra növekedett (41 395 hektár a 76 000 hektáros összterületből). A védelem alá vont földterületek kapcsán az érdekeltek között ellentétek alakultak ki: amíg a természetvédelem egyre nagyobb művelhető területre terjesztette ki hatókörét (hatósági jogkörét), a TSZ-ek is igyekeztek birtokaikat növelni, pl. a szántóterületeiket a gyepek és a szikes tavak kárára. A vitáknak voltak enyhébb és drasztikusabb (perек) megnyilvánulásai, de végül a szembenállók többnyire belátták, hogy közös érdekről van szó; – a kiskunsági táj hosszú távú megőrzéséről. *„A megegyezést elősegítette az is, hogy a szocializmusban is léteztek magángazdálkodók, még ha kis számban is. A gazdálkodók földterületei beékelődve helyezkedtek el a szövetkezeti vagyoni-*

1.ábra: A mezőgazdaság és természetvédelem fő fordulópontjai az elmúlt évtizedek tükrében
Turning points in agriculture and nature conservation in recent decades

1960-as évek	1970-es évek	1980-as évek	1990-es évek	2000-es évek	2010-es évek
A nagyüzemi mezőgazdaság megszervezése, a szövetkezeti rendszer második hulláma, az ország újbóli élelmiszer-önellátásának biztosítása alapvető terményekből	Iparszerű mezőgazdaság kialakítása, technológia- import, kiemelkedő agrarexport, az ágazat kiemelt fontosságúvá válik a konvertibilis valuta szerzésben, háztáji gazdaságok és integrációjuk	A mezőgazdaság válságának kezdete, tökehiány, beruházások visszaesése, piaci anomáliák technológiai lemaradás, környezeti problémák felerősödése	A mezőgazdasági tulajdonviszonyok teljes átalakulása, az ágazat válsága, a szövetkezetek felbomlása, a piacok elvesztése, kárpótlás - szétaprózott birtokstruktúra, környezeti terhelések csökkenése, ökológiai szemlélet megjelenése, Biokontroll Hungária	Felkészülés az EU csatlakozásra, új hazai támogatási rendszerek bevezetése, az agrár-környezetgazdálkodás megjelenése, 2004 után az EU KAP támogatási rendszerének átvétele, technológiai fejlődés, a birtokkoncentráció elindulása, duális mezőgazdaság	Az ökológizálkodás szerepének növekedése, (bár az AKG- területek nagysága stagnál), a monokultúra erősödik a birtokkoncentráció növekszik, az agrártársadalom erőteljesen polarizálódik
Nincs intézményesített természetvédelem, de Magyarország természeti, táji állapotai európai viszonylatokban kifejezetten jó.	A természetvédelem "aranykora", az első nemzeti parkok megalapítása, gazdálkodókkal, településekkel való konfliktusok	A nemzeti parkok és a szövetkezeti szektor helyi megegyezéseken alapuló partnerség, a két szektor közelsége, javuló pozíciók	A természetvédelem kedvezményezett helyzete a kárpótlás során (1996.évi LIII. Tv.), erős és kiterjedt országos jogkörök, hatóságok fejlesztése a nemzeti parkoknál, védett területek állami tulajdonba vétele, a tematikus parki funkciók fellendülésének kezdete	Kétarcú évtized: 2004-től LIFE programok, a zöld hatóságok megalakítása, 2008-tól NATURA2000, a parkok oktatási és idegenforgalmi funkcióinak bővítése, ugyanakkor 2005-ben a nemzeti parkok hatósági jogkörének elvétele	A természet- és környezetvédelem irányítási rendszerének megengülése, védett területek bérbevétele és elárverezése, ismét elképzelhetővé válik a nemzeti parkok összevonása.

Forrás: Interjúk és dokumentumelemzések alapján a szerzők összeállítása

ban. Ez a helyzet a Kiskunság egyes térségeiben háttérbe szorította az alkalmazott nagyüzemi technológiákat (pl. helikopteres növényvédelem), ezzel kedvezve a természetvédelemnek” – világított rá egy korábbi nemzeti parki vezető.

A rendszerváltást követő privatizációval azonban ismét felerősödtek a konfliktusok, a visszaélések és az abból fakadó területfelhagyások, amelyek alapvetően a táji állapotromlás irányába hatottak. Az alapvető problémát az jelentette, hogy a nemzeti park területei nem voltak pontosan nyilvántartva (ekkor nem létezett a területekről pontos helyrajzszám-kataszter). Így a kárpótlás során létrehozott földalapkba (pl. a nemzeti park külön alapjába) nem lehetett egyértelműen besorolni az egyes táblákat, illetve a KNP olyan parcellákra is igény tartott, amelyeket korábban a TSZ kezelt, de szerették volna a természetvédelem számára megszerezni. Ezek a nézeteltérések később rendeződtek, elsősorban annak köszönhetően, hogy az állam forrásokat biztosított a KNP-nek a földvásárlásra. Ezért is nőtt jelentősen az állami tulajdon aránya a területből. Az 1990-es évek folyamán ezt a törekvést a Felső-Kiskunságban magáncégek is támogatták pl. a GlaxoSmithKline Magyarország gyógyszeripari cég, vagy a Magyar Telekom. A nemzeti park az 1990-es évek első felében nem volt felkészülve a megnövekedett terület – különösen a szántók – kezelésére, így azokat a megmaradt TSZ-eknek haszonbérbe adták. (Kölcsönös volt az egymásra utaltság, hiszen a szövetkezetek éppen elvesztették a földjeiket). A szerződésben pontosan szabályozták a termelés feltételeit, így ez az időszak volt az első alkalom, hogy napi szinten is bele tudtak szólni a termelési folyamatba.

Ezt követően az agrár-környezetgazdálkodás rendszere (2003-ban még nemzeti, de egy évvel később már uniós forrásból) hozott nyugodtabb időszakot a gazdálkodók és a KNP között. A park tájgazdálkodásban betöltött szerepe és funkcióbővülése egészen a kétezres évek közepéig töretlen volt. *„Úgy tűnt, hogy számos probléma rendeződött, és az érdekelt szereplők (térségektől is függően) több kérdésben kiegyeztek.”* *„Voltak visszatérően jelentkező konfliktusok, de ezek egy része a felek konszenzusával megoldódott.”* – fűzte hozzá egy gazdálkodó.

A jelenlegi állásfoglalások (amelyek a természetvédelmi szakma felől értelemszerűen élesebben fogalmazódnak meg) egy kiegyensúlyozatlan állapotra, a természetvédelem csökkenő erejére hívják fel a figyelmet. *„A visszaszorulás 2005 óta tart; az intézményrendszert érintő állami intézkedésekkel az agrárium és a természetvédelem pozíciói ismét kiegyenlíthetetlenek lettek, az előbbi javára”*. *„Ráadásul az agrártámogatások maximalizált lehívása, és a nemzeti parkok által kezelt területek Nemzeti Földalapkezelő Szervezethez való átkerülése a végletekig kielezi a tájhasználati érdekellentéteket, amin az AKG-rendszer nem képes segíteni”*. Így aztán az ökológiai szempontok mellett érvelők egyre kevésbé tudják a gyakorlatban is érvényesíteni elképzeléseiket, egyre inkább érzékelhetővé vált, hogy az állam és az önkormányzatok nem értékelik megfelelő súllyal a környezeti értékek megőrzésének szerepét. Aggodalmaikat egy kerekasztal-beszélgetés résztvevői így foglalták össze:

„A természetvédelem és a gazdálkodás viszonyrendszerére nagyban ható nemzeti parki igazgatóság és az ökológikus szemlélet alapvetően a fenntarthatóság irányába terelte a tájak használatát, ugyanakkor ellentmondásos társadalmi reakciókat is kiváltott. 2005-től jelentősen megváltozott a helyzet; a parki hatósági jogkörök elvesztésével a természetvédelem komoly presztízsveszteséget szenvedett el a térségben, és ezt a Natura 2000 hálózat kialakításával járó körülmények sem tudták helyrebillenteni. Sőt! Sokan nem tudták megérteni a célokat, ami azt eredményezte, hogy a természetvédelem megítélése inkább romlott!”

Természetesen nemcsak ez képezte a negatív megítélés alapját, hanem több interjúalanyunk véleménye szerint az is, hogy korábban az igazgatóság a hatósági (pl. építéshatósági) jogköreinek alkalmazásakor csak saját ágazati érdekeit vette figyelembe indokolatlan korlátozásokat, tiltásokat előírva (e hibákat a már említett kerekasztal-beszélgetésben a KNP kollégái is elismerték).

A bácskai térséget a korábbiakban ismertetett folyamatok kevésbé érintették, hiszen ott a nagytáblás gazdálkodás túlsúlya mindvégig megmaradt. *„A természetvédelem jelentősége a monokultúrákon sosem volt erős, de az ökológiai folyosók és élőhelyek egészen jó állapotban megmaradtak”* – tette hozzá egy természetvédelmi szakember. A helyi válaszadók a társadalmi problémákat hangsúlyozták: *„a vidéki élet elértektelenedett, a térség mezőgazdasága nem fog többé megélhetést nyújtani”, „egy-két mágnás jelenléte meghatározó, akik a profitra való törekvés mellett még igyekeznek felkarolni az itt élőket, de ettől eltekintve a TSZ-ek megszűnése óta a helyi társadalom nem talált magára”*. A Duna menti erdős zónákban az erdőgazdálkodás-vadászat-természetvédelem oppozíciói miatt is felmerültek éles viták, s ezek táji kihatásairól a szakemberek véleménye ma is megoszlik. Egyesek *„visszaadnák a természetnek az ártereket”,* míg mások *„a végletekig kihasználják a helyi környezeti adottságokat”*. Többen is elmondták, hogy az ágazatok közötti *„feszültségeket”* *„a jelenlegi intézményrendszer struktúrája és funkcionális megosztása, a túlbürokratizált működés”* okozza. Ráadásul *„hiányoznak azok a szakmai kerekasztalok, amelyek korábban egyensúlyban tartották az eltérő érdekeket. Így válhatott a fakitermelés „rablógazdálkodássá”, vagy a vadászat „profitorientált sporttá”*. *„Ezek a zavarok jól láthatók a téjban; például az erdők tekintetében is az ültetvényjelleg, a gazdasági haszonszerzés dominál”*.

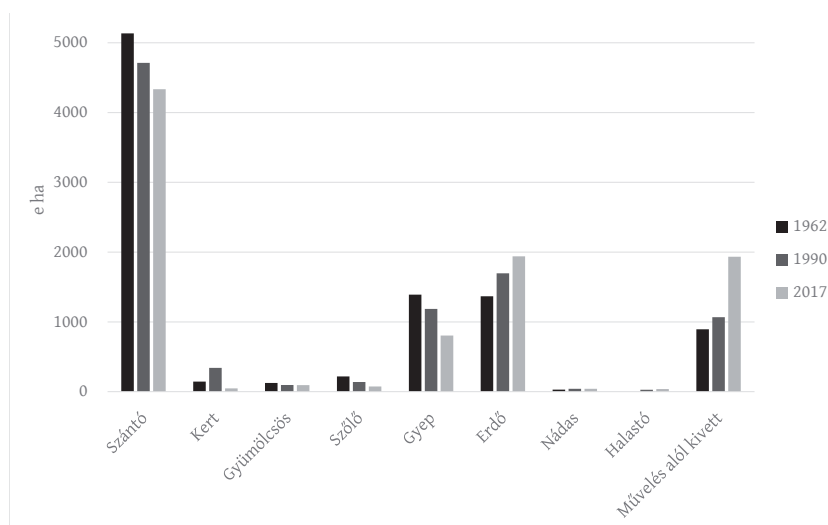
Az interjúkat kiegészítő kérdőív a lakosság ismereteire fókuszált. A felmérés három lényegretörő kérdést tartalmazott, ami alapján kijelenthető, hogy a helyiek viszonylag nagy csoportjai nem rendelkeznek kellő információval ahhoz, hogy megítéljék a közelmúlt és a jelen tájgazdálkodási gyakorlatát. Egyes kérdésekre feltűnően magas arányban, 28%-ban nem akartak, vagy nem tudtak válaszolni, ami véleményünk szerint arra is rámutat, hogy a vidéki lakosság mennyire bizonytalan a hazai agrártermelés környezeti hatásainak megítélését illetően. Ugyanakkor a válaszadók egy része pozitívan vélekedik közvetlen környezetének állapotáról: közel harmaduk úgy vélte, hogy a lakóhelyét övező tájak állapota javult, a mezőgazdasági tevékenységek a természeti adottságokhoz igazodtak, és a

külterületek állapota jó. 30%-uk úgy látja, hogy nem történt változás, illetve a mezőgazdasági tevékenységek a természeti adottságokhoz csak részben igazodtak, és csak 7%-uk gondolta azt, hogy „a tájak állapota jelentősen romlott”. Némi tájékozatlanságot fedezhetünk fel egy másik kérdésben is, ahol a szakembereknek ellentmondóan, a válaszadók közel kétharmada nem látja problémának a természetvédelmi ágazat érdekérvényesítésének gyengülését. A „természetvédelem háttérbe szorulását” a kérdezettek 3,4 pontra értékelték egy 1-től 4-ig terjedő skálán, ahol az 1-es azt jelenti, hogy súlyos problémát jelent-, míg a 4-es, hogy egyáltalán nem jelent problémát. Vagyis a természetvédelemnek tájgazálkodásban betöltött szerepét a lakosság nem ismeri fel, ezzel mintegy elfogadva annak leépítését.

A földhasználat átalakulása, statisztikai és térinformatikai elemzés

Statisztikai és térinformatikai elemzéseinkkel szeretnénk volna bemutatni a földhasználatban nyomon követhető változásokat, mégpedig oly módon, hogy közben reflektálni próbálunk a kvalitatív elemzés eredményeire is. A makrofolyamatok érzékeltetéséhez elsőként a KSH vonatkozó hosszú idősoros adatait tekintettük át, melyek segítségével általános trendeket határoztunk meg 1962-től (a 2. szövetkezesítés konszolidálásától) 2017-ig. Azt tapasztaltuk, hogy a legnagyobb területeket elfoglaló művelési ágak egyirányú trendek mentén változtak az elmúlt évtizedekben (2. ábra). 1962-től kezdődően a szántók és gyepek területe csökkent, míg az erdők és a művelés alól kivett területeké nőtt. A változások di-

2. ábra: A művelési ágak változása 1962-2017 között Magyarországon
Changes in land use categories between 1962-2017 in Hungary

Forrás: KSH adatai alapján a szerzők szerkesztése

namikája 1990 után megnőtt, főként a beépített területek növekedése esetében. E kategória a rendszerváltozást megelőzően éves szinten 4 550 ha-ral, míg 1990 után már 32 000 ha-ral bővült, jól kifejezve azt, hogy az államszocialista berendezkedésről a szociális piacgazdaságra történő átállás jelentősen megváltoztatta a földhasználati módok iránti igényt, és ezzel a tájak arculatát.

A Corine Land Cover Change (CLC) adatai ezzel összhangban, de már területi bontásban mutatnak hasonló eredményeket. Az adatbázis szerint Magyarországon 1990 és 2018 között a felszínborítás-változások által érintett területek nagysága 1,15 millió ha. A változások 56%-a az Alföldre, az ország legfontosabb mezőgazdasági területére esett, és 28 év alatt 646 000 ha-t tett ki. Az 5×5 km-es referencia-hálózat egységeire számolt adatok alapján kapott felszínborítás-változási arányokról az 1. táblázat, míg ennek térbeliségéről a 3. ábra ad képet.

Az Alföldet tehát az országoshoz hasonló trendek jellemzik, a beépített és az erdők területének növekedésével, a szántóterületek csökkenésével. Ugyanakkor a nagytáj természeti jellegzetességeiből, valamint társadalmi, gazdasági folyamataiból következően a művelési ágak átalakulásának üteme lassabb.

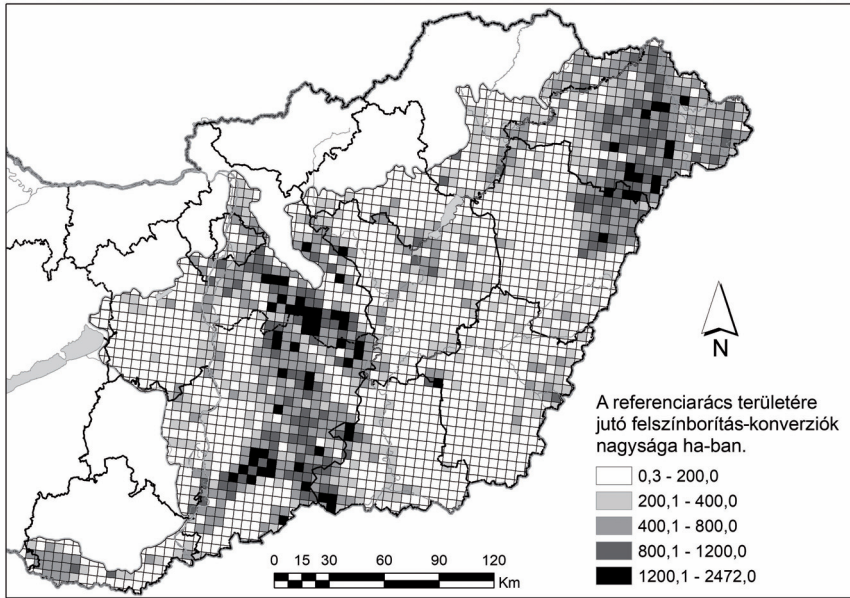
Az 1. táblázat adatai mellett célszerű megvizsgálni a CLC Change 44 felszínborítási kategóriára vonatkozó adatait is, amelyek összesítése részletesebb információt szolgáltat a felszínborítási konverziók irányairól. Ez alapján az derül ki, hogy a Homokhátságon és a Nyírségben jelentős a különböző mezőgazdasági földhasználatok közötti váltás (pl. szőlő vagy rét/legelő szántófölddé alakítása). E kedvezőtlenebb adottságokkal rendelkező tájakon az agrárium jövedelemtermelő képessége mindig is alacsonyabb volt, és a rendszerváltás utáni kihívások; a tulajdonosi és üzemszerkezeti átalakulása, a piacvesztés tovább rontották helyzetét. Ebből következően az itteni termelők mind a piaci, mind az intézményi környezet átalakulásaira nagyon érzékenyen reagáltak, és akár 5-10 éves időtávlatban gon-

1. táblázat: A felszínborítás változása 1990 és 2018 között az Alföldön
Changes in land cover between 1990–2018 in the Great Hungarian Plain

<i>Felszínborítás típusa</i>	<i>Területi arány, 1990 (%)</i>	<i>Területi arány, 2018 (%)</i>	<i>Változás (%)</i>
Települési területek	5,5	6,4	0,9
Szántóföldek	62,4	59,5	-2,8
Szőlő	1,2	0,8	-0,5
Gyümölcsös	0,9	1,0	0,1
Rét/legelő	8,2	8,3	0,1
Egyéb mezőgazdasági területek	5,0	4,1	-0,8
Erdők	8,2	9,6	1,4
Egyéb természetközeli területek	5,9	7,7	1,8
Vizek és vizenyős területek	2,8	2,6	-0,2

Forrás: CLC 1990 és 2018 alapján a szerzők számításai és szerkesztése

3. ábra: A felszínborítás változásának térbeli mintázata 1990–2000, 2000–2006, 2006–2012, 2012–2018 között az 5×5 km-es referenciahálóra
Spatial pattern of land cover change between 1990–2000, 2000–2006, 2006–2012, 2012–2018 for 5×5 km reference grids

Forrás: CLC Change adatbázisok alapján a szerzők számításai és szerkesztése

dolgodva hajlandók voltak megváltoztatni területeik földhasználatát, melynek célja többnyire a megélhetés fenntartása, a bevételek lehetőség szerinti maximalizálása volt, még akkor is, ha ezek főként az agrártámogatásokból voltak realizálhatók. Vagyis a makrogazdasági körülmények és a szabályozási környezet változásai ebben az időszakban úgy hatottak a tájgazdálkodásra, hogy a földhasználók a környezeti szempontokat félretéve hozták meg döntéseiket, melyet számos interjúalanyunk véleménye is megerősít. Ennek a magatartásnak az okát a megkérdezettek alapvetően az európai agrárpolitikai rendszerrel hozták összefüggésbe, melynek célkitűzései és preferált eszközei költségvetési ciklusonként változnak, ebből következően sok esetben egymásnak ellentmondó intézkedéseket is tartalmaznak.

A CLC Change részletes adatai alapján az Alföldön legjellemzőbb folyamat az agrárterületek erdő- és egyéb természetközeli területekké való átalakulása (elsősorban átmeneti erdős-cserjés területté, amelyek alapvetően az új erdőtelepítéseket jelzik a CLC-ben), amelyek az összes változás 15%-át teszik ki (2. táblázat).

Az erdők területének növekedésével kapcsolatban a megkérdezett szakértők is több ízben kifejtették véleményüket. Az erdősítések által befolyásolt környezeti folyamatok és a jelenlegi erdőállomány minőségének megítélése régóta vita

2. táblázat: A felszínborítás-kategóriák közötti legnagyobb területű konverziók az Alföldön
Highest area conversions among the categories of land cover in the Great Hungarian Plain

<i>Kiindulás (mezg. ter.)</i>	<i>Végállapot (erdő és termőközeli)</i>	<i>Konverzió (ha)</i>
Nem öntözött szántóföld	Átmeneti erdős-cserjés területek	62310
Rét/legelő	Átmeneti erdős-cserjés területek	15210
Nem öntözött szántóföld	Lomblevelű erdők	8279
Szőlők	Átmeneti erdős-cserjés területek	3146
Komplex művelési szerkezet	Átmeneti erdős-cserjés területek	2172

Forrás: CLC Change adatbázisok adatai alapján a szerzők számításai és szerkesztése

tárgyát képezi. A mutatószámok és a vélemények alapján az erdősültség egyértelműen összefüggésbe hozható mind az európai uniós csatlakozás előtti, mind az azutáni időszak támogatási politikájával. A kiváltó okok és hatások részletezése a cikknek nem feladata, az azonban kijelenthető, hogy az erdők aránya egyes térségekben tovább már nem növelhető, az őshonos fajok telepítése a klímaváltozás és a szárazodás miatt egyébként is nehézségekbe ütközik. Emellett társadalmi hatása is jelentős, hiszen a mezőgazdasági kultúrákhoz (pl. szőlő-gyümölcs, kertészet) képest kevésbé munkaintenzív, jövedelem csak hosszútávon realizálható belőle, így a vidéki területek munkaerőpiaci és szociális problémáinak megoldását inkább nehezíti, mint elősegíti.

Az Alföld nagytájának analízise mellett külön megvizsgáltuk az itt található 986 000 ha nagyságú Natura 2000 ökológiai hálózatot érintő felszínborítási átalakulásokat is, melynek számszerű eredményeit az 3. táblázat foglalja össze.

A korábban már ismertetett általános trendek a Natura 2000 térségek esetében is érvényesülnek, azonban a védett jelleg, valamint a kezelési tervek által szabályozott keretek miatt több eltérést tapasztalhatunk. Ezek az élőhelyeken

3. táblázat: A felszínborítás változása az alföldi Natura 2000 területeken
Land cover changes in Natura 2000 areas of the Great Plain

<i>Felszínborítás típusa</i>	<i>Területi arány, 1990 (%)</i>	<i>Területi arány, 2018 (%)</i>	<i>Változás (%)</i>
Települési területek	0,3	0,4	0,1
Szántóföldek	35,3	32,5	-2,7
Szőlő	0,2	0,1	-0,1
Gyümölcsös	0,1	0,2	0,1
Rét/legelő	17,6	18,6	1,0
Egyéb mezőgazdasági területek	1,9	1,5	-0,4
Erdők	13,9	14,7	0,7
Egyéb természetközeli területek	20,5	22,1	1,7
Vizek és vizenyős területek	10,3	9,9	-0,4

Forrás: CLC 1990 és 2018 adatai alapján a szerzők számításai és szerkesztése

a felszínborítás-változások nagysága 1990 és 2018 között 112.000 ha-t tett ki. A változások közül elsősorban a rét/legelő, valamint az egyéb természetközeli területek növekedését emelhetjük ki, melyet ez esetben egyúttal preferált konverziós irányoknak is tekinthetünk. A mezőgazdasági és egyéb természetközeli, valamint erdőterületek átalakulásának egyenlege 6500 ha volt az utóbbiak javára, melyben a meghatározó folyamat az átmeneti erdős-cserjés területek növekedése, és ezzel párhuzamosan a szántóföldek és rétek/legelők kiterjedésének csökkenése volt.

A Natura 2000 területek felszínborítás-változásának eredményei rámutatnak arra, hogy a vizsgált időszakban az alföldi tájak és védett élőhelyek állapotában jelentős minőségi változás nem történt. Ebben a tekintetben a természetvédelmi ágazat alapvetően a meglévő állapotok konzerválására volt képes.

Következtetések, összegző javaslatok

A primer adatgyűjtések és statisztikai elemzések segítségével áttekintett események alapján kijelenthető, hogy az alföldi térségekben lezajlott táji változásokban, tájtermelési folyamatokban a társadalom szemlélete és az eltérő területhasználati igények meghatározó szerepet töltenek be. A tapasztaltak szerint már a rendszerváltás előtt egy új típusú gondolkodásmód, azaz az új környezeti paradigma egyes elemei megjelentek, s ez a tájhasználatra ható szegmensekben, mind a gazdálkodásban, mind a természetvédelemben megnyilvánult. Ugyanakkor az is érzékelhető, hogy a környezettudatos elvek késve és nem kellő hatékonysággal épültek be a tájgazálkodással, földhasználattal, terület- és vidéktervezéssel összefüggő döntéshozatali mechanizmusokba és a fejlesztési gyakorlatokba. A tájtermeléshez kapcsolódó területhasználati konfliktusok és a történeti fordulópontokhoz (a rendszerváltás és az EU-csatlakozás) köthető szemléleti váltások, valamint azok hatásai a térinformatikai elemzés eredményeiben is visszaköszönnek, megerősítve az interjú vizsgálatunk eredményeit. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy lakossági kérdőívünk alapján az emberek közel harmada nem rendelkezik megfelelő információval, vagy nem tudja megítélni a természeti környezet állapotát, vagy annak változásait. Ez nemcsak a kérdezettek tájékozatlanságát, de a vidéki társadalom természetből való eltávolodását is jelzi, sőt utal arra, hogy a környezettudatos gondolkodás nemcsak a gazdálkodók esetében, de szélesebb körben sem jellemzője az érintett települések lakosságának. Mindez az új környezeti paradigma kibontakozásának akadozására mutat rá.

Az áttekintett időszakban egyébiránt voltak pozitív hazai kezdeményezések – elsősorban stratégiák és fejlesztési koncepciók – amelyek kiemelt figyelmet fordítottak a kiskunsági és bácskai térségekre, azok településeire. Interjúalanyaink is alátámasztották, hogy a földhasználat ésszerű átalakítására vonatkozó elképzeléseket mind a szakirodalom, mind az országos dokumentumok részletesen taglalták (pl: Duna-Tisza közti Homokhátság fenntartható fejlesztése 2007; NÉS-2

2017; Nemzeti Tájstratégia 2017). Az 1990-es évektől központi kormányhatározatok sora született a Duna–Tisza közti tájakon szükséges intézkedésekről: (2087/1995.(IV.3.); 2286/1996.(X.25.); 2271/1999.(X.22.); 2095/2004.(IV.27.). A 97/2005.(XII.25.) OGY határozat által elfogadott Országos Területfejlesztési Konceptió (OTK) bemutatta a térség integrált fejlesztésének prioritásait, a természeti degradációs folyamatok megállításának, az agrárszerkezet-váltásnak a fontosságát. Az OFTK a „Speciális táji, környezeti problémákkal, adottságokkal rendelkező vidéki térségek fejlesztési feladatai” (3.1.5.2) között több ízben is utal az általunk vizsgált térségek gondjaira és a megoldási alternatívákra. Mindezek mellett megjelentek a korábbi kutatásokra épülő új szellemű tervezés-előkészítést igénylő programok is, mint például a tájrehabilitációt és a helyi társadalmat átfogóan támogató tanyafejlesztési pályázatok. Érzékelhető az állam szerepvállalása és a tájakról való környezetorientált gondolkodás, ugyanakkor az irányítási-intézményi rendszerekben megfigyelhető változtatások célja és eredményessége (legalábbis szakmai nézőpontok alapján) erősen vitatható. A primer adatgyűjtés során hallott szakirányú állásfoglalások egyaránt visszaigazolják, hogy az erőfeszítések nem hozták meg a kellő áttörést, és az antropogén tájhasználat, a helytelen földhasznosítás kedvezőtlen hatásai nem enyhültek. Az új paradigma tehát főként elvi szinten, „dokumentumok formájában van jelen”, a környezetorientált stratégiai elképzelések gyakorlati életben való rutinszerű megvalósítása egyelőre még várat magára. A régóta fennálló földhasználati konfliktusok, a természetvédelem és a gazdálkodás érdekellentétei, valamint az eltérő területhasznosítási igények azt mutatják, hogy a paradigmaváltásban mind döntéshozói, mind intézményi, mind lakossági szinteken elmaradás mutatkozik. Mindezt – a szakértői vélemények alapján – jelentősen befolyásolják az agrártámogatási gyakorlatok is, amelyek miatt a tájak használata és kezelése gyakran a pillanatnyi anyagi érdekek mentén történik.

Aggodalomra ad okot a természetvédelem „mozgásterének beszűkülése”, holott korábban ennek a szektornak alapvetően pozitív szerepe volt a tájhasználati változásokban. Ráadásul az interjúkban hallottak szerint, (legalábbis a mintaterületek vonatkozásában) mindezt tetézik az agrárágazat feszítő kérdései: a szakemberhiány, a modernizációs beruházások lelassulása, az agrártársadalom szétesése, polarizációja és a birtokkoncentrációval járó táji homogenizáció. A mezőgazdaság látszólagos pozícióelőnye meglehetősen ingatag. Meglátásunk egybevág az interjúalanyaink által elmondottakkal, vagyis a környezettudatos földhasználat kialakításában, ezekben az érzékeny tájakban a természetvédelmet nem lenne szabad alárendelni a gazdasági céloknak. Ugyanakkor a nemzeti parkoknak is el kell fogadniuk, hogy a gazdálkodás kiszorítása helyett annak ésszerűsítése és a kultúrtáji értékek megőrzése a cél. A természetvédelmi szakmának emellett nagy felelőssége van azon érdekek bemutatásában, amelyek a bürokratikus szabályozás helyett a táji problémák megértésére és az alföldi mozaikus adottságoknak megfelelő kezelésére hívják fel a figyelmet.

Mindent figyelembe véve, úgy véljük, hogy a tájak igénybevételét a hosszú távú, komplex környezeti fenntarthatóság jegyében kell megtervezni, amelyben a gazdálkodás, a természet- és tájvédelem összehangolása mindinkább fontossá válik. A vizsgálatokra kijelölt térségekben az évtizedek óta zajló negatív folyamatok eljutottak arra a pontra, ahol mindenképpen újra kell gondolni a tájhasználat lehetőségeit. Valamennyi ágazatnak és a központi döntéshozatalnak arra kell törekednie, hogy a tájak kulturális evolúciójára ható társadalmi erők és eltérő érdekeltségek mentén feszülő törésvonalak megsűnjenek. A kedvezőtlen táji és társadalmi folyamatok ugyanis csak akkor fordíthatók kedvező irányba, ha valamennyi szereplő – az állam, az agrár- és természetvédelmi szektor, valamint a települések és azok lakossága – között olyan, lokális-specifikus konszenzusok születnek, amelyek lehetővé teszik a kultúrtájak átgondolt használatát. Reményeink szerint a tanulmányunkban alkalmazott elméleti megközelítés és az ezt kiegészítő empirikus munka rávilágít a tájtermelés szereplőinek felelősségére, az új környezeti paradigma tájhasználatban is kifejeződő jelentőségére.

Jegyzetek

- 1 Vizsgálatainkat egyrészt „Az állam strukturális átalakulásaira adott intézményi és egyéni válaszok különböző földrajzi kontextusokban” című OTKA K109269 kutatáson belül (Az „Intézményi, társadalmi-közösségi és egyéni válaszok az állam átstrukturálódására a tájgazdálkodás szemszögéből” c. altémában), másrészt az „Új környezeti paradigma megjelenése Közép Európában” című Bolyai János Kutatási Ösztöndíj keretében folytattuk.
- 2 A „New Environmental Paradigm” szöösszetételt elsőként két szociológus, Dunlap és Van Liere (1978) írták le azonos című módszertani tanulmányukban. A kezdetben attitűdök mérésére szolgáló metódus jelentésköre később kibővült, és mára a kifejezés a „növekedés határainak” felismeréséről, a termelés és a fogyasztás megfékezéséről szól. Egyszerre jelent „világnézetet” és egy olyan korszakot, amelyben a természet megóvása, a környezet védelme válik a legfőbb céllá (Kerényi 1995). A paradigma és a paradigmaváltás tudományelméleti koncepciója számos filozófiai, absztrakciós problémát is felvet, melynek kifejtése nem cikkünk feladata. Azonban azt meg kell jegyeznünk, hogy értelmezésünkben az ember-környezet relációt érintő paradigmaváltás túlmutat a Kuhn (1962) által leírt „paradigmaváltás=tudományos forradalom” megközelítésen. Paradigma alatt az adott kor szellemiségét tükröző gondolkodásoknak, vezérelveknek, értékeknek és cselekvési mintáknak, egy adott társadalom vagy egy közösség által elfogadott összességét értjük.
- 3 Fenntartható tájgazdálkodás alatt azt a széles körű tájspecifikus tevékenységet értjük, amely biztosítja a társadalom számára szükséges környezeti javakat és megélhetést, ugyanakkor a fellelhető természeti és kultúrtájai értékek védelmét és hosszú távra szóló megőrzését.
- 4 Itt szeretnénk röviden utalni néhány alapvető fogalomra. Értelmezésünk szerint a földhasználat az adott felszín antropogén használati módja, amelynek meghatározása hosszabb idejű megfigyelést kíván, míg a felszínborítás egy adott időpontban, terepi vagy távérzékeléssel látható jellemző (vannak olyan felszínborítások, amelyek egyben jól tükrözik a földhasználatot is pl. szántóföldek esetében, de pl. a gyepeknél, erdőknel már nem ilyen egyértelmű a használati mód). A földhasználati módok adott tájban megnyilvánuló összetett rendszere maga a tájhasználat, mindezek tervezési alapú megközelítése pedig a tájhasználat-menedzsment.
- 5 Miután az OTKA kutatás több altémából állt, a kérdőívész lefolytatásakor komplex szempontrendszert kellett figyelembe venni. A tájhasználati hasonlóságok miatt úgy véljük, hogy a mintaterületeinken kívül eső, Kisalföldön található Győrújfaluban kapott eredmények is fontos tanulsággal szolgálnak.

Köszönetnyilvánítás

Kovács András Donát munkáját a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

A kézirat korábbi változatához többen is fűztek megjegyzéseket, ezúton köszönjük Timár Judit, Nagy Erika és Csatári Bálint értékes segítségét.

Irodalom

- Andrásfalvy B., Vargyas G. (szerk.) (2009): *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében*. PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, L'Harmattan, Budapest
- Antrop, M. (1997): The concept of traditional landscapes as a base for landscape evaluation and planning; the example of Flanders. *Landscape and Urban Planning*, 1-2., 105–117. <https://doi.org/cf3xnk>
- Bíró M. (2011): Változástérképek használata tíz év alatt bekövetkezett élőhelypusztulási tendenciák kimutatására a Kiskunsági-homokhátság területén. *Tájékológiai Lapok*, 9., 357–374.
- Boucher, Y., Grondin, P., Auger, I. (2014): Land use history (1840–2005) and physiography as determinants of southern boreal forests. *Landscape Ecology*, 3., 437–450. <https://doi.org/f5thfx>
- Buckwell, A., Matthews, A., Baldock, D., Mathijs, E. (2017): *CAP: Thinking Out of the Box. Further Modernisation of the CAP – Why, What and How?* RISE Foundation, Brussels
- Büttner Gy. (2010): Magyarország 1990–2000 és a 2000–2006 közötti felszínborítás változásainak összehasonlítása. In: Lóki J., Demeter G. (szerk.): *Az elmélet és a gyakorlat találkozása a térinformatikában konferencia kiadványa*. Universitas Alapítvány, Debrecen, 89–97.
- Calvo-Iglesias, M. S., Fra-Paleo, U., Diaz-Varela, R. A. (2009): Changes in farming systems and population as drivers of land cover and landscape dynamics: the case of enclosed and semi-openfield systems in Northern Galicia (Spain). *Landscape and Urban Planning*, 3-4., 168–177. <https://doi.org/bwps9f>
- Cloke, P. J. (2000): Rural geography. In: Johnston, R. J., Gregory, D., Pratt, D., Watts, M. (eds.): *Dictionary of Human Geography*. 4th Edition. Blackwell Publishing, Oxford, 718–719.
- Cosgrove, D. (1984): *Social Formation and Symbolic Landscape*. Croom Helm, Beckenham
- Cosgrove, D. E. (1997): Cultural landscapes. In: Unwin, T. (ed.): *Europe: A Modern Geography*. Longman, London, 65–81.
- Cosgrove, D. (2003): Landscape and the European sense of sight – eyeing nature. In: Anderson, K., Domosh, M., Pile, S. and Thrift, N. (eds.): *Handbook of Cultural Geography*. Sage, London, 249–268.
- Csemez A., Salamin G. (2006): A táj esélye: vita a tervezésről, a fejlesztésről, a rendezésről. *Falu Város Régió*, 3., 2–12.
- Csorba P. (2000): A tájékológiai szemlélet érvényesülése a tájvédelemben. In: Schweitzer F., Tiner T. (szerk.): *Tájkutatási irányzatok Magyarországon*. MTA FKI, Budapest, 25–35.
- Csorba P. (2010): A földrajzi tájakhoz fűződő identitástudat rétegei. *Tájékológiai lapok*, 1., 3–21.
- Csorba P. (2011): Az Alföld tájváltozásainak tendenciái. In: Rakonczai J. (szerk.): *Környezeti változások és az Alföld. Nagyalföld Alapítvány Kötetei 7. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba*, 149–158.
- Csorba P., Csatári B. (2017): Tájföldrajz és táji önazonosság. *Magyar Tudomány*, 3., 284–292.
- Dunlap, R. B., Van Liere, K. D. (1978): The new environmental paradigm. *Journal of Environmental Psychology*, 9., 10–19. <https://doi.org/b2dx7g>
- Duray B., Keveiné Bárány I. (2010): Tájdinamikai vizsgálatok – Tájhasználat-változás, és regenerációs potenciál összefüggéseinek modellezése. In: Pál-Molnár E. (szerk.): *Geoszférák 2009. A Szegei Tudományegyetem Földtudományi Doktoriskolájának eredményei*. SZTE Földrajzi és Földtani Tanszékcsoport, Szeged, 99–151.
- EEA Report No 10/2017 *Landscapes in Transition An Account of 25 Years of Land Cover Change in Europe*. <https://www.eea.europa.eu/publications/landscapes-in-transition> (Letöltés: 2018. november 04.)

- Ellis, E. C. (2011): Anthropogenic transformation of the terrestrial biosphere. *Proceedings of the Royal Society A: Mathematical, Physical and Engineering Science*, 1938., 1010-1035. <https://doi.org/frg47d>
- Farkas J. Zs., Kovács A. D. (2017): Tájhasználatváltozás kiskunsági és bácskai példákon. In: Blanka V , Ladányi Zs (szerk.): *Interdiszciplináris táj kutatás a XXI. században: a VII. Magyar Tájökológiai Konferencia tanulmányai*. Szegedi Tudományegyetem Földrajzi és Földtudományi Intézet, Szeged, 146-153.
- Fazio, S., Modica, G. (2018): Historic rural landscapes: Sustainable planning strategies and action criteria. The Italian experience in the global and European context. *Sustainability*, 10., 1-27. <https://doi.org/gfr2m8>
- Foley, J.A., DeFries, R., Asner, G.P., Barford, C., Bonan, G., Carpenter, S.R., Chapin, F.S., Coe, M.T., Daily, G.C., Gibbs, H.K., Helkowski, J.H., Holloway, T., Howard, E.A., Kucharik, C.J., Monfreda, C., Patz, J.A., Prentice, I.C., Ramankutty, N., Snyder, P.K. (2005): Global consequences of land use. *Science*, 309., 570-574. <https://doi.org/dqd2tm>
- Frisnyák S. (2001): A kultúrtáj kialakulása az Alföldön. In: Dormány G. et. al. (szerk.): *A földrajz eredményei az új évezred küszöbén*. SZTE TTK Természeti Földrajzi Tanszék, Szeged, 213-223.
- Gailing, L., Leibenath, M. (2015): The social construction of landscapes: Two theoretical lenses and their empirical applications. *Landscape Research*, 2., 123-138. <https://doi.org/c8td>
- Gailing, L. (2012): Dimensions of the social construction of landscapes: Perspectives of new institutionalism. *Proceedings of the Latvian Academy of Sciences: A, Human and Social Sciences*, 66., 195-205.
- Greider, T., Garkovich, L. (1994): Landscapes: The social construction of nature and the environment. *Rural Sociology*, 1., 1-24. <https://doi.org/bpwvd6>
- Giddens, A. (1984): *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. University of California Press, Berkeley
- Görg, C. (2007): Landscape governance. The „politics of scale“and the „natural“ conditions of places. *Geoforum*, 5., 954-966. <https://doi.org/dk38j9>
- Halfacree, K (2006): Rural space: Constructing a three-fold architecture. In: Cloke, P., Marsden, T. Mooney, P. (eds.): *The Handbook of Rural Studies*. Sage, London, 44-62. <https://doi.org/c6zz>
- Hillier, B., Hanson, J. (1984): *The Social Logic of Space*. 5th edition. University Press, Cambridge
- Kauffman, S., Levin, S. (1987): Towards a general theory of adaptive walks on rugged landscapes. *Journal of Theoretical Biology*, 1., 11-45. [https://doi.org/10.1016/S0022-5193\(87\)80029-2](https://doi.org/10.1016/S0022-5193(87)80029-2)
- Kerényi A. (1995): *Általános környezetvédelem – Globális gondok, lehetséges megoldások*. Mozaik Kiadó, Szeged
- Kerényi A. (2006): Kényelmetlen, de alapvető: A táj eltérő értelmezései és azok tervezési-védelmi jelentősége. *Falu Város Régió*, 3., 18-22.
- Kerényi A. (2007): *Tájvédelem*. Pedellus Novitas Kft., Debrecen
- Konkoly-Gyuró, É., Király, G., Dezső, N., Balázs, P., Tirászi, Á. (2017): Overview of the 18th-20th century military surveys in the light of the land cover change assessment in Eastern Central Europe. *E-PERIMETRON*, 4., 142-180. <https://doi.org/cfx8dg>
- Kovács, A. D., Farkas, J. Zs., Hoyk, E. (2017): Homokhátság – a special rural area affected by aridification in the Carpathian basin, Hungary. *European Countryside*, 1., 29-50. <https://doi.org/dcpq>
- Kovács F. (2011): Az alföldi területhasználat és változásainak értékelése. In: Rakonczai J. (szerk.): *Környezeti változások és az Alföld. Nagyalföld Alapítvány Kötetei*. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba, 149-159.
- Kőszegi, M., Bottlik, Zs., Telbisz, T., Mari, L. (2015): Human-environment relationships in modern and postmodern geography. *Hungarian Geographical Bulletin*, 2., 87-99. <https://doi.org/dcph>
- Kuhn, T. (1984). *A tudományos forradalmak szerkezete*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Kulcsár, L. (eds.) (2014): *Social and Economic Impact of Climate Change in Rural Hungary*. University of West Hungary Faculty of Economics Sopron, Sopron
- Lefebvre, H. (1991): *The Production of Space*. Blackwell, Oxford, Cambridge
- Marosi S. (1981): *Tájkutatási irányzatok, tájértékelés, tájtípológiai eredmények*. MTA FKI, Budapest
- Marsden, T. (1998): New rural territories: Regulating the differentiated rural space. *Journal of Rural Studies*, 1., 107-117. <https://doi.org/cf2j4z>

- Massey, D. (1991): A global sense of place. *Marxism Today*, 38., 24–29.
- Minca, C. (2013): The cultural geographies of landscape. *Hungarian Geographical Bulletin*, 1., 47–62.
- Muir, R. (1998): Reading the landscape, rejecting the present. *Landscape Research*, 1., 71–82. <https://doi.org/d94bkm>
- Newby, H. (1985): 25 years of rural sociology. *Sociologia Ruralis*, 3-4., 207–213. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.1985.tb00762.x>
- OFTK Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció. (2014): Készült a területfejlesztési politika megújításáról, az új Országos Területfejlesztési és az új Országos Fejlesztési Koncepció kidolgozásáról szóló 1254/2012. (VII. 19.) Korm. határozat alapján. <https://regionalispolitika.kormany.hu/download/a/c9/e0000/MK14001.pdf> Letöltés: 2018. december 05.
- OTK Országos Területfejlesztési Koncepció. (2005): Országos Területfejlesztési Hivatal, Készült a VÁTI Kht. – Stratégiai Tervezési Igazgatóság közreműködésével. <https://www.palyazat.gov.hu/doc/207#> (Letöltés: 2018. december 05.)
- Plieninger, T., Höchtl, F., Spek, T. (2006): Traditional land-use and nature conservation in European rural landscapes. *Environmental Science & Policy*, 9., 317–321. <https://doi.org/cjg7jn>
- Renes, H. (2015): Historic landscapes without history? A reconsideration of the concept of traditional landscapes. *Rural Landscapes: Society, Environment, History*, 1. p.Art. 2. <https://doi.org/c8tr>
- Rössler, M. (2006): World Heritage cultural landscapes: A UNESCO flagship programme 1992–2006. *Landscape Research*, 4., 333–353. <https://doi.org/d96f89>
- Sargolini, M. (2013): *Urban Landscapes: Environmental Networks and the Quality of Life*. Springer Verlag <https://doi.org/c8tf>
- Soja, E. (1989): *Postmodern Geographies, The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. Verso Press, London
- Solyosi K. (2011): Indicators for the identification of cultural landscape hotspots in Europe. *Landscape Research*, 1., 3–18. <https://doi.org/chv6c8>
- Swanwick, C. (2009): Society's attitudes to land and landscape. *Land Use Policy*, 1., 62–75. <https://doi.org/fwh6nh>
- Szilassi P. (2015): Felszínborítás és tájmintázat változása, mint az antropogén környezetváltozások indikátora In: Rakonczai J., Blanka V., Ladányi Zs. (szerk.): *Tovább egy zöldebb úton: A Szegedi Tudományegyetem Földrajzi és Földtani Tanszékcsoport részvétele a ZENFE programban (2013–2015)*. SZTE TTK Földrajzi és Földtani Tanszékcsoport, Szeged, 154–163.
- Szilassi P. (2017): Magyarországi kistájak felszínborítás változékonysága és felszínborítás mozaikosságuk változása. *Tájökológia Lapok*, 2., 131–138.
- Taylor, K., Lennon, J. (2011): Cultural landscapes: A bridge between culture and nature? *International Journal of Heritage Studies*, 6., 537–554. <https://doi.org/b9jtqh>
- Thrift, N. (1999): Steps to an ecology of place. In: Allen, J., Massey, D. (eds.): *Human Geography Today*. Polity Press, Cambridge, 295–321.
- Yu, Q., Verburg, P.H., Wu, W. (2018): Environmental cognitions mediate the causal explanation of land change. *Journal of Land Use Science*, 5., 535–548. <https://doi.org/c8tc>
- Wang, X., Liu, W., Chen, J. (2013): Theoretical evolution of modern land use planning. *Progress in Geography*, 10., 1490–1500. <https://doi.org/dcpj>
- Widgren, M. (2012): Resilience thinking versus political ecology; understanding the dynamics of small-scale, labour-intensive farming landscapes. In: Plieninger, T., Bieling, C. (eds.): *Resilience and the cultural landscape*. Cambridge, 95–110. <https://doi.org/f23mts>
- Whatmore, S. (1993): On doing rural research (or breaking the boundaries). *Environment and Planning A*, 5., 605–607.
- Wöbse, H. H. (2002): *Landschaftsästhetik*. Ulmer Verlag, Stuttgart
- Wylie, J.W. (2007): *Landscape*. Routledge, London

Munkanélküliség és az állam tértermelése Magyarországon két válságidőszakban

Unemployment and the production of state space in Hungary in two crisis periods

CZIRFUSZ MÁRTON

CZIRFUSZ Márton: tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; czirfusz@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-5118-5661>

KULCSSZAVAK: tértermelés; materialista államelméletek; közmunka; Magyarország

ABSZTRAKT: A tanulmány az 1929–33-as és a 2008-as gazdasági válság során vizsgálja az állam munkahelyteremtő politikáit Magyarországon. A materialista államelméletek alapján az államot olyan gazdasági szereplőnek fogom fel, amely biztosítja a tőkefelhalmozást és a társadalmi újratermelés feltételeit. Ennek révén az állam tereket és léptékeket is termel, a tér- és léptéktermelésben pedig a válságidőszakok fordulópontot jelentenek. Mindkét válságidőszakban közös, hogy az állam aktívan igyekezett helyreállítani a tőkefelhalmozás folyamatát a gazdasági életbe való közvetlen beavatkozással, többek között a munkanélküliséget csökkentő közberuházások és a közfoglalkoztatási program segítségével. Szintén közös pont, hogy a beavatkozásoknak költségvetési korlátai voltak. Különbség, hogy az 1930-as évek közvetlen munkahelyteremtő programjai inkább a városi terekre összpontosultak, míg a 2008 utáni válság során az állam a vidéki térségekben a közfoglalkoztatási program átszervezésével igyekezett a munkanélkülieket helyben tartani és számukra a társadalmi újratermelés minimumfeltételeit biztosítani.

Az állam léptéktermelésében azonosság a két válságidőszak során, hogy a központi állam szoros pénzügyi kontrollt gyakorolt a megyei és települési szint felett: a központi állam egyedi elbírálás alapján, a központi költségvetésből finanszírozott különböző beruházásokat vagy munkahelyeket teremtő programokat. A központi állam feletti lépték a programok lehetséges finanszírozásában játszott szerepet: a külföldi kölcsönökkel újabb beruházásokat lehetett beindítani az 1930-as években, míg 2008-at követően részben az európai uniós források szolgálták a munkahelyek megőrzését.

Márton CZIRFUSZ: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Tóth Kálmán u. 4., H-1097 Budapest, Hungary; czirfusz@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-5118-5661>

KEYWORDS: production of space; materialist state theory; public works programme; Hungary

ABSTRACT: This article compares the job-creation policies of the Hungarian state during the crisis periods of 1929–1933 and after 2008. The theoretical basis of the study is derived from Marxist historical-materialist state theories that argue that the primary role of the state as an economic actor is to facilitate capital accumulation and social reproduction. Geographers expanded this approach by pointing out that the state produces spaces and geographical scales during the process of controlling capital accumulation. Times of crisis are important turning points in which the accumulation of capital, the role of the state, and thus the production of state spaces and

scales change significantly. Historical-materialist state theories provide a useful analytical tool to systematically understand why the state pursues job-creation programmes in times of crisis and why these programmes unfold geographically unevenly across the country.

Common points in space production during the two periods of crisis analysed are, firstly, that the state actively sought to restore capital accumulation through direct actions, including the propagation of public investment in infrastructure works (roads, water management, etc.) and the construction of public buildings (schools, hospitals, police stations, military barracks, etc.), as well as employment in the field of public works in these actions. Secondly, since financial resources were distributed unevenly, the state created geographical inequalities. Thus, most construction projects in the 1930s were concentrated in southern Hungary and Budapest, while employment in public works after the 2011 reform concentrated on small villages in the country's least developed peripheral regions. Thirdly, we can see that the state budget was too limited for measures to combat unemployment.

With regard to the production of scales, both crisis periods showed a decline in the financial autonomy of local authorities as the central government took direct control of the distribution of resources for measures against unemployment. County authorities and local governments received most of the funds allocated for specific investment purposes according to individual government decisions, differentiating them according to the lobbying forces of the municipalities. The supranational scale provided credit for the expansion of investment programmes to create jobs in the 1930s and made it possible to increase EU transfers to maintain employment after 2008.

Bevezetés

Az 1929–33-as gazdasági válság és a 2008-as gazdasági válság Magyarországon a munkanélküliség növekedését is magával hozta. Az 1930-as népszámlálás 224 000 munkanélkülit írt össze Magyarország területén, a 2011-es népszámlálás 568 000 főt vett számba a munkanélküliek csoportjában (az adatok a számbavétel különbözőségei miatt közvetlenül nem összehasonlíthatók) (Központi Statisztikai Hivatal 2014; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1941). A központi és helyi állam a munkanélküliség problematikájára többféle módon reagált, így közvetlen munkahelyteremtéssel (szükség-, ínség-, közmunkaprogramok), szociálpolitikai eszközökkel (segélyezés), valamint a „piaci” munkahelyeket bővítő eszközökkel (például a termelő vállalatok vagy az építőipar számára nyújtott adókedvezményekkel, állami beruházások indításával – ahol az építési munkákat magánvállalatok végezték).

E tanulmány megközelítése szerint mindezen eszközökben közös az a cél, hogy az állam a tőkefelhalmozást fenntartsa, ennek részeként pedig segítse a munkaerő rövid távú (napi) és hosszú távú (generációs) újratermelését egy olyan időszakban, amikor a tőkefelhalmozás „normális menetében” látszólag fennakadások vannak (bár az ebben az írásban is használt marxista elemzés szerint a kapitalizmus történetében a válságok a rendszer normál működésének részei). A tanulmány értelmezési keretében az állam e tevékenységeken keresztül tereket és léptékeket is termel (Brenner 2004), azaz a gazdaságba való állami beavatkozások figyelembe veszik a meglévő földrajzi egyenlőtlenségeket és újra is termelik ezeket az egyenlőtlenségeket.

Tanulmányomban e két válságidőszakban hasonlítom össze az állam tértermelésének jellegzetességeit a munkanélküliség kezelésében. Először a tereket és léptékeket termelő állammal foglalkozom a materialista államelméletek keretében, rámutatva arra, hogy ezen elméletek szerint az állam hogyan termeli újra a kapitalizmust és annak térbeli egyenlőtlenségeit. Az empirikus részben két témán keresztül hasonlítom össze a magyar állam munkanélküliséget csökkenteni szándékozó tevékenységeit az 1929-es és a 2008-as válságot követő időszakban: egyrészt az állam által termelt terekkel, másrészt pedig az állam által termelt léptékekkel foglalkozom. A cikk fő elméleti állítása szerint az állam válságidőszakokban történő munkahelyteremtésének térbeli egyenlőtlenségeit rendszerszerűen írhatjuk le azokkal a materialista államelméletekkel, amelyek földrajzi politikai gazdaságtani (Sheppard 2011) magyarázatokat javasolnak a kapitalizmus működés módjának megértésére.

A tanulmány elsődleges célja rámutatni arra, hogy az állam földrajzi politikai gazdaságtani elméletei hasznos kiindulópontot nyújthatnak jelenlegi és történeti gazdasági válságok megértésében, különösen pedig történeti összehasonlító vizsgálatokban. Az a kérdés, hogy az államot elméletileg hogyan ragadhatjuk meg mint a térbeli folyamatokat aktívan alakító gazdasági aktort, a hazai gazdaságföldrajzi irodalomban korábban is megjelent (lásd pl. Barta 2002), de az elmúlt évek hazai kutatásaiban hangsúlyos változás a kritikai politikai gazdaságtani elméletek beépítése a magyarázatokba (Nagy 2017). Ugyanakkor a részletes empiriák ez utóbbi megközelítésben még sok esetben hiányoznak. Így a tanulmányban nem törekedtem a két válságidőszak szisztematikus összehasonlítására, inkább a további kutatások lehetséges irányvonalait próbáltam meg kijelölni. Tehát nem próbálok meg empirikusan is teljes körűen bebizonyítani, hogy az állam a két válságidőszakban a munkahelyteremtő politikáin keresztül mekkora és milyen hatással volt a tőkefelhalmozás helyreállítására, vagy mennyiben növelte a területi egyenlőtlenségeket.

A tereket és léptékeket termelő állam

Ahhoz, hogy az állam aktív szerepét megértsük a gazdasági folyamatok irányításában a válságidőszakokban, így a munkanélküliség kezelésében, a tértermelő állam materialista államelméletekhez tartozó felfogása hasznos kiindulópontként szolgálhat. Ezért ebben a részben áttekintem a materialista államelméletek fő állításait, hangsúlyt helyezve az állam térbeliségével foglalkozó elméleti állításokra. Ezeket az államelméleteket különböző jelzőkkel illetik – például (neo)marxista, strukturalista vagy (történelmi) materialista –, amelyek egymást metsző, de nem teljesen átfedő kategóriák (lásd például Demirović 2011; Jessop 1982). A továbbiakban a materialista államelméletek kifejezést használom, amely jelenleg leginkább a német nyelvű kritikai politikatudományi irodalomban fordul elő. A térbeli szempon-

tok a német nyelvterület kortárs írásaiban viszont legalább annyira táplálkoznak az angolszász kritikai földrajz térszemléletéből, mint a német marxista nem földrajzi hagyományból. A materialista jelző szemléletesen kifejezi azt, hogy az állam konkrét anyagi tereket és léptékeket termel, ami ennek a tanulmánynak is a fókusza.

A jelenlegi fősodorbeli materialista államelméletek materializmusa a marxizmus elméletre vezethető vissza (Bayertz 2016). A 19. század második felének társadalmi változása Marx számára azt a gondolkodásmódot tette fontossá, amely a társadalmi valóságból indul ki. A marxi társadalomelméletben kitüntetett szerepe van annak, hogy az emberi munka biztosítja a társadalom anyagi szükségleteit, így a társadalmi cselekvés áll a magyarázatok középpontjában. Az emberi munka sajátos termelési viszonyokba szerveződik (mint például a kapitalista termelési mód), amely az állam sajátos formáival párosul. Marx nem dolgozott ki általános államelméletet, ami a marxi és engelsi gondolatok rekonstrukciójára és továbbgondolására ösztönözte a politikafilozófusokat (Deppe 2018). Szintén kevésbé vette figyelembe az ekkori elmélet a kapitalizmus földrajzi egyenlőtlenségeit és ennek összefüggéseit az állam különböző megjelenési formáival.

Az állam materialista elméletei szerint az állam szerepe a kapitalizmusban a tőkefelhalmozás és a társadalmi újratermelés feltételeinek megteremtése, az osztályviszonyok fenntartása (Kannankulam 2018). Az államnak sajátos materialitása van (pl. intézmények, rutinok), ami társadalmi cselekvéseket hoz létre és termel újra (Belina 2013). Válságidőszakokban az államnak ez a szerepe megbillen, ekkor új követelések, új feszültségek jelentkeznek osztályok és osztályfrakciók között. A gazdasági válságok során növekvő munkanélküliség ezen újonnan jelentkező feszültségforrások egyike, amelynek megoldását és kezelését többek között az államtól várják el a különböző érdekcsoportok (pl. az államapparátus-hoz általában a leginkább kapcsolódó tőkés csoportok). Az empirikus részben két magyarországi válságidőszakban mutatom be, hogy ez miként történik.

A válságidőszakokban új kihívások elé állított államot a politikatudományi irodalomban a materialista államelméleti viták újabb és újabb hullámai elemezték. Az 1930-as évek válságidőszakából Antonio Gramsci hegemoniaelmélete emelkedik ki, amely bemutatja, hogy a társadalmi konfliktusok időszakában az állam miként tölt be stabilizáló szerepet, többek között az értelmiség és a civil társadalom közvetítő szerepével, valamint a tőkefelhalmozás és a politikai uralom látszólagos szétválasztásával (Belina 2013; Gramsci 1970; Kannankulam 2018).

Az 1970-es évek válsága Nyugat-Európában a materialista államelméleti viták újabb hullámát hozta magával, amelynek során többek között azt vizsgálták, hogy a nyugat-európai jóléti állam miként válik elnyomóvá, a tőkés osztály az állami intézményrendszeren és a politikai rendszeren keresztül miként gyakorol hatalmat, illetve hogy ez a felfogás nem korlátozza-e túlságosan az állam szerepét a gazdasági (a kapitalizmus újratermelését biztosító) funkcióra (Deppe 2018). Poulantzas elemzései – a harmincas és a hetvenes évek válságáról – rámutattak arra, hogy a gazdasági válságokat a politikai és az ideológiai válságokkal együtte-

sen, azaz a kapitalizmus ellentmondásait (azon belül pedig az osztályellentmondásokat) az állam átalakulásával párhuzamosan kell vizsgálni; de e válságok között nincs egyértelmű, közvetlen megfeleltetés. Az állam a kapitalizmus különböző időszakaiban különböző módon avatkozik be a gazdaság működésébe (Poulantzas 2008). Az 1990-es években a kibontakozó neoliberális, majd a 2008-as gazdasági válság a materialista (azon belül a neogramsciánus) államelméletek továbbfejlesztését hozták magukkal, foglalkoztak például a nemzetközi osztályok és osztályfrakciók elemzésével a jelenkori globális kapitalizmusban (Bohle 2012; van der Pijl 2008), és többen érveltek a hegemoniaelmélet fontossága mellett is, beleértve a kortárs magyarországi viszonyok értelmezését (Böcskei 2018; Turai 2017).

A materialista államelméletek az utóbbi években újból felfedezték az állam térbeliségének jelentőségét is, a kritikai földrajzi kutatások pedig egyre többet foglalkoznak az állammal (Belina 2013; Nagy 2017). A jelenlegi területi kutatásokban – leggyakrabban Henri Lefebvre (az 1970-es évekbeli válságidőszakban kidolgozott) tértermelés-fogalmát használva – az állam és a kapitalista tőkefelhalmozás kapcsolatával foglalkoznak. A tértermelés fogalma az utóbbi évtized hazai irodalmában is elterjedt (Berki 2015; Boros 2010; Egyed 2018; Timár 2016), így a részletek bemutatásától ebben az írásban terjedelmi okokból eltekintek. Az elmélet fontos állítása, hogy az állam – mint határokkal rendelkező területi képződmény – egyaránt megjelenik a fizikai-materiális térben és a diszkurzív térben, mindkét szempontból hatalmi viszonyként is értelmezhető (Belina 2013; Varró 2018). A tér materialitása és a hozzá kapcsolódó jelentések nem állandók, az állam materialitása mindig társadalmi cselekvés terméke, eszköze és színtere (Belina 2013). Ezt a jellegzetességet a munkanélküliséghez kapcsolódó társadalmi cselekvések példáján mutatom be a tanulmány empirikus részében.

Az állam a terek mellett földrajzi léptékeket is termel (Brenner 2004; Czirfusz, Jelinek, Berki 2018). A politikatudományi irodalom legnagyobb részét a központi állam léptékével foglalkozik, azzal, ahogyan a kapitalista állam a tőkefelhalmozás folyamatát a központi állami (nemzetállami) keretek között támogatja (Belina 2013). A kapitalista termelési mód hetvenes évek válsága után – amit a rugalmas felhalmozás és a neoliberális fogalmaival írtak le – egyre nagyobb figyelem irányult a tőkefelhalmozás globális léptékű megszerveződésére, valamint a helyi és regionális léptékek szerepének átalakulására, a különböző léptékek egymáshoz való viszonyának megváltozására és ezek hatására a kapitalizmus földrajzi egyenlőtlenségeire (Brenner 2013; Harvey 2009; Peck 2016; Swyngedouw 2004).

Az állami politikák és az állami intézmények a fenti érvelés értelmében térbelileg mindig szelektívek, azaz különböző helyeket és tereket különböző mértékben és módon érintenek. Brenner (2004) szerint a szelektivitás három elemre vezethető vissza: az állam térbeli formájára (az államiség a politikai hatalom területileg lehatárolt egységeiben szerveződik), az állam térbeli projektjeire (az állam saját intézményeit és közpolitikáit az államterület különböző helyein és

léptékein hozza létre és hajtja végre), valamint az állam térbeli stratégiáira (az állam cselekvése konkrétan hat az államterületen belül a tőkefelhalmozás folyamatának mikéntjére). Az állam térbeli projektjeinek (az államműködés átalakulása) és az állam térbeli stratégiáinak (ahogyan az állam a tőkefelhalmozásra hat) mint tereket és léptékeket termelő folyamatoknak analitikus szétválasztása sok esetben nem lehetséges, és ezek együttes megvalósulása, egymásra hatása a lényeges kutatási kérdés. Mindazonáltal ebben az írásban e két folyamatot két önálló részben tárgyalom, majd összekötésükre a tanulmány végén tesztek kísérletet.

Az állam tehát nem a gazdaság területi folyamatainak „ellenében” ható, azokat korrigáló vagy kiegyenlítő, a piaci folyamatokkal szemben álló, területfejlesztést vagy településfejlesztést végző, technokrata szereplő, amely a spontán módon kialakuló területi egyenlőtlenségekre reagál. A tértermelés kritikai fogalma az államot a tőkefelhalmozás aktív részeseként fogja fel, amely (elsősorban) a tőke érdekében hajtja végre közpolitikai intézkedéseit. Emiatt a munkanélküliség megoldását, csökkentését célzó központi vagy helyi állami intézkedések minden esetben a tőkefelhalmozás területi egyenlőtlenségeinek inherens létrehozói, céljuk a társadalmi reprodukció lehetőségfeltételeinek biztosítása. Ezek a társadalmi reprodukciót segítő intézkedések különböző formát ölthetnek: a pénzformát öltőket (segélyek, állami beruházások) könnyebben bemutathatjuk, teljes képet viszont értelemszerűen csak a nem pénzbeli formák (pl. önerős házépítés, önellátó mezőgazdaság) vizsgálatával nyerhetünk. E tanulmányban az állami beavatkozásoknak csak egy szeletével foglalkozom, részben terjedelmi korlátok, részben pedig a kutatás jelenlegi előrehaladottsága miatt.

A materialista államelméletek – a munkanélküliséget kezelő magyarországi közpolitikák szempontjából – olyan rugalmas értelmezési keretet biztosítanak, amely nem szorítja háttérbe az állam politikai-gazdasági racionalitását a magyarázatokban, mindemellett érzékeny a vizsgált történeti és földrajzi kontextusokra. Egyfelől a munkanélküliséget közvetlenül csökkentő állami munkahelyteremtő programok (amelyek hangsúlyosabbak a válságidőszakokban) alapvetően ellentmondanak a materialista államelméletek azon alaptételének, hogy az állam maga nem végez termelést annak árutermelési értelmében (Belina 2013). Ahogy látni fogjuk, az 1930-as évek válságakor például az infrastruktúra-fejlesztésekkel beavatkozó állam, illetve a 2008 utáni válság kezelésében a magyarországi közmunkaprogram sok szempontból termelő tevékenységet is magában foglal, így térbeli stratégiáival új és sajátos konfliktusokat hoz létre a kapitalista felhalmozást végző gazdasági szereplők szempontjából (ezt a főáramú irodalom például piaci kiszorító hatásként tárgyalja). Másfelől a munkanélküliség kezelésében az állam léptékei közül a globális szint jelentősége kisebb vagy áttételesebb lehet, mint más közpolitikáknál, főleg a közvetlenül munkahelyeket teremtő állami beavatkozások eseteiben. A globális folyamatok az események „háttérében”, a munkanélküliséget növelő vagy csökkentő strukturális adottságokként vannak jelen, amelyek közvetve befolyásolják az állam térbeli és léptékbeli cselekvéseit.

A tőkefelhalmozás állam által létrehozott terei két válságidőszakban

A válságidőszakokban megváltozik a terek szerepe a tőkefelhalmozásban: bizonyos térségeket a válság jobban érint, mint másokat. A két, általam vizsgált gazdasági válság során is a munkanélküliség térben egyenlőtlenül jelentkezett Magyarországon. Az 1930-as évek válságában a hivatalos statisztika alapvetően az ipari dolgozók fővárosi munkanélküliségét mérte: az 1930-as népszámlálás által összeírt 224 000 munkanélküli közül 71 000 fő (azaz 31,7%) Budapesten volt (Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1941; Szigeti 1935). Ugyanakkor az adatok alulbecslik a mezőgazdasági munkások körében tapasztalható munkanélküliséget: a teljesen vagy részlegesen (kevesebb munkalehetőséghez jutó) munkanélküliek száma az agráriumban a válság éveiben elérte a 600 ezer főt (Berend T., Szuhay 1978). A mezőgazdasági munkanélküliség a 30-as években csak lassan mérséklődött; a mezőgazdasági munkabérek csökkentek, és akik munkához jutottak, azok sem dolgoztak folyamatosan (Berend T., Ránki 1973). A 2011-es népszámlálás adatai alapján az 568,5 ezer munkanélküli közül 90,4 ezer fő (15,9%) volt budapesti lakos (Központi Statisztikai Hivatal 2014), a válság a „fejlettebb”, a külföldi működő tőke által dominált ipari térségekben jelentkezett hamarabb és nagyobb mértékben. A közmunkát végzők számára az állam alacsonyban (a minimálbérnél rosszabban) fizetett munkát teremtett, 2011-ben jelentős arányban részmunkaidős foglalkoztatásban (ezt a rövid időtartamú, négyórás közfoglalkoztatást később kivezették) (Czifrusz 2014).

A munkanélküliség lefutása a két válságidőszakban hasonló volt (1. ábra). A két munkanélküli-statisztika az abszolút számokat tekintve nem hasonlítható össze egymással közvetlenül (az 1930-as évek adatai a szervezett munkásság körében mutatják a munkanélküliséget, míg a 2000-es évek értékei a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal módszertana szerint készült KSH-adatok), a bázisindexek viszont szemléletesen mutatják a válságok párhuzamosságait. A korábbi vizsgált időszakban az 1931/32-es pénzügyi év volt a munkanélküliséget csökkentő közpolitikai intézkedések és a munkanélküliség csúcspontja (1932-től Gömbös Gyula kormányával alapvetően megváltoztak a kormányzati politikák: lásd pl. Vonyó 2011; illetve az 1930/32-es években alkalmazott leginkább a kormányzat anticiklikus közmunkaprogramokat: Macher 2019). A későbbi vizsgált korszakban, 2011-től, a közmunkaprogram új rendszere miatt stagnált a munkanélküliség az adatok alapján. Mindkét válságot konjunktúra-időszak zárta le.

Az állam tértermelésének megértéséhez a válságkezelő politikák területi elemzése adhat kiindulópontot. Elméleti probléma, hogy nehezen tudjuk meghatározni, mely közpolitikák köthetők kifejezetten a válsághoz, mely közpolitikák és hogyan hatnak kifejezetten a munkanélküliség csökkentésére, illetve melyeket gondolják el kifejezetten térbeli politikaként a döntéshozók. Az 1930-as évek válsága során a központi állam és a helyhatóságok különböző segélyek nyújtásával, szükség- és ínségmunkák megszervezésével, finanszírozásával és a közberuházások növelésével próbálták a növekvő munkanélküliség ellenében hatni (részlete-

1. ábra: A munkanélküliek számának bázisindexei két válságidőszakban
Number of unemployed people in two crisis periods (base year=100)

Adatok forrása: a Magyar Statisztikai Évkönyv kötetei.

sebben lásd Gyáni 2011); a 2000-es évek válsága során a közmunkaprogram bővítése (majd 2011 utáni teljes újjászervezése) és a vállalatok számára nyújtott, munkahelyteremtést is támogató stratégiai megállapodások (Merényi 2019) voltak a legfontosabb intézkedések.

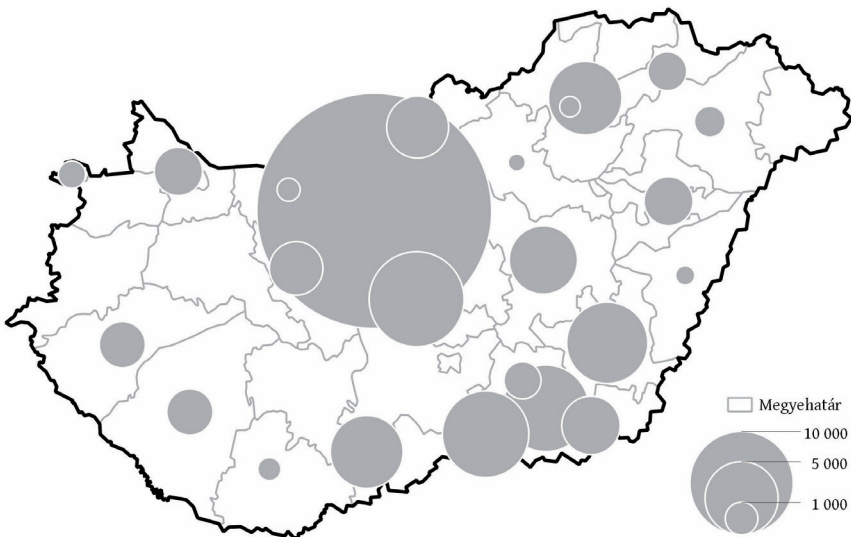
Az 1930-as évekből elsőként a központi költségvetés zárszámadásaiból származó adatokat mutatom be (a zárszámadások a https://library.hungaricana.hu/hu/collection/allami_zarszamadadas/ oldalon online is hozzáférhetők). Mindazokat az állami kiadásokat figyelembe vettem az 1929/30-as és az 1934/35-ös pénzügyi év között, amelyeknél az indoklásban a munkanélküliség enyhítésének célját jelölték meg. A válságkezelés csúcsán, 1931/32-ben az összes állami közigazgatási kiadás 1,4%-át, 13,4 millió pengőt fordítottak a munkanélküliség enyhítésére, az ezt övező években szintén meghaladták a ráfordítások a 0,5%-ot; de ezeken felül is számos közberuházást végeztetett az állam a munkanélküliségre való hivatkozás nélkül.

Részletesen az 1930/31-es és az 1931/32-es pénzügyi év adatait vizsgáltam, mert ezeknél lehetett a ráfordításokat leginkább a földrajzi térhez rendelni (1932/33-tól a segélyezések és az utépítések eseteiben hivatkozott a zárszámadás a munkanélküliségre, ezeket viszont nem lehetett vármegyékhez vagy helyhatóságokhoz rendelni az általam vizsgált forrás alapján). Az 1930/31-es évben felaprózott szerkezetben támogattak kisebb-nagyobb beruházásokat (ezek közül kiemelkedtek a zárszámadásból földrajzilag nem beazonosítható utépítések, víz-

szabályozási munkák, törvényhatóságoknak közmunkákra adott államsegélyek), míg 1931/32-ben segélyezésekre (8,3 millió pengő, ezek egy részét a főváros, más részét törvényhatóságok és vármegyék kapták, nem konkrét beruházásra), útépitésekre, vízszabályozási munkákra és laktanyaépítésekre fordították. Az összesítésben nem vettem figyelembe a kölcsönöket, amelyeket a törvényhatóságoknak nyújtottak különböző közberuházásokhoz (ezeknél az indoklásban ritkán szerepel a munkanélküliségre való hivatkozás, de nyilvánvalóan közrejátszott bennük a gazdasági válság ellenében ható gazdaságpolitikai szándék) vagy a hitel típusú, egyéneknek nyújtott segélyezési programokat.

A két vizsgált évben a kiadások 62%-át lehetett egyértelműen földrajzi helyhez rendelni, az eredményeket a 2. ábra mutatja be. A földrajzilag beazonosítható források 43%-a jutott Budapestre, ezen belül is kiemelkedett az 1931/32-es évben segélyezésre a székesfővárosnak juttatott 5,2 millió pengő (felhasználásának mikéntjéről viszont a zárszámadás nem nyújt információt). A kiadások jelentős része áramlott Dél-Magyarországra, a Dunántúl alulreprezentált volt a források elosztásában, számos megye városai és községei a konkrét célokra elkülönített források elosztásából teljes mértékben kimaradtak; így az állam aktívan termelte a tőkefelhalmozás tereit beruházási politikájával. A beruházások egy része városi intézményfejlesztés volt, a vidéki térségekben a vízrendezési munkák voltak jelentősek, az útépitések pedig az elérhetőség javításával közvetlenül és közvetve, hosszú távon változtattak a tőkefelhalmozás térbeliségén. Azt, hogy mindezzel

2. ábra: A munkanélküliséget enyhítő közmunkák földrajzi megoszlása az 1930/31 és az 1931/32-es pénzügyi évben (pengő)
Geographical distribution of public works for tackling unemployment in financial years 1930/31 and 1931/32 (in Hungarian pengő)

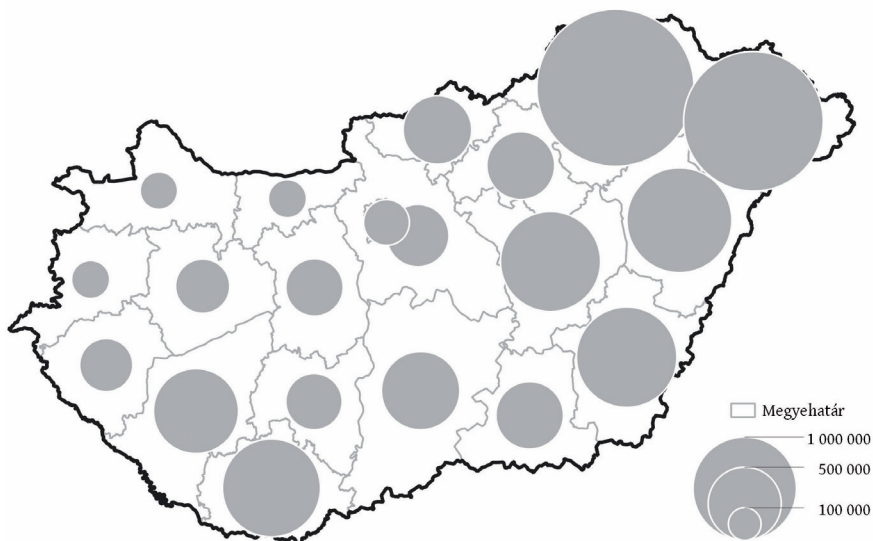
Adatok forrása: Magyar Királyi Legfőbb Állami Számvevőszék 1932, 1933.

összefüggésben a léptékek viszonyát mindezek a beruházások hogyan befolyásolták, a következő részben mutatom be.

A 2008-as válság során a növekvő munkanélküliség átmeneti kezelésére az egymást követő kormányok számos intézkedést dolgoztak ki, melyek közül a 2011-től átalakított közfoglalkoztatási programot vizsgálom részletesen. Bár a közfoglalkoztatás ekkor kialakított új rendszere számos célt tűzött ki a munkahelyteremtés mellett (pl. településfejlesztés, szociális és társadalmi célok – összefoglalásukról lásd Koltai 2018), a kormány szerint a „közfoglalkoztatási intézményrendszer legfontosabb feladata a tartósan munka nélkül levők aktivizálása és annak megakadályozása, hogy a munkájukat újonnan elveszített állás-keresők tekintetében bekövetkezzen a munka világtól való elszakadás. (...) A kormány a nagy létszámú közfoglalkoztatást átmeneti intézkedésnek tekinti, melynek a következő 2-3 évben meghatározó szerepe lesz, amíg a gazdaság élénkülésével a versenyszférában megkezdődhet a foglalkoztatás dinamikus növekedése” (Hoffmann 2013, 173–174.).

A forrásokat és keretszámokat a megyék között (és a munkanélküliek számához képest is) egyenlőtlenül osztotta el a központi állam. A 3. ábra a 2013-as adatok alapján készült, ez az év a munkanélküliségi csúcsidőszak végét jelentette, egyúttal ekkorra tisztult le a 2011 utáni megreformált közfoglalkoztatási rendszer. Az ábrán látszik a kelet-magyarországi megyék felülreprezentáltsága, egyúttal Budapest alulreprezentáltsága (az összes munkanélküli személy 8,5%-a volt

3. ábra: A közfoglalkoztatottak havi átlagos állományi létszáma (2013)
Average monthly participants in the public works programme (2013)

Adatok forrása: TeIR.

budapesti, viszont csak a közfoglalkoztatottak 1,7%-a dolgozott itt). A megyéknél is jelentősebbek voltak a megyéken belüli és a településméret szerinti egyenlőtlenségek (részletes számításokról lásd Czirfusz 2014). A közfoglalkoztatási program így alapvetően Kelet-Magyarországot és kistelepüléseket megcélzó („vidéki”) intézkedés.

A közmunka is (mint minden munka) értéket termel, így hozzájárul a tőkefelhalmozáshoz, tereket és térbeli egyenlőtlenségeket hoz létre. A közfoglalkoztatási programok területi egyenlőtlenségekre gyakorolt hatásáról szóló tanulmányok közel egyöntetű állítása szerint a közfoglalkoztatás maga is területileg egyenlőtlenül van elosztva, illetve a közfoglalkoztatás rendszere közvetlenül és közvetve növelheti a területi különbségeket (Czirfusz 2014; Molnár, Bazsalya, Bódis 2018). A településeken (főleg a mezőgazdasági Start-mintaprogramoknak köszönhetően) termelő kapacitások épültek ki, az úgynevezett hosszabb közfoglalkoztatásban is eszközbeszerzések történtek, amelyek közvetlenül a tőkefelhalmozásba való állami beavatkozást jelentenek (hiszen konkrét termelő tevékenység végezhető velük, amely sok esetben áruként vagy árukat kiváltó szerepben jelenik meg). Kérdés ugyanakkor, hogy mennyiben vált ki a közfoglalkoztatás más keretekben történő értéktermelést, milyen térbeli gazdasági viszonyokat alakít át. Például a településüzemeltetést az önkormányzatok nem saját forrásból, hanem közfoglalkoztatás keretében végeztetik, az iskolai konyha nem a piacról szerzi be az alapanyagokat, hanem a Start-mintaprogramban megtermelt élelmiszereket veszi át, a magángazdaságban kizorító hatást is tapasztalnak egyes kutatások (ezekről lásd Koltai 2018; Koós 2016; Molnár, Bazsalya, Bódis 2018). Ezek pontos értékelése további adalékokkal szolgálhat az állam tőkefelhalmozásban játszott szerepéről.

Változó állami léptékek két válságidőszakban

A válságidőszakokban a földrajzi léptékek szerepe és egymáshoz való viszonya megváltozik, amelyre az állami politikák is hatnak, párhuzamosan azzal, ahogyan az állam tereket termel. Ebben a részben a két válságidőszakban vizsgálom a központi állam, a helyi állam (helyhatóságok, helyi önkormányzatok) és a központi állam feletti lépték szerepét a válságkezelés közvetítésében.

Az 1930-as évek válsága során a központi állam a közmunkák elosztásával aktívan befolyásolta a helyi önkormányzatok léptékének szerepét, valamint az egyes törvényhatóságok viszonyát egymáshoz képest. Szembetűnő a zárszámadások elemzésekor, hogy a legkülönbözőbb beruházásokat mint rendkívüli kiadásokat indokolták azzal, hogy a munkanélküliséget az adott településen enyhíteni kellett, ám ez az ok feltehetően a költségvetésben szereplő más beruházásra is igaz volt, illetve a munkanélküliség ténye más helyeken és más beruházások esetében is igaz lett volna. A költségvetés címrendjében ezek a tételek önálló soron

szerepeltek, néhol az általános megfogalmazások az indoklás alapján konkrét beruházásokat takarnak. Például: „325. tétel. 2. cím: Királyi bíróságok. Törvénykezési és járásbírói épületek és bírósági fogházak építésére, bővítésére, telek vételekre, első felszerelésekre és az ezekkel kapcsolatos költségekre. Túlkiadás 19 462 P 62 f. A túlkiadást az okozta, hogy Csongrádon a munkanélküliség enyhítése érdekében közmunkát kellett végeztetni s minthogy ott egy új járásbírói épület építése amúgy is tervbe volt véve, minisztertanácsi határozat alapján az építkezés megtörtént.” (Magyar Királyi Legfőbb Állami Számvevőszék 1933, 124.). A címrendben tehát egy általános, többes számban megfogalmazott célt neveztek meg, amelyben viszont csak egyetlen város egyetlen építkezési tevékenysége szerepel. Ezt a gyakorlatot 1932 után a költségvetés alig alkalmazta; az állami beruházásoknál a munkanélküliség enyhítésére való hivatkozás lényegében megszűnt (ettől függetlenül egyedi beruházásokról szóló döntések továbbra is születtek). Természetesen az állam e térbelileg szelektív, a helyi léptéken egyenlőtlenségeket termelő politikájának voltak nyertes települései: például Hódmezővásárhely a két vizsgált évben (kórház-, rendőrség-, iskola-, laktanya-építés, vasútállomás-bővítés, háziipar támogatása, belvízrendezés, fásítás) legalább 8 különböző soron kapott támogatást (emellett feltehetően az „általános” törvényhatósági segélyezési soron is jutott forrásokhoz).

Az 1930 és 1933 közötti három pénzügyi évben folyamatosan változott a források decentralizáltságának mikéntje és mértéke. Az 1930/31-es évben a vizsgált források 80%-át decentralizáltan költötték el (konkrét célhoz, feladathoz kötve), 14%-ot a központi állam szervei használtak fel dekoncentrált módon (pl. iskola-építés, légügyi hivatal Debrecenben és Nyíregyházán), 6%-át pedig állami vállalatok kapták (pl. konkrét helyszíneken vasútállomás-építés). Ezzel szemben 1931/32-ben a munkanélküliség enyhítését célzó segélyezések decentralizált része volt 60% (ennek keretében élelmet, ruhát osztottak és szükségmunkákat végeztek a törvényhatóságok és a vármegyék), a konkrét célhoz kötött decentralizált (a törvényhatóságoknak, megyéknek, dekoncentrált szervezeteknek – pl. víztársulatok) juttatott források 16%-ot tettek ki, hasonlóan a központi állam szervei által felhasznált forrásokhoz. 1932/33-ban a munkanélküliség enyhítését célzó segélyezések (nagy részüket a törvényhatóságok és vármegyék használták fel), valamint a vármegyéknek és törvényhatóságoknak továbbosztott útépitési források adták a kiadások kb. fele-felét.

Kérdésként merülhet fel, hogy az állami programok mekkora súlyt képeznek a helyhatóságok által saját forrásból végrehajtott inségkezeléshez képest. Az 1931/32-es évben az általam a zárszámadásból kigyűjtött összes, a munkanélküliséget enyhítő állami kiadás 13,4 millió pengőt tett ki. Ugyanebben az évben a székesfehérvárosnak a Közjótékonyosság és szociálpolitika soron 15,7 millió pengő kiadása volt, a Szegényügy és népjólét kiadási soron a törvényhatósági jogú és a megyei városok 2,1-2,1, a községek 2,0 millió pengőt költöttek (Inántsyt-Pap 1937, 50.). A városok 1932-ben a központi államot kérték a munkanélküliség enyhítését szol-

gáló költségek biztosítására és egységes program végrehajtására, mert a helyhatóságoknak erre nem volt elegendő forrásuk (Inántsyt-Papp 1940). Pontosabb adatokkal szolgál Inántsyt-Pap (1937) az 1935/36-os évre vonatkozóan. A városokban a 6,9 millió pengős írászükségletből a központi állam 2,2 milliót finanszírozott (2,2 millió pengő volt a saját forrás, 2,5 millió pengő pedig írásjárulékból származott); a községekben a 3,4 millió pengős kiadási szükségletből (a tényleges kiadások ennél magasabbak voltak) 1,9 millió pengőt nyújtott a központi állam (községekben írásjárulékot csak pénzügyminiszteri külön engedéllyel lehetett kivetni). Összehasonlításképpen: ugyanebben az évben a helyhatóságok 639,4 millió pengőt fordítottak kölcsönök törlesztésére, ebből 366,8 millió pengő esett Budapestre.

A központi állam válságkezelő források elosztásán keresztül hatalmat gyakorló szerepe a 2000-es években is megismétlődött. A közfoglalkoztatás forráselosztása, valamint a helyi önkormányzatok finanszírozásának ezzel párhuzamos átalakítása elsősorban a kistelepülések számára vezetett a központi államtól való, korábbinál nagyobb függőséghez (lásd például Pálné Kovács 2016). Emellett a mai napig jellemző, hogy egyedi települési önkormányzati kiadásokat a központi költségvetés külön soron vagy programnak álcázott egyedi döntésekkel (vö. modern városok program – Fekete 2019) fedez, amely források megszerzésében a helyi vezetők kormányt célzó lobbizása fontos szerepet játszik – még ha a munkanélküliségre való hivatkozás a legritkább esetben is fordult elő e kiadások indoklásában a válságot követően. Hasonló módon az állami költségvetés a vállalatokkal kötött stratégiai megállapodásokkal vagy a nemzetgazdasági szempontból kiemelt beruházások címkéjével közvetlenül tud hatni a helyi lépték (a gazdasági és politikai értelemben vett helyi szint) szerepére (vö. Bajmócy et al. 2016).

A központi források ilyen elosztása a lobbizás mellett a „vállalkozóiség” felé tolja az önkormányzati rendszert, ahogyan az a közfoglalkoztatásban a 2009-ben indított Út a munkához programban vagy a 2011-től megreformált közfoglalkoztatásban (azon belül is főleg a Start-mintaprogramokban) történt és történik (Keller, Bódis 2012; Molnár, Bazsalya, Bódis 2018). Az elosztási mechanizmusokat nézve a közfoglalkoztatás jelenlegi rendszerében az ún. hosszabb időtartamú közfoglalkoztatás az 1930-as években a vármegyéknek és törvényhatóságoknak juttatott dekoncentrált segélyezési forrásokkal rokonítható: a hosszabb időtartamú közfoglalkoztatásnál a megyéknek osztott keretszámokat töltik fel tartalommal a megyei és járási kormányhivatalok, figyelembe véve a települési igényeket is (az elosztási mechanizmust részletesen Molnár, Bazsalya, Bódis (2018) ismerteti). A Start-mintaprogramok konkrét célra (konkrét beruházásra és foglalkoztatásra) nyújtott támogatást jelentenek, 2017-ben a ráfordítások 40,5%-át adták (Ignits et al. 2018), az elosztásban a központi állam és a települési önkormányzat közötti tervalku döntő fontosságú. A 2017-ben a közfoglalkoztatotti ráfordítások 21,3%-át adó országos közfoglalkoztatási program leginkább az 1930-as években a központi állam szervei által végrehajtott munkanélküliséget enyhítő intézkedéseire ha-

sonlít. A 2017-es adatok alapján 13,5 ezer közfoglalkoztatott dolgozott vízügyi igazgatóságoknál és vízgazdálkodási társulatoknál, 4,5 ezren erdőgazdaságoknál, 2,9 ezren kulturális közfoglalkoztatottként (Nemzeti Művelődési Intézet), 2,6 ezren a rendészetben és büntetés-végrehajtásban, 1,8 ezren a Magyar Közútnál közútfenntartásban és a református szeretetszolgálatnál a szociális vagy oktatási tevékenységeket segítve (Ignits et al. 2018). A hosszabb közfoglalkoztatásra és az országos programra egyaránt igaz, hogy a közfoglalkoztatás keretében végzett számos tevékenység a települési önkormányzatok és az országos közfoglalkoztatásban részt vevő állami vállalatok és nonprofit szervezetek közfeladatai körébe tartozik, tehát a közfoglalkoztatás révén alacsony munkabéru dolgozókhöz és többletfinanszírozáshoz jutnak e munkaadók a központi költségvetésből.

A közfoglalkoztatás léptékeket termelő jellegzetessége szempontjából a központi államok feletti szint is fontos. Az 1930-as évek válsága során, a korábbi évekhez hasonlóan, a magyar gazdaságpolitikának folyamatos kapcsolata volt a Nemzetközi Munkaügyi Hivatallal (ILO) (az 1931/32-es zárszámadás például a levélforgalom megnövekedése miatt újabb tisztviselők alkalmazásáról számol be). Az ILO 1931–33-ban a kelet-európai országokban felmérte a (munkahelyteremtési célból is) tervezett közmunkákat, azok finanszírozási lehetőségeit és hatását a munkanélküliség csökkentésére, illetve igyekezett közvetítőként fellépni az e munkák finanszírozására hitelező és a hitelt felvenni kívánó országok között (International Labour Office 1935). A központi költségvetés bevételeire és a közberuházásokra fordítható összegekre a válság negatívan hatott, így kézenfekvőnek tűnt pótlólagos forrásokat bevonni nemzetközi finanszírozáson keresztül. Ugyanakkor az államháztartás súlyos finanszírozási problémákkal küzdött, a költségvetés folyó hiányát rövid távú külföldi hitelekkel tudták csak pótolni (Ferber 1987–1988; Macher 2019).

Az értelmiségi érdekcsoportok közül például a mérnökök (erről lapjuk, a Közmunka többször beszámolt) vagy a nagyobb városok polgármesterei is amellett érveltek, hogy a kormány vegyen fel külföldi kölcsönt a szükségmunkák finanszírozására (Baksay 1987), illetve engedélyezze a törvényhatóságoknak hosszú lejáratú külföldi kölcsönök felvételét. A nemzetközi pénzpiacokról való forráshoz jutást a városok és a községek számára a központi állami szint csak a kormány hozzájárulásával tette lehetővé; a Speyer-bankház a központi állam koordinálásával a helyhatóságoknak bevételtermelő beruházásokra nyújtott kölcsönt (Fülöp 2017). A húszas évek második felének hitelboomja után (Ferber 1987–1988; Honvári 2011) a forráshoz jutás nehezebbé vált, illetve a Speyer-kölcsönök törlesztése a válság időszakában a csökkenő helyi bevételek miatt eleve nagyobb adósságterheket jelentett a helyhatóságoknak (Honvári 2004). További forrásfeltáró vizsgálatokat igényelne, hogy a városok és községek e külföldi hitel-felvételei során miként zajlottak a kormány és a helyi szint közötti tárgyalások, kinek sikerült és milyen célra pénzügyi forrásokhoz jutnia és kinek nem.

A központi költségvetés forráshiánya és eladósodása a 2008 utáni válság során is akut problémaként merült fel. Az IMF-től és az Európai Bizottságtól hitelt vett fel a kormány 2008-ban és 2009-ben, a 2010 utáni Orbán-kormányok a hitelforrások diverzifikálásával és a hazai fizetési mérleg többletének biztosításával stabilizálták a költségvetést, a külső forrásoktól való függőség megmaradt (Éber et al. 2019). A munkanélküliség enyhítését célzó központi költségvetési források biztosítása ugyanakkor a korábbi válságtól némileg különböző módon történt. Közös vonás a helyi önkormányzatok pénzügyi mozgásterének szűkítése (például csak kormányzati engedéllyel bocsáthatnak ki devizakötvényeket vagy vehetnek fel devizában hiteleket beruházásokra vagy működésre; a helyi önkormányzatok mozgásterének e korlátozását pedig az új alaptörvény 34. cikkében rögzítették). Különbség viszont, hogy a központi állam a közfoglalkoztatási programmal nagymértékű és közvetlenül finanszírozott megoldással szolgál a helyi önkormányzatok számára, azaz a települések elvileg nem hivatkozhatnak arra, hogy a munkanélküliség enyhítésére nem áll rendelkezésre központi forrás, ezért azt külföldi források terhére kívánják megoldani. Szintén különbség, hogy a 2008-as válságot követően a kormány részben az EU-s transzferek átcsoportosításával tudta a vállalati munkahelyeket megőrző programokat finanszírozni (Bálint, Cseres-Gergely, Scharle 2010), amelyre az 1930-as évek válsága során nyilvánvalóan nem volt lehetőség, az államközi pénzügyi rendszer és a nemzetközi szervezetek akkori rendszere miatt.

Összefoglalás

A materialista államelméletek szerint a gazdaság működésébe történő állami beavatkozások tereket és léptékeket termelnek. Válságidőszakban az állam hatása a város és a vidék tőkefelhalmozásban játszott szerepében megváltozik; egyúttal megváltoznak a helyi önkormányzatok, a központi állam szintje és a központi államok feletti hatalmi viszonyai és szerepkörei egymáshoz képest (az egyesült államokbeli New Deal e szerepéről lásd Walker, Brechin 2010). Ebben a tanulmányban azt mutattam be, hogy mindez miként történt Magyarországon az 1929–33-as gazdasági válság és a 2008 utáni gazdasági válság során, a munkahelyteremtő állami programokban.

A történeti összehasonlító vizsgálatoknak bár számos korlátja van – az adatforrások változnak, az adatok nem összehasonlíthatók egymással, különbözik az állam berendezkedése stb. –, a terek és léptékek termelésének összehasonlításával ugyanakkor rá lehet mutatni a változatlan és változó tényezőkre a gazdaság állam általi, munkahelyteremtéssel történő kezelésében. Szintén fontos mozzanat a munkanélküliség kapcsán, hogy a társadalmi reprodukció áruvá válásának (kommodifikálódásának) és a bér munkaviszony kiterjedtségének hullámain hosszú időtávon, térbeli és időbeli változatosságában elemzés tárgyává tegyük,

mégpedig az ország világgazdaságon belüli pozíciójának figyelembevételével (vö. Zimmermann 2001).

Mindkét válságidőszakban közös, hogy az állam aktívan igyekezett helyreállítani a tőkefelhalmozás folyamatát a gazdasági életbe való beavatkozással. Szintén közös pont, hogy az ország félperifériás világgazdasági helyzetéből adódóan a beavatkozásoknak fiskális korlátai voltak: a pénzforrások szűkülése nem tette lehetővé tetszőleges mértékű gazdaságösztönző csomag bevezetését, vagy csak a külföld felé való eladósodás árán, amelyet a nemzetközi pénzpiacokon hozzáférhető források mértéke korlátozott. Különbséget jelent ugyanakkor, hogy a válságkezelés milyen tereket és léptékeket termelt. Az 1930-as évek közvetlen munkahelyteremtő programjai inkább a városi terekre összpontosítottak, köszönhetően nem utolsó sorban a városi polgármesterek ez irányú nyomásgyakorlásának és a városi proletariátus szerveződésétől való félelemnek. A vidéki terekben pedig más eszközökkel igyekeztek a válság hatásait enyhíteni, például házépítési hitelekkel (Hámori 2004) vagy az egyébként is a községek hatáskörébe rendelt szociális segélyezéssel (Pálos 1934). A 2008 utáni válság során az állam a városi munkanélküliség kérdését alapvetően a gazdaság gyors helyreállításával gondolta orvosolni, a hátrányos helyzetű falusi térségekben pedig a közfoglalkoztatási program 2011 utáni átszervezésével igyekezett a munkanélkülieket helyben tartani – a segélyezési rendszer átalakításával, munkavégzéshez kötve a minimális szintű létfenntartást (Cseres-Gergely, Molnár 2014).

A válságkezelési munkahelyteremtő források egyenlőtlen elosztásának empirikus vizsgálata elméleti kérdéseket is felvet. A források egyenlőtlen elosztását vajon olyan problémának tekintjük-e, amelyet a társadalmi igazságosság szempontjából elvetendőnek tartunk? Egyáltalán mit tekintünk egyenlőtlen elosztásnak? Az egyik kérdéskör az, hogy a központi állam milyen elvek alapján osztja el területileg a válságkezelő forrásokat, miért oda jutnak a források, ahova. Ebből a szempontból bizonyos rendszerszerűségeket láthatunk (például Start-mintaprogramok a 2011 utáni közfoglalkoztatási programokban csak a hátrányos helyzetű járáásokban és településeken indíthatók). Ez a tőkefelhalmozás területi egyenlőtlenségeire adott olyan állami válasz, amely szolgálhatná a területi egyenlőtlenség csökkentését – bár az eredmény végül nem ez lett. A vállalatoknak 2008 után nyújtott munkahelyteremtő egyedi állami támogatások elosztásában vagy az 1929–33-as válság során a törvényhatóságoknak egyedi beruházási célokra nyújtott központi állami támogatásokban viszont már kevesebb tervszerűséget és rendszerszerűséget találhatunk. Ebben az esetben megmutatkozik, hogy a tőkefelhalmozást támogató állam hatalmi viszony, amely bizonyos érdekeket bizonyos módokon mozdít előre, míg más érdekeket nem hagy érvényesülni. Utóbbi körbe tartoznak például a jelenleg háttérbe szorított aktív munkaerőpiaci eszközök vagy a társadalmi egyenlőtlenségeket hosszú távon csökkenteni képes oktatásba való befektetés (amely viszont rövid távon kivonja a munkaerőt az értéktermelésből).

A másik kérdéskör a munkanélküliséget enyhítő állami támogatásokhoz és programokhoz való hozzáférés. A munkanélküli normatív ellátások (munkanélküli segély) a két válságidőszakban mérsékeltek voltak vagy egyáltalán nem léteztek, a munkanélküli tömegek más állami programokra voltak rászorulva. Mindkét válságidőszakban igaz volt, hogy a hozzáféréssel kapcsolatosan kritikák jelentek meg: az 1930-as években a törvényhatóságok által szervezett közmunkák sokszor csak a helyi lakosoknak voltak hozzáférhetőek, ami kifejezetten Budapest esetében vezetett feszültségekhez (a Budapestre beingázó vagy a válság miatt a budapesti lakhatásból kiszoruló munkanélküli tömegek például nem értek hozzá a székesfőváros által 1932-ben kezdeményezett ínségmunkákhoz). A 2008 utáni válság közfoglalkoztatási programjaiban is sok függ a települési önkormányzattól és azok vezetőitől: egyrészt abból a szempontból, hogy mekkora közfoglalkoztatotti létszám van egyáltalán, másrészt hogy ezeket a helyeket a döntéshozók hogyan osztják el a rászorultak között (melyik munkanélküli lesz közmunkás, melyik nem).

Előbbiek értelmében az állam által finanszírozott közmunkák tőkefelhalmozás felől való vizsgálata szükségessé teszi a munkásokra fókuszáló kutatásokat is, hiszen a munkásság és az állam viszonya az állami foglalkoztatásban és az állami munkahelyteremtés során eltér attól, mint amelyet a „szokványos” tőke-munka viszonyban látunk (vö. Jordhus-Lier 2012). Továbbá a közfoglalkoztatottakban, az ínség- és szükségmunkásokban, az állami közberuházásokon dolgozóknak az állam osztálypolitikája is leképeződik, ahol az állam célja a városi ipari proletariátus vagy a vidéki alsóbb osztályok pacifikálása (Kovai 2016; Szőke 2015). Ezek a politikák a tér- és léptéktermelés módját és folyamatát, a terek és léptékek egymáshoz való viszonyát is megváltoztatják. A történeti összehasonlító vizsgálatok ezeknek a konkrét mechanizmusoknak a megértésében lehetnek segítségünkre, mint ahogy ebben a tanulmányban bemutattam.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alap PD_16 pályázati programjának finanszírozásában valósult meg (szerződés szám: 120798).

Irodalom

- Bajmócy Z., Gébert J., Elekes Z., Páli-Dombi J. (2016): Beszélünk a részvételről... Megyei jogú városok fejlesztési dokumentumainak elemzése az érintettek részvételének aspektusából. *Tér és Társadalom*, 2., 45–62. <https://doi.org/10.17649/tet.30.2.2753>
- Baksay Z. (1987): A munkanélküliség felszámolására irányuló hatósági elképzelések és intézkedések az ellenforradalmi Magyarországon. *Századok*, 6., 1119–1175.

- Bálint M., Cseres-Gergely Zs., Scharle Á. (2010): A magyarországi munkapiac 2009–2010-ben. In: Fazekas K., Molnár Gy. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2010*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest, 15–36.
- Barta Gy. (2002): *A magyar ipar területi folyamatai 1945–2000*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Bayertz, K. (2016): Historischer Materialismus. In: Quante, M., Schwickard, D. P. (Hrsg.): *Marx-Handbuch. Leben-Werk-Wirkung*. J. B. Metzler Verlag, Stuttgart, 194–208.
- Belina, B. (2013): Staat und Raum im Anschluss an Marx. Positionen in Radical Geography und Materialistischer Staatstheorie. In: Belina, B. (Hrsg.): *Staat und Raum*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 161–185.
- Berend T. I., Ránki Gy. (1973): A magyar társadalom a két világháború között. In: Berend T. I., Ránki Gy. (1974): *Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéről*. Magvető Kiadó, Budapest, 319–367.
- Berend T. I., Szuhay M. (1978): *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944*. 3. kiadás. Kossuth Könyvkiadó, KJK, Budapest
- Berki M. (2015): A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom*, 2., 3–18. <https://doi.org/10.17649/tet.29.2.2658>
- Bohle, D. (2012): Neogramscianismus. In: Bieling, H. J., Lerch, M. (Hrsg.): *Theorien der europäischen Integration*. Springer VS, Wiesbaden, 165–185. https://doi.org/10.1007/978-3-531-19715-9_8
- Boros L. (2010): Földrajzi alapkategóriák gazdaságföldrajzi kontextusban. In: Mészáros R., Nagy G., Nagy E., Boros L., Pál V.: *A globális gazdaság földrajzi dimenziói*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 38–54.
- Böcskei B. (2018): A hegemoniaelmélet Gramscitól a neoliberalis gyakorlatokig. In: Antal A., Földes Gy., Kiss V. (szerk.): *Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák*. Napvilág Kiadó, Budapest, 78–92.
- Brenner, N. (2004): *New state spaces. Urban governance and the rescaling of statehood*. Oxford University Press, Oxford
- Brenner, N. (2013): A globalizáció mint területi visszaagyazódás: a városi kormányzás léptékváltása az Európai Unióban. In: Jelinek Cs., Bodnár J., Czirfusz M., Gyimesi Z. (szerk.): *Kritikai városkutatás*. L'Harmattan, Budapest, 182–213.
- Czirfusz M. (2014): A közfoglalkoztatás térbeli egyenlőtlenségei. In: Fazekas K., Varga J. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2014*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 126–138.
- Czirfusz M., Jelinek Cs., Berki M. (2018): Marxista nézetek a térről és térbeliségről. In: Faragó L. (szerk.): *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 143–164.
- Cseres-Gergely Zs., Molnár Gy. (2014): Közmunka, segélyezés, elsődleges és másodlagos munkaerőpiac. In: Kolosi T., Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2014*. TÁRKI, Budapest, 204–225.
- Demirović, A. (2011): Materialist state theory and the transnationalization of the capitalist state. *Antipode*, 1., 38–59. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.2010.00810.x>
- Deppe, F. (2018): Der kapitalistische Staat. In: Voigt, R. (Hrsg.): *Handbuch Staat*. Springer VS, Wiesbaden, 485–496. https://doi.org/10.1007/978-3-658-20744-1_44
- Egyed I. (2018): A tértermelés neomarxista kritikája: a technokrata térreprezentációktól a lefebbre-i városokhoz való jog instrumentalizációjáig. In: Faragó L. (szerk.): *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 165–185.
- Éber M. Á., Gagyai Á., Gerócs T., Jelinek Cs. (2019): 2008–2018: Válság és hegemonia Magyarországon. *Fordulat*, 26., 28–75.
- Fekete D. (2019): A Modern városok program jelentősége a hazai városfejlődésben. *Tér és Társadalom*, 1., 27–43. <https://doi.org/10.17649/tet.33.1.3066>
- Ferber K. (1987–1988): Lépéshátrányban. A magyar kormány kölcsönszerzési kísérlete 1930–31-ben. *Történelmi Szemle*, 2., 137–154.
- Fülöp T. (2017): „Erőtartalékok a nemzeti célok szolgálatában” – Az 1925. évi városi kölcsön és felhasználásának alternatívái. *Hitelintézet Szemle*, 3., 119–147. <https://doi.org/10.25201/HSZ.16.3.119147>
- Gramsci, A. (1970): *Filozófiai írások*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Gyáni G. (2011): Közmunka a Horthy-korban: Az állami szociálpolitika megoldási kísérletei. *História*, 7., 30–33.

- Hámori P. (2004): Kísérlet a magyar falu lakásügyének rendezésére a két világháború közötti Magyarországon. *Az Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet története. Aetas*, 1., 49–73.
- Harvey, D. (2009): Az „új” imperializmus: felhalmozás kismémmizés által. *Fordulat*, 7., 78–106.
- Hoffmann I. (2013): Hoffmann Imre közfoglalkoztatási helyettes államtitkár előadása. In: Zemplényi A. (szerk.): *A Munka Méltósága Projekt. Alapvető Jogok Biztosának Hivatala, Budapest. 173–179. (AJB Projektfüzetek; 2013/4.)*
- Honvári J. (2004): Győr és az egyesített városi kölcsönök 1925–1928. *Limes*, 4., 43–58.
- Honvári J. (2011): 20. századi magyar gazdasági válságok. In: Katona Cs. (szerk.): *Gödörből gödörbe. Mindennemű válságok Magyarhonban a 19. és 20. században. Mediawave Közalapítvány, Vas Megeyi Levéltár, Szombathely*, 93–116.
- Ignits Gy., Mód P., Nagy Á., Varga L. (2018): *Beszámoló a 2017. évi közfoglalkoztatásról. Belügyminisztérium Közfoglalkoztatási és Vízügyi Helyettes Államtitkárság, Budapest. http://kozfoglalkoztatatas.kormany.hu/download/c/7a/32000/Besz%C3%A1mol%C3%B3_2017_20180621.pdf (Letöltés: 2019. március 28.)*
- Inántsy-Pap E. (1937): Az önkormányzatok háztartása. *Városi Szemle*, 1., 1–52.
- Inántsy-Papp E. (1940): A magyar városok szociálpolitikai tevékenysége. *Városi Szemle*, 4., 494–526., 5., 655–688., 6., 801–832.
- International Labour Office (1935): *Public works policy*. International Labour Office, Geneva (Studies and Reports, Series C; 19.)
- Jessop, B. (1982): *The capitalist state. Marxist theories and methods*. Martin Robertson & Company, Oxford
- Jordhus-Lier, D. C. (2012): Public sector labour geographies and the contradictions of state employment. *Geography Compass*, 7., 423–438. <https://doi.org/10.1111/j.1749-8198.2012.00496.x>
- Kannankulam, J. (2018): Materialistische Staatstheorie. In: Voigt, R. (Hrsg.): *Handbuch Staat*. Springer VS, Wiesbaden, 199–209. https://doi.org/10.1007/978-3-658-20744-1_18
- Keller J., Bódis L. (2012): Települési önkormányzatok. In: Fazekas K., Scharle Á. (szerk.): *Nyugdíj, segély, közmunka. A magyar foglalkoztatáspolitikai két évtizede, 1990–2010*. MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet, Budapest, 63–76.
- Koltai L. (2018) (szerk.): *A közfoglalkoztatás hatása a helyi gazdaságra, helyi társadalomra. Hétfa Kutatóintézet, Budapest. http://kozfoglalkoztatatas.kormany.hu/download/f/fc/42000/BM_k%C3%B6zfoglalkoztat%C3%A1s_Tanulm%C3%A1ny_20180928-merged.pdf (Letöltés: 2019. március 29.)*
- Koós B. (2016): Közfoglalkoztatás a mezőgazdaságban. *Tér és Társadalom*, 3., 40–62. <https://doi.org/10.17649/tet.30.3.2793>
- Kovai C. (2016): Önellátó függőség: A közfoglalkoztatás társadalmi beágyazottsága egy Tolna megyei faluban. In: Kovács K. (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken. Argumentum Kiadó, Budapest*, 180–196.
- Központi Statisztikai Hivatal (2014): *2011. évi népszámlálás. 13. A népesség gazdasági aktivitása*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
- Macher, F. (2019): The Hungarian twin crisis of 1931. *The Economic History Review*, 2., 641–668. <https://doi.org/10.1111/ehr.12659>
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (1941): *Az 1930. évi népszámlálás. VI. rész. Végeredmények összefoglalása, továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népösszeírások végeredményei*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest (Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat; 114.)
- Magyar Királyi Legfőbb Állami Számvevőszék (1932): *A M. Kir. Legfőbb Állami Számvevőszék jelentése a magyar államnak az 1930/31. évről vonatkozó zárszámadásáról, valamint az államháztartás vitele, az állami vagyon és az állami adósságok kezelése körül az 1930/31. évben szerzett tapasztalatairól*. Budapest.
- Magyar Királyi Legfőbb Állami Számvevőszék (1933): *A M. Kir. Legfőbb Állami Számvevőszék jelentése a magyar államnak az 1931/32. évről vonatkozó zárszámadásáról, valamint az államháztartás vitele, az állami vagyon és az állami adósságok kezelése körül az 1931/32. évben szerzett tapasztalatairól*. Budapest.
- Merényi M. (2019): *Hol lett munkahely a multiknak kiosztott milliárdokból?* https://k.blog.hu/2019/01/23/ekd_terkep (Letöltés: 2019. március 26.)
- Molnár Gy., Bazsalya B., Bódis L. (2018): *A helyi foglalkoztatási kezdeményezések központi támogatásának elosztási mechanizmusai*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest (Műhelytanulmányok; MT-DP – 2018/27.)

- Nagy E. (2017): Az állam változó szerepe – Gazdaságföldrajzi értelmezések. *Földrajzi Közlemények*, 3., 226–234.
- Pálné Kovács I. (2016): Modellváltás a magyar önkormányzati rendszerben. In: Jakab A., Gajdoschek Gy. (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudományi Intézet, Budapest, 583–599.
- Pálos K. (1934): *Szegénység, szegénygondozás*. Martineum Nyomda, Szombathely
- Peck, J. (2016): Macroeconomic geographies. *Area Development and Policy*, 3., 305–322. <https://doi.org/10.1080/23792949.2016.1237263>
- Poulantzas, N. (2008): The political crisis and the crisis of the state. In: Martin, J. (ed.): *The Poulantzas reader. Marxism, law and the state*. Verso, London, New York, 294–322.
- Sheppard, E. (2011): Geographical political economy. *Journal of Economic Geography*, 2., 319–331. <https://doi.org/10.1093/jeg/lbq049>
- Swyngedouw, E. (2004): Globalisation or 'glocalisation'? Networks, territories and rescaling. *Cambridge Review of International Affairs*, 1., 25–48. <https://doi.org/10.1080/0955757042000203632>
- Szigeti Gy. (1935): *A gazdasági válság Budapest életében*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest (Budapesti Statisztikai Közlemények; 2.)
- Szőke, A. (2015): A 'Road to Work'? The reworking of deservedness, social citizenship and public work programmes in rural Hungary. *Citizenship Studies*, 6–7., 734–750. <https://doi.org/10.1080/13621025.2015.1053790>
- Timár J. (2016): Az egyenlőtlen térbeli fejlődés – a konceptualizálás hiánya és lehetőségei. *Tér és Társadalom*, 3., 106–112. <https://doi.org/10.17649/tet.30.3.2806>
- Turai E. (2017): Hogyan politizáljunk a mai Magyarországon? 5 tipp Antonio Gramscitól. *Kettős Mérce*, május 30. https://merce.hu/2017/05/30/hogyan_politizaljunk_a_mai_magyarorszagon_5_tipp_antoni_o_gramscitol/ (Letöltés: 2019. március 23.)
- van der Pijl, K. (2008): A transznacionális káderosztály kétarcúsága a neoliberalizmus korában. *Fordulat*, 1., 69–86.
- Varró K. (2018): Fókuszban a terek „politikai eredete”: a diskurzuseleméleti megközelítés hozadéka a térrel kapcsolatos kutatások számára. In: Faragó L. (szerk.): *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 249–268.
- Vonyó J. (2011): Gömbös kormánypártjának ideológiája és programja. *Századok*, 1., 3–38.
- Walker, R. A., Brechin, G. (2010): *The living New Deal: The unsung benefits of the New Deal for the United States and California*. Institute for Research on Labor and Employment, University of California, Berkeley. <https://escholarship.org/uc/item/6c1115sm> (Letöltés: 2019. március 27.)
- Zimmermann, S. (2001): Védett és védelemben nem részesülő munkaviszonyok az iparosodás korától a világgazdasági válságig. *Korall, ősz-tél*, 114–140.

KÖNYVSZEMLE / BOOK REVIEWS

**Głódkowska, J., Gasik, J. M., Pağowska, M. (eds.) (2017):
Studies on Disability. International Theoretical,
Empirical and Didactics Experiences
(Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej,
Warszawa, 334 o.)**

FABULA SZABOLCS

FABULA Szabolcs: adjunktus, Szegedi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet; 6722 Szeged, Egyetem u. 2.; fabula.szabolcs@geo.u-szeged.hu; <https://orcid.org/0000-0001-7152-8409>

Szabolcs FABULA: senior lecturer, Institute of Geography and Earth Sciences, University of Szeged; Egyetem u. 2., H-6722 Szeged, Hungary; fabula.szabolcs@geo.u-szeged.hu; <https://orcid.org/0000-0001-7152-8409>

A cím láttán sokakban felmerülhet a kérdés: miért szerepel egy, a fogyatékoság tudományos vizsgálatáról szóló tanulmánykötet ismertetője a Tér és Társadalom című folyóirat oldalain? A rövid válaszem erre a kérdésre két pontban foglalható össze: (1) a téma *társadalmi* vonatkozásai miatt; (2) a téma *térbeli* vonatkozásai miatt. Egyrészt számos nemzetközi szervezet szerint a fogyatékosággal élő emberek kirekesztésének megszüntetése a 21. század elejének egyik fontos, globális léptékű kihívása. Az elmúlt néhány évtized ugyanakkor sok országban jelentős előrelépést hozott a fogyatékosággal élő emberek társadalmi helyzetében, a pozitív változásokban pedig kiemelkedő szerepet játszottak az érintett emberek jogainak elismeréséért indult mozgalmak és a nyomukban megjelenő újfajta tudományos kutatási irányok. Ez utóbbiak közé sorolható a kritikai és interdiszciplináris szemléletű fogyatékoságtudomány (*Disability Studies*), amelyről tulajdonképpen a jelen ismertető tárgyát képező kötet is szól. Másrészt, ha elfogadjuk, hogy a (társadalmi) tér egy társadalmi termék, amely mindig bizonyos hatalmi viszonyokat tükröz, akkor nem nehéz belátni, hogy a fogyatékosággal élő emberek hátrányos helyzetének kialakulása elválaszthatatlan a társadalom térképző gyakorlataitól. A fogyatékoság tehát végső soron szintén egy társadalmi-térbeli képződmény (Park, Radford, Vickers 1998; Gleeson 1999; Imrie, Edwards 2007; Hall, Wilton 2016). Bár az alábbiakban ismertetett kötet összeállításakor a szerkesztők nem a fogyatékoság térbeli aspektusaira fókuszáltak, az egyes tanulmányok így is számos ponton kötődnek a társadalmi tér vizsgálatához.

A „*Studies on Disability. International Theoretical, Empirical and Didactics Experiences*” című tanulmánykötet a varsói Maria Grzegorzewska Egyetem Gyógy-

pedagógiai Intézetének (Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej) gondozásában jelent meg 2017-ben. A kötet szerkesztői, Joanna Głodkowska, Justyna Maria Gasik és Marta Pağowska a fenti egyetem munkatársai és azon belül a fogyatékossggal kapcsolatos interdiszciplináris tudományos bizottság (*Chair of Interdisciplinary Studies on Disability*) tagjai. Maria Grzegorzewska, akit a fogyatékossggal élő emberek lengyelországi oktatásának megteremtőjeként ismernek, 1922-ben hozta létre Varsóban az első ilyen célra szolgáló intézetet, amely jelenleg az ő nevét viseli. A Maria Grzegorzewska Egyetem képzési programjai között kiemelt szerepet játszik a fogyatékossggal élő embereknek szóló speciális oktatás, és 2016-ban az egyetemen elindult az Interdiszciplináris Fogyatékossgtudományi Képzés (*Interdisciplinary Disability Studies*) is. Lengyelországban ez az első ilyen jellegű oktatási program, amelynek keretében a hallgatók már nemcsak a fogyatékossggal élő emberek és családtagjaik mindennapi életvitelének javításával kapcsolatos gyakorlati megoldásokat, hanem a fogyatékossg interdiszciplináris vizsgálatának alapjait is elsajátíthatják. A hagyományos klinikai szemléletet meghaladó, és a tudományos territóriumokon átívelő megközelítést jól szemlélteti a képzés néhány moduljának listája: a fogyatékossgkutatás alapjai; etikai és jogi aspektusok; történelmi és antropológiai megközelítés; pszichológiai és orvosi nézőpont; pedagógiai és stratégiai-szakpolitikai szempontok.

A kötet célja, hogy nemzetközi komparatív szemlélettel bemutassa a fogyatékossgtudomány és a fogyatékos embereket közvetlenül érintő felsőoktatási képzés fejlődési trendjeit, eddigi legfontosabb eredményeit és jövőbeli kilátásait. Az összehasonlítás tíz országra terjed ki (a kötetben lévő fejezetek sorrendjében): Bosznia-Hercegovina, Magyarország, Lengyelország, Oroszország, Spanyolország, Tajvan, Ukrajna, Írország, Jamaica, Amerikai Egyesült Államok. A szerkesztők interdiszciplináris megközelítését tükrözi, hogy az egyes országokból felkért szakértők között számos tudományszak képviselői megtalálhatók, mint például földrajz, gyógypedagógia, pszichológia és szociológia.

A tanulmánykötet négy fő szerkezeti egységből áll, és a rövid bevezető és záró fejezeteket kivéve összesen 12 különálló fejezetre tagolóódik, amelyek mindegyike egy-egy ország fogyatékossgtudományi kutatásának és gyógypedagógiai oktatásának történetével és jelenlegi állapotával foglalkozó tanulmány. A tíz országból kettőnek (Lengyelország, Spanyolország) két-két fejezetet szenteltek a szerkesztők, amelyek között országonként van ugyan némi átfedés, de ez nem zavaró, hanem inkább segíti a megértést. A négy nagyobb szerkezeti egységből az első tulajdonképpen a bevezető fejezet (Part 1. Disability studies – introduction), amelyben a fogyatékossgtudomány legfontosabb jellemzőiről, így kialakulásának történetéről, definiálásának és tudomány-rendszer-tani meghatározásának lehetőségeiről, valamint elméleti alapjairól és szemléletmódjáról kaphatunk áttekintést. A második, nagyjából a kötet hosszának felét kitevő szerkezeti egységben (Part 2. Science) megismerhetjük a fogyatékossgtudomány történeti gyökereit és legfontosabb közelmúltbeli eredményeit az ebben a részben tárgyalt országok-

ban. A jobb összehasonlíthatóság érdekében az egyes szerzők a szerkesztők által készített vázlatot követve építették fel a tanulmányaikat, bár indokolt esetben eltérhettek az ajánlástól. A fő tematikus modulok az egyes tanulmányokban: (1) alapvető információk az adott országról, annak felsőoktatási és kutatási rendszeréről és fogyatékkal kapcsolatos szakpolitikáiról; (2) a fogyatékkal vizsgálatának története és jelenlegi trendjei, alkalmazott paradigmák; (3) a fogyatékkal interdiszciplináris vizsgálata – pozitivistá és humanisztikus irányzatok, módszertani sokféleség; (4) a fogyatékkal jelenségének társadalmi megítélési formái – egyén-központúság, normalizáció, kulturális konstrukciók. A harmadik, az előzőhöz hasonlóan hosszú szerkezeti egység (Part 3. Didactics) ugyancsak országokénti leírás, de az itt lévő tanulmányok mindegyikében a szerzők bemutatnak egy-egy, az adott országban működő, fogyatékképzési vagy fogyatékkal kapcsolatos felsőoktatási intézményt, illetve képzési programot (pl. gyógypedagógia, speciális oktatás). A rövid záró szerkezeti egység (Part 4. Disability studies – important threads to comparative analyses) tulajdonképpen a kötetben szereplő tanulmányok legfontosabb megállapításait foglalja össze egy, a kötet fő témái szerint strukturált komparatív értelmezési keretben: a fogyatékkal értelmezésének története és fő paradigmái, a fogyatékkal kapcsolatos oktatási munka, a fogyatékkal tudományos vizsgálatának helyzete az egyes országokban, rövid szakpolitikai kitekintés.

Ami a tanulmánykötet fő eredményeit illeti, címéhez méltóan elméleti, empirikus és oktatástani szempontból is számos hasznos információval szolgál. A bevezetőből megtudhatjuk, hogy a fogyatékképzési tudomány (*Disability Studies*) egy olyan diszciplína, amely a fogyatékképzést társadalmi képződménynek tekinti, és annak értelmezésével, kezelésével, megjelenési formáival és mindezek társadalmi következményeivel foglalkozik. Kritikai szemlélet jellemzi, amelynek értelmében képviselői a fogyatékképzést, hátrányos helyzetet eredményező hatalmi viszonyok feltárását és megkérdőjelezését alapvető feladatnak tartják. Szintén ebből az attitűdből következik, hogy a fogyatékképzési tudomány a korábban domináns orvosi megközelítéssel szemben is ellensúlyra törekszik. További alapvető jellemzője, hogy inter- és multidiszciplináris, ezért számos tudomány elméleti és módszertani készletéből építkezik. A 14. oldalon a szerkesztők fel is sorolják az érintett diszciplínákat – történelem, szociológia, irodalom, politikatudomány, jogtudomány, közgazdaságtan, kritikai kultúrakutatás (*culture studies*), antropológia, földrajz, filozófia, teológia, társadalmi nemek tudománya (*gender studies*), kommunikáció- és médiatudomány, művészettudomány – bár a sort valószínűleg még lehetne bővíteni. A bevezetésből az is kiderül, hogy a fogyatékképzési tudomány elméleti alapja a fogyatékkal társadalmi modellje (*social model of disability*), szemben a társadalmi gondolkodást még napjainkban is sok országban meghatározó medikális modellel (*medical model*). Utóbbi szerint a fogyatékkal egyéni jellemző, és akkor lesz valaki fogyatékkal élő, ha egészségkárosodása miatt a társadalom által normálisnak tekintett tevékenységeket nem tudja elvégezni. Kö-

vetkezésésképpen a fogyatékossgal élő emberek hátrányos helyzetének is az egyéni egészséggi állapot a forrása. A társadalmi modell ezzel szemben a fogyatékossgat társadalmi képződménynek tartja, élesen elválasztva egymástól az egészségkárosodást (egyéni, biológiai jellemző) és a fogyatékossgat (társadalmi termék). A modell szerint a fogyatékos emberek hátrányos helyzete nem testi és szellemi adottságaikból fakad, hanem a társadalom működése következtében keletkező akadályokból. A bevezetés tehát röviden és közérthetően magyarázza el a fogyatékossgatudomány szemléletét, amelyet a kötet valamennyi szerzője magának vall, így ez a fejezet megfelelő alapot is nyújt a többi tanulmánynak.

A kötetben szereplő tanulmányok fő eredményeit a könyv záró fejezetének struktúrája szerint ismertetem, az egyes fejezetek tételes bemutatása helyett. Az összefoglalásban ugyanis a szerkesztők a következő szempontok alapján hasonlítják össze a kötetben vizsgált országok fogyatékossgatudományi és gyógypedagógiai vívmányait: (1) a fogyatékossgal élő emberek helyzetének értékelése történelmi-kulturális szempontból; (2) a fogyatékossgal élő emberek oktatása; (3) a különleges nevelési igényű emberekkel foglalkozó tanítók képzése; (4) a fogyatékossgatudomány általános helyzete.

Ami az első pontot illeti, mindegyik vizsgált országban hasonló fejlődésen ment keresztül a fogyatékossgal élők társadalmi megítélése. A korai időszakokban a teljes elutasítás és társadalmi kirekesztés volt jellemző velük szemben, ami jobb esetben is a zárt intézetekben való elhelyezésüket és gondozásukat jelentette. Ezt a szemléletet fokozatosan felváltotta az akadálymentesítést, társadalmi befogadást és jogi egyenlőséget hangsúlyozó felfogás. Mindezzel párhuzamosan hasonló folyamat zajlott le a fogyatékossg tudományos meghatározásában. A 16. századig ugyanis szinte mindegyik vizsgált országban többnyire vallásos és természetfeletti magyarázatokat adtak a fogyatékossg kialakulására, később ezeket felváltotta a medikális modell dominanciája, a közelmúltban pedig a társadalmi modell szerepe is jelentősen megerősödött. Az általános trendek mögött azonban különbségek fedezhetők fel az egyes országok között, amely eltérések történelmi, kulturális és politikai okokra vezethetők vissza. A szerkesztők szerint két csoport különíthető el. Az egykori szocialista országokban a medikális modellen alapuló defektológia, vagyis az emberi szervezet tartósan kóros elváltozásainak kezelésével (lényegében az abnormálisnak tekintett állapot helyreállításával, javításával) foglalkozó tudományág egészen az 1980-as évekig meghatározta a fogyatékossgról való tudományos gondolkodást. Azokban az országokban viszont, ahol nem szocialista rendszerek jöttek létre a második világháború után, a társadalmi modell is hamarabb nyerhetett teret.

Az 1990-es évek eleje tehát több országban korszakhatárt jelentett. Jó példa erre az Oroszországról szóló fejezet (A. I. Akhmetzyanova, T. V. Artemyeva, N. Y. Kostyunina, R. A. Valeeva), amelyből megtudhatjuk, hogy a Szovjetunió felbomlása után viszonylag gyorsan lefektették egy befogadóbb jellegű fogyatékossgügyi szakpolitika kereteit, hiszen már 1992-ben programot indítottak a fogyatékossg-

gal élők integrációjáért, és 1990-től a gyógypedagógiában is teret nyertek a jogi és esélyegyenlőségi, valamint az integrált oktatási paradigmák. Ukrajnában (M. Leschenko, Y. Nosenko) szintén 1990-től számítják a speciális oktatás „modern” szakaszát, amely a társadalmi befogadás paradigmán alapul, míg a korábbi szakaszok az egyházak és szerzetesrendek jótékonyági és emberbaráti cselekedeteire (kb. 18. század közepéig), illetve a medikális és intézeti gondozásra (a 20. század végéig) épültek. Bosznia-Hercegovinában is érzékelhető a defektológia korábbi hatása, hiszen a tuzlai egyetemen a jelenlegi oktatási és rehabilitációs kart korábban defektológiai karnak hívták. A fejezetből (M. Halilovic) ráadásul kiderül, hogy Bosznia esetében a fogyatékoságkutatás és gyógypedagógia fejlődését nehezíti az ország viszonylag kis gazdasági teljesítménye és a szegénység, valamint a közigazgatási széttagoltság.

A második és harmadik pontok tárgyalásakor érdemes leszögezni, hogy jelenleg a kötetben bemutatott mindegyik országban az inkluzív oktatást igyekeznek erősíteni. Mindezt főként a normalizáció (e szerint tiszteletben kell tartani az emberi sokféleséget, és a fogyatékosággal élőknek is joguk van az emberhez méltó bánásmóddhoz) és társadalmi befogadás elvei alapján, amelyekhez az elméleti alapot a fogyatékoság szocio-ökológiai értelmezése, illetve a társadalmi modell jelentik. Az előző ponthoz hasonlóan itt is két csoportba sorolhatók a vizsgált országok, és jelentős az átfedés az előző kategorizálással. Az egyik csoportba azok az országok tartoznak, amelyekben hivatalosan lefektetett, egységes és átfogó elvek alapján folyik az inkluzív oktatás (Amerikai Egyesült Államok, Írország, Lengyelország, Spanyolország, Tajvan), míg a másik csoportba tartozó országokban még jelenleg is formálódóban vannak az inkluzív oktatás elméleti és módszertani keretei. A fogyatékosággal élő emberekkel foglalkozó szakemberek, például gyógypedagógusok képzését tekintve szintén konvergencia figyelhető meg az egyes országok között. Az érintett pedagógusoknak és más szakembereknek el kell végezniük a megfelelő felsőoktatási képzést, majd az adott ország rendszerétől függően egyéb speciális képzéseken vesznek részt, ami legtöbbször élethosszig tartó tanulást jelent. Spanyolország ebből a szempontból kivételt képez, hiszen a szerzők (A. M. A. González, M. Á. V. Alonso, P. N. Macho, L. E. G. Sánchez) leírása alapján jelenleg nincsen BSc-szintű gyógypedagógiai képzési program. Mindazonáltal a spanyolországi oktatási rendszer számos MSc-képzést kínál azoknak a pedagógusoknak, akik sajátos nevelési igényű gyermekekkel szeretnének foglalkozni.

A negyedik pontról, a fogyatékoságtudomány általános helyzetéről elmondható, hogy mindegyik országban elmozdulás figyelhető meg a korábban kizárólagosnak számító medikális modell szerinti fogyatékoság-kutatásról, de jelentős különbségek is találhatók. Egyes országokban (Bosznia-Hercegovina, Magyarország, Oroszország, Ukrajna) a medikális modell hatása továbbra is erős, a fogyatékoságtudomány viszonylag gyenge akadémiai elismertséggel rendelkezik, és leginkább a gyógypedagógia keretein belül foglalkoznak vele. Más orszá-

gokban a fogyatékoságtudomány már előrébb tart abban a tekintetben, hogy interdiszciplináris tudományterületnek ismerjük el (Lengyelország, Tajvan), míg megint más országokban (Amerikai Egyesült Államok, Írország, Jamaica, Spanyolország) már szilárd alapokon nyugvó, elismert tudományterületnek számít. Az utóbbiak esetében érdemes kiemelni, hogy míg az Egyesült Államokban (M. A. Conway) és Írországban (S. Carton, P. Kearns) a fogyatékoságtudomány jelentős részben a 20. század második felének polgárjogi mozgalmában gyökerezik, Jamaicában (F. Morris) és Spanyolországban főként külföldi hatásra a tudományos szférából terjedtek el az újfajta paradigmák. Tajvan (S.-J. Lin, C.-C. Cheng) példája szintén tanulságos: a szerzők többek között arra hívják fel a figyelmet, hogy az Észak-Amerikából és Nyugat-Európából származó tudományos modellek átvétele hasznos, ám azokat érdemes a helyi társadalmi-kulturális viszonyok figyelembe vételével alkalmazni.

Bár felmerülhet kritika az összefoglalásban szereplő csoportosítások önkényes jellegét illetően, a kötet szerkesztői igyekeznek objektív ismervekkkel is alátámasztani ezeket (pl. van-e akkreditált BSc-, MSc-, PhD-szintű fogyatékoságtudományi képzési program az adott országban; van-e interdiszciplináris fogyatékoságtudományi kutatóközpont). Lengyelország (J. Głodkowska, J. M. Gasik, M. Pağowska) és Magyarország (Sz. Fabula) összevetése segít érzékeltetni a különbséget az egyes csoportok között. A két fejezetből kiderül, hogy bár a fogyatékoságtudomány egyik országban sem számít akadémiai szinten elismert oktatási és kutatási ágazatnak, előbbiben a 2016-2017-es tanévtől interdiszciplináris jellegű, MSc-szintű fogyatékoságtudományi képzés működik (Varsó), míg utóbbiban nincs ilyen önálló képzés (bár a fejlődésnek vannak jelei: pl. az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Karon van fogyatékoságtudományi doktori műhely és a gyógypedagógiai alapképzés társadalomtudományi moduljának része a fogyatékoságtudományi alapismeretek is).

Összegzésként, úgy vélem, hogy a „*Studies on Disability. International Theoretical, Empirical and Didactics Experiences*” című tanulmánykötet rendkívül értékes információkkal gazdagíthatja olvasóit. Bár az ismertető elején azt írtam, hogy a benne szereplő tanulmányok nem kifejezetten a fogyatékoság térbeli aspektusaival foglalkoznak, mégis – „földrajzos szemmel” – három ilyen tényezőt emelnék ki. Először is, a kritikai fogyatékoságtudomány interdiszciplináris jellegű, amely nem nélkülözheti az olyan szakterületek nézőpontjait sem, mint például a földrajz vagy a regionális tudomány. Másodsor, a nemzetközi komparatív szemlélet különösen érdekessé teheti a kiadványt azok számára, akik a tudományos fejlődés területiségével, országok közötti különbségeivel foglalkoznak. Harmadszor, véleményem szerint a felsőoktatás befogadóvá, akadálymentessé tétele kiemelt szempont kell, hogy legyen, amiért a hétről hétre órákat tartó pedagógusok, oktatók is sokat tehetnek, és ehhez a tanulmánykötetből ötleteket is meríthetnek. A fenti tényezőkre való tekintettel, a kötetet szívesen ajánlom az érdeklődők figyelmébe, diszciplináris háttértől függetlenül.

Irodalom

- Gleeson, B. J. (1999): *Geographies of Disability*. Routledge, London.
- Hall, E., Wilton, R. (2016): Towards a relational geography of disability. *Progress in Human Geography*, 6., 727-744. <https://doi.org/10.1177/0309132516659705>
- Imrie, R., Edwards, C. (2007): The Geographies of Disability: Reflections on the Development of a Sub-Discipline. *Geography Compass*, 3., 623-640. <https://doi.org/10.1111/j.1749-8198.2007.00032.x>
- Park, D. C., Radford, J. P., Vickers, M. H. (1998): Disability studies in human geography. *Progress in Human Geography*, 2., 208-233. <https://doi.org/10.1191/030913298672928786>

Szirmai V. (2019): Városok és városlakók (A befogadó és a kirekesztő városok). (Corvina Kiadó, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 339 o.)

BERTALAN LAURA

BERTALAN Laura: adjunktus, Soproni Egyetem, Lámfalussy Sándor Közgazdaságtudományi Kar, Nemzetközi és Regionális Gazdaságtani Intézet; 9400 Sopron, Erzsébet u. 9.; bertalan.laura@uni-sopron.hu; <https://orcid.org/0000-0002-1199-9257>

Laura BERTALAN: lecturer, Institute for International and Regional Economics, Alexandre Lámfalussy Faculty of Economics, University of Sopron; Erzsébet u. 9, H-9400 Sopron, Hungary; bertalan.laura@uni-sopron.hu; <https://orcid.org/0000-0002-1199-9257>

Szirmai Viktória, a hazai városszociológia meghatározó kutatóprofesszora 2019 tavaszán megjelent legújabb monográfiájában a modern európai nagyvárosi társadalmak átstrukturálódását elemzi, azt a főként globális urbanizációs trendek által meghatározott átalakulást, amely egyre markánsabban rajzolódik ki nemcsak a nyugat-európai, hanem a poszt szocialista nagyvárosok térbeli, társadalmi mintázataiban is.

A könyv impozáns külső megjelenésével, sokat sejtető alcímével izgalmas tartalmat, érdekes kérdésfeltevést ígér. Ahogy a könyv borítóján a hundertwassereri, hasonló című kép is sugallja, a városok a folytonos változás és a sokféleség megtestesítői: az épített környezet és benne az ember, a különböző társadalmi csoportok és kultúrák, a befogadók és kirekesztők (avagy a befogadottak és kirekesztettek) együttélésének szinterei, egyúttal állami és piaci szereplők által meghatározott rendszerek. Mindezt jól tükrözi a könyv, mely 339 oldal terjedelemben, 10 önálló tartalmi egységben, részletesen és szemléletesen ábrázolja a mai európai, köztük a nyugat- és kelet-közép-európai városok elmúlt évtizedekben zajló térbeli társadalmi változásait, közelebbről a globális tőke belvárosokat, új városokat, várostérségeket átalakító hatását.

Szirmai Viktória új könyvében az alábbi kérdésekre keresi a választ: Miként megy végbe a globális urbanizáció az európai nagyvárosokban? Melyek a főbb hasonlóságok és különbségek a nyugat- és a kelet-közép-európai nagyvárosok térbeli társadalmi átrendeződésében, illetve az azt kiváltó dzsentrifikációban? A szerző részben városszociológiai, részben regionális tudományi megközelítéssel fogalmazza meg a választ, és összehasonlítva elemzi a városok dzsentrifikációs és szegregációs folyamatait, felhívva a figyelmet a fejlődésükben tetten érhető hasonlóságokra, és az erősödő társadalmi polarizációra. A művet és a mögötte rejlő munkát a szerző méltán ajánlja Enyedi György professzor emlékének, megerősítve és esettanulmányokkal alátámasztva a globális urbanizáció elméletét (Enyedi

2011), a globalizáció városokra gyakorolt hatásainak és a nyugati minták időben később jelentkező posztszocialista lecsapódásainak részletes vizsgálatával.

A kapitalista és szocialista városfejlődés összevetése, a posztszocialista városok komparatív vizsgálata a rendszerváltás óta kedvelt téma a szociológusok, urbanisták és geográfusok körében (lásd Szelényi Iván, Kovács Zoltán, Enyedi György, Bodnár Judit vonatkozó műveit). Míg a nyugat-kelet összevetésben az állami szerepvállalás, a városfejlesztési ideológiák és mindezeknek a társadalom térbeli mintázataira gyakorolt hatása, addig a posztszocialista városokra koncentrálva a globális hálózatokba való beágyazottság, az új regionális szerepkörök és az átalakulás folyamatai álltak az elemzések fókuszában (lásd Kovács Zoltán, Luděk Sýkora, Martin Ouředníček, Jiří Musil, Grzegorz Węclawowicz vonatkozó kutatásait).

Szirmai Viktória a meghatározó szakirodalmakat felsorakoztatva, azokat rendszerbe szedve, tényszerűen tárja fel a városszociológia ökológiai és történeti irányzatainak eszköztárával a két modell városainak fejlődését, a települések térbeli, társadalmi átrendeződését, mindvégig szem előtt tartva a történeti meghatározottságokból következő sajátosságokat és a globális városfejlődés, a dzsentrifikáció által kiváltott hatásokat. A szerző alapvetésnek tekinti Enyedi globális urbanizációs elméletét (Enyedi 2011), de a kérdések feltevésében Mollenkopf, Castells és Sassen globális városok fejlődését vizsgáló megállapításai is megjelennek, így a globális tőke térszervező ereje, a duális városi társadalmak, a nemzetközi szinten újrafogalmazódó városi funkciók hatásai (Mollenkopf, Castells 1991; Sassen 1991, 2014). A globális városok a mai világgazdaság kiemelkedő irányító szerepű központjai, egyben különböző szintű gazdasági és társadalmi csoportok találkozási helyei (*frontier space*), differenciált társadalmi igények kielégítői (Sassen 2014).

A nyugati városfejlődés modelljét Szirmai Viktória négy nyugat-európai főváros, Párizs, Berlin, Bécs és Brüsszel metropolisztérségeinek térbeli, társadalmi szerkezeti jellemzőinek feltárásával szemlélteti. E várostérségek az európai centrum meghatározó gazdasági, pénzügyi, igazgatási és kulturális központjai, koncentrálnak a tőke, a pénzügyi szektor és a bürokrácia elitjeit. A kelet-közép-európai elemzésben a visegrádi országok fővárosainak fejlődését, térbeli-társadalmi átrendeződését ismerhetjük meg, amely városok a rendszerváltás után ugyancsak a globális tőke célpontjaivá váltak.

A modern urbanizáció fejlődéstörténetének és a globális város főbb társadalmi jellemzőinek részletezését követően a nyugat- és kelet-közép-európai nagyvárosok társadalmában zajló változásokat követhetjük nyomon, szemléletes városi esettanulmányok és informatív térképes illusztrációk segítségével. Bár a szakirodalomban több tanulmány is foglalkozik a posztszocialista városok fejlődésének összehasonlításával, mégis újszerű a négy-négy nyugati és közép-kelet-európai nagyváros térbeli-társadalmi átrétegződésének együttes bemutatása. A két modell között eltérőek és meghatározóak a történelmi, gazdasági, társadalmi

és urbanizációs adottságok, azonban közeledés tapasztalható a térbeli társadalmi elhelyezkedés alakulásában: a felső osztályok a városközpontokban és a jobb státuszú elővárosokban, míg az alacsonyabb státuszú társadalmi rétegek a városközpontok egyes részeiben, illetve a városkörnyéken élnek. A szerző kiemeli, hogy bár sok a hasonlóság, a szegénység és kirekesztődés felerősödésének kockázatában markánsabb az eltérés. Statisztikai adatokkal világít rá arra a különbségre, hogy míg a fejlett nyugat-európai országokban a szegénységi kockázat főként a nagyvárosokban jellemző, addig az elemzett kelet-közép-európai országokban épp fordítva, a kisebb városokban és a vidéki térségekben erősebb a kirekesztődés folyamata. Ennek okaiként a globális rendszerekbe történő alacsonyabb szintű integrációt, a tőke túlkonzentráltságát, a nyugatihoz képest kisebb arányú felső- és középosztálybeli lakosságszámot, a történeti meghatározottságokat, valamint a nyugati nagyvárosokhoz képest kisebb léptékű bevándorlást említi.

Párizs, Berlin, Bécs és Brüsszel esetében főként az 1980-as évektől, a városrehabilitációs törekvések eredményeként erősödött fel a polarizáció és a szegregáció. A felső- és felsőközéposztály tehetősebb rétegei egyre nagyobb arányban vannak jelen a belvárosi negyedekben és az előnyös külvárosi részeken, miközben a szakképzetlen és az alsóbb munkásrétegek képviselői, illetve a bevándorlók egyre inkább a külső területekre szorulnak. A fokozódó kirekesztést az ingatlanpiac, a „citysedési” folyamatok, a jómódú és kreatív népesség fogyasztási igényeit kielégítő kereskedelmi és szolgáltató funkciók bővülése tovább erősítik.

A kelet-közép-európai városfejlődés ezzel szemben a szerző érvelése szerint történetileg eltérő módon zajlik. Ezekben az országokban a szocialista lakáspolitikai, a megkésített városrehabilitációk, a sajátos, homogénebb társadalmi csoportok városon belüli elhelyezkedése határozza meg a rendszerváltozások utáni fejlődési lehetőségeket. Az V. részben elemzett négy város és térsége a politikai átalakulást követően koncentrálna a régió működő tőkéjét, e folyamat pedig csak erősítette az egyes nemzetgazdaságokon belüli egyenlőtlenségeket. A poszt szocialista városok társadalmi átalakulása a szerző megállapításai szerint sok hasonlósággal bír: a rendszerváltást követő munkanélküliség, a külföldi tőke megjelenését és a gazdasági fellendülést követő erőteljes lakosságszámnövekedés, a szuburbanizációs folyamatok beindulása, a tehetősebb rétegek külvárosi, elővárosi területek felé áramlása, a belvárosi rehabilitációk és dzsentifikációs folyamatok kibontakozása, a társadalmi polarizáció felerősödése és ezzel a szegényebb rétegek kirekesztődése mindegyik elemzett település esetében megfigyelhető. A szerző korábbi empirikus kutatásaira építve részletesen ismerteti Budapest és térsége szuburbanizációs folyamatait, a városkörnyék társadalmának differenciáltságát, illetve megnevezi azt a kettős struktúrájú térbeli-társadalmi hierarchiát, amelyben egyszerre van jelen a fejlett centrum alacsonyabb státuszú perifériával, illetve a magas státuszú periféria alacsony státuszú centrummal.

A nyugati és kelet-közép-európai városokban látott trendek összegzése (VII. rész), a tulajdonképpeni modellalkotás alkotja a könyv lényegi részét, a fel-

tett kérdésekre adott válaszok, a levont következtetések rendszerezését. Itt fény derül többek között arra is, hogy a nyugati városok esetében is számottevő különbség van a dzsentrifikáció irányai és mértéke, az állami és a piaci szereplők részvételének arányai, és a társadalmi szerkezet alakulását alapjaiban meghatározó lakáspolitikák között. A kelet-közép-európai városok esetében ezzel szemben sokkal inkább hasonlóan zajlottak a beavatkozások, főként a felülről vezéreltségből, illetve a gyenge civil társadalmi és lakossági érdekérvényesítő képességből következően.

A szerzőtől megszokott módon, az európai új városok, köztük a szocialista új városok is önálló fejezeteket kapnak (a VIII. részben), amelyből kiderül, hogy a szocialista új városokban zajló folyamatok is hasonlóak, főként ott, ahol a város részesévé vált a globális gazdasági körforgásnak, és ahol megvetette lábát az ingatlanfejlesztő tőke, és megindulhatott a dzsentrifikáció.

Az ezt követő rész – mintegy az eddigieket kiegészítve – tárja fel az egyes városrészek társadalmi átalakulását a belvárostól az átmeneti térségeken keresztül az eltérő fejlettségű városkörnyékig, városperemig. Részleteiben ismerhetjük meg mind a nyugati, mind a keleti típusú városfejlődés során végbemenő társadalmi változásokat és még pontosabb képet kapunk a gazdagabb és szegényebb csoportok térbeli mozgásáról. A nyugat-európai belvárosokban a nyolcvanas, kilencvenes évek belvárosi rehabilitációs beavatkozásai globális gazdasághoz kapcsolódó társadalmi rétegek lakóhelyi törekvéseit elégtették ki, és ezzel a belvárosi negyedek nagypolgárosodása mellett új szegregációs trendeket is elindítottak. A kilencvenes évektől a marginalizáció felerősödött, új társadalmi egyenlőtlenséget eredményezve a rosszabb státusú elővárosokban és városkörnyékeken. A nagyvárosok szélén az alsóbb osztályok, bevándorlók koncentrációja eredményeként ma is jelentős a szegénység, a munkanélküliség. A közép- és felsőosztályok magasabb státusú, szuburbanizáció révén létrejött elővárosi modelljeinek jelentősége a belvárosi fejlesztések következtében csökkent. A poszt-szocialista belvárosok átalakulásában az állami lakásépítési mechanizmusok voltak meghatározóak, amelyek révén a hetvenes évektől egyre inkább romlásnak induló, slumosodó belvárosi negyedekből a középosztályok, magasabb pozíciójú csoportok új lakótelepekre költöztek. Ezen városokban, a nyugatihoz képest kevésbé volt dinamikus a szuburbanizáció. A belvárosok megújítása a kilencvenes évektől kezdődött, melynek üteme a globális gazdaság terjedésétől, annak lokális hatásaitól is függött, fokozva a társadalmi polarizációt és a dzsentrifikációt a keleti modell nagyvárosaiban is.

Az összefoglalásban a szerző részben a jelen elemzésen is túlmutató kérdések mentén foglalja össze főbb megállapításait és vonja le következtetéseket. A modern városok nemzetközi szinten is jelentős hatalmi pozíciókkal rendelkeznek, a piaci szerepkörök felerősödésével az állami szerepvállalás háttérbe szorulásával duális szerkezetű városokká alakultak. Ez a dualitás talán a keleti fővárosok esetében erősebbnek tűnik, az egyes városrészek társadalmilag kevertebbek, a

dzsentrifikáció kirekesztő hatásai még erősebbek. A korábbi városokhoz hasonlítva a mai modern nagyvárosok nyitottabbak és lakóik befogadóbbak, könnyebb a városokba integrálódni, amely főként a globalizáció hatásainak köszönhető. Ugyanakkor a szerző kiemeli, hogy ez a nyitottság és befogadókészség az egyes országok eltérő politikai kultúrája és gazdasági fejlettsége mentén nagyon differenciált. A befogadás és kirekesztés jelenségei egy időben vannak jelen a városokban, e jelenségek főként a társadalm szerkezeti jellemzők, a társadalmi távolságok térbeli kifejeződései.

A könyv egészén végigvonuló kérdésre, vagyis hogy „Milyen a viszony a nyugat-európai és a kelet-közép-európai városfejlődés között?” (302. oldal) a szerző Enyedi megállapításaival egybehangzóan megállapítja, hogy a két modell urbanizációja között „inkább a hasonlóságok, mint a különbségek a jellemzőek” (302. oldal), így az egyes városfejlődési szakaszokban a követő jelleg a meghatározó. A hasonlóság mellett a makro- és mikroszintű különbségek megkérdőjelezhetetlenek, csakúgy, mint az egyes társadalmi csoportok szintjén meglévő különbözőségek. Az utolsó kérdés a keleti modell késleltetett felzárkózásából adódó hátrányok leküzdésének lehetőségeire vonatkozik, amelyre komolyabb léptékű állami szerepvállalás, erősebb piaci kontroll, határozottabb szociálpolitika, a városrészek kiegyenlített fejlesztése, a kirekesztődés kockázatának csökkentése a lehetséges válasz.

Lezárásként kijelenthetjük, hogy a térbeli-társadalmi átalakulások ilyen jellegű, empiriára támaszkodó összehasonlító elemzésére nagy szükség van a fenn tartható, inkluzív városi társadalmak megteremtését szorgalmazó várospolitikák megfogalmazásának időszakában. Meggyőződésem, hogy Szirmai Viktória mind tartalmában, mind minőségi megjelenésében magas színvonalú szakkönyve nemcsak a hazai városfejlődést kutatók és az egyetemi és doktori képzésben résztvevők, hanem a várospolitikusok és döntéshozó szakemberek számára is hasznos és élvezetes olvasmány.

Irodalom

- Enyedi Gy. (2011): A városnövekedés szakaszai – újragondolva. *Tér és Társadalom*, 1., 5–19. <https://doi.org/10.17649/TET.25.1.1770>
- Mollenkopf, J. H., Castells, M. (1991): *Dual City. Restructuring New York*. Russel Sage Foundation, New York
- Sassen, S. (1991): *Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton University Press, New Jersey
- Sassen, S. (2014): The city: today's frontier zone. *Glocalisms: Journal of culture, politics and innovation*, 3., 1–4. <https://doi.org/10.12893/gjpci.2014.3.1>

TUDOMÁNYOS ÉLET / SCIENTIFIC LIFE

Egészségyenlőtlenségek Magyarországon – Beszámoló a Társadalmi egyenlőtlenségeket kutató horizontális műhely szakmai találkozásjáról

Health Inequalities in Hungary – Report on the Workshop of the Social Inequalities Horizontal Research Network

UZZOLI ANNAMÁRIA

UZZOLI Annamária: tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; uzzoli.annamaria@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-0484-1451>

Annamária UZZOLI: senior research fellow, Centre for Economic and Regional Studies, Institute for Regional Studies; Tóth Kálmán u. 4., H-1097 Budapest, Hungary; uzzoli.annamaria@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-0484-1451>

A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézetének (MTA KRTK RKI) Társadalmi egyenlőtlenségeket kutató horizontális műhelye szakmai találkozót szervezett 2019. április 1-én az MTA Humán Tudományok Kutatóházában, amelynek fókuszában az egészségyenlőtlenségek társadalmi-térbeli vonatkozásai álltak. A rendezvény célja az volt, hogy bemutassa a hazai egészségyenlőtlenség-kutatások releváns eredményeit, valamint mindezek nyomán interdiszciplináris diskurzust alakítson ki a szakértők, a kutatók és az érdeklődők között. A program összeállításában elsődleges szempont volt, hogy lehetőséget adjunk és nyilvánosságot teremtsünk a témában aktuális vizsgálati eredmények megvitatásához, amelyek adalékul szolgálnak a térbeli-társadalmi és az egészségyenlőtlenségek között fennálló összefüggések, kölcsönös egymásra hatások megértéséhez. A rendezvény moderátora Nagy Erika (MTA KRTK RKI) volt.

Magyarországon a népesség nemzetközi viszonylatban is kedvezőtlen egészségi állapota, valamint az egészségügyi ellátórendszer strukturális és finanszírozási problémái miatt is aktuális feladat az egészségyenlőtlenségekkel, azok kiváltó okaival, valamint társadalmi-gazdasági következményeivel foglalkozni. Egyre nagyobb különbségek tapasztalhatók az egyének és a különböző társadalmi csoportok, valamint az ország egyes területein élők egészségi állapotában, illetve az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférésük esélyeiben. Az egészségügyi ellátásokhoz köthető esélyegyenlőtlenségek nagyobb része az egészségügyi rendszer működtetéséhez (is) hozzájáruló társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségekre vezet-

hető vissza. Ebből következik, hogy az egészségügyenlőtlenségek csökkentése nemcsak az egészségügyi rendszer működtetési modelljétől függ, hanem az egészségügyön és egészségpolitikán kívüli egyéb ágazati szakpolitikák – például oktatáspolitikai, szociálpolitika, gazdaságpolitika stb. – hatékonyságától is.

A műhelytalálkozó első részének címe „A hozzáférés szerepe az egészségügyenlőtlenségekben – Egy kutatási projekt tapasztalatai” volt, amelynek során a kutatás résztvevői interpretálták a legfontosabb eredményeket. „Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés szerepe az egészségügyenlőtlenségekben Magyarországon” címmel zajló kutatás a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap finanszírozásában valósul meg 2016. október 1. és 2019. szeptember 30. között (K 119574 sz. projekt), Bán Attila, Beke Szilvia, Kovai Cecília, Pál Viktor, Uzzoli Annamária és Vitrai József részvételével. A kutatási projekttel kapcsolatos további információk, részletek, érdekességek itt érhetők el: egeszsegugyihozzaferhetoseg.wordpress.com

A bevezető előadásban Uzzoli Annamária (MTA KRTK RKI) kutatásvezető ismertette a kutatás céljait és feladatait, felvázolta az elméleti és módszertani kereteket, valamint az empirikus vizsgálatok egy-egy részterületét is bemutatta. A hároméves kutatási projekt a hazai egészségügyenlőtlenségek területi különbségeit tanulmányozza, elsősorban a hozzáférés szerepének értelmezésén keresztül. A szakirodalmi előzmények alapján megállapítható, hogy az elmúlt másfél évtizedben fokozódó figyelem irányul a hozzáférés akadályai által okozott egészségügyenlőtlenségekre, elsősorban azok területi vonatkozásaira. A hozzáféréssel összefüggő esélyegyenlőtlenség hátterében a meglévő egészségügyenlőtlenségek állnak. Lényegében ezek kiváltó okainak egy része is az egészségügy igénybevételehez és a hozzáférés esélyeihez kötődik. A kutatás elméleti háttere az ún. „5A” modellre épül, amelynek lényege, hogy a hozzáférés (*Accessibility*), az elérhetőség (*Availability*), az elfogadhatóság (*Acceptability*), a megfizethetőség (*Affordability*), és az elfogadhatóság (*Appropriateness*) összetevői több egyidejűleg ható tényezőn keresztül befolyásolhatják az egészségügyi ellátás minőségét. Az egészségügyi szolgáltatásokhoz, a szolgáltatókhoz és/vagy az intézményekhez való hozzáférés feltételei függenek az ellátási szükséglettől, az igénybevételei hajlandóságtól, a meglévő szolgáltatásoktól és azok elérhetőségétől, valamint az ellátás körülményeitől.

Uzzoli Annamária az ezt követő két előadásban a statisztikai elemzések és az interjúk alapvető eredményeit összegezte. A hozzáférés egyenlőtlenség alapú megközelítése determinálta, hogy az empirikus vizsgálatokban a kvantitatív és a kvalitatív technikák együttes használata, azaz az ún. kevert módszertan adaptálása történt meg. Az egészségügyenlőtlenségek mérésére és a hozzáférés feltételeinek értelmezésére a népbetegségnek számító az ún. akut miokardiális infarktus (heveny szívizominfarktus) hazai megbetegedési és halálozási helyzetének, illetve területi különbségeinek feltárásával és az ellátás körülményeinek értékelésével került sor. A statisztikai vizsgálatok fő eredményei bizonyították, hogy ugyan a szívinfarktus-halálozás jelentős csökkenése Magyarországon a 2000-es évek közepe óta tart, mégis számottevő lemaradás tapasztalható Nyugat-Európához ké-

pest. A halálozás csökkenése azonban nem járt együtt a megbetegedések nagyarányú csökkenésével. Ráadásul a javuló helyzet mögött számottevő területi különbségek figyelhetők meg, amelyek az elmúlt években mérsékelten növekedtek, főleg a nők körében. Kiemelendő, hogy a 2000-es évek elejétől folyamatosan nőtt a szívkatéteres beavatkozásra alkalmas központok száma Magyarországon, ami az akut ellátáshoz való hozzáférés feltételeit javította. A területi egyenlőtlenségek elmúlt években tapasztalt növekedése azonban felveti a kérdést, hogy milyen egyéb társadalmi-gazdasági tényezők korlátozhatják a hozzáférés esélyeit.

A statisztikai elemzések során felmerült újabb vizsgálati kérdéseket egy Békés megyei esettanulmány válaszolta meg. 2018. első félévében az egészségügyi ellátás minden szintjéről kiválasztott helyi intézményekben készültek félig strukturált interjúk az ellátáshoz való hozzáférés intézményi és egyéni befolyásoló tényezőiről. Az egészségügyi szakdolgozókkal (orvosok, nővérek, terapeuták, mentőtisztek, háziorvosok stb.) és a betegekkel készült interjúk rávilágítottak az infrastrukturális fejlesztések jelentőségére, hisz 2013-ban Gyulán az új szívkatéteres központ átadásával jelentősen javultak az ellátáshoz való hozzáférés esélyei. Ugyanakkor ez a fejlesztés a betegek oldalán a betegségtudat és az egyéni felelősségérzet csökkenésével járt együtt. A gyors és hatékony beavatkozás nagymértékben javította a túlélési esélyeket, s ez részben „elfeledtette” a betegekkel egészségi állapotuk súlyos romlását, és a tartós életmódváltás szükségességét. Szintén az interjútapasztalatok hívták fel a figyelmet a szívinfarktus megbetegedések prehospitális – kórházi ellátást megelőző – jellemzőire. Egyrészt általában megfigyelhető, hogy a szívinfarktust elszenvedő betegek nagy része viszonylag későn fordul orvosi segítségért, vagyis a hezitálási idő hosszabbodásával csökkennek a túlélési esélyeik. Másrészt az interjúk egy része egyértelművé tette, hogy a nőknél gyakoribbak a szívinfarktus atipikus tünetei, ami miatt a női betegek egy része még inkább az orvosi segítségkérés elhalasztása mellett dönt.

Beke Szilvia (Gál Ferenc Főiskola Egészség- és Szociális Tudományi Kar) előadásában folytatta a Békés megyei esettanulmány tapasztalatainak részletezését, elsősorban az életmódváltás tényezőinek áttekintésével a rehabilitáció és a gondozás-megelőzés tekintetében. Legfontosabb eredményeinek egyike, hogy az infarktuson átesett betegek számára nagy nehézségeket jelent a tartós életmódváltás megvalósítása, amely viszont a hosszú távú túlélési esélyek egyik meghatározó tényezője. A *compliance*, a megfelelő beteg-együttműködés a rehabilitáció sikerének záloga. Ez leginkább a gyógyszeres terápia betartásában tapasztalható, amelynek fő oka, hogy az egyén részéről nem követeli meg a mindennapi rutinok megváltoztatását. Ugyanakkor a dohányzásról való lemondás, amely pedig a szívinfarktus egyik meghatározó kockázati tényezője, sokkal nagyobb kihívást jelent a betegek számára, és általában kisebb arányban sikerül számukra elkerülni, feladni a kockázati magatartást. Az egészségügyi szakdolgozókkal és a betegekkel készült interjúkból pedig az derült ki, hogy az infarktusel-

látás gondozás-megelőzés szakaszában főként a kapacitáshiányok és az integrált ellátás gyengeségei jelenthetik az ellátáshoz való hozzáférés akadályait.

A *desk research* (másodelemzés) részét képezte a Pál Viktor (Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, SZTE TTIK GTF TSZ) által elvégzett dokumentum- és tartalomelemzés, amely a hazai egészségügyenlétlenségek csökkentésével és az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés javításával kapcsolatos szakpolitikai döntéshozatal megismerésére irányult. Kvalitatív vizsgálataiban a magyar egészségügy átalakításával kapcsolatos jogszabályokat, szakpolitikai tervezeteket, fejlesztési koncepciókat, stratégiai terveket, és részben az ezekhez kötődő média-hírek feldolgozását végezte el. Értékelésük során olyan szempontrendszert alakított ki, amely alkalmas volt annak megítélésére, hogy 1990 után a magyar egészségpolitikát milyen mértékben foglalkoztatta az egészségügy átalakítása során a térbeli esélyegyenlőség kérdése, ezzel összefüggésben milyen tervezetek és intézkedések születtek, illetve ezeket milyen viták kísérték. A legfontosabb eredmények rávilágítottak a térbeli egészségügyi esélyegyenlőség diskurzusaiban meglévő ellentmondásokra. Ezek egyike az az alapvető egészségpolitikai dilemma, hogy a gazdasági racionalizálás és a progresszivitással együtt járó térbeli koncentráció, illetve az esélyegyenlőség elvét szem előtt tartó, méltányos, mindenki számára területileg is hozzáférhető egészségügy kialakítása mennyire valósítható meg egyszerre, hogy az ezzel kapcsolatos törekvések nem ellentétesek-e egymással. Pál néhány esettanulmány segítségével áttekintést adott arról is, hogy az elmúlt években a területi ellátás átszervezései, illetve új szempontok szerinti átalakításai hosszú távon hogyan szolgálhatják az ellátáshoz való hozzáférés javítását. Az előadó végső következtetése, hogy a hazai egészségpolitikai törekvésekben továbbra is nyitott maradt az a kérdés, hogy az egészségügyi szakellátásnak egyáltalán lehet-e olyan területi szerkezete, amely területileg igazságos, de gazdaságilag racionális is?

A szakirodalmi feldolgozást egészítette ki Kovai Cecília (MTA KRTK RKI), aki a kutatási előzmények összegzésének és értékelésének segítségével az ellátáshoz való hozzáférés néhány társadalmi kérdését érintette, elsősorban az esélyek/esélytelenségek vonatkozásában. Előadása végeredményben az etnicitás, a kultúra és a strukturális helyzet összefüggéseinek és hatásainak értelmezésére épült az egészségügyenlétlenségek alakulásában, magyarországi példán keresztül. Felhívta a figyelmet arra, hogy a társadalmi igazságosság érvényesülése az egészségügyi ellátásban különösen fontos szempont a hátrányos helyzetű, főként etnikai csoportok egészségi állapotának javításában. Kiemelte, hogy a szakirodalom legtöbbször a rendkívül előnytelen társadalmi helyzettel, a súlyos deprivációval magyarázza a kedvezőtlen egészségi állapotot, miközben az etnicitás szerepe ebben mindig kérdéses marad. Az etnikai pozíció, főként a vidéki terekben, meghatározza az osztályhelyzetet, a szolidaritás lehetséges köreit, a mozgósítható erőforrásokat, az ellátáshoz való hozzáférés lehetőségeit, amelyek együttesen hatnak az

egészségi állapot alakulására. Ez az oka annak, hogy a hátrányos helyzetű területeken nemcsak a hozzáférés feltételeinek széles körű megteremtése járulhat hozzá az egészségügyenlőtlenségek csökkentéséhez, hanem az egyének és csoportok szociokulturális sajátosságainak figyelembe vétele is.

A kutatási projekt eredményeinek részletes áttekintése után Uzzoli Annamária összegezte az elméleti és az empirikus tapasztalatokat, amelyek felhasználhatók hasonló vizsgálatok módszertani keretének kidolgozásához is. A releváns következtetések egyike az volt, hogy a fejlett országokban meghatározó népességügyi betegségek ellátási jellemzőinek komplex értelmezése hozzájárulhat az egészségügyenlőtlenségekkel kapcsolatos tudás bővüléséhez. A kutatás végső célja, hogy az összes rendelkezésre álló eredmény és tapasztalat birtokában olyan javaslatokat fogalmazzon meg, amelyek támogathatják a bizonyítékokon alapuló szakpolitikai döntéshozatalt. A kutatás résztvevői egyetértettek abban, hogy a hazai egészségügyenlőtlenségek megléte és fokozódása hatással van a társadalmi haladásra és a gazdasági teljesítményre, ezért mérséklésük jelentős kihívás és feladat lesz a jövőben is a nemzeti szakpolitikák számára.

A műhelytalálkozó második felének címe *„Egészségügyenlőtlenségek - okok, következmények, magyarázatok, megoldások”* volt, amelynek keretében különböző tudományterületek és egészségügyi szakterületek képviselői tartottak előadást az egészségügyenlőtlenségek és a térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek összefüggéseiről.

Kiss Norbert (Budapesti Corvinus Egyetem) előadásában a teljesítményvolumen-korlát (TVK) hatását tanulmányozta a szívkatéteres beavatkozások alkalmazási gyakoriságára, s ezzel számos releváns információval egészítette ki a szakmai találkozó első részében bemutatott kutatási eredményeket. Kiss szerzőtársai a kvantitatív vizsgálatokban Kiss András (University of Amsterdam) és Váradi Balázs (Budapesti Intézet, Eötvös Loránd Tudományegyetem) voltak. 2012. július óta a szívinfarktus korszerű ellátásfajtáját, a szívkatéteres beavatkozást kivonták a TVK alól: azóta a Nemzeti Egészségbiztosítási Alapkezelő (NEAK) teljes egészében kifizeti e beavatkozás díját a kórházak számára. A szakirodalmi előzmények alapján az elvégzett hatásvizsgálat arra a megállapításra épült, hogy a különféle pénzügyi korlátok csak enyhén befolyásolják az orvosi szakmai döntéseket. A hatásvizsgálat több hasznos módszertani lehetőséget ismertetett, ugyanakkor felhívta a figyelmet a hasonló vizsgálatok korlátaira is. A kutatás legfontosabb eredménye, hogy TVK megszüntetése után összességében nőtt az elvégzett szívkatéteres beavatkozások volumene az országban, amely abból adódott, hogy több beteget szállítottak azokba a kórházakba, ahol ilyen beavatkozást el tudnak végezni. Ugyanakkor az orvosok egyedi döntéshozatali mintája nem változott, ugyanolyan arányban végeztek katéterezést, vagyis a katéterlaborokba beszállított több beteg miatt nőtt meg országos szinten a beavatkozás aránya. Elsősorban a szívkatéteres központoktól távolabb lakók számára javultak a hozzáférés esélyei, ők részesültek nagyobb arányban szívkatéteres ellátásban. A szakpolitikai

intézkedés, vagyis a TVK eltörlésének egészségi állapotra vonatkozó kedvező hatásai – például kórházi halálozási arány vagy a kórházba való visszavételi arány csökkenése – egyelőre nem láthatóak az adatok alapján.

A társadalmi helyzet, amely a különböző erőforrásokhoz való hozzáférést is befolyásolja, alapvető módon hat az egészségesélyekre, s így önmagában az egészség egyenlőtlenségek okának tekinthető – hangsúlyozta a szakirodalmi előzményekre hivatkozva Csizmadia Péter (Nemzeti Népegészségügyi Központ, NNK). Kiemelte, hogy azok az egészségkülönbségek, amelyek megelőzhetőek és szükségtelenek, megfelelő szakpolitikai eszközök alkalmazásával elkerülhetők lennének, társadalmilag igazságtalan, méltánytalan helyzetre utalnak, ezért megnevezésükben indokolt az egészségben megnyilvánuló esélyegyenlőtlenség fogalom használata. Az előadás egyúttal áttekintést nyújtott az egészség egyenlőtlenségek alapvető társadalmi okairól, azok magyarázatával foglalkozó legfontosabb elméletekről, valamint csökkentésük nehézségeiről és lehetőségeiről. Az előadó, egyéb más között, interpretálta a kulturális tőke vagy az innováció szerepét az egyenlőtlenségek kialakulásában, valamint az egészségben tapasztalható különbségeket a pszichoszociális elmélet és az életút-megközelítés alapján is magyarázta. A kutatási előzmények ismertetése során leginkább az egyenlőtlenségek alapvető társadalmi okairól szóló elmélet került előtérbe. Az előadó felhívta a figyelmet arra, hogy az a szakpolitika lehet sikeres az egészség egyenlőtlenségek mérséklésében, amely a személyes, pszichoszociális és kulturális tényezők közvetlen befolyásolásával tud hatni az egyén környezetét és életkörülményeit alakító társadalmi szereplők tevékenységére. Egyik fontos következtetése az volt, hogy az egészség egyenlőtlenségek megváltoztatása is csak radikálisabb újraelosztással lehetséges.

Az egészség egyenlőtlenségek csökkentésének egyik hatásos szakpolitikai beavatkozása lehet az egészségfejlesztési irodák (EFI) hazai hálózatának fejlesztése, amelyek lényegében új vagy inkább újszerű szereplői a népegészségügynek – emelte ki előadásában Szőke Katalin (NNK). A hálózat létrehozásának célja azt volt 2012-ben, hogy javítsa az egészségmagatartást befolyásoló szokásokat, növelje a lakosság egészségtudatosságát, támogassa a keringési rendszeri és a daganatos megbetegedések prevencióját, illetve csökkentse a korai és elkerülhető halálozás arányát. Az EFI feladatai között szerepel a közösségi szintű egészségfejlesztési programok támogatása, a járási és települési egészségtervezésben való részvétel, az egészségkommunikáció, az egészségfejlesztéssel foglalkozó szervezetek közötti együttműködés javítása, valamint partnerségi munkacsoport működtetése. A 117 működő EFI többsége a jelenlegi támogatási rendszerben elsősorban a mentális egészség fejlesztésével foglalkozik, vagy azzal bővítette szolgáltatásait. Egy jelenleg zajló népegészségügyi projekt négy olyan pillér kidolgozására épül, amelyek hozzájárulhatnak az EFI hálózat szakmai módszertani fejlesztéséhez 1) a megfelelő működési modell kialakításán, 2) a 6 éves kor előtti és 3) a 7-18 éves kor közötti egészségtudatosság növelésén, valamint 4) a lakossági mentális egészségtudatosságot támogató hálózatának fejlesztésén ke-

resztül. Az egészségfejlesztési irodák tevékenységének hosszú távú stratégiai célja az egészségi állapot javítása, és így az egészségegyenlőtlenségek mérséklése Magyarországon.

Bíró Anikó (MTA KRTK Közgazdaságtudományi Intézet Egészség és Társadalom Lendület-csoport) a hazai egészségügyi kiadásokban megjelenő egyenlőtlenségeket vizsgálta adminisztratív adatok alapján. A kutatásban társszerzője volt Prinz Dániel (Harvard University). A statisztikai vizsgálatokban a járó- és fekvőbeteg-ellátás kiadásai, illetve a vényköteles gyógyszer-támogatás 2003-2011 közötti adatainak segítségével elemezte a munkapiacra aktív lakosság körében a jövedelmi helyzet és az egészségügyi kiadások közti kapcsolatot és annak területi különbségeit. Az eredmények bizonyították, hogy:

- akár 77% különbség is lehet a legnagyobb és legkisebb kiadással rendelkező megye között az egy főre jutó járóbeteg-szakellátási kiadásban,
- akár 37% különbség is lehet a legnagyobb és legkisebb támogatással rendelkező megye között az egy főre jutó vényköteles gyógyszer-támogatásban,
- akár 27% különbség is lehet a legnagyobb és legkisebb kiadással rendelkező megye között az egy főre jutó fekvőbeteg-ellátási kiadásban.

Szintén megállapítható, hogy a jövedelem növekedésével nő az egészségügyi kiadások finanszírozása, ami országosan, megyék között és megyéken belül is megfigyelhető.

Az eredmények alapján feltételezhető összefüggések bizonyítása a jövő feladata, így további részletes kvantitatív vizsgálatokra van szükség annak eldöntéséhez, hogy például az ellátáshoz való hozzáférés milyen mértékben befolyásolja a jövedelmi helyzet és az egészségügyi kiadások közti kapcsolatot.

Az orvosok és az egészségügyi dolgozók (egészségügyi szakemberek) nemzetközi vándorlása egyre nagyobb mértékben érinti a poszt-szocialista országokat, így az „egészségügyi agyelszívás” Magyarországon is megfigyelhető. Ilcsikné Makra Zsófia (SZTE TTIK GTF TSZ) előadásában tartalomelemzés módszerével vizsgálta a 2004 óta az online médiában megjelent beszámolókat, elemzéseket, interjúkat, és arra kereste a választ, hogy hogyan értelmezi a média az egészségügyi szakdolgozók elvándorlását, és hogy a médiatartalmakban egyáltalán megjelenik-e a földrajzi tér és a hely szerepe. A vizsgálati eredmények részét képezik egy kutatási projektnek, amely a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap finanszírozásával, „*A magyar egészségügyi szakemberek migrációjának földrajzi vonatkozásai*” címmel valósul meg 2017. szeptember 1. és 2020. augusztus 31. között (K 124938 sz. projekt). Az előadó egyik fontos megállapítása az volt, hogy ugyan az egészségügyi szakemberek migrációja gyakori téma az online médiában, mégis annak magyarázatában a térbeliség háttérbe szorul. A vizsgált médiatartalmak nyomán kirajzolódó diskurzusokban elsősorban a hagyományos megközelítés jelenik meg, vagyis az elvándorlást veszélyforrásként ábrázolják, hangsúlyozva a hátrányosan érintett egészségügyi szakterületeket és földrajzi régiókat. Lényegében a lokalitás sze-

repe elenyésző magyarázó tényezőként kerül elő az elvándorlással kapcsolatos narratívákban.

A műhelytalálkozó számos kérdést felvetett az egészségügyenlőtlenség „természetével” kapcsolatban, de általános vélemény volt, hogy komplexitásából fakadón mindenféleképpen indokolt többtényezős, sokdimenziós megközelítése. A résztvevők közötti párbeszéd megerősítése és a kapcsolati háló kiszélesítése a jövőben hozzájárulhat a hazai egészségügyenlőtlenség-kutatások eredményes folytatásához és társadalmi elismertségének növeléséhez.

Felhívás

Call for thematic issue

A Tér és Társadalom szerkesztősége lehetőséget kínál egy 2020-ban (4. számként) megjelenő tematikus szám megpályázására. A pályázaton olyan szerzői kollektívák vagy intézményi kutatócsoportok vehetnek részt, akik

- a Tér és Társadalom profiljához illő témát kínálnak,
- a felkínált téma a hazai regionális tudomány számára új elméleti vagy empirikus eredményekkel szolgál,
- a tanulmányok máshol még nem jelentek meg, de lehetőleg már végéhez közeledő vagy lezárt kutatás eredményeiről számolnak be,
- a szerzők betartják a TÉT tudományos, etikai és formai követelményeit,
- a pályázat beadója egyben vállalja a vendégszerkesztői megbízatást.

A pályázat tartalmazza a téma kb. 2 oldalas szinopszisát, a tervezett cikkek szerzőinek és az írások címeinek felsorolását, valamint azok rövid tartalmának bemutatását 1-1 bekezdésben. A tematikus lapszámok kb. 7-10 tanulmányból állnak, de a lektorálás során tapasztalt elutasítási arányok alapján kérjük, hogy a pályázatok legalább 10 tanulmányt javasoljanak a tematikus lapszámba. Az ideális pályázat megtölti a folyóirat egyéb rovatait, azaz recenziókat és a Tudományos élet rovatba szánt írásokat is ajánl.

A TÉT szerkesztősége választja ki a pályázat győztesét, amelyben a döntő kritérium a pályázat szakmai tartalmának minősége. Mivel kb. évi 4 millió Ft-ba kerül a lap fenntartása, így a lapszám megjelenését részben vagy egészében finanszírozni képes pályázatokat azonos szakmai színvonal esetén előnyben részesítjük.

A kéziratok leadásának várható időpontja: 2020. június 30. A szerkesztőség vállalja, hogy elvégzi a szükséges szerkesztői munkálatokat (a vendégszerkesztővel együtt részt vesz a lektorálás megszervezésében, a lektorálási folyamat lebonyolításában, valamint a nyomdai előkészítés, a nyomdai munkálatok és a terjesztés szervezésében).

A pályázatokat a tet@rkk.hu címre várjuk elektronikus formában.

A pályázat beadási határideje: 2020. január 31.

Eredményhirdetés: 2020. február 28.

A Tér és Társadalom szerkesztősége

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*
2019/4

State and Production of Space

Erika Nagy, Judit Timár		
State and production of space: "new" approaches in spatial sciences		3
Articles		
<hr/>		
Csaba Jelinek	Four waves of urban regeneration in Hungary: The role of the state in the (re-)production of marginal urban spaces	17
Judit Timár	The "nationalised production of space" from the perspective of displaced people in an urban district undergoing gentrification	38
Gábor Nagy, Erika Nagy	State agency in the consumption-centred restructuring of urban spaces	61
Mirjam Sági	The role of the state in the decline of public space – a historical perspective	87
Gábor Velkey	Spatial-social inequalities and their reproduction in the Hungarian primary school system	104
Melinda Mihály	Reproducing "ghettos"? – Development in a village undergoing advanced peripheralisation	132
András Donát Kovács, Jenő Zsolt Farkas	Social driving factors of landscape changes in the Great Hungarian Plain	157
Márton Czirfusz	Unemployment and the production of state space in Hungary in two crisis periods	177
Book reviews		
<hr/>		
Szabolcs Fabula	Głodkowska, J., Gasik, J. M., Pagowska, M. (eds.) (2017): Studies on Disability. International Theoretical, Empirical and Didactics Experiences	197
Laura Bertalan	Szirmai V. (2019): Városok és városlakók (A befogadó és a kirekesztő városok)	204
Scientific life		
<hr/>		
Annamária Uzzoli	Health Inequalities in Hungary – Report on the Workshop of the Social Inequalities Horizontal Research Network	209
Call for thematic issue		217

Állam és tértermelés

Nagy Erika, Timár Judit		
Állam és tértermelés: „új” értelmezési keretek a tértudományokban		3
Tanulmányok		
<hr/>		
Jelinek Csaba	A városrehabilitáció korszakai Magyarországon: Az állam szerepe marginális városi terek (újra)termelésében	17
Timár Judit	„Államosított tértermelés” a kiszorítottak perspektívájából egy dszentrifikálódó városrészben	38
Nagy Gábor, Nagy Erika	Az állam szerepe a városi terek fogyasztásközpontú „újra”termelésében”	61
Sági Mirjam	Az állam szerepe a „közterek hanyatlásában” – történelmi perspektívában	87
Velkey Gábor	Térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek és újra”termelésük az alapfokú oktatás hazai rendszerében	104
Mihály Melinda	Újra”termelő „gettók”? – A helyi fejlesztés lehetőségei és korlátai egy szélsőségesen marginalizált kistépülésen	132
Kovács András Donát, Farkas Jenő Zsolt	Tájváltozások társadalmi hátterének vizsgálata alföldi példákön	157
Czirfusz Márton	Munkanélküliség és az állam tértermelése Magyarországon két válságidőszakban	177
Könyvszemle		
<hr/>		
Fabula Szabolcs	Glódowska, J., Gasik, J. M., Pagowska, M. (eds.) (2017): Studies on Disability. International Theoretical, Empirical and Didactics Experiences	197
Bertalan Laura	Szirmai V. (2019): Városok és városlakók (A befogadó és a kirekesztő városok)	204
Tudományos élet		
<hr/>		
Uzzoli Annamária	Egészségegyenlőtlenségek Magyarországon – Beszámoló a Társadalmi egyenlőtlenségeket kutató horizontális műhely szakmai találkozájáról	209
Felhívás		217